

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం

సంపుటము - 4

ఆరణ్యపర్వము

(మొదటిభాగము)

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట
పాండవుల వనగమనము	3-1-8	1
శౌనకుఁడు ధర్మరాజునకు ధర్మంబులు సెప్పట	3-2-14	9
ధర్మరాజు సూర్యు నారాధించి వరంబు గొనుట	3-3-13	21
విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రుని విడిచి పాండవులయొద్దకుఁ బోవుట	3-5-19	26
ధృతరాష్ట్రునకు వ్యాసుఁ డింద్రసురభిసంవాదంబు సెప్పట	3-10-6	36
మైత్రేయుఁడు దుర్యోధనుని శపించుట	3-11-27	43
కిమ్మీరుఁడను రాక్షసుఁడు భీమునిచేఁ జచ్చుట	3-12-42	50
యాదవపాంచాలాదులు పాండవులకడ కేతెంచుట	3-13-1	52
ద్రౌపది శ్రీకృష్ణునితోఁ దన పరిభవంబు సెప్పి దుఃఖించుట	3-13-42	57
శ్రీకృష్ణుండు ధర్మరాజునకు సౌభకాఖ్యానంబు సెప్పుట	3-15-1	64
సాల్వుఁడు ప్రద్యుమ్నునిచే బాధితుండై మరలిపోవుట	3-20-26	76
పాండవులు ద్వైతవనంబునకు వచ్చియుండుట	3-23-42	85
ద్రౌపదీ ధర్మరాజుల సంవాదము	3-28-2	91
భీమసేన ధర్మరాజుల సంవాదము	3-34-1	105
కృష్ణద్వైపాయనుఁడు ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చుట	3-37-20	119
ఈశ్వరుఁడు కిరాతవేషంబున నర్జునునొద్దకు వచ్చుట	3-40-2	132
అర్జునుఁడు పరమేశ్వరుని స్తోత్రము సేయుట	3-40-56	142

ఇంద్రుడు దేవగణంబులతో నర్జనునకుఁ బ్రత్యక్షంబగుట	3-42-5	149
అర్జునుఁ డమరావతికిఁ బోవుట	3-43-26	155
ఊర్వశి యర్జును నపుంసకునిఁగా శపించుట	164

ద్వితీయాశ్వాసము

ధర్మరాజునకు బృహదశ్వుండు నలోపాఖ్యానంబు సెప్పట	3-50-1	186
నలుఁడు దమయంతియొద్దకు దేవదూతయై పోవుట	3-52-10	199
నలుండు స్వయంవరలబ్ధయయిన దమయంతిం బెండ్లియగుట	3-54-25	207
నలుండు దమయంతీసహితుండై యడవికిఁ బోవుట	3-58-25	213
దమయంతిశాపంబునం గిరాతుండు చచ్చుట	3-61-34	223
దమయంతి సుబాహుపురంబు ప్రవేశించుట	3-62-28	233
నలుఁడు కర్కెటకునిచేత దష్టుండగుట	3-63-7	239
చేదిపురంబున సుదేవుఁడను బ్రాహ్మణుఁడు దమయంతి నెఱుంగుట	3-65-5	246
దమయంతి నలు నెడఁబాసి విదర్భాపురంబు సేరుట	3-66-22	252
నలుండు గలిచేత విముక్తుండయి విదర్భకుఁ బోవుట	3-72-7	264
కేశినియను దూతి దమయంతితో నలునిగుణంబులు సెప్పట	3-73-8	270
నలుండు నిజరూపంబుతో దమయంతిం గూడుట	3-75-27	281
ధర్మరాజునొద్దకు నారదమహాముని వచ్చుట	3-80-1	287
రోమశమహాముని ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చుట	3-89-1	322
రోమశుండు ధర్మరాజునకు ధర్మవిశేషంబులు సెప్పట	3-92-1	330
అగస్త్యుఁడు లోపాముద్రను వివాహంబగుట	3-95-9	340

తృతీయాశ్వాసము

అగస్త్య చరిత్రము	3-98-1	351
దేవతలు వైకుంఠమునకుఁ బోయి విష్ణుని స్తుతియించుట	3-99-11	355

అగస్త్యుఁడు వింధ్యంబు పెరుఁగకుండ వారించుట	3-101-2	359
అగస్త్యుండు సముద్రోదకంబు పానంబు సేయుట	3-103-1	364
భగీరథుండు జలముచే సముద్రము నించుట	3-104-6	368
సగరసుతులు గపిలమహామునికోపాగ్నిచే భస్మమగుట	3-106-3	374
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు ఋశ్యశృంగుచరిత్రము సెప్పట	3-110-6	385
ఋశ్యశృంగుఁడు వేశ్యను మునికుమారునిఁగా భావించుట	3-111-9	389
విభాండకుఁడు ఋశ్యశృంగుని వెదకుచు వచ్చుట	3-113-11	398
అకృతవ్రణుఁడు ధర్మరాజునకుఁ బరశురాముని మహిమ సెప్పట	3-115-9	404
పరశురాముఁడు కార్తవీర్యునిఁ జంపుట	3-116-24	412
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు సౌకన్యాఖ్యానంబు సెప్పట	3-122-1	424
చ్యవనుఁ డాశ్వినుల సోమపీఠులఁ జేయుట	3-124-21	429
మాంధాతృ చరిత్రము	3-125-22	434
సోమకుండను రాజర్షి చరిత్రము	3-127-2	439
శిఖియను రాజర్షిచరిత్రంబు రోమశుఁడు ధర్మరాజునకుఁ జెప్పుట	3-130-15	447
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు నష్టావక్రచరితంబు సెప్పట	3-132-8	453
రోమశుఁడు ధర్మరాజునకు యవక్రీతుచరిత్రంబు సెప్పట	3-135-12	459
దేవత లర్థాపసునకు మెచ్చి కోరిన వరంబు లెల్ల నిచ్చుట	3-139-18	470
పాండవులు గంధమాదనపర్వతంబునకుం బోవుట	3-143-1	477
భీముఁడు సౌగంధికహరణార్థంబు పోవుట	3-146-292	487
భీమునకు హనుమంతుఁడు చతుర్ముగాచారవర్తనంబులను దెలుపుట	3-148-10	498
హనుమంతుఁడు భీమునకుఁ దన పూర్వరూపంబుఁ జూపుట	3-149-1	501
భీముఁడు యక్షరాక్షసులతో యుద్ధంబు సేయుట	3-152-12	512
భీముఁడు జటాసురునితో యుద్ధము సేయుట	3-154-28	520

చతుర్థాశ్వాసము

ఇంద్రుఁడు పాండవులయొద్దకు వచ్చుట	3-162-5	543
అర్జునుఁడు నివాతకవచు లను రాక్షసుల జయించిన కథ	3-166-1	550
అజగరోపాఖ్యానము	3-176-5	565
ధర్మరాజు భీమసేనుని వెదకఁబోవుట	3-176-40	569
ధర్మరాజు నహుష ప్రశ్నంబులకుఁ బ్రత్యుత్తరంబు లిచ్చుట	3-177-13	575
గద్య పద్య ప్రథమ పాద సూచి		583

**శ్రీమదాంధ్ర
మహాభారతము**

ఆరణ్య పర్వం

మొదటి భాగం

(1,2,3,4 (141వ పద్యము వరకు) ఆశ్వాసాలు

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీకీర్తిశ్రీవల్లభ! లోకజనస్తుత్య! సర్వలోకాశ్రయ! ర

త్వాకర పరివృత సకల ధ । రా కాంత! జితారి! రాజరాజ నరేంద్రా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, కీర్తిశ్రీ, వల్లభ! = సంపదకున్నూ, యశస్సంపదకున్నూ అధిపతి అయినవాడా! (రాజ్యలక్ష్మికిన్నీ, కీర్తి అనే లక్ష్మికిన్నీ ప్రియమైనవాడా); లోక, జన, స్తుత్య! = లోకంలోని ప్రజలచేత పొగడదగినవాడా! సర్వ, లోక+ఆశ్రయ! = సమస్తలోకానికి ఆధారమైనవాడా! (ఇది బిరుదుకూడ కావచ్చు); రత్న+ఆకర, పరివృత, సకల, ధరా, కాంత! = సముద్రంచేత చుట్టబడిన సమస్తభూమికిని అధినేత అయినవాడా!; జిత+ారి! = జయించబడిన శత్రువులు కలవాడా!; రాజరాజనరేంద్రా! = రాజరాజనరేంద్రుడు అనే పేరు కలవాడా!;

తాత్పర్యం: సంపదకున్నూ, కీర్తిసంపదకున్నూ, భర్తఅయినవాడా! లోకంలోని అందరూ ప్రజలచేత పొగడ దగినవాడా! 'సర్వలోకాశ్రయ' అనే సార్థక బిరుదనామం ధరించినవాడా! సముద్రంచేత చుట్టబడిన సువిశాల భూప్రదేశాన్ని పరిపాలించే ప్రభువా! శత్రువులను జయించినవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: ఇది నన్నయ మహాకవి ఆరణ్యపర్వం మొదటి ఆశ్వాసంలో వ్రాసిన మొదటి పద్యం. ఈ పద్యంలోని పదాలన్నీ కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడికి సంబోధనలే. చాళుక్యప్రభువులు 'లోకాశ్రయ' - 'సత్యాశ్రయ' అనే బిరుదులు వహించటం చరిత్రలో సుప్రసిద్ధం. చాళుక్యసామ్రాజ్యం ఉత్తరంలో చిలకసముద్రంనుంచి దక్షిణాన పులికాట్ సరస్సువరకు సముద్రతీరరేఖను అంటి విస్తరించి ఉండటంచేత 'రత్నాకర పరివృత సకలధరాకాంత' అనే సంబోధన మిక్కిలి సముచితం, సార్థకం. నన్నయ మహాకవి ఆశ్వాస ఆరంభ పద్యాలను అన్నింటిని శ్రీకారంతో ప్రారంభించటం గమనించదగిన విశేషం. శ్రీకార ప్రారంభం భారతదేశంలో మంగళప్రదమైన సాహితీ సంప్రదాయం. నన్నయ మహాకవి ఆంధ్రమహాభారతాన్ని చాళుక్య చక్రవర్తి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి కోరికపై రచించాడు. అందుచేత అతడే కృతిపతి అని భావించవచ్చును. ఆశ్వాస ఆరంభాలలోను, ఆశ్వాసాంతాలలోను కృతిపతిని సంబోధించే సాహిత్య సంప్రదాయాన్ని తెలుగులో ప్రారంభించినవాడు ఆదికవి నన్నయ.

రాజరాజనరేంద్రుడి మాతామహు డైన తమిళ చోళప్రభువు పేరు రాజరాజ. ఆ చోళప్రభువు రాజరాజనరేంద్రుడి తండ్రి అయిన విమలాదిత్యుడిని చేరదీసి, తన పుత్రిక నిచ్చి వివాహంచేసి, ఎన్నోవిధాల అతడికి తోడుపడ్డాడు. విమలాదిత్యుడు మామగారిపట్ల కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా తన పుత్రుడికి ఆయన పేరుపెట్టినట్లు చరిత్రవేత్తల అభిప్రాయం.

పాండవుల వనగమనము (సం. 3-1-8)

వ. అక్కడకుండు శౌనకాది మహామునులకుం జెప్పె; నట్లు పాండవులు నిజాయుధంబులు ధరియించి కృష్ణాసహిత్యులై యుత్తరము మించి యరిగిన నింద్రసేనాదులైన మూలభ్యత్సులు పదునాలుగువేల

రథంబులతోడ సుభద్రాభిమన్యు ప్రతివింధ్యాదులం దోడ్కొని వారి పిఱుందన యరిగి; రంత నప్పాండవులం జూచి పారులెల్ల బరమ దుఃఖితులై. **2**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= మహాభారతకథను చెప్పే సౌతి; శౌనక+ఆది, మహాత్, మునులకున్= శౌనకుడు మొదలయిన గొప్ప ఋషులకు; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పాండవులు= పాండురాజుకొడుకులు; నిజ+ఆయుధంబులు= తమ ఆయుధాలు; (ధనుస్సు, బాణాలు మొదలైనవి); ధరియించి; కృష్ణా, సహితులు+ఐ= ద్రౌపదితో కూడినవారై; ఉత్తరము, మించి, అరిగినన్= ఉత్తరదిక్కును అతిక్రమించి వెళ్ళగా; ఇంద్రసేన+ఆదులు+ఐన= ఇంద్రసేనుడు మొదలైన; మూలభృత్యులు= ప్రధానులైన సేవకులు; పదునాలుగు, వేల, రథంబులతోడ; సుభద్రా+అభిమన్యు, ప్రతివింధ్య+ఆదులన్= సుభద్ర, అభిమన్యుడు, ప్రతివింధ్యుడు మొదలైనవారిని; తోడ్కొని= వెంటబెట్టుకొని; వారి, పిఱుందన్+అ= వారి వెనుకనే; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అంతట; ఆ+పాండవులన్; చూచి; పారులు+ఎల్లన్= పురజనులందరు; పరమ దుఃఖితులు+ఐ= మిక్కిలి శోకం పొందినవారై.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను సౌతి, శౌనకుడు మొదలయిన మహర్షులకు చెప్పాడు. జూదంలో ఓడిపోయిన తర్వాత పాండవులు అరణ్యవాసానికి ఉపక్రమించి ఉత్తరదిక్కుగా పయనించారు. వారి వెనువెంట వారి ముఖ్యసేవకులైన ఇంద్రసేనుడు మున్నగువారు పద్నాలుగువేల రథాలతో సుభద్ర, అభిమన్యుడు, ప్రతివింధ్యుడు మున్నగు ఉపపాండవులను వెంట పెట్టుకొని వెళ్ళారు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచిన పురజనులు మిక్కిలి శోకం పొంది (ఇట్లా అన్నారు).

విశేషం: ఇచట అక్కడకుడు అంటే ఉగ్రశ్రవసుడు అనే పేరు గల సౌతి. సమకాలీనులలో సుగ్రహీతనామధేయు డైన పౌరాణికుడు. వైమిశారణ్యంలో కులపతి శౌనకమహర్షి తన ఆశ్రమంలో పండ్రెండేండ్లు సత్రయాగాన్ని నిర్వహించాడు. కులపతి అంటే నిత్యం పదివేలమంది శిష్యులకు అన్నదానం చేసి, విద్యాదానం చేసే మహామహోపాధ్యాయుడు. ఆ దీర్ఘసత్రయాగానికి అచట చేరిన మహర్షులకు మహాభారతకథ చెప్పిన ఉగ్రశ్రవసుడు రోమహర్షణుడనే సూతుడి కుమారుడు. వ్యాసశిష్యులు ఐదుగురు. జైమిని-సుమంత-శుక-పైల-వైశంపాయన మహర్షులు. వీరిలో వైశంపాయన మహర్షి భారతాన్ని జనమేజయ మహారాజు చేసిన సర్పయాగంలో చెప్పాడు. (జనమేజయుడు పరీక్షిత్తు కొడుకు. పరీక్షిత్తు అభిమన్యుడి పుత్రుడు. అభిమన్యుడు అర్జునుడి సుతుడు). వ్యాసశిష్యులలోని జైమిని రచించిన అశ్వమేధపర్వం మాత్రమే లభిస్తున్నది. వైశంపాయనుడు చెప్పినప్పుడు విన్న భారతాన్నే ఉగ్రశ్రవసుడు వైమిశారణ్యంలో సత్రయాగ సందర్భంగా శౌనకాది మునీశ్వరులకు వినిపించాడు.

ప్రతివింధ్యాదులు:- ద్రౌపదికి ధర్మరాజుకు జన్మించిన పుత్రుడు ప్రతివింధ్యుడు. ద్రౌపదికి భీముడికి జన్మించినవాడు శ్రుతసోముడు. ద్రౌపదికి అర్జునుడికి జన్మించినవాడు శ్రుతకీర్తి. అట్లే ద్రౌపదికి నకులుడికి పుట్టినవాడు శతానీకుడు. ద్రౌపదికి సహదేవుడికి ఉద్భవించినవాడు శ్రుతసేనుడు. వీరినే ఉపపాండవులంటారు.

క. 'చనునె యధర్మద్యూతం । బున నిట్టుల పాండురాజపుత్రుల బ్రభులన్
వనగతుల జేయ దుర్యో । ధన ధృతరాష్ట్రులకు విగతదయహృదయులకున్. **3**

ప్రతిపదార్థం: అధర్మ, ద్యూతంబునన్= ధర్మం తప్పిన మాయజూదంలో; ఇట్టులు+అ= ఈ విధంగా; పాండు, రాజ, పుత్రులన్= పాండురాజు కొడుకులను; ప్రభులన్= రాచరికం చేస్తున్నవారిని; వన, గతులన్+చేయన్= అరణ్యానికి వెళ్ళినవారినిగా చేయటం; విగతదయహృదయులకున్= పోయిన దయగల హృదయాలు కలవారైన, అంటే దయలేనట్టివారికి; దుర్యోధన, ధృతరాష్ట్రులకు; చనున్+ఎ= తగునా? న్యాయమా?

తాత్పర్యం: 'రాచబిడ్డ లై ప్రజానురంజకంగా తమ రాజ్యభాగాన్ని ఏలుకొంటున్న పాండవులను జూదానికి పిలిచి, అన్యాయంగా ఓడించి, అరణ్యాలకు పంపటం నిర్ణయించి తులైన దుర్యోధనధృతరాష్ట్రులకు తగునా?

విశేషం: జూదం ఆడినవారు ధర్మరాజు, శకుని. దుర్యోధనుడు జూదంలో నేర్పరి అయిన తన మేనమామ శకునిని తన పక్షాన నియోగించాడు. ముందుగా వేసికొనిన పథకం ప్రకారం కౌరవులు ధర్మరాజును వంచించటాన్ని పౌరులు ఈ పద్యంలో పునరుద్ఘాటించారు.

క. క్రూరతర ధార్తరాష్ట్రు ని । కారము వారింపరైలి గాంగేయుఁడు న

బ్భారద్వాజుఁడుఁ గృపుఁడు ను । దారుఁడు విదురుండు నేమి దలఁచిరో బుద్ధిన్.

4

ప్రతిపదార్థం: గాంగేయుఁడున్= గంగకొడుకైన భీష్ముడు; ఆ+భరద్వాజుఁడున్= ద్రోణుడు; కృపుఁడున్; ఉదారుఁడు= మహాత్ముడు (మంచివాడైన); విదురుండున్; క్రూర, తర, ధార్తరాష్ట్రు, నికారము= మిక్కిలిక్రూరులైన ధృతరాష్ట్రుల అపకారాన్ని (వంచనను); బుద్ధిన్= మనస్సులో; ఏమి, తలఁచిరి+ఁ= ఏమని ఆలోచించారోకాని; వారింపరు+ఁబరి= అడ్డుకొనలేదుకదా!

తాత్పర్యం: కురువంశానికి గౌరవపాత్రుడైన భీష్ముడు కాని, గురుదేవుడైన ద్రోణాచార్యుడు కాని, కృపాచార్యుడు గాని, మహానుభావుడైన విదురుడు కాని, క్రూరులైన ఆ ధార్తరాష్ట్రులు చేసిన అపకారాన్ని ఎందుచేతనో వారింపలేదు?

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి సంతానం ధార్తరాష్ట్రులు. ఇది సంస్కృతంలో అపత్యార్థక తద్దిత ప్రక్రియ. ఇటువంటిదే గంగ కొడుకు గాంగేయుడు మరియు భారద్వాజుడు. 'క్రూరతర' అనేటప్పుడు 'మిక్కిలి క్రూరులు' అని అర్థం. క్రూర- క్రూరతర-క్రూరతమ అనే ప్రయోగాలు ఉత్తరోత్తర ఆధిక్యాన్ని వ్యక్తీకరిస్తాయి. ధర్మ నిర్ణయానికి కురువుద్దుడుగా భీష్ముడికి, గురువర్యులుగా ద్రోణుడికి, కృపుడికి గల అర్హత సుస్పష్టం. విదురుడు ధర్మమూర్తిగా, యమధర్మరాజు అవతారంగా పేరుకెక్కినవాడు. అందుచేత అతడి వ్యక్తిత్వంపై ఆ పౌరులకు గల విశేషప్రత్యయం ఇక్కడ అభివ్యక్తమైనది.

సీ. కర్ణ జయద్రథ గాంధారు లావులై । యుండంగ లోభి దుర్యోధనుండు

రాజుగా నీతని రాజ్యంబు నండెట్లు । లుండంగ నేర్తు? మీ యుల్వ నింక

నేది ధర్మువు? ప్రజ నెవ్వరు గాతురు? పరమధార్మికులైన పాండుసుతుల

యరిగిన చోటికి యరుగుద' మని వారి । పిఱుఁదన చని పాపభీతమతులు

ఆ. 'వీరులార! మమ్ము విడిచి మీ కరుగంగఁ । జనునె, మాకు నొండు శరణ మెట్టి?

సాధులకు నసాధుసహవాసమునఁ బాప । సంప్రయోగ మగుట సందియంబె?

5

ప్రతిపదార్థం: కర్ణ= కర్ణుడు; జయద్రథ= సైంధవుడు; గాంధారుఁడు= శకుని - కర్ణ సైంధవ శకునులు; ఆవులు+ఁ= కావలసిన వారై (హితం ఉపదేశించేవారై); ఉండంగ; లోభి= పిసినివాడు; దుర్యోధనుండు; రాజుగాన్= ఏలిక అయి ఉంటే; ఈతని రాజ్యంబునందు; ఎట్టులు; ఉండంగ, నేర్తుము= ఉండగల వాళ్ళం; ఈ, ఉర్విన్= ఈ పుడమిలో; ఇంకన్, ఏది; ధర్మువు= ధర్మం; ప్రజన్+ఎవ్వరు, గాతురు?= ప్రజలను ఎవరు రక్షించగలరు?; పరమ ధార్మికులు+ఁబను= మిక్కిలి గొప్పధర్మంతో కూడిన ప్రవర్తనకల; పాండు సుతుల= పాండవులు (ఇక్కడ 'సుతుల' అనటం కర్ణుడ ప్రథమకు పట్టి); అరిగిన, చోటికి+ఁ= వెళ్ళిన స్థలానికే; అరుగుదము+అని= వెళ్ళుదామని; వారి, పిఱుఁదన+అ, చని= ఆ పాండవుల వెనువెంటనే వెళ్ళి; పాప, భీత, మతులు= పాపంవలన భయపడిన బుద్ధి గల ఆ పౌరులు; వీరులార!= వీరులైన ఓ పాండవులారా!; మమ్ము, విడిచి=

మమ్మల్ని వదలిపెట్టి; మీకు+అరుగంగన్, చనున్+ఎ= మీరు వెళ్ళిపోవటం భావ్యమా?; మాకున్, ఒండు, శరణము+ఎద్ది= మాకు వేరే ఆశ్రయం ఏది?; సాధులకున్= మంచివారికి; అసాధు, సహవాసమునన్= దుర్జనసాంగత్యంవలన; పాప, సంప్రయోగము+అగుట= పాపం సంప్రాప్తించటం (తోడి కూడిక); సందియంబు+ఎ?= సందేహమా? కాదు.

తాత్పర్యం: పిసినిగొట్టువాడైన దుర్యోధనుడు, తనకు అనుగు చెలికాండ్రయిన కర్ణుడు, సైంధవుడు, శకుని తోడు కాగా, రాజ్యం ఏలుతుంటే- ఆతడి రాజ్యంలో మే మెట్లా బ్రతుకగలం? ఈ భువిపై ఇక ఏది ధర్మం? పాండవులు వెళ్ళే చోటికే మేము కూడ వెళ్ళటం మంచిది- అని నిశ్చయించుకొన్న పౌరులు పాండవులతో (ఇట్లా అన్నారు); - 'ఓ వీరులారా! మమ్మల్ని విడిచి వెళ్ళటం మీకు న్యాయం కాదు. మాకు వేరే దిక్కులేదు. దుర్జన సహవాసంవలన మంచివారికి కూడా పాపం సంప్రాప్తిస్తుందనటంలో సందేహం లేదు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ప్రజానురంజకులైన పాండవులపై పౌరులకు ఏర్పడిన ప్రేమానురాగాలను ఈ పద్యం వ్యక్తం చేస్తున్నది. గాంధారుడు - గాంధారరాజపుత్రుడు, గాంధారి - గాంధార రాజపుత్రిక.

క. తిలలును నీళ్ళును వస్త్రం । బులుఁ బుష్ప సుగంధ వాసమున సౌరభముం

బొలు పెసఁగఁ దాల్లుఁ గావున । నలయక సత్సంగమును నగు సద్గుణముల్.

6

ప్రతిపదార్థం: తిలలును= నువ్వులున్నూ; నీళ్ళును; వస్త్రంబులున్= గుడ్డలున్నూ; పుష్ప. సుగంధ, వాసమున= పువ్వుల పరిమళ సంపర్కంచేత; సౌరభమున్= పరిమళాన్ని; పొలుపు+ఎసఁగన్= ఇంపారేటట్లుగా; తాల్పున్+కావునన్= ధరిస్తాయి కాబట్టి; అలయక= శ్రమపడకుండానే; సత్సంగమునన్= మంచివారితోడి కలయికవలన; సద్గుణముల్= మంచిగుణాలు; అగున్= ఏర్పడతాయి.

తాత్పర్యం: నువ్వులు, నీళ్ళు, గుడ్డలు, పువ్వుల పరిమళ సంపర్కంవలన సుగంధాన్ని సంపాదించుకొన్నట్లు సజ్జన సహవాసంచేత అశ్రమంగా జనులకు సద్గుణాలు అలవడతాయి.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. మహాభారతం విశ్వజనీనమైన విజ్ఞాన సర్వస్వమని నన్నయ మహాకవి ప్రవచనం. 'ధర్మతత్త్వజ్ఞుల' దృష్టిలో అది ధర్మశాస్త్రం. 'నీతివిచక్షణుల' దృష్టిలో అది నీతిశాస్త్రం. అంతేకాక మహాభారతానికి లోకంలో 'పంచమవేదం' అనే ప్రఖ్యాతి ఏర్పడింది. మహాభారతంలో పలుతావులలో నీతిబోధ వినిపిస్తుంది. నీతి ప్రబోధంలో, కర్తవ్య నిర్ణయంలో వేదాలు ప్రభుసమ్మితాలు. మహాభారతంలోని నీతి పద్యాలలో ఈ కందం మిక్కిలి హృదయంగమమైనది.

వ. సాధుసమ్మతంబులైన గుణంబుల నొప్పి, జన్మవిద్యా కర్మంబులం బ్రశస్తులరై, యార్యవృత్తులరైన మీ సహవాసంబున నుండి, ధర్మపరులమై కృతార్థుల మగుదుము; దుష్కృతంబులయం దనారంభులయ్యును జనులు దుర్జన దర్శన స్వర్శన సంభాషణ సహాసనంబులంజేసి ధర్మవిహీను లగుదురు; గావున నేము దుర్యోధను రాజ్యంబున నుండనోపము; మా యనుగమనంబున కొడంబడవలయు' నని కృతాంజలులైన న పౌరులం జూచి ధర్మతనయుం డిట్లనియె.

7

ప్రతిపదార్థం: సాధు సమ్మతంబులు+ఐన= మంచి వారికి ఇష్టాలైన; గుణంబులన్+ఒప్పి= గుణాలచేత వెలుగొంది; జన్మ, విద్యా, కర్మంబులన్= పుట్టుక చేతను, చదువుచేతను, చేసే పనుల చేతను; ప్రశస్తులరు+ఐ= పేరుకెక్కినవారై;

ఆర్యవృత్తులరు+ఐన= పూజించదగిన నడవడికలు కల; మీ, సహవాసంబునన్+ఉండి= మీతోపాటు నివసించి; ధర్మపరులము+ఐ= ధర్మాన్ని అనుసరించే వాళ్ళమై; కృతార్థులము+అగుదుము= ధన్యులం కాగలం; దుష్పుతంబులయందు= చెడ్డపనులలో; అనారంభులు+అయ్యును= ప్రయత్నంలేనివారైనను, అంటే చెడ్డపనులు చేయటానికి ఉపక్రమించనివాళ్ళు సైతం; జనులు = ప్రజలు; దుర్జన, దర్శన, స్పర్శన, సంభాషణ, సహ+ఆసనంబులన్+చేసి= చెడ్డవారిని చూడటంచేత, తాకటంచేత, మాటాడటంచేత, ఒకేచోట కూర్చుండటంచేత; ధర్మ, విహీనులు+అగుదురు= ధర్మంలోపించిన వారు అవుతారు; కావునన్= కాబట్టి; ఏము= మేము; దుర్యోధను రాజ్యంబునన్= దుర్యోధనుడు ఏలుతున్న రాజ్యంలో; ఉండన్+ఓపము= ఉండజాలం; మా, అనుగమనంబునకు+ఒడంబడవలయున్= మేము మీతో రావటానికి దయచేసి మీరు అంగీకరించాలి; అని; కృతాంజలులు+ఐనన్= చేయబడిన నమస్కారం కలవారైన, అంటే నమస్కరించిన; ఆ+పారులన్+చూచి= ఆ పురజనులను చూచి; ధర్మ తనయుండు+ఇట్లు+అనియెన్= ధర్మరాజు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మీరు సాధువులు మెచ్చుకొనే సద్గుణాలు కలవారుగా పేరుకెక్కినవారు. మీ సాహచర్యంవలన మేము ధర్మాత్ములమై ధన్యులం కాగలం. చెడ్డపనులకు ఉపక్రమించనివారుకూడ దుర్జన సాంగత్యంచేత ధర్మ భ్రష్టులవుతారు. కావున మాకు దుర్యోధనుడి రాజ్యంలో నివసించటానికి ఇష్టం లేదు. అందుచేత మీతోపాటు రావటానికి మాకు అనుమతిని ఇవ్వాలని పౌరులు నమస్కరించి పలుకగా, వారితో ధర్మరాజు ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తర మిచ్చాడు.

క. 'మాయండు లేని గుణములు । మీ యనురాగమునఁ జేసి మిగిలి వెలింగెన్;

మీ యనుగతి మా కనభి । ప్రాయము; వనవాసదుఃఖభర మోపుదురే?

8

ప్రతిపదార్థం: మాయండు, లేని, గుణములు= మాలో లేని మంచిగుణాలు; మీ, అనురాగమునన్+చేసి= మీకు మాపై ఉన్న ప్రేమచేత; మిగిలి, వెలింగెన్= హెచ్చుగా ఉన్నట్లు వెలుగొందాయి; మీ, అనుగతి= మీరు మాతో రావటం; మాకు+అనభిప్రాయము= మా తలంపు కాదు; వన వాస, దుఃఖ, భరము+ఓపుదురే= అరణ్యంలో నివసించటంవలన కలిగే శోకాన్ని మీరు భరించగలరా?

తాత్పర్యం: 'మాలో లేని సద్గుణాలు మీరు ఆరోపిస్తున్నారు. అది మా అదృష్టం. కాని, అరణ్యవాసం చేయటంవలన కలిగే దుఃఖభారాన్ని మీరు సహించలేరు. అందుచేత మీరు మాతోపాటు రావటం మాకు ఇష్టం లేదు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'మాకు నభిప్రాయము' - అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

తే. వలవ దుడుగుండు మీ' రని వాలినెల్లఁ । గరుణఁ బాండవజ్యేష్ఠుండు గ్రమ్మఱించెఁ;

బౌరు లట్లు నివర్తింపబడి నిరంత । రార్తనాదులై యరిగిరి హస్తిపురికి.

9

ప్రతిపదార్థం: వలవదు= రావద్దు; ఉడుగుండు= (మీ పయనం) విడవండి; మీరు+అని; వారిన్+ఎల్లన్= ఆ పౌరులనందరిని; కరుణన్= దయతో; పాండవజ్యేష్ఠుండు= పాండుసుతులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు; క్రమ్మఱించెన్= మరల్చాడు; పౌరులు= పురజనులు; అట్లు= ఆ విధంగా; నివర్తింపబడి= వెనుకకు మరల్చబడి; నిరంతర+ఆర్తనాదులు+ఐ= ఎడతెగని శోకధ్వనులు కలవారై, అంటే దుఃఖితులై; హస్తిపురికి= హస్తినానగరానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: 'మాతో రావద్దు. మీరు దయచేసి వెనుకకు మరలిపోండి' అని చెప్పి, కరుణతో ధర్మరాజు పౌరులను వెనుకకు మరలించాడు. పౌరులు శోకిస్తూ హస్తినాపురానికి తిరిగి వెళ్ళిపోయారు.

వ. ఇట్లు పాండవులు గృతప్రస్థానులై గంగాతీరంబునం బ్రమాణాఖ్యవటంబున విడిసి, గంగాస్నానంబు సేసి, నాటి పగలును రాత్రియు నంద యుండి; రంతఁ బ్రభాతసమయంబున. 10

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవులు; కృతప్రస్థానులు+బ= చేయబడిన ప్రయాణం కలవారై, అంటే ప్రయాణంచేసి; గంగా, తీరంబునన్= గంగానది ఒడ్డున; ప్రమాణ+ఆఖ్య, వటంబున= 'ప్రమాణ' మనే పేరు కల మర్రిచెట్టుదగ్గర; విడిసి= విడిది చేసి; గంగా స్నానంబు+చేసి= గంగానదిలో స్నానంచేసి; నాటి= ఆ రోజు; పగలును; రాత్రియున్; అందు+అ, ఉండిరి= అచటనే ఉన్నారు; అంతన్; ప్రభాత సమయంబున= తెల్లవారు జామున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులు అరణ్యంలో ప్రయాణం కొనసాగించి, గంగానదీతీరంలో 'ప్రమాణం' అనే పేరుతో విలసిల్లిన మర్రిచెట్టు క్రింద విడిది చేసి, గంగాస్నానం చేసి, అచ్చటనే ఒక పగలు, రాత్రి గడిపారు. అంత తెల్లవారే సమయంలో.

**చ. పరువడి నగ్నిహోత్రములు బంధులు శిష్యులుఁ దోడ రా మహీ
సురవరులెల్లఁ బాండునృపసూనులయొద్దకుఁ బ్రీతి నేఁగుదెం
చిరి బహువేదఘోషములఁ జేసి నిరస్త సమస్త కిల్బిషాఁ
త్యరు లగుచున్న ధన్యులు జగత్పరిపూజ్యులు బ్రహ్మసమ్మితుల్. 11**

ప్రతిపదార్థం: పరువడిన్= వేగం(శ్రద్ధ)తో; అగ్నిహోత్రములు= (నిత్యవ్రతంగా నిర్వహిస్తున్న) అగ్నులు; బంధులు= చుట్టాలు; శిష్యులున్= తమవద్ద చదువుకొంటున్న వటువులు; తోడ, రాన్= వెంటరాగా; బహు, వేద, ఘోషములన్+చేసి= ఎన్నో వేదమంత్రాలను వల్లవేస్తూ ఉన్నందున; నిరస్త, సమస్త, కిల్బిష+ఉత్కరులు+అగుచు+ఉన్న= పోయిన సర్వపాపాల అతిశయం కలవారవుతూ ఉన్న, అంటే సమస్త పాపరహితు లయిన; ధన్యులు= చరితార్థులు; జగత్, పరిపూజ్యులు= జగత్తుకంతటికి మిక్కిలి పూజించతగినవారు; బ్రహ్మ సమ్మితుల్= బ్రహ్మదేవుడితో సమానులు; అగు; మహీ సురవరులు+ఎల్లన్= భూమిలోని దేవతలలో శ్రేష్ఠులు అందరు, అంటే బ్రాహ్మణోత్తములందరు; పాండు, నృప, సూనుల+ఒద్దకున్= పాండురాజుకొడుకులవద్దకు; ప్రీతిన్= అనురాగంతో; ఏఁగుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: (ఆ వేగుబోకలో) వేదమంత్రాలను పఠించడంవల్ల సమస్త పాపరహితులయి ధన్యులైనవారు, లోకమంతటికి పూజనీయులు, బ్రహ్మదేవునితో సమానులు అయిన బ్రాహ్మణోత్తములందరు, బంధువులు, శిష్యులు వెంటరాగా, తమ తమ అగ్నిహోత్రాలు తీసుకొని పాండవుల వద్దకు ప్రేమతో వచ్చి చేరారు.

విశేషం: వేదమంత్రపఠనం సమస్త పాపహరం అని ఆర్షవిశ్వాసం. నన్నయభట్టుకాలంలో తూర్పు చాళుక్య యుగంలో వైదికమత పునర్వికాసం వెల్లివిరిసింది. నన్నయమహాకవి వ్రాసిన ఈ పద్యం సమకాలిక బ్రాహ్మణసమాజాన్ని ప్రతిఫలించేసే మణిదర్శణం.

వ. ఇట్లు దమతోడన వనవాసంబు సేయ నిశ్చయించి వచ్చిన విప్రుల నతిప్రీతి గౌరవంబున నర్చించి తదా శీర్షాదంబుల నభినందితుండై ధర్మతనయుండు వారల కిట్లనియె. 12

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తమతోడన్+అ; వనవాసంబు+చేయ= అరణ్యంలో నివసించటానికి; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; వచ్చిన; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; అతిప్రీతి, గౌరవంబునన్= మిక్కిలి అనురాగంతో, మన్ననతో; అర్చించి=

పూజించి; తద్+ఆశీర్వాదంబులన్= వారి దీవెనలచేత; అభినందితుండు+ఐ= మెచ్చుకొనబడినవాడై; ధర్మతనయుండు= (యమధర్మరాజు కొడుకు) ధర్మరాజు; వారలకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తమతో అరణ్యవాసం చేయటానికి సంసిద్ధులై వచ్చిన బ్రాహ్మణులను అనురాగంతో, మన్ననతో పూజించి, వారి ఆశీర్వాదాలను పొంది ధర్మరాజు వారితో ఇట్లా అన్నాడు.

**క. 'అపహృత సర్వస్వలమై । సపత్నుల నికారమునఁ బ్రచండాటవిలో
విపుల ఫల శాక మూలము । లుపయోగించుచును నిష్ఠ నుండెడు మాతోన్. 13**

ప్రతిపదార్థం: అపహృత సర్వస్వలము+ఐ= అపహరించబడిన సమస్తం కలవాళ్ళమై, అంటే సమస్తం కోలుపోయిన వాళ్ళమై; సపత్నుల, నికారమునన్= శత్రువుల వంచనవలన; ప్రచండ+అటవిలో= ఘోరమైన అడవిలో; విపుల, ఫల, శాక, మూలములు= ఎన్నో పండ్లు కూరలు దుంపలు; ఉపయోగించుచును= వాడుతూ; నిష్ఠన్+ఉండెడు= నియమంతో బ్రతికే; మాతోన్.

తాత్పర్యం: 'శత్రువుల వంచనచేత అంతయు పోగొట్టుకొని అరణ్యంలో దొరికే పండ్లు, కూరలు, వేళ్ళు (దుంపలు)తిని బ్రతికే మాతో.

**క. రా నేల? వచ్చి నవయం । గా నేల? నివాసములకుఁ గ్రమ్మతి చనుఁ; డు
గ్రానేకప శార్దూల భ । యానక వనవాస మర్హ మగునే మీకున్! 14**

ప్రతిపదార్థం: రాన్+ఏల= మీరు రావటం ఎందుకు?; వచ్చి; నవయంగాన్+ఏల= కష్టపడుట ఎందుకు?; నివాసములకున్+క్రమ్మతి, చనుఁడు= (మీ)ఇండ్లకు తిరిగి వెళ్ళండి; ఉగ్ర+అనేకప, శార్దూల, భయానక, వనవాసము= క్రూరమైన ఏనుగులతో, పెద్దపులులతో భయంకరమైన అరణ్యనివాసం; మీకున్+అర్హము+అగున్+ఏ= మీకు తగునా?

తాత్పర్యం: మీరు రావటం ఎందుకు ? వచ్చి ఎందుకు కష్టపడాల్సి? మీరు మీ ఇండ్లకు తిరిగిపొండి. భీకరమైన ఏనుగులతో, పెద్దపులులతో కూడిన అరణ్యవాసం మీకు తగునా?'

**వ. అనిన విని బ్రాహ్మణులు పరమ దుఃఖితులై 'మీర కాని మాకు నొండు గతి లేదు; మమ్ము ననన్యశరణ్యుల
విడుచుట ధర్మంబు గాదు. 15**

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని, బ్రాహ్మణులు; పరమ దుఃఖితులు+ఐ= మిక్కిలి శోకం పొందినవారై; మీరు+అ, కాని= మీరే తప్ప; మాకున్+బండు, గతి= మాకు వేరొకమార్గం; లేదు; మమ్మున్; అనన్య శరణ్యుల= వేరేదిక్కు (ఆశ్రయం) లేని వాళ్ళను; విడుచుట= వదలుట; ధర్మంబు, కాదు= న్యాయం కాదు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విన్న బ్రాహ్మణులు మిక్కిలి దుఃఖించి పొండవులతో - 'అయ్యలారా! మాకు మీరు తప్ప వేరే ఎవరూ దిక్కు లేరు. మీరు మమ్మల్ని వదలటం ధర్మం కాదు.

**ఆ. ఆశ్రీతులను భక్తులగువారి నెప్పుడు । నన్యులైన విడువ; రట్టి విప్ర
వరుల భక్తిపరుల వసుధేశ! మీ యట్టి । ధార్మికులకు విడువఁదగునె చెపుము. 16**

ప్రతిపదార్థం: ఆశ్రితులను= తమ అండకు చేరిన వాళ్ళను; భక్తులు+అగువారిని= తమపట్ల భక్తికలవాళ్ళను; ఎప్పుడున్; అన్యలైన= ఇతరులైన; విడువరు= వదలిపెట్టరు; అట్టి; విప్రవరుల= బ్రాహ్మణోత్తములను; భక్తిపరుల= భక్తితో కూడిన వాళ్ళను; వసుధా+ఈశ= ఓరాజా!; మీ, అట్టి, ధార్మికులకు= మీవంటి ధర్మాత్ములకు; విడువన్+తగునె= విడుచుట తగునా?; చెపుము+అ= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: తమప్రాపు గోరి చేరినవాళ్ళను, తమపట్ల భక్తి కలవాళ్ళను ఇతరులు కూడ ఎన్నడూ విడనాడరు కదా! అటువంటప్పుడు బ్రాహ్మణోత్తములను, మీపట్ల భక్తికలవాళ్ళను ఓ ధర్మరాజా! మీబోటి ధర్మాత్ములు విడిచిపెట్టటం భావ్యమా?

వ. అన్న తోషణోపాయచింత సేయ వలదు; వన్యమూల ఫలంబుల నేమ తెచ్చికొని యుపయోగించుచు జపహోమాది పుణ్యక్రియల మీకుం బ్రయంబు సేయుచు నుండెద; మధర్మవర్తులయి మీ కపకారంబు సేసిన ధార్మరాష్ట్రుల రాష్ట్రంబున నుండ నోప' మనిన వారల రాక కొడంబడి. 17

ప్రతిపదార్థం: అస్మద్+పోషణ+ఉపాయ, చింత= మమ్మల్ని ఎట్లా పోషించాలి అనే ఉపాయాన్నిగూర్చిన ఆలోచన; చేయవలదు; వన్య, మూల, ఫలంబులన్= అడవిలో పుట్టి పెరిగే వేళ్ళు, పండ్లు; ఏము+అ= మేమే; తెచ్చికొని; ఉపయోగించుచు; జప, హోమ+ఆది, పుణ్య, క్రియల= జపం, అగ్నివేల్పుటం మొదలైన పుణ్యకార్యాలచేత; మీకున్+ప్రియంబు+చేయుచున్= మీకు ఇష్టం ఒక గూర్చుతూ; ఉండెదము; అధర్మ వర్తులు+అయి= అధర్మాన్ని ఆచరించేవారయి; మీకు+అపకారంబు= మీకు కీడు; చేసిన; ధార్మరాష్ట్రుల= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకుల; రాష్ట్రంబునన్= రాజ్యంలో; ఉండన్+ఓపము= ఉండజాలము; అనిన= అని చెప్పగా; వారల రాకకు= ఆ బ్రాహ్మణులు తమతో రావటానికి; ఒడంబడి= అంగీకరించి.

తాత్పర్యం: మా పోషణగురించి మీరు ఆలోచించవలసిన అవసరం లేదు. మేమే అడవిలో దొరికేపండ్లు, వేర్లు తెచ్చుకొని తినగలం. జపతపాలు, యజ్ఞయాగాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు నిర్వహించి మీకు ప్రియం చేస్తూ ఉంటాము. మీకు కీడు చేసిన దుర్యోధనాదులు పరిపాలించే దేశంలో మేము ఉండలేం' అని చెప్పిన బ్రాహ్మణుల మాటలకు సమ్మతించి.

తే. ఇష్టమృష్టాన్నములఁ దొల్లి యెల్ల ప్రాద్దుఁ । దృష్టులగుచున్న వసుమతీదేవవరులఁ గానలందు శాకాశనుల్ గాఁగ నెట్లు । సూడ నోపుదు నని ధర్మసూనుఁ డపుడు. 18

ప్రతిపదార్థం: ఇష్ట, మృష్ట+అన్నములన్= తమకు నచ్చినట్టియు శుచి అయినట్టియు అన్నములచేత; తొల్లి= మున్ను; ఎల్లప్రాద్దున్= సర్వవేళల; తృప్తులు+అగుచున్న= తనివి చెందుతున్నవారయిన; వసుమతీ, దేవ, వరులన్= భూదేవ శ్రేష్ఠులను అంటే బ్రాహ్మణోత్తములను; కానలందు= అరణ్యాలలో; శాక+అశనుల్+కాఁగన్= కూరలు తినే వారినిగా; ఎట్లు= ఏవిధంగా; చూడన్+ఓపుదును+అని= చూడగల నని; అప్పుడు; ధర్మసూనుఁడు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: రుచిగా, శుచిగా ఉన్న వంటకాలతో ఎల్లప్పుడూ తృప్తిగా భుజించే బ్రాహ్మణోత్తములు కేవలం కూరగాయలు తింటూ అరణ్యంలో ఉండటం ఎట్లా చూడగలనని ధర్మరాజు వాపోయాడు.

శౌనకుడు ధర్మరాజునకు ధర్మంబులు సెప్పుట (సం. 3-2-14)

వ. శోకమూర్ఛితుండై మహీతలంబుపయిం బడిన యాతని నాశ్వాసించి శౌనకుం డను బ్రహ్మర్షి దొల్లి యాత్మ వ్యవస్థానార్థంబు జనకగీతంబు లైన శ్లోకంబుల యర్థంబులు యుభిష్ఠిరున కి ట్లనియె. 19

ప్రతిపదార్థం: శోక, మూర్ఛితుండు+బ= దుఃఖంవలన మూర్ఛితుడైన వాడై; మహీతలంబుపయిన్+పడిన, ఆతనిన్= నేలపైబడిన ఆతడిని; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; శౌనకుండు+అను, బ్రహ్మర్షి= శౌనకుడు అనే బ్రాహ్మణ ఋషి; తొల్లి= పూర్వం; ఆత్మ వ్యవస్థాన+అర్థంబు= ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం నిల్పుటంకోసం; జనక, గీతంబులు+బన= జనక మహారాజుచేత పాడబడిన; శ్లోకంబుల= పద్యాల; అర్థంబులు= అభిప్రాయాలు; యుభిష్ఠిరునకు= ధర్మరాజుకు(చెప్పతూ); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుఃఖంవలన మూర్ఛిల్లి నేలపై కొరిగిన ధర్మరాజును సేదదీర్చి, శౌనకుడనే బ్రాహ్మణఋషి ధర్మరాజుకు జనకగీతాలలోని వేదాంతపరమార్థాన్ని ఈవిధంగా వివరించాడు.

విశేషం: శౌనకుడు జనకగీతాలైన శ్లోకాల అర్థమే చెప్పాడు గాని వాటినిన్నింటిని చెప్పి ఉండలేదు. నన్నయ మూలాన్ని సంక్షేపించే విధానాలలో ఇదొకటి.

క. 'శోకభయస్థానంబు ల । నేకంబులు గలిగినను విహీన వివేకం డాకులతఁ బొందునట్లు వి । వేకము గలవాఁడు బుద్ధి వికలుం డగునే? 20

ప్రతిపదార్థం: శోక, భయ, స్థానంబులు= దుఃఖానికి, భయానికి నెలవులు; అనేకంబులు= పెక్కులు; కలిగినను= కలిగినప్పటికిని; విహీన వివేకండు= వివేకం లేనివాడు; ఆకులతన్+పొందునట్లు= ఆరాటం చెందినట్లు; వివేకము, కలవాఁడు= ఉచితానుచిత జ్ఞానం కలవాడు; బుద్ధి, వికలుండు+అగునే= మతిపోగొట్టుకొన్నవాడు అవుతాడా?

తాత్పర్యం: 'దుఃఖం, భయం పొందదగిన పట్టులు పెక్కులు దాపురించినప్పటికినీ అవివేకివలె వివేకి వికలుడు కాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. శారీర మానస మహా । దారుణ దుఃఖములఁ జేసి తఱిగి శరీరుల్ క్రూరతరబాధఁ బొందుడు । రా రెంటిని జెఱుతు రార్యు లమలినబుద్ధిన్. 21

ప్రతిపదార్థం: శారీర= దేహానికి సంబంధించినట్టి; మానస= మనస్సుకు సంబంధించినట్టి; మహా, దారుణ= మిక్కిలి భయానకమైన; దుఃఖములన్+చేసి= శోకాల (అనుభవించటం) చేత; తఱిగి= క్షీణించి; శరీరుల్= దేహధారులైన మనుజులు; క్రూరతర, బాధన్+పొందుదురు= ఎక్కువ నొప్పి కలిగించే కష్టాలను అనుభవిస్తారు; ఆరెంటిని= ఆ రెండింటిని అంటే దేహసంబంధమైన, మనస్సంబంధమైన వెతలను; ఆర్యులు= పూజించతగినవారు; అమలిన, బుద్ధిన్= నిర్మలమైనమతితో; చెఱుతురు= చెడేటట్లు చేస్తారు.

తాత్పర్యం: కేవలం దేహధారులని చెప్పతగిన సామాన్యమానవులు శారీరక, మానసిక బాధలచేత క్రుంగి కృశిస్తారు. ఆర్యులు ఆ రెంటిని నిర్మలబుద్ధితో నిగ్రహించగలుగుతారు.

విశేషం: ఆంధ్ర మహాభారతంలోని ఎన్నో పద్యాలలో, వచనాలలో పెక్కు పాఠాంతరాలు కనిపిస్తున్నాయి. ప్రాచీన తాళపత్ర గ్రంథాలలో లేఖకులు కారణాంతరాలవలన మార్పులు, చేర్పులు, కూర్పులు ఎడనెడ చేసి ఉన్నారు. అసలు కవిహృదయం నిష్కర్షగా నిర్ణయించటంకూడ కష్టమే. ఆంధ్రమహాభారతం - సంశోధిత ముద్రణం తయారు చేసిన విద్వాంసులు పాఠభేదాలు అన్నింటినీ సమగ్రంగా చర్చించి, తమకు నచ్చిన పాఠాన్ని స్వీకరించినప్పటికీ పాఠాంతరాలను కూడ అచ్చుప్రతిలో ఆయా పుటల క్రింద ఉదాహరించి ఉన్నారు. ఇచట 'చెఱుతురు' అనే దానికి 'పాతురు' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. కాని 'చెఱుతురు' అనే పాఠమే కవి హృదయమని తోస్తున్నది.

వ. వ్యాధి శ్ర మానిష్ఠ సంస్కర్ష నేష్ఠ వివర్జనంబు లను నాల్గింటం బుట్టి శారీరదుఃఖంబు లాశుక్రియాది ప్రతి యోగంబుల నుపశమిల్లు: మఱి స్నేహజంబు లైన మానసదుఃఖంబులు జలంబుల నగ్ని యుపశమిల్లునట్లు విమల జ్ఞానంబునం జేసి యుపశమంబునం బొందు. 22

ప్రతిపదార్థం: వ్యాధి, శ్రమ+అనిష్ఠ, సంస్కర్షన+ఇష్ట, వివర్జనంబులు+అను, నాల్గింటన్= రోగం, అలసట, ఇష్టంలేని వాటిని ముట్టుకోవటం, ఇష్టమైన వాటిని వదలిపెట్టటం అనే నాల్గింటి నుండి; పుట్టి= జనించి; శారీర దుఃఖంబులు= దేహ సంబంధమైన శోకాలు; ఆశు, క్రియా+ఆది, ప్రతియోగంబులన్= అప్పటికప్పుడు చేసే చేష్టలు మొదలైన విరుగుళ్ళ వల్ల; ఉపశమిల్లు= తగ్గుతాయి; మఱి; స్నేహజంబులు+జన= మైత్రి వల్ల జనించే; మానస, దుఃఖంబులు= మనస్సుకు సంబంధించిన శోకాలు; జలంబులన్= నీటిచేత; అగ్ని= నిప్పు; ఉపశమిల్లునట్లు= అణగేటట్లు; విమల, జ్ఞానంబునన్+చేసి= నిర్మలమైన జ్ఞానంచేత; ఉపశమంబునన్+పొందున్= తగ్గుతాయి.

తాత్పర్యం: రోగం, అలసట, ఇష్టంలేని వాటిని ముట్టుకోవటం, ఇష్టమున్న వాటిని వదలిపెట్టటం అనే నాల్గింటి వలన శరీరదుఃఖాలు పుట్టుతాయి. ఆ శరీరదుఃఖాలు (వేగంగా) అప్పటికప్పుడు చేసే విరుగుడులవలన తాత్కాలికంగా ఉపశమింపవచ్చును. ఇక, స్నేహంవలన ఏర్పడిన మానసిక తాపాలు, నీటివలన నిప్పు అణగినట్లుగా విమలజ్ఞానం వలన ఉపశమనం పొందుతాయి.

క. స్నేహశిర్ణవ మగ్నం డయి । దేహి మహాదుఃఖముల నద్వైతిఁ బొందును; దుఃఖాహతుఁడు శోకతాపవి । మోహి యగున్; స్నేహమూలములు రాగాదుల్. 23

ప్రతిపదార్థం: స్నేహ+అర్ణవ, మగ్నండు+అయి= చెలిమి అనే కడలిలో మునిగినవాడై; దేహి= శరీరధారి అయిన మానవుడు; మహాదుఃఖములన్= గొప్ప వెతలను; అద్వైతిన్= స్థైర్యం లేమిచేత; పొందును; దుఃఖ+ఆహతుఁడు= బాధలచేత కొట్టబడినవాడు; శోక, తాప, విమోహి, అగున్= వగవు అనే వేడిమి సోకి స్పృహతప్పినవాడు అవుతాడు; రాగ+ఆదుల్= ప్రేమ మున్నయినవి; స్నేహమూలములు= స్నేహం కారణంగా కలిగినట్టివి.

తాత్పర్యం: స్నేహమనే సముద్రంలో మునిగి మనుజుడు స్థైర్యం కోలుపోయి దుఃఖాన్ని పొందుతాడు. దుఃఖితుడు వగవువేడిమిలో ఉడికిపోయి స్పృహ తప్పుతాడు. అనురాగం మొదలయినవి స్నేహాన్ని ఆధారంగా చేసికొని పుట్టేవే.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. 'స్నేహం' - సంస్కృతభాషలో మైత్రి - చెలిమి అనే పదాలకంటె విస్తృతమైన పరిధిలో వాడబడింది. ఒక జీవికి అనేక కారణాలవలన ఏర్పడే అనిర్వచనీయమైన అనుబంధాన్ని, అనురాగాన్ని స్నేహభావంగా అర్థం చెప్పవచ్చును. 'స్నేహమూలములు రాగాదుల్' అనే మనోహర భావన నన్నయను నానారుచిరార్థ సూక్తి నిధిని చేసిన కవితాశిల్పానికి ఉదాహరణగా ఎన్నవచ్చును.

వ. కావున బంధుమిత్రధనసంచయంబులవలని స్నేహంబు విడుచునది; పద్మపత్రంబు నీరం బొందనియ ట్లెఱుక గలవారి నెట్టియెడలను స్నేహంబు వొందదు; స్నేహంబున రాగంబును, రాగంబునం గామంబును, గామంబునం గ్రోధంబును, గ్రోధంబునం ధృష్ట్యయు వర్తిల్లు. **24**

ప్రతిపదార్థం: కావున= కాబట్టి; బంధు, మిత్ర, ధన, సంచయంబుల వలని, స్నేహంబు= చుట్టాలవలనను, నెచ్చెలులవలనను, డబ్బును ప్రోగుచేయటంవలనను ఏర్పడే మైత్రి; విడుచునది= వదలునది; ఎఱుక, కలవారిన్= తెలిసినట్టివారిని, అంటే ఆ జ్ఞానులను; ఎట్టి, ఎడలను= ఎటువంటి సమయాల్లోనైనను; పద్మపత్రంబు= తామరాకు; (నీరన్+పొందని) నీరంబు+ఓందని, అట్లు= నీటిని పొందని విధంగా; స్నేహంబు= మైత్రి; పొందదు= చేరుకోదు; స్నేహంబున= మైత్రివలన; రాగంబును= ప్రేమయున్నా; రాగంబునన్+కామంబును= ప్రేమవలన కోరికయున్నా; కామంబునన్+క్రోధంబును= కోరికవలన కోపమున్నా; క్రోధంబునన్+తృష్ణయు= కోపంవలన దాహమున్నా (అంటే తీరని ప్రలోభం); వర్తిల్లున్= ఏర్పడతాయి.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, చుట్టాలవలన, మిత్రులవలన, ధనం సమకూర్చుటంవలన ఏర్పడే కూరిమి విడనాడాలి. తామరాకు నీటిని పొందనట్లు జ్ఞాని ఎప్పుడును స్నేహం పొందడు. కూరిమి వలన అభిమానం, అభిమానం వలన కోరిక, కోరికవలన కోపం, కోపంవలన దాహం ఉద్భవిస్తాయి. (ఇచట దాహమంటే అత్యాశ).

విశేషం: అలం: ఉపమ. సంచయంబులవలని స్నేహంబు; సమాసములలో చేత, తోడ, వలనలకు ఇత్యవౌతుంది. సంచయంబుల వలన స్నేహము.

క. అది సర్వదోషముల కా । స్వద, మది దురితక్రియానుబంధంబులకున్ మొదలు, నిరంతర దుఃఖ । ప్రద మని మది దలచి తృష్ణ బాతురు సుమతుల్. **25**

ప్రతిపదార్థం: అది= తృష్ణ; సర్వ, దోషములకు= అన్ని తప్పిదాలకు; ఆస్పదము= నెలవు; అది; దురిత, క్రియా+ అనుబంధంబులకున్= పాపకృత్యాల కలయికకు; మొదలు= ప్రారంభం; నిరంతర, దుఃఖ, ప్రదము= ఎల్లప్పుడు దుఃఖాన్ని కలిగించేది; అని; మదిన్= మనస్సులో; తలచి= ఆలోచించి; తృష్ణన్= అత్యాశను; సుమతుల్= బుద్ధిమంతులు; పాతురు (పాచుదురు)= వదలి వెళ్ళుతారు.

తాత్పర్యం: అది సమస్త దోషాలకు నెలవైనదనినీ, అది పాపకార్యాల అనుసంధానానికి ఆరంభమనినీ, నిరంతరం అది దుఃఖాన్ని కలిగించేదనినీ ఆలోచించి మంచిబుద్ధికలవారు తృష్ణను వదలిపెట్టుతారు.

విశేషం: పౌరాణికవాక్యంలో, బౌద్ధసాహిత్యంలో తృష్ణయే సర్వదురితాలకు మూలమని నొక్కి వక్కాణించబడింది.

వ. మఱియుఁ ధృష్టాతురుం డర్థలోభంబునఁ గోటరస్థంబయిన యనలంబునం జేసి దగ్ధంబగు వృక్షంబునుంబోలె వినాశంబునం బొందు; నర్థాసక్తుండైనవాఁడు శుభంబులు వడయ నోపండు; మృత్యువువలనం బ్రాణులకు భయంబు గలుగు నట్లర్థవంతులకు రాజ చోర స్వజన జలానలంబులవలన భయంబు నియతంబు. **26**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; తృష్ణా+ఆతురుండు= తృష్ణచేత కలతచెందినవాడు; అర్థలోభంబునన్= ధనమందలి ఆసక్తివలన; గోటరస్థంబు+అయిన= (చెట్టు) తొర్రలో ఉన్నట్టి; అనలంబునన్+చేసి= అగ్నిచేత; దగ్ధంబు+అగు= తగులబడే; వృక్షంబునున్+పోలె= చెట్టువలె; వినాశంబునన్+పొందున్= నశించిపోతాడు; అర్థ+ఆసక్తుండు+బనవాడు= ధనకాంక్ష కలిగినవాడు;

శుభంబులు= మేళు, అభ్యుదయాలు; పడయన్+ఓపండు= పొందజాలడు; ప్రాణులకు= జీవకోటికి; మృత్యువువలనన్= మరణంవలన; భయంబు, కలుగునట్లు= భయం ఏర్పడేటట్లు; అర్థవంతులకు= ధనం కలవారికి; రాజ, చోర, స్వజన, జల+అనలంబులవలన= రాజులవలన, దొంగలవలన, చుట్టపక్కాలవలన, నీటివలన, నిప్పువలన; భయంబు= భీతి; నియతంబు= నిత్యం. (ఎల్లప్పుడు ఉంటుంది).

తాత్పర్యం: మఱియు, తృప్తచేత కలతచెందినవాడు ధనంమీది ఆసక్తివలన, చెట్టుతొర్రలోని అగ్నిచేత దగ్గం అయ్యే చెట్టువలె నాశనం పొందుతాడు. ధనకాంక్ష కలిగినవాడు శుభాలు పొందలేడు. ప్రాణులకు మరణంవలన భయం కలుగునట్లుగా ధనం కలవారికి రాజులవలన, దొంగలవలన, చుట్టాలవలన, నీటివలన, నిప్పువలన భయం ఎల్లప్పుడూ ఉంటుంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. జలములందు మత్స్యంబులు, చదలఁ బక్షు । లామిషం బెట్లు భక్షించు నట్లు దివిల యెల్లవారును జేరి యనేకవిధుల । ననుదినంబును భక్షింతు రర్థవంతు.

27

ప్రతిపదార్థం: జలములందు= నీళ్ళలో; మత్స్యంబులు= చేపలు; చదలన్= ఆకాశంలో; పక్షులు; ఆమిషంబు= మాంసాన్ని; ఎట్లు= ఏవిధంగా; భక్షించున్= తింటాయో; అట్లు= ఆ విధంగా; తివిరి= పూని; ఎల్లవారును= అందరున్నూ; చేరి= దగ్గరకు చేరి; అనేక విధులన్= పెక్కు రకాలుగా; అనుదినంబును= ప్రతిదినం; అర్థవంతున్= ధనంకలవాడిని; భక్షింతురు= తింటారు (పీడిస్తారు).

తాత్పర్యం: నీటిలోని చేపలు, ఆకాశంలోని పక్షులు ఏవిధంగా మాంసాన్ని భక్షిస్తాయో, అదేవిధంగా అందరు ధనవంతుడి చుట్టూ చేరి అనేకవిధాల ప్రతిదినం అతడిని పీడిస్తారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ధనాపహరణం చేసేవాళ్ళు దొంగలు అనేమాట అందరికీ అనుభవసిద్ధం. అది ప్రత్యక్ష ప్రమాణం. ఇక చుట్టపక్కాలు పరోక్షంగా ధనవంతుడిని పీడించటం పరోక్షప్రమాణం.

క. అర్థమ యనర్థ మూలం: । బర్థమ మాయా విమోహనావహము: నరుం డరార్థాన దుఃఖమున న । పార్థిక్యతజన్ముఁ డగుట పరమార్థ మిలన్.

28

ప్రతిపదార్థం: అర్థము+అ= ధనమే; అనర్థ, మూలంబు= కష్టాలకుకారణం; అర్థము+అ= ధనమే; మాయా, విమోహన+అవహము= మాయవలన ఏర్పడే మైకం కలిగించేది; నరుండు= మనుజుడు; అర్థ+అర్థన, దుఃఖమునన్= ధనం సంపాదించాలనే బాధతో; అపార్థిక్యత, జన్ముఁడు+అగుట= వ్యర్థమైన పుట్టుక కలవాడవటం; ఇలన్= భూలోకంలో; పరమ+అర్థము= మేటి సత్యం.

తాత్పర్యం: అన్ని చెడుగులకు ధనమే మూలకారణం. ధనం మాయచేత ఏర్పడే భ్రాంతికి ఆకరం. మనుజుడు ధనసంపాదనవలన ఏర్పడే దుఃఖంవలన వ్యర్థజన్ము డవుతాడనే మాట భూలోకంలోని మేటి సత్యం.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని ధన నిరసనం సుస్పష్టం. “ధనమూల మిదం జగతో”, నానా గుణ గణము కాంచనంబున నిలుచున్”, “సర్వే గుణాః కాంచన మాశ్రయంతి” అనే సుభాషితాల అంతరార్థం కూడ వ్యంగ్యగర్భితమైన ధన నిరసనమే.

“అర్థానామార్జనే దుఃఖం ఆర్జితానాం చ రక్షణే । ఆయే దుఃఖం వ్యయే దుఃఖం ధిగర్థం దుఃఖభాజనమ్.”

ధన సంగ్రహణం దుఃఖంతో కూడిన పని, ఆర్జించిన ధనాన్ని రక్షించటం కూడ దుఃఖంతో కూడిన పనే. ఆదాయం దుఃఖం. వ్యయం దుఃఖం ఛీ! ఛీ! ధనం దుఃఖభాజనం. పై శ్లోకం ఇక్కడ అనుశీలించతగింది.

వ. అట్టి యర్థంబువలన దర్శకార్హణ్య మాన భయోద్వేగంబులు పుట్టుఁ గావున నర్థోపార్జనచింత సేయ వలదు. రూప యోవన ధన విభవ ప్రియ సంవాసంబు లనిత్యంబు లగుట నందు బుద్ధిమంతులు విమోహింప' రనిన నమ్మునివరునకు ధర్మతనయుం డిట్లనియె. 29

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= ఆ విధమైన; అర్థంబువలన= ధనం వలన; దర్శ, కార్హణ్య, మాన, భయ+ఉద్వేగంబులు+పుట్టున్= గర్వం, పిసినిగొట్టుతనం, అహంకారం, భీతి, ఉబ్బు ఏర్పడతాయి. కావునన్= కాబట్టి; అర్థ+ఉపార్జన, చింత= ధనాన్ని సంపాదించి కూడ పెట్టాలనే ఆలోచన; చేయవలదు; రూప, యోవన, ధన, విభవ, ప్రియ సంవాసంబులు= దేహ సౌందర్యం, ప్రాయపుషాంగు, ధనం, ఐశ్వర్యం, ఇష్టమైన మేలైన ఇంటిలో ఉండటం; అనిత్యంబులు= తాత్కాలికాలు; అగుటన్= కావటంచేత; అందు; బుద్ధిమంతులు= ప్రాజ్ఞులు; విమోహింపరు= భ్రాంతి చెందరు; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+మునివరునకు= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ శౌనకుడితో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు (యమధర్మరాజుకొడుకు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్టి ధనంవలన గర్వం, పిసినిగొట్టుతనం, అహంభావం, భయం, ఉబ్బు కలుగుతాయి. అందుచేత, అట్టి ధనసంపాదన చేయాలనే కోరికను పెంచుకొనవద్దు. అందం, యోవనం, సంపద, ఇష్టమైన ఇంటిలో నివసించటం అనేవి తాత్కాలికమైనవి. ప్రాజ్ఞులు అట్టివాటినిగురించి భ్రాంతిని పొందరు' అని చెప్పగా ఆ మునిశ్రేష్ఠుడైన శౌనకుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. 'అత్సైపభోగార్థ మర్థలాభేచ్ఛ నా । కెన్నండు లేదు; మహీసురాగ్ర గణ్యుల నత్సుగ్ర కాననాంతరమున । నెవ్విధంబున భరియింతు నొక్కొ యని యిప్పు వగచెద; ననవద్యగుణయుక్తి । ననఘ! మాయట్టి గృహస్థతతికిఁ బోష్యుల నెయ్యెడఁ బ్రోవక యుండను । విపుల నతిథుల వృథయ పుచ్చఁ

ఆ. జనునె? నిజధనంబు సంవిభాగించి యీ । వలయు, సాధురక్ష వలయుఁ జేయ, నభిమతాశ్రమంబులందు గృహస్థాశ్ర । మంబకాదె యుత్తమంబు వినఁగ. 30

ప్రతిపదార్థం: ఆత్మ+ఉపభోగ+అర్థము= సొంతంగా నేను భోగాలను అనుభవించటం కొరకు; అర్థ, లాభ+ఇచ్చ= ధనం పొందాలనే కోరిక; నాకు+ఎన్నండు, లేదు= నాకెప్పుడూ లేదు; మహీ, సుర+అగ్రగణ్యులన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; అతి+ఉగ్ర, కానన+అంతరమునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన అడవిలో; ఏ+విధంబున= ఏ రీతిగ; భరియింతున్+ఒక్కొ= పోషించగలనో; అని; ఇప్పు= ఇప్పుడు; వగచెదన్= చింతిస్తున్నాను; అనఘ!= పాపరహితుడా!; అనవద్య, గుణ, యుక్తిన్= మంచిగుణాలుకలిగి ఉండటంచేత; మా, అట్టి, గృహస్థ, తతికిన్= మా వంటి గృహస్థుల సమూహానికి; పోష్యులన్= పోషించదగినవారిని; ఏ+ఎడన్= ఏ చోటనైనా; ప్రోవక, ఉండను= రక్షించకుండా ఉండటానికి; విపులన్= బ్రాహ్మణులను; అతిథుల= తాత్కాలిక వసతికి, భోజనానికి, ఇంటికి వచ్చిన వారిని; (అతిథులైన బ్రాహ్మణులను); వృథ+అ, పుచ్చన్+చనునె= వ్యర్థులుగా పంపటం పాడియా?; నిజ, ధనంబు= తన ధనం; సంవిభాగించి= పంచి; ఈ, వలయు= ఇవ్వాలి; సాధు, రక్ష= మంచివారి సంరక్షణం;

వలయున్+చేయన్= చేయాలి; అభిమత+ ఆశ్రమంబులందు= కోరుకొనదగిన ఆశ్రమాలలో; గృహస్థ+ఆశ్రమంబు+అ= గృహమేధియొక్క ఆశ్రమమే; వినఁగ= పెద్దలు చెపుతుంటే విన్న ప్రకారం; కాదె, ఉత్తమంబు= మంచిదికాదా? (అవునని భావం)

తాత్పర్యం: నేను నా స్వార్థంకొరకు, భోగాలకొరకు ధనాన్ని కోరుకొనటంలేదు. బ్రాహ్మణోత్తములను ఈ మహారణ్యంలో నేను ఏ విధంగా పోషించగలను- అని మాత్రమే నా దిగులు. నాబోటి గృహస్థుడికి అవశ్య కర్తవ్యం అతిథిపూజ. అందులో నా దగ్గరికి అతిథులుగా విచ్చేసినవారు బ్రాహ్మణోత్తములు, సాధుపురుషులు. అట్టివారిని ఊరక పంపవచ్చునా? గృహస్థులైనవారు తమ సంపదలో కొంతభాగం అతిథులకొరకు వెచ్చించాలి. సజ్జనులను సంరక్షించాలి. ఈ రీతిగా అన్ని ఆశ్రమాలలో గృహస్థాశ్రమమే మేల్తరమని పెద్దలు చెప్పితే వింటున్నాంకదా! ఇచట సాధు సంరక్షణం, అతిథి సేవ కలిసి వచ్చాయి. కనుక గృహస్థాశ్రమధర్మం నెరవేర్చాలి కదా!

విశేషం: సనాతన ఆర్ష సంస్కృతి ప్రకారం, మానవజీవితం- బ్రహ్మచర్యం, గార్హస్థ్యం, వానప్రస్థం, సన్న్యాసం- అనే ఆశ్రమ చతుష్టయంగా విభాగించబడింది. భారతానికి 'పంచమవేదం' అనే ప్రశస్తి ఏర్పడింది. వ్యాసమహర్షి వేదాలను విభజించిన మహానుభావుడు. అతడే మహాభారతకర్త. అందుచేత మహాభారతం వేదసారమనినీ, వేదాలకు విపుల వ్యాఖ్యానమనినీ పేరు కెక్కింది. ఇంకొక విశేషం - మహాభారతం ప్రారంభ పీఠికలో బ్రహ్మదేవుడు వ్యాసమహర్షికి ప్రత్యక్షమై, మహాభారత రచనా ప్రణాళికను ప్రశంసించాడు. అందులో బ్రహ్మదేవుడి అభినందన -" ఆశ్రమాలలో గృహస్థాశ్రమం ఎట్లో అట్లే కావాలిలో మహాభారతం మేల్తరం" - అన్నది మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. వ్యాసమహర్షి మహాభారతాన్ని గృహస్థులకొరకు ప్రత్యేకించి వ్రాసినట్లు ఈ ఉదంతంవలన తేలుతున్నది. కవిహృదయం మహాభారత పీఠికలో సుకుమార సుందరంగా పొందుపరచబడింది. ప్రాచీన భారతదేశంలో వైదిక మతంపై తిరుగుబాటు నెలకొల్పిన జైన బౌద్ధాలు మున్నగు మతాల నిష్ఠ గృహస్థాశ్రమంపై కాక సన్న్యాసాశ్రమంపైనే ఉండటం ఇచట అనుసంధేయం. మహాభారతంలో వ్యాసమహర్షి గృహస్థాశ్రమాన్ని ఉగ్గడించి గృహస్థులు అనుస్థానవేదాంతులు కావాలని ఉద్బోధించాడు.

వ. మఠీ యార్జునకు శయనంబును, భీతున కభయంబును, దృషితునకు జలంబును, బుభుక్షితునకు నన్నంబును, శ్రాంతునకు నాసనంబును నిచ్చుట సనాతనంబైన యుత్తమ గృహస్థ ధర్మంబు; తృణ భూమ్ముదక ప్రియ వచనాదరంబు లెల్లవారికి నవశ్యంబు; యాత్కార్థంబుగా నన్నపాకంబును నసాక్షిక భోజనంబును, వృథాపశు ఘాతంబును బాపహేతువు, లగ్నిహోత్రంబులు ననన్యాహంబులు నతిథి బాంధవ విద్యజ్ఞన గురుమిత్ర భామినీ నివహంబు లపూజితంబులై యెగ్గు సేయును; గావున గృహస్థుండు సర్వసంతర్పకుండ గావలయుం, గావునం బ్రతిదినంబును బక్షి శునక శ్వాపదార్థంబు సాయం ప్రాతస్సులయందు వైశ్యదేవంబు సేసి యమ్మృతాశియు విఘసాశియుఁ గావలయు; యజ్ఞశేషం బమ్మతంబు నాఁ బరఁగు; నతిథిభుక్త శేషంబు విఘసంబు నాఁబడు; నట్టి వృత్తి వర్తిల్లువాఁ డుత్తమగృహస్థుం' డనిన ధర్మరాజునకు శౌనకుం డిట్లనియె.

31

ప్రతిపదార్థం: మఠీ; ఆర్జునకు= బాధపడుతున్నవాడికి; శయనంబును= పడకను; భీతునకు= భయపడినవాడికి; అభయంబును= శరణును; తృషితునకు= దప్పిగొన్నవాడికి; జలంబును= నీరును; బుభుక్షితునకున్= ఆకలిగొన్నవాడికి; అన్నంబును= భోజనమును; శ్రాంతునకున్= డస్సినవాడికి; ఆసనంబును= కూర్చొనటానికి పీటను; ఇచ్చుట= ఇవ్వటం; సనాతనంబు+ఐన= పూర్వకాలంనుండి వస్తున్న; ఉత్తమ, గృహస్థ, ధర్మంబు= మంచి గృహస్థులు ఆచరించవలసిన ధర్మం; తృణ= తృణమయమైన

ఆసనం; భూమి+ఉదక, ప్రియవచన+ఆదరంబులు= కూర్చుండుటకు లేదా, పరుండుటకు ప్రదేశం, దప్పిక తీర్చటానికి నీళ్లు, ఇంపైన పలుకులతో ఆదరించటం; ఎల్లవారికిన్= అందరకు, అవశ్యంబు+అ= తప్పనిసరి అయినటువంటివి; ఆత్మ+అర్థంబుగాన్= తనకొరకు మాత్రమే ఉద్దేశించబడిన; అన్న, పాకంబునున్= అన్నం వండటమున్నూ; అసాక్షిక, భోజనంబును= తోడులేకుండ తిండి తినటమున్నూ; వృథా, పశు, ఘాతంబును= అనవసరంగా జంతువులను చంపటమున్నూ; పాప, హేతువులు= పాపం కలగజేసే కారణాలు; అగ్నిహోత్రంబులున్= వ్రేల్చిన అగ్నులు; అనద్వాహంబులున్= ఎద్దులు; అతిథి, బాంధవ, విద్వత్+జన, గురు, మిత్ర, భామినీ, నివహంబులు= అతిథులు, చుట్టాలు, విద్వాంసులైన జనులు, గురువులు, మిత్రులు, స్త్రీలు వీరి సముదాయాలు; అపూజితంబులు+ఐ= పూజించబడనివై (పోషించబడనివై); ఎగ్గు, చేయును= కీడు చేస్తాయి; కావున= కాబట్టి; గృహస్థండు= గృహమేధి (గృహస్థాశ్రమంలో ఉన్నవాడు); సర్వ సంతర్పకుండు= అందరిని సంతృప్తి పరిచేవాడు; కావలయున్= కావాలి; కావునన్= కాబట్టి; ప్రతిదినంబును= అనుదినం; పక్షి, శునక, శ్వాపద+అర్థంబు= పక్షులు, కుక్కలు, జంతువులకొరకు; సాయం, ప్రాతస్సుల+అందు= సాయంకాలం ఉదయంవేళలలో; వైశ్వాదేవంబు, చేసి= వైశ్వాదేవం అనే పేరుకెక్కిన యజ్ఞాన్ని నిర్వహించి; అమృత+ఆశియు= అమృతాన్ని తినేవాడున్నూ; విఘన+ఆశియున్= విఘనం తినేవాడున్నూ; కావలయు= కావాలి; యజ్ఞ, శేషంబు= యజ్ఞంలో మిగిలింది; అమృతంబు= అమృతం; నాన్+పరగున్= అనబడుతుంది; అతిథి, భుక్త, శేషంబు= అతిథులు తినగా మిగిలింది; విఘనంబు=విఘనం; నాన్+పడున్= అనబడుతుంది; అట్టి, వృత్తి, వర్తిల్లువాడు= అటువంటి మర్యాద పాటించేవాడు; ఉత్తమ, గృహస్థండు+అనిన= మంచి గృహస్థుడు అని చెప్పగా; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; శౌనకుండు+ఇట్లు+అనియెన్= శౌనకుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆర్తుడికి శయ్యాసౌఖ్యం, భయపడినవాడికి శరణం, దప్పిగొన్నవాడికి నీరు, ఆకలిగొన్నవాడికి తిండి, డస్సినవాడికి ఆసనం సమకూర్చటం గృహస్థుడు నిర్వహించవలసిన సనాతనధర్మాలు. అతిథుల పట్ల ఆదరాభిమానాలు చూపవలసిన బాధ్యత గృహస్థుడిది, పక్కన విస్తరి లేకుండ భుజించటం, తనకోసం మాత్రమే వంట చేయించటం, నిష్కారణంగా పశువులను హింసించటం పాతకాలు. అంతేకాక అగ్నిహోత్రాలు, అతిథులు, చుట్టాలు, విద్వాంసులు, గురువులు, మిత్రులు, స్త్రీలు-వీరలకు యథోచిత మర్యాద చూపనప్పుడు ఎగ్గు చేస్తారు (కీడు కలుగుతుంది), అందుచేత గృహస్థుడు ఎల్లవారిని సంతృప్తి పరచక తప్పదు. యజ్ఞశేషానికి అమృతమని పేరు. అతిథి భుక్త శేషానికి విఘనమని పేరు. గృహమేధి అమృతాశియు, విఘనాశియు కావాలి. ఉదయాస్తమయ వేళలలో పక్షి, శునకాదులకు బలి ఆహారం వేయాలి. దానికి వైశ్వాదేవ యజ్ఞమని పేరు. ఉత్తమ గృహస్థుడు నిర్వహించవలసిన ఇటువంటి కర్తవ్యాలు ఉన్నాయి గదా! అని ధర్మరాజు చెప్పిన పై మాటలు విని, శౌనకమహర్షి సమాధానం చెప్పటానికి ఉద్యమించాడు.

విశేషం: పాండవులలో జ్యేష్ఠుడైన యుధిష్ఠిరుడికి ధర్మరాజు అనే సార్థకనామం ఎట్లా ఏర్పడిందో పై వాక్యాలవలన తెలుస్తుంది. ధర్మరాజుశీలాన్ని పై వాక్యాలు హృదయంగమంగా చిత్రిస్తున్నాయి. మహాభారతం గృహస్థాశ్రమానికి కల్పించిన గౌరవప్రపత్తులు ధర్మరాజు వెల్లడించిన అభిప్రాయాలవలన తేటతెల్లమవుతున్నాయి. ['విఘనం' అంటే విశేషంగా భక్షింపబడేది అని వ్యత్యత్తి].

క. 'హరివిషయాభిలాషము । గారణముగ నెంత యెఱుక గలవారును దు

ర్వారవికారముఁ బొందెడు । వారు నిజేంద్రియము లవి యవశ్యము లగుటన్.

32

ప్రతిపదార్థం: హరి, విషయ+అభిలాషము= మనోహరాలైన ఇంద్రియ సౌఖ్యాలపై కోరిక; కారణముగన్= హేతువుగా; ఎంత, ఎఱుక, కలవారును= ఎంతటి జ్ఞానం కలవారైనను; నిజ+ఇంద్రియములు= తమ ఇంద్రియాలు; అవి; అవశ్యములు+అగుటన్= వశంకానట్టివి అవటంచేత; దుర్వార, వికారమున్= వారించరాని వికృతిని; పొందెడువారు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: ఆకర్షించే ఇంద్రియసౌఖ్యాలపై కోరిక కారణంగా ఎంతటిజ్ఞానం కలవారైనా, తమ ఇంద్రియాలు తమకు వశం కావు కాబట్టి, వారించటానికి వీలులేని వికారాన్ని పొందుతారు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయసాహిత్యం పలుమారులు-ఇంద్రియాలను జయించటమే విశ్వవిజయమని ఉద్ఘాటించింది.

వ. సంకల్పజంబైనకామంబునదగిలిన మనస్సుచేతంబ్రేలతంబై శ్రోత్రాదీంద్రియంబులు శబ్దాది విషయంబులం బలిబ్రమించుటంజేసి విషయాభిలాష విశిఖవిడ్డులై దేహులు తేజోలుబ్ధంబులైన శలభంబులుంబోలె శోకానలంబునంబడి తమ్మెటుంగక యవిద్యాకర్మతృష్ణలం జేసి సంసారచక్రంబునందుఁ బ్రవర్తిల్లుదు; రట్టి బ్రాహ్మేదిత్యపర్వంతుభూతప్రవృత్తియందు రాగద్వేష విముక్తులై యభిమాన మత్సరంబులు విడిచి, వేద చోదితంబైన సమ్యక్సంకల్ప సంబంధం బింద్రియనిగ్రహంబు వ్రతవిశేషంబు గురుసేవనం బాహారయోగం బధ్యయ నాగమంబు కర్మసన్న్యాసంబు చిత్తనిరోధంబను నెనిమిదింటను గర్మానుష్ఠానంబు సేసిన మహాత్ములు దమ తమ తపోమహత్త్వంబునం జేసి సంసారంబు జయింతురు; నీవును శుశ్రూషా శ్రవణ గ్రహణ ధారణోపాసోపార్థవిజ్ఞాన తత్త్వజ్ఞాన సమన్వితుండవు; నీచేతం బ్రారంభంబులైన యవి సర్వంబులును సంపన్నంబులగు.

33

ప్రతిపదార్థం: సంకల్పజంబు+ఐన= చిత్తవృత్తినుండి పుట్టిన; కామంబునన్+తగిలిన= కోరికయందు చేరుకొన్న; మనస్సుచేతన్= చిత్తంచేత; ప్రేరితంబు+ఐ= ప్రేరేపించబడినవై (రెచ్చగొట్టబడినవై); శ్రోత్ర+ఆది+ఇంద్రియంబులు= చెవి మున్నగు ఇంద్రియాలు; శబ్ద+ఆది, విషయంబులన్= శబ్దం మున్నగు ఇంద్రియార్థాలలో; పరిభ్రమించుటన్+చేసి= తిరుగాడుతుండటంవలన; దేహులు= శరీరధారులు; విషయ+అభిలాష, విశిఖ, విడ్డులు+ఐ= ఇంద్రియాలకు సంబంధించిన కోరికలు అనే బాణాలచేత కొట్టబడినవారై; తేజస్+లుబ్ధంబులు+ఐన= వెలుగుపై ఆవుకొనలేని తమకం కలిగినవైన; శలభంబులున్+పోలెన్= మిడత పురుగులవలె; శోక+అనలంబునన్+పడి= దుఃఖమనే అగ్నిలో పడి; తమ్ము+ఎటుంగక= తమను తాము తెలిసికొనలేక; (అంటే వశం తప్పి); అవిద్యా, కర్మ, తృష్ణలన్+చేసి= అజ్ఞానంచేతను, కార్యాలు చేయటంలోని అభిలాషచేతను; సంసార, చక్రంబునందున్= ఐహిక జీవిత వలయంలో; ప్రవర్తిల్లుదురు= సంచరిస్తారు; అట్టి; బ్రహ్మ+ఆది= బ్రహ్మమొదలుగా; తృణపర్వంతు= గడ్డివరకుకల; భూతప్రవృత్తి+అందు= ప్రాణుల స్వభావంపట్ల; రాగ, ద్వేష, విముక్తులు+ఐ= ఇష్టంచేత, అనిష్టంచేత విడువబడినవారై; అభిమాన, మత్సరంబులు, విడిచి= ప్రేమ, అసూయలు వదలిపెట్టి; వేద, చోదితంబు+ఐన= వేదాలచేత నిర్ణయించబడిన; సమ్యక్+సంకల్ప, సంబంధంబు= సరైన చిత్తవృత్తిని ఏర్పరచుకొనటం; ఇంద్రియ, నిగ్రహంబు= ఇంద్రియాలను వశం చేసికొనటం; వ్రత, విశేషంబు= యథోచితమైన దీక్షను స్వీకరించటం; గురు, సేవనంబు= గురువులను ఆరాధించి సేవలు చేయటం; ఆహారయోగంబు= తిండి ఎన్నుకొని తినటంలో నియమం; అధ్యయన+ఆగమంబు= చదువులను వల్లవేయటం; కర్మ, సన్న్యాసంబు= కర్మవ్యాలను ఫలాల పట్ల అనాసక్తితో నిర్వహించటం; చిత్త, నిరోధంబు= మనఃప్రవృత్తులను అదుపులో పెట్టుకొనటం; అను= అనే; ఎనిమిదింటను= పై ఎనిమిది అంశాలను; కర్మ+అనుష్ఠానంబు+చేసిన= క్రియారూపాన నిర్వహించిన; మహా+ఆత్ములు= గొప్ప ఆత్మ(మనసు)కల మహానుభావులు; తమ, తమ= వారివారి; తపస్+మహత్త్వంబునన్+చేసి= తపస్సు యొక్క ప్రభావంవలన; సంసారంబున్= ఐహిక జీవితబంధాన్ని; జయింతురు= గెలుస్తారు; నీవును(ఓధర్మరాజా!); శుశ్రూషా, శ్రవణ, గ్రహణ, ధారణా+ఊహ+అపోహ+అర్థ, విజ్ఞాన, తత్త్వజ్ఞాన, సమన్వితుండవు= (గురు)సేవ, వినటం, విన్నదాన్ని ఆకళింపు చేసికొనటం, (అవసరమైనదాన్ని) ఊహించటం, అవసరమైనదాన్ని భావననుండి తొలగించుకొనటం, వస్తువులను గురించిన విజ్ఞానం (తెలివితేటలు), వివిధ వేదాంత దర్శనాల పరిజ్ఞానం అనే వాటితో కూడిన వాడివి; నీ చేతన్+ప్రారంభంబులు+ఐన+అవి= నీచేత ఆరంభించబడినట్టివి; సర్వంబులును= అన్ని కార్యములును; సంపన్నంబులు+అగున్= అభ్యున్నతిని పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: చిత్తవృత్తినుండి పుట్టిన కామంలో తగుల్కొన్న మనస్సుచేత ప్రేరేపించబడినవైన చెవి మొదలైన ఇంద్రియాలు, ఇంద్రియార్థాలలో తిరుగాడుతుండటం వలన, దేహధారులు శబ్దం మొదలైన ఇంద్రియాలకు సంబంధించిన కోరికలు అనే బాణాలచేత కొట్టబడినవారై, వెలుగు పైని లోభంచేత అగ్నిలోపడే మిడతలవలె దుఃఖాగ్నిలో పడి తమను తాము తెలిసికొనలేక అజ్ఞానంచేత, కార్యాలుచేయటంలోని అభిలాషచేత సంసారచక్రంలో తిరుగుతుంటారు. బ్రహ్మ మొదలు గడ్డివరకు ఉండే ప్రాణుల స్వభావాల పట్ల రాగద్వేషాలు విడిచినవారై, ప్రేమాసూయలను వదలి, వేదాలలో చెప్పబడిన సరైన చిత్తవృత్తిని ఏర్పరచుకోవటం, ఇంద్రియాలను వశం చేసికొనటం, యథోచితమైన దీక్షను స్వీకరించటం, గురుసేవ, ఆహారం తినటంలో నియమం, చదువులను వల్లవేయటం, ఫలితంపట్ల ఆసక్తిలేకుండా కర్మవ్యాలను నిర్వహించటం, మనఃప్రవృత్తిని అదుపులో పెట్టుకోవటం- అనే ఈ ఎనిమిది అంశాలను క్రియారూపిన నిర్వహించిన మహాత్ములు తమతమ తపఃప్రభావంవలన సంసారాన్ని గెలుస్తారు. ఓ ధర్మరాజా! నీవుకూడ గురుసేవ, వినటం, విన్నదాన్ని అర్థం చేసికొనటం, అర్థం చేసికొన్న విషయాన్ని స్థిరంగా మనస్సులో నిల్పుకొనటం, అవసరమైన దాన్ని ఊహించటం, అనవసరమైనదాన్ని భావననుండి తొలగించుకొనటం, వస్తువిజ్ఞానం, వేదాంతాది శాస్త్రపరిజ్ఞానం అనేవాటితో కూడినవాడవు. కావున నీచేత ప్రారంభించబడిన అన్ని పనులూ అభ్యున్నతిని పొందుతాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ. మహాభారతం ప్రకారం మహాత్ములు చేయవలసిన కర్మానుష్ఠానాలు వేదచోదితాలైనవి ఎనిమిది: 1. సమ్యక్సంకల్ప సంబంధం 2. ఇంద్రియ నిగ్రహం 3. ప్రతవిశేషం 4. గురుసేవనం 5. ఆహార యోగం 6. ఆగమాధ్యయనం 7. కర్మసన్న్యాసం 8. చిత్తనిరోధం- ఇది ఒక అష్టాంగయోగం. బౌద్ధదర్శనం ప్రతిపాదించిన అష్టాంగయోగం కూడ ఇవట అనుశీలించతగింది. 1. సమ్యగ్జ్ఞి 2. సమ్యక్సంకల్పం 3. సమ్యగ్వచనం 4. సమ్యక్కర్మ 5. సమ్యగ్గీవిక 6. సమ్యక్సంకల్పి 7. సమ్యక్కృత్తి 8. సమ్యక్సమాధి. పతంజలి మహర్షి యోగదర్శనంలో ఒక అష్టాంగయోగాన్ని ప్రతిపాదించాడు. అది ఈవిధంగా ఉంది: 1. యమం 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. మహాభారతంలోని ప్రవచనంలో విద్యావిషయకమైన మరొక అష్టాంగ యోగం కూడ ప్రతిపాదించబడింది. 1.శుశ్రూష 2. శ్రవణం 3. గ్రహణం. 4. ధారణ. 5. ఊహ. 6. అపోహ 7. అర్థవిజ్ఞానం 8. తత్త్వజ్ఞానం. జిజ్ఞాసువు లందరు విద్యాభ్యాసంలో పై అష్టాంగయోగాన్ని ఆకళింపు చేసికొనాలి.

క. వసురుద్రాదిత్యాదులు । వసుధేశ! తపంబు గౌరవంబున నైశ్య ర్మసమ్మద్ధులైరి; తపమునఁ । బ్రసిద్ధముగ నిష్ఠసిద్ధి వడయుము నీవున్. 34

ప్రతిపదార్థం: వసు, రుద్ర+ఆదిత్య+ఆదులు= వసువులు, రుద్రులు, ఆదిత్యులు (అదితిపుత్రులు - సూర్యులు) మొదలైనవారు; వసుధా+ఈశ!= ఓరాజా! (భూమికి ఈశుడవైనవాడా!); తపంబు, గౌరవంబునన్= తపస్సుయొక్క మాహాత్మ్యంవలన; ఐశ్వర్య సమ్మద్ధులు= సంపన్నులు; ఐరి; తపమునన్= తపస్సుచేత; ప్రసిద్ధముగన్= అందరికి తేటతెల్లం అయ్యేటట్లుగా; నీవున్= నీవుకూడ; ఇష్టసిద్ధి= అభీష్టాన్ని; పడయుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: వసువులు, రుద్రులు, ఆదిత్యులు మున్నగువారు తపస్సు చేసి ఐశ్వర్యాన్ని సంపాదించగలిగారు. నీవు కూడ తపస్సు చేసి నీ ఈప్సితాలను ఈడేర్చుకో.

వ. తపస్సిద్ధులైనవారు దమ తలంచిన దానిన క్రమంబునం బడయుదురు; గావున నీవు నుపశమవంతుండవై తపంబు సేసి యోగార్థసిద్ధి వడసి, బ్రాహ్మణుల ననుచరించుచు నీ మనోరథంబు సఫలంబు సేయు' మనిన శౌనకవచనంబు సేకొని బ్రాత్యమధ్యగతుండైన ధర్మతనయుండు ధౌమ్యునకు నమస్కరించి యిట్లనియె. 35

ప్రతిపదార్థం: తపస్+సిద్ధులు+ఐనవారు= తపస్సులో ఫలితం పొందినవారు; తమ, తలంచిన, దానిన్+అ= తాము సంకల్పించినదాన్నే; క్రమంబునన్= వరుసగా; పడయుదురు= పొందుతారు; కావునన్= కాబట్టి; ఈవు= ఓ ధర్మరాజా!; ఉపశమవంతుండవు+ఐ= ఓర్పుకలవాడివై; తపంబు+చేసి= తపస్సు చేసి; యోగ+అర్థ, సిద్ధి= యోగంలో సాఫల్యం; పడసి= పొంది; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; అనుచరించుచు= అనుసరిస్తూ; నీ మనోరథంబు= నీకోరిక; సఫలంబు+చేయుము= ఈడేర్చుకొనుము; అనిన; శౌనక, వచనంబు+చేకొని= శౌనక మహర్షి చెప్పిన మాటలు అంగీకరించి; బ్రాత్య, మధ్య, గతుండు+ఐన= సోదరుల మధ్య ఉన్నట్టి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ధౌమ్యునకు= తమ పురోహితుడైన ధౌమ్యుడికి; నమస్కరించి= అభివాదం చేసి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దీక్షతో తపస్సు చేసినవారు వారి కోర్కెలను నెరవేర్చుకొనగలరు. ఓ ధర్మరాజా! నీవు కూడ తపస్సు చేసి, బ్రాహ్మణులను అనుసరిస్తూ నీ కోరికలను ఈడేర్చుకో'- అని శౌనకమహర్షి చెప్పగా సోదరులమధ్య ఉన్న ధర్మరాజు ధౌమ్యుడికి నమస్కరించి ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'వనమునకు వచ్చి నవయంగ వలవ దుడుగు; డనిన నుడుగక; 'మీతోన యరుగుదెంతు' మనిని బ్రాహ్మణుల్; వీరి కాహార మే యు । పాయమున నుగ్రహనమునఁ బడయ నేర్చు? 36

ప్రతిపదార్థం: వనమునకు= అరణ్యానికి; వచ్చి= ఏతెంచి; నవయంగ, వలవదు= బాధ పడవద్దు; ఉడుగుండు+అనినన్= మానండ్చి చెప్పినప్పటికీ; ఉడుగక= మానక; మీతోన్+అ= మీతోనే; అరుగుదెంతుము+అనిరి= వస్తామన్నారు; బ్రాహ్మణుల్= విప్రులు; వీరికి; ఆహారము= భోజనం; ఏ, ఉపాయమునన్= ఏ వెరవున; ఉగ్రవనమునన్= భయంకరమైన అడవిలో; పడయన్, నేర్తున్= సంపాదించగలను?

తాత్పర్యం: 'అయ్యలారా! మేము చేసేది వనవాసం. మీరు మాతో అడవికి రావ'ద్దని చెప్పి బ్రతిమాలుకొన్నప్పటికీ వినక, వస్తామన్నారు బ్రాహ్మణులు. భయంకరమైన అడవిలో వీరికి నేను ఏవిధంగా ఆహారం సమకూర్చి పెట్టగలను?

వ. వీరల విడువ నోప; నేమి సేయుదు'? ననిన విని ధౌమ్యుండు పెద్దయుం బ్రొద్దు చింతించి, ధర్మరాజున కిట్లనియె. 37

ప్రతిపదార్థం: వీరల= ఈ బ్రాహ్మణులను; విడువన్+ఓపన్= విడిచి పెట్టజాలను; ఏమి+చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?; అనిన; విని; ధౌమ్యుండు; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలాసేపు; చింతించి= యోచించి; ధర్మరాజునకు+ఇట్లు+అనియెన్= ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నాపైని మిక్కిలి ప్రేమతో నా కష్టాలను పంచుకొనటానికి ఇచ్చగించి నాతోపాటు వనవాసం చేయటానికి వచ్చిన ఈ బ్రాహ్మణోత్తములను నేను విడవజాలను, వీరలకొరకు నేను ఏమి చెయ్యాలి?' - అని ధర్మరాజునకు, అతడితో పురోహితుడైన ధౌమ్యుడు ఇట్లా పలికాడు.

౩. 'భూతరాశి దొల్లి పుట్టి బుభుక్షాభి । తప్తమయినఁ జూచి తద్దయంబు

నవనయింపఁ గడఁగి యదితిసుతాగ్రణి । గమలబాంధవుండు గరుణతోడ.

38

ప్రతిపదార్థం: భూతరాశి= ప్రాణికోటి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; పుట్టి; బుభుక్షా+అభితప్తము+అయినన్= ఆకలిచేత మాడగా; చూచి; తద్+భయంబున్= ఆ భీతిని; అపనయింపన్+కడఁగి= పోగొట్టటానికి పూని; అదితి, సుత+అగ్రణి= అదితిసుతులలో మేటిఅయినవాడు; కమల, బాంధవుఁడు= (పద్మాలకు చుట్టం) సూర్యుడు; కరుణతోడ= దయతో.

తాత్పర్యం: 'పూర్వకాలంలో జీవకోటి ఉద్భవించి ఆకలిచేత మలమలమాడుతుంటే చూచి ఆ భయాన్ని తొలగించటానికి పూనుకొని సూర్యుడు దయతో -

వ. ఉత్తరాయణగతుండై యుర్వీరసంబు పరిగ్రహించి, దక్షిణాయనగతిం బర్జన్యభూతుండై యోషధులం బడసి, రాత్రులయందుఁ జంద్రకిరణామృతంబునం జేసి వానిండుపుచు వర్షించి, యం దన్నంబు పుట్టించి, ప్రజారక్షణంబు సేయుటం జేసి యన్నం బాదిత్యమయంబని యెఱింగి, తొల్లి భీమవైన్య కార్తవీర్య నహుషాదులు యోగసమాధి నిష్ఠితులై సూర్యభజనంబున నన్నంబుబడసి యాపదలవలనం బ్రజల సముద్ధరించిరి గావున.

39

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర+అయన+గతుండై= ఉత్తర దిక్కుగా పయనించినవాడై; ఉర్వీరసంబు= భూమిలోనిసారం; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి; దక్షిణ+అయన, గతిన్= దక్షిణ దిశగా పయనించినవాడై; పర్జన్యభూతుండై= మేఘుడై; ఓషధులన్+పడసి= వరి, గోధుమ మున్నగు సస్యములను (పైరులను) (బీజరూపంలో) పొంది; రాత్రుల+అందున్= రాత్రివేళలలో; చంద్ర, కిరణ+అమృతంబునన్+చేసి= చంద్రుడియొక్క కిరణాలనుండి స్రవించే అమృతంవలన; వానిన్= ఆ ఓషధులను; తడుపుచు; వర్షించి= పెంపొందింపజేసి; అందు+అన్నంబు+పుట్టించి= వాటినుండి అన్నాన్ని ఉద్భవింపజేసి; ప్రజా, రక్షణంబు+చేయుటన్+చేసి= ప్రజలను రక్షించటంచేత; అన్నంబు= అన్నం; ఆదిత్యమయంబు+అని= సూర్యుడితో నిండిందని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; భీమ, వైన్య, కార్తవీర్య, నహుష+ఆదులు= భీముడు, వైన్యుడు (పుథువు), కార్తవీర్యుడు, నహుషుడు మున్నగువారు; యోగసమాధి నిష్ఠితులు+ఐ= యోగంవలన ఏర్పడే సమాధిలో ఉన్నవారై; సూర్య భజనంబునన్= సూర్యుడిని ఆరాధించటంవలన; అన్నంబున్= ఆహారమును; పడసి= పొంది; ఆపదలవలనన్= ఆపదలనుండి; ప్రజల= జనులను; సముద్ధరించిరి= మిక్కిలి కాపాడారు; కావున= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు ఉత్తర దిక్కుగా పయనించి భూసారాన్ని క్రోలి, దక్షిణ దిక్కుగా పయనించి మేఘ రూపుడై ఓషధులను సమీకరించి, చంద్ర కిరణాల ద్వారా ఆ ఓషధులను పెంపొందించి, వాటి నుండి అన్నాన్ని పుట్టించాడు. తద్వారా ప్రజారక్షణం చేశాడు. అందువలన అన్నం సూర్యమయమని తెలిసికొని పూర్వకాలంలో భీమ, వైన్య, కార్తవీర్య, నహుషాదులు సూర్యుడిని ఆరాధించి ఆహారాన్ని సాధించి ప్రజలను కాపాడారు. కాబట్టి.

విశేషం: ఓషధి: ఒకసారి ఫలించి నశించేది (వరి గోధుమ మొ॥ పైరులు) ఔషధము: మందుకు ఉపయోగపడు మొక్క మొ॥నది)

లయగ్రాహి.

వారిరుహమిత్తు నమరోరగమునిద్యుచర । చారణగత ప్రణుతచారుగుణ లోకా
ధారు నఖిలత్రుతిశరీరు హరిశంకర స । రోరుహభవప్రతిము ధారుణతమిసౌ

వారణ మరీచి పరిపూరిత దిగంతరుని । భూరికరుణానిరతు సూరుఁ బ్రిజగద్ద

క్షారతు సహస్రకరుఁ గోరి భజయింపుము; ము । నోరథఫలంబు లగు భూరమణ! నీకున్'.

40

ప్రతిపదార్థం: వారి రుహ మిత్రున్= నీటిలో పుట్టిన పద్మాలకు నెచ్చెలిని అంటే సూర్యుడిని; అమర+ఉరగ, ముని, ద్యుచర, చారణ గణ, ప్రణుత, చారు, గుణున్= దేవతలచేత, పాములచేత, మునులచేత, ఆకసంలో చరించే వారిచేత, దేవగాయకులచేత స్తుతించబడిన మనోహరమైన గుణాలు కలవాడిని; లోక+ఆధారున్= లోకాలకు ఆధారమైనవాడిని; అఖిల, శ్రుతి, శరీరున్= సమస్త వేదాలు శరీరంగా కలవాడిని; హరి, శంకర, సరోరుహభవ, ప్రతిమున్= విష్ణువుతో, శివుడితో, బ్రహ్మదేవుడితో సమానుడైనవాడిని; దారుణ, తమిస్రా, వారణ, మరీచి, పరిపూరిత, దిక్+అంతరుని= ఘోరమైన చిమ్మచీకట్లను నివారించే కిరణాలతో నింపబడిన దిగంతరాలు గలవాడిని; భూరి, కరుణా, నిరతున్= గొప్ప దయకలవాడిని; సూరున్= సూర్యుని, త్రిజగత్, రక్షా, రతున్= మూడులోకాలను రక్షించటంలో ఇష్టం కలవాడిని; సహస్రకరున్= వేయి కిరణాలు కలవాడిని; కోరి= పూని; భజయింపుము= పూజించుము; భూరమణ!= ఓరాజా!; నీకున్= నీకు; మనోరథ, ఫలంబులు+అగున్= కోరికలు ఈడేరుతాయి.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! నీవు సూర్యుడిని పూజించుము. నీ కోరికలు ఈడేరుతాయి. అతడు గొప్ప మాహాత్మ్యం కలవాడు. పద్మాలకు మిత్రుడు. అతడిని దేవతలు, పాములు, మునులు, చారణులు నమస్కరించి పూజిస్తూ ఉంటారు. అతడు సమస్తవేదరూపుడు. విష్ణువుతో, శివుడితో, బ్రహ్మదేవుడితో సమానుడు. తన వేవెలుగులతో చిమ్మచీకట్లను పోగొట్టి, దిగంతరాలను ప్రకాశింపజేసేవాడు. గొప్పదయ కలవాడు. మూడులోకాలను రక్షించటానికి పూనిక వహించి ఉన్నవాడు'.

విశేషం: ఈ వృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ భ,జ,స,న,భ,జ,స,న,భ,య అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. ఇందులో ప్రాసయతులు మూడు చోట్ల కూర్చబడతాయి. అంటే 10, 18, 26 అక్షరాలు ప్రాసయతిమైత్రితో ఉంటాయి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. అని ధౌమ్యుండు విశుద్ధాత్ముడైన ధర్మరాజునకు సూర్యుం డర్యముండు భగుండను నివి మొదలుగాఁ గల నామంబుల యష్టోత్తరశతంబు నభీష్ట సిద్ధివ్రదం బయినదాని విన్నష్టార్థ వర్ణోచ్ఛారణంబును విధియుక్తంబునుగా నుపదేశించి, 'దీనిం దొల్లి యింద్రువలన నారదుండు వడసె; నారదువలన వసువనురాజు వడసె; నాతనివలన నేను వడసెతి; నేను నీ కిచ్చితి; నిది దేవనిర్మితంబు; దీన నాదిత్యు నతిభక్తి నారాధింపు' మనిన.

41

ప్రతిపదార్థం: అని; ధౌమ్యుండు; విశుద్ధ+ఆత్ముండు+ఐన= మిక్కిలి పవిత్రమైన మనస్సుకల వాడైన; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; సూర్యుండు, అర్యముండు, భగుండు, అను+ఇవి; మొదలుగాన్+ కల; నామంబుల= పేర్లుకల; అష్టోత్తరశతంబున్= నూట ఎనిమిదింటిని; అభీష్ట, సిద్ధి, వ్రదంబు+అయినదాని= కోరినట్టి కోరికలు నెరవేర్చే దానిని (స్తోత్రాన్ని); విన్నష్ట+ అర్థ+ వర్ణ+ఉచ్ఛారణంబును= మిక్కిలి స్పష్టమయిన భావాన్ని, అక్షరాన్ని, ఉచ్ఛారణను కలుగునట్లుగా; విధి, యుక్తంబును+కాన్= శాస్త్రం నిర్దేశించిన ప్రకారం కలదగునట్లుగా; ఉపదేశించి= ఉపదేశం చేసి; దీనిన్= దీనిని; తొల్లి= పూర్వం; ఇంద్రువలన= ఇంద్రుడివలన; నారదుండు; పడసెన్= పొందాడు; నారదువలన; వసువు, అనురాజు; పడసెన్; ఆతనివలన; నేను; పడసెతి= పొందాను; నేను; నీకు+ఇచ్చితిన్; ఇది; దేవనిర్మితంబు= దేవతలచేత కూర్చబడింది; దీనిన్= దీనివలన(ఈమంత్రంవలన); ఆదిత్యున్= సూర్యుడిని; అతిభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తిభావంతో; ఆరాధింపుము= పూజించుము; అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: పాండవపురోహితుడైన ధౌమ్యుడు ధర్మరాజుకు ఆదిత్యనామాలు (పేర్లు) నూటెనిమిదింటిని, సుస్పష్టమైన అర్థాలు వివరించి చెప్పి, సరైన ఉచ్చారణను నేర్పి ఉపదేశించాడు. ఆ మంత్రాలు నారదుడికి ఇంద్రుడు, ఇంద్రుడు వసురాజుకు, వసురాజు ధౌమ్యుడికి ప్రసాదించినవి. ధౌమ్యుడు ధర్మరాజుకు ఉపదేశించాడు. ఆ మంత్రోపాసనవలన అభీష్టప్రాప్తి అవుతుందని ధౌమ్యుడు ధర్మరాజుకు తెలిపాడు.

విశేషం: మంత్రోపాసనలో ముఖ్యంగా గమనించవలసిన అంశాలు: (1) సుస్పష్టమైన అర్థాన్ని తెలుసుకోవాలి (2) వ్రతి అక్షరానికి ఉచ్చారణ తెలియాలి. మూలంలో ఉండే సూర్య అష్టోత్తరశతాన్ని నన్నయ సంగ్రహం చేశాడు.

ధర్మరాజు సూర్య నారాధించి వరంబు గొనుట (సం. 3-3-13)

సీ. హితుడైన తన పురోహితు నుపదేశంబు | పేర్లతో జేకొని ధర్మసుతుఁడు
 నెమ్మిఁ బుష్కేపహారముల నాదిత్యుఁ | బూజించి, భాగీరథీజలంబు
 లం దుండి విషయంబులం దింద్రియంబుల | నమలవ్రతానుభావమున నుడిచి,
 వాయుభోజనుఁడుఁ బ్రాణాయామపరుఁడు నై | సూర్యాదినామముల్ సూర్యుఁగుఱిచి

ఆ. జపము సేయుచున్నఁ దపనుఁ డాతనికిఁ బ్ర | త్యక్షమయి త్రిలోకచక్రుఁ డమర
 వరుఁడు దురితహారుఁడు తరణి త్రయీమూర్తి | వనజమిత్తుఁ డిట్లు లనియెఁ గరుణ.

42

ప్రతిపదార్థం: హితుఁడు+బంధన= తనకు ఇష్టుడైన; తన, పురోహితు+ఉపదేశంబు= తన మేలు కోరే విప్రుడి బోధనం; పేర్లతోన్= గౌరవంతో; చేకొని= గ్రహించి; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; నెమ్మిన్= పూనికతో; పుష్ప+ఉపహారములన్= పూలకానుకలతో; ఆదిత్యున్= సూర్యుడిని; పూజించి= అర్పించి; భాగీరథీ, జలంబుల+అందు+ఉండి= గంగానదినీటిలో నిలిచి; విషయంబులందు= ఇంద్రియార్థాలలో; ఇంద్రియంబులన్= ఇంద్రియాలను (త్యక్కు మొదలయిన వాటిని); అమల, వ్రత+అనుభావమునన్= స్వచ్ఛమైన వ్రతదీక్షతో; ఉడిచి= అదుపులో పెట్టి (ఉడిగించి); వాయు భోజనుఁడున్= గాలిని మాత్రమే ఆహారంగా స్వీకరించినవాడున్నా; ప్రాణాయామపరుఁడున్+బంధ= ప్రాణాయామాన్ని చేసినవాడున్నాఅయి; సూర్య+ఆది, నామముల్= సూర్యుడు మున్నగు పేర్లను; సూర్యుఁగుఱిచి= సూర్యుడిని గురించి; జపము, చేయుచు+ఉన్నన్= దీక్షతో వల్లవేస్తుండగా; ఆతనికిన్= ఆధర్మరాజుకు; త్రిలోక, చక్రుఁడు= మూడులోకాలకు నేత్రమైనవాడు; అమరవరుఁడు= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు; దురిత, హారుఁడు= పాపాలను పోగొట్టేవాడు; తరణి= చీకటి నుండి తరింపజేయువాడు; త్రయీమూర్తి= మూడు వేదాలు రూపం తాల్చినవాడు; వనజ మిత్తుఁడు= కమలములకు నెచ్చెలి అయిన; తపనుఁడు= సూర్యుడు; ప్రత్యక్షము+అయి= సాక్షాత్కరించి; కరుణన్= దయతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన పురోహితుడైన ధౌమ్యుడు చేసిన ఉపదేశం ప్రకారం ధర్మరాజు గంగాజలాలలో నిలిచి, నిష్ఠతో సూర్యుడినిగురించి అష్టోత్తరశతనామాలు ఉచ్చరిస్తూ జపం చేశాడు. అంత వేదస్వరూపుడు, పాపహారుడు, పద్మాలకు మిత్రుడు, ముల్లోకాలకు నేత్రమైన వాడు అయిన సూర్యుడు అతడికి ప్రత్యక్షమై దయతో ఇట్లా అన్నాడు.

వ. 'నీ తపమునకు మెచ్చితి; నీ వరణ్యంబున నుండఁ గల పండ్రెండేండ్లును వన్యఫలమూలశాకంబులు నీ మహాన సంబున ద్రువదరాజపుత్రుచేత సాధితంబులై యక్షయంబులైన చతుర్విధాహారంబులగు' నని యొక్క తానుస్థాని యిచ్చి, వరం బిచ్చి వనజహితుం డంతర్లతుం డైన.

43

ప్రతిపదార్థం: నీ, తపమునకు= నీ తపస్సుకు; మెచ్చితి; నీవు+అరణ్యంబునన్+ఉండన్+కల= నీవు అడవిలో ఉండే; పండ్రెండు+ఏండ్లును= పన్నెండు సంవత్సరాలున్నా; వన్య, ఫల, మూల, శాకంబులు= అడవిలో ఉండే పండ్లు, వేళ్ళు, కాయగూరలు; నీ మహాసంబున= నీ వంట ఇంట్లో; ద్రుపదరాజ పుత్రిచేత= ద్రౌపదిచేత; సాధితంబులు+ఐ= సంస్కరింపబడినవై (వండబడినవై); అక్షయంబులు+ఐన= తరుగనివైన; చతుర్+విధ+ఆహారంబులు+అగున్+అని= నాలుగు విధాల వంటకాలు తయారవుతాయని; ఒక్క; తామ్రస్థాలి= రాగి పాత్ర; ఇచ్చి; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని అనుగ్రహించి; వనజ, హితుండు= సూర్యుడు; అంతర్హితుండు+ఐనన్= మాయం కాగా.

తాత్పర్యం: 'నీ తపస్సు నాకు నచ్చింది. నీవు అడవిలో ఉండే పండ్రెండు సంవత్సరాలు, అడవిలో లభించే పండ్లు, వేళ్ళు, కాయగూరలు నీ పాకశాలలో ద్రౌపదిచే వండబడి తరుగని నాలుగు విధాలైన వంటకాలుగా ఏర్పడగల' వని చెప్పి, ఒక రాగిపాత్ర నిచ్చి సూర్యుడు మాయ మయ్యాడు.

విశేషం: భక్త్యం, భోజ్యం, చోష్యం, లేహ్యం - అనేవి నాలుగు విధాలైన ఆహారాలు.

**చ. అడరగ ధర్మనందనుఁ డహర్షతిచేత వరంబు పేర్చితోఁ
బడసి మహీసురోత్తముల భవ్యులఁ బల్వర నిర్వహించె న
ప్పుడు ద్రుపదాధిరాజసుత పాల్కుగ వండిన శాకమూలముల్
గడు రుచి నిష్ఠభోజనసుఖంబులఁ దృప్తులఁ జేయుచుండఁగన్.**

44

ప్రతిపదార్థం: అడరగన్= అతిశయించేటట్లుగా; ధర్మనందనుండు= ధర్మసుతుడు; అహః+పతిచేత= పగటికి పతి అయిన సూర్యుడిచేత; పేర్చితోన్= గొప్పతనంతో; వరంబు= వరం; పడసి= పొంది; మహీసుర+ఉత్తములన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; భవ్యులన్= పూజించతగిన వాళ్ళను; పల్వరన్= పెక్కుమందిని; నిర్వహించెన్= భరించాడు; అప్పుడు; ద్రుపద+అధిరాజ, సుత= ద్రౌపది (ద్రుపదమహారాజు కూతురు); పాల్కుగన్= చక్కగా; వండిన; శాక, మూలముల్= కాయగూరలు, వేళ్ళు; కడు= మిక్కిలి; రుచిన్= రుచితో; ఇష్ట, భోజన, సుఖంబులన్= కోరిన తిండివలన కలిగిన సుఖాలచేత; తృప్తులన్= తృప్తిచెందిన వాళ్ళనుగా; చేయుచుండఁగన్= చేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సూర్యుడివలన అతిశయమైన వరాన్ని పొంది, ఆ అక్షయపాత్రలో ద్రౌపది చక్కగా వండిన శాకమూలాలు మిగుల రుచికరాలైన వివిధ భోజనపదార్థాలుగా మారి, వాళ్లందరినీ సంతృప్తిపరుస్తూ ఉండగా - ఎందరో బ్రాహ్మణోత్తములను చక్కగా పోషించగలిగాడు.

వ. ఇట్లనేకనహస్త మహీసురవరుల ననుదినంబును నభిమత భోజనంబులం దనిపి, విఘసామృత భోజనంబులం దృప్తులైన తనవతుల భుక్తశేషంబు ద్రుపదపుత్రిక యుపయోగించుచుండం గొన్నిదినంబు లంద యుండి, పాండవులు బ్రాహ్మణులచేతం గృతన్వస్త్వయనులై బ్రహ్మర్షినంఘంబులతోఁ గామ్యకవనంబున కరిగి; రంత నిట దృతరాష్ట్రుండు విదురుం బలిపించి 'నీవు భార్గవుకంటె బుద్ధిమంతుఁ డవు; పాండవ కౌరవులకు సముండవు; సమ్ముతుండవు, చెప్పు మింక నప్పాండవు లేమి సేయువా?' రనిన విదురుం డిట్లనియె.

45

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనేక సహస్ర, మహీ సుర, వరులన్= పెక్కువేల బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులను; అనుదినంబునున్= నిత్యమున్నూ; అభిమత, భోజనంబులన్+తనిసి= ఇష్టమైన ఆహారాలతో సంతృప్తి కలిగించి; విఘస+అమృత, భోజనంబులన్= అతిథులు తిన్న పిమ్మట మిగిలిన, 'యజ్ఞం'లో దేవతలకు సమర్పించగా శేషించిన ఆహారాలతో; తృప్తులు+ఐన= సంతృప్తి చెందిన వారైన; తన పతుల= తన భర్తల; భుక్తశేషంబు= తినగా మిగిలిన ఆహారం; ద్రుపదపుత్రిక= ద్రౌపది; ఉపయోగించుచుండన్= స్వీకరిస్తుండగా; కొన్ని దినంబులు= కొన్ని రోజులు; అందు+అ, ఉండి= అచటనే నివసించి; పాండవులు, బ్రాహ్మణులచేతన్; కృత, స్పస్తి+అయనులై= ప్రయాణంలో శుభం కలుగుగాక అనే దీవనలు పొందినవారై; బ్రహ్మ+ఋషి, సంఘంబులతోన్= బ్రాహ్మణులైన ఋషుల సముదాయంతో; కామ్యకవనంబునకు= కామ్యకం అనే పేరున్న అడవికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంతన్; ఇట; ధృతరాష్ట్రండు; విదురున్+పిలిపించి; నీవు; భార్గవుకంటెన్= శుక్రుడికంటె; బుద్ధిమంతుడవు= తెలివితేటలు కలవాడివి; పాండవ, కౌరవులకు; సముండవు= సమానుడివి; సమ్మతుండవు= అంగీకరించబడేవాడివి; చెప్పుము; ఇంకన్; ఆ+పాండవులు; ఏమి, చేయువారు?= ఏమి చేయగలరు?; అనినన్= అని అడుగగా; విదురుండు= విదురుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రతిదినం వేలమంది బ్రాహ్మణులకు సంతర్పణ జరుగుతూ ఉండింది. యజ్ఞావశిష్టాన్ని, అతిథిభుక్తశేషాన్ని పాండవులు భుజించేవారు. ద్రౌపది తన భర్తల భుక్తశేషాన్ని తింటూ ఉండేది. ఆ విధంగా పాండవులు కొన్ని రోజులు అక్కడనే నివసించి, పిమ్మట బ్రాహ్మణుల దీవనలు పొంది, బ్రహ్మర్షి సంఘాలతో కలిసి కామ్యకవనానికి వెళ్ళారు. అంత, ఇక్కడ ధృతరాష్ట్రండు విదురుడిని పిలిపించి 'నీవు శుక్రుడికంటె బుద్ధిమంతుడివి; కురుపాండవులకు సమానుడివి, సమ్మతుడివి' అని పొగడి 'ఇక మీద ఆ పాండవులు ఏమి చేయగలరు?' రని ప్రశ్నించాడు. విదురుడు అతడికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

మత్తకోకిల.

**'దేవమూర్తులు పాండుపుత్తులు ధీరచిత్తులు వారి పెం
పీ వెఱుంగనివాడవే ధరణీశ! వాయుసుతుండు గాం
డీవియున్ భుజవిక్రముప్రకటీకృతుల్ వివిధాస్త్ర వి
ద్యావిశేషులు వైరివీరులఁ దక్కనిత్తురె పోరులన్.'**

ప్రతిపదార్థం: దేవమూర్తులు= దేవతల ఆకారాల వంటి ఆకారాలు కలవారు; ధీరచిత్తులు= ధైర్యంతో కూడిన మనస్సు కలవారు; పాండు పుత్తులు= పాండవులు; వారి, పెంపు= వారి గొప్పతనం; ధరణీశ!= ఓ మహారాజా! (ధృతరాష్ట్రుడా!); ఈవు+ఎఱుంగని వాడవు+ఏ= నీవు తెలియనివాడివా; వాయు, సుతుండు=(గాలిదేవరకొడుకు) భీముడు; గాండీవియున్= (గాండీవం అనే విల్లు కలవాడు) అర్జునుడు; భుజ, విక్రమ, ప్రకటీకృతుల్= భుజ పరాక్రమంచేత ప్రకటించబడిన వాళ్ళు; వివిధ+అస్త్ర, విద్యా, విశేషులు= పెక్కు అస్త్రాలకు సంబంధించిన పరిజ్ఞానంలో గొప్పవాళ్ళు; వైరి వీరులన్= శత్రు వీరులను; పోరులన్= యుద్ధాలలో; తక్కన్+ఇత్తురె= మిగుల నిస్తారా?

తాత్పర్యం: 'పాండవులు దేవతాంశసంభూతులు, ధైర్యశాలురు. ధృతరాష్ట్రమహారాజా! వారి గొప్పతనం నీకు తెలియనిది కాదు. భీముడు, అర్జునుడు తమ పరాక్రమంచేత లోకానికి ప్రసిద్ధులు; వివిధాస్త్రసంపన్నులు. వారు యుద్ధాల్లో శత్రువులను బ్రతుకనిస్తారా?'

విశేషం: అస్త్రం = మంత్రయుక్తంగా ప్రయోగించే బాణం. శస్త్రం= ఆయుధ విశేషం. ఈ వృత్తంలో పాదానికి 18 అక్షరాలు. ప్రతిపాదంలోనూ ర, స, జ, జ, భ, ర అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 11వ అక్షరం యతివైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

క. మొనసి యధర్మద్యూతం । బున భేదము పుట్టుక బాండుపుత్తులకును నీ తనయుల కని మును చెప్పిన । విన నొల్లక కొడుకుపలుకు వింటివి కడఁకన్. 47

ప్రతిపదార్థం: మొనసి= పూని; అధర్మ, ద్యూతంబునన్= మోసపు జూదంవలన; పాండుపుత్తులకును= పాండవులకున్నా; నీ, తనయులకు= నీ కొడుకులకున్నా; భేదము= కలత; పుట్టున్= ఏర్పడుతుంది; అని= అంటూ; మును= ముందుగా; చెప్పిన= చెప్పినప్పటికీ; వినన్+ఒల్లక= వినటానికి ఇష్టపడక; కడఁకన్= పూనికతో; కొడుకు, పలుకు= (నీ) కుమారుడి మాట; వింటివి=విని ఉన్నావు.

తాత్పర్యం: మోసపుజూదంవలన పాండవులకూ కౌరవులకూ వైరం ఏర్పడుతుందని నేను నీకు మొదటేచెప్పి ఉన్నాను కదా! నీవు నామాటలు లెక్కపెట్టక నీ కొడుకు దుర్యోధనుడిమాటనే పాటించావు.

వ. ఇక నయినను వారి రావించి, తొల్లి నీచేతం బడయంబడిన రాజ్యంబునందుఁ బ్రతిష్ఠించి, కీర్తియు ధర్మంబును నిలుపుము; రాజ్యంబును బ్రవర్ణంబును ధర్మమూలంబులు గావున నంద వర్తిల్లు; ధర్మువు విడిచి యధర్మవర్తి యయి కర్ణ శకుని దుశ్శాసన శిక్షితుండైన దుర్యోధను దుశ్శేష్ఠితుంబుల కొడంబడ వలనదు. 48

ప్రతిపదార్థం: ఇకన్+అయినను= ఇకమీదట నైనను; వారి= ఆ పాండవులను; రావించి= వచ్చేటట్లు చేసి; తొల్లి= మునుపు; నీచేతన్+పడయన్+పడిన= నీ చేత పొందబడిన; రాజ్యంబునందున్; ప్రతిష్ఠించి= నిలిపి; కీర్తియు= మంచిపేరును; ధర్మంబును; నిలుపుము; రాజ్యంబును; బ్రవర్ణంబును= మూడు తెరగులైన అర్థ కామ మోక్షాలు; ధర్మమూలంబులు= ధర్మమే ఆధారంగా కలిగినట్టివి; కావునన్; అందు+అ= అందే, అంటే ధర్మమందే; వర్తిల్లు= ఉంటాయి; ధర్మువు= ధర్మాన్ని; విడిచి= వదలిపెట్టి; అధర్మ, వర్తి+అయి= అధర్మంలో వర్తించేవాడయి; కర్ణ, శకుని, దుశ్శాసన, శిక్షితుండు+బస= కర్ణుడిచేత, శకునిచేత, దుశ్శాసనుడిచేత బోధించబడినవాడైన; దుర్యోధను= దుర్యోధనుడియొక్క; దుస్+చేష్ఠితుంబులకు= చెడ్డపనులకు; ఒడంబడవలనదు= సమ్మతించవద్దు.

తాత్పర్యం: జరిగింది జరిగిపోయింది. ఇకనైనను నీవు పాండవులను తిరిగి రప్పించి వాళ్ళ రాజ్యాన్ని వాళ్ళకు ఇవ్వాలి. దానివలన నీకు మంచిపేరు వస్తుంది. నీవు ధర్మాన్ని నిలిపినవాడి వవుతావు. రాజ్యానికిన్నీ, అర్థకామమోక్షాలనే ప్రవర్ణానికిన్నీ ధర్మమే ఆధారం. కర్ణ శకుని దుశ్శాసనుల చెడుమాటలు విని దుర్యోధనుడు చేసే చెడ్డపనులను నీవు సమ్మతించరాదు.

తే. వీని పుట్టిన పాపంపువేళక బెక్కు । దుర్మిత్తముల్ పుట్టిన నిర్ణయించి యేను జెప్పితిఁ దొల్లియు వీనిచేత । నెట్లుఁ గౌరవులకు నెగ్గు పుట్టు ననియు. 49

ప్రతిపదార్థం: వీని, పుట్టిన, పాపంపు+వేళన్= వీడు జన్మించిన దుర్మూహూర్తంలో; పెక్కు, దుర్మిత్తముల్= చాల చెడ్డశకునాలు; పుట్టినన్; నిర్ణయించి= ఏర్పరచి; ఏను= నేను; వీనిచేతన్; ఎట్టున్= ఏ విధంగానైనా; కౌరవులకున్; ఎగ్గు= కీడు; పుట్టున్+అనియు= కలుగుతుందని; తొల్లియు= మునుపుకూడ; చెప్పితిన్= చెప్పిఉన్నాను.

తాత్పర్యం: ఈ దుర్యోధనుడు పుట్టినపుడు ఎన్నో చెడ్డశకునాలు ఏర్పడితే ఆనాడే నేను వీడివలన కౌరవులకు కీడు కలుగుతుందని చెప్పి ఉన్నాను.

వ. కులదూషకు దూషించి కులంబు రక్షించుట ధర్మపు; ధర్మరాజు నఖిలమహారాజ్యరక్షకుం జేసి పుత్ర పౌత్ర మిత్రా మాత్య బంధు వర్గంబుల నెల్ల రక్షింపుము; సభామధ్యంబునందు ద్రౌపదీ భీమసేనులం బ్రార్థింప దుశ్శాసనుం బంపుము. 50

ప్రతిపదార్థం: కులదూషకున్= వంశాన్ని చెరిచేవాడిని; దూషించి= నిందించి; (విడిచి); కులంబు= వంశాన్ని; రక్షించుట= కాపాడటం; ధర్మపు= ధర్మం; ధర్మరాజున్= ధర్మరాజును; అఖిల, మహీ, రాజ్య, రక్షకున్+చేసి= సమస్తమైన భూరాజ్యానికి రాజును చేసి; పుత్ర, పౌత్ర, మిత్ర+అమాత్య, బంధు, వర్గంబులన్= కొడుకులు, మనుమలు, హితులు, మంత్రులు, చుట్టాలు, మున్నగువారిని; ఎల్లన్= అందరిని; రక్షింపుము= కాపాడుము; ద్రౌపదీ, భీమసేనులన్= ద్రౌపదిని, భీముడిని; సభా, మధ్యంబునందు= నిండుసభలో; ప్రార్థింపన్= వేడుకొనటానికి; దుశ్శాసనున్= దుశ్శాసనుడిని; పంపుము= నియోగించుము.

తాత్పర్యం: కులానికి చేటు తెచ్చేవాడిని నిందించి కులాన్ని రక్షించటం ధర్మం. సమస్త భూరాజ్యానికి ధర్మరాజును రాజుగా చేయుము. అట్లా చేయటంవలన నీ కొడుకులు, మనుమలు, మిత్రులు, చుట్టాలు అందరున్నా కాపాడబడతారు. ద్రౌపదికీ, భీమునికీ నిండుసభలో దుశ్శాసనుడిచేత క్షమాపణలు చెప్పించుము.

విశేషం: ఈ వచనంలో 'కులము' అనే శబ్దం ఎట్లా ప్రయోగించబడిందో అరయదగింది. అది కుటుంబం కావచ్చును; పలుకుటుంబాల కలయిక కావచ్చును. యుగ యుగాంతరాలలో అర్థవరిణామం సంతరించుకొన్న 'కుల' శబ్దం వంశం అనే అర్థంలో ఇక్కడ గ్రహించాలి.

చ. అతిశయితామరోత్తముః డహర్మతితేజుః డజాతశత్రుః దూర్జితుః డజితుండు నీ సుతులు సేసిన యెగ్గు దలంపః డాతనిన్ ధృతి నభిషిక్తుః జేయుము ప్రతీపకులోద్వహ! యిట్ల యైన నీ కృతమునః గౌరవాన్వయ మకిల్బిషకీర్తిః బ్రకాశితం బగున్.' 51

ప్రతిపదార్థం: అతిశయిత+అమర+ఉత్తముఃడు= అతిశయింపబడిన ఇంద్రుడు కలవాడు, అంటే దేవేంద్రుడికంటె గొప్పవాడు (అమర+ఉత్తముడు= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు, ఇంద్రుడు); అహన్+పతి, తేజుఃడు= సూర్యుడి వంటి తేజస్సు కలవాడు; అజాత శత్రుఃడు= శత్రువులు లేనట్టివాడు, అంటే ధర్మరాజు; డహర్మితుఃడు= గొప్పవాడు (మహానుభావుడు); అజితుండు= జయింపబడనివాడు-అపజయం లేనివాడు; నీ సుతులు= నీకొడుకులు; చేసిన; ఎగ్గు= కీడు; తలంపఃడు= మనసులో పెట్టుకోడు; ఆతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ధృతిన్= స్థిరనిశ్చయంతో; అభిషిక్తున్+చేయుము= రాజ్యానికి పట్టం కట్టుము; ప్రతీప, కుల+ఉద్వహ!= ప్రతీప మహారాజు వంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడా!; ఇట్లు+అ+బన= ఈ విధంగా చేస్తే; నీ, కృతమునన్= నీవు చేసిన పనివలన; కౌరవ+అన్వయము= కౌరవవంశం; అకిల్బిష, కీర్తిన్= పాపంలేని యశస్సుతో; ప్రకాశితంబు+అగున్= వెలుగొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడిని మించినవాడు, సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడు. అజాతశత్రుడు, గొప్పవాడు, జయించసాధ్యం కానివాడు అయిన ధర్మరాజు నీ కొడుకులు చేసిన కీడు మనసులో పెట్టుకోడు. ప్రతీపమహారాజుకులంలో పుట్టిన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ధర్మరాజును పట్టాభిషిక్తుడిగా చేయుము. అట్లా చేస్తే కౌరవవంశం పాపం లేని కీర్తితో వెలుగొందుతుంది.'

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి తండ్రి విచిత్రవీర్యుడు. అతడి తండ్రి శంతనుడు. అతడి తండ్రి ప్రతీపుడు. 'అజాత శత్రువు' అనే బిరుదు సంపాదించుకొన్నవాడు- ధర్మరాజు. 'అజాతశత్రువు' అనే ధ్యేయాన్ని లోకానికి ప్రసాదించి, ధర్మరాజుపాత్రను తీర్చి దిద్దిన విశిష్టత ప్రపంచవాఙ్మయంలో మహాభారతానికి దక్కింది. ఎవరియెడ కూడా శత్రుత్వంలేని శీలం పుట్టుకతోడనే లభించిన మహామహితాత్ముడు 'అజాతశత్రువు'. ఇది హృదయంగమమైన పరికల్పన. పరమ పవిత్రమైన ధ్యేయం.

వ. అని పలికిన విదురు పలుకులు విని కడు నలిగి ధృతరాష్ట్రం డిట్లనియె. 52

ప్రతిపదార్థం: అని, పలికిన= అని చెప్పిన; విదురు, పలుకులు= విదురుడి మాటలు; విని= ఆలకించి; కడున్+అలిగి= మిక్కిలి కోపం పొంది; ధృతరాష్ట్రండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన విదురుడి మాటలు విని ధృతరాష్ట్రుడు మిక్కిలి ఆగ్రహం చెంది ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. 'నా దేహంబునఁ బుట్టిన యాదినుతున్ విడువ నెట్టులగు? నాత్మజులం గాదనక విఘాతించు ద యాదూరులు గలరె? యిట్లు లన నీ కగునే? 53

ప్రతిపదార్థం: నా, దేహంబునన్= నా శరీరం నుండి; పుట్టిన= జన్మించిన; ఆది, నుతున్= మొదటికొడుకును; విడువన్+ఎట్టులు+అగున్= ఏ విధంగా విడిచిపెట్టటానికి వీలవుతుంది?; కాదు+అనక= కూడదు అనుకోకుండు; ఆత్మజులన్= కన్నకొడుకులను; విఘాతించు= చంపు లేదా కీడుకలిగించు; దయాదూరులు= దయకు దూరమైన కఠినాత్ములు; కలరు+ఎ= కలరా?; ఇట్లు+అనన్= ఈ విధంగా పలకటం; నీకు+అగునే= నీకు తగునా?

తాత్పర్యం: 'నా శరీరంనుండి పుట్టిన మొదటికొడుకును నేను ఎట్లా విడువగలను? కూడదు అని అనుకోకుండు కొడుకులకు చేటు కలిగించే దయాహీనులు ఉంటారా? ఈ విధంగా చెప్పటం నీకు తగునా?

విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రుని విడిచి పాండవులయొద్దకుఁ బోవుట (సం. 3-5-19)

వ. నీవు నా కొడుకుల యున్నతి కెన్నండును సహింపవు; నీ సహాయత్వంబే నొల్లఁ బాండవులకడ కేనియు నొండు గడకేనియు నీకిష్టం బైన చోటికి నరుగు' మనిన నా క్షణంబ విదురుండు మనోజవైకరథారూఢుండై పాండవుల కడకుం గామ్యకవనంబున కలరె; నంత నతనిరాక దవ్వులం గని ధర్మరాజు భీముసేనుని కిట్లనియె. 54

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నా, కొడుకుల+ఉన్నతికి= నాపుత్రుల అభివృద్ధికి; ఎన్నండును= ఏనాడుకూడా; సహింపవు= ఓర్వలేవు; నీ సహాయత్వంబు= నీ సాయం; ఏన్+ఒల్లన్= నేను సమ్మతించను; పాండవుల, కడకు+ఏనియున్= పాండవుల దగ్గరకైనా; ఒండు, కడకు+ఏనియు= ఇంకొకచోటికైనా; నీకు+ఇష్టంబు+బన, చోటికి= నీకు నచ్చినప్రదేశానికి; అరుగుము+అనినన్= వెళ్ళుము- అని అనగా; ఆ క్షణంబు+అ= ఆక్షణంలోనే; విదురుండు; మనన్+జవ+ఏక, రథ+ఆరూఢుండై= మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగం కల రథాన్ని ఎక్కి; పాండవుల, కడకున్= పాండవు లుండే స్థలానికి; కామ్యక వనంబునకు= కామ్యక మనే పేరుకల అడవికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్; అతని, రాక= ఆ విదురుడు రావటం; దవ్వులన్+కని= దూరాన్నుండి చూసి; ధర్మరాజు; భీముసేనునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నా కొడుకులు పైకి రావటం నీవు ఏనాడూ సహించలేవు. నీ సాయం నాకు అక్కరలేదు. నీవు పాండవుల దగ్గరగాని, లేక నీకిష్టమైన మరొక చోటికి గాని పొమ్ము' అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగానే, వెంటనే విదురుడు మనోవేగం గల రథా నైక్కి పాండవు లుండే కామ్యకవనానికి వెళ్ళాడు. అతడు రావడం చూచి ధర్మరాజు భీమునితో ఇలా అన్నాడు-

సీ. 'గాండీవ మాదిగాఁ గల యాయుధావలు । లుక్కివంబున నప్పు డొడిచి కొనఁగ
మఱచినవాడయ్యు మందాత్ముఁ డా ధార్త । రాష్ట్రండు గాంధారరాజతనయు
వచనముల్ విని యక్షవతి నెపంబున వానిఁ । గష్టుఁడై కొన సమకట్టి మనల
మగుడింపగా దుష్టమతిఁజేసి విదురుఁ బు । త్రైంచెఁ; గాకున్న నేతేరఁ డితఁడు

ఆ నింక జూదమాడ నే నోపః నిది పని । గాఁగ వచ్చు నొక్కొ కడఁగి విదురుఁ;
దేమి సేయు వార? మితని నియోగంబు । మనకుఁ జేయ కునికి మానుషంబె?' 55

ప్రతిపదార్థం: గాండీవము+ఆదిగాన్+కల= గాండీవం (అర్జునుడివిల్లు) మొదలుగా కల; ఆయుధ+ఆవలులు= ఆయుధ సమూహాలు; ఉక్కివంబునన్= మోసంతో; అప్పుడు+ఒడిచి, కొనఁగన్= ఆ సమయంలో ఒడించి తీసుకోవటం; మఱచిన, వాడు+అయ్యు; మంద+ఆత్ముఁడు= మందమైన బుద్ధి కలవాడు; ఆ ధార్తరాష్ట్రండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు దుర్యోధనుడు; గాంధార, రాజ, తనయు, వచనముల్= గాంధారదేశపు రాజు కొడుకైన శకుని మాటలు; విని; అక్షవతి, నెపంబున= జూదం మిషతో; వానిన్= ఆ ఆయుధాలను; కష్టుఁడు+బ= నీచుడై; కొన, సమకట్టి= తీసుకొనాలని పూని; మనల, మగుడింపఁగాన్= మనల్ని వెనుకకు తీసికొనిపోవటానికై; దుష్ట, మతిన్+చేసి= దుర్బుద్ధిచేత; విదురున్+పుత్రైంచెన్= విదురుడిని పంపించాడు; కాక+ఉన్న= కాకపోతే; ఇతఁడున్= ఈ విదురుడు; ఏతేరఁడు= రాడు; ఏను= నేను; ఇంక= ఇకమీదట; జూదము+ఆడన్+ఓపను= జూదమాడటానికి ఇష్టపడను; విదురుఁడు; ఇది= ఈ (జూదం); పనిగాఁగ= పనిమీద; కడఁగి= పూని; వచ్చును+ఒక్కొ= వస్తాడా?; ఏమి+చేయువారము= మనము ఏమి చేద్దాం?; ఇతని, నియోగంబు= ఈ విదురుడి ఆదేశం; మనకున్; చేయక+ఉనికి= చేయకుండటం; మానుషంబె= మానవధర్మ మవుతుందా?

తాత్పర్యం: 'ఆనాడు దుర్యోధనుడు గాండీవం మున్నగు ఆయుధాలు సంగ్రహించటం మరచిపోయి, శకునిదుష్టబోధతో నేడు మళ్ళీజూదమాడి వాటిని కూడ కైవసం చేసికొనటానికై, మనలను తీసుకొనిరమ్మని పంపి ఉంటాడు. కాకుంటే ఇప్పుడు విదురుడు ఇక్కడికి ఎందుకు వస్తున్నట్లు? నేను ఇంకొకసారి జూదం ఆడదలచుకోలేదు. అయితే విదురుడి మాట జవదాటటం ఎట్లా?'

విశేషం: మహాభారతాన్ని కేవలం కథగా చూచినా, లేక ఇతిహాసంగా గ్రహించినా అందులోనుండి మానవులు నేర్చుకొనదగిన గుణపాఠాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. ఇక్కడ విదురుడి రాకకు కారణం తెలియక అజాతశత్రువైన ధర్మరాజే కారణాంతరాలను యోచించాడు. విదురుడు పరమధర్మమూర్తి. ధర్మరాజు ఆ విదురుడిపై అకుంతితవిశ్వాసం కలవాడు. అయినా సత్యం తెలియనప్పుడు అనేకఅనుమానాలు ఎంతటి మంచివారికైనా, ఎంతటి మంచివారి పట్లనైనా ఏర్పడటం సహజం. నిజం నిదానంగా కాని తెలియదు.

వ. అని తమలోఁ బలుకుచున్న సమయంబున విదురుం డేతెంచిన నతనికిఁ బ్రత్యుద్ధతులై వినయప్రియ
సత్కారంబుల సంతుష్టుం జేసి, తదాగమననిమిత్తం బడిగిన, వారికి విదురుం డిట్లనియె. 56

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; తమలోన్= పాండవులు ఒకరితో నొకరు; పలుకుచు+ఉన్న, సమయంబునన్= మాటాడుకొనేటప్పుడు; విదురుండు; ఏతెంచినన్= రాగా; అతనికిన్; ప్రతి+ఉద్ధతులు+బ= ఎదురువెళ్ళినవారై; వినయ, ప్రియ, సత్కారంబులన్= అణకువతో, ప్రేమతో, అతిథి సపర్యలతో; సంతుష్టున్+చేసి= సంతృప్తుడిని చేసి; తద్+ఆగమన, నిమిత్తంబు= అతడి రాకకు కారణం అడుగగా; వారికి= పాండవులకు; విదురుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని పాండవులు తమలో తాము చర్చించుకొంటూ ఉన్నసమయంలో విదురుడు వచ్చాడు. వారు అతడికి ఎదురేగి, వినయ పూర్వకంగా ప్రయమార స్వాగతసత్కారాలు చేసి, ఆయన వచ్చిన హేతువును గురించి అడిగారు. వారికి విదురుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'మతి వారికి మాకును గడు | హితుడవు; చెవుమయ్య; యింక నెయ్యది కార్య స్థితి?' యని ధృతరాష్ట్రం డే | కత మిష్టంబైన కార్యగతి నన్నడుగన్.

57

ప్రతిపదార్థం: మతిన్= మనస్సులో; వారికి, మాకును= పాండవులకున్నా, కౌరవులకున్నా; కడు= మిక్కిలి; హితుడవు= మేలుకోరేవాడివి; ఇంకన్, ఎయ్యది; కార్యస్థితి= కర్తవ్యం; చెవుము+అయ్య= చెప్పవయ్యా; అని; ధృతరాష్ట్రండు; ఏకతము= రహస్యంగా; ఇష్టంబు+ఐన= సమ్మతమైన; కార్యగతి= కార్యవిధానం; నన్ను+అడుగన్= నన్ను అడుగగా.

తాత్పర్యం: 'వారికిన్నీ, మాకున్నూ హితుడవు. ఇక చేయవలసిన పని ఏమిటో చెప్పవయ్యా!' - అని ధృతరాష్ట్రండు నన్ను ఏకాంతంగా అడిగినప్పుడు.

వ. ఏ నుభయపక్షంబులవారికి జగంబునకు లగ్గుగ హితంబైన విధంబు సెప్పిన, నది సర్వజన రుచికరంబైన యాహారంబు రోగాతురునకు నరుచికరంబైన యట్ల యతనికి రుచియింపదయ్యె.

58

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఉభయ, పక్షంబుల, వారికి= ఇరువైపుల వారికి; జగంబునకు= లోకానికి; లగ్గుగ= మేలవునట్లుగా; హితంబు+ఐన, విధంబు= మేలైనమార్గం; చెప్పినన్; అది; సర్వ, జన, రుచికరంబు+ఐన= అందరు జనులకు ఇష్టమైన; ఆహారంబు= భోజనం; రోగ+అతురునకున్= జబ్బుచేసినవాడికి; అరుచికరంబు+ఐన+అట్లు= రుచించనట్లు; అతనికి; రుచియింపదు+అయ్యెన్= ఇష్టం కాలేదు.

తాత్పర్యం: నేను ఉభయపక్షాలవారికి, జగత్తుకు మేలయ్యే మార్గం ఉపదేశించాను. కాని అందరికి రుచిగా ఉన్న ఆహారం జబ్బు చేసినవాడికి రుచించనట్లు అతడికి నాహితవు రుచించలేదు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. కార్యగతులతెఱఁగు కలరూపు సెప్పిన | నభికమతులు దాని నాదరింతు;

రల్పకార్యబుద్ధు లగువారలకు నది | విరసకారణంబు విషమ పోలె.

59

ప్రతిపదార్థం: కార్య, గతుల తెఱఁగు= కర్తవ్యమార్గం; కలరూపు+చెప్పినన్= ఉన్నది ఉన్నట్లు చెప్పితే; అభికమతులు= గొప్పబుద్ధి కలవారు; దానిన్+ఆదరింతురు; అల్ప, కార్య, బుద్ధులు+అగువారలకున్= నీచకృత్యాలతో కూడిన బుద్ధి కలవాళ్ళకు; అది; విషము+అ, పోలె= విషంవలెనే; విరస, కారణంబు= బుద్ధిని విరిచివేసే హేతువు, అప్రీతికి కారణం.

తాత్పర్యం: ఉన్నదున్నట్లు చెప్పితే గొప్పబుద్ధి కలవాళ్ళు దాన్ని ఆదరిస్తారు. కాని, నీచకృత్యాలకు పాల్పడేవాళ్ళకు అది రక్తాన్ని విరిచే విషంవలె, బుద్ధికి విరసంగా ఉంటుంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ పద్యం ఆదికవి సూక్తిరత్నాల్లో ఒకటి.

వ. దానన చేసి ధృతరాష్ట్రుండు నన్నొక్క యెగ్గులు వలికి 'నీవు విపరీతచేతస్కుండ; విందుండ వలనదు; పాండవుల పాలికిం బో' మ్మునిన వచ్చితి; రూపలావణ్యవతియై వృద్ధశ్రోత్రియునిచేతం బలిణీతయైన తరుణియుం బోలె రాజ్యలక్ష్మి యద్దురాత్మునందు విరక్తయగాని ప్రీతిఁ బుట్టదంఢ్రు. 60

ప్రతిపదార్థం: దానన్+అ, చేసి= అందుచేత; ధృతరాష్ట్రుండు; నన్ను+ఒక్క= నన్ను అంగీకరించక; ఎగ్గులు+పలికి= నిష్ఠురాలాడి; నీవు; విపరీత, చేతస్కుండవు= వ్యతిరేకమైన మనస్సు కలవాడివి; ఇందు+ఉండ, వలనదు= ఇక్కడ ఉండవద్దు; పాండవుల, పాలికిన్+పొమ్ము+అనినన్= పాండవులవద్దకు వెళ్ళమంటే; వచ్చితిన్; రూప, లావణ్యవతి+బ= సౌందర్యం, తళుకు కలిగినదై; వృద్ధశ్రోత్రియుని చేతన్= ముసలివాడై పూర్వ సంప్రదాయ బద్ధుడైన వైదికవిప్రుడిచేత; పరిణీత+బన= పెండ్లి యాడబడిన; తరుణియున్+పోలన్= లేతజవరాలి వలె; రాజ్యలక్ష్మి= రాజ్యమనే లక్ష్మి; ఆ+దురాత్మునందు= ఆ దుర్మార్గుడి పట్ల విరక్త+అ= వలపులేనిదే; కాని; ప్రీతిన్= ప్రేమను; పుట్టదు+అండ్రు= కలుగదు అని అంటారు.

తాత్పర్యం: అందుచేత ధృతరాష్ట్రుడు నన్ను నిందించి, 'నీవు మాకు వ్యతిరేకమైన మనస్సుగలవాడివి. ఇక్కడ ఉండవద్దు. పాండవుల దగ్గరికి పో' అన్నాడు. అందువలన నే నిక్కడికి వచ్చాను. ముసలివాడైన ఛాందసుడు పెండ్లాడిన లేతజవరాలివలె, రాజ్యలక్ష్మి ఆ దురాత్ముడి పట్ల వలపు లేనిదే అవుతుందిగాని, ప్రీతికలిగింది కాదని అంటారు కదా.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. ధర్మరహితులైన ధర్మరాష్ట్రులకు భూ | రాజ్యలక్ష్మి సుస్థిరంబు గాదు; ధర్మతనయ! నిన్నుఁ ద్రాజ్యసంపదల్ | వలచి తమకుఁ దామ వచ్చి పొందు. 61

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ, రహితులు+బన= ధర్మంలేని; ధర్మరాష్ట్రులకు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులకు; భూ, రాజ్యలక్ష్మి= భూరాజ్యమనే లక్ష్మి; సుస్థిరంబు= ఎంతో ఎక్కువకాలం నిలిచేది; కాదు; ధర్మతనయ!= ఓ ధర్మరాజా! నిన్నున్; తద్+రాజ్య, సంపదల్= ఆ రాజ్యంయొక్క ఐశ్వర్యాలు; వలచి= ప్రేమించి; తమకున్, తాము+అ= తమంతట తామై; వచ్చి= చేరి; పొందున్= పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: ధర్మాన్ని కోలుపోయిన దుర్యోధనాదులకు రాజ్యలక్ష్మిస్థిరంగా ఉండదు. ఓ ధర్మరాజా! ఆ రాజ్యసంపదలు తమంత తామై నిన్ను వలచి వచ్చి పొందుతాయి.

విశేషం: భూరాజ్యలక్ష్మి - రూపకాలంకారం. భూరాజ్యానికి లక్ష్మికి ఇక్కడ అభేదాధ్యనసాయం.

వ. నా వచనంబున నెగడునది' యనిన ధర్మరాజు 'నట్ల చేయుదు' నని యున్నంత; నిట ధృతరాష్ట్రుండు పాండవులయొద్ద విదురు నునికి యెఱింగి ధృతివిహీనుండై, తన హృదయంబును దృష్టియుం బోని విదురుం బాసి నిమిషం బేనియు నిర్వహింప నోపక సంజయున కిట్లనియె. 62

ప్రతిపదార్థం: నా, వచనంబున= నామాట చొప్పున, నెగడునది= నడిచేది; అనినన్; ధర్మరాజును; అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; చేయుదును+అని= చేస్తానని; ఉన్నంత= అక్కడ నివసించినంత; ఇట; ధృతరాష్ట్రుండు; పాండవుల+బద్ద= పాండవులకడ; విదురు+ఉనికి= విదురుడు ఉండటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ధృతివిహీనుండు+బ= తాలిమిలేనివాడై; తన హృదయంబును= తన గుండెను; దృష్టియున్+పోని= చూపును పోలిన; విదురున్+పాసి= విదురుడిని విడనాడి; నిమిషంబు+ఏనియు= నిమిషమైనను; నిర్వహింపన్+ఏపక= ఏపనియు చేయలేక; సంజయునకు+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను చెప్పినట్లు నడచుకోండి' అని విదురుడు అనగా, 'అట్లే చేస్తా'నని ధర్మరాజు బదులు పలికాడు. ఇక్కడ ధృతరాష్ట్రుడికి విదురుడు పాండవులకడ ఉన్నట్లు తెలిసింది. తనకు గుండెవంటివాడున్నా, చూపు వంటివాడున్నా అయిన విదురుడిని విడిచి ఉండలేక ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడి హృదయంతో (గుండెతో), చూపుతో పోల్చబడ్డాడు. ఇది ఉపమాలంకారం.

**క. 'నెమ్మిగలవాని, నా చి । త్రమ్మెఱిగెడు వాని విదురు ధర్మప్రియు నా
తమ్ము నిట వేగఁ దోడ్కొని । ర: మ్మరుగుము కామ్యకాఖ్య రమ్మాటవికిన్.**

63

ప్రతిపదార్థం: నెమ్మి కలవానిన్= ప్రేమ కలవాడిని; నా, చిత్తమ్ము+ఎఱిగెడు వాని= నామనస్సు తెలిసికొనగలిగిన వాడిని; ధర్మప్రియు= ధర్మంపట్ల ప్రీతి కలవాడిని; నా, తమ్మున్= నా సోదరుడిని; విదురున్, ఇట= ఇక్కడకు; వేగన్= శీఘ్రంగా; తోడ్కొని, రమ్ము= తీసికొని రావాలి; కామ్యక+ఆఖ్య, రమ్య+అటవికిన్= కామ్యకం అనే పేరున్న అందమైన అడవికి; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ప్రీతిపాత్రుడు, నామనస్సు తెలిసినవాడు, నా సోదరుడు, ధర్మప్రియుడు అయిన విదురుడిని తీసికొనిరమ్ము. కామ్యకవనానికి వెళ్ళుము' - అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో పలికాడు.

వ. అని పంచిన నప్పుడ సంజయుం డతిత్వరితగతిం గామ్యకవనంబున కలిగి.

64

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; అప్పుడు+అ= వెంటనే; సంజయుండు; అతి త్వరితగతిన్= మిక్కిలి వేగంతో; కామ్యక వనంబునకు= కామ్యక మనే పేరున్న అడవికి; అరిగి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు ఆజ్ఞాపించగానే సంజయుడు మిక్కిలి వేగంగా కామ్యకవనానికి వెళ్ళాడు.

మ. ధరణీదేవసహస్రసంఘములతో ధౌమ్ముండు ధర్మక్షమా

భరణుల్ నల్వరు దమ్ములున్ విదురుఁడుం బాంచాలియుం బ్రీతి బం

ధురులై కొల్వఁగ నొప్పుచున్న బుధబంధున్ ధర్మరాజుం బ్రభా

స్వరతేజుం బ్రభుఁ గాంచి సంజయుఁడు సంజాతప్రమోదాత్ముడై.

65

ప్రతిపదార్థం: ధరణీదేవ, సహస్ర, సంఘములతోన్= వేలకొలది విప్రుల సమూహములతో (ధరణీదేవులు= భూదేవులు, బ్రాహ్మణులు); ధౌమ్ముండు= పురోహితుడైన ధౌమ్ముడు; ధర్మ, క్షమా+ఆభరణుల్= ధర్మం, క్షమ అనే ఆభరణాలు కలవారు; నల్వరు= నలుగురు; తమ్ములున్= సోదరులున్నా; విదురుఁడున్= విదురుడున్నా; పాంచాలియున్= పాంచాలదేశరాజపుత్రి అయిన ద్రౌపదియున్నా; ప్రీతి బంధురులు+బం= ప్రీతితో కూడిన వారై; కొల్వఁగన్= సేవిస్తుండగా; బుధుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; బుధ బంధున్= సుజనులకు చుట్టం వంటివాడైన; ధర్మరాజున్= ధర్మరాజును; ప్రభాస్వరతేజున్= మిక్కిలి ప్రకాశంతో కూడిన తేజం కలవాడిని; ప్రభున్= రాజును; సంజయుఁడు; కాంచి= చూచి; సంజాత, ప్రమోద+ఆత్ముఁడు+బం= పుట్టిన సంతోషం కల ఆత్మకలవాడై, అంటే వికసించిన సంతోషంతో నిండినవాడై.

తాత్పర్యం: వేలకొలది విప్రుల సమూహములతో, పురోహితుడైన ధౌమ్యుడితో, ధర్మం, క్షమ అనే ఆభరణాలు తాల్చిన నలుగురు తమ్ములతో, విదురుడితో, ద్రౌపదితో సేవించబడుతున్నవాడై, సజ్జనబంధువై దేదీప్యమానంగా వెలుగుతున్న ధర్మరాజును చూచి సంజయుడు సంతోషతన్మయత్వంతో-

క. వనవాసము సేయుచుఁ బ్రభు । వన రాజ్యము సేయునట్టి వడువున సంతోష నిబద్ధ బుద్ధి యగు యమ । తనూజునకు భక్తి నెఱగి తా నిట్లనియెన్. 66

ప్రతిపదార్థం: వనవాసము+చేయుచున్= అడవిలో నివసిస్తూకూడా; (త్రి, భువన, రాజ్యము+చేయు+అట్టి, వడువునన్= మూడు లోకాలు ఏలుతున్న రీతిని; సంతోష నిబద్ధ బుద్ధి+అగు= సంతోషంతో కూడిన బుద్ధి కలవాడయిన, అంటే నిండు సంతోషంతో కూడినవాడైన; యమ తనూజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; భక్తిన్= భక్తితో; ఎఱగి= నమస్కరించి; తాన్= తాను (సంజయుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తాను అడవిలో నివసిస్తున్నప్పటికీనీ ముల్లోకాలు పరిపాలిస్తున్నరీతిని సంతోషంతో నిండినవాడైన ధర్మరాజుకు నమస్కరించి ఈవిధంగా పలికాడు.

వ. 'మిమ్మును ధర్మార్థవిదుండైన విదురునిం గౌరవేంద్రుం డెప్పుడుం దలంచుచుండు; మీ యనుమతంబునఁ దన యనుజుం దోడ్కొని తేర నన్నుఁ బుత్రైంచె' ననిన విని ధర్మరాజు విదురున కిట్లనియె. 67

ప్రతిపదార్థం: మిమ్మును; (పాండవులను); ధర్మ+అర్థ, విదుండు+బస= ధర్మయొక్క ఆంతర్యాన్ని (ధర్మాన్ని, అర్థాన్ని) ఎరిగిన; విదురునిన్= విదురుడిని; కౌరవ+ఇంద్రుండు= కౌరవప్రభువు, ధృతరాష్ట్రుడు; ఎప్పుడున్+తలంచుచు+ఉండు; మీ, అనుమతంబునన్= మీ అనుజ్ఞ చొప్పున; తన, అనుజున్= తన తమ్ముడిని (విదురుడిని); తోడ్కొని తేరన్= వెంటబెట్టుకొని తీసికొని వచ్చుటకు; నన్నున్= నన్ను; పుత్రైంచెను= పంపించాడు; అనిన; విని; ధర్మరాజు; విదురునకు+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'మిమ్ములను, ధర్మవేత్త అయిన విదురుడిని, ధృతరాష్ట్రప్రభువు ఎల్లప్పుడు స్మరిస్తూ ఉంటాడు. మీ అనుజ్ఞ గైకొని, తన తమ్ముడైన విదురుడిని తీసికొని రమ్మని నన్ను ధృతరాష్ట్రుడు మీకడకు పంపాడు' - అని సంజయుడు చెప్పగా విని ధర్మరాజు విదురుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'సర్వజనులును ధృతరాష్ట్ర శాసనంబు । సేయుచున్నచో మనకు విశేషభక్తిఁ జేయవలయుఁ గావున నెడ సేయ కరుగు' । మనిన విదురుండు గజపురి కరిగె నంత. 68

ప్రతిపదార్థం: సర్వజనులును= సమస్త ప్రజలును; ధృతరాష్ట్ర, శాసనంబు= ధృతరాష్ట్రుడి ఆజ్ఞ; చేయుచున్నచో= పాటిస్తుండగా; మనకు; విశేషభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; చేయవలయున్= పాటించాలి; కావునన్; ఎడ+చేయక= ఆలస్యంచెయ్యకుండ; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనిన= అని అనగా; విదురుండు= విదురుడు; అంత; గజపురికి= హస్తినాపురానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ప్రజలందరు ధృతరాష్ట్రుడి శాసనాన్ని శిరసావహిస్తున్నప్పుడు, ఆతడి ఆజ్ఞను విశేషించి పాటించవలసిన ధర్మం మనపై ఉన్నది. కాబట్టి నీవు ఆలస్యం చేయకుండ వెళ్ళు' మని విదురుడితో ధర్మరాజు అన్నాడు. వెంటనే, విదురుడు హస్తినాపురానికి వెళ్ళాడు.

వ. ధృతరాష్ట్రుండును దనకు వినయవినమితోత్తమాంగుఁ డైన విదురు నతిస్నేహంబునం గౌఁగిలించుకొని మూర్ఖాపూణంబు సేసి 'నీవు నిత్యక్షమానిరతుండవు నాబుద్ధిలేమికి క్షమియింపు' మనిన విదురుం డిట్లనియె.69

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండును; తనకు; వినయ, వినమిత+ఉత్తమ+అంగుఁడు+ఐన= నమ్రతతో వంగిన శిరం కలవాడైన; విదురున్= విదురుడిని; అతి స్నేహంబునన్= మిక్కిలి అనురాగంతో; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనంచేసికొని; మూర్ఖ+ఆపూణంబు+చేసి= తలను మూర్ఖుని (అది వాత్సల్య చిహ్నం); నీవు; నిత్య, క్షమా, నిరతుండవు= ఎల్లప్పుడు క్షమించటంలో ఇష్టం కలవాడివి; నా, బుద్ధి, లేమికి= నాకు బుద్ధిలేక పోవటానికి; క్షమియింపుము; అనిన; విదురుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తనకు భక్తితో శిరస్సు వంచి మ్రొక్కిన విదురుడిని, ధృతరాష్ట్రుడు అనురాగపురస్కరంగా ఆలింగనం చేసికొని 'నిత్యం క్షమాగుణంనందు ఆసక్తుడవైన నీకు క్షమించే సౌశీల్యం ఉన్నది. నాకు బుద్ధిలేకపోయింది. నన్ను క్షమించు' - అని వేడుకొన్నాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడితో విదురుడు ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'నీవు నీ సుతుండు నెఱిఁ దప్పి పలికినఁ । బధ్యమయిన పలుక పలుకవలయు;

వీరు లయిన పాండవేయులతో నిగ్ర । హంబు సేయు టిది నయంబు గాదు.'

70

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నీ, సుతుండు= నీ కొడుకు; నెఱిన్+తప్పి= న్యాయాన్ని విడిచి; పలికినన్= మాట్లాడగా; పథ్యము+అయిన= మేలు చేకూర్చేటి; పలుకు+అ= మాటనే; పలుకవలయు= చెప్పాలి; వీరులు+అయిన= పరాక్రమవంతులయిన; పాండవేయులతోన్= పాండవులతో; నిగ్రహంబు= వైరం; చేయుట; ఇది; నయంబు, కాదు= నీతి (మంచిది) కాదు.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీవున్నా, నీకొడుకైన దుర్యోధనుడున్నా న్యాయం తప్పి మాట్లాడుతున్నప్పుడు, మీ మేలుకోరి నేను హితవు పలకటం నా కర్తవ్యం. పరాక్రమవంతులైన పాండవులతో వైరం మంచిది కాదు.'

వ. అనుచు నెప్పటి యట్ల కార్యసహాయుండై విదురుండు ధృతరాష్ట్రునొద్ద నున్న నయ్యిద్దల సంగమంబునకు శంకించి దుర్యోధనుండు కర్ణ శకుని దుశ్శాసనులతో నిట్లనియె.

71

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని చెప్పతూ; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారం; కార్య, సహాయుండు+ఐ= పనులను చేయటంలో (తగిన సలహాలనిస్తూ) సాయం చేస్తున్నవాడై; విదురుండు= విదురుడు; ధృతరాష్ట్రు+బద్దన్= ధృతరాష్ట్రుడి కడ; ఉన్నన్= ఉండగా; ఆ+ఇద్దలు+అ= ఆ ఇరువురి; సంగమంబునకున్= కూడికకు; శంకించి= సందేహించి; దుర్యోధనుండు; కర్ణ; శకుని; దుశ్శాసనులతోన్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి విదురుడు మునుపటివలెనే ధృతరాష్ట్రుడికి ఆయా పనులు చేయటంలో తగిన సలహాలు ఇస్తూ సాయం చేస్తున్నాడు. ఆ ఇరువురి కలయికకు సందేహించి దుర్యోధనుడు కర్ణ శకుని దుశ్శాసనులతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'పాండవహితుఁ డగు విదురుఁడు । వెండియుఁ జనుదెంచి కార్యవిధులందు సహా

యుండయ్యె; నతనితోడ హి । తుండయి మంతనము సేయఁ దొడగెన్ విభుఁడున్.

72

ప్రతిపదార్థం: పాండవ, హితుఁడు+అగు= పాండవుల పట్ల ప్రీతి ఉన్న; విదురుఁడు; వెండియున్= మళ్ళీ; చనుదెంచి= వచ్చి; కార్య, విధులందు= పనులు చేసే తీరులలో; సహాయుండు+అయ్యెన్= తోడ్పడేవాడయ్యాడు; అతనితోడన్ - ఆ విదురుడితో; హితుండు+అయి= అనురాగం కలవాడయి; విభుఁడున్= రాజుకూడ (ధృతరాష్ట్రుడును); మంతనము+చేయన్, తొఁడగన్= ఆలోచనలు చేయటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'పాండవులపట్ల ప్రీతికల విదురుడు మళ్ళీ వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడికి మంత్రి అయ్యాడు. రాజైన ధృతరాష్ట్రుడు కూడ ఆతడితో అన్ని విషయాలు సంప్రతించి మన్నిస్తున్నాడు.

వ. వీరలింకఁబాండవుల నిండులకు రావించు వారలయిన నగ్నే విష జలంబులు ప్రయోగించి వారల కపాయంబు సేయుద' మనిన విని శకుని దుర్యోధనుం జూచి 'యిట్లెల బాలిశంబైన మతిఁ దలంచితవి? విదుర ధృతరాష్ట్రులు విపరీతమతులై రావించినను, నిత్యసత్యనిరతులైన యప్పాండవులు దము సేసిన సమయంబు సలుపక యేల వచ్చువార గుడు?' రనిన శకునిదుర్యోధనులకుఁ గర్ణుం డిట్లనియె. 73

ప్రతిపదార్థం: వీరలు= (విదురుడు, ధృతరాష్ట్రుడు); ఇంకన్; పాండవులన్; ఇందులకు= ఇక్కడికి; రావించువారలు+అయినన్= రప్పించే వాళ్ళయితే; అగ్ని, విష, జలంబులు= నిప్పు, విషంతో కలిసిన నీరు (విషం, నీరు); ప్రయోగించి= వాడి; వారలకు; (ఆ పాండవులకు); అపాయంబు+చేయుదము= ప్రమాదం కల్పిద్దాము; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; శకుని; దుర్యోధనున్+చూచి; ఇట్లు+ఏల, బాలిశంబు+ఐన= ఈ విధంగా ఎందుకు మూర్ఖమైన; మతిన్+తలంచితవి= బుద్ధితో ఊహ చేశావు; విదుర, ధృతరాష్ట్రులు= విదురుడును, ధృతరాష్ట్రుడును; విపరీతమతులు+ఐ= వ్యతిరేకమైన బుద్ధికలవారై; రావించినను= (పాండవులను) రప్పించినప్పటికీ; నిత్య, సత్య, నిరతులు+ఐన= ఎల్లప్పుడు సత్యం పట్ల ప్రీతి కలిగినవారైన; ఆ+పాండవులు; తమ, చేసిన, సమయంబు= తాము గైకొన్న ప్రతిజ్ఞను; సలుపక= పాటించక; ఏల, వచ్చువారు+అగుదురు= ఏ విధంగా వస్తారు?; అనినన్= అని అనగా; శకుని దుర్యోధనులకున్; కర్ణుండు= కర్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఒకవేళ విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడు కలిసి పాండవులను వనవాసంనుండి ఇక్కడికి రప్పిస్తే, వారికి అగ్ని విష జల ప్రయోగాలతో అపాయం కలిగిద్దాము' అని దుర్యోధనుడనగా, అందుకు శకుని ఎందుకు ఇట్లా తెలివితక్కువగా ఆలోచిస్తున్నావు? విదురుడు, ధృతరాష్ట్రుడు విభిన్నంగా ఆలోచించి వాళ్ళను రప్పించినా, సత్యసంధులైన పాండవులు తమ ప్రతిజ్ఞను పాటించకుండా ఎందుకువస్తారు? అని అనగానే - కర్ణుడు, శకుని దుర్యోధనులకు తన అభిప్రాయాన్ని ఇలా వెల్లడించాడు.

ఉ. 'ఇత్తఱిఁ బన్నిపోయి పయినెత్తి రణం బొనరించి వారలన్ మిత్తికి నంపి ధాత్రి నిరమిత్రముఁ జేయుద; మిట్టు లైనఁ ద ధ్వత్తులు నీక దక్కుఁ గురువీర; కడంగుము' నావుడున్ మదో న్నత్తుఁడు గౌరవుం డతనిమాటకు సంతనమంది చెచ్చెరన్. 74

ప్రతిపదార్థం: ఇత్తఱిన్ (ఈ+తఱిన్)= ఈ అదనులో; పన్నిపోయి= యుద్ధమునకు సిద్ధమైవెళ్ళి; పయిన్+ఎత్తి= దండెత్తి; రణంబు+ఒనరించి= యుద్ధంచేసి; వారలన్(పాండవులను); మిత్తికిన్= మృత్యువుకు; అంపి= పంపి; ధాత్రిన్= భూమిని; నిర్+అమిత్రమున్+చేయుదము= శత్రువులు లేనట్లు చేద్దాం; ఇట్టులు+ఐనన్= ఈ విధంగా చేస్తే; తద్+వృత్తులు= వారి జీవనోపాయాలు; నీకు+అ= నీకే; దక్కున్= స్థిరపడతాయి; కురువీర!= కురువంశంలోని వీరుడా! ఓ దుర్యోధనుడా!;

కడంగుము= పూనుము; నావుడున్= అని చెప్పగా; మద+ఉన్మత్తుడు= మదంచేత గర్వించినవాడు; కౌరవుండు= దుర్యోధనుడు (కురువంశస్థుడు); అతని మాటకు= కర్ణుడి మాటకు; సంతసము+అంది= సంతోషించి; చెరన్+చెరన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: 'ఈ అదనులో మనం పాండవులపై దండెత్తి వారిని సంహరించి, భూమిపై ఇక మనకు శత్రుశేషం లేకుండా చేద్దాం. వారి జీవనోపాయాలు నీకు స్థిరంగా ఉంటాయి'- అని కర్ణుడు చెప్పగా మదోన్మత్తుడైన దుర్యోధనుడు మిక్కిలి సంతోషించాడు.

విశేషం: ధాత్రిని 'నిరమిత్రము' చేయటం పేర్కొందగిన ప్రయోగం. నిర్+అమిత్రము= నిరమిత్రము. సంస్కృతవ్యాకరణాన్ని అనుసరించి 'నిర్' అనేది వ్యతిరేకార్థకం.

వ. సమర సన్నద్ధుడై సమస్తబలంబును సమకట్టి వెలువడినం దన దివ్యదృష్టి నంతయు నెఱింగి కృష్ణద్వైపాయనుండు వచ్చి 'యిది ధర్మువు గా దుడుగు' మని దుర్యోధనుని వాలించి ధృతరాష్ట్రున కిట్లనియె. 75

ప్రతిపదార్థం: సమర, సన్నద్ధుడు+బ= యుద్ధమునకు సిద్ధమైనవాడై; సమస్త బలంబును= సర్వసేవలను; సమకట్టి= సమీకరించి; వెలువడినన్= దండయాత్రకు బయలుదేరగా; తన దివ్యదృష్టిన్= తనయొక్క దివ్యదృష్టిచేత; అంతయున్+ఎఱింగి; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వేదవ్యాసుడు; వచ్చి; ఇది; ధర్మువు+కాదు= ధర్మం కాదు; ఉడుగుము+అని= విరమించుమని; దుర్యోధనుడిని; వాలించి= ఆపి; ధృతరాష్ట్రునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు సేవలను సమీకరించి యుద్ధానికి బయలుదేరుతుండగా ఆ వృత్తాంతాన్నంతా తన దివ్యదృష్టితో తెలిసికొన్న వ్యాసమహర్షి అక్కడికి వచ్చి, 'ఇది ధర్మం కా'దని అతడిని వాలించి, ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ద్వైపాయనుడు - అనగా వ్యాసుడు. వ్యాసుడు సత్యవతికి పరాశరమహర్షికి జన్మించాడు. యమునపై పడవ నడుపుతున్న సత్యవతిపై మరులుగొన్న పరాశరుడు నీహారయవనికను సృష్టించి, పడవను నదిమధ్యన ఉన్న ఒక ద్వీపం చేర్పించాడు. ఆ ద్వీపంలో సద్యోగర్భం నుండి వ్యాసుడు ఉద్భవించాడు. అందువలన ఆయనకు ద్వైపాయనుడు= ద్వీపంలో పుట్టినవాడు - అని పేరు కలిగింది. కృష్ణద్వైపాయనుడు - అనగా నల్లని వర్ణంకల ద్వైపాయనుడని అర్థం.

క. 'పుడమియు రాజ్యముఁ గోల్పడి । యడవుల నేకతమ యున్న యప్పాండవులం

గడఁగి వధియింతు నని నీ । కొడు కలిగెడు; నిట్లు తలఁపఁ గూడునె బుద్ధిన్?

76

ప్రతిపదార్థం: పుడమియు, రాజ్యమున్= భూమిని, రాజ్యాన్ని; కోల్పడి= పోగొట్టుకొని; అడవులన్= అడవులలో; ఏకతము+అ+ఉన్న= ఒంటరిగా ఉండే; ఆ+పాండవులన్; కడఁగి= పూని; వధియింతును+అని= చంపుతానని; నీ, కొడుకు; అరిగెడున్= వెళ్ళుతున్నాడు; బుద్ధిన్= బుద్ధితో; ఇట్లు, తలఁపన్+కూడునె?= ఈ విధంగా ఆలోచించవచ్చునా?

తాత్పర్యం: 'భూ రాజ్యాలను జూదంలో పోగొట్టుకొని అడవుల్లో ఒంటరిగా నివసిస్తున్న పాండవులను సంహరించాలని నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు దండెత్తుతున్నాడు. ఇట్లాంటి ఆలోచన చేయవచ్చునా?'

క. ధృతియుతులై సత్యవ్రత । రతులై పదుమూడు వత్సరంబులు ధర్మ

స్థితి సలిపి వార కడగెద । రతులపరాక్రములు మీఁద నాహవమునకున్.

77

ప్రతిపదార్థం: ధృతియుతులు+ఐ= ఓర్పుకలవారై; సత్య, వ్రత, రతులు+ఐ= సత్యాన్ని నిష్ఠగా పాటించటంలో ఇష్టం కలవారై; పదుమూడు వత్సరంబులు= పదమూడేండ్లు; ధర్మస్థితి, సలిపి= ధర్మమైన స్థితితో నిర్వహించి; ఆహవమునకున్= యుద్ధానికి; అతుల, పరాక్రములు= సాటిలేని శౌర్యంకలవారు; మీఁదన్= తదుపరి; వారు+ఐ= వారే(పాండవులే); కడగెదరు= పూనుకొంటారు.

తాత్పర్యం: సత్యసంధులు, పరాక్రమవంతులు, ఓర్పుకలవారు అయిన పాండవులే పదమూడేండ్లు తమ ప్రతిజ్ఞను పాటించిన తర్వాత యుద్ధానికి పూనుకొంటారు.

క. వనగతులని వారలపైఁ । జని భంగముఁ బొంది రాఁగ సమకట్టెడు నీ

తనయుఁడు గావున నీ వా । తని వారింపు మది యనుచితం బని నెమ్మిన్.

78

ప్రతిపదార్థం: వనగతులు+అని= అడవులకు వెళ్ళారని; వారలపైఁ= ఆ పాండవులమీదికి; చని= దండెత్తి వెళ్ళి; భంగమున్+పొంది= పరాజయం పొంది; రాఁగ= మరలి రావటానికి; నీ, తనయుఁడు= నీ కొడుకు; సమకట్టెడు= పూనుతున్నాడు; కావున; నీవు; ఆతని= దుర్యోధనుడిని; నెమ్మిన్= మంచితనంతో; అది, అనుచితంబు+అని= అది సరి అయినది కాదని; వారింపుము= ఆపుము.

తాత్పర్యం: అడవుల పాలయ్యారని ఆ పాండవులమీదికి దండెత్తటానికి ఉద్యమించిన నీ కొడుకు పరాజయాన్నే పొంది తిరిగి రావలసి వస్తుంది. నీవు పూనుకొని ఆ అనుచితచర్యను వద్దని చెప్పి ఆతడిని వారించుము.

క. విను మేనును నీవును శాం । తనవుఁడు విదురుండు నుండి తగునె యధర్మం

బు నుపేక్షింపఁగ? ననయం । బును బాండవవిగ్రహంబు పుట్టుట లగ్నే?

79

ప్రతిపదార్థం: వినుము; ఏనును, నీవును= నేనున్నా, నీవున్నా; శాంతనవుఁడు= భీష్ముడు; విదురుండును; ఉండి; అధర్మంబున్= అధర్మాన్ని; ఉపేక్షింపఁగన్+తగున్+ఐ= సహించటం తగునా?; అనయంబును= ఎల్లప్పుడు (దుర్నీతియు); పాండవ విగ్రహంబు= పాండవులతోడి విరోధం; పుట్టుట; లగ్గు+ఐ= మేలా?

తాత్పర్యం: వినుము. నీవు, నేను విదురుడు, భీష్ముడు బ్రదికి ఉండగా అధర్మాన్ని సహించటం న్యాయమా? సదా పాండవులపై పగ పూనటం మేలా?

విశేషం: శాంతనవుడు= శంతనుపుత్రుడు- అపత్యార్థక తద్దితం. ధార్తరాష్ట్రుడు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు - ఇట్టిదే.

వ. అనిన విని ధృతరాష్ట్రుండు దుఃఖితుండై 'నాకును గాంధారికిని భీష్మ విదుర కృప ద్రోణులకు ననిష్ఠంబైన దుష్ట ద్యూతంబు ప్రవర్తిల్లె; దుర్బుద్ధియైన దుర్యోధనుం బుత్తన్నీహంబున విడువనోప: నేమి సేయుదు?' ననిన ధృతరాష్ట్రునకుఁ గృష్ణుడైపాయనుం డిట్లనియె.

80

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని; ధృతరాష్ట్రుండు; దుఃఖితుండు+ఐ= శోకించినవాడై; నాకును; గాంధారికిని; భీష్మ, విదుర, కృప, ద్రోణులకున్; అనిష్ఠంబు+ఐన= ఇష్టంకాని; దుష్టద్యూతంబు= చెడు జూదం; ప్రవర్తిల్లెన్= జరిగింది; దుర్బుద్ధి+ఐన= చెడ్డ బుద్ధి

కలవాడైన; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; పుత్ర స్నేహంబునన్= పుత్రుడిపైగల అనురాగంచేత; విడువన్+ఓపన్= విడువజాలను; ఏమి+చేయుదున్= ఏమి చేయగలను?; అనిన= అని చెప్పగా; ధృతరాష్ట్రునకున్; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వ్యాసుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని ధృతరాష్ట్రుడు దుఃఖించి, 'నాకు, గాంధారికి, భీష్మ విదుర కృప ద్రోణులకు ఇష్టం కాని చెడుజూదం జరిగింది. ఏమి చేయగలను? పుత్రవాత్సల్యంవలన నేను దుర్బుద్ధి అయిన దుర్యోధనుడిని, వదలలేకున్నాను'- అని వ్యాసుడితో విన్నవించుకోగా, వ్యాసుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ధృతరాష్ట్రునకు వ్యాసుఁ డింద్రసురభి సంవాదంబు సెప్పుట (సం. 3-10-6)

ఆ. 'ఎల్ల నెయ్యములకుఁ దల్లిదండ్రులయందు । సుతులవలని నెయ్య మతిశయంబు;

ధనము లెంత గలిగినను సుతరహితుల । కెమ్మెయిని మనఃప్రియమ్ము లేదు.

81

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల, నెయ్యములకున్= సమస్త స్నేహాలకు; తల్లి దండ్రుల యందు= తల్లి దండ్రులలో; సుతుల వలని, నెయ్యము= పుత్రులపై ఉండే ప్రేమ; అతిశయంబు= గొప్పది; ధనములు+ఎంత, కలిగినను= సంపదలు ఎన్ని ఉన్నను; సుత రహితులకు= కొడుకులు లేనివారికి; ఏ+మెయిని= ఏవిధంగానైనను; మనస్+ప్రియమ్ము= మనస్సుకు ప్రీతి; లేదు.

తాత్పర్యం: 'తల్లిదండ్రులకు మమకారబంధాలన్నింటిలో పుత్రస్నేహం మిక్కిలి గాఢమైనది. కొడుకులు లేని వారికి ఎంత సంపద ఉన్నా మనశ్శాంతి లభించదు.'

వ. తొల్లి సకలగోమాత యయిన సురభి సురరాజుకడకుం బోయి కరుణంబుగా నేడ్చిన దానింజూచి సురపతి

విస్మితుండై' యిట్లెల రోదనాకులితలోచనవయి యున్న దాన; వెల్ల వారికి లగ్న కదా' యనిన నింద్రునకు

సురభి యిట్లనియె.

82

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; సకల గోమాత, అయిన= అన్ని గోవులకు తల్లి అయిన; సురభి= వేలుపుటావు; సురరాజు, కడకున్+పోయి= ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్ళి; కరుణంబుగాన్= జాలి పుట్టేటట్లుగా; ఏడ్చిన; దానిన్+చూచి; సురపతి= దేవేంద్రుడు; విస్మితుండు+ఐ= ఆశ్చర్యపడి; ఇట్లు+ఏల= ఈవిధంగా ఎందుకు?; రోదన+ఆకులిత లోచనవు+అయి= ఏడుపుచేత కలవరపాటు చెందిన కన్నులు కలదానివయి; ఉన్నదానవు; ఎల్లవారికి= అందరికి; లగ్న+అ కదా= క్షేమమేకదా?; అనినన్= అని పలుకగా; ఇంద్రునకు; సురభి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అన్ని ఆవులకు తల్లి అయిన వేలుపుటావు సురభి ఇంద్రుడి వద్దకువెళ్ళి కన్నీరు కారుస్తూ విలపించింది. ఇంద్రునికి ఆశ్చర్యం, జాలి కలిగింది. ఇంద్రుడు సురభితో 'ఇట్లా ఎందుకు ఏడుస్తున్నావు? అందరికిని క్షేమమే కదా!' - అని ప్రశ్నించాడు. ఇంద్రుడితో సురభి ఇట్లా బదులు పలికింది.

క. 'నీ వజ్రము రక్షింపఁగ । నా వారికిఁ దక్కఁ బ్రభువనంబులఁ గల జీ

వావలి కెల్లను గుశలము । దేవేంద్ర! జగత్తయప్రదీప! మహాత్మా!

83

ప్రతిపదార్థం: దేవ+ఇంద్ర!= ఓ దేవేంద్రా!; జగత్+త్రయ, ప్రదీప!= మూడు లోకాలను వెలిగించేవాడా!; మహా+ఆత్మా= గొప్ప ఆత్మకలవాడా!; నీ, వజ్రము= నీ వజ్రాయుధం; రక్షింపగన్= రక్షిస్తుంటే; నా వారికిన్+తక్కున్= నా సంతతికి తప్ప; త్రి, భువనంబులన్+కల, జీవ+ఆవలికి+ఎల్లను= మూడులోకాలలో ఉండే ప్రాణికోటికెల్ల; కుశలము+అ= క్షేమమే.

తాత్పర్యం: 'మూడులోకాలను ప్రకాశింపచేసే మహానుభావా! దేవేంద్రా! నీ వజ్రాయుధం రక్షిస్తుండగా మూడులోకాలలో ఉన్న జీవకోటికి క్షేమమే - నా సంతతికి తప్ప.'

వ. దీనిం జత్తగింపుము; బలంబు గల బలీవర్ణంబులతో బలహీనంబులయిన వానిం బూన్చిన నవి దుర్వహా భారవహన మహాలాంగలాకర్షణంబులయం దసమర్థంబు లైన నడిచియుం బొడిచియు ములుకోలలం గుట్టియు దుర్బలబలీవర్ణంబుల జనులు బాధింపం జూచి యేను దానికి దుఃఖించెద' ననిన సురభికి సురపతి యిట్లనియె.

84

ప్రతిపదార్థం: దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; చిత్తగింపుము= దయతో విని గ్రహించుము; బలంబు, కల= బలంఉన్న; బలీవర్ణంబులతోన్= ఎద్దులతో; బలహీనంబులయిన వానిన్= బలంలేనివాటిని; పూన్చినన్= జతపరిస్తే; అవి, దుర్వహా, భార, వహన, మహా, లాంగల+ఆకర్షణంబులయందు= మోయలేని బరువు మోయటంలో, పెద్దనాగళ్ళు లాగటంలో; అసమర్థంబులు+బనన్= సామర్థ్యం లేకపోయినవి కాగా; అడిచియున్= కొట్టిస్తే; పొడిచియు= గ్రుచ్చిస్తే; ములుకోలలన్+కుట్టియు= ముల్లుగలకర్రలతో నొప్పించిస్తే; దుర్బల బలీవర్ణంబులన్= బలంలేని ఎద్దులను; జనులు; బాధింపన్+చూచి= కష్టపెట్టటం చూచి; ఏను= నేను; దానికి= ఆ దుఃఖస్థితికి; దుఃఖించెదన్= దుఃఖిస్తున్నాను; అనిన; సురభికి= వేలుపుటావుకు; సురపతి= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దేవా! నామాటలు దయచేసి సావధానంగా వినండి: బలం గల ఎద్దులతో బలంలేని ఎద్దులను పూన్చి (కాడి కట్టి) బరువులను మోయిస్తున్నప్పుడు, పొలాలు దున్నుతున్నప్పుడు బలంలేని ఎద్దులు బరువులు మోయలేక, నాగళ్ళు లాగ లేక మిక్కిలి బాధపడుతున్నాయి. కాని, జనులు బడుగుబెద్దులను కొట్టి, ములుగర్రలతో పొడిచి బాధిస్తూ ఉండటంచేత నేను మిక్కిలి పరితపిస్తున్నాను'- అని అనగా దేవేంద్రు డిట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'నీకు నవత్వశతంబు ల । నేకంబులు గలవు వాని కేకాకృతి దుఃఖాకులత సంభవింపదు । శోకింపకు' మనిన సురభి సురపతి కనియెన్.

85

ప్రతిపదార్థం: నీకున్+అవత్వ, శతంబులు= నీకు మార్ల కొలదీ బిడ్డలు; అనేకంబులు= పెక్కు; కలవు; వానికి; ఏక+ఆకృతి= ఒకే విధమైన; దుఃఖ+ఆకులత= శోక పరితప్తత (దుఃఖంతో వెత చెందటం); సంభవింపదు= ఏర్పడదు; శోకింపకుము= విచారించకు; అనినన్= అని అనగా; సురభి= వేలుపుటావు; సురపతికి= దేవేంద్రుడికి; అనియెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'నీకు ఎన్నోవందల సంతానం ఉంది. అన్నింటికిని ఒకే రీతి దుఃఖం దాపురించదుకదా! శోకించవద్దు' అని దేవేంద్రుడు పలుకగా, సురభి సురపతితో బదులు పలికింది.

వ. 'దేవా! దీనాననంబులయి దుర్బలంబు లయిన యవత్వంబుల దుఃఖం బే నెట్లు సూడనోవుదు?' ననిన నగి యింధ్రుండు దానికిం గరుణించి వర్షంబునఁ దృణవర్ణంబు సేసి దుర్బల బలీవర్ణంబులకు బలంబు గావించె

నని యింద్ర సురభి సంవాదంబు వేదంబులయందు వినంబడుఁ గావున నీకుం బుత్రస్నేహంబు సామాన్యంబు గాః దైనను దీనులై వనంబున నవయుచున్న యప్పాండవులకు దయాళుండ వగుము. 86

ప్రతిపదార్థం: దేవా! (= ఓ ఇంద్రా!); దీన+ఆననంబులు+అయి= వెత చెందిన ముఖాలు కలవయి; దుర్బలంబులు+అయిన= బలంలేనివయిన; అపత్యంబుల= సంతానంయొక్క; దుఃఖంబు= శోకం; ఏను= నేను; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చూడన్+ఓపుదున్= చూడగలను?; అనినన్= అని చెప్పగా; నగి= నవ్వి; ఇంద్రుండు; దానికిన్+కరుణించి= దానిపై దయకలిగి; వర్షంబునన్= వానచేత; త్యణవర్షనంబు+చేసి= గడ్డి బాగా పెరిగేటట్లు చేసి; దుర్బల బలీవర్షంబులకు= బలం లేని ఎద్దులకు; బలంబు, కావించెన్= బలం కలిగేట్లు చేశాడు; అని; ఇంద్ర, సురభి, సంవాదంబు= ఇంద్రుడికి, వేలుపుటావుకు జరిగిన సంభాషణ; వేదంబుల యందు; వినంబడున్; కావున; నీకున్= (ధృతరాష్ట్రా!) నీకును; పుత్రస్నేహంబు= కొడుకులపై కల ప్రేమ; సామాన్యంబు, కాదు= సాధారణమైనది కాదు; ఐనను; దీనులు+ఐ= వెతచెందినవారై; వనంబునన్= అడవిలో; నవయుచున్న= కష్టపడుతున్న; ఆ+పాండవులకు= ఆ పాండవులపట్ల; దయాళుండవు+అగుము= దయకలవాడివి కమ్ము.

తాత్పర్యం: 'దేవా! బలంలేని నా సంతానం పడుతున్న బాధను నేను ఎట్లా చూడగలను?' అని సురభి చెప్పింది. ఇంద్రుడు నవ్వి, కరుణించి, వాన కురిపించి గడ్డి ఎక్కువగా పెరిగేటట్లు చేసి బలంలేని ఎద్దులకు బలం కలిగేటట్లు చేశాడు. ఈ ఇంద్రసురభి సంవాదం వేదాలలో ఉన్నది. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీకు కల పుత్రప్రేమ సాధారణమైనది కాదు. ఐనను అడవులలో వెతలతో మ్రగ్గుతున్న పాండవులపట్ల దయ చూపించుము.

విశేషం: మహాభారతంలో ప్రధాన కథతో పాటు పెక్కు ఉపాఖ్యానాలు, సంవాదాలు ఉన్నాయి. సంవాదమంటే ఇరువురి మధ్య జరిగే సంభాషణ. ఈ సంభాషణకు అంతరార్థం ఉంటుంది. ప్రస్తుత కథతో అవినాభావ సంబంధం ఉంటుంది. ఇందువలన అప్పుడప్పుడు కథాగమనం కుంటుపడుతుందని కొందరు విమర్శించటం కద్దు. కాని, మహాభారత గ్రంథకర్త వేసికొన్న ప్రణాళిక ప్రకారం విజ్ఞాన సర్వస్వం అయిన ఇతిహాసంలో ఉపాఖ్యానాలు, సంవాదాలు ప్రధానకథకు పరిపుష్టి చేకూర్చేవే. ఈ సురభి సురపతి సంవాదంలోని ప్రధానాంశాలు: (1) నోరు లేని మూగ జంతువుల పట్ల జనులు జాలి చూపాలనే మానవతా ధర్మం (2) సృష్టిలో పుత్రేషణ ప్రాణికోటిపై నెరపే ప్రభావం హృదయంగమంగా చిత్రించబడ్డాయి. ఈషణత్రయం - దారేషణ, ధనేషణ, పుత్రేషణ - ఇవి భూతకోటిపై మిక్కిలి ప్రభావం చూపిస్తున్నాయి. పక్షులలో దారేషణ, పశువులలో పుత్రేషణ, మనుజులలో ధనేషణ ఎక్కువ అని పెద్దల ప్రవచనం. కాని, మానవుల్లో ఈ ఈషణత్రయం ప్రభావాన్ని చూపుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడికి ఉండే పుత్రేషణ అతడి శీలాన్ని చాల ప్రభావితంచేసింది. ఆ విషయాన్ని వ్యాసమహర్షి ఈ ఉపాఖ్యానంలో ప్రస్తుతం చేశాడు. అంతేకాదు. సుఖాల్లో ఉన్న బిడ్డలమీద కంటె, కష్టాల్లో ఉన్న బిడ్డలమీద ఎక్కువ ప్రేమ చూపాలని ప్రబోధించాడు.

తే. నీవుఁ బాండుండు విదురుండు నెమ్మి నాకు । నొక్క రూపైన యట్లు నీ కుదితయశులు

నీ సుతులు నూర్వరును బాండున్యపతనూజు । లేవురును నొక్కరూప కా నెఱుగవలయు. 87

ప్రతిపదార్థం: నీవున్= (ధృతరాష్ట్రుడు) నీవున్నా; పాండుండు= పాండురాజున్నా; విదురుండు; నెమ్మిన్= ప్రేమలో; నాకున్ (వ్యాసుడికి); ఒక్క, రూపు+ఐన, అట్లు= ఒకే విధమైనవారు (సమానులు) అయినట్లే; నీకు+ఉదితయశులు= నీకు, అధిక కీర్తి కలవారు; నీ, సుతులు= నీ కొడుకులు; నూర్వరును= వందమందినీ; పాండు, నృప, తనూజులు+ఏవురును= పాండురాజు కొడుకులు ఐదుగురున్నా; ఒక్క, రూపు+అ, కాన్= ఒకే రూపం వారని, అంటే సమానులని; ఎఱుగవలయున్= (నీవు) తెలిసికోవాలి.

తాత్పర్యం: నీవు, పాండురాజు, విదురుడు ప్రేమలో నాకు సమానులు. అలాగే గొప్ప కీర్తి కల వందమంది నీ కొడుకులూ, పాండురాజు ఐదుగురు పుత్రులూ నీకు సమానులని తెలిసికోవాలి.

క. సుజనుల సహవాసంబునఁ గుజనులు సద్ధర్మమతు లగుట నిక్కము; ధర్మజానార్థ నుండి నీ యాత్మజుడు ప్రశాంతుండు ధర్మమార్గుండు నగున్. 88

ప్రతిపదార్థం: సుజనుల, సహవాసంబునన్= మంచివారి స్నేహంవలన (మంచివారితో కలిసి మెలిసి ఉండటంవలన); కుజనులు= చెడ్డవారు; సత్+ధర్మమతులు+అగుట= మంచి ధర్మబుద్ధి కలవారవటం; నిక్కము= నిజం; ధర్మజు+ఒద్దన్+ఉండి= ధర్మరాజు దగ్గర ఉండి; నీ, ఆత్మజుడు= నీ కొడుకు; ప్రశాంతుండు= మిక్కిలి శాంతం కలవాడు; ధర్మమార్గుడున్= ధర్మమార్గంలో సంచరించేవాడు; అగున్= కాగలడు.

తాత్పర్యం: మంచివారిమైత్రివలన చెడ్డవారు కూడ మంచివారవుతారు. ధర్మరాజుసహవాసంవలన నీ కొడుకు ధర్మమార్గుడు, ప్రశాంతుడు కాగలడు.

వ. రాజుల్ల యైన ధర్మరాజుతోడి సహవాసంబు సర్వజనహితంబు గావున నాతని నుపాసించి దుర్యోధనుండు గొండొకకాలం బుండు నట్లుగాఁ బనుపు; మట్లయిన నుభయపక్షంబులకు లగ్గు' ననిన ధృతరాష్ట్రుండు గృతాంజలి యయి 'మునీంద్రా! దుర్యోధనుండు నా పలుకులు వినండు; కురుకులంబు రక్షించు నట్టి బుద్ధి గలదేని వాని మీర శిక్షింపు' డని మ్రొక్కిన 89

ప్రతిపదార్థం: రాజు+బుషి+వన= రాజులలో బుషివంటివాడైన; ధర్మరాజుతోడి, సహవాసంబు= ధర్మరాజుతోమైత్రి; సర్వ, జన, హితంబు= సమస్త జనులకు ఇష్టమైనది; కావునన్, ఆతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఉపాసించి= ఆరాధించి; దుర్యోధనుండు; కొండొక, కాలంబు= కొంతకాలం; ఉండునట్లుగాన్; పనుపుము= నియమించుము; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా చేస్తే; ఉభయ, పక్షంబులకున్= ఇరువర్గాలవారికి; లగ్గు+అగున్= మేలు కలుగుతుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; ధృతరాష్ట్రుండు; కృత+అంజలి+అయి= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడయి- అంటే నమస్కరించి; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; దుర్యోధనుండు; నా పలుకులు= నా మాటలు; వినండు= వినడు; కురు, కులంబు= కురువంశాన్ని; రక్షించు+అట్టి, బుద్ధి, కలదు+ఏని= కాపాడే ఉద్దేశం ఉంటే; వాని= ఆ దుర్యోధనుడిని; మీరు+అ= మీరే; శిక్షింపుండు= ప్రబోధించండి; అని= అని పలికి; మ్రొక్కిన= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: రాజుల్ని అయిన ధర్మరాజుతో దుర్యోధనుడు మైత్రి చేయటం సర్వజన హితమైనది. దానివలన ఇరుపక్షాలకు మేలు కలుగుతుంది' అని ధృతరాష్ట్రుడితో వ్యాసుడు పలికాడు. 'మునీంద్రా! కురుకులాలాన్ని కాపాడాలనే కోరిక మీకు ఉంటే మీరే దుర్యోధనుడికి ప్రబోధం చేయండి. అతడు నా పలుకులను వినడు'- అని ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసుడికి నమస్కరించి బదులు పలికాడు.

క. 'అనఘుండు మైత్రేయుం డను । మునినాథుండు వచ్చి ధర్మమున నాతనిఁ దా ననుశాసించుఁ దిరంబుగ' । నని చెప్పుచు నప్పరాశరాత్మజుఁ డరిగెన్. 90

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= సాపంలేనివాడు; మైత్రేయుండు+అను, మునినాథుండు= మైత్రేయుడు అనే పేరున్న బుషి శ్రేష్ఠుడు; వచ్చి; ఆతనిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; ధర్మమునన్= ధర్మంలో; తిరంబుగన్= స్థిరంగా; అనుశాసించున్= ఆజ్ఞాపిస్తాడు (అంటే ప్రబోధిస్తాడు); అని; చెప్పుచున్; ఆ+పరాశర+ఆత్మజుండు= పరాశరుడి కొడుకైన వ్యాసుడు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'మహానుభావుడైన మైత్రేయమహర్షి వచ్చి దుర్యోధనుడికి ధర్మప్రబోధం చేయగల' డని చెప్పి వ్యాసమహర్షి నిష్క్రమించాడు.

వ. అంత.

91

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత

**ఉ. న్యాయవిదుండు గామ్యకవనంబున ధర్మజునొద్దనుండి మై
త్రేయుండు భీయుతుం డరుగుదెంచిన నప్పుడ యమ్మునీంధ్రు నిం
ద్రాయితుం డాంబికేయుం డుచితస్థితిఁ బూజితుఁజేసి నాత్మ ని
శ్చేయసలాలసుండయి విశేషసపర్యలఁ జేసి భక్తితోన్.**

92

ప్రతిపదార్థం: న్యాయవిదుండు= పాడి తెలిసినవాడు; గామ్యకవనంబునన్= కామ్యకమనేపేరున్న అడవిలో; ధర్మజు+బద్దనుండి= ధర్మరాజు దగ్గరనుండి; భీయుతుండు= బుద్ధిమంతుడైన; మైత్రేయుండు; అరుగుదెంచినన్= రాగా; అప్పుడు+అ= ఆ సమయాన్నే; ఆ+ముని+ఇంద్రున్= ఆ మునీశ్వరుడిని; ఇంద్ర+అయితుండు= ఇంద్రుడితో సమానమైనవాడు; ఆంబికేయుండు= అంబికాపుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; ఉచిత స్థితిన్= అర్హమైన విధంగా; పూజితున్+చేసెన్= పూజించాడు; ఆత్మ, నిశ్చేయస, లాలసుండు+అయి= తనకు మేలు లభించాలనే కోరిక కలవాడై; భక్తితోన్= గౌరవభావంతో; విశేష, సపర్యలన్= ప్రత్యేకమైన శుశ్రూషలు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: న్యాయవేత్త అయిన మైత్రేయమహర్షి కామ్యకవనంలో ఉన్న ధర్మరాజు దగ్గరనుండి తన కడకు వచ్చినపుడు ధృతరాష్ట్రుడు తనకు మేలు కలగాలనే కోరిక కలవాడై ఎంతో భక్తితో ఆ మునీంద్రునికి విశేషసపర్యలు చేసి పూజించాడు.

**వ. ఇట్లుదనచేతంబూజితుండై సుఖవిశ్రాంతుండైన మునివరునకు ధృతరాష్ట్రుండు ముకుళితహస్తుండై
'భట్టారకా! యెందుండి వచ్చితి?' రని యడిగిన మైత్రేయుం డిట్లనియె.**

93

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తన చేతన్; పూజితుండై= పూజించబడినవాడై; సుఖవిశ్రాంతుండు+ఐన= సుఖంగా విశ్రమించిన; మునివరునకు= ఋషిశిష్యుడికి; ముకుళిత, హస్తుండు+ఐ= మొగిచ్చిన హస్తాలు కలవాడై అంటే, నమస్కరించినవాడై; భట్టారకా!= పూజనీయుడా!; ఎందు+ఉండి, వచ్చితిరి+అని+అడిగినన్= ఎక్కడ నుండి విచ్చేశా రని అడుగగా; అతనికి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; మైత్రేయుండు= మైత్రేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: తనచే పూజించబడి విశ్రాంతి గైకొంటున్న మైత్రేయ మహర్షికి నమస్కరించి 'భట్టారకా! తా మెక్కడనుండి ఇక్కడకు దయచేశా?' రని ధృతరాష్ట్రుడు అడిగాడు. ధృతరాష్ట్రుడికి మైత్రేయుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

**చ. 'అలఘుతపోభరంబున జటాజినముల్ ధరియించి రూక్ష వ
లకలములు గట్టి కూరలును గాయలుఁ బండులు భోజనంబుగా
నలయక కామ్యకం బను మహావిపినంబున నున్న పాండవే
యులకడనుండి వచ్చితిఁ గురూత్తమ! నీసుతు నిన్నుఁ జూడగన్.**

94

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= గొప్పదైన; తపన్+భరంబున= తపస్సుయొక్క బరువుతో; జటా+అజినముల్= జడలు; తోళ్ళు; ధరియించి; రూక్ష వల్కలములు= కరకు మోటు నారబట్టలు; కట్టి; కూరలును; కాయలున్; పండులు; భోజనంబుగాన్= ఆహారంగా; అలయక= ఆయాసం పొందక; కామ్యకంబు+అను= కామ్యకం అనే పేరున్న; మహా విషినంబునన్= పెద్ద అడవిలో; ఉన్న; పాండవేయుల కడ నుండి= పాండవుల దగ్గరనుండి; కురు+ఉత్తమ!= కురువంశంలో ఉత్తముడైన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నిన్నున్= నిన్ను; నీ సుతున్= నీ కొడుకును; చూడగన్= చూడటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: 'కురువంశంలో జనించిన ఉత్తముడవైన ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నిన్నును, నీ కుమారుడిని చూడటానికై నేను పాండవులకడనుండి వచ్చాను. వారు కామ్యకవనంలో తపోభారంచేత పెరిగిన జడలతో, మోటునారబట్టలు కట్టుకొని కాయలు, కూరలు, పండ్లు ఆహారంగా స్వీకరిస్తూ సమయపరిపాలన చేస్తున్నారు.

వ. ఏ నఖిలతీర్థధర్మనార్థంబు పరిభ్రమించుచుఁ గురుజాంగలంబున కరిగి యందుఁ గురుకులోత్తము లైన పాండుపుత్రులం జూచితి.' **95**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; అఖిల, తీర్థ, ధర్మన+అర్థంబు= అన్ని దివ్యస్థలాలను చూడటానికై; పరిభ్రమించుచున్= తిరుగుతూ; కురుజాంగలంబునకు= కురుదేశానికి సమీపంలోని అరణ్యప్రదేశానికి; అరిగి= వెళ్ళి; అందున్= అక్కడ; కురు, కుల+ఉత్తములు+ఐన= కురువంశంలో శ్రేష్ఠులైన; పాండుపుత్రులన్; చూచితిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: నేను తీర్థయాత్రలు చేస్తూ కురుక్షేత్రానికి సమీపంలోని అరణ్యప్రదేశాలకు వెళ్ళి అక్కడ పాండవులను చూచాను.'

విశేషం: తీర్థశబ్దానికి వాచ్యార్థం నీరు. తీర్థయాత్రలు అనేచోట దివ్యదేశయాత్రలు అని రూఢ్యర్థం. బహు దివ్యస్థలాలు ప్రాయికంగా నదీతీరాలలో ఉండటంచేత తీర్థానికి అట్టి రూఢ్యర్థం ఏర్పడింది.

ఆ. అనిన నవనతాస్యః డయి ధృతరాష్ట్రః డి । ట్లనియె 'నెట్లు సెప్పు డయ్య! యందుఁ బాండవులకు సత్యభాషణులకుఁ గుశ । లంబె? వార లిట దలంతు రొక్కా!' **96**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అవనత+ఆస్యః+అయి= వంచబడిన మొగం కలవాడయి; ధృతరాష్ట్రః= ఇట్లు+అనియెన్; ఎట్లు; చెప్పుడు+అయ్య; అందున్; సత్యభాషణులకున్= నిజం మాట్లాడే పాండవులకు; కుశలంబు+ఎ= క్షేమమా; వారలు; ఇట= ఇక్కడను గురించి (హస్తినాపురాన్ని గురించి); తలంతురు+ఒక్కొక్క= స్మరిస్తున్నారా!

తాత్పర్యం: అని మైత్రేయమహర్షి అనగా, ధృతరాష్ట్రుడు తలవంచుకొని 'అయ్యా! సత్యభాషణులగు పాండవులకు క్షేమమా? వారు ఇచటివారిని స్మరిస్తుంటారా?' - అని పలికినాడు.

క. 'అమితభుజశక్తి నంతక । సము లప్పాండుసుతు లిందు సౌభ్రాత్ర స్నే హమునకు విచ్ఛేదముగా । సమయాతిక్రమము సేయ సమకట్టరుగా.' **97**

ప్రతిపదార్థం: అమిత, భుజ, శక్తిన్= అంతులేని బాహుపరాక్రమంలో; ఆ+పాండు= సుతులు= ఆ పాండవులు; అంతక, సములు= యముడితో సమానులు; ఇందు, సౌభ్రాత్ర స్నేహమునకు= అన్నదమ్ముల ప్రేమకు - అంటే కౌరవ పాండవుల

మధ్యగల సోదరభావానికి; విచ్చేదముగా= భంగకరంగా; సమయ+అతిక్రమము= ప్రతిజ్ఞను మీరటం (అంటే పండ్రెండేండ్ల వనవాసం ఒక ఏడు అజ్ఞాతవాసం చేయకుండానే కౌరవులపై దండెత్తటం); చేయన్= చేయటానికి; సమకట్టరుగా= పూసరుకదా!

తాత్పర్యం: 'పరాక్రమంలో యముడితో సమానులైన పాండవులు కురు పాండవసోదరభావానికి విఘాతం కలిగేట్లుగా తాము లోగడ అంగీకరించిన సమయాన్ని మీరటానికి యత్నించరు కదా!'

వ. అనిన మైత్రేయుం డిట్లనియె.

98

తాత్పర్యం: అనగా మైత్రేయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'చనుదెంచి మహామునివరు । లనవరతము వారలకుఁ బ్రయం బొనరఁగ దీ

వన లీగిఁ జేసి కుశలమ । మనుజేశ్వర! వారు ధర్మమతియుతు లగుటన్.

99

ప్రతిపదార్థం: మనుజు+ఈశ్వర!= ఓ రాజా!; మహాముని వరులు= మహర్షులు; చనుదెంచి= వచ్చి; అనవరతము= ఎల్లప్పుడు; ప్రియంబు+ఒనరఁగ= ప్రీతికలిగేటట్లు; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; దీవనలు= ఆశీస్సులు; ఈగిన్, చేసి= ఇవ్వటం చేత; వారు= ఆ పాండవులు; ధర్మ, మతి, యుతులు+అగుటన్= ధర్మబుద్ధితో కూడినవారు కావటంచేత; కుశలము+అ= క్షేమమే.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి ప్రశ్నకు సమాధానంగా మైత్రేయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఓ రాజా! మహర్షులు నిరంతరం వచ్చి, ప్రియం కలిగేటట్లుగా పాండవులకు దీవనలు ఇవ్వటంచేత, వారు ధర్మబుద్ధితో కూడినవారు కావటం చేత, క్షేమంగా ఉన్నారు.'

క. వారలు సమయము దప్పిన । వారిజరిపుహితుల గతు లనశ్యముఁ దప్పన్;

వారికి నకారణంబ ని । కారము నీ కొడుకు సేసెఁ గడు నహితుండై.'

100

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ పాండవులు; సమయము= ఒడంబడిక; తప్పిన= మీరితే; వారిజ, రిపు, హితుల, గతులు= చంద్ర సూర్యుల నడకలు (వారిజరిపుడు=చంద్రుడు, వారిజ హితుడు= సూర్యుడు ఇక్కడ 'వారిజ' శబ్దం రిపు-హిత శబ్దాలకు రెండింటికీ అన్వయిస్తుంది); అనశ్యమున్= విధిగా; తప్పన్= తప్పుతాయి; వారికిన్= ఆ పాండవులకు; అకారణంబు+అ= ఎట్టికారణం లేకుండానే; నీకొడుకు= నీ పుత్రుడు (దుర్యోధనుడు); కడున్+అహితుండు+బ= మిక్కిలి శత్రుత్వం వహించినవాడై; నికారము= వంచన; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులు చేసిన ప్రతిజ్ఞను మీరితే సూర్యచంద్రులే గతులు తప్పుతారు. అలాంటి వారిని నీ కొడుకు నిష్కారణంగా వైరం వహించి వంచించాడు.'

వ. అని దుర్యోధనుం జూచి 'యయ్యా! నీవు బుద్ధిగలవేనిఁ బాండవులతో విరోధం బుడుగు; మల్లయిన నీకును

వారికిం గురుకులంబునకు లగ్గు; నా పలుకుఁ జేకొనుము.

101

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; దుర్యోధనున్+చూచి= దుర్యోధనుడిని చూచి; అయ్యా; నీవు; బుద్ధి, కలవు+ఏనిన్= బుద్ధికలవాడివైతే; పాండవులతో; విరోధంబు= శత్రుత్వం; ఉడుగుము= మానుకొమ్ము; అట్లు+అయిన; నీకును; వారికిన్; కురు, కులంబునకున్= కౌరవవంశానికి; లగ్గు+అగు= మేలు చేకూరుతుంది; నా, పలుకున్= నా మాటను; చేకొనుము= స్వీకరించుము(అంగీకరించుము).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, మైత్రేయమహర్షి దుర్యోధనుడితో 'అయ్యా! బుద్ధిగలవాడవైతే నీవు పాండవులతో విరోధం విడనాడుము. అట్లయితే నీకూ, పాండవులకూ కురువంశానికి మేలు కలుగుతుంది. నామాట వినుము.

సీ. వజ్రసంహనను లవార్యపరాక్రముల్ | పాండుకుమారు లాఖండలాభు
లందఱు నాగశతాయుతత్రాణు లు | గ్రాహవకాంక్షు లుత్సాహపరులు;
వారలలో బలవంతుండు బక హిడిం | బాసురు లనువారి నాసురమునఁ
జంపె, నాగాయుతసత్త్వ జరాసంధు | నెక్కటి యొల్లిన యక్కజుండు

తే. ఘోరవనమున వీరుఁ గిమ్మీరుఁ డను సు | రాలి నిశ్చల ఘన భీకరాంగుఁ బట్టి
పాశర వధియించినట్టి సమీరజునకు | భూరిభుజునకు మార్కొనువారుఁ గలరె?

102

ప్రతిపదార్థం: పాండుకుమారులు= పాండవులు; వజ్ర సంహననులు= వజ్రం వంటి శరీరం కలవారు; అవార్య, పరాక్రముల్= వారించశక్యంగాని పరాక్రమం కలవారు; ఆఖండల+ఆభులు= ఇంద్రుడితో సమానులు; అందఱు; నాగ, శత+అయుత, త్రాణులు= వంద పదివేల ఏనుగులతో సమానమైన శక్తి కలిగినవారు; ఉగ్ర+ఆహవ, కాంక్షులు= భయంకరమైన యుద్ధం చేసే కోరిక కలవారు; ఉత్సాహపరులు= (లోకోత్తర కృత్యాలు నిర్వహించటంలో) ఉత్సాహం కలవారు; వారలలో; బలవంతుండు= బలం కలవాడు; బక, హిడింబ+అసురులు+అనువారిన్= బకుడు, హిడింబుడు అనే రాక్షసులను; ఆసురమునన్= క్రూరత్వంతో (రాక్షస విధానంతో); చంపెన్= సంహరించాడు; నాగ+అయుత, సత్త్వ= పదివేల ఏనుగులయొక్క బలం కల వాడిని; జరాసంధున్; ఎక్కటి= ఒంటరిగా; ఓర్చిన= జయించిన; అక్కజుండు= అధికుడు; ఘోరవనమునన్= భయంకరమైన అడవిలో; వీరున్= వీరుడైనవాడిని; కిమ్మీరుఁడు+అను= కిమ్మీరుడు అనే; సుర+అరిన్= రాక్షసుడిని; నిశ్చల, ఘన భీకర+అంగున్= చలించని, మిక్కిలి భయంకరమైన శరీరం కలవాడిని; పట్టి= పట్టుకొని; పాశరన్= యుద్ధంలో; వధియించినట్టి= చంపినట్టి; సమీరజునకు= వాయువుత్రుడికి, భీముడికి; భూరి భుజునకు= గొప్ప భుజాలు కలవాడికి (మేటి పరాక్రమం కలవాడికి); మార్కొనువారున్= యుద్ధంలో ఎదిరించేవారు; కలరు+ఎ= ఉన్నారా? (లేరని భావం)

తాత్పర్యం: పాండవులు వజ్రశరీరులు, దేవేంద్రసములు, మహాపరాక్రమోపేతులు, ఉత్సాహవంతులు. అందరు పది లక్షల ఏనుగుల బలం కలవారు, భీకర యుద్ధమంటే కుతూహలపడే వారు. వారిలో మిగుల బలవంతుడైన భీముడు పదివేల ఏనుగులబలం కలిగిన జరాసంధుడిని ఒంటరిగా ఓడించి చంపిన అద్భుతవీరుడు. బక హిడింబ కిమ్మీరులను రాక్షసంగా చంపిన ఆ భీముడిని ఎదిరించగల యోధులు ఎక్కడ ఉన్నారు?

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఎత్తుగీతిలో నన్నయ ప్రాసనియమాన్ని పాటించాడు.

మైత్రేయుఁడు దుర్యోధనుని శపించుట (సం. 3-11-27)

వ. వారికి వాసుదేవ ధృష్టద్యుమ్నులు సంబంధ సహాయులు; జరామరణవంతులైన మనుజులు వారింజెనకి యెట్లు జీవించురు? నీవు వారితో నొడంబడియుండు; మిది కార్యం' బనిన మైత్రేయుపలుకు లాదరింపక పాదాంగుష్ఠంబున నేల వ్రాయుచు బాహు వెత్తి తొడలు సఱచి నగుచున్న యీ దుర్యోధనుం జూచి, మైత్రేయుం డలిగి 'యీ యవరాధంబున నాహవంబగు నందు భీముగదాఘాతంబున నీ

యూరుయుగళంబు భగ్గం బయ్యెడు' మని శాపం బిచ్చిన వెఱచి ధృతరాష్ట్రుండు 'మునీంద్రా! యట్లు గాకుండం బ్రసాదింపు' మనిన నమ్మునివరుం డిట్లనియె. 103

ప్రతిపదార్థం: వారికి; వాసుదేవ, ధృష్టద్యుమ్నులు= శ్రీకృష్ణుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడు; సంబంధ సహాయులు= చుట్టరికం చొప్పున సాయం చేసేవారు; జరా, మరణవంతులు+ఐన= ముసలితనం, చావు కలిగిన వారైన; మనుజులు= మనుష్యులు; వారిన్, చెనకి= వారిని ఎదిరించి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; జీవించురు= బ్రదుకగలరు?; నీవు; వారితో= ఆ పాండవులతో; ఒడంబడి, ఉండుము= అంగీకారం కుదుర్చుకొని ఉండుము; ఇది కార్యంబు= ఇది చేయదగిన పని; అనిన; మైత్రేయు పలుకులు= మైత్రేయుడి మాటలు; ఆదరింపక= లెక్కచేయక; పాద+అంగుష్ఠంబునన్= కాలి బొటనవ్రేలితో; నేలన్= భూమిపై; వ్రాయుచు; బాహువు= చేయి; ఎత్తి; తొడలు; చఱచి; నగుచున్న= నవ్వుతున్న; ఆ దుర్యోధనున్+చూచి= ఆ దుర్యోధనుడిని చూచి; మైత్రేయుండు; అలిగి= కోపించి; ఈ అపరాధంబున్= ఈ తప్పువలన; ఆహవంబు+అగున్= యుద్ధం దాపురిస్తుంది; అందు= ఆ యుద్ధంలో; భీము, గదా+ఆఘాతంబున= భీముడి గద యొక్క దెబ్బవలన; నీ+ఊరు, యుగళంబు= నీతొడలజంట; (ఊరు= తొడ, యుగళము= జంట); భగ్గుంబు+అయ్యెడు= విరుగగలదు; అని; శాపంబు; ఇచ్చిన; వెఱచి= భయపడి; ధృతరాష్ట్రుండు; ముని+ఇంద్రా!= మునిశ్రేష్ఠా!; అట్లు; కాకుండన్; ప్రసాదింపుము+అనిన= ప్రసన్నుడ వగుము అనగా; ఆ, మునివరుండు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు, ఆ మైత్రేయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులకు చుట్టరికంవలన ఏర్పడిన అనుబంధంచేత శ్రీకృష్ణుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడు తోడుపడగలరు. ముసలితనానికి చావుకు లోనయ్యే మానవమాత్రులు వారిని ఎదిరించి బ్రతుకలేరు. నీవు వారితో పొత్తు కుదుర్చు కొనటం మంచిది - అని దుర్యోధనుడితో మైత్రేయుడు పలికాడు. దుర్యోధనుడు మైత్రేయుని మాటలను తిరస్కరిస్తూ, తన కాలి బొటనవ్రేలితో నేలపై వ్రాస్తూ, చేయెత్తి తన తొడలపై చరచి చప్పుడు చేస్తూ, మైత్రేయుడిని పరిహసించాడు. మైత్రేయుడు కోపగించుకొని 'ఈ అపరాధంవలన ఘోరయుద్ధం జరుగుతుంది అందులో భీమ గదాఘాతంవలన నీ తొడలు విరుగగల' వని శపించాడు. ఆ శాపానికి ధృతరాష్ట్రుడు భయపడి 'శాపాన్ని ఉపసంహరించు కొ'మ్మని ఆ మునీంద్రుడిని వేడుకొన్నాడు. అప్పుడు మైత్రేయుడు ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'కడగి సమబుద్ధి వీనికి గలిగె నేనిఁ । గాదు శాప ఫలం; బట్లు గాక బుద్ధి హీనుడై గర్వతుం డగు నేని శాప । హవ్యవాహఫలంబు వీఁ డనుభవించు.'

104

ప్రతిపదార్థం: కడగి= పూని; సమబుద్ధి= సవ్యమైన బుద్ధి; వీనికిన్= ఈ దుర్యోధనునికి; కలిగెన్+వీనిన్= ఏర్పడినట్లయితే; శాప, ఫలంబు, కాదు= శాపం ఫలించదు; అట్లు, కాక= సమబుద్ధి దుర్యోధనునికి ఏర్పడక; బుద్ధి హీనుడు+ఐ= బుద్ధిలేనివాడై, అంటే మూర్ఖుడై; గర్వతుండు+అగున్+వీని= గర్వంకలవాడయితే; శాప, హవ్యవాహ, ఫలంబు= శాపమనే అగ్ని యొక్క ఫలితం (హవ్యమును వహించేవాడు హవ్యవాహుడు అంటే అగ్నిహోత్రుడు. హవ్యమంటే యజ్ఞంలో వ్రేల్చబడే ఆజ్యాది హమద్రవ్యం); వీఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; అనుభవించున్= అనుభవిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధనుడు పశ్చాత్తాపం పొంది, చేసిన దానికి వగచి, మంచి బుద్ధి ఏర్పరచుకొంటే ఈ శాపం వర్తించదు. అట్లా కాక, బుద్ధిలేనివాడై గర్వంతో ప్రవర్తిస్తే శాపాగ్నిఫలితం ఆతడు అనుభవిస్తాడు'.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అని ప్రసన్నుడైన మైత్రేయునకు నాంబికేయుం డిట్లనియె.

105

ప్రతిపదార్థం: అని; ప్రసన్నుండు+ఐన= శాంతించిన; మైత్రేయునకున్; ఆంబికేయుండు= అంబిక పుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: శాంతించిన మైత్రేయమహర్షితో ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. 'కిష్కిరుం డను రక్కసు । డ మ్మారుతతనయుచేత నత్యుగ్ర వనాం

తమ్మున నిహతుండయిన వి । ధ మ్మెట్టులు సెప్పు మద్భుతం బిది' యనినన్.

106

ప్రతిపదార్థం: కిష్కిరుండు+అను, రక్కసుండు= కిష్కిరు డనే పేరుగల రాక్షసుడు; ఆ+మారుత, తనయుచేత= ఆ వాయు పుత్రుడైన భీముడిచేత; అతి+ఉగ్ర, వన+అంతమ్మునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన వనంలోపల; నిహతుండు+అయిన, విధమ్ము+ఎట్టులు చెప్పుము= చంపబడినవిధానం ఎటువంటిదో చెప్పుము; ఇది; అద్భుతంబు= ఆశ్చర్యకరం; అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: 'కిష్కిరుడనే రాక్షసుడు భయంకరమైన అడవిలో భీముడిచేత సంహరించబడిన అద్భుతవృత్తాంతాన్ని వివరించు' మని ధృతరాష్ట్రుడు మైత్రేయమహర్షిని అడిగాడు.

వ. 'నా పలుకులు నీకొడుకు వినండయ్యె; నే నేల చెప్పెద? దీనిం బాండవసహాయులైన విప్రులచేత విదురుం డిమ్ముగా నెఱిగినవార; డతనివలన విను' మని చెప్పి మైత్రేయుం డరిగినం, గిష్కిరవధ కథాశ్రవణపరుండై తన్నడిగిన ధృతరాష్ట్రునకు విదురుం డిట్లనియె: నిందుండి చని పాండవులు మూడహారాత్రంబులు నిరంతర ప్రయాణంబు సేసి, కామ్యకవనంబుఁ జొచ్చు వా రొక్కనాటి యర్ధరాత్రంబున రాక్షసప్రచారవేళయందుఁ బరిభ్రమించుచు రాక్షసమాయఁ గావించుచున్నవాని, నతనిశితదంష్ట్రాకరాకంబైన తన వదన గహ్వరంబుఁ దెఱచి గ్రుడ్లు మెఱవ(య) బభ్రుకేశంబులు దూల బాలార్క రశ్మియుతంబయిన బలాహకంబునుంబోలె సకల ప్రాణిభయజననంబుగా గల్జిల్లుచున్నవాని, నిజపాద ఘట్టిత మహీతల ప్రచలన వేగ వేల్లిత వల్లీ పల్లవ బాహు పరిరంభణసుఖంబుఁ బాదపంబుల కాపాదించుచున్నవాని నెదుర నొక్కరక్కసుం గని; రంత వాఁడును బ్రాహ్మణ సంఘంబు ముందటఁ గృష్ణాజినావృతులై వచ్చు పాండవుల దవ్వలం గని మార్గ నిరోధియై మహాపర్వతంబునుంబోలె నున్న నదృష్ట పూర్వ ప్రమాణంబైన వాని దేహంబుఁజూచి నిమీలితనయన యయి దుశ్శాసన కరాకృష్ట వికీర్ణవేణీభరంబు వెనువెంట నొలయం బాంచాలి పంచపర్వతంబుల నడిమి నదియుంబోలెఁబతుల నడుమ భయవ్యాకుల చిత్తయైన నింద్రియంబులు విషయరతిం బరిగ్రహించు నట్లు లేవురు నక్కోమలిం బట్టుకొని భయపడకుండ నాశ్వాసించుచున్నంత.

107

ప్రతిపదార్థం: నా పలుకులు= నా మాటలు; నీకొడుకు; వినండు+అయ్యె; నేను+ఏల, చెప్పెద; దీనిన్= కిష్కిర వధ వృత్తాంతాన్ని; పాండవ సహాయులు+ఐన= పాండవులకు సాయంగా నిలిచిన; విప్రులచేత= బ్రాహ్మణులచేత; ఇమ్ముగాన్= బాగుగా; విదురుండు= విదురుడు; ఎఱిగినవారంబు= తెలిసికొన్నవారు; అతనివలన= ఆ విదురుడివలన; వినుము+అని, చెప్పి; మైత్రేయుండు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; కిష్కిర, వధ, కథా, శ్రవణ, పరుండు+ఐ= కిష్కిరుడిని చంపటం గురించిన వృత్తాంతం

వినటంలో ఆసక్తి కలవాడై; తన్ను (విదురుడిని); అడిగిన; ధృతరాష్ట్రునకు; విదురుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు చెప్పాడు; ఇందు+ఉండి= ఇక్కడినుండి; చని= వెళ్ళి; పాండవులు; మూడు+అహన్+రాత్రంబులు= మూడు పగళ్ళు, రాత్రులు; నిరంతర, ప్రయాణంబు, చేసి= ఎడతెగని ప్రయాణంచేసి; కామ్యక వనంబున్= కామ్యక మనే పేరుకల అడవిని; చొచ్చువారు= ప్రవేశించేవారు; ఒక్కనాటి= ఒక దినం; అర్ధరాత్రంబున= నడికిరేయి; రాక్షస, ప్రచార, వేళయందున్= రక్కసులు తిరుగాడే సమయంలో; పరిభ్రమించుచున్= ఇటునటు తిరుగుతూ; రాక్షస, మాయన్, కావించుచున్నవానిన్= రాక్షసులు కల్పించే మాయను చేస్తున్నవాడిని; అతి, నిశిత, దంష్ట్రా, కరాళంబు+ఐన= మిక్కిలి వాడి అయిన వెలికోరలతో భయాన్ని కలిగించేదయిన; తన, వదన, గహ్వరంబున్+తెఱచి= తన గుహవంటినోరును తెరిచి; గ్రుడ్లు, మెఱవ(య)= కంటిగుడ్లు ప్రకాశించగా; బభ్రుకేశంబులు= (పసుపు) పచ్చని వెండ్రుకలు (బట్టతలపక్క వెండ్రుకలు); తూలన్= కదలగా; బాల+అర్క, రశ్మి, యుతంబు+అయిన= ఉదయభానుడి కిరణాలతో కూడిన; బలాహకంబునున్+పోలెన్= మేఘంవలె; సకల, ప్రాణి, భయ, జననంబుగా= సర్వ ప్రాణులకు భయం కలిగేటట్లుగా; గర్జిల్లుచున్నవాని= పెద్దధ్వని చేస్తున్నవాడిని; (అలంకారం: ఉపమ); నిజ, పాద, ఘట్టిత, మహీతల, ప్రచలన, వేగ, వేల్లిత, వల్లి, పల్లవ, బాహు, పరిరంభణ సుఖంబున్= తనయొక్క పాదాలచేత కొట్టబడిన భూప్రదేశం యొక్క కదలిక వేగంచేత చుట్టుకొనబడిన తీగల చిగురుటాకులనే చేతుల కౌగిలింతల సౌఖ్యాన్ని; పాదపంబులకు= చెట్లకు; ఆపాదించుచున్నవానిన్= కలిగిస్తున్నవాడిని (అలంకారం: రూపకం); ఎదురన్= ఎదురుగా; ఒక్క; రక్కసున్+కనిరి= రాక్షసుడిని చూచారు; అంత; వాడును= ఆ కిమ్మీర రాక్షసుడును; బ్రాహ్మణ, సంఘంబు, ముందటన్= బ్రాహ్మణ సమూహాల ముందు; కృష్ణ+అజిన+ఆవుతులు+ఐ= లేడివర్మాలతో కప్పబడినవారై; వచ్చు= వస్తున్నట్టి; పాండవుల, దవ్వలన్+కని= దూరంనుండి చూచి; మార్గ, నిరోధి+ఐ= దారిని అడ్డగించినవారై; మహా, పర్వతంబును+పోలెన్= గొప్ప కొండవలె; ఉన్న; అదృష్ట, పూర్వ, ప్రమాణంబు+ఐన, వాని, దేహంబున్+చూచి= లోగడ ఎన్నడూ చూడబడనంతటి కొలతలు కల వాడి దేహాన్ని చూచి; నిమీలిత, నయన+అయి= మూసికొన్న కనులుకలదై; దుశ్శాసన, కర+ఆకృష్ట, వికీర్ణ, వేణీ, భరంబు= దుశ్శాసనుడి చేతులచేత లాగబడి చెదరిన కొప్పుముడి; వెనువెంటన్+ఒలయన్= వెనువెంట వ్యాపించగా (కదలగా); పాంచాలి= ద్రౌపది; పంచపర్వతంబుల నడిమి, నదియున్+పోలెన్= ఐదు కొండల మధ్య ఉన్న ఏరువలె; పతులనడుమ= భర్తల మధ్య; భయ, వ్యాకుల, చిత్త+ఐనన్= భీతితో కలత చెందిన మనస్సు కలది కాగా; ఇంద్రియంబులు= (ఐదు) ఇంద్రియాలు; విషయ, రతిన్, పరిగ్రహించునట్టులు= ఇంద్రియార్థాల అనుభూతిని చేకొనేటట్లు; ఏవురున్= ఐదుగురును; ఆ+కోమలిన్= ఆ సౌకుమార్యం కలిగిన వనిత అయిన ద్రౌపదిని; పట్టుకొని; భయపడకుండన్; ఆస్వాసించుచున్నంత= అనునయిస్తుండగా- (అలంకారం: ఉపమ).

తాత్పర్యం: 'నీ కొడుకు నా మాటలు వినలేదుకదా- నేనెందుకు చెప్పాను? కిమ్మీర సంహారగాధను విదురుడు పాండవులకు సాయంగా అరణ్యవాసం చేస్తున్న విప్రులచేత విన్నాడు. నీవు ఆ వృత్తాంతం విదురు నడిగి తెలుసుకొమ్ము' అని చెప్పి మైత్రేయమహర్షివెళ్ళాడు. విదురుడు ఆ వృత్తాంతాన్ని ధృతరాష్ట్రుడికి వివరించి చెప్పాడు. వనవాసగతులైన పాండవులు మూడు రాత్రులు, పగళ్ళు పయనించి కామ్యకవనం చేరుతున్నపుడు ఒకనాటి అర్ధరాత్రి లోగడ తా మెప్పుడూ చూడని కొలతలు కల దేహం కలవాడిని, వెలికోరలతో వెరపు పుట్టించే నోరు తెరిచి, కనుగుడ్లు ప్రకాశించగా, బట్టతల పక్క నున్న (పచ్చనైన) వెండ్రుకలు కదలి, ఉదయభానుడి కిరణాలతో వెలుగొందే మేఘంవలె గర్జిస్తున్నవాడిని, తన పాదాల తాకిడిచే భూమికంపించిన వేగానికి తీగల చిగురుచేతులతో చెట్లకు కౌగిలింతల సౌఖ్యం కలిగిస్తున్నవాడిని, ఒక రాక్షసుడిని చూశారు. ఆ కిమ్మీర రాక్షసుడు కూడ దూరంనుండి బ్రాహ్మణుల ముందు జింకతోలు ఉడుపులు ధరించి వస్తున్న పాండవులను చూచి వారిదారికి అడ్డుగా నిలిచాడు. ఆ రాక్షసుడిని చూచి ద్రౌపది భయకంపిత అయి కన్నులు మూసికొన్నది. దుశ్శాసనుడి చేతులచేత లాగబడి చెదరిన ఆమె కేశసమూహం వెనువెంట వ్యాపించింది. ఆ సమయంలో ఆమె ఐదుకొండల మధ్య ఉండే నదివలె భర్తలనడుమ మిగుల వ్యాకుల చిత్త అయింది. అప్పుడు పాండవులైదుగురును పంచేంద్రియాలు విషయరతిని పరిగ్రహించే రీతిగా ద్రౌపదిని పట్టుకొని సేదతీర్చారు.

విశేషం: పై రెండు ఉపమాలంకారాలు మిక్కిలి హృద్యాలయ్యావి. పంచ పాండవుల మధ్య ద్రౌపది ఉపమేయం. ఐదుకొండల మధ్య ఉండే నది ఉపమానం. ఇది సారస్వత వేత్తలు మెచ్చుకొనే ఉపమ. ఇక పంచపాండవులు ద్రౌపదిని ఆశ్వాసించటం పంచేంద్రియాలు విషయరతిని పరిగ్రహిస్తున్నట్లు ఉన్నదనే ఉపమ వేదాంతులు మెచ్చుకొనేది. జ్ఞానేంద్రియాలు ఐదు: 1. శ్రోత్రం 2. త్వక్కు 3. చక్షువు 4. జిహ్వ 5. ప్రాణం. కర్మేంద్రియాలు ఐదు: 1. వాక్కు 2. పాణి 3. పాదం 4. పాయువు 5. ఉపస్థ. ఇంద్రియార్థాలు అంటే విషయాలు ఐదు: 1. శబ్దం 2. స్పర్శం 3. రూపం 4. రసం 5. గంధం. ఇందు శ్రోత్రంవలన శబ్దం, త్వక్కువలన స్పర్శం, చక్షువు వలన రూపం, జిహ్వవలన రసం, ప్రాణంవలన గంధం అనుభవించబడతాయి. పంచేంద్రియాలు-జ్ఞానేంద్రియాలుగాని, కర్మేంద్రియాలు గాని - విషయరతి నిబద్ధాలు కాబట్టి పంచపాండవులు ద్రౌపదిని ఆశ్వాసించటం వేదాంతవేద్యమైన ఉపమ అయింది.

క. రక్షోఘ్నమంత్రముల నా । రాక్షస మాయాపరిస్ఫురణః జెఱిచెఁ గ్రియా

దక్షుఁడు ధౌమ్యుఁడు పాండవు । లీక్షించుచు నుండఁగా నహీనప్రతిభన్.

108

ప్రతిపదార్థం: పాండవులు+ఈక్షించుచున్+ఉండఁగాన్= పాండవులు చూస్తుండగా; క్రియాదక్షుఁడు= కార్యశూరుడైన; ధౌమ్యుఁడు; రక్షన్+ఘ్న, మంత్రములన్= రక్కసులను సంహరించే మంత్రాలచేత; అహీన, ప్రతిభన్= గొప్ప ప్రతిభతో; ఆ రాక్షస, మాయా, పరిస్ఫురణన్; చెఱిచెన్= ఆ రాక్షసుడికి సంబంధించిన మాయల విజృంభణాన్ని భంగం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ప్రతిక్రియలో దక్షుడైన ధౌమ్యుడు పాండవులు చూస్తుండగా గొప్ప ప్రతిభతో రాక్షసులను ఛేదించే మంత్రాలచేత ఆ రాక్షసుడి మాయావిజృంభణాన్ని భగ్నం చేశాడు.

వ. అంత.

109

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

క. ప్రతివిహితమాయు నత్యా । యతభుజయుతుఁ గోపఘూర్ణితారుణ విస్ఫో

లితనేత్రు నసురఁ జూచి భ । రతకులవర్ధనుఁడు ధర్మరా జిట్లనియెన్.

110

ప్రతిపదార్థం: ప్రతివిహితమాయున్= నిరోధించబడిన మాయకలవాడిని - అంటే తన మాయ వ్యర్థమైనవాడిని; అతి+ఆయత, భుజ, యుతున్= మిక్కిలి పొడుగైన భుజాలు కలవాడిని - అంటే ఆజానుబాహుడిని; కోప, ఘూర్ణిత+అరుణ, విస్ఫోలిత, నేత్రున్= ఆగ్రహించేత తిరుగుడువడి ఎర్రనై పెద్దమైన కన్నులు కలవాడిని; అసురన్= రాక్షసుడిని; చూచి; భరత కుల వర్ధనుఁడు= భరతవంశాన్ని వృద్ధిలోనికి తెచ్చేవాడు; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తనమాయ నిరోధించబడటం వలన కలిగిన, కోపంచేత తిరుగుడు పడుతున్న ఎర్రని కన్నులు గల ఆ రాక్షసుడిని చూచి ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలికాడు.

వ. 'నీ వెవ్వలి వాడ? వెవ్వండ? వివ్వనంబున నేల యున్న వాడ? వనిన వాఁ డి ట్లనియె.

111

ప్రతిపదార్థం: నీవు+ఎవ్వరివాడవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినవాడివి; ఎవ్వండవు= ఎవడివి; ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; ఏల= ఎందుకు; ఉన్నవాడవు; అనిన; వాడు+ఇట్లు+అనియె.

తాత్పర్యం: 'నీవు ఎవడివి? నీవా ఛెవరు? ఈ అడవిలో ఎందుకు ఉన్నావు?' అని ధర్మరాజు అడుగగా ఆ రాక్షసుడు ఇట్లా అన్నాడు.

**క. 'ఏను బకాసురు ననుజుడఁ, గీనాశుడ మానవులకుఁ, గిమ్మీరుఁ డనం
గా నెగడుదు నీ కామ్యక । కాననమున సర్వసత్త్వఖాదనబుద్ధిన్.** **112**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; బక+అసురు+అనుజుడఁ= బకుడనే రాక్షసుడి తమ్ముడిని; మానవులకున్= నరులకు; గీనాశుడ= యముడిని; కిమ్మీరుఁడు+అనంగా= కిమ్మీరుడనే నామధేయంతో; నెగడుదు= వర్తిల్లుతుంటాను; ఈ కామ్యక కాననమున= కామ్యకమనే ఈవనంలో; సర్వసత్త్వ ఖాదనబుద్ధిన్= సమస్త జంతువులను తినే సంకల్పంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: నేను బకుడనే రాక్షసుడి తమ్ముడిని. నరులపాలిటి యముడిని. కిమ్మీరుడనే పేరుతో వర్తిల్లుతుంటాను. సర్వప్రాణులను సంహరించి తినే కోరికతో ఈ అడవిలో (విడువక ఉంటాను).

**క. పాయక యుండుదు, రాక్షస । మాయల సమరంబు సేసి మనుజుల విగతో
పాయులఁ జంపుచు భక్షణ । సేయుదు, నమరాదులకు నజేయుడఁ బోరన్.** **113**

ప్రతిపదార్థం: పాయక+ఉండుదు= విడువక ఉంటాను; రాక్షస మాయలన్= రాక్షసుల యొక్క మాయలతో; సమరంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; విగత+ఉపాయులన్+చేసి= పోయిన ఉపాయాలు కల; మనుజులన్= మానవులను; అంటే యుక్తి విహీనులైన అని అర్థం; చంపుచు= సంహరిస్తూ; భక్షణ+చేయుదున్= తింటుంటాను; పోరన్= యుద్ధంలో; అమర+ఆదులకున్= దేవతలు మొదలైన వారికి; అజేయుడఁ= గెలువరాని వాడిని.

తాత్పర్యం: (సకల జంతువులను చంపి తినే బుద్ధితో ఈ కామ్యకవనంలో) విడువక నివసిస్తూ ఉంటాను. మాయా యుద్ధంలో మనుష్యులను యుక్తిహీనులను చేసి సంహరించి భక్షిస్తూ ఉంటాను. దేవతలు మొదలైన వారు కూడా యుద్ధంలో నన్ను గెలువలేరు.

విశేషం: పై 112వ పద్యంలోని చివరి భాగం (సర్వసత్త్వఖాదనబుద్ధిన్) 113వ పద్యంలోని మొదటి భాగం (పాయకయుండుదు)తో అన్వయిస్తూ ఉంది. ఇట్లా రెండు పద్యాల నడుమ ఏర్పడే వాక్యాన్వయాన్ని 'కులక'మని అంటారు. ఆంధ్రవాఙ్మయంలో ఇటువంటి అన్వయక్రమానికి నన్నయ రచనయే మార్గదర్శకమైంది.

**ప. నాకు వెఱచి యెల్లవారును దూరంబున దీనిం బరిహరింతురు; మీ రెవ్వ? లిందుల కేల వచ్చితిరి? మిమ్ము
వధియించి యిప్పుడు భక్షించెద' ననిన వానికి యుద్ధిష్ఠిరుం డిట్లనియె.** **114**

ప్రతిపదార్థం: నాకు, వెఱచి= నాకు భయపడి; ఎల్లవారును= అందరును; దూరంబున= దూరంనుండి; దీనిన్= ఈ కామ్యక వనాన్ని; పరిహరింతురు= విడిచిపెట్టుతారు; మీరు+ఎవ్వరు; ఇందులకు+ఏల; వచ్చితిరి; మిమ్ము; వధియించి= చంపి; ఇప్పుడు; భక్షించెదన్= తింటాను; అనిన; వానికి= ఆ రాక్షసుడికి; యుద్ధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నాకు భయపడి అందరు కామ్యకవనానికి రాకుండా దూరంగా ఉంటారు. మీరు ఎవ్వరు? ఎందుకు ఇక్కడికి వచ్చారు? మిమ్ములను చంపి భక్షిస్తాను' అని కిమ్మీరుడు పలుకగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 'యిప్పుడు భక్షించెద' - అనే పాఠాంతరం వావిళ్లప్రతిలో ఉన్నది.

ఆ. 'ఏను ధర్మసుతుఁడ, నీతఁడు భీముండు, | వాఁడు విజయుఁ, డల్లవారు గవలు;

పాండవులము సమయపడి వనవాసంబు | సేయ వచ్చితిమి విశేషయుక్తి.'

115

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ధర్మసుతుఁడన్= ధర్మరాజును; ఈతఁడు, భీముండు; వాఁడు; విజయుఁడు= అర్జునుడు; అల్లవారు= అదిగో అక్కడ ఉన్నవారు; కవలు= జంటబిడ్డలు (నకుల సహదేవులు); పాండవులము; సమయపడి= ఒప్పుదం చేసికొని; వనవాసంబు+చేయన్= అడవిలో ఉండటానికై; విశేషయుక్తి= ప్రత్యేకమైన కారణంచేత; వచ్చితిమి= అరుదెంచాం.

తాత్పర్యం: 'నేను ధర్మరాజును. ఇతడు భీముడు. అతడు అర్జునుడు. వారు కవలు నకుల సహదేవులు. మేం పాండవులం. విశేషకారణంచేత ఒడంబడిక ప్రకారం వనవాసం చేయటానికి వచ్చాం'

సీ. అనవుడు రాక్షసుం డట్టహాసంబుతో | 'నెట్టెట్టు! భీముండె యీతఁ? డేమి
పుణ్యమో వీని నెప్పుడు సంపఁగాంతునో | యని యున్నచోఁ దాన యరుగు దెంచె:
నధికు మా యన్న బకాసురు, నా యిష్ట | సఖు హిడింబాసురుఁ జంపి యున్న
ఖలు మ్రింగి జీర్ణంబు గావంతు వాతాపిఁ | తడయక మ్రింగిన తపసి యట్ల'

ఆ. యనిన రక్కసునకు నలిగిన యగ్రజు | నలుక యెఱిగి వీరుఁ డర్జునుండు

మొనసి గాండివంబు మోపెట్టె; సునిశిత | ఖడ్గపాణులై కవలు నంత.

116

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు= అని చెప్పగా; రాక్షసుండు= ఆ కిమ్మీరుడు; అట్టహాసంతోన్= పెద్దవెడనప్పుతో; ఎట్టెట్టు (ఎట్టు+ఎట్టు)= ఎట్లు, ఎట్ల?; భీముండె= భీముడా!; ఈతఁడు; ఏమి పుణ్యమో= ఏ పుణ్యంవలననో; వీనిన్+ఎప్పుడు, చంపన్, కాంతునో= వీడిని ఎప్పుడు చంపగలనా?; అని; ఉన్నచోన్= ఎదురుచూస్తుంటే; తాను+అ= తానే; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు; అధికు, మా అన్న బకాసురున్= గొప్పవాడైన మా అన్న బకాసురుడిని; నా+ఇష్ట, సఖున్= నా ప్రियమిత్రుడు; హిడింబ+అసురున్= హిడింబుడనే రాక్షసుడిని; చంపి+ఉన్న= లోగడ సంహరించిన; ఖలున్= నీచుడిని; మ్రింగి= తిని; జీర్ణంబు, కావంతున్= అరిగించుకొంటాను; వాతాపిన్= వాతాపి అనేవాడిని; తడయక= ఆలస్యం చేయక; మ్రింగిన= తినిన; తపసియట్లు+అ= ఋషివలె (అగస్త్యుడి వలె); అనిన; రక్కసునకున్+అలిగిన= రాక్షసుడిపై కినుక వహించిన; అగ్రజు+అలుక= అన్నగారికోపం; ఎఱిగి= గ్రహించి; వీరుఁడు; అర్జునుండు; మొనసి= పూని; గాండివంబు= గాండీవం అనే పేరుకల విల్లు; మోపెట్టెన్= ప్రయోగించటానికి సంసిద్ధమయ్యాడు; కవలున్= (నకుల సహదేవులు); అంత; సునిశిత= ఎక్కువవాడి కల; ఖడ్గపాణులు+బరి= కత్తులు ధరించారు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజుడు చెప్పగా, కిమ్మీరుడు ఉద్రేకాన్ని పొంది వెడనప్పునప్పుతూ 'ఏమీ నా అన్నఅయిన బకుడిని, నా ప్రियమిత్రుడైన హిడింబుడిని చంపిన భీముడు వీడేనా? ఎంతటి పుణ్యం? వీడిని ఎప్పుడు చంపగలనా? అని నేను ఇంతకాలం నుండి ఎదురు చూస్తుండగా వీడే నేడు నాకు తారసిల్లాడు. ఇక వీడిని చంపి, అలనాడు అగస్త్యమహర్షి వాతాపిని జీర్ణం చేసికొన్నట్లు నేడు నేను వీడిని అరిగించుకొంటాను' అని అట్టహాసం చేశాడు. ఆ మాటలకు అన్న అయిన ధర్మరాజుకు వచ్చిన ఆగ్రహాన్ని గుర్తించి వీరుడైన అర్జునుడు గాండీవాన్ని ఎక్కువెట్టాడు. కవలు వాడికత్తులు దూశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వాతాపిగాధ ఇక్కడ ప్రస్తావించబడింది. రామాయణ మహాభారతాదుల్లో ఈ గాధ సుప్రసిద్ధమైనది. ఇల్వలుడు వాతాపి అన్నదమ్ములు. ఇల్వలుడు మేకరూపం దాల్చిన వాతాపిని చంపి ఆ మాంసంతో ఆర్యఋషులకు అతిథి భోజనం కల్పిస్తూ ఉండేవాడు. భోజనానంతరం ఇల్వలుడు వాతాపిని గొంతెత్తి పిలవటంతో వాతాపి పునర్జీవితముడై అతిథుల పాట్లలు చీల్చుకొని బయట పడేవాడు. అన్నదమ్ము లిరువురు తిరిగి అతిథిమాంసాన్ని భుజిస్తూ ఉండేవారు. ఒకనాడు అగస్త్యమహర్షి ఇల్వలుడికి అతిథిగా విచ్చేశాడు. భోజనానంతరం ఇల్వలుడు గొంతెత్తి వాతాపిని పిలిచాడు కాని అగస్త్యుడు తన పాట్ల నిమిరి వాతాపి జీర్ణమయ్యాడని వచించాడు. అంతటితో వాతాపిజీవితం పరిసమాప్తం అయింది. (చూ. ఆరణ్యపర్వ-ద్వితీయాశ్వాసం).

కిమ్మీరుఁడను రాక్షసుఁడు భీముచేఁ జచ్చుట. (సం. 3-12-42)

ఉ. ఘోరపరాక్రముల్ ప్రబలకోపపరుల్ వృథుసారభూలభూ
మీరుహపాణు లుద్ధతు లమిత్రవిఘాతులు వీరబృందబృం
దారకు లార్జు చొండొరులఁ దాఁకిలి దారుణభంగిఁ బొంగి కి
మ్మీర సమీరసూనులు సమీరవిఘాతపయోధులట్ల యై.

117

ప్రతిపదార్థం: ఘోర, పరాక్రముల్= భయంకరమైన శౌర్యం కలవారు; ప్రబల, కోప, పరుల్= ఎక్కువ కోపం పొందినవారు; వృథు, సార, భూరి, భూమీ, రుహ, పాణులు= ఎక్కువ చేప గలిగిన పెద్దవైన చెట్లు చేతులలో కలవారు; ఉద్ధతులు= గర్వించినవారు; అమిత్ర, విఘాతులు= శత్రువులను సంహరించేవారు; వీర, బృంద, బృందారకులు= వీరుల సమూహాలలో దేవతలవంటివారు (శ్రేష్టులు); కిమ్మీర, సమీర సూనులు= కిమ్మీరుడున్నా, భీముడున్నా; ఆర్చుచు= పెడబొబ్బలు పెట్టుతూ; సమీర, విఘాత, పయోధులు+అట్ల+ఐ= పెనుగాలిచేత కలచబడిన సముద్రాల వలె; పొంగి= ఉబ్బి; దారుణభంగిన్= భయంకర రీతిగా; ఒండొరులన్= పరస్పరం; తాఁకిలి= ఢీకొన్నారు;

తాత్పర్యం: భయంకరమైన పరాక్రమంగల కిమ్మీరుడున్నా, భీముడున్నా మిక్కిలి ఉగ్రులై, చేపకలిగిన పెద్ద చెట్లు చేత పట్టుకొని పెడబొబ్బలు పెట్టుతూ పెనుగాలిచేత కలచబడిన సముద్రాలవలె గర్వంతో ఉప్పొంగి, భయంకరంగా ఒకరి నొకరు ఢీకొన్నారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వృత్తరచనలో నన్నయ అర్వాచీనకవులకు ప్రసాదించిన ఒజ్జబంతులలో ఈ పద్యాన్ని ఎన్నుకోవచ్చును. రేఫ ప్రాసాన్ని పూర్వోత్తరపాదాలలోనిప్రాసస్థానాలలో - భూమీరుహ, బృందారక, కిమ్మీర పదాలతో గొలుసుకట్టుగ అను సంధించటం గమనించదగింది. శబ్దాలంకారం- ఛేకానుప్రాసం.

తరలము.

పాలని వారల చేతి యున్నతభూరుహాయుధముల్ పర
స్వర కరోరశిరస్థలంబులపై వడిం బడి మత్తకుం
జర శిరఃపతితంబులైన లసన్మృశాలములట్ల జ
ర్జలత మయ్యెఁ దదారవప్రతిశబ్ద మొప్ప నభంబునన్.

118

ప్రతిపదార్థం: పోరిని= వరుసగా; వారల, చేతి, ఉన్నత, భూరుహ+ఆయుధముల్= వారి చేతులలో ఉన్న పెద్ద చెట్లు అనే పోటు ముట్టులు, (అంటే ఆయుధాలవలె ప్రయోగిస్తున్న చెట్లు); పరస్పర, కఠోర, శిరస్, స్థలంబులపై= ఒండొరుల గట్టి తలలపై; వడిన్+పడి= వేగంగాపడి; మత్త, కుంజర, శిరః, పతితంబులు+ఐన= మదపుటేనుగుల తలలపైపడిన; లసత్+మృణాలములు+అట్లు+అ= సుకుమారమైన తామరతూండ్లవలె; జర్జరితము+అయ్యెన్= ముక్కలు ముక్కలు అయ్యాయి (శిథిలమయ్యాయి); నభంబునన్= ఆకసంలో; తద్+ఆరవ, ప్రతిశబ్దము+ఓపు= ఆ శబ్దాల ప్రతిధ్వని ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: భీముడూ, కిమ్మీరుడూ తలపడగా వారు ఆయుధాలుగా ప్రయోగించిన పెద్ద పెద్ద చెట్లు మదపుటేనుగుల కుంభస్థలాలపై పడిన తామరతూండ్లవలె వారి శిరస్సులపై వేగంగా పడి ముక్కలు ముక్కలుగా అయ్యాయి. ఆ ధ్వనులు ఆకసంలో ప్రతిధ్వనించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. నన్నయ కవితాశిల్పానికి విశిష్టమైన లక్షణమైన అక్షరరమ్యత ఈ పద్యంలో కానవస్తున్నది. ఈ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ న,భ,ర,స,జ,జ,గ అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 12వ అక్షరంతో యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. ఇ ట్టొక్క ముహూర్తంబు వృక్షయుద్ధంబు సేసి యానన్నమహీరుహంబులు సమసిన నయ్యుద్ధము శిలాయుద్ధంబునకుఁదొడంగి చేయునెడం బవనజనిక్తిప్త నిష్కర శిలాహత హృదయుండై భానుంబట్టుకొను స్వర్ణానుండునుం బోలెఁ గిమ్మీరుండు భీముం బట్టుకొనిన భీముండును వాని హీనబలుంగా నెఱింగి కృతాంతదండానుకారంబులైన తన బాహుదండంబుల నమ్మునుజకంటకు కటి కంఠ ప్రదేశంబులు పట్టుకొని నేలంబెట్టి దేహయష్టి విఠిచి బకుం జంపిన విధంబునఁ గిమ్మీరు విగతప్రాణుం జేసి. 119

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఒక్క, ముహూర్తంబు= ఈ విధంగా రెండు గడియల సేపు; వృక్షయుద్ధంబు+చేసి= చెట్లు ఆయుధాలుగా ఉపయోగించి పోరాటం చేసి; ఆసన్న మహీరుహంబులు= సమీపంలోని చెట్లు; (మహీ, రుహములు= భూమినుంచి పుట్టినవి - చెట్లు అని రూఢ్యర్థం ఏర్పడింది); సమసినన్= నశించగా; ఆ+ఇద్దఱు= ఆ ఇరువురు; శిలా, యుద్ధంబునకున్+తోడంగి= శిలలు ఆయుధాలుగా పోరాటం చేయటానికి వూసుకొని; చేయు+ఎడన్= పోరు సల్పేటప్పుడు; పవనజ, నిక్తిప్త, నిష్కర, శిలా+ఆహత, హృదయుండు+ఐ= వాయుసుతుడగు భీముడిచేత విసరబడిన కరకురాళ్ళ దెబ్బలచేత కొట్టబడిన గుండె కలవాడై; భానున్+పట్టుకొను= సూర్యుడిని పట్టుకొనే; స్వర్+భానుండునున్+పోలన్= రాహువువలె; కిమ్మీరుండు; భీమున్; పట్టుకొనిన; భీముండును; వానిన్= ఆ కిమ్మీరుడిని; హీన బలున్+కాన్= తరిగిన బలం కలవాడినిగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కృతాంత, దండ+అనుకారంబులు+ఐన= యముడి దండాన్ని అనుకరించేవైన (అంటే ఇతరుల ప్రాణాలు తీయటానికి సమర్థులైన); తన బాహు దండంబులన్= దండాల వంటి తన భుజాలచేత; ఆ+మనుజకంటకు= మనుష్యులను ముల్లువలెబాధించేవాడి యొక్క, ఆ రాక్షసుడి యొక్క; కటి, కంఠ, ప్రదేశంబులు= మొల, కుత్తుక భాగాలు, పట్టుకొని; నేలన్+పెట్టి= భూమిపై పడద్రోసి; దేహయష్టి= కర్రవంటి శరీరాన్ని; విఠిచి; బకున్+చంపిన, విధంబునన్= బకుడిని చంపిన రీతిగా; కిమ్మీరున్; విగతప్రాణున్+చేసి= పోయిన ప్రాణాలు కలవాడినిగా చేసి, అంటే చంపి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వారు రెండుగడియలు పోరాడారు. చెట్లతో కొట్టుకొన్నారు. దగ్గరలోని చెట్లు నశించిన తర్వాత రాళ్లతో కొట్టుకొన్నారు. అంత కిమ్మీరుడు రాహువు సూర్యుడిని పట్టుకొన్నట్లు భీముడిని పట్టుకొన్నాడు. భీముడు వాడిని హీనబలుడిగా గుర్తించి ఆ రక్కసుడి మొలను, కంఠాన్ని పట్టుకొని నేలపై పడవేసి, బకుడిని చంపిన విధంగానే (మోకాలితో) వాడిదేహాన్ని విరుగబోడిచి వధించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. 'బక హిడింబులు హతులైనఁ బనవి పనవి । యటచి శోకింపఁ గానక యమపురమున
కలిగి తక్కట రాక్షస!' యనుచుఁ దెరువు । వాయు బావని దత్తకేబరము వైచె. **120**

ప్రతిపదార్థం: బక హిడింబులు, హతులు+బనన్= బకుడు, హిడింబుడు మరణించగా; పనవి, పనవి= ప్రలాపించి; అటచి, శోకింపన్+కానక= బిగ్గరగా దుఃఖించలేక (కానక= ఊరట చెందక); యమపురమునకు+అరిగితి+అక్కట= నరకానికి పోయావుకదా!; రాక్షస= ఓ రాక్షసుడా!; అనుచున్= అని పలుకుతూ; తెరువు+పాయన్= దారి నుంచి తొలగేటట్లు; పావని= వాయుసుతుడైన భీముడు; తద్దత్తకేబరము= ఆతని దేహాన్ని; వైచెన్= విసిరివేశాడు.

తాత్పర్యం: 'బకుడు, హిడింబుడు చనిపోయారని మిక్కిలి దుఃఖించి, ఓ రాక్షసుడా! నీవు కూడ వారిని కలిసికొనటానికి నరకానికి పోయావు కదా!' అని భీముడు కిమ్మీరుడి కళేబరాన్ని దారి కడ్డం లేకుండా దూరంగా విసిరి వేశాడు.

విశేషం: 'శోకించి కానక'- అనే పాఠాంతరం ఒకానొక ప్రతిలో ఉన్నది.

వ. ఇట్లు ధర్మరాజువచనంబునఁ గిమ్మీరు నశ్రమంబున వధియించి తద్వనవాసులకు రాక్షసభయం బుడిపిన
మహావీరు నమ్మారుతాత్మజు ధర్మార్జునకులసహదేవులును ధౌమ్యుది మహీసురవరులును బ్రశంసించి
రని విదురుండు గిమ్మీరువధ సెప్పిన విని ధార్మరాష్ట్రులకు హృదయదలనం బయ్యె; నిట పాండవులు గామ్యక
వనంబున నుండు నంత. **121**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మరాజు వచనంబునన్= ధర్మరాజు మాటవలన; కిమ్మీరున్; అశ్రమంబునన్= శ్రమలేకుండ; వధియించి= చంపి; తద్+వనవాసులకున్= ఆ అడవిలో నివసించే వాళ్ళకు; రాక్షసభయంబు+ఉడిపిన= రాక్షసుడివలన కలిగిన భీతిని పోగొట్టగా; మహావీరున్= గొప్పవీరుడిని; ఆ+మారుత+ఆత్మజు= ఆ వాయునందనుడిని అంటే భీముడిని; ధర్మ+అర్జున, నకుల, సహదేవులును; ధౌమ్య+ఆది, మహీసురవరులును= ధౌమ్యుడు మున్నగు బ్రాహ్మణ శ్రేష్టులును; ప్రశంసించిరి= పొగడారు; అని; విదురుండు; కిమ్మీరువధ= కిమ్మీరుడి సంహారాన్ని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; ధార్మరాష్ట్రులకు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులకు; హృదయదలనంబు+అయ్యెన్= గుండె ప్రయ్యలయింది; ఇట= ఇక్కడ; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; కామ్యక, వనంబునన్= కామ్యకం అనే పేరుకల అడవిలో; ఉండు+అంత= ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజుమాటచొప్పున కిమ్మీరుడు అనే రాక్షసుడిని సులువుగా సంహరించి, ఆ కామ్యకవనంలో నివసించే వాళ్ళకు రాక్షసభయాన్ని పోగొట్టిన వాయుసుతుడైన భీముడిని ధర్మరాజు, అర్జునుడు, నకులసహదేవులు, ధౌమ్యుడు మున్నగు విప్రులు పొగడారు'- అని విదురుడు కిమ్మీరువధగాథ చెప్పగా వినిన ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులకు గుండెలు పగిలాయి. ఇక్కడ పాండవులు కామ్యకవనంలో నివసిస్తున్నారు. అంతట.

యాదవ పాంచాలాదులు పాండవులకడ కేతెంచుట (సం. 3-13-1)

సీ. వసుమతీరాజ్యంబువలన నిరస్తులై । మునివృత్తి నత్సృగ్రవనములోన
నవయుచు బాండుభూనాథనందను లున్న । వారని విని యతిక్రూరమతుల

**ధృతరాష్ట్రసుతుల నిందించుచు బాంచాల । యాదవ వృష్టి భోజాంధు లెల్ల
నచ్యుత ప్రముఖులై యప్పాండవుల కడ । కేతెంచి శోకపరీతు లగుచు**

**ఆ. నున్న నభికధర్మయుక్తుఁ డుపేంద్రుండు । నికృతిఁ జేసి పాపనియతబుద్ధిఁ
బాండవులకు న ట్లపాయంబు సేసిన । ధార్తరాష్ట్రులకును దద్ద యలిగి.**

122

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ, రాజ్యంబువలన, నిరస్తులు+ఐ= భూరాజ్యంనుండి వెళ్ళగొట్టబడినవారై; మునివృత్తిన్= ఋషుల నడవడితో; అతి+ఉగ్ర, వనములోన= మిక్కిలి ఘోరమైన అడవిలో; నవయుచున్= బాధపడుతూ; పాండు, భూనాథ, నందనులు+ఉన్నవారు+అని, విని= పాండురాజు కొడుకులు నివసిస్తున్నారని విని; అతి క్రూరమతుల= ఎక్కువగా ఇతరులను పీడించే బుద్ధి కలవారయిన; ధృతరాష్ట్ర సుతుల= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను; నిందించుచున్= తెగడుతూ; పాంచాల, యాదవ, వృష్టి, భోజ+అంధులు+ఎల్లన్= పాంచాలులు, యాదవులు, వృష్ణులు, భోజులు, అంధులు(అంధకులు) అనే తెగలవారు అందరు; అచ్యుత ప్రముఖులు+ఐ= శ్రీకృష్ణుడిని ముందు పెట్టుకొన్నవారై; ఆ+పాండవుల, కడకు+ఏతెంచి= ఆ పాండవుల దగ్గరకు వచ్చి; శోక, పరీతులు+అగుచున్= దుఃఖించేత చుట్టుకోబడినవారై; ఉన్నన్= ఉండగా; అధిక, ధర్మ, యుక్తుఁడు= ఎక్కువైన ధర్మంతో కూడిన; ఉపేంద్రుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; నికృతిన్+చేసి= మోసంచేసి; పాప, నియత, బుద్ధిన్= పాపంతో కూడిన బుద్ధితో; పాండవులకున్+అట్లు; అపాయంబు+చేసిన= కీడుచేసిన; ధార్తరాష్ట్రులకును= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులపట్ల; తద్ద= మిక్కిలి; అలిగి= కోపగించి.

తాత్పర్యం: రాజ్యాన్ని కోల్పోయి భయంకరమైన అడవిలో మునివృత్తితో బాధలు పడుతున్న పాండవులకడకు శ్రీకృష్ణుడి నాయకత్వంలో పాంచాల యాదవ వృష్టి భోజాంధులైన బంధువులు వచ్చి ధార్తరాష్ట్రులను నిందించారు. (యాదవులందరి తెగలు వృష్టిభోజాంధులు).

క. 'అనిఁ గర్ణ శకుని దుర్యోధన్ । ధన దుశ్శాసన నవాస్రధారాపాతం

బునఁ దృప్తిపొందు వసుధాం । గన రాక్షస కాక గృధ్ర గణములతోడన్.

123

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= యుద్ధంలో; కర్ణ, శకుని, దుర్యోధన, దుశ్శాసన= కర్ణుడియొక్క, శకునియొక్క, దుర్యోధనుడియొక్క, దుశ్శాసనుడియొక్క; నవ+అస్ర, ధారా, పాతంబునన్= క్రొత్త నెత్తుటి ధారలు పడటంచేత; వసుధా+అంగన= భూదేవి, (భూమి అనే స్త్రీ); రాక్షస, కాక, గృధ్ర, గణములతోడన్= రాక్షసుల, కాకుల, గ్రద్దల సమూహాలతో సహా; తృప్తి+పొందున్= తనివి చెందుతుంది.

తాత్పర్యం: 'యుద్ధంలో కర్ణ, శకుని, దుర్యోధన, దుశ్శాసనుల శరీరాలనుండి కారిన క్రొత్త నెత్తురుతో రాక్షసులు, కాకులు గ్రద్దలతోపాటు భూదేవి తనివి చెందుతుంది.

విశేషం: అలం: సహోక్తి.

క. అవినీతుల వధ్యులఁ గౌ । రవపాంసులఁ జంపి ధర్మరాజునకుఁ గురు

ప్రవరున కొనరింతమ, యీ । యవనీరాజ్యాభిషేక మవిజతశక్తిన్.

124

ప్రతిపదార్థం: అవినీతుల= నీతి మాలిన వారైన; వధ్యులన్= చంపదగిన వారైన; కౌరవ పాంసులన్= దుష్టులైన కౌరవులను; చంపి= సంహరించి; కురు ప్రవరునకున్= కురు వంశంలో శ్రేష్ఠుడైనవానికి; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; అవనీ, రాజ్య+ అభిషేకము= భూరాజ్యానికి పట్టం కట్టటం; అవిజిత శక్తిన్= ఓడించబడిన సామర్థ్యంతో; ఒనరింతము+అ= చేద్దామా.

తాత్పర్యం: అవినీతిపరులున్నా, చంపదగినవారున్నా, కౌరవవంశాన్ని మలినం చేసే దుష్టులున్నా అయిన దుర్యోధనాదులను సంహరించి, కౌరవవంశశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజుకు మనం పూనుకొని పట్టాభిషేకం చేద్దాం.'

విశేషం: ఒనరించుదమ - ఒనరింతము; “చునర్లంబుతోడి దుగ్ధకారంబునకు తకారంబగును”

వ. అని యుగాంత్యకాల కుపిత కృతాంతాకృతి నున్న జగన్నాథు జనార్దనుం బ్రశాంతచిత్తుం జేసి యర్జునుం డతని నిట్లని కీర్తించె. 125

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; యుగ+అంత్య, కాల, కుపిత, కృతాంత+ఆకృతిన్+ఉన్న= యుగాల కడపటి కాలమైన ప్రళయ సమయంలో కోపించిన యముడి ఆకారాన్ని పోలి ఉన్న; జగత్+నాథున్= విశ్వానికి పరిపాలకుడైన; జనార్దనున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రశాంత చిత్తున్+చేసి= శాంతమైన మనస్సు కలవాడినిగా చేసి; అతనిన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; అర్జునుండు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా పలికి; కీర్తించెన్= పొగిడాడు.

తాత్పర్యం: అని, ప్రళయకాలంలోని యముడి ఆకృతిని పోలి ఉండే జగన్నాథుడైన శ్రీకృష్ణుడిని శాంతింపజేసి అర్జునుడు ఈ విధంగా ప్రస్తుతించాడు.

విశేషం: ప్రళయకాలం యుగాంతంలో వస్తుందని, అప్పుడు యముడు సర్వప్రాణిసంహారం చేస్తాడన్నది-పురాణప్రోక్తం. అప్పుడు యముడు మూర్తీభవించిన కోపం. ఇచట ఉపమేయం శ్రీకృష్ణుడు. ఉపమానం ప్రళయకాల యముడు. అలంకారం: ఉపమ.

ఆ. 'పూజ్యుడవు పురాణపురుషుండ వీశుండ । వప్రమేయుడవు చరాచరంబు

లయిన భూతరాసు లచ్యుత! నీయంద । పుట్టు, నిలుచు, లయముఁ బొందుచుండు. 126

ప్రతిపదార్థం: పూజ్యుడవు= ఆరాధించదగినటువంటివాడివి; పురాణ పురుషుండవు= ప్రాచీనకాలంనుండి ఉండేవాడివి; ఈశుండవు= (విశ్వానికి) పరిపాలకుడివి; అప్రమేయుడవు= మితిలేనివాడివి; అచ్యుత!= ఓకృష్ణా! (అ+చ్యుత= జారుపాటు [నాశనము] లేనివాడా!); చర+అచరంబులు+అయిన= కదిలేటి, కదలనట్టి; భూత, రాసులు= ప్రాణి సముదాయాలు; నీయందు+అ= నీలోనే; పుట్టున్= ఉద్భవిస్తాయి; నిలుచున్= బ్రదుకుతాయి; లయంబున్+పొందుచుండున్= వినాశం పొందుతుంటాయి.

తాత్పర్యం: 'ఓ అచ్యుతా! నీవు పూజ్యుడవు. అనాదిపురుషుడివి. ఈశ్వరుడివి. అప్రమేయుడివి. స్థావరజంగమాల సృష్టిస్థితిలయాలకు నీవే కారకుడివి.

వ. నీవు దొల్లి గంధమాదనంబునం గందమూలఫలాశనుండవై పదివేలేండ్లు తవంబు సేసి, పుష్కరంబున నేకాదశసహస్ర వర్షంబులు జలంబు లాహారంబుగా నుండి, ప్రభాసంబను తీర్థంబున దివ్యసహస్ర వర్షంబు లేకపాదస్థితుండ వయి యుండి, బదలీవనంబునం బవనంబు భక్షించుచు నూర్ణ్యబాహుండ వయి

యేకపాదంబున ననేకసహస్ర వర్షంబులు నిలిచి, సరస్వతీ సత్రంబున నవకృష్టిత్రాసంగుండవై నియమకృశీకృత శరీరంబుతోఁ బండ్రెండు వర్షంబు లశేష వ్రతంబులు సలిపిన తపోనిధానంబవు. నిఖిలలోకజైత్రుండ వయి చైత్రరథంబున నుత్తమకృతువు లనేకంబులు సేసి యొక్కొక్కకృతువునకు నూటేసి లక్షలు సువర్ణంబులు దక్షిణ లిచ్చిన యజ్ఞపురుషుండవు. తపోయజ్ఞంబులు రెంటును సమృద్ధతేజుండ వయి, దైత్యదానవేంద్రుల వధియించి, యింద్రున కింద్రత్వం బేకాధిపత్యంబు సేసిన లోకప్రభుండ, వదితికిం గశ్యపునకు నుదయించి, యింద్రానుజుండవై త్రివిక్రమంబునం బ్రిజగంబుల నభివ్యాపించిన విశ్వరూపధరుండవు. 127

ప్రతిపదార్థం: ఓ శ్రీకృష్ణా! నీవు; తొల్లి= పూర్వం; గంధమాదనంబునన్= గంధమాదనం అనే కొండపై; కంద, మూల, ఫల+అశనుండవు+ఐ= దుంపలు, వేళ్లు, పండ్లు ఆహారంగా కలవాడివై; పదివేల+ఏండ్లు= పదివేల సంవత్సరాలు; తపంబు+చేసి; పుష్కరంబునన్= పుష్కరమనే పుణ్య ప్రదేశంలో; ఏకాదశ, సహస్ర, వర్షంబులు= పదకొండు వేల ఏండ్లు; జలంబులు= నీళ్లు; ఆహారంబుగాన్= భోజనంగా; ఉండి; ప్రభాసంబు+అను, తీర్థంబునన్= ప్రభాసం అనే పేరుకల పుణ్యప్రదేశంలో; దివ్య, సహస్ర, వర్షంబులు= దేవమానంప్రకారం వెయ్యి సంవత్సరాలు; ఏక, పాద, స్థితుండవు+అయి= ఒంటి పాదంపై నిలిచి ఉండి; బదరీవనంబునన్= బదరీఅనే పేరుకల అడవిలో; పవనంబు= గాలిని; భక్షించుచున్= తింటూ; ఊర్ష్య బాహుండవు+అయి= పైకెత్తిన చేతులు కలవాడివయి; ఏక, పాదంబునన్= ఒంటికాలిపై; అనేక సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేల ఏండ్లు; నిలిచి; సరస్వతీ, సత్రంబునన్= సరస్వతీ నదీ తీరంలోని యజ్ఞవాటికలో (సరస్వతీ తీరంలో, సరస్వతీ సరస్సులో); అవకృష్ట+ఉత్తరా సంగుండవు+ఐ= తొలగించబడిన ఉత్తరీయం కలవాడివై (అంటే పై వస్త్రం లేనివాడవై); నియమ, కృశీకృత, శరీరంబుతోన్= నియమాలచేత చిక్కిపోయిన దేహంతో; పండ్రెండు వర్షంబులు= పండ్రెండేండ్లు; అశేషవ్రతంబులు= పెక్కునోములు (పుణ్యకర్మలు); సలిపిన= చేసిన; తపన్+నిధానంబవు= తపస్సుకు నెలవైన వాడివి; నిఖిల, లోక+ఏక, జైత్రుండవు+అయి= సమస్తలోకాలను అసహాయశూరుడివిగా జయించినవాడి వయి; చైత్రరథంబునన్= చైత్రరథం అనే కుబేరుడితోటలో; ఉత్తమ, క్రతువులు= గొప్పయజ్ఞాలు; అనేకంబులు= పెక్కు; చేసి; ఒక్కొక్క, క్రతువునకు= ఒక్కొక్క యజ్ఞానికి; నూటేసిలక్షలు= కోటి; సువర్ణంబులు= బంగారు నాణేలు; దక్షిణలు+ఇచ్చిన= బహుమతులు ఇచ్చిన; యజ్ఞపురుషుండవు= యజ్ఞాలు చేసిన వాడివి; తపన్+యజ్ఞంబులురెంటును= తపస్సులోను, యజ్ఞంలోను రెండింటును; సమృద్ధతేజుండవు+అయి= పూర్ణమైన కాంతికలవాడి వయి; దైత్య, దానవ+ఇంద్రుల= దితిపుత్రులలో, దనువు పుత్రులలో శ్రేష్ఠులను (రాక్షస నాయకులను); వధియించి= చంపి; ఇంద్రునకు; ఇంద్రత్వంబు= ఇంద్రుడవై; ఏక+అధిస్థితంబు+చేసిన= ఒక్కడు మాత్రమే అధిస్థించేదానినిగా చేసిన; లోక, ప్రభుండవు= జగన్నాథుడివి (లోకానికి ఏలికవు); అదితికిన్+కశ్యపునకున్+ఉదయించి= అదితికి, కశ్యపుడికి పుట్టి; ఇంద్ర+అనుజుండవు+ఐ= ఇంద్రుడికి తమ్ముడివై; త్రివిక్రమంబునన్= మూడు అడుగుల విజృంభణతో; త్రిజగంబులన్= మూడులోకాలను; అభివ్యాపించిన= పరిపూర్ణంగా విస్తరించిన; విశ్వరూపధరుండవు= విశ్వరూపాన్ని ధరించినవాడివి.

తాత్పర్యం: ఓకృష్ణా! నీవు పూర్వకాలంలో గంధమాదనం అనే కొండపై దుంపలు, వేళ్లు, పండ్లు మాత్రమే ఆహారంగా కలవాడివై, పదివేల సంవత్సరాలు తపస్సు చేశావు. పుష్కరంలో పదకొండు వేల సంవత్సరాలు నీళ్లు మాత్రమే ఆహారంగా స్వీకరించి తపం చేశావు. ప్రభాసతీర్థంలో దేవమానంలో వెయ్యి సంవత్సరాలు ఒంటికాలిపై నిలిచి తపం చేశావు. బదరీవనంలో గాలి మాత్రమే పీల్చి, చేతులు పైకెత్తుకొని ఒంటికాలిపై నిలిచి పెక్కువేల ఏండ్లు గొప్ప తపస్సు చేసినవాడివి. సరస్వతీ నదీ తీరంలో గల సత్రం(వనం) లో శరీరం పై భాగంలో వస్త్రం లేకుండా ఉపవాసవ్రతాలచేత శుష్కించిన దేహం కలవాడివై పండ్రెండు సంవత్సరాలు అనేక వ్రతాలు చేసినవాడివి. సమస్తలోకాలను జయించి కుబేరుడితోట అయిన చైత్రరథంలో పెక్కు గొప్పయజ్ఞాలు చేసి, ఒక్కొక్క యజ్ఞంలో కోటి పసిడి నాణేలు

దక్షిణగా ఇచ్చినవాడివి. తపస్సులోనూ, యజ్ఞంలోనూ గొప్ప తేజస్వివి. దితికుమారులు, దనువు కుమారులు అయిన రాక్షసులను సంహరించి, ఇంద్రుడికి ఇంద్రపదవి సుస్థిరం చేసినవాడివి. నీవు సకలలోకప్రభుడవు. అదితికి కశ్యపుడికి కుమారుడివిగా, ఇంద్రుడికి తమ్ముడివిగా (ఉపేంద్రుడివిగా) జన్మించిన నీవు తొలుత వామనుడివై, తదుపరి త్రివిక్రముడివై ముల్లోకాలు విస్తరించిన విశ్వరూపధారివయ్యావు.

విశేషం: బదరీవనం-రేగుచెట్లు విస్తారంగా ఉండే అరణ్యం, హిమాలయ పర్వతాలపై మిక్కిలి ఎత్తున 'అలకనంద' తీరంలో ఉండే క్షేత్రం. అలకనంద, క్రిందికి పారి దేవప్రయాగ వద్ద మందాకినితో కలుస్తుంది. అక్కడినుండి సంయుక్త నదికి 'గంగ' అని పేరు. త్రివిక్రమావతారం - విష్ణువు వామనుడుగా అవతరించి బలిచక్రవర్తిని మూడుఅడుగులమేర భూమిని దానంగా అర్పించి 'త్రివిక్రముడై' ముల్లోకాలు ఆక్రమించిన గాఢ సుప్రసిద్ధం.

పై వచనం నాలుగవ పంక్తిలో "నవకృష్ణోత్తరాసంగుండవై" - అనుటకు మారుగా కొన్ని ప్రతుల్లో "కృష్ణాజినోత్తరీయాంగుండవై" నవకృష్ణాజినోత్తరాసంగుండవై" - అనే పాఠాంతరాలు గోచరిస్తున్నాయి.

క. నరక శిశుపాలు రాదిగ | ధరణీకంటకుల నభికతరదర్పలఁ బ

ల్పర వధియింపఁగ మహి నవ | తరించిన మహాత్ముడవు నుతస్థిరశక్తిన్.

128

ప్రతిపదార్థం: నరక, శిశుపాలురు+ఆదిగ= నరకుడు, శిశుపాలుడు మొదలుగా కల; ధరణీ కంటకులన్= ముండవలె భూమికి బాధలు కలిగించేవారైన; అభికతరదర్పలన్= మిక్కిలి ఎక్కువ గర్వం కలవారిని; పల్పరన్= పెక్కుమందిని; వధియింపఁగన్= చంపటానికి; మహిన్= భూలోకంలో; నుతస్థిరశక్తిన్= పొగడతగిన దృఢమైన శక్తితో; అవతరించిన= భూలోకంలో మానవరూపాన్ని ధరించిన; మహా+ఆత్ముడవు= గొప్పఆత్మ కలవాడివి అంటే మహానుభావుడివి.

తాత్పర్యం: లోకకంటకులై మితిమీరిన గర్వంతో ప్రవర్తించే నరకుడు, శిశుపాలుడు మున్నగు అనేకులను వధించటానికి దృఢశక్తితో అవతరించిన మహానుభావుడివి- నీవు. నీ మహత్త్వం పొగడదగింది. నీవు అవతారమూర్తివి.

క. అన్యతము, మదమును, మత్సర | మును, క్రోధము నను వికారములు వొరయునె ని?

న్ననుపమ గుణముల నీ కొరు | తెన పోల్వఁగఁ గలరె సురమునీంద్రప్రణతా!

129

ప్రతిపదార్థం: సుర, ముని+ఇంద్ర, ప్రణతా!= దేవతలచేత, మునివరోణ్యులచేత స్తుతించబడే ఓ కృష్ణా; నిన్ను; అన్యతము= అసత్యం; మదమును= గర్వం; మత్సరమును= అసూయ; క్రోధమున్= కోపము; అను= అనే; వికారములు= మానసికములైన వికృతులు; పొరయునె= పొందునా? (పొందవు); అనుపమ గుణములన్= సాటిలేని గుణాలలో; నీకు+ఒరులు= నీకు ఇతరులు; ఎనపోల్వఁగన్+కలరె= సాటి చెప్పటానికి ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: దేవతలచేత, మునీంద్రులచేత స్తుతించబడే శ్రీ కృష్ణా! నీకు మరి ఎవరు సాటి? అసత్యం, అసూయ, గర్వం, కోపం అనే మనోవైకల్యాలు నీదరికి చేరకలవా?'

వ. అని కృతాంజలి యయిన ధనంజయుం జూచి దనుజభంజనుం డిట్లనియె.

130

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా పలికి; కృత+అంజలి+అయిన= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడైన; అంటే నమస్కరించిన; ధనంజయున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; దనుజభంజనుండు= రాక్షసులను సంహరించేవాడు (శ్రీకృష్ణుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని తనకు నమస్కరించిన అర్జునుడితో శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'నరుఁడు నారాయణుండు నాబరఁగు నాది । మునుల మిద్దఱః ముందు నీ వనఘ! నరుఁడ,

వేను నారాయణుండః ననూనశక్తి । యుతులమై మర్త్యయోనిఁ బుట్టితిమి పేర్తి?

131

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= నరుడు; నారాయణుండు= నారాయణుడు; నాన్+పరఁగు= అనబడే; ఆదిమునులము= మొదటి ఋషులం; ఇద్దఱము= ఇరువురం; అనఘ!= పాపరహితుడా!; అందున్= ఆ నరనారాయణులలో; నీవు; నరుఁడవు; ఏను= నేను; నారాయణుండను= నారాయణుడిని; అనూన, శక్తి, యుతులము+ఐ= గొప్ప మహిమతో కూడినవారమై; పేర్తిన్= అతిశయంతో; మర్త్యయోనిన్= మనుజుగర్భంలో; పుట్టితిమి= జన్మించాం.

తాత్పర్యం: 'మనం ఇరువురం నరుడు నారాయణుడు అనే ఆది ఋషులం. వారిలో నీవు నరుడివి, నేను నారాయణుడిని. మనం గొప్పశక్తి కలిగి మనుజులోకంలో అవతరించాం.'

తరువోజ.

నిరతంబుగా నేను నీవను భేద । నియమంబు లే, దైక్యనిష్ఠయ మనకు

నిరువురకును, నీకు నిష్ఠుండ నాకు । నిష్ఠుండు, మఱి నీ కనిష్ఠుండ నాకుఁ

గర మనిష్ఠుం, డట్లుగా నమ్ము' మనుచు । ఘనభుజుల్ భువనోపకారైకమతులు

హరియు నర్జునుఁడుఁ బ్రయంబుతోఁ దగిలి । యన్యోన్యహితభాషు లగుచుండు నంత.

132

ప్రతిపదార్థం: నిరతంబుగాన్= ఎల్లప్పుడున్నా; ఏను= నేను; నీవు; అను= అనే; భేద నియమంబు= వేర్పాటు అనే ఏర్పాటు; లేదు; మనకు; ఇరువురకును; ఐక్య నిష్ఠ+అ= ఒకటి అనేదే ఉనికి; నీకున్+ఇష్ఠుండు+అ= నీకు ఇష్టుడైనవాడే; నాకున్+ఇష్ఠుండు= నాకు కావలసినవాడు; మఱి; నీకు+అనిష్ఠుండు+అ= నీకు హితుడు కానివాడే; నాకున్; కరము= మిక్కిలి; అనిష్ఠుండు= శత్రువు; అట్లుగా= ఆ విధంగా; నమ్ముము; అనుచున్; ఘనభుజుల్= గొప్పభుజులు కలవారు అంటే పరాక్రమశాలులు; భువన+ఉపకార+ఏకమతులు= విశ్వానికి మేలు చేకూర్చటంలోనే గురి కల మనస్సు కలవారు; హరియున్= శ్రీకృష్ణుడున్నా; అర్జునుఁడున్= అర్జునుడున్నా; ప్రియంబుతోన్+తగిలి= ప్రేమతో కూడి; అన్యోన్య, హిత, భాషులు+అగుచున్+ఉండున్+అంత= ఒకరితో ఒకరు మాట్లాడుకొంటున్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు తమకు భేదభావమే లేదనిన్నీ, తమలో ఒకరికి మిత్రులు ఇంకొకరికి మిత్రులేననీ. అట్లాగే ఒకరి శత్రువులు ఇంకొకరికి శత్రువులేననీ పరస్పరహితకరమైన మిత్రసల్లాపాలు ఆడుకొంటూ ఉన్నారు. అంతట.

విశేషం: ఆదికవిగా ఆంధ్రవాఙ్మయ ప్రపంచంలో సుప్రసిద్ధుడైన నన్నయ మహాకవి అటు సంస్కృతచ్ఛందాలను, ఇటు తెలుగు బాసలోని ఛందాలను రచించాడు. ద్విపదకు ప్రతిపాదంలో 3 ఇంద్రగణాలు 1 సూర్యగణం ఉంటాయి. మంజరీద్విపదకు ప్రాస నియతి లేదు. రెండు ద్విపద పాదాలు కలిసి ఒక తరువోజ పాదం అవుతుంది. తరువోజలో ప్రాస నియతి ఉన్నది. ప్రతిపాదంలోను 1-3-5-7 గణాల మొదటి అక్షరాలకు యతిమైత్రి చెల్లుతుంది.

ద్రౌపది శ్రీకృష్ణునితోఁ దన పరిభవంబు సెప్పి దుఃఖించుట (సం. 3-13-42)

వ. అఖిల రాజలోక పరివృతుండయి యున్న నారాయణునిొద్దకు వచ్చి ద్రుపదరాజపుత్రి ముకుళిత కరాంబుజ యయి యిట్లనియె; 'దేవా! నిన్ను నాదివ్రజాసర్గంబునఁ బ్రజాపతివని యసితుం డయిన దేవలుండును,

సత్యంబువలన యజ్ఞం బుద్ధరించుటంజేసి నిత్యసత్యమయుండవయిన యజ్ఞపురుషుండ వని కశ్యపుండును, శిరంబున దివంబును, బాదంబుల మేదినియును, లోచనంబుల సూర్యుండును, నవయవంబుల లోకంబులు నభివ్యాపించుటం జేసి సర్వమయుండ వని నారదుండును. నక్షయజ్ఞాననిధి వని సర్వమునిముఖ్యులును జెప్పిరి. 133

ప్రతిపదార్థం: అఖిల, రాజ, లోక, పరివృతుండు+అయి+ఉన్న= అందరు రాజులచేత చుట్టుకొనబడి ఉన్న; నారాయణు+బద్ధకు= శ్రీకృష్ణుడి కడకు; వచ్చి; ద్రుపద, రాజ, పుత్రి= ద్రౌపది; ముకుళిత, కర+అంబుజ, అయి= ముడుచుకొన్న తామరలవంటి చేతులు కలదయి, అంటే నమస్కరించి; ఇట్లు+అనియె; దేవా!= ఓ శ్రీకృష్ణా!; నిన్నున్; ఆది, ప్రజా, సర్గంబునన్= మొదటి సృష్టి సమయాన; ప్రజాపతివి+అని= బ్రాహ్మదేవుడివని; అసితుండు+అయిన= నల్లని వాడయిన; దేవలుండును= దేవలుడనే ఋషియున్నా; సత్యంబు వలన= సత్యనిష్ఠతో; యజ్ఞంబు+ఉద్ధరించుటన్+చేసి= క్రతుధర్మాన్ని తిరిగి నెలకొల్పటంచేత; నిత్య, సత్య, మయుండవు+అయిన= ఎల్లప్పుడు సత్యంతోనే కూడినవాడివయిన; యజ్ఞపురుషుండవు+అని= యజ్ఞాన్ని నిర్వహించే పురుషుడవని (యజ్ఞస్వరూపుడవని); కశ్యపుండును= కశ్యపుడున్నా; శిరంబునన్= తలచేత; దివంబును= ఆకాశమును; పాదంబులన్= కాళ్ళ చేత; మేదినియును= భూమియు; లోచనంబులన్= కన్నులచే; సూర్యుండును= సూర్యుడును; అవయవంబులన్= శరీరభాగాల చేత; లోకంబులు= భువనాలు; అభివ్యాపించుటన్+చేసి= సంపూర్ణంగా నిండి ఉండటంచేత; సర్వమయుండవు+అని= సమస్తంలోనూ వ్యాపించి ఉన్నవాడి వని; నారదుండునున్= నారద మహర్షియు; అక్షయ, జ్ఞాన, నిధివి+అని= నశించని జ్ఞానానికి గనివని; సర్వ, ముని, ముఖ్యులును= అందరు మునివరేణ్యులును; చెప్పిరి= వచించారు.

తాత్పర్యం: చుట్టూ చేరిన రాజన్యులందరిచేత ఆరాధించబడుతున్న శ్రీకృష్ణుడికడకు ద్రౌపది వచ్చింది. ఆమె శ్రీకృష్ణుడితో 'దేవా! నీవే తొలిసృష్టిసమయంలో బ్రాహ్మదేవుడివి. ఇది అసితుడైన దేవలుడి ప్రవచనం. నీవే నిత్యసత్యమయుడ వయిన యజ్ఞపురుషుడివి. ఇది కశ్యపమహర్షి చెప్పిన మాట. నీవు సర్వవ్యాపివి. నీ అవయవాల్లో విశ్వసృష్టి అమరి ఉన్నది. ఇది నారదుడి వాక్కు. నీవు అక్షయజ్ఞాననిధివి. ఇది సర్వముని ముఖ్యుల ప్రశంస.

విశేషం: పౌరాణిక వాఙ్మయంలో దేవలమహర్షికి విశేషణంగా 'అసిత' శబ్దం వాడబడింది. దేవలుడు ప్రాచీనస్మృతికర్త. అతడు 'అసితుడు'. బహుశః మరొక ప్రసిద్ధఋషి దేవలనామధేయుడు ఉండి ఉండవచ్చు ననినీ, ప్రాధాన్యవివక్షకయి 'అసిత' విశేషణం వాడబడిందని కొందరి అభిప్రాయం. అసితచ్చికి= నల్లని దేహకాంతికి ఆనాటి ఆర్యులు కల్పించిన ప్రాముఖ్యం అందరికి తెలిసిందే. కృష్ణుడు అసితుడు. ద్రౌపది కూడ కృష్ణయే. ఈ వచనంలోని 'లోచనంబుల సూర్యుండును నవయవంబుల లోకంబులు' అనే భాగం పెక్కు వ్రాత ప్రతులలో లేదు. దీనికి సంస్కృతమూలం కూడా కనిపించటం లేదు.

మధ్యాక్కర.

అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మప్రబోధ

వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తిఁ

దనరెడు రాజర్షివరులకును యోగధరులకు సాధు

జనులకు గతి నీవ నిత్యకారుణ్య! సర్వశరణ్య!

134

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= యుద్ధంలో; అనివృత్తులు+ఐ= వెనుకకు తిరుగనివారై; పుణ్యచరితులు+ఐ= పుణ్యప్రదమైన ప్రవర్తన కలవారై; ఆత్మ, ప్రబోధ, వినిహిత, చిత్తులు+ఐ= ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానంలో ఉంచబడిన మనస్సు కలవారై; సర్వ, ధర్మ+అర్థ,

విదులు+అయి= అన్ని ధర్మాల ఆంతర్యాన్ని ఎరిగినవారై; తృప్తిన్+తనరెడు= తనివితో ఒప్పెడి; రాజ+ఋషి, వరులకును= రాజులలో ముని శ్రేష్ఠులుగా ఉన్నవారికి; యోగధరులకున్= యోగులకు; సాధుజనులకున్= మంచివారికి; నిత్యకారుణ్య! = దయకలవాడా!; సర్వ శరణ్య! = అందరికి శరణు పొందతగినవాడా!; గతి= దిక్కు; నీవు+అ= నీవే.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణా! దయామయా! యుద్ధంలో వెనుదిరుగనివారై, సౌశీల్యవంతులై, ఆధ్యాత్మికజ్ఞానులై, సర్వ, ధర్మ సూక్ష్మకోవిదులై, రాజర్షిశ్రేష్ఠులై తృప్తి వహించే వారికి, యోగీశ్వరులకు, సజ్జనులకు సర్వ శరణ్యుడవైన నీవే దిక్కు.

విశేషం: మధ్యాహ్నంలో ఒక్కొక్క సాదానికి 2 ఇంద్రగణాలు 1 సూర్యగణం మళ్ళీ 2 ఇంద్రగణాలు 1 సూర్యగణం మొత్తం 6 గణాలుంటాయి. ప్రాసనియమం ఉన్నది. నన్నయ పంచమ గణాద్యక్షరంతో యతి వేస్తే తర్వాతివారు చతుర్థ గణాద్యక్షరంతో యతి వేశారు.

వ. నీ అంతఃకరణ ప్రవృత్తి కగోచరం బెద్ధియు లే: దయినను నా పడిన పరాభవం బెఱింగించెద. 135

ప్రతిపదార్థం: నీ, అంతఃకరణ ప్రవృత్తికి= నీ లోబుద్ధికి; అగోచరము= కానరానిది; ఎద్దియు= ఏది కూడా; లేదు; అయినను; నా పడిన= నేను అనుభవించిన; పరాభవంబు+ఎఱింగించెద= అవమానాన్ని తెలుపుతాను.

తాత్పర్యం: నీకు తెలియంది ఏదీ లేదు. అయినా నేను అనుభవించిన పరాభవాన్ని నీకు తెలుపుతాను.

విశేషం: అంతఃకరణం= లోపలి ఇంద్రియం 1. మనస్సు 2. బుద్ధి 3. చిత్తం 4. అహంకారం. ఈ నాలుగింటికి అంతఃకరణ చతుష్టయం అని పేరు.

**సీ. పార్థివప్రభుడైన పాండుమహీపతి । కోడల నయి, యుద్ధకుశలు లయిన
పాండుతనూజుల భార్యనై, పూజ్యుడ । వైన నీ యనుజనై, యధికశక్తిఁ
బరఁగు ధృష్టద్యుమ్ను భగినినై, ధృతరాష్ట్రు । పట్టిచే సభఁ దలపట్టి యీడ్వఁ
బడి, పాపకర్ముచేఁ బరిధాన మొలువంగఁ । బడి, దారుణం బైన పరిభవంబు**

**ఆ. పడితి; నట్టి నన్నుఁ బాండవులే సూచుచు । నుండి రొరులు వోలె నుక్కు దక్కి;
యాపగాతనూజుఁ డాదిగాఁ గల వృద్ధ । బంధుజనులు సూచి పలుక రయిరి. 136**

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ, ప్రభుడు+ఐన= రాజులకు రాజు అయిన; పాండు, మహీపతి= పాండురాజు; కోడలను+అయి; యుద్ధకుశలులు+అయిన= యుద్ధంలో నేర్పరులైన; పాండుతనూజుల= పాండవుల; భార్యను+ఐ; పూజ్యుడవు+ఐన= పూజించదగినవాడివైన; నీ, అనుజను+ఐ= నీకు చెల్లెలివై; అధిక, శక్తిన్+పరఁగు= గొప్ప బలంచేత ఒప్పునట్టి; ధృష్ట, ద్యుమ్ను, భగినిన్+ఐ= ధృష్టద్యుమ్నుడి సోదరివై; ధృతరాష్ట్రుపట్టిచే= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకుచేత; (దుశ్శాసనుడిచేత); సభన్= సభలో; తలపట్టి= శిరస్సుపట్టుకొని; ఈడ్వఁబడి= లాగబడి; పాపకర్ముచేన్= పాపపు పనులు కలవాడిచేత; పరిధానము= బట్ట; ఒలువంగన్+పడి= అపహరించబడి; దారుణంబు+ఐన= ఘోరమైన; పరిభవంబు పడితిన్= అవమానం పొందాను; అట్టి; నన్నున్, పాండవులే; ఒరులు+పోలె= ఇతరులవలె; ఉక్కు, తక్కి= చేవ లేక; చూచుచున్+ఉండిరి= చూస్తూ ఉండినారు; ఆపగా తనూజుడు= నదీపుత్రుడైన భీష్ముడు; ఆదిగాన్+కల= మొదలుగా ఉన్న; బంధుజనులు= చుట్టాలు; పలుకరు+అయిరి= మౌనంగా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: నేను చక్రవర్తి అయిన పాండురాజు కోడలిని. వీరాధివీరులైన పాండవుల భార్యను. మహాబలశాలి అయిన ధృష్టద్యుమ్నుడి సహోదరిని. నీకు చెల్లెలిని. అట్టి నన్ను దుశ్శాసనుడు నిండుసభలో తలవెండ్రుకలు పట్టి ఈడ్చాడు; నలువలొలిచి దారుణంగా అవమానించాడు. అప్పుడు పాండవులు మిన్నకున్నారు. భీష్మాదివృద్ధులు, బంధువులు చూచి ఊరకున్నారు.

క. శరణనినవారిఁ గరుణా । కరులయి రక్షించు పురుషకారాన్వితులే

శరణని యఱచిన నాలిం । పర భీమార్జునుల బాహుబల మేమిటికిన్?

137

ప్రతిపదార్థం: శరణు+అనినవారిన్= రక్షించుమని కోరినవారిని; కరుణా+ఆకరులు+అయి= దయకు నెలవైన వారయి; రక్షించు= కాపాడే; పురుషకార+అన్వితులే= పురుష ప్రయత్నం (పౌరుషం) కలవారే; శరణు+అని, అఱచినన్= కాపాడండని (నేను) మొరపెట్టినప్పటికి; ఆలింపరు+అ= వినలేదుకదా!; భీమ+అర్జునుల= భీముడియొక్క అర్జునుడియొక్క; బాహుబలము= భుజశౌర్యం; ఏమిటికిన్= ఇక దేనికి?

తాత్పర్యం: శరణు వేడినవారిని కాపాడేవారే (పాండవులు) 'నన్ను రక్షించండి' అని మొరపెట్టుకొన్న నా ఆక్రందన ఆలకించలేదుకదా! ఇంక భీమార్జునుల భుజబల మెందుకు?

వ. భ్రాతృ పుత్ర బంధుజనంబులు నాకుం గలిగియు లేని వారయి; రట్టియెడం గర్జుండు నన్నుం జూచి నగియె. 138

ప్రతిపదార్థం: |భ్రాతృ, పుత్ర, బంధు జనంబులు= సహోదరులు, కొడుకులు, చుట్టూలు; నాకున్+కలిగియు= నాకు ఉన్నప్పటికిని; లేనివారు+అయిరి; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; నన్నున్+చూచి; కర్జుండు; నగియెన్= నవ్వాడు.

తాత్పర్యం: సోదరులు, కొడుకులు, బంధువులు దండిగా నాకున్నప్పటికి, నా కెవ్వరూ లేనివారు అయినారు. ఆ సమయంలో కర్ణుడు నన్నుచూచి నవ్వాడు.

ఆ. కర్ణునగవు లోకగర్జితుండగు దుస్స, సేను చెయిదికంటె శిఖియ పాలె

నడరి నా మనంబు నతిదారుణక్రియ । నేర్చుచున్నయది మహీధరుండ!

139

ప్రతిపదార్థం: కర్ణు, నగవు= కర్ణుడియొక్క నవ్వు; లోక, గర్జితుండగు+అగు= లోకంలోని జనులందరిచేత తెగడబడిన; దుస్ససేను= దుశ్శాసనుడి; చెయిదికంటె= చేష్టకంటె; శిఖి+అ, పాలెన్= అగ్నివలె; అడరి= అతిశయించి; నా, మనంబున్= నా మనస్సును; అతిదారుణ క్రియన్= మిక్కిలి ఘోరమైన రీతిగా; మహీధరుండ= (భూమిని తాల్చిన) శ్రీకృష్ణా!; ఏర్చుచున్న+అది= కాలుస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఓకృష్ణా! లోకులచేత నిందించబడే దుశ్శాసనుడి దుష్టచేష్ట కంటె, కర్ణుడు నన్ను చూచి నవ్విననవ్వు నా మనస్సును మహాఘోరంగా కాలుస్తూ ఉన్నది.

వ. తొల్లివేదాధ్యయనంబుసేయుచు బాలకేళీవినోదంబున నున్న కాలంబునఁబ్రమాణకోటియందు సుపుండయిన భీమసేను నంటగట్టి గంగమడుపునం ద్రోపించియు, విషంబుఁబెట్టియు, విషసర్పంబులంబట్టి గఱపించియు, జననీసహితులైన యేవురను వారణావతంబున లక్కయిల్లు సొనిపి యందు దహనంబుఁ

బ్రయోగింపం బంచయు ననేకంబులైన యపకారంబులు సేసి, యిప్పుడు దుర్యోధనుం డధర్మద్యూతంబున రాజ్యంబు నపహరించి, రాజలోక సమక్షంబునం దమ్ము నిరాకృతులం జేసినను బరాక్రమపరాజ్ముఖులైన పాండవులు నా పడిన పరిభవంబు నెట్లు దలఁగెద?' రని బాష్పధారా స్వపితపయోధర యయి పాణిపల్లవంబున నయన సమ్మార్జనంబు సేయుచున్న పాంచాలిం జూచి వాసుదేవుం డిట్లనియె. 140

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= కడచిన కాలంలో; వేద+అధ్యయనంబు+చేయుచు= వేదాలను చదువుతూ; బాల, కేళీ, వినోదంబునన్+ఉన్న, కాలంబునన్= చిన్నతనపు ఆటల వేడుకతో ఉన్నప్పుడు; ప్రమాణకోటి+అందు= (గంగా తీరంలో) ప్రమాణకోటి అనే లోతైన గంగమడుగు ప్రదేశంలో; సుప్తుండు+అయిన= నిదురపోయిన; భీమసేనున్+అంటన్+కట్టి= భీముడిని కదలకుండా కట్టివేసి; గంగమడువునన్+త్రోపించియు= గంగనీరు లోతుగా ఉండేచోట త్రోయించియున్నా; విషంబున్+పెట్టియు= తిండిలో విషం కలిపి తినిపించియున్నా; విషసర్పంబులన్+పట్టి= విషంకల పాములను పట్టుకొనివచ్చి; కఱపించియు= కరచేటట్లుచేసియున్నా; జననీ సహితులు+ఐన= తల్లితో కూడి ఉన్న; ఏవురను= అయిదుగురిని (పాండవులను); వారణావతంబునన్= వారణావతం అనే పేరున్న పట్టణంలో; లక్క+ఇల్లు+చొనిపి= లక్కతో నిర్మించిన గృహంలో ఉండేటట్లు చేసి; అందు; దహనంబున్= అగ్నిని; ప్రయోగింపన్+పంచయున్= ముట్టించే ఏర్పాటు చేసియున్నా; అనేకంబులు+ఐన+అపకారంబులు= పెక్కు కీడులు; చేసి; ఇప్పుడు; దుర్యోధనుండు; అధర్మద్యూతంబునన్= ధర్మ రహితమైన (మోసంతో కూడిన) జూదంలో; రాజ్యంబున్+అపహరించి= రాజ్యాన్ని లాగుకొని; రాజ, లోక, సమక్షంబునన్= రాజులందరి ముందు; తమ్ము నిరాకృతులన్+చేసినను= అవమానించినప్పటికి; పరాక్రమ+పరాజ్ముఖులు+ఐన= శౌర్యం చూపనట్టి (పరాక్+ముఖులు= పెడమొగం పెట్టినవారు, విముఖులు); పాండవులు; నా పడిన= నేను పొందిన; పరిభవంబున్, ఎట్లు+తలఁగెదరు= అవమానాన్ని ఏ విధంగా పొగొట్టగలరు?; అని; బాష్ప, ధారా, స్వపిత, పయోధర+అయి= కన్నీటిధారలచేత తడవబడిన స్తనాలు కలదై; పాణి పల్లవంబున= చిగురుటాకువంటి చేతితో; నయన సమ్మార్జనంబు= కన్నులను తుడుచుకొనటం చేస్తున్న; పాంచాలిన్+చూచి= పాంచాలదేశరాజుపుత్రికను ద్రౌపదిని చూచి; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: చాలాకాలం క్రిందట వేదాలు చదువుకొంటూ, పిల్లలతో ఆడుకొంటున్న కాలంలో భీముడు ఒకనాడు ప్రమాణకోటిప్రదేశంలో గాఢనిద్రలో మునిగి ఉంటే, అతడిని ప్రమాణకోటి అనే పేరుగల అగాధమైన గంగమడుగులో త్రోయించారు, విషం తినిపించారు, విషసర్పాలచేత కరిపించారు; పంచపాండవులను తల్లితోపాటు వారణావతంలో లక్క-ఇంట్లో పెట్టి కాల్పించటానికి ప్రయత్నించారు. ఇప్పుడు మోసపుజూదంలో రాజ్యం లాగుకొన్నారు. అయినా, అన్ని అవమానాలను భరించి పాండవులు నేడు శౌర్యం కోల్పోయి పడి ఉన్నారు. ఇక, నేను పడిన పరాభవాన్ని ఎలా తొలగించగలరు?'- అని ద్రౌపది విలపించింది. అప్పుడామె కన్నీళ్లు పాలిండ్లను తడుపుతూ ఉండగా, చేతితో కన్నులు తుడుచుకోసాగింది. అట్టి పాంచాలిని చూచి శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లా పలికాడు.

చ. 'తనుకుచు నున్న నీ హృదయతాప నిమిత్తమునన్ సురేంద్రునం దను పటుబాణపాతహతిఁ దద్ధతరాష్ట్రబలంబు మృత్యుసౌ దనమున కేఁగుఁ జు; మ్మిదియ తథ్యము; నా వచనంబు దప్ప ది వ్యసనిధు లేడు నింకిన, దివంబును రాత్రియు సంచలించినన్. 141

ప్రతిపదార్థం: తనుకుచున్+ఉన్న= తపిస్తున్న; నీ హృదయ, తాప, నిమిత్తమునన్= నీ గుండెలోని బాధ కారణంగా; సుర+ఇంద్ర, నందను= దేవేంద్రుడి కొడుకు అంటే అర్జునుడియొక్క; పటు, బాణ, పాత, హతిన్= తీవ్రమైన అమ్ములు

పడటం వలన కలిగిన దెబ్బలచేత; తద్, ధృతరాష్ట్ర బలంబు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి బలం (సేన); మృత్యుసాదనమునకున్+ఏగున్= మరణగృహ వాటికకు (యమ సదనానికి= నరకానికి) వెళ్తుంది; చుమ్ము= సుమా!; ఇది+అ, తథ్యము= ఇదే నిజం; నా వచనంబు= నామాట; ఈ+వనవిధులు+విడున్= ఈ సప్తసాగరాలు; ఇంకిన; దివంబును= పగలును; రాత్రియు= రేయి; సంచలించినన్= కదలి తారుమారైనను; తప్పదు= జరిగి తీరుతుంది.

తాత్పర్యం: నీ హృదయతాపం కారణంగా, అర్జునుడి యొక్క కఠోర బాణాపాతంచేత ధార్తరాష్ట్రలు మృత్యుసదనానికి చేరక తప్పదు. సప్తసాగరాలు ఇంకిపోయినప్పటికీనీ, పగలు, రాత్రి తారుమారైనప్పటికీనీ నామాట నిజంగా జరిగి తీరుతుంది.

వ. అనిన నర్జునుండు ద్రౌపదిం జూచి యిట్లనియె.

142

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా; అర్జునుండు; ద్రౌపదిన్+చూచి= ద్రౌపదిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా అర్జునుడు ద్రౌపదిని చూచి ఇట్లా పలికాడు.

వ. 'ఈ పురుషోత్తముండు మన కిందఱకుం గుశలంబు సేయుచుం

బాపకలంకపంకములఁ బాయఁగఁ జేయుటఁ జేసి దుర్మదో

ద్వీపితశత్రుసంహతి హతిం బరమార్థము పొందు; నేల సం

తాపము నీకుఁ జేయఁగఁ బ్రిధామజయోన్నతి గల్గియుండఁగన్.'

143

ప్రతిపదార్థం: ఈ, పురుష+ఉత్తముండు= ఈ శ్రీకృష్ణుడు (పురుషులలో ఉత్తముడు); మనకు+ఇందఱకున్= ఇంతమందికి మనకు; కుశలంబు+చేయుచున్= క్షేమం చేకూర్చుతూ; పాప, కలంక, పంకములన్+పాయఁగన్+చేయుటన్+చేసి= పాపం, నింద అనే బురదలను తొలగించటంచేత; దుర్మద+ఉద్దీపిత, శత్రు, సంహతి= చెడుగర్వంచేత ప్రజ్వలించే శత్రువుల సముదాయం; హతిన్= నాశాన్ని; పరమార్థము+అ, పొందున్= యధార్థంగా పొందుతుంది; ప్రిధామ+జయ+ఉన్నతి= మూడులోకాలను జయించ గలిగే గొప్పతనం (విష్ణువువలని జయంయొక్క గొప్పతనం); కల్గి యుండఁగన్= కలిగి ఉండగా; ఏల, సంతాపము, నీకున్+చేయఁగన్= ఎందుకు నీవు దుఃఖిస్తూ ఉండటం?

తాత్పర్యం: 'పురుషోత్తముడైన శ్రీకృష్ణుడు మన యోగక్షేమాలను చూస్తూ ఉన్నాడు. పాప కళంక పంకాలను తొలగింపచేస్తున్నాడు. దుర్మదులైన మన శత్రువులు నశించగలరు. మూడులోకాలను జయించగల గొప్పతనం (విష్ణువు బాసటగా ఉండటం చేత) మనకు చేకూరి ఉన్నది. ఇంక నీకు సంతాపం ఎందుకు?'

వ. అనిన సక్రోధుం డయి ధృష్టద్యుమ్నుం డిట్లనియె.

144

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అట్లా చెప్పగా; సక్రోధుండు+అయి= కోపంతో కూడిన వాడయి; ధృష్టద్యుమ్నుండు- ద్రౌపది సోదరుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అట్లా అర్జునుడు చెప్పగా, కోపంతో కూడినవాడయి ధృష్టద్యుమ్నుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. 'వినయవిహీనుల దుర్యోధన, ధన దుశ్శాసనులఁ బవనతనయుఁడు, రాధా

తనయుని నరుఁ డేఁ గుంభజుఁ | ననిఁ జంపుదు; మేల వగవ నంబుజనేత్రా!'

145

ప్రతిపదార్థం: వినయ, విహీనులన్= అడకువలేని వారైన; దుర్యోధన, దుశ్శాసనులన్= దుర్యోధనుడిని, దుశ్శాసనుడిని; పవనతనయుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; రాధాతనయుని= (రాధ కొడుకు) కర్ణుడిని; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఏన్= నేను; కుంభజున్= (కుండలో పుట్టిన) ద్రోణుడిని; అనిన్= యుద్ధంలో; చంపుదుము= సంహరిస్తాం; అంబుజనేత్రా!= పద్మాలవంటి కన్నలు కలదానా! ఓ ద్రౌపదీ! వగవన్+ఏల= విచారించట మెందుకు?

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నలు కల ఓ ద్రౌపదీ! భీముడు దుర్యోధన దుశ్శాసనులను, అర్జునుడు కర్ణుడిని, నేను ద్రోణుడిని యుద్ధంలో చంపుతాం. నీవు విచారించ నవసరం లేదు' - అని ద్రౌపదితో ధృష్టద్యుమ్నుడు పలికాడు.

వ. అని యందఱు ద్రుపదరాజపుత్రి నాశ్వాసించి; రంత నచ్యుతుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె.

146

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; అందఱు; ద్రుపద, రాజ, పుత్రిన్= ద్రౌపదిని; ఆశ్వాసించిరి= ఊరడించారు; అంతన్; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ధర్మరాజునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అందరు ద్రౌపదిని ఊరడించారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'ద్వారవతినుండి యే యుయుధానువలన | ధారుణీశ! యింతయు విని తత్క్షణంబ

యరుగుదెంచి యాపన్నుడ వైన నిన్నుఁ | జూచి దుఃఖోపహతమనస్కుండ నైతి.

147

ప్రతిపదార్థం: ద్వారవతిన్+ఉండి= ద్వారకలో ఉండి; ఏన్= నేను; యుయుధానువలనన్= సాత్యకి వలన; ఇంతయు= ఈ (ద్యూత) వృత్తాంతమంతయు; విని; తత్, క్షణంబు+అ= వెంటనే; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఆపన్నుడవు+ఐన, నిన్నున్= కష్టాలలో ఉన్న నిన్ను; చూచి; దుఃఖ+ఉపహత, మనస్కుండన్+ఐతి= శోకచేత కొట్టబడిన మనస్సు కలవాడిని అయ్యాను.

తాత్పర్యం: 'ఇక్కడి మీ వృత్తాంతాన్ని అంతటిని నేను యుయుధానుడు చెప్పగా ద్వారకలోనే విని మిక్కిలి దుఃఖించి నిన్ను చూడటానికి వెంటనే బయలుదేరి వచ్చాను.

విశేషం: సాత్యకికి యుయుధానుడనే పేరు కూడా ఉన్నది.

వ. అయ్యవసరంబున నేను మీయొద్ద నుండమిం జేసి యిట్టి దుర్వ్యసనంబు సంభవితైఁ; గామజంబులైన స్త్రీ ద్యూత మృగయా పానంబు లను నాలుగు దుర్వ్యసనంబులం బ్రవర్తిల్లకుండఁ బ్రతిషేధింపవలయు; నందును విశేషంబుగా ననర్థమూలంబయిన పాపద్యూతంబుఁబరిహరింపనినాఁడు పాపం బగు నని హేతుద్భవ్యాంతంబులు సూపి, కృప ద్రోణ విదుర గాంగేయులం దోడుసేసికొని యాంబికేయు నొడంబఱిచి దుష్టద్యూతంబు సర్వ ప్రకారంబుల వారింతు.

148

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఏను, మీ, ఒద్దన్; ఉండమిన్+చేసి= లేకపోవటంచేత; ఇట్టి; దుర్, వ్యసనంబు= చెడ్డ ద్యూతాసక్తి (వ్యసనం= కామక్రోధాదులవలన కలిగిన దోషం); సంభవితైన్= కలిగింది; కామజంబులు+ఐన=

కోరికలవలన పుట్టిన; స్త్రీ, ద్యూత, మృగయా, పానంబులు+అను= ఆడుది, జూదం, వేట, త్రాగుడు అనే; నాలుగు; దుర్, వ్యసనంబులన్= చెడ్డ ఆసక్తులలో; ప్రవర్తిల్లకుండన్= నడచుకొనకుండ; ప్రతిషేధింపవలయున్= త్రోసిపుచ్చవలెను; అందును; విశేషంబుగాన్= ఎక్కువగా; అనర్థమూలంబు+అయిన= కీడుకు కారణమైన; పాపద్యూతంబున్= పాపంతో కూడిన జూదం; పరిహారింపనినాడు= విడువనిరోజు; పాపంబు+అగున్= పాపం దాపురిస్తుంది; అని= అని చెప్పి; హేతు, దృష్టాంతంబులు= కారణాలు, నిదర్శనాలు; చూపి; కృప, విదుర, గాంగేయులన్, తోడుచేసికొని= కృపుడిని, విదురుడిని, భీష్ముడిని వెంట పెట్టుకొని (గాంగేయుడు= గంగకొడుకు భీష్ముడు); ఆంబికేయున్= అంబికొడువైన ధృతరాష్ట్రుడిని; ఒడంబటిచి= అంగీకరింపచేసి; దుష్టద్యూతంబు= చెడ్డజూదాన్ని; సర్వప్రకారంబులన్= అన్ని విధాల; వారింతున్= ఆపి ఉండును.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నేను నీ దగ్గర లేను. అందువలన ఈ దుర్వ్యసనం సంభవించింది. మహిళ, మద్యం మృగయ(వేట), జూదం అనే నాలుగున్నూ పెద్దవ్యసనాలు. అందులోనూ అనర్థాలకు మూలమైన పాపపు జూదం వదలిపెట్టకపోతే పాపం చుట్టుకొంటుంది; ఆ జూదం జరిగినప్పుడు అక్కడ నేనే ఉండి ఉంటే, అనేక హేతువులను, నిదర్శనాలను చూపి, పెద్దలయిన కృప ద్రోణ విదుర భీష్ముల తోడ్పాటుతో ధృతరాష్ట్రుడిని ఒప్పించి ఆ పాపపు జూదాన్ని ఆపుచేసి ఉండేవాడిని.

క. వలచి హితంబునక బధ్యముఁ బలికినఁ జేకొనని ధర్మబాహ్యుల నవివే

కుల నిగ్రహింతు: మీ కె । గులు మత్సాన్నిధ్యమున నగునె యెయ్యెడలన్?

149

ప్రతిపదార్థం: వలచి= ప్రేమ చూపి; హితంబునన్= మేలు కలగటానికై; పధ్యమున్= మంచిదైన దాన్ని; పలికినన్= చెప్పినప్పటికీ; చేకొనని= స్వీకరించని; ధర్మబాహ్యులన్= ధర్మానికి దూరమైన వారిని; అవివేకులన్= వివేకం లేని వారిని (మూర్ఖులను); నిగ్రహింతున్= కూలద్రోస్తాను; ఏ+ఎడలన్= ఏ పట్టననైనా; మత్, సాన్నిధ్యమునన్= నేను దగ్గరగా ఉన్నప్పుడు; మీకు; ఎగ్గులు= కీడులు; అగునె?= సంభవిస్తాయా?

తాత్పర్యం: ప్రేమతో హితవు చెప్పినా వినని మూర్ఖులను, అధర్మపరులను నేను కూలద్రోసి ఉండేవాడిని. నేను దగ్గర ఉంటే మీకు ఎన్నడూ కీడు కలుగదు.

శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజునకు సాంభకాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-15-1)

వ. ఏను సముద్ర తీరంబున సాల్వుతోడం బదినెలలు యుద్ధంబు సేసి వాని వధియించుపాంటె నక్కడ మసలితి; నది గారణంబుగా మీకు దుర్వ్యసనావసరంబున నలభ్యసన్నిధానుండ నయితి' ననిన 'నది యె' ట్లని యుభిష్ఠిరుం డడిగిన, నాతనికి సాంభకాఖ్యానంబు సవిస్తరంబుగాఁగృష్ణుండెట్లనిచెప్పె; నీ యజ్ఞంబున నర్హ్యనిమిత్తంబున నసహిష్ణుండయిన శిశుపాలుండు నాచేత నిహతుం డగుట విని, వాని తమ్ముండు సాల్వుండను వాడు తద్వధ ప్రవర్తిత క్రోధుండయి కామగమనంబైన తన సాంభకం బను నగరంబుతో నన్నద్ధుండయి వచ్చి ద్వారవతీపురంబు నవరోధించి.

150

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సముద్ర, తీరంబున= కడలి ఒడ్డున; సాల్వుతోడన్= సాల్వుడితో; పదినెలలు యుద్ధంబు, చేసి= రణంచేసి; వాని, వధియించు, పాంటెన్= వాడిని సంహరించటం కొరకై; అక్కడ= అచట; మసలితిన్= ఉన్నాను; అది;

కారణంబుగా; మీకు; దుర్, వ్యసన+అవసరంబునన్= చెడు కృత్యం (జూదం) జరిగేకాలంలో; అలబ్ధ, సన్నిధానుండున్+అయితిన్= లభించని సమీపత కలవాడిని అయ్యాను (అంటే మీకు దూరంగా ఉండిపోయాను); అనినన్= అని చెప్పగా; అది; ఎట్లు+అని= ఏ విధంగా జరిగిందని; యుద్ధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అడిగినన్= అడుగగా; ఆతనికి= ధర్మరాజుకు; సౌంభక+ఆఖ్యానంబు= సౌంభకానికి సంబంధించిన కథను; సవిస్తరంబుగాన్= విశదంగా (సంపూర్ణంగా) కృష్ణుండు; ఇట్లు+అని, చెప్పె= ఈ విధంగా తెలిపాడు; నీ యజ్ఞంబునన్= నీ రాజసూయ యాగంలో; అర్హ్యనిమిత్తంబునన్= అర్హ్యం కారణంగా (పూజకొరకైన ద్రవ్యం ఇవ్వటం కారణంగా); అసహిష్ణుండు+అయిన= ఓర్వలేని వాడయిన; శిశుపాలుండు; నాచేత; నిహతుండు+అగుట= చావటం; విని; వాని, తమ్ముండు= శిశుపాలుడి సోదరుడు; సాల్వుండు+అనువాడు; తద్, వధ, ప్రవర్తిత, క్రోధుండు+అయి= అతడి మరణం వలన ఏర్పడిన కోపం కలవాడై; కామ, గమనంబు+ఐన= యథేచ్ఛగా తిరిగే శక్తి కలదైన; తన; సౌంభకంబు+అను; నగరంబుతో; సన్నద్ధుండు+అయి= ప్రయత్నాలు చేసిన వాడయి; వచ్చి; ద్వారకావనీ, పురంబున్= ద్వారకానగరాన్ని; అవరోధించి= ముట్టడించి.

తాత్పర్యం: నేను పదినెలలు సముద్రతీరంలో సాల్వుడితో యుద్ధంచేయవలసి వచ్చింది. అందువలన దుష్టద్యూత సమయంలో మీకు దూరంగా ఉండిపోయాను' - అని అనగా ధర్మరాజు ఆ వృత్తాంతం తెల్పగోరాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు సౌంభకాఖ్యానాన్ని ఇట్లా వివరించదాడగాడు: నీవు చేసిన రాజసూయయాగంలో నాకు పూజార్హ్య ప్రదానం చేయటాన్నిచూచి ఓర్వలేక మత్సరించిన శిశుపాలుడు నాచేత చచ్చాడు కదా! అతడి తమ్ముడే ఆ సాల్వుడు. అతడు కామగమనం గల సౌంభకనగరంతో కదలి వచ్చి ద్వారకాపురిని ముట్టడించాడు.

**చ. 'ప్రతినరపాలకాలు శిశుపాలు బలాధికుఁ జంపి దర్శనం
హితుఁ డగుచున్న వృష్ణిఖలుఁ డెక్కడ? నెక్కడ? నాతనిం జయో
న్నతి వెలయంగఁ జంపెద రణంబున' నంచు నలంఘ్యవిక్రమో
ర్జితుఁ డయి దానిచుట్టు విడిసెం జతురంగమహాబలంబుతోన్.**

151

ప్రతిపదార్థం: ప్రతి నరపాల, కాలు= శత్రురాజులకు యముడైన; శిశుపాలు; బల+అధికున్= బలంచేతగొప్పవాడిని; చంపి; దర్శనంహితుండు+అగుచున్న= గర్వంతో అతిశయిస్తున్న; వృష్ణిఖలుండు= వృష్ణివంశానికి చెందిన దుష్టుడు, కృష్ణుడు; ఎక్కడన్+ఎక్కడన్= ఎక్కడున్నాడు? ఎక్కడున్నాడు? (ద్రుతాంతమైన పదం ఉద్వేగాన్ని తెలుపుతుంది); ఆతనిన్; రణంబునన్= యుద్ధంలో; జయ+ఉన్నతి, వెలయంగన్= గెలుపుయొక్క గొప్పతనం వెలిగేటట్లు; చంపెదన్; అంచున్= అంటూ; అలంఘ్య, విక్రమ+ఊర్జితుండు+అయి= దాట శక్యంకాని పరాక్రమంతో గొప్పవాడయి; దాని చుట్టు (ఆ ద్వారకా) నగరం చుట్టూ; చతురంగ, మహా, బలంబుతోన్= నాలుగు అంగాలు గల పెద్ద సేనతో; విడిసెన్= ముట్టడించాడు.

తాత్పర్యం: 'శత్రురాజులకు యముడివంటివాడైన శిశుపాలుడిని సంహరించి గర్వంతో విహరిస్తున్న శ్రీకృష్ణుడు వృష్ణివంశంవాడు ఎక్కడ ఉన్నాడు? వాడిని చంపి జయోన్నతితో వెలుగుతాను' అని సాల్వుడు మహాపరాక్రమోపేతుడై చతురంగబలాలతో దండెత్తి ద్వారకాపురిని ముట్టడించాడు.

విశేషం: యాదవుల్లో పెక్కు తెగలు ఉన్నాయి. అందులో వృష్ణివంశం ఒకటి. చతురంగబలాలు 1. రథాలు 2. ఏనుగులు 3. అశ్వులు 4. పదాతి దళం (కాల్బలం)

తాత్పర్యం: ఇది ద్వారక కోట వర్ణనం. 1. ఆ కోట-గడ్డితో, జలంతో, ఆహార ధాన్యాలతో, సమిధలతో పుష్కలం. 2. అందులో శతఘ్నులు మున్నగు ఆయుధయంత్రాలు అమర్చబడి ఉన్నాయి. 3. దాటలేని కందకం, ఎత్తైన ప్రాకారాలు, బురుజులు, నాలుగుదిక్కుల నాలుగు గోపురాలు, పెద్ద కవాటాలు అందులో ఉన్నాయి. 4. అచ్చటి సైనికులు ఎక్కువ జీతబత్తెలు పొందటంచేత సంతృప్తులు. సంతోషం మీరి ఉన్నవారు. 5. అక్కడ రథ-గజ-తురగ-పదాతి దళాలు అసంఖ్యాకంగా ఉన్నాయి. 6. పదునైన సరికొత్త ఆయుధవిశేషాలు అలాత శర చక్ర తోమర పరశు పాశ అంకుశ కూటాలు అక్కడ ఉన్నాయి. 7. వీర యోధులు కావలి కాస్తున్న విశాలమైన అట్టలకాలు ఉన్నాయి. అందువలన సాల్వుడు ద్వారకను భేదించలేక కోటవెలుపల మైదానాలలో సైనికశిబిరాలు నిర్మించాడు. అంతేగాక, అతడు తన సౌంభక పట్టణంతో నిత్యం అలజడి సృష్టిస్తున్నాడు. అందువలన యాదవులు ఆ సౌంభకంయొక్క విజృంభణం సహించలేక యుద్ధానికి సర్వాయుధాలతో సిద్ధులయ్యారు.

విశేషం: మహాభారతంలోని ద్వారకాపురి వర్ణన ప్రాచీనయుద్ధకళను అవగాహనం చేసికొనటానికి తోడ్పడుతుంది. ఈ వర్ణన నేటి ఇరవయ్యవ శతాబ్దిలోని వాళ్ళకు సైతం ఆశ్చర్యం కలిగిస్తుంది. ఇక సౌంభక కల్పన, ఇరవయ్యవ శతాబ్దివారి ఊహలకు కూడ అందనట్టిది. సౌంభకం కామగమనం కల నగర మట! రామాయణంలో సారథి లేనిది, అసంఖ్యాక ప్రజలు పయనించటానికి వీలైనట్టిది అయిన పుష్పక విమాన వర్ణన ఉన్నది. ఇక మహాభారతంలోని సౌంభకం తీరు వేరు. ఆ అభివర్ణన నేటి వైజ్ఞానిక కల్పనాకథలతో సంబంధం ఉన్నది.

**క. ఉద్యుద్ధులు గుమారులు । విద్యాధరసములు పురము వెలువడిరి రణై
కోద్యములు చారుదేష్టుడు । బ్రద్యుమ్నుడు సాంబుడును విపక్షజిహాంసన్. 154**

ప్రతిపదార్థం: ఉద్యుత్+బలులు= విజృంభించే బలం కలిగిన వాళ్ళు; కుమారులు= (యాదవ) రాజపుత్రులు; విద్యాధరసములు= విద్యాధరులతో సరితూగేవాళ్ళు (దేవతలలో ఒక తెగవారు విద్యాధరులు); రణ+ఏక+ఉద్యములు= యుద్ధం చేయటంలోనే మిక్కిలి ఆసక్తి కలిగిన వాళ్ళు; చారుదేష్టుడున్; ప్రద్యుమ్నుడు; సాంబుడును (అనే రాకుమారులు); విపక్ష, జిహాంసన్= శత్రువులను చంపాలనే కోరికతో; పురము, వెలువడిరి= ద్వారకాపురి కోటలోపలినుండి బయటకు వచ్చారు.

తాత్పర్యం: చారుదేష్టుడు, ప్రద్యుమ్నుడు, సాంబుడు శత్రునిర్మూలన చెయ్యాలన్న కోరికతో మహోత్సాహంతో ద్వారకాపురికోటలోపలినుండి బయటకు వచ్చారు. ఆ యువవీరులు బలవంతులు, విద్యాధరులవంటివారు, యుద్ధనిపుణులు.

మణిభూషణము.

**రామవిక్రముః డజేయుః డరాతి గజావలీ
సామజాహితుడు సాంబుడు సాల్వచమూపతిన్
క్షేమవృద్ధి యనువాని నకృత్రిమ సాహసో
ద్ధాముః డాఠే శరధారల ధారుణిః గప్పుచున్. 155**

ప్రతిపదార్థం: రామవిక్రముడు= శ్రీరాముడి వంటి పరాక్రమం కలవాడు; అజేయుడు= జయించనలవికానివాడు; అరాతి, గజ+ఆవలీ, సామజ+అహితుడు= శత్రువులయొక్క ఏనుగుల సముదాయాలకు సింహం వంటి వాడు లేదా శత్రువులనే

ఏనుగుల సమూహాలకు సింహంవంటివాడు; సాంబుడు; సాల్వచమూపతిన్= సాల్వసేనాధిపతిని; క్షేమవృద్ధి+అనువానిన్; అకృత్రిమ, సాహస+ఉద్దామున్= సహజమైన ధైర్యంతో (తెగువతో) కూడినట్టివాడిని; శరధారలన్= బాణపరంపరలచేత; ధారుణిన్= భూమిని; కప్పుచున్; తాకెన్= డీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీరాముడి పరాక్రమం వంటి పరాక్రమం కలవాడు, జయింపసాధ్యంకానివాడు, శత్రుగజాలను చీల్చిచెండాడటంలో సింహంలాంటివాడు అయిన సాంబుడు, శరపరంపరలతో భూమిని కప్పతూ, సహజసాహసంతో భయంకరుడైన సాల్వసేనాధిపతిక్షేమవృద్ధిని ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'గజావలీ సామజాహితుడు' అనే పదగుంఫనాన్ని 'గజ+ఆవలీ, సామజ+అహితుడు' అని విడదీయాలి. అయితే గజములు అంటే ఏనుగులు; సామజములు అంటే ఏనుగులు. ఇచట పునరుక్తి దోషం ఉన్నట్లు స్థూల దృష్టికి భ్రమ కలుగుతుంది. కాని శత్రువులనే ఏనుగులదండకు సామజ+అహితుడు= సింహం వంటివాడు అనే అర్థం చెప్పాలి. రూపకాలంకారం. 'మణి భూషణం' పద్యానికి ర-న-భ-భ-ర- అనే గణాలు ప్రతి పాదంలోను ఉంటాయి. 10వ అక్షరం యతిస్థానం.

క. జాంబవతేయు బృహద్విశి । ఖంబులకున్ బెదర కెదిరి ఘనుఁ డేసి రణా

గ్రంబున నాతనిపై నవి । లంబతుడై క్షేమవృద్ధి లక్షశరంబుల్.

156

ప్రతిపదార్థం: జాంబవతేయు= (జాంబవతికొడుకు) సాంబుడియొక్క; బృహత్ విశిఖంబులకున్= పెద్దబాణాలకు; బెదరక; ఎదిరి= ఎదిరించి; ఘనుడు= గొప్పవాడు; క్షేమవృద్ధి; అవిలంబితుడు+ఐ= ఎడతెగకుండ (ఆలస్యంలేకుండ); రణ+అగ్రంబునన్= అని మొనముందట; ఆతనిపై= సాంబుడిపై; లక్షశరంబుల్= లక్షబాణాలు; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: సాంబుడు వేసిన పెద్ద బాణాలకు బెదరక క్షేమవృద్ధి తిరిగి ఆ యుద్ధంలో సాంబుడిపై లక్షబాణాలను ప్రయోగించాడు.

వ. వాని యేయు శరంబుల నేర్పునకు సహింపక సాంబుండు జాంబూనదపుంఖంబులయిన విశిఖంబులం

దదీయ రథాశ్వమర్మంబుల నేసిన నవి మర్మభేదవేదనలం దలలి యతివేగంబున రణంబు వెలువడ రథం

బీడ్డుకొని సారథికి వశంబుగాక వఱచె: నట్లు సాల్వ చమూపతి సమరవిముఖుం డయిన.

157

ప్రతిపదార్థం: వాని, ఏయు, శరంబుల, నేర్పునకున్= వాడు (క్షేమవృద్ధి) వేసే బాణాలనేర్పుకు; సహింపక, సాంబుండు; జాంబూనదపుంఖంబులు+అయిన= బంగారు చివరలు కల; విశిఖంబులన్= బాణాలతో; తదీయ, రథ+అశ్వ, మర్మంబులన్= ఆతడియొక్క రథాలకు పూన్చిన గుర్రాలయొక్క జీవస్థానాలలో; ఏసినన్= కొట్టగా; అవి, మర్మ, భేద, వేదనలన్+తలరి= జీవస్థానాలు చీలటంచేత కలిగిన బాధతో నొచ్చి; అతివేగంబునన్= మిక్కిలి వేగంతో; రణంబు వెలువడన్= యుద్ధంనుండి తొలగేటట్లు; రథంబు+ఈడ్చుకొని= రథాన్ని ఈడ్చుకొని; సారథివశంబు, కాక= చోదకుడికి లోబడక; వఱచెన్= పారిపోయాయి; అట్లు= ఆ విధంగా; సాల్వచమూపతి= సాల్వసేనాని; సమర, విముఖుండు= యుద్ధంనుండి వెనుదిరిగినవాడు; అయినన్= కాగా.

తాత్పర్యం: క్షేమవృద్ధి వేసిన బాణాలకు తాళలేక సాంబుడు, బంగరుచివరలు కలిగిన బాణాలతో ఆతని రథానికి పూన్చిన గుర్రాల మర్మస్థానాలలో కొట్టాడు. ఆబాధకు గుర్రాలు తాళలేక, సారథికి లొంగక, రథాన్ని యుద్ధభూమినుండి తొలగించుకొని పారిపోయాయి. ఆ విధంగా సాల్వసేనాపతి యుద్ధవిముఖుడు కాగా-

స్యాగతము.

వేగవంతుఁ డను వీరుఁడు సాంబున్

వేగవంతుఁ డయి వీఁకను దాఁకెన్

వేగ బాణపదవీ తతులన్ ది

గ్లాగముల్ విశిఖపంజరముల్ గాన్.

158

ప్రతిపదార్థం: వేగవంతుఁడు+అను, వీరుఁడు= వేగవంతుడనే శూరభటుడు; వేగవంతుఁడు+అయి= వేగంకలవాడయి; సాంబున్= సాంబుడిని; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; వేగ, బాణ, పదవీ, తతులన్= శీఘ్రంగా వెళ్ళే అమ్ముల మార్గాల సమూహాలతో; దిగ్+భాగముల్= దిగంతరాలు; విశిఖ, పంజరముల్+కాన్= బాణాలతో ఏసిన గూళ్ళు కాగా; తాఁకెన్= తలపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: వేగవంతు డనే వీరుడు సాంబుడిని వేగంగా ఎదుర్కొన్నాడు. ఆతడు వేసిన వేగబాణపరంపరలతో దిగంతరాలు బాణపంజరాలయ్యాయి.

విశేషం: స్యాగతపద్యానికి ప్రతిపాదంలో ర-న-భ-గగ అనే గణా లుంటాయి. 7వ అక్షరం యతిస్థానం.

ఆ. సాంబుఁ బాయు మనుచుఁ జారుదేష్టుం డల్లి । వేగవంతుఁ దాఁకి వీఁకతోడ

వాని మస్తకంబు వ్రయ్యంగ వడి గడం । బొడిచె రుధిరవారిపూర మొలుక.

159

ప్రతిపదార్థం: సాంబున్+పాయుము+అనుచున్= సాంబుడిని తప్పుకొమ్మని పలికి; చారుదేష్టుండు; అల్లి=కోపించి; వేగవంతున్+తాఁకి= వేగవంతుడిని ఎదిరించి; వీఁకతోడ= ఉత్సాహంతో; వాని, మస్తకంబు= వాడితల; వ్రయ్యంగ= పగిలేటట్లు; వడిన్= వేగంగా; గడన్= గడతో; రుధిర, వారి, పూరము+బలుకన్= నెత్తురునీటి సమూహం (వెల్లువ) జారి కారగా; పొడిచెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: సాంబుడిని ప్రక్కకు తప్పుకొమ్మని పలికి, చారుదేష్టుడు వేగవంతుడితో పోరాడి, అతడి తల పగిలేటట్లు తనగదతో కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు వేగవంతుడి తలనుండి నెత్తురు నీటివెల్లువగా ప్రవహించింది.

వ. ఇట్లు చారుదేష్టు నిఘ్నరగదాఘాతంబున వేగవంతుండు విగతజీవుండయి నిర్ఘాతపాత భిన్నోన్నతగిరి

శిఖరంబునుంబోలె నేలఁ ద్రైశ్చినం జూచి విచింత్యం డను వాఁ డవిచింత్యవిక్రముం డయి.

160

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; చారుదేష్టు= చారుదేష్టుడియొక్క; నిఘ్నర, గదా+ఆఘాతంబునన్= కఠోరమైన గద దెబ్బకు; వేగవంతుండు; విగత, జీవుండు+అయి= పోయిన ప్రాణాలు కలవాడై; నిర్ఘాత, పాత, భిన్న+ఉన్నత, గిరి, శిఖరంబునున్+పోలె= పిడుగుపాటుచేత పగిలిన ఎత్తైన కొండకొనవలె; నేలన్+త్రైశ్చినన్= నేలపై దొర్లి పడగా; చూచి; విచింత్యండు+అనువాఁడు; అవిచింత్య+విక్రముండు+అయి= ఊహించ నలవికాని పరాక్రమం కలవాడయి (అనాలోచితంగా విజృంభించినట్టివాడయి).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చారుదేష్టుని గదాఘాతానికి వేగవంతుడు, పిడుగుపాటుకు ఎత్తైన కొండకొన పగిలి నేలపై దొరలి కూలినట్లు క్రిందపడి మరణించాడు. అప్పుడు విచింత్యుడనేవాడు అవిచింత్యపరాక్రముడై చారుదేష్టుడితో పోరాడటానికి తలపడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. చారుదేష్టుపై గడువాడిశరము లేసె; నతఁడు కార్ముకహస్తుఁడై యాక్షణంబు వానిపై నభిమంత్రించి వహ్నిబాణ మేసె నుగ్రస్ఫులింగంబు లెసఁగఁ జదల.

161

ప్రతిపదార్థం: చారుదేష్టుపైన్= చారుదేష్టుడిమీద; (విచింత్యుడు); కడు, వాడి శరములు+ఏసెన్= మిక్కిలి వాడి అయిన బాణాలు ప్రయోగించాడు; అతఁడు= ఆ చారుదేష్టుడు; కార్ముక, హస్తుఁడు+బ= విల్లు చేతిలో కలవాడై; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆక్షణంలోనే; వానిపైన్= ఆ విచింత్యుడిపై; అభిమంత్రించి= లెస్సగా మంత్రాలు ఉచ్చరించి; వహ్ని, బాణము= ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని; చదలన్= ఆకాశంలో; ఉగ్రస్ఫులింగంబులు= భయంకరమైన నిప్పురవ్వలు; ఎసఁగన్= విస్తరించగా; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: విచింత్యుడు చారుదేష్టుడిపై కడువాడిబాణాలు వేశాడు. చారుదేష్టుడు ఆ క్షణంలోనే చేతిలో విల్లు ధరించి, అభిమంత్రించి వానిపై ఆగ్నేయాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అంతట ఆకాశంలో భయంకరంగా నిప్పురవ్వలు క్రమ్ముకొన్నాయి.

క. అనలాస్త్ర మట్లు వక్షముఁ గొనిన విచింత్యుండు గూలెఁ గుతలం బద్రువన్; ఘను వానిఁ జూచి హా హా మనము లెసఁగ సాల్వసేన సంక్షోభంచెన్.

162

ప్రతిపదార్థం: అనల+అస్త్రము= ఆగ్నేయాస్త్రం; అట్లు= ఆవిధంగా; వక్షమున్= రొమ్మును; కొనిన= కొట్టగా (ఖండించగా); విచింత్యుండు; కుతలంబు= భూతలం; అద్రువన్= అదిరేటట్లు; కూలెన్= క్రిందపడ్డాడు; ఘను, వానిన్+చూచి= గొప్పవాడైనవాడిని చూచి; హాహాస్వనములు+ఎసఁగన్= హాహాకారాలు వ్యాపింపగ; సాల్వ సేన= సాల్వడియొక్క సేన; సంక్షోభంచెన్= మిక్కిలి కలతచెందింది.

తాత్పర్యం: ఆగ్నేయాస్త్రం (అనలాస్త్రం) తన రొమ్మును తాకటంచేత విచింత్యుడు పుడమి అదిరేట్లు క్రిందపడి మరణించాడు. ఘనుడైన ఆతడి మరణం చూచి సాల్వడి సైనికులు హాహాకారాలు చేసి సంక్షోభం పొందారు.

విశేషం: 'అద్రువన్' ఛందస్సులో శిథిలద్విత్యం. ఇది సగణం.

వ. సాల్వండు నిజసేనా సంక్షోభం బుడిచి సర్వాయుధసనాథం బయిన రథం బెక్కి యాదవకుమారవాహిని పయి నెత్తియేయుచు వ్రేయుచుంబొడుచుచుఁ బ్రతిబలంబు నెల్ల నాయుధమయంబుగాఁజేయుచున్న వాని కలిగి.

163

ప్రతిపదార్థం: సాల్వండు= సాల్వడు; నిజ, సేనా, సంక్షోభంబు+ఉడిచి= తన సేనలో వ్యాపించిన కలవరపాటును ఆపి; సర్వ+ఆయుధ, సనాథంబు+అయిన= అన్ని ఆయుధాలతో సమకూడి ఉన్న; రథంబు= తేరు; ఎక్కి, యాదవ, కుమార, వాహినిపైన్= యాదవకుమారుల సైన్యంమీద; ఎత్తి= దండెత్తి; ఏయుచు, వ్రేయుచున్+పొడుచుచున్= (ఆయుధాలు) విసురుతూ,

ఖండిస్తూ, గుచ్చుతూ; ప్రతిబలంబున్+ఎల్లన్= శత్రుసైన్యాన్నంతటిసీ; ఆయుధమయంబుగాన్= ఆయుధాలతో నిండేటట్లుగా; చేయుచున్న; వానికి+అలిగి= వాడిపై కోపించి.

తాత్పర్యం: సాల్వుడు సమస్తాయుధాలతో కూడి ఉన్న రథాన్ని ఎక్కివచ్చి, తనసేనలో ఏర్పడిన కలవరపాటును తొలగించి, యాదవసైన్యంపై అనేకాలైన అస్త్రశస్త్రాలతో విజృంభించి పోరాడ సాగాడు. అంతట వాడిపై ఆగ్రహం చెంది.

సీ. హంసవర్ణోత్తమహాయములఁ బూనిన । రథ మెక్కి కాంచనరమ్యయష్టి
సంభృత మకరధ్వజం బొప్ప బద్ధ గో । ధాంగుళిత్రాణుడై యతులశాత
సాయకావళిజేసి సాల్వుఁ బల్లుచు వాని । మీఁదఁ బ్రద్యుమ్నుఁ డమేయబాణ
వర్షంబు గురిసిన, వాఁడును వానిపైఁ । గడువాఁడేశరములఁ గడఁగి యేసి;

ఆ. నభికవీరు లైన యయ్యుద్ధఱకు నస్త్ర । కోవిదులకుఁ బోరు ఘోరమయ్యెఁ
దద్ధ భయము వొంది తద్ధ్వారకాపురి(ర) । సాంభకముల జనులు సంభ్రమింప.

164

ప్రతిపదార్థం: హంస, వర్ణ+ఉత్తమ, హయములన్+పూనిన, రథము+ఎక్కి= తెల్లని హంసరంగు కల మేలిగుర్రాలు కట్టిన తేరును ఎక్కి; కాంచన, రమ్య, యష్టి, సంభృత, మకర, ధ్వజంబు+బప్పన్= బంగారుతో చేయబడిన అందమైన కర్రకు పూన్చబడిన మొసలి జెండా వెలుగొందుతుండగా; బద్ధగోధా+అంగుళి, త్రాణుఁడు+బ= చేతి వ్రేళ్ళకు అల్లెత్రాటి ఒరిపిడి తగలకుండటానికై ఉడుముతోలుతో కుట్టబడిన కవచం ధరించిన వాడై; అతుల, శాత, సాయక+అవళిన్+చేసి= సాటిలేని వాడి అయిన బాణాల సముదాయంచేత; సాల్వున్+పిల్లుచు= సాల్వుడిని (యుద్ధంచేయుమని) ఆహ్వానిస్తూ; వాని మీఁదన్= ఆ సాల్వుడిపై; ప్రద్యుమ్నుఁడు; అమేయ, బాణ, వర్షంబు, గురిసిన= దట్టమైన అమ్ములవాన కురిపించగా; వాఁడును= ఆ సాల్వుడును; వానిపైన్= ప్రద్యుమ్నుడిపై; కడు, వాఁడి, శరములన్+కడఁగి+ఏసెన్= మిక్కిలి పదునైన బాణాలను పూని ప్రయోగించాడు; అభిక, వీరులు+బన= గొప్ప శూరులైన (దండిమగలైన); ఆ+ఇద్దఱకున్= ఆ ఇరువురికి; అస్త్ర కోవిదులకున్= అస్త్రాలు తెలిసినట్టి వారికి- అంటే అస్త్రాలలో ప్రావీణ్యం గల ఆ సాల్వుప్రద్యుమ్నులు ఇరువురికినీ; పోరు= యుద్ధం; ఘోరము+అయ్యెన్= భయంకరంగా జరిగింది; తద్, ద్వారకా, పురి(ర), సాంభకముల జనులు= ఆ ద్వారకానగరంలోని, సాంభకపురంలోని జనులు; తద్ద= మిక్కిలి; భయము+పొంది= భయపడి; సంభ్రమింప= కలవరం చెందగా.

తాత్పర్యం: తెల్లగుర్రాల్ని పూన్చిన రథాన్ని ఎక్కి, ఆ రథంమీది బంగారుకొయ్యపై మొసలిగుర్తుజెండా లెస్సగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా, చేతివ్రేళ్ళకు అల్లెత్రాటిఒరిపిడి తగులకుండ ఉడుముతోలుపైకప్పులు తొడుగుకొని ప్రద్యుమ్నుడు పదునైన బాణాలు ప్రయోగిస్తూ సాల్వుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తూ శరవర్షం కురిపించాడు. సాల్వుడు కూడ పూనికతో వాడి బాణాలు ప్రయోగించాడు. అస్త్రవిద్యలో ఆరితేరిన ఇద్దరిమధ్య పోరు భీకరమయ్యేసరికి ద్వారకాపట్టణంలోని, సాంభకపురిలోని ప్రజలు మిక్కిలి భీతిల్లి కలవరపడినారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'బద్ధగోధాంగుళిత్రాణుడై' ప్రద్యుమ్నుడు పోరు సలిపినట్లు ఉన్నది. ప్రాచీనకాలంలో యుద్ధంలో వింటికి కల ప్రాముఖ్యం ఎల్లరకు తెలిసిందే. వింటి బద్ధకు అల్లె త్రాడు బిగించి బాగుగా ఎక్కుపెట్టి లాగి వీరుడు బాణాలను విడవాలికదా! అప్పుడు అల్లెత్రాటి ఒరిపిడివల్ల వీరుడి వ్రేళ్లు గాసి చెందకతప్పదు. అందుచేత 'అంగుళిత్రాణం' అవసరం.

ప్రాచీనకాలంలో విలుకాండ్రు అంగుళిత్రాణంగా 'గోధ'ను ఉపయోగించేవారు. గోధ అంటే అల్లెత్రాటి దెబ్బతగులకుండ ఉండటానికై చేతికి తొడుగుకొనే ఉడుముతోలుతో కుట్టబడిన కవచం. ఉడుము (గోధ) చర్మంతో తయారుచేయబడేది కనుక. అంగుళిత్రాణానికి 'గోధ' - అనే పేరు ఏర్పడింది.

క. అనిమొన సాల్వుడు ప్రద్యు । మ్మనిశాతశరాలివిద్ధ మర్ముండయి పె

ల్లన మూర్ఖవోయి పడియెం । దన రథముపయిన్ ధరిత్రి దల్లడపడగన్.

165

ప్రతిపదార్థం: అని, మొన= యుద్ధానికిముందుభాగంలో; ప్రద్యుమ్న, నిశాత, శర+ఆవలి, విద్ధ, మర్ముండు+అయి= ప్రద్యుమ్నుడియొక్క వాడి అమ్ముల గుంపుచేత కొట్టబడిన జీవస్థానాలు కలవాడయి; సాల్వుడు; ధరిత్రి= భూమి; తల్లడపడగన్= కంపించేటట్లు; పెల్చన= వేగంగా; మూర్ఖ+వోయి= స్పృహ తప్పి; తన, రథము పయిన్= తన తేరుమీద; పడియెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధానికి ముందుభాగంలో ప్రద్యుమ్నుడు సాల్వుడి మర్మస్థానాలను వాడిబాణాలతో భేదించాడు. అప్పుడు సాల్వుడు భూమి కంపించేటట్లు వేగంగా రథంపై మూర్ఖిల్లపడ్డాడు.

ఉ. అంతన మూర్ఖదేటి కలుషానలదీప్తముఖుండు సౌంభకుం

డంతకదండదారుణము లైన శరంబుల రౌక్మిణీయు ది

ర్గంతిబలాఘ్న నేయుడు, నతండును మూర్ఖతుండయ్యె; వాని సం

భ్రాంతిఁ దదీయసారథి యపాస్తరణాంతరుఁ జేసెఁ జెచ్చెరన్.

166

ప్రతిపదార్థం: అంతన= అంతట; కలుష+అనల, దీప్త, ముఖుండు= కోపమనే అగ్నిచేత వెలుగొందే మొగం కలవాడు; సౌంభకుండు= సాల్వుడు (సౌంభకం కలవాడు); మూర్ఖ, తేటి= మూర్ఖునిండి తేరుకొని; అంతక, దండ, దారుణములు+ఐన= యముడి దండం వలె భయంకరాలైన; శరంబులన్= బాణాలతో; దిశ్+దంతి, బల+ఆఘ్నన్= దిగ్గజం వంటి బలం కలవాడిని; రౌక్మిణీయున్= రుక్మిణికొడువైన ప్రద్యుమ్నుడిని; ఏయుడున్= కొట్టగా; అతండును= ఆ ప్రద్యుమ్నుడుకూడ; మూర్ఖి తుండు+అయ్యెన్= మూర్ఖుడైన వాడయ్యాడు; తదీయసారథి= అతని రథచోదకుడు; సంభ్రాంతిన్= కలతనొంది; చెరన్+చెరన్= వెంటనే; వానిన్= ఆ ప్రద్యుమ్నుని; అపాస్త, రణ+అంతరున్+చేసెన్= యుద్ధమధ్యంనుండి తొలగించబడినవాడినిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: అంతట సాల్వుడు తెలివొంది, కోపోద్దీపితుడై, బలాఘ్నుడైన ప్రద్యుమ్నుడిపై యమదండంవంటి బాణాలు ప్రయోగించాడు. అందువలన ప్రద్యుమ్నుడు మూర్ఖుడయ్యాడు. అంత అతడిసారథి కళవళపడి, రథాన్ని రణరంగంనుండి ప్రక్కకు తొలగించి తోలుకొనిపోయాడు.

వ. ఇట్లు మూర్ఖతుండయిన ప్రద్యుమ్నుం దోడ్కొని చని రణంబునకు దూరంబుగా నరదంబు నిలిపికొని దారుక

సుతుం డున్నంత, నొక్కింత ప్రాద్దునకు మూర్ఖదేటి ప్రద్యుమ్నుండు సూతున కిట్లనియె.

167

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూర్ఖతుండు+అయిన= స్పృహ కోల్పోయిన; ప్రద్యుమ్నున్+తోడ్కొని, చని= ప్రద్యుమ్నుడిని తీసికొని వెళ్ళి; రణంబునకు, దూరంబుగాన్= యుద్ధానికి దూరంగా; అరదంబు= రథం; నిలిపికొని= ఆపి; దారుక సుతుండు= దారుకుని కొడుకు; ఉన్నంతన్= ఉండగా; ఒక్కింత ప్రాద్దునకు= కొంతసేపటికి; ప్రద్యుమ్నుండు; మూర్ఖ, తేటి= తెలివొంది; సూతునకు= సారథికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా మూర్ఖిల్లిన ప్రద్యుమ్నుడిని తోడ్కొని వెళ్లి, అతనిసారథి రథాన్ని రణరంగంనుండి తొలగించి దూరంగా ఆపి ఉంచగా, కొంతసేపటికి ఆ వీరుడు తేరుకొని సూతుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఘోరాహవరంగమునకు | దూరముగా నన్ను నిట్లు దోడ్కొని తేరన్

దారుకసుత! నీ కుచితమె? | వీరారంభంబు సూచి వెఱచితె? చెప్పుమా!

168

ప్రతిపదార్థం: ఘోర+ఆహవరంగమునకున్= భయంకరమైన యుద్ధభూమికి; దూరముగా= దవ్వుగా; నన్నున్+ఇట్లు; తోడ్కొని, తేరన్= తీసికొనిరావటం; దారుకసుత!= ఓ దారుకుడి పుత్రుడా!; నీకు; ఉచితమె= తగునా?; వీర+ఆరంభంబు= (ఎదిరి) వీరుని ప్రారంభం; చూచి= అరసి; వెఱచితివి+ఎ= భయపడ్డావా?; చెప్పుము+ఆ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ దారుకుడి పుత్రుడా! భయంకరంగా పోరు జరుగుతున్నపుడు నన్ను యుద్ధభూమినుండి దూరంగా తోడ్కొని తేవటం నీకు తగునా? ఎదుటివీరుల పరాక్రమవిజృంభణం చూచి నీవు భయపడ్డావా? చెప్పుము.'

విశేషం: ఇక్కడ ప్రద్యుమ్నుడు తన సారథిని 'దారుకసుత!' అని సంబోధించటం గమనించదగింది. దారుకుడు శ్రీకృష్ణుడి రథసారథి. ప్రాణభీతిచే వీరుడు యుద్ధభూమిని వీడటం అవమానం. ప్రద్యుమ్నుడు రణరంగంలో ప్రాణాలు కోల్పోవటానికైనా సంసిద్ధుడే కాని పరోక్షంగానైనను పిరికితనాన్ని సహించలేడు. కాబట్టి అట్లా పలికాడు. వేరొక సారథిమాట వేరు. దారుకుడి పుత్రుడికి అటువంటి పిరికితనం కూడదని ప్రద్యుమ్నుడి భావం.

వ. మఱియు సారథిం జూచి విహ్వలమానసుండయి యిట్లనియె.

169

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= ఇంకను; సారథిన్+చూచి= రథచోదకుడిని చూచి; (ప్రద్యుమ్నుడు); విహ్వల మానసుండు+అయి= కలత చెందిన మనస్సు కలవాడయి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అంతటితో ఆగక, ప్రద్యుమ్నుడు చెదరిన మనస్సు కలవాడయి సారథితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఇచట 'మఱియు' అనే ప్రయోగం మిక్కిలి అర్థవంతమైంది. ప్రద్యుమ్నుడు అప్పుడు 'విహ్వల మానసుడు'. అంతకు పూర్వమే అతడు సారథిని చీవాట్లు పెట్టి ఉన్నాడు. అది చాల లేదు. అందుచేత 'మఱియు' మాటాడవలసి వచ్చింది. ప్రద్యుమ్నుడి వంటి వీరుల మనస్తత్వం, రథికులకూ, సారథులకూ ఉండవలసిన ఆదర్శ అనుబంధాన్ని ఈ సంవాదం వెల్లడిస్తున్నది.

క. 'సమర విముఖత్వమును రణ | విముఖులఁ జంపుటయు శరణు వేడిన రక్షిం

పమియును యాదవవంశో | త్రములకుఁ గల నయినఁ గలవె దారుకతనయా!

170

ప్రతిపదార్థం: దారుకతనయా!= ఓ దారుకుడి సుతుడా!; సమర, విముఖత్వమును= యుద్ధంలో పెడమొగం పెట్టటం; రణవిముఖులన్+చంపుటయున్= యుద్ధం నుండి వెనుదిరిగిపోయే వారిని చంపటం; శరణు, వేడిన, రక్షింపమియును= కాపాడుమని వేడుకొన్న వారిని రక్షించకపోవటం; యాదవ, వంశ+ఉత్తములకున్= యాదవ వంశంలో పుట్టిన సజ్జనులకు; కలన్+అయినన్= కలలో అయినప్పటికీ; కలవె= ఉన్నాయా?

తాత్పర్యం: 'పేరుప్రతిష్ఠలను ఆర్జించిన దారుకుడి పుత్రుడవైన సారథి! యుద్ధంనుండి వెనుదిరిగి పోవటం, రణరంగంలో వెన్నుజూపి పారిపోయేవారిని సంహరించటం, శరణువేడిన వారిని రక్షించకుండా ఉండటం యాదవవంశంలో పుట్టిన వీరశ్రేష్ఠులకు కలలో అయినను ఉన్నాయా!

**క. విక్రమము విడిచి సమరా । పక్రాంతుడ నయిన నన్ను బలదేవుడును
జక్రధరుండు కుమారులు । నక్రూరాదులును నేమి యని నగరె సభన్.**

171

ప్రతిపదార్థం: విక్రమము, విడిచి= పొరుషం వీడి; సమర+అపక్రాంతుడన్+అయినన్= యుద్ధరంగం నుండి తొలగితే; నన్ను; బలదేవుడునున్+చక్రధరుండు= బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడును; కుమారులున్= యాదవ పుత్రులు; అక్రూర+ఆదులునున్= అక్రూరుడు మున్నగువారున్నా; సభన్= కొలువుకూటంలో; ఏమి+అని= ఇది ఏమిటని; నగరె= నవ్వరా?

తాత్పర్యం: పరాక్రమం విడిచి, యుద్ధభూమి నుండి నేను తేజస్సు కోల్పోయి తొలగిపోతే, బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడు, రాకుమారులు, అక్రూరుడు మొదలైన పెద్దలు నన్ను చూచి నవ్వరా?

విశేషం: 'ఏమి యని నగరె' అనేది జాతీయం. ఇటువంటి హీనకృత్యం చేశా వేమియని నవ్వరా!

**ప. చెట్టసేసి తింకనయినఁ జెచ్చెర సాంబ చారుదేష్టు లున్న చోటికి సాల్వాభిముఖంబుగా రథంబు వఱపు 'మనిన,
సారథి యిట్లనియె.**

172

ప్రతిపదార్థం: చెట్టు= చెడు; చేసెతి= చేశావు; ఇంకన్+అయినన్= ఇకనయిన; చెరన్+చెరన్= వెంటనే; సాంబ, చారుదేష్టులు; ఉన్న చోటికి; సాల్వ+అభిముఖంబుగా= సాల్వడికి ఎదురుగా; రథంబు, వఱపుము= తేరు సాగనిమ్ము; అనిన, సారథి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: నీవు చేసింది తప్పు. ఇకనయిన సాంబుడు చారుదేష్టుడు యుద్ధం చేస్తున్న చోటికి సాల్వడికి ఎదురుగా మనతేరు వడుపుము'- అని అనగా ప్రద్యుమ్నుడికి సారథి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

**క. 'రథి కిమ్ముగాని యెడ సా । రథి ధృతిమెయిఁ గావ వలయు, రథియును దత్తా
రథిఁ గావవలయు, రథి సా । రథులు పరస్పర శరీర రక్షకు లగుటన్.**

173

ప్రతిపదార్థం: రథికి= రథాన్నెక్కి యుద్ధం చేసేవీరుడికి; కిమ్ముగాని, ఎడ=అనుకూలత లేని సమయంలో; సారథి= రథం నడిపేవాడు; ధృతిమెయిన్= ధైర్యంతో; కావవలయు= కాపాడాలి; రథియును= రథికుడు కూడ; తద్, సారథిన్= ఆ సారథిని; కావ వలయు= రక్షించాలి; రథి, సారథులు= రథికుడు, సారథియును; పరస్పర, శరీర, రక్షకులు+అగుటన్= ఒండొరుల దేహాలకు రక్షణ చేకూర్చేవాళ్ళు కాబట్టి.

తాత్పర్యం: 'వీలు, చాలు కానివేళ రథికుడిని సంరక్షించే బాధ్యత సారథిపై ఉంటుంది. అట్లే సారథిని కాపాడే బాధ్యతకు రథికుడు పూనుకోవాలి. రథికుడు, సారథి ఒండొరుల శరీరరక్షణకు బాధ్యులు.

**ఆ. సాల్వభాణవిగతసత్త్వుడ నైన ని । న్నిట్లు దెచ్చితిని; సహింప వలయు;
నా రథాశ్వముల ఘనస్యందనము నిదె । చూడు' మనుచు సూతసూనుఁ డవుడు.**

174

ప్రతిపదార్థం: సాల్వ, బాణ, విగత, సత్ప్రుడవు+ఐన= సాల్వడియొక్క బాణాలచేత పోయిన బలం కలవాడివి అయిన; నిన్ను+ఇట్లు, తెచ్చితిని= నిన్ను ఈ విధంగా తీసుకొని తెచ్చాను; సహింపవలయు= ఓర్చుకొనాలి. నా, రథ+అశ్వముల= నా తేరుకు కట్టిన గుర్రాలను; ఘన, సృందనమును= గొప్పరథాన్ని; ఇదె, చూడుము+అనుచున్; సూతసూనుడు= (సూతుడి కొడుకైన) సారథి; అపుడు.

తాత్పర్యం: సాల్వడిబాణాలచేత నీ బలం తరిగింది. అందుచేత ఇట్లా నిన్ను తీసుకొని వచ్చాను. ఓర్చుకొనుము. నా రథాన్ని, రథానికి కట్టిన గుర్రాల పటుత్వాన్ని ఇంక నీవు చూడగలవు!

వ. సవ్యావసవ్య విచిత్రమండల గతుల నాక్షణంబ సాల్వనకు నప్రదక్షిణంబుగా రథంబు వఱపిన, దాని సహింపక సాల్వండు మూడమ్ముల సారథినేసి మఱియు రాక్షసమాయ ననేక శరంబులు ప్రద్యుమ్నుపై నేసిన. 175

ప్రతిపదార్థం: ఆ క్షణంబు+అ= వెనువెంటనే; సవ్య+అపసవ్య, విచిత్ర, మండల, గతులన్= కుడి, ఎడమ వైపులుగా ఆశ్చర్యకరంగా, గుండ్రంగా త్రిప్పుతూ; సాల్వనకున్+అప్రదక్షిణంబుగా= ఎడమవైపునుంచి కుడివైపుగా సాల్వడిని చుట్టుతూ, రథంబు, వఱపిన= తేరునడవగా; దాని, సహింపక= దాన్ని ఓర్వక; సాల్వండు; మూడు+అమ్ములన్= మూడు బాణాలతో; సారథిన్+ఏసి= సూతుడిని కొట్టి; మఱియు; రాక్షస, మాయన్= రక్కసులు చూపే మాయతో; అనేక, శరంబులు= పెక్కుబాణాలు; ప్రద్యుమ్నుపైన్; ఏసినన్= ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: వెంటనే సూతుడు రథాన్ని కుడి యెడమల విచిత్రగతులతో ఆశ్చర్యకరంగా నడిపి, సాల్వడికి అప్రదక్షిణంగా చుట్టి వచ్చాడు. సాల్వడు దాన్ని తనకు అవమానంగా ఎంచి సారథిని మూడుబాణాలతో కొట్టి, రాక్షసమాయతో కూడిన పెక్కుబాణాలు ప్రద్యుమ్నుడిపై ప్రయోగించాడు.

క. అమ్మాయాశరములు భ గ్నమ్ములుగాఁ జేసి తన్ముఖమ్మునఁ దద్య క్షమ్మున నొక్కట బ్రహ్మే । స్త్రమ్మును బ్రద్యుమ్ముఁ డేసి దారుణభంగిన్. 176

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మాయాశరములు= ఆ మాయతో కూడిన బాణాలు; భగ్నమ్ములుగాన్+చేసి= ముక్కలుగా వ్యర్థంచేసి; తద్+ముఖమ్మునన్= అతడి మొగాన; తద్+వక్షమ్మునన్= అతడి రొమ్ముమీద; ఒక్కట= ఏకకాలంలో; బ్రహ్మ+అస్త్రమ్మును= బ్రహ్మపేరిటి మంత్రబాణాన్ని; ప్రద్యుమ్నుడు; దారుణభంగిన్= భయంకరరీతిగా; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: సాల్వడు వేసిన మాయాబాణాలను వమ్ముచేసి ప్రద్యుమ్నుడు, అతడి ముఖాన్ని, రొమ్మును ఒకేసారి తాకేటట్లు బ్రహ్మస్త్రాన్ని భయంకరంగా ప్రయోగించాడు.

వ. ఇట్లు బ్రహ్మస్త్రవీడితుండయి సాల్వండు మూర్ఛవోయి రథంబువయింబడిన వాని వెండియు నొక్కదివ్యబాణంబున నేయ సమకట్టిన నంతరిక్షంబున హాహారవంబు లెసఁగె.; నంత దేవగణ ప్రేరితులైన నారద మారుతులు ప్రద్యుమ్నుపాలికి వచ్చి యిట్లనిరి. 177

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బ్రహ్మ+అస్త్ర, వీడితుండు+అయి= బ్రహ్మస్త్రంచేత బాధించబడినవాడయి; సాల్వండు; మూర్ఛ, పోయి= మూర్ఛిల్లి; రథంబువయిన్= తేరిపై; పడిన; వాని= వాడిని; వెండియున్= మళ్ళీ; ఒక్క దివ్యబాణంబునన్= దేవతాసంబంధమైన ఒక బాణంతో; ఏయ, సమకట్టినన్= వేయటానికి పూనుకోగా; అంతరిక్షంబునన్= ఆకాశంలో; హాహారవంబులు=

హాహానేధ్యనులు; (భయోత్పాతాన్ని సూచించే అరుపులు); ఎసగెన్= విస్తరిల్లాయి; అంతన్; దేవ, గణ, ప్రేరితులు+ఐ= దేవతల సమూహంచేత ప్రేరేపించబడినవారై; నారద మారుతులు= నారదుడు; వాయుదేవుడు; ప్రద్యుమ్ను పాలికి, వచ్చి= ప్రద్యుమ్నుడి దగ్గరకు వచ్చి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: సాల్వుడు బ్రహ్మోస్త్రపీడితుడై మూర్ఛిల్లాడు. ప్రద్యుమ్నుడు మరొక దివ్యబాణాన్ని సంధిస్తుండగా, ఆకాశంలో హాహాకారాలు ఉప్పతిల్లాయి. దేవతలప్రేరణచొప్పున నారదుడు, వాయుదేవుడు ప్రద్యుమ్నుడి కడకు వచ్చి ఇట్లా పలికారు.

విశేషం: కొన్ని ప్రతులలో నారదపర్వతులు వచ్చారని ఉన్నది. సంస్కృతమూలంలో “నారదం ప్రేషయామాసుః శ్వసనం చ మహాజవమ్” - అని ఉన్నది. అందుచేత నారద మారుతుల అనే పాఠమే ఇచట గ్రహించదగింది.

తే. 'వీడు నీచేత వధ్యుండు గాఁడు, మిన్న కేయ కుండుము.; వీని నారాయణుండు

మొనసి వధియించు' నని పల్కె వనజగర్భుఁ డనినఁ బ్రద్యుమ్నుఁ డేయక యనఘుఁ డుండె. 178

ప్రతిపదార్థం: వీడు= ఇతడు అంటే సాల్వుడు; నీచేత; వధ్యుండు, కాఁడు= చంపదగిన వాడు కాడు; మిన్నక+ ఏయక+ ఉండుము= (బాణం) వేయకుండా ఊరకుండుము; వీనిన్= ఇతడిని; (ఈసాల్వుడిని); నారాయణుండు= విష్ణువు; మొనసి= పూని; వధియించున్= చంపుతాడు; అని; వనజ గర్భుండు= బ్రహ్మదేవుడు (పద్మగర్భంనుండి పుట్టినవాడు); పల్కెన్= పల్కినాడు; అనినన్; అనఘుండు= పాపరహితుడు; ప్రద్యుమ్నుఁడు; ఏయక, ఉండెన్= (బాణాన్ని) ప్రయోగించకుండా మిన్నక ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'వీడు నీచేత చంపదగినవాడు కాడు. వీడిని నారాయణుడే వధిస్తాడు' అని బ్రహ్మదేవుడు చెప్పినట్లు నారద మారుతులు పలుకగా ప్రద్యుమ్నుడు ఇంక తాను బాణం వేయక మిన్నకున్నాడు.

సాల్వుఁడు ప్రద్యుమ్నునిచే బాధితుండై మరలిపోవుట (సం. 3-20-26)

వ. అంత సాల్వుండును నివృత్తుండయి ద్వారకాపురి యవరోధం బుడిగి తన సాంభక బెక్కి క్రమ్ముటి చనియె: నంత నీ యజ్ఞంబు నిర్వృత్తం బయిన నేనలిగి బల భగ్నీకృత పాదపవనంబుల దాని, ననభిజ్ఞాత ద్వారదేశంబుల దాని, నస్వాధ్యాయ స్వాహాకార మహీసురాగారం బయిన దాని, నపేత భూషణ యోషిజ్ఞానంబుల దాని ద్వారవతిం జూచి, యాహుకాత్మజువలన నంత వృత్తాంతంబును నెఱింగి, సాల్వుం జంపి కాని యిప్పురంబు సార నొల్ల నని నిశ్చయించి, దీని నప్రమాదులరై రక్షించుకొని యుండుండని బలదేవాదులం బంచి, యప్పుడ ప్రయాణభేరి సఱవం బంచి, కృత స్వస్తి వచన పురోహిత ప్రముఖ బ్రాహ్మణ వరులకు నమస్కరించి శైబ్యసుగ్రీవంబులను వాహనంబులం బూనిన దివ్యరథం బెక్కి

179

ప్రతిపదార్థం: అంత; సాల్వుండును; నివృత్తుండు+అయి= మరలిన వాడై; ద్వారకాపురి, అవరోధంబు+ఉడిగి= ద్వారకా నగరాన్ని ముట్టడించటం మాని; తన సాంభకంబు+ఎక్కి= (కామగమనశక్తి ఉన్న) తన సాంభకాన్ని ఎక్కి; క్రమ్ముటి= వెనుతిరిగి; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు; అంత, నీ, యజ్ఞంబు= నీ (రాజసూయ) యాగం; నిర్వృత్తంబు+అయిన= పూర్తికాగా; నేను+అరిగి= నేను వెళ్ళి (అంటే ద్వారకకు వెళ్ళి); బల, భగ్నీకృత, పాదప, వనంబుల దానిన్= సేనలచేత భగ్నం చేయబడిన

చెట్ల తోటలు కలదానిని; అనభిజ్ఞాత, ద్వార దేశంబులదానిన్ = గుర్తింపరాని ద్వారసీమలు కల దానిని; అ+స్వాధ్యాయ, స్వాహాకార, మహీసుర+అగారంబు+అయినదానిన్ = వేదపారాయణలు, స్వాహాకారాలు (యజ్ఞాలలో హవిస్సులు వేల్చేటప్పుడు మంత్రాల చివర ఉచ్చరింపబడేవి) లేని బ్రాహ్మణ గృహాలు గలదానిని (అంటే ఆనాడు ద్వారకలో వేదపఠనం లేదు, యజ్ఞయాగాదులు జరగటం లేదన్న మాట); అపేత, భూషణ, యోషిత్+జనంబుల దానిన్ = తొలగించబడిన ఆభరణాలు కల స్త్రీ జనం కల దానిని; ద్వారవతిన్+చూచి = ద్వారకను చూచి; ఆహుక+ఆత్మజు వలనన్ = ఉగ్రసేనుడి వలన (కంసుడి తండ్రి - శ్రీకృష్ణుడి తాత ఉగ్రసేనుడు); అంత, వృత్తాంతంబునున్+ఎఱింగి = జరిగినదంతయు తెలిసికొని; సాల్వున్+చంపి, కాని = సాల్వుడిని సంహరించిన పిమ్మట కాని; ఈ+పురంబు = ఈ పట్టణం; చొరన్+ఒల్లన్+అని = ప్రవేశించనని; నిశ్చయించి = నిర్ణయించి, దీనిన్ = దీనిని (ఈ ద్వారకాపురిని); అప్రమాదులరు+ఐ = జాగరూకులై; రక్షించుకొని+ఉండుండు+అని = కాపాడుకొంటూ ఉండండని; బలదేవ+ఆదులన్, పంచి = బలరాముడు మున్నగువారిని ఏర్పరచి; అప్పుడు+అ = అప్పుడే; ప్రయాణ భేరి; చఱవన్, పంచి = ప్రయోగించటానికి ఆజ్ఞాపించి; కృత, స్పృష్టివచన, పురోహిత, ప్రముఖ, బ్రాహ్మణవరులకు = చేయబడిన “స్వస్తి” వాక్యాలు కల పురోహితులు మొదలైన బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులకు; నమస్కరించి = మొక్కి; శైబ్య, సుగ్రీవంబులు+అను = శైబ్యం, సుగ్రీవం అనే పేర్లు కల; వాహనంబులన్ = గుర్రాలను; పూనిన = కట్టబడిన; దివ్యరథంబు+ఎక్కి = దేవతామహత్తు కల తేరును ఎక్కి.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట ద్వారకానగరంపై ముట్టడిమాని, సాంభకం ఎక్కి సాల్వుడు వెళ్ళిపోయాడు. రాజసూయయాగం పూర్తి అయిన పిమ్మట నేను ద్వారకకు వెళ్ళి చూడగా - అచ్చటి ఉద్యానవనాలు శత్రుసైనికులచేత నాశనమయి పోయాయి. ప్రవేశ ద్వారసీమలు గుర్తు పట్టలేనట్లు మారిపోయాయి. విప్రగృహాలలో వేదపారాయణ వినిపించటం లేదు. యజ్ఞ యాగాదులు జరగటం లేదు. స్వాహాకారాలు వినరాలేదు. స్త్రీ జనాల శరీరాలపై ఆభరణాలే లేవు. ‘ఇక, సాల్వుడిని చంపి కాని తిరిగి ద్వారకానగరం ప్రవేశించజాల’ నని శపథం చేసి, పురరక్షణకై బలరామాదులను నియోగించి వెంటనే ప్రయాణభేరి మ్రోగింపజేసి, పురోహిత బ్రాహ్మణాశీస్సులు అందుకొని, శైబ్య సుగ్రీవా లనే గుర్రాలను పూనిన దివ్యరథం అధిరోహించి.

ఆ. పాంచజన్యరథముః బంచమహాశబ్ద । రథముః జైలగె దిశలు సెవుడు వడఁగ నొలసి జనుల దీవనలు మించె రమ్యమై । గరుడకేతనంబు గ్రాలెఁ జదల. 180

ప్రతిపదార్థం: పాంచజన్య రథమున్ = పాంచజన్యమనే పేరున్న శంఖధ్వని (పాంచజన్యం శ్రీ మహావిష్ణువు యొక్క శంఖం); పంచమహాశబ్దరథమున్ = ఐదు గొప్ప జంత్రాలనుండి వచ్చే ధ్వనియు; దిశలు = దిక్కులు; చెవుడు+పడఁగన్ = వినిపించనంతటి పెద్ద ధ్వని ఏర్పడగా (చెవులకువలె దిక్కులకు చెవుడు వచ్చిందని భావం); ఒలసి = వ్యాపించి; జనుల, దీవనలు = ప్రజల ఆశీస్సులు; రమ్యము+ఐ = అందమై; మించె = అతిశయించాయి; చదలన్ = ఆకాశంలో; గరుడకేతనంబు = గరుత్మాంతుడు గుర్తుగా ఉండే జెండా; క్రాలెన్ = ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: పాంచజన్య శంఖారావం, పంచ మహావాద్యాలధ్వనులు దిక్కులు చెవుడు పడేటట్లు అతిశయిల్లాయి. ప్రజల ఆశీస్సులు వెల్లివిరిశాయి. మనోహరంగా గరుడధ్వజం ఆకాశంలో ప్రకాశించింది. (ఢక్కా మృదంగ పటహాది పంచమహావాద్యాల శబ్దాలు పంచమహాశబ్దాలు.)

విశేషం: పంచజనుడనే రాక్షసుని శరీరం నుండి లభించినందువలన శ్రీకృష్ణుని శంఖానికి ‘పాంచజన్యం’ అనే పేరు ఏర్పడింది.

వ. అ ట్లసంఖ్యాత చతురంగ సైన్యంబులతో నరిగి గిరి వన సరోవర సరిద్దేశంబులు గడచి మార్తికావత దేశంబున కరుగునంతకు ముందర సాల్వుండు సౌంభకారూఢుండయి సముద్రకుక్షిదేశంబునకుం బోయిన. 181

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ రీతిగా; అసంఖ్యాత, చతురంగ సైన్యంబులతోన్+అరిగి= లెక్కకు మిక్కిలి అయిన (రథ గజ తురగ పదాతి) చతురంగ సైన్యంతో వెళ్ళి; గిరి, వన, సరోవర, సరిత్, దేశంబులు= కొండలు, అడవులు, సరస్సులు, నదులు ఉండే స్థలాలు; కడచి= అతిక్రమించి (దాటి); మార్తికావత దేశంబునకు= మార్తికావత మనే దేశానికి; అరుగునంతకున్= వెళ్ళేటప్పటికి; ముందరన్= ముందుగా; సాల్వుండు; సౌంభక+ఆరూఢుండు+అయి= సౌంభకాన్ని అధిరోహించి; సముద్ర కుక్షి, దేశంబునకున్+పోయినన్= సముద్ర గర్భదేశానికి వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: ఆ రీతిగా లెక్కకు మిక్కిలి అయిన చతురంగ బలాలతో కొండలు, అడవులు, సరస్సులు, నదులు దాటి మార్తికావతదేశానికి వెళ్ళగా, అక్కడ సాల్వుడు ముందే సౌంభకాన్ని ఎక్కి సముద్రగర్భంలోకి వెళ్ళాడు.

విశేషం: కొన్ని ప్రతులలో మార్తికావత దేశానికి బదులు- పారశీక, వార్తికావతి, వార్తిక, ఆనర్తక- అనే పాఠాంతరాలు కనపడుతున్నాయి. అయితే, మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది. “సరాంసి సరితశ్చైవ మార్తికావత మాసదమ్”. (వావిళ్ల ప్రతిలో మార్తికావత దేశంబున- అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.)

**క. ఏనును వాని పిఱుందన । మానక చని తచ్చమూసమాజముతోడన్
భూనాథ! రణము సేసితి । నానానిశితాస్త్రవర్షణవ్యాప్తముగన్. 182**

ప్రతిపదార్థం: భూనాథ!= ఓరాజా!; ఏనును= నేనున్నా; వాని పిఱుందన్+అ= వాడివెనుకనే; మానక,చని= వదలకవెళ్ళి; తత్+చమూ, సమాజము తోడన్= ఆతడి సేనా సమూహంతో; నానా, నిశిత+అస్త్ర, వర్షణ, వ్యాప్తముగన్= వాడి అయిన పెక్కు అస్త్రాలను వర్షవలె అంతట వ్యాపించేటట్లు కురిపిస్తూ; రణము+చేసితిన్= యుద్ధం చేశాను.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా (ఓ ధర్మరాజా)! నేను కూడ వాడివెనుకనే వెళ్ళి పెక్కువాడిఅయిన అస్త్రాలు వర్షవలె విరివిగా కురిపిస్తూ వాడి సేనాసమూహంతో యుద్ధం చేశాను.

**క. వీరు లగు సాల్వయోధుల । నారాచావకులు గప్పె నా రథముపయిన్
సారథిఁ దురంగముల పయిఁ । జారుధ్వజయష్టిపయి నసంఖ్యాతముగన్. 183**

ప్రతిపదార్థం: వీరులు+అగు= పరాక్రవంతు లయిన; సాల్వయోధుల= సాల్వని శూరులయొక్క; నారాచ+ఆవళులు= బాణ సమూహాలు; నా రథముపయిన్= నా తేరుపైన; సారథిన్, తురంగములపయిన్= రథచోదకుడిపైన, గుర్రాలపైన; చారు, ధ్వజ, యష్టిపయిన్= అందమైన జెండా కొయ్యపైన; అసంఖ్యాతముగన్= లెక్కకు మిక్కిలిగా; కప్పెన్= కప్పివేశాయి. (కనబడకుండాచేశాయి)

తాత్పర్యం: వీరాధివీరులైన సాల్వయోధులు ప్రయోగించిన బాణసముదాయం లెక్కకు మిక్కిలిగా నా రథాన్ని, సారథిని, గుర్రాలను జెండాను కప్పించకుండా దట్టంగా కప్పి వేశాయి.

వ. వాని నెల్ల నన్నబీయ గోచరంబులు గాకుండ ననేకాయుతశరంబు లేసి సాల్వుసైన్యంబుతో మహాయుద్ధంబు సేసిన. 184

ప్రతిపదార్థం: వానిన్+ఎల్లన్= ఆ బాణాలన్నీ; అస్మదీయ, గోచరంబులు, కాకుండన్= నాకు విషయాలు కాకుండా (తగులకుండ); అనేక+అయుత, శరంబులు+ఏసి= పెక్కు పదివేల బాణాలు ప్రయోగించి; సాల్వ సైన్యంబుతో= సాల్వడి సేనతో; మహాయుద్ధంబు, చేసినన్= గొప్ప యుద్ధం చేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ బాణాలన్నీ నన్ను చేరకుండానే నేను పెక్కువేలబాణాలు వేసి సాల్వడిసేనతో గొప్పయుద్ధం చేశాను.

**మ. అవనీనాథ! తదాహవాంతరమునం దన్మత్కరాకృష్ట శా
ర్ఙ్గ వినిర్ముక్త నిశాతసాయకశతాగ్రచ్ఛిన్నమై దైత్య దా
నవదేహప్రకరంబు వాతవిధుతార్థఃపూర్ణ సంఘూర్ణితా
ర్ణవకుక్షిం బడియెం గపిప్రవరసైన్యక్షిప్త శైలాకృతిన్.**

185

ప్రతిపదార్థం: అవనీ, నాథ!= ఓరాజా! (ధర్మరాజా!); తద్+ఆహవ+అంతరమునన్= ఆ యుద్ధమధ్యంలో; అస్మద్, కర+ఆకృష్ట శార్ఙ్గ, వినిర్ముక్త, నిశాత, సాయక, శత+అగ్ర+చ్ఛిన్నము+ఐ= నాచేతులచేత అనుసంధించబడిన శార్ఙ్గం అనే విల్లునుండి వదలబడిన వాడి అయిన వందల కొది బాణాల కొనలచేత (ములుకుల చేత) ముక్కలు ముక్కలుగా చేయబడి; దైత్య, దానవ, దేహ, ప్రకరంబు= రాక్షసుల కళేబరాల సముదాయం; వాత, విధుత+అర్థన్+పూర్ణ, సంఘూర్ణిత+అర్ణవ, కుక్షిన్= గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన నీటితో నిండి తిరుగుడు పడిన సముద్రంయొక్క కడుపులో; కపిప్రవర, సైన్య, క్షిప్త, శైల+ఆకృతిన్= వానర శ్రేష్ఠుడి (సుగ్రీవుడి) సైన్యంచే విసరివేయబడిన కొండల రూపాలను సరిపోలుతూ; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నాచేత ఎక్కు పెట్టబడిన శార్ఙ్గమనే నా వింటి నుండి వెలువడిన వాడి బాణసమూహాలచేత ముక్కలు ముక్కలై రాక్షసులదేహాలు, సుగ్రీవుడి సేనలచేత విసరబడిన కొండలవలె, గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన నీటిచే తిరుగుడు పడిన సముద్రమధ్యంలో పడిపోయాయి.

విశేషం: ఈ పద్యం నన్నయ కవితా శిల్పానికి అంతర్వాహిని అయిన అక్షరరమ్యతకు ఉదాహరణమైనది. సుదీర్ఘ సమాసాలు ప్రయోగించినా నన్నయశైలి ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తికి ఆకరం. దైత్యులు= దితికి జన్మించినవారు, దానవులు= దనువుకు జన్మించినవారు= రాక్షసులు.

**చ. ఘనతర దైత్య దానవ నికాయ కళేబర పాత ఘట్టనం
దనరి యుగాంత్యకాలచలితంబునుబోలెఁ బయోధి మ్రోసె న
వ్వనధి రవంబుకంటె ననివారితమై చెలఁగెన్ మదీయ వా
హిని భట సింహనాదహయహేషిత సింధురబ్బంహితధ్వనుల్.**

186

ప్రతిపదార్థం: ఘనతర, దైత్య, దానవ, నికాయ, కళేబర, పాత ఘట్టనన్+తనరి= మిక్కిలి పెద్దవైన దైత్యుల యొక్కయు, దానవుల యొక్కయు (రాక్షసుల) సమూహాల శరీరాలు పడిన రాపిడిచేత అతిశయించి; యుగ+అంత్యకాల, చలితంబును+పోలెన్= ప్రళయకాలంలో కదలాడేటట్లు; పయోధి= సముద్రం; మ్రోసె= ధ్వని చేసింది; అవ్వనధి (ఆ+వనధి)= ఆ సముద్రంయొక్క; రవంబు కంటెన్= మ్రోతకంటె; మదీయ వాహినిన్= నా సేనలోని; భట, సింహనాద, హయ, హేషిత, సింధుర, బృహిత, ధ్వనుల్= భటుల సింహనాదాలు, గుర్రాల సకిలింపులు, ఏనుగుల ఘీంకారాలు (వాటిధ్వనులు); అనివారితము+ఐ= నివారించటానికి వీలులేనివై; చెలఁగెన్= శబ్దించాయి.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి పెద్దవైన రాక్షసుల శరీరాలు సముద్రంలో కుప్పలుతెప్పలుగా కూలుతున్నప్పుడు, సముద్రం ప్రళయకాలంలో ఘూర్ణిల్లుతున్నట్లు పెనురొద చేసింది. నా సైన్యాలలో చెలరేగిన వీరభటుల సింహనాదాలు, గుర్రాల సకిలింపులు, ఏనుగుల ఘీంకారాలు- ఆ సముద్రఘోషనుకూడ మించిపోయాయి.

విశేషం: వీరభటులు ఉత్సాహంతో చేసేనాదం సింహనాదం. అది గర్జనవంటిది. సంస్కృత భాషలో గుర్రాల సకిలింపునకు హేష అనిస్తే, ఏనుగుల ఘీంకారానికి బృహితం అనిస్తే ప్రత్యేక పరిభాష. పద్యం మొదటి సగంలో ఉపమాలంకారం. రెండో సగంలో అతిశయోక్తి.

వ. అట్టి మదీయ సేనోత్సాహంబును నిజసేనాక్షీణతయుం జూచి సహింపక సాల్వండు వెండియు సాంభకారూఢుం డయి నాతో మాయాయుద్ధంబు సేయ సమకట్టి. 187

ప్రతిపదార్థం: అట్టి; మదీయ, సేనా+ఉత్సాహంబును= నా భటుల యొక్క ఉత్సాహాన్ని; (ఉత్సాహ మంటే గొప్ప పనులు చేయటంలో స్థిర సంకల్పంతో కూడిన అవిరళ ప్రయత్నం); నిజ, సేనా, క్షీణతయున్+చూచి= తన సేన తగ్గిపోవటాన్ని చూచి; సహింపక= తట్టుకోలేక; సాల్వండు; వెండియు= మరల; సాంభక+ఆరూఢుండు+అయి= సాంభకాన్ని ఎక్కినవాడయి; నాతోన్; మాయాయుద్ధంబు= మాయతో కూడిన యుద్ధం; చేయ, సమకట్టి= చేయటానికి పూనుకొని.

తాత్పర్యం: నా సైనికులలో పెల్లుబికిన ఉత్సాహాన్ని తన సేన బలహీనపడటాన్ని గ్రహించిన సాల్వండు సహింపలేక తిరిగి సాంభకం ఎక్కి నాతో మాయాయుద్ధం చేయటానికి పూనుకొన్నాడు.

సీ. పరశు పాశాంకుశ కరవాల శూల ము । ధ్రువములు నా మీఁదఁ దెరలఁ గురిసె;
నేనును గడఁగి యద్ధానవు శస్త్రముల్ । వాయంగఁ జేసితి; మాయఁ జేసి
వెఱవక సాల్వండు వెండియు నామీఁదఁ । బరుషశిలావృష్టిఁ గురిసె; వరుస
నమరఁ దమః ప్రకాశములతో దుర్జిన । సుదిన శీతోష్ణముల్ గదియఁ జేసి

ఆ. దితిసుతాధముండు శతసూర్య శతచంద్ర । శతసహస్ర వహ్నితతులు వెలుఁగ
గగనతలము సేసెఁ బగలిది రేయిది । యని యెఱుంగ నయితి మనములోన. 188

ప్రతిపదార్థం: నామీదన్+తెరలన్= నాపై పడేటట్లు; పరశు, పాశ+అంకుశ, కరవాల, శూల, ముద్గరములు= గండ్ర గొడ్డళ్లు, ఉరిత్రాళ్లు, ఏనుగుకోలలు, కత్తులు, బల్లెము, (నూడు మొనలవి), ఇనుపగుదియలు; కురిసెన్= వర్షించాడు; నేనును; కడఁగి= పూని, ఆ+దానవు, శస్త్రముల్= ఆ రాక్షసుడి ఆయుధాలు; పాయంగన్+చేసితిన్= వ్యర్థం చేశాను; మాయన్+చేసి= మాయచేత; సాల్వండు= సాల్వండు; వెఱవక= భయపడక; వెండియు= మరల; నామీదన్; పరుష, శిలా, వృష్టిన్+కురిసెన్= కఠినమైన రాలవన కురియించాడు; వరుసన్= క్రమంగా; అమరన్= ఏర్పడ; తమన్+ప్రకాశములతోన్= చీకటి వెలుతురులతో; దుర్జిన, సుదిన, శీత+ఉష్ణముల్= సూర్యరశ్మి కనిపించనట్టి, కనిపించే దినం నాటి చలి, వేడి; కదియన్+చేసి= ఏర్పడేటట్లు చేసి; దితి, సుత+అధముండు= అల్పుడైన దితికొడుకు (రాక్షసుడు); శతసూర్య, శతచంద్ర, శతసహస్ర, వహ్నితతులు వెలుఁగన్= వంద సూర్యులు, వంద చంద్రులు, లక్ష అగ్నిహోత్రుల సమూహాలు వెలుగొందగా; గగనతలము= ఆకాశాన్ని; చేసెన్= చేశాడు; మనములోనన్= మనస్సులో; పగలు+ఇది= ఇది పగలు; రేయి+ఇది= ఇది రాత్రి; అని; ఎఱుంగన్+అయితిన్= తెలిసికొనలేకపోయాను.

తాత్పర్యం: నీచ రాక్షసుడైన సాల్వుడు నామీద గండ్రగొడ్డళ్ళు, ఉరితాళ్ళు, అంకుశాలు, కత్తులు, బల్లెములు, ఇనుపగుదియలు వర్షించాడు. నేను వాటిని అన్నింటిని వ్యర్థం చేశాను. అతడు మరల మాయకు ఉపక్రమించి నామీద రాళ్ళవర్షం కురిపించాడు. చీకట్లతో, చలితో మేఘాలు క్రమ్మిన రోజులను, వెలుగుతో, వేడితో ప్రకాశించే రోజులను కల్పించాడు. ఆకాశంలో నూర్గురు సూర్యులు, నూర్గురు చంద్రులు, లక్ష అగ్నిహోత్రులు వెలిగేటట్లు చేసి, ఇది పగలు, ఇది రాత్రి అని నేను తెలిసికొనటానికి వీలులేకుండా చేశాడు.

విశేషం: 'మాయన్, చేసి' = నశింప చేసి అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును. అప్పు డది 'పాయజేసి'తో అన్వయిస్తుంది. మేఘాచ్ఛన్నమైన దినం దుర్దినం. పై పద్యం యొక్క ఐదవ పంక్తిలో 'శతసహస్ర విష్ణుతతులు వెలుగ' అనే ఈ పాఠం ఆనందాశ్రమ గ్రంథమాల ప్రతిలో ఉన్నది.

**క. మనుజేంద్ర! సర్వ మాయా । పనోదనం బయిన యగ్నేభాణంబున న
ద్దనుజ వినిర్మిత మాయా । వినివర్తనః జేసితిని సవిస్మయమతిన్.**

189

ప్రతిపదార్థం: మనుజు+ఇంద్ర! = ఓరాజా! (ధర్మరాజా!); సర్వ మాయా+అపనోదనంబు+అయిన= సమస్తమైన మాయలు తొలగించే; అగ్ని, భాణంబునన్= ఆగ్నేయాస్త్రంచేత; స, విస్మయ మతిని+ఐ= ఆశ్చర్యంతో కూడిన మతి కలవాడినై; ఆ+దనుజ, వినిర్మిత, మాయా, వినివర్తనన్+చేసితిని= ఆ రాక్షసుడిచేత నిర్మించబడిన మాయను పూర్తిగా మరల్చివేశాను.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! సమస్తమైన మాయలను పరిహరించే ఆగ్నేయాస్త్రంచేత ఆ రాక్షసుడు కల్పించిన మాయను తొలగించాను. ఇది నాకే ఆశ్చర్యకరమైంది.

**వ. అట్టి యవసరంబున ద్వారవతినుండి యాహుకప్రేషితుండయి యొక్కరుం డతిత్వలితగతిం బఱతెంచి
'సాల్వుచేత నక్కడ వసుదేవుండు పట్టువడియె నీ వెవ్వనితోడం గయ్యంబు సేసెడు? క్రమ్మటి చని పురంబు
రక్షించుకొను' మనిన విని యదలిపడి 'మహాబలపరాక్రములైన బలదేవాదులు రక్షించుకొని యుండ
వసుదేవుఁ డెల పట్టువడు? నిది పోల' దని సంశయించుచు విమనస్కుండ నయి యుండునంత. 190**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+అవసరంబున= ఆ సమయంలో; ద్వారవతి నుండి= ద్వారకనుంచి; ఆహుక, ప్రేషితుండు+అయి= ఆహుకుడిచేత పంపబడినవాడై; ఒక్కరుండు; అతి త్వరితగతిన్+పఱతెంచి= మిక్కిలి వేగంగా వచ్చి; సాల్వుచేతన్= సాల్వుడిచేత; అక్కడ= ఆ ద్వారకలో; వసుదేవుండు; పట్టువడియెన్; నీవు+ఎవ్వనితోడన్= నీవు ఎవరితో; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేసెడు; క్రమ్మటి చని= తిరిగిపోయి; పురంబు, రక్షించుకొనుము+అనిన= ద్వారకను కాపాడుకో అని అంటే; విని; అదలిపడి; మహా, బల, పరాక్రములు+ఐన్= గొప్ప బలశౌర్యాలు కల; బలదేవ+అదులు= బలరాముడు మున్నగు వారు; రక్షించుకొనిఉండన్; వసుదేవుండు+ఏల, పట్టువడున్; ఇది; పోలదు+అని= సరిపడదని; సంశయించుచు= సందేహం పొందుతూ; విమనస్కుండను+అయి= చెదరిన మనస్సు కలవాడినయి; ఉండునంత.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఒక వార్తాహారుడు ఆహుకుడిచేత పంపబడినవాడై ద్వారకనుండి వచ్చాడు. ద్వారకలో వసుదేవుడు సాల్వుడిచేతికి చిక్కినాడనిన్నీ, నీవు వెళ్ళి ద్వారకాపురిని రక్షించుకొనాలనిన్నీ అతడు చెప్పాడు. మహాబలవంతులైన బలరామాదులు ఉండగా వసుదేవుడు ఎట్లా సాల్వుడిచేతికి చిక్కాడు? ఇది సరిపోని విషయం' అని నేను నా మనస్సులో చింతిస్తూ ఉండగా.

విశేషం: అసుర శబ్దం వైకల్పికంగా స్త్రీసమం. అసుర-అసురుడు.

**క. అసురుల యాక్రోశధ్వను | లెసగెం బదిదిశల నంత నేనును దద్రా
క్షుల గతాసుల జేసితః | బ్రసభంబున శబ్దభేది బాణప్రతతిన్.**

193

ప్రతిపదార్థం: పది, దిశలన్= పది దిక్కులలో; అసురుల= రాక్షసుల; ఆక్రోశధ్వనులు+ఎసగెన్= హాహాకార విలాపనినాదాలు విస్తరించాయి; అంతన్= అంతట; ఏనును= నేనును; తద్, రాక్షసులన్= ఆ రక్కసులను; ప్రసభంబునన్= వేగంతో; శబ్ద, భేది, బాణ, ప్రతతిన్=శబ్దాన్ని బట్టి భేదించే బాణ సమూహాలతో; గత+అసులన్+చేసితన్= పోయిన ప్రాణాలు కలవారినిగా చేశాను (సంహరించాను).

తాత్పర్యం: రాక్షసుల హాహాకారాలు దశదిశల విస్తరించాయి. అంతట నేను శబ్దభేదిబాణాలు ప్రయోగించి ఆ రాక్షసులను సంహరించాను.

విశేషం: శబ్దభేది బాణ ప్రయోగం ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలోని ఒక మనోహరకళ. లక్ష్యం కనిపించకపోయినప్పటికీ కేవలం శబ్దాన్నిబట్టి లక్ష్యాన్ని తాకేటట్లుగా బాణాన్ని ప్రయోగించే నేర్పుకు శబ్దభేదివిద్య అని పేరు.

**వ. అంత సాల్పుండును దన సాంభకంబుఁ బ్రాగ్జ్యోతిషంబుఁ జేసి తానును దానవుండయి పర్వతవర్షంబు నా
పయిం గురిసిన.**

194

ప్రతిపదార్థం: అంత; సాల్పుండును; తన సాంభకంబున్; ప్రాగ్జ్యోతిషంబున్+చేసి= ప్రాగ్జ్యోతిషపురంగా మార్చి; తానును; దానవుండు+అయి= రాక్షసుడుగా మారి; నాపయిన్= నామీద; పర్వత, వర్షంబున్= కొండలవాన; కురిసినన్= కురిపించగా.

తాత్పర్యం: అంత సాల్పుడు తన సాంభకాన్ని ప్రాగ్జ్యోతిషపురంగా చేశాడు. తాను దానవుడై నామీద పర్వతాల వాన కురిపించాడు.

**ఆ. పరుష విషమ భూరి పాషాణ భీషణ | గిరులు వచ్చి నన్నుఁ దెరలఁ గప్ప
వజ్రబాణ మేసి వాని నన్నింటిని | బాచియున్న నన్నుఁ జూచి యవుడు.**

195

ప్రతిపదార్థం: పరుష, విషమ, భూరి, పాషాణ భీషణ గిరులు= కఠినాలైన వంకర టింకరగా, ఎగుడు దిగుడుగా ఉన్న మిక్కిలి పెద్దవైన బండలతో, భయంకరమైన కొండలు; వచ్చి; నన్నున్+తెరలన్+కప్పన్= నామీదపడి కలత చెందేటట్లు మెండుగా కప్పగా; వజ్ర, బాణము+ఏసి= వజ్రబాణం ప్రయోగించి (కఠినశిలలను భేదించేది వజ్రం); వానిన్+అన్నింటిని= ఆ కొండలను అన్నింటిని; పాచి, ఉన్న= తొలగించి ఉండగా; నన్నున్+చూచి= నన్ను చూచి; అవుడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడు నాపై పెనుగొండలు తండోపతండంగా విసరగా, నేను పిడుగుటమ్ముతో వాటిని తొలగించిఉండగా నన్ను చూచి అవుడు.

**క. దారుకుఁ డిట్లనియె 'మహా | వీరు నుపేక్షింపఁదగునె? వీనిని మాయా
ప్రారంభు నుపేక్షింప ర | పార పరాక్రములు పోరఁ బ్రాకృతు నైనన్'.**

196

ప్రతిపదార్థం: దారుకుడు+ఇట్లు+అనియె; మాయాప్రారంభున్= మాయలమారితనం మొదలుపెట్టేవాడిని; మహావీరున్= దండిమగని; వీనిని; ఉపేక్షింపన్+తగునె?= నిర్లక్ష్యంగా వదలవచ్చునా?; అపార పరాక్రములు= మహావీరులు; ప్రాకృతున్+ఐనన్= అల్పుడే ఐనను; పోరన్- యుద్ధంలో; ఉపేక్షింపరు= వదలిపెట్టరు.

తాత్పర్యం: 'యుద్ధనీతి తెలిసిన మహావీరులు పోరాటంలో అల్పుడైన శత్రువును కూడ వదలిపెట్టరు కదా! వీడు మాయలమారి, పరాక్రమశాలి, వీడిని నిర్లక్ష్యంగా వదలిపెట్టదగునా?' అని సారథి అయిన దారుకుడు శ్రీకృష్ణుడికి హితోపదేశం చేశాడు.

విశేషం: రథికుడికి హితోపదేశం చేసే బాధ్యత సారథిది. ఆనాటి రథికుడికి సారథి సేవకమాత్రుడు గాడు, సచివుడు, మిత్రుడు, రాజుగారి మంత్రివర్గంలో సభ్యుడు. అందుచేత శ్రీకృష్ణుడి అంతటివాడికి సయితం సారథి అయిన దారుకుడు చొరవతో సముచిత సూచనలు చేయగలిగాడు. దీనిని బట్టి ఆ కాలంలో 'సారథి' పదవికి ఉండే ప్రాముఖ్యం అరయదగింది.

వ. అనిన వాని పలుకులు విని యలిగి యనలజ్ఞాకరాశంబయి ప్రతికూల రాక్షస యక్షగంధర్వ దైత్యదానవ భస్మసాత్కరణదారుణం బయిన చక్రంబు నభిమంత్రించి సౌంభకంబు పయి వైచిన నది యుగాంతకాల పరివేషభిషణంబయిన రవిమండలంబునుంబోలె గగనంబునం బఱచి సౌంభకమధ్యంబునం బడిన. 197

ప్రతిపదార్థం: అనిన; వాని పలుకులు= ఆ దారుకుని మాటలు; విని= ఆలకించి; అలిగి= రాక్షసుడిపై కోపించి; అనల, జ్వాలా, కరాళంబు+అయి= నిప్పుమంటలచేత భయంకరమైన; ప్రతికూల, రాక్షస, యక్ష, గంధర్వ, దైత్య, దానవ, భస్మసాత్కరణ, దారుణంబు+అయిన, చక్రంబున్= శత్రు పక్షం వహించిన రాక్షసులను, యక్షులను, గంధర్వులను, దైత్యులను, దానవులను మండించి బుగ్గి చేయటంలో భయంకరమైన చక్రాన్ని; అభిమంత్రించి= మంత్రాలను శాస్త్రీయంగా ఉచ్చరించి; సౌంభకంబుపై; వైచినన్= విసరగా; అది= ఆ చక్రం; యుగ+అంత, కాల, పరివేష, భీషణంబు+అయిన= ప్రళయ సమయంలో బింబం చుట్టూ కంకణం వలె గుండ్రంగా ఏర్పడే గొప్ప వెలుగుల చేత భయంకరమైన; రవి, మండలంబునున్+పోలె= సూర్యమండలంవలె; గగనంబునున్+పఱచి= ఆకాశంలో వేగంగా వెళ్ళి; సౌంభక మధ్యంబునున్+పడినన్= సౌంభకమనే పట్టణం యొక్క మధ్యలో పడగా.

తాత్పర్యం: ఆ దారుకుడి మాటలు విని, కోపించి మంటలచే భయంకరమై, ప్రతికూలురైన రాక్షసులను, గంధర్వులను, యక్షులను, దైత్యులను, దానవులను మండించి బుగ్గిచేయటంలో దారుణమైన చక్రాన్ని మంత్రించి సౌంభకంమీదికి వేయగా ప్రళయసమయంలో ఏర్పడే గుండ్రని పరివేషంతో వెలుగులు విరజిమ్ముతూ మిగుల భీషణమైన సూర్యమండలంవలె ఆకాశంలో వెళ్ళి సౌంభకం మధ్య పడింది.

చ. తడయక ఘోరదర్శన సుదర్శన పావకుచే దహింపఁగాఁ బడి పరమేశ్వరోగ్రశరపావకదగ్ధ పురత్రయాభమై యెడలి ధరిత్రి మీఁదఁ బడియెం జెడి సౌంభక; మంత సౌల్వ్యఁడుం బడియె మదీయచక్రపటుపాతరయంబున రెండువ్రయ్యులై.'

198

ప్రతిపదార్థం: తడయక= ఆలస్యం కాకుండా; ఘోర, దర్శన, సుదర్శన, పావకుచేన్= భయంకరంగా కనిపించిన 'సుదర్శన' మనే పేరున్న చక్రమనే అగ్నిహోత్రుడిచేత; దహింపఁగాన్+పడి= తగులబెట్టబడి; పరమ+తత్పర+ఉగ్ర, శర, పావక, దగ్ధ,

పురత్రయ, ఆభము+ఐ= పరమశివుడి యొక్క భీకరమైన బాణమనే అగ్నిహోత్రుడిచేత కాల్పబడిన త్రిపురాలతో సమానమై; చెడి= పాడైపోయి; సౌంభకము; ఎడరి= భగ్గుమయి; ధరిత్రిమీఠన్+పడియెన్= భూమిపై పడిపోయింది; అంత; సాల్వఁడున్; మదీయ, చక్ర, పటు, పాత, రయంబునన్= నా చక్రంయొక్క తీవ్రమైన తాకుడు వేగానికి; రెండు, వ్రయ్యలు+ఐ= రెండు ముక్కలై; పడియెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: అంత సౌంభకం ఘోరమైన సుదర్శన చక్రాగ్నిచేత కాల్పబడి, పరమేశ్వరుడి బాణాగ్నిచేత దగ్ధం చేయబడిన త్రిపురాలవలె పాడై భూమిపై పడింది. సాల్వడు సైతం తీవ్రమైన నా చక్రవేగానికి రెండు ముక్కలై క్రింద పడ్డాడు.'

విశేషం: మహాభారతంలోని సౌంభకవృత్తాంతం ఒక అద్భుతకల్పన. ఇరువదన శతాబ్దిలో విజ్ఞానశాస్త్రం అత్యద్భుతంగా మానవమేధకు క్రొంగ్రొత్త ఎల్లలు ప్రసాదించింది. మేధావులైన రచయితలు రాబోయే యుగయుగాంతరాల్లో విజ్ఞానవేత్తలు కనిపెట్టబోయే వింతలను గురించి ఊహించి 'వైజ్ఞానిక కల్పనా కథలను' (ఊహోపేరితమైన) నవలలను సృష్టించారు. సౌంభకం రోదసీ యానం చేయగల ఒక కృత్రిమగ్రహం వంటిదని తోస్తున్నది. ఇది విజ్ఞులు ఇంకను పరిశోధించదగిన అంశం.

పాండవులు ద్వైతవనంబునకు వచ్చి యుండుట (సం. 3-23-42)

వ. అని యిట్లు సాల్వం దన చంపిన విధంబు సెప్పి, చక్రధరుండు పాండవుల వీడ్కొని, సుభద్రాభిమన్యులం గాంచనరథం బెక్కించుకొని తోడ్కొని ద్వారపతి కరిగె; ధృష్టద్యుమ్నుండును బ్రతివింధ్యాదులైన ద్రౌపదేయులం దోడ్కొని ద్రుపదుపురంబునకుం జనియె; నిట పాండవులును రథంబు లెక్కి యాయుధంబులు ధరియించి యింద్రసేనాది మూలభృత్యు లిరువదుండు ముందట రా ననేక సహస్ర బ్రాహ్మణ వరులతో ద్వైతవనంబున కరిగె; రంత ధర్మరాజు తమ్ముల కిట్లనియె. **199**

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు; సాల్వన్= సాల్వడిని; తన, చంపిన, విధంబు= తాను చంపిన రీతి; చెప్పి; చక్రధరుండు= చక్రధారి అయిన శ్రీకృష్ణుడు; పాండవుల వీడ్కొని= పాండవులతో తాను వెళ్ళుతున్నట్లు చెప్పి; సుభద్రా+అభిమన్యులన్= సుభద్రను, అభిమన్యుడిని; కాంచన, రథంబు+ఎక్కించుకొని= బంగారు తేరిపై కెక్కించుకొని; తోడ్కొని= తన వెంట పెట్టుకొని; ద్వారపతికి+అరిగె= ద్వారకకు వెళ్ళాడు; ధృష్టద్యుమ్నుండును; ప్రతి వింధ్యాదులు+ఐన= ప్రతివింధ్యుడు మున్నగు వారైన; ద్రౌపదేయులన్= ద్రౌపదికొడుకులను; తోడ్కొని= తన వెంట బెట్టుకొని; ద్రుపదు, పురంబునకున్= ద్రుపదుడి నగరానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఇట; పాండవులును; రథంబులు+ఎక్కి= తేరులు అధిరోహించి; ఆయుధంబులు; ధరియించి; ఇంద్రసేన+ఆది, మూలభృత్యులు= ఇంద్రసేనుడు మున్నగు ప్రధాన సేవకులు; ఇరువదుండు= ఇరవైమంది; ముందట, రాన్= ముందునడిచి దారి చూపించగా; అనేక, సహస్ర, బ్రాహ్మణ, వరులతో= పెక్కువేలమంది బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులతో; ద్వైత, వనంబునకు= ద్వైతం అనే పేరున్న అడవికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటు పిమ్మట; ధర్మరాజు= ధర్మపుత్రుడు; తమ్ములకు+ఇట్లు+అనియెన్= సోదరులతో ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని శ్రీకృష్ణుడు తాను సాల్వడిని చంపిన కథ ధర్మరాజుకు చెప్పాడు. తర్వాత అతడు పాండవులను వీడ్కొని తన చెల్లెలు సుభద్రను, మేనల్లుడైన అభిమన్యుడిని తన బంగారురథంపై కెక్కించికొని ద్వారకకు వెళ్ళాడు. ధృష్టద్యుమ్నుడు తన మేనల్లుండు, ద్రౌపది కొడుకులు అయిన ప్రతివింధ్యుడు మున్నగువారిని తనతోపాటు ద్రుపద

నగరానికి తోడ్కొని పోయాడు. పాండవులు తమ ముఖ్య సేవకులైన ఇంద్రసేనాది భటులు ఇరవైమందితో వేలకొలది బ్రాహ్మణులతో ద్వైతవనానికి వెళ్ళారు. అప్పుడు ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళతో ఇట్లా అన్నాడు.

మధ్యాక్కర.

'ఇది మహోగ్రాటవి, సింహశరభోరగేంద్ర శార్దూల

మద గజాకీర్ణంబు, దీనిలోన నేమటకుండ వలయు,

నదియునుంగాక పరప్రయోగమాయలు గల, వెఱిగి

మది నుండునది' యన్న నన్న కిట్లను మఘవనందనుడు.

200

ప్రతిపదార్థం: ఇది; మహా+ఉగ్ర+అటవి= మిక్కిలి భీకరమైన అడవి; సింహ, శరభ+ఉరగ+ఇంద్ర, శార్దూల, మదగజ+అకీర్ణంబు= సింహాలతో, శరభాలతో, గొప్ప పాములతో, పెద్దపులులతో, మదపుటేనుగులతో నిండినట్టిది; దీనిలోనన్= ఈ అడవిలో; ఏమటకు+ఉండవలయున్= ఏమరుపాటు లేకుండ జాగరూకతతో నివసించవలసి ఉన్నది; అదియునున్+కాక= అంత మాత్రమే కాక; పర, ప్రయోగ, మాయలు= శత్రువులు పన్నే మాయలు; కలవు; మదిన్= మనస్సులో; ఎఱిగి= తెలిసికొని; ఉండునది= ఉండాలి; అన్నన్= అని చెప్పగా; అన్నకు= అగ్రజుడైన ధర్మరాజుకు; మఘవ నందనుడు= దేవేంద్రుడు అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనున్= అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇది మిక్కిలి వెఱపుగొలిపే అడవి. ఇందులో సింహాలు, శరభాలు, గొప్పపాములు, పెద్దపులులు, మదించిన ఏనుగులు ఉన్నాయి. ఇందులో జాగ్రత్తగా మెలగవలసి ఉన్నది. అంతేకాక, శత్రువులు మాయలు పన్నవచ్చును. అన్నిటిని మనస్సులో తెలిసికొని మనం మసలుకొనవలసి ఉన్నది' అని పలికిన ధర్మరాజుతో అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

ప. **'బ్రహ్మవిదులును దపోవృద్ధులైన బ్రాహ్మణులును నఖిలలోకద్వారంబులనపత్రిహతులైన నారదద్వైపాయనాది మునివరులును నీచేత నుపాసితులయి నీ కుశలంబు కోరుచుండుదురు; భవత్ప్రతాపం బెల్లవారిని రక్షించు నివ్వనంబు సకలకాలకుసుమ ఫలభరిత వనస్పతిశాఖాశిఖారూఢమయూరకీరకోకిలాలాప మధురంబును, బక బలాక కోక కారండవ సారస రమ్మమధుకర సౌమ్య సరోవర సంకులంబును, విమలశీతల జల ప్రవాహ నదీశోభితంబును, మహర్షి గణ సేవితంబునునై యెప్పుచున్నయది; యిందుండుదమని లలితలతావితానాది రమణీయంబులయిన వృక్షమూలంబుల నేవురు వేఱువేఱ నివాసంబులు సేసి నియతాత్ములయి యిష్టంబున దేవ పితృ కార్యంబులు సేయుచుండమ్ముఁజూడవచ్చిన మహామునులకు, బ్రాహ్మణులకు మనఃప్రియంబులయిన యాహారంబులు వెట్టుచు ద్వైతవనంబున నుండునంత.** **201**

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవిదులును= బ్రహ్మజ్ఞానం తెలిసినవారున్నా; తపన్+వృద్ధులు+బస= తపస్సులో ముసలివారైన; బ్రాహ్మణులునున్= విప్రులున్నా; అఖిల, లోక, ద్వారంబులన్= అన్నిలోకాల గడపల దగ్గర; అప్రతిహతులు+బస= అడ్డులేనట్టి; నారద, ద్వైపాయన+ఆది, మునివరులును= నారదుడు, వ్యాసుడు మొదలైన ఋషివరేణ్యులున్నా; నీచేతన్+ఉపాసితులు+అయి= నీచేత పూజించబడినవారై; నీ, కుశలంబు+అ= నీక్షేమాన్నే; కోరుచుండుదురు= అభిలషిస్తుంటారు; భవత్, ప్రతాపంబు= నీ

యొక్కతేజం; ఎల్లవారిని= అందరిని; రక్షించున్= కాపాడుతుంది; ఈ+వనంబు= ఈ అడవి; సకల, కాల, కుసుమ, ఫల, భరిత, వనస్పతి, శాఖా, శిఖా+ఆరూఢ, మయూర, కీర, కోకిల+ఆలాప, మధురంబును= అన్ని ఋతువులకు సంబంధించిన పువ్వులతో, పండ్లతో, కూడిన చెట్ల కొమ్మల చివర కెక్కిన నెమళ్ల, చిలుకల, కోకిలల కూతలచేత మనోహరమైనట్టిదీన్ని; బక, బలాక, కోక, కారండవ, సారస, రమ్య, మధుకర, సౌమ్య, సరోవర, సంకులంబును= కొంగలు, కొక్కెరలు, చక్రవాకాలు, కన్నెలేడి పిట్టలు, బెగ్గురు పిట్టలు, అందమైన తుమ్మెదలు మున్నగు వాటిచే అందగించిఉండే నిర్మలమైన సరస్సులచేత దట్టమైనట్టిదియు; విమల, శీతల, జల, ప్రవాహ, నదీ, శోభితంబును= స్వచ్ఛమైన, చల్లనైన నీటిపారుదల కల నదులచేత సొంపారునట్టిదీన్ని; మహర్షి, గణ, సేవితంబును= గొప్ప మునుల గుంపులచేత సేవించబడుచుండునట్టిదీన్ని; ఐ; ఒప్పుచున్న+అది= విలసిల్లుతున్నది; ఇందు+ఉండుదము+అని= ఇవట నివసిద్దామని; లలిత, లతా, వితాన+ఆది, రమణీయంబులు+ అయిన = సుకుమారములైన తీగల గుంపులు మొదలగువాటిచేత సుందరాలైన; వృక్ష, మూలంబులన్= చెట్ల మొదళ్ళలో; ఏవురు= అయిదుగురు; (పంచపాండవులు); వేఱు, వేఱు+అ= ఎవరికి వారు వేరుగా; నివాసంబులు+చేసి= నివాసించుచోట్లను ఏర్పరచుకొని; నియత+ఆత్ములు+అయి= నియమంతో కూడిన ఆత్ములు కలవారై, అంటే నిగ్రహం సాధించినవారై; ఇష్టంబునన్= తమ మనస్సుకు నచ్చినట్లు (ఆసక్తితో); దేవ, పితృ, కార్యంబులు, చేయుచున్= దేవకార్యం అంటే పూజలు, పితృకార్యం అంటే తర్పణాలు చేస్తూ; తమ్మున్+చూడవచ్చిన= తమను చూడటానికి వచ్చిన; మహామునులకు= గొప్ప ఋషులకు; బ్రాహ్మణులకు= విప్రులకు; మనన్+ప్రియంబులు+అయిన= మనస్సుకు ప్రీతికరములైన; ఆహారంబులు= భోజనాలు; పెట్టుచు; ద్వైత, వనంబునన్= ద్వైతమనే పేరుకల అడవిలో; ఉండు+అంత= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మజ్ఞానులు, తపోవృద్ధులు అయిన బ్రాహ్మణులు, అన్ని లోకాల్లోనూ అడ్డు లేకుండా ప్రవేశింపగల మహాత్ములు నారద వ్యాసాది మహర్షులు నీచే పూజితులై నిత్యం నీ కుశలాన్ని కోరుతూ ఉంటారు. నీ పరాక్రమం అందరినీ కాపాడుతుంటుంది. ఈ ద్వైతవనమా? అన్ని ఋతువులలో వివిధ కుసుమ ఫల భరితమైనది. ఈ మనోహర వనంలోని వృక్షాలపై నెమళ్ళు, చిలుకలు, కోకిలలు మధురంగా కూస్తూ వీనులకు విందు కలిగిస్తున్నాయి. ఇందులోని సరస్సులు కొంగలు, కొక్కెరలు, కన్నెలేడిపిట్టలు, బెగ్గురు పిట్టలు-మున్నగు జలపక్షులతో, తుమ్మెదలతో ప్రసన్నంగా ఒప్పుతున్నాయి. ఇందులో ప్రవహిస్తున్న నదులు నిర్మల శీతల జలవాహినులై ప్రకాశిస్తున్నాయి. ఈ ఆరణ్యంలో మహర్షులెందరో నివసిస్తూ ఉన్నారు. మనం కూడ ఇక్కడే ఉందాము' అని సుకుమారాలైన లతాసమూహాలతో రమణీయాలైన చెట్ల మొదళ్ళలో అయిదుగురు వేరువేరుగా నివాసస్థానాలు నిర్మించుకొని, నియతాత్ములై దేవపితృకార్యాలు చేస్తూ, తమకడకు వచ్చిన బ్రాహ్మణోత్తములకు సంప్రీతికరాలైన భోజనాదికాలు సమకూరుస్తూ ద్వైతవనంలో సంతోషంతో నివసించసాగారు.

విశేషం: నన్నయ మహాకవి రచించిన ఆరణ్యవర్ణనం తరువాతి ప్రబంధకవులకు ఒజ్జబంతి అయింది.

క. పాండవులకడకు ధర్మ వి । దుండు తపోదహనదగ్ధదురితౌఘుండు మా ర్కండేయుం డను మునినా । ధుం డంతేవాసిగణముతోఁ జనుదెంచెన్. 202

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల కడకున్= పాండవుల దగ్గరకు; ధర్మవిదుండు= ధర్మం తెలిసినవాడు; తపస్+దహన, దగ్ధ, దురిత+ఘుండు= తపస్సు అనే అగ్నిచేత తగులబెట్టబడిన పాపాలసమూహం కలవాడు; మార్కండేయుండు+అను, ముని, నాథుండు= మార్కండేయు డనే మునిశ్రేష్ఠుడు; అంతేవాసి, గణముతోన్= శిష్యసముదాయంతో; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పాండవుల దగ్గరకు, ధర్మవేత్త, తపశ్శక్తివలన పాపాలను భస్మం చేసికొన్నవాడు అయిన మార్కండేయ మహర్షి తన ప్రియశిష్యులతో కలిసి వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు వచ్చి వారలచేత నర్జతుండయి వనవాన క్షేత్రదుఃఖితులైన పాండవులను ద్రౌపదిం జూచి యమ్మార్కండేయుం డిట్లనియె. 203

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు; వచ్చి; వారల చేతన్= ఆ పాండవులచేత; అర్జితుండు+అయి= పూజించబడినవాడై; వన, వాన, క్షేత్ర, దుఃఖితులు+వన= అడవిలో నివసించటంవలన ఏర్పడిన కష్టాలచేత దుఃఖం పొందినవారయిన; పాండవులను; ద్రౌపదిన్+చూచి; ఆ+మార్కండేయుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా వచ్చి పాండవులచేత పూజించబడినవాడై మార్కండేయమహర్షి వనవాసకష్టాలను అనుభవిస్తూ ఖిన్నులైన పాండవులను, ద్రౌపదిని చూచి ఇట్లా చెప్పాడు.

**సీ. 'పితృనిదేశమ్మునఁ బృథివీశ్వరత్వంబు । విడిచి సానుజుడై పవిత్రచరిత
జానకీ దోడ్కొని చని వనంబున నున్న । రఘుకులనందను రాముఁ డొల్లి
చూచితి; నిపుడు భూసురవంశపాషకు । సాధుజనస్తుత్యు సత్యధర్మ
నిత్య ధర్మజ రమణీయకీర్తిప్రియు । శమవంతుఁ జూచితి; సగర భరత**

**ఆ. నల యయాతి వైన్య నాభాగులాదిగా । నాదిరాజులెల్ల నధిక ధర్మ
సత్యయుక్తి జేసి సకలలోకంబులు । వడసి భాగధేయభాగు లయిరి. 204**

ప్రతిపదార్థం: పితృ, నిదేశమ్మునన్= తండ్రి ఆజ్ఞవలన; పృథివీ+ఈశ్వరత్వంబు= రాచరికం; విడిచి; స+అనుజుడు+వ= తమ్ముడితో సహా; పవిత్ర, చరిత= పావనమైన శీలం కల; జానకిన్+తోడ్కొని, చని= జనకుడి కూతు రయిన సీతను వెంటబెట్టుకొని వెళ్ళి; వనంబునన్+ఉన్న= అడవిలో నివసించిన; రఘుకుల, నందనున్= రఘువంశంలో పుట్టినవాడిని; రామున్= శ్రీరాముడిని; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; చూచితిన్; ఇపుడు భూసుర, వంశ, పాషకున్= బ్రాహ్మణ వంశాన్ని పోషిస్తున్నవాడిని; సాధు, జన, స్తుత్యున్= సజ్జనులచేత పొగడబడుతున్నవాడిని; సత్య, ధర్మ, నిత్యున్= ఎల్లప్పుడు సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని పాటించేవాడిని; రమణీయ కీర్తి, ప్రియున్= సుందరమైన. యశస్సుపట్ల ఇష్టంకలవాడిని; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; శమవంతున్= ఇంద్రియ నిగ్రహం కలవాడిని; చూచితి; సగర, భరత, నల, యయాతి, వైన్య, నాభాగులు; ఆదిగాన్= మున్నగు; ఆది, రాజులు+ఎల్లన్= మొదటిరాజులందరు; అధిక, ధర్మ సత్య, యుక్తిన్+చేసి= గొప్పదైన ధర్మం, సత్యం కలిపిచేత; సకల, లోకంబులు, వడసి= అన్నిలోకాలు పొంది (ధర్మాత్ములు ఊర్ధ్వలోకాలు పొందగలరని ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతి ప్రవచిస్తున్నది); భాగధేయ భాగులు+అయిరి= అదృష్టవంతులు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: 'అలనాడు తండ్రి ఆజ్ఞచేత రాజ్యాన్ని త్యజించి పతివ్రత అయిన సీతతో, తమ్ముడితో వనవాసం చేసిన శ్రీరామచంద్రుడిని చూచాను. నేడు బ్రాహ్మణవంశాలను పోషిస్తూ, సజ్జనులచే కొనియాడబడుతూ, సత్యధర్మాలను పాలిస్తూ, రమణీయ యశస్సుతో, శమాన్వితుడై రాజిల్లుతున్న ధర్మరాజును చూచాను. ప్రాచీన రాజర్షులు సగర, భరత, నల, యయాతి, వైన్య, నాభాగ ప్రభృతులు ఇలాగే సత్యధర్మాలు పాటించి ఉత్తమలోకాలు పొంది అదృష్టవంతులయ్యారు.

విశేషం: మార్కండేయమహర్షి అలనాడు శ్రీరామచంద్రుడిని చూచాడు. నేడు ధర్మరాజును చూచాడు. దీనినిబట్టి మార్కండేయ మహర్షి చిరంజీవి అని తెలియవస్తున్నది. అంతటి మహామునిచేత కొనియాడబడిన మహారాజుగా ధర్మరాజుని గొప్పతనాన్ని చిత్రిస్తూ ఉన్న ఈ పద్యం విశిష్టమైనది.

వ. పాపసౌబలప్రయుక్తుం డయిన ధార్తరాష్ట్రునట్లు ధర్మువు దప్పినవా రెవ్వరును లేరు; మీరు ధర్మనిత్యులగు సత్యవ్రతులరు గావున మీ కిష్టసిద్ధి యగు' నని మార్కండేయుం డరిగిన, నపరసంధ్యోపాసనాసీనుం డయిన ధర్మరాజును సాయంహోమార్థప్రజ్వలిత జ్వలనంబు లయిన యనేక సహస్ర బ్రాహ్మణాగ్ని హోత్రంబులం జూచి బకదాల్బ్యుండను మహాముని యిట్లనియె. **205**

ప్రతిపదార్థం: పాప, సౌబల, ప్రయుక్తుండు+అయిన= పాపాత్ముడైన శకునిచేత ప్రోత్సహించబడిన వాడయిన; ధార్త రాష్ట్రు+అట్లు= దుర్యోధనుడి వలె; ధర్మువు= ధర్మాన్ని; తప్పిన వారు, ఎవ్వరును, లేరు; మీరు; ధర్మ నిత్యులు+అగు= ఎల్లప్పుడు ధర్మం ఆచరించే వారయిన; సత్యవ్రతులరు= సత్యాన్ని దీక్షగా పాటించే వారు; కావున= కాబట్టి; మీకు+ఇష్ట, సిద్ధి+అగును+అని= మీకు కోరినట్టిది లభిస్తుందని చెప్పి; మార్కండేయుండు+అరిగినన్= మార్కండేయుడు వెళ్ళగా; అపర, సంధ్యా+ ఉపాసనా+ ఆసీనుండు+అయిన, ధర్మరాజును= మలిసంజలో చేసే పూజలో కూర్చుండి ఉన్న ధర్మరాజును; సాయం, హోమ+అర్థ, ప్రజ్వలిత, జ్వలనంబులు+అయిన= సాయంకాలం చేసే యజ్ఞం కోసం బాగుగా రాజుకొనేటట్లు చేయబడిన మంటలు గల; అనేక, సహస్ర, బ్రాహ్మణ+అగ్నిహోత్రంబులన్+చూచి= పెక్కువేల బ్రాహ్మణులు వేల్చిన అగ్నిహోత్రాలను చూసి; బకదాల్బ్యుండు; అను; మహాముని= గొప్పఋషి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాపాత్ముడైన శకునిప్రోత్సాహంతో ధర్మం తప్పిన దుర్యోధనుడివంటివాడు వేరొకడు లేడు. మీరు నిత్యసత్యవ్రతులు, ధర్మాత్ములు. మీకు అభీష్టసిద్ధి కలుగుగాక' అని ఆశీర్వదించి మార్కండేయమహర్షి వెళ్ళాడు. అంత సాయంకాలసంధ్యావందనం ఆచరిస్తున్న ధర్మరాజును, సాయంసమయ హోమాలను వేల్పుతూ అగ్ని హోత్రాలను ప్రజ్వలంపజేస్తున్న వేలకొలదివిప్రులను బకదాల్బ్యుడు అనే మహాముని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధార్తరాష్ట్రుడు - ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు. మార్కండేయుడు - మృకండు మహాముని కొడుకు - ఇవి అపత్యార్థక తద్దితాలు.

ఉ. 'భూమిసురోత్తముల్ ప్రకృతిపుణ్యవిధాయులు వీరు ఋగ్యజు స్సామపరాయణుల్ పరమసాధుచరిత్రులు మీకు సంతత ప్రేమమునన్ శుభోన్నతులు వెంచుచు నుండుటఁ జేసి సద్గుణో ధ్ధామ! యరణ్యవాస మిది దద్దయు నొప్పెడు మాకుఁ జూడఁగన్. **206**

ప్రతిపదార్థం: సద్గుణ+ఉద్ధామ= మంచి గుణాలచేత అధికుడివైన వాడా! ఓ ధర్మరాజా!; భూమిసుర+ఉత్తముల్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; ప్రకృతి, పుణ్య విధాయులు= సహజంగా పుణ్యాన్ని కలిగించే వారు; వీరు= ఈ బ్రాహ్మణులు; ఋక్+యజుస్+సామ, పరాయణుల్= ఋగ్వేద యజుర్వేద, సామవేదాలలో ఆసక్తికలవారు; పరమ, సాధు, చరిత్రులు= మిక్కిలి మంచిశీలం కలవారు; మీకు; సంతత ప్రేమమునన్= ఎల్లప్పుడు ఉండే వాత్సల్యంతో; శుభ+ఉన్నతులు= శుభాన్ని, గొప్పతనాన్ని; వెంచుచున్= ఎక్కువ చేస్తూ; ఉండుటన్+చేసి= ఉండటంచేత; అరణ్యవాసము+ఇది= మీ ఈ వనవాసం; మాకున్+ చూడఁ గన్= మా ఉద్దేశంలో; తద్దయున్= మిక్కిలి; ఒప్పెడున్= వెలుగొందుతున్నది.

తాత్పర్యం: 'సద్గుణాలచేత గొప్పవాడివయిన ఓ ధర్మరాజా! మా దృష్టిలో మీకు అరణ్యవాసం మిక్కిలి మేలు చేకూర్చేదైంది. సహజ పుణ్యశీలురు, పవిత్ర చరిత్రులు, ఋగ్యజుస్సామవేద పారంగతులైన బ్రాహ్మణోత్తములు నిరంతర వాత్సల్యంతో మీ యోగక్షేమాలను చూస్తూ శుభోన్నతులను పెంచుతున్నారు.

వ. బ్రాహ్మణానుగ్రహంబునం జేసి తొల్లివైరోచనాదు లనేకకాలంబు లక్షయలక్ష్మీవిభవులయి నముద్రనేమి భూచక్రంబు రక్షించిరి; యనిలనహాయం డయిన యగ్నిదేవుం డరణ్యంబులు దహించునట్లు బ్రాహ్మణ సహాయం డయిన మహీశుండు శత్రువర్గంబు నిశ్శేషంబు సేయు; వినీతుం డయి విప్రులచేత ననుశాసితం డయిన రాజునకు నలబ్ధలాభాది త్రితయంబు సంపన్నంబగు; బ్రాహ్మణరహితుం డయి ధర్మహీనుం డయిన రాజును బ్రజ వలనదు; ప్రజానురాగంబు లేనివానికి రాజ్యంబు సుస్థిరంబు గానేరదు; మీరు బ్రాహ్మణప్రియులరు ధర్మనిత్యుల; రెప్పుడును మీ కభ్యుదయం బగు' నని బకదాల్బ్యం దలిగినఁ, బాండవులుం దమ యిష్టంబున నుండి దుఃఖోపశమనంబు లయిన కథలు సెప్పకొనుచున్న యవసరంబున ద్రౌపది ధర్మరాజున కిట్లనియె. 207

ప్రతిపదార్థం: బ్రాహ్మణ+అనుగ్రహంబునన్+చేసి= బ్రాహ్మణులయొక్క దయచేత; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; వైరోచన+అదులు= వైరోచనుడు (బలి) మున్నగువారు; అనేక, కాలంబులు= పెక్కునాళ్ళు; అక్షయ, లక్ష్మీ విభవులు+అయి= క్షీణించని ఐశ్వర్య ప్రాభవాలు కలవారయి; సముద్రనేమి, భూ, చక్రంబు= కడలియే కమ్మిగా కల భూచక్రాన్ని; రక్షించిరి= కాపాడారు; అనిల, సహాయండు+అయిన= వాయువు తోడ్పడేవాడుగా కల; అగ్నిదేవుండు; అరణ్యంబులు; దహించునట్లు= కాల్చేటట్లు; బ్రాహ్మణ, సహాయండు+అయిన= విప్రుల తోడ్పాటు లభించినవాడైన; మహీ+ఈశుండు= రాజు; శత్రు, వర్గంబున్= శత్రువర్గాన్ని; నిశ్శేషంబు+చేయున్= శేషం లేనట్లుగా (మిగులకుండేటట్లుగా) చేస్తాడు; వినీతుండు+అయి= వినయం కలవాడయి; విప్రులచేతన్= బ్రాహ్మణులచేత; అనుశాసితండు+అయిన= శిక్షించబడిన; (విద్య కరపబడిన); రాజునకున్; అలబ్ధ, లాభ+ఆది, త్రితయంబు= పాండబడిని దాన్ని పాండటం మున్నగు మూడు లాభాలు; సంపన్నంబు+అగు= సమకూరుతాయి; బ్రాహ్మణ, రహితుండు+అయి= బ్రాహ్మణుడు లేకపోయిన వాడై అంటే బ్రాహ్మణుల తోడ్పాటు పొందనివాడై; ధర్మహీనుండు+అయిన= ధర్మం కొరవడిన వాడైన; రాజును= ప్రభువును; ప్రజ= జనసమూహం; వలనదు= ప్రేమించదు; ప్రజా+అనురాగంబు= జనులప్రేమ; లేనివానికి; రాజ్యంబు; సుస్థిరంబు, కానేరదు= చిరకాలం నిలవదు; మీరు; బ్రాహ్మణాప్రియులరు= బ్రాహ్మణులకు ఇష్టులు; ధర్మనిత్యులరు= ఎల్లప్పుడు ధర్మం పాటించేవారు; ఎప్పుడును; మీకు+అభ్యుదయంబు+అగున్= మీకు మేలు కలుగుతుంది; అని= అని చెప్పి; బకదాల్బ్యండు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; పాండవులున్, తమ, ఇష్టంబునన్+ఉండి= పాండవులు తమ ఇష్ట ప్రకారం ప్రాద్దు పుచ్చుతూ ఉండి; దుఃఖ+ఉపశమనంబులు+అయిన, కథలు= దుఃఖానికి విరుగుడు కల్పించే (దుఃఖాన్ని శాంతింపజేసే) కథలు; చెప్పుకొనుచున్న; అవసరంబున= కాలంలో; ద్రౌపది, ధర్మరాజునకు+ఇట్లు+అనియెన్= ద్రౌపది ధర్మరాజుతో ఇట్లా పలికింది.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణుల దయవలన పూర్వకాలంలో వైరోచనుడు మున్నగు రాజులు అపార వైభవ ప్రాభవాలతో భూమండలం ఏలగలిగారు. అగ్నికి వాయువు తోడ్పడినట్లు రాజుకు బ్రాహ్మణులు సాయం చేస్తే అతడు శత్రువులను నిశ్శేషంగా పరిమార్చుతాడు. వినయపరుడై బ్రాహ్మణగురువులచేత నడపబడిన రాజుకు అలబ్ధలాభాదిత్రితయం సమకూరుతుంది. బ్రాహ్మణహీనుడు, ధర్మహీనుడు అయిన రాజు ప్రజాభిమానాన్ని కోల్పోతాడు. ప్రజానురాగం లేకుంటే రాజ్యం సుస్థిరంగా నిలవనేరదు. మీరు బ్రాహ్మణాప్రియులు, ధర్మనిత్యులు. మీకు అభ్యుదయం కలుగుగాత!' అని చెప్పి బకదాల్బ్యమునివరుడు వెళ్ళాడు. ఇక, పాండవులు అరణ్యవాసంలో తాము అనుభవిస్తున్న ఇక్కట్లు మరచిపోయే కథలను చెప్పుకొంటూ కాలం వెళ్ళబుచ్చుతున్నసమయంలో ద్రౌపది ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది.

ద్రౌపదీ ధర్మరాజుల సంవాదము (సం. 3-28-2)

ఆ. 'వృద్ధు గొడుకుపలుకు విని క్రూరుడై పాప । బుద్ధిజేసి మిమ్ము భూతలంబు
వెలువరించి రాజ్యవిభవంబు గొని యిప్పు । డలుక సెడి సుచిత్తుఁ డయ్యె నొక్కొ! 208

ప్రతిపదార్థం: వృద్ధు= (వృద్ధుడు), వయసుమళ్ళినవాడు (ధృతరాష్ట్రుడు); కొడుకు పలుకు, విని= కుమారుడి (దుర్యోధనుడి) మాట విని; క్రూరుడు+బ= కనికరంలేనివాడై; పాప, బుద్ధిన్+చేసి= పాపకరమైన దుష్టబుద్ధితో; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; భూతలంబు, వెలువరించి= భూమిరాజ్యంనుంచి వెడలగొట్టి; రాజ్యవిభవంబు= రాచరికపు పెంపు; కొని= కైకొని; ఇప్పుడు; అలుక, చెడి= కోపం తగ్గి; సుచిత్తుడు= మంచి మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్+ఒక్కొ= అయినాడేమొ!

తాత్పర్యం: 'కొడుకైన దుర్యోధనుడి మాట విని దుర్మార్గుడైన ముసలిరేడు ధృతరాష్ట్రుడు మిమ్మల్ని రాజ్యంనుండి వెడలగొట్టి రాజ్యవైభవం దక్కించుకొని ఇప్పుడైనా మీపట్ల కోపం విడిచి ప్రసన్నచిత్తు డయ్యాడా?

ఆ. అద్దురాత్ముహృదయ మది యయఃపాషాణ । నిష్ఠురంబు; ధర్మనిధుల మిమ్ము
నట్లు గొడుకు లెగ్గు లాడంగఁ బోయిన । వలదనండ కలహవాంఛఁ జేసి. 209

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దురాత్ము= ఆ దుష్టమైన ఆత్మకలవాడి, అంటే ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; హృదయము= మనసు; అది; అయస్+పాషాణ, నిష్ఠురంబు= ఇనుమువలె రాయివలె కఠినమైనది; ధర్మ, నిధుల= ధర్మానికి నిధుల వంటి వారైన; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; అట్లు= ఆ రీతిగా; కొడుకులు= పుత్రులు; ఎగ్గులు+ఆడంగన్+పోయినన్= పరుష వాక్యాలు పలికినప్పుడు; కలహ, వాంఛన్+చేసి= దెబ్బలాడాలనే కోరికతో; వలదు+అనండు+అ= వలదని అనలేదు కదా!

తాత్పర్యం: దురాత్ముడైన ధృతరాష్ట్రుడి హృదయం ఇనుం వంటిది, బండరాయి వంటిది. ధర్మనిధులైన మిమ్మల్ని తన కొడుకులు పరుషవాక్యాలు పలికినప్పుడు కలహకాంక్ష గల అతడు వాళ్ళను వారించలేదుకదా!

సీ. విమలహర్ష్యంబుల విహరించువారలఁ । జ్రియమహోర్వాసన శయనరతులఁ
జందనాగురులిప్త చారుసర్వాంగుల । నతనరనాథసేవితుల మిమ్ము
వనమునఁ గ్రుమ్మురవారిగాఁ గుశబ్రుసీ । శయనాభిరతులగా నియతరూక్ష
భూరేణుధూసరీభూతవిగ్రహులగా । ద్రుతవన్యమృగ నిషేవితులఁ గాఁగ

ఆ. నిట్లు సూచి చూచి యే నెట్లు చిత్తోప । శాంతి సేయుదాన? సకల భోగ
విషయవిరతిజేసి విధియును ధృతరాష్ట్రు । నట్లు మీకు నహితుఁడయ్యె నొక్కొ! 210

ప్రతిపదార్థం: విమల= నిర్మలాలైన; హర్ష్యంబులన్= మేడలలో; విహరించువారలన్= సంచరించేవారిని; ప్రియ, మహత్+అర్హ+ఆసన+శయన, రతులన్= ఇష్టములైన, మిగుల తగినట్టివైన పీఠాలపై పరువులపై కోరిక కలిగి అనుభవించేవారిని; చందన+అగురు, లిప్త, చారు, సర్వ+అంగులన్= మంచిగంధంతో, అగరుతో పూయబడి మనోహరాలైన అన్ని అవయవాలు కలిగిన వాళ్ళను; నత, నరనాథ సేవితులన్, మిమ్ము= (దేహం) వంచి నమస్కరించిన రాజులచేత సేవించబడిన మిమ్మల్ని; వనమునన్+క్రమమృగు వారిగాన్= అడవిలో తిరుగాడే వాళ్ళనుగా; కుశ, బ్రుసీ, శయన+అభిరతులన్+కాన్= దర్బలతో నేయబడిన చాపల పై పరుండటానికి ఆసక్తి గల వాళ్ళనుగా; నియత, రూక్ష, భూరేణు, ధూసరీ భూత విగ్రహులన్+కాన్=

ఎల్లప్పుడు కఠినమైన దుమ్ముచేత ధూసరవర్ణంతో కూడిన ఆకారాలు కలవారినిగా; ద్రుత, వన్య మృగ, నిషేవితలున్+కాన్+కన్= వడిగా పరుగెత్తే అడవిజంతువులచేత బాగా సేవించబడే వారినిగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చూచి, చూచి; ఏను+ఎట్లు; చిత్త+ఉపశాంతి, చేయుదానన్= మనస్సుకు ఊరట కల్పించుకొనేది; సకల, భోగ, విషయ, విరతిన్+చేసి= సమస్తమైన సుఖాల నుండి, ఇంద్రియార్థాల నుండి (విశ్రాంతి) ఉడుకువ కల్పించి; విధియును= బ్రహ్మదేవుడు సైతం; ధృతరాష్ట్రు+అట్లు+అ= ధృతరాష్ట్రుడివలెనే; మీకున్= మీకు; అహితుఁడు+అయ్యెన్+ఓక్కొ= శత్రు వైనాడేమో?

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన మేడలపై విహరించేవారు మీరు. ఉచితాసనాలపై మంచి పరుపులపై ఉండేవారు మీరు. చందనం, అగరు మున్నగు సుగంధ ద్రవ్యాలు మైపూతలుగా వాడినవారు మీరు. వినములైన రాజులచేత సేవలు పొందినవారు మీరు. ఇప్పుడు ఈ అరణ్యంలో దర్బలపై శయనించటానికి ఇష్టపడటం, ధూళి ధూసరిత శరీరులై తిరుగాడటం, పరుగెత్తే వన్యమృగాలను వేటాడి బ్రతకటం మీ వంతు అయింది. అది చూచి నే నెట్లా ఓర్చుకొనగలను? బ్రహ్మదేవుడు కూడ ఆ ధృతరాష్ట్రుడివలెనే మీకు సకలసుఖాల యెడల విశ్రాంతి (ఉడుకువ) కల్పించి మీకు శత్రువైనాడా ఏమి?

క. భవదాజ్ఞానిగళంబునఁ దవలి పరాక్రమము విడిచి ధరణీశ్వర! నీ

యవరజు లిడుమలఁ బడి కడుఁ జివికిరి చెఱబడిన సింహశిశువుల భంగిన్.

211

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ్వర!= ఓరాజా! (ధర్మరాజా!); భవత్+ఆజ్ఞా, నిగళంబునన్+తవలి= నీదైన ఆజ్ఞ అనే గొలుసులతో బంధించబడి; పరాక్రమము= శౌర్యం; విడిచి= వీడి; నీ+అవరజులు= నీతమ్ములు; (నీవు పుట్టిన తర్వాత పుట్టిన వారు); ఇడుమలన్+పడి; చెఱన్+పడిన= నిర్బంధించబడిన; సింహ శిశువుల, భంగిన్= సింగపు బిడ్డలవలె; కడున్+చివికిరి= మిక్కిలి గాసి చెందారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీ ఆజ్ఞ అనే గొలుసులచేత బంధించబడి, పౌరుషం కోల్పోయి నీ తమ్ములు కట్టివేయబడిన సింహశిశువలె కష్టాలపాలయ్యారు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ.

ఆ. పరనరేంద్రమకుటపద్మరాగద్యుతి । నరుణ మగు భవత్పదాబ్జయుగము

పరుషధాతుశిలలపై నిప్పు డరుగుట । నరుణ మయ్యెఁ బర్వతాంతరముల.

212

ప్రతిపదార్థం: పర, నరేంద్ర, మకుట, పద్మరాగ, ద్యుతిన్= ఇతర రాజుల కిరీటాలలోని పద్మరాగ మణుల కాంతిచేత; అరుణము+అగు= ఎర్రనయిన; భవత్, పద+అబ్జ, యుగము= నీ పాద పద్మములజంట; పరుష, ధాతు, శిలలపైన్= కఠినమైన జేగురురంగు కల రాలపై; పర్వత+అంతరములన్= కొండల మధ్య; ఇప్పుడు+అరుగుటన్= ఇప్పుడు నడయాడటంచేత; అరుణము+అయ్యెన్= ఎర్రగా అయింది.

తాత్పర్యం: అలనాడు ఇతరరాజుల కిరీటాలలోని పద్మరాగమణులచేత నీ పాదాలు ఎరుపెక్కాయి. (అంటే ఇతర రాజులు పద్మరాగమణులు పొదిగిన కిరీటాలు కల తమ తలలు వంచి ధర్మరాజుపాదాలకు మ్రొక్కేవారు. అప్పుడు సుకుమారాలైన ధర్మరాజుపాదాలలో ఎర్రని పద్మరాగమణుల కాంతులు ప్రతిఫలించేవి). ఈనాడు నీవు కొండలమధ్య నడయాడటంచేత కఠినధాతుశిలలలోని ఎర్రరంగువలన నీ సుకుమారపాదాలు ఎరుపెక్కుతున్నాయి.

విశేషం: అలం: విషమం. గైరికాదిధాతువులు కొండలలో లభించటం సుప్రసిద్ధం. ఆ ధాతుద్రవ్యాలు ఎర్రరంగు కలిగి ఉంటాయి.

**క. అనవరత సౌఖ్యసంపదఁ । బెనుపాందుచు నుండు మీకు భీకర కాంతా
ర నివాసాయాసంబుల । ననఘా! యిబ్బంగి నవయ నలమట వాడమెన్.**

213

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= ఓ పాపరహితుడా! (ఓ ధర్మరాజా!); అనవరత, సౌఖ్యసంపదన్= ఎడతెగని సుఖాల విభవంతో; పెనుపాందుచున్+ఉండు, మీకు= విలసిల్లుతుండే మీకు; భీకర, కాంతార, నివాస+ఆయాసంబులన్= భయంకరమైన అడవిలో ఉండటంవలన ఏర్పడిన శ్రమలతో; ఈ+భంగి= ఈ విధంగా; నవయన్= కృశించటంవల్ల; అలమట+వాడమెన్= చింత ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: ఏ పాప మెరుగని ధర్మరాజా! ఎల్లప్పుడు సౌఖ్యాలను అనుభవించే మీకు భయంకరమైన అడవిలో నివసించటంచేత ఇట్లా క్షేమం దాపురించింది.

**వ. నిత్యంబునుం బదివేపురు బ్రాహ్మణులు బ్రహ్మవిదులు పసిండితళిగల నిష్టాన్నంబులు గుడిచి తృప్తులయినం
దద్దుక్తశేషం బుపయోగించుచుండు నీకు వన్యమూలఫలాశనంబు లుపయోగించుచు నన్యులయందుఁ
క్రోధంబు విడిచి యునికి యుచితంబు గాదు.**

214

ప్రతిపదార్థం: నిత్యంబునున్= ప్రతిరోజూ; పదివేపురు= పదివేలమంది; బ్రాహ్మణులు; బ్రహ్మవిదులు= బ్రహ్మను తెలిసికొన్న వారు (జ్ఞానులు); పసిండితళిగలన్= బంగారు కంచాలలో; ఇష్ట+అన్నంబులు= ప్రియమైన ఆహారాలు; కుడిచి= ఆరగించి; తృప్తులు+అయినన్= తృప్తి చెందిన వారు కాగా; పిమ్మట; తద్+భుక్త శేషంబు= వారు తినగా మిగిలింది; ఉపయోగించుచుండు; నీకు; వన్యమూల ఫల+అశనంబులు= అడవిలోని వేళ్ళు, పండ్లు తిండిగా; ఉపయోగించుచున్= వాడుకొంటూ; అన్యుల+అందు= ఇతరుల పట్ల, అంటే శత్రువులపట్ల; క్రోధంబు, విడిచి+ఉనికి= కోపం వీడి ఉండటం; ఉచితంబు, కాదు= సరైనదికాదు.

తాత్పర్యం: ఇదివరలో ప్రతిదినము నీవు పదివేలమంది బ్రాహ్మణులైన బ్రాహ్మణులకు, బంగారుకంచాలలో విందుభోజనాలు పెట్టి, ఆ తర్వాత వారి భుక్తిశేషం ఆరగించేవాడివి. ఇప్పుడు అడవిదుంపలు, వేళ్ళు, పండ్లు నీ ఆహారం. నీకు ఇట్టి దుర్లభ తెచ్చిపెట్టిన నీ శత్రువులపై కోపం విడిచిపెట్టటం సరైనది కాదు.

**సీ. పదివేల గజముల బలమున విలసిల్లు । ననిలసుతుండు కాఱడవిలోనఁ
గ్రుమ్మరి కాయలుఁ గూరలు దిని పేద । వడినఁ జూచియు, దీర్ఘబాహుయుగళుఁ
డయ్యును బాహుసహస్రంబు కలిగిన । యర్జునుకంటె బలాఢ్యుఁ డగుచు
నేకవేగంబున నేనమ్ము లొక్క య । మ్మేసిన విధమున నేయ నేర్చు**

**ఆ. నర్జునుండు వనమృగావలిఁ గలిసి యి । ట్లున్నఁ జూచియును సుఖోచితాత్ము
లైన కవలు దీనులై యున్నఁ జూచియు । నుపశమంబుఁ దాల్చి యుండఁ దగునె?**

215

ప్రతిపదార్థం: పదివేల గజముల= పదివేల ఏనుగుల; బలమున, విలసిల్లు= బలంతో ఒప్పే; అనిల సుతుండు= భీముడు (వాయుపుత్రుడు); కాఱడవిలోనన్= దట్టమైన అడవిలో; క్రుమ్మరి= తిరిగి; కాయలున్+కూరలు; తిని, పేద+పడినన్+చూచియు=

చిక్కిపోవటం చూచి కూడ; దీర్ఘబాహు, యుగళుడు+అయును= పొడవైన చేతులు రెండే కలవాడైనప్పటికీ; బాహు, సహస్రంబు, కలిగిన= వేయి చేతులు ఉన్న; అర్జునుకంటే= కార్తవీర్యార్జునుడి కంటే; బల+ఆధ్యుడు+అగుచున్= శక్తి కలిగి ఉన్నవాడవుతూ (అంటే మిక్కిలి పరాక్రమవంతుడవుతూ); ఏక, వేగంబునన్= ఒకే వడితో; ఏను+అమ్ములు= అయిదు బాణాలు; ఒక్క+అమ్ము+ఏసిన, విధమునన్= ఒకే బాణాన్ని ప్రయోగించినట్లు; ఏయ, నేర్పు+అర్జునుండు= ప్రయోగించే నేర్పుగల అర్జునుడు; వన, మృగ+ఆవలిన్= అడవి జంతు సముదాయాలతో; కలిసి; ఇట్లు+ఉన్నన్+చూచియును= ఈ విధంగా నివసించటం చూచి కూడ; సుఖ+ఉచిత+ఆత్ములు+వన= సౌఖ్యం పొంద దగిన ఆత్ములు కలవారైన; కవలు= జంట బిడ్డలు (నకులసహదేవులు); దీనులు+వ+ఉన్నన్+చూచియున్= అర్తులై ఉండటం చూచికూడా; ఉపశమంబున్= ఓర్పును; తాల్చి+ఉండన్+తగునె= పూని ఉండటం సరియా?

తాత్పర్యం: పదివేల ఏనుగుల బలం కల భీముడు కారడవిలో కాయలు కూరలు తిని మిక్కిలి చిక్కిపోయి ఉన్నాడు. పొడవైన రెండు చేతులు కలవాడైనా, వేయిచేతులు కల కార్తవీర్యార్జునుడికంటే బలవంతుడై, ఒకేసారి సమానవేగంతో అయిదు బాణాలు ఒకే బాణంలా వేయగల నేర్పు ఉన్న ఈ అర్జునుడు అడవిజంతువుల మధ్య తిరుగాడుతున్నాడు. సౌఖ్యాలు అనుభవించదగిన నకుల సహదేవులు దీనులై తిరుగాడుతున్నారు. ఇదంతా చూస్తూ నీవు ఓర్పు వహించి ఊరకుండటం న్యాయమా?

వ. క్షమయును దేజంబును నయ్యుకాలంబులఁ బ్రయోగింపనేరని రాజునకుం బ్రజానురాగ ప్రతాపంబులు లేవను నీ యర్థం బతిహాసంబున వినంబడు; క్షమా తేజంబులలోన నెయ్యది విశేషంబు దానిన నిర్ణయించి చెప్పు మని బలీంద్రుండు దొల్లి తన పితామహుం డయిన ప్రహ్లాదు నడిగిన నాతండు బలీంద్రున కిట్లనియె. 216

ప్రతిపదార్థం: క్షమయును= ఓర్పును; తేజంబునున్= ప్రతాపమును; ఆ+అయి, కాలంబులన్= ఆయా సమయాలలో; ప్రయోగింపనేరని= ఉపయోగించ జాలని; రాజునకున్= ప్రభువుకు; ప్రజా+అనురాగ, ప్రతాపంబులు, లేవు+అను= ప్రజలయొక్క ప్రేముడి, పరాక్రమం, ఉండవు అనే; ఈ+అర్థంబు= ఈ భావం; ఇతిహాసంబునన్= జరిగిన చరిత్రతో; వినంబడున్= వినబడుతున్నది; క్షమా, తేజంబులలోనన్= ఓర్పు ప్రతాపాలలో; ఏ+అది= ఏది?; విశేషంబు= గొప్పది; దానిని+అ= దానినే; నిర్ణయించి, చెప్పుము= నిశ్చయించి తెలిపేది; అని; బలి+ఇంద్రుండు= బలి చక్రవర్తి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; తన పితామహుండు+అయిన= తన తాతగారైన; ప్రహ్లాదున్= ప్రహ్లాదుడిని; అడిగినన్; ఆతండు= ఆ ప్రహ్లాదుడు; బలీంద్రునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: క్షమ గొప్పదా? తేజస్సు గొప్పదా? క్షమాతేజస్సులను ఆయా సమయాలలో అవసరాలనుబట్టి ఉపయోగించటం తెలియని రాజు ప్రజాభిమానం, ప్రతాపం కోల్పోతా డని ఇతిహాసంలో వినబడుతున్నది. పూర్వకాలంలో బలీంద్రుడు తన తాతఅయిన ప్రహ్లాదుడిని ఈ ప్రశ్ననే- అంటే, క్షమగొప్పదా? తేజం గొప్పదా? నిశ్చయించి చెప్పవలసిందని - అడిగాడు. అప్పుడు ప్రహ్లాదుడు బలిచక్రవర్తికి ఇట్లా చెప్పాడు.

ఆ. 'క్షమయ తాల్చియుండఁ జన దెల్ల ప్రాద్దుఁ దే । జంబ తాల్చియుండఁ జనదు పతికి; సంతతక్షముండు సంతతతేజుండు । నగుట దోష మండు రనఘమతులు. 217

ప్రతిపదార్థం: పతికి= ప్రభువుకు; క్షమ+అ= క్షమ మాత్రమే (ఓర్పు ఒక్కటే); ఎల్ల ప్రాద్దున్= అన్ని సమయాలలోను; తాల్చియుండన్+చనదు= పూని ఉండరాదు; సంతతక్షముండు= ఎల్లప్పుడు ఓర్పునే కలిగి ఉండేవాడు; సంతత తేజుండున్=

ఎల్లప్పుడు ప్రతాపమే వహించేవాడు; అగుట; అనఘ, మతులు= పాపరహితులైన బుద్ధిమంతులు; దోషము+అందురు= తప్పు అని చెవుతారు.

తాత్పర్యం: సర్వకాల సర్వావస్థలలోనూ ఓర్పు వహించటం తప్పు. అట్లే ఎప్పుడూ ప్రతాపం చూపటం కూడా తప్పే. ప్రభువైనవాడు సంతతక్షణముడు, సంతతతేజుడు కాకూడదని, అది దోషమని పెద్దలు చెవుతారు.

వ. అది యెట్లనిన నిత్యక్షమాన్వితుండయిన వానికి భృత్యులు వెఱవక యవమానంబు సేయుడు; రర్థంబుల యం దధిక్యతులైన వారలు ధనంబు లపహరించి దర్పంబు సూపుదురు; మఱి నిత్యతేజో ౨ భికుండైన వాఁ డతిక్రూరదండంబున సర్వజనసంతాపంబు సేయుచు గృహగతంబైన సర్పంబునుం బోలె నెప్పుడు నుద్వేగ కరుం డగుం; గావునఁ గాలోచితంబులుగా క్షమాతేజంబులు గల్పించునది. యథాకాల కల్పిత క్షమా తేజుండైన వానికి నుభయలోకసిద్ధి యగు' నని బలీంద్ర ప్రహ్లాద సంవాదంబు సిప్పి వెండియు ద్రౌపది యిట్లనియె.

218

ప్రతిపదార్థం: అది, ఎట్లు+అనిన; నిత్య, క్షమా+అన్వితుండు+అయినవానికిన్= ఎల్లప్పుడును ఓర్పుతో కూడి ఉండేవాడికి; భృత్యులు= సేవకులు; వెఱవక= భయపడక; అవమానంబు+చేయుదురు= అవమానం చేస్తారు; అర్థంబులు+అందు= ధనాలలో; అధిక్యతులు+ఐన, వారలు= నియోగించబడినవారు; ధనంబులు+అపహరించి= డబ్బు దొంగిలించి; దర్పంబు, చూపుదురు= గర్వం ప్రదర్శిస్తారు; మఱి; నిత్య, తేజస్+అధికుండు+ఐనవాఁడు= ఎల్లప్పుడు ప్రతాపంలో వెలుగొందుతూ అతిశయించేవాడు; అతి, క్రూర, దండంబునన్= మిక్కిలి కఠిన శిక్షలు వేయటంచేత; సర్ప, జన, సంతాపంబు+చేయుచున్= అందరు జనులకు తీవ్రమైన వేదన కల్పిస్తూ; గృహ, గతంబైన= ఇంటిలో ఉన్నట్టి; సర్పంబును+పోలెన్= పామువలె; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; ఉద్వేగ, కరుండు+అగున్= ఆరాటం కలిగించేవాడు అవుతాడు; కావునన్= కాబట్టి; కాల+ ఉచితంబులు+కాన్= సమయానుకూలాలూగా; క్షమాతేజంబులు= ఓర్పును, ప్రతాపాన్ని; కల్పించునది= ప్రదర్శించేది; యథా, కాల, కల్పిత, క్షమా, తేజుండు+ఐనవానికిన్= సమయానుకూలంగా ఓర్పు, ప్రతాపం చూపించేవాడికి; ఉభయలోకసిద్ధి= రెండులోకాలలో విజయం (ఐహికాముష్మిక సిద్ధి); అగును+అని; బలీంద్ర, ప్రహ్లాద, సంవాదంబు+చెప్పి; వెండియు= మరల; ద్రౌపది; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: దాన్ని వివరించి చెప్పితే - ఎల్లప్పుడు ఓర్పు చూపేవాడిని చూచి సేవకులు భయపడరు; పైగా అవమానిస్తారు. ధనానికి సంబంధించిన విషయాలలో నియమించబడిన అధికారులు ధనాలను అపహరిస్తారు; పైగా గర్వాన్ని ప్రదర్శిస్తారు. ఇక సదా తేజస్సునే ప్రదర్శించేవాడు మిక్కిలి కఠినశిక్షలు విధించటం చేత జనుల కందరికీ తీవ్రవేదన కలిగిస్తాడు. ఇంటిలో ఉన్న పామువంటి వాడయి నిరంతరం ఆరాటం కలిగిస్తాడు. కాబట్టి సమయానుకూలంగా క్షమ, తేజు ప్రదర్శించేవాడే ఐహికాముష్మికసిద్ధిని పొందగలడు' అని బలిచక్రవర్తికి ప్రహ్లాదుడికి మధ్య జరిగిన సంభాషణ వివరించి, మరల ద్రౌపది ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది.

తే. 'అది నపరాధ మొక్కటి యైన నదియు । నల్పమైనను క్షమియించు నదియుఁ గాక చెనసి యపరాధములు పెక్కు సేయుచున్న । పాపకౌరవులకు సహింపంగ నేల?'

219

ప్రతిపదార్థం: ఆదిన్= మొదట; అపరాధము= తప్పు; ఒక్కటి+ఐనన్= ఒకటి మాత్రమే చేస్తే; అదియున్+అల్పము+ఐనను= అది చిన్న తప్పు మాత్రమే ఐనచో; క్షమియించు+అదియున్= క్షమించదగినది; కాక= అట్లాకాక; చెనసి= ఎదిరించి; అపరాధములు=

తప్పులు; పెక్కు= అనేకాలు; చేయుచున్న= చేస్తున్న; పాప కౌరవులకు= పాపులైన కౌరవులపట్ల; సహింపంగన్+ఏల= ఎందుకు క్షమ చూపించాలి?

తాత్పర్యం: 'మొదట ఏదో ఒక తప్పు చేస్తే- ఆ తప్పు చిన్న తప్పు మాత్రమే అయితే- క్షమించవచ్చును గాని, ఎదిరించి వరుసగా పెక్కు తప్పులు చేస్తున్న పాపులైన కౌరవులను క్షమించట మెందుకు?

విశేషం: 'క్షమించునదియుఁగాక'- అనే పాఠం సందేహస్పదంగా ఉన్నది. ఎవరు? రాజు లేక జనుడు అని చెప్పాలి. 'క్షమించుము' అని ఉండవచ్చు. వావిళ్లప్రతిలో 'క్షమించునదియఁగాక'- అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. 'క్షమించునదియ - కాక' అనే ఈ పాఠం ఉచితమే. క్షమింపనే వలయును, అట్లు కాకయును; అని అర్థం చెప్పవచ్చును.

క. ఇది తేజంబున కవసర; । ముదితక్రోధుండ వగుమ యొక్కించుక; దు

ర్షదు లగు సుయోధనాదుల । నదయుల వధియింతు రుగ్రులై నీ తమ్ముల్.'

220

ప్రతిపదార్థం: ఇది; తేజంబునకు+అవసరము= ప్రతాపం చూపటానికి తగిన సమయం; ఒక్క+ఇంచుక= కొంచెంగా; ఉదిత క్రోధుండవు+అగుము+అ= ఉదయించిన కోపం కలవాడివి కమ్ము; దుర్మదులు+అగు= చెడుగర్వం కల; సుయోధన+ఆదులన్= దుర్యోధనుడు మున్నగువారిని; అదయులన్= దయలేనివారిని; నీ తమ్ముల్= నీ సహోదరులు; ఉగ్రులు+ఐ= భయంకరులై; వధియింతురు= చంపగలరు.

తాత్పర్యం: ఇది తేజం ప్రదర్శించటానికి అనువైన సమయం. ఒకింత కోపం తెచ్చుకొమ్ము. దుర్మదులైన దుర్యోధనాదులను నీ తమ్ములు భయంకరులై సంహరించగలరు.'

వ. అనిన ధర్మరా జిట్లనియె.

221

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ద్రౌపది చెప్పగా; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ద్రౌపది చెప్పగా, ధర్మరాజు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

సీ. 'క్రోధంబు పాపంబు, గ్రోధంబునన చీసి । యగుఁ జువ్వె ధర్మకామార్థ హాని.

గడుఁగ్రోధి గర్జంబు గానండు, క్రుద్ధండు । గురునైన నిందించుఁ, గ్రుద్ధుఁడైన

వాఁ డవధ్యులనైన వధియించు, మఱి యాత్మ । ఘాతంబు సేయంగఁ గడఁగుఁ గ్రుద్ధుఁ,

డస్యాధ్యశులకు ధర్మానుబంధుల కిట్టి । క్రోధంబు దాల్చుట గుణమె చెవుము?

ఆ. యెఱుక గల మహాత్ముఁ డెఱుకయ న్ణలముల । నార్దుఁ గ్రోధ మను మహానలంబుఁ,

గ్రోధవర్జితుండు గుఱుకొని తేజంబు । దాల్చు దేశకాలతత్త్వ మెఱిఁగి.

222

ప్రతిపదార్థం: క్రోధంబు= కోపం; పాపంబు= పాపం (దురితం, చెడ్డది); క్రోధంబునన్+అ+చీసి= కోపంచేతనే; ధర్మ కామ+అర్థ, హాని= ధర్మానికి, కామానికి, అర్థానికి చేటు; అగున్+చువ్వె= అవుతుంది సుమా! (అంటే పురుషార్థాలకు మూడింటికి క్రోధవలన కీడు కలుగుతుందని భావం); కడున్+క్రోధి= మిక్కిలి కోపం పొందినవాడు; కర్జంబు+కానండు= కర్తవ్యాన్ని చూడలేడు; క్రుద్ధండు= కోపించినవాడు; గురున్+ఐన= గురువునైనను; నిందించున్= తెగడుతాడు; క్రుద్ధుఁడు+

ఐనవాడు= ఆగ్రహించినవాడు; అపధ్యులను+ఐనన్= చంపదగనివారిని సయితం; వధియించున్= చంపుతాడు; మఱి= ఇంక; క్రుద్ధుడు= కోపించినవాడు; ఆత్మహతంబు+చేయంగన్+కడగన్= ఆత్మహత్యకు పాల్పడతాడు; అస్మాదృశులకున్= నా వంటివారికి; ధర్మ+అనుబంధులకున్= ధర్మంతో ముడివడిన వారికి; ఇట్టి, క్రోధంబు= ఇటువంటికోపం; తాల్చుట= వహించటం; గుణము+ఎ= మంచిగుణం అవుతుందా; చెపుము+అ= చెప్పుము; ఎఱుక+కల, మహాత్+ఆత్ముడు= జ్ఞానం కల గొప్పవాడు; ఎఱుక+అన్+జలములన్= జ్ఞాన మనే నీళ్ళతో; క్రోధము+అను, మహా+అనలంబున్= కోపమనే పెనుమంటను; ఆర్పున్= ఆర్పివేస్తాడు; క్రోధవర్జితుండు= క్రోధంచేత విడువబడినవాడు (కోపాన్ని విడనాడినవాడు); గుఱుకొని= ప్రయత్నించి; దేశ, కాల, తత్త్వము+ఎఱిగి= దేశ సమయాలయొక్క స్వభావం తెలిసికొని; తేజంబు= ప్రకాశాన్ని; తాల్చున్= ధరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'కోపం గొప్ప పాపం. కోపంవలన మూడు పురుషార్థాలకు- ధర్మానికి, అర్థానికి, కామానికి కీడు సంభవిస్తుంది కదా! మిక్కిలి కోపించినట్టివాడు కర్తవ్యాన్ని గ్రహించజాలడు. కోపి గురువు నైనను నిందిస్తాడు. కోపం చెందిన వాడు చంపకూడనివారిని సయితం చంపివేస్తాడు; అంతేకాదు. ఆత్మహత్యకుకూడ పాల్పడతాడు. ధర్మంతో ముడివడిన నడవడిక కల నాబోటివారికి కోపంవహించటం తగునా? నీవే చెప్పుము. జ్ఞాని అయిన మహాత్ముడు జ్ఞానమనే నీటితో కోపమనే పెనుమంటను చల్లార్చుతాడు. క్రోధం విడనాడినవాడు సమయ సీమల నిజస్వభావం తెలిసికొని తేజస్వి అవుతాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. క్షమ గల వానికిఁ బృథ్వి । సమునకు నిత్యంబు విజయసంసిద్ధి యగున్:

క్షమి యైనవాని భుజవి । క్షమము గడున్ వెలయు సర్వకార్యక్షమమై.

223

ప్రతిపదార్థం: క్షమ కలవానికిన్= ఓర్పు ఉన్నవాడికి; పృథ్విసమునకున్= భూదేవితో సమానుడైన వాడికి; నిత్యంబు= ఎల్లప్పుడు; విజయ, సంసిద్ధి= విశేష జయప్రాప్తి, అంటే గొప్పవిజయం కలగటం; అగున్= ఏర్పడుతుంది; క్షమి+ఐనవాని= క్షమావంతుడి యొక్క; భుజ, విక్రమము= బాహుబలం, అంటే పరాక్రమం; సర్వ, కార్య, క్షమము+ఐ= అన్ని పనులకు సరిపడేటటువంటిదై; కడున్= మిక్కిలి; వెలయున్= ఒప్పుతుంది.

తాత్పర్యం: భూదేవితో సమానుడైన ఓర్పు కలవాడికి సదా విజయం సిద్ధిస్తుంది. క్షమావంతుడి పరాక్రమం అన్ని సమయాలలోను కార్యసాధకమై రాణిస్తుంది.

విశేషం: క్షమాశక్తికి ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలో ఉదాహరణ ప్రాయమైంది భూదేవి. "క్షమయా ధరిత్రీ" అని తెలుగువారి సంభాషణలలో సాధారణంగా వినిపిస్తుంది. భూదేవికి గల పేర్లలో 'క్షమా' అనేది సార్థకమైనది, ప్రసిద్ధమైనది.

వ. తేజఃప్రభవంబులైన యమర్ష దాక్షిణ్య శౌర్య శీఘ్రత్వంబు లను నాలుగు గుణంబులు క్షమావంతునంద వీర్యవంతంబులగుఁ; దొల్లి కశ్యపగీతలైనగాథలయందీ యర్థంబు వినంబడు, వినుము; వేదంబులు యజ్ఞంబులు శౌచంబును సత్యంబును విద్యయు ధర్మువు సచరాచరం బయిన జగమంతయు క్షమయంద నిలిచినవి; తపస్స్వాధ్యాయ యజ్ఞకర్తలయు బ్రహ్మవిదులయుం బడయు పుణ్యగతులు క్షమావంతులు వడయుదు; రదియునుంగాక, కృష్ణ ధైర్యాపాయన భీష్మ విదుర కృపద్రోణ సంజయ ప్రభృతులు నా యుపశమంబ

కీర్తించు: రుపశమ హీనుండయిన దుర్యోధను కారణంబున ధార్తరాష్ట్రుల కెల్లం బ్రళయం బగు' ననిన ద్రౌపది వెండియు నిట్లనియె.

224

ప్రతిపదార్థం: తేజస్+ప్రభవంబులు+ఐన= తేజస్సునుండి పుట్టిన; అమర్ష దాక్షిణ్య, శౌర్య, శీఘ్రత్వంబులు+అను= అసహనం (కోపం), దయ, పరాక్రమం, వేగం అనే; నాలుగు, గుణంబులు= నాలుగు లక్షణాలు; క్షమావంతునందు+అ= ఓర్పుకల వాడియందు మాత్రమే; వీర్యవంతంబులు+అగున్= బలం కలవి అవుతాయి; తొల్లి= పూర్వం; కశ్యపగీతలు+ఐన, గాధల+అందు= కశ్యపుడిచే చెప్పబడిన ప్రబోధకాలు అయిన కథల్లో; ఈ+అర్థంబు= ఈ భావం; వినంబడు; వినము; వేదంబులు, యజ్ఞంబులు, శౌచంబును, సత్యంబును, విద్యయు, ధర్మవు= వేదాలును, యజ్ఞాలును, పాఠశుద్ధ్యమును, నిజమును, చదువును, ధర్మమును; స, చర+అచరంబు+అయిన, జగము+అంతయు= కదలేటి, కదలనట్టి వాటితో కూడిన ప్రపంచమంతయు; క్షమయందు+అ= ఓర్పునందు మాత్రమే; నిలిచినవి; తపస్+స్వాధ్యాయ, యజ్ఞకర్తలయు= తపస్సు, వేదాన్ని అభ్యసించటం, (వేదాధ్యయనం) యజ్ఞాలు- చేసిన వారి యొక్కయు; బ్రహ్మ విదులయున్= జ్ఞానులయొక్కయు; పడయు, పుణ్య, గతులు= పొందే పుణ్య పదవులు; క్షమావంతులు= ఓర్పుకల వాళ్ళు; పడయుదురు= పొందుతారు, అదియునున్+కాక= అంతమాత్రమేకాక; కృష్ణద్వైపాయన, భీష్మ, విదుర, కృప, ద్రోణ, సంజయ, ప్రభృతులు= వ్యాసుడు, భీష్ముడు, విదురుడు, కృపుడు, ద్రోణుడు, సంజయుడు మున్నగువారు; నా, ఉపశమంబు+అ= నా ఓర్పునే; కీర్తింతురు= పొగడుతారు; ఉపశమ, హీనుండు+అయిన= ఓర్పులేనివాడయిన; దుర్యోధను, కారణంబునన్= దుర్యోధనుడి మూలంగా; ధార్తరాష్ట్రులకు+ఎల్లన్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల కెల్లరకు; ప్రళయంబు+అగున్= వినాశనం దాపురిస్తుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; ద్రౌపది; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: కోపం, దయ, పరాక్రమం, వేగం అనే నాలుగు గుణాలు తేజంనుంచి పుట్టాయి. క్షమావంతుడి పట్ల బలం కలవిగా పరిణమిస్తాయి - అని కశ్యపగీతలలో ఉన్నది. వేదాలు, యజ్ఞాలు, శౌచం, సత్యం, ధర్మం, విద్య, సమస్త చరాచర జగత్తు క్షమమీదే నిలుస్తాయి. బ్రహ్మజ్ఞానులున్నా, తపస్సు, వేదాధ్యయనం చేసిన యజ్ఞకర్తలున్నా పొందే ఉత్తమగతులను క్షమావంతులు పొందగలరు. వ్యాసుడు, విదురుడు, భీష్ముడు, కృపుడు, ద్రోణుడు, సంజయుడు మున్నగు ధర్మాత్ములు నా క్షమాగుణాన్నే పొగడుతారు. దుర్యోధనుడి క్షమాహీనతవలన ధార్తరాష్ట్రుల కెల్ల వినాశనం ఏర్పడగలదు' అని చెప్పిన ధర్మరాజుతో ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: మహాభారతంలో భగవద్గీతతోపాటు పెక్కు గీతలు ఉన్నాయి. మరికొన్ని గీతల ప్రశంస ఎడనెడ కనిపిస్తుంది. నన్నయ మహాకవి పీఠికలో ఉద్ఘోషించినట్లు - మహాభారతాన్ని వ్యాసమహర్షి విశ్వ జననమైన విజ్ఞాన సర్వస్వంగా తీర్చి దిద్దాడు. మహాభారతం సర్వదర్శనసమాహారంగా ప్రశస్తి కాంచటానికి కారణం, అందులో విప్రతిపన్నాలుగా కనిపించే విభిన్నవాదాలు సంవాదరూపంలో పొందుపరచబడటం. వాటిలో ద్రౌపది ధర్మరాజుల సంవాదం ఒకటి.

మధ్యాక్కర.

'క్షమయంద చిత్తంబు నిల్పి నిర్గతకల్మషబుద్ధి
గ్రమమున ధర్మపునంద వర్తిల్లు కరుణాత్మ నిన్ను
నమర ధర్మంబు రక్షించుఁ బ్రీతితో నని శత్రులందు
సమబుద్ధి సేయంగఁ జనునె నీకు నజాతశత్రుండ!

225

ప్రతిపదార్థం: అజాతశత్రుండ! = శత్రువులు లేనట్టివాడా ఓ ధర్మరాజా!; క్షమయందు+అ = ఓర్పునందే; చిత్తంబు, నిల్పి = మనస్సు ఉంచి; నిర్గత, కల్మష, బుద్ధిన్ = పోయిన పాపాలుకల బుద్ధితో; క్రమమునన్ = వరుసతప్పక; ధర్మవునందు+అ = ధర్మంలో మాత్రమే; వర్తిల్లు = నడుచుకొనే; కరుణా+ఆత్మన్ = దయామయుడైన; నిన్నున్; అమరన్ = ఒప్పగా; ధర్మంబు = ధర్మం; ప్రీతితోన్ = అనురాగంతో; రక్షించున్ = కాపాడగలడు; అని; నీకున్; శత్రులందు = విరోధులపట్ల; సమబుద్ధి = ఋజువైన బుద్ధి; (శత్రుత్వం లేని మనస్తత్వం); చేయంగన్+చనునె = అవలంబించటం సరైనదవుతుందా?

తాత్పర్యం: 'అజాత శత్రుడవైన ధర్మరాజా! నిర్మలమైన బుద్ధితో ఓర్పునందే మనస్సును లగ్నంచేసి నీవు ధర్మంలో ప్రవర్తిస్తున్నావు. అటువంటి కరుణామయుడవైన నిన్ను ఆ ధర్మమే ప్రీతితో కాపాడగలదన్న విశ్వాసంతో, శత్రువులయెడల సమబుద్ధి వహించడం నీకు తగునా?

విశేషం: ద్రౌపదివాదం, ధర్మరాజుపై సునిశితవిమర్శగా స్థూలదృష్టికి గోచరించినా, సూక్ష్మదృష్టికి ధర్మరాజు ఎట్లా సార్థకనాముడు అయ్యాడో, అతడికి ఎట్లా అజాతశత్రుడు అనే బిరుదు ఏర్పడిందో తెల్లమవుతున్నది. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

ఆ. ధర్మదూరులైన ధార్తరాష్ట్రులయంద । ధర్మ వేమి సేయు ధరణినాథ!

నికృతిపరులయందు నికృతి సేయనివారు । వారి నికృతిజేసి వధ్యు లండు.

226

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ! = రాజా! (ఓ ధర్మరాజా!); ధర్మ, దూరులు+ఐన = అధర్మపరులైన (ధర్మానికి దూరంగా ఉన్నవారైన); ధార్తరాష్ట్రులయందు+అ = ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులందే; ధర్మవు = ధర్మం; ఏమి, చేయున్ = ఏం చేయగలడు? (అధర్మవు = అధర్మం ఏమి చేయకలదని కూడ చెప్పవచ్చును); నికృతి పరుల యందు = మోసగాండ్రుపట్ల; నికృతి, చేయనివారు = మోసంగా ప్రవర్తించనివారు; వారి, నికృతిన్+చేసి = వారి మోసంవలన; వధ్యులు = చంపదగినవారు; అండ్రు = అని అంటారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! అధర్మవర్తనులైన ధార్తరాష్ట్రులపట్ల నీ ధర్మం ఏమి చేయగలడు? (అధర్మం చేసినా దోషం లేదు). వంచకులపట్ల వంచనతో ప్రవర్తించనివారు, వారి వంచనచేత చంపదగినవారవుతారని పెద్దల అభిప్రాయం.

విశేషం: అనుదురు - అందురు - అండురు - అండ్రు. కర్త పెద్దలు.

క. ఆర్యులకు విహీనతయు న । నార్యుల కున్నతియుఁ జేసి యవినీతుడ వై

కార్యము దప్పితి; నీకు న । నార్యులు చుట్టములె, యార్యు లరులె విధాతా!

227

ప్రతిపదార్థం: విధాతా! = ఓ బ్రహ్మదేవుడా!; ఆర్యులకున్ = పూజ్యులైనవారికి; విహీనతయున్ = తక్కువతనాల్పి; అనార్యులకు = అపూజ్యులకు, అంటే దుష్టులకు; ఉన్నతియున్ = అభ్యుదయాల్పి; చేసి = కల్పించి; అవినీతుడవు+ఐ = నీతి లేని వాడివై; కార్యము+తప్పితి(వి) = కర్తవ్యాన్ని ఉజ్జగించావు; నీకు; అనార్యులు = అపూజ్యులు; చుట్టములు+ఎ = బంధువులా?; ఆర్యులు = మహానుభావులు; అరులు+ఎ = శత్రువులా?

తాత్పర్యం: (ఈవాక్యాలు ద్రౌపది, బ్రహ్మదేవుడిని సంబోధించి పలికినవి. ఇది ద్రౌపది స్వగతం. ధర్మరాజు వినాలనే ద్రౌపది తన ఆంతరంగిక భావాన్ని బహిర్గత మొనరించింది.) 'ఓ బ్రహ్మదేవుడా! ఆర్యులకు లేమిని,

అనార్యులకు అభ్యుదయాన్ని చేకూరుస్తున్నావు ఈ రీతిగా నీతిని అతిక్రమించి, నీ కర్తవ్యాన్ని వదలిపెట్టావు కదా! నీకు అనార్యులే బంధుగులా? ఆర్యులు శత్రువులా?

వ. అని, విధాత్యుని ధర్మువు నాక్షేపించు ద్రౌపదిం జూచి ధర్మ రాజిట్లనియె: 'నాస్తికులయట్లు ధర్మాభిశంకినివై దైవ దూషణంబు సేసెడు; శిష్టచరితంబైన ధర్మంబు నభిక్షేపించుచున్న దుర్మతికిం బ్రాయశ్చిత్తంబు లేదు; ధర్మువు దప్పక నిత్యులై జీవించుచున్న మైత్రేయ మార్కండేయ వ్యాస వసిష్ఠ నారద ప్రభృతులం బరమయోగధరులం బ్రత్యక్షంబ చూచెదము; వీరెల్ల నన్ను ధర్మపరుండని మన్నింతు; రన్యు లన్యాయంబు సేసి రేనియు నే నేల ధర్మువు దప్పుదు? 228

ప్రతిపదార్థం: అని; విధాత్యుని= బ్రహ్మదేవుడి యొక్క; ధర్మువున్= ధర్మాన్ని; ఆక్షేపించు= తెగడుతున్న; ద్రౌపదిన్+చూచి= ద్రౌపదిని చూచి; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్; నాస్తికుల వలె; ధర్మ+అభిశంకినివి+బ= ధర్మం పట్ల సందేహం కలదానివై; దైవ దూషణంబు= దైవాన్ని దూషించటం; చేసెడు= చేస్తున్నావు; శిష్ట, చరితంబు+బ= మంచివారి నడవడి అయిన; ధర్మంబున్+అభిక్షేపించుచున్న, దుర్మతికిన్= ధర్మాన్ని దూషిస్తున్న దుష్టబుద్ధికి; ప్రాయశ్చిత్తంబు= (నిష్కృతి కల్పించే) విరుగుడు; లేదు; ధర్మువు, తప్పక= ధర్మమార్గాన్ని అతిక్రమించక; నిత్యులు+బ, జీవించుచు+ఉన్న= ఎల్లప్పుడు జీవిస్తున్న (బ్రతుకుతున్న); మైత్రేయ, మార్కండేయ, వ్యాస, వసిష్ఠ, నారద ప్రభృతులన్= మైత్రేయుడు, మార్కండేయుడు, వ్యాసుడు, వసిష్ఠుడు, నారదుడు మున్నగు వారిని; పరమయోగ ధరులన్= గొప్ప యోగులను; ప్రత్యక్షంబు+అ= మన కనులముందే; చూచెదము= చూస్తున్నాం; వీరు+ఎల్లన్= వీరందరున్నా; నన్ను; ధర్మపరుండు+అని= ధర్మ నిష్ఠ కలవాడని; మన్నింతురు= గౌరవిస్తారు; అన్యులు= ఇతరులు; అన్యాయంబు+చేసిరి+ఏనియు= అన్యాయం చేసినప్పటికిని; నేను+ఏల= నేనెందుకు; ధర్మువు= ధర్మాన్ని; తప్పుదున్= మీరుతాను?

తాత్పర్యం: (ఇక్కడ ధర్మరాజు తన జీవితతత్వాన్ని వివరించాడు. ఇది ద్రౌపదివాదానికి పూర్వపక్షం). ద్రౌపదితో ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: 'నాస్తికుల వలె ధర్మాన్ని మిగుల సందేహిస్తూ దైవదూషణ చేయటం మెందుకు? శిష్టజనుల నడవడియైన ధర్మాన్ని నిందించే దుర్బుద్ధికి నిష్కృతి లేదు. ధర్మాత్ములైన మైత్రేయ, మార్కండేయ, వ్యాస, వసిష్ఠ, నారద ప్రభృతులు నన్ను ధర్మపరుడని గౌరవిస్తున్నారుకదా! అట్టి పరమ యోగీశ్వరులను మనం మన కనుల ముందే చూస్తున్నాం. శిష్టచరితమే ప్రత్యక్ష ధర్మం. ఇతరులు నాపట్ల అన్యాయంగా ప్రవర్తించినా నే నెందుకు ధర్మాన్ని తప్పాలి?

విశేషం: నాస్తికుడు అనే శబ్దానికి 'లేదు' అని చెప్పేవాడు అనిన్నీ; ఆస్తికుడు అనే శబ్దానికి 'ఉన్నది' అని చెప్పేవాడు అనిన్నీ వాచ్యార్థం. ప్రాచీన భారతీయ వాఙ్మయంలో 'నాస్తికుడు' అంటే వేదప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించనివాడు అనిన్నీ, 'ఆస్తికుడు' అంటే వేద ప్రామాణ్యాన్ని అంగీకరించినవాడు అనిన్నీ రూఢ్యర్థం. ఆధునిక వ్యవహారంలో నాస్తికుడంటే దేవుడు లేడనే వాడనిన్నీ, ఆస్తికు డంటే దేవుడు ఉన్నాడనేవాడనిన్నీ పలువురు భావిస్తున్నారు. ద్రౌపది నాస్తికురాలు కాదు. 'నాస్తికుల యట్లు' ఆమె వాదించటం ధర్మరాజుకు నచ్చలేదు. మహాభారతంలో అన్ని వాదాలకు యథోచితంగా వివరణ ఉన్నది. తుదకు తీర్పు చెప్పవలసింది సహృదయులైన చదువరులే.

**క. భీరమతియుక్తి జేసి వి । చారింపఁగ నిక్కువంబు సర్వజన స్వ
ర్గారోహణసోపానం । బారఁగ ధర్మంబ సూవె యతిరమ్యంబై.**

ప్రతిపదార్థం: ధీర, మతి, యుక్తిన్+చేసి= పండిత బుద్ధితో; విచారింపఁగన్= ఆలోచన చేస్తే; నిక్కువంబు= నిజం; సర్వ, జన, స్వర్గ+ఆరోహణ, సోపానంబు= అందరు ప్రజలకు స్వర్గాన్ని ఎక్కటానికి మెట్టు; ఆరఁగ= పరిపూర్ణంగా; అతి రమ్యంబు+ఐ= మిక్కిలి సుందరమై; ధర్మంబు+అ+చూవె= ధర్మమే సుమా! (చూడవె= చూవె).

తాత్పర్యం: తెలివితేటలతో యోచిస్తే సర్వజనులకు స్వర్గారోహణ సోపానం అతిరమ్యమైన ధర్మమే సుమా!

విశేషం: మహాభారతంలో ఈ పద్యం మిక్కిలి ముఖ్యమైంది. మహాభారతం స్వర్గారోహణ పర్వంతో ముగుస్తున్నది. ధర్మమే స్వర్గారోహణకు సోపానం అని ఈ పద్యం నొక్కి వక్కాణిస్తున్నది. మహాభారతానికి అంతరాత్మ ధర్మం. ఈ పద్యంలో నాల్గవ పాదం మొదట 'ఆరఁగ' అనే పాఠానికి 'ఆరయ' అనే పాఠం కొన్ని ప్రతుల్లో కనిపిస్తున్నది. ఈ పద్యంలో మొదటనే 'విచారింపఁగ' అనే ప్రయోగం ఉన్నది. కావున 'ఆరయ' అనే పాఠం స్వీకరిస్తే అది పునరుక్తి దోష మవుతుంది. ఇక 'ఆరఁగ' అనే శబ్దం తెలుగుభాషలో నిండైన, పరిపూర్ణమైన అతిశయించు అనే అర్థాల్ని సంతరించుకొని ఉన్నది. (ఆరఁగ్రాగిన పాలు - వీనులార విని - కృపయార సైరింపుము భార. స్త్రీ పర్వం 1-157) అందుచేత 'ఆరఁగ' పాఠం స్వీకరించబడింది.

వ. తపస్వీధ్యాయ బ్రహ్మచర్యదాన ధర్మ యజ్ఞంబులను పుణ్యకర్మంబు లఫలంబు లగునేని వీనినేల ఋషిగణంబులు సేవింతురు; నీ జన్మంబును ధృష్టద్యుమ్ను జన్మంబును బుణ్య కర్మ ఫల సద్భావంబునకు నిదర్శనంబులు గావె? మఱి పుణ్యకర్మఫలంబులు గల యట్ల పాపఫలంబులును గలవు; తొల్లి బ్రహ్మ పుత్రులకుం గర్మఫల సద్భావంబునిప్పి; నందుఁగశ్యపుండు ధర్మప్రబోధనంబునం జేసి పుణ్యఫల ప్రాప్తుండయ్యె; విధాత్య నియోగంబునం బుణ్యపాప ఫలంబు సంప్రాప్తం బగు; విధాత్య ననుగ్రహంబునన కాదె పుణ్యకర్మంబులు ప్రవర్తించి మర్త్యు లమర్త్యత్వంబును బొందుదు' రనిన విని ద్రౌపది యిట్లనియె. 230

ప్రతిపదార్థం: తపస్+స్వాధ్యాయ, బ్రహ్మచర్య, దాన, ధర్మ, యజ్ఞంబులు+అను= తపం, వేద పారాయణం, బ్రహ్మచర్యం, దానం, ధర్మం, యజ్ఞం అనే; పుణ్యకర్మంబులు= పుణ్యకార్యాలు; అఫలంబులు= ఫలాలు లేనట్టివి (అంటే నిర్లక్ష్యాలు); అగున్+విని= అయితే; వీనిన్= పై వాటిని; ఋషి, గణంబులు= ఋషుల సమూహాలు; ఏల, సేవింతురు= ఎందుకు ఆచరిస్తారు?; నీ, జన్మంబును= నీ పుట్టుకయున్నూ; ధృష్టద్యుమ్ను జన్మంబును= ధృష్టద్యుమ్నుడి పుట్టుకయున్నూ; పుణ్య, కర్మ, ఫల, సత్+భావంబునకున్= పుణ్యకార్యాలు చేయటంవలన ఒనగూడిన ఫలమనే మంచి భావానికి (ఫలం ఉన్నదనటానికి); నిదర్శనంబులు, కావె= ఉదాహరణాలు కావా?; మఱి; పుణ్య, కర్మ, ఫలంబులు= పుణ్యకార్యాలవలన కలిగే ఫలితాలు; కల+అట్లు+అ= ఉన్నట్లే; పాప, ఫలంబులును= పాపాలు చేయటంవలన కలిగే ఫలాలున్నూ; కలవు= ఉన్నాయి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; బ్రహ్మ; తన పుత్రులకున్= తన కుమారులకు; కర్మ, ఫల, సత్+భావంబు= కర్మలుచేయటంవలన సంక్రమించే ఫలితాలను బాగా పొందటాన్ని గురించి; చెప్పెన్; అందున్= ఆ కుమారులలో; కశ్యపుండు; ధర్మప్రబోధంబునన్+చేసి= ధర్మబోధచేత; పుణ్య, ఫల, ప్రాప్తుండు+అయ్యె= పుణ్య ఫలాలను పొందినవా డయ్యాడు, విధాత్య, నియోగంబునన్= బ్రహ్మ నిర్ణయం ప్రకారం; పుణ్య, పాప, ఫలంబు= పుణ్యం కాని, పాపం కాని చేస్తే దాని ఫలితం; సంప్రాప్తంబు+అగున్= సంక్రమిస్తుంది; విధాత్య+అనుగ్రహంబునన్+అ, కాదె= బ్రహ్మదేవుడి దయవలననే కదా!; పుణ్య, కర్మంబులు, ప్రవర్తించి= పుణ్యకార్యాలు, చేసి; మర్త్యులు= మనుజులు; (మరణం చెందేవారు); అమర్త్యత్వంబును= చావులేని దివ్యత్వాన్ని; పొందుదురు= పడయుదురు; అనిన, విని, ద్రౌపది, ఇట్లు+అనియెన్= అని చెప్పగా ఆలకించి ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

తాత్పర్యం: తపస్సు, వేదపారాయణం, బ్రహ్మచర్యం, దానం, ధర్మం, యజ్ఞం అనే పుణ్యకార్యాలు ఫలితాలు లేనట్టివయితే వాటిని ఎంతోమంది ఋషులు ఎందుకు ఆచరిస్తున్నారు? నీ పుట్టుక, ధృష్టద్యుమ్నుడి పుట్టుక

పుణ్యకర్మఫలం ఉన్నదనటానికి ఉదాహరణాలే కదా! పుణ్యకర్మఫలాలు ఉన్నట్లే పాపకర్మఫలాలు కూడ ఉన్నాయి. పూర్వం బ్రహ్మ తన కుమారులకు కర్మఫలాల ఉనికిని గురించి చెప్పాడు. వారిలో కశ్యపుడు ధర్మప్రబోధంచేత పుణ్యఫలప్రాప్తు డయ్యాడు. బ్రహ్మనిర్ణయం ప్రకారం పుణ్య పాప ఫలితాలు సంక్రమిస్తాయి. బ్రహ్మదేవుడి దయ వలననే పుణ్యకార్యాలు చేసి మనుజులు చావులేని దివ్యత్వాన్ని పొందుతారు'- అని చెప్పగా విని ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

ఆ. 'కర్మఫలము లేదు, కర్మ ఫలాప్తికిఁ గారణంబు విధియుఁ గా దనంగ

నంత యెఱుకలేనె యార్జనై విధి చెయ్యి । కలసి పలికితిం బ్రయంబు దప్పి,

231

ప్రతిపదార్థం: కర్మ ఫలము= చేసిన పనులకు అనుభవించవలసిన ఫలితం; లేదు= ఉండదు; కర్మ, ఫల+ఆప్తికిన్= కర్మఫలాలు పొందటానికి; కారణము= హేతువు; విధియున్= బ్రహ్మయు; కాదు+అనంగన్= కాదని చెప్పటానికి; అంత+ఎఱుక, లేను+ఎ= అంతమాత్రం జ్ఞానం లేనిదాననా?; ఆర్జను+ఐ= కష్టాలు పొందటంచేత కలిగిన మనోవ్యథతో పరితపించిన దానినై; విధిచెయ్యికి= దైవంయొక్క చేతకు, దురదృష్టానికి; అలసి= విసిగి; ప్రియంబు+తప్పి= అప్రియంగా-కటువుగా; పలికితిన్= మాట్లాడాను.

తాత్పర్యం: 'చేసిన పనులకు అనుభవించవలసిన ఫలం లేదు; కర్మఫలప్రాప్తికి విధికారణం కాజాలదు'- అని చెప్పేటంతటి జ్ఞానం లేని దాననా నేను? దురదృష్టంవలన పడిన అగచాట్లచేత మనస్తాపం కలిగి అట్లా అప్రియంగా మాట్లాడాను.

ఆ. వేదశాస్త్రములును విధివిధానములును । నప్రమాణ మను దురాత్మకులకుఁ

బుణ్యగతులు లేమి భూనాథ! యెఱుగని । దానఁగాను ధర్మతత్త్వయుక్తి.

232

ప్రతిపదార్థం: వేద, శాస్త్రములును= వేదాలు, శాస్త్రాలు (నియమన గ్రంథాలు)నూ; విధి, విధానములునున్= వర్తించే తీరులును; అప్రమాణము= అంగీకరించవలసినవి కావు; అను= అనే; దురాత్మకులకున్= చెడ్డవారికి; పుణ్యగతులు, లేమి= పుణ్యఫలాలు లేక పోవటం; భూనాథ= ఓరాజా! (భూమికి భర్త అయిన వాడా!); ధర్మ తత్త్వయుక్తిన్= ధర్మానికి సంబంధించిన తత్త్వజ్ఞానంయొక్క కూడికచే; ఎఱుగనిదానన్+కాను= తెలియనిదానిని కాను.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నేను ధర్మంయొక్క తత్త్వాన్ని గూర్చిన (గురించిన) పరిజ్ఞానం బొత్తిగా లేని దానిని కాను. వేదాలు, శాస్త్రాలు, అందులో చెప్పబడిన విధులు, నిషేధాలు, ప్రమాణాలు కావు అని చెప్పే చెడ్డవారికి పుణ్యగతులు లేవు అని తెలియనిదాననూ కాను.

వ. తొల్లి నీతిమంతులైన బ్రాహ్మణులు మదీయ జనకునకుం జెప్పంగ వింటి; నెఱుక గలవారికిం గర్మంబు గర్తవ్యంబు; గర్తరహితులయి స్థావరంబులయట్లు జనులు జీవింపనేర; రల్పఫలంబునైనను గర్మంబుఁ బ్రవర్తించుచున్నవారిం జూచెదము; దైవమానుషంబులు గర్మఫలప్రాప్తికి నిమిత్తంబులు; పురుషుండు మనంబున నర్థసిద్ధి నిశ్చయించి కర్మంబునందుఁ గృతోత్సాహుండు గావలయు; నట్టివారికి దైవంబు సహాయం బయి కర్మసిద్ధి గావించు.

233

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వం; నీతిమంతులు+ఐన= నీతి పరిజ్ఞానం కల; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; మదీయ జనకునకున్= నా తండ్రికి (ద్రుపదమహారాజుకు); చెప్పంగ, వింటిన్= చెప్పుతుంటే విన్నాను; ఎఱుక, కలవారికిన్= జ్ఞానులకు; కర్మంబు= క్రియాచరణం (అంటే కర్తవ్యాలు చేయటం); కర్తవ్యంబు= చేయవలసిన ధర్మం; కర్మ, రహితులు+అయి= క్రియాశూన్యులయి; స్థావరంబులు+అట్లు= జడపదార్థాలవలె; జనులు; జీవించనేరరు= బ్రతుకజాలరు; అల్పఫలంబున్+ఐనను= తక్కువ ఫలితం కలదే అయినప్పటికీ; కర్మంబున్= క్రియానిరతిన్, (పనులు చేస్తుండటాన్ని); ప్రవర్తించుచున్న వారిన్= నిర్వర్తిస్తున్నవారిని; చూచెదము= చూస్తుంటాం; దైవ, మానుషంబులు= విధియున్నా, మానవ యత్నమున్నా; కర్మ, ఫల, ప్రాప్తికిన్= కర్మఫలన కలిగే ఫలసిద్ధికి; నిమిత్తంబులు= కారణాలు; పురుషండు= మనుజుడు; మనంబునన్= మనస్సులో; అర్థసిద్ధి నిశ్చయించి= తన ధ్యేయ ఫలితాన్ని యోజన చేసి నిర్ణయించుకొని; కర్మంబునందున్= తాను చేయవలసిన కృషిలో; కృత+ఉత్సాహంబు= చేయబడిన ఉత్సాహం కలవాడు, అంటే సంతోష పూర్వకమైన దీక్షతో ఉండేవాడు; కావలయున్; అట్టి వానికి; దైవంబు= విధి; సహాయంబు+అయి= తోడ్పాటు; కర్మసిద్ధి= చేసినపనికి తగిన ఫలితం; కావించున్= ఏర్పరుస్తుంది.

తాత్పర్యం: తొల్లి నీతికోవిదులైన విద్వాంసులు నాతండ్రితో మాట్లాడేటప్పుడు విన్నాను. జ్ఞానులకు కర్మచేయటం కర్తవ్యం. జడాల వలె జనులు క్రియాశూన్యులై జీవించలేరు. పొందెడి ఫలం తక్కువే అయినా పురుషకారం చేస్తున్నవారు మన కనులముందే ఉన్నారు. కర్మఫలప్రాప్తికి దైవమున్నా, పురుషకారమున్నా కారణాలు. పురుషుడు ముందు తన మనస్సులో తన ధ్యేయాన్ని నిర్ణయించుకొని తదుపరి సంతోషంతో కూడిన దీక్షతో పురుషకారానికి పూనుకోవాలి. అట్టివాడికి, అంటే పురుషకారంతో కర్మ చేసేవాడికి, దేవుడు సాయపడి కర్మసిద్ధి కావిస్తాడు.

మధ్యాక్కర.

తిలలందుఁ దైలంబు గాఢములయందుఁ దిరముగా నగ్ని
 గలుగు టెఱింగి యుపాయపూర్వము గడగి తత్సిద్ధి
 యలయక యుత్సాహవంతుఁడు వడయున ట్లనుత్సాహ
 మొలసి దైవపరుఁ డిది వడయంగను నోపునె యెందు.

234

ప్రతిపదార్థం: తిలలందున్+తైలంబు= సువ్యగింజలలో నూనె; కాఢముల+అందున్= కర్రలలో; తిరముగాన్= స్థిరంగా అగ్ని; కలుగుట+ఎఱింగి= ఉండటం తెలిసికొని; ఉత్సాహవంతుఁడు= సంతోషంతో స్థిరయత్నం చేసేవాడు; ఉపాయ, పూర్వము, కడగి= ఉపాయపూర్వకంగా ప్రయత్నించి; అలయక= విడువక శ్రమించి; తద్+సిద్ధి= వాటి లబ్ధిని; పడయు+అట్లు= పొందునట్లుగా, దైవపరుఁడు= విధిని మాత్రమే నమ్ముకొన్నవాడు; అనుత్సాహము= ఉత్సాహం లేమి; ఒలసి= పొంది; ఇది= కర్మఫలసిద్ధిని; ఎందున్= ఎచటనైనను; పడయంగనున్+ఓపునె?= పడయజాలునా?

తాత్పర్యం: సువ్యగింజల్లో నూనె ఉన్నది కదా! కర్రల్లో అగ్ని ఉన్నదికదా! వాటిని పొందటానికి ఉత్సాహవంతుడు ఉపాయపూర్వకమైన ప్రయత్నం చేయవలసి ఉంటుంది. పురుషకారాన్ని వీడి కేవలం దైవాన్నే నమ్ముకొన్నవాడు, ఉత్సాహవంతుడు పొందే ఆ సిద్ధిని పొందగలడా? (అంటే కార్యసాఫల్యం పొందగలడా?)

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

మధ్యాక్కర.

కడు నిమ్ముగా దున్ని బీజములు సల్లి కర్షకుం డున్నఁ
దడయక వర్షంబు గురిసి కావించుఁ దత్ఫలసిద్ధి
నడుమఁ బర్జన్యుఁ దనుగ్రహింపనినాఁ డేమి సేయుఁ
గడఁగి చేయంగలవానిఁ జేయును గాక కర్షకుఁడు.

235

ప్రతిపదార్థం: కడున్+ఇమ్ముగా= మిక్కిలి అనుకూలంగా; దున్ని; బీజములు= విత్తనాలు; చల్లి; కర్షకుండు+ఉన్నన్= రైతు ఉంటే; తడయక= ఆలస్యం కాకుండా; వర్షంబు, కురిసి; తద్= ఫల, సిద్ధి= ఆ ఫల ప్రాప్తి; కావించున్= ఏర్పరుస్తుంది; నడుమన్= మధ్యలో; పర్జన్యుఁడు= మేఘుడు; అనుగ్రహింపనినాఁడు= దయచూపని నాడు; కర్షకుఁడు= రైతు; ఏమి+చేయున్= ఏమి చేయగలడు?; కడఁగి= పూని; చేయన్+కల వానిన్= చేయగల పనులను; చేయునుగాక= చేస్తాడు అంతే.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి అనువుగా రైతు పొలాన్ని దున్ని విత్తనాలు చల్లవచ్చును. అప్పుడు ఆలస్యం లేకుండా వర్షం కురిస్తే అతనికి ఫలసిద్ధి కలుగుతుంది. అట్లుగాక మేఘుడు దయ చూపకపోతే కర్షకుడు ఎంత శ్రమించినా ఏమి చేయగలడు? అందుచేత కర్షకుడు పురుషకారం చేస్తుండవలసిందేకదా?

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

వ. కర్షఫలంబులు దైవమానుషసిద్ధం బులయిననుం బురుషోత్సాహ సముపార్జితంబులయిన నవి సుస్థిరంబు లయి సురక్షితంబులయి వర్తిల్లు; ననీహమానుండయి దైవపరుండయిన వాఁడు నీతిలోని యాన పాత్రంబునుంబోలె నవసన్నుండగుం గావునఁ గర్షఫలసిద్ధి నిశ్చయించి యుత్సాహవంతుండవయి నీ యనుజుల పరాక్రమంబునం బరుల జయించి మనయందలి యర్థకృశత్వం బవనయింపు 'మనిన, యాజ్ఞాసేని వచనంబుల కనుగుణంబుగా భీమసేనుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె.

236

ప్రతిపదార్థం: కర్మ, ఫలంబులు= చేసిన పనుల వలన వచ్చే ఫలితాలు; దైవ, మానుష, సిద్ధంబులు+అయిననున్= విధివలన, పురుషకారంవలన సిద్ధించేటటువంటివే అయినను; పురుష+ఉత్సాహ, సముపార్జితంబులు+అయిననున్= పురుషుడియొక్క సంతోషపూర్వకమైన దీక్షవలన లభించినవైనచో; అవి; సుస్థిరంబులు+అయి= చిరకాలం ఉండేటటువంటివై; సురక్షితంబులు+ అయి= చక్కగా రక్షింపబడినవై; వర్తిల్లున్= ఒప్పుతాయి; అనీహమానుండు+అయి= నిర్లక్ష్యంచేసేవాడై; దైవపరుండు+ అయినవాఁడు= విధిని విశ్వసించినవాడు; నీతిలోని, యానపాత్రంబునున్+పోలెన్= నీతిలోని పడవవలె; అవసన్నుండు+అగున్= నశిస్తాడు; కావునన్= కాబట్టి; కర్మ, ఫల, సిద్ధి= ధ్యేయం; నిశ్చయించి= నిర్ణయించుకొని; ఉత్సాహవంతుండువు+అయి= సంతోషపూర్వకమైన ప్రయత్నం చేసినవాడై; నీ+అనుజుల, పరాక్రమంబునన్= నీ సహోదరుల, శౌర్యంచేత; పరులన్= శత్రువులను; జయించి= గెలిచి; మన+అందలి; అర్థకృశత్వంబు= దారిద్ర్యం (ధనంలేమి); అపనయింపుము= పోగొట్టుము; అనిన; యాజ్ఞాసేని వచనంబులకు= ద్రోపది పలుకులకు; అనుగుణంబుగా= తగినట్లు; భీమసేనుండు= భీముడు; ధర్మరాజునకు+ఇట్లు+అనియెన్= ధర్మపుత్రుడితో ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కర్మఫలాలు దైవ మానుష సిద్ధాలు. అయినను పురుషోత్సాహంచేత లభించేవి సుస్థిరాలై, సురక్షితాలై ఉంటాయి. అజాగ్రత్తగాఉంటూ దైవాన్ని మాత్రమే నమ్ముకొన్న వాడు, నీతిలోని పడవవలె మునుగుతాడు. కాబట్టి

లక్ష్యాన్ని నిశ్చయించుకొని, ధ్యేయసిద్ధికై ఉత్సాహంతో నీ సోదరుల పరాక్రమంతో శత్రువులను జయించుము. మన దారి(ద్రావిణ్ని) తొలగింపుము అని చెప్పగా ద్రౌపదిపలుకులను సమర్థిస్తూ ధర్మరాజుతో భీమసేనుడు ఇట్లా పలికాడు.

భీమసేన ధర్మరాజుల సంవాదము (సం. 3.34.1)

**మ. 'పితృపైతామహమైన రాజ్య మరినిర్భేద్యంబు, గాండీవిచే
నతిగుప్తంబు, బలాలకైనను నహార్యం బట్టి దానిన్ సుదు
ర్మతి నన్యార్థము సేసి నీకుఁ జనునే మర్త్యేశ! యుగ్రాటవిన్
వ్రతముల్ సల్పుచు ధర్మలేశచరణవ్యాసక్తి నిట్లుండఁగన్.**

237

ప్రతిపదార్థం: పితృ, పైతామహము+ఐన, రాజ్యము= తండ్రితాతలదైన రాజ్యం; అరి, నిర్భేద్యంబు= శత్రువులచేత భేదించరానిది; గాండీవిచేన్= గాండీవ మనే విల్లు ధరించిన అర్జునుడిచేత; అతి, గుప్తంబు= మిక్కిలి కాపాడబడింది; బల+అరికిన్+ఐననున్= ఇంద్రుడికైనను; న+హార్యంబు= హరింపశక్యంకానిది; మర్త్య+ఈశ!= ఓరాజా! (మర్త్యులకు ప్రభువైనవాడా!); ఇట్టి దానిన్= ఇటువంటి రాజ్యాన్ని; సుదుర్మతిన్= మిక్కిలి చెడుబుద్ధితో; అన్య+అర్థము+చేసి= ఇతరుల సొత్తుగా జేసి; ఉగ్ర+అటవిన్= భయంకరమైన అడవిలో; వ్రతముల్, సల్పుచు= నోములు చేస్తూ; ధర్మ, లేశ, చరణ, వి+ఆసక్తిన్= ధర్మంలో అల్పభాగాన్ని ఆచరించే విశేషమైన కోరికతో; ఇట్లు+ఉండఁగన్= ఈ విధంగా ఉండటం; నీకున్+చనున్+ఐ= నీకు తగునా?

తాత్పర్యం: 'తండ్రి తాతల దైన రాజ్య మిది. శత్రువులు జయించలేనిది. అర్జునుడిచే రక్షించబడింది. దేవేంద్రుడికైనా హరించ శక్యం కానిది. దీన్ని ఓ రాజా! పెడబుద్ధితో పరులపాలు చేసి, స్వల్పమైన ధర్మాచరణంలో ఆసక్తి గలిగి భయంకరమైన అడవిలో వ్రతాలు ఆచరిస్తూ ఇట్లా ఉండటం నీకు తగునా?'

**క. ఆమిషము సింహములచే । గోమాయువు గొన్నయట్లు కువలయరాజ్య
శ్రీ మనచే గొని కౌరవుఁ । డేమని తలఁచునొకొ బుద్ధి నిష్టులుఁ దానున్.**

238

ప్రతిపదార్థం: ఆమిషము= మాంసం; సింహములచే= సింహాలనుండి; గోమాయువు= నక్క; కొన్న, అట్లు= తీసికొన్నట్లు; కువలయ, రాజ్యశ్రీ= భూమండలరాజ్యసంపద; మనచేన్= మనదగ్గరనుండి; కొని= అపహరించి; బుద్ధిన్= మనసులో; కౌరవుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఇష్టులు, తానున్= హితులు, తాను; ఏమి+అని, తలఁచున్+ఒకొ= ఏమని ఆలోచిస్తున్నాడో కదా!

తాత్పర్యం: సింహాలదగ్గరనుండి మాంసాన్ని నక్క లాగికొన్నట్లు మనదగ్గరనుంచి భూమండలరాజ్యసంపదను అపహరించి దుర్యోధనుడు, హితులు తాను కలిసి ఏమని ఆలోచిస్తున్నాడో కదా!

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'ఆత్మార్థం బభిహితంబగునపుడు తల్లింగ సంఖ్యాభిధాయి వచనము ధాతువిశేషణంబుల కగును.' 'ఇష్టులు తానున్.... తలచును'; తాను ఆత్మార్థకం. అభిహితంబగుట= క్రియచే చెప్పబడుట. ఈ పద్యంలో ఆత్మార్థకమైన 'తాను' దుర్యోధనుడిని తెలుపుతున్నది. అది క్రియచే చెప్పబడుతున్నది. అందువలననే 'తలచునొకొ' - అనే క్రియాపదం తదనుగుణంగా ఏకవచనంలో ఉంది.

**క. దుర్మతులను దుర్జనులను । ధర్మస్థితి నోర్వఁదగునె ధరణీశ్వర! దు
ష్కర్ములగు ధార్తరాష్ట్రుల । పేర్ల యడంగింపఁ గడఁగు పృథుభుజశక్తిన్.**

239

ప్రతిపదార్థం: ధరణీశ్వర!= భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా!; దుర్మతులను= చెడుబుద్ధి కలవారైన; దుర్జనులను= చెడ్డమనుజులను; ధర్మస్థితిన్= ధర్మమందలి ఉనికిచేత; ఓర్వన్+తగున్= సహించవచ్చునా? (జయించవచ్చునా?); దుష్కర్ములు+అగు= చెడ్డపనులు చేసే వారైన; ధార్తరాష్ట్రుల, పేర్మి= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల అతిశయం; పృథు, భుజ, శక్తిన్= గొప్పదయిన బాహుబలాన; అడంగింపన్+కడఁగు= అణచటానికి పూనుకొనుము.

తాత్పర్యం: భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా! దుష్టస్వభావం గల చెడ్డవారిని ధర్మప్రవర్తనతో జయించటం సాధ్యమవుతుందా? కావున చెడు నడవడి గల ధార్తరాష్ట్రుల అతిశయాన్ని గొప్ప పరాక్రమంతో అణచటానికి పూనుకొనుము.

వ. ధర్మకామప్రభవంబయి సర్వార్థసాధనంబయిన యర్థంబు విడిచి మిత్తుల కప్రియంబు నమిత్తులకు హర్షంబునుంగా మునివృత్తిం జేకొని ధర్మువు ధర్మువనుచు ధర్మువునందు చిత్తంబు నిలిపి దుర్జలునట్లు నిర్వేదింపఁ దగునె? **240**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ, కామ, ప్రభవంబు+అయి= ధర్మాన్ని, కామాన్ని పుట్టించేదై, (అంటే పురుషార్థాలలో ధర్మసాధనకు, కామసంతృప్తికి ఆధారమైనదయి); సర్వ+అర్థ, సాధనంబు+అయిన= అన్ని ప్రయోజనాలను నెరవేర్చేదైన; అర్థంబు= ధనమును; విడిచి= వీడి; మిత్తులకు= హితులకు; అప్రియంబును= అనిష్టాన్ని; అమిత్రులకు= శత్రువులకు; హర్షంబునున్+కా= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; మునివృత్తిన్= ఋషులవర్తనను; చేకొని= స్వీకరించి; ధర్మువు, ధర్మువు+అనుచు= ధర్మం, ధర్మం, అంటూ; ధర్మువునందు= ధర్మంపైనే; చిత్తంబు, నిలిపి= మనస్సును ఉంచి; దుర్బలు+అట్లు= బలహీనుడి వలె; నిర్వేదింపన్+తగునె= పరితాపం పొందతగునా?

తాత్పర్యం: పురుషార్థాలు నాలుగింటిలో ధర్మకామాలకు అర్థం ఆధారంవంటిది. అంతే కాక, అర్థమే సర్వప్రయోజనాలు సాధించేటటువంటిది. అట్టి అర్థ పురుషార్థాన్ని సాధించక వదలిపెట్టి మిత్రులు సంతాపం చెందేటట్లు, శత్రువులు సంతోషించేటట్లు మునివలె ప్రవర్తిస్తూ, ధర్మం, ధర్మం అంటూ, ధర్మంపైనే మనస్సు లగ్నం చేసి బలహీనుడివలె పరితపించటం తగునా?

ఆ. బాహుబలము మెఱసి పరుల సంపదలు సే । కొనఁగ లావులేని కుత్సితుండు నియతదుఃఖవృత్తి నిర్వేద పరుఁడగుఁ । గాక, నీకుఁ దగునె కౌరవేంద్ర! **241**

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కౌరవంశంలో శ్రేష్ఠుడా!; బాహుబలము= పరాక్రమం; మెఱసి= ప్రకటించి; పరుల సంపదలు= శత్రువుల ఐశ్వర్యం; చేకొనఁగన్, లావు, లేని= పరిగ్రహించటానికి శక్తి లేని; కుత్సితుండు= నీచుడు; నియత, దుఃఖ, వృత్తి= తప్పని సరైన శోకంతో కూడిన వర్తనంతో; నిర్వేదపరుఁడు+అగున్+కాక= పరితపించేవాడు అవుతాడేమో కాని; నీకున్+తగునె= నీకు (అది) సరైనదా?

తాత్పర్యం: కౌరవంశానికి ఇంద్రుడివంటివాడవైన ఓ ధర్మరాజా! ఇతరులకు తన పరాక్రమంచేత ఓడించి వారి ఐశ్వర్యాన్ని చేకొనటానికి బలంలేని నికృష్టుడు ఎవడో పరితాపంతో కృశించి నిరాశ చెందవచ్చునుగాని, నీవంటి గొప్పవాడికి మాత్రం అట్టి నిస్పృహ పనికిరాదు.

**చ. నరసుత! నీ యనుజ్ఞగొని నాడ విరోధుల నెల్ల బోలలో
సరభసవృత్తి నుక్కడఁగఁ జంపితిమేని మహోక్తాననాం
తరముల నుండకుండ నతిదారుణదుర్భుగ సంగమంబునం
బొరయక యుండఁగా మనకుఁ బోలు నమందమనఃప్రియంబుగన్.**

242

ప్రతిపదార్థం: నరసుత! = నరులచేత కీర్తించబడినవాడా!; నీ, అనుజ్ఞన్+కొని = నీ అనుమతిని పొంది; నాడు+అ = ఆరోజే (అంటే జూదంలో ఓడిన నాడే); విరోధులన్+ఎల్లన్ = శత్రువుల నందరిని; సరభస, వృత్తిన్ = ఉద్వేగంతో; ఉక్కు+అడఁగన్ = చేవ తరిగేటట్లు; చంపితిమి+ఏని = సంహరించి ఉంటే; మహో+ఉక్త, కానన+అంతరములన్ = మిక్కిలి భయంకరమైన అడవులమధ్య; ఉండకుండన్ = నివసించకుండ; అతి, దారుణ, దుర్భుగ, సంగమంబునన్+పొరయక+ఉండఁగాన్ = మిక్కిలి ఘోరమైన దుష్ట జంతువులలో కలిసి ఉండకుండటం; అమంద, మనన్+ప్రియంబుగన్ = తక్కువకాని అంటే ఎక్కువైన మనస్సంతోషంతో ఉండటం; మనకున్+పోలున్ = మనకు సరిపోలుతుంది (సరిపడి ఉండేది).

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత పొగడబడిన ఓ ధర్మరాజా! నీ అనుమతి తీసికొని ఆనాడే శత్రువులనందరిని యుద్ధంలో వేగంగా సంహరించి ఉంటే, ఈనాడు మనం ఈ భయంకరమైన అడవుల్లో దుష్టమృగాలమధ్య ఉండకుండా, ఎంతో నెమ్మదితో సంతోషంగా ఉండేవాళ్ళం కదా!

**క. సమయాతిక్రమభీతిని | క్షమాయుతులమైన మనలఁ గౌరవులు పరా
క్రమహీనులుగాఁ దలఁతురు | సమరోత్సాహంబు విడిచి జడమతి నున్నన్.**

243

ప్రతిపదార్థం: సమయ+అతిక్రమ, భీతిని = ఒప్పందాన్ని మీరటం గురించిన భయంచొప్పున; క్షమా, యుతులము+ఐన = ఓర్పుతో కూడిన వాళ్ళమైన; మనలన్ = మనల్ని; సమర+ఉత్సాహంబు, విడిచి = యుద్ధాన్ని గురించిన పరాక్రమ ప్రయత్నం విడిచి; జడ, మతిన్ = మందబుద్ధితో; ఉన్నన్ = ఉంటే; కౌరవులు = దుర్యోధనాదులు; పరాక్రమహీనులుగాన్ = శౌర్యం లేనట్టివారినిగా; తలఁతురు = పరిగణిస్తారు.

తాత్పర్యం: చేసికొన్న ఒప్పందాన్ని అతిక్రమించటం అవుతుందనే భీతితో, యుద్ధోత్సాహాన్ని విడిచి మందబుద్ధితో ఉంటే - మనల్ని కౌరవులు పరాక్రమహీనులుగా భావిస్తారు.

**తే. తగిలి నిత్యంబు నేకాంతధర్మనిరతుఁ | డగుట యుక్తమె పురుషున? కట్టి వాని
వెలయ నర్థకామంబులు విడుచుఁ బ్రాణ | విగతు సుఖదుఃఖములు రెండు విడుచునట్లు.**

244

ప్రతిపదార్థం: పురుషునకు = మనుజుడికి; తగిలి = పూని; నిత్యంబున్ = ఎల్లప్పుడు; ఏకాంత, ధర్మ, నిరతుఁడు+అగుట = ధర్మాన్ని ఒక్కదాన్ని మాత్రమే ప్రీతితో ఆచరించే వాడవటం; యుక్తము+ఎ = తగునా?; అట్టివానిన్ = అటువంటి మనుజుడిని; ప్రాణ, విగతున్ = చనిపోయినవాడిని; సుఖ, దుఃఖములు, రెండు; విడుచు+అట్లు = వీడే విధంగా; వెలయన్ = సుస్పష్టంగా; అర్థ, కామంబులు = అర్థ పురుషార్థం, కామపురుషార్థం; విడుచున్ = విడిచిపోతాయి.

తాత్పర్యం: (మానవజీవితం పురుషార్థసాధనకు ఏర్పడింది కదా!) ఏ మానవుడికైనా, ఒక్క ధర్మ పురుషార్థంపైనే సదా చిక్కుకోవటం తగునా? మరణించినవాడిని సుఖదుఃఖాలు రెండున్నా విడిచినట్లే, కేవల ధర్మపురుషార్థ పరుడిని అర్థకామాలు విడిచి పెడతాయి. అంటే అర్థకామాలను విడిచిన ధర్మపరుడు మృతప్రాయుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. ధర్మ కామంబులు దఱుగంగ నర్థార్థి । యగువాఁడు పతితుఁ డౌ; నర్థసేవ
నర్థార్థముగఁ జేయు నతఁ డుగ్రవనములో । గోరక్ష సేయు నక్కుమతిఁబోలు;
నర్థ ధర్మములకు హానిగాఁ గామార్థి । యగు నాతఁ డల్పజలాశయమున
జలచరం బెట్లు లజ్జలములతోఁ జెడు । నట్లు కామంబుతో హానిఁ బొందు;

ఆ. నర్థ ధర్మములు మహాబ్జి మేఘము లట్లు । లుభయమును బరస్పరోదయమ్ము;
లిట్లుగాఁ బ్రవర్త మెఱిఁగి సామ్యమున సే । వించువాఁడు సర్వవిత్రముండు.

245

ప్రతిపదార్థం: ధర్మకామంబులు= ధర్మం, కామం; తఱుగంగన్= తగ్గిపోగా; (ఈ పద్యం త్రివర్గానికి సంబంధించింది. త్రివర్గ మంటే ధర్మార్థ కామాల. అందులో ధర్మకామాల తరిగినపుడు ఇక మిగిలేది అర్థం). అంటే అర్థం మాత్రమే మిగిలినప్పుడు; అర్థ+అర్థి+అగువాఁడు= ధనం మాత్రమే కోరేవాడు; పతితుఁడు+బౌను= పతనం చెందినవాడు అవుతాడు; అర్థసేవన్= ధనార్జనను; అర్థ+అర్థముగన్= అర్థపురుషార్థ నిర్వహణకు మాత్రమే; చేయు+అతఁడు= చేసేవాడు; ఉగ్రవనములో= భయంకరమైన అడవిలో; గోరక్ష+చేయు= ఆవులను కాపాడటానికి పూనుకొనే; ఆ+కుమతిన్+పోలున్= బుద్ధిహీనుడిని పోలుతాడు; అర్థ, ధర్మములకు, హానిగాన్= అర్థపురుషార్థానికి, ధర్మపురుషార్థానికి హాని కలిగేటట్లు; కామ+అర్థి+అగు+ఆతఁడు= కామ పురుషార్థాన్ని మాత్రమే కోరుకొనేవాడు; అల్ప+జన+ఆశయమున= తక్కువ నీరు కల కొలనులోని; జలచరంబు+ఎట్టులు= చేప ఏవిధంగా; ఆ+జలములతోన్= ఆ తక్కువ నీటితో; చెడు+అట్లు= చెడిపోతుందో అట్లా; కామంబుతో= కామ పురుషార్థ సాధనతో; హానిన్+పొందున్= కీడుపొందుతాడు; అర్థ, ధర్మములు; ఉభయమును= రెండును; మహాబ్జి, మేఘములు+అట్టులు= గొప్పసముద్రం, మేఘంవలె; పరస్పర+ఉదయములు= ఒకదానికొకటి వృద్ధి కల్పించేవై (సముద్రంలోని నీరు ఆవిరి మేఘాలకు పుష్టిని ఇస్తుంది. మేఘాలు వర్షం కురిసి సముద్రానికి పుష్టిని చేకూరుస్తాయి. అట్లే అర్థంవలన ధర్మానికి, ధర్మంవలన అర్థానికి పరిపుష్టి కలుగుతుంది); ఇట్లుకాన్= ఈ విధంగా; త్రివర్గము= ధర్మం, అర్థం, కామం; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; సామ్యమున= (పోలిక తెలిసి) సమానంగా; సేవించువాఁడు= పాటించేవాడు; సర్వ, విత్+తముండు= సర్వజ్ఞశ్రేష్ఠుడు.

తాత్పర్యం: (ఈపద్యం త్రివర్గం= ధర్మం, అర్థం, కామసాధనలోని ఆంతర్యాన్ని వివరించేది). ధర్మం, కామం తగ్గిపోయేటట్లు అర్థపురుషార్థాన్ని సేవించేవాడు పతనం చెందుతాడు. కేవలం అర్థంకోసం అర్థసేవచేసేవాడు భయంకరమైన అడవిలో గోవులను రక్షించబూనే మందబుద్ధిని పోలుతాడు. ఇక అర్థధర్మాలు రెండింటిని విడిచి కేవలం కామపురుషార్థ పరాయణుడైనవాడు, నీరు తక్కువ అయిన చెరువులో ఉండే చేప, ఆ అల్పజలాలతో ఎట్లా చెడుతుందో, కామంతో అట్లే చెడిపోతాడు. అర్థ ధర్మాల అనుబంధం సముద్ర మేఘాల సంబంధం వంటిది. సముద్రజలం ఆవిరై మేఘాలకు పరిపుష్టి చేకూరుస్తుంది. మేఘాలు వర్షించి సముద్రానికి పుష్టిని కలిగిస్తాయి. అవి పరస్పరపోషకాలు. ఈ విధంగా త్రివర్గాన్ని- అంటే ధర్మార్థకామాలను సమానంగా సాధించేవాడు సర్వజ్ఞశ్రేష్ఠుడు.

వ. భవదాచరితంబయిన యీ ధర్మం బర్థకామంబులక కాదు, నీకును నీ బాంధవులకును బాధాకరంబు; దాన
యజ్ఞసత్కూజలు గావింప నర్థహీనున కశక్యంబు; జగంబులు ధర్మమయంబులు; ధర్మవునకు మిక్కిలి
యొండెద్దియు లే; దయినను నర్థార్థంబు గాని ధర్మవు క్షత్రియుల కయుక్తంబు.

246

ప్రతిపదార్థం: భవత్+ఆచరితంబు+అయిన= నీచే ఆచరించబడిన; ఈ ధర్మంబు= ఈధర్మం; అర్థ, కామంబులకు+అ, కాదు= అర్థానికి, కామానికి మాత్రమే కాదు; నీకును; నీ బంధవులకును= నీ చుట్టాలకు; బాధాకరంబు= బాధ కలిగించేది; దాన, యజ్ఞ, సత్+పూజలు+కావింపన్= దానం, యజ్ఞం, సత్పురుషులకు పూజలు చేయటానికి; అర్థహీనునకు= ధనం లేనివాడికి; అశక్యంబు= సాధ్యంకాదు; జగంబులు= భువనాలు; ధర్మమయంబులు= ధర్మంతో నిండినవి; ధర్మవునకు మిక్కిలి= ధర్మాన్ని మించినది; ఒండు= వేరొక్కటి; ఎద్దియు= ఏదియు; లేదు; అయినను; అర్థ+అర్థంబు+కాని, ధర్మవు= అర్థంకొరకు కాని ధర్మం; క్షత్రియులకు; అయుక్తంబు= తగనిది.

తాత్పర్యం: నీవు అనుష్ఠిస్తున్న ధర్మం అర్థ పురుషార్థానికి, కామపురుషార్థానికి మాత్రమే కాక, నీకు, నీ బంధువులకు కూడ బాధను కలిగించేది. దానాలు, యజ్ఞాలు, ఉత్తములను పూజించటం ధనహీనుడు చేయలేడు. జగత్తులు ధర్మమయాల. ధర్మాన్ని మించినది వేరొకటి ఏదీ లేదు. అయినను, అర్థపురుషార్థసాధనకు ఉపకరించని ధర్మం క్షత్రియులకు తగింది కాదు.

**ఉ. శత్రుల నాజి నోర్పుటయు, సర్వభయంబులఁ బొందకుండఁగా
ధాత్రిఁ బరిగ్రహించి యుచితస్థితిఁ గాచుటయుం, జ్రియంబుతోఁ
బాత్తుల కర్థ మీగీయును, బ్రాహ్మణపూజయుఁ జువ్వె! యుత్తమ
క్షత్రియధర్మముల్ సుగతికారణముల్ విపులార్థమూలముల్.**

247

ప్రతిపదార్థం: శత్రులన్= విరోధులను; ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఓర్పుటయు= ఓడించటమున్నూ; సర్వభయంబులన్= ఎల్లభయాలు; పాండక+ఉండఁగాన్= పాండకుండేటట్లుగా; ధాత్రిన్= భూమిని; పరిగ్రహించి= చేకొని; ఉచితస్థితిన్= మంచిగా ఉండేటట్లు; కాచుటయున్= కాపాడటమున్నూ; ప్రియంబుతోన్= ప్రీతితో; పాత్తులకు= యోగ్యత ఉన్నవారికి; అర్థము= ధనం; ఈగీయును= దానంగా ఇవ్వటమున్నూ; బ్రాహ్మణ, పూజయున్= విప్రులను ఆరాధించటమున్నూ; చువ్వె= చూవె(సుమా); ఉత్తమ క్షత్రియ ధర్మముల్= ఉత్తములైన క్షత్రియులయొక్క ధర్మాలు; సుగతి, కారణముల్= ఉత్తమ గతి పొందటానికి హేతువులు; విపుల+అర్థమూలముల్= విరివి అయిన ప్రయోజనాలకు (సంపదలకు) కారణాలు.

తాత్పర్యం: యుద్ధాలలో శత్రువులను జయించటం, ఎట్టి భయాలు దాపురించకుండ భూమిని తగిన విధంగా ఏలటం, ప్రీతితో పాత్రులైన వారికి ధనం దానంచేయటం, బ్రాహ్మణులను పూజించటం ఉత్తమ క్షత్రియుల ధర్మాలు. సద్గతికి హేతువులైన పుణ్యకార్యాలు. సకలార్థ సాధకాలు.

**వ. కేవల ధర్మాచరణంబు శత్రుజయంబునకు సాధనంబు గాదు; నికృతిపరులయందు నికృతియు వలయుఁ
బూర్వజ్ఞాతలైన యసురుల నమరులు నికృతినగాదె నిర్జించిరి; కావున నీవు సమయధర్మరక్షణవ్రతం బుడిగి
శత్రువుల జయింప నుద్యోగింపుము.**

248

ప్రతిపదార్థం: కేవల, ధర్మ+ఆచరణంబు= ధర్మాన్ని అనుష్ఠించటం మాత్రమే; శత్రు జయంబునకు= శత్రువులను జయించటానికి; సాధనంబు= ఉపకరణం; కాదు; నికృతి, పరుల+అందు= మోసంచేసేవారిపట్ల; నికృతియు= మోసం కూడ; వలయున్= అవసరం; పూర్వజ్ఞాతలు+ఐన్= పూర్వం సోదరులైన; అసురులన్= రాక్షసులను; అమరులు= దేవతలు; నికృతిన్+అ, కాదె= మోసంచేతనేకదా; నిర్జించిరి= జయించారు; కావున; నీవు; సమయ, ధర్మ, రక్షణ, వ్రతంబు+ఉడిగి= ఒడబాటు నియమాన్ని పాటించాలనే దీక్షను విడిచి; శత్రువులన్= విరోధులను; జయింపన్= గెలవటానికి; ఉద్యోగింపుము= ప్రయత్నించుము.

తాత్పర్యం: కేవలం ధర్మాన్ని అనుష్ఠించటం మాత్రంచేతనే శత్రువులను జయించటానికి వీలు కాదు. మోసగాండ్రుపై మోసమే ప్రయోగించాలి. పూర్వం తమకు సోదరులైన రాక్షసులను దేవతలు మోసంచేసేకదా జయించారు. కాబట్టి, నీవు శత్రువులతో చేసికొన్న ఒడంబడికను నెరవేర్చాలనే నియమం విడిచి, వాళ్ళను జయించటానికి ప్రయత్నించుము.

క. జయశీలినైన నీకుం । జ్ఞయ మొనరింపంగ నున్న పృథుయశులు ముదా

శ్రయ లగుదురు స్వంజయకే । కయ యదు పాంచాలు రాదిగాగల సుహృదుల్.

249

ప్రతిపదార్థం: జయ, శీలివి+బస= గెలుపును కోరుకొనే శీలం కలవాడివైన; నీకున్= నీకు; ప్రియము+బసరింపంగన్+ఉన్న= ప్రీతిని కలిగించటానికి ఉండే; పృథుయశులు= గొప్పకీర్తికలవారు; స్వంజయ, కేకయ, యదు, పాంచాలురు+ఆదిగాన్+కల, సుహృదుల్= స్వంజయులు, కేకయులు, యాదవులు, పాంచాలురు మొదలుగాగల మిత్రులు; ముద్+ఆశ్రయులు+అగుదురు= సంతోషానికి ఆశ్రయమైనవారు అవుతారు- అంటే సంతోషిస్తారు.

తాత్పర్యం: జయశీలినైన నీకు, గొప్ప కీర్తి కెక్కిన స్వంజయ, కేకయ, యదు, పాంచాలాది మిత్రులు సంతోషంతో ప్రియం చేకూరుస్తారు.

తే. మిత్రసంపన్నుడైన నమిత్ర మిత్ర । బలముతోడ భేదించి దోర్బలముఁ జలముఁ

గలిగి దేశబలంబును గాలబలముఁ । గలుగువాని కసాధ్యంబు గలదె యెందు?

250

ప్రతిపదార్థం: మిత్ర సంపన్నుడు+బసన్= మిత్ర సంపద కలవాడయితే; అమిత్రున్= శత్రువును; మిత్రబలముతోడన్= మిత్రులయొక్కసాయంతో; భేదించి= భేదిల్లజేసి; దోస్+బలమున్= భుజశక్తిని; చలమున్+కలిగి= మొండిపట్టుదల కలిగి; దేశ, బలంబును= స్థానబలమూ; కాల, బలమున్+కలుగువానికి= కాల బలమూ ఉన్నవాడికి; ఎందున్= ఎక్కడైనా; అసాధ్యంబు= సాధించలేనిది; కలదె= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: (ఈ పద్యంలో పేర్కొన బడినవి మిత్రబలం, దోర్బలం, దేశబలం, కాలబలం.) మిత్రబలసహాయంతో శత్రువులను జయించి, పరాక్రమం, పట్టుదల కలిగి, దేశబలం, కాలబలం కూడ కలిసి వచ్చినవాడికి ఎక్కడైనా అసాధ్యం అనేది ఉంటుందా?

విశేషం: నన్నయభట్టు మహాభారతాన్ని 'నీతి విచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రం బని' కొనియాడుతారని అవతారికలో ప్రశంసించాడు. మహాభారతం నీతిని, నీతిసూక్ష్మాలను పలుతావుల హృదయంగమంగా వింగడించింది. స్వకీయ పరాక్రమానికి మిత్రబలం తోడ్పడితే శత్రువులను నిర్జింపవచ్చును. అంతేకాక స్వకీయ పరాక్రమానికి దేశబలం, కాలబలం సయితం తోడ్పడితే ఇక అసాధ్యమనేది ఉండదు. ఈ ప్రకరణంలో దేశబలానికి, కాలబలానికి వివరణ కల్పించక రచయిత సూత్రప్రాయంగా కుదించి చెప్పాడు. "ఉచితకాల సంభావ్యమైన యత్నవిధిగదా సమగ్రఫలంబు నిచ్చు"-మూషిక మార్జాల సంవాదం, శాంతిపర్వం. దేశబలం అంటే స్థానబలం. వేమన స్థానబలాన్ని గురించి చెప్పిన పద్యం చిరస్మరణీయమైనది. "నీళ్లలోన మొసలి నిగిడి యేనుగుబట్టు, బయట కుక్కచేత భంగపడును." మహాభారతంలో పలుతావుల నీతి ధర్మసూక్ష్మాలు వివరించబడ్డాయి.

తే. బలము గలవానిఁ బలువురు బలవిహీను । లొక్కట్లై కూడి నిర్జింతు రుత్సహించి

మధువుఁ గొన నుత్సహించిన మనుజుఁబట్టి । కుట్టి నిర్జించు మధుకరకులమునట్లు.

251

ప్రతిపదార్థం: బలము, కల, వానిన్= శక్తి ఉన్నవాడిని; పలువురు= పెక్కు మంది; బలవిహీనులు= బలంలేని వారు; ఒక్కటి+ఐ, కూడి= ఏకమై; ఉత్సహించి= విజృంభించి; మధువున్+కొనన్= తేనె తీసికొనటానికి; ఉత్సహించిన= ప్రయత్నించిన; మనుజున్= మనుష్యుడిని; పట్టి= గ్రహించి (చేరి); కుట్టి; నిర్జించు= జయించే; మధుకర, కులము+అట్లు= తేనెటీగల గుంపువలె; నిర్జింతురు= ఓడిస్తారు.

తాత్పర్యం: బలం కలవాడిని పెక్కుమంది బలహీనులు ఒకటిగాచేరి, తేనెను తీసికొనటానికి ప్రయత్నించిన మనుష్యుడిని పట్టి కుట్టి నిర్జించే తేనెటీగలగుంపువలె జయిస్తారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. శ్వదృతియందలి దుర్గంబునుం బోలె దుర్యోధను రాజ్యంబు దూష్యంబగుటఁ బౌర జానపద బ్రాహ్మణ వరులు నీ కనురక్తులయి భవద్రాజ్యంబ వలచి యుండుదురు; దీని నేల యెడ సేసెదు? సర్వాయుధ సనాథంబయిన రథం బెక్కి గజపురంబున కభిముఖుండవై విజయప్రయాణంబు సేయుము. 252

ప్రతిపదార్థం: శ్వదృతి+అందలి= కుక్కతోలుతో తయారుచేసిన తిత్తియందలి; దుర్గంబునున్+పోలెన్= పాలవలె; దుర్యోధను, రాజ్యంబు= దుర్యోధనుడియొక్క రాజ్యం; దూష్యంబు= దూషించతగింది; అగుటన్; పౌర, జానపద, బ్రాహ్మణ, వరులు= పట్టణవాసులు, పల్లెపట్టణ నివసించే వాళ్ళు, బ్రాహ్మణశ్రేష్టులు; నీకు+అనురక్తులు+అయి= నీ పట్ల ప్రేముడి కల వారయి; భవత్, రాజ్యంబు+అ= నీరాజ్యాన్నే, అంటే పరిపాలననే; వలచి+ఉండుదురు= ప్రేమించి ఉన్నారు; దీనిన్+ఏల+ఎడ+చేసెదు= దీన్ని ఎందుకు ఆలస్యం (దూరం) చేస్తావు; సర్వ+ఆయుధ, సనాథంబు+అయిన= సమస్తమైన ఆయుధాలతో కూడిన; రథంబు+ఎక్కి= తేరు నెక్కి; గజపురంబునకు= హస్తినాపురానికి; అభిముఖుండవు+ఐ= ఎదురైన ముఖం కలవాడివై- అంటే ఆ దిక్కుగా; విజయ ప్రయాణంబు= జయం సాధించే పయనం; చేయుము= కొనసాగించుము.

తాత్పర్యం: కుక్కచర్మంతో తయారైన తిత్తియందలి పాలవలె దుర్యోధనుడిరాజ్యం దూష్యం. ఆ రాజ్యంలోని ప్రజలు, పట్టణవాసులు, పల్లెటూళ్ళలో నివసించేవాళ్ళు, బ్రాహ్మణోత్తములు నీ పరిపాలన కోరుకొంటున్నారు. ఇక ఆలస్య మెందుకు? అన్ని ఆయుధాలతోకూడినరథాన్ని అధిరోహించి, రాజధాని అయిన హస్తినాపురివైపు విజయ యాత్ర సాగించుము.

విశేషం: ఉ.వి. సంశోధిత ముద్రణప్రతిలో 'శ్వదృతియందలి' అనే పాఠానికి బదులు 'శూద్రాస్థంబునందలి' అనే పాఠం ఉన్నది. మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది: "శ్వదృతౌ క్షీరమాసక్తం బ్రహ్మవా వృషలే యథా" (3.34.78); "శ్వదృతౌ సారమేయ చర్మకోశే, బ్రహ్మవేదః వృషలే శూద్రే" అని నీలకంఠీయ వ్యాఖ్య (3.38.81) కాబట్టి 'శ్వదృతియందలి' అనే పాఠమే ఉచితమైనదని గ్రహించడమైనది. ధర్మరాజుకు స్వకీయబలం ఉన్నది. మిత్రబలం, దేశబలం, ప్రజాబలం ఉన్నాయి. ఆలస్యం చేయటం మెందుకు? కాలబలం ఉన్నది. ఇక విజయ దండయాత్రకు ఉపక్రమించి హస్తినాపురి వైపు తరలివెళ్ళాలని భీముడి అభిప్రాయం.

మ. ప్రణతక్షాత్రగుణంబు విక్రమము దర్పం బేర్పడన్ విక్రమ క్షణదానం బొనరింపు మీ క్షణమ: విఖ్యాతంబుగా సంగరాం గణమధ్యంబునఁ జేయు మర్జునబృహద్గాండీవ నిర్ముక్త మా ర్గణ ధారావళి ధార్తరాష్ట్ర కదళీకాంతార విచ్ఛేదమున్. 253

ప్రతిపదార్థం: ప్రణవత, క్షాత్ర, గుణంబు= పొగడబడిన క్షత్రియుల లక్షణం; విక్రమము= పరాక్రమం; దర్పంబు= గర్వం; ఏర్పడన్= స్పష్టపడేటట్లుగా; విక్రమ, క్షణ, దానంబు+ఒనరింపుము= పరాక్రమమనే పండుగను దానం చేయుము; ఈక్షణము+అ= ఈక్షణంలోనే (వెంటనే); విఖ్యాతంబుగా= కీర్తి కలిగేటట్లుగా; సంగర+అంగణ, మధ్యంబునన్= యుద్ధరంగమధ్యంలో; అర్జున బృహత్+గాండీవ, నిర్ముక్త, మార్గణ, ధారా+అవళి= అర్జునుడియొక్క గొప్ప విలైన గాండీవంనుండి విడువబడిన బాణాల వాదరల సముదాయంచేత; ధార్తరాష్ట్ర, కదళీ, కాంతార, విచ్చేదమున్= ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క కుమారులనే అరటిచెట్ల అడవిని తెగనరకటాన్ని; చేయుము.

తాత్పర్యం: క్షత్రియులలో కొనియాడబడే లక్షణం పరాక్రమం. ఈక్షణంలోనే దర్పం ప్రకాశించేటట్లుగా పరాక్రమం అనే పండుగను రణరంగ మధ్యంలో దానం చేయుము. అర్జునుడి గొప్ప గాండీవంనుండి బయలువెడలే బాణపరంపరలచేత ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులనే కదళీవనాన్ని తెగనరకుము.

విశేషం: విక్రమక్షణదానము= విక్రమం అనే పండుగ అనేచోట ధార్తరాష్ట్ర కదళీకాంతారం అనే చోట అలంకారం రూపకం. ధార్తరాష్ట్రలు ఉపమేయం. అరటిచెట్ల అడవి ఉపమానం. విక్రమం ఉపమేయం. క్షణము= పండుగ ఉపమానం. ఉపమేయ ఉపమానాలకు అభేద అధ్యవసాయం కల్పించబడింది కాబట్టి ఇవి రూపకాలంకారాలు. అరటిచెట్లను నరకటంలో గల సౌలభ్యం అందరికి అనుభవసిద్ధమే.

క. బహు వాహ సుభట హస్తిక । సహితులు బలవంతులని విచారింపకు నీ

యహితులు మద్భాషుగదా । నిహతికి మార్కొనగఁ జోర నిలువం గలరే?

254

ప్రతిపదార్థం: నీ+అహితులు= నీ శత్రువులు; బహు, వాహ, సుభట, హస్తిక, సహితులు= పెక్కు వాహనాలతో, మంచి సైనికులతో, ఏనుగులతో కూడి ఉన్నవారు; బలవంతులు= బలం కలవారు; అని; విచారింపకు= దుఃఖించకు; (వారు); మత్+బాహు, గదా, నిహతికి= నా చేతిలోని గద యొక్క దెబ్బకు; మార్కొనగన్= ఎదిరించటానికి; పోరన్= యుద్ధంలో; నిలువన్+కలరే= నిలువజాలుదురా?

తాత్పర్యం: నీ శత్రువులు పెక్కు వాహనాలతో, మంచి సైనికులతో, ఏనుగులతో కూడి ఉన్నారు. బలం కలవారు అని విచారించకు. నా చేతిలోని గదదెబ్బలకు ఎదిరించి వారు యుద్ధంలో నిలువగలరా?

క. అరివరుల నోర్లి సాగర । పరివృత భూచక్రమైల్లఁ బాలింపు; ప్రజా

పరిపాలనంబు కంటెను । ధరణీశ! విశేష మొండు ధర్మువు గలదే?

255

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ= భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా!; అరి, వరులన్= శత్రుశ్రేష్ఠులను; ఓర్పి= జయించి; సాగర, పరివృత, భూ, చక్రము+ఎల్లన్= సముద్రంచేత చుట్టుకొనబడిన భూమండలాన్ని అంతటినీ; పాలింపు= ఏలుకొనుము; ప్రజా, పరిపాలనంబు, కంటెను= ప్రజలను పరిపాలించటంకంటె; విశేషము= గొప్పదైన; ఒండు=వేరు; ధర్మువు= ధర్మం; కలదే= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! శత్రువులను జయించి, సముద్రంచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న భూచక్రాన్ని పరిపాలించు. ప్రజలకు చక్కని పరిపాలన సమకూర్చటంకంటె గొప్పదైన ధర్మం వేరొకటి ఉన్నదా?

వ. రాజ్యపదస్థుండైన క్షత్రియుండు భూరిదక్షిణంబులైన యజ్ఞంబుల దేవబ్రాహ్మణులం దృష్టులం జేసి బ్రాహ్మణులకు నగ్రహారంబులు గోసహస్రంబులు నిచ్చి దురితంబులవలనం బాసి తమోవిముక్తుండైన చంద్రుండునుం బోలె వెలుంగు' ననిన భీమసేనునకు ధర్మరా జిట్లనియె. 256

ప్రతిపదార్థం: రాజ్య, పదస్థుండు+ఐన, క్షత్రియుండు= రాజ్యపదవిలో ఉన్న క్షత్రియుడు, అంటే ప్రభువైన క్షత్రియుడు; భూరి, దక్షిణంబులు+ఐన= గొప్ప దక్షిణలతో కూడిన; యజ్ఞంబులన్= క్రతువుల చేత; దేవ, బ్రాహ్మణులన్= దేవతలను, బ్రాహ్మణులను; తృప్తులన్+చేసి= తనివి చెందేటట్లు చేసి; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; అగ్రహారంబులు= ఊళ్ళు; గో, సహస్రంబులున్= వేలకొలది ఆవులు; (దానంగా) ఇచ్చి; దురితంబుల వలనన్+పాసి= పాపాలనుండి తొలగి; తమన్+విముక్తుండు+ఐన= చీకటి నుండి తొలగిన; చంద్రుండునున్+పోలె= చంద్రుడివలె; వెలుంగున్= వెలుగొందుతాడు; అనిన; భీమసేనునకు; ధర్మరాజు: ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: రాజ్యసంపాదన చేసి ప్రభువైన క్షత్రియుడు భూరిదక్షిణ లిచ్చి యజ్ఞాలు చేసి, బ్రాహ్మణులకు అగ్రహారాలు, వేలకొలది ఆవులు దానం చేసి, పాపాలను పోగొట్టుకొని మబ్బుమాటుననుండి వచ్చి వెలుగొందే చంద్రుడివలె ప్రకాశిస్తాడు'- అని భీముడు చెప్పగా ధర్మరాజు ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. 'నీ వచనంబు ధర్మము, వినీతము, నీతియుతంబు, నిష్ఠ సి ధ్ధావహ, మత్స్యదార మిదియైనను నిష్ఠ దలంపగా విచారావసరాప్తికిన్ విషయమైనది; కార్య ఫలంబు లెల్ల స ధ్ధావమునన్ విచారసులభంబుల యంధ్రు విచారపారగుల్. 257

ప్రతిపదార్థం: నీ, వచనంబు, ఇది=ఈ నీ మాట; ధర్మము= ధర్మంతో కూడింది; వినీతము= చక్కగా ప్రతిపాదించబడింది; నీతి, యుతంబున్= నీతితో కూడింది; ఇష్ట, సిద్ధి+ఆవహము= ఆశయాలను నెరవేర్చేటటువంటిది; అతి+ఉదారము= మిక్కిలి గొప్పది; ఐననున్= ఐనప్పటికీ; ఇష్ట= ఇప్పుడు; తలంపన్+కాన్= యోచించగా; విచార+అవసర+అప్తికిన్= ఆలోచన చేయవలసిన సమయస్థితిని పొందటానికి; విషయము+ఐనది= అంశమైనది; విచార పారగుల్= మేధావులు; కార్య, ఫలంబులు+ ఎల్లన్= చేసిన పనులకు లభించే ఫలితాలు అన్నికూడా; సత్+భావమునన్= మంచి తలపులు ఉన్నప్పుడు; విచార, సులభంబులు+అ= యోచనచేత సులువుగా పరిష్కరించదగినవే; అండ్రు= అని అంటారు.

తాత్పర్యం: 'నీమాట ధర్మంతో కూడింది. చక్కగా ఆలోచించిన తర్వాత చెప్పింది. నీతితో నిండింది. ఆశయాలను నెరవేర్చేటటువంటిది. గొప్పతనం కలిగింది. అయితే ఇప్పుడు నీ వాదం విచారించి తేల్చవలసిన అంశం. ఇటువంటి కార్యఫలాలన్నిటినీ సద్భావంతో కూడిన యోజ(చ)న చేత పరిష్కరించటం సులువు- అని మేధావులు అంటారు.

విశేషం: ధర్మరాజు భీముడి వాదాన్ని అంగీకరించజాల నప్పటికీ, అతడు మనస్సు ఏమాత్రం నొవ్వకుండ బదులు పలికాడు. ధర్మరాజు భీముడిమాట కాదనకుండానే, అతడి వాదం విచారించిన పిదప తేల్చవలసినట్టిదని సుకుమార సుందరంగా చెప్పాడు. ధర్మరాజు మెత్తని పులి.

క. వనమునఁ బండ్రెండేండ్లును । జనపదమున నెఱుఁగకుండ సరి నొక వర్షం బును జలుపఁ బూని సత్యము । దనరఁగఁ జేసెతిఁ బ్రతిజ్ఞ దగ వృద్ధసభన్. 258

ప్రతిపదార్థం: వనమునన్= అడవిలో; పండ్రెండు+ఏండ్లును= పండ్రెండు సంవత్సరాలున్నూ; జనపదమునన్= ప్రజలు నివసించే చోట; ఎఱుగకుండ= అజ్ఞాతవాసంగా; సరిన్= సరిగా; ఒక, వర్షంబును= ఒక సంవత్సరమున్నూ; చలుపన్+పూని= కడపటానికి పూనుకొని; సత్యం= నిజం; తనరగన్= ఒప్పేటట్లుగా; తగన్= ఉచితంగా; వృద్ధ, సభన్= పెద్దలు ఉన్న కొలువుకూటంలో; ప్రతిజ్ఞ= శపథం; చేసితిన్= పూని ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: అరణ్యంలో పండ్రెండేండ్లు, ఊరిలో అజ్ఞాతంగా ఒక సంవత్సరం గడిపేటట్లు పెద్దలుండే సభలో ప్రతిజ్ఞ చేసి ఉన్నాను. ఆ సత్యవ్రతం పాటించవలసి ఉన్నది.

చ. అలఘుగుణంబులం దధికుడైన మహాత్ముడు రాగకోపమా

యలఁ బడి, యక్షమావివశుఁ డై, యచిరాంశులతావిలాసచం

చలమగు లక్ష్మి కాసపడి, సత్యము ధర్మువుఁ దప్పి సత్యభా

వలిఁ దగువారియొద్దఁ దగువాడయి సద్విధి నుండ నేర్చునే?

259

ప్రతిపదార్థం: అలఘు, గుణంబులందు+అధికుడు+ఐన, మహా+ఆత్ముడు= గొప్ప అక్షణాల్లో అతిశయం సాధించిన మహానుభావుడు; రాగ, కోప, మాయలన్+పడి= ఎక్కుడు అభిమానంలోను, క్రోధంలోను, మాయలలోను పడి; అక్షమా, వివశుడు+ఐ= అసహనానికి లోనై; అచిర+అంశు, లతా, విలాస, చంచలము+అగు= అస్థిరమైన మెరుపుతీగె హోయలువలె తాత్కాలికమైన; లక్ష్మికి= సంపదకు; ఆసపడి= కోరి; సత్యము= సత్యాన్ని; ధర్మువున్= ధర్మాన్ని; తప్పి= అతిక్రమించి; సత్+సభా+ఆవలిన్= సజ్జనుల సభలలో; తగువారి+ఒద్దన్= యోగ్యులైన వారి దగ్గర; తగువాడు+అయి= తగినవాడయి; సత్, విధిన్= మంచి ప్రవర్తనతో; ఉండనేర్చునే= మనగలుగునా?

తాత్పర్యం: గొప్పగుణాలు ఉండే మహాత్ముడు మెరుపుతీగె వలె చంచలమైన ధనానికి ఆసపడి, రాగకోపాలకు సంబంధించిన మాయలలో పడి అసహనంతో సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని అతిక్రమించి యోగ్యత, సభ్యత కలవారి దగ్గర సక్రమంగా మెలగజాలుతాడా?

వ. ఏ నెట్లును సత్యసమయం బతిక్రమింప నోప; శుభోదయకాలంబుఁ బ్రతీక్షించి యుండుము; రాజ్యంబులుఁ

బుత్తులును ధనంబును యశంబును సత్యంబునకు సమంబులు గా' వనిన భీమసేనుం డిట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఎట్లును= నేను ఏ రీతిగా అయినను; సత్య, సమయంబు= సత్యం పాటించి చేసిన ప్రతిజ్ఞను; అతిక్రమింపన్+ఓపన్= దాటలేను, (మీరలేను); శుభ+ఉదయ, కాలంబున్= మేలు కలిగే సమయాన్ని; ప్రతీక్షించి+ఉండుము= ఎదురుచూస్తూ ఉండుము; రాజ్యంబులున్; పుత్రులును; ధనంబును; యశంబును= కీర్తియు; సత్యంబునకు, సమంబులు, కావు+అనిన= సత్యంతో సరిసమానాలు కావు; అనినన్= అనగా; భీమసేనుండు+ఇట్లు+అనియెన్= భీముడు ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నేను సత్యవ్రతాన్ని ఎన్నడూ వీడజాలను. చేసిన ప్రతిజ్ఞను మీరజాలను. మేలు కలిగే కాలం కొరకు నిరీక్షించి ఉండుము. రాజ్యం, సంతానం, కీర్తి-సత్యంతో సరితూగజాలవు'- అని ధర్మరాజు చెప్పగా భీముడు ఇట్లు అన్నాడు.

ఆ. 'అంతకుండు జనుల కాసన్నుడై యుండ । నిమిషమాత్రమేని నిశ్చయింపఁ
దగని జీవనంబు దద్ద సుస్థిరముగాఁ । జేసి కార్య మెడయుఁ జేయఁదగునె?

261

ప్రతిపదార్థం: అంతకుండు= యముడు; జనులకు= ప్రజలకు; ఆసన్నుడు+ఐ+ఉండన్= దగ్గరివాడై ఉండగా; నిమిష, మాత్రము+ఐని= ఒక్క నిమిషమైనను; నిశ్చయింపన్+తగని= నిర్ణయించటానికి తగని; జీవనంబు= బ్రతుకును; తద్ద= మిక్కిలి; సుస్థిరముగాన్= మిక్కిలి స్థిరమైనదిగా; చేసి= నిరూపించుకొని; కార్యము= కర్తవ్యాన్ని, అంటే చేయతగిన పనిని; ఎడయున్+చేయన్+తగునె= ఆలస్యం చేయటం తగునా?

తాత్పర్యం: ప్రజలకు యముడు చేరువలో ఉండగా, ఒక్క నిమిషమైనా సుస్థిరమని నిశ్చయించరాని జీవితాన్ని సుస్థిరం అనుకొని, కర్తవ్యాన్ని ఆలస్యం చేయతగునా?

వ. శరీరికి మరణంబు నియతంబు; మరణంబునకు ముందర వైరంబు దీర్చనివాని జన్మంబు నిరర్థకంబు; సకల రాజ సమక్షంబునం బరులచేత నట్లు మన పడిన పరిభవంబునకుం బ్రతీకారంబు సేయునంతకు రేయునుం బగలును నా హృదయంబు దపించుచుండు; నాకంటె నర్జున నకుల సహదేవులుం గుంతీదేవియు నంతస్తాపంబున నెంతయు సంతప్తు లగుచున్నవారు.

262

ప్రతిపదార్థం: శరీరికి= (దేహంకలవాడికి) ప్రాణికి; మరణంబు= చావు; నియతంబు= తప్పని సరైనట్టిది; మరణంబునకు ముందర= చనిపోవటానికి ముందే; వైరంబున్= శత్రుత్వాన్ని; తీర్చని, వాని, జన్మంబు= తీర్చనివాడి పుట్టుక; నిరర్థకంబు= వ్యర్థం; సకల, రాజ, సమక్షంబునన్= అందరు రాజుల ఎదుట; పరులచేతన్= శత్రువులచేత; అట్లు= ఆవిధంగా; మనపడిన= మనం పొందిన; పరిభవంబునకున్+ప్రతీకారంబు= అవమానానికి మారుచేత; చేయు+అంతకున్= చేసేవరకు; రేయునున్+పగలును= రాత్రింబగళ్ళు; నాహృదయంబు= నా ఎడద; తపించుచుండున్= దుఃఖిస్తూ ఉంటుంది; నాకంటె; అర్జున, నకుల, సహదేవులున్+గుంతీదేవియున్; అంతస్తాపంబునన్= లోపలిబాధచేత; ఎంతయు= ఎంతో ఎక్కువగా; సంతప్తులు+అగుచున్నవారు= మిగుల తాపం పొందుతున్నారు.

తాత్పర్యం: పుట్టినవారు గిట్టక తప్పదు. మరణించటానికి పూర్వమే వైరం తీర్చుకొనలేని మనుజుడి జన్మ వ్యర్థం. అంతమంది రాజుల ముందు ఆ విధంగా మనం శత్రువులచేత పడిన అవమానానికి ప్రతీకారం చేసేంతవరకు నా హృదయం రాత్రింబగళ్ళు తపిస్తూ ఉంటుంది. నాకంటె మిక్కుటంగా లోలోపల బాధతో మ్రగ్గేవారు అర్జునుడు, కుంతి, నకుల సహదేవులు.

క. వీరల దుఃఖము దీర్చక । క్రూరనికారులగు రిపులకును ముదముగ ను
గ్రారణ్యములో ధర్మువుఁ । గారుణ్యముఁ దాల్చి యునికి కార్యమె నీకున్?

263

ప్రతిపదార్థం: వీరల, దుఃఖము= వీరు అనుభవిస్తున్న శోకం; దీర్చక= తొలగించక; క్రూర, నికారులు+అగు= దయలేని వంచకులైన; రిపులకును= శత్రువులకు; ముదముగన్= సంతసమవునట్లుగా; ఉగ్ర+అరణ్యములోన్= భయంకరమైన అడవిలో; ధర్మువున్= ధర్మాన్ని; కారుణ్యమున్= దయను; తాల్చి= ధరించి; ఉనికి= ఉండటం; నీకున్= నీకు; కార్యమె= కర్తవ్యమా?

తాత్పర్యం: వీరి (భీమ, అర్జున, నకుల సహదేవులు, కుంతీదేవి అనుభవించే) దుఃఖం తొలగించకుండా, శత్రువులకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా, భయంకరమైన అడవిలో ధర్మాన్ని, దయను ధరించి ఉండటం నీకు తగునా?

వ. ఇది బ్రాహ్మణ ధర్మంబుగాని క్షత్రియ ధర్మంబు గాదు; మనువుజీతంబులైన రాజధర్మంబులు నీ యెఱుంగనియవి లేవు; శత్రుసంహారంబు సేయని నాఁ డత్యంతహాని యగు; నట్లుంగాక. 264

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇట్టి నీ ప్రవర్తన; బ్రాహ్మణ, ధర్మంబు+కాని= బ్రాహ్మణులు ఆచరించతగిన ధర్మమే కాని; క్షత్రియ ధర్మంబు+కాదు= క్షత్రియులు ఆచరించవలసిన ధర్మం కాదు; మను ప్రణీతంబులు+వన= మనువుచేత రచించబడిన; రాజధర్మంబులు= రాజులు ఆచరించతగిన ధర్మాలు; నీ+ఎఱుంగని+అవి, లేవు= నీకు తెలియనివి లేవు; శత్రు సంహారంబు= విరోధులను చంపటం; చేయనినాఁడు= చేయనప్పుడు; అత్యంత, హాని= మిక్కిలి కీడు; అగున్= దాపురిస్తుంది; అట్లున్+కాక= అదీ కాక.

తాత్పర్యం: నీ ప్రవర్తన బ్రాహ్మణులకు అనువైన ధర్మం కాని, క్షత్రియులు ఆచరించవలసిన ధర్మం కాదు. మనువు ధర్మశాస్త్రంలో రచించిన రాజధర్మాలు నీకు తెలియనివి కావు. శత్రువులను తుదముట్టించనినాడు కీడు దాపురిస్తుంది.

తే. వనమునందుఁ బండ్రెండు సంవత్సరంబు । లుండ నేర్పితి మేనియు, నొరు లెఱుంగ కుండ నజ్ఞాతచర్యయం దొక్క దివస । మైన నుండఁగ నేర; మెట్లనిన వినుము. 265

ప్రతిపదార్థం: వనమునందున్= అడవిలో; పండ్రెండు, సంవత్సరంబులు= పండ్రెండేండ్లు; ఉండ, నేర్పితిమి+వనియున్= ఉండగలిగినప్పటికిని; ఒరులు+ఎఱుంగక+ఉండన్= ఇతరులు తెలిసికొనకుండ; అజ్ఞాత, చర్య+అందు= తెలియబడని ప్రవర్తనలో (అజ్ఞాతవాసంలో); ఒక్క దివసము+వన= ఒక్క రోజుకూడా; ఉండఁగ నేరము= ఉండజాలం; ఎట్లు+అనిన= ఎట్లని అడిగినట్లయితే; వినుము= చెప్పుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: అడవిలో మనం ఎట్లో పండ్రెండేండ్లు ఉండగలిగినా, తదుపరి అజ్ఞాతవాసంలో ఇతరులకు తెలియకుండ ఒక్క దినంకూడా గడుపజాలము. ఎట్లంటే విను.

వ. ఆబాలవృద్ధప్రసిద్ధుండవై పార్థివ సూర్యుండవైన నిన్నును, సింహసంహననులైన నీ తమ్ములను నెఱుఁగని వారు లేరు; మన గూఢభావంబు మేరువు నిగూఢభావంబునుంబోలె నఘటమానం; బట్టేని నవ్వనవాసక్లేశం బెన్నఁడును మనకుఁబాయనేరదు; మన మిప్పు డివ్వనమునఁ బదుమూఁడు మాసంబులు సలిపితిమి; సంవత్సర వ్రతనిధిగా మాసంబులు సేసికొనుట యెందునుం గల యదియ; దీన ధర్మవిరోధంబు లేదు; విజయారంభంబున కిది యవసరం' బనిన భీమసేను పలుకులు విని నిశ్వాస వ్యాకులిత ముఖుండై, పెద్దయుం బ్రొద్దు చింతించి ధర్మరా జిట్లనియె. 266

ప్రతిపదార్థం: ఆ బాల వృద్ధ ప్రసిద్ధుండవు+వ= బాలురు మొదలుకొని ముసలివారివరకు పేరు ప్రఖ్యాతులతో విలిసిల్లే వాడివై; పార్థివ, సూర్యుండవు+వన= రాజులలో సూర్యుడివంటి వాడివైన; నిన్నును; సింహసంహనములు+వన= సింహాలవంటి శరీరాలు కలవారైన; నీ, తమ్ములనున్= నీసోదరులను; ఎఱుఁగని వారు లేరు; మన, గూఢ, భావంబు= మనం రహస్యంగా ఉండటం; మేరువు, నిగూఢ, భావంబునున్+పోలెన్= మేరుపర్వతం రహస్యంగా ఉండగలగటంవలె; అ, ఘటమానంబు= జరుగనటువంటిది (ఒనగూడనిది); ఇట్లు+వనిన్= ఇది ఈ విధంగా జరిగితే; ఈ+వన, వాస, క్లేశంబు= ఈ విధంగా అడవిలో నివసించి చుగ్గటం; ఎన్నఁడును= ఎప్పటికిని; మనకున్+పాయనేరదు= మనకు తొలగిపోదు (తప్పదు); మనము+ఇప్పుడు; ఈ+వనమునన్=

ఈ అడవిలో; పదుమూడు మాసంబులు= పదమూడు నెలలు; సలిపితిమి= గడిపాము; సంవత్సర, ప్రతినిధిగా= ఒక ఏడుకు బదులుగా; మాసంబులు= ఒక్కొక్క నెలను; చేసికొనుట= లెక్కకట్టటం; ఎందునున్+కల+అది+అ= అన్నిచోట్ల ఉన్నట్టిదే; దీనన్= ఈ విధంగా చేస్తే; ధర్మ, విరోధంబు, లేదు= ధర్మవ్యతిరేకత లేదు; విజయ+ఆరంభంబునకున్= గెలుపును పొంద యత్నించటానికి; ఇది, అవసరంబు= ఇది తగినకాలం; అనినన్= అని చెప్పగా; భీమసేను, పలుకులు, విని= భీముడి మాటలు విని; నిశ్వాస, వ్యాకులిత, ముఖండు+ఐ= నిట్టూర్పులచేత కలత నొందిన మొగం కలవాడై; పెద్దయున్+ప్రాద్దు, చింతించి= చాలాసేపు విచారించి; ధర్మరాజు+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! బాలుర నుండి వృద్ధులదాకా అందరిలో ప్రసిద్ధుడివై రాజుల్లో సూర్యుడివంటి వాడివైననిన్ను, సింహాలవంటిశరీరాలుగల నీ తమ్ముళ్ళను తెలియనివారులేరు. మనం రహస్యంగా ఉండటం అంటే మేరుపర్వతం మరుగుపడిఉండటం. అది జరిగేదికాదు. అరణ్యవాసాన్ని ఎట్లో గడిపినా- అజ్ఞాతవాసాన్ని ఇతరులకు తెలియకుండా గడపటం ఎట్లా వీలవుతుంది? ఇట్టే ఈ మన వనవాసక్షేత్రం ఎన్నటికీ తొలగిపోదు. ఒక సంవత్సరానికి బదులుగా ఒక నెలను పరిగణించే గణితం లోకంలో బహుళప్రచారంలో ఉన్నది కదా! మనం ఈ అడవిలో పదమూడు నెలలు గడిపాము కావున వీటిని పదమూడు ఏండ్లుగా సరిపెట్టవచ్చును. ఇందు ధర్మవిరోధం లేదు. ఇది విజయ సాధనకు ఒక ఉపకరణం'- అని భీముడు చెప్పగా విని, నిట్టూర్పులచేత కమలిన మొగం కలవాడయి ధర్మరాజు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'క్రమమునఁ బాండిత్య పరా । క్రమ దర్శములందుఁ గడుఁ బ్రగల్బుండవు, మధ్యమ! నీ చెప్పిన యది కా । ర్యమ యయినను భీరబుద్ధివై విను మనఘా! 267

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాప రహితుడా! మధ్యమ!= కుంతీపుత్రులలో నడిమివాడా! ఓ భీమసేనా! క్రమమునన్= వరుసగా; పాండిత్య పరాక్రమ దర్శములందున్= పాండిత్యంలోను, శౌర్యంలోను, ఆటోపంలోను; కడున్= మిక్కిలి; ప్రగల్బుండవు= ప్రతిభ కలవాడివి; నీ, చెప్పిన+అది= నీవు చెప్పింది; కార్యము+అ= చేయదగిన పనే; అయినను= కాని; భీర, బుద్ధివి+ఐ= స్వతంత్ర బుద్ధి కలవాడివై; వినుము= ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: 'అనఘుడ వైన ఓ భీమసేనా! నీకు పాండిత్యం ఉన్నది; పరాక్రమం ఉన్నది; ఆటోపం ఉన్నది. నీవు మిక్కిలి ప్రతిభావంతుడివి. నీవు చెప్పింది చేయదగినదే. అయినా, నేను చెప్పేది విని స్వతంత్రంగా ఆలోచించు.

ప. అల్పిపాయం బైన కార్యంబు సాహసారబ్ధం బైనను దోషంబు లే; దిది మహాకార్యంబు; సాహసక్రియా సాధ్యంబు గాదు; సువిచారితంబై సిద్ధింబొందు; విచారపూర్వారబ్ధ కార్యంబునకు దైవంబును ననుకూలం బగుం గావున నిమ్ముగా విచారింపవలయు. 268

ప్రతిపదార్థం: అల్ప+ఉపాయంబు+ఐన, కార్యంబు= చిన్న ప్రయత్నంచేత నెరవేరేపని; సాహస+ఆరబ్ధంబు+ఐనను= తెగువతో మొదలు పెట్టబడిన దైనను; దోషంబు లేదు= తప్పు లేదు; ఇది; మహా, కార్యంబు= గొప్పపని; సాహస, క్రియా, సాధ్యంబు+కాదు= తెగువతో ముందుకు దూకి చేసే పనుల వలన జరిగేటటువంటిది కాదు; సు, విచారితంబు+ఐ= బాగుగా యోచించబడిందై; సిద్ధిన్+పొందున్= ఫలితం పొందుతుంది; విచార, పూర్వ+ఆరబ్ధ, కార్యంబునకు= ముందు యోచించబడి పిమ్మట మొదలు పెట్టబడిన పనికి; దైవంబునున్= విధియు (అదృష్టమును); అనుకూలంబు+అగున్= తోడుపడుతుంది; కావునన్+ఇమ్ముగా, విచారింపవలయున్= కాబట్టి సంపూర్ణంగా (అనుకూలంగా) ఆలోచించవలసి ఉంది.

తాత్పర్యం: ఏదో చిరుప్రయత్నంచేత సిద్ధించే పనిని తెగువతో మొదలు పెట్టినను తప్పు లేదు. ఇది మహాకార్యం. తొందరపడి తెగువతో ముందుకు చొచ్చుకొని చేయతగింది కాదు. చక్కగ ఆలోచించి చేయదగింది సుమా! జాగరూకతతో ముందు ఆలోచించి తదుపరి మొదలు పెట్టిన పనులకే దైవం (అదృష్టం) కూడ కలిసివస్తుంది. కాబట్టి సాంగోపాంగంగా ఈ సమస్యగురించి యోచించవలసి ఉన్నది.

సీ. శూరులు ధృతరాష్ట్రసుతులు దుర్యోధనా । దులు దురాధర్షు లందోటును మనకు
నాతతాయులు, మఱి యంగభూవిభుడును । భూరిశ్రవుడు మద్రభూమిపతియు
నాదిగాఁ గల వీరు లవిజేయ విక్రము, । లొలసి తత్సూహ్యదులై యున్నవారు;
మనచేత జితులైన మనుజేశు లెల్లను । జని సుయోధనుచేత సత్కరింపఁ

ఆ. బడి కడంగి వాని ప్రస్తవంబున నాజి । వేచి ప్రాణములను విడువ నున్న
వారు; వారలెల్ల వసుధఁ బ్రసిద్ధులు । వినఁగ నస్త్రశస్త్రవిద్యలందు. 269

ప్రతిపదార్థం: శూరులు= వీరులు; ధృతరాష్ట్ర సుతులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; దుర్యోధన+ఆదులు= దుర్యోధనుడు మున్నగువారు; అందోటును= అందరున్నా; మనకున్; దురాధర్షులు= త్రోసివేయ తగనివారు; ఆతతాయులు= చంపటానికి ఉద్యుక్తులైనవారు; మఱి= అంతేకాక; అంగభూ, విభుడును= అంగదేశపు రాజును (కర్ణుడును); భూరిశ్రవుడు; మద్ర, భూమి, పతియున్= మద్రదేశపు రాజు (శల్యుడు); ఆదిగాన్+కల, వీరులు= మొదలుగా గల వీరులు; అవిజేయ విక్రములు= జయింపసాధ్యం కాని పరాక్రమంగలవారు; ఒలసి= కూడుకొని; తద్+సుహృదులు+బ+ఉన్నవారు= ఆతడికి మిత్రులై ఉన్నారు; మనచేతన్; జితులు+బన= లోగడ ఓడిపోయిన (రాజసూయంలో); మనుజు+ఈశులు+ఎల్లను= రాజులందరున్నా; చని= వెళ్ళి; సుయోధనుచేత= దుర్యోధనుడి చేత; సత్కరింపన్+పడి= గౌరవించబడి; కడంగి= పూని; వాని ప్రస్తవంబునన్= వాడి విషయంలో; ఆజిన్= యుద్ధాన్ని; వేచి= నిరీక్షించి; ప్రాణములను, విడువన్+ఉన్నవారు= ప్రాణాలను అర్పించటానికి సిద్ధంగా ఉన్నారు; వారలు+ఎల్లన్= వారందరూ; అస్త్ర, శస్త్ర, విద్యలందు= అస్త్రాలకు, (మంత్రంతో కూడిన బాణాలకు) శస్త్రాలకు (ఆయుధాలకు) సంబంధించిన కళలలో; వినఁగన్; వసుధన్= భూమిపై; ప్రసిద్ధులు= పేరుకెక్కిన వారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులైన దుర్యోధనాదులందరు వీరులు. మనం చులకనగా చూడదగినవారు కారు. పైగా మనలను చంపటానికి ఉద్యమించే వారు. అంతేకాక, కర్ణుడు, భూరిశ్రవుడు, శల్యుడు జయించ సాధ్యం కానివారు. ఆ దుర్యోధనుడికి వారు మిత్రులై ఉన్నారు. లోగడ మనచేత రాజసూయయాగంలో ఓడిపోయిన రాజులందరు వెళ్ళి దుర్యోధనుడిచే సత్కరించబడి, మనపై పగదీర్చుకోవటానికి యుద్ధానికై నిరీక్షిస్తూ ప్రాణాలు వదలటానికికైనా సిద్ధంగా ఉన్నారు. వాళ్ళంతా అస్త్రశస్త్రవిద్యలలో ఆరితేరి ఈ లోకంలో పేరుకెక్కినవారు.

విశేషం: మద్రభూపతి శల్యుడు నకులసహదేవుల మేనమామ. అయినను అతడు కురుక్షేత్ర సంగ్రామంలో దుర్యోధనుడి పక్షంలో చేరాడు. ముందు జరుగబోయే ఆ సంగతిని- మునుముందుగానే ధర్మరాజు గుర్తించినట్లు ఆరణ్యపర్వంలోనే సాక్ష్యం లభించింది. ఆతతాయులు ఆరుగురు. 1. ఇంటికి నిప్పు పెట్టేవాడు, 2. విషం పెట్టేవాడు, 3. కత్తితో నరికేవాడు 4. ధనం దోచుకొనేవాడు 5. భూమిని అపహరించేవాడు 6. పరస్త్రిని చెరబట్టేవాడు.

క. వినవయ్య! కర్ణుగర్వం । బని నాతఁ డభేద్యకవచుఁ డగుటయు, విలునే
ర్పున నతని బాహువిక్రము । మును దలఁచిన నాఁడు గన్న మొగుడదు నాకున్. 270

ప్రతిపదార్థం: వినవయ్య; కర్ణగర్వంబు= కర్ణుని బాహు గర్వం (దర్పం); అనిన్= యుద్ధంలో; ఆతఁడు= అతడు; అభేద్య కవచుఁడు= భేదించటానికి వీలులేని మైతొడుగు కలవాడు; అగుటయు; విలునేర్చునన్= ధనుర్విద్యావైపుణ్యంలో; అతని, బాహు విక్రమమును= అతని చేతుల లావును; తలచిన, నాఁడు= ఆలోచించిన రోజు; నాకున్= నాకు; కన్ను, మొగడఁడు= కన్నుమూత పడదు, అంటే నిద్రరాదు.

తాత్పర్యం: వినుము. కర్ణుడు బాహుదర్పపూరితుడు. అతడు అభేద్యకవచుడు. అతడి విలునేర్చు, పరాక్రమం తలచినరోజు నాకు నిద్ర పట్టదు.

వ. మఱియు భీష్మ ద్రోణ కృపాచార్యులు సములయును వారియొద్దన యున్నవారు; వార లపార దివ్యాస్త్ర విశారదులు, వారల నోర్చికాని దుర్యోధను నిర్జింపంబోల' ధని విచారించు సమయంబున. 271

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అంతేకాక; భీష్మద్రోణకృప+ఆచార్యులు= భీష్ముడు, ద్రోణాచార్యుడు, కృపాచార్యుడు; సములు+ అయును= సమానులు అయినప్పటికీ; అంటే కౌరవ పాండవులకు సమానులే అయినప్పటికీ; వారి+ఒద్దన్+అ+ఉన్నవారు= వారి దగ్గరే (కౌరవుల దగ్గర) ఉన్నవారు; వారలు+అపార, దివ్య+అస్త్ర, విశారదులు= వారు మితిలేని దివ్యమైన ఆస్త్రాలలో నేర్పరులు; వారలన్+ఓర్చి, కాని= వారిని జయించికాని; దుర్యోధనున్, నిర్జింపన్+పోలడు= దుర్యోధనుడిని జయించ నలవి కాదు; అని, విచారించు, సమయంబున= అని ఆలోచించే సమయంలో.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, భీష్మద్రోణకృపాచార్యులు, కురుపాండవులకు సములైనప్పటికీ, కౌరవుల దగ్గరే ఉండటంచేత వారి పక్షాన్నే యుద్ధంలో పాల్గొంటారు. వారు అపార దివ్యాస్త్రకోవిదులు. వారిని జయించిన పిమ్మటే కదా మనం దుర్యోధనుడిని గెలవటం'- అని ఆలోచించేటప్పుడు.

కృష్ణద్వైపాయనుఁడు ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-37-20)

క. వారల పుణ్యోదయమున | వారిజభవనిభుఁడు లోకవంద్యుఁడు వచ్చెం బారాశర్యుఁడు ధర్మశ | లీరుఁడు గృష్ణాజినోత్తరీయుఁడు ప్రీతిన్. 272

ప్రతిపదార్థం: వారల= వారి (పాండవుల) యొక్క; పుణ్య+ఉదయమున= పుణ్య సిద్ధివలన అంటే పుణ్యఫలం వలన; వారిజ, భవ, నిభుఁడు= పద్మంలో జనించిన బ్రహ్మతో సమానమైన వాడు; లోక, వంద్యుఁడు= లోకాలన్నిటిచేత నమస్కరించదగినవాడు; పారాశర్యుఁడు= పరాశరుడి కుమారుడు; ధర్మశరీరుఁడు= ధర్మమే దేహమైన వాడు అంటే మూర్తీభవించిన ధర్మం అని అనదగినవాడు; కృష్ణ+అజిన+ఉత్తరీయుఁడు= నల్ల జింక చర్మం కండువాగా కప్పుకొన్నవాడు; ప్రీతిన్= అనురాగంతో; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పాండవుల పుణ్యపరిపాకంచేత పరాశరుడి కుమారుడు, జగదారాధ్యుడు, బ్రహ్మతో సమానుడు, ధర్మస్వరూపుడు, నల్లజింకతోలును ఉత్తరీయంగా కలవాడైన వ్యాసుడు ఆదరంతో అచటికి వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు వచ్చి పరమభక్తిపరులైన పాండవులచేతం బూజితుండై కృష్ణద్వైపాయనుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె. 273

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు, వచ్చి= ఈ విధంగా వచ్చి; పరమ, భక్తి, పరులు+ఐన= మిక్కిలి పూజ్యభావం (తనపట్ల) కల; పాండవులచేతన్; పూజితుండు+ఐ= ఆరాధించబడి; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వ్యాసుడు; ధర్మరాజునకు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వచ్చి తనపట్ల మిక్కిలి భక్తి ఉన్న పాండవులచేత అర్చించబడి వ్యాసమహర్షి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

**క. 'వీరులగు భీష్మకుంభజ । శారద్వత కర్ణు లమితసత్త్వలు వారిం
బోర వధియించు టెంతయు । భారం బనియున్న నీదు భర మెఱిగి మదిన్.**

274

ప్రతిపదార్థం: వీరులు+అగు= శూరులైన; భీష్మ, కుంభజ, శారద్వత, కర్ణులు= భీష్ముడు, (కుంభజుడు= కుండలోపుట్టినవాడు) ద్రోణుడు, శారద్వతుడు (శరద్వంతుని కుమారుడైన కృపుడు), కర్ణుడు; అమితసత్త్వలు= మితిలేని బలం కలవారు; వారిన్= వారిని; పోరన్= యుద్ధంలో; వధియించుట= చంపటం; ఎంతయు, భారంబు+అని+ఉన్న= మిక్కిలి బరువు అని ఉండే; నీదు భరము= నీయొక్క బరువు (క్షేత్రం); మదిన్= మనస్సులో; ఎఱిగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: 'మహావీరులైన భీష్ముడు, ద్రోణుడు, కృపుడు, కర్ణుడు గొప్ప పరాక్రమవంతులు. అట్టివారిని యుద్ధంలో చంపటం మిక్కిలి భారమైనపని అని భావించే నీ చింతాభారాన్ని నా మనసులో గుర్తించి, (ఇక్కడికి వచ్చాను).

ఆ. దాని నపనయింపగా నిష్ఠ వచ్చితి; నధికయోగలబ్ధ మతిరహస్య

మీ విశేషవిద్య సేవింపగాఁ బార్థుఁ । బనువు; మితఁడు దీనఁ బడయు సిద్ధి.'

275

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= దానిని (నీ భారాన్ని); అపనయింపగాన్= తొలగించటానికై; ఇష్ట= ఇప్పుడు; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; ఈ, విశేష, విద్య= ఈ గొప్పదైన విద్య; అధిక, యోగ, లబ్ధము= గొప్ప యోగంవలన పొందబడింది; అతి, రహస్యము= మిక్కిలి రహస్యమైనది; (దీనిని) సేవింపగాన్= అభ్యసించటానికి; పార్థున్= అర్జునుడిని; పనువుము= నియోగించుము; ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడు; దీనిన్= దీనివలన; సిద్ధిన్= ఫలాన్ని; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ భారాన్ని తొలగించటానికే వచ్చాను. ఈ విశేష విద్య అధికయోగలబ్ధం, అతిరహస్యం. దీనిని సేవించటానికి అర్జునుడిని నియోగించుము. ఈ (ప్రతిస్పృతి) విద్యాప్రభావం వలన అర్జునుడు ఫలితాన్ని పడసే చరితార్జుడు అవుతాడు'.

విశేషం: ఇచట 'యోగ' శబ్దం ప్రయుక్తం. యోగ శబ్ద నిర్వచనాలు వేదాంత వాఙ్మయంలో స్థూలదృష్టికి విభిన్నాలుగా గోచరించవచ్చును. యోగశబ్దానికి వ్యాసహరిక జగత్తులో కలయిక- పాండిక అని అర్థం. సాహిత్య ప్రపంచంలో యోగమంటే సామరస్య సంధానం, సమన్వయ సమ్మేళనం. పతంజలి మహర్షి "యోగః చిత్తవృత్తినిరోధః" - 'యోగమంటే చిత్తవృత్తినిరోధ' మని నిర్వచించాడు. భగవద్గీతలో (1) "సమత్వం యోగ ఉచ్యతే" (2) "యోగః కర్మసు కౌశలం." యోగమనగా సమతాభావం, క్రియా కౌశలం- అని చెప్పబడింది. యోగికి సమబుద్ధి ఉంటుంది. అతడు నిస్సంగుడు. అతడికి అపజయం అనే ప్రసక్తే లేదు. అందుచేత సాధనసిద్ధికి అభేదాధ్యవసాయం ఏర్పడుతుంది. మహాభారతంలో ఈ 'ప్రతిస్పృతి' ఎటువంటి యోగమో నిష్కర్షగా నిర్వచించటానికి నేడు మనకు వీలుకాక పోయినప్పటికీ, అందులో చిత్తవృత్తి నిరోధం, సమబుద్ధి, క్రియాకౌశలం- త్రిభుజంలోని మూడు భుజాలుగా ఇమిడి ఉన్నాయని చెప్పవచ్చును. ఈ యోగసాధనలో అర్జునుడి ధ్యేయం తన క్రియాకౌశలాన్ని పెంపొందించుకొనటమే. అర్జునుడి యోగసాధన భగవద్గీతోపదేశానికి ముందే ఆరంభించినట్లు దీన్నిబట్టి గ్రహించవచ్చును.

**వ. అని ధర్మతనయు నేకాంతవ్రదేశంబునకుం దోడ్కొని చని సత్యవతీసుతుండు విభిద్యష్ట విధానంబునం
బ్రతిస్పృతి యను విద్య నుపదేశించి. 'దీని శక్తి నర్జునుం డధికతపోవీర్యవిభవుండై యింద్ర యను వరుణ**

కుబేరాది దేవతలను నీశ్వరునిఁ బ్రత్యక్షంబు సేసికొని, వారలవలన దివ్యాస్త్రంబులు వడసి శత్రువుల జయించు; మఱి యివ్వనంబు భవచ్ఛిరనివాసంబునం జేసి విరళ ఫల కుసుమ పాదపంబై మృగకులోపరోధియై యొప్పుకున్న యది; యొక్కచోటన పెద్దకాలం బునికీ యొవ్వరికిం బ్రీతి జననంబు గాదు; కావున నొండువనంబున కరుగునది' యని చెప్పి యమ్మునివరుం డలిగినఁ, దధ్యాక్య ముదితులై ద్వైతవనంబు వాసి పాండవులు బ్రాహ్మణవరులతోన కామ్యకవనంబున కలిగి, సరస్వతీ తీరంబునందు నివాసంబుసేసి, కొండొకకాలం బుండ నొక్కనాఁ డజాతశత్రుం డర్జునుఁ జూచి యిట్లనియె.

276

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా చెప్పి; ధర్మతనయున్= ధర్మరాజును; ఏకాంత ప్రదేశంబునకున్= రహస్యమైన చోటికి; తోడ్కొని చని= తీసికొనిపోయి; సత్యవతీ సుతుండు= సత్యవతి కుమారుడు (వేదవ్యాసుడు); విధి, దృష్ట, విధానంబునన్= (శాస్త్రంలోని) సూత్రాలలో చెప్పబడిన రీతిగా; 'ప్రతిస్మృతి'+అను, విద్యన్= 'ప్రతిస్మృతి' అనే పేరు కల విద్యను; ఉపదేశించి= బోధించి; దీని శక్తిన్= దీని ప్రభావం వలన; అర్జునుండు; అధిక, తపస్+వీర్య, విభవుండు+ఐ= ఎక్కువ తపస్సు వలన ఏర్పడే తేజస్సు అనే సంపద కలవాడయి; ఇంద్ర, యమ, వరుణ, కుబేర+ఆది, దేవతలను= ఇంద్రుడు, యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు మున్నగు దేవతలను; ఈశ్వరునిన్= శివుడిని; ప్రత్యక్షంబు+చేసికొని= సాక్షాత్కరింపచేసికొని; వారలవలన, దివ్య+అస్త్రంబులు= ఆయా దేవతలకు సంబంధించిన మంత్ర బాణాలు; పడసి= పొంది; శత్రువులన్, జయించున్= శత్రువులను గెలుస్తాడు; మఱి= అటుమీద; ఈ+వనంబు= ఈ అడవి; భవత్, చిర, నివాసంబునన్+చేసి= మీరు చాలాకాలం నివసించటంచేత; విరళ, ఫల, కుసుమ, పాదపంబు+ఐ= తగ్గి పోయిన పండ్లు, పువ్వులు చెట్లు కలదై; మృగ, కుల+ఉపరోధి+ఐ= జంతువుల సమూహాలకు ప్రతిబంధకమై; ఒప్పుక+ఉన్న+అది= పాడయిపోయింది (తగనిది); ఒక్కచోటన్+అ= ఒకచోటనే; పెద్ద, కాలంబు+ఉనికి= చాలాకాలం ఉండటం; ఎవ్వరికిన్+ప్రీతి, జననంబు+కాదు= ఎవరికైనా సంతోషాన్ని పుట్టించేది కాదు; కావునన్= కాబట్టి; ఒండు, వనంబునకు= వేరొక అడవికి; అరుగునది= వెళ్ళేది; అని; చెప్పి; ఆ+మునివరుండు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; తద్+వాక్య, ముదితులు+ఐ= ఆయన యొక్క మాటలకు సంతోషించిన వారై; ద్వైత, వనంబు+పాసి= ద్వైత మనే పేరున్న అడవిని విడిచి; పాండవులు; బ్రాహ్మణ, వరులతోన్+అ= విప్రముఖులతోకూడా; కామ్యక, వనంబునకు+అరిగి= కామ్యక మనే పేరుకల అడవికి వెళ్ళి; సరస్వతీ తీరంబునందు= సరస్వతీనది ఒడ్డున; నివాసంబు+చేసి= నివసించి; కొండొక, కాలంబు+ఉండన్= కొన్ని దినాలు నివసించగా; ఒక్క, నాడు= ఒక దినం; అజాత, శత్రుండు= ధర్మరాజు; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని కాంచి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షి ధర్మరాజును రహస్యస్థలానికి తీసికొనిపోయి, 'ప్రతిస్మృతి' అనే విద్యను ఉపదేశించాడు. ఆ విద్యాశక్తివలన అర్జునుడు ఇంద్ర యమ వరుణ కుబేరాది దేవతలను ఉపాసించి, ప్రత్యక్షంచేసుకొని, వారలవలన ఆయా దివ్యాస్త్రాలను సంపాదించి శత్రువులను జయించగలడని చెప్పాడు. (అంటే 'ప్రతిస్మృతి'ని ధర్మరాజు అర్జునుడికి ఉపదేశించాలని వ్యాసమహర్షి హృదయమని తేలుతున్నది). మీ రిచ్చట చాలాకాలంనుండి ఉండటంచేత ఈ అడవిలో ఫలాలు, పుష్పాలు, చెట్లు తరిగిపోయాయి. అందువలన ఇచటి జంతువులకు ఆటంకంగా ఉన్నది. ఇదిగాక, ఒకచోట చాలాకాలం ఎవరైనను ఉంటే ప్రీతి సన్నగిల్లుతుంది. కాబట్టి మీరు ఇంకొక అడవికి వెళ్ళటం మంచిది' అని వ్యాసమహర్షి పలుకగా పాండవులు సంతసించి బ్రాహ్మణులతోకలిసి కామ్యకవనానికి వెళ్ళి సరస్వతీ నదీ తీరంలో నివసించారు. అంత, ఒకనాడు ధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'సౌభితశాత్రువులగు భీ । ష్మాదులయం దభిగతాశ్రయం బయ్యెఁ జతుః
పాదం బగుచున్న ధను । ర్వేదము బ్రాహ్మణులయందు వేదమపాలెన్.

277

ప్రతిపదార్థం: సాధిత, శాత్రవులు+అగు= సాధించబడిన విరోధులు కలవారయిన- అంటే శత్రులను జయించిన; భీష్మ+ఆదుల+అందు= భీష్ముడు మున్నుగా కలవారి పట్ల; బ్రాహ్మణుల+అందు; వేదము+అ, పోలెన్= వేదంవలె; చతుర్, పాదంబు+అగుచున్న= నాలుగు పాదాలు కలదిగా అవుతున్న; ధనుస్+వేదము= ధనుర్వేదం, వింటికి సంబంధించిన విజ్ఞానం; అధిగత+ఆశ్రయంబు+అయ్యెన్= పొందిన ఆశ్రయం కలదిగా అయింది.

తాత్పర్యం: వేదం బ్రాహ్మణులలో స్థిరపడినట్లుగా, నాలుగుపాదాలు కలదైన ధనుర్వేదం శత్రువులపై విజయం సాధించిన భీష్ముడులలో స్థిరపడింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అయ్యది మహనీయంబయి దివ్యమంత్ర కలితంబయి వారలకు సన్నిహితం బగుఁ గావున. 278

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అది= ఆ ధనుర్వేదం; మహనీయంబు+అయి= గొప్పదై; దివ్య మంత్ర కలితంబు+అయి= దేవతా సంబంధమైన మంత్రాలతో కూడిందై; వారలకు= ఆ భీష్ముడులకు; సన్నిహితంబు+అగున్+కావునన్= చేరువగా ఉంటుంది కాబట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ మహనీయమైన ధనుర్వేదం దివ్యమంత్రాలతో కూడినదై ఆ భీష్ముడుల దగ్గర ఉన్నది కనుక-

ఉ. వారలు దుర్యోధనుచే । నారాధితు లిష్టసత్కార్యుల నగుట రణ ప్రారంభమయిన నెదిరెడు । వార పరాక్రాంతులై యవశ్యము మనతోన్. 279

ప్రతిపదార్థం: వారలు= భీష్ముడులు; దుర్యోధనుచేన్= దుర్యోధనుడిచేత; ఇష్ట, సత్+క్రియలన్= ఇష్టమైన సత్కారాలచేత; ఆరాధితులు= పూజించబడినవారు; అగుటన్= అవటంచేత; రణ, ప్రారంభము+అయినన్= యుద్ధం మొదలైతే; పర+ఆక్రాంతులు+ఐ= శత్రువులచే ఎదిరింపబడినవారై; మనతోన్; అవశ్యము= తప్పనిసరిగా; ఎదిరెడువారు+అ= తప్పక పోరు సల్పుతారు.

తాత్పర్యం: ఆ భీష్ముడులు, దుర్యోధనుడిచేత ఇష్టసత్కారాలతో పూజించబడ్డారు. అందుచేత యుద్ధం ప్రారంభమైనప్పుడు వారు తప్పక మనలను ఎదిరించి పరాక్రమంతో పోరు సల్పుతారు.

వ. దివ్యాస్త్ర విదులైన వారల నోర్చునట్టి యుపాయంబు గృహ్ణద్వైపాయనుండు ప్రసాదించె నీ విద్య నీవు ప్రతిగ్రహించి, కవచకార్ముక ప్రాస ఖడ్గ ధరుండవై యన్యుల కజేయుండవై యుత్తరదిక్కున కరిగి తపోయోగ బలంబున నింధ్రుఁ బ్రత్యక్షంబు సేయుము; తొల్లి వృత్రునకు వెఱచి వేల్పులు తమ యాయుధంబులు బలంబులు నింధ్రునందు సమర్పించి; రవి యెల్ల నీకుఁ దత్ప్రసాదంబున నగు; మఱి యింధ్రునుపదేశంబున నీశ్వరు నారాధించి తదనుగ్రహంబున నిష్ఠసిద్ధి వడయు; మిది వేదవ్యాసు నుపదేశం' బని. 280

ప్రతిపదార్థం: దివ్య+అస్త్ర, విదులు+ఐన= దేవతలకు సంబంధించిన అస్త్రాలను తెలిసినవారైన; వారలన్+ఓర్చునట్టి= వారిని జయించేటటువంటి; ఉపాయంబు= వెరవు; కృష్ణ ద్వైపాయనుండు= వ్యాసుడు; ప్రసాదించెన్= దయతో ఇచ్చాడు; ఈ విద్య; నీవు; ప్రతిగ్రహించి= (నా దగ్గరనుండి) స్వీకరించి; కవచ, కార్ముక, ప్రాస, ఖడ్గ, ధరుండవు+ఐ= మైతొడుగు, విల్లు, ఈటె , కత్తి

ధరించిన వాడివై; అన్యులకు= ఇతరులకు; అజేయుండవు+ఐ= జయించశక్యం కానివాడివై; ఉత్తర దిక్కునకు+అరిగి= ఉత్తర దిశకు వెళ్ళి; తపన్+యోగ, బలంబునన్= తపస్సుయొక్క, యోగంయొక్క శక్తిచేత; ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; ప్రత్యక్షంబు+చేయుము= సాక్షాత్కరింపచేసికొనుము; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; వృత్రునకు= వృత్రుడు అనే రాక్షసుడికి; వెఱచి= భయపడి; వేల్పులు= దేవతలు; తమ+ఆయుధంబులు= తమతమ శస్త్రాలు; బలంబులున్= శక్తులు; ఇంద్రునందు= ఇంద్రుడికి; సమర్పించిరి= ఇష్టంతో ఇచ్చారు; అవి+ఎల్లన్= అవి అన్నియు; నీకున్; తద్+ప్రసాదంబునన్= ఆతడి దయవలన; అగున్= లభిస్తాయి; మఱి= అంతేకాక; ఇంద్రు+ఉపదేశంబునన్= ఇంద్రుడియొక్క హితబోధవలన; ఈశ్వరున్= శివుడిని; ఆరాధించి= పూజించి; తద్+అనుగ్రహంబునన్= ఆతడి దయవలన; ఇష్టసిద్ధి= కోరుకొన్న లాభాన్ని; పడయుము= పొందుము; ఇది; వేదవ్యాసు+ ఉపదేశంబు= వేదవ్యాసుడి హితబోధ; అని.

తాత్పర్యం: దివ్యావ్రవేత్తలైన భీష్మాదులను జయించే ఉపాయం వేదవ్యాసమహర్షి ఉపదేశించాడు. ఆ విద్య నీవు నా దగ్గరనుండి తీసికొనుము. నీవు సమస్తాయుధధారివై ఉత్తర దిక్కుగా వెళ్ళి, తపస్సు చేసి ఇంద్రుడిని సాక్షాత్కరింప చేసికొనుము. తొల్లి వృత్రుడికి భయపడి దేవతలు తమ ఆయుధాలు, బలాలు ఇంద్రుడికి సమర్పించారు. ఆతడి అనుగ్రహంవలన అవి అన్నియు నీకు లభిస్తాయి. తదుపరి ఇంద్రుడి హితబోధన ననుసరించి శివుడిని ఆరాధించి అభీష్టలాభం పొందుము. ఇది వేదవ్యాసమహర్షి ఉపదేశం'- అని ధర్మరాజు అర్జునుడితో చెప్పాడు.

క. ధృతి నియమవ్రతునకు, దీ , క్షితునకు, బార్ధునకు, విగతకిర్బిషునకు ధర్మతనూజుడు ప్రీతి బ్రతి । స్మృతి నుపదేశించె దా నమిత్రజగీషన్. 281

ప్రతిపదార్థం: ధృతి, నియమ, వ్రతునకు= ధైర్యంతో, నియమంతో కూడిన వ్రతం కల వాడికి; దీక్షితునకున్= మంత్ర దీక్షను పూనిన వాడికి; పార్ధునకున్= అర్జునుడికి; విగత, కిర్బిషునకు= పోయిన పాపాలు కలవాడికి అంటే పాపరహితుడికి; ధర్మతనూజుడు= ధర్మపుత్రుడు; ప్రీతిన్= అనురాగంతో; తాన్= తాను; అమిత్ర జిగీషన్= శత్రువులను జయించాలనే కోరికతో; ప్రతిస్మృతిన్= ప్రతిస్మృతి అనే మంత్రవిద్యను; ఉపదేశించెన్= బోధించాడు.

తాత్పర్యం: ధైర్యంగా వ్రతదీక్షపూనినవాడు, పాపరహితుడు, మంత్రాన్ని సాధించాలనే పట్టుదలతో కూడినవాడు అయిన అర్జునుడికి, ధర్మరాజు శత్రువులను జయించాలనే అభిలాషతో 'ప్రతిస్మృతి' అనే విద్యను ఉపదేశించాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు అర్జునుడితో 'తపోయోగ బలంబున' ఇంద్రుడిని ప్రత్యక్షం చేసికొమ్మని చెప్పి ఉన్నాడు. అంతేకాక, అతడికి 'ప్రతిస్మృతి' ని ఉపదేశించాడు. అందుచేత అర్జునుడు తపస్సు చేయవలసి ఉన్నది. యోగసాధనకూడ చేయవలసి ఉన్నది. పతంజలి వ్రవచించిన అష్టాంగయోగంలోని అంగాలు; 1. యమం 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. ఇందులో రెండవ అంగమైన నియమాన్ని పతంజలిమహర్షి పంచశీలగా రూపొందించాడు: 1. శౌచం 2. సంతోషం 3. తపస్సు 4. స్వాధ్యాయం 5. ఈశ్వరప్రణిధానం. నియమానికి కావలసింది దీక్ష అందుచేత దీక్షితుడైన పార్ధుడికి ప్రతిస్మృతిని ధర్మరాజు ఉపదేశించాడు.

వ. అర్జునుండును నయ్యోగవిద్యార్హణప్రభావంబున నభికతేజోమూర్తియై, దివ్యాస్త్రలాభార్థం బగ్రజుచేత ననుజ్ఞాతుండై, విభిషిత హోమసంతర్పిత వీతిహోత్రుండును బ్రాహ్మణకృత స్వస్త్వయనుండునునై, ధౌమ్యుది మహీసురవరులను బ్రాత్యవరులను వీడ్కొని, తపంబున కరుగ సమకట్టిన. 282

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండును; ఆ+యోగ, విద్యా, గ్రహణ, ప్రభావంబునన్= ఆ యోగసాధనను గ్రహించటంచేత సంక్రమించిన మహిమచేత; అధిక, తేజస్+మూర్తి+ఐ= ఎక్కువ తేజంతో కూడిన ఆకారం కలవాడై; దివ్య+అస్ర, లాభ+అర్థంబు= దేవతలకు సంబంధించిన అస్త్రాలను పొందటానికై; అగ్రజుచేతన్= (తన కంటే ముందుపుట్టినవాడు) అన్నచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= అనుమతి ఒసగబడినవాడై; విధి, విహిత, హోమ, సంతర్పిత, వీతిహోత్రుండును= శాస్త్రాలలోని సూత్రాలకు అనువుగా వేల్పుటంచేత తృప్తిపొందించబడిన అగ్నిహోత్రుడు కలవాడున్నా; బ్రాహ్మణ, కృత, స్వస్తి+అయసుండునున్+ఐ= విప్రులచేత చేయబడిన 'స్వస్తి' అని చెప్పబడే ఆశీస్సు కలవాడున్నా (అంటే ప్రయాణం బాగా జరుగకలదనే ఆశీస్సులను బ్రాహ్మణులచేత పొందిన వాడై); ధామ్య+ఆది, మహీసురవరులను= ధామ్యుడు మొదలుగా గల బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులను; బ్రాత్యవరులను= శ్రేష్ఠులైన సోదరులను; వీడ్కోని= వదలి; తపంబునకు= తపస్సు చేసికొనటానికి; అరుగ, సమకట్టిన= వెళ్ళటానికి పూనుకొని ఉండగా.

తాత్పర్యం: 'ప్రతిస్మృతి' విద్యా మహిమవలన అర్జునుడు అధికతేజస్వి అయి వెలుగొందాడు. దివ్యాస్త్రాలను సంపాదించటానికి అన్నగారి అనుమతి గైకొన్నాడు. బయలుదేరే ముందు అగ్నిహోత్రంలో హోమాలు వేల్చి, బ్రాహ్మణుల ఆశీస్సులు పొంది, అందరికీ వీడ్కోలు చెప్పాడు. అట్లా తపస్సుకు వెళ్ళబోతుండగా.

సీ. ఆతని గాండీవహస్తు, నక్షయబాణ । తూణీరయుగళు, నుత్తుంగభుజుని
గనకపర్షావృత ఘనతరతనుః జూచి । పాంగి యంతర్హితభూతములును
బ్రాహ్మణవ్రువరులుః 'బార్ధుని మనమునః । దలఁచిన యర్థంబు దడయ కిష్ట
సంసిద్ధి యయ్యెడు! సర్వ విఘ్నములును । శాంతిఁ బొందెడు!' మని సంతసమునః

ఆ. బలికి; రంతఁ దరుణి పాంచాలి బీభత్సు । కడకు నరుగుదెంచి కమలనేత్ర
యలిజయార్థ మరుగు నాతని యుత్సాహ । మెఱిఁగి యిట్టు లనియె నిండువదన. 283

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; గాండీవహస్తున్= గాండీవం చేతిలో కలవాడిని; అక్షయ, బాణ, తూణీర, యుగళున్= తరుగని అమ్ములతో ఉన్న రెండు అమ్ముల పాదులు కలవాడిని; ఉత్తుంగ భుజునిన్= ఎత్తైన భుజాలు కలవాడిని; కనక, వర్మ+ఆవృత, ఘనతర, తనున్= బంగారు కవచంచేత చుట్టుకొనబడిన గొప్పదైన శరీరం కలవాడిని; చూచి; పాంగి= ఉత్సాహం పొంది; అంతర్హిత భూతములును= కంటికి కనిపించని ప్రాణులును; బ్రాహ్మణ ప్రవరులున్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులును; పార్ధుని, మనమునన్+తలఁచిన+అర్థంబు= అర్జునుడు మనస్సులో కోరిన కోరిక; తడయక= ఆలస్యం లేకుండ; సంసిద్ధి+అయ్యెడు= ఈడేరునుగాక!; సర్వవిఘ్నములును= అన్ని అడ్డంకులున్నా; శాంతిన్+పొందెడున్+అని= సమసిపోవునుగాక! అని; సంతసమునన్= సంతోషంతో; పలికిరి (ఆశీర్వదించారు); అంతన్; తరుణి, పాంచాలి= మహిళామణి అయిన ద్రౌపది; కమలనేత్ర= పద్మాలవంటి కన్నులు కలది; ఇందు, వదన= చంద్రుడివంటి మొగం కలది; బీభత్సు, కడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; అరి, జయ+అర్థము+అరుగు= శత్రువులపై విజయం సాధించటానికై వెళ్ళుతున్న; ఆతని+ఉత్సాహము+మెఱిఁగి= అతడి ఎడదపొంగు గుర్తించి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: గాండీవాన్నీ, అక్షయతూణీరాలనూ ధరించి, బంగారుకవచాన్ని తాల్చి, పయనానికి సిద్ధమవుతున్న ఉన్నతభుజుడైన అర్జునుడిని చూచి బ్రాహ్మణోత్తములున్నా, కానరాని భూతగణాలున్నా, సంతోషంతో 'ఇతడికి ఇష్టసంసిద్ధి అగునుగాక!' అని ఆశీర్వదించగా, చంద్రవదన, కమలనేత్ర అయిన పాంచాలి, శత్రువులపై విజయం సాధించటానికై వెళ్ళుతున్న ఆతడి ఉత్సాహాన్ని గుర్తించి ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: 'ఎడు, తల ద్రుతమున కచ్చు పరమగునపుడు మకారమగును.' పాండెడున్+అని= పాండెడుమని.

క. 'అవమానానహ మగు నీ | యవమక్షత్రియ కులంబునం దిం కిట పు

ట్టువు గాకుండెడుఁ; దత్క్షమ | మవు బ్రాహ్మణకులమునంద యయ్యెడు నాకున్.

284

ప్రతిపదార్థం: అవమాన+అసహము+అగు= తిరస్కారం భరించలేని; ఈ+అవమ+క్షత్రియ, కులంబునందు= ఈ తక్కువది అయిన క్షత్రియ కులంలో; ఇంక+ఇట= ఇకమీద; పుట్టువు+కాకుండెడున్= జన్మ కలుగకుండుగాక; తద్+క్షమము+అవు= ఆ అవమానాన్ని భరించే ఓర్పుగల; బ్రాహ్మణ, కులమునందు+అ= బ్రాహ్మణ వంశంలోనే; నాకున్= నాకు; అయ్యెడున్= కలుగునుగాక!

తాత్పర్యం: 'అవమానం భరించలేని ఈ పాడు క్షత్రియకులంలో ఇంక నాకు జన్మ కలుగకుండుగాక! ఇకమీద అటువంటి క్షమాగుణం కల విప్రవంశంలోనే నేను పుట్టెదను గాక!

చ. అరికృతదుష్పరాభవమహోర్ధవమగుల మమ్ము నందఱం

గరుణ సముద్ధరింపుము జగన్నత! యన్యులు పూనఁగాని యీ

భరము వహింపఁ బూనిన యపారగుణోన్నతు నిన్ను దిక్కులున్

దరణియు సోముఁడున్ నభము ధాత్రియు గాడ్పును గాచుచుండెడున్.'

285

ప్రతిపదార్థం: జగత్+నత!= లోకంచేత పొగడబడినవాడా!; అరి, కృత, దుష్పరాభవ, మహోర్ధవ, మగ్గులన్, మమ్మున్= శత్రువులచేత చేయబడిన చెడ్డ అవమాన మనే గొప్ప సముద్రంలో మునిగిపోయిన మమ్ములను; అందఱన్= అందరిని; కరుణన్= దయతో; సముద్ధరింపుము= దరిచేర్చుము; అన్యులు= ఇతరులు; పూనన్+కాని= పూనలేని; ఈ, భరము= ఈ బరువు; వహింపన్+పూనిన= భరించటానికి పూనిన; అపార, గుణ+ఉన్నతు= మితిలేని మంచిగుణాలచేత గొప్పవాడి వయన; నిన్నున్, దిక్కులున్= దిశలును; తరణియు= సూర్యుడును; సోముఁడున్= చంద్రుడును; నభము= ఆకాశం; ధాత్రియు= భూమియు; గాడ్పును= వాయువును; కాచుచుండెడున్= కాపాడుగాక!

తాత్పర్యం: జగత్ప్రళంసలందుకొన్న అర్జునా! శత్రువులు చేసిన అవమానం అనే సముద్రంలో మునిగిన మమ్ము దయతో ఉద్ధరించుము. ఇతరులకు వహింప సాధ్యంకాని ఈ భారాన్ని వహించబూనుకొన్న అపరిమితమైన సద్గుణాలుగల నిన్ను- దిక్కులు, సూర్యుడు, చంద్రుడు, ఆకాశం, భూమి, వాయుదేవుడు రక్షింతురు గాక!

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అని దీవించి పాంచాలరాజపుత్రి దన స్నేహాలాస విలోలాపాంగ విలోకనంబులం బార్ధుఁ బరిగృహీత పాథేయుం జేయుచుఁ దద్వియోగతరళంబైన హృదయం బెట్టకేనియు నొక్కింతసేసికొని యుండె: మఱి పార్థుండునుం బూర్వోత్తర దిశాభిముఖుండై యొక్కరుండ యరిగి యైంద్రయోగశక్తినిభీల భూతదుర్నిర్జ్ఞం డగుచు హిమశైల గంధమాదనంబుల నతిక్రమించి.

286

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; దీవించి= ఆశీర్వదించి; పాంచాల రాజపుత్రి= ద్రౌపది (పాంచాల దేశ ప్రభువు కూతురు); తన, స్నేహ, లాస, విలోల+అపాంగ, విలోకనంబులన్= తన ప్రేమచేత ఆసక్తములై మిగుల చలించే క్రీగంటి చూపులతో;

పార్థున్= అర్జునుడిని; పరిగృహీత, పాథేయున్+చేయుచున్= తీసికొనబడిన దారిబత్తెం కలవాడినిగా చేస్తూ; తద్+వియోగ, తరళంబు+ఐన, హృదయంబు= అతడి ఎడబాటుబాధచేత చంచలమైన గుండెను; ఎట్టకేనియున్= చివరి కేదో రీతిగా; ఒక్కొక్కత, చేసికొని= కుదుటపరచుకొని; ఉండెన్= ఉండింది; మఱి= ఆ మీద; పార్థుండునున్= అర్జునుడును; పూర్వ+ఉత్తర, దిశ+అభిముఖుండు+ఐ= తూర్పు ఉత్తర దిశలకు నడిమిదైన ఈశాన్య దిక్కుకు ఎదురుమొగం కలవాడై; ఒక్కరుండు+అ= ఒంటరిగానే; అరిగి= వెళ్ళి; ఇంద్ర, యోగ, శక్తిన్= ఇంద్ర సంబంధమైన యోగ మహిమచేత; నిఖిల, భూత, దుర్నిరీక్ష్యుండు+ అగుచున్= సకల ప్రాణికోటికి తేరి చూడరాని వాడవుతూ; హిమశైల= హిమాలయ పర్వతాన్ని; గంధమాదనంబులన్= గంధ మాదన పర్వతాన్ని; అతిక్రమించి= దాటి.

తాత్పర్యం: అని ఆశీర్వదించింది- ద్రౌపది. ప్రేమాసక్తిచే చలించిన ఆమె క్రీగంటి చూపులు అర్జునుడికి దారి బత్తెమయ్యాయి. ఆమె అతడి ఎడబాటు చేత చలించే ఎడదను ఎట్లో కుదుట పరుచుకొని ఉండింది. అటుపై అర్జునుడు పూర్వోత్తరదిశగా పయనమై, ఇంద్ర సంబంధి యోగ శక్తిచేత తేరి చూడరాని తేజం కలవాడై, హిమాలయ, గంధమాదన పర్వతాలను అతిక్రమించి పయనం కొనసాగించాడు.

విశేషం: పూర్వకాలంలో దూరప్రయాణానికి తరలేవారు దారిబత్త్యాన్ని తీసికొని వెళ్ళటం అవశ్యకర్తవ్యం. పాథేయ మంటే దారిలో ప్రయాణికుడు జీవించటానికి తనవెంట తీసికొని వెళ్ళే వివిధపదార్థసంచయం. ఇట దూరప్రయాణానికై తరలి వెళ్తున్నవాడు అర్జునుడు. అతడికి ఇక పాథేయ మేది? అనురాగలాలస విలోలాలైన తన క్రీగంటిచూపులనే అర్జునుడు పాథేయంగా స్వీకరించినట్లు చేసిందట ద్రౌపది! ఈ మనోహరకల్పనలోని సాహితీస్వారస్యం సహృదయహృదయైకవేద్యం.

ఉ. వీరుండు యోగవిద్యయును విల్లును దోడుగ నిండ్రకీలమన్

భూలిగంబుపైఁ గడఁగి పోవఁగఁ బోయినఁ బోవకుండు ము

గ్రాలిభేది! నీ 'వను మహామధురధ్వని వించె వానికిన్;

బోరన నంతరిక్షమునఁ బొల్లె నిరంతర పుష్పవృష్టియున్.

287

ప్రతిపదార్థం: వీరుండు= వీరుడైన అర్జునుడు; యోగవిద్యయును= ప్రతిస్పృతి అనే యోగ విద్యయున్నూ; విల్లును= కోదండమున్నూ; తోడుగన్= తనకు సాయంగా; ఇంద్ర, కీలము+అన్, భూరినగంబు, పైన్= ఇంద్రకీలం అనే పేరున్న గొప్ప కొండపై; పోవఁగన్+పోయినన్= పోవటానికి పోతుండగా; ఉగ్ర+అరి, విభేది!= భయంకరులైన శత్రువులను పరిమార్చేవాడా!; నీవు; పోవకుండుము= వెళ్ళవద్దు; అను= అనే; మహా, మధుర, ధ్వని= గొప్ప తియ్యవైన శబ్దం; వానికిన్= అతడికి; వించెన్= వినిపించింది; బోరనన్= శీఘ్రంగా; అంతరిక్షమునన్= ఆకాశంలో; నిరంతర, పుష్ప, వృష్టియున్= ఎడతెగని పూలవానకూడ; పొల్లెన్= వెల్లి విరిసింది.

తాత్పర్యం: వీరుడైన అర్జునుడు గాండీవాన్నీ, ప్రతిస్పృతి అనే యోగవిద్యనూ తనకుతోడు చేసికొని ఇంద్రకీల పర్వతంమీదికి అరుగుతున్నప్పుడు 'భయంకర శత్రువులను పరిమార్చేవాడా! ఆగుము. కదలవద్దు' అనే మధురశబ్దం వినిపించింది. వెంటనే ఆకాశంనుండి అతడిపై పూలవాన కూడ కురిసింది.

వ. దానికి విస్వయం బంది చనువాడు ముందట నొక్కవృక్షములంబున నున్న వృద్ధబ్రాహ్మణ బ్రహ్మతేజో ౨_ ధికు నవరత యమ నియమ కృశీభూతశరీరుం గని నమస్కరించి, తత్సమీపంబున విశ్రమించియున్న నప్పార్థుం జూచి బ్రాహ్మణుం డిట్లనియె.

288

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= దానికి (అంటే ఆగుమని వినిపించిన ధ్వనికి, పుష్పవృష్టికి); విస్మయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; చనువాడు= వెళ్ళుతున్నవాడు (అర్జునుడు); ముందటన్= ఎదుట; ఒక్క, వృక్ష, మూలంబునన్= ఒక చెట్టు మొదట; ఉన్న; వృద్ధ, బ్రాహ్మణున్= ముసలిబాపడిని; బ్రహ్మ, తేజస్+అధికున్= జ్ఞానతేజంచేత అధికుడైన వాడిని; అవిరళ, యమ, నియమ, కృశీభూత, శరీరున్+కని= ఎడతెగని యమం, నియమం పాటించటంచేత కృశించిన దేహం కలవాడిని చూచి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; తద్+సమీపంబునన్= ఆతడి చెంత; విశ్రమించి+ఉన్నన్= విశ్రాంతిగైకొంటున్న; ఆ, పార్థున్+చూచి= ఆ అర్జునుడిని చూచి; బ్రాహ్మణుండు+ఇట్లు+అనియెన్= విప్రుడు ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి ఆశ్చర్యం కలిగింది. అతడికి ముందు ఒక చెట్టుమొదట యమ, నియమ, తపస్సుల వలన చిక్కిన శరీరం కలవాడైనప్పటికిని మహాతేజస్వి అయిన ఒక ముసలి బ్రాహ్మణుని చూచి, మ్రొక్కి, ఆయనప్రక్కన విశ్రాంతి తీసుకొంటున్న ఆ అర్జునుని చూచి, బ్రాహ్మణుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: పతంజలి అష్టాంగయోగంలో 'యమం', 'నియమం' మొదటి రెండు ప్రాథమిక దశలు. యయం:-(1) అహింస (2) సత్యం (3) అస్తేయం (4) బ్రహ్మచర్యం (5) అపరిగ్రహం అనేవి అంగాలు. 281వ పద్యంలోని విశేషాంశాలను అనుశీలించండి.

క. 'ఎందుండి వచ్చి తయ్య? య । నిందితతేజుడవు ధర్మనియతుండవు నీ కిం దుండ నేల? సిద్ధిం । బొందితి, చేకొను మభీష్టపుణ్యఫలంబుల్. 289

ప్రతిపదార్థం: ఎందు+ఉండి= ఎక్కడనుండి; వచ్చితి(వి)+అయ్య!= వచ్చినావయ్యా!; అనిందిత తేజుడవు= నిందించబడని, (ప్రస్తుతించతగిన) తేజం కలవాడివి; ధర్మనియతుండవు= ధర్మంతో కూడిన క్రమశిక్షణ కలవాడివి; నీకు+ఇందు+ఉండన్+ఏల?= నీవు ఇక్కడ ఉండటానికి హేతు వేమి?; సిద్ధిన్+పొందితి(వి)= నీవు కృతకృత్యుడివి; అభీష్ట, పుణ్య, ఫలంబున్= మిక్కిలి ఇష్టాలైన పుణ్యఫలాలను; చేకొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: 'ఎక్కడినుంచి నీవు ఇక్కడికి వచ్చావు? నీవు నిష్కళంక తేజస్వివి. ధర్మనియతి కలవాడివి. నీవు ఇక్కడ ఉండట మెందుకు? నీవు కృతకృత్యుడివి. నీకు ఇష్టాలైన పుణ్యఫలాలు స్వీకరించుము.

క. ఇది శాంతతపస్సుల కా । స్పద: మిందుఁ గృపాణ కవచ బాణాసన సం పద దాల్చి యుండ నేటికి? విదిత క్షత్రియకులుండవే నీ వనఘా! 290

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!; ఇది= ఈ స్థలం; శాంత, తపస్సులకు= వైరాగ్యంతో తపస్సు చేసికొనే ఋషులకు; ఆస్పదము= నెలవు; ఇందున్= ఇక్కడ; కృపాణ, కవచ, బాణ+ఆసన, సంపద= కత్తి, మైతొడుగు, విల్లు వీటి సమృద్ధిని; తాల్చి+ఉండన్+ఏటికి= ఎందుకు ధరించి ఉండాలి; నీవు; విదిత, క్షత్రియకులుండవే= ప్రసిద్ధమైన క్షత్రియకులానికి చెందినవాడివా?

తాత్పర్యం: ఇది వైరాగ్యవంతులయిన ఋషులు తపస్సు చేసికొనే ప్రశాంతమైన స్థలం. ఇందు కత్తి, కవచం, ధనుస్సు మున్నగునవి ధరించి ఎందుకున్నావు? అనఘా! నీవు ప్రసిద్ధ క్షత్రియ కులానికి చెందినవాడివా?

వ. వీత హర్ష క్రోధులైన బ్రాహ్మణులుండెడు పుణ్యనివాసంబున నాయుధంబులు ధరియించి యుండవలవదు: వీని విడువు' మని నిషేధించిన, నవ్విఘ్నవచనంబులకు సంచలింపక యున్న యాతని ధైర్యంబునకు మెచ్చి, సహస్రాక్షండు నిజరూపంబుఁ జూపి యతని కిట్లనియె. 291

ప్రతిపదార్థం: వీత, హర్ష, క్రోధులు+బస= పోయిన సంతోషం కోపం కలవారైన అంటే సంతోషకోపాలకు అతీతులైన; బ్రాహ్మణులు+ఉండెడు= విప్రులు ఉండే; పుణ్య, నివాసంబునన్= పుణ్యస్థలంలో; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలు; ధరియించి ఉండవలనదు= తాల్చి ఉండరాదు; వీనిన్= ఈ ఆయుధాలను; విడువుము+అని= వదలిపెట్టుము అని; నిషేధించినన్= కూడదని ఆజ్ఞాపించగా; ఆ విఘ్నచనంబులకున్= ఆ అడ్డు మాటలకు; సంచలింపక+ఉన్న= కదలక మెదలక ఉండే; ఆతని ధైర్యంబునకు= ఆతడి సాహసానికి; మెచ్చి; సహస్ర+అక్షుండు= వేయికన్నులు కల ఇంద్రుడు; నిజ, రూపంబున్= తన నిజమైన ఆకారాన్ని; చూపి; అతనికి= ఆ అర్జునుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ పుణ్యస్థలంలో సంతోషం, కోపం మున్నగు ఉద్వేగాలు లేని బ్రాహ్మణులు మాత్రమే ఉండటానికి అర్హులు. నీవు ఆయుధాలు ధరించి ఉండకూడదు. వాటిని విసర్జించుము'- అని ఆజ్ఞాపించి నప్పటికిని అర్జునుడు ఏ మాత్రం చలించకపోవటంచేత ఆతని ధైర్యానికి మెచ్చి, ఇంద్రుడు తన నిజరూపాన్ని చూపి ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'ఇష్టమైన వరము లిచ్చెదఁ బ్రీతితో । వేడు' మనిన నమరవిభున కవుడు

గరము భక్తి మ్రొక్కి కరములు మొగిచి యి । ట్లనియెఁ బురుషవృషభుఁ డర్జునుండు.

292

ప్రతిపదార్థం: ఇష్టము+బస, వరములు+ఇచ్చెదన్= నచ్చిన వరాలు నీకు ఇస్తాను; ప్రీతితోన్= సంతోషంతో; వేడుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అమరవిభునకు= దేవతల రాజైన దేవేంద్రుడికి; అపుడు, కరము, భక్తిన్, మ్రొక్కి= మిక్కిలి భక్తితో నమస్కరించి; కరములు= మొగిచి= చేతులు మోడ్చి; పురుష, వృషభుఁడు= పురుషశ్రేష్ఠుడు; అర్జునుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'నీకు ఇష్టమైన వరాలు ఇస్తాను. సంతోషంతో కోరుకొనుము'- అని దేవేంద్రుడు పలుకగా, మిక్కిలి భక్తితో అతడికి నమస్కరించి అర్జునుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

వ. 'దేవా! నా కిష్టంబైన వరంబు భవత్ప్రసాదంబున దివ్యాస్త్రలాభంబ' యనిన 'నది యేమి గహనంబు: దానిన

యిచ్చెదఁ బుణ్యలోకంబులు దేవత్వంబును సర్వకామంబులు వేడు' మనిన నర్జునుం డిట్లనియె. 293

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ దేవేంద్రా!; నాకు+ఇష్టంబు+బస, వరంబు= నాకు నచ్చిన వరం; భవత్, ప్రసాదంబునన్= నీ దయవలన దివ్య+అస్త్ర, లాభంబు+అ= దేవతా సంబంధాలైన ఆయుధాలను సంపాదించటమే; అనినన్= అని చెప్పగా; అది, ఏమి, గహనంబు= అది ఏమి కష్టసాధ్యమైనది?; దానిన్+అ= దానినే; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; పుణ్యలోకంబులు= పుణ్యంవలన పొందేలోకాలను; దేవత్వంబును= అమరత్వాన్ని; సర్వకామంబులు= అన్ని కోరికలను; వేడుము+అనినన్= కోరుకొనుమని చెప్పగా; అర్జునుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'దేవా! నాకు కావలసింది నీ దయవలన దివ్యాస్త్రసంపాదనం మాత్రమే' అని అర్జునుడు పలుకగా దేవేంద్రుడు 'దాని కేమి? నీవు కోరింది ఇస్తాను, అదేమి కష్టమైనది కాదు. ఇంకా నీవు పుణ్యలోకాలు, అమరత్వం, ఇష్టమైన కోరికల నన్నింటిని కోరుకొనుము' అనగా ఇంద్రుడితో అర్జునుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

సీ. 'దివిజాభినాథ! నా కవి యెల్ల నేటికి? । బరమాస్త్రలాభంబ కర మభీష్ట:

మరులు సేసిన మహాపరిభవక్షేశంబు । వాపంగ నోపక యేపుటడవి

**నురుదుఃఖితుల సహోదరుల నందఱఁ బెట్టి । చనుదెంచి మిన్నక చనిన నన్నుఁ
దగువారు జగములోఁ దెగడరే?’ నావుడు । సుతునకుఁ బ్రీతుడై శతమఖుండు**

**ఆ. గరుణ నిట్టలనియె ‘బరమాస్త్రలాభంబు । నీకు నిష్ఠమేని లోకవంద్యు
గరళకంఠు నీశుఁ బరముఁ బ్రసన్నుగా । వేగఁ జేయు మధికయోగశక్తి.**

294

ప్రతిపదార్థం: దివిజ+అధినాథ!= దేవతలకు అధిపతివైన ఓ దేవేంద్రా! నాకు; అవి+ఎల్లన్= అవన్నియు; ఏటికిన్= ఎందుకు? పరమ+అస్త్ర, లాభంబు+అ= గొప్పవైన అస్త్రాలను సంపాదించటం మాత్రమే; కరము= మిక్కిలి; అభీష్టము= ఇష్టం; అరులు= శత్రువులు; చేసిన; మహా, పరిభవ, క్లేశంబు= గొప్ప అవమానబాధ; పాపంగన్+ఓపక= తొలగింపజాలక; ఏపు+అడవిన్= దట్టమైన అడవిలో; ఉరు, దుఃఖితులన్= మిక్కుటమైన దుఃఖాన్ని అనుభవించే వారిని; సహోదరులన్= అన్నదమ్ములను; అందఱన్+పెట్టి= అందరిని ఉంచి; చనుదెంచి= వచ్చి; మిన్నక, చనినన్= ఊరకే వెళ్ళితే; నన్నున్; తగువారు= తగినవారు; జగములోన్= లోకంలో; తెగడరే= నిందించరా! నావుడు= అని చెప్పగా; శతమఖుండు= నూరు యజ్ఞాలుచేసి ఇంద్రుడైనవాడు; సుతునకున్+ప్రీతుఁడు+ఐ= కొడుకుపట్ల సంతోషించినవాడై; కరుణన్= దయతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; పరమ+అస్త్రలాభంబు= గొప్ప అస్త్రాలను సంపాదించటం; నీకున్+ఇష్టము+ఏని= నీకు ఇష్టమయితే; అధిక, యోగ, శక్తిన్= మిక్కుటమైన యోగమహిమచేత; లోకవంద్యున్= లోకంచేత నమస్కరించదగిన; గరళకంఠున్= గరళం కంఠంలో కలవాడిని; ఈశున్= శివుడిని; పరమున్= అందరు దేవతలకంటే అధికుడైనవాడిని; ప్రసన్నున్+కాన్= నీపట్ల అనుగ్రహం కలవాడినిగా; వేగన్+చేయుము= శీఘ్రంగా చేసింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓదేవేంద్రా! నాకు ఆ పుణ్యలోకాలు, అమరత్వం మున్నగునవి ఎందుకు? నాకు కావలసింది పరమాస్త్రలాభం. శత్రువులు చేసిన పరాభవబాధచేత మ్రగ్గుతున్న అన్నదమ్ములను కారడవిలో దిగబెట్టి నేను ఊరక వెళ్ళితే తెలిసినవారు నన్ను నిందించరా?’ అని అనగా- అర్జునుడి మాటలకు సంతోషించి దేవేంద్రుడు ‘నీకు పరమాస్త్రలాభమే కావాలంటే లోకవంద్యుడైన పరమేశ్వరుడిని ఆరాధించుము. అతిశయించిన యోగశక్తిచేత అతడిని ప్రసన్నుడిగా చేసికొనుము.’

**వ. అట్లేని నిఖిల లోకపాల సహితుండు యీశ్వరుండు నీ యభిమతం బొసరించు’ నని సహస్రలోచనుండు
లోచనాగోచరుం డైన, నర్జునుండును దద్వచనంబున సమాహితచిత్తుండు హిమశైలశిఖరంబున
కలిగి వివిధ కుసుమ ఫల వృక్షంబులను విమల నిర్ఘర జలంబులను గమల కుముద కల్పార కలహంస
సంకుల పంకజాకరంబులను రమ్యంబైన తపోవనంబునందుఁ బరమేశ్వరు నుద్దేశించి తపంబు
సేయందొడంగిన.**

295

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+ఏని= అట్లయితే; నిఖిల, లోకపాల, సహితుండు+ఐ= అందరు దిక్పాలకులతో కూడినవాడై; ఈశ్వరుండు= శివుడు; నీ+అభిమతంబు= నీకోరిక; ఒనరించున్= ఈడేర్చుతాడు; అని= అనిచెప్పి; సహస్రలోచనుండు= వేయి కన్నులు కలవాడు- ఇంద్రుడు; లోచన+అగోచరుండు+ఐనన్= కన్నులకు కనిపించనివాడు కాగా (అదృశ్యుడు కాగా); అర్జునుండును; తద్+వచనంబునన్= ఆతడి మాటచేత; సమాహిత, చిత్తుండు+ఐ= ఏకాగ్రతతో కూడిన మనస్సు కలవాడై; హిమ, శైల, శిఖరంబునకు= మంచుకొండ కొనకు; అరిగి= వెళ్ళి; వివిధ, కుసుమ, ఫల, వృక్షంబులను= పెక్కు పూలు పూసే చెట్లతో, పెక్కు పండ్లు కాసే చెట్లతో; విమల, నిర్ఘర జలంబులను= నిర్మలాలైన సెలయేటి నీళ్ళతో; కమల, కుముద, కల్పార, కలహంస, సంకుల, పంకజాకరంబులను= పద్మాలు, కలువలు, ఇంచుక తెలుపు ఎరుపు కల కలువలు, ధూమ్రవర్ణాలైన కాళ్ళు,

ముక్కుకల రాజహంసలు మిక్కుటంగా ఉండేసరస్సులతో (పంకజ+ఆకరంబు= పద్మాలకు స్థానం అయింది, సరస్సు); రమ్యంబు+ఐన= అందమైన; తపస్+వనంబునందున్= తపస్సు చేసికొనే అడవిలో; పరమ+ఈశ్వరున్= పరమశివుడిని; ఉద్దేశించి= ధ్యేయంగా పెట్టుకొని; తపంబు= తపస్సు; చేయన్+తోడంగినన్= చేయటానికి మొదలుపెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగాచేస్తే సకల దిక్పాలకులతోకూడినవాడై శివుడు, నీ కోరిక ఈడేర్చుతాడు'- అని చెప్పి దేవేంద్రుడు అదృశ్యుడయ్యాడు. అర్జునుడు దేవేంద్రుడు చెప్పినట్లు ఏకాగ్రత చెందిన మనస్సు కలవాడై హిమాలయ పర్వతశిఖరాలపైకి వెళ్ళి, అక్కడ ఫలవృక్షాల మధ్య, పూలచెట్ల మధ్య, సెలయేళ్ళ మధ్య, రాజహంసలతో, కలువలతో వివిధపద్మాలతో విలసిల్లే సరస్సుల మధ్య గల తపోవనంలో పరమేశ్వరుడినిగురించి తపస్సు చేయటం మొదలు పెట్టగా-

క. సురదుందుభి నాదంబులు । సురపాదప సంభవ ప్రసూన సుగంధో

త్యర వాసిత పవనము వి । స్తరిలై నాతనికి హృదయసమ్మద మెసఁగన్.

296

ప్రతిపదార్థం: సుర, దుందుభి, నాదంబులు= దేవతలు మ్రోగించిన భేరీ రవాలు; సుర, పాదప, సంభవ, ప్రసూన, సుగంధ+ఉత్కర, వాసిత, పవనము= దేవలోకంలోని చెట్లనుండి పుట్టిన పూలయొక్క గొప్పపరిమళంతో ఒప్పుతున్న గాలి- అంటే కల్పవృక్షాలనుండి పూచిన పువ్వుల సువాసనతో నిండిన గాలి; ఆతనికి= అర్జునుడికి; హృదయ, సమ్మదము+ఎసఁగన్= గుండె సంతోషంతో నిండేటట్లు; విస్తరిలైన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడి హృదయం సంతోషంతో నిండారేటట్లుగా దేవదుందుభులు మ్రోగాయి. కల్పవృక్షాల పువ్వుల సువాసనతో గుబులుకొనిన గాలి వ్యాపించింది.

వ. అందు మనోవాక్యాయ కర్మ నియతుండై పరమేశ్వరుం దనచిత్తంబున నిలిపి, నిరంతర త్రిరాత్రోపవాసంబుల నొక్క మాసంబుఁ జలిపి, ద్విగుణిత త్రిరాత్రోపవాసంబుల రెండవ మాసంబుఁ జలిపి, పక్షోపవాసంబుల మూడవ మాసంబు సలిపి, యూర్ధ్వబాహులందై యేకపాదాంగుష్ఠాగ్రంబున నిలిచి, వాయుభోజనంబు సేయుచు నాలవ మాసంబు సలిపి, యిట్లతిఘోరతపంబు సేయుచున్న యర్జునుం జూచి యందలి ఋషులు విస్మయం బంది యీశ్వరుపాలికిం జని యిట్లనిలి.

297

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ తపోవనంలో; మనస్+వాక్+కాయ కర్మ, నియతుండు+ఐ= మనస్సు, మాట, శారీరక క్రియలను క్రమశిక్షణకు లోబడేటట్లు చేసినవాడై అంటే త్రికరణశుద్ధి కలవాడై; పరమేశ్వరున్= పరమశివుడిని; తన, చిత్తంబునన్, నిలిపి= తన మనస్సులో పాదుకొల్పి; నిరంతర, త్రిరాత్ర+ఉపవాసంబులన్= ఎడతెగకుండ మూడు రాత్రులు ఆహారాన్ని ఉజ్జిగించిన స్థితిలో; ఒక్క, మాసంబున్+చలిపి= ఒక్క నెల గడిపి; ద్విగుణిత, త్రి, రాత్ర+ఉపవాసంబుల= రెట్టింపు చేయబడిన మూడు (ఆరు) రాత్రుల నిరాహార దీక్షపూని; రెండవ, మాసంబున్; చలిపి; పక్ష+ఉపవాసంబులన్= పదైదు దినాల నిరాహారదీక్షతో; మూడవ, మాసంబు; చలిపి= మూడవ నెల గడిపి; ఊర్ధ్వ బాహుండు+ఐ= ఎత్తిన చేతులు కలవాడై; ఏక, పాద+అంగుష్ఠ+ అగ్రంబునన్= ఒక పాదంయొక్క బొటనవ్రేలికొసపై మాత్రమే; నిలిచి= (దేహం యొక్క బరువునంతను మోపి) నిలబడి; వాయు భోజనంబు+చేయుచు= గాలిని మాత్రమే ఆహారంగా తీసికొంటూ; నాలవ, మాసంబు, చలిపి= నాల్గవనెల గడిపి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతి, ఘోర, తపంబు, చేయుచున్న= మిక్కిలి కఠినమైన తపస్సు చేస్తున్న; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; అందలి= ఆ తపోవనంలోని; ఋషులు= మునులు; విస్మయంబు+అంది= ఆశ్చర్యం పొంది; ఈశ్వరు పాలికిన్+చని= శివుడికడ కేగి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిరి= పలికారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ తపోవనంలో పరమేశ్వరుడిని గురించి త్రికరణ శుద్ధితో ఘోరతపస్సు చేశాడు. మొదటి నెల నిరంతర త్రిరాత్రోపవాసాలు చేశాడు. రెండవ నెల త్రిరాత్రోపవాసాలు రెట్టింపు చేశాడు. మూడవ నెల పక్షోపవాసంతో గడిపాడు. ఊర్ధ్వబాహుడై ఒక కాలి బొటనవ్రేలిపైనే నిలిచి, గాలిని మాత్రమే ఆహారంగా చేసికొని నాలుగవ నెల గడిపాడు. ఇట్లా మిక్కిలి కఠినతపస్సు చేస్తున్న అర్జునుడిని చూచి ఆ వనంలోని ఋషులు ఆశ్చర్యం పొంది పరమశివుడి దగ్గరకు వెళ్ళి ఇట్లా అన్నారు.

**ఉ. 'భూరిబలుండు పాండవుఁ డపూర్వతపం బొనరించుటం దదీ
యోరుతపఃప్రభావ దహనోత్థిత ధూమచయంబు లంబుదా
కారములై వనాంతరము గప్పె జగత్త్రయనాథ! తత్తపో
భారము సర్వజీవుల కపారభయావహా మద్భుతం బిలన్.**

298

ప్రతిపదార్థం: జగత్+త్రయ, నాథ!= మూడు లోకాలకు ప్రభువైన ఓ పరమేశ్వరా!; భూరిబలుండు= గొప్ప బలం కలవాడు; పాండవుఁడు= అర్జునుడు; అపూర్వతపంబు+ఒనరించుటన్= ఇంతకుముందెవరున్నా చేయని తపస్సు చేయటంచేత; ఇలన్= ఈ భూమిపై; తదీయ+ఉరు, తపః+ప్రభావ, దహన+ఉత్థిత, ధూమ, చయంబులు= ఆతడియొక్క గొప్పదైన తపయొక్క మహిమ అనే అగ్ని నుండి పైకెగసిన పొగల సముదాయాలు; అంబుద+ఆకారములు+బ= మబ్బుల రూపాన్ని పొంది (అంబుద= నీటిని ఇచ్చేది, మేఘం); వన+అంతరము= అడవి మధ్య భాగాన్ని; కప్పన్= కప్పివేశాయి; తద్+తపన్+భారము =ఆతని తపస్సుయొక్క బరువు (విశేషం); సర్వజీవులకు= అన్నిప్రాణులకు; అద్భుతంబు= అచ్చెరువు గొలిపేటటువంటిది; అపార, భయ+ఆవహము= మితిలేని భయాన్ని కలిగించేటటువంటిది.

తాత్పర్యం: 'మూడులోకాలకు ప్రభువైన ఓ పరమేశ్వరా! అర్జునుడు గొప్ప బలం కలవాడై, ఇంతకు ముందెవరున్నా చేయనట్టి గొప్పతపస్సు చేస్తున్నాడు. ఆతడి తపఃప్రభావం అనే అగ్నినుండి క్రమ్మిన పొగలు దట్టమైన మబ్బులవలె అడవి నంతటినీ క్రమ్ముకొన్నాయి. ఆతడి తపోభారం సర్వప్రాణులకు అంతు లేని ఆశ్చర్యాన్ని, మితిలేని భీతిని కల్గిస్తున్నది.

**వ. ఆతని యభిమతంబుఁబ్రసాదించి తత్తపోభారంబు వారింపు' మనిన, వారల పలుకులు విని పరమేశ్వరుండు
దరహాసితవదనుం డగుచు, 'వాని యభిప్రాయం బే నెఱుంగుడు; నిష్టవర వ్రసాదంబున వానికి మనః
ప్రియంబుఁ జేసెద; మీరు మీ యాశ్రమంబుల కలిగి సుఖంబుండుం' డని యప్పుడు.**

299

ప్రతిపదార్థం: ఆతని+అభిమతంబున్+ప్రసాదించి= ఆ అర్జునుడియొక్క కోరికను దయతో ఒసగి; తద్+తపన్+భారంబు= ఆ తపస్సువలన కలిగిన బరువును; వారింపుము= తొలగించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; వారల= ఆ మునుల; పలుకులు= మాటలు; విని= ఆలకించి; పరమ+ఈశ్వరుండు= పరమశివుడు; దర, హాసిత, వదనుండు+అగుచు= చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖం కలవాడవుతూ; వాని+అభిప్రాయంబు= ఆతడి అభిప్రాయాన్ని; ఏన్= నేను; ఎఱుంగుదున్= తెలియుదును; ఇష్టవర, వ్రసాదంబునన్= అతడికి నచ్చిన కోరికలు ఇవ్వటం చేత; వానికి= ఆ అర్జునుడికి; మనస్+ప్రియంబున్= మనస్సుకు సంతోషాన్ని; చేసెదన్= కలిగిస్తాను; మీరు; మీ, ఆశ్రమంబులకు= మీ ఆశ్రమాలకు (ఆశ్రమమంటే తపస్సు చేసికొనటానికై ఋషులు ప్రత్యేకంగా అడవులలో ఏర్పాటు చేసికొన్న వసతి); అరిగి= వెళ్ళి; సుఖంబు+ఉండుండు+అని= సుఖంగా జీవించండి అని చెప్పి; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడి కోరికను అనుగ్రహించి అతడి తపోభారాన్ని నివారించండి' అని ఋషులు పరమశివుడిని ప్రార్థించారు. పరమేశ్వరుడు చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడై ఆ మునులతో 'నాకు అర్జునుడి అభిప్రాయం తెలుసు. ఆతడు కోరిన వరాలు ఇచ్చి ఆతడికి సంతోషం కలిగిస్తాను. మీరు మీమీ ఆశ్రమాలకు వెళ్ళి సుఖంగా ఉండండి' అని చెప్పి, అప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: సనాతన సంస్కృతిలో మానవజీవితం 1. బ్రహ్మచర్యం 2. గార్హస్థ్యం 3. వానప్రస్థం 4. సన్న్యాసం- అని నాలుగు ఆశ్రమాలుగా విభజించబడింది. గృహం కూడా వాచ్యార్థంలో ఆశ్రమమే. రూఢ్యర్థంలో ఆశ్రమం అంటే వ్రతదీక్ష, నియమ పరిపాలన, పవిత్రత మున్నగు భావాలను సంతరించుకొనటంచేత మునులు అడవిలో ప్రత్యేకంగా నిర్మించుకొన్న ఆవాసాలకు (ఆశ్రమం) పదమైనది.

ఈశ్వరుఁడు కిరాతవేషంబున నర్జునునొద్ద వచ్చుట (సం. 3-40-2)

సీ. కాంచనవర్ణాపఘనుఁడై మహోన్నత | కార్ముకహస్తుఁడై కాలకంఠుఁ

దెఱుకురాజయ్యె; నద్రీంద్రతనూజయు | వనచరీభావంబు వఱులఁ దాల్చె;

గుఱుచచేతులు మిడిగ్రుడ్లును గడుకొన్న | తఱులు మఱి చెంచుఁదలలు నమర

దడవిండ్లు చేపట్టి తడయక యెఱుకులై | యార్జుచు భూతమ్ము లాత్మ సతుల

ఆ. నెఱుకుసతులఁ గావించి యయ్యెఱుకు రాజు | ముందటం బక్కియల నొక్క మొగిన నిలిచి;

రంత వేఱునెపంబున నంధకారి | గదలెఁ దద్దన మెల్లఁ గ్రక్కదలుచుండ.

300

ప్రతిపదార్థం: కాంచన వర్ణ+అపఘనుఁడు+ఐ= బంగారురంగుతో కూడిన దేహం కలవాడై; మహో+ఉన్నత, కార్ముక, హస్తుఁడు +ఐ= మిక్కిలి ఎత్తైన విల్లు చేబూనినవాడై; కాలకంఠుఁడు= నల్లని కంఠం కల శివుడు; ఎఱుకు, రాజు+అయ్యెన్= కిరాత ప్రభువు అయ్యాడు; అద్రి+ఇంద్ర, తనూజయు= పార్వతియు (గొప్ప కొండ అయిన హిమవంతుడి కూతురు); వనచరీభావంబు= అడవిలో ఉండే స్త్రీ భావాన్ని అంటే ఆటవిక స్త్రీ భూమికను; వఱులన్= ఒప్పేటట్లుగా; తాల్చెన్= ధరించింది; కుఱుచ చేతులు= పొట్టిచేతులు; మిడిగ్రుడ్లును= ఉబ్బెత్తుగా కానవచ్చే కనుసాపలు; కడుకొన్న తఱులు= అతిశయించిన మొరకుదనాలు; చెంచు+తలలున్+అమరన్= అడవులలో నివసించే చెంచువారి కుండే శిరస్సులు ఏర్పడగా; తడ, విండ్లు, చేపట్టి= 'తడ' అనే చెట్టుకర్రతో తయారైన విండ్లు చేత పట్టుకొని; తడయక= ఎడవేయక; ఎఱుకులు+ఐ= కిరాతులై; ఆర్జుచు= రొదచేస్తూ; భూతమ్ములు= శివుడి అనుచరవర్గమైన భూతగణాలు; ఆత్మ సతులన్= తమ భార్యలను; ఎఱుకు, సతులన్, కావించి= చెంచెతలుగా మార్చి; ఆ, ఎఱుకు, రాజు, ముందటన్= ఆ కిరాత ప్రభువు ముందు; పక్కియలన్= ఇటు అటు ఇరుప్రక్కల; ఒక్క, మొగిన్+అ, నిలిచిరి= వరుసగా నిలిచారు; అంతన్; వేఱు, నెపంబునన్= వేటాడే మిషతో; తద్, వనము+ఎల్లన్= ఆ అడవి అంతయు; క్రక్కదలుచుండన్= అధికంగా కదలుతుండగా; (కదలు+కదలు= క్రక్కదలు); అంధక+అరి= అంధకుడి శత్రువైన శివుడు; కదలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: ఆపాదమస్తకం బంగారుమేనిచాయతో ఒప్పారువాడై, పెద్దవిల్లు చేతబట్టినవాడై పరమశివుడు ఎఱుకల టేడుగా మారాడు. పార్వతీదేవి చెంచెత అయింది. భూతగణాలు అరుస్తూ కురుచ చేతులు, మిడిగ్రుడ్లు, మొరటు రూపాలతో తడ విండ్లు దాల్చి చెంచులయ్యారు; వాళ్ళ భార్యలను చెంచెతలుగా మార్చారు. ఆ పరివారం శివుడి ఎదుట, ప్రక్కల నిలిచారు. అప్పుడు ఆ అడవి అంతా అదిరేటట్లుగా శివుడు వేటకై బయలుదేరాడు.

విశేషం: “మఱి చెంచుడనము లమర” - అనే పాఠాంతరం వావిళ్ల ప్రతిలో ఉన్నది. ‘తడ’ అనేది అడవుల్లో ఉండే ఒకానొకచెట్టు. ఆటవికులు దీని కర్రను విండ్లు చేయటానికి ఉపయోగిస్తారు. ఇందువల్లనే దీనికి ‘ధనుర్వక్షము’, ‘ధన్వము’- అనే నామధేయాలు ఏర్పడ్డాయి.

చ. అలబల మంది యందుల మృగావలియున్ విహగంబులున్ భయా
కులగతిఁ బొంది మూఁగలును గుంటులుఁ జీకులునైన యట్లు లై,
యులియక, యున్నచో నడఁగి యుండఁ, గిరాతబలంబుతోడఁ బం
గలనయనుం డుమేశ్వరుఁడు గవ్వడి డాయఁగ వచ్చెఁ జెచ్చెరన్.

301

ప్రతిపదార్థం: అలబలము+అంది= కలకలంపొంది; అందుల= అడవిలోని; మృగ+ఆవలియున్= జంతువుల గుంపులును; విహగంబులున్= పక్షులును; భయ+ఆకుల, గతిన్+పొంది= భీతిచేత చెదరిన స్థితి కలిగి; మూఁగలును= పెదవులు కదపలేనివి; కుంటులున్= పరుగెత్త లేనట్టివి; చీకులున్= గుడ్డివి; ఐస+అట్టులు+ఐ= అయినట్లు; ఉలియక= రొదచేయక; ఉన్నచోన్+అడఁగి, ఉండన్= ఉన్నచోటన్ అణకువతో ఉండగా; కిరాత, బలంబుతోడన్= ఆటవిక సేనతో; పింగళ, నయనుండు= అగ్నిని నేత్రంగా కలవాడైన శివుడు; చెరన్+చెరన్= వేగంగా; కవ్వడి= అర్జునుడిని (కవ, వడి అంటే జంటవడులు కలవాడు అంటే సవ్యసాచి - రెండు చేతులతో బాణప్రయోగం చేయగలవాడు); డాయఁగ, వచ్చెన్= సమీపానికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలోని జంతువులు, పక్షులు భయంతో ఆకులపాటు పొందినవై, మూఁగలుగా, కుంటులుగా, గ్రుడ్డివిగా అయిపోయినట్లు ఉన్నచోటుల్లోనే కదలక మెదలక అణగి ఉన్నాయి. ఆరీతిగా పరమేశ్వరుడు ఆటవిక సేనతో గూడి అర్జునుడిని సమీపించటానికై వేగంగా వచ్చాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో శివుడికి పర్యాయపదంగా ‘పింగళ నయనుండు’ అనిస్తే, అర్జునుడికి ‘కవ్వడి’ అనిస్తే ప్రయోగించటంలోని స్వారస్యం సహృదయులు గుర్తించగలరు.

వ. అంత నీశ్వరచోదితుండై మూకుండను దైత్యుండు సూకరంబై భీకరాకారంబున బీభత్సు వధియింప సమకట్టి
పయిం బఱతెంచిన.

302

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; ఈశ్వరచోదితుండు+ఐ= శివుడిచేత ప్రేరేపించ బడినవాడై; మూకుండు+అను, దైత్యుండు= మూకుడు అనే పేరుకల రాక్షసుడు; సూకరంబు+ఐ= పంది అయి; భీకర+ఆకారంబున= భయంకరమైన రూపంతో; బీభత్సున్= అర్జునుడిని (రణరంగంలో బీభత్సం కలిగించేవాడిని); వధియింపన్= చంపటానికి; సమకట్టి= పూని; పయిన్+పఱతెంచిన= మీదికి ఉరుకుతూ రాగా.

తాత్పర్యం: అంత, మూకుడు అనే రాక్షసుడు ఈశ్వరుడిచేత ప్రేరేపించబడినవాడై భయంకరమైన పందిరూపం తాల్చి అర్జునుడిని చంపటానికి ఉద్యమించి అతడిపైకి పరుగెత్తుతూ రాగా.

క. అనఘుండు దాని దవ్వులఁ గని ఘనుఁ డయి పొండవుండు గాండీవ గుణ
ధ్వని సేయుచు డాసినఁ బె । ల్లన యేయఁ గడంగి నిలిచె సంరంభమునన్.

303

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపరహితు డయిన అర్జునుడు; దానిన్= ఆ పందిని; దవ్యులన్+కని= దూరంనుండి చూచి; ఘనుడు+అయి= గొప్పవాడయి; పాండవుండు= పాండురాజుకొడుకైన అర్జునుడు; గాండీవ, గుణ, ధ్వని, చేయుచున్= గాండీవం అనే వింటియొక్క అల్లెత్రాటిని ధ్వనింపచేస్తూ; దాసిన్= పంది దగ్గరకు వస్తే; పెల్సన్= కోపంతో; ఏయన్+కడంగి= బాణాలను ప్రయోగించటానికి ఉద్యుక్తుడై; సంరంభమునన్= ఉద్యేగంతో; నిలిచెన్= నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పందిని అర్జునుడు దూరంనుండే చూచి గాండీవంయొక్క అల్లెత్రాటిని మ్రోగిస్తూ, ఆ పంది తన సమీపానికి వస్తే బాణప్రయోగం చేయటానికి సంసిద్ధుడై ఉద్యేగంతో నిలబడ్డాడు.

వ. అదియు నా క్షణంబ యేసిన యమ్మునుంబోలె నతివేగంబున నాసన్నం బయిన 'దాని నేయ కేయకు' మని యెటుకురాజు వారింఛినను వాని వచనం బాదరింపక. 304

ప్రతిపదార్థం: అదియున్= ఆ పందియు; ఆక్షణంబు+అ= ఆక్షణంలోనే; ఏసిన+అమ్మునున్+పోలెన్= ప్రయోగించిన బాణంవలె; అతి వేగంబునన్= మిక్కుటమైన వేగంతో; ఆసన్నంబు+అయినన్= దగ్గరకు రాగా; దానిన్= దానిని; ఏయకు+ఏయకుము= కొట్టకు, కొట్టకు; అని; ఎటుకు రాజు= కిరాతరాజు; వారింఛినను= అడ్డు చెప్పినను; వాని, వచనంబు= ఆ కిరాతుడి మాట; ఆదరింపక= సరకుగొనక (లెక్కచేయక).

తాత్పర్యం: ఆ పంది ఆ క్షణంలోనే ప్రయోగించిన బాణంవలె మిక్కిలి వేగంగా తనను సమీపించగా ఎరుకురాజు వారిస్తున్నప్పటికీ అర్జునుడు లెక్క పెట్టకుండా

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. పటువిశిఖంబునం బ్రదశపాలతనూజుడు పంది నేసి; ము న్నట పరమేశ్వరుండును రయంబున దానిన యేసి; నిట్టు లొ కొట్టఁ బడియెన్ హారార్జునుల ఘోరశరంబులు పందిపైఁ గుభృ త్తటముపయిన్ వడిం బడు నుదగ్రమహాశనులట్ల మ్రోయుచున్. 305

ప్రతిపదార్థం: పటు విశిఖంబునన్= తీవ్రమైన బాణంతో; బ్రదశ, పాల, తనూజుడు= దేవతలను పాలించే ఇంద్రుడి కొడుకు, అర్జునుడు; పందిన్+ఏసె= పందిని బాణంతో కొట్టాడు; మున్ను+అట= అంతకుముందే అట; పరమేశ్వరుండును= పరమ శివుడును; రయంబున= వేగంతో; దానిన్+అ= ఆపందినే; ఏసెన్= బాణంతో కొట్టాడు; ఇట్టులు= ఈవిధంగా; హర+అర్జునుల= శివుడియొక్క, అర్జునుడియొక్క; ఘోర, శరంబులు= మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలు; పందిపైన్= పందిపై; కు, భృత్= భూమిని మోసేకొండయొక్క; తటముపయిన్= పార్శ్వంపై; వడిన్= వేగంగా; పడు= పడి; ఉదగ్ర, మహా+అశనులు+అట్లు= ఘోరమైన గొప్ప పిడుగులవలె; మ్రోయుచున్= ధ్వనిచేస్తూ; ఒక్కొటన్, పడియెన్= ఒకేసారి పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: ఇంద్రసుతుడు మిక్కిలి తీవ్రమైన బాణంతో పందిని కొట్టాడు. అట్లే పరమశివుడుకూడ వేగంగా పందిని బాణంతో కొట్టాడు. ఘోరమైన ఆ రెండు బాణాలున్నా కొండగట్టుపై పడి గొప్ప పిడుగులవలె మ్రోగుతూ ఆ పందిని ఒకేసారి తాకాయి.

విశేషం: ఈ పద్యం చంపకమాలావృత్తం. తెలుగులో వృత్తరచనలో నన్నయమహాకవి తరువాతికవులకు ఒరవడి తీర్చిదిద్దాడు. ఇందలి అలంకారం ఉపమ.

**క. హరుశరమును నరుశరమును | సరి నిరుపక్కియలు దాకి జవ మఱి శరసం
భరమునఁ దిరిగె వరాహము | శరనిధి మథనమునఁ దిరుగు శైలము పోలెన్.**

306

ప్రతిపదార్థం: వరాహము= పంది; హరు, శరమును= శివుడి బాణమున్నా; నరు శరమును= అర్జునుడి బాణమున్నా; సరిన్=సూటిగా; ఇరుపక్కియలు= రెండు ప్రక్కల; తాకి= గ్రుచ్చుకొని; జవము+అఱి= బలం (వేగం) తగ్గి; శర, సంభరమునన్= బాణం గ్రుచ్చుకొనటంచేత ఏర్పడిన భారంచేత; శరనిధి, మథనమునన్= సముద్రాన్ని మఢించేటప్పుడు; తిరుగు, శైలము+అ, పోలెన్= తిరిగే కొండవలె; తిరిగెన్= గిరగిర తిరిగింది.

తాత్పర్యం: శివుడు ప్రయోగించిన బాణమున్నా, అర్జునుడు వేసిన అమ్మున్నా ఏకకాలంలో ఇరువైపుల ఆ పందిని తాకాయి. రెండు ప్రక్కల నాటుకొన్న ఆ రెండు బాణాల భారంవల్ల ఆ వరాహం శక్తి నశించి, క్షీరసాగరమథనసమయంలో తిరిగిన మందరపర్వతంవలె గిరగిర తిరిగింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వరాహం ఉపమేయం. మందరపర్వతం ఉపమానం. ఇందలి రకారం యొక్క ఆవృత్తి వరాహం గిరగిర తిరిగినతీరును కన్నుల గట్టినట్లు చూపుతోంది.

**వ. ఇట్టిద్రఱచేత శరవిద్దుండై మూకడైత్యుండు సూకరరూపంబు విడిచి నిజరూపంబుతోడ నద్యశ్యుండయ్యె;నంత
నర్జునుండు విస్మితుండై ముందట నత్యున్నతచాపధరు మేరుశిఖరాకారు నపార కిరాత పదాతి సమేతు
నభినవ యౌవనవనచరీసహస్ర పరివృతు నొక్కపురుషుం గని 'నీ వెవ్వండవు? మనుష్యగోచరంబు గాని
యివ్వనంబునఁ జ్రియవనితానుగతుండ వయి యేల క్రుమ్మరియెదు? మఱి నా యేసిన మృగంబు నేసి
మృగయాధర్మవిరోధం బేల చేసితి? నిన్ను నిప్పుడ నా నిశితబాణజాలంబుల పాలు సేసెద' ననిన నగుచు
నాతనికి నయ్యెఱుకురా జిట్లనియె.**

307

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇద్దఱచేత= ఇరువురిచేత (అంటే శివుడిచేత, అర్జునుడి చేత); శర విద్దుండు+ఐ= బాణాలచేత కొట్టబడిన వాడై; మూక దైత్యుండు= మూకుడు అనే రాక్షసుడు; సూకర రూపంబు, విడిచి= పంది ఆకృతిని విడిచి; నిజ, రూపంబు తోడన్= తన అసలు ఆకారంతో; అద్యశ్యుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; అంతన్; అర్జునుండు; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చెరువు పొందిన వాడై; ముందటన్= ఎదుట; అతి+ఉన్నత, చాపధరున్= మిక్కిలి ఎత్తైన విల్ల ధరించిన వాడిని; మేరు, శిఖర+ఆకారున్= మేరు పర్వత శిఖరం వంటి రూపం కలవాడిని; అపార, కిరాత, పదాతి, సమేతున్= మితిలేనట్టి ఆటవిక భటులతో కూడినవాడిని; అభినవ, యౌవన, వనచరీ, సహస్ర, పరివృతున్= వేలకొలది ఆటవిక లైన లేజనరాండ్రచేత చుట్టుకొనబడి ఉన్నవాడిని; ఒక్క, పురుషున్, కని= ఒక మగవాడిని చూచి; నీవు+ఎవ్వండవు= నీవు ఎవడివి?; మనుష్య, గోచరంబు, కాని= మనుషులు కనిపించని (మనుషులు రాలేని), ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; (ప్రియ, వనితా+అనుగతుండవు+అయి= ప్రియమైన ఆడవారిచే అనుసరించబడినవాడివై; ఏల= ఎందుకు; క్రుమ్మరియెదు= తిరుగాడుతున్నావు; మఱి; అంతేకాక; నా+ఏసిన= నేను బాణంతో కొట్టిన; మృగంబున్+ఏసి= జంతువును బాణంతో కొట్టి; మృగయా, ధర్మ, విరోధంబు= వేటలోని సంప్రదాయానికి వ్యతిరేకం; ఏల+చేసితి= ఎందుకు చేశావు; నిన్నున్= నిన్ను; ఇప్పుడు+అ= ఈ సమయంలోనే; నా, నిశిత, బాణ, జాలంబుల= నావాడి అయిన అమ్ముల సముదాయాల; పాలు+చేసెదన్= బారిని పడేటట్లు చేస్తాను; అనినన్= అని పలుకగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఆతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ఆ+ఎఱుకు, రాజు= ఆ ఆటవికుల ప్రభువు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఇరువురి బాణాలు గుచ్చుకోగా, మూకుడనేరాక్షసుడు పంది ఆకారాన్ని విడిచి నిజరూపం ధరించి మాయమయ్యాడు. అర్జునుడు ఆశ్చర్యపోయాడు. అంత అర్జునుడి ఎదుట పెద్దవిల్లు చేతపూనిన ఎరుకురాజు వచ్చి నిలబడ్డాడు. అతడిచుట్టూ ఆటవిక స్త్రీలు. లేజనరాండ్రు వేలకొలది నిలిచి ఉన్నారు. అతడు మేరుశిఖరం వలె మితిలేని ఆటవిక భటులమధ్య గంభీరంగా నిలిచాడు. అర్జునుడు అతడితో 'నీవు ఎవడవు? మనుష్యులు కానరాని ఈ కారడవిలో ప్రేయసీబృందంతో కూడి ఎందుకు తిరుగాడుతున్నావు? నేను బాణంతో కొట్టిన జంతువునే నీవుకూడ ఎందుకు నీ బాణంతో కొట్టావు? ఇది వేటలో పాటించే ధర్మానికి వ్యతిరేకం కదా! ఇప్పుడే నిన్ను నా వాడిబాణాల పాలు చేస్తాను' అని పలికాడు. ఆ ఎరుకురాజు చిరునవ్వుతో ఇట్లా బదులు పలికాడు.

**ఆ. 'ఏను నా మృగంబు నేసితః నది మదీ! యాస్త నిహతమయ్యైః నవికలముగః
జనునె నీకు లేని శౌర్యసంపదః జెప్పి । కొనఁగ మదము మిగిలి గుజనునట్లు.**

308

ప్రతిపదార్థం: ఏనున్= నేను; ఆ+మృగంబున్+ఏసితీన్= ఆ జంతువును బాణంతో కొట్టాను; అది= ఆ పంది; మదీయ+అస్త్రః; నిహతము+అయ్యైన్= నా యొక్క మంత్రబాణంచేత చంపబడింది; అ+వికలముగన్= కలతలేకుండ; నీకు, లేని, శౌర్య, సంపదన్= నీకు లేని పరాక్రమ విభవం; మదము, మిగిలి= కొవ్వెక్కి; కు, జనున్+అట్లు= చెడ్డ మనుజుడి వలె; చెప్పికోనఁ గన్= ప్రకటించుకోవటం; చనునె= సరిపోతుందా?

తాత్పర్యం: 'ఆ పందిని బాణంతో కొట్టింది నేను. అది నా దెబ్బకు చనిపోయింది. నీవు మదించి, నీచుడివలె, సిగ్గులేకుండ, నీకు లేని పరాక్రమవిభవం ఉన్నట్లు చాటుకొనటం తగునా?'

**క. పలుకుల నొప్పదు, బీరము । గలవేని రణంబు సేయఁ గడఁగుము, నీ ధో
ర్ల మిప్పుడ యుడిపెద' నని । తలరక యేయుచుఁ బినాకి తాఁకెఁ గిరీటిన్.**

309

ప్రతిపదార్థం: పలుకులన్= మాటలలో మాత్రమే; ఒప్పదు= సరిపోదు; బీరము+కలవు+ఏని= శౌర్యం కలవాడివైతే; రణంబు+చేయన్+కడఁగుము= యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొమ్ము; నీ, ధోన్+బలము= నీ భుజశక్తి; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఉడిపెదను= మాపుచేస్తాను; అని= అని పలికి; తలరక= చలించక; ఏయుచున్= బాణాలు ప్రయోగిస్తూ; పినాకి= పినాక మనే విల్లు కలవాడు (శివుడు); కిరీటిన్= అర్జునుడిని; తాఁకెన్= డీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమ దర్పం చూపవలసింది మాటలతో కాదు. నీకు పౌరుషం ఉంటే యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొమ్ము. నీ భుజ శక్తిని ఇప్పుడే మాపుచేస్తాను'- అని బాణాలు వేస్తూ పినాకపాణి అయిన పరమశివుడు అర్జునుడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు.

వ. అంత.

310

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

**చ. ప్రతిబలదర్శభంజనుడు పార్థుడు దారుణబాణవర్ష ము
న్నతి నతివీరుడై కురిసినం, బరముండు మహాంబువృష్టి బ
ర్వతము గ్రహించునట్లు బలవంతుడు దాని గ్రహించి పోర న
క్షతతనుఁ డయ్యె; వాని నతిగర్వితుఁ బార్థుఁడు సూచి యాత్మలోన్.**

311

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిబల, దర్ప, భంజనుడు= శత్రువుల బలాన్ని, అహంకారాన్ని భంగపరచేవాడు; పార్థుడు= అర్జునుడు; ఉన్నతిన్= గొప్పతనంతో; అతివీరుడు+బ= వీరాధివీరుడై; దారుణ, బాణ, వర్షము= భయంకరమైన బాణాలవాస; కురిసినన్= కురియించగా; పరముండు= శివుడు; బలవంతుడు= బలం కలవాడు; మహా+అంబు, వృష్టిన్= గొప్పవానను (నీటి జల్లులను); పర్వతము= కొండ; గ్రహించునట్లు= స్వీకరించునట్లు; దానిన్= ఆ బాణవర్షాన్ని; గ్రహించి= స్వీకరించి; పోరన్= యుద్ధంలో; అక్షత, తనుడు+అయ్యెన్= మొక్కవోని దేహం కలవా డయ్యాడు; అతి, గర్వితున్= మిక్కిలి పొగరుకలవాడిని; వానిన్= ఆ ఎరుకలరేడును; పార్థుడు= అర్జునుడు; చూచి; ఆత్మలోన్= తన మనస్సులో.

తాత్పర్యం: శత్రువుల అహంకారాన్ని నిర్మూలించే అర్జునుడు బాణాల వానజల్లును ఘోరంగా కురియించాడు. కాని బలవంతుడగు పరమశివుడు, వర్షానికి చలించని కొండవలె ఆ బాణవర్షానికి, చలించక ఉండి, గాయంలేని కాయంతో నిలిచాడు. అప్పుడు ఆ పొగరుబోతు ఎరుకలరేడును చూచి అర్జునుడు తన మనస్సులో ఇట్లా యోచించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ.

**చ. 'ఇతఁడు సురేంద్రుఁడొండె, బరమేశ్వరుఁడొండె, ధనేశుఁడొండె గా
కతులబలవృభావయుతుఁ డన్యుఁడు గాఁ, డొరుఁడైన మద్భుజా
వితత ధనుర్విముక్త శరవేగము పోర సహించి యిట్లు ల
క్షతుఁడు నమూర్చితుండు నయి కంపముఁ బొందక యుండ నేర్చునే.**

312

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ ఎరుకలరేడు; సురేంద్రుఁడు+ఒండెన్= దేవేంద్రుడు కాని; పరమ+ఈశ్వరుఁడు+ఒండెన్= పరమ శివుడు కాని; ధన+ఈశుఁడు+ఒండెన్= ధనపతి అయిన కుబేరుడు కాని; కాక= కాకుండ; అతుల, ప్రభావ, యుతుఁడు= సాటిలేని మహిమతో కూడిన వాడు; అన్యుఁడు= మరి వేరేవాడు; కాఁడు; ఒరుఁడు+ఐన= ఇంకొకడే అయితే; మత్, భుజా+వితత, ధనున్+విముక్త+శర, వేగము= నాడైన భుజబలంచేత విస్తృతమైన వింటినుండి విడువబడిన బాణాల వేగాన్ని; పోరన్= యుద్ధంలో; సహించి= ఓర్చి; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అ, లక్షతుఁడున్= గాయపడనివాడు; న, మూర్చితుండున్+అయి= స్పృహ కోల్పోనివాడున్నా అయి; కంపమున్+పొందక= చలించక; ఉండనేర్చునే= ఉండగలడా?

తాత్పర్యం: (ఎరుకలరేడును చూచి అర్జునుడు తనమనస్సులో ఇట్లా తర్కించుకొన్నాడు). 'ఇతడు దేవేంద్రుడైనా లేదా పరమ శివుడైనా లేదా కుబేరుడైనా అయ్యుండాలి. అట్లకాక, ఇతరుడే అయితే నాభుజశక్తిచేత విస్తృతమైన వింటినుండి ప్రయోగించిన బాణాలధాటికి యుద్ధంలో గాయపడక, మూర్ఛనొందక, చలించక ఇంతసేపు ఉండగలడా?'

విశేషం: అలం: ఉత్తేక్ష.

వ. నా యేసిన యపార దుర్వార నారాచంబు లవివేకియందుఁ బ్రయుక్తంబు లయిన సుభాషితంబులుంబోలె వీనియందు నిష్ఫలంబు లగుచున్నయవి. 313

ప్రతిపదార్థం: నా+ఏసిన= నేను ప్రయోగించిన; అపార, దుర్వార, నారాచంబులు= లెక్కకు మిక్కిలి అయినట్టివిన్నీ, వారించటానికి సాధ్యం కానట్టివిన్నీ అయిన బాణాలు; అవివేకి యందున్= వివేకంలేనివాడిపట్ల, అంటే విచక్షణశక్తిలేనివాడిపట్ల; ప్రయుక్తంబులు+అయిన= ప్రయోగించబడిన; సుభాషితంబులున్+పోలె= సూక్తుల వలె; వీనియందు= ఈ ఎరుకురాజుపట్ల; నిష్ఫలంబులు= ప్రయోజనం లేనివి; అగుచున్న+అవి= అవుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: నేను ప్రయోగించిన బాణాలు అసంఖ్యాకాలు. ఎవ్వరూ ఎదుర్కొనలేనివి. కాని, ఇవి మూర్ఖుడి పట్ల ప్రయోగించబడిన సూక్తుల వలె ప్రయోజనం లేని వవుతున్నాయే!

విశేషం: సుభాషితం అంటే చక్కగా చిక్కగా చెప్పబడిన వాక్యం. 'అల్పాక్షరముల అనల్పార్థరచన' సుభాషితశైలి. లోకానుభవం సుభాషితానికి బీజనాడి. సంస్కృత వాఙ్మయం సుభాషితరచనకు పేరుకెక్కింది. అన్ని భాషలలో గల సామెతలు సుభాషితాలే. సామెతలే కాక, మహాసుభావులు, జ్ఞాన వయోవృద్ధులు, తమ అనుభూతిని సూత్రప్రాయంగా మరువలేని మాటలలో మట్టసంగా కుదించి మదించి సుభాషితాలలో అందించగలరు. కావున సంక్షిప్తత సుభాషితానికి అంతరాత్మ అని చెప్పవచ్చును. ఎంతటి సుభాషితమైనా మూర్ఖుడి పట్ల బూడిదలో పోసిన పన్నీరువలె వ్యర్థమవుతుంది. అంటే సుభాషితవక్త ఎంతటి ప్రతిభావంతుడో శ్రోత సయితం అంతటి మేధావి అయి ఉండాలి- అని ఈ పద్యం నొక్కి వక్కాణిస్తున్నది. అలంకారం: ఉపమ.

ఆ. ఎఱుకు నన్ను నుఱక యేసిన శరములు । నెఱుకులాడి నాకు నిశితదివ్య విశిఖితతులయట్లు వేదన గావించు । టిది యపూర్వః మీతఁ డెవ్వఁ డొక్కొ! 314

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుకు= ఆటవికుడు; నన్నున్, ఉఱక= లెక్కచేయక; ఏసిన= ప్రయోగించిన; శరములు= బాణాలు; నెఱుకులు+ఆడి= మర్మాలు భేదించి; నాకు; నిశిత, దివ్య, విశిఖ, తతుల+అట్లు= వాడి అయిన దేవతా సంబంధమైన బాణాల సముదాయాలవలె అంటే దివ్యాస్త్రాల వలె; వేదన= బాధ; కావించుట= కల్గించటం; ఇది= ఈ సంఘటన; అపూర్వము= నే నిదివరకు ఎన్నడూ అనుభవించనట్టిది; ఈతఁడు= ఈ ఎరుకు; ఎవ్వఁడు+ఒక్కొ!= ఎవడోకదా!

తాత్పర్యం: ఈ ఎరుకు నన్ను లెక్కచేయక నాపై ప్రయోగించిన వాడిబాణాలు నామర్మాలను భేదించాయి. ఇవి సాధారణమైనవి కావు. దివ్యాస్త్రాలను పోలి ఉన్నాయి. ఇది నాకు అపూర్వమైన (ఇది వరకు లేని) అనుభూతి. ఈ ఎరుకు ఎవడై ఉండవచ్చును?

వ. ఇవ్వర్వతంబు ధైవనివాసంబుగావున నితండు కిరాత రూప వ్రచ్చన్నుండైన యెయ్యోవి యొక్క దివ్యపురుషుండు గావలయు' నని యశనికల్పంబులైన దివ్యశరంబు లయ్యెఱుకుపయి నేసి యర్జునుం డక్షయబాణంబు లైన తన తూణీరమ్ములయం దమ్ములు గానక 'ఖాండవదహనంబునాఁ డగ్నిదేవుండు నా కిచ్చిన యక్షయశరధు లిప్పుడు యుగాంతకాల లిక్తంబులైన శరధులుంబోలె నున్నయవి; యిది యేమి యద్భుతంబో' యనుచు నలిగి గాండీవం బెత్తికొని యెఱుకుపయిం బఱచి. 315

ప్రతిపదార్థం: ఈ+పర్వతంబు= ఈ కొండ; దైవ నివాసంబు= దేవతలు నివసించేచోటు; కావునన్= కాబట్టి; ఇతండు= ఈ ఎరుకు; కిరాత, రూప, ప్రచ్ఛన్నండు+ఐన= ఎరుకు రూపంలో మారువేషం ధరించినవాడు అయిన; ఎయ్యేని+ఒక్క= ఎవడో ఒక; దివ్యపురుషండు= దేవతలకు సంబంధించినవాడు; కావలయున్= అయి ఉంటాడు; అని= అని ఆలోచించి; అశని, కల్పంబులు+ఐన= పిడుగులవంటివైన; దివ్య శరంబులు= దేవతా సంబంధాలైన బాణాలను; ఆ+ఎఱుకు, పయిన్= ఆ ఎరుకురేని మీద; ఏసినన్= వేయగా; అర్జునుండు; అక్షయ, బాణంబులు+ఐన= తరుగని అమ్ములు ఉండే; తన తూణీరమ్ములయండు= తన అమ్ముల పాదులలో; అమ్ములు కానక= బాణాలు కనిపించక; ఖాండవ, దహనంబు, నాఁడు= ఖాండవ మనే పేరున్న వనాన్ని తగుల బెట్టిన సమయంలో; అగ్నిదేవుఁడు; నాకు; ఇచ్చిన; అక్షయ, శరధులు= తరుగని అమ్ముల పాదులు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; యుగ+అంత, కాలరిక్తంబులు+ఐన= యుగాల చివర ఏర్పడే ప్రళయ సమయంలో శూన్యాలైన; శరధులున్+పోలెన్= సముద్రాల వలె; ఉన్న+అవి= ఉన్నాయి; ఇది, ఏమి+అద్భుతంబో= ఇది ఎంతటి అద్భుతంబు కొలిపే సంఘటనో; అనుచున్= అని తలుస్తూ; అలిగి= కోపగించి; గాండీవంబు+ఎత్తికొని= గాండీవ మనే వింటిని చేతితో ఎత్తిపట్టుకొని; ఎఱుకుపయిన్+పఱచి= కిరాతుడిపైకి పరుగెత్తి.

తాత్పర్యం: ఈ కొండపై దేవతలు నివసిస్తున్నారుకదా! ఈ ఎరుకు మారువేషంలో ఇక్కడికి వచ్చిన ఏ దివ్యపురుషుడో అయ్యుండాలి' అని తలపోసి, అర్జునుడు అతడిపై పిడుగులవంటి అస్త్రాలను ప్రయోగించాడు. ఖాండవ దహనంవేళ అగ్నిదేవుడు తనకు బహూకరించిన అక్షయతూణీరాలు, ప్రళయకాలంలో ఎండిన సముద్రాలవలె శరవిహీనాలు అయ్యాయి. 'ఇది ఏమి అద్భుతమో!' అని అర్జునుడు తలపోసి ఆగ్రహంతో తనగాండీవాన్నే ఎత్తుకొని ఆ కిరాతుడిపైకి ఉరికాడు.

విశేషం: ఇచట 'శరధి' శబ్దాన్ని శ్లేషార్థంలో నన్నయ మహాకవి ప్రయోగించాడు. శరం= బాణం, నీరు. అక్షయ తూణీరాలు 'శూన్యశరధులు' అయ్యాయి అంటే బాణ రహితాలయ్యాయని అర్థం. ప్రళయ కాలంలో సముద్రాలు 'శూన్య శరధులు' అవుతాయి, అంటే శరవిహీనాలు, నీరులేనట్టివి అవుతాయి- అని అర్థం. ఇచట శ్లేషానుప్రాణిత ఉపమాలంకారం ఉన్నది. అక్షయ తూణీరాలు ఉపమేయం, ప్రళయ కాల సముద్రాలు ఉపమానం, శరశూన్యాలవటం ఉభయాలకు సమానధర్మం.

క. అపహృత గాండీవుఁడు నై । యపరిమిత క్రోధహృదయుఁ డన్నరుఁడు పరం తవుఁ డెఱుకుమస్తకంబునఁ । గృహాణపాతంబుఁ జేసిఁ గిట్టి కడంకన్. 316

ప్రతిపదార్థం: అపహృత గాండీవుఁడును+ఐ= అపహరించబడిన గాండీవం కలవాడై; అపరిమిత క్రోధ హృదయుఁడు= మితిలేని కోపంతో నిండిన హృదయం కలవాడు; పరంతవుఁడు= శత్రువులను బాధించేవాడు; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; కిట్టి= సమీపించి; కడంకన్= పూనికతో; ఎఱుకు, మస్తకంబునన్= కిరాతుడి శిరస్సుపై; కృపాణ, పాతంబున్+చేసెన్= కత్తి పడేటట్లు చేశాడు అంటే కత్తితో గట్టిగా కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు గాండీవం ఎత్తి పట్టుకొని కిరాతుడిపైకి విజృంభించాడు కాని అతడి చేతినుండి గాండీవం అదృశ్యమైపోయింది. అప్పుడు అర్జునుడికి మితిమీరిన కోపం వచ్చి కత్తితో ఆ ఎరుకుతలపై కొట్టాడు.

క. అదియు వృథయైనఁ బార్థుఁడు । నదలక వృక్షముల రాల వైచెను రణదు ర్షదు వనచరు నవి యెల్లం । దదంగముల నడఁగె నద్భుతంబుగ నంతన్. 317

ప్రతిపదార్థం: అదియు= ఆ విధంగా కత్తిని దూసి కిరాతుడి శిరస్సుపై మొత్తటం కూడా; వృథ+వనన్= వ్యర్థం కాగా; పార్థుడు= అర్జునుడు; వదలక= విడిచి పెట్టక (అంటే పోరుసల్పటం మానక); వృక్షములన్= వృక్షాలతో; రాలన్= రాళ్లతో; రణ, దుర్మదన్= యుద్ధంలో చెడు గర్వం కల; వనచరున్= ఆటవికుడిపై; వైచెను= విసిరివేశాడు; అవి+ఎల్లన్= ఆ చెట్లు, రాళ్ళు అన్నియున్నూ; అంతన్= అటుమీద; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; తద్+అంగములన్= ఆ ఎరుకు అవయవాలలో; అడగెన్= అణగారిపోయాయి.

తాత్పర్యం: తాను విసరిన కత్తి వ్యర్థం కాగా, అర్జునుడు విడువక యుద్ధంలో చెడుగర్వం కల ఎరుకుపై చెట్లు; రాళ్ళు విసిరాడు. అవి కూడ ఆశ్చర్యకరంగా ఆతడి అవయవాలలో అణగారిపోయాయి.

**క. హారు బెనగి పట్టుకొని భీ । కరబలుఁ డర్జునుఁడు ముష్టిఘాతంబుల సం
గర మొనరించెను; వనచర । వరు లాతని శౌర్యగౌరవముఁ బొగడి రెదన్.**

318

ప్రతిపదార్థం: హారున్= శివుడిని; పెనగి, పట్టుకొని= కలియబడి పట్టుకొని; భీకరబలుఁడు= భయంకరమైన బలం కలవాడు; అర్జునుఁడు; ముష్టి, ఘాతంబులన్= పిడికిలి పోట్లతో; సంగరము+బనరించెను= పోరాటం సలిపాడు; వన, చర, వరులు= ఆటవిక శ్రేష్ఠులు; ఎదన్= తమ హృదయంలో; ఆతని= ఆ అర్జునుడి; శౌర్య గౌరవమున్= పరాక్రమం యొక్క గొప్పతనాన్ని; పొగడిరి= ప్రశంసించారు.

తాత్పర్యం: భయంకరమైన పరాక్రమం కల ఆ అర్జునుడు శివుడితో కలియబడి పట్టుకొని పిడికిలి పోట్లతో యుద్ధం చేశాడు. అర్జునుడి ధైర్యసాహసాలను ఆ వనచరశ్రేష్ఠులు తమ హృదయంలో ప్రశంసించారు.

**క. తనదివ్యగాత్రమున న । ర్జును గాత్రనిపీడఁ జేసి శూలధరుం; డం
తన మూర్ఖపోయి వీడిత । తనుఁడై పార్థుండు ధరణితలమునఁ బడియెన్.**

319

ప్రతిపదార్థం: శూలధరుండు= త్రిశూలాన్ని ధరించినవాడు- శివుడు; తన, దివ్య గాత్రమునన్= తన దివ్యశరీరంతో; అర్జును, గాత్ర, నిపీడన్+చేసెన్= అర్జునుడియొక్క దేహానికి మిక్కిలి రాపిడి కలిగించాడు; అంతన్+అ= అంతట; పార్థుండు; వీడిత, తనుఁడు+బ= బాధించబడిన దేహం కలవాడై; మూర్ఖ+పోయి= స్పృహతప్పి; ధరణి, తలమునన్+పడియెన్= భూమితలంపై పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: శివుడు తన దివ్యదేహంతో అర్జునుడి శరీరానికి గట్టి రాపిడి కలిగించి నొప్పించాడు. అంతట అర్జునుడు ఆ బాధను ఓర్వలేక మూర్ఖపోయి భూమిపై పడిపోయాడు.

వ. అంత.

320

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

**చ. వరదుఁడు పార్థుశౌర్యవిభవంబున కాతని ధైర్యవృత్తికి
న్నరుదుగ మెచ్చి సన్నిహితుఁడయ్యె; జటామకుటేందురేఖయుం
గరమున శూలమున్ గరళకాలగళంబు బృహద్ధజాజనాం
బరముఁ దృతీయలోచనముఁ బన్నగహారము నొప్పుచుండగన్.**

321

ప్రతిపదార్థం: వరదుడు = (వరాల నిచ్చేవాడయిన) శివుడు; పార్థు = అర్జునుడియొక్క; శౌర్యవిభవంబునకున్ = పరాక్రమ సంపదకు; ఆతని ధైర్యవృత్తికిన్ = ఆతడి సాహస ప్రకృతికి; అరుదుగ, మెచ్చి = అసాధారణంగా సంతోషించి; జటా, మకుట+ఇందు, రేఖయున్ = కిరీటంవలె దట్టంగా అల్లకొన్న జడలుగల తలపై చంద్రవంకయున్నా; కరమునన్ = చేతిలో; శూలమున్ = త్రిశూలమున్నా; గరళ, కాల, గళంబు = విషంచేత నల్లనైన గొంతుకయున్నా; బృహత్+గజ+అజిన+అంబరమున్ = పెద్దదైన ఏనుగుతోలుబట్టయున్నా; తృతీయ, లోచనమున్ = మూడవకన్నా; పన్నగ, హరమున్ = పాముదండ; ఒప్పుచుండగన్ = విలసిల్లుతుండగా; సన్నిహితుడు+అయ్యెన్ = దగ్గరగా ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: వరదుడైన శివుడు అర్జునుడి ధైర్య సాహసాలకు మెచ్చి కిరీటం వలె జడలు కట్టిన శిరస్సుపై ఉన్న చంద్రవంకతో, చేత త్రిశూలంతో, విషంచేత నల్లనయిన గొంతుకతో, పెద్ద ఏనుగుతోలుబట్టతో, మూడవ కంటితో, పాముదండతో ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

వ. ఇట్లు విరూపాక్షుండు నిజరూపంబుతో నర్జునునకు సన్నిహితుండై 'యర్జునా! క్షత్రియ లోరు లెప్పుడు నీయట్టి శౌర్య ధైర్యవంతు లెందును లేరు: నీ తపఃక్షాత్రగుణంబులకు మెచ్చితి: నీ కోర్కె సఫలంబు సేసెద: దేవాసురమానుషంబైన జగం బంతయు నీవ జయింతు: నా స్వరూపంబు సూడు' మని దివ్యదృష్టి యిచ్చినం జూచి పార్థుండు కృతార్థుండై దండప్రణామంబు సేసి. 322

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు = ఈ విధంగా; విరూపాక్షుండు = (విరూపమైన కన్నులకలవాడు) శివుడు (ముక్కంటి); నిజ, రూపంబుతోన్ = స్వస్వరూపంతో అంటే అసలు రూపంతో; అర్జునునకు; సన్నిహితుండు+ఐ = ప్రత్యక్షమై (బాగుగా దరిజేరినవాడై); అర్జునా! క్షత్రియులు+ఒరులు+ఎవ్వరు = క్షత్రియులలో ఇతరు లెవ్వరున్నా; నీ+అట్టి, శౌర్య ధైర్యవంతులు+ఎందును, లేరు = నీతో సరిపోలే శౌర్యధైర్యాలు కలవారు ఎవ్వరూ లేరు; నీ, తపస్+క్షాత్ర, గుణంబులకు = నీదైన తపస్సు, క్షాత్రగుణమైన పరాక్రమం అనే లక్షణాలకు; మెచ్చితి = సంతసించాను; నీ కోర్కె = నీవాంఛితం; సఫలంబు+చేసెదన్ = నెరవేరేటట్లు చేస్తాను; దేవ+అసుర, మానుషంబు+ఐన = దేవతలకు, రాక్షసులకు, మనుజులకు సంబంధించిన; జగంబు+అంతయున్ = జగత్తు అంతయు; నీవు+అ = నీవే; జయింతు = గెలువగలవు; నా, స్వరూపంబు = నా అసలైన ఆకారం; చూడుము; అని = అని చెప్పి; దివ్య, దృష్టి+ఇచ్చినన్ = అతిలోకమైన చూపు ప్రసాదించగా; చూచి = చూచి; పార్థుండు = అర్జునుడు; కృతార్థుండు+ఐ = ధన్యుడై; దండప్రణామంబు+చేసి = సాగి (సాష్టాంగంగా) నమస్కరించి.

తాత్పర్యం: పరమశివుడు నిజరూపంతో అర్జునుడికి ప్రత్యక్షమయి 'ఓ అర్జునా! క్షత్రియులలో శౌర్య ధైర్య సాహసాలలో నీకు సాటి అయినవారు ఎవ్వరూ లేరు. నీ తపస్సు, నీ పరాక్రమం అనే లక్షణాలకు నేను సంతసించాను. నీవు కోరిన వరాలు ఇవ్వగలను. దేవతలకు, రాక్షసులకు, మనుజులకు సంబంధించిన జగాన్నంతటిని నీవు జయించగలవు. నా నిజస్వరూపం చూడుము' అని అతనికి దివ్యదృష్టి ప్రసాదించాడు. అర్జునుడు కృతార్థుడై పరమశివుడికి సాగిలి మ్రొక్కాడు.

క. వరదు సురాసురవందితుఁ । గరుణాకరు హారుఁ బినాకకరుఁ గరిచర్మాం బరు శంకరు గిరిజాసుం । దరు నిట్లని సంస్తుతించెఁ దద్దయు భక్తీన్. 323

ప్రతిపదార్థం: వరదున్ = కోరికలు ఈడేర్చేవాడిని; సుర+అసుర, వందితున్ = దేవతలచేతను, రాక్షసులచేతను నమస్కరించ బడేవాడిని; కరుణా+ఆకరున్ = దయామయుడిని; హారున్ = శివుడిని; పినాక, కరున్ = పినాకమనే విల్లు చేతిలో కలవాడిని;

కరి, చర్మ+అంబరున్= ఏనుగుతోలు బట్టగా కలవాడిని; శంకరున్= మంగళకరుడైన శివుడిని; గిరిజా; సుందరున్= పార్వతీపతిని; (గిరిజ= కొండ కూతురు); ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; తద్దయు= మిక్కుటంగా; భక్తిన్= గౌరవంతో కూడిన ప్రేమతో; సంస్తుతించెన్= మిక్కిలిగా పొగడాడు.

తాత్పర్యం: కోరికలను ఈడేర్చేవాడున్నా, దేవతలచేత రాక్షసులచేత నమస్కరించబడినవాడున్నా. దయామయుడున్నా, పినాకమనే విల్లు చేతిలో కలవాడున్నా, మంగళకరుడున్నా, పార్వతీపతియున్నా అయిన పరమశివుడిని అర్జునుడు అత్యంతభక్తితో ఇట్లా ప్రస్తుతించాడు.

అర్జునుడు పరమేశ్వరుని స్తోత్రము సేయుట (సం 3-40-56)

దండకము.

‘శ్రీకంఠ, లోకేశ, లోకోద్భవస్థాన సంహారకారీ, పురారీ, మురాలి ప్రియా, చంద్రధారీ, మహేంద్రాది బృందార కానంద సందోహ సంధాయి, పుణ్యస్వరూపా, విరూపాక్ష, దక్షాధ్వరధ్వంసకా, దేవ, నీదైన తత్త్వంబు భేదించి బుద్ధి బ్రధానంబు గర్వంబు విజ్ఞాన మధ్యాత్మయోగంబు సర్వక్రియాకారణం బంచు నానాప్రకారంబులన్ బుద్ధిమంతుల్ విచారించుచున్ నిన్ను భావించు లీశాన, సర్వేశ్వరా, శర్వ, సర్వజ్ఞ, సర్వాత్మకా, నిర్వికల్ప ప్రభావా, భవానీపతీ, నీవు లోకత్రయీవర్తనంబున్ మహీవాయుభాత్మాగ్ని సోమార్కతోయంబులం జేసి కావించి సంసార చక్రక్రియా యంత్ర వాపఖండవై తాదిదేవా, మహాదేవ, నిత్యంబు నత్యంత యోగస్థితిన్ నిర్మలజ్ఞాన దీప ప్రభాజాల విధ్వస్త నిస్సార సంసార మాయాంధకారుల్ జితక్రోధరాగాదిదోషుల్ యతాత్ముల్ యతీంద్రుల్ భవత్పాద పంకేరుహధ్యాన పీయూష ధారానుభూతిన్ సదా తృప్తులై నిత్యులై రవ్యయా, భవ్య, సేవ్యా, భవా, భర్త, భట్టరకా, భార్గ వాగస్త్య కుత్సాది నానామునిసోత్త్ర దత్తావధానా, లలాటేక్షణోగ్రాగ్ని భస్మీకృతానంగ, భస్మానులిప్తాంగ, గంగాధరా, నీ వ్రసాదంబునన్ సర్వగీర్వాణ గంధర్వులున్ సిద్ధసాధ్యోరగేంద్రాసురేంద్రాదులున్ శాశ్వతైశ్వర్య సంప్రాప్తులై లీశ్వరా, విశ్వకర్తా, సురాభ్యర్థితా. నాకు నభ్యర్థితంబుల్ ప్రసాదింపు కారుణ్యమూర్తి! త్రిలోకైక నాథా! నమస్తే నమస్తే నమస్తే నమస్తే.’

324

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకంఠ= గరళం(విషం) కంఠంలో కలవాడా!; లోక+ఈశ= లోకాలకు పరిపాలకుడా!; లోక+ఉద్భవ, స్థాన, సంహార, కారీ= లోకాలు పుట్టటం, ఉండటం, లయంకావటం చేసేవాడా!; పుర+అరీ= (మూడు) పురాలకు శత్రువైన వాడా!; ముర+అరి, ప్రియా= మురుడనే రాక్షసుడికి శత్రువైన విష్ణుదేవుడికి ఇష్టమైనవాడా!; చంద్ర, ధారీ= చంద్రుడిని ధరించినవాడా!; మహా+ఇంద్ర+ఆది= మహేంద్రుడు మొదలుగా గల; బృందారక+ఆనంద, సందోహ, సంధాయి= దేవతలకు ఆనందపరంపరను సంధించేవాడా!; పుణ్య స్వరూపా= పుణ్యమే ఆకృతిగా కలవాడా!; విరూప+అక్ష= ఎగుడుదిగుడు కన్నులు కలవాడా!; దక్ష+అధ్వర, ధ్వంసకా= దక్షుడి యజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేసినవాడా!; దేవ= దేవుడా!; నీదు+వన, తత్త్వంబు= నీదైన సత్యస్థితి; భేదించి= వింగడించి; బుద్ధిన్= ఆలోచనలో; ప్రధానంబు= మూలమైంది; కర్మంబు= కర్తవ్యం చేయటం; విజ్ఞానము= విశేషమైన ఎరుక; అధ్యాత్మయోగంబు= ఆత్మను గురించిన, ఆత్మకు అతీతమైన దానిని గురించిన సమన్వయం; సర్వ, క్రియా, కారణంబు= అన్ని పనులకు హేతువు; అంచు= అని తలపోస్తూ; నానా, ప్రకారంబులన్= అనేక విధాల; బుద్ధిమంతుల్= మేధావులు; విచారించుచున్= యోచనలు సలుపుతూ; నిన్ను, భావించురు= నిన్ను ధ్యానం చేస్తారు; ఈశాన= శివా!; సర్వ+ఈశ్వరా= సమస్తాన్ని శాసించేవాడా!; శర్వ= ముక్కంటి!; సర్వజ్ఞ= సమస్తం తెలిసినవాడా!; సర్వ+ఆత్మకా= అన్నిటికి ఆత్మ అయినవాడా!

నిర్వికల్పప్రభావా= మొక్కవోని మహిమ కలవాడా!; భవానీపతీ= పార్వతీభర్తా!; నీవు; లోక, త్రయీ, వర్తనంబున్= మూడులోకాల నడవడికను; మహీ, వాయు, ఖ+ఆత్మ+అగ్ని, సోమ+అర్క, తోయంబులన్+చేసి= భూమి, గాలి, ఆకాశం, ఆత్మ, నిప్పు, చంద్రుడు, సూర్యుడు, నీళ్లు వీటితో; కావించి= నిర్మించి; సంసార, చక్ర, క్రియా, యంత్ర, వాహుండవు= ప్రపంచం యొక్క చక్రాన్ని (సృష్టి ప్రవర్తనాన్ని) త్రిపుటంకొరకు యంత్రాన్ని (కీలకాన్ని) ధరించిన వాడివి; ఐతి= అయినవాడివి; ఆది, దేవా= మొదటిదేవుడా!; మహాదేవా= గొప్పదేవుడా!; నిత్యంబున్= ఎల్లప్పుడు; అత్యంత, యోగ స్థితిన్= మిక్కుటమైన యోగంలో ఆరూఢుడవై ఉండటంచేత; నిర్మల, జ్ఞాన, దీప, ప్రభా, జాల, విద్వస్త, నిస్సార, సంసార, మాయా+అంధకారుల్= స్వచ్ఛమైన ఎరుక అనే జ్యోతియొక్క వెలుగు వెల్లువచేత నాశం చేయబడిన సారంలేని ఐహికమాయ అనే చీకటి కలవారు అంటే స్వచ్ఛమైన జ్ఞానమనే వెలుగుచేత సారరహితమైన సంసార మాయనుండి, చీకటి నుండి వైదొలగినవారు; జిత, క్రోధ, రాగ+ఆది, దోషుల్= జయించబడిన కోపం, ప్రేమ మొదలైన దోషాలు కలవారు, అంటే కోపం, అనురక్తి మున్నగు దోషాలను జయించినవారు; యత+ఆత్ముల్= ఆత్మ నిగ్రహం కలవారు; యతి+ఇంద్రుల్= ముని శ్రేష్టులు; భవత్, పాద, పంకేరుహ, ధ్యాన పీఠ్యాష ధారా+అనుభూతిన్= నీయొక్క పాద పద్మాలలో నిమగ్నమైన ఆలోచన అనే అమృతం యొక్క ధారను ఎడతెగకుండా క్రోలేవారై- ఆ అనుభవంతో; సదా= ఎల్లప్పుడు; తృప్తులు+ఐ= తనివి చెందినవారై; నిత్యులు+ఐరి= ఎల్లప్పుడు మనగలిగారు; అవ్యయా= నాశరహితుడా!; భవ్యసేవ్యా= పూజింపతగినవారిచేత సేవించ బడేవాడా!; భవా! = అంతా నీవే అయి ఉండేవాడా! భర్గ= శివా!; భట్టారకా= విద్వాంసుడా!; భార్గవ+అగస్త్య, కుత్స, + ఆది, నానాముని, స్తోత్ర, దత్త+అవధానా= భార్గవుడు, అగస్త్యుడు, కుత్సుడు మొదలైన పెక్కుమునులు చేసే స్తోత్రాలలో ఏకాగ్రతతో నిమగ్నమైన మనస్సు కలవాడా!; లలాట+ఈర్షణ+ఉగ్ర+అగ్ని, భస్మీకృత+అనంగ= నుదుటికంటినుండి వెలువడిన భయంకరమైన మంటచేత బూడిదగా చేయబడిన మన్మథుడు కలవాడా! అంటే నుదుటి కంటిమంటచేత మన్మథుడిని బూడిదగా చేసినవాడా!; భస్మ+అనులిప్త+అంగ= బూడిద పూయబడిన దేహం కలవాడా!; గంగా, ధరా= గంగను ధరించినవాడా!; నీ ప్రసాదంబునన్= నీ దయవలన; సర్వ, గీర్వాణ, గంధర్వులున్= అందరు దేవతలు, గంధర్వులును; సిద్ధ, సాధ్య+(ఉరగ+ఇంద్ర)= ఉరగేంద్ర+(అసుర+ఇంద్ర= అసురేంద్ర+ఆదులున్= సిద్ధులు, సాధ్యులు, సర్వశ్రేష్టులు, రాక్షసశ్రేష్టులు మున్నగు వారును; శాశ్వత+ఐశ్వర్య, సంప్రాప్తులు+ఐరి= ఎల్లప్పుడు నెలకొని ఉండే సంపద పొందినవారయ్యారు; ఈశ్వరా= పాలకుడా!; విశ్వకర్తా= సృష్టిని నిర్మించినవాడా!; సుర+అభ్యర్చితా= దేవతలచేత ఆరాధించబడినవాడా!; నాకున్; అభ్యర్థితంబుల్= కోరికలు; ప్రసాదింపు= అనుగ్రహించుము; కారుణ్యమూర్తి= దయ ఆకృతి కొన్నవాడా!; త్రిలోక+ఏక, నాథా= మూడులోకాలకు ఒకే అధిపతి అయినవాడా!; నమః+తే= = నీకు నమస్కారం; నమః+తే= నీకు నమస్కారం; నమః= నమస్కారం.

తాత్పర్యం: 'శ్రీకంఠా! లోకాలకు పాలకుడా! సృష్టి స్థితి లయకారుడా! త్రిపురాలను ధ్వంసం చేసినవాడా! మురుడు అనే రాక్షసుడిని సంహరించిన విష్ణుదేవుడికి ప్రియమైన వాడా! చంద్రవంకను ధరించినవాడా! దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలకు ఆనందాలను చేకూర్చేవాడా! పుణ్యాలు ఆకృతిగొన్న వాడా! ముక్కంటి! దక్షుని యజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేసినవాడా! దేవా! మేధావులు నీదైవతత్వాన్ని ఆలోచించి, వింగడించి, కర్మం ప్రధానమైనదగు విజ్ఞానం, అధ్యాత్మయోగం సర్వక్రియాకారణమని అనేక విధాల విచారణలు చేస్తూ నిన్ను ధ్యానిస్తారు. సర్వేశ్వరుడవైన శర్వ! సర్వజ్ఞ! సమస్త సృష్టికి ఆత్మవంటివాడా! మొక్కవోని మహిమ కలవాడా! పార్వతీపతీ! నీవు మూడు లోకాల ప్రవర్తనాన్ని - భూమి, గాలి, ఆకాశం, ఆత్మ, అగ్ని, చంద్రుడు, సూర్యుడు, నీళ్లు- ఈ ఎనిమిదింటితో నిర్మించి, ఈ విశ్వసంసార చక్రబంధయంత్రాన్ని ధరించి నడుపుతున్నావు. ఆది దేవుడివి నీవు. మహాదేవుడివి నీవు. నిర్మలమైన జ్ఞానప్రదీప్తి చేత సంసార మాయాంధకారాన్ని నిర్మూలించి, వైరాగ్య సంపన్నులై జితేంద్రియులైన యతీంద్రులు నీ పాదపద్మాలను ధ్యానించటం అనే అమృతాన్ని నిరంతరం క్రోలుతూ సంతృప్తులై, నిత్యులై ఉన్నారు. నాశం లేనివాడా! పూజ్యులచేత

సేవించబడే వాడా! సర్వం నీవే ఐనవాడా! భర్గా! విద్వాంసుడా! భార్గవుడు, అగస్త్యుడు, కుత్సుడు మున్నగు మహర్షులు చేసిన స్తోత్రాలను చెవియొగ్గి వినేవాడా! నుదుటి కంటిమంటచేత మన్మథుడిని బూడిద చేసినవాడా! భస్మం పూయబడిన దేహం కలవాడా! గంగను ధరించిన వాడా! నీ దయవలన గీర్వాణులు, గంధర్వులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, ఉరగశ్రేష్ఠులు, రాక్షసప్రముఖులు మున్నగువారు ఎడతెగని సంపదలతో వర్దిల్లినారు. పరిపాలకుడివైనవాడా! విశ్వకర్తా! నా కోరికలు ఈడేర్చుము. ఓ దయామయా! మూడు లోకాలను పాలించే సార్వభౌముడా! సురాభ్యర్చితుడా! నీకు నా నమస్కృతులు.'

విశేషం: ఇది దండకం. తెలుగులో బహుళవ్యాప్తిలో ఉన్న దండక ప్రక్రియ నన్నయనాడే ప్రాచుర్యంలో ఉండటం గమనించదగిన విశేషం. దండకంలో ఈ క్రింది లక్షణాలు అనుశీలించదగినవి. 1. దండకం 'త' గణ ప్రయుక్తం. అంటే రెండు గురువులు ఒక లఘువు త గణమవుతుంది. ఛందస్సులో దండకమంటే 'త' గణ పునరావృత్తి 2. దండకం స్తుతి ప్రధానమైనది. 3. దండకం ఇటు వచనానికి అటు పద్యానికి సాహితీసేతువు వంటిది- అని చెప్పవచ్చును.

వ. అని యిట్లు స్తుతియించి కృతాంజలి యై కిరీటీ వెండియు నిట్లనియె.

325

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా పలికి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; స్తుతియించి= పొగడి; కృత+అంజలి+ఐ= చేయబడిన అంజలి కలవాడై అంటే నమస్కరించిన వాడై; కిరీటీ= అర్జునుడు; వెండియున్= మరల; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ విధంగా పరమేశ్వరుడిని ప్రస్తుతించి మళ్ళీ ఇట్లా పలికాడు.

క. 'ఎఱుకని యెఱుగక నీకున్ | మఱుకువ నెదిరితిని; దీని మఱువుము; నన్నుం

గఱకంరా! క్షమియింపుము; | నెఱి నెవ్వరి కెఱుగ నగునె నీ చరితంబుల్.'

326

ప్రతిపదార్థం: కఱకంరా!= నల్లని కంఠం కల పరమశివా!; ఎఱుక+అని= కిరాతుడు అని అనుకొని; ఎఱుగక= తెలియక; నీకున్= నిన్ను; మఱుకువన్= అజ్ఞానం చొప్పున; ఎదిరితిని= ఎదిరించి పోరాడాను; దీనిన్= దీనిని; మఱువుము= మరచిపోమ్ము; క్షమియింపుము= తప్పు సైరించుము; నీ, చరితంబుల్= నీ ప్రవర్తనలు; నెఱిన్= సంపూర్ణంగా; ఎవ్వరికి+ఎఱుగన్+అగునె= ఎవరికైనా తెలియటం సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: 'నీవు ఎవరో ఒక ఎఱుకు వని తలపోసి, తెలియక నీతో అజ్ఞానంవలన యుద్ధం చేశాను. నా తప్పు సహించుము. ఓ నీలకంఠా! నీ ప్రవర్తనను ఎవరైనా సంపూర్ణంగా తెలిసికొనగలరా?'

విశేషం: "యెఱుగక మిమ్మున్! మఱుకువ మార్కొన్న తప్పు మఱువుడు; నన్నుం"- అనే పాఠాంతరం వాల్మీకిప్రతిలో ఉన్నది.

వ. అనిన యప్పార్థం గరుణారస ప్రీతి విస్తారిత విలోకనామృతమ్మున సంతర్పతుం జేసి నగుచు నీశ్వరుండు వాని చేయి పట్టుకొని 'ధనంజయా! నీ చేసిన వ్యతిక్రమంబు క్షమియించితి; నతిమానుషంబైన నీ పరాక్రమంబునకు మెచ్చితి; బూర్వజన్మంబున నీవు నరుండను దేవర్షివి; నారాయణ సఖుండవు; నరనారాయణు లనంగా మీరిద్దఱు బదలీవనంబున ననేకాయుతవర్షంబులు తపంబుఁ జేసిన మహావీర్యవంతులరు; మీ తేజంబున జగంబులు రక్షితంబు లగుచున్నయవి; యిగ్గాండీవమ్ము దొల్లియు

నీయదియః దీనన చేసి శక్రాభిషేకమ్మునాఁ దనురుల జయించిః తది యిప్పు డక్షయశరధులతోడి మదీయమాయాగ్రస్తంబయ్యె నీగాండీవమ్మును నక్షయశరధులు నీ కిచ్చితిం గొనుః మింక నీకిష్టంబైన వరమ్ము వేఁడు మిచ్చెద' ననిన నర్జునుం డిట్లనియె. **327**

ప్రతిపదార్థం: అనిన, అప్పార్థన్+ (ఆ+పార్థన్)= అని చెప్పిన ఆ అర్జునుడిని; కరుణా, రస, ప్రీతి, విస్తారిత, విలోకన+ అమృతమ్మునన్= దయ అనే ద్రవంతో తడిసిన సంతోషంతో వ్యాపించిన చూపులు అనే అమృతంతో; సంతర్పితున్+చేసి= తనివి చెందిన వాడినిగా ఒనరించి; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఈశ్వరుండు= శివుడు; వాని, చేయి+పట్టుకొని= ఆ అర్జునుడి చేతినిపట్టుకొని; ధనంజయా!= ఓ అర్జునా!; నీ, చేసిన, వృత్తిక్రమంబు= నీవు చేసిన తప్పు; క్షమియించితిన్= మన్నించి సైరించాను; అతి, మానుషంబు+ఐన= మనుజులకు అతీతమైన; నీ, పరాక్రమంబునకున్= నీ శౌర్యానికి; మెచ్చితిన్= సగౌరవంగా సంతోషించాను; పూర్వజన్మంబునన్= పోయిన జన్మలో; నీవు; నరుండు+అను= నరుడనే పేరున్న; దేవర్షివి= (దేవ+ఋషిని) దేవతలలో మునివి; నారాయణ, సఖుండవు= నారాయణుడి చెలికాడివి; నరనారాయణులు+అనంగ= నరుడు నారాయణుడు అనే; మీరు+ఇద్దఱు= మీరిరువురు; బదరీ, వసంబునన్= బదరి అనే పేరుగల అడవిలో; అనేక+అయుత, వర్షంబులు= పెక్కు పదివేల (దీర్ఘ) సంవత్సరాలు; తపంబున్= తపస్సును; చేసిన= చేసినట్టి; మహావీర్యవంతులరు= గొప్పబలం కలవారు; మీ, తేజంబునన్= మీ ప్రభావంవలన; జగంబులు= లోకాలు; రక్షితంబులు+అగుచున్న+అవి= కాపాడబడుతున్నాయి; ఈ+గాండీవమ్ము= ఈ గాండీవ మనే పేరున్న విల్లు; తొల్లియు= లోగడకూడ; నీ+అది+అ= నీదే సుమా!; దీననచేసి= దీనివలన; శక్ర+అభిషేకమ్మునాఁడు= ఇంద్రుడు పట్టాభిషేక్తుడు అయిన దినాన; అసురుల= రాక్షసుల; జయించితి= గెలిచావు; అది; ఇప్పుడు; అక్షయ, శరధులతోడ= తరుగనట్టి అమ్ములపాదులతో; మదీయ, మాయా, గ్రస్తంబు+అయ్యె= నాయొక్క మాయచేత గ్రహింపబడింది అయింది; నీ, గాండీవమ్మునున్; అక్షయ, శరధులు; నీకు+ఇచ్చితిన్= నీకు ఇచ్చాను; కొనుము= స్వీకరించుము; ఇంక= ఇక; నీకు+ఇష్టంబు+ఐన= నీకు కావలసిన; వరంబు= కోరిక; వేఁడుము= కోరుకొనుము; అనినన్= అని శివుడు చెప్పగా; అర్జునుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిపై దయతో కూడిన చూపులనే అమృత రసం ప్రసరింపజేసి అతడిని సంతృప్తి పొందించి, పరమేశ్వరుడు అతని చేయి పట్టుకొని ఇట్లా పలికాడు: 'ఓ ధనంజయా! నీ తప్పు క్షమించాను. లోకాతీతమైన నీ పరాక్రమానికి మెచ్చాను. పూర్వజన్మంలో నీవు నరుడు అనే దేవఋషివి. నారాయణ మహర్షికి ప్రాణ మిత్రుడివి. మీరు ఇరువురు ఎన్నో వేల ఏండ్లు బదరీవనంలో తపస్సు చేసిన మహానుభావులు. మీ ప్రభావంవలన ఈ జగాలు కాపాడబడుతున్నాయి. ఈ గాండీవం పూర్వం కూడా నీదే. దేవేంద్రుడి పట్టాభిషేకసమయంలో నీవు ఈ గాండీవం చేత రాక్షసులను సంహరించావు. ఇప్పుడు నా మాయచేత నీ గాండీవాన్ని, అక్షయతూణీరాలను అదృశ్యం చేశాను. ఇవిగో వాటిని తిరిగి ఇస్తున్నాను. ఇక నీకు ఇష్టమైన వరం కోరుకో, ఇస్తాను' అని పరమశివుడు పలుకగా అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడికి 'ధనంజయుడు' అనే నామాంతరం రాజసూయయాగానికి ముందు అతడు అనేక రాజులను గెలిచి, కప్పాలు గైకొన్నప్పుడు ఏర్పడింది.

క. 'త్వంబక! నాకు నభీష్ట వ । రంబుఁ బ్రసాదించెదేని రౌద్రము దివ్యా స్తంబనఁ బరగేన పాశుప । తంబుఁ బ్రసాదించు మిందుధర! దయతోడన్. **328**

ప్రతిపదార్థం: త్ర్యంబక! = ఓ ముక్కంటీ!; నాకున్+అభీష్టవరంబున్ = నాకు మిక్కిలి ఇష్టమైన వరాన్ని; ప్రసాదించెడు+ఏని = దయచేసి ఇవ్వటానికి పూనుతావేని; రౌద్రము = రుద్రసంబంధమైనది, భయంకరమైనది; దివ్య+అస్త్రంబు+అనన్+పరగిన = దేవత్వంతో కూడిన అస్త్రం అనబడిన; పాశుపతంబున్ = పాశుపతాన్ని; ఇందుధర! = చంద్రుడిని ధరించినవాడా! దయతోడన్ = కృపతో; ప్రసాదింపుము = అనుగ్రహించి ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ముక్కంటీ! ఇందుధరా! నీవు నాకు ఇష్టమైనవరం అనుగ్రహించదలిస్తే అస్త్రాలలో రౌద్రమైన దివ్యాస్త్రంగా చెప్పబడిన పాశుపతాన్ని దయతో ప్రసాదించుము.

వ. ఇదియును బ్రహ్మ శిరంబను నస్త్రంబును యుగాంతకాలంబునందుఁ బ్రయుక్తములై జగత్సంహారము సేయు; దీనివలన నభిమంత్రితములై యనేక శత సహస్ర సంఖ్యల శూలంబులు గదలు నాశీవిషంబుల యట్టి యమ్ములు నుద్భవిల్లునని విందు; నీ కారుణ్యంబున దీనిం బడసి దైత్య దానవ యక్షరాక్షస పిశాచోరగముల జయింతు; నతివీరులైన భీష్మ ద్రోణాదులను జయింతు; సహజకుండలుండైన కర్ణుని వధియింతు' ననిన నీశ్వరుండుఁ గరుణించి విశుద్ధాత్ముండైన పార్థునకు మంత్రధ్యాన జపహోమ పూర్వకంబుగా సంధాన మోక్షణ సంహార సహితంబుగాఁ బాశుపతాస్త్రం బిచ్చి 'దీనికి నసాధ్యం బెద్దియును లే, దల్పులయందుబ్రయుక్తంబైన జగత్సంహారము సేయు. 329

ప్రతిపదార్థం: ఇదియును = ఈ పాశుపతమును; బ్రహ్మశిరంబు+అను+అస్త్రంబును = బ్రహ్మశిరం అనే పేరుగల మంత్రబాణము; యుగ+అంత, కాలంబు+అందున్ = ప్రళయవేళలో; ప్రయుక్తములు+ఐ = ప్రయోగించబడినవై; జగత్+సంహారము+చేయున్ = జగత్తునంతటిని లయం చేస్తాయి: దీనివలనన్ = ఈ పాశుపతాస్త్రంవలన; అభిమంత్రితములు + ఐ = మంత్రాలతో సంధింపబడటంచేత గొప్ప మహిమతో కూడుకొన్న; అనేక, శత, సహస్ర, సంఖ్యల = పెక్కువందలు, వేలు సంఖ్యలలో; శూలంబులు = ఈటెలు; గదలున్ = గుదియలు; ఆశీవిషంబుల+అట్టి, అమ్ములున్ = పాములవంటి బాణాలు; ఉద్భవిల్లున్+అని, విందు = పుట్టుతాయని విన్నాను; నీ, కారుణ్యంబునన్ = నీ దయవలన; దీనిన్, పడసి = ఈ పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించి; దైత్య, దానవ, యక్ష, రాక్షస, పిశాచ+ఉరగములన్ = దితిసుతులైన రాక్షసులను, దనువుసుతులైన రాక్షసులను, యక్షులను, ఇతర రాక్షసులను, పిశాచాలను, నాగులను; జయింతును = గెలువగలను; (దేవతలలో సిద్ధసాధ్యవారణాదిజాతులు ఉన్నట్లే రాక్షసులలో కూడ దైత్య, దానవ రాక్షసాదులు ఉన్నారని తెలిసికొనాలి); అతి వీరులు+ఐన్ = వీరాధి వీరులైన; భీష్మ, ద్రోణ+ఆదులను = భీష్ముడు, ద్రోణుడు మున్నగువారిని; జయింతున్ = గెలువగలను; సహజకుండలుండు+ఐన్ = సహజంగా పుట్టుకతోనే చెవులకు గుండ్రని కర్ణభూషణాలు కలిగిఉన్న; కర్ణుని; వధియింతున్ = చంపుతాను; అనినన్ = అని అనగా; ఈశ్వరుండున్ = శివుడును; కరుణించి = దయగలిగి; విశుద్ధ+ఆత్ముండు+ఐన్ = పరిశుద్ధమైన- అంటే నిర్మలమైన ఆత్మకల; పార్థునకున్ = అర్జునుడికి; మంత్ర, ధ్యాన, జప, హోమ, పూర్వకంబుగా = మంత్రాల ఉచ్చారణ, చాంచల్యం లేని ఏకాగ్రచిత్తంతో తలచటం, ఆవృత్తిచేయటం, అగ్నివేల్పుటం-ఈ విధానాలతో కూడ; సంధాన, మోక్షణ, సంహార, సహితంబుగాన్ = తొడగటం, విడవటం, వెనుకకు మరలించటం సయితంగా; పాశుపత+ అస్త్రంబు+ఇచ్చి = పాశుపత మనే అస్త్రాన్ని ఇచ్చి; దీనికిన్ = ఈ పాశుపతాస్త్రానికి; అసాధ్యంబు = సాధించలేనిది; ఎద్దియును, లేదు = ఏదీ లేదు; అల్పులయందున్ = అలతివారిపై; ప్రయుక్తంబు+ఐన్ = వాడబడినట్లయితే; జగత్+సంహారము+చేయున్ = ప్రపంచాన్ని అంతటిని నాశనం చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: పాశుపతాస్త్రం మరియు బ్రహ్మశిరం అనే అస్త్రం ప్రళయకాలంలో ప్రయోగించబడి జగత్ సంహారం చేస్తాయి. పాశుపతంవలన లక్షల కొలది ఈటెలు, గుదియలు(గదలు), విషసర్పాలవంటి బాణాలు పుట్టుతాయని

విన్నాను. నీ దయవలన ఈ పాశుపతాస్త్రాన్ని పొంది, దైత్య దానవ యక్ష రాక్షస పిశాచ గణాలను, వీరాధివీరులైన భీష్మద్రోణాదులను జయించగలను. సహజ కవచకుండలాలతో పుట్టిన కర్ణుడిని చంపుతాను'- అని ప్రార్థించిన అర్జునుడిని కరుణించి ఈశ్వరుడు అతడికి పాశుపతాస్త్రాన్ని సమంత్రకంగా ప్రయోగ, ఉపసంహారాలు తెలిపి ఇచ్చి, 'ఈ పాశుపతాస్త్రానికి అసాధ్యమైనది ఏదీ లేదు. దీనిని అల్పులపై ప్రయోగిస్తే జగత్తును నాశనం చేస్తుంది.

విశేషం: మహాభారతంలో జగత్సంహారశక్తి గల అస్త్రాలను గురించిన ప్రస్తావన పలుచోట్ల కనిపిస్తున్నది. కేవలం ఇవి ఇతిహాసకర్త ఊహించి కల్పించినవా? అని అధునిక హేతువాదులు ప్రశ్న వేయవచ్చును. ఒక వేళ అవి, రచయిత కల్పించినట్టివే అయితే ఆ రచయిత భావనాబలం అత్యద్భుతం అని ప్రశంసించక తప్పదు. అది విషయాంతరం. అస్త్ర ప్రయోగ విషయంలో ప్రస్తుతప్రకరణంలో నిర్దేశించబడిన అంశాలు (1) మంత్రం (2) ధ్యానం (3) జపం (4) హోమం. ఇందులో జాగరూకతతో అధ్యయనం చేయవలసింది మరొక అంశం ఉన్నది. అస్త్రప్రయోగంలో మూడు అంచెలు ఉన్నాయి. (1) సంధానం (2) మోక్షణం(3) ఉపసంహారం, ప్రళయ సదృశమైన అస్త్రాన్ని సంధానం చేయవచ్చును. దాన్ని ప్రయోగించే కౌశలం (మోక్షణం) వేరు. సరే. సంధాన మోక్షణ కౌశలాలు అభిన్నపటికీ, ప్రయోగించిన దాన్ని ఉపసంహరించే శక్తి ఉండాలి. లేకుంటే దానివలన శత్రువులకే కాక, ప్రయోక్తకు, తటస్థజగత్తుకూడ అకాల ప్రళయం దాపురించవచ్చు. ఈ హెచ్చరిక-విజ్ఞానశాస్త్రం ఊహించలేని విజయ పరంపరలు సాధిస్తున్న ఈ యుగంవారు సుళువుగా అర్థం చేసికొనగలదిగా ఏనాడో మహాభారతకర్త నొక్కి వక్కాణించటం పేర్కొనతగింది.

ఇక మంత్రధ్యాన జపహోమాలను గురించి గ్రాంథిక జ్ఞానం మాత్రమే పలువురికి ఉన్నది. మంత్రం, జపం, హోమంగురించి కొందరికి ప్రాథమిక పరిజ్ఞానం ఉన్నది. ధ్యానం అష్టాంగాలలో ఒకటి. అష్టాంగాలు: (1) యమం (2) నియమం (3) ఆసనం (4) ప్రాణాయామం (5) ప్రత్యాహారం (6) ధారణ (7) ధ్యానం (8) సమాధి, ఇందులో ధారణా-ధ్యాన-సమాధులు మూడింటిని కలిపి సంయమం అని సమష్టివ్యవదేశం. చిత్తవృత్తిని ఏకాగ్రం చేయటం ధారణ. యోగ సాధన చేసేవారు బహువిషయవ్యగులు కారాదు. వ్యావహారిక జగత్తులో క్రియాశూరులు, సమకాలీన చరిత్రను తీర్చిదిద్దినవారు తమ ధ్యేయాలకు ఏకాగ్రచిత్తంతో అంకితమైనవారే. ఆధ్యాత్మిక సాధనలో చివరిమెట్టు సిద్ధిగా పేర్కొన తగింది సమాధి. ధ్యానం- ఇటు ధారణకు అటు సమాధికి మధ్య వారధి వంటిది. ఇక ధ్యానం అంటే ఏమిటి? మానవ బుద్ధికి అతీతమైన అంశాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. జంతువులలో మనస్సు ఉంటుంది. అది ప్రకృతి సిద్ధమైన ప్రజ్ఞ, మానవులలో బుద్ధి ఉన్నది. కాని ఈ బుద్ధి, ఆ బుద్ధికి అనువైన తర్కం ఒక పరిధి దాటి పోలేవు గదా! బుద్ధి-తర్క ప్రజ్ఞ ఎచట ఆగిపోతున్నదో అచటనుండి ఆంతరంగికమైన సమ్యక్స్ఫూర్తి ఆరంభమవుతున్నది. ఈ శక్తి ధ్యానయోగంవలన సిద్ధిస్తున్నది. ధ్యానానికి ముందు తపస్వి గొంగళి పురుగు కావచ్చును. ధ్యానాంతరం సీతాకోక చిలుకగా వెల్వడవచ్చును. ఉపమానాలు అసలు తాత్త్విక దర్శనాన్ని పరిపూర్ణంగా వివరించలేవు కాని, వర్ణనాతీతమైన అనుభూతిని దిజ్ఞాత్రంగా సూచించటానికి ఉపకరించవచ్చును. మహాభారతకర్త మంత్రానుసంధానంలో ధ్యానానికి, జప హోమాలతో పాటు ప్రత్యేక ప్రాముఖ్యం కల్పించాడు. అర్థవాద రూపంగా ఎన్నో అంశాలను మహాభారతంలో రచయిత నిక్షేపించాడు. ఇవి భావిపరిశోధకులు తేల్చవలసిన అంశాలు.

క. దీని విధానం బెటుగం । గా నింద్రకుబేర వరుణ కాలాదులకుం

దా నతి గహనం బనినను । మానవులకు నెటుగరు టఘటమానము గాదే. 330

ప్రతిపదార్థం: దీని విధానంబు= ఈ పాశుపతాస్త్రంయొక్క క్రమ పద్ధతి; ఎటుగంగాన్= తెలియటానికి; ఇంద్ర, కుబేర, వరుణ, కాల+ఆదులకున్= ఇంద్రుడు, కుబేరుడు, వరుణుడు, యముడు మున్నగువారికి; తాన్= అది; అతి, గహనంబు+అనినను= మిక్కిలి క్లిష్టమైనది అనినప్పుడు; మానవులకున్= మనుజులకు; ఎటుగరుట= తెలిసికొనటం; న+ఘటమానము, కాదే= అసాధ్యం కాదా?

తాత్పర్యం: ఈ పాశుపతాస్త్ర పరిజ్ఞానం, ఇంద్రుడు, కుబేరుడు, వరుణుడు, యముడు మున్నగు వారికే తెలియదు అనినప్పుడు ఇంక మానవమాత్రులు తెలిసికొనటం అసంభవం కదా!

వ. ఈ దివ్యబాణమున నీ వఖిలలోకములు జయింతు' వని కౌంతేయునకు వరం బిచ్చి పురాంతకుం డంతర్హితుండయ్యె నంత. 331

ప్రతిపదార్థం: ఈ, దివ్య, బాణమునన్= అతిలోకశక్తిగల ఈ అస్త్రం వలన; ఈవు+అఖిలలోకములు= నీవు సమస్త భువనాలు; జయింతువు= నెగ్గగలవు; అని= అని చెప్పి; కౌంతేయునకు= కుంతికుమారుడైన అర్జునుడికి; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని ఇచ్చి; పుర+అంతకుండు= పురాలను నాశనం చేసిన శివుడు; అంతర్హితుండు+అయ్యెన్= మాయమయ్యాడు; అంత= తర్వాత.

తాత్పర్యం: 'ఈ దివ్యాస్త్రం వలన నీవు సమస్త భువనాలు జయిస్తా' వని అర్జునుడికి వరాన్ని ఇచ్చి శివుడు మాయమైన తర్వాత.

చ. అవిరళ సూర్యమండల సహస్ర సమప్రభమై, ధనంజయ ప్రవరు కరమ్మునన్ వెలుగు పాశుపతాస్త్రముఁ జూచి దైత్యుదా నవ సుర యక్ష రాక్షస గణమ్ము గరమ్ము భయమ్ముఁ బొందె; నం దవనియు దిర్ఘరం దిరిగె నబ్జిశిలోచ్చయసంచయంబుతోన్. 332

ప్రతిపదార్థం: అవిరళ, సూర్య, మండల, సహస్ర, సమ, ప్రభము+బ= దట్టమైన సూర్య బింబాలు వేయింటితో సమానమైన వెలుగుకలదై; ధనంజయ ప్రవరు, కరమ్మునన్, వెలుగు= శ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడి చేతిలో మెరసే; పాశుపత+అస్త్రమున్, చూచి= పాశుపతమనే దివ్యబాణాన్ని చూచి; దైత్య, దానవ, సుర, యక్ష, రాక్షస, గణమ్ము= దితిసుతులు, దానవులు, దేవతలు, యక్షులు, రాక్షసుల సమూహాలు; కరమ్ము= మిక్కిలి; భయమ్మున్+పొందెన్= భీతిని చెందాయి; అందు= అచట; అబ్జి, శిలా+ఉచ్చయ, సంచయంబుతోన్= సముద్రాలు, కొండల సముదాయంతో; అవనియు= భూమికూడ; దిర్ఘరన్= గుండ్రంగా; తిరిగెన్= తిరిగింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి చేతిలో వేయి సూర్యమండలాల కాంతితో వెలుగొందుతున్న పాశుపతాస్త్రాన్ని చూచి దైత్యులు, దానవులు, దేవతలు, యక్షులు, రాక్షసులు మిక్కిలి భీతి చెందారు. సముద్రాలతో కొండలతో భూమండలం దిర్ఘరా తిరిగింది.

క. త్రినయనగాత్రస్పర్శన । మున నిజగాత్రము పవిత్రమును, ముక్తాఘం బును, నతితేజోవీర్యం । బును నైనఁ బృథాసుతుండు ముదితుం డగుచున్. 333

ప్రతిపదార్థం: త్రినయన, గాత్ర, స్పర్శనమునన్= ముక్కంటి దేహం తాకటంచేత; నిజ, గాత్రము= తన శరీరం; పవిత్రమును= పావనమున్నూ; ముక్త+అఘంబునున్= విడిపోయిన పాపం గలదిన్నీ; అతి, తేజస్+వీర్యంబునున్= మిక్కుటమైన ప్రకాశంతో, బలంతో కూడినట్టిదిన్నీ; ఐనన్= అవటంచేత; పృథాసుతుండు= అర్జునుడు; ముదితుండు+అగుచున్= సంతోషం చెందినవాడవుతూ,

తాత్పర్యం: ముక్కంటి శరీరాన్ని తాకటంచేత తన శరీరం పావనమై, పాపరహితమై, మిక్కిలి ప్రకాశవంతమై, బలసంపన్న మైనందులకు అర్జునుడు మిగుల సంతోషిస్తూ-

విశేషం: అలం: అంత్యప్రాసం. (త్రినయన శబ్దసాధుత్వాన్ని గురించి పీఠికలో వివరణ చూడండి - సంపా.)

క. మంటి, హరుదేహ మంటం । గంటి: నుమాధీశు నమరకంటకహరు ము

కృంటిఁ గఱకంఠుఁ జూడం । గంటిఁ: గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్. 334

ప్రతిపదార్థం: మంటి= (సార్థకమైన జీవితం కలవాడినిగా) బ్రతికాను; హరుదేహము= శివుడి శరీరాన్ని; అంటన్+కంటిన్= ముట్టుకొనగలిగాను; ఉమా+అధీశున్= పార్వతీపతిని; అమర, కంటక, హరున్= దేవతలకు ముళ్ళవంటి వారిని సంహరించేవాడిని; ముక్కంటిన్= మూడు కనుల దేవరను; కఱకంఠున్= నల్లని కంఠం కల శివుడిని; చూడన్+కంటిన్= చూడకలిగాను; కడున్, పుణ్యమునన్= గొప్ప పుణ్యంచేత; కృత+అర్థుండను+ఐతి= ధన్యుడి నయ్యాను.

తాత్పర్యం: సార్థకజీవినై బ్రతికాను. పరమశివుడి దేహాన్ని ముట్టుకొనగలిగాను. దేవతలను వేధించే రాక్షసులను సంహరించే ముక్కంటిని, కఱకంఠుడిని, ఉమాపతిని చూడగలిగాను. మిక్కిలిమైన పుణ్యంవలన చరితార్థుడిని అయ్యాను.

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాసం, వృత్త్యనుప్రాసం. 'అసురకంటకు హరు' - అనే పాఠాంతరం ఆనందాశ్రమ గ్రంథమాల ప్రతిలో ఉన్నది.

క. ఇమ్ముల ధర్మజునకు జన । సమ్ముతునకు రిపుజయంబు సకల మహీ రా

జ్యమ్ము సమకూరె నేఁడు ఘ । నమ్ముగ సర్వప్రయోజనమ్ములతోడన్. 335

ప్రతిపదార్థం: ఇమ్ముల= సంప్రీతిగా; ధర్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; జన, సమ్ముతునకున్= జనులచేత అంగీకరింపబడేవాడికి; రిపు, జయంబు= శత్రువులపై గెలుపు; సకల, మహీ, రాజ్యమ్ము= సమస్తమైన భూమి ఏలుబడి; నేఁడు= ఇప్పుడు (ఈవేళ); సర్వ, ప్రయోజనమ్ములతోడన్= అన్ని లాభాలతో; ఘనమ్ముగన్= గొప్పగా; సమకూరెన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: ఈ వేళ ధర్మపుత్రుడికి, ప్రజానురంజకుడైనవాడికి, శత్రువులపై గెలుపు లభించింది. సర్వలాభాలతో ఘనంగా భూమండలరాజ్యం సంప్రాప్తించింది.

ఇంద్రుఁడు దేవగణంబులతో నర్జునునకుఁ బ్రత్యక్షం బగుట (సం. 3-42-5)

వ. అని సంతుష్ట హృదయుండై యున్నంత.

336

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా తలపోసి; సంతుష్ట, హృదయుండు+ఐ= తనివి చెందిన హృదయం కలవాడై అంటే సంతృప్తి చెందినవాడై; ఉన్నంతన్= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మనస్సులో తలపోసి, తృప్తి చెందిన హృదయం కలవాడై (అర్జునుడు) ఉన్న సమయంలో.

సీ. హరుచేత సంప్రాప్తవరుడయ్యె నరుఁ డని । యెఱిగె యింద్రుండు ధనేశ ధర్మ
వరుణాశ్వినులతోడ సురగణ సహితుడై । దివ్యవిమానముల్ దివమునందు
వెలుగంగఁ గౌరవకులవీరు పాలికి । వరదుఁ డై గరుణతో వచ్చె; నట్టి
యవసరమున ఘనరవగభీరం బైన । మధురవాక్యమున ధర్మప్రభుండు

ఆ. ప్రీతి నిట్టులనియె బీభత్సనకు 'ధర్మ । నిత్య! పాండుపుత్ర! నీకు మెచ్చి
వరము లిచ్చు వేడ్క వచ్చిరి నెయ్యురై । యమరనాథుఁ డొట్టి యమరులెల్ల.

337

ప్రతిపదార్థం: హరుచేత= శివుడిచేత; సంప్రాప్త, వరుడు+అయ్యె= అభించిన వరం కలవాడయ్యాడు; నరుడు+అని= అర్జునుడని; ఎఱిగె= తెలిసికొని; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; (ధన+ఈశ) ధనేశ, ధర్మ, వరుణ+అశ్వినులతోడ= కుబేరుడు, యముడు, వరుణుడు, ఆశ్వినులతోడ; సురగణ, సహితుడు+ఐ= దేవతల సమూహంతో కలిసి; దివ్య, విమానముల్= దైవశక్తి గల విమానాలు; దివమునందు= ఆకాశంలో; వెలుగంగన్= ప్రకాశిస్తుండగా; కౌరవ, కుల, వీరు, పాలికిన్= కురువంశంలోని శూరుడి ఒద్దకు; వరదుడు+ఐ= వరాలను ఇచ్చేవాడై; కరుణతో= దయతో; వచ్చెన్= అరుదెంచాడు; అట్టి+అవసరమునన్= ఆ సమయంలో; ఘన, రవ, గభీరంబు+ఐ= గొప్ప (లేక మేఘ సదృశమైన) ధ్వనితో లోతైన; మధుర, వాక్యమునన్= తియ్యని పలుకులతో; ధర్మప్రభుండు= యమధర్మరాజు; బీభత్సనకు= అర్జునుడికి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ధర్మనిత్య! = ఎల్లప్పుడు ధర్మాన్ని పాటించేవాడా!; పాండుపుత్ర! = పాండురాజు కుమారుడా!; అమర, నాథున్+తోట్టి= దేవేంద్రుడితో మొదలుపెట్టి; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతాశ్రేష్ఠులందరు; నీకు; మెచ్చి= మన్నించి; వరములు+ఇచ్చు, వేడ్క= కోరిన కోరికలు ఇచ్చే సంబరంతో; నెయ్యురు+ఐ= మిత్రులై; వచ్చిరి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పరమశివుడిచే వరాలు సంపాదించినట్లు తెలిసికొని ఇంద్రుడు- కుబేరుడు, యముడు, వరుణుడు, ఆశ్వినులతో, దేవతల సమూహాలతో కలిసి దివ్యవిమానాలు ఆకాశంలో వెలుగొందుతుండగా, కౌరవవంశంలో వీరుడై వెలసిన అర్జునుడి దగ్గరకు దయతో విచ్చేశాడు. ఆ సమయంలో మేఘనిస్వనగంభీరమైన తియ్యని పలుకులతో యమధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఎల్లప్పుడు ధర్మాన్ని పాటించే ఓ పాండురాజపుత్ర! నిన్ను మెచ్చుకొని, నీకు మిత్రులై దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవనాయకులు నీకు వరాలు అనుగ్రహించాలనే అభిమానంతో నీ దగ్గరకు విచ్చేశారు.

వ. వీరలం జూడు' మని దివ్యదృష్టి యిచ్చి 'నీవు నరుండను పూర్వముషివి; బ్రహ్మనియోగంబున మనుష్యుండవై
యుత్తమ క్షత్రియకులంబున నుద్భవిల్లితి; మఱి సూర్యాంశజుడైన కర్ణుని, దేవ దైత్య దానవ గంధర్వ యక్ష
రాక్షసాంశజులైన రాజులను వధియింతు; నీ కక్షయకీర్తి యగు' నని దండధరుం డప్రతివారణం బైన దండంబు
విధియుక్తంబుగా నిచ్చిన.

338

ప్రతిపదార్థం: వీరలన్+చూడుము+అని= వీరిని చూడు మని చెప్పి; దివ్య, దృష్టి= దేవతలకు సంబంధించిన చూపు; ఇచ్చి= అనుగ్రహించి; నీవు; నరుండు+అను= నరుడు అనే పేరుకల; పూర్వ+ముషివి= పూర్వకాలానికి సంబంధించిన మునివి; బ్రహ్మ, నియోగంబునన్= బ్రహ్మదేవుడి ఏర్పాటువలన; మనుష్యుండవు+ఐ= మనుజుడవై; ఉత్తమ, క్షత్రియ, కులంబునన్= మంచి క్షత్రియ వంశంలో; ఉద్భవిల్లితి= జన్మించావు; మఱి= ఇంక అదనంగా; సూర్య+అంశజుడు+ఐ= సూర్యుడియొక్క అంశతో పుట్టిన; కర్ణుని; దేవ, దైత్య, దానవ, గంధర్వ, యక్ష, రాక్షస+అంశజులు+ఐ= దేవతలయొక్క; దితిసుతులయొక్క,

దానవులయొక్క, గంధర్వులయొక్క, యక్షులయొక్క, రాక్షసులయొక్క అంశలతో పుట్టిన; రాజులను= రాజ్యాలను ఏలే ప్రభువులను; వధియంతు= సంహరిస్తావు; నీకు+అక్షయ, కీర్తి+అగును+అని= నీకు తరుగని యశస్సు కలుగుతుందని చెప్పి; దండధరుండు= యమధర్మరాజు (దండం అనే ఆయుధం ధరించినవాడు); అప్రతివారణంబు+ఐన= తిరుగులేనట్టి (శత్రువులచేత నివారించటానికి వీలుపడని); దండంబు= దండమనే ఆయుధాన్ని; విధి, యుక్తంబుగాన్= శాస్త్రాలు నిర్దేశించిన సూత్రాలకు సరిపడేటట్లు; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: వీరినిచూడుము అని యమధర్మరాజు అర్జునుడికి దివ్యదృష్టిని అనుగ్రహించాడు. 'నీవు పూర్వకాలంలో నరుడు అనే ఋషివి. బ్రహ్మదేవుడి ఆదేశంతో మనుజుజన్మ ఎత్తి ఉత్తమక్షత్రియవంశంలో ఉద్భవించావు. తదుపరి సూర్యుడి అంశతో పుట్టిన కర్ణుడిని, మఱి, దేవ దైత్య దానవ గంధర్వ యక్ష రాక్షసుల అంశలతో పుట్టిన రాజులను సంహరించగలవు. నీకు తరుగని పేరు ప్రతిష్ఠలు లభిస్తాయి' అని చెప్పి యమధర్మరాజు తన ఆయుధమైన దండాన్ని అర్జునుడికి శాస్త్రోక్తపద్ధతిలో ఇచ్చాడు.

విశేషం: 'దేవదైత్య దానవ గంధర్వ యక్ష రాక్షసులు' అనే ప్రయోగం నన్నయ పలుతావుల చేశాడు. దేవతలలో, రాక్షసులలో పెక్కు తెగలు కలవు. వీరు అందరు ఆయా తెగలకు సంబంధించినవారు. గంధర్వులు సంగీతకోవిదులు. యక్షులు మాయాదక్షులు. రాక్షసులలో కొందరు కామరూపులు. వీరి అంశలు పంచుకొని భూలోకంలో మానవులు పుట్టుతారని మహాభారత కథనం. మానవులలో అతిలోకమైన ప్రజ్ఞలతో పుట్టేవారు కొందరు కనిపిస్తారు. అట్టివారి ప్రజ్ఞకు కారణం వారు ఆయా దివ్య రాక్షసాంశలతో ఉద్భవించటమే అని మహాభారతంలో చెప్పబడింది. కొందరి అభిప్రాయంలో ఇది ఉత్పేక్ష. మరికొందరి కిది విశ్వాసం.

దివ్యదృష్టి : దేవతలు చర్మచక్షువులకు కనిపించరు. వారిని చూడటానికి అప్రాకృతమైన దివ్యదృష్టి ఉండాలి. కాబట్టి అర్జునుడికి యముడు దివ్యదృష్టిని అనుగ్రహించాడు అని చెప్పబడింది.

**ఉ. ఘోరారిదారుణము లగు । వారుణపాశంబు లిచ్చె వరుణుండు, మఱి కౌ
బేరాస్త్ర మిచ్చె నపుడు కు । బేరుండు విజయునకు నహితభేదికిఁ బ్రితిన్. 339**

ప్రతిపదార్థం: ఘోర+అరి, దారుణములు+అగు= భయంకరులయిన శత్రువుల పాలిటి ఉపద్రవకరాలయిన; వారుణ, పాశంబులు= వరుణుడి ఆయుధాలైన పాశాలు (ఉరిత్రాళ్ళు); వరుణుండు= వరుణదేవుడు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; మఱి= అటుపిదప; విజయునకున్= అర్జునుడికి; అహిత భేదికిన్= శత్రువులను భేదించేవాడికి; కుబేరుండు= కుబేరదేవుడు; అపుడు= అప్పుడు; కౌబేర+అస్త్రము= కుబేరుడి ఆయుధమైన కౌబేర మనే అస్త్రాన్ని; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వరుణుడు అర్జునుడికి, శత్రువులకు భయంకరాలైన వారుణపాశాలను అనుగ్రహించాడు. అనంతరం కుబేరుడు శత్రుసంహారకుడైన అర్జునుడికి ప్రేమతో కౌబేరాస్త్రాన్ని ఇచ్చాడు.

**వ. ఇట్లు దివ్యపురుషుండైన పార్థుండు లబ్ధదివ్యదృష్టియై యమర్త్యరూపధరులైన పితృదేవతలతోడం
దనముందట నిలిచిన మహానీలవర్ణుండైన వైవస్వతుని, వైడూర్యవర్ణుండై యర్ణవ నదీ శైల సేవింతుడైన
వరుణేశ్వరుం, జాంబూనద వర్ణుండై యక్ష రాక్షస గణంబుతో నున్న కుబేరునిం జూచి, వారివలన
దివ్యాస్త్రంబులు వదసి వాక్కువ్వు ఫల జలంబుల నందఱుం దృష్టులం జేసి వెండియు. 340**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దివ్య, పురుషుండు+ఐన= దివ్యత్వం కల మనుజుడయిన; పార్థుండు= అర్జునుడు; లబ్ధ, దివ్య, దృష్టి+ఐ= పొందిన దివ్యదృష్టి కలవాడై; న+మర్త్య, రూపధరులు+ఐన= దేవతల (చావులేనట్టి) రూపాలు ధరించినవారైన; పితృ, దేవతలతోడన్= మరణించిన పిమ్మట దేవతలైన వారితోడ; తన, ముందటన్= తన ఎదుట; నిలిచిన= నిలబడిన; మహా, నీల, వర్ణుండు+ఐన= మిక్కిలి నల్లనిరంగుకలవాడైన; వైవస్వతునిన్= యమధర్మరాజును; వైడూర్య వర్ణుండు+ఐ= వైడూర్య రత్నం వంటి రంగు (ఇంచుక తెలుపు ఇంచుక పసుపు కలిసిన రంగు) కలవాడై; అర్ణవ, నదీ, శైల, సేవితుండు+ఐన= సముద్రాలు, నదులు, కొండలచేత సేవించబడినవాడైన; వరుణ+ఈశ్వరున్= వరుణదేవుడిని; జాంబూనద వర్ణుండు+ఐ= బంగారు రంగు కలిగినవాడై; యక్ష, రాక్షస, గణంబులతోన్+ఉన్న= యక్షులు, రాక్షసుల సముదాయంతో ఉన్న; కుబేరునిన్+చూచి= కుబేరుడిని చూచి; వారివలన= ఆయాదేవుళ్ళవలన; దివ్య+అస్త్రంబులు+పడసి= దివ్యమైన మంత్ర బాణాలు సంపాదించి; వాక్, పుష్ప, ఫల, జలంబులన్= మాటలతో, పుష్పలతో, ఫలాలతో, నీళ్ళతో; అందఱన్= అందరిని; తృప్తులన్+చేసి= తనివి చెందినవారినిగా ఒనరించి; వెండియు= మరల.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దివ్యత్వం సంపాదించుకొని మహాపురుషుడుగా మారిన అర్జునుడు దివ్యదృష్టి కలవాడై దేవతారూపాలు ధరించిన పితృదేవతలతో తన ముందట నిలిచిన నీలవర్ణుడైన వైవస్వతుడిని, సముద్రాలు, నదులు, కొండలచేత కొలువబడే వాడును, వైడూర్యపు రంగు కలవాడును అయిన వరుణదేవుడిని, యక్ష రాక్షసులతో కలిసి ఉన్నవాడు, బంగారు రంగు కలవాడును అయిన కుబేరుడిని చూచి, వారివలన దివ్యాస్త్రాలు పొంది, వారిని మాటలతో, పుష్పాలతో, ఫలాలతో, నీళ్ళతో ఆరాధించి, తృప్తిపరచి, మరియు.

విశేషం: మర్త్యులు= మరణానికి అధీనులు; అమర్త్యులు= మరణం లేని వారు, దేవతలు. మర్త్యులు మరణానంతరం పితృదేవతలు అవుతారు. అమర్త్యులను చూడటానికి చర్మచక్షువులు చాలవు. దివ్యదృష్టి అవసరం.

ఆ. అమరగణసమేతు నైరావణారూఢు । వజ్రధరుఁ ద్రిలోకవంధ్యు నింధ్రు

వృత్తశత్రు నమరవిభుఁ జూచి యెద నాది । మునివరుండు నరుఁడు ముదము నొందె.

341

ప్రతిపదార్థం: అమర, గణ, సమేతున్= దేవతల సముదాయాలతో కూడిన వాడిని; ఐరావణ+ఆరూఢున్= ఐరావణం అనే (తెల్ల) ఏనుగుపై అధివసించినవాడిని; వజ్రధరున్= వజ్రమనే ఆయుధాన్ని ధరించిన వాడిని; త్రి, లోక, వంధ్యున్= మూడులోకాలకు నమస్కరించతగిన వాడిని; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; వృత్ర, శత్రున్= వృత్రుడు అనే విరోధిని కల వాడిని; అమర, విభున్= దేవతల ప్రభువును; చూచి= చూచి; ఎదన్= హృదయంలో; ఆది, ముని, వరుండున్= మొదటి ముని శ్రేష్ఠుడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; ముదమున్+ఒందెన్= సంతోషం పొందాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలచేత పరివేష్టించబడి, ఐరావణమనే తెల్ల ఏనుగును ఎక్కి, వజ్రాయుధాన్ని ధరించి, వృత్రుని శత్రువై, మూడు లోకాలకు ఆరాధ్యుడై ఒప్పుతున్న దేవేంద్రుడిని ఆదిమునిశ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు చూచి హృదయంలో సంతోషం పొందాడు.

ఉ. ఇందుధరప్రసాదమున నిష్ఠవరంబులు గాంచి బాంధవా

నంద విధాయి యైన నిజనందును దండితశత్రు సద్గుణా

నందితుఁ జూచి వేడ్క నయనంబులు వేయును గన్న తత్ఫలం

బందెఁ బురందరుండు పరమాద్భుత సమ్మదపూరితాత్ముడై.

342

ప్రతిపదార్థం: ఇందు, ధర= చంద్రుని ధరించిన వాడైన శివుడియొక్క; ప్రసాదమునన్= దయవలన; ఇష్ట, వరంబులు+కాంచి= తాను కోరిన వరాలు సంపాదించి; బాంధవ+ఆనంద, విధాయి+ఐన= చుట్టాలకు ఆనందం కల్పించేవాడయిన; నిజ, నందనున్= తనకొడుకును; దండితశత్రున్= శిక్షించబడిన శత్రువులు కలవాడిని; (అంటే శత్రువులను జయించిన వాడిని); సత్+గుణ+ఆనందితున్+చూచి= మంచి గుణాలచేత ఆనందం పొందేవాడిని చూచి; వేడ్కన్= సంతోషంతో; నయనంబులు, వేయును, కన్న, తద్+ఫలంబు+అందెన్= కన్నలు వేయింటిని పడసిన ఆ ప్రయోజనాన్ని పొందాడు. (అంటే దేవేంద్రుడు తన కుమారుడైన అర్జునుడిని చూచి తనకు వేయికన్నులు ఉన్నందుకు తగిన ప్రయోజనాన్ని పొందగలిగాడు); పురందరుండు= ఇంద్రుడు; (పురాలను నాశనం ఒనరించినవాడు); పరమ+అద్భుత, సమ్మద, పూరిత+ఆత్ముండు+ఐ= మిక్కుటమైన అచ్చెరువుతో కూడిన సంతోషంతో నిండిన ఆత్మకలవాడై.

తాత్పర్యం: ఇందుధరుడైన పరమేశ్వరుడి వరప్రసాదంవలన అభీష్టవరాలు సంపాదించి చుట్టాలకు ఆనందాన్ని కలిగించిన తన కుమారుడిని, శత్రువులను నిర్జించేవాడిని, సద్గుణాలచేత ఆనందం పొందేవాడిని అర్జునుడిని చూచి దేవేంద్రుడు మిక్కుటమైన ఆశ్చర్యంతో, సంతోషంతో నిండిన ఆత్మకలవాడై, వేయికన్నులు ఉన్నందుకు తగిన సత్ఫలాన్ని పొందాడు.

వ. ఇట్లు దేవేంద్రుండు ధనంజయుం జూచి సంతసిల్లి 'నీవు పరమేశ్వరువలనఁ బరమసిద్ధి వడసితివి: దేవకార్యంబు దీర్ప నర్హుండవు గాన నా రథంబుఁ బుత్రెంచెద: నమరావతికి రమ్ము నీకు దివ్యాస్త్రంబు లంద యిచ్చెద' నని దేవేంద్రుండు దేవగణంబులతో నమరావతికి నరిగె: నర్జునుండును దద్రథాగమనంబు ప్రతీక్షించుచుండు నంత.

343

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దేవేంద్రుండు; ధనంజయున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నీవు; పరమేశ్వరువలనన్= పరమశివుని వలన; పరమ, సిద్ధి= గొప్పలాభం; పడసితివి= పొందావు; దేవ, కార్యంబు+తీర్పన్+అర్హుండవు= దేవతలయొక్క పనులను నిర్వహించటానికి సమర్థుడివి; కానన్= కాబట్టి; నా రథంబున్= నా తేరును; పుత్రెంచెదన్= పంపిస్తాను; అమరావతికి= దేవతల రాజధాని అయిన అమరావతికి; రమ్ము; నీకు; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యమైన మంత్రబాణాలు; అందు+అ= అక్కడే (అమరావతి లోనే), ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అని= అని చెప్పి; దేవేంద్రుండు; దేవ, గణంబులతోన్= దేవతల సముదాయంతో; అమరావతికిన్; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అర్జునుండును; తద్+రథ+ఆగమనంబు= ఆ రథంయొక్క రాకను; ప్రతీక్షించుచుండు+అంత= ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు. అంత.

తాత్పర్యం: ఇట్లా దేవేంద్రుడు తన కుమారుడైన అర్జునుడిని చూచి మిక్కిలి సంతోషించాడు. 'నీవు పరమశివుడి వలన గొప్పవరాలు సంపాదించగలిగావు. దేవతలకు ఉపకారం చేసే యోగ్యత నీకు లభించింది. కావున నా రథం పంపుతాను. అమరావతికి రమ్ము. అచటనే నీకు నేను దివ్యాస్త్రాలు ఇస్తాను' అని పలికి, దేవతల సముదాయంతో దేవేంద్రుడు అమరావతికి వెళ్ళాడు. అర్జునుడు ఆ రథం రాకకై ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు. అంత.

**సీ. వాలిదమార్గంబువలన మహానీల । వైజయంతీ విభవంబు వెలయ,
నాబద్ధవివిధరత్నావళిప్రభః జేసి । రమ్ముమై రోదోంతరంబు వెలుగ,
నురునేమిరవమున నుర్వరాధర దలీ । ముఖములు ప్రతిశబ్ద ముఖలితంబు
లగుచుండ, నానావిధాయుధంబులు డాల్చి, । యశనివిద్యుత్సహస్రాభిశోభి**

౧. తాబ్రసద్యశమై మహాజవాశ్వాయుత । వాహ్యామాన మైన వరరథంబు

మఘవునాజ్ఞః జేసి, మాతలి యుక్తమై । యింద్రతనయుఁ డున్నయెడకు వచ్చె.

344

ప్రతిపదార్థం: వారిద, మార్గంబు వలనన్= మబ్బుల తెరువునుంచి ఆకాశమార్గంనుండి (వారి+ద= నీటిని ఇచ్చేది, మేఘం); మహా, నీల, వైజయంతీ, విభవంబు, వెలయన్= మిక్కుటమైన నీలిరంగుతో నిండిన 'వైజయంతి' అనే ఇంద్రుడి జెండా యొక్క సంపద విలసిల్లగా; ఆబద్ధ, వివిధ, రత్న+ఆవళి, ప్రభన్+చేసి= పొదగబడిన పెక్కు రత్నాల సముదాయాలయొక్క కాంతిచేత; రమ్యము+ఐ= సుందరమై; రోదన్+అంతరంబు, వెలుగన్= భూమి ఆకాశాల మధ్య భాగం ధగధగలాడుతుండగా; ఉరు, నేమి, రవమునన్= గొప్పదైన చక్రాల కమ్ముల సవ్వడిచేత; ఉర్వరాధర= భూమిని ధరించే కొండలయొక్క; దరీ, ముఖములు= కొండలలోని గుహల ముందుభాగాలు; ప్రతిశబ్దముఖరితంబులు+అగుచుండన్= ప్రతిధ్వనులచేత మారుమ్రోగు తుండగా; నానా, విధ+ఆయుధంబులు, తాల్పి= అనేక విధాలైన శస్త్రాలను వహించి; అశని, విద్యుత్, సహస్ర+అభిశోభిత+అభ్ర, సద్యశము+ఐ= పిడుగులును, వేయి మెరుపు తీగలను గలిగి మిక్కిలి శోభిల్లే మేఘంతో సరిపోలుతున్నవై మహా, జవ+అశ్వ+అయుత= గొప్ప వేగంతో పరుగెత్తగల పదివేల గుర్రాలచే; వాహ్యామానము+ఐ= లాగబడుతున్నదైన; వర, రథంబు= శ్రేష్ఠమైన రథం; మఘవు+ఆజ్ఞన్+చేసి= దేవేంద్రుడి ఆనతి చొప్పున; మాతలి, యుక్తము+ఐ= మాతలి అనే పేరు కల సారథితో కూడినదై; ఇంద్ర, తనయుఁడు+ఉన్న+ఎడకు= అర్జును డుండే తావుకు; వచ్చెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ చొప్పున, గొప్ప వేగంతో పరుగెత్త గలిగిన పదివేల గుర్రాలు పూన్చిన దివ్య రథం మాతలి అనే సారథి నడుపుతుండగా అర్జును డుండే చోటికి వచ్చింది. ఆ రథం మేఘమండలంనుండి వచ్చేటప్పుడు మిక్కిలి నీలపురంగు గల వైజయంతీ (జెండా) వైభవం వెల్లివిరిసింది. ఆ తేరులో పొదగబడిన పెక్కు రత్నాల సముదాయంయొక్క కాంతులచేత భూమికి ఆకాశానికి మధ్య ఉండే భాగం అందంగా వెలుగొందింది. చక్రాల కమ్ములు చేసిన పెనుసవ్వడిచేత పర్వతగుహా ముఖాలు ప్రతిధ్వనించాయి. పెక్కు ఆయుధాలు వహించటంచేత అది పిడుగులతో, వేలకొలది మెరుపుతీగలతో ఒప్పే గొప్ప మేఘాన్ని సరిపోలి ఉన్నది.

విశేషం: వైజయంతి అంటే ఇంద్రుడి జెండా. విష్ణువు ధరించే మాలపేరు కూడా వైజయంతియే.

వ. మాతలియు నర్జునుఁజూచి 'సురాసురకీటితటఘటితరత్నవ్రభాభాసురపదుండైన మహేంద్రుండు మీయయ్య భవద్దర్శనం బపేక్షించి నిన్ను నమరావతికి రాఁబనిచె, రాజసూయాశ్వమేధ శతంబులం జేసిన వారికైనను దుర్లభం బీరథంబు, దీని నెక్కు' మనిన నర్జునుండును గంగాస్నాన పవిత్రీకృత గాత్రుండై దేవఋషి పితృతర్పణంబులు చేసి మాతలి ప్రయుక్తంబైన యా దివ్యరథం బెక్కి

345

ప్రతిపదార్థం: మాతలియున్= ఇంద్రుడి సారథి అయిన మాతలియు; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; సుర+అసుర, కిరీట, తట, ఘటిత, రత్న, ప్రభా, భాసుర, పదుండు+ఐ= దేవతలయొక్క, రాక్షసులయొక్క, మకుటాలయొక్క పార్శ్వాలలో కూర్చబడిన రత్నాలయొక్క కాంతులచేత వెలుగొందే పాదాలు కలవాడు అయిన; మహా+ఇంద్రుండు= మహేంద్రుడు, (దేవేంద్రుడు); మీ, అయ్య= మీ తండ్రి; భవత్+దర్శనంబు= నీయొక్క దర్శనం; అపేక్షించి= కోరి; నిన్ను; అమరావతికి= అమరావతీ పట్టణానికి; రాన్, పనిచెన్= రమ్మని ఆదేశించాడు; రాజసూయ+అశ్వమేధ, శతంబులన్= వందరాజసూయాల, వంద అశ్వమేధాలు; చేసిన, వారికి+ఐ= చేసినవారికి సయితం; ఈ, రథంబు= ఈతేరు; దుర్లభంబు= లభించేది కాదు; దీనిన్= దీన్ని; (ఈరథాన్ని); ఎక్కుము= అధిరోహించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అర్జునుండును; గంగా, స్నాన, పవిత్రీకృత, గాత్రుండు+ఐ= గంగలో స్నానం చేయటంచేత పావనం చేయబడిన దేహం కలవాడై; దేవ, ఋషి, పితృ, తర్పణంబులు,

చేసి= దేవతలకు, ఋషులకు, పితృదేవతలకు తర్పణాలు చేసి; (తర్పణం= చనిపోయిన పెద్దల ఆత్మలు తృప్తి పొందటానికై, తరించటానికై వదిలే నీళ్ళు); మాతలి, ప్రయుక్తంబు+ఐన= మాతలిచేత నడవబడే; ఆ, దివ్య, రథంబు+ఎక్కి= ఆ దివ్యమైన తేరును అధిరోహించి.

తాత్పర్యం: మాతలి అర్జునుడిని చూచి 'దేవతలు రాక్షసులు మీ తండ్రియైన దేవేంద్రుడికి మ్రొక్కుతుంటారు. అట్లా మ్రొక్కినప్పుడు వారి కిరీటాలలో పొదగబడిన రత్నాలకాంతులచేత ఆయన పాదాలు వెలుగొందుతుంటాయి. అట్టి మహావైభవం గల మీ తండ్రి, నిన్ను చూడాలనే కోరికతో అమరావతికి రమ్మని ఆహ్వానించాడు. వందలకొలది రాజసూయాలు, అశ్వమేధాలు చేసిన వారికి సయితం ఈ రథం దుర్లభం. నీవు ఈ రథా నైక్కి స్వర్గలోకానికి రమ్ము' అని పలికాడు. అర్జునుడు గంగలో స్నానం చేసి, పవిత్రమైన దేహంతో దేవతలకు, ఋషులకు, పితృదేవతలకు తర్పణాలు వదిలి, మాతలి నడిపే ఆ దివ్యరథాన్ని ఎక్కాడు.

అర్జునుఁ డమరావతికిఁ బోవుట (సం. 3-43-26)

చ. 'లలఘు తపస్సమాధి నియతాత్ములకున్, బహుపుణ్యలోకకాంక్షులకు, విశుద్ధమానసులకున్ సతతంబును సంశ్రయంబ వై, లలిత నిలింప దంపతి విలాస విహార మహోత్సవంబులుం గలిగి వెలుంగు రత్నమయ కందర సుందర మందరాచలా!'

346

ప్రతిపదార్థం: అలఘు, తపస్, సమాధి, నియత+ఆత్ములకున్= గొప్ప తపస్సువలన చేకూరే సమాధిలో లగ్నమైన ఆత్మకల వారికి- అంటే గొప్ప తపస్సువలన నిర్వికల్పసమాధి యోగాన్ని సాధించిన మహానుభావులకు; బహు, పుణ్య, లోక, కాంక్షులకున్= అనేక పుణ్యలోకాలకు వెళ్లే యోగ్యత సంపాదించుకొనగోరే వాళ్ళకు; విశుద్ధ, మానసులకున్= నిర్మలమైన మనస్సులు కలవాళ్ళకు; సతతంబును= ఎల్లప్పుడు; సంశ్రయంబవు+ఐ= ఆధారానివై; లలిత, నిలింప, దంపతి, విలాస, విహార మహో+ఉత్సవంబులున్+కలిగి= సుకుమారమైన దేవతాదంపతులయొక్క హాయిలతో కూడిన వినోదయాత్రలనే గొప్ప ఉత్సవాలతోకూడి; వెలుంగు= శోభించే; రత్న, మయ, కందర, సుందర, మందర+అచలా!= రత్నాలతో నిండిన గుహలతో అందమైన మందరపర్వతమా!

తాత్పర్యం: 'ఓ మందర పర్వతమా! నీవు గొప్ప తపంవలన లభించే నిర్వికల్ప సమాధిని ఆర్జించే మహానుభావులకు, అనేక పుణ్యలోకాలను పొందగోరే మహనీయులకు, పరిశుద్ధమైన మనస్సు కలవారికి ఆశ్రయ మిచ్చేదానివి. సౌకుమార్యం కల స్వర్గదంపతుల విలాససంతమైన వినోదయాత్రలనే గొప్ప సంబరాలకు నీవు స్థానానివి. రత్నమయాలైన గుహలచేత మనోహరమైనది నీ ఆకృతి.

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాసం, వృత్త్యానుప్రాసం.

వ. నీయందలి పుణ్యతీర్థంబులు సేవించుచు గంగాంబు ధౌతస్థలరుహ వనస్పతి ఫలంబు లుపయోగించుచు సుఖం బుండితి; నమరావతికిం బోయి వచ్చెద' నని మందరనగంబు వీడ్కొని పురందరనందనుండు దేవ పథంబున కలిగి.

347

ప్రతిపదార్థం: నీ+అందలి= నీలోఉన్న; పుణ్య తీర్థంబులు= పుణ్యాన్ని ఒనగూర్చే స్థలాలు; సేవించుచు= ఆరాధిస్తూ; గంగా+అంబు, ధౌత, స్థల, రుహ, వనస్పతి, ఫలంబులు+ఉపయోగించుచున్= గంగయొక్క నీటిచేత తడుపబడిన చెట్ల పండ్లను వాడుతూ; సుఖంబు+ఉండితిన్= సౌఖ్యం పొందాను; అమరావతికిన్+పోయి, వచ్చెదన్= అమరావతికి వెళ్ళివస్తాను; అని= అని పలికి; మందర, నగంబు= మందర పర్వతానికి; వీడ్కొని= వీడ్కోలు చెప్పి; పురందర, నందనుండు= ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడు; దేవ, పథంబునకు+అరిగి= దేవతలు పయనించే మార్గానికి వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ఓ మందర పర్వతమా! నీలోని పుణ్యప్రదాలైన తీర్థాలను ఆరాధిస్తూ గంగానదీజలాలచేత తడిసిన స్థలాలలో పుట్టిన చెట్లకు కాసినపండ్లను ఉపయోగిస్తూ ఇన్నాళ్ళు సుఖంగా ఉన్నాను; అమరావతికి వెళ్ళివస్తాను' - అని అర్జునుడు మందరపర్వతానికి వీడ్కోలు చెప్పి దేవతలు పయనించేమార్గం చేరుకొన్నాడు.

విశేషం: దేవపథం= దేవతలు పయనించే మార్గం. మనుజులు ప్రయాణం చేసే మార్గాలు వేరు. దేవపథం ఆకాశమార్గం.

సీ. పరమధర్మస్థితిః బ్రజః బ్రీతిః గాంచిన । రాజులకు, నుదగ్రరణమునందుఁ
బతుల ప్రస్తవమునఁ బ్రాణముల్ విడిచిన । వీరులకును, యజ్ఞవిధులఁ జేసి
సురలను వసుమతీసురులను దనిపిన । ధర్మాత్ములకు, మహాతాపసులకు,
నిలయంబులై రమణీయంబు లగునట్టి । హర్షవిమానసంహతుల దాని,

తే. సకలభువనంబులం గల సత్పురముల । కెల్ల నెక్కు దనఁ దగి శిఖీండు రవుల
దీప్తి లేకున్నఁ దనదైన దివ్యదీప్తి । విస్తరంబున వెల్పుడు వెలుగు దాని. **348**

ప్రతిపదార్థం: పరమ, ధర్మ, స్థితిన్= గొప్ప ధర్మాన్ని నిలుపుతూ; ప్రజన్= జనులను; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కాంచిన= (పరిపాలించిన) చూచిన; రాజులకున్; ఉదగ్ర, రణమునందున్= భయంకరమైన యుద్ధంలో; పతుల, ప్రస్తవమునన్= ఏలికల కొరకై (స్వామి భక్తితో); ప్రాణముల్, విడిచిన, వీరులకును= అసువులను అర్పించి పోరాడిన శూరులకు; యజ్ఞ, విధులన్+చేసి= యజ్ఞాలలో విధ్యుక్త కర్మలను నిర్వహించి (శాస్త్ర విధులలో చెప్పబడినట్లు చేసి); సురలను= దేవతలను; వసుమతీ సురులను= భూదేవతలైన బ్రాహ్మణులను; తనిపిన= తృప్తి నందించిన; ధర్మ+ఆత్ములకున్= మహానుభావులకు; మహా, తాపసులకున్= గొప్ప తపస్సు చేసిన వారికి; నిలయంబులు+ఐ= నివసించే స్థలాలై; రమణీయంబులు+అగునట్టి= అందమైనట్టి; హర్ష, విమాన సంహతుల, దానిన్= పెక్కు అంతస్తులు కల మేడలు, ఆకాశాన్ని అంటే గోపురాల సమూహాలు కలదానిని; సకల, భువనంబులన్+కల= అన్ని లోకాలలో ఉన్న; సత్, పురములకు+ఎల్లన్+ఎక్కుడు+అనన్+తగి= మంచి పట్టణాలు అన్నిటికంటే అధికమని చెప్పతగిన; శిఖి+ఇందు, రవుల= అగ్ని, చంద్రుడు, సూర్యుల; దీప్తి, లేకున్నన్= వెలుగు లేనప్పటికిని; తనదు+ఐ= తనయొక్క; దివ్య, దీప్తి విస్తరంబునన్= దివ్యమైన వెలుగు వెల్లువచేత; ఎప్పుడు= నిరంతరం; వెలుగుదానిన్= ప్రకాశించే దానిని; (అంటే అమరావతీ పట్టణాన్ని).

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అమరావతీ పట్టణాన్ని చూచాడు. గొప్ప ధర్మాన్ని నిష్ఠతో పాటించి ప్రజలను పరిపాలించిన రాజులకు, ఘోరయుద్ధంలో స్వామిభక్తి పరాయణులై ఏలికలకొరకు తమ అసువులను అర్పించిన శూరులకు, యజ్ఞయాగాది క్రతువులు చేసి దేవతలను, భూదేవత లయిన బ్రాహ్మణులను సంతృప్తి పరచిన ధర్మాత్ములకు, గొప్ప తాపసులకు నివాసాలైన పెక్కు అంతస్తులు కల మేడలు, గోపురాలు కల దానిని; సమస్త లోకాలలోని గొప్ప

పట్టణాలకన్న మిన్న అని చెప్పతగినదానిని, సూర్య, చంద్ర, అగ్నిహోత్రుల కాంతి అచట ప్రసరించకున్నను, స్వయంప్రకాశమానమై శోభతో విలసిల్లే దానిని అమరావతిని అర్జునుడు చూచాడు.

విశేషం: (1) అమరావతీ పట్టణం అగ్నిచంద్ర సూర్యుల కాంతి ప్రసారం లేకుండానే స్వయం ప్రకాశమానమైనది. (2) ధర్మాత్ములై ప్రజలను పరిపాలించిన రాజులు స్వర్గానికి వెళ్తారు. (3) యుద్ధంలో పరాక్రమం, స్వామిభక్తి ప్రకటించి అసువులు పాసినవారు (అంటే వీరమరణం పొందినవారు) స్వర్గం చేరతారు. (4) యజ్ఞ యాగాది కర్మలు చేసి దేవతలను, బ్రాహ్మణులను మెప్పించినవారు స్వర్గాన్ని పొందుతారు.

వ. మఱియు ననాహితాగ్నులకు, నతీర్థసేవకులకు, నన్యతవాదులకు, వేద విరుద్ధాచారులకు, మాంసాహారులకు, రణపరాజ్ఞులులకుఁ జొర నవిషయంబును, నతి గహ్వరంబును నైనదాని నమరావతిఁ జొచ్చి, తద్గోపుర సమీపంబున ననవరత గండస్థల గళదవిరళమదజలకుల్యాభిరామంబై నిరంతర నిర్ధరనీహార నగంబునుం బోలె నొప్పుచున్న యైరావతంబుఁ జూచుచు. సురసిద్ధ సాధ్య గణంబుతో విద్యాధరాప్పరో గంధర్వ కిన్నర జేగీయమానుం డగుచు చను నప్పుడు.

349

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అంతేకాక, (అనాహితాగ్నులు (న+ఆహితాగ్నులు)= ఆహితాగ్నులు కానివారు;) అనాహితాగ్నులకున్= శ్రోత్రియులై నిత్యాగ్నిహోత్ర నిరతులుకానివారికి; అతీర్థసేవకులకున్= పుణ్య స్థలాలు సేవించని వారికి; అన్యతవాదులకున్= అసత్యం పలికే వారికి; వేద, విరుద్ధ+ఆచారులకున్= వేదాలకు వ్యతిరేకమైన ప్రవర్తన కలవారికి; మాంస+ఆహారులకున్= మాంసం భుజించే వారికి; రణ, పరాక్+ముఖులకున్= యుద్ధంలో పెడమొగం పెట్టిన వారికి అంటే రణరంగంనుండి పారిపోయిన పిరికివారికి; చొరన్= ప్రవేశించటానికి; న+విషయంబునున్= ప్రదేశం కాని దానిని; అతి, గహ్వరంబునున్+వనదానిన్= (సాధారణులకు) ప్రవేశించటానికి వీలులేని దానిని; అమరావతీన్+చొచ్చి= అమరావతిలో ప్రవేశించి; తద్+గోపుర, సమీపంబునన్= ఆ పట్టణద్వారానికి దగ్గరగా; అనవరత, గండస్థల, గళత్+అవిరళ, మదజల కుల్య+అభిరామంబు+బ= ఎల్లప్పుడును చెక్కిళ్ళ నుంచి జారుతున్న ఎడతెగని మదజలం పారే కాలువలతో మనోహరమై; నిరంతర, నిర్ధర, నీహార, నగంబునున్+పోలెన్= ఎడతెగక పారే సెలయేళ్ళతో కూడిన మంచు కొండ (హిమాలయపర్వతం) వలె; ఒప్పుచున్న= విలసిల్లుతున్న; ఐరావతంబున్= ఐరావతమనే పేరుకల ఇంద్రుడితెల్లవీనుగును; చూచుచు; సుర, సిద్ధ, సాధ్య, గణంబుతోన్= దేవతలు, సిద్ధులు, సాధ్యుల సమూహంతో; విద్యాధర+అప్పరస్+గంధర్వ, కిన్నర, జేగీయమానుండు+అగుచు= విద్యాధరులు, అప్పరసులు, గంధర్వులు, కిన్నరులు, జయజయ శబ్దాలు ఉచ్చరిస్తుండగా ఒప్పుతూ; చనునప్పుడు= వెళ్ళేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: అమరావతిని - (1) ఆహితాగ్నులు కానివారు (2) తీర్థయాత్రలు చేయనివారు (3) అసత్యం పలికేవారు (4) వేదాలకు వ్యతిరేకంగా నడచుకొనేవారు (5) మాంసం తినేవారు (6) యుద్ధంలో వెన్ను చూపి పారిపోయేవారు - ప్రవేశించటానికి అనర్హులు. అమరావతీ పట్టణంలోని పురద్వారం సమీపంలో ఐరావతం అనే వెల్ల (తెల్ల) ఏనుగు ఉన్నది. గండస్థలంనుండి మదజలధారలు కాలువలుగా స్రవించి మనోహరమై కన్నట్టుతూ, ఆ ఏనుగు ఎల్లప్పుడు పారే సెలయేళ్ళతో కూడిన హిమాలయపర్వతంవలె ఒప్పుతున్నది. అర్జునుడు ఆ ఐరావతాన్ని చూస్తూ అమరావతీపురంలో ప్రవేశించాడు. అప్పుడు దేవతలు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, విద్యాధరులు, అప్పరసులు జయజయ శబ్దాలు చేయసాగారు. అట్లా వెళ్ళేటప్పుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. సకలర్షు సురభి కుసుమిత । సుకుమారోద్యాన తరుల సుడియుచుఁ బ్రణయో

త్సుకుండై పవనుఁడు పొండవు । నకు నభిముఖుఁ డయ్యెఁ దన్మనఃప్రియ మెసఁగన్.

350

ప్రతిపదార్థం: సకల+ఋతు, సురభి, కుసుమిత, సుకుమార+ఉద్యాన తరుల, సుడియుచున్= అన్ని ఋతువులలో పూచి పరిమళించే పువ్వులతో మనోహరాలైన పెంపుడు తోటలలోని చెట్ల చుట్టూ తిరుగాడుతూ; ప్రణయ+ఉత్సుకుఁడు+ఐ= స్నేహభావంతో అతిశయించినవాడై; పవనుఁడు= వాయుదేవుడు; పొండవునకున్= అర్జునుడికి; తద్+మనస్+ప్రియము+ఎసఁగన్= అతడియొక్క మనస్సుకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా; అభిముఖుఁడు+అయ్యెన్= ఎదురయ్యాడు (ఎదురుగా వీనసాగాడు).

తాత్పర్యం: అన్ని ఋతువులలో పుష్పించి పరిమళాలు విరజిమ్మే ఉద్యానవనాలలోని వృక్షాల చుట్టూ తిరుగుతూ, స్నేహానురాగ పురస్కరంగా అర్జునుడికి మనఃప్రీతి కల్గిస్తూ వాయుదేవుడు అతడికి అభిముఖుడై వీనదొడగాడు.

క. నరుడైన యాదిముని యని । హరిసుతుఁ డని హరిసహాయుఁ డని హరుచేతన్

వరములు వడసిన వాఁడని । సురలెల్లను వచ్చి పార్థుఁ జూచిరి ప్రీతిన్.

351

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు+ఐన= నరుడు అయిన; ఆది, ముని, అని= మొదటి ఋషి అని; హరి, సుతుఁడు+అని= దేవేంద్రుడికుమారుడని; హరి, సహాయుఁడు+అని= విష్ణువుకు తోడుపడేవాడని లేదా ఇంద్రుడికి సాయం చేసేవాడని; హరుచేతన్= శివుడివలన; వరములు+పడసిన, వాఁడు+అని= వరాలు సంపాదించినవాడని; సురలు+ఎల్లను= దేవతలందరు; వచ్చి= అరుదెంచి; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; పార్థున్= అర్జునుడిని; చూచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఈతడు నరుడనే ఆదిఋషి అనిస్తే, ఇంద్రుడికుమారు డనిస్తే, ఇంద్రుడికి సాయమొనరించే వాడనిస్తే, పరమశివుడిచేత వరాలు పొందిన వాడనిస్తే దేవతలు అందరూ వచ్చి అర్జునుడిని ప్రీతితో చూచారు.

వ. అర్జునుండు నయ్యమరావతీ విభవంబు సూచి హర్షించుచు అప్పరోగీయమాన మంగళహిత గీతావహిత

మానసుం డగుచు సిద్ధ మునిగణాశీర్వాదంబులు సేకొనుచుం జని, మాతలి నిర్దేశంబున దివ్య రథావతీర్ణుండై

352

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు; ఆ+అమరావతీ, విభవంబు+చూచి= ఆ అమరావతి వైభవం చూచి; హర్షించుచున్= సంతోషిస్తూ; అప్పరస్+గీయమాన, మంగళ, హిత, గీత+అవహిత, మానసుండు+అగుచున్= అప్పరసలచేత పాడబడుతున్న శుభాన్నీ శ్రేయస్సును కోరే పాటలయందు ఏకాగ్రమైన మనస్సు కలవాడు అవుతూ; సిద్ధముని, గణ+ఆశీర్వాదంబులు= సిద్ధులయొక్క, మునిగణాలయొక్క దీవనలు; చేకొనుచున్= స్వీకరిస్తూ; చని= వెళ్ళి; మాతలి, నిర్దేశంబునన్= మాతలి చెప్పిన చొప్పున; దివ్య, రథ+అవతీర్ణుండు+ఐ= దివ్యమైన తేరిసుంచి దిగినవాడై.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ అమరావతీ పట్టణవైభవం చూచి మిక్కిలి సంతోషించాడు. అప్పరసలు పాడిన మంగళహిత గీతికలు అతడిని మిగుల ఆకర్షించాయి. సిద్ధులు, ఋషులు అతడిని ఆశీర్వదించారు. వారి దీవనలు గైకొంటూ చని అర్జునుడు మాతలి సూచించిన మేరకు దివ్యరథంనుండి దిగాడు.

క. శతమఖునకు భువనావన । రతశీలున కఖిలదేవరాజుల్ని సమ

న్యైతునకు వజ్రాభిలో । న్నతపృథుభుజునకుఁ గృతప్రణాముం డయ్యెన్.

353

ప్రతిపదార్థం: శతమఖునకున్= నూరుయజ్ఞాలు చేసిన దేవేంద్రుడికి; భువన+అవన, రత, శీలునకు= లోకాలను రక్షించటంలో ఆసక్తితో కూడిన స్వభావం కలవాడికి; అఖిల, దేవ, రాజర్షి, సమన్వితనకున్= దేవముఖులైన, రాజముఖులైన వారందరితో కూడి ఉన్నవాడికి; వజ్ర+ఆభీల+ఉన్నత, పృథు, భుజనకున్= వజ్రాయుధంచేత (వజ్రాయుధాన్ని ధరించి ఉండటం చేత) భయంకరమైన, ఎత్తైన, పెద్దవైన బాహువులు కలవాడికి; (అర్జునుడు) కృత, ప్రణాముండు+అయ్యెన్= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడు అయ్యాడు- అంటే నమస్కరించాడని భావం.

తాత్పర్యం: లోకాలను కాపాడే అభినివేశంతో కూడిన స్వభావం కలవాడున్నా, సకల దేవర్షి, రాజర్షులతో కూడి ఉన్నట్టివాడున్నా, వజ్రాయుధాన్ని ధరించటం చేత భీతిగొల్పుతున్న ఎత్తైన పెద్ద భుజములు (బాహువులు) కలవాడున్నా అయిన దేవేంద్రుడికి అర్జునుడు నమస్కారం చేశాడు.

**చ. అనిమిషనాథుండుం బ్రచలితాంగద తుంగ భుజాయుగంబునం
దనయునిఁ గౌఁగిలించుకొని తత్క్షణజాత నితాంత సమ్మదం
బునఁ బులకాంకితాంగుఁ డయి మున్ను నిజాంకతలస్థుఁ జేసి య
త్యనఘు నిజానార్థమున నాదట నుంచెఁ గరంబు నెమ్మితోన్.**

354

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషనాథుండున్ (అనిమిషులు= రెప్పపాటులేనివారు, దేవతలు)= దేవతలరాజు దేవేంద్రుడుకూడ; ప్రచలిత+అంగద, తుంగ, భుజా, యుగంబునన్= ఎక్కువగా కదలుతున్న భుజకీర్తు లనే ఆభరణాలుగల ఎత్తైన పొడవైన చేతులతో; తనయునిన్= కొడుకును; కౌఁగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; తద్, క్షణ, జాత, నితాంత, సమ్మదంబునన్= ఆ క్షణంలో పుట్టిన ఎడతెగని సంతోషంతో; పులక+అంకిత+అంగుండు+అయి= గగుర్పాటు చెందిన దేహం కలవాడు అయి; మున్ను= ముందుగా; నిజ+అంక, తలస్థున్+చేసి= తన ఒడిలో ఉంచుకొని; అతి+అనఘున్= మిక్కిలి పాపంలేని వాడిని; కరంబు= మిక్కిలి; నెమ్మితోన్= ప్రీతితో; నిజ+ఆసన+అర్థమునన్= తన పీఠంయొక్క సగభాగంలో (అంటే అర్ధాసనంలో); ఆదటన్+ఉంచెన్= గౌరవంతో ఉంచాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు భుజకీర్తులు కదలగా పొడవుపాటిచేతులతో తన కొడుకును కౌఁగిలించుకొన్నాడు. అట్లా కౌఁగిలించుకొనటం చేత కలిగిన అమితమైన ఆనందంతో తత్క్షణమే ఆయనకు గగుర్పాటు కలిగింది. అట్లా కలిగిన రోమాంచంతో కూడిన దేహం కలవాడై, అర్జునుడిని తొలుత తన ఒడిలో ఆసీనుడిని కావించి, తదుపరి అర్ధాసన మిచ్చి మిక్కిలి ప్రేమతో సన్మానించాడు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ వాఙ్మయంలో రాజులు ఆప్తులకు అర్ధాసన మిచ్చి గౌరవించటం అత్యున్నతమైన మన్ననగా అభివర్ణించబడింది.

**క. లీ లైరావతకుంభా । స్ఫాలన కర్కశకరములఁ బలుమరును మరు
త్వాలకుఁ డంటుచు నుండె గు । ణాలంకృతుడైన పార్థునంగముఁ బ్రీతిన్.**

355

ప్రతిపదార్థం: లీలా+ఐరావత, కుంభ+ఆస్ఫాలన, కర్కశ, కరములన్= వినోదంగా ఐరావతంయొక్క కుంభస్థలాన్ని చరచటంచేత మొద్దుబారిన చేతులతో; పలుమరును= పెక్కుసారులు; మరుత్+పాలకుండు= దేవేంద్రుడు; గుణ+అలంకృతుండు+ఐన= మంచి గుణాలచేత అలంకరించబడిన; పార్థు+అంగమున్= అర్జునుడియొక్క దేహాన్ని; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అంటుచున్+ఉండెన్= స్పృశిస్తూ ఉండినాడు.

తాత్పర్యం: లీలాపూర్వకంగా ఐరావతంయొక్క కుంభస్థలాన్ని చరచటంచేత కరుకుబారిన చేతులతో పెక్కుమారులు దేవేంద్రుడు, మంచి గుణాలచేత భూషితుడైన అర్జునుడి దేహాన్ని స్పృశించాడు.

వ. ఇట్లధిక విలాసంబుతో సురవిలాసిని కర కలిత చారుచామీకర దండ చామర సమీరాలోల కుంతలం డగుచు సురరాజుతో నేకాసనంబున నున్న యప్పార్థుం బాకశాసను శాసనంబున దేవ గంధర్వ సిద్ధ విద్యాధరు లతిప్రీతి నర్పించి రంత. 356

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; విలాసంబుతో= హాయిలతో; సురవిలాసిని, కర, కలిత, చారు, చామీకర, దండ, చామర, సమీర+ఆలోల, కుంతలండు+అగుచు= దేవతాస్త్రీల చేతులతో పట్టుకొనబడిన, మనోహరమైన బంగారుదండం కల చామరాల నుండి వీచే గాలిచేత కదల్చబడుతున్న ముంగురులు కలవాడై; సురరాజుతోన్= దేవేంద్రుడితో; ఏక+ఆసనంబునన్+ఉన్న= ఒకే పీఠంపై ఉన్న; ఆ+పార్థున్= పృథక్పాడుకైన ఆ అర్జునుడిని; పాక, శాసను, శాసనంబునన్= దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞవలన; దేవ, గంధర్వ, సిద్ధ, విద్యాధరులు= దేవతలు, గంధర్వులు, సిద్ధులు, విద్యాధరులు; అతిప్రీతిన్= మిక్కిలి అనురక్తితో; అర్పించిరి= పూజించారు; అంత.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మిక్కిలి హాయిలు వారుతూ, దేవలోకంలోని సుందరాంగనలు మనోహరమైన బంగారు దండాలచేత ఒప్పారే చామరాలతో దేవేంద్రుడితో పాటు ఒకే ఆసనంలో ఉన్న అర్జునుడికి వీచారు. అప్పుడతడు ఆ గాలులతో కదలాడుతున్న ముంగురులతో మిక్కిలి శోభిల్లాడు. ఆ సురరాజుఆజ్ఞచేత అప్పుడు అర్జునుడిని దేవతలు, గంధర్వులు, సిద్ధులు, విద్యాధరులు మిగుల అనురక్తితో పూజించారు.

తే. పాకశాసనుపనుపునఁ బార్థుఁ డొక్క. మణిమయంబైన మహనీయ మందిరమున నెలమి గంధర్వ సంగీత హృద్యగోష్ఠి. నుండెఁ జెవులకు నుత్సవం బొందుచుండ. 357

ప్రతిపదార్థం: పాక, శాసను, పనుపునన్= దేవేంద్రుడి ఆజ్ఞవలన; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; ఒక్క; మణిమయంబు+బన= మణులతో నిర్మించబడిన; మహనీయ, మందిరమునన్= గొప్పభవనంలో; ఎలమిన్= ప్రీతితో; గంధర్వ, సంగీత, హృద్య, గోష్ఠిన్= గంధర్వుల యొక్క నృత్యగానాలతో మనోహరమైన గోష్ఠిలో; చెవులకున్+ఉత్సవంబు+బందుచుండన్= చెవుల పండుగ ఏర్పడుతుండగా; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడి ఆనతి చొప్పున అర్జునుడు ఒక మణిమయ భవనంలో వీనులకు విందైన గంధర్వ సంగీత గోష్ఠిలో కాలం గడుపుతున్నాడు.

విశేషం: గంధర్వులు సంగీత కోవిదులు. 'నృత్యం చ గీతం చ వాద్యం చ సంగీతమ్'- జంత్రగాత్రగాన సమన్వితమైన నృత్యం సంగీతం.

వ. అంత సూర్యాస్తమయ సమయంబునఁ జంధ్రుం డుదయించి సాంద్రచంద్రికావిలాసంబున దిగ్వినితల నలంకరించుచుండ, నిలింపపతి పంపున సాంపార నూర్వరి యర్జునసంగమకాంక్షంజేసి చంద్రికాధవక దుకూలంబు గట్టి మృగమద కర్పూర కుంకుమోన్నిశ్రిత సుగంధం బలఁది, వివిధ సురభి కుసుమ వినరంబులు ముడిచి, మణిమయ భూషణాలంకృతయై నిలుకడ వడసిన క్రొమ్మెఱుంగుఁ దీఁగయుంబోలె, మణిమయ

మంజీర ఝకం ఝక నినాదంబును, గంకణ, ఝణ ఝణత్కారంబును, గటికలాప కింకిణీ క్రీంకారంబును, మదనాజ్ఞా వాద్యఘోషంబునుంబోలె మ్రోయుచుండ, మందగమనంబునఁ బురందరనందను మందిరంబున కరుగుదెంచిన, నప్పురుషసత్తముండు భయభక్తిసంభ్రమంబులతోఁ బ్రత్యుత్థానంబును దండ ప్రణామంబునుం జేసి, కరకమలంబులు మొగిచి యిట్లనియె.

358

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; సూర్య+అస్తమయ, సమయంబునన్= సూర్యుడు అస్తమించేవేళ; చంద్రుండు+ఉదయించి (నిండుపున్నమి పండువెన్నెల అని గ్రహించాలి. సూర్యుడు అస్తమించటం- చంద్రుడు ఉదయించటం ఏకకాలంలో జరిగేది పూర్ణిమ తిథిలో మాత్రమే); సాంద్రచంద్రికా, విలాసంబునన్= తరపి వెన్నెల హాయిలుతో; దిశ్+వనితలన్= దిక్కులనే అంగనలను; అలంకరించుచు+ఉండన్; నిలింపవతి, పంపునన్= దేవేంద్రుడి ఆదేశాన్ని అనుసరించి; సాంపారన్= అందచందాలొలుకుతూ; ఊర్వశి= (స్వర్గంలోని అప్పరస); అర్జున, సంగమ, కాంక్షన్+చేసి= అర్జునుడి సంభోగం కోరి; చంద్రికా, ధవళ, దుకూలంబు, కట్టి= వెన్నెలవలె తెల్లనైన చీరను కట్టి; మృగమద, కర్పూర, కుంకుమ+ఉన్మిత్రిత, సుగంధంబు +అలది= కస్తూరితో, కప్పురంతో, కుంకుమ పువ్వుతో బాగా కలపబడిన చందనం పూసికొని; వివిధ, సురభి, కుసుమ, విసరంబులు= పలురకాలైన సువాసనలతో కూడిన పువ్వులచెండ్లు; ముడిచి= అలంకరించుకొని; మణిమయ, భూషణ+ అలంకృత+బ= మణులతో పొదగబడిన ఆభరణాలచేత అలంకరించబడిందై; నిలుకడ+పడసిన, క్రొమ్మెఱుంగున్+ తీఁ గయున్+పోలె= సుస్థిరమైన క్రొత్త మెఱుపుతీగ వంటిదై; మణిమయ, మంజీర, ఝకం ఝక, నినాదంబును= మణులతో పొదుగబడిన అందెల ఝకంఝక ధ్వనులున్నా; కంకణ, ఝణ, ఝణత్, కారంబును= చేతి కడియాల ఝణ ఝణ నిక్కణాలున్నా; కటికలాప= మొలనూలి యందలి; కింకిణీ= చిరుగంటల యొక్క; క్రీంకారంబును= 'క్రీం' అని వినిపించే మనోహరధ్వనులున్నా; మదన+ఆజ్ఞా, వాద్యఘోషంబునున్+పోలె= మన్మథుడి ఆజ్ఞను వెల్లడించే మృదంగాదివాద్యాల ధ్వనులవలె; మ్రోయుచుండ; మంద, గమనంబునన్= మెల్లమెల్లని నడకతో; పురందర, నందను, మందిరంబునకున్= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడి గృహానికి; అరుగుదెంచినన్= రాగా; ఆ+పురుష, సత్తముండు= ఆ పురుషశ్రేష్ఠుడు; భయ, భక్తి, సంభ్రమంబులతోన్= భయం, భక్తి, తొట్రుపాటులతో; ప్రత్యుత్థానంబును= తాను కూర్చున్న సీతంసుండి లేచి ఎదురేగటమున్నా; దండ, ప్రణామంబును= సాష్టాంగ నమస్కారం చేసి; కర, కమలంబులు= హస్తపద్మాలు; మొగిచి= ముకుళించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సూర్యుడు అస్తమించే వేళ చంద్రుడు ఉదయించి తరపి వెన్నెల వెల్లివిరియగా దిక్కులనే అంగనలకు అలంకారం తీర్చిదిద్దాడు. దేవేంద్రుడి ఆదేశంతో ఊర్వశి లావణ్య మొప్పారగా అర్జున సంభోగాన్ని అభిలషించి, వెన్నెల వలె తెల్లనైన చీర సింగారించుకొని మెల్లగా నడయాడుతూ బయలు వెడలింది. కస్తూరి, కర్పూరం, కుంకుమపువ్వుతో మర్దించబడిన శ్రీగంధం మైపుతగా ధరించింది. వివిధ పరిమళాలతో గుబాళించే పువ్వులచెండ్లు ముడిచింది. మణిస్థగితాలై మిరుమిట్లు కొలిపే ఆభరణాలు ధరించి స్థిరమైన మెరపుతీగవలె ప్రకాశించింది. మణులు పొదుగబడిన అందెల ఝకంఝక నినాదాలు, చేతి కంకణనిక్కణాలు, మొలత్రాటి చిరుమువ్వుల క్రీంకారనాదాలు వెరసి మన్మథుని ఆజ్ఞను, చాటే వాద్యధ్వనులవలె ధ్వనించాయి. అట్లా ఆమె మందగమనంతో పురందరనందనుడి (అర్జునుడి) మందిరం చేరింది. పురుషశ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు భయం, భక్తి, సంభ్రమం ముప్పిరిగొనే హృదయంతో ఆమెకు ఎదురేగి సాగిలి మ్రొక్కి, హస్తపద్మాలు మొగిచి ఇట్లా పలికాడు.

క. 'ననుఁ బుత్తస్నేహంబున । మనమున మన్నించి శుభసమగ్రునిఁ జేయం జనుదెంచి తీవు ముదమున । జనయిత్రీ! యేఁ గృతార్థజన్ముడ నైతిన్.'

359

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; పుత్ర, స్నేహంబునన్= పుత్రుడిపై కల అనురాగంతో; మనమునన్= మనస్సులో; మన్నించి= అభిమానించి; శుభ, సమగ్రునిన్+చేయన్= మంచిని నిండుగా చేకూర్చటానికి; ముదమునన్= సంతోషంతో; ఈవు= నీవు; చనుదెంచితి= వచ్చావు; జనయిత్రి!= అమ్మా! ఏన్= నేను; కృత+అర్థ, జన్ముడన్+ఐతిన్= ధన్యమైన జన్మ కలవాడినైనాను.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! నీవు నాపై గల పుత్రప్రేమతో నన్ను మన్నించటానికి సంతోషంతో ఇక్కడికి దయచేశావా? నీ రాకవలన నా జన్మ ధన్యమైంది'.

తే. అనిన నూర్వశి యిట్లను నాత్మనేత్ర । మధుపము లతని సౌందర్యమధువుఁ గ్రోలు

చుండఁ దమకంబు మీఠి యనూన ధర్మ । నిపుణుఁ డగు నర్జునునితోడ నెయ్య మొనర. 360

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఊర్వశి; ఆత్మ, నేత్ర, మధుపములు= తన కన్ను లనే తుమ్మెదలు; అతని= ఆ అర్జునుడి యొక్క; సౌందర్య, మధువున్= అందం అనే తేనెను; క్రోలుచుండన్= ఆస్వాదిస్తుండగా; తమకంబు, మీఠి= ఉద్వేగం ఎక్కువ కాగా; అనూన, ధర్మ, నిపుణుఁడు+అగు= గొప్ప ధర్మాన్ని తెలిసికొని ఉండటంలో నేర్పరి అయిన; అర్జునుని తోడన్; నెయ్యము+ఒనరన్= ప్రణయం ఒప్పేటట్లుగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= పలికింది.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చెప్పగా విని ఊర్వశి, తన కన్ను లనే తుమ్మెదలు అతడి సొగసు అనే తేనెను క్రోలుతుండగా, వలపుతమకంతో ధర్మాత్ముడైన అర్జునుడితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: ఊర్వశి నేత్ర మధుపాలు, అర్జును సౌందర్యమధువు క్రోలటం అనే చోట రూపకాలంకారం ఉన్నది.

చ. 'అనుపమశౌర్య! నీదు సముదగ్ర గుణంబులు నారదాది స

న్మునివరులెల్లఁ జెప్పఁగఁ బ్రమోదమునన్ భవదీయ సంగమం

బనిశముఁ గోరుచుం దగఁ బ్రయంబున వచ్చితి; నేను గోరఁగా

నను జనయిత్రి వంచు నొక నాయము వల్కెదు వక్రభాషలన్. 361

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, శౌర్య!= సాటిలేని శౌర్యం కలవాడా! (అన+ఉపమ= అనుపమ= ఉపమానం (పోలిక) చెప్పటానికి వీలులేని); నీదు= నీయొక్క; సమ్+ఉదగ్ర, గుణంబులు= గొప్ప మంచి లక్షణాలు; నారద+ఆది, సత్+ముని వరులు+ఎల్లన్= నారదుడు మొదలైన మంచి ఋషిశ్రేష్ఠు లందరు; చెప్పఁగన్= (పోగడి) చెప్పగా; ప్రమోదమునన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో; భవదీయ, సంగమంబు= నీయొక్క పాండు; అనిశమున్, కోరుచున్= ఎల్లప్పుడు కాంక్షిస్తూ; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; వచ్చితిన్= వచ్చావు; నేను, కోరఁగాన్= నేను అభిలషిస్తే; ననున్= నన్ను; జనయిత్రివి= తల్లివి; అంచున్= అంటూ; వక్రభాషలన్= వంకర మాటలతో; ఒక, నాయము= ఏదో ఒక ధర్మం; పల్కెదు= మాటాడతావు.

తాత్పర్యం: 'సాటిలేని పరాక్రమంకల ఓ అర్జునా! నీ గొప్పగుణాలు నారదుడు మున్నగు మహర్షులు పొగడి చెప్పగా విని, సంతోషించి, నీ పాండు కోరి ప్రీతితో నీవద్దకు వచ్చాను. కాని, నీవు నన్ను తల్లిగా సంభావించి వంకరమాటలతో ఏదో ఒక న్యాయం పలుకుతున్నావు. ఇది ఎంత విడ్డూరం!

తే. నీకు నేనాటి తల్లిని నిజము సెపుము? । యమరలోకంబు వేశ్యలమైన మాకు

నిట్టి తగవులు నడవ వహీనభాషా । వీర్య! యిచ్చట వావులు వెదకఁజనదు. 362

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; ఏనాటి, తల్లిని= ఏ దినం (కాలం)లో అమ్మను; నిజము= సత్యం; చెప్పము+అ= చెప్పుము; అమర, లోకంబు, వేశ్యలము+ఐన, మాకున్= స్వర్గలోకానికి చెందిన వేశ్యలమైన మాకు; ఇట్టి, తగవులు= ఇట్టి ధర్మాలు; అహీన, బాహు వీర్య! = గొప్ప బాహుబలం కలవాడా!; నడవవు= అస్వయించవు; ఇచ్చటన్= ఈ స్వర్గలోకంలో; వావులు= వరుసలు (పుట్టుకకు సంబంధించిన అనుబంధాలు); వెదకన్+చనదు= అన్వేషించకూడదు.

తాత్పర్యం: గొప్ప బాహుబలం కల ఓ అర్జునా! నీకు నేను ఏ నాడు తల్లి నయినాను? నిజం చెప్పుము. మేము దేవలోకానికి చెందిన వేశ్యలం. ఇట్టి న్యాయాలు, వావి వరుసలు ఇక్కడ వెదకరాదు.

విశేషం: ఊర్వశి అర్జునుడిని సంబోధించే విధం తెలుపతగింది. 'అనుపమశౌర్య', 'అహీన బాహు వీర్య, ఈ సంబోధనలలో ఊర్వశి తనవలపు కూరి పెట్టింది. భూలోకంలోని ధర్మం వేరు. స్వర్గంలోని ధర్మం వేరు. భూలోకంలోని వేశ్యలకే వావివరుసలు లేనపుడు, ఇక కేవలం భోగపరాయణమైన స్వర్గంలోని వేశ్యలకా వావివరుసలు? - అనే ప్రశ్న ఊర్వశి మాటలలో అంతర్నిర్భతం.

వ. ఈ లోకంబున వనితలుఁ బురుషులు విచ్చలవిడిఁ గ్రీడింతు; రిచ్చటి కిది యనిందితంబైన యాచారంబు; నీవును బ్రదివంబునకు వచ్చిన యప్పుడ దివ్యపురుషుండవు గావున నా మనోరథంబు సఫలంబుగా మందార మంజుల మంజరీ మకరంద పాన మత్తు మధుకర గాన మనోహర స్థలంబులను, మేరు శైల కందరంబులను, మంద పవనంబులు గల నందనాది వనంబులయందును, నితాంత కాంత వికసిత కనకారవింద సమధిక సారభ సంవాసిత మహానంద కందంబులైన మందాకినీ తీర మణిమయ వేదికలయందును, జంబ్రికాసుందరంబులైన సికతాతలంబులను, మఱియు నిర్జర విహార స్థానంబుల ననవరత సురత కేళీ సౌఖ్యాంబుధి నన్ను నోలలార్చు' మనిన, నిర్వికార ధైర్యధుర్యుండై యర్జునుం డిట్లనియె. 363

ప్రతిపదార్థం: ఈ, లోకంబునన్= ఈ స్వర్గంలోకంలో; వనితలున్= స్త్రీలు; పురుషులు= మగవారు; విచ్చలవిడిన్= స్వతంత్రంగా, (ఇష్టానుసారంగా); గ్రీడింతురు= వినోదిస్తారు; ఇచ్చటికి+ఇది= ఈలోకంలో ఇది; అనిందితంబు+ఐన= తప్పుకాని; ఆచారంబు= సంప్రదాయం; నీవును; బ్రదివంబునకున్= స్వర్గానికి; వచ్చిన+అప్పుడు+అ= వచ్చినప్పుడే; దివ్య పురుషుండవు= దేవత్వం గల పురుషుడివి; కావునన్= కాబట్టి; నా, మనోరథంబు= నా కోరిక; సఫలంబుగా= ఫలించేటట్లుగా (అంటే ఈడేరేటట్లుగా); మందార, మంజుల, మంజరీ, మకరంద, పాన, మత్త, మధుకర, గాన, మనోహర, స్థలంబులను= మందార వృక్షాలయొక్క సుకుమారమైన పువ్వుల గుత్తులలోని తేనెలను త్రాగి మదించిన తుమ్మెదల పాటలచేత మనస్సును హరించే చోటులలో; మేరు, శైల, కందరంబులను= బంగారు కొండలోని గుహలలో; మంద, పవనంబులు+కల= పిల్ల తెమ్మెరలు వీచే; నందన+ఆది, వనంబుల+అందును= నందనం మొదలుగా గల తోటలలో; నితాంత, కాంత, వికసిత, కనక+అరవింద, సమధిక, సారభ, సంవాసిత, మహా+ఆనంద, కందంబులు+ఐన= ఎడతెగని, వెలుగు సొగసు చిమ్ముతూ, వికసించిన బంగారు తామరపువ్వులనుండి వెలువడే ఎక్కువ సువాసనలతో నిండి గొప్ప ఆనందానికి నిలయాలైన; మందాకినీ, తీర, మణిమయ, వేదికల+అందును= స్వర్గలోకంలోని గంగానది ఒడ్డున కల మణులతో నిర్మితమైన అరుగుల మీదను; చంద్రికా, సుందరంబులు+ఐన= వెన్నెల సొంపారిన; సికతా, తలంబులను= ఇసుక తిన్నెలపైనను; మఱియు; నిర్జర, విహార, స్థానంబులన్= దేవతలు వినోదించే చోటులలో; (నిర్జరులు= ముసలితనంలేని వారు, దేవతలు); అనవరత, సురత, కేళీ, సౌఖ్య+అంబుధి= ఎడతెగని సంభోగ క్రీడయొక్క సౌఖ్యమనే సముద్రంలో; నన్నున్; ఓలలార్చుము+అనినన్= తేలించుమని చెప్పగా; నిర్వికార ధైర్య, ధుర్యుండు+ఐ= వికారం చెందని ధైర్యం వహించినవాడై; అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ స్వర్గలోకంలో స్త్రీ పురుషులు విచ్చలవిడిగా శృంగార సంభోగాలు అనుభవిస్తారు. ఇది ఇక్కడ తప్పు కాదు. నీవు స్వర్గానికి వచ్చిన దివ్యపురుషుడివి. నీవుకూడ ఇచటి ఆచారాలు పాటించవలసి ఉన్నది. ఇచట శృంగార రసానుభూతికి ఉద్దీపన విభావాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. ఇచట మందార కల్పవృక్షాల, సుకుమారాలైన పూలగుత్తులు, ఆ పూలగుత్తులలోని తేనెలను క్రోలి మత్తిల్లి ఝంకరించే తుమ్మెదల గాన మాధుర్యాలు, బంగారు కొండ గుహలు, పిల్ల తెమ్మెరలు సయ్యాటలాడే నందనోద్యానవనం, వెలుగు వెల్లువ వెదజల్లే పాందామరలు వికసించే మిన్నేటి జాలులు, ఆ మిన్నేటి తీరంలో పాందామరల నెత్తావులు గుబాళించే మణిమయ వేదికలు, వెన్నెల సొగసులు ప్రతిఫలించే ఇసుక తిన్నెలు, ముసలితనం లేని వేలుపుజంటలు విహరించే క్రీడాస్థలాలు ఉన్నాయి. ఇక నీవు నన్ను ఎడతెగని రత కేళీ సౌఖ్యసముద్రంలో ఓలలాడించుము'- అని ఊర్వశి ప్రణయ పరవశత్వంతో పలుకగా, నిర్వికారుడై చలించని స్థైర్యంతో అర్జునుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం. స్వర్గలోకంలో గంగానది పేరు మందాకిని. భూలోకంగం పేరు భాగీరథి. పాతాళ లోక గంగ పేరు భోగవతి. మందారం- కల్పవృక్షాలలో ఒకటి. వేల్పునూను, కల్పవృక్షం కోరిన కోరికలు ఇచ్చే దేవవృక్షసామాన్యం. ఇవి అయిదు. 1. మందారం 2. పారిజాతం 3. సంతానం 4. కల్పకం 5. హరిచందనం.

క. 'ఓహో! యిమ్మెయి ధర్మ, ద్రోహోక్తులు పలుకక దగునె? దోషం బది గా

దే? హరి హరి! మనమునక దగ, వ్రాహింపక నన్ను, బలుకు టుచితమె నీకున్?

364

ప్రతిపదార్థం: ఓహో! (ఆశ్చర్యాన్ని ప్రకటించే శబ్దం); ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; ధర్మద్రోహ+ఉక్తులు= ధర్మానికి ద్రోహం కలిగించే మాటలు; (ద్రోహమంటే కీడు తలచటం); పలుకన్+తగునె?= మాటాడదగునా?; దోషంబు+అది+కాదె= అది దోషం కాదా! (అది అంటే వావివరుసలు లేని స్వేచ్ఛాశృంగారం); హరి హరి= కృష్ణ కృష్ణా! (వినరాని మాటలు చెవిని పడినప్పుడు హరి హరి! అని భగవన్నామ స్మరణం చేయటం పరిపాటి); మనమునన్= మనస్సులో; తగవు= న్యాయం (వావివరుస); ఊహింపక= యోచించక; నన్నున్+పలుకుట= నాతో (ఈవిధంగా) మాట్లాడటం; నీకున్= నీకు; ఉచితమె= తగునా?

తాత్పర్యం: 'ఓహో! ఈ విధంగా ధర్మానికి కీడు చేసే పలుకులు పలకటం నీకు తగునా! విచ్చలవిడి శృంగారం దోషం కాదా? హరి హరి! ఎంతటి మాట వినవలసి వచ్చింది? నీ మనస్సులో ఏ మాత్రం న్యాయం (వావివరుస) ఆలోచించక ఈ విధంగా మాట్లాడటం నీకు తగునా?

విశేషం: ఊర్వశి వినరించిన ప్రణయవేదాంతం ప్రపంచవాజ్మయంలో అచ్చటచ్చట విశిష్టతను రూపొందించుకొన్నది. అర్వాచీన పారశీక వాజ్మయంలో ఉమరుఖయ్యాము ఊర్వశికి పొట్టితమ్ముగుర్ర. మనుచరిత్రంలోని వరాధిని ఊర్వశికి చిన్నారి చిట్టి చెల్లెలే కదా!

ఊర్వశి యర్జును నపుంసకునిగా శపించుట

వ. జగంబులు పుట్టింపను మనుపను సమయింపను గర్తలైన దేవతలకు నెట్లు నడచిన నెగ్గు లేదు; నేను గర్వభూమిని జనియించితి; సత్కర్మవరుండ నైన నాకు నిచ్చటి యాచారం బుచితంబు గాదు; మదీయ వంశకర్త యైన పురూరపునకు బత్తివైన కారణంబునను, బురందరునకు బరిచర్య యొనర్చుటం జేసియు

నాకు జనని వగుట సందియంబు లేదు; తల్లీ! నన్నుం బుత్రవాత్సల్యంబునం జూడు' మనిన మదనబాణపీడితయై కోపారుణిత నయనంబుల నర్జునుం జూచి యూర్వశి 'యేను గామించి వచ్చిన నా మనోరథంబు విఫలంబుఁ జేసిన వాడవు; నీవు మర్త్యలోకంబున మానవర్జితంబుండవై మానినీమధ్యంబున నపుంసకుండవై యుండు' మని శాపం బిచ్చి నిజగృహంబునకుఁ జనియె; నంతఁ బ్రభాత సమయంబునఁ దద్యుత్తాంతం బంతయు విని సురపతి కొడుకున కిట్లనియె. **365**

ప్రతిపదార్థం: జగంబులు= లోకాలు; పుట్టింపను= సృష్టించటానికి; మనుషను= కాపాడటానికి; సమయింపను= అయింపటానికి; కర్తలు+ఐన= చేసేవారైన; దేవతలకున్= స్వర్గలోకవాసులకు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; నడచినన్= ప్రవర్తించినప్పటికిని; ఎగ్గు= కీడు; లేదు= ఉండదు; నేను; కర్మభూమిని= కర్మ ప్రధానంగా కల భూమిలో; జనియించితి= పుట్టాను; సత్, కర్మ, పరుండను+ఐన= మంచి పనులు చేయటంలో నిష్ఠకలవాడినైన నాకున్; ఇచ్చటి= ఈ స్వర్గలోకంలోని; ఆచారంబు= సంప్రదాయం (పాటించటం); ఉచితంబు, కాదు= మంచిది కాదు; మదీయ, వంశ, కర్త+ఐన= నా వంశానికి నిర్మాత అయిన; పురూరపునకున్= పురూరపుడు అనే రాజుకు; పత్నివి+ఐన, కారణంబునను= భార్యవైన హేతువుచేతనున్నా; పురందరునకున్= ఇంద్రుడికి; పరిచర్య= సేవలు; ఒనర్చుటన్+చేసియు= చేయటంచేతనున్నా; నాకు; జననివి+అగుట= తల్లివి అనటం; సందియంబు, లేదు= సందేహంలేదు; తల్లీ!= ఓ జననీ!; నన్నున్= నన్ను; పుత్ర వాత్సల్యంబునన్+చూడుము= పుత్రుల పట్ల ఉండే ప్రేమతో చూడుము; అనినన్= అని అనగా; మదన, బాణ, పీడిత+ఐ= మన్మథుడియొక్క బాణాలచేత పీడించ బడిందై; కోప+అరుణిత, నయనంబులన్= ఆగ్రహించేత ఎర్రనైన కన్నులతో; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; ఊర్వశి; ఏను= నేను; కామించి= వలపుకొని; వచ్చినన్= అరుదెంచగా; నా, మనోరథంబు= నా కోరిక; విఫలంబున్+చేసినవాడవు= వ్యర్థం చేసినావు; నీవు; మర్త్య, లోకంబునన్= భూలోకంలో; మాన, వర్జితంబు+ఐ= అభిమానం లేని వాడివై; మానినీమధ్యంబునన్= ఆడువారి మధ్య; నపుంసకుండవు+ఐ= మగతనంలేనివాడివై; ఉండుము; అని; శాపంబు+ఇచ్చి= శాపాన్ని ఇచ్చి; నిజ, గృహంబునకున్+చనియెన్= తన ఇంటికివెళ్ళింది; అంతన్= అటుపిమ్మట; ప్రభాతసమయంబునన్= తెల్లవారటం కాగా; తద్+ యుత్తాంతంబు+ అంతయు= ఆ జరిగిన కథ అంతటిని; విని= ఆలకించి; సురపతి= దేవేంద్రుడు; కొడుకునకు= కుమారుడికి అంటే అర్జునుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: సృష్టి స్థితి లయ శక్తులు కల దేవతలు ఎట్లా ప్రవర్తించినా వారికి చెల్లుబాటు అవుతుంది. నేను 'కర్మభూమి'లో జన్మించినవాడిని. సత్కర్మనిష్ఠచేత తరింప గోరే వాడిని. నీవు మా వంశకర్త అయిన పురూరపుడికి భార్యవు. నా తండ్రి అయిన ఇంద్రుడికి పరిచారికవు. కావున నాకు జనయిత్రివి. నన్ను నీవు పుత్రవాత్సల్యంతో చూడుము తల్లీ!- అని అర్జునుడు ఊర్వశితో చెప్పాడు. ఊర్వశికి కోపం వచ్చింది. మదనబాణపీడిత అయిన ఆమె 'నేను నిన్ను వలచి వస్తే నా కోరిక వమ్ము చేశావు. కాబట్టి నీవు భూలోకంలో నపుంసకుడివై, మానినీమధ్యంలో మానరహితుడివై ఉండుము' - అని శాపం ఇచ్చింది. ఆ రాత్రి జరిగిన సంగతులు తెల్లవారిన పిమ్మట దేవేంద్రుడు విని తన కుమారు డైన అర్జునుడితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: అర్జునుడు తాను 'కర్మభూమి'లో జన్మించినట్లు ఊర్వశితో నొక్కి వక్కాణించాడు. భారతదేశాన్ని కర్మభూమిగా పలువురు అభివర్ణించి ఉన్నారు. ఇచట 'కర్మభూమి' అంటే అంతరార్థ మేమిటి? కర్మభూమి అంటే కర్మ చేసేభూమి అని అర్థం చెప్పితే కర్మ చేయని భూమి ఎక్కడైన ఉన్నదా? అని ఎదురు ప్రశ్న వస్తుంది. దీనికి అర్జునుడు ప్రయోగించిన తదుపరి వాక్యం 'సత్కర్మపరుండైన నాకు ఇచటి ఆచారంబు ఉచితంబు గాదు' అనే దాన్ని తోడు చేసికొని యోచించవలసి ఉన్నది.

'కర్మసిద్ధాంతం' జగత్ ప్రసిద్ధమైనట్టిది. సత్కర్మ చేస్తే పుణ్యం కలుగుతుంది. దుష్కర్మ ఆచరిస్తే పాపం వస్తుంది. కర్మఫలం అవశ్యం అనుభోక్తవ్యం' - అనేవి కర్మ సిద్ధాంతం లోని మూలసూత్రాలు. కాబట్టి, కర్మ సిద్ధాంతంలో నమ్మకం గల స్థలం 'కర్మభూమి' - అని నిర్వచించవచ్చు. అర్జునుడు చెప్పినట్లు 'కర్మభూమి' లో పుట్టి, కర్మసిద్ధాంతంపై నమ్మకం ఉన్న వారికి తరణోపాయం 'సత్కర్మ పరత్వమే'.

క. 'నీయట్టి ధైర్యవంతుని । నే యుగముల నైనఁ గాన మెన్నండును; ధ

ర్యాయత్తమతివి; మునులకు । నీ యింద్రియజయము గీర్తనీయము తండ్రీ!

366

ప్రతిపదార్థం: తండ్రీ!= ఓ ప్రియకుమారా! (తండ్రీ తన కొడుకును ప్రియమార 'తండ్రీ!' అని సంబోధించటం తెలుగులో అనుభవ ఆమ్రేడితం); నీ+అట్టి, ధైర్యవంతునిన్= నీబోటి ధీరత్వం కలవాడిని; ఏ+యుగములన్+ఐనన్= ఏకాలాల్లోనైనా (యుగం దీర్ఘకాలానికి కాలమానం); ఎన్నండును= ఎప్పుడును; కానము= చూడం; (నీవు) ధర్మ+ఆయత్తమతివి= ధర్మానికి స్వాధీనమైన బుద్ధి కలవాడివి; నీ+ఇంద్రియ, జయము= నీవు ఇంద్రియాలపై సాధించిన గెలుపు; మునులకు= మౌనంతో తపస్సు కావించే ఋషులకు; కీర్తనీయము= పొగడతగింది.

తాత్పర్యం: 'తండ్రీ! నీవు ధర్మాత్ముడివి. నీవంటి ధైర్యవంతుని ఏకాలంలోకూడ చూడలేదు. నీవు ఇంద్రియాలపై సాధించిన విజయం ఋషీశ్వరులు కూడ కీర్తించతగింది.

తే. అనఘ! యూర్వశి యిచ్చిన యట్టి శాప । మనుభవింపంగ వలయు నీ కవనియందు;

నింక మీ పదుమూడవయెడ నుత్త । సరణి నజ్ఞాతవాసంబు సలుప వలయు.

367

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవైన ఓ అర్జునా!; ఊర్వశి+ఇచ్చిన+అట్టి, శాపము= ఊర్వశి ఇచ్చిన శాపం; నీకు+అనుభవింపంగవలయున్= నీకు అనుభవించక తప్పదు; అవనియందున్= భూలోకంలో; ఇంక= ఇకమీద; మీ, పదుమూడవ, ఏడం= (మీరు చేసిన ప్రతిజ్ఞలోని) పదుమూడవ సంవత్సరం; సత్యసరణిన్= సత్యాన్ని పాటించే పద్ధతిని బట్టి; అజ్ఞాతవాసంబు= ఇతరులకు తెలియనట్టి నివాసచర్య; సలుపవలయున్= నెరవేర్చాలి.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ అర్జునా! ఊర్వశి ఇచ్చిన శాపం భూలోకంలో నీవు అనుభవించక తప్పదు. మీరు అన్నమాట ప్రకారం పదుమూడవ సంవత్సరం అజ్ఞాతవాసం చేయవలసి ఉన్నది కదా!

వ. అక్కాలంబున నీవు షండరూపంబునఁబ్రచ్చున్నుండవై, రాజకన్యకలకు నృత్యంబు గఱపుచుండి, తదంత్యంబున శాపమోక్షంబు వడయు' మని యనుగ్రహించె; 'నీ యాఖ్యానంబు విన్న పుణ్యపురుషులు సకలదులిత విముక్తు లగుదు' రని చెప్పి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె.

368

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో; ఈవు; షండ, రూపంబునన్= నపుంసక ఆకృతితో; ప్రచ్చున్నుండవై= ఇతరులకు తెలియనట్టి వాడివై; రాజ కన్యకలకు= రాజుగారి పుత్రికలకు; నృత్యంబున్= నాట్యాన్ని; కఱపుచుండి= నేర్పుచుండి; తద్+అంత్యంబునన్= ఆ పదుమూడవ సంవత్సరం చివర; శాపమోక్షంబు= శాపంనుండి విముక్తి; పడయుము= పొందుము; అని; అనుగ్రహించెన్= దయ చూపించాడు; ఈ, ఆఖ్యానంబు= ఈ కథ; విన్న= వినిన; పుణ్యపురుషులు= మంచివారు; సకల, దులిత, విముక్తులు+అగుదురు= అన్ని పాపాల నుండి నిష్క్రమి చెందుతారు; అని= అంటూ; చెప్పి; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయను డనే ఋషి; జనమేజయునకు= జనమే జయుడనే మహారాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నీవు నపుంసకరూపంలో మారువేషంతో రాజకన్యలకు నాట్యం నేర్పుతూ ఉంటావు. ఆ గడువు తీరగానే శాపవిమోచనం కలుగుతుంది'- అని ఇంద్రుడు అర్జునుడిపై దయ చూపాడు. 'ఈ కథ విన్న పుణ్యపురుషులు సమస్తపాపాలనుండి విముక్తులు కాగల'రని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి చెప్పాడు.

విశేషం: వైశంపాయనుడు వేదవ్యాస మహర్షి శిష్యుడు, వ్యాసుడు భారత ఇతిహాసాన్ని వ్రాసిన మహనీయుడు. అతడు పాండవులకు కౌరవులకు సమకాలీనుడు. భారత కథలో విశిష్ట భూమిక నిర్వహించినవాడు. మహాభారతయుద్ధం అయిన తర్వాత వ్యాసమహర్షి భారతకథను ఎనిమిదివేల శ్లోకాలతో రచించాడు. దానికి 'జయ' మని పేరు. తదుపరి వ్యాసశిష్యులు ఐదుగురు వైశంపాయనుడు, సుమంతుడు, సైలుడు, జైమిని, శుకుడు పంచభారతాలు వ్రాశారు. వైశంపాయన మహర్షి వ్రాసిన భారతం ఇరవైనాలుగు వేల శ్లోకాలు కలది. జనమేజయుడు చేసిన సర్పయాగంలో పరించబడింది. ప్రధానశ్రోత జనమేజయుడు. అర్జునుడి కుమారుడు అభిమన్యుడు. అభిమన్యుడి కొడుకు పరీక్షిత్తు. పరీక్షితుడి పుత్రుడు జనమేజయుడు. జనమేజయుడు చేసిన సర్పయాగంలో వైశంపాయనమహర్షి తన భారతాన్ని వినిపించాడు. తర్వాత నైమిశారణ్యంలో శౌనకాది మహర్షులకు ఉగ్రశ్రవసుడు అనే సూతుడు ఏకలక్షశ్లోక సంభృతమైన మహాతిహాసం మహాభారతాన్ని వినిపించాడు. నైమిశారణ్యంలో కులపతి శౌనకుడు పన్నెండేండ్లు సత్రయాగం నిర్వహించాడు. అచటి ప్రధానశ్రోతలు శౌనకాదిమహర్షులు. మహాభారత ప్రోక్తసూతుడు ఉగ్రశ్రవసుడు. అందువలనే మహాభారతంలోని ఆశ్వాసారంభాల్లో 'అక్కథకుండు శౌనకాది మహామునులకుం జెప్ప'. 'దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె'- అనే వాక్య విశేషాలు కనిపిస్తాయి.

**సీ. వజ్రాస్త్ర మాదిగా వరదుడై వివిధ ది । వ్యాస్త్రముల్ పార్థున కమర నిచ్చి,
తత్ప్రయోగంబులుఁ దద్రహస్యంబులుఁ । దన్నివర్తనములుఁ దడయ కపుడ
దయ నుపదేశించి 'దారుణాహవములం । దవిజేయ వీర్యుండ వగుము పేల్చి'
నని మహాసాహార్షుడై చిత్రసేనుడన్ । గంధర్వపతితోడ గారవమున**

**ఆ. వజ్రధరుఁడు గీతవాద్యనృత్యంబులు । గఱవఁ బంచే బార్ధుఁ గడఁగి, యిట్లు
లమరనాథునొద్ద నర్జునుం డుండ నే । నేఁడు లలిగె నిట మహీతలమున. 369**

ప్రతిపదార్థం: వజ్రధరుఁడు= దేవేంద్రుడు; వజ్ర+అస్త్రము+ఆదిగా= వజ్ర మనే అస్త్రం మొదలుగా; వరదుఁడు+ఐ= కోరికలను ఇచ్చేవాడై; వివిధ, దివ్య+అస్త్రముల్= పెక్కుదివ్యాలైన అస్త్రాలు; పార్థునకు= అర్జునుడికి; అమరన్+ఇచ్చి= అనువయ్యేటట్లు ఇచ్చి; తద్+ప్రయోగంబులున్= వాటి అనుసంధానాలు; తద్+రహస్యంబులున్= అందలి లోగుట్టు; తద్+నివర్తనములున్= వాటి ఉపసంహారాలు; తడయక= ఆలస్యంలేకుండ; అపుడు+అ= అపుడే; దయన్= కరుణతో; ఉపదేశించి= నేర్పి; దారుణ+ఆహవములందు= ఘోరయుద్ధాలలో; పేర్చిన్= గౌరవంతో; అవిజేయ, వీర్యుండవు+అగుము= జయింపరాని బలం కలవాడివి కమ్ము; అని= అని చెప్పి; మహా, సాహార్షుఁడు+ఐ= గొప్ప సుహృద్భావం కలవాడై; చిత్రసేనుఁడు+అన్= చిత్రసేనుడు అనే పేరు గల; గంధర్వపతితోడన్= గంధర్వరాజుతో; గారవమునన్= గొప్పగా; గీత, వాద్య, నృత్యంబులు= పాటలు, జంత్రాలు, నృత్యాలు అంటే సంగీతశాస్త్రం ('గీతం చ వాద్యం చ నృత్యం చ సంగీతమ్'); పార్థున్= అర్జునుడిని; కడఁగి= పూని; కఱపన్+పంచెన్= నేర్పటానికి నిర్దేశించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అమరనాథు+బద్ధన్= దేవేంద్రుడి దగ్గర; అర్జునుండు+ ఉండన్= అర్జునుడు ఉండగా; ఇట= ఇక్కడ; మహీతలమునన్= భూలోకంలో; ఏను+ఏఁడులు= ఐదు సంవత్సరాలు; అరిగెన్= గడచిపోయాయి.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు వజ్రాస్త్రం మున్నగు దివ్యాస్త్రాలను అర్జునుడికి అనుగ్రహించాడు. ఆ అస్త్రాల ప్రయోగ విధానాలు, అందలి లోగుట్టులు, వాటి ఉపసంహార మార్గాలు అన్నిటిని దయతో వెనువెంటనే ఉపదేశించాడు.

‘ఘోరసంగ్రామాలలో జయించరాని బలంతో విక్రమించుము’- అని దీవించి గొప్ప సుహృత్భావంతో చిత్రసేనుడనే గంధర్వరాజుదగ్గర అర్జునుడు గీతవాద్యనృత్య విద్యలు నేర్చుకొనటానికి ఏర్పాటు చేశాడు. ఈ విధంగా దేవేంద్రుడి దగ్గర అర్జునుడు ఉండగా భూలోకంలో ఐదు సంవత్సరాలు గడిచాయి.

విశేషం: అర్జునుడు స్వర్గలోకంలో గడిపిన కాలం భూలోకకాలమానం ప్రకారం ఐదు సంవత్సరాలు. మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది - “గృహీతాస్త్రస్తు కౌంతేయో, భ్రాతృన్ సస్మార పాండవః । పురందర నియోగాచ్చ పంచాబ్జమవసత్ సుఖీ॥” (సం. 3.45.5) ప్రాచీన భారతీయ వాఙ్మయం దేవమానం వేరు, భూలోకకాలమానం వేరు- అని నిర్దుష్టంగా నిర్ణయించి చెప్పింది. నేడు విజ్ఞాన శాస్త్రజ్ఞులు రోదసీయానయుగంలో భూలోక కాలమానం వేరు, రోదసీ కాలమానం వేరు- అని చెప్తున్నారు. ఇది సామాన్యల మేధకు అందే యోచన కాదు.

వ. అంత నొక్కనాఁడు రోమశుం డను మహాముని యింద్రునొద్దకు వచ్చి సురగణపూజితుండై సురేంద్రుతో నేకాసనంబున నున్న యర్జునుం జూచి యాశ్చర్యం బంది యింద్రున కిట్లనియె. 370

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక దినం; రోమశుండు+అను= రోమశు డనే పేరున్న; మహా, ముని= గొప్పఋషి; ఇంద్రు+ఒద్దకు, వచ్చి= ఇంద్రుడి కడకు వచ్చి; సుర, గణ, పూజితుండు+ఐ= దేవతల సముదాయంచేత అర్పించబడినవాడై; సురేంద్రుతోన్= దేవేంద్రుడితో; ఏక+ఆసనంబునన్= ఒకే పీఠంపై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; అర్జునున్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; ఆశ్చర్యంబు+అంది= అచ్చెరువు పొంది; ఇంద్రునకు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: తరువాత ఒకానొక రోజు రోమశుడు అనే గొప్పముని ఇంద్రునికడకు వచ్చాడు. రోమశుడిని దేవతలందరు అర్పించారు. దేవేంద్రుడితో పాటు అర్ధాసనంపై ఆసీనుడై ఉన్న అర్జునుడిని చూచి, ఆశ్చర్యం పొంది, ఇంద్రుడితో రోమశుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

క. ‘కోరి యనేకయుగంబు ల । పారతపోయుక్తు లైనవారికిఁ బడయన్ దూరము నీ సభ, మఱి నీ । కారుణ్యం బంతకంటెఁ గడు ధ వ్యెందున్. 371

ప్రతిపదార్థం: కోరి= అభిలషించి; అనేక, యుగంబులు= పెక్కు యుగాలు; అపార, తపన్+యుక్తులు+ఐన వారికిన్= మితిలేని తపస్సుతో కూడినవారికి; నీ, సభ= నీసభ; పడయన్+దూరము= పొందటానికి దూరమైనది; మఱి= ఆపైన; నీ, కారుణ్యంబు= నీ దయ; ఎందున్= ఎచటనైనను; అంతకంటెన్= దానికంటె కూడ; కడు= మిక్కిలి; ధవ్యు= దూరం.

తాత్పర్యం: ‘పెక్కుయుగాలు కోరి దీక్ష వహించి గొప్పతపస్సు చేసినవారు కూడ నీ కొలువుకూటం చేరుకోలేరు. అది వారికికూడ సుదూరం. ఒకవేళ ఇంత సుదూరమైన నీ కొలువుకూటం చేరుకొన్నా నీదయ సంపాదించటం అంతకంటె కష్టం.

వ. అట్టియందు నీతో నొక్కట నేకాసనం బెక్కి నీ రెండవమూర్తియుంబోలె నున్న యిమ్మునుజుం డెందులవాఁ డెవ్వఁ డనిన నమ్మునీంద్రునకు దేవేంద్రుం డిట్లనియె. 372

ప్రతిపదార్థం: అట్టియందు= అట్టిది ఆ విధంగా ఉంటే, (నీ సభ దుర్లభం, నీదయ అంతకంటె దుర్లభం)- అట్టిదానిలో; నీతోన్+ఒక్కటన్= నీతోపాటు ఒకటిగా; ఏక+ఆసనంబు= ఒకే పీఠం; ఎక్కి= అధిరోహించి; నీ, రెండవ, మూర్తియున్, పోలెన్=

నీ రెండవ స్వరూపంవలె; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఈ+మనుజుండు= ఈ మానవుడు; ఎందులవాడు= ఎక్కడివాడు?; ఎవ్వడు= ఎవడు?; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఆ ఋషివరేణ్యుడికి; దేవ+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; ఇల్లు+ అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అటువంటి స్థితిలో, నీతోపాటు నీ అర్ధాసనం ఎక్కి నీ రెండవ మూర్తియా? అన్నట్లు తోచే ఈ మానవుడు ఎవడు? ఎక్కడివాడు?'- అని అడుగగా, ఆ మునిశ్రేష్ఠునికి దేవేంద్రుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'నరుఁ డను మహర్షి యీతఁడు । నరలోకమునందుఁ బుట్టి నా యంశమునన్ గురుమతిఁ గౌంతేయుఁడు, భా । సుర తేజఁ డుపేంద్రుసఖుఁడు సువ్వె! మునీంద్రా! 373

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడవైన రోమశా!; ఈతఁడు= నా అర్ధాసనంలో ఉన్న ఈ మనుజుడు; నరుఁడు +అను, మహర్షి= నరుడు అనే పేరుకల గొప్ప ఋషి; నా, అంశమునన్= నాపాలు పంచుకొని; నర, లోకమునందున్+పుట్టెన్= నరలోకంలో జన్మించాడు; గురుమతిన్= గొప్పమేధతో; కౌంతేయుఁడు= కుంతిదేవి కుమారుడు; భాసుర, తేజఁడు= గొప్ప తేజస్వి; ఉపేంద్ర, సఖుఁడు= విష్ణుదేవుడికి మిత్రుడు; సువ్వె!= సుమా!;

తాత్పర్యం: 'ఓ రోమశ మహర్షీ! ఇతడు నరుడనే మహర్షి. భూలోకంలో నా అంశతో జన్మించినవాడు. ఇతడు మేధావి. కుంతిపుత్రుడు, గొప్ప తేజస్వి, విష్ణుదేవుడి మిత్రుడు.

తరలము.

శివుఁడు వీనికిఁ బ్రీతుఁడై దయ సేసెఁ బాశుపతాస్త్రః మా దివిజముఖ్యులతోడ నేనును దివ్యబాణము లిచ్చితిం; దివిరి యీతఁడు మత్స్రీయంబుగ దేవకార్యము దీర్చగా సవినయస్థితి నున్నవాఁడు నిజవ్రతాపబలోన్నతీన్. 374

ప్రతిపదార్థం: శివుఁడు= పరమేశ్వరుడు; వీనికిన్= ఈ అర్జునుడికి; ప్రీతుఁడు+బ= ప్రీతిని పొందినవాడై; పాశుపత+అస్త్రమున్= పాశుపతం అనే అస్త్రాన్ని; దయ+చేసెన్= అనుగ్రహించాడు; దివిజ, ముఖ్యులతోడన్= దేవతా నాయకులతోకలసి; ఏనును= నేనుకూడ; దివ్య, బాణములు= అస్త్రాలను; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను; తివిరి= పూనికతో; ఈతఁడు= ఇతడు; (ఈ అర్జునుడు); నిజ, ప్రతాప, బల+ఉన్నతీన్= తన యొక్క పరాక్రమంతో కూడిన బలంయొక్క అతిశయంచేత; మత్+స్రీయంబుగ= నా ప్రీతికొరకు; సవినయ స్థితిన్= వినయ భావంతో; దేవకార్యము= దేవతలకు ప్రయోజనకరమైన పనిని; తీర్చగా= నెరవేర్చటానికి; ఉన్నవాఁడు= సంసిద్ధుడై ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: పరమేశ్వరుడు ఈ అర్జునుడిని అనుగ్రహించి పాశుపతాస్త్రాన్ని ప్రసాదించాడు. నేనును, దిక్కాలకులతోపాటు ఈతడికి దివ్యాస్త్రాలు ఒసగి ఉన్నాను. ఇప్పుడు ఈతడు తన పరాక్రమ బలోన్నతీచేత నా సంతోషంకొరకు దేవతలకు ప్రయోజనకరమైన కర్తవ్యాన్ని సవినయంగా నెరవేర్చునున్నాడు.

విశేషం: నన్నయ మహాకవి సాధించిన సంస్కృతాంధ్ర భాషలలోని ఛందస్సుల సమన్వయానికి తరలం గీటురాయి అని చెప్పవచ్చును. తరలంలో నాలుగు పాదాలు ఉంటాయి. ప్రతిపాదంలో న - భ - ర - స -జ - గ అనే గణాలు ఉంటాయి. ప్రాస నియమం ఉన్నది. ప్రాసయతి చెల్లదు. ప్రతి పాదంలోనూ 1-12 అక్షరాలకు యతిమైత్రి చెల్లుతుంది.

ముత్యాల సరాల చందస్సును నవయుగ కవిచక్రవర్తిగా ఆధునికులు కీర్తిస్తున్న శ్రీ గురజాడ అప్పారావుగారు క్రొంగొత్తగా ప్రచారంలోనికి తెచ్చి ఉన్నారు. 'ముత్యాలసరాలు' తొలి మూడు పాదాలలో 3 మాత్రలు+4 మాత్రలు రెండు మార్లు ఉంటాయి; నాల్గవపాదం అసంపూర్ణంగా ఉంటుంది. తరళం ప్రతిపాదం ఒక 'ముత్యాలసరం' అని అభిజ్ఞులు గుర్తించవలసి ఉంటుంది.

వ. మఱియు వసుమతీ ఖాత గల్వతులైన సగరసుతులం దనదృష్టితీవ్ర దహనంబునం జేసి దహించిన కపిలుం డను మహాముని నారాయణుండయ్యె; నట్టి నరనారాయణు లాదిమునులు జగదుపకారులు జగతీ భారావతరణ కారణులై దైత్యదానవవధార్థంబు మర్త్యంబునం బుట్టినవారు గావున. 375

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అదియునుగాక, వసుమతీ, ఖాత, గర్వతులు+బస= భూమిని త్రవ్వటం చేత మదించిన; సగర, సుతులన్= సగరుడియొక్క కొడుకులను; తన, దృష్టి, తీవ్ర, దహనంబునన్+చేసి= తనయొక్క చూపు లనే తీవ్రమైన అగ్నిచేత; దహించిన= కాల్చిన; కపిలుండు+అను, మహాముని= కపిలు డనే పేరు కల గొప్పఋషి; నారాయణుండు+అయ్యెన్= నారాయణుడనే ముని అయ్యాడు; అట్టి; నరనారాయణులు= నరుడున్నా, నారాయణుడున్నా; ఆది, మునులు= తొల్లిటి ఋషులు; జగత్+ఉపకారులు= లోకానికి మేలు చేకూర్చేవారు; జగతీ భార+అవతరణ, కారణులు+బ= లోకంయొక్క బరువును తీర్చటానికై జన్మించిన హేతువు కలవారై; దైత్య, దానవ, వధ+అర్థంబు= దైత్యులను, దానవులను సంహరించటం కొరకు; మర్త్యంబునన్= భూలోకంలో; పుట్టినవారు= జన్మించినవారు; కావునన్= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: భూమిని పాతాళంవరకు తొలచటంచేత గర్వం చెందిన సగరసుతులను తన వాడి చూపుల అగ్నిచేత కాల్చివేసిన కపిలు డనే గొప్పముని నారాయణు డయ్యాడు. అట్టి నరనారాయణులు ఆదిఋషులు. వారు విశ్వశ్రేయస్సును ఒనగూర్చేవారు; దైత్యులను, దానవులను వధించి, భూభారాన్ని తీర్చటానికై అవతరించిన కారణజన్ములు.

క. దేవతలకు నపకారము । గావించిన యన్నివాతకవచులఁ బాతా

కావాసుల దానవుల ను । హావీరుఁడు వీఁ డభేద్యుఁ డై వధియించున్.'

376

ప్రతిపదార్థం: దేవతలకున్+అపకారము, కావించిన= స్వర్గవాసులకు కీడు చేసిన; ఆ+నివాత, కవచులన్= ఆ నివాత కవచులు అనే వారిని; పాతాళ+కావాసులన్= పాతాళంలో నివసించే వారిని; దానవులన్= రాక్షసులను; మహా, వీరుఁడు= గొప్ప యోధుడు; వీఁడు= ఇతడు (ఈ అర్జునుడు); న+భేద్యుఁడు+బ= జయించబడనివాడై; వధియించున్= చంపుతాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలకు కీడు చేసిన రాక్షసులు, పాతాళంలో నివసించేవారు అయిన ఆ నివాతకవచులను మహావీరుడైన ఈ అర్జునుడు అజేయుడై సంహరించగలడు.'

వ. అని తత్త్వభావంబు సెప్పి యింద్రుండు రోమశున కిట్లనియె 'మునీంద్రా! నీవు మర్త్యలోకంబునకుం బోయి ధర్మజుం గని యతనికిం దత్సహోదరులకు సంతోషంబుగా నా యొద్దం బార్జుండున్న కుశలవార్త యెఱింగించి, భీష్మ ద్రోణ కర్ణాది వీరుల నోర్చునట్టి దివ్యాస్త్రంబులు వడసె, నతండు మీ యొద్దకు వేగంబ వచ్చు, వగవకుండుం డని చెప్పి నా వచనంబున ధర్మజు నఖిలతీర్థసేవ సేయం బంపు; మట్లయిన నపేతదురితుండై యఖిల మహీరాజ్యంబు వడయు; నతండు తీర్ణాభిగమనంబు సేయునపుడు నీ వాతనికి సహాయుండవు గ'మ్ముని యింద్రుండు రోమశుం బనిచె; నిట ధృతరాష్ట్రం డర్జును దివ్యాస్త్రలాభంబుఁ బారాశక్యువలన నెఱింగి పరమవ్యాకులహృదయుండై సంజయున కిట్లనియె. 377

ప్రతిపదార్థం: అని; తద్+ప్రభావంబు= ఆతడి (అర్జునుడి) మహిమ; చెప్పి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; రోమశునకు+ఇట్లు+అనియె; ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడవైన వాడా!; నీవు, మర్త్య లోకంబునకున్+పోయి= భూలోకానికి వెళ్ళి; ధర్మజున్+కని= ధర్మరాజును చూచి; అతనికిన్= అతడికిన్నీ; తద్+సహోదరులకున్= ఆతడి సోదరులకున్నా; సంతోషంబుగాన్= సంతోషం కలిగేట్లుగా, పార్థుండు= అర్జునుడు; నా, ఒద్దన్= నా దగ్గర; ఉన్న= ఉన్నట్టి; కుశలవార్త= క్షేమసమాచారం; ఎఱింగించి= తెలిపి; భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ+ఆది, వీరులన్= భీష్ముడు, ద్రోణుడు, కర్ణుడు మున్నగు శూరులను; ఓర్పు+అట్టి= జయించే; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యమైన బాణాలు; పడసెన్= పొందాడు; అతండు= అతడు (అర్జునుడు); మీ+ఒద్దకు= మీకడకు; వేగంబు+అ, వచ్చు= శీఘ్రమే రాగలడు; వగవక+ఉండుండు= దుఃఖించ వద్దు; అని, చెప్పి= అని పలికి; నా వచనంబునన్= నా మాట చొప్పున; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; అఖిల, తీర్థ, సేవ+చేయన్+పంపుము= సమస్తములైన పుణ్య, క్షేత్రాలు దర్శించటానికి పంపుము; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా చేస్తే; అపేత, దురితుండు+ఐ= పోగొట్టుకొన్న పాపాలు కలవాడై, అంటేపాపాలు పోయినవాడై; అఖిల, మహీ, రాజ్యంబు= సమస్తభూరాజ్యం; పడయున్= పొందగలడు; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; తీర్థ+అభిగమనంబు+చేయునపుడు= పుణ్యక్షేత్రాలకు యాత్రలు చేసేటప్పుడు; నీవు+అతనికి= నీవు ఆ ధర్మరాజుకు; సహాయుండవు కమ్ము= సాయం చేయుము; అని= అని చెప్పి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; రోమశున్= రోమశమునిని; పనిచెన్= నియోగించాడు; ఇట= ఈ భూలోకంలో; అర్జును, దివ్య+అస్త్ర, లాభంబున్= అర్జునుడి దివ్యాలైన అస్త్రాల సంపాదన; పాశశర్మవలనన్= వ్యాసుడి వలన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; పరమ, వ్యాకుల హృదయుండు+ఐ= మిక్కిలి కలవరపాటు చెందిన హృదయం కలవాడై; సంజయునకు= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా నరనారాయణుల మహిమ వివరించి, ఇంద్రుడు రోమశునితో ఇట్లా అన్నాడు: 'మునీంద్రా! నీవు భూలోకానికి వెళ్ళి ధర్మరాజును చూచి అతడికి, అతడి తమ్ములకు సంతోషం కలిగేట్లుగా నా ఒద్ద అర్జునుడు కుశలంగా ఉన్న వార్త తెలిపి- అర్జునుడు భీష్మ ద్రోణ కర్ణాది మహావీరులను జయించగల దివ్యాస్త్రాలు పొందాడు. అతడు మీ దగ్గరికి శీఘ్రంగా రాగలడు. చింతించవద్దు' అని చెప్పుము. నా మాటగా చెప్పి నీవు ధర్మరాజును తీర్థయాత్రలు చేయ నియోగించుము. అట్లా చేస్తే అతడు పాపరహితుడై తిరిగి సమస్త భూరాజ్యం పొందగలడు. అతడు తీర్థయాత్రలు చేసేటప్పుడు నీ వాతనికి సహాయుడివై ఉండుము'- అని ఇంద్రుడు రోమశుడిని ఆదేశించాడు. ఇక్కడ, భూలోకంలో ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసుడివలన అర్జునుడు దివ్యాస్త్రాలు సంపాదించాడని తెలిసికొని మిక్కిలి కలవరపాటు చెంది, సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'సురసమూహంబుతో సురరాజు నోడించి । ఖాండవం బెక్కటి కాల్చియున్న
వీరున, కఖిలాఙ్గివృతవసుంధరఁ గల । రాజుల నోల్చి పరాక్రమమున
నగ్రజు రాజసూయాధ్వర మనిచిన । యథికసమర్థున, కర్ణునునకుఁ,
బ్రబలసింహమునకుఁ బక్కెర వెట్టిన । యట్లు దేవతలు నెయ్యంబుతోడఁ

ఆ. బరముఁ దొట్టి పాశుపత మాదిగా దివ్య । శరము లిచ్చి రట్టె! శౌర్య మెసఁగ
నట్టి నరుండు యోధుడై యున్న పాండవ । వరులఁ జెనయు నంత వారుఁ గలరె? 378

ప్రతిపదార్థం: సుర, సమూహంబుతోన్= దేవతల సముదాయంతో; సురరాజున్= దేవేంద్రుడిని; ఓడించి; ఖాండవంబు= ఖాండవమనే పేరుకల అడవిని; ఎక్కటి= ఒంటరిగా; కాల్చి, ఉన్న= దహించి+ఉన్న; వీరునకు= శూరునకు; అఖిల+అర్చి, వృత, వసుంధరన్+కల= సమస్తసముద్రాలచేత చుట్టుకొనబడిన భూమిలో ఉన్న; రాజులన్+ఓర్చి= రాజులను జయించి;

పరాక్రమమునన్= శౌర్యంతో; రాజసూయ+అధ్వరము+అనిచిన= రాజసూయ యజ్ఞాన్ని నిర్వహించిన; అధిక, సమర్థునకున్= గొప్ప శక్తి కల అర్జునుడికి; ప్రబల, సింహమునకున్= గొప్ప బలం కల సింహానికి; పక్కెర, పెట్టిన+అట్లు= కవచం తొడిగినట్లు; నెయ్యంబు తోడన్= స్నేహంతో; పరమున్ తొట్టి= పరమశివుడు మొదలుగా గల దేవతలు; పాశుపతము+ఆదిగా= పాశుపతం మొదలైన; దివ్య, శరములు= దివ్యాస్త్రాలు; శౌర్యము+ఎసగన్= పరాక్రమం ప్రజ్వలించేటట్లుగా; ఇచ్చిరి+అట్టే= ఇచ్చారుకదా!; అట్టి, నరుఁడు= అటువంటి అర్జునుడు; యోధుఁడు+బ+ఉన్న= వీరుడై ఉంటే; పాండవ, వరులన్= శ్రేష్ఠులైన పాండవులను; చెనయు+అంతవారున్= ఎదిరించేవారు; కలరె= ఉన్నారా!

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడు సురసేనాసమేతుడైన దేవేంద్రుడిని ఓడించి, ఖాండవనాన్ని ఒంటరిగా దహనం చేశాడు. సముద్రాలచేత చుట్టబడిన భూమండలంలో ఉండే రాజులను అందరిని జయించి ధర్మరాజుచేత రాజసూయయాగాన్ని మిక్కిలి సామర్థ్యంతో నిర్వహింపజేశాడు. వైసర్గికంగా గొప్ప బలం కల సింహానికి కవచం తొడిగి (కవచంతో) సత్కరించినట్లు పరమశివుడితో పాటు దేవతలు అందరు పాశుపతం మున్నగు దివ్యబాణా లిచ్చి అర్జునుడిని సమ్మానించారు కదా! అట్టి శౌర్యధురంధరుడు యోధుడై ఉండగా ఇక పాండవులను మార్కొనేవారు ఎవరుంటారు?

విశేషం: పక్కెర పెట్టటం: మంచి గుర్రాలకు, పట్టపుటేసుగులకు రత్నాంబరాలు, ఆభరణాలతో కూడిన కంచుకం తొడిగి అలంకరించటం పరిపాటి. ఆరీతిగా ప్రభువులు గుర్రాలకు పట్టపుటేసుగులకు 'పక్కెర వెట్టినట్లు', దేవతలు అర్జునుడికి దివ్యాస్త్రాలు సమకూర్చారు. అసలే అర్జునుడు తేజస్వి. ఇక అతడికి పక్కెరను పోలిన దివ్యాస్త్రాలు సంక్రమించాయి. మఱి అతడికి పట్ట పగ్గాలుంటాయా? - అని ధృతరాష్ట్రుడి ఆవేదన.

క. వారికి, ధర్మువు దప్పని । వారికి, దృఢవచను లైన వారికి, విమలా

చారుల కెద్దియుఁ బడయఁగ । దూరమె, పాండవులఁ బోలుదురె వీరు లొరుల్.

379

ప్రతిపదార్థం: వారికి= ఆ పాండవులకు; ధర్మువు= ధర్మం; తప్పని వారికి; దృఢవచనులు+బనవారికి= గట్టి మాటలు కలవారికి అంటే సత్యసంధు లయిన వారికి; విమల+ఆచారులకు= నిర్మలమైన ప్రవర్తన కలవారికి; ఎద్దియున్= ఏదయినను; పడయఁగన్= పొందగా; దూరమె= దూరమా? అంటే ఏదయినను వారు కోరుకొన్నదానిని పొందటం అసాధ్యమా?; వీరులు= శూరులు; ఒరుల్= ఇతరులు; పాండవులన్= పాండవులను; పోలుదురె= సరిపోలుతారా!

తాత్పర్యం: పాండవులు ధర్మం తప్పనివారు; సత్యసంధులు; పరిశుద్ధమైన ప్రవర్తన కలవారు. కనుక వారు దేనిని కోరినా పొందగలరు. ఇతర వీరులు ఎవరైనాసరే పాండవులతో సరిపోలగలరా?

వ. వారలతో విగ్రహించి దుర్యోధనుండు దనకుఁ దన బాంధవులకు సుహృజ్ఞనంబులకు హాని సేసికొనియె. 380

ప్రతిపదార్థం: వారలతోన్= ఆ పాండవులతో; విగ్రహించి= శత్రుత్వం వహించి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తనకున్= తనకున్నా; తన బాంధవులకున్= తన చుట్టాలకున్నా; సుహృత్+జనంబులకున్= మిత్రులైన జనులకున్నా; హాని= కీడు; చేసికొనియెన్= తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్టి పాండవులతో విరోధం వహించి దుర్యోధనుడు తనకున్నా, తన బంధుమిత్రులకున్నా చేతులార కీడు తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు.

**ఆ. పర్వతములు వజ్రపాతాహతిని బోక । తక్కునేని, నింద్రతనయు దివ్య
నిశితబాణతతుల నిశ్శేష మగుననఁ । బరుల సైన్య మెట్లు బ్రదుక నేర్పు?**

381

ప్రతిపదార్థం: పర్వతములు= కొండలు; వజ్ర, పాత+ఆహతిని= వజ్రాయుధంయొక్క తాకిడి దెబ్బవలన; పోక, తక్కునేనిన్= పగులకుండ నిలిచినప్పటికిని; ఇంద్ర, తనయు= అర్జునుడియొక్క; దివ్య నిశిత, బాణ, తతుల= దివ్యాలైన వాడి అయిన అమ్ముల సముదాయంచేత; నిశ్శేషము+అగున్+అనన్= మిగులనివి అవుతాయని చెప్పితే; పరుల సైన్యము= శత్రుసేన; ఎట్లు= ఏ తీరుగా; బ్రదుకనేర్పున్?= జీవించి ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: పర్వతాలు వజ్రాయుధం దెబ్బకు ఒకవేళ పగిలి పోకుండా ఉన్నప్పటికిని, అర్జునుడి దివ్యబాణ సముదాయాలచేత మిగులకుండా నశించిపోతాయి- అని అనగా, ఇక శత్రువులసేన ఎట్లా బ్రతుకుతుంది?

**వ. లయకాలోదిత సహస్రకరు కిరణంబులం జరాచరంబులు దప్తంబులగునట్లు పార్థు బాణంబులం జేసి
దుర్యోధనాదులు దుస్సహతావంబుఁ బొందుదు' రని దుఃఖితుం డైన ధృతరాష్ట్రునకు సంజయుం
డిట్లనియె.**

382

ప్రతిపదార్థం: లయకాల+ఉదిత, సహస్ర, కరు, కిరణంబులన్= ప్రళయ సమయంలో ఉదయించిన సూర్యుడియొక్క (సహస్రకరుడు= వేయిచేతులు గలవాడు) కిరణాలచేత; చర+అచరంబులు= కదిలేటివి, కదలనట్టివి; తప్తంబులు+అగునట్లు= మాడిపోయే విధంగా; పార్థు= అర్జునుడియొక్క; బాణంబులన్+చేసి= బాణాలచేత; దుర్యోధన+ఆదులు= దుర్యోధనుడు మున్నగువారు; దుస్సహ తావంబున్= సహించలేని బాధను; పొందుదురు= అనుభవిస్తారు; అని= అని చెప్పి; దుఃఖితుండు+ఐన్= శోకం పొందినట్టివాడైన; ధృతరాష్ట్రునకు; సంజయుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ప్రళయకాలంలో ఉదయించే సూర్యుడి వేడికిరణాలకు చరాచరాలన్నీ మాడిపోయేటట్లు, అర్జునుడి వాడి బాణాలకు దుర్యోధనాదులు సహించలేని బాధ పొందుతారు' - అని ధృతరాష్ట్రుడు దుఃఖించగా సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు.

**క. 'ఈసున దుర్యోధన దు । శ్వాసను లొగిఁ బాండవులకు సభలో నెగ్గుల్
సేసిన విని వారల నను । శాసింపక వగలఁ బొగులఁ జనునే నీకున్?**

383

ప్రతిపదార్థం: ఈసునన్= అసూయతో; దుర్యోధన, దుశ్శాసనులు+ఒగిన్= దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు పూనికతో; పాండవులకున్= పాండురాజుకొడుకులకు; సభలోన్= కొలువుకూటంలో; ఎగ్గుల్= అపకారాలు; చేసిన; విని= ఆలకించి; వారలన్= ఆ దుర్యోధన దుశ్శాసనులను; అనుశాసింపక= శిక్షించక; నీకున్= నీకు; వగలన్= దుఃఖంతో; పొగులన్+చనునే= బాధ పడటం తగునా?

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధన దుశ్శాసనుల అసూయతో పాండవులకు నిండుసభలో కీడు చేయటం విని, వాళ్ళను శిక్షించకుండ, నీ విప్పుడు దుఃఖంతో బాధపడటం తగునా?'

విశేషం: 'శాసింపఁగ వలన దనఁగఁ జనదే నీకున్'- ఈ పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

వ. నీయుపేక్షం జేసి దుర్యోధనుచేత దుర్జ్వాత పరాజితులై రాజ్యంబు విడిచి పాండవు లరిగి కామ్యకవనంబున నున్నఁ గృష్ణుం డనేకరాజసమన్వితుండై వారి యొద్దకు వచ్చి నీ కొడుకులు సేసిన నికారంబునకుం గృష్ణాపరిభవంబునకు దుఃఖితుండై కడు నలిగి, మీకు నెగ్గు సేసిన దుర్యోధనాదుల దూషించి గజపురంబున ధర్మరాజు రాజ్యాభిషిక్తుం జేయుదు ననియు, రాజసూయంబు సేయు నాడింద్రప్రస్థంబుననైన విభూతికంటె విశేషవిభూతి గావించు ననియు, ద్రుపద స్వంజయ కేకయ ధృష్టద్యుమ్ను బలదేవ సాంబ సాత్యకి ప్రభృతుల సమక్షంబునం బలికి, సత్యసమయులైన పాండవులచేత సంరంభ నివారితంబై, పార్థసారథ్యంబునకుఁ బ్రార్థితుం డయ్యె నని వింటిమి. 384

ప్రతిపదార్థం: నీ, ఉపేక్షన్+చేసి= నీ ఒప్పరికంవలన (అశ్రద్ధ వల్ల); దుర్యోధనుచేత; దుర్జ్వాత, పరాజితులు+ఐ= దుష్టమైన జూదంలో ఓడించబడిన వారై; రాజ్యంబు, విడిచి= రాజ్యాన్ని వీడి; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; అరిగి= వెళ్ళి; కామ్యక, వనంబునన్+ఉన్నన్= కామ్యక మనే పేరుకల అడవిలో ఉండగా; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అనేక, రాజ, సమన్వితంబు+ఐ= పెక్కుమంది రాజులతో కూడినవాడై; వారి+బద్ధకున్= ఆ పాండవుల దగ్గరకు; వచ్చి= అరుదెంచి; నీ, కొడుకులు+చేసిన; నికారంబునకున్= మోసానికి; కృష్ణా, పరిభవంబునకు= ద్రౌపదికి జరిగిన అవమానానికి; దుఃఖితుంబు+ఐ= చింతించినవాడై; కడు+అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; మీకున్+ఎగ్గు+చేసిన= మీకు కీడు ఒనరించిన; దుర్యోధన+ఆదుల= దుర్యోధనుడు మున్నగు వారిని; దూషించి= నిందించి; గజ, పురంబున= హస్తినాపురంలో; ధర్మరాజున్= ధర్మపుత్రుడిని; రాజ్య+అభిషిక్తున్+చేయుదును +అనియు= రాజ్యానికి పట్టాభిషిక్తుడిగా చేస్తాననిన్నీ; రాజ, సూయంబు+చేయునాడు= రాజసూయయాగం చేసినప్పుడు; ఇంద్ర, ప్రస్థంబునన్+ఐ= ఇంద్రప్రస్థపురంలో ఏర్పడినట్టి; విభూతికంటె= ఐశ్వర్యకంటె; విశేష, విభూతి= గొప్ప ఐశ్వర్యం; కావించున్+అనియు= కలిగేట్లు చేస్తాననియు; ద్రుపద, స్వంజయ, కేకయ, ధృష్టద్యుమ్ను, బలదేవ, సాంబ, సాత్యకి, ప్రభృతుల, సమక్షంబునన్= ద్రుపదుడు, స్వంజయుడు, కేకయుడు, ధృష్టద్యుమ్నుడు, బలదేవుడు, సాంబుడు, సాత్యకి మున్నగువారి ముందు; పలికి= మాటాడి; సత్య, సమయులు+ఐ= సత్యమైన శపథం కలవారైన; పాండవులచేత; సంరంభ, నివారితంబు+ఐ= సంరంభం నుండి నివారింపబడిన వాడై; పార్థ సారథ్యంబునకున్= అర్జునుడి రథాన్ని తోలటానికి; ప్రార్థితుంబు+అయ్యెన్= ప్రార్థించబడినవా డయ్యాడు; అని; వింటిమి= విన్నాం.

తాత్పర్యం: నీ అశ్రద్ధవలన పాండవులు దుర్యోధనుడు పన్నిన మాయజూదంలో ఓడిపోయి రాజ్యాన్ని వదలి కామ్యకవనంలో ఉన్నారు. అక్కడికి శ్రీకృష్ణుడు పెక్కుమందిరాజులతో కలిసి వెళ్ళి, పాండవులను పరామర్శించి, నీ కొడుకులు చేసిన మోసానికి, ద్రౌపదికి జరిగిన అవమానానికి చింతించి, మిక్కిలి కోపించి 'మీకు కీడు చేసిన దుర్యోధనాదులను నిందించి, ధర్మరాజును హస్తినాపురంలో పట్టాభిషిక్తుడిని కావిస్తాను' అని ప్రతిజ్ఞ చేసి, 'మీకు రాజసూయయాగ సమయంలో ఇంద్రప్రస్థ పురంలో ఏర్పడిన వైభవంకంటె గొప్పవైభవం కలిగిస్తా' నని ద్రుపద, స్వంజయ, కేకయ, ధృష్టద్యుమ్ను, బలదేవ, సాంబ, సాత్యకి ప్రభృతులముందు పలికాడు. కాని సత్యసంధులైన పాండవులు తాము ఒడంబడిన సమయాన్ని మీరలేమని శ్రీకృష్ణుడి సంరంభాన్ని మాన్పి, అతడిని అర్జునుడికి సారథ్యం చేయటానికి అంగీకరించుమని ప్రార్థించారు - అని విన్నాము.

క. పదుమూడేండ్లుం బోయినఁ బదునాల్గు నేఁడు ఘనులు పాండవులు జగ
ద్విభితముగ నుత్సహింతురు । వదలక రణమునకుఁ గేశవపురస్కృతులై.

ప్రతిపదార్థం: పదుమూడు+విండ్లన్+పోయినన్= పదుమూడు సంవత్సరాలు గడిచిన తర్వాత; పదునాల్గు+విడు= పదునాల్గవ ఏట; ఘనులు= గొప్పవారు (అయిన); పాండవులు; కేశవపురన్+కృతులు+ఐ= శ్రీకృష్ణుడిని ముందు పెట్టుకొన్నవారై; వదలక= విడువక; రణమునకున్= యుద్ధానికి; జగత్+విదితముగన్= లోకమంతటికి తేటతెల్లంగా; ఉత్సహింతురు= పూనికతో ప్రయత్నం చేస్తారు.

తాత్పర్యం: గొప్పవారైన పాండవులు పదుమూడేండ్లు గడిచిన వెనువెంటనే పదునాల్గవ సంవత్సరంలో శ్రీకృష్ణుడిని ముందుపెట్టుకొని విడువని పూనికతో యుద్ధానికి జగద్విదితంగా ప్రయత్నిస్తారు.

క. వరములు వేల్పులచే దు । ష్కర తపమునఁ బడయుదురు జగంబున నొరు; లీ శ్వరుచే వరములు వడసెం । గరుణ ధనంజయుఁడు తనదు కార్ముకశక్తిన్.

386

ప్రతిపదార్థం: జగంబునన్= లోకంలో; ఒరులు= ఇతరులు; వరములు= కోరికలను; వేల్పులచే= దేవతలచేత; దుష్కర, తపమునన్= కఠినమైన తపస్సుచేత; పడయుదురు= పొందుతారు; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; తనదు, కార్ముక, శక్తిన్= తన విలువిద్యయొక్క మహిమచేత; ఈశ్వరుచేన్= పరమశివుడివలన; కరుణన్= దయతో; వరములు+పడసెన్= వరాలు పొందాడు.

తాత్పర్యం: లోకంలో ఎవరైనా ఘోరమైన తపస్సులు చేసి దేవతలచేత వరాలు పొందుతుంటారు కదా! అర్జునుడు తన విలువిద్యచేత పరమేశ్వరుడిని మెప్పించి ఆయన కరుణవలన వరాలు పొందాడు.

వ. అయ్యర్జును దివ్యశర సంఘాతంబును, భీమసేను చిత్ర గదా ఘాతంబును, నీ యుపేక్షానిర్ణాతంబును గౌరవ పరిక్షయంబునకుఁ గారణభూతంబు' లనిన సంజయునకు ధృతరాష్ట్రం డిట్లనియె.

387

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అర్జును= ఆ అర్జునుడియొక్క; దివ్య, శర, సంఘాతంబును= దివ్యమైన బాణాల సముదాయమున్నూ; భీమసేను= భీముడియొక్క; చిత్ర, గదా+ఆఘాతంబును= అద్భుతమైన గదయొక్క తాకిడియున్నూ; నీ, ఉపేక్షా, నిర్ణాతంబును= నీదైన అశ్రద్ధ అనే పిడుగుపాటున్నూ; కౌరవ, పరిక్షయంబునకున్= కౌరవుల నాశనానికి; కారణ, భూతంబులు= హేతువులైనవి; అనినన్= అని చెప్పగా; సంజయునకు; ధృతరాష్ట్రండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మహావీరుడైన అర్జునుడియొక్క దివ్యాలైన మంత్రబాణాలున్నూ, భీమసేనుడి గదయొక్క దెబ్బలున్నూ, నీదైన అశ్రద్ధ అనే పిడుగుపాటున్నూ కౌరవుల వినాశానికి మూలకారణాలు'- అని సంజయుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

క. 'వృద్ధని, జాత్యంధుం డని, । బుద్ధివిహీనుఁ డని నన్నుఁ బుత్తుఁడు బల ద ర్షోద్ధతుఁడై, మెచ్చఁ, డనం । బద్ధంబులె కాని వినఁడు పలికిన పలుకుల్.

388

ప్రతిపదార్థం: వృద్ధు+అని= ముసలి వాడని; జాత్యంధుండు+అని= పుట్టుకచేత గ్రుడ్డివాడని; బుద్ధి, విహీనుఁడు+అని= బుద్ధిలేని వాడని; నన్నున్= నన్ను; పుత్తుఁడు= కొడుకు (దుర్యోధనుడు); బల, దర్ప+ఉద్ధతుఁడు+ఐ= బలంచేత ఏర్పడిన గర్వంచేత అతిశయించినవాడై; మెచ్చఁడు= లక్ష్యపెట్టడు; అసంబద్ధంబులె కాని= అవకతవకలనే కాని; పలుకుల్= చెప్పిన మాటలు; వినఁడు= సమ్మతించడు.

తాత్పర్యం: నేను ముసలివాడిననినీ, గుడ్డివాడిననినీ, బుద్ధితేనివాడిననినీ, నన్ను నా పుత్రుడైన దుర్యోధనుడు కండకావరంచేత మెచ్చడు. వాడికి అసంబద్ధ ప్రలాపాలు మాత్రమే నచ్చతాయి. వాడు నా మాటలు వినడు.

వ. దుర్యోధనుండు దుర్బుద్ధి యని యేమి సెప్పవలయు? భీష్మ ద్రోణ విదురాదుల నాదరింపక కర్ణశకునుల నాపులం జేసికొని వారి వచనంబుల నెగడు, నేనేమి సేయుదు?' నని ధృతరాష్ట్రుండు మిన్నకుండె; నిట పాండవులు పార్థు మసలుటకు దుఃఖితులై. 389

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; దుర్బుద్ధి= చెడుబుద్ధి కలవాడు; అని= అంటూ; ఏమి+చెప్పవలయు= ఏమి చెప్పాలి?; భీష్మ, ద్రోణ, విదుర+ఆదులన్= భీష్ముడు, ద్రోణుడు, విదురుడు మున్నగు వారిని; ఆదరింపక= గౌరవించక; కర్ణ, శకునులన్= కర్ణుడిని, శకునిని; ఆవులన్+చేసికొని= ప్రియ మిత్రులుగా స్వీకరించి; వారి వచనంబులు+అ= వారి మాటల చొప్పున; నెగడు= పెచ్చుపెరుగుతాడు; నేను+ఏమి+చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?; అని= అని పలికి; ధృతరాష్ట్రుండు; మిన్నక+ఉండెన్= ఊరకున్నాడు; ఇట= ఇచట; పాండవులు; పార్థు, మసలుటకు= అర్జునుడు (తిరిగి రావటానికి) ఆలస్యం చేయటానికి; దుఃఖితులు+ఐ= సరితాపంచెందినవారై.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు దుర్బుద్ధికలవాడు. వాడు భీష్మద్రోణ విదురులు మున్నగువారు చెప్పిన మాటలు వినక, కర్ణుడిని శకునిని ప్రియమిత్రులుగా మన్నించి వారిమాటలచొప్పున విప్రవీగుతాడు; నే నేమి చేయగలను?'- అని ధృతరాష్ట్రుడు ఊరకున్నాడు. ఇక్కడ పాండవులు అర్జునుడు తిరిగి రావటంలో జరిగిన జాప్యానికి సరితాపం చెందుతున్నారు.

ఉ. 'పాండవసింహ మర్జునుండు పాండుయశంబు వెలుంగుచుండ నా ఖండలుదొట్టి నిర్జరనికాయముచేత వరంబు గాంచి యె న్నం డిట వచ్చునొక్కొ? సుజనస్తుతు నాతనిఁ బ్రీతిఁ జూడ నె న్నండాకొ కాంతు' మంచును మనంబునఁ గోరుచు నుండి రెంతయున్. 390

ప్రతిపదార్థం: పాండవ, సింహము= పాండవులలో సింహంవంటివాడైన అర్జునుడు; పాండు, యశంబు= తెల్లని కీర్తి; వెలుంగుచుండెన్= ప్రకాశిస్తుండగా; ఆఖండలు+తొట్టి= దేవేంద్రుడు మొదలుగా కల; నిర్జర, నికాయముచేత= దేవతల సముదాయంచేత; వరంబు+కాంచి= వరం పొంది; ఎన్నండు+ఇట, వచ్చున్+ఒక్కొ!= ఎప్పుడు ఇక్కడికి వస్తాడో!; సుజన స్తుతున్= మంచివారిచేత పొగడబడేవాడిని; అతనిన్= అతడిని; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; చూడన్+ఎన్నండు+ఒక్కొ, కాంతుము+అంచును= ఎన్నడు చూడగలమో అని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; మనంబునన్= మనస్సులో; కోరుచున్+ఉండిరి= అభిలిషిస్తూ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: 'పాండవులలో సింహంవంటివాడు మా అర్జునుడు. స్వచ్ఛమైన తెల్లనికీర్తితో వెలుగొందుతూ దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలచేత వరాలు పొంది ఎన్నడు ఇక్కడికి వస్తాడా? మే మెప్పుడు అతడిని తిరిగి చూడగలమా?' - అని మనస్సులో అనుకొంటూ అతడిరాకకై ఎదురు చూస్తూ ఉన్నారు.

వ. అట్టి యవసరంబున యుధిష్ఠిరునకు భీముం డిట్లనియె. 391

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; యుధిష్ఠిరునకున్= ధర్మరాజుతో; భీముండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ధర్మరాజుతో భీముడు ఇట్లా చెప్పాడు.

మధ్యాక్కర.

**‘నీ నిదేశంబున నరిగి పార్థుండు నిష్ఠతోఁ దపము
మానుగాఁ జేయుచునున్నవాఁ డేల మసలెనో రాక?
వాని ధర్మస్థితుఁ బాసియున్న యివ్వర్షముల్ యుగ స
మానంబు లైనవి మనకు నతని సమాగమకాంక్ష.**

392

ప్రతిపదార్థం: నీ, నిదేశంబునన్= నీ ఆజ్ఞ చొప్పున; అరిగి= వెళ్ళి; పార్థుండు= అర్జునుడు; నిష్ఠతోన్= దీక్షతో; తపము= తపస్సు; మానుగాన్= ఒప్పేటట్లుగా; చేయుచున్+ఉన్నవాఁడు= చేస్తున్నవాడు; ఏల= ఎందుచేత; రాక= తిరిగిరాకుండా; మసలెనో= ఆలస్యం చేశాడో?; వాని, ధర్మస్థితున్= ధర్మాత్ముడైన ఆతడిని; పాసి+ఉన్న= విడిచి ఉన్న; ఈ+వర్షముల్= ఈ సంవత్సరాలు; అతని, సమాగమ, కాంక్షన్= అతడిని కలిసికొనాలనే కోరికతో; మనకున్= మనఅందరికి; యుగ, సమానంబులు+ ఐనవి= యుగాలతో సమానాలు అయ్యాయి. (యుగం= పెక్కు సంవత్సరాల సమాహారం).

తాత్పర్యం: ‘నీ ఆజ్ఞ చొప్పుననే కదా అర్జునుడు దీక్షతో తపస్సు చేయటానికి వెళ్ళింది. మరి తిరిగి రావటంలో ఇంత జాప్య మెందుకు జరుగుతున్నదో? ధర్మవర్తనుడైన అర్జునుడిని ఎడబాసి ఉండే ఈ సంవత్సరాలే, ఆతడిని కలుసుకోవాలనే కాంక్షచేత. మనకు యుగాలతో సమానాలయ్యాయి.

విశేషం: ఇవి భీముడి మాటలు. భీముడికి అర్జునుడిపై గల అనురాగం సుస్పష్టం. అంతర్లీనంగా అర్జునుడు పూనింది తీవ్రతపోనిష్ఠ ప్రోత్సహించి పంపింది ధర్మరాజు. ఆలస్యమైన మాట నిజమే. కాని, అర్జునుడు పూనిన దీక్ష మహత్తరమైనది. సంవత్సరాలు, అనురాగం చొప్పున యుగాలుగా భాసించటం అనుభవవేద్యమే కదా! వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.134 విశేషాంశం చూడండి.

**వ. మఱి పాండవ పాంచాల వీరుల జీవనంబు లాతనియంద నిలిచినవి; తదీయ భుజాశ్రయబలంబునం
బరుల జయించి ధరణీరాజ్యంబుఁ బరిగ్రహింత మని యున్నవారము; గావునం గాలయాపనంబు సేయక
యర్జునుం దోడ్కొని తేర జనార్దను రాఁ బనిచి నియోగింపుము.**

393

ప్రతిపదార్థం: మఱి= అదియునుకాక; పాండవ, పాంచాల, వీరుల, జీవనంబులు= పాండవవంశంలోని, పాంచాలకులంలోని శూరుల బ్రతుకులు; ఆతని+అందు+అ= అర్జునుడిపైననే; నిలిచినవి= ఆధారపడి ఉన్నాయి; తదీయ, భుజ+ఆశ్రయ, బలంబునన్= ఆతడియొక్క భుజాలను ఆశ్రయించిన శక్తివలన; పరులన్= శత్రువులను; జయించి; ధరణీ, రాజ్యంబున్= భూరాజ్యాన్ని; పరిగ్రహింతము= స్వీకరిద్దాము; అని+ఉన్నవారము= అని ఉన్నాం; కావునన్= కాబట్టి; కాల, యాపనంబు+చేయక= కాలహరణం చేయక; అర్జునున్+తోడ్కొని, తేర= అర్జునుడిని తీసికొని రావటానికి; జనార్దనున్= శ్రీకృష్ణుడిని; రాన్+పనిచి= రమ్మని ఏర్పాటు చేసి; నియోగింపుము= నిర్దేశించుము.

తాత్పర్యం: ఇక పాండవ పాంచాల వీరుల బ్రతుకులు అర్జునుడిపై ఆధారపడి ఉన్నాయి. మనం అతడి శౌర్యప్రతాపాలను నమ్ముకొని, ఆతడి శక్తివలన శత్రువులను జయించి భూరాజ్యాన్ని తిరిగి పొందాలని ఆలోచిస్తున్న వాళ్ళం కదా! కాబట్టి, ఇక కాలహరణం చేయకుండా అర్జునుడిని తోడ్కొని తేవటానికై శ్రీకృష్ణుడిని పిలిపించి నియోగించండి.

**మ. సమయాబ్జంబులకంటె ముందర మహాత్మాహంబునన్ బాపబువి
క్రమ మొప్పన్ విజయుండు నేనుఁ దగ సంగ్రామంబులో నేక కా
లమునం దా ధృతరాష్ట్రజాధముల నెల్లం జంపి భూచక్ర రా
జ్యము సేకొందుము కౌరవేంద్ర! మురజిత్సఖ్యప్రసాదంబునన్.**

394

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర= కౌరవకులలో ఇంద్రుడి వంటివాడా!; సమయ+అబ్జంబులకంటె, ముందర= చేసిన ప్రతిజ్ఞలో నిర్ణయించబడిన సంవత్సరాలకు ముందు - అంటే అరణ్యవాస అజ్ఞాత వాసాలు ముగించక ముందే; మహా+ఉత్సాహంబునన్= గొప్పదైన సంతోష తన్మయత్వంతో; బాహు, విక్రమము+బుప్పన్= భుజబల పరాక్రమం విలసిల్లేటట్లు; విజయుండు= అర్జునుడు; నేనున్= నేనును; తగన్= ఒప్పేటట్లుగా; సంగ్రామంబులోన్= యుద్ధంలో; ఏక, కాలమునందు= ఒకే సమయంలో (అంటే నేనున్నా అర్జునుడున్నా కలిసి ఒకేసమయంలో యుద్ధం చేస్తే); ఆ, ధృతరాష్ట్రజ+అధములన్+ఎల్లన్= నీచులైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను అందరిని; చంపి; భూ, చక్ర, రాజ్యము= భూమండల మంతటిని కలిపిన సామ్రాజ్యాన్ని; మురజిత్, సఖ్య, ప్రసాదంబునన్= శ్రీకృష్ణుడి స్నేహం యొక్క దయవలన; చేకొందుము= పరిగ్రహిద్దాం. (మురజిత్= మురుడనే రాక్షసుడిని జయించినవాడు- కృష్ణుడు)

తాత్పర్యం: (ఇవి భీముడి మాటలు) పన్నెండేండ్లు వనవాసం, ఒక ఏడు అజ్ఞాతవాసం చేయవలసిన శపథాన్ని అతిక్రమించి, అంతకు ముందే పరాక్రమంతో విజృంభించి నేను, అర్జునుడు యుద్ధరంగంలో ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల నందరిని కడతేర్చి, భూమండల సామ్రాజ్యాన్ని అంతటిని కైవసం చేసికొనగలం. నేనూ అర్జునుడూ ఏక కాలంలో యుద్ధం చేస్తే మమ్మల్ని ఎదుర్కొనేవారు ఉండరు. శ్రీకృష్ణుడి స్నేహంవలన సులువుగా మే మీ కార్యం నెరవేర్చగలం.

విశేషం: ఈ పద్యంలో భీమసేనుడు ధర్మరాజును 'కౌరవేంద్ర' అని సంబోధిస్తున్నాడు. పాండవులు కూడ కౌరవ వంశీయులే. ప్రాధాన్యవివక్ష చొప్పున పాండవులని వ్యవహరించబడ్డారు.

**వ. సత్యభంగభీతుండవు గావున నీ వింద యుండి పదుమూడేండ్లుం జలిపి పదంపడి కలిపురంబునకు వచ్చి
రాజ్యాభిషిక్తుండ వగుము; దుష్టద్యూతంబున మనరాజ్యం బహుహరించిన సుయోధనుండు సుచిర
ప్రతిష్ఠితుండు గాకుండ నిప్పుడ యద్ధురాత్ము దూషింతుము; నికృతిపరుల నికృతిన చేసి నిర్జించినఁ బాపంబు
లేదు; సర్వ ప్రకారంబులను శత్రువుల జయించి రాజ్యంబు సేకొనుట రాజులకు విధిచోదితంబైన రాజధర్మంబ'
యనిన భీమసేను మహాసంరంభంబునకు సంతోషించి ధర్మనందనుండాతనిం దనపైకిం దిగిచికొని
మూర్ధాపూణంబు సేసి యిట్లనియె.**

395

ప్రతిపదార్థం: సత్య, భంగ, భీతుండవు, కావునన్= (నీవు) సత్యాన్ని భంగం చేయటానికి వెరచేవాడివి కాబట్టి; నీవు; ఇందు+అ+ఉండి= ఈ అరణ్యంలోనే ఉండి; పదుమూడు+ఏండ్లున్+చలిపి= పదుమూడు సంవత్సరాలు గడిపి; పదంపడి= పదప; కలిపురంబునకు= హస్తినాపురానికి; వచ్చి= అరుదెంచి; రాజ్య+అభిషిక్తుండవు+అగుము= రాజ్యానికి పట్టాభిషేకం జరుపుకొమ్ము; దుష్ట, ద్యూతంబున= చెడుజూదంలో; మనరాజ్యంబు= మనం పరిపాలించే రాజ్యాన్ని; అపహరించిన= దొంగిలించిన; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; ను, చిర, ప్రతిష్ఠితుండు, కాకుండన్= బాగా చాలకాలం పాతుకొని పోకుండ; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఆ+దురాత్మున్= ఆ దుష్టుడిని; దూషింతుము= నిందిస్తాం. నికృతిపరులన్= మోసగాండ్రును; నికృతిన చేసి= మోసాన్నే చేసి; నిర్జించినన్= జయించినప్పటికీ; పాపంబు, లేదు= దోషం ఉండదు; సర్వ ప్రకారంబులను= అన్ని

రీతులలో; శత్రువులన్= విరోధులను; జయించి= గెలిచి; రాజ్యంబు, చేకొనుట= రాజ్యాన్ని పరిగ్రహించటం; రాజులకు= ప్రభువులకు; విధిచోదితంబు+ఐన= శాస్త్రాలలోని సూత్రాలచేత నిర్దేశించబడిన; రాజ, ధర్మంబు+అ= రాజులు పాటించదగిన ధర్మమే; అనిన= అని చెప్పగా; భీమసేను= భీముడియొక్క; మహాసంరంభంబునకున్= గొప్ప వేగిరపాటుకు; సంతోషించి= సంతోషాన్ని పొంది; ధర్మనందనుండు= ధర్మపుత్రుడు; ఆతనిన్= భీముడిని; తనపైకిన్+తిగిచికొని= తన పైకి లాగుకొని; మూర్ధన్+ఆఘ్రాణంబు+చేసి= వాత్సల్యంతో తలను వాసన చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు సత్యసంధుడివి. సమయ భంగం అంటే నీకు భయం. కాబట్టి నీవు ఈ అరణ్యవాసం, అజ్ఞాతవాసం వెరసి పదమూడేండ్లు ముగించుకొని పిమ్మట హస్తినాపురానికి వచ్చి రాజ్యానికి పట్టాభిషిక్తుడివి కమ్ము. చెడుజూదంలో మన రాజ్యాన్ని అపహరించిన దుర్యోధనుడు రాజ్యంలో చాలాకాలం బాగా పాతుకొనే వ్యవధి పొందకుండా వెనువెంటనే మనం అతడిని దూషించాలి. మోసగాండ్రను మోసంచేతనే జయించటం పాపం కాదు. రాజనీతి ప్రకారం శత్రువులను సర్వవిధాల జయించి రాజ్యం పరిగ్రహించ వచ్చును'- అని చెప్పగా భీముడి ఉద్రేకపూరిత వాక్యాలకు సంతోషించి, ధర్మరాజు అతడిని తనపైకి లాగుకొని వాత్సల్యంతో శిరస్సును మూర్కొని, కౌగిలించుకొన్నాడు.

విశేషం: ఇచట భీముడు ఒక ధర్మసూక్ష్మాన్ని ప్రతిపాదించాడు (1) మోసగాండ్రను మోసంచేతనే జయించటం పాపం కాదు. (2) రాజ్య సంపాదన ఏ ఉపాయాలను ప్రయోగించి అయినను చేయవచ్చును. ఈ వాదానికి పూర్వపక్షం నెలకొల్పేవారు ఉన్నారు. (1) వారు గాంధీమహాత్ముడివంటివారు- మోసాన్నిగూడ మంచితనంతోనే ఎదిరించాలి అని అంటారు. (2) మంచి లక్ష్యాన్ని సాధించటానికి మంచిమార్గాలనే అనుసరించాలి- అని ప్రతిపాదిస్తారు.

తే. 'అనలునకు గాడ్సు దోడైన యట్లు లింద్ర । తనయునకు నీవు దోడైనఁ దడయ కాజి బోలి లిపులకు బ్రదుకంగఁ బోల; దైన । ననఘ! యిది కోపమునకు ననవసరంబు. 396

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా!; అనలునకున్= అగ్నిహోత్రుడికి; గాడ్సు= వాయువు; తోడు+ఐన+అట్టులు= తోడుపడిన రీతిగా; ఇంద్రతనయునకున్= అర్జునుడికి; నీవు; తోడు+ఐనన్= సాయం చేస్తే; తడయక= ఆలస్యం కాకుండా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; పోరి= పోరుసల్పి; రిపులకున్= శత్రువులకు; బ్రదుకంగన్, పోలదు= జీవించటం జరుగదు; ఐనన్= అయినప్పటికి; ఇది= ఈ సమయం; కోపమునకున్= ఆగ్రహానికి; అనవసరంబు= సరైనది (సమయం) కాదు.

తాత్పర్యం: 'అగ్నిహోత్రుడికి వాయువు తోడైనట్లు అర్జునునికి నీవు తోడైతే, శత్రువులు మిమ్ము ఎదిరించి పోరులో బ్రతకలేరు. కాని, ఇది కోపానికి అదను కాదు.

విశేషం: ఆరణ్య పర్వంలో ప్రథమాశ్వాసంలో ద్రౌపదియు, భీమసేనుడును ధర్మరాజుతో సుదీర్ఘవాదం చేశారు. విజయానికి సకాల ప్రయత్నం అవసరమనే- భీముడి వాదనతో ధర్మరాజు ఏకీభవించకపోలేదు. కాని, ఇది సరైన కాలం కాదు - అని పూర్వపక్షం చేశాడు.

క. పదుమూడేండ్లుం బోయినఁ । బదపడి పార్థుండు నీవుఁ బరస్పృహతుల దు ర్దుదుల వధియించి విజయా । స్వదబాహుల రగుండు ధర్మపరిరక్షకులై. 397

ప్రతిపదార్థం: పదుమూడు+విండ్లన్+పోయినన్= పదుమూడేండ్లు గడిచిన; పదపడి= పిమ్మట; పార్థండు= అర్జునుడు; నీవున్= నీవును; పర, నృపతులన్= శత్రురాజులను; దుర్మదులన్= చెడుగర్వం కలవారిని; వధియించి= సంహరించి; ధర్మ, పరి, రక్షకులు+ఐ= ధర్మాన్ని లెస్సగా రక్షించే వాడై; విజయ+ఆస్పద, బాహులరు+అగుడు= గెలుపునకు నెలవైన చేతులు కలవా రనండి.

తాత్పర్యం: పదుమూడు సంవత్సరాలు గడచిన పిమ్మట నీవున్నా, అర్జునుడున్నా దుర్మదులైన శత్రురాజులను సంహరించి, ధర్మ సంరక్షకులై విజయం సాధించిన పరాక్రమశీలురు కండి.

వ. ఏ నెట్లును సత్యభంగంబు సేయుట కొడంబడ నోప' నని ధర్మతనయుం డనుజు ననునయించె నని జనమేజయునకు వైశంపాయన కథితంబైన పుణ్యకథ యతిరమణీయంబుగాను. 398

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఎట్లును= ఏ రీతిగా నయినను; సత్యభంగంబు+చేయుటకు= సత్యానికి విఘాతం కల్పించటానికి; ఒడంబడన్+ఓపను= సమ్మతింపజాలను; అని= అని చెప్పి; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; అనుజున్= తమ్ముడిని; అనునయించెన్= ఓదార్చాడు; అని; జనమేజయునకు; వైశంపాయన, కథితంబు+ఐన= వైశంపాయనుడిచేత చెప్పబడిన; పుణ్యకథ= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే కథ; అతి రమణీయంబుగాను= మిక్కిలి సుందరమైనదిగాను.

తాత్పర్యం: నేను ఎట్టి పరిస్థితులలో వైనను కౌరవులతో చేసిన ఒడంబడికకు విరుద్ధంగా ప్రవర్తింపజాలను' - అని ధర్మరాజు తన తమ్ముడైన భీముడిని ఓదార్చాడు. ఇది వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుకు చెప్పిన కథ. ఈ ఇతిహాసం మిక్కిలి సుందరమైనది. పుణ్యాన్ని ఇచ్చేది.

ఆశ్వాసాంతము

క. బిరుదాంకభీమ! భీమే । శ్వర కృత కృత్య! ప్రసాద సౌజన్య గుణా భరణ! పరగండ ఖైరవ! । పరశృప మణి మకుట ఘటిత పద! బుధ వినుతా! 399

ప్రతిపదార్థం: బిరుద+అంక, భీమ!= బిరుదానికి చిహ్నంగా 'భీమ' శబ్దం కలవాడా! అంటే సార్థకమైన భీమ బిరుదం కలవాడా! భీమ+ఈశ్వర, కృత కృత్య!= భీమేశ్వరుడివలన కృతార్థుడవైన వాడా! ప్రసాద, సౌజన్య, గుణ+ఆభరణ!= నిర్మలమైన స్నేహగుణమనే అలంకారం కలవాడా! పరగండ, ఖైరవ!= శత్రువీరులకు ఖైరవుడి వంటివాడా! పర, నృప, మణి, ఘటిత, పద!= శత్రురాజులయొక్క మణికిరీటాలచేత తాకబడిన పాదాలు కలవాడా! బుధ, వినుతా!= మేధావులచేత పొగడబడినవాడా!

తాత్పర్యం: సార్థకమైన భీమబిరుదం కలవాడా! భీమేశ్వరుడిచేత కృతార్థుడ వైనవాడా! మంచితన మనే గుణం ఆభరణంగా కలవాడా! శత్రువీరులకు ఖైరవుడి వంటివాడా! శత్రురాజుల మణికిరీటాలచేత స్పృశించబడిన పాదాలు కలవాడా! బుధులచేత ప్రశంసించబడినవాడా! (ఓరాజరాజ నరేంద్రా!) మహాభారతాన్ని నన్నయభట్టు రాజరాజ నరేంద్రుడికి అంకితం చేశాడు. అందుచేత ఆంధ్ర మహాభారతానికి ప్రథమశ్రోత ఆ రాజరాజనరేంద్రుడే.

విశేషం: రాజరాజ నరేంద్రుడు వైపుడు. చాళుక్య సామ్రాజ్యంలో శివాలయాలు తామరతంపరగా వెల్లివిరిశాయి. అందులో పంచారామాలు- వాటిలో దాక్షారామం పేర్కొనదగినవి. భీమేశ్వరుడు అంటే చాళుక్యభీముడిచేత ఆరాధించబడిన ఈశ్వరుడు.

ఉత్సాహము.

రాజవంశరత్న! రాజరాజదేవ! నిత్యల
 క్షీ జయాభిరామ! ధర్మమిత్ర! మిత్ర విధ్వంసం
 భోజవన పయోజమిత్ర! భూరికీర్తికౌముదీ
 రాజతత్రిలోక! నిఖిలరాజలోక పూజితా!

400

ప్రతిపదార్థం: రాజ, వంశ, రత్న! = రాజ వంశానికి లేదా చంద్ర వంశానికి రత్నం వంటి వాడా! (రత్నం శ్రేష్ఠవాచకం); రాజ రాజ, దేవ! = రాజరాజేశ్వర ప్రతిష్ఠ చేసిన వాడా!; నిత్య, లక్ష్మీ, జయ+అభిరామ! = ఎడతెగని సంపదతో జయంతో మనోహరుడనైన వాడా!; ధర్మమిత్ర! = ధర్మానికి చెలికాడా!; మిత్ర విద్యత్+అంభోజవన, పయోజమిత్ర! = హితులైన పండితులనే తామరపూలతోటకు సూర్యుడి వంటివాడా! (అంభోజ= అంభస్+జ= నీటిలోనుండి పుట్టింది - పద్మం, పయోజ, మిత్రుడు= సూర్యుడు); భూరి, కీర్తి, కౌముదీ, రాజిత, త్రిలోక= విస్తారమైన యశస్సు అనే వెన్నెలచేత వెలుగొందించబడిన మూడులోకాలు కలవాడా!; నిఖిల, రాజ, లోకపూజితా! = సమస్త రాజ సమూహాలచేత పూజించబడినవాడా!

తాత్పర్యం: (ఓ రాజరాజనరేంద్రా! మహాభారతాన్ని అవధరించుము. అనేది ఈ పద్య తాత్పర్యసారం. ఆశ్వాసాంత పద్యాలన్నింటిలోను సారమిదే.) చాళుక్యరాజ వంశానికి రత్నం వంటివాడా! రాజరాజేశ్వరుడిని దైవంగా కలవాడా! నిత్యలక్ష్మితో, సంతతజయంతో అలరారేవాడా! ధర్మానికి మిత్రుడనైనవాడా! హితులైన విద్వాంసులనే తామరపువ్వుల సముదాయానికి సూర్యుడివంటివాడా! మూడులోకాలలో విస్తరించిన కీర్తి అనే వెన్నెల కలవాడా! రాజులందరిచేత పూజించబడినవాడా!

విశేషం: (1) మిత్ర, విద్యదంభోజ వన పయోజ మిత్రుడు రాజరాజనరేంద్రుడు. అంటే విద్వాంసులను సంతోషింపజేసి పోషించేవాడు. 'రాజ మహేంద్ర కవీంద్ర సమాజ సురక్షాజ' అనే సంబోధన ఇచ్చట స్మరించతగింది. నన్నయ తాను రాజరాజ నరేంద్రుడికి అనురక్తుడనని అవతారికలో చెప్పుకొన్నాడు. రాజరాజనరేంద్రుడి విద్యత్పరిపోషణ అభివర్ణితం. (2) రాజ రాజ నరేంద్రుడు 108 రాజరాజేశ్వరాలయాలను కలిదిండిలో నిర్మించినట్లు శాసనం ఉన్నది. శివాలయాలను తమ పేర నిర్మించటం చాళుక్య రాజ వంశ సంప్రదాయం. ఉదాహరణకు భీమేశ్వరాలయాలు. (3) ఆశ్వాసాంత పద్యాలు, ఆశ్వాసాంత గద్యం - అట్లే కావ్యాలలో ఆశ్వాస ఆరంభపద్యం వ్రాసే సంప్రదాయం నన్నయ మహాకవియే తెలుగులో ప్రారంభించినట్లు ఎంచవచ్చును. ఈ ఒరవడినే తర్వాతి కవులందరు అనుసరించారు. (4) ఈ వృత్తం ప్రతిపాదంలోనూ ఏడు సూర్యగణాలపై ఒక గురువు ఉంటుంది. అయిదవ గణం మొదటి అక్షరం యతి. ప్రాస పాటించబడింది.

గద్యము.

ఇది సకల సుకవి జన వినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్యపర్వంబునందుఁ బాండవ వనప్రవేశంబును, గిష్మీరవధయును, గృష్ణపాంచాలాభిగమనంబును, సౌంభకాఖ్యానంబును, నింద్రకీలాభిగమనంబును, గైరాతంబును, నర్మను తపశ్చరణంబును, నీశ్వరుతోడ యుద్ధంబును, బరమేశ్వరు చేతఁ బాశుపతాస్త్రంబు వడయుటయును, లోకపాలనందర్శనంబును, స్వర్గగమనంబును, నూర్వశి శాపంబును, దేవతలవలన దివ్యాస్త్రలాభంబును నన్నది ప్రథమాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ మొదటి ఆశ్వాసం; సకల, సుకవిజన, వినుత, నన్నయ భట్టు, ప్రణీతంబు+ఐన= సకల సుకవులచేత ప్రశంసించబడిన నన్నయభట్టుచేత వ్రాయబడిన; శ్రీమహాభారతంబునందు+ఆరణ్య పర్వంబునందున్; పాండవ వన ప్రవేశంబును= పాండవులు అడవిలో ప్రవేశించటమున్నూ; కిమ్మీరవధయును= కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడి సంహారమున్నూ; కృష్ణ, పాంచాల+ అభిగమనంబును= శ్రీకృష్ణుడు, పాంచాలురు పాండవులకడకు రావడమున్నూ, సౌంభక+అఖ్యానంబును= సౌంభకకథయున్నూ; ఇంద్ర, కీల+అభిగమనంబును= అర్జునుడు ఇంద్రకీలపర్వతానికి వెళ్ళటమున్నూ; కైరాతంబును= కిరాతుడి వృత్తాంతమున్నూ; అర్జును తపశ్చరణంబును= అర్జునుడు తపస్సు చేయటమున్నూ; ఈశ్వరుతోడ యుద్ధంబును= శివుడితో చేసిన యుద్ధమున్నూ; పరమేశ్వరుచేతన్= శివుడిచేత; పాశుపత+అస్త్రంబు+పడయుటయును= పాశుపత మనే అస్త్రాన్ని పొందటమున్నూ; లోకపాల సందర్శనంబును= ఇంద్రుడు, యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు మున్నగు దిక్పాలకులను సందర్శించటమున్నూ; స్వర్గ గమనంబునున్= స్వర్గయాత్రకు వెళ్ళటమున్నూ; ఊర్వశి శాపంబును= ఊర్వశి శపించటమున్నూ; దేవతలవలన= దేవతలనుండి; దివ్య+అస్త్ర, లాభంబునున్= దివ్యమైన అస్త్రాలు పొందటమున్నూ; అన్నది= అనే అంశాలు ఉన్నది; ప్రథమ+ఆశ్వాసము= మొదటి ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది కవీంద్రులందరిచేత ప్రశంసించబడిన నన్నయభట్టు వ్రాసిన శ్రీమహాభారతంలోని ఆరణ్యపర్వం. ఇందులో - పాండవులు ఆరణ్యంలో ప్రవేశించటమున్నూ, భీముడు కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడిని చంపటమున్నూ, శ్రీకృష్ణుడు, పాంచాలురు పాండవులకడకు రావటమున్నూ, సౌంభకాన్ని గురించిన కథయున్నూ, అర్జునుడు ఇంద్రకీలాద్రికి వెళ్ళటమున్నూ, కిరాతుడి గాథయున్నూ, అర్జునుడు తపస్సు చేయటమున్నూ, ఈశ్వరుడితో యుద్ధం చేయటమున్నూ, పరమశివుడివలన పాశుపతాస్త్రం పొందటమున్నూ, దిక్పాలకులను సందర్శించటమున్నూ, స్వర్గలోకయాత్రకై వెళ్ళటమున్నూ, ఊర్వశి అర్జునుడిని శపించటమున్నూ, అతడు దేవతలవలన దివ్యాస్త్రాలు సంపాదించటమున్నూ అనేవి ఈ మొదటి ఆశ్వాసంలో ఉన్నాయి.

విశేషం: ఆశ్వాసాంతగద్యం విషయసూచిక. పూర్వగ్రంథాలు తాటాకులలో వ్రాయబడుతూ ఉండేవి. కాబట్టి ఇటువంటి విషయ సూచికవలన ప్రక్షిప్తభాగాలు, వినష్టభాగాలు గుర్తించటానికి వీలు కలుగుతుంది. పరిశోధకులకు ఇది అత్యవశ్యకం.

-:ఆరణ్యపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం :-

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీరమ్య ధర్మ నిత్య । ప్రారంభవిభాసి! రాజపరమేశ్వర! ఘో

రాలి మదకుంభకుంభవి । దారణదారుణకృపాణదక్షిణహస్తా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, రమ్య, ధర్మ, నిత్య, ప్రారంభ, విభాసి! = శోభా సుందరమైన ధర్మంలో నిరంతర ప్రయత్నంతో వెలుగొందే వాడా! అంటే ధర్మనిర్వహణంలో ఎడతెగని పూనికతో వెలుగొందేటి సాగసైన శోభగలవాడా!; రాజ, పరమ+ఈశ్వర! = రాజ పరమేశ్వరా అనే బిరుదు గలవాడా!; ఘోర+అరి, మదకుంభి, కుంభ, విదారణ, దారుణ, కృపాణ, దక్షిణ, హస్తా! = భయంకరమైన శత్రువులనే మదపుటేనుగుల కుంభస్థలాలను చీల్చివైచే దారుణకృపాణం కలవాడా! [భయంకరమైన శత్రువులయొక్క మదపుటేనుగుల కుంభస్థలాలను చీల్చినట్టి భయానకమైన కత్తి కుడిచేతిలో కలవాడా! అని కూడా చెప్పవచ్చు]

తాత్పర్యం: ఓ రాజరాజ నరేంద్రా! రాజపరమేశ్వర బిరుదాంచితుడా! శోభయమానమైన ధర్మ నిర్వహణంలో ఎడతెగని పూనికతో వెలుగొందేవాడా! భయంకరులైన శత్రువులనే మదపుటేనుగుల కుంభస్థలాలను చీల్చి చెండాడే భయానక ఖడ్గాన్ని కలవాడా!

విశేషం: ఇది ఆరణ్యపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసంలోని మొదటి పద్యం. ఆశ్వాస ఆరంభ పద్యాలను సంబోధన ప్రథమా విభక్త్యంతాలుగా తీర్చిదిద్దే ఒకవడిని తెలుగులో ప్రారంభించినవాడు నన్నయభట్టు. అట్లే ఆశ్వాసాల చివరిపద్యాలు కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలే. అలనాటి యుద్ధాలలో ఏనుగులు నిర్వహించిన భూమిక కూడ పేర్కొన తగినట్టిదే. పలుతావుల నన్నయభట్టు కృతిపతి అయిన రాజరాజనరేంద్రుడి పరాక్రమప్రాభవాన్ని, యుద్ధకౌశలాన్ని ఉగ్గడించి ఉన్నాడు. [ఏనుగు భూమిపై నడయాడే జంతువు లన్నింటిలో బలమైనది. అట్టి ఏనుగును గూడ ఒడుపుతో సంహరించగల వీరులు అలనాడు కొందరు ఉండేవారు. అందులో రాజరాజనరేంద్రుడు ఒకడని నన్నయ పలుతావుల గళమెత్తి అభివర్ణించాడు. కొప్పుం యుద్ధంలో దడిగదేవుడనే పశ్చిమచాళుక్య సామంతుడు చోళచక్రవర్తి అధిష్టించిన ఏనుగుతోండాన్ని నరికి బీభత్సం సృష్టించటం, అప్పుడు చోళ చక్రవర్తి ఆ యుద్ధంలో మరణించటం దక్షిణభారత చరిత్రకు సుపరిచితమైన అంశం. రాజరాజనరేంద్రుడు 'మదకుంభి కుంభ విదారణ దారుణ కృపాణహస్తాడు' అనే అభివర్ణన కేవలం అతిశయోక్తి కాదేమో!]

(సం. 3-49-29)

వ. అక్కడకుండు శౌనకాది మహామునులకుం జెప్పె; నట్లు సాంత్యనవచనంబుల భీమసేనునకుం గోపాటోపోపశమనంబు సేయుచున్న ధర్మరాజునొద్దకు బృహదశ్వుండను మహాముని వచ్చి విభిద్యుష్ట విధానంబునం బూజతుండయి విశ్రమించియున్న నమ్మునివరునకు ధర్మతనయుం డధర్మపరులయిన పరుల చేతం దమపడిన నికారప్రకారంబంతయు నెఱింగించి యిట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= ఆ పౌరాణికుడు; శౌనక+ఆది, మహామునులకున్+చెప్పెన్= శౌనకుడు మొదలయిన మహర్షులకు చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సాంత్యన వచనంబుల= ఓదార్పు మాటలతో; భీమసేనునకున్= భీముడికి; కోప+ఆలోప+ఉపశమనంబు= ఆగ్రహంయొక్క ఉద్వేగాన్ని అణచటం; చేయుచున్న; ధర్మరాజు+ఒద్దకున్= ధర్మరాజు కడకు; బృహదశ్వుండు+అను, మహాముని= బృహదశ్వుడనే పేరు గల గొప్ప ఋషి: వచ్చి; విధి, దృష్ట, విధానంబునన్= (శాస్త్రసూత్ర) విధులలో కనిపించే పద్ధతిలో; పూజితుండు+ఐ= ఆరాధించబడిన వాడై; అంటే యథావిధిగా అతిథి సత్కారాన్ని పొందినవాడై; విశ్రమించి+ఉన్నన్= అలసట, తీరి ఉండగా; ఆ+ముని, వరునకు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడికి; ధర్మ తనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; అధర్మ, పరులు+అయిన= అధర్మాన్ని ఆచరించే వారైన; పరుల చేతన్= శత్రువుల చేత; తమ, పడిన= తాము అనుభవించిన; నికార, ప్రకారంబు+అంతయున్= మోసపు విధమంతయు, అవమానాల తీరు అంతయు; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పౌరాణికుడు సూతుడు, శౌనకుడు మున్నగు మహర్షులకు భారత కథను ఈ విధంగా చెప్పాడు: అట్లా భీముడి ఆగ్రహాతిరేకాన్ని శాంతింపజేస్తూ ఉన్న ధర్మరాజుదగ్గరికి బృహదశ్వుడు అనే గొప్పఋషి విచ్చేశాడు. ధర్మరాజు ఆ మహర్షికి యథావిధిగా అతిథిసత్కారాలు చేసి, ఆ మహాముని అలసట తీరిన పిమ్మట తాము అధర్మ పరాయణులైన శత్రువులచేత పడిన పాట్లు, జూదంలో జరిగిన మోసం సవిస్తరంగా చెప్పి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: మహాభారత కథకుడు ఉగ్రశ్రవసుడనే సూతుడు. నైమిశారణ్యంలో శౌనకాది మహర్షులకు పన్నెండేండ్లు జరిగిన సత్రయాగంలో మహాభారతం వినిపించాడు. సవిస్తర వివరణకు ప్రథమాశ్వాసంలోని మొదటిపద్యం వివరణను చూడండి.

క. 'పుడమియు రాజ్యము బంధుల । విడిచి మృగావలుల గలసి విపినంబులలో'

గడుకొని మా య భీడుమల । బడిన నృపులు గలరె యొరులు పరమమునీంద్రా!'

3

ప్రతిపదార్థం: పరమ, ముని+ఇంద్రా= గొప్ప ఋషి శ్రేష్ఠుడా!; పుడమియు= భూమియు (అంటే నివాసభూమిని); రాజ్యము= ఏలుకొంటున్న రాజ్యాన్ని; బంధుల= చుట్టాలను; విడిచి= వదలిపెట్టి; మృగ+ఆవలులన్+కలసి= జంతు సముదాయంతోపాటు; విపినంబులలోన్= అడవులలో; కడుకొని= పూని; మా+అట్లు= మావలె; ఇడుమలన్+పడిన= ఇక్కట్లపాలైన; నృపులు= రాజులు; ఒరులు= ఇతరులు; కలరె= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: 'నివాసస్థలాన్ని, రాజ్యాన్ని, చుట్టాలను విడిచిపెట్టి మృగాలతోపాటు అరణ్యాలలో మా వలె ఈవిధంగా ఇక్కట్ల పాలైన ఇతరరాజులు ఎవరైనా ఉన్నారా? ఓ పరమఋషిశ్రేష్ఠుడా! దయచేసి తెలుపండి'.

వ. అనిన నయ్యుధిష్ఠిరునకు బృహదశ్వుం డిట్లనియె.

4

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+యుధిష్ఠిరునకున్= ఆ ధర్మరాజుకు; బృహదశ్వుండు= బృహదశ్వుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నించిన ధర్మరాజుకు బృహదశ్వుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

క. 'దేవసములైన యనుజుల । తో విప్రులతో రథాలితో వచ్చి యర

ణ్వావాసము సేసిదు ధర । ణీవల్లభ! నీవు ధర్మనిష్ఠితబుద్ధిన్.

5

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, వల్లభ! = (భూభర్తవైన) మహారాజా!; దేవ, సములు+ఐన = దేవతలతో సమానులైన; అనుజలతోన్ = తమ్ములతో; విప్రులతోన్ = బ్రాహ్మణులతో; రథ+ఆలితోన్ = రథసమాహంతో; వచ్చి = ఏతెంచి; అరణ్య+ఆవాసము = అడవిలో నివసించటం; నీవు; ధర్మ, నిష్ఠిత, బుద్ధిన్ = ధర్మంపై లగ్నమైన బుద్ధితో; చేసెడు = చేస్తున్నావు.

తాత్పర్యం: నీవు ఇడుములు పడుతూ అడవిలో నివసిస్తున్న మాట నిజమే. కాని, నీకు తోడుగా దేవతలతో సమానులైన తమ్ములు ఉన్నారు. నీకు విజ్ఞానబోధ చేస్తున్న విప్రులు నీతో కలిసి జీవిస్తున్నారు. నీకు రథాలు ఉన్నాయి. పరివారవర్గం ఉన్నది. ఈ విధంగా నీవు అరణ్యనివాసం చేయటం ధర్మలగ్నమైన నీమనస్సును తెలుపుతున్నది.

విశేషం: మహర్షి అయిన బృహదశ్వుడి దృష్టి వేరు. యుధిష్ఠిరుడి దృష్టి వేరు. అడవిలో ఇడుములు పడుతున్న పాండవులకు లేనివి రాజ్యసుఖాలు మాత్రమే. విజ్ఞాననిధులైన విప్రుల సాహచర్యం ఈ అడవిని ఒక విశ్వవిద్యాలయంగా మార్చిందని బృహదశ్వుడికి తెలుసు. అంతఃపురాలలో, రాజసభలలో హంసతూలికాతలవలన సుఖించే రాజులు మహర్షులదృష్టిలో బంగారు పంజరాలలోని పక్షులు. ఆపదలే శీలానికి వన్నెగూర్చే సదవకాశాలు. అగ్నిలో పడి బంగారం వన్నె హెచ్చి వెలుగొందుతుంది. మట్టి అయితే మాడిపోతుంది. మహనీయులు కష్టాలను అనుభవించటంచేతనే చిరస్మరణీయమైన మహిమను ఆర్జిస్తారు. సానబట్టితేగాని వజ్రం శోభించదు. పాండవులు రాజ్యాన్ని కోలుపోయి అడవులలో ఇడుములుపడి ఆధ్యాత్మిక విశ్వకళా పరిషత్తులో పట్టభద్రులయ్యారు. అందుచేత మహానుభావుడైన బృహదశ్వుడు అడవిలో ఉండే ధర్మరాజును అభినందించాడే కాని ఓదార్పుమాటలతో జాలి చూపలేదు. పాండవులకంటెకూడ ఎక్కువ బాధలు పడినట్టివారు లేకపోలే దని నలోపాఖ్యానాన్ని చెప్పాడు.

**క. నరనుతుండు దొల్లి నలుఁ డను । ధరణీకుండు జూద మాడి తన విభవము పు
ష్యురుచేత నోటువడి యె । క్కరుండ కరం బిడుముఁ బడఁడె కాననసీమన్.**

6

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి = పూర్వకాలంలో; నర, నుతుండు = ప్రజలచేత ప్రస్తుతించబడినవాడు; నలుండు+అను = నలుడనే; ధరణీ+ఈశుండు = రాజు (భూమికి పాలకుడు); జూదము+ఆడి; తన, విభవము = తన సంపద; పుష్కరు, చేతన్ = పుష్కరుడనే రాజుచేత; ఓటువడి = ఓడిపోయి; ఒక్కరుండు+అ = ఒంటరిగా; కానన, సీమన్ = అడవిప్రాంతంలో; కరంబు = మిక్కిలి; ఇడుమున్+పడఁడు+ఎ = కష్టాలుఅనుభవించలేదా!

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో నలుడనే మహారాజు, ప్రజానురంజకుడై రాజ్యాన్ని ఏలినవాడు జూదమాడి పుష్కరుడిచేత తన సంపదనంతా ఓడిపోయి ఒంటరిగా అడవులలో తిరిగి మిక్కిలి కష్టాలను అనుభవించలేదా!

విశేషం: ఆరణ్యపర్వం మహాభారతంలోని పదునెనిమిది పర్వాలలోని పెద్దపర్వాలలో ఒకటి. ఇందులోని కథ పెద్దది కాదు. ఆరణ్యపర్వం పెరగటానికి కారణం అందులోని పెక్కు ఉపాఖ్యానాలు. ఎందరో ఋషులు పాండవులను చూడటానికి అరణ్యానికి వచ్చేవారు. వారిని ధర్మరాజు ప్రశ్నించేవాడు. వారు తమకు తోచిన ఉపాఖ్యానాలు చెబుతూ ఉండేవారు. అందుచేత ఆరణ్యపర్వం బృహత్ గ్రంథమైనది. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలన్నింటిలో నలోపాఖ్యానం పెద్దది. సంస్కృత భారతంలో ఎన్నో ఉపాఖ్యానాలు చోటుచేసికొన్నాయి. అవి అన్నీ ప్రాచీనాలే అయినా. కొన్ని ప్రాచీనతరాలు, మరికొన్ని ప్రాచీనతమాల-అని విద్వాంసుల అభిప్రాయం. అందులో నలోపాఖ్యానం మిక్కిలి ప్రాచీనతమమైనదని కొందరు పరిశోధకుల అభిప్రాయం. సాశ్చర్యుల దృష్టిలో విషాదాత్మక కృతులకు విలువ అధికం. భారతీయ వాఙ్మయంలో విషాదవృత్తాలైన రచనలు లేవని కొందరు అధిక్షేపించటం కద్దు. విషాదాత్మక రచనలవలన సహృదయులకు భావిత అంతఃకరణ ప్రవృత్తి ఏర్పడి వారి

హృదయాలు రసక్షాళితాలు అవుతాయని పాశ్చాత్య ఆలంకారికుల అభిప్రాయం. నలోపాఖ్యానం విషాదాంతగాథ కాదు కాని, విషాదాత్మక కృతి అని చెప్పవచ్చును. భావితాంతఃకరణ ప్రవృత్తి, సద్యఃపర నిర్వృత్తి కావ్యానికి అంతరాత్మ అయితే నలోపాఖ్యానం ప్రపంచ వాఙ్మయంలో 'నిరుపమానమైన రసవత్సావ్యం' - 'సాటిలేని విషాదాత్మక కృతి'- అని చెప్పవచ్చును. మిక్కిలి పురాతనకాలంలో మహాభారతం 'జయం' రచించబడటానికి చాలాకాలం పూర్వమే నలచక్రవర్తిగాథ భారతదేశంలో యుగ యుగాంతరాలలో బహుళవ్యాప్తిని పొందినట్లు, తదుపరి ప్రాచీనతమమైన ఇతిహాసం మహాభారతంలో లీనమైనట్లు ఊహించటం సత్యదూరం అనలేం. ఇంకొక విశేషం: భారతంలోని ధర్మరాజుకు నలోపాఖ్యానంలోని కథానాయకుడైన నలుడికి గల సామాన్యవ్యవసం జూదం. ఇక, బృహదశ్వుడు ప్రస్తుటంగా వచించినట్లు ధర్మరాజుకంటే కూడ విషాదాత్మక నాయకుడుగా నలుడు నిర్వహించిన భూమిక ఎక్కువ హృదయవిదారకమైనది. అందుచేత నలోపాఖ్యానం చదివిన వారికి దుఃఖభూయిష్టమైన కలియుగబాధనుంచి నిష్క్రమి లభిస్తుందన్న పెద్దల ప్రవచనంలో అంతరార్థం ఉన్నదని అంగీకరించవచ్చును.

ధర్మరాజునకు బృహదశ్వుండు నలోపాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-50-1)

వ. అనిన 'నది యె?' ట్లని ధర్మనందనుం డడిగిన బృహదశ్వుం డెట్లనియె: నిషధేశ్వరుండయిన వీరసేనుని కొడుకు నలుం డనువాఁ డనేకాక్షోహిణీపతి యనవరతాక్షప్రియుం డజేయంబైన తన తేజంబున నెల్లరాజుల జయించి బ్రహ్మాణ్యుండయి బ్రహ్మోత్తరంబుగాఁ బ్రజాపాలనంబు సేయుచుండ. 7

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అది+ఎట్లు+అని= అది ఏవిధంగా జరిగిందని; ధర్మనందనుండు+అడిగిన= ధర్మరాజు ప్రశ్నించగా; బృహదశ్వుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; నిషధ+ఈశ్వరుండు+అయిన= నిషధదేశానికి పరిపాలకుడయిన; వీరసేనుని, కొడుకు= వీరసేన మహారాజుయొక్క పుత్రుడు; నలుండు+అనువాఁడు= నలుడనే పేరుకలవాడు; అనేక+అక్షోహిణీ, పతి= పెక్కు అక్షోహిణులకు అధినేత; అనవరత+అక్ష, ప్రియుండు= ఎల్లప్పుడును పాచికలపై ప్రీతికలవాడు, అంటే జూదమాడటంలో మిక్కిలి అనురక్తి కలవాడు; అజేయుంబు+ఐన= జయించటానికి వీలులేని; తన తేజంబునన్= తన పరాక్రమంచేత; ఎల్ల, రాజులన్= అందరు రాజులను; జయించి= గెలిచి; బ్రహ్మాణ్యుండు+అయి= బ్రాహ్మణులకు హితం ఆచరించేవాడై; బ్రహ్మ+ఉత్తరంబుగాన్= బ్రాహ్మణులకు ఆధిక్యం పొసగేటట్లుగా; ప్రజా, పాలనంబు= ప్రజలను పాలించటం; చేయుచు+ఉండన్= చేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: తొల్లి నలుడు అడవులలో ఇడుమలు పడినాడని బృహదశ్వుడు చెప్పగా, అదెట్లా? అని ధర్మరాజు ప్రశ్నించగా బృహదశ్వుడు ఇట్లా చెప్పాడు: నిషధేశ్వరుడైన వీరసేనుడి కొడుకు నలుడు. అతడు మహాతేజస్వి. ఎన్నో అక్షోహిణులసేనలకు అధినేత. కాని, అతడు జూదంలో మిక్కిలి ప్రీతికలవాడు. అతడు తన పరాక్రమంచేత రాజులందరిని జయించి సార్వభౌముడై ప్రజానురంజకుడై రాజ్యపరిపాలన చేస్తున్నాడు. అతడు బ్రాహ్మణులకు సంప్రీతి ఘటించే పరిపాలన కొనసాగించాడు.

విశేషం: (1) అక్షోహిణి= సేనాసమూహం. 21870 రథాలు, అన్నే ఏనుగులు, 65610 గుఱ్ఱాలు, 109350 కాలబలంగల సేనకు అక్షోహిణి అని పేరు. (2) 'బ్రహ్మోత్తరంబుగా'- అనే పదానికి అర్థం చెప్పటంలో విద్వాంసులలో బహుళవర్ణ జరిగింది. ధృతరాష్ట్రపరంగా నన్నయభట్టు ఈమాటను ఇంకొకచోట ప్రయోగించాడు. ఆర్యసంఘం- బ్రహ్మక్షత్రియ వైశ్య శూద్ర సంఘటితం. బ్రహ్మోత్తరంగా పరిపాలించటం అంటే బ్రాహ్మణులకు ప్రాధాన్యమిచ్చి పరిపాలించటం, బ్రాహ్మణులకు ఆధిక్యం ఇవ్వటం అనే అర్థం సందర్భశుద్ధితో అన్వయిస్తుంది. ఇచట 'బ్రహ్మాణ్యుండయి' అనే ప్రయోగంకూడ పై అర్థానికి బలం

చేకూర్చేదే. ఆదిపర్వంలో నన్నయభట్టు ధృతరాష్ట్రుడు 'బ్రహ్మోత్తరంబుగాఁ బ్రజావృద్ధియు, సస్యవృద్ధియు నగుచుండ' (ఆది. 5.5.) రాజ్యం చేసినట్లు వ్రాశాడు.

సీ. అట విదర్భాధిపుడైన భీముం డను । వాఁ డనపత్యుడై వ్రతము లోలి
సలుపుచు దమనుఁ డ న్నన్నునిఁ బత్నియుఁ । దాను నుపాసించి, తద్వరమున
దమయంతి యను కూఁతు దమ దాంత దమను ల । న్నుతులను బడసి విశ్రుతగుణాఢ్యుఁ
డండుఁ గన్యారత్న మగు దమయంతి దా । నత్యంతకాంతి రూపాభిజాత్య

ఆ. విమల గుణ సమృద్ధి వెలుగుచు సురసిద్ధ । సాధ్య కన్యలట్టి సఖులు నూర్పు
రొలసి తన్నుఁ గొలుచుచుండఁగ మహి నొప్పు । చుండె నధికవిభవయుక్తితోడ.

8

ప్రతిపదార్థం: అట= వేరొకదేశంలో; విదర్భ+అధిపుఁడు+ఐన= విదర్భ దేశానికి రాజైన; భీముండు+అనువాఁడు= భీముడనే వాడు; న+అపత్యుఁడు+ఐ= అపత్యం-అంటే సంతానం లేనివాడై; వ్రతములు= నోములు; ఓలి= వరుసగా; సలుపుచున్= చేస్తూ; దమనుఁడు+అన్, సత్+మునిన్= దమనుడు అనే పేరుగల మంచి ఋషిని; పత్నియున్, తానున్= భార్యయు, తానున్నూ; ఉపాసించి= ఆరాధించి; తద్+వరమునన్= ఆతడు అనుగ్రహించిన వరంచేత; దమయంతి, అను, కూఁతున్= దమయంతి అనే పుత్రికను; దమ, దాంత, దమనులు+అన్, సుతులను= దముడు, దాంతుడు, దమనుడు అనే కొడుకులను; విశ్రుత, గుణ+అఢ్యుఁడు= పేరుకెక్కిన మంచి గుణాలతో కూడినట్టివాడు, అంటే భీముడు; పడసెన్= పొందాడు; అందున్= ఆ సంతానంలో; కన్యారత్నము+అగు= పడచులలో మిన్నఅయిన, (కన్యలలో రత్నమైన); దమయంతి; తాన్+అత్యంత, కాంతి, రూప+అభిజాత్య, విమల, గుణ సమృద్ధిన్= తాను మిక్కుటమైన లావణ్యంతో, శరీర స్వాస్థవంతో, మంచి వంశంలో జన్మించిన గౌరవంతో, నిర్మలమైన మంచి గుణాల పొందికతో; వెలుగుచున్= ప్రకాశిస్తూ; సుర, సిద్ధ, సాధ్య, కన్యలు+అట్టి= దేవతలలోని, సిద్ధులలోని, సాధ్యులలోని ఆడపడుచులను పోలినట్టి; సఖులు= చెలికత్తెలు; నూర్పురు= వందమంది; ఒలసి= కలిసి; తన్నున్= తనను; కొలుచుచుండఁగ= సేవిస్తుండగా; అధిక, విభవ, యుక్తితోడన్= గొప్పవైభవంతో; మహిన్= భూమిపై; ఒప్పుచు+ఉండెన్= విలసిల్లుతున్నది.

తాత్పర్యం: అక్కడ విదర్భలో రాజైన భీముడు సంతానహీనుడు. అతడు, అతనిభార్య దమనుడనే గొప్పఋషిని ఆరాధించారు. వారికి దమయంతి అనే కూతురు, దముడు, దాంతుడు, దమనుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులు పుట్టారు. కన్యకామణి అయిన దమయంతి, విశేషరూపలావణ్యవతి అయి, సద్వంశంలో పుట్టిన గౌరవం ఒప్పుగా, సద్గుణాలతో విరాజిల్లుతూ ఉన్నది. నూరుగురు చెలికత్తెలు, సురసిద్ధసాధ్య కన్యకలతో సాటివచ్చేవారు ఆమెను సేవిస్తూ ఉన్నారు. దమయంతి అత్యధికవైభవంతో తులతూగుతున్నది.

విశేషం: సురలు, సిద్ధులు, సాధ్యులు దేవతలలోని అంతర్వర్గాలకు చెందినవారు.

వ. అంత. 9

తాత్పర్యం: అట్లా కొంతకాలం జరిగిన తరువాత.

క. నలుగుణములు దమయంతికి । నలునకు దమయంతి గుణగణంబులు జను వి
మ్ముల బొగడుట నిరుపురకును । వెలసి మనోభవ వికార విభ్రమ మెదలన్.

10

ప్రతిపదార్థం: నలు, గుణములు= నలుడిలోని మంచి లక్షణాలు; దమయంతికి; దమయంతి, గుణ, గణంబులు= దమయంతిలోని మంచిగుణాల సముదాయాలు; నలునకు; జనులు= ప్రజలు; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; పొగడుటన్= ప్రశంసించటం చేత; ఇరువురకును= ఇద్దరికిని, అంటే నలదమయంతులు ఇద్దరికిని; ఎదలన్= హృదయాలలో; మనస్+భవ, వికార, విభ్రమము= మన్మథుడికి చెందిన మారుపాటువలన ఏర్పడిన వేగిరపాటు, అంటే శృంగార భావోదయం; వెలసెన్= విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: నలుడి సద్గుణాలను దమయంతికి, దమయంతి గుణగణాలను నలుడికి ప్రజలు అభివర్ణించి, ప్రశంసించి, చెప్పటంచేత ఇరువురిలో శృంగారభావాలు వెల్లివిరిశాయి.

వ. ఒక్కనాడు నలుడు దమయంతి గుణబద్ధ చేతస్కుండై మదనానలంబు సహింప నోపక ప్రమదవనంబున నుండునంత నంతరిక్షకాంతాహారావళియుంబోలె హంసావళి యవనీతలంబున కవతలించిన. 11

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాడు= ఒకనాడొకరోజున; నలుడు; దమయంతి, గుణ, బద్ధ, చేతస్కుండు+బ= దమయంతియొక్క మంచిగుణాలచేత కట్టివేయబడిన మనస్సు కలవాడై; మదన+అనలంబు= మన్మథుడియొక్క(అగ్నిని) తాపాన్ని; సహింపన్+ఓపక= తాళలేక; ప్రమదవనంబునన్= ఉద్యానవనంలో; ఉండు+అంతన్= ఉన్నప్పుడు; అంతరిక్ష, కాంతా, హార+ఆవళియున్+పోలె= ఆకాశమనే వనితయొక్క (కంఠంలోని) దండలను పోలుతూ; హంస+ఆవళి= అంచలగుంపు; అవనీ, తలంబునకు= నేలపైకి; అవతరించినన్= దిగగా.

తాత్పర్యం: ఒకనాడొకనాడు, దమయంతియొక్క మంచిగుణాలచేత ఆకర్షించబడిన మనస్సు కలవాడై నలుడు మదనతాపం తాళలేక ఉద్యానవనంలో విహరిస్తూఉన్నాడు. అప్పుడు ఆకాశమనే సుందరియొక్క మెడలోని దండలను పోలిన హంసలగుంపు భూమిమీద వ్రాలింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అంచలగుంపు ఆకాశమనే సుందరికి కంఠహారాలుగా భాసిల్లినాయనటం హృదయంగమమైన ఉపమాలంకారం.

ఆ. వీరసేనుతుడు వీరుండు హంసల । నడ బెడంగుఁ జూచి నగుచు వాని

నెగిచి యెగిచి యందు నెగయకుండఁగ నొక్క । హంసఁ బట్టుకొనియె నతిరయమున.

12

ప్రతిపదార్థం: వీరసేన, సుతుడు= వీరసేనుడి కొడుకు- నలుడు; వీరుండు= పరాక్రమం కలవాడు; హంసల, నడ, వెడంగున్+చూచి= అంచలనడల సొగసు చూచి; నగుచున్= నవ్వుతూ; వానిన్= ఆ హంసలను; ఎగిచి+ఎగిచి= వెంబడించి వెంబడించి; అందున్= వాటిలో; ఒక్క హంసన్= ఒక అంచను; ఎగయకుండఁగన్= ఎగిరిపోకుండా; (ఎగయక+ఉండన్= ఎగిరిపోకుండా ఉండగా అనికూడా చెప్పవచ్చు); అతిరయమునన్= మిక్కిలివేగంగా; పట్టుకొనియెన్= పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: వీరసేనుడి పుత్రుడు, పరాక్రమవంతుడు ఐన నలుడు ఆ హంసల నడకల సొగసు చూచి మురిసిపోయి లోలోపల నవ్వుకొంటూ, తాను వాటిని తరిమి తరిమి, అందులో ఒక హంసను ఎగిరిపోకుండా (ఒక హంస ఎగిరిపోకుండా ఉండగా) మిగులవేగంగా పట్టుకొనగలిగాడు.

విశేషం: నలుడు ఒక హంసను పట్టుకొన్నాడు. ఎట్లా పట్టుకొన్నాడు? 'ఎగయకుండఁగ' - అంటే 'ఎగురకుండ' - అని సమాధానం. అంటే ఇక్కడి ధాతువు 'ఎగయు' - అన్నమాట. అంటే పైకి పోకుండాగా నలుడు హంసను పట్టుకొన్నాడు. ఇక,

ముందు ప్రయోగించబడిన 'ఎగిచి' - అనేది 'ఎగుచు' ధాతువు నుండి ఏర్పడింది. 'ఎగుచు' అనేది 'ఎగు' ధాతువు యొక్క ప్రేరణార్థకం. కనుక 'ఎగయు' 'ఎగుచు' - వేరు వేరు ధాతువులు. నలుడు హంసలను వేగంగా వెంబడించాడు (ఎగిచాడు). అలా వెంట తరమటంలో ఒక హంసను ఎగిరిపోకుండా శీఘ్రంగా పట్టుకోగలిగాడు. నలుడు హంసలను తరుముతూ ఎగురగొడుతూ ఉన్నా ఆ అంచలగుంపులోని ఒక హంస ఎగిరిపోకుండా ఉండగా నలుడు దానిని ఒడుపుగా వేగంగా పట్టుకొన్నాడని కొందరు వ్యాఖ్యాతలు చెప్పారు. ఆ హంస మిగిలిన హంసలతో పాటు ఎగిరిపోకుండా కొంత జాగు చేయటానికి కథలో ఒక పరమార్థం ఉంది. శివుడే ఆ రూపంలో వచ్చి నలదమయంతులకు వివాహం చేసే యత్నం చేశాడని, కాబట్టి ఆ హంస కారణజన్మరాలని కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథసత్యనారాయణగారు వివరించారు. వివరాలకు చూడండి పీఠిక. (సంపా.) ఈ పద్యంలోని మూడవపాదంలో కొన్ని ప్రతుల్లో "నెగచి యెగచి" - అనే పాఠభేదం కనిపిస్తున్నది.

ఆ. దాని విడిచి పోవగా నోప కఱచుచు | నంతరిక్షమునను హంసలెల్లఁ

బండుగట్టి తిరుగుచుండె వాతోద్ధూత | శారదాబ్ర శకల చయముఁ బోలె.

13

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ఆ హంసను; విడిచిపోవగాన్+ఓపక= వీడి వెళ్ళిపోలేక; అఱచుచున్= అరుస్తూ; అంతరిక్షమునను= ఆకాశంలో; హంసలు+ఎల్లన్= హంసలన్నీ; పిండుకట్టి= గుమిగూడి; వాత+ఉద్ధూత, శారద+అభ్ర, శకల, చయమున్, పోలెన్= గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన శరత్కాలంలోని మేఘాల ముక్కల సముదాయంవలె; తిరుగుచు+ఉండెన్= పరిభ్రమిస్తూ ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: నలుడికి చిక్కిన అంచ(హంస)ను విడిచిపెట్టి వెళ్ళిపోజాలక తక్కిన హంసలు అరుస్తూ ఆకాశంలో తిరుగాడజొచ్చాయి. అప్పుడు ఆ హంసలు, గాలిచేత చెదరగొట్టబడిన శరత్కాలంలోని మబ్బుల తునకలసమూహంవలె ఉన్నాయి.

విశేషం: హంసలు తెలుపు. శరదృతువులో మేఘాలు తెల్లగా ఉంటాయి. నేలపై వ్రాలటానికి ముందు హంసలు ఆకాశమందరి కంఠంలోని వజ్రహారాలవలె ఉన్నాయి. ఇప్పుడు అవి చెదరి ఆకాశంలో తిరుగాడుతున్నాయి. శరత్కాలంలో గాలికి చెదరిన మబ్బు తునకలవలె ఉన్నాయి. రెండు ఉపమానాలున్నూ మనోహరమైనవే. అలంకారం: ఉపమ.

వ. అదియును దన కమ్మునుజేశ్వరుఁ డపాయంబు సేయుంగా వగచి మనుష్య వాక్యంబుల నిట్లనియె: 'నయ్యా! యేను నీకుం బ్రయంబు సేసెద; నీ హృదయేశ్వరియైన దమయంతి పాలికిం బోయి నీ గుణంబులు దానికి వర్ణించి యక్కన్య యన్యుల నపేక్షింపక నీయంద బద్ధానురాగ యగునట్లుగాఁ జేసెద.'

14

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ హంసయున్నూ; తనకు; ఆ+మనుజు+ఈశ్వరుఁడు= మనుజులకు పరిపాలకుడైన ఆ రాజు; అపాయంబు= కీడు; చేయుంగా, వగచి= చేస్తాడని తలచి; మనుష్య, వాక్యంబులన్= మనుజులు మాట్లాడే భాషలో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది; అయ్యా!= ఓ మహానుభావా!; ఏను= నేను; నీకున్+ప్రియంబు+చేసెదన్= నేను నీకు ఇష్టమైన మేలు చేస్తాను; నీ, హృదయ+ఈశ్వరి+ఐను= నీ హృదయానికి ఈశ్వరి అయిన, అంటే నీవు ప్రేమించిన; దమయంతి, పాలికిన్+పోయి= దమయంతి కడకు వెళ్ళి; నీ, గుణంబులు= నీలోని మంచితోలు; దానికిన్= ఆమెకు (ఆ దమయంతికి); వర్ణించి= ఉగ్గడించి; ఆ+కన్య= ఆ అమ్మాయి; అన్యులన్= ఇతరులను; అపేక్షింపక= కోరుకొనక; నీ యందు+అ= నీ పైననే; బద్ధ+అనురాగ= బంధించబడిన అనురాగం కలది, అంటే నిన్ను వలచినట్టిది; అగునట్లుగాన్; చేసెదన్= చేయగలను.

తాత్పర్యం: ఆ హంస తనకు ఆ రాజు కీడు చేస్తాడని శంకించి, మనుజుసంభాషణలతో ఇట్లా పలికింది. 'మహానుభావా! నేను నీకు ప్రీయమైన ఉపకారం చేస్తాను. నీ హృదయేశ్వరి అయిన దమయంతి దగ్గరకు వెళ్ళి, ఆమెకు నీ మహనీయ గుణగణాలు ఉగ్గడించి చెప్పి, ఆ కన్యకామణి నీమీదే వలపు నిలిపేటట్లు చేస్తాను'.

**క. అనిన విని హంస పలుకులు । దన హృదయంబునకు నమ్మతధారాపాతం
బునుబోలె నైన నృపనం । దనుఁ డనురక్తుఁ డయి విడిచెఁ దడయక దానిన్.**

15

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; హంస, పలుకులు= అంచమాటలు; తన, హృదయంబునకున్= తన ఎదకు; అమృత, ధారా, పాతంబును, పోలెన్+ఐన= ఎడతెగకుండ అమృతపువాన కురిసినట్లుకాగా; నృప, నందనుఁడు= రాజకుమారుడు (నలుడు); అనురక్తుఁడు+అయి= ప్రేమ కలవాడయి; తడయక= వెనువెంటనే (ఆలస్యంచేయక); దానిన్= ఆ హంసను; విడిచెన్= విడిచిపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆ హంస చెప్పినమాటలు నలుడి హృదయానికి కుంభవృష్టిగా అమృతం కురిసినట్లు అనిపించింది. అందుచేత ఆ రాజపుత్రుడు అనురాగంతో ఆ హంసను వెనువెంటనే విడిచిపెట్టాడు.

**వ. అంచపిండుతో నదియును విదర్భనగరంబునకుం బఱచి, యం దుపవనంబున సఖీజనపరివృతయై యున్న
దమయంతి యంతికంబునకు వచ్చి విహరించుచుండె; నంత వానిం జూచి పరమకౌతుకమున.**

16

ప్రతిపదార్థం: అంచ, పిండుతోన్= హంసలగుంపుతో; అదియును= ఆ హంసకూడా; విదర్భ, నగరంబునకున్+పఱచి= విదర్భ పట్టణానికి పారి, అంటే ఆకాశమార్గంలో ఎగిరివెళ్ళి; అందు+ఉపవనంబున= అక్కడి ఉద్యానవనంలో; సఖీ, జన, పరివృత+ఐ= చెలికత్తెలతో చుట్టుకొనబడిందై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; దమయంతి+అంతికంబునకు, వచ్చి= దమయంతి సమీపానికి చేరి; విహరించుచు+ఉండెన్= తిరుగాడుతూ ఉండింది; అంత= అటుపిమ్మట; వానిన్+చూచి= ఆ హంసలను చూచి; పరమకౌతుకమునన్= మిక్కుటమైన సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: అంచపిండుతో కలిసి ఆ హంసకూడా విదర్భ రాజధానికి ఎగిరివెళ్ళి, అక్కడ ఉద్యానవనంలో చెలికత్తెలతో కలిసి విహరిస్తున్న దమయంతి సమీపానికి వచ్చి నడయాడుతూ ఉన్నది. దమయంతి ఆ హంసలను చూచి మిక్కుటమైన సంతోషాన్ని పొందింది.

తే. ఒండొరులఁ గడవంగ నయ్యువిద లెల్లఁ । బఱచి యొక్కొక్క కలహంసఁ బట్టికొనఁగఁ

జెలువముగ నందు దమయంతిచేతఁ బట్టు । వడియె నలుచేత విడువంగఁబడిన హంస.

17

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఉవిదలు+ఎల్లన్= ఆ అంగనలందరు; ఒండొరులన్+కడవంగన్= ఒకరినొకరు మీరి; పఱచి= పరుగెత్తి; ఒక్కొక్క= ఒకరు ఒక; కలహంసన్= రాజహంసను; పట్టి కొనఁగన్= పట్టుకోగా; అందున్= ఆ హంసలలో; నలుచేత= నలుడిచేత; విడువంగన్+పడిన హంస= వదలి పెట్టబడిన అంచ; దమయంతిచేతన్; చెలువముగన్= అందంగా; పట్టు+పడియెన్= పట్టువడింది.

తాత్పర్యం: ఆ వనితలందరు ఒకరినొకరు మీరి, పరుగెత్తి ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్క రాజహంసను పట్టుకొన్నారు. అందులో మున్ను నలుడిచేత విడువబడిన హంస దమయంతిచేతనే అందంగా పట్టువడింది.

క. దమయంతికి నలునకు సం । గమకారణ దూతయైన కలహంస మనో

జ్ఞమనుష్య వాక్యముల న । ధ్రుమయంతికి హర్ష మెసగఁగ దా ని ట్లనియెన్.

18

ప్రతిపదార్థం: దమయంతికి; నలునకున్; సంగమ, కారణ, దూత+ఐన= సంయోగానికి (కలయికకు విధిచే నిర్ణయించబడిన దూత అయిన; (దూత= ఉభయపక్షాలకు సంధిచేయటానికి నియుక్తుడైనవాడు); కలహంస= ఉత్తమ జాతిహంస (రాజహంస); మనోజ్ఞ, మనుష్య, వాక్యములన్= సుందరమైన మనుజు భాషలో; ఆ+దమయంతికి; హర్షము+ఎసగన్= సంతోషం అతిశయించగా; తాన్= ఆ హంస; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: దమయంతికి నలుడికి సంయోగం సమకూర్చటానికై విధిచే నిర్ణయించబడిన దూత అయిన ఆ రాజహంస మనోహరమైన మనుజుభాషలో దమయంతికి సంతోషం అతిశయించేటట్లు ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'కారణదూత' అనే ప్రయోగానికి విద్వాంసులు విశేషార్థాన్ని వివరిస్తున్నారు. ఈ ప్రయోగం హంసకు విశేషణంగా వాడబడింది. 'సంగమకారణదూత'- సంయోగానికి కారణమైన దూత అని స్థూలంగా అర్థం చెప్పవచ్చు. అసలు-నలదమయంతులు విధాతచేత ఒకరికొకరు సృష్టించబడినవారు. అందు 'హంస' నిర్వహించవలసిన భూమిక విధి నిర్ణీతం. 'ఆ హంస నలదమయంతుల సమాగమం కూర్చటంకోసమే జన్మించింది'- అనే అర్థస్ఫూర్తి 'కారణదూత' ప్రయోగంలో కలదని పండితోత్తముల అభిప్రాయం. "కారణజన్ముడై కవినికాయము మెచ్చుఁగఁ గావ్యకర్తయై"- అనే ప్రయోగం ఇచట స్మరించతగింది. కవినికాయం మెచ్చేటట్లు కావ్యకర్త అవటానికే రచయిత జన్మించాడని ఇందులోని అంతరార్థం. నలుడిచేత విడువబడిన హంసయే దమయంతి చేతికి పట్టువడటం ఇందులోని స్వారస్యం.

వ. 'నీ హృదయేశ్వరుండైన నలునొద్దనుండి వచ్చితి; నపార పారావార పర్యం తానంత మహీతలంబునందు నా చూడని రాజు లెవ్వరు లేరు; సర్వగుణ సౌందర్యంబుల నెవ్వరు నలుం బోలరు.

19

ప్రతిపదార్థం: నీ, హృదయ+ఈశ్వరుండు+ఐన= నీ హృదయానికి నాధుడైన- అంటే నీవు వలచినటువంటి; నలు+ఒద్ద, నుండి= నలుడి దగ్గరనుండి; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; అపార, పారావార, పర్యంత+అనంత, మహీతలంబునందు= ఒడ్డులేని సముద్రంవరకు అంతంలేకుండ విస్తరించిన భూమండలంలో; నా, చూడని= నేను చూడనట్టి; రాజులు+ఎవ్వరు= ప్రభువులు ఎవ్వరున్నా; లేరు; సర్వ, గుణ, సౌందర్యంబులన్= అన్ని మంచిగుణాలలోను, అందంలోను; ఎవ్వరు= ఏ రాజులున్నా; నలున్= నలుడితో; పోలరు= సమానులు కారు.

తాత్పర్యం: 'నేను నీ హృదయేశ్వరుడైన నలుడిదగ్గరనుండి వచ్చాను; అంతం, దరి లేని సముద్రంవరకు విస్తరించి ఉన్న ఈ అపార భూమండలంలో రాజులెవ్వరూ సౌందర్యసౌఖ్యాలలో నలుడికి సాటిరారు.

తే. నీవు నలునకుఁ బేర్లతో దేవివైనఁ । గాక నీ సముజ్జుల రూప కాంతి విభవ

నిత్య సౌభాగ్య భాగ్యాభిజాత్య భద్ర । లక్షణావలు లవి సఫలంబు లగునె?

20

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నలునకున్= నలుడనే వరుడికి; పేర్లతోన్= గౌరవంతో; దేవివి= దేవేరివి; ఐనన్, కాక= అయితే తప్ప; నీ, సముజ్జుల, రూప, కాంతి, విభవ, నిత్య, సౌభాగ్య, భాగ్య+అభిజాత్య, భద్ర, లక్షణ+ఆవలులు= మిక్కిలి వెలుగొందే నీ సౌందర్యం, నీ లావణ్య సంపద, నీ ఎడతెగని ఐశ్వర్యం, నీ అదృష్టం, గొప్పవంశంలో జననమందిన నీ గౌరవం, శుభప్రదమైన నీకు గల సర్గుణాలు; అవి= అవన్నీ; సఫలంబులు+అగునె?= ఫలప్రదాలు అవుతాయా? అంటే రాణిస్తాయా? (రాణించవని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ దమయంతీ! నీవు నలుడికి దేవేరివి అయితే తప్ప నీకు గల గొప్పలక్షణాలు- సౌందర్యం, లావణ్య సంపద, ఐశ్వర్యం, నిత్య సౌభాగ్యం, అదృష్టం, వంశగౌరవం మున్నగునవి రాణించవు.

వ. నీవు నారీరత్నంబ, వాతండు పురుషరత్నంబు; గావున మీ యిద్దఱ సమాగమం బన్యోన్యశోభాకరంబగు' ననిన విని సంప్రాప్త హృదయసమ్మదయై దమయంతి దాని కీట్లనియె. 21

ప్రతిపదార్థం: నీవు, నారీ, రత్నంబవు= నీవు వధువులలో రత్నంవంటిదానివి, అంటే శ్రేష్ఠురాలివి; ఆతండు= ఆ నలుడు; పురుషరత్నంబు= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడు; కావున; మీ+ఇద్దఱు+అ= మీ ఇరువురి; సమాగమంబు= కలయిక; అన్యోన్య, శోభా+ఆకరంబు+అగున్= ఒకరికి ఇంకొకరు కాంతి కలిగించేటట్లు అవుతుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; సంప్రాప్త, హృదయ, సమ్మద+బ= హృదయంలో ఏర్పడిన సంతోషం కలదై; దమయంతి; దానికి= ఆ హంసకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు స్త్రీ రత్నానివి. ఆ నలుడు పురుషరత్నం. మీ ఇరువురి సంయోగం ఒకరి కొకరు శోభ చేకూర్చినట్లు ఉంటుంది'- అని హంస పలుకగా దమయంతి మిక్కుటమైన ఆనందం పొంది ఇట్లా అన్నది.

మధ్యాక్కర.

**'ఆ రాజగుణములు నా కెఱింగించి నట్టులు నన్ను
నా రాజునకు నెఱింగించి కరుణ నాయందుఁ గావింపు
మారంగ' ననుడు నిషధవిషయమున కరిగి యా హంస
వీరసేనజునకు దాని గుణరూప విభవముల్ సెప్పె.**

22

ప్రతిపదార్థం: ఆ, రాజు, గుణములు= రాజైన ఆ నలుడి గొప్పగుణాలు; నాకు+ఎఱింగించినట్టులు= నాకు తెలియజేసినట్లుగా; నన్నున్= నన్నుగురించి (అంటే నాలోని గొప్పగుణాలను); ఆ, రాజునకున్= ఆ రాజైన నలుడికి; ఎఱింగించి= తెలిపి; నాయందున్= నాపట్ల; కరుణ= దయ; ఆరంగన్= సంపూర్ణంగా; కావింపుము= కల్పించేది; అనుడు= అని చెప్పగా; ఆ, హంస; నిషధ విషయమునకు= నిషధదేశానికి; అరిగి= వెళ్ళి; వీరసేనజునకున్= వీరసేనుడి కుమారుడైన నలుడితో; దాని= ఆ దమయంతి యొక్క; గుణ, రూప, విభవముల్= మంచిగుణాలు, అందం, సంపద గురించి; చెప్పెన్= వచించింది.

తాత్పర్యం: 'ఆ నలమహారాజగుణాలనుగురించి నా కెట్లా చెప్పావో అట్లాగే నన్నుగురించికూడా నిండైన దయతో ఆరాజుకు తెలియజెప్పుము'- అని దమయంతి అనగానే ఆ హంస నిషధదేశానికి వెళ్ళి, నలమహారాజుకు దమయంతి గుణరూపవైభవాలను గురించి చెప్పింది.

విశేషం: మధ్యాక్కర వృత్తంలోని ప్రతిచరణంలోనూ వరుసగా రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం, రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం ఉంటాయి. అయిదవగణంయొక్క మొదటి అక్షరంతో యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం పాటించబడుతుంది.

వ. అంత

23

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

**చ. నలదమయంతు లిద్దఱు మనఃప్రభవానల బాధ్యమానులై
సలిపిల దీర్ఘవాసర నిశల్ విలసన్నవనందనంబులన్
నలినదళంబులన్ మృదుమృణాళములన్ ఘనసారపాంసులం
దలిరుల శయ్యలన్ సలిలధారలఁ జందనచారుచర్లలన్.**

24

ప్రతిపదార్థం: నల, దమయంతులు= నలుడును, దమయంతియు; ఇద్దఱు= ఇరువురునూ; మనన్+ప్రభవ+అనల, బాధ్యమానులు+ఐ= మన్మథతాపంచేత బాధించబడినవారై (మనః ప్రభవుడు= మన్మథుడు); దీర్ఘ, వాసర, నిశల్= పొడవైన పవళ్ళు, రేలు; విలసత్+నవ, నందనమ్ములన్= ప్రకాశిస్తున్న అపరనందనవనాలలో (నందనవనం స్వర్గలోకంలోని ఉద్యానవనం); నలినదళంబులన్= తామరపూల రేకులలో; మృదు మృణాళములన్= మెత్తనైన తామరతూండ్లలో; ఘనసార, పాంసులన్ =కర్పూరధూళితో; తలిరుల శయ్యలన్= చిగురుటాకుల సెజ్జలపై; సలిల ధారలన్= ఎడతెగకుండ చల్లుకొనిన నీళ్ళలో; చందన, చారు, చర్లలన్= మనోహరమైన గంధపు మైపూతలతో; సలిపిరి= గడిపారు.

తాత్పర్యం: నలదమయంతులు ఇరువురున్నా (ఒకరికొకరు సుదూరంలో ఉండి) మన్మథతాపంచేత బాధించబడినవారై చెలువం చిందే నందనవనాలవంటి క్రొత్తతోటలలో, తామరపూలరేకులలో, మెత్తని తామరతూండ్లలో, కర్పూరపరాగంతో, మంచి గంధపు మైపూతలతో, చల్లనినీటి జల్లుల్లో, చిగురుటాకుల శయ్యలమీద పెక్కు పొడవయిన రేయింబవళ్ళు గడిపారు.

విశేషం: ఓజోగుణంతో కూడుకొన్న శిథిలబంధం ప్రసాదగుణం. దాని కీపద్యం చక్కని ఉదాహరణం. పూర్వరాగ విప్రలంభ వర్ణనకు సంబంధించిన ఈ పద్యరచన చిత్తవికాసరూపమైన రసానుభూతిని అందిస్తుంది. రసోచితమైన అక్షరరమ్యత గమనించదగింది. మన్మథవిరహాన్ని తప్పులైన నాయికా నాయకులు శీతలోపచారాలను ఆశ్రయించటం ప్రకరణాచిత్యం. 'దీర్ఘవాసరనిశల్' అనే సమాసం సార్థకం. విరహంవలన పవళ్ళు, రాత్రులు దీర్ఘాలుగా వారి కనిపించాయని ధ్వని. లేదా - పగళ్ళు దీర్ఘాలైన గ్రీష్మాదులూ, రాత్రిళ్ళు దీర్ఘాలైన హేమంతాదులూ ఈ సమాసంవలన సూచించబడుతున్నవనీ, నలదమయంతులు అన్ని ఋతువుల్లోనూ విరహబాధను విస్తృతంగా అనుభవించారనీ గ్రహించవచ్చును. భావిప్రబంధ శృంగారరసవర్ణనలకు ఈ పద్యం ఒక వెలుగుబాటు.

**వ. ఇట్టిద్దఱు నన్యోన్యరూపగుణ శ్రవణసంజాతప్రీతులై యుండునంత నంతఃకరణ సంతత మనోజాత సంతాప
వివర్ణ వదనయైన యా దమయంతిం జూచి భయసంభ్రమాక్రాంతులై సఖీజను లెల్ల నక్కోమలి వృత్తాంతం
బంతయు భీమున కెఱింగించి యిట్లనిరి.**

25

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇద్దఱున్= ఇరువురు; అన్యోన్య, రూప, గుణ, శ్రవణ, సంజాత, ప్రీతులు+ఐ= ఉభయులందుగల అందం, మంచిగుణాల గురించి వినటం వలన పుట్టిన సంతోషం కలవారై; ఉండు+అంతన్= ఉన్నపిదప; అంతఃకరణ, సంతత, మనన్+జాత, సంతాప, వివర్ణ, వదన+ఐ= మనస్సులోపలి ఎడతెగని మన్మథబాధచేత వెలవెల పోయిన ముఖం కలదైన; ఆ, దమయంతిన్+చూచి= ఆ దమయంతిని చూచి; భయ, సంభ్రమ+ఆక్రాంతులు+ఐ= భయంవలన కలిగిన ఉద్వేగంతో కూడినవారై; సఖీ, జనులు+ఎల్లన్= చెలికత్తెలందరు; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారియొక్క; వృత్తాంతంబు+ అంతయు= సమాచారమంతయు; భీమునకు= (విదర్బరాజైన) భీముడికి; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: నలదమయంతులు ఇద్దరు ఒకరి రూపగుణాలను గూర్చి మరొకరు వినటంవల్ల ఒకరిపై ఒకరు ప్రేమకలవారై ఉన్నారు. అప్పుడు మన్మథతాపంచేత వెలవెలపోయిన మొగంతో లోలోపల మగ్గుతున్న దమయంతిని చూచి, భయంతో కూడిన తత్తరపాటుతో చెలికత్తెలందరు ఆ సుకుమారిసమాచారాన్ని భీమరాజుకు తెలిపి ఇట్లన్నారు.

సీ. కలహంస పలికిన పలుకులు గుణియించు, | వడి దాని పోయిన వలను చూచు,
బలుకదు సఖులతో లలితాంగి, మిన్నక | యలయుచు నుండుఁ దా ననుదినంబు,
జారువిభూషణాహార విహార శ | య్యాసన భోగంబులందు విముఖి
యయి, రేయుఁ బగలు నిద్రయు నెప్పు డెఱుఁగక | దమయంతి నలుఁ డను ధరణినాథు

ఆ. నంద బుద్ధి నిలిపి, కందర్ప బాధిత | యగుచు నున్నయది ధరాధినాథ!

ధరణిపతుల నొరుల నురుగుణాఢ్యుల విన | నొల్ల దెంత విభవయుక్తు లయిన.

26

ప్రతిపదార్థం: కలహంస= రాజహంస; పలికిన, పలుకులు= చెప్పినమాటలు; గుణియించున్= వల్ల వేస్తుంది; వడిన్= వేగంగా; దాని, పోయిన, వలను= అది (రాజహంస) వెళ్ళిన దిక్కునే; చూచున్= చూస్తుంటుంది; సఖులతో= చెలికత్తెలతో; పలుకదు= మాటాడదు; లలితాంగి= సుకుమారమైన శరీరంకలది (దమయంతి); మిన్నక= ఊరక; అలయుచున్+ఉండున్= అలసిపోతుంటుంది; తాన్= తాను; అనుదినంబున్= ప్రతిదినమును; చారు, విభూషణ+ఆహార, విహార, శయ్యా+ఆసన, భోగంబులందున్= అందమైన ఆభరణాలపట్ల, ఆహార విహారాలలోను, పడకలోను, పీఠంలోను- అంటే ఆయా సౌఖ్యాలలో; విముఖి+అయి= పెడమొగం కలదై- అంటే లెక్కచేయనిదై; రేయున్= రాత్రులు; పగలు= పగళ్ళు; నిద్రయున్= నిద్రను; ఎప్పుడు+ఎఱుఁగక= ఎప్పుడూ తెలియక, అంటే దివారాత్రాలలో ఎప్పుడూ నిద్రపోక; దమయంతి; నలుఁడు+అను= నలుడనే; ధరణి, నాథునందు+అ= రాజమీదే; బుద్ధి, నిలిపి= మనస్సులో లగ్నంచేసి; కందర్ప, బాధిత+అగుచున్= మన్మథుడిచేత బాధించబడిందవుతూ; ఉన్న+అది= ఉన్నది; ధరా+అధి, నాథ|= ఓ మహారాజా!; ధరణి, పతులన్+బరులన్= ఇతర రాజులను; ఉరు, గుణ+ఆఢ్యులన్= గొప్ప గుణాలు కలవాళ్ళను; ఎంత, విభవ, యుక్తులు+అయినన్= ఎంత సంపదతో కూడుకొని ఉన్నవాళ్ళవైనను; వినన్+బల్లదు= ఆలకించటానికి ఇష్టపడదు.

తాత్పర్యం: దమయంతి ఆ రాజహంస వెళ్ళినదిక్కునే ఎప్పుడూ చూస్తూ ఉంటుంది. ఆ రాజహంస చెప్పిన మాటలనే వల్లవేస్తూ ఉంటుంది. ఆ లలితాంగి చెలికత్తెలతో మాటాడటం మానివేసింది. ఏ పనీ చేయకుండానే ఊరక అలసిపోతుంది. ప్రతిదినం ఎట్టి సౌఖ్యాలను ఆశించదు. అందమైన ఆభరణాలపై ఆహార విహారాలపై ఆమెకు అభిలాషలేదు. శయనించటానికి మంచిపరుపు కోరదు. కూర్చోనటానికి మెత్తనిపీఠం కావాలని అడగదు. అసలు నిద్రలేకుండా ఎన్నో రాత్రులు పగళ్ళు ఆమె గడిపింది. ఎల్లప్పుడు నలుడు అనే మహారాజునే స్మరిస్తూ మన్మథతాపంతో క్రుంగి కృశిస్తున్నది. ఓ మహారాజా! ఇతర రాజులు ఎంతటి సంపద కలవారైనా, ఎంతటి గొప్పగుణాలు కలవారైనా వారి విషయం ఏమాత్రం వినటానికి ఇష్టపడదు.

వ. అనిన విని భీముం 'డేమి సేయుదు? నెవ్విధంబున నమ్మహీపతి నిట రావింప నగునో!' యని చింతించుచు సంప్రాప్త యౌపనయైన కూఁతుం జూచి యప్పుడు.

27

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని= అని చెప్పగా విని; భీముండు= భీమరాజు; ఏమి+చేయుదున్= ఏమి చేయగలను?; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; ఆ+మహీపతిన్= ఆ (భూభర్త) రాజును; ఇట= ఇచటికి; రావింపన్+అగునో= రప్పించటానికి వీలవునో?; అని;

చింతించుచున్= యోచిస్తూ; సంప్రాప్త, యౌవన+జన= ప్రాప్తించిన యౌవనంకలదైన-అంటే యుక్తవయస్సు వచ్చినట్టి కూతున్+చూచి= పుత్రికను చూచి; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: చెలికత్తెలు అట్లా చెప్పగా విని భీమరాజు ‘ఏమి చేయగలను? ఏ ఉపాయంతో ఆ నలమహారాజును ఇచటికి రప్పించగలను?’ అని ఆలోచిస్తూ, యుక్తవయస్సు వచ్చిన పుత్రికను చూచి, అప్పుడు.

**క. ఆ వైదర్భుడు నిఖిల ధ । రా వలయములోనఁ గలుగు రాజన్యుల నా
నా విషయాభీశ్వరులను । రావించెం దత్స్వయంవర వ్యాజమునన్. 28**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, వైదర్భుడు= ఆ విదర్భరాజు(భీముడు); నిఖిల, ధరా, వలయములోనన్+కలుగు= సమస్త భూమండలంలో ఉన్న; రాజన్యులన్= రాజులను, నానా, విషయ+అభీశ్వరులను= వివిధ దేశాలకు ప్రభువులైన వాళ్ళను; తద్+స్వయంవర, వ్యాజమునన్= ఆ దమయంతియొక్క స్వయంవరం అనే మిషతో; రావించెన్= రప్పించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విదర్భరాజు భీముడు సమస్త భూమండలంలో ఉన్న రాజులను దమయంతీ స్వయంవరమనే మిషతో రప్పించాడు.

విశేషం: పూర్వకాలంలో భారతదేశంలో క్షత్రియ రాజకన్యలు తమకు వచ్చిన వరుడిని ఎన్నిక చేసికొని పెండ్లి చేసికొనేవారు. ఆ బహిరంగ రాజసభకు రాజులందరినీ ఆహ్వానించటం పరిపాటి. ఆ మహోత్సవంలో ప్రధాన భూమిక నిర్వహించే కన్యక రాజపుత్రిక. కావున ఆ మహోత్సవానికి ‘స్వయంవరం’ అనే పేరు వచ్చింది.

**క. మనుజేశ్వరు లెల్లను బో । రన దమయంతీ స్వయంవరమునకు నొప్పం
జనుదెంచిరి సైన్యస్యం । దన ఘట్టన నవనితలము దల్లడపడఁగన్. 29**

ప్రతిపదార్థం: మనుజు+ఈశ్వరులు+ఎల్లను= రాజులందరు; బోరున= శీఘ్రంగా; దమయంతీ, స్వయంవరమునకున్= దమయంతి యొక్క స్వయంవరానికి; సైన్య, స్వందన, ఘట్టనన్= భటులయొక్క రథాలయొక్క తాకిడివలన; అవనితలము= భూమిపైభాగం; తల్లడపడఁగన్= తల్లడిల్లేటట్లు; ఒప్పన్= ఒప్పునట్లుగా (తగినట్లుగా); చనుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: రాజులందరు ఉత్సాహంతో దమయంతీస్వయంవరానికి విచ్చేశారు. వారి సేనలయొక్క, రథాలయొక్క రాపిడిచేత భూమిపైభాగం తల్లడిల్లింది.

**వ. ఆ సమయంబునఁ బర్వత నారదు లను పురాణమునులు భూలోకం బెల్లం గ్రుమ్మరి యింద్రలోకంబునకుం
బోయిన నింద్రుండు వారిం బూజించి, భూలోకంబునం గుశలం బడిగి. ‘యిది యెట్లు ధర్మపరిపాలనపరులై
వీరులై రణనిహతు లైన రాజు లక్షయలోకసుఖంబు లనుభవింప నతిథులై యిందులకు నింతకాలంబయ్యు
రాని కారణం బేమి?’ యని యడిగిన నారదుం డిట్లనియె. 30**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, సమయంబునన్= అప్పుడు; పర్వత, నారదులు+అను= పర్వతుడు, నారదుడు అనే; పురాణమునులు= ప్రాచీనములు; భూలోకంబు+ఎల్లన్= భూలోకాన్ని అంతటినీ; క్రుమ్మరి= తిరిగి; ఇంద్ర, లోకంబునకున్+పోయినన్= ఇంద్రలోకానికి వెళ్ళగా; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వారినన్= ఆ పర్వత నారదులను; పూజించి= గౌరవించి; భూలోకంబునన్,

కుశలంబు+అడిగి= భూలోకంలోని క్షేమసమాచారం అడిగి; ఇది+ఎట్లు= ఇది ఎట్లాగ?; ధర్మ పరిపాలనపరులు+ఐ= ధర్మంతో ఏలుబడి కొనసాగిస్తున్న వారై; వీరులు+ఐ= పరాక్రమవంతులై; రణ, నిహతులు+ఐన, రాజులు= రణంలో చంపబడిన రాజులు; అక్షయ, లోక, సుఖంబులు= తరగనట్టి లోకాలలోని సౌఖ్యాలు; అనుభవింపన్= అనుభవించటానికై; అతిథులు+ఐ= మన్ననను అనుభవించే ఆగంతుకులై; ఇందులకున్= ఇచటికి; ఇంతకాలంబు+అయ్యున్= ఇంతకాలం గడచిపోయినప్పటికి; రాని, కారణంబు+ఏమి+అని= రానట్టిహేతువు ఏమి టని; అడిగినన్= అడుగగా; నారదుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పర్వతుడు, నారదుడు అనే ప్రాచీనముషులు భూమండలమంతా తిరిగి చూచి ఇంద్రలోకానికి వెళ్ళారు. ఇంద్రుడు వారిని పూజించి భూలోకాన్నిగురించిన కుశలప్రశ్నలు వేసి 'మునీంద్రులారా! ఇంతకుపూర్వం ధర్మపరిపాలన చేసి, యుద్ధాలలో వీరమరణం చెందిన రాజులు అక్షయలోకాల సుఖాలను అనుభవించటానికై అతిథులుగా స్వర్గలోకానికి వస్తూ ఉండేవారు. కానీ, ఇంతకాలమయినా వారు రాకపోవటానికి గల కారణమేమిటి?' అని అడుగగా నారదుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ప్రాచీనభారతీయవాఙ్మయంలో నారదుడిపాత్ర ఒక విశిష్టస్పృష్టి నారదుడు త్రిలోకసంచారి. ఆ మునికి తెలియని సమాచారం ఉండదు. ఆయన సంగీతప్రియుడు. కలహభోజనుడు, గొప్ప భగవద్భక్తుడు. (2) అతిథి:- మర్యాదగా ఆహ్వానాన్ని పురస్కరించుకొని విందుకై వచ్చే ఆగంతుకుడు అనేది నేటి వ్యవహారంలోని అర్థం. న+తిథి= తిథిని చూడకుండ (ఆహారార్థం) పయనించి వచ్చేవాడు- అని అసలు అర్థం.

క. 'నర సిద్ధ సాధ్య విద్యా । ధర సురకన్యకలకంటె దమయంతియ సుం

దరి: దాని సుస్వయంవర । మరుదై వర్తిల్లుచున్నయది యిప్పు మహిన్.

31

ప్రతిపదార్థం: నర, సిద్ధ, సాధ్య, విద్యాధర, సుర, కన్యకల కంటెన్= మనుజులలో, సిద్ధులలో, సాధ్యులలో, విద్యాధరులలో, దేవతలలో ఉన్న పెండ్లిగాని ఆడుపడుచులందరికంటె; దమయంతి+అ= దమయంతి ఒక్కతె మాత్రమే; సుందరి= అందకత్తె; దాని= ఆమెయొక్క; సు, స్వయంవరము= గొప్ప స్వయంవరం; ఇప్పు= ఇప్పుడు; మహిన్= భూలోకంలో; అరుదు+ఐ= అసాధారణమైనదై; వర్తిల్లుచున్న+అది= జరుగుతున్నది.

తాత్పర్యం: 'దమయంతి జగదేకసుందరి. నరులలో, సిద్ధులలో, సాధ్యులలో, విద్యాధరులలో, దేవతలలో అటువంటి సౌందర్యవతి లేదు. ఆమె స్వయంవరమహోత్సవం ఇప్పుడు భూలోకంలో అసాధారణ వైభవంతో జరుగుతున్నది.

క. అందులకు ధరణిఁ గల నృప । నందను లెల్లను ముదంబునం బోయెడు వే

డ్యం దమలోఁ గలహంబును । గ్రండును లేకున్నవారు గడు నెయ్యమునన్.'

32

ప్రతిపదార్థం: అందులకున్= ఆ దమయంతి స్వయంవరానికి; ధరణిన్+కల= భూమిలో ఉండే; నృపనందనులు+ఎల్లను= రాజపుత్రులందరును; ముదంబునన్= సంతోషంతో; పోయెడు= వెళ్ళే; వేడ్యున్= కుతూహలంతో; కడునెయ్యమునన్= మిక్కుటమయిన స్నేహంతో; తమలోన్= ఒకరికొకరు; కలహంబును= విరోధాన్ని; క్రండును= పొరపొచ్చాన్ని; లేక+ఉన్నవారు= లేకుండ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ దమయంతీ స్వయంవరంలో పాల్గొనటానికై భూలోకంలోని రాకుమారులందరు తమలోని అన్యోన్య వైరాలు, అభిప్రాయభేదాలు ఉజ్జగించి, ఉత్సాహంతో, వేడుకతో మిక్కిలి స్నేహంతో ఉంటున్నారు.'

విశేషం: నారదుడికి కావలసింది అన్యోన్యకలహాలు. దమయంతీ స్వయంవర కారణాన కలహాభోజనుడైన నారదుడు పాపం పస్తులుండవలసి వచ్చింది.

వ. అనిన నింద్రుండును, లోకపాలవరులును దదాలోకన కౌతుకంబునం గనక రత్నరమ్య దివ్య విమానారూఢులయి చనువారు ముందట దమయంతీ స్వయంవరంబునకుంబోయెడువాని నాదిత్యులలోన విష్ణుండునుంబోలెఁ దేజోభికుండైన వాని ననన్యసాధారణరూపవిభవంబున రెండవ మన్మథుండు నుంబోనివాని నలుం గని యంతరిక్షంబున విమానంబులు నిలిపి భూతలంబునకు వచ్చి వాని కిట్లనిరి. 33

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని నారదమహర్షి చెప్పగా విని; ఇంద్రుండును= ఇంద్రుడున్నా; లోకపాలవరులును= గొప్పవారైన దిక్పాలకులున్నా; తద్+ఆలోకన, కౌతుకంబునన్= ఆ దమయంతీ స్వయంవరాన్ని చూడాలనే వేడుకతో; కనక, రత్న, రమ్య దివ్య, విమాన+ఆ రూఢులు+అయి= బంగారంతో, రత్నాలతో (పొదగబడటంచేత) అందమైన దివ్యవిమానాలలో కూర్చున్నవారై, చనువారు= ప్రయాణించేవారు; ముందట=(తమ కనుల) ముందు; దమయంతీ, స్వయంవరమునకున్+పోయెడువానిన్; ఆదిత్యులలోన్= సూర్యులలో; విష్ణుండునున్+పోలెన్= విష్ణువువలె; తేజస్+అధికుండు+ఐనవానిన్= తేజస్సుచేత అధికుడైనవాడిని, అంటే మిక్కిటమైన ప్రకాశం గల నలుడిని; అనన్య, సాధారణ, రూప, విభవంబునన్= ఒరులకు సాధారణం గాని సౌందర్యం సంపద చేత; రెండవ, మన్మథుండునున్+పోనివానిన్= అపర మన్మథుడివలె ఉన్నవాడిని; నలున్+కని= నలుడిని చూచి; అంతరిక్షంబునన్= ఆకాశంలో; విమానంబులు; నిలిపి; భూతలంబునకు, వచ్చి= భూమి మీదకు చేరి; వానికి= ఆ నలుడికి; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని నారదమహర్షి చెప్పగా విని ఇంద్రుడున్నా, దిక్పాలకులున్నా, ఆ దమయంతీ స్వయంవరాన్ని చూచే వేడుకతో రత్నాలు పొదగబడిన అందమైన పసిడి విమానాలను ఎక్కి బయలుదేరారు. దారిలో భూమిపై వారి కనులముందు నలుడు కనిపించాడు. ఆ మహారాజుకూడ దమయంతీ స్వయంవరానికి వెళ్ళుతున్నాడు. అతడు సూర్యులలో విష్ణువువలె మిక్కిటమైన కాంతితో వెలుగొందుతున్నాడు; సౌందర్యంలో సాటిలేనివాడై అపరమన్మథుడివలె దీపిస్తున్నాడు. అప్పుడు దేవతలు ఆకాశంలో తమ విమానాలను నిలిపి భూమిపైకి వచ్చి నిలిచి, నలుడితో ఇట్లా పలికారు.

విశేషం: ఆదిత్యులు పన్నెండుమంది. వారిలో 'విష్ణువు' అధిక తేజస్వి. ఇంద్రుడు, ధాత, పర్షస్యుడు, త్వష్ట, పూషుడు, అర్యముడు, భగుడు, వివస్వంతుడు, విష్ణువు, అంశుమంతుడు, వరుణుడు, మిత్రుడు - వీరు ద్వాదశాదిత్యులు. "ఆదిత్యానా మహం విష్ణుః" అనే భగవద్గీతావాక్యం ఇటు స్మరించదగింది.

సీ. 'నిత్యసత్యవ్రత! నిషధేశ! నీవు మా । కమరంగ దూతవై యభిమతంబు సేయుము' నావుడుఁ జెచ్చెర 'నట్టుల । చేయుదు మఱి నాకుఁ జెప్పుడు మీర లెవ్వార? లేను మీ కిష్టంబుగా దూత । నై యేమి సేయుదు?' ననిన, నతని కమరేశ్వరుం డిట్లు లనియె: 'నే నింద్రుండఁ । వీరు దిక్పాలురు విదితయశులు;

ఆ. ధరణి నొప్పుచున్న దమయంతి సుస్వయం । వరముఁ జూచు వేడ్క వచ్చియున్న

వారః మీవు మమ్ము వారిజాక్షికి నెఱిం । గింపు నామధేయ కీర్తనముల.

34

ప్రతిపదార్థం: నిత్య, సత్య, వ్రత!= ఎల్లప్పుడు సత్యాన్ని వ్రతంగా పాటించేవాడా!; నిషధ+ఈశ!= నిషధదేశానికి పాలకుడా!; నీవు; మాకు; అమరంగన్= ఒప్పునట్లుగా; దూతవు+ఐ= హితం కోరే ప్రతినిధివై; అభిమతంబు+చేయుము= కోరిక నెరవేర్చుము; నావుడున్= అనగా; చెచ్చెరన్= వేగంగా; అట్టుల, చేయుదున్= అట్లే చేస్తాను; మఱి= ఇక; నాకున్+చెప్పుడు= నాకు చెప్పండి; మీరులు+ఏ+వారలు= మీరు ఎవరు?; ఏను= నేను; మీకు; ఇష్టంబు+కాన్= ప్రీతి కలిగేటట్లు; దూతను+ఐ= మీకు ప్రతినిధిగా; ఏమి+చేయుదున్= ఏ కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్చవలసి ఉన్నది; అనినన్= అని పలుకగా; అతనికి= ఆ నలుడికి; అమర+ఈశ్వరుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఏను= నేను; ఇంద్రుండ= ఇంద్రుడిని; వీరు; దిక్పాలురు= వీరు దిక్కులను పాలించేవారు; విదితయశులు= ఎల్లరకు తెలిసినట్టి కీర్తి కలవారు; ధరణిన్+ఒప్పుచున్న= భూలోకంలో విలసిల్లుతున్న; దమయంతి, సుస్వయంవరమున్= దమయంతి శుభ స్వయంవరాన్ని; చూచు, వేడ్కన్= చూడాలనే కుతూహలంచేత; వచ్చి+ఉన్న, వారము= వచ్చినవారము; ఈవు= నీవు; మమ్మున్= మమ్మల్ని; నామధేయ, కీర్తనములన్= పేర్లు బిరుదులతోపాటు ప్రశంసించటం ద్వారా; వారిజ+అక్షికిన్= పద్మనేత్రకు, దమయంతికి; ఎఱింగింపు= తెలియజేయాలి.

తాత్పర్యం: 'ఎల్లప్పుడు సత్యవ్రతాన్ని దీక్షతో పాటించే ఓ నిషధమహారాజా! నీవు మాకు అనువైన దూతగా మా అభీష్టం నెరవేర్చాలని కోరుతున్నాం'- అని చెప్పగా నలుడు వెనువెంటనే మారుపలికాడు. 'అట్లే చేస్తాను. మరి నాకు మీ రెవరో, నేను మీకు ప్రియమొనరించటానికి మీ ప్రతినిధి (దూత) నయి ఏ కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్చాలో సెలవిండు' అని చెప్పగా అతడికి దేవేంద్రుడు ఇట్లా చెప్పాడు. 'నేను దేవేంద్రుడిని. వీరు నా సహచరులైన దిక్పాలురు. సుప్రసిద్ధులు. మేము భూలోకంలో జరుగుతున్న దమయంతి స్వయంవరాన్ని చూచేవేడుకతో విచ్చేసి ఉన్నాం. నీవు పద్మదళాయతాక్షి అయిన దమయంతికి మమ్మల్ని పేర్లతో, బిరుదాలతో ప్రశంసాపూర్వకంగా పరిచయం చేయాలి.'

వ. అట్లయిన నక్కోమలి మాయండుఁ దనవలచినవాని వరియించు 'ననిన నింద్రునకుఁ గృతాంజలియై నలుం డిట్లనియె.

35

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా నీవు దౌత్యం నెరవేరిన పిమ్మట; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారి; మాయండున్= మాలో; తన వలచినవానిన్= తనకు ఇష్టమైనవాడిని; వరియించును= భర్తగా ఎన్నుకొంటుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; ఇంద్రునకున్; కృతాంజలి+ఐ= నమస్కరించి; నలుండు= నలుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీవు దౌత్యం నెరవేరితే, ఆ సుకుమారి దమయంతి తన ఇచ్చవచ్చినవాడిని మాలో ఒకరిని వరుడిగా ఎన్నుకొంటుంది'- అని ఇంద్రుడు చెప్పగా విని నలుడు అతడికి నమస్కరించి ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'ఎఱిఁగి యెఱిఁగి నన్ను నేకార్థసముపేతుఁ । బాడియయ్య యిట్టి పనికిఁ బనుప?'

ననిన 'గుత్సుకుండ వై యేల చేసెద । నంటి? చేయకుండ నగునె యింక?

36

ప్రతిపదార్థం: ఎఱిఁగి, ఎఱిఁగి,= తెలిసి, తెలిసి; ఏక+అర్థ+సముపేతున్+నన్నున్= ఒకేధ్యేయం గల నన్ను, అంటే మీకూ నాకూ అక్షయం ఒకటే అయిన నన్ను; ఇట్టి, పనికిన్+పనుపన్= ఇటువంటి పనికి నియోగించటం; పాడి+అయ్య?= (మీకు) న్యాయమా?!; అనినన్= అని చెప్పగా; ఉత్సుకుండవు+ఐ= తమకం కలవాడివై; ఏల= ఎందుకు? చేసెదను= చేయగలను; అంటి= అన్నావు; ఇంక= ఇక; చేయకుండన్+అగునె?= చేయకుండటం నీకు వీలౌతుందా? (ఉండదని భావం).

తాత్పర్యం: 'మీరూ, నేనూ ఒకే ధ్యేయసిద్ధికై ప్రయత్నిస్తున్నవారలం. ఆ విషయం మీకు సంపూర్ణంగా తెలిసిందే. అటువంటప్పుడు ఈ పనికి మీరు నన్ను వినియోగించటం న్యాయమా?' అని నలుడు దేవేంద్రుడిని ప్రశ్నించాడు. దేవేంద్రుడు నలుడితో 'నీవేకదా మేము ఏ విషయాన్ని అర్థించినా చేస్తానని ఉత్సాహంతో మాట ఇచ్చావు. ఇక ఆడినమాట నీ వెట్లా తప్పటానికి వీలౌతుంది?

ఆ. నిన్ను నిత్యసత్యనిరతుగా నెఱిగి యి । కార్యమునకు వలను గలుగు టెఱిగి

పనుప వలసె దూతభావ మపేక్షించి; । దేవహితము, దీనిఁ దీర్పవలయు.

37

ప్రతిపదార్థం: నిన్ను; నిత్య, సత్య, నిరతున్+కాన్= ఎల్లప్పుడు సత్యం పాటించేవాడినిగా; ఎఱిగి= తెలిసికొని, ఈ+కార్యమునకున్= ఈ పనికి; వలను, కలుగుట+ఎఱిగి= వీలున్నదని తెలిసికొని; దూత భావము+అపేక్షించి= నీ దౌత్యాన్ని కోరి; పనుప వలసెన్= నియోగించవలసి వచ్చింది; దేవ, హితము= దేవతల కొరకైన మేలు; దీనిన్= దీనిని; తీర్పన్, వలయున్= నెరవేర్చాలి.

తాత్పర్యం: నీవు సత్యసంధుడివని తెలుసు. ఈ కార్యం నిర్వహించగలిగే శక్తిసామర్థ్యాలు నీకు కలవనీ మాకు తెలుసు. అందుచేతనే నీ దౌత్యాన్ని మేము కోరుకొన్నది. ఇది దేవతల మేలు కొరకైన కార్యం. నీవు దీనిని నెరవేర్చాలి.

వ. ఆయుధీయ సురక్షితం బయిన రాజగృహం బెట్లు సార నగు నని శంకింప వలవదు; దమయంతీ నివేశంబు

ప్రవేశించు నపుడు ని న్నెవ్వరు వారింపనోడుదు' రనిన శక్రవచనంబుల నశంకితుం డయి నలుం డప్పుడ

విదర్భా నగరంబునకుం బోయి యొక్కరుండ దమయంతీగృహంబు సొచ్చిన.

38

ప్రతిపదార్థం: ఆయుధీయ+సురక్షితంబు+అయిన=ఆయుధాలు ధరించినభటులచేత బాగా కాపాడబడుతున్న; రాజగృహంబు= రాజుగారి అంతఃపురం; ఎట్లు+సారన్+అగున్+అని= ఏ విధంగా ప్రవేశించటానికి వీలుంటుందని; శంకింప, వలవదు= సందేహించ వనసరం లేదు; దమయంతీ, నివేశంబు= దమయంతిమందిరం; ప్రవేశించునపుడు= లోనికి వెళ్ళేటప్పుడు; నిన్ను+ఎవరు= నిన్ను ఎవరున్నా; వారింపన్+ఓడుదురు= అడ్డుపెట్టజాలరు; అనినన్= అని చెప్పగా; శక్రవచనంబులన్= ఇంద్రుడి మాటలచొప్పున; అశంకితుండు+అయి= సందేహం లేనివాడై; నలుండు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; విదర్భానగరంబున కున్+పోయి= విదర్భరాజధానికి వెళ్ళి; ఒక్కరుండు+అ= తా నొక్కడు మాత్రమే; దమయంతీ, గృహంబు+చొచ్చినన్= దమయంతి నివసించే ఇల్లు ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: 'ఆయుధాలు ధరించిన భటులు బాగా కాపాడుతున్న రాజుగారి అంతఃపురం ఎట్లా ప్రవేశించటానికి వీలవుతుంది? అని శంకించవద్దు. దమయంతిమందిరం ప్రవేశించేటప్పుడు నిన్ను ఎవరూ అడ్డుపెట్టజాలరు'- అని ఇంద్రుడు చెప్పగా, అతడి మాటల ప్రకారం నలుడు అప్పుడే విదర్భరాజధానికి వెళ్ళి తా నొక్కడు మాత్రమే దమయంతి ఇంట్లో ప్రవేశించాడు.

నలుఁడు దమయంతియొద్దకు దేవదూతయై పోవుట (సం. 3-52-10)

సీ. హంసచే దన వినినంతకంటెను రూప । విభవాతిశయమున వెలయుదాని,

సురకన్యకలయట్టి సురుచిర శతకన్య । కాళిచే బరివృతయైన దాని,

హృదయేశుఁడైన తన్నెప్పుడు వినుచున్కి । నలయ కాశ్వాసిత యైనదాని,

దమయంతిఁ జూచి కందర్పశరావిధ్దుఁ । డయ్యె నలుం; డంత నతనిఁ జూచి

ఆ. 'యితః దపూర్వ మనుజుః డెందుండి వచ్చెనో'? యనుచు నుదరిపడి లతాంగు లెల్ల
నాననములు డగ్గి యప్పు డభ్యుద్ధత । లైలి మనములందు హర్ష మెసఁగ.

39

ప్రతిపదార్థం: హంసచేన్= హంసచేత; తన, వినినంత కంటెను= తాను వినిఉన్నదాని కంటె; రూప, విభవ+అతిశయమున= సౌందర్య సంపదయొక్క ఆధిక్యంచేత; వెలయుదానిన్= విలసిల్లుతూ ఉండే దానిని; సురకన్యకల+అట్టి= దేవకన్యకల వంటి; ను, రుచిర, శత, కన్యక+ఆళిచేన్= మిక్కిలి ప్రకాశమానలైన నూర్గురు కన్యకల సమూహంచేత; పరివృత+ఐన, దాని= చుట్టుకొనబడి ఉన్నదానిని; హృదయ+ఈశుండు+ఐన= మనోనాథుడైన (మనసార వలచినవాడైన); తన్ను+ఎప్పుడు= తనను గురించి ఎల్లప్పుడును; వినుచు+ఉన్కిన్= వింటూ ఉండటంచేత; అలయక= అలసిపోకుండు; ఆశ్వాసిత+ఐన, దానిన్= ఊరటపొందిన దానిని; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతిని చూచి; కందర్ప, శర+ఆవిద్దుండు+అయ్యెన్= మన్మథబాణాలచేత కొట్టబడినవాడు అయ్యాడు; నలుండు= నలుడు; అంతన్= అంతట; అతనిన్+చూచి= ఆ నలుడిని చూచి; ఇతఁడు; అపూర్వ మనుజుఁడు= క్రొత్తవాడు; ఎందుండి, వచ్చెనో= ఎచటనుండి వచ్చి ఉన్నాడో; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; ఉదరిపడి= భయపడి; లతా+అంగులు+ఎల్లన్= లతలవంటి శరీరాలుగల అంగనలందరు; ఆసనములు= కూర్చున్న పీఠాలు; డిగ్గి= దిగి; మనములందున్= మనస్సులలో; హర్షము= సంతోషం, ఎసఁగన్= ఉప్పొంగగా; అభ్యుద్ధతలు+ఐరి= సగౌరవంగా లేచి నిల్విన వారు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: నలుడు అప్పు డచట దమయంతిని తొలిసారి చూచాడు. అతడికి హంస అలనాడు తనతో చెప్పినదాని కంటె ఆమె సౌందర్యసంపద ఎక్కువగా తోచింది. దేవకన్యకలతో సౌందర్యంలో తులతూగే నూరుమంది చెలికత్తెలు ఆమెను కొలుస్తూ ఉన్నారు. హృదయేశ్వరుడైన నలుడిని గూర్చి సదా వింటున్నందున, దమయంతి అలయక ఊరట పొందుతూ ఉన్నది. అట్టి దమయంతిని చూచి నలుడు మన్మథబాణ పరిపీడితుడయ్యాడు. నలుడిని చూచిన వెంటనే ఆ లలితాంగులందరు అదిరిపడి పీఠాలు దిగి 'ఈ అపూర్వ మనుజుడు ఎవ్వడు? ఎచటినుంచి ఇచటికి వచ్చాడు?' అని ఆశ్చర్యపడి, మనస్సులు సంతోషంతో ఉప్పొంగగా, సగౌరవంగా లేచి నిలబడ్డారు.

వ. అంత.

40

తాత్పర్యం: అట్లా దమయంతి చెలికత్తెలందరూ లేచి నిలబడిన తర్వాత.

క. దమయంతి మనోభవనిభు । నమరేంద్రప్రతిము దినకరాభు సుధారుక్

సము వరుణసద్యశు ధనదో । పము నశ్విసమాను నిషధపతిఁ జూచి నలున్.

41

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; మనన్+భవ, నిభున్= మన్మథుడితో సమానుడిని; అమర+ఇంద్ర, ప్రతిమున్= దేవేంద్రుడితో సమానుడిని; దినకర+ఆభున్= సూర్యుడితో సమానుడిని (ఆభ శబ్దం సమాసోత్తరపదంగా ఉన్నప్పుడు 'సద్యశం' అనే అర్థం ఇస్తుంది); సుధా, రుక్+సమున్= అమృత కిరణుడైన చంద్రుడితో సముడిని; వరుణ, సద్యశున్= వరుణుడితో పోలినవాడిని; ధనద+ఉపమున్= కుబేరుడితో పోల్చదగినవాడిని; అశ్వి సమానున్= అశ్వినీదేవతలతో సమానుడిని; నలున్= నలుడిని; నిషధపతిన్= నిషధరాజును; చూచి= చూచి.

తాత్పర్యం: దమయంతి మన్మథుడితో సమానుడు, దేవేంద్ర సద్యశుడు, సూర్యతేజస్వి, చంద్రసముడు, వరుణ నిభుడు, కుబేరతుల్యుడు, నిషధరాజు అయిన నలుడిని చూచి-

క. వారిరుహనేత్ర మదన । ప్రేరితయై లజ్జ యుడిగి భీతిల్లక బృం

దారకమూర్తికి రాజకు । మారున కిట్లనియె మందమందమ్మదూక్తిన్.

42

ప్రతిపదార్థం: వారి, రుహ, నేత్ర= పద్మాలవంటి కన్నులు కల దమయంతి; (వారి, రుహం= నీటిలో పుట్టింది పద్మం); మదనప్రేరిత+బ= మన్మథుడిచేత ప్రేరేపించబడిందై; లజ్జ+ఉడిగి= సిగ్గును వీడి; భీతిల్లక= భయపడక; బృందారక, మూర్తికిన్= దేవతల ఆకారం కలవాడికి; రాజకుమారునకు= రాజపుత్రుడికి; మంద, మంద, మృదు+ఉక్తిన్= మెలమెల్లగా మెత్తనైన మాటలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: పద్మనయన అయిన దమయంతి మన్మథుడిచేత ప్రేరేపించబడిందై, సిగ్గును అవతలికి త్రోసి, జంకుగొంతులు లేకుండ దివ్యసుందర విగ్రహుడూ, రాకుమారుడూ అయిన నలుడితో మెల్లని మెత్తని పలుకులతో ఇట్లా పలికింది.

వ. 'నీవు మహానుభావుండ వెవ్వండ? విందుల కేమి కారణంబున నేకతంబ వచ్చితి? విది యత్సుగ్రశాసనుండైన మదీయ జనకుచేత సురక్షితంబగుట నెవ్వరికిఁ జొర నశక్యంబు; దీని నెవ్వరు నెఱుంగకుండ నెవ్విధంబునం జొచ్చితివి? నాకు మనోజ వేదనా వివర్ధనుండవైన నీ తెఱంగు గెఱింగింపు' మనిన దానికి నలుం డిట్లనియె. 43

ప్రతిపదార్థం: నీవు, మహానుభావుండవు= నీవు గొప్ప మహిమ కలవాడివి; వెవ్వండవు= ఎవరివి?; ఇందులకు= ఇచటికి; ఏమి కారణంబునన్= ఏ హేతువుచేత; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; వచ్చితివి; ఇది= ఈ అంతఃపురం; అతి+ఉగ్రశాసనుండు+బన= మిక్కిలి భయంకరమైన ఆజ్ఞలు అమలు జరిపేవాడైన; మదీయ, జనకుచేతన్= నా తండ్రిచేత; సురక్షితంబు+అగుటన్= బాగుగా కాపాడబడటంచేత; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; చొరన్= ప్రవేశించటానికి; అశక్యంబు= సాధ్యంకానిది; దీనిన్= ఈ అంతఃపురాన్ని; ఎవ్వరున్+ఎఱుంగకుండన్= ఎవ్వరును తెలిసికొనకుండ; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; చొచ్చితివి= చొరబడ్డావు; నాకు; మనోజ, వేదనా, వివర్ధనుండవు+బన= మన్మథతాపాన్ని పెంపొందించినవాడివయిన; నీ, తెఱంగు= నీ తీరు; ఎఱింగింపుము= తెలియజేయుము; అనినన్= అని చెప్పగా; దానికిన్= ఆ దమయంతికి; నలుండు= నలుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'నీవు మహానుభావుడివిగా కన్పిస్తున్నావు. నీవు ఎవరివి? ఎచటనుండి ఇచటికి వచ్చావు? ఏకారణంగా వచ్చావు? ఈ అంతఃపురం చండశాసనుడైన మా తండ్రిగారిచేత సురక్షితం. మరి నీవు ఎవ్వరికీ కనపడకుండ ఎట్లా ఇచటికి రాగలిగావు? ఇట్లా ఎవ్వరూ ఇచటికి రాలేరు. నాకు మన్మథతాపాన్ని హెచ్చిస్తున్న నీ తీరుతెన్నులు తెలుపుము'- అని దమయంతి అడుగగా నలుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

ఆ. 'ఏను దేవదూత నింతి! నలుం డను । వాడఁ; నింద్రదహన వరుణ యములు

నీ స్వయంవరంబు నెమ్మితోఁ జూడంగ । నరుగుదెంచి నన్ను నబల! మున్న

44

ప్రతిపదార్థం: ఇంతి!= ఓ (దమయంతి) లలనా!; ఏను= నేను; దేవదూతను= దేవతలకు దూతను; నలుండు+అనువాడన్= నలుడు అనేవాడిని; ఇంద్ర, దహన, వరుణ, యములు= ఇంద్రుడు, అగ్ని, వరుణుడు, యముడు; నీ, స్వయంవరంబు= నీ స్వయంవరాన్ని; నెమ్మితోన్= ప్రీతితో; చూడంగన్+అరుగుదెంచి= చూడటానికై వచ్చి; మున్ను+అ= ముందుగా; నన్నున్; అబల!= ఓ అంగనా! (అబల= బలంలేనట్టిది. స్త్రీవాచకం)

తాత్పర్యం: 'ఓ లలనామణీ! నేను దేవతల దూతను, నాపేరు నలుడు. ఇంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, వరుణుడు నీ స్వయంవరాన్ని చూడటానికై వచ్చి ముందుగా నన్ను -

క. నీ యొద్దకుఁ బుత్రైఁచిరి; మాయం దొక్కరు నభీష్టమతి వలియింపం

దోయజముఖిఁ బ్రార్థింపుము; మాయందఱకును బ్రయం బమర్పుము ప్రీతిన్.'

45

ప్రతిపదార్థం: నీ+ఒద్దకున్= నీ కడకు; పుత్రైఁచిరి= పంపారు; మా+అందు= మాలో; ఒక్కరున్= ఒకరిని; అభీష్టమతిన్= ఇష్టానుసారం; వలియింపన్= భర్తగా ఎన్నుకొనటానికి; తోయజ ముఖిన్= పద్మంవంటి ముఖం కలది అయిన దమయంతిని; ప్రార్థింపుము= వేడుకొనుము; మా+అందఱకును; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ప్రయంబు+అమర్పుము= ఇష్టం చేకూర్చుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుని యమవరుణులు, తమలో ఒకరిని భర్తగా ఎన్నుకొనుమని నిన్ను ప్రార్థించి, మా అందరికి ప్రీతికలిగించుమని నీకడకు దూతగా పంపారు.'

వ. అని పంచినఁ దత్ప్రసాదంబున నన్యులచేత నలక్షితుండనై వచ్చితి; నింద్రాదులకుఁ బ్రయంబు సేయు' మనిన నవనతవదనయై దమయంతి దొల్లి హంసచేత నలుని విని వానియందు బధ్ధానురాగయై నవయుచున్న యది యపు డతని నలుంగా నెఱింగి తద్దవన శ్రవణ దుఃఖాయమాన మానస యగుచు నిట్లనియె. 46

ప్రతిపదార్థం: అని, పంచినన్= అని నియోగించగా; తద్+ప్రసాదంబునన్= ఆ దేవతల దయవలన; అన్యుల చేతన్= ఇతరుల చేత; అలక్షితుండను+ఐ= అగోచరుడనై, అంటే అగుపించనివాడనై; వచ్చితిన్= అంతఃపురం ప్రవేశించగలిగాను; ఇంద్ర+అదులకున్= ఇంద్రుడు మున్నగువారికి; ప్రయంబు+చేయుము= ప్రీతి ఘటించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అవనత, వదన+ఐ= క్రిందికి దించినమొగం కలదై; దమయంతి; తొల్లి= పూర్వం; హంసచేత; నలుని, విని= నలుడి గురించి విని; వాని+అందు= ఆ నలుడిపై; బద్ధ+అనురాగ+ఐ= లగ్నమైన ప్రేమకలదై; నవయుచున్న+అది= క్రుంగి కృశిస్తున్నటువంటిది; అపుడు= అప్పుడు; అతని= అతడిని; నలుంగాన్+ఎఱింగి= (తాను వలచిన) నలుడిగా గుర్తించి; తద్+వచన, శ్రవణ, దుఃఖాయమాన, మానస+అగుచున్= ఆతడి మాటలు వినటంచేత శోకంతో నిండిన మనస్సు కలది అవుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'దేవతల దయవలన ఇతరుల కంటబడకుండ నేను ఈ అంతఃపురాన్ని ప్రవేశించగలిగాను. నీవు ఇంద్రప్రభృతులకు ప్రయం చేయుము'- అని నలుడు దమయంతితో పలికాడు. దమయంతి తొల్లి హంస చెప్పిన నాటినుండి నలుడిపై తన వలపు నిలుపుకొని క్రుంగి కృశిస్తూ ఉన్నట్టిది, ఇప్పుడు నలుడినే కనులార చూచింది. కాని, అతడి మాటలు విని మిక్కిలి దుఃఖిస్తూ ఈ విధంగా బదులు పలికింది.

తరువోజ.

'ఏ నేడ? నింద్రాదు లేడ? వారలకు । నెప్పుడు మ్రొక్కుదు; నేను నీ ధనము

భూనాథ! నీ గుణంబులు హంసచేతఁ । బొలుపుగా విని మనంబున నిర్మియున్న

దాన; భవన్నిమిత్తమున ని ట్లభిల । ధారుణినాథ సార్థంబు రావింపఁ

గా నిప్పు వలసె లోకఖ్యాతకీర్తి! । కరుణించి పతిబుద్ధి గావింపు మిందు.

47

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఏడన్= నేను ఎక్కడ?; ఇంద్ర+ఆదులు= ఇంద్రుడు మున్నగువారు; ఏడ= ఎక్కడ?; వారలకున్+ఎప్పుడు, మ్రొక్కుదున్= వారికి (ఆ దేవతలకు) ఎప్పుడూ నేను నమస్కరిస్తాను; ఏను= నేను; నీ ధనము+అ= నీ సొత్తునే; భూనాథ!= ఓ నలమహారాజా!; నీ, గుణంబులు= నీ మంచి లక్షణాలు; హంసచేతన్; పాలుపుగా విని= ఒప్పుగా విని; మనంబునన్= మనస్సులో; నిల్వి+ఉన్నదానన్= దాచుకొని ఉన్నదానిని; భవత్+నిమిత్తమునన్= నీ కారణంచేత, అంటే నీకొరకే; ఇట్లు= ఈ స్వయంవరం అనే మిష కల్పించి; అఖిల, ధారుణి, నాథ, సార్థంబు= సకల రాజుల సమూహం; ఇష్టు= ఇప్పుడు; రావింపగాన్, వలసె= వచ్చేటట్లు చేయవలసి వచ్చింది; లోక, ఖ్యాత, కీర్తి!= జగమంతట ప్రసిద్ధిగాంచిన యశస్సుచేత వెలుగొందేవాడా!; ఇందున్= ఇవట; కరుణించి= దయచేసి; పతిబుద్ధిన్+కావింపుము= భర్తగా ఉండటానికి అంగీకరించుము.

తాత్పర్యం: 'మానవమాత్రురాలనయిన నే నెక్కడ? దేవత లైన ఇంద్రాదులు ఎక్కడ? నేను వారిని సదా నమస్కరించి అర్చిస్తానుగదా! ఓ నలమహారాజా! నేను నీ సొత్తును మాత్రమే. నీ గుణాలు హంస చెప్పింది మొదలు నిన్నే సదా నా మనస్సులో ధ్యానిస్తున్నాను. నీ రాకకొరకే ఇప్పుడు ఈ రాజులందరిని ఆహ్వానించవలసి వచ్చింది. ప్రపంచప్రసిద్ధమైన కీర్తిగల ఓ నలమహారాజా! దయచేసి నాకు పతిగా ఉండటానికి అంగీకరించుము.

విశేషం: ఛందస్సును గురించిన వివరణ ఆరణ్యపర్వం, ప్రథమాశ్వాసం తరువోజ (1.132) దగ్గర చూచేది.

వ. నీవు దీని కొడంబడనినాఁడు రజ్జు విషాగ్ని జలంబులం బ్రాణ పరిత్యాగంబు సేసికొందు' ననిన దానిం జూచి నలుం డిట్లనియె. **48**

ప్రతిపదార్థం: నీవు; దీనికి= నీవు నా భర్తగా ఉండటానికి; ఒడంబడని నాఁడు= సమ్మతించని రోజున; రజ్జు, విష+అగ్ని, జలంబులన్= త్రాటితో, విషంతో, అగ్నితో, నీటిచేత; ప్రాణ, పరిత్యాగంబు+చేసికొందున్= ప్రాణాలు వదలుతాను; అనినన్= అని చెప్పగా; దానిన్+చూచి= ఆ దమయంతిని చూచి; నలుండు= నలుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు నా భర్తగా ఉండటానికి సమ్మతించకపోతే నేను ఉరివేసికొని లేదా విషం త్రాగి లేదా నిప్పులో దూకి లేదా నీటిలో పడి ప్రాణాలు వదలుతాను'- అని చెప్పిన దమయంతిని చూచి నలుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

**'భూరిసత్త్వులు సర్వలోకవిభుల్ విభూతిసమ్మద్ధు లి
ధోరుతేజులు నిన్నుఁ గోరుచు నున్నవా రమరోత్తముల్;
వారి పాదరజంబుఁ బోలనివాని నన్ను మనుష్యు సం
సారిఁ గోరఁగఁ జన్నె? నీకుఁ బ్రసన్నులై సుర లుండఁగన్.**

49

ప్రతిపదార్థం: భూరి, సత్త్వులు= గొప్ప బలం కలవారు; సర్వలోక, విభుల్= సమస్తలోకాలకు అధిపతులు; విభూతి, సమ్మద్ధులు= గొప్ప సంపద కలవారు; ఇద్ద+ఉరు, తేజులు= ప్రకాశమానమైన గొప్పతేజం కలవారు; నిన్నున్+కోరుచున్+ఉన్నవారు= నిన్ను వలచి ఉన్నారు; అమర+ఉత్తముల్= దేవతాశ్రేణులు; వారి, పాద, రజంబున్+పోలనివానిన్= వారి పాదాలదుమ్ముతో సరిపోలని వాడిని; మనుష్యు= మనుజుమాత్రుడిని; సంసారిన్= జనన మరణ సహితమైన ఇహలోకంలోని సంసారంలో ఉన్నవాడిని; నీకు; ప్రసన్నులు+ఐ= నిన్ను చేపట్టటానికి సుముఖులై; సురలు= దేవతలు; ఉండఁగన్= ఉండగా; నన్ను; కోరఁగన్+చన్నె?= కోరవచ్చునా?

తాత్పర్యం: 'గొప్ప శక్తి కలవారు. సకలలోక పాలకులు, ఐశ్వర్య సమృద్ధులు, దేదీప్యమానమైన తేజస్సు కలవారు, దేవతలు నిన్ను వరిస్తుంటే, వారి పాదధూళితో కూడ సాటిరాని నన్ను- ఒక మానవమాత్రుడిని-జననమరణ రూపమైన ఇహలోక సంసారబంధంలో చిక్కుకొన్నవాడిని కోరుకొనదగునా?

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

క. దేవతల కప్రియంబులు । గావించు మనుష్యు లధమగతు లగుదు రిలం;

గావున వారి కభీష్టము । గావింపుము; నన్నుఁ బ్రీతిఁ గావుము తరుణీ!

50

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ= ఓ యువతీ!; ఇలన్= భూమిపై; దేవతలకు; అప్రియంబులు= ఇష్టం కాని పనులను; కావించు, మనుష్యులు= చేసే మనుజులు; అధమ, గతులు+అగుదురు= హీనస్థితిని పొందేవారు అవుతారు; కావునన్= కాబట్టి; వారికి+అభీష్టము= ఆ దేవతలకు ఇష్టం; కావింపుము= చేయుము; నన్నున్= నన్ను; ప్రీతిన్= ప్రీయంతో; కావుము= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: ఓ దమయంతీ! భూలోకంలో దేవతలకు అప్రియాలు చేసినవారు అష్టకష్టాలపాలవుతారు. కావున, ఓ యువతీ! వారి ఇష్టాన్ని పాటించి ప్రీతితో నన్ను రక్షించుము'.

వ. అనిన దమయంతి నయనాంతర్గత బాష్పధారాకలిత కపోలయుగళ యగుచుం బెద్దయుంబ్రొద్దు చింతించి 'నీయభిప్రాయంబునకు నిరపాయంబైన యుపాయంబు గంటి; నింద్రాదులు నా స్వయంవరంబునకు వచ్చెదరేని వారి సన్నిధిని నిన్నువలయించెద; నట్లయిన నీకు నిర్దోషంబగు' ననిన నలుండు లోకపాలురపాలికిం బోయి దమయంతికిం దన పలికిన విధంబును దనకు దమయంతి పలికిన విధంబును జెప్పె; నంతఁ బుణ్యతిథి నక్షత్ర శుభముహూర్తంబున దమయంతీ స్వయంవరంబు ప్రవర్తిల్లిన.51

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని నలుడు చెప్పగా; దమయంతి; నయన+అంతర్గత, బాష్ప, ధారా, కలిత, కపోల, యుగళ+అగుచున్= కన్నులలోపలనుండి జారిన కన్నీటివెల్లువతో కూడిన చెక్కిళ్ళు రెండును కలది అవుతూ; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలసేపు; చింతించి= విచారించి; నీ+అభిప్రాయంబునకు= నీ ఉద్దేశానికి; నిరపాయంబు+ఐన= అపాయంలేనిదైన - అంటే కీడు కలుగని; ఉపాయంబు= వెరవు; కంటీన్= చూచాను; ఇంద్ర+ఆదులు= ఇంద్రుడు మున్నగువారు; నా, స్వయంవరంబునకు; వచ్చెదరు+ఏని= వచ్చినట్లయితే; వారి, సన్నిధిన్= వారి సమక్షమందే; నిన్ను, వరియించెదన్= నిన్ను భర్తగా ఎన్నుకొంటాను; అట్లు+అయినన్= ఆ విధంగా జరిగితే; నీకు; నిర్దోషంబు+అగును= నీ పట్ల తప్పు ఉండదు; అనినన్= అని చెప్పగా; నలుండు= నలుడు; లోక, పాలుర, పాలికిన్+పోయి= దిక్పాలురపాలికి వెళ్ళి; దమయంతికిన్+తన, పలికిన, విధంబును= దమయంతితో తాను చెప్పిన మాటలతీరును; తనకు, దమయంతి, పలికిన, విధంబును= తనతో దమయంతి బదులు పలికిన తీరును; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అంతన్= అంతట; పుణ్య, తిథి, నక్షత్ర, శుభ, ముహూర్తంబునన్= శుభప్రదమైన తిథితో, తారాబలంతో కూడిన మంచి లగ్నంలో; దమయంతీ, స్వయంవరంబు; ప్రవర్తిల్లినన్= జరుగగా.

తాత్పర్యం: అని నలుడు చెప్పగా దమయంతి కన్నులు చెమ్మగిల్లాయి. బాష్పాలు పెల్లుబికి ఆమె రెండు చెక్కిళ్లపై ప్రవహించాయి. ఆమె చాలాసేపు యోచించి నలుడితో ఇట్లా పలికింది. 'నీ అభిప్రాయానికి అపాయం లేని ఒక ఉపాయం తట్టింది. ఇంద్రుడు మున్నగు దిక్పాలకులు నా స్వయంవరానికి వస్తే, నేను వారి సమక్షంలోనే నిన్ను

భర్తగా ఎన్నుకొనగలను. అప్పుడు నీపై తప్పు ఏమియు ఉండదుగదా!’- అనిన పిదప, నలుడు దిక్పాలకులదగ్గరకు వెళ్ళి, తాను దమయంతితో చెప్పిన మాటల తీరును, ఆమె తనకు బదులు పలికిన తీరును వివరించి చెప్పాడు. అంతట ఒక శుభముహూర్తంలో తిథినక్షత్రబలం గల లగ్నంలో దమయంతీ స్వయంవరం జరిగింది.

**ఆ. 'నలున కాని నలినదళనేత్ర వరియింప । దట్టె చూత' మనుచు నమరవరులు
నలువురును గడంగి నలరూపమున వచ్చి । రా స్వయంవరమున కతిరయమున. 52**

ప్రతిపదార్థం: నలున్+అ= నలుడినిమాత్రమే; కాని= తప్ప; నలిన, దళ, నేత్ర= తామరరేకులవంటి కన్నులుగల దమయంతి; వరియింపడు+అట్టె= పతిగా ఎన్నుకొనదట; చూతము= చూతుముగాక; అనుచున్= అంటూ; అమర, వరులు= దేవతలలో శ్రేష్ఠులైన; నలువురును; కడంగి= పూనికతో; నల, రూపమునన్= నలుడి ఆకారం ధరించి; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; వచ్చిరి= (స్వయంవర మండపానికి) వచ్చారు.

తాత్పర్యం: 'నలుడిని తప్ప మరెవరిని దమయంతి వరియించదా? చూద్దాం!' అని ఆ దేవతాశ్రేష్ఠులు నలువురు నలరూపం ధరించి వేగంగా స్వయంవరానికి వచ్చారు.

వ. అంత. 53

తాత్పర్యం: అంతట. (ఆ స్వయంవర మంటపంలో ఒక విచిత్ర సన్నివేశం ఏర్పడింది. ఒకేవరుసలో ఐదుగురు నలమహారాజులు కూర్చోని ఉన్నారు. ఆ సమయంలో).

**సీ. దమయంతి సితపుష్ప దామాభిశోభిత । హస్తయై చనుదెంచి యంబుజాక్షి
యమ్మహోత్సవ దర్శనాగత రాజన్య । నివహంబు నీక్షించి నెమ్మితోడ
నలువురు వేల్పులు నలుఁదొట్టి యప్పు డే । కాకారులై యున్న నందు నలుని
నేర్పరింపఁగ నేర 'కింద్రాదులను నలు । నెఱుఁగు నుపాయ మిం కెట్టి యొక్కొ?'**

**ఆ. యనుచు సంశయాకులాత్మయై 'సురలార! । నలు నెఱుఁగువిధము నాకుఁ జేయుఁ
డాత్మరూపధరుల రగుఁ' డని పరిదేవ । నంబు సేసెఁ దన మనంబులోన. 54**

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; సిత, పుష్ప, దామ+అభిశోభిత, హస్త+బ= తెల్లని పూలదండచేత వెలుగొందిన చేతులుకలదై; చనుదెంచి= వచ్చి; అంబుజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులుకలది (అంబుజం= నీటిలో పుట్టింది-పద్మం); ఆ+మహో+ఉత్సవ, దర్శన+ఆగత, రాజన్య, నివహంబున్= ఆ గొప్ప పండుగను చూడటానికై వచ్చిన మహారాజ సమూహాన్ని; ఈక్షించి= చూచి; నెమ్మితోడ= ప్రీతితోడ; నలువురు, వేల్పులు= నలుగురు దేవతలు; నలున్+తోట్టి= నలుడితోపాటు, నలుణ్ణి అనుసరించి; అప్పుడు; ఏక+ఆకారులు+బ+ఉన్నన్= ఒకేరూపం కలవారై ఉండగా; అందు= వారిలో; నలునిన్= నలుడిని; ఏర్పరింపఁగ నేరక= గుర్తింపజాలక; ఇంద్రాదులను= ఇంద్రుడు మొదలగువారిని; నలున్ ఎఱుఁగు= నలుని తెలిసికొనే; ఉపాయము= వెరవు; ఎద్ది+ఒక్కొ= ఏదైఉండవచ్చును?; అనుచు= అని తలపోస్తూ; సంశయ+ఆకుల+ఆత్మ+బ= సందేహంచేత కలత చెందిన మనస్సు కలదై; సురలార!= ఓ దేవతలారా!; నలున్= నలుడిని; ఎఱుఁగు, విధము= తెలిసికొనేతీరు; నాకున్= నాకు; చేయుఁడు= కలుగజేయండి; ఆత్మ, రూప, ధరులరు+అగుఁడు= మీమీ నిజరూపాలను ధరించిన వారుగా కండి; అని; తన, మనంబులోనన్= తన మనస్సులో; పరిదేవనంబు+చేసెన్= దుఃఖంతో పలికింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు గల దమయంతి తనచేతులతో తెల్లని పూదండ పట్టుకొని వచ్చింది. ఆ స్వయంవర మహోత్సవాన్ని సందర్శించ వచ్చిన రాజన్యసమూహాన్ని వీక్షించింది. కాని, అచట నలుడితోపాటు మరి నలువురు వేల్పులు నలుడి ఆకారంతోనే కనిపించారు. వారిలో అసలు నలుడు ఎవ్వరో ఏర్పరించలేక ఆమె సంశయాకుల చిత్తయై 'ఓ దేవతలారా! నాకు నలుడిని ఎన్నుకొనే పరిజ్ఞానం కలుగజేయండి; మీ నిజస్వరూపాలు ధరించండి' అని తన మనస్సులో దుఃఖిస్తూ ప్రార్థన చేసింది.

వ. దేవతలు దాని పరిదేవనంబు విని కరుణించి, యనిమిషలోచనంబులు నస్వేదగాత్రంబులు నొప్ప నవనీ తలంబు ముట్టక యాసన్నులై నిలిచి; రంత లోకపాలురును భూలోకంబునఁ గల రాజలోకంబు నవలోకించు చుండఁ బుణ్యశ్లోకుండయిన నలు ధర్మవిధానంబున వలియించి, దమయంతి తదీయ స్కంధంబున సుగంధి కుసుమ దామకంబు వెట్టిన. **55**

ప్రతిపదార్థం: దేవతలు= వేల్పులు; దాని= దమయంతియొక్క; పరిదేవనంబు= దీనాలాపాలు; విని= ఆలకించి; కరుణించి= దయకలిగి; అనిమిష. లోచనంబులున్= రెప్పపాటులేని కన్నులు; న+స్వేద, గాత్రంబులున్= చెమట లేని దేహాలు; ఒప్పన్= భాసించగా; అవనీ, తలంబు, ముట్టక= నేలపైభాగాన్ని తగులకుండ; ఆసన్నులు+ఐ, నిలిచిరి= దగ్గరగా ఉన్నవారైరి; అంత; లోకపాలురును= దిక్పాలకులున్నూ; భూ, లోకంబునన్+కల= భూలోకంలో ఉండే; రాజలోకంబున్= రాజ సమూహమున్నూ; అవలోకించుచుండన్= చూస్తుండగా; దమయంతి; పుణ్యశ్లోకుండు+అయిన= పుణ్యమైన కీర్తి కలవాడయిన (పుణ్యాత్ముడైన); నలున్= నలుడిని; ధర్మ విధానంబునన్= ధర్మమార్గాన; వలియించి= ఎన్నుకొని; తదీయ, స్కంధంబునన్= ఆతడి భుజంపై; సుగంధి, కుసుమ, దామకంబు= పరిమళించే పూలదండ; పెట్టినన్= వేయగా,

తాత్పర్యం: దేవతలు దమయంతి మొర విని కరుణించారు. వారు రెప్పలు మూతవడని కన్నులతో, చెమటపట్టని దేహాలతో, నేలను అంటక దగ్గరగా నిలిచారు. అంత దిక్పాలకులూ, భూలోకంలోని రాజసమూహమూ చూస్తుండగా పుణ్యశ్లోకుడైన నలుడి భుజంపై (కంఠంలో) పూలదండ వేసి దమయంతి అతడిని వరుడిగా ఎన్నుకొన్నది.

క. దేవతల సాధువాదము । తో విప్రాశీరవంబుతో బహు తూర్యా రావంబులు సెలఁగెను, బా । రావార రవంబుఁబోలె ననివార్యములై. **56**

ప్రతిపదార్థం: దేవతల= వేల్పుల; సాధువాదముతోన్= శుభాకాంక్షల శబ్దాలతో; విప్ర+ఆశీః+రవంబుతోన్= బ్రాహ్మణుల దీవనల ధ్వనులతో, బహుతూర్య+ఆరావంబులు= పెక్కు తూర్యధ్వనులు (తూర్యం= మంగళవాద్యం); న+నివార్యములు+ఐ= వారించటానికి వీలులేనివై; (అంటే స్వచ్ఛందంగా, సంకులంగా); పారావార, రవంబున్+పోలెన్= సముద్రఘోషవలె; చెలఁగెను= ఉప్పొంగాయి.

తాత్పర్యం: వేల్పుల శుభాకాంక్షల శబ్దాలు, బ్రాహ్మణుల ఆశీర్వాద నినాదాలు, అనేకవిధాల మంగళవాద్యాల ధ్వనులు కలిసి సముద్రఘోషవలె అతిశయించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

నలుండు స్వయంవరలబ్ధ యయిన దమయంతిం బెండ్లియగుట (సం. 3-54-25)

వ. ఇ ట్లపూర్వ స్వయంవర లబ్ధయైన దమయంతి నత్యంత విలాసంబుతో వివాహంబైన యా నలునకు నిండుండు వానియజ్ఞంబులయందు నిజరూపంబుఁజూపను, నగ్గీయు వరుణుండును వాని వలచిన చోటన యగ్గీ జలంబు లుత్పాదించును, ధర్ముండు ధర్మువునంద వానిబుద్ధి వర్తిల్లను వరంబు లిచ్చి దేవలోకంబున కరుగువా రెదుర ద్వాపరంబుతో వచ్చు కలిం గని' యెండులకుం బోయెద?' వని యడిగిన నింద్రాదులకుఁ గలి యిట్లనియె.

57

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అపూర్వ, స్వయంవర, లబ్ధ+ఐన= పూర్వకాలంలో ఎన్నడు జరుగనట్టి స్వయంవరంలో లభించినట్టి; దమయంతిన్= దమయంతిని; అత్యంత, విలాసంబుతోన్= గొప్పవైభవంతో; వివాహంబు+ఐన= పెండ్లి కాగా; ఆ నలునకున్; ఇంద్రుండు; వాని, యజ్ఞంబుల+అందున్= ఆ నలుడి క్రతువులలో; నిజ, రూపంబున్+చూపనున్= నిజమైన తన ఆకృతిని చూపటానికి అంటే ప్రత్యక్షమవటానికి; అగ్నియు, వరుణుండును; వాని, వలచిన, చోటన్+అ= ఆ నలుడు కోరిన స్థలంలోనే; అగ్ని= నిప్పు; జలంబులు= నీళ్ళు; ఉత్పాదించును= కలిగేటట్లు చేయటానికి; ధర్ముండు= యముడు; ధర్మువునందు+అ= ధర్మంపైనే; వానిబుద్ధి= నలుడిబుద్ధి; వర్తిల్లను= వెలసేటట్లును; వరంబులు+ఇచ్చి= వరాలను అనుగ్రహించి; దేవలోకంబునకు= స్వర్గానికి; అరుగువారు= వెళ్ళేవారు; ఎదురన్= ఎదురుగా; ద్వాపరంబుతోన్= ద్వాపరంతో; వచ్చు= వస్తున్న; కలిన్+కని= కలి పురుషుడిని చూచి; ఎందులకున్+పోయెదవు?= ఎక్కడికి పోతున్నావు?; అని; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఇంద్రాదులకున్= ఇంద్రుడు మున్నగువారికి; కలి= కలిపురుషుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అత్యద్భుతమైన స్వయంవరంలో లభించిన దమయంతిని నలుడు మహావైభవోపేతంగా పెండ్లాడాడు. ఇంద్రుడు తాను స్వయంగా ప్రత్యక్షమై నలుడు చేసే యజ్ఞాలలో పాల్గొంటానని వరమిచ్చాడు. అగ్ని, వరుణుడుకూడా నలుడు కోరిన చోటులలో నిప్పు, నీరు లభించేటట్లు వరాలు అనుగ్రహించారు. యమధర్మరాజు నలుడి మనస్సు ధర్మంపైనే లగ్నమయ్యేటట్లు వరం ప్రసాదించాడు. వేల్పులు అట్లా నలుడికి వరాలిచ్చి స్వర్గానికి వెళ్ళుతుండగా మార్గమధ్యంలో ద్వాపరపురుషుడితోపాటు వస్తున్న కలి కనిపించాడు. వారు కలిని 'నీవు ఎక్కడికి పోతున్నావు?' అని ప్రశ్నించారు.

తే. 'అవనిలో దమయంతీ స్వయంవరంబు । విస్తరిల్లుట విని కడు వేడ్కతోడ
నేను దమయంతిచే వరియింపఁబడుదు । నని తదర్థినై యరిగెద నాసఁ జేసి.'

58

ప్రతిపదార్థం: అవనిలోన్= భూలోకంలో; దమయంతీ, స్వయంవరంబు= దమయంతియొక్క స్వయంవరం; విస్తరిల్లుట విని= జరగటం విని; కడు, వేడ్కతోడన్= మిక్కిలి సంబరంతో; ఏను= నేను; దమయంతిచే= దమయంతిచేత; వరియింపన్+పడుదున్= ఎన్నుకొనబడతాను; అని; తత్+అర్థిని+ఐ= ఆ కోరిక కలవాడినై; ఆసన్+చేసి= ఆశతో; అరిగెదన్= వెళ్ళుతున్నాను.

తాత్పర్యం: 'భూలోకంలో దమయంతీ స్వయంవరం జరుగుతుందని వినిఉన్నాను. అందులో నేను దమయంతిచేత వరించబడతాననే సంబరంతో, ఆసతో, కోరికతో వెళ్ళుతున్నాను.'

విశేషం: జరిగేది దమయంతీ స్వయంవరం! ఆమె అతిలోకసౌందర్యవతి. జగదేకసుందరి. ఆమె ఇంద్రాదులనే తిరస్కరించింది. ఇక, కలిపురుషుడి ఆస ఎంతటి హాస్యాస్పదమైనది! శృంగారప్రకృతి మిక్కిలి గహనమైనది. గంభీరమైనది. తాను ఎంతటి కురూపి అయినను జగదేకసుందరిని కాంక్షించవచ్చును కదా!

వ. అనిన నందఱు నగినీ వండుల కేల పోయె? దది ముందర నిర్వృత్తంబయ్యె; నక్కోములి యొరుల నెవ్వరి మెచ్చక నలుం డను వాని వరియించె' ననినం గలి కరం బలిగి, 'యన్నలునకు దమయంతికి రాజ్య విభవ పరిత్యాగంబును బరస్పర వియోగంబునుం జేసెద' నని నిశ్చయించి, వాని నక్షరతుంగా నెఱింగి, యక్షంబులం జొచ్చి యుండ ద్వాపరుం బనిచి, నలు సేయుచున్న యశ్వమేధాది కానేక భూరి దక్షిణ మహాక్రతువులయు జపహోమ దానాది వివిధ పుణ్యకర్మంబులయుఁ గారణంబునం జొర నవసరంబుఁ గానక, యంతరం బన్వేషించుచుఁ బెద్దకాలం బుండి, యొక్కనాఁ డతండు కృతమూత్రుండయి జలోపస్పర్శనానంతరంబునం బాదశౌచంబు సేయమఱిచి సంధ్యోపాసనంబు సేసిన, నుపలభ్యావసరుం డయి కలి నలునందుఁ బ్రవేశించి, పుష్కరుం డను వాని పాలికిం బోయి త న్నెఱింగించి 'నీవు నలునితో జూదంబాడి వాని రాజ్యంబును సర్వస్వంబును నొడిచికో' మ్మని చెప్పి తానును వానికి విప్రవేషంబున సహాయుండై యక్షంబులు గొని పుష్కరునితో నొక్కటం జని నలుం గాంచి 'నీవు మాతో జూదం బాడు' మనిన.

59

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; అందఱున్= అందరును; నగి= నవ్వి; నీవు, (కలి); అందులకున్= అందుకొరకై; (అక్కడికి); ఏల, పోయెదు= ఎందుకు పోతున్నావు?; అది= ఆ దమయంతి స్వయంవరం; ముందర= పూర్వమే; నిర్వృత్తంబు+అయ్యెన్= జరిగిపోయింది; ఆ, కోమలి= ఆ సుకుమారి; ఒరులన్+ఎవ్వరి, మెచ్చక= ఇతరులను ఎవరిని అంగీకరించక; నలుండు= నలుడు; అనువాని= అనే వరుడిని; వరియించెన్= పతిగా ఎన్నుకొన్నది; అనినన్= అనిచెప్పగా; కలి= కలిపురుషుడు; కరంబు+అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; ఆ+నలునకు; దమయంతికి; రాజ్య, విభవ, పరిత్యాగంబును= రాజ్యసంపద తొలగిపోయేటట్లుగను; పరస్పర వియోగంబునున్= ఇరువురును ఒకరినొకరు ఎడబాసి ఉండేటట్లుగను; చేసెదన్= చేయగలను; అని; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; వానిన్= ఆ నలుడిని; అక్ష, రక్షన్+కాన్+ఎఱింగి= పాచికలలో ఇష్టంకలవాడినిగా తెలిసికొని; అక్షంబులన్+చొచ్చి+ఉండన్= పాచికలలో చొరబడి ఉండటానికి; ద్వాపరున్= ద్వాపర పురుషుడిని; పనిచి= నియోగించి; నలు+చేయుచున్న= నలుడు సలుపుతున్న; అశ్వమేధ+ఆదిక+అనేక, భూరి, దక్షిణ, మహాక్రతువులయు= అశ్వమేధం మొదలయిన గొప్ప బహుమతులతో కూడిన పెక్కుక్రతువుల యొక్క; జప, హోమ, దాన+ఆది, వివిధ, పుణ్య, కర్మంబులయున్= జపాలు, హోమాలు, దానాలు మొదలుగాగల పెక్కు పుణ్యకార్యాలయొక్కయు; కారణంబునన్= హేతువుచేత; చొరన్= చొరబడటానికి; అవసరంబున్= సమయాన్ని; కానక= అరయక; అంతరంబు= అవకాశాన్ని; అన్వేషించుచున్= వెదకుతూ; పెద్ద, కాలంబు+ఉండి= చాలకాలం వేచిఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక రోజున; అతండు= ఆ నలుడు; కృతమూత్రుండు+అయి= మూత్రంచేసినవాడయి; జల+ఉప స్పర్శన+అనంతరంబునన్= నీటిని ముట్టుకొనిన పిమ్మట; పాదశౌచంబు= కాళ్ళ పరిశుభ్రత (కాళ్ళ కడుగుకొనటం); చేయమఱిచి= చేయటం మరచి; సంధ్యా+ఉపాసనంబు= సంధ్యావందనం; చేసినన్= చేయటంచేత; ఉపలబ్ధ+అవసరుండు+అయి= లభించిన అదను కలవాడై; కలి= కలిపురుషుడు; నలున్+అందున్= నలుడిలో; ప్రవేశించి= చొరబడి; పుష్కరుండు+అను, వాని పాలికిన్+పోయి= పుష్కరుడనేవాడిదగ్గరకు పోయి; తన్ను+ఎఱింగించి= తానెవరో వివరించి చెప్పి; నీవు; నలునితో; జూదంబు+ఆడి; వాని రాజ్యంబును; సర్వస్వంబునున్= సర్వసంపదలను; ఒడిచికొమ్ము= ఒడించి తీసికొనుము; అని చెప్పి; తానును; వానికిన్= ఆ పుష్కరుడికి; విప్రవేషంబునన్= బ్రాహ్మణుడి ఆకృతితో; సహాయుండు+ఐ= తోడై; అక్షంబులు+కొని= పాచికలనుగైకొని; పుష్కరునితోన్; ఒక్కటన్+చని= కలిసి వెళ్ళి; నలున్+కాంచి= నలుడిని చూచి; నీవు= ఓ నలమహారాజా!; మాతో= పుష్కరుడితో, తనతో; జూదంబు+ఆడుము+అనినన్= జూదాన్ని ఆడుమని అడుగగా.

తాత్పర్యం: కలిపురుషుడి మాటలు విని అందరు నవ్వారు. 'స్వయంవరం జరిగిపోయింది. ఇక నీప్రయాణం నిరర్థకం. ఆ సుకుమారి దమయంతి ఒరులను ఎవ్వరిని మెచ్చక నలమహారాజును వరించింది' అని దేవతలు

చెప్పగా కలిపురుషుడికి నలుడిపై కోపం వచ్చింది. నలుడికి రాజ్యవైభవం పోగొట్టటానికి, నలదమయంతులకు పరస్పర వియోగాన్ని కల్పించటానికి కలిపురుషుడు నిశ్చయించాడు. నలుడు ద్యూతప్రియు డని కలికి తెలిసింది. అందుచేత పాచికలలో ప్రవేశించుమని కలి తన సహచరుడైన ద్వాపరుడిని నియోగించాడు. తాను నలుడిలో ప్రవేశించ సంకల్పించాడు కాని, అతడికి అవకాశం చాలకాలంవరకు లభించలేదు. నలుడు అనవరతం అశ్వమేధాది యజ్ఞయాగాదులు నిర్వర్తించి, బ్రాహ్మణులకు అపార దక్షిణలు పంచిపెట్టుతూ ఉండేవాడు. జపం, తపం, హోమం, దానధర్మ పుణ్యకార్యాలు అతడి దినచర్యలయ్యాయి. కాని, ఒకనాడు నలుడు మూత్రవిసర్జన అనంతరం పాదప్రక్షాళనం మరచిపోయి సంధ్యావందన మాచరించాడు. అప్పుడు ఆ అశుచిత్వాన్ని ఆధారం చేసికొని కలి నలుడిలో ప్రవేశించాడు. తదుపరి కలి పుష్కరుడనే రాజు వద్దకు వెళ్ళి, తనను తాను పరిచయం చేసికొని, “నలుడితో జూదమాడి నలుడిరాజ్యాన్ని, సర్వసంపదలనూ గెలుచుకొమ్మని” ప్రోత్సహించాడు. పుష్కరుడు అందుకు సమ్మతించాడు. కలి బ్రాహ్మణవేషం ధరించి పాచికలు పట్టుకొని పుష్కరుడితోపాటు నలుడి ఒద్దకు పోయి, ఇద్దరూ అతడిని జూదమాడటానికి ఆహ్వానించారు.

విశేషం: ఈ భూలోకంలో మానవజాతి సమస్తాన్ని పట్టిపీడించే సర్వపాలకు సమష్టి పర్యాయపదం కలి. సమస్త దుర్గుణాలలో నీచాతిసీచంగా ఎన్నదగింది అసూయ. కలి మూర్తీభవించిన మాతృర్యం. నలదమయంతులు ఆదర్శదంపతులు. నలుడు పుణ్యమూర్తి. కలిపురుషుడు అతడికి దవుదవ్యులలో నిలువవలసినవాడు. కాని, అటువంటి నలుడిని సమీపించటానికి కలికి అవకాశం కల్పించింది. ‘అశౌచం’. మూత్ర విసర్జనానంతరం పాదప్రక్షాళన విస్మరించిన పరమపుణ్యమూర్తిలో కలి అశౌచంవలన ప్రవేశించగలిగాడు. “అశౌచం- కలిపురుషుడికి ప్రవేశద్వారం” అనే నీతి నలోపాఖ్యానంలో అంతర్గర్భితం. విశ్వసాహితీప్రపంచంలో నలోపాఖ్యానంవలె శుచిత్వానికి నిరుపమాన ప్రాధాన్యం కల్పించిన గాథ మరొకటి కనిపించదు. నిరంతరనిత్యజాగృతి, శుచిత్వ పరిరక్షణకు అత్యవసరం- అనే హెచ్చరిక నలోపాఖ్యానంలో సునిశితంగా నిక్షిప్తమైనది. వావిళ్లప్రతిలో ‘నీవు మారాజుతో జూదంబాడు మనిన’- అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

క. ద్యూతార్థము తత్కీతవా । పహాతుండనై జూద మాడకుండుట ధర్మా పేతం బని యభిముఖుడై । యాతనితో నలుడు జూదమాడఁ గడంగెన్. 60

ప్రతిపదార్థం: ద్యూత+అర్థము= జూదం ఆడటంకొరకు; తత్, కీతవ+ఆహూతుండను+ఐ= ఆ జూదరులచేత పిలువబడినవాడినై; జూదము+ఆడకుండుట; ధర్మ+అపేతంబు+అని= అధర్మమని; అభిముఖుడు+ఐ= అనుకూలుడై, (ఎదురుమొగం కలవాడై- దీనికి వ్యతిరేకం విముఖుడు= పెడమొగం కలవాడు); నలుడు; ఆతనితో= ఆ పుష్కరుడితో; జూదము+ఆడన్= జూదమాడటానికి; కడంగెన్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘జూదమాడటానికై ఆ జూదరులచేత పిలువబడినవాడనై జూదమాడకుండటం అధర్మ’ మని తలచి నలుడు సమ్మతించి పుష్కరుడితో జూదమాడటానికి పూనుకొన్నాడు.

విశేషం: జూదాన్ని ప్రాచీనులు సప్తవ్యసనాలలో చేర్చారు. సప్తవ్యసనాలు: 1.మృగయ (వేట) 2. మద్యం 3. మహిళ 4. ద్యూతం 5. వాక్పారుష్యం 6. దండపారుష్యం 7. అర్థదూషణం. ధర్మమూర్తి అయిన నలుడు సప్తవ్యసనాలలో ఒకటిగా ఎన్నబడిన ద్యూతక్రీడకు ఏల అభిముఖుడయ్యాడు? అనే ప్రశ్న ఉదయించక తప్పదు. ఆ ప్రశ్నకు సమాధానం (1) అలనాటి క్షత్రియ

సంప్రదాయం. జూదమాడటంకొరకు వచ్చిన ఆహ్వానాన్ని తిరస్కరించరాదు అనేభావం. (2) నలుడు కలిగ్రస్తుడు. జూదంవలన దాపురించే అనర్థాన్ని సలోపాఖ్యానం నొక్కి వక్కాణించింది. జూదాన్ని వ్యసనంగానే అభివర్ణించింది కాని సమర్థించలేదు.

**క. కలధనము లెల్ల నొడ్డుచు । నలయక జూదమున విజితుడగుచుండె ని జా
వులు వారించిన నుడుగక । నలుఁడు కలిప్రేరణంబునను హతమతియై.**

61

ప్రతిపదార్థం: కల, ధనములు+ఎల్లన్= ఉన్న సంపదలు అన్నియు; ఒడ్డుచున్= జూదంలో పణంగా పెట్టుతూ; అలయక= విసుగుచెందక; జూదమునన్= ద్యూతంలో; నిజ+ఆపులు= తనయొక్క హితులు; వారించినన్= అడ్డుపడినను; ఉడుగక= విరమించక; కలి ప్రేరణంబునను= కలియొక్క ప్రేరేపణవలన; హతమతి+ఐ= బుద్ధిహీనుడై; నలుఁడు; విజితుఁడు= ఓడిపోయినవాడు; అగుచుండెన్= అవుతుండెను.

తాత్పర్యం: నలుడు జూదం మొదలుపెట్టాడు. తనకున్న సంపదలనన్నింటిని పణంగాపెట్టి అలసట లేకుండా, ఆపకుండా జూదమాడసాగాడు. ఆపులు వారించినప్పటికీ, బుద్ధిహీనుడై జూదం మానలేదు. అది కలి ప్రేరణ. జూదంలో నలుడు వరుసగా ఓడుతూనే ఆడుతున్నాడు.

**వ. ఇ ట్లనేక మాసంబులు దుర్వ్యసనాసక్తుం డయిన యన్నలుండు వివిధ వస్తువాహన నివహంబు లొడ్డి
పుష్కరున కోటువడం బోయిన నెఱింగి పౌర బ్రాహ్మణ ప్రధాన వరులు దమయంతీ పురస్కృతులయి వచ్చి
వారించి, కలి సమావేశపరవశుండైన యన్నలుచేతం బ్రతిహతు లయి వలుక కుండి; రంత దమయంతి
చింతాక్రాంత చిత్తయై.**

62

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనేక, మాసంబులు= పెక్కునెలలు; దుర్వ్యసన+ఆసక్తుండు+అయిన= దోషకార్యంలో అపేక్ష కలవాడయిన; ఆ+నలుండు; వివిధ, వస్తు, వాహన, నివహంబులు= పెక్కు వస్తువులు, వాహన సముదాయాలు; ఒడ్డి= జూదంలో పణంగాపెట్టి; పుష్కరునకు+ఓటు, పడన్+పోయినన్= పుష్కరుడి చేతిలో ఓడిపోవటానికి సంసిద్ధుడు కాగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; పౌర, బ్రాహ్మణ, ప్రధాన, వరులు= పురజనులలో, విప్రులలో, మంత్రులలో గొప్పవారు; దమయంతీ పురస్కృతులు+ అయి= దమయంతిని తమముందు నిలబెట్టుకొనినవారై; వచ్చి= అరుదెంచి; వారించి= జూదం ఆడవద్దని అడ్డుచెప్పి; కలి సమావేశ పరవశుండు+ఐ= కలియొక్క కలయికచేత వివశత్వం చెందినట్టి; ఆ+నలుచేతన్= ఆ నలుడిచేత; ప్రతిహతులు+అయి= తిరస్కరించబడినవారై; పలుకకుండిరి= మౌనం వహించిరి; అంతన్= అటుపై; దమయంతి; చింతా+ఆక్రాంత, చిత్త+ఐ= దుఃఖంచేత ఆక్రమించబడిన మనస్సుకలదై.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పెక్కునెలలు దుర్వ్యసనమైన జూదానికి లోబడి, అనేక వస్తువాహనాదులను పణంగా ఒడ్డి పుష్కరుడిచేత ఓటుమి చెందటానికి సంసిద్ధుడైన నలుడి దగ్గరికి పౌరబ్రాహ్మణ మంత్రిశ్రేష్ఠులు దమయంతిని తమకు ముందుపెట్టుకొని వచ్చి అతడిని వారించారు. కాని, కలిప్రభావానికి లోబడి వివశుడై ఉన్న నలుడు వారిమాటలు వినలేదు. వారు మారుమాటాడలేక మిన్నకున్నారు. అంత దమయంతి దుఃఖంచేత ఆవరించబడిన మనస్సుకలదై.

**ఆ. 'ఎంత యోటువడిన నంతయ జూదంబు । నందుఁ దగులుఁ, జలము నతిశయిల్లు,
నేమి సేయు డాన ? నిది యెగ్గునకు మూల' । మని లతాంగి దుఃఖితాత్మ యగుచు.**

63

ప్రతిపదార్థం: ఎంత+ఓటు+పడినన్= ఎంతగా ఓడిపోయినప్పటికిని; అంతియ= అంత ఎక్కువగానే; జూదంబునందున్= ద్యూతంలో; తగులున్= తగులుకోవటం అంటే నిమగ్నతయు; చలమున్= మాతృర్యమును (పట్టుదలయు); అతిశయిల్లున్= పెరుగుతుంది; ఏమి+చేయుదానన్= ఏమి చేయగలను? అంటే నేను కేవలం నిస్సహాయురాలిని అని అర్థం; ఇది= ఈ జూదం; ఎగ్గనకు= కీడుకు; మూలము= హేతువు; అని= అని తలపోసి; దుఃఖిత+ఆత్మ+అగుచున్= పరితపించినట్టి ఆత్మ కలది అవుతూ.

తాత్పర్యం: 'ఓడినకొలది జూదంలో ఆసక్తి, మాతృర్యం (పట్టుదల) పెరుగుతాయి. ఇక నే నేమి చేయగలను? ఇది కీడుకు మూలకారణం' అని సుకుమారి అయిన దమయంతి మిక్కిలి దుఃఖించింది.

సీ. అక్షముల్ పుష్కరునందు వశ్యంబులై । యునికియు, నలునియం దొండువిధము
లగుటయు నెఱిగి, నిజాధీశ్వరున కప । జయమ కా లక్షించి, సరసిజాక్షి
భర్తయనుజ్ఞ మున్ బడసి వార్షియుడన్ । సారథిఁ బలిచి 'యా స్యందనమున
నింద్రసేనుండను నిక్కుమారకు నింద్ర । సేన య న్కూతుఁ జెచ్చరను దోడు

ఆ. కొని విదర్భ కలిగి గుఱుకొని మద్దంధు । జనులయొద్దఁ బెట్టి చట్ట రమ్ము'
యంచు నెమ్మి బుచ్చె నాప్తపురోహిత । మంత్రిబాంధవాభిమతము గాఁగ.

64

ప్రతిపదార్థం: అక్షముల్= పాచికలు; పుష్కరునందున్= పుష్కరుడి చేతిలో; వశ్యంబులు+ఐ= స్వాధీనములై; ఉనికియు= ఉండటమున్నూ; నలుని+అందు; ఒండు, విధములు+అగుటయున్= వేరొకరిగా కావటమున్నూ; ఎఱిగి= తెలిసికొని; నిజ+అధీశ్వరునకున్= తన భర్తకు; అపజయము+అ= అపజయమే; కాన్, లక్షించి= ఓటమే అవుతుందని తలపోసి; సరసిజ+అక్షిన్= పద్మాలవంటి కన్నులుగల దమయంతి; భర్త+అనుజ్ఞ= భర్త(నలుడి) అనుమతి; మున్, పడసి= ముందు పొంది; వార్షియు యుడు+అన్= వార్షియుడు అనే; సారథిన్+పలిచి= రథ చోదకుడిని పలిచి; ఈ, స్యందనమునన్= ఈ రథంలో; ఇంద్రసేనుండు+ అను= ఇంద్రసేనుడనే; ఈ+కుమారకున్= ఈ కొడుకును; ఇంద్రసేన+అన్+కూతున్= ఇంద్రసేన అనేకూతురిని; చెచ్చెరను= శీఘ్రంగా; తోడుకొని= వెంటబెట్టుకొని; విదర్భకు+అరిగి= విదర్భకు పోయి; గుఱుకొని= పూసుకొని; మత్+బంధు జనుల+ఒడ్డన్= నా చుట్టూల దగ్గర; పెట్టి= అప్పగించి; చట్ట, రమ్ము+అ= శీఘ్రంగా రావాలి; అంచున్= అంటూ; ఆప్త, పురోహిత, మంత్రి, బాంధవ+అభిమతము, కాఁగన్= హితులు, వైదికకర్మలు నిర్వహించే గురువులు, సచివులు, చుట్టూలయొక్క అభిప్రాయాన్ని పాటించే; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; పుచ్చెన్= పంపింది.

తాత్పర్యం: పాచికలు పుష్కరుడికి అనుకూలంగా ఉండటాన్ని, నలుడికి ప్రతికూలంగా ఉండటాన్ని తెలిసికొని దమయంతి తన భర్తకు ఓటమి సిద్ధిస్తుందని తలపోసి, ముందే భర్త అనుమతిని పొంది, వార్షియుడనే సారథిని పలిచి 'ఈ రథంపై ఇంద్రసేనుడనే కుమారుడిని, ఇంద్రసేన అనే కూతురిని శీఘ్రంగా తీసికొని విదర్భకు వెళ్ళి అక్కడ నా బంధువుల దగ్గర దిగబెట్టి వేగంగా తిరిగిరమ్ము' అని దమయంతి నియోగించింది. ఆమె చేసిన పనిని ఆప్తులు, చుట్టూలు, వైదికకర్మలు నిర్వహించే గురువులు, మంత్రులు ఆమోదించారు.

క. నలుడును ధరణీరాజ్యము । దలఁగఁగ సర్వంబు నపహృతం బైనఁ గడుం
దలలి దమయంతిఁ దోడ్కొని । వెలువడియె నశేషరాజ్యవిభవచ్యుతుఁడై.

65

ప్రతిపదార్థం: నలుడును; ధరణీ, రాజ్యము= భూరాజ్యం; తలగగగన్= తొలగిపోగా; సర్వంబున్= సమస్తమున్నూ; అపహృతంబు+ఐనన్= అపహరించబడింది కాగా; కడున్= మిక్కిలి; తలరి= పరితపించి; దమయంతిన్+తోడ్కొని= దమయంతిని వెంటబెట్టుకొని; అశేష, రాజ్య, విభవ, చ్యుతుడు+ఐ= సమస్త రాజ్యసంపద పోయినవాడై; వెలువడియెన్= (పురంనుండి) బయటికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: జూదంలో భూరాజ్యం తొలగిపోయింది. సర్వస్వం అపహరించబడింది. నలుడు మిక్కిలి పరితపించి దమయంతిని వెంటపెట్టుకొని రాజ్యవైభవం, సంపద కోల్పోయి రాజధానినుండి బయటకు వెళ్ళాడు.

తే. పురమువెలి మూఁ డహోరాత్రములు వసించి । యున్న నలుపాలి కెవ్వరు నోడి రరుగ

జనవిభుం డైన పుష్కరుశాసనమునఁ । గలికృత ద్యూతవిద్వేష కారణమున.

66

ప్రతిపదార్థం: పురమువెలి= పట్టణం బయట; మూఁడు+అహోరాత్రములు= మూడు రాత్రుళ్ళు, పగళ్ళు; వసించి= నివసించి; ఉన్న= ఉన్నట్టి; నలుపాలికి= నలుడి దగ్గరకు; జన, విభుండు+ఐనన్= రాజైన; పుష్కరు, శాసనమునన్= పుష్కరుడి ఆజ్ఞవలన; కలి, కృత, ద్యూత, విద్వేష, కారణమునన్= కలిచేత ఏర్పరచబడిన జూదంమీది కోపంచేత; ఎవ్వరున్= ఎవరుకూడా; అరుగన్= వెళ్ళటానికి; ఓడిరి= జంకారు.

తాత్పర్యం: జూదంలో రాజ్యం కోల్పోయిన నలుడు పురంవెలుపల మూడుదినాలు నివసించాడు. రాజైన పుష్కరుడికి భయపడటంచేత, కలిప్రేరణచేత జూదంపై ఏర్పడిన ద్వేషంచేత పౌరులు ఎవరుకూడా నలుడిదగ్గరికి వెళ్ళలేదు.

వ. ఇట్లు సర్వజన సత్కారార్థం డయ్యును నలుండు విభిక్యతంబున నెవ్విలవలనను సత్కారంబు గానక జలంబు లాహారంబుగాఁ దత్పరసమీపంబున దమయంతీ ద్వితీయుండై యుండి, బుభుక్షాపీడ సహింప నోపక, 'హిరణ్యపక్షంబులతోఁ దమముందటఁ దిరుగుచున్న పక్షులం గని యవి భక్ష్యంబు లగు నని యప్పక్షులం బట్టికొన సమకట్టి తనకట్టిన పుట్టంబు వానిపై వైచిన, నవి పుట్టంబుతోన గగనంబున కెగసి నగుచు విగతవస్తుండైన నలున కి ట్లనియె.

67

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సర్వజన, సత్కార+అర్హుండు+అయ్యును= జనులందరి చేత సమ్మానం పొందటానికి యోగ్యత కలవాడు అయినప్పటికీ; నలుండు= నలుడు; విధి, కృతంబునన్= దురదృష్టవశాన; ఎవ్వరి వలనను= ఎవరిచేతకూడా; సత్కారంబున్+కానక= సమ్మానం పొందలేక; జలంబులు= నీళ్ళు; ఆహారంబుగాన్= తిండిగా; తద్+పుర సమీపంబునన్= ఆ పట్టణానికి దగ్గరగా; దమయంతీ, ద్వితీయుండు+ఐ= దమయంతిని తోడుగాకలవాడై; ఉండి= కలసి ఉండి; బుభుక్షా, పీడ= ఆకలిబాధ; సహింపన్+ఓపక= తాళజాలక; హిరణ్యపక్షంబులతోన్= బంగారురెక్కలతో; తమ, ముందటన్= తమకు ఎదురుగా; తిరుగుచున్న= విహరిస్తున్న; పక్షులన్+కని= పిట్టలను చూచి; అవి= ఆ పక్షులు; భక్ష్యంబులు= భుజింపతగినవి; అగును+అని= అవుతాయని తలపోసి; ఆ+పక్షులన్+పట్టికొనన్= ఆ పక్షులను పట్టుకొనటానికి; సమకట్టి= పూని; తన, కట్టిన, పుట్టంబు= తాను ధరించిన వస్త్రం; వానిపై= ఆ పక్షులపై; వైచినన్= విసరగా; అవి= ఆ పక్షులు; పుట్టంబుతోనన్= వస్త్రంతోనే; గగనంబునకు= ఆకాశానికి; ఎగసి= ఎగిరి; నగుచున్= పరిహసిస్తూ; విగత, వస్తుండు+ఐనన్= పోయిన పుట్టం కలవాడైన; నలునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాయి.

తాత్పర్యం: సర్వజనులచేత సత్కారాన్ని పొందటానికి యోగ్యత కలవాడైనను నలుడు విధిపరిపాకంచేత, ఎవరిచేతను గౌరవించబడక నీళ్ళు మాత్రమే ఆహారంగా గైకొని దమయంతియు, తాను ఇరువురు మాత్రమే ఆ పట్టణ

సమీపంలో ఉన్నారు. అప్పుడు వారిముందు బంగారురెక్కలు గల పక్షులు విహరిస్తూ కనిపించాయి. నలుడు ఆకలిబాధ తాళలేక ఆ పక్షులు ఆహారంగా ఉపకరిస్తాయని ఆలోచించి, వాటిని పట్టుకొనటానికై తాను కట్టుకొన్న వస్త్రాన్ని తీసి వాటిపై విసిరాడు. ఆ పక్షులు నలుడు విసరిన వస్త్రంతోపాటు ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోయి, నవ్వుతూ అతడితో ఇట్లా పలికాయి.

విశేషం: ఆ పక్షులు, బంగారురెక్కలు కలవి. అవి అసలు పక్షులు కావు. నలుడిని ప్రలోభపెట్టటానికి వచ్చిన పాచికలు! పాచికలపైగల వ్యామోహం బంగారురెక్కలు గల పిట్టలుగా ఉత్తేక్షించబడటం మనోహరకల్పన.

నలుండు దమయంతీసహితుండై యడవికిఁ బోవుట (సం.3-58-25)

తే. 'నీ ధనంబును రాజ్యంబు నికృతిఁ గొన్న, యక్షముల మేము; నీ వస్త్ర మపహరింపఁ బక్షిరూపులమై వచ్చి పార్థివేంద్ర! యపహరించితీ' మని చెప్పి యరిగెఁ జదల. 68

ప్రతిపదార్థం: పార్థివ+ఇంద్ర!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! అంటే ఓ నలమహారాజా!; నీ ధనంబును= నీ(డబ్బు) సంపదను; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; నికృతిన్+కొన్న= మోసంచేత గ్రహించిన; అక్షములము= పాచికలము; ఏము= మేము; నీ వస్త్రము+ అపహరింపన్= నీవు కట్టుకొన్న వస్త్రాన్ని మోసంతో తీసికొనటానికీ; పక్షిరూపులము+ఐ= పిట్టల ఆకారం ధరించినవారమై; వచ్చి= అరుదెంచి; అపహరించితీమి= మోసంతో గ్రహించాం; అని, చెప్పి; చదలన్= ఆకాశంలో; అరిగెన్= వెళ్ళిపోయాయి.

తాత్పర్యం: 'ఓ నలమహారాజా! నీ సంపద, నీ రాజ్యం, మోసగించి పరిగ్రహించిన పాచికలం మేము. పక్షులరూపం ధరించి, నిన్ను మోసగించి నీవు కట్టిన బట్టలను గూడ అపహరించడానికి వచ్చాం, అపహరించాం' అని ఆ పక్షులు నలుడితో చెప్పి ఆకాశమార్గాన్ని బట్టి ఎగిరిపోయాయి.

వ. నలుండును వానిం జూచి విస్మయం బంది 'యా యక్షంబుల దోషంబునం గా కేమి? నా కిట్టి దయ్యె' ననుచు దమయంతి కట్టిన పుట్టంబుచెఱంగు గట్టికొనియె; నట్టిద్దఱు నేకవస్తులయి యెండొరుల మొగంబులు సూచి దుఃఖించుచో నలుండు దమయంతి కి ట్లనియె. 69

ప్రతిపదార్థం: నలుండును= నలుడును; వానిన్+చూచి= ఆ పిట్టలను చూచి; విస్మయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; ఈ+అక్షంబుల, దోషంబునన్+కాక+ఏమి= ఈ పాచికలదోషంవలన కాక మరేమిటి; నాకు+ఇట్టిది+అయ్యెన్= నాకు, ఇటువంటి అనష్ట దాపురించింది; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; దమయంతి, కట్టిన, పుట్టంబు చెఱంగు= దమయంతి ధరించినట్టి చీరకొంగు; కట్టికొనియెన్= కట్టుకొన్నాడు; అట్లు+ఇద్దఱు= ఆ విధంగా ఇరువురు; ఏక వస్త్రులు+అయి= ఒకేచీర ధరించిన వారయి; ఒండొరుల, మొగంబులు, చూచి= ఒకరిమొగం ఒకరు చూచి; దుఃఖించుచోన్= పరితపిస్తున్నప్పుడు; నలుండు; దమయంతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నలుడుకూడ ఆ పిట్టల పలుకులు విని ఆశ్చర్యపోయాడు. 'నాకు ఈ దుఃస్థితి దాపురించటానికి ఈ పాచికల దోషం గాక మరేమి కారణం ఉన్నది?' అని తలపోస్తూ దమయంతి కట్టిన వస్త్రంయొక్క చెరగునే తానుకూడ ధరించాడు. ఈ రీతిగా ఆ ఇద్దరు ఒకేచీర ధరించి ఒండొరుల మొగాలు చూచికొని పరితపిస్తున్నప్పుడు నలుడు దమయంతితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఇది దక్షిణాపథంబున, కిదియు విదర్భాపురమున, కిది కోసల, కి

య్యది యుజ్జయినికిఁ దెరువులు; మది నిన్నిటిలోన నరుగ మన కెద్ది యగున్?

70

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ బాట; దక్షిణాపథంబునకు= దక్షిణభారతభూమికి; ఇదియు= ఈ బాటేమో; విదర్భాపురమునకు= విదర్భానగరానికి; ఇది= ఈ బాట; కోసలకు= కోసలదేశానికి; ఈ+అది= ఈ బాట; ఉజ్జయినికిన్= ఉజ్జయిని పట్టణానికి; తెరువులు= మార్గాలు; మదిన్= నీ ఉద్దేశం (మనస్సు)లో; ఇన్నిటిలోనన్= ఈ దారులన్నిటిలో; మనకు+ఎద్ది= మనకు ఏది?; అరుగ+అగున్= వెళ్ళటానికి అనువైంది అవుతుంది?

తాత్పర్యం: 'ఇది దక్షిణాపథానికి దారి. ఇది విదర్భాపట్టణానికి పోయేబాట. ఇది కోసల దేశానికి వెళ్ళేమార్గం. ఇది ఉజ్జయినీ నగరానికి వెళ్ళేత్రోవ. ఈ తెరువులు అన్నింటిలో మనం వెళ్ళటానికి నీ ఉద్దేశంలో అనువైనది ఏది?'- అని దమయంతిని నలుడు ప్రశ్నించాడు.

విశేషం: దక్షిణంలో దక్షిణాపథం, ఉత్తరంలో విదర్భ, తూర్పున కోసల, పశ్చిమంలో ఉజ్జయిని పేర్కొనబడినాయి. ఈ శృంగాటకం (నాలుగుదారుల కూడలి)లో మహాభారత రచనాకాలానికే సుదూరాలకు వెళ్ళే సుప్రసిద్ధమైన దారులు భారతదేశంలో ఏర్పడి ఉన్నట్లు గ్రహించవచ్చును.

క. అడవులలో నాతోఁ గడు, నిడుమలు వడనోప; వరుగు మిందుముఖీ! యి

ప్పుడు నీ బంధుజనంబుల, కడ' కనవుడుఁ దరుణి శోకగర్భద యగుచున్.

71

ప్రతిపదార్థం: ఇందుముఖీ! = చంద్రుడివంటి మొగం కలదానా!; అడవులలోన్; నాతోన్= నాతో; కడు+ఇడుమలు= మిక్కిలి కష్టాలు; పడన్+ఓపవు= అనుభవించలేవు; ఇప్పుడు; నీ, బంధుజనంబుల, కడకు= నీ చుట్టూల దగ్గరికి; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; తరుణి= యౌవనవతి అయిన దమయంతి; శోక, గర్భద+అగుచున్= దుఃఖంచేత కంపించిన కంఠస్వరం కలదై.

తాత్పర్యం: చంద్రబింబం వంటి ముఖం గల ఓ దమయంతీ! నాతో ఈ అడవులలో కష్టాలు పడుతూ తిరుగజాలవు. ఇప్పుడు మీ పుట్టినింటికి పోయి బంధుజనులతో సుఖించుము - అని నలుడు పలుకగా, దుఃఖంచేత కంపించే కంఠస్వరం కలదై (దమయంతి).

ఆ. అతని కిట్టు లనియె 'నవనీశ! నీవును, నేనుఁ జని విదర్భ నిష్ఠలీల

నుండుదము; మృగాకులోగ్రహనంబుల, కరుగ నేల? యిడుము లంద నేల?'

72

ప్రతిపదార్థం: అతనికి= ఆ నలుడితో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= (దమయంతి) పలికింది; అవని+ఈశ! = ఓ రాజా!; నీవును, నేనున్= నీవు మరియు నేను; చని= వెళ్ళి; విదర్భన్= విదర్భలో; ఇష్టలీలన్+ఉండుదము= ఇష్టానుసారంగా ఉందాం; మృగ+ఆకుల+ఉగ్ర, వనంబులకు= క్రూర జంతువులతో వ్యాపించి భీతిగొలిపే (భయంకరమైన) అడవులకు; అరుగన్+ఏల= వెళ్ళటమెందుకు?; ఇడుములు+అందన్+ఏల= కష్టాలు అనుభవించటం మెందుకు?

తాత్పర్యం: దమయంతి నలుడితో ఇట్లా చెప్పింది - 'ఓ నలమహారాజా! నీవు, నేనూ విదర్భకు వెళ్ళి సుఖంగా ఉందాం. క్రూరమృగాలచేత భయంకరమైన ఈ అడవులలో కష్టాలను అనుభవించటం ఎందుకు?'

వ. అనిన విని నలుం డవనతాననుండై 'నీ చెప్పినట్లు విదర్భేశ్వరు రాజ్యంబును మన రాజ్యంబు; యేను దొల్లి యధికైశ్వర్యయుతుండనై యందులకుంబోయి బంధుజనులకు హృదయానందంబు సేసి, యిప్పు డిష్విధంబున సర్వస్వహీనుండనై యెట్లు పోవనేర్చు?' ననిన దమయంతి యిట్లనియె. **73**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని; నలుండు= నలుడు; అవనత+ఆననుండు+బ= వంచిన మొగం కలవాడై; నీ, చెప్పిన+అట్లు+అ= నీవు చెప్పిన రీతిగానే; విదర్భ+ఈశ్వరు= విదర్భేశ్వరుడి - అంటే విదర్భప్రభువుయొక్క; రాజ్యంబును= రాజ్యం; మనరాజ్యంబు+అ= మన రాజ్యమే; ఏను= నేను; తొల్లి= పూర్వం; అధిక+బంధుశ్వర్యయుతుండను+బ= ఎక్కువ సంపదతో కూడినవాడినై; అందులకున్, పోయి= ఆ విదర్భకు వెళ్ళి; బంధు, జనులకున్= చుట్టాలకు; హృదయ+ఆనందంబు+చేసి= హృదయాలకు ఆనందం కల్పించి; ఇప్పుడు+ఈ+విధంబునన్= ఇప్పు డీ రీతిగా; సర్వస్వహీనుండను+బ= అంతయు పోగొట్టుకొన్నవాడినై; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పోవ, నేర్తును= పోగలను; అనినన్= అని చెప్పగా; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నలుడు మొగం వాల్చికొని దమయంతితో ఇట్లా చెప్పాడు. 'నీవు చెప్పినట్లు విదర్భప్రభువు రాజ్యంగాడ మనరాజ్యంగానే భావించుకొనవచ్చును. కాని, మునుపు నేను సమస్తసంపదలతో తులతూగుతూ విదర్భకు వెళ్ళి బంధువులందరికి అపరిమితానందాన్ని కలిగించినవాడినికదా! ఇప్పుడు అంతా పోగొట్టుకొని పరమ దరిద్రుడనై అక్కడికి ఎట్లా పోగలను? నాకు ఎట్లా మొగం చెల్లుతుంది?'- అని అనగా అతడితో దమయంతి ఇట్లా అన్నది.

తే. 'అధికదుఃఖరోగార్తున కౌషధంబు । సురుచిరంబుగ భార్యయ చూవె యెందు; నొనర భార్యసమేతుడై యున్నవాని । కెంతలయ్యును నాపద లెఱుకపడవు. **74**

ప్రతిపదార్థం: అధిక, దుఃఖ, రోగ+ఆర్తునకు= తీవ్రమైన దుఃఖంతో, రోగంచేత పీడించబడేవాడికి; కౌషధంబు= మందు; సు, రుచిరంబుగన్= సుస్పష్టంగా (సు= మంచి; రుచిరము= వెలుగొందేది); ఎందున్= ఎచటనైనా; భార్య+అ, చూవె= పెండ్లామే సుమా!; ఒనరన్= ఒప్పేటట్లుగా; భార్య, సమేతుడు+బ+ఉన్నవానికి= భార్యతో కలిసి ఉండేవాడికి; ఎంతలు+అయ్యునున్= ఎంతెంత తీవ్రమైనప్పటికీని; ఆపదలు= కష్టాలు; ఎఱుక, పడవు= అనుభవిస్తున్నట్లు తెలియబడవు.

తాత్పర్యం: గొప్పదుఃఖ మనే రోగంతో పీడితుడైనవాడికి మంచిమందు భార్యయే సుమా! భార్యతో కూడి ఉన్నవాడికి ఎంతటి కష్టాలైనా అనుభవిస్తున్నట్లు అనిపించవు.

క. అలసి నెడ, డస్సి నెడ, నాఁ । కలి దప్పియు నైన యెడలఁ గడుకొని ధరణీ తలనాథ! పురుషునకు ని । మ్ముల భార్యయ పాచుఁ జిత్తమున దుఃఖంబుల్. **75**

ప్రతిపదార్థం: అలసిన+ఎడన్= విసిగిఉన్న సమయంలో; డస్సిన+ఎడన్= బడలిన సమయంలో; ఆకలి, దప్పియున్+బన+ఎడలన్= తిండి తినాలని, నీరు త్రాగాలని అనిపించే సమయాలలో; కడుకొని= పూనుకొని; ధరణీ, తల, నాథ!= (భూస్థలికి భర్త అయిన వాడా) ఓ నలమహారాజా!; పురుషునకున్= మగవాడికి (భర్తకు); ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; చిత్తమునన్= మనస్సులోని; దుఃఖంబుల్; భార్య+అ= భార్యయే; పాచున్= పోగొట్టుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ నలమహారాజా! విసిగిఉన్న సమయంలో, బడలిన సమయంలో, ఆకలి అయిన వేళలో, దాహం వేసినపుడు, మగవాడికి ప్రీతితో తోడ్పడి, భార్యయే అతడి మనస్సులోని దుఃఖాలను పోగొట్టుతుంది.

వ. కావున నిది మదనుజీవిత యనియు, ననువ్రత యనియు ననుకంపనీయ యనియు, నన్ను విడువక నా యనుగమనంబున కొడంబడు' మనిన 'నట్ల చేయుదుఁ, బ్రాణసమాన వైన నిన్నేల విడుతు; నోడకుండు' మని నలుండు దనదేవి నాశ్వాసించుచు నొక్కటఁ జని విజనంబైన విపినంబున నొక్క సభం గని యండు విశ్రమించి, పరుషధూళిధూసర స్థలంబున శయనించి, మార్గశ్రమ నిమీలిత నయనుండై దుఃఖంబునఁ గన్నులు వొందకున్న లేచి, తనపాదంబుల యంతికంబున నతిక్లేశపరవశయై నిద్రవోయెడు దమయంతిం జూచి.

76

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఇది=ఈమె (దమయంతి); మత్+అను జీవిత= నాపై ఆధారపడి బ్రతికేది; అనియున్; అనువ్రత= తనను అన్నిట అనుసరించేది; అనియున్; అనుకంపనీయ+అనియున్= దయచూపతగిందనినీ; నన్ను, విడువక= నన్ను విడిచిపెట్టక; నా, అనుగమనంబునకున్= నేను వెంట రావటానికి; ఒడంబడుము= సమ్మతించుము; అనినన్= అని పలుకగా; అట్లు+అ+చేయుదున్= అట్లే చేస్తాను; ప్రాణసమానవు+ఐన్= ప్రాణంతో సమానమైనదానవైన; నిన్ను+ఏలన్= నిన్నెందుకు?; విడుతున్= విడిచిపెట్టుతాను; ఒడకుండుము= భయపడకుండా ఉండుము; అని= అని చెప్పి; నలుండు= నలుడు; తన, దేవిన్= తనరాణి అయిన దమయంతిని; ఆశ్వాసించుచున్= ఓదార్చుచు; ఒక్కటన్+చని= ఏకాంతంగా వెళ్ళి; వి, జనంబు+ఐన్= జనులు లేని; విపినంబునన్= అడవిలో; ఒక్క, సభన్+కని= ఒక గృహాన్ని చూచి (ఒక ఎత్తైన మంటపాన్ని చూచి); అందు= ఆ ఇంటిలో (ఆ స్థలంలో); విశ్రమించి= అలసట తీర్చుకొని; పరుష, ధూళి, ధూసర, స్థలంబునన్= మొరటుదుమ్ముతో బూడిదరంగుగా ఉండే నేలపై - కఠినమైన దుమ్ముకొట్టుకొని ఉన్ననేలపై; శయనించి= పడుకొని; మార్గ, శ్రమ, నిమీలిత, నయనుండు+ఐన్= దారిలో నడచిన బడలికచేత మూయబడిన కన్నులు కలవాడై; దుఃఖంబునన్= పరితాపంచేత; కన్నులు+పొందకున్నన్= నిదుర (కనుకూర్కు) రాకపోగా; లేచి= మేలుకొని; తన పాదంబుల+అంతికంబునన్= తన అడుగుల దగ్గర; అతి, క్లేశ, పరవశ+ఐన్= మిక్కుటమైన బాధకు లోనై; నిద్ర+పోయెడు= నిదురిస్తున్న; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతిని చూచి.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, ఈమె నాపై ఆధారపడి బ్రతికేదనీ, నన్ను అన్నిట అనుసరించేదనీ, దయ చూపతగినదనీ నన్ను విడువక నేను నీతో రావటానికి సమ్మతించుము'- అని దమయంతి నలుడిని ప్రార్థించింది. నలుడు 'అట్లాగే చేస్తాను. నీవు నాకు నా ప్రాణాలతో సమానురాలవు; నిన్నెందుకు విడిచిపెట్టుతాను? భయపడకుము'- అని దమయంతిని ఓదార్చాడు. అంత వారు అడవిలో ఏకాంతంగా పయనించి ఒక్కచోట ఒక గృహాన్ని (మంటపాన్ని) చూచారు. నిర్మానుష్యమైన ఆ అడవిలోని ఆ ఇంటిలో (ఆ స్థలంలో) మొరటుదుమ్ముతో బూడిదరంగుగా ఉన్న (కఠినమైన దుమ్ము కొట్టుకొని ఉన్న) నేలపై పడుకొన్నారు. నలుడు మార్గాయాసం తొలగించుకొనటానికై కనులు మూసికొన్నాడు. కాని, అతడికి నిదుర రాలేదు. లేచి చూచేసరికి దమయంతి అతడి పాదాలసమీపంలో, దారిలో పడిన శ్రమకు బాగా అలసిపోయి గాఢంగా నిద్రపోతున్నది. అట్టి దమయంతిని చూచి నలుడు.

సీ. 'ధరణిరాజ్యంబుతో ధనమెల్ల బగుటచే । నపహృతం బగుటయు, నాప్రమిత్త
బంధుజనంబులు బ్రకృతిజనంబులు । విడుచుటయును, మహావిపినభూమి
బత్తితోఁ దన పరిభ్రమియించుటయు నప్పు । దలఁచి శోకించి, యిత్తరుణి దొల్లి
వృదుశయనంబున మెలఁతలు మెలపుతో । నడుగు లొత్తఁగ నిద్ర యనుభవించు

**ఆ. కోమలాంగి యిపుడు గుఱుకొని పాంసుల । స్థలమునందు నిద్ర దగిలినదియుఁ
బంకజాక్షి నాకు భార్యయై యింత దుః । ఖంబు వొందె దైవఘటనఁ జేసి.**

77

ప్రతిపదార్థం: ధరణి, రాజ్యంబుతోన్= భూరాజ్యంతోపాటు; ధనము+విల్లన్= సంపద అంతయు; పరులచేన్= శత్రువులచేత; అపహృతంబు+అగుటయున్= అపహరించబడటమున్నూ; ఆస్త, మిత్ర, బంధు జనంబులున్= హితులు, చెలికాండ్రు, చుట్టాలు; ప్రకృతి జనంబులు= సాధారణ ప్రజలు; విడుచుటయును= వీడటమున్నూ; మహా, విపిన, భూమిన్= గొప్ప అడవి ప్రదేశంలో; పత్నితోన్= భార్యతో; తన, పరిభ్రమియించుటయున్= తాను తిరుగాడుతుండటమున్నూ; అష్టు= అప్పుడు; తలఁచి= తలపోసి; శోకించి= దుఃఖించి; ఈ+తరుణి= ఈ యౌవనవతి అయిన దమయంతి; తొల్లి=మునుపు; మృదు, శయనంబునన్= మెత్తని పరువుపై; మెలఁతలు= చెలికత్తెలు; మెలపుతోన్= శ్రద్ధతో; అడుగులు+ఒత్తఁగన్= పాదాలు ఒత్తుతుండగా; నిద్ర+అనుభవించు= నిదురపోయే; కోమల+అంగి= సుకుమారి; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; గుఱుకొని= పూనికతో; పాంసుల, స్థలమునందు= దుమ్ముతో నిండినచోట; నిద్ర+తగిలినదియున్= నిద్రపోతున్నట్టిదియు; పంకజ+అక్షి= (బురదలో పుట్టింది పంకజం= పద్మం) పద్మంవంటి కన్నులుకలది; దైవ, ఘటనన్+చేసి= దైవయొక్క కూర్పువలన; నాకు; భార్య+ఐ; ఇంత, దుఃఖంబు+పొందెన్= ఇంత పరితాపం పొందింది.

తాత్పర్యం: భూరాజ్యంతోపాటు సమస్తసంపద శత్రువులచేత అపహరించబడటమున్నూ; హితులు, బంధువులు, మిత్రులు, సాధారణ పౌరులు తనను విడనాడటమున్నూ; పెద్ద అడవిలో తాను తిరగటాన్ని నలుడు తలపోసి మిక్కిలి పరితపించాడు. 'ఈ దమయంతి తొల్లి మెత్తనైన పరువులపై జాగరూకతతో చెలికత్తెలు పాదాలు ఒత్తుతుంటే శయనిస్తుండేది. నేడు ఈ దుమ్మునేలపై నిదురపోతున్నది. విధిపరిపాకంచేత ఇట్టి కష్టాలు ఈమె నాకు భార్య అవటంచేత పొందుతున్నది కదా!' అని మిక్కిలి దుఃఖించాడు.

**వ. ఏను దీని దుఃఖంబుఁ జూడ నోప; నెట యేనియుం బోయెద; నిది నన్నుం గానక తన బంధువుల యొద్దకుం
బోయి దుఃఖంబులం బొరయకుండు' నని విచారించి, పోవ నమకట్టి యక్కోమలి మేలుకొనకుండ మెల్లన
దాని వస్త్రంబు నర్థంబు సింఱి తనకుం బరిధానంబు సేసికొని వెలువడి కొండొకనేలయలిగి, దమయంతి
యందు ఘనంబైన తన నెయ్యం బను తీఁగం ద్రెంపనేరక క్రమ్మటి వచ్చి.**

78

ప్రతిపదార్థం: ఏను=నేను; దీని= ఈ దమయంతి; దుఃఖంబున్= దుఃఖాన్ని; చూడన్+ఓపను= చూడజాలను; ఎట+ఏనియున్= ఇంకెక్కడికైనా; పోయెదను= వెళ్ళుతాను; ఇది= ఈ దమయంతి; నన్నున్+కానక= నేను కనిపించక (నన్ను చూడక); తన, బంధువుల+బద్ధకున్+పోయి= తన చుట్టూ దగ్గరకు పోయి; దుఃఖంబులన్= బాధలను; పొరయక+ఉండున్= పొందక ఉంటుంది; అని; విచారించి= యోచించి; పోవ, నమకట్టి= వెళ్ళటానికి ఉద్యమించి; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారి అయిన దమయంతి; మేలుకొనకుండన్= నిద్రనుండి లేవకుండ; మెల్లన= మెల్లగా; దాని= ఆ దమయంతియొక్క; వస్త్రంబున్= చీరను; అర్థంబు= సగం; చించి=త్రెంపి; తనకున్, పరిధానంబు+చేసికొని= తనకు కట్టు వస్త్రంగా చేసికొని; వెలువడి= బయటకు వెళ్ళి; కొండొక, నేల+అరిగి= కొంత ప్రదేశం వెళ్ళి (అంటే కొన్ని అడుగులు వేసి); దమయంతి+అందు; ఘనంబు+ఐన= మిక్కుటమైన; తన నెయ్యంబు+అను= తన స్నేహమనే; తీఁగన్+త్రెంపనేరక= లతను త్రుంచజాలక; క్రమ్మటి= తిరిగి; వచ్చి= చేరి.

తాత్పర్యం: నేను దమయంతి పరితాపం ఓర్వలేను. కాబట్టి ఎక్కడికైనా వెళ్ళుతాను. నేను వెళ్ళిపోతే ఈమె నన్ను కానక, చేసేది లేక తన బంధువుల దగ్గరకు వెళ్ళిపోతుంది. ఆ విధంగా ఆవిడకు నాతో అడవిలో పడవలసిన బాధలు

తగ్గుతాయి'- అని నలుడు విచారించి, తాను పోవటానికి ఉద్యుక్తుడయి, ఆమె చీరలో కొంతమేర చించి తనకు కట్టు పుట్టంగా చేసికొన్నాడు. నలుడు కొన్ని అడుగులు ముందుకు నడిచాడు కాని, అతడి కాళ్ళు కదలలేదు. దమయంతిపై తనకు గల స్నేహమనే లతను త్రెంచుకోలేక తిరిగి వచ్చాడు.

చ. కలి దమయంతిఁ బాప సమకట్టుఁ, బొలింబొలి వాయనోపఁ డా

లలన నుదీర్ణసౌహృదబలంబునఁ నిట్టులు రెంటఁ జేసి య

న్నలుఁడు విమోహరజ్జులఁ బెనంగి గతాగతకాల యైన యు

య్యెలయును బోలె నూఱడక యెంతయుఁ బ్రొద్దు వినిశ్చితాత్ముడై.

79

ప్రతిపదార్థం: కలి= కలిపురుషుడు; దమయంతిన్= దమయంతిని; పాపన్= ఎడం చేయటానికి; సమకట్టున్= పూనుకొంటాడు; ఉదీర్ణ, సౌహృద, బలంబునన్= గొప్పదైన స్నేహాయొక్క బలంతో; ఆ, లలనన్= అంగన అయిన ఆ దమయంతిని; పొలిన్+పొలి= మాటి మాటికి; పాయన్+ఓపఁడు= ఎడబాయజాలడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; రెంటన్+చేసి= (అటు కలిప్రభావం, ఇటు భార్యమీది స్నేహం) రెండింటివలన; ఆ+నలుఁడు; విమోహరజ్జులన్+పెనంగి= మిక్కుటమైన వలపు అనే త్రాళ్ళతో పెనవేసికొనబడిన వాడై; గత+ఆగత కాలి+ఐన= ముందుకు పోయి మరల వెనుకకు వచ్చేటట్లు చేసేదైన; ఉయ్యెలయును+పోలెన్= ఊయలవలె; ఎంతయున్+ప్రొద్దు= చాలసేపు; ఊఱడక= ఊరట చెందక, వి, నిశ్చిత+ఆత్ముఁడు+ఐ= ఒక నిర్ణయానికి రాలేని ఆత్మకలవాడై;

తాత్పర్యం: కలిప్రభావంవలన నలుడు దమయంతిని ఎడంచేయటానికి ఉద్యమించేవాడు; గొప్పదైన స్నేహాను బంధంవలన దమయంతిని వీడజాలక ఉండేవాడు. ఇటు అనురాగబంధం, అటు కలి ప్రభావం. ఈ రెంటివలన నలుడు, అతిశయమైన అనురాగబంధమనే త్రాళ్లు పెనవేసికొని ముందుకు వెనుకకు ఊయలవలె ఊరట చెందలేక, ఒక స్థిరనిశ్చయానికి రాలేక చాలసేపు ఊగిసలాడాడు.

విశేషం: అలంకారం- 'విమోహరజ్జులు' అనేచోట రూపకం. 'నలుడు--- ఉయ్యెలయును బోలె' అనేచోట ఉపమ.

తే. 'బాల నొక్కర్చు నిక్కానపాలు సేసి । నిష్ఠురుండనై యే నెట్లు నేర్తుఁ బోవ'

ననక కలిచేత నాకృష్ణుడైన నలుఁడు । విగతకరుణుడై దమయంతి విడిచి చనియె.

80

ప్రతిపదార్థం: బాలన్= బాలప్రాయంలో ఉన్నదానిని (చిన్నదైన దమయంతిని); ఒక్కర్చున్= ఒకతెను; ఈ+కాన, పాలు+చేసి= ఈ అరణ్యంపాలుచేసి; నిష్ఠురుండను+ఐ= కఠినాత్ముడినై; ఏన్+ఎట్లు= నేను ఏరీతిగా; పోవన్+నేర్తున్= పోగలను; అనక= అని తలపోయక; కలిచేతన్= కలిపురుషుడిచేత; ఆకృష్ణుఁడు+ఐన= లాగబడినవాడైన; నలుఁడు= నలమహారాజు; విగత, కరుణుఁడు+ఐ= పోయిన దయ కలవాడై; దమయంతిన్= దమయంతిని; విడిచి= వీడి; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'చిన్నవయస్సులో ఉన్న దమయంతిని ఈ అడవి పాలుచేసి కఠినాత్ముడినై నేను ఎట్లా పోగలను?'- అని తలపోయక, కలిపురుషుడిచేత ఆకర్షించబడినవాడై నలుడు దయలేని హృదయంతో ఆమెను విడిచి వెళ్ళిపోయాడు.

వ. అంత దమయంతి మేలుకని పతిం గానక, తన వస్త్రార్థ నికృంతనంబును జూచి లేచి, నలుగడం బరికించి, భయశోకవ్యాకులచిత్త యయి.

81

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత; దమయంతి; మేలుకని= నిద్రనుండి లేచి; పతిన్+కానక= భర్త కనిపించకపోగా; తన, వస్త్ర+అర్ధ, నికృంతనంబును+చూచి= తన చీరలో సగభాగం చించబడి ఉండటాన్ని చూచి; నలుగడన్+పరికించి= నాలుగువైపుల చూచి; భయ, శోక, వ్యాకుల, చిత్త+అయి= భయంతో, దుఃఖంతో కలతచెందిన మనస్సు కలదయి.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట దమయంతి నిద్రనుండి మేల్కొన్నది. కాని, భర్త అచట కనిపించలేదు. తన చీర సగం చించబడి ఉండింది. ఆమె నాలుగువైపుల తేరిపార చూచింది. భయంతో, దుఃఖంతో కలత చెందినదయి- (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'హా! మహారాజ! మహామహీ రక్షణ । దక్ష దక్షిణబాహుదండ! దండి
తారాతి! నిషధరాజాగ్రణి! న న్నిట్లు । వీతదయుండవై విడిచి చనగఁ
దగునె? నీ వెన్నఁడు ధర్మువు దప్పని । వాఁడవు, సూన్యతవ్రతరతుండః
వోడకు మని నన్ను నూటడఁ బలికిన । పలు కిట్లు మఱవంగఁ బాడి యగునె?

ఆ. పాదలలోన డాఁగి పాదసూప కిట్లెల । యున్నవాడ? విట్టి యుగ్రభావ
మేల నీకు వలసె? నెట వోడు? నిం కెట్లు । గాంతు నిన్ను నుగ్రకాననమున?

82

ప్రతిపదార్థం: హా! అయ్యో!; మహారాజ= గొప్పరాజా!; మహా, మహీ, రక్షణ, దక్ష, దక్షిణ, బాహుదండ= సువిశాలమైన భూమిని సంరక్షించటానికి సమర్థమైన కుడిభుజం (దండం వంటి కుడిచేయి) కలవాడా!; దండిత+అరాతి!= శిక్షించబడిన శత్రువులు కలవాడా!; నిషధ, రాజ+అగ్రణి!= నిషధదేశాన్ని ఏతే రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; నన్ను+ఇట్లు= నన్ను ఈ రీతిగా; వీతదయుండవు+ఐ= పోయిన దయ కలవాడివై; విడిచి, చనగన్+తగునె?= విడిచి వెళ్ళటం తగునా?; నీవు+ఎన్నఁడు= నీవు ఎల్లప్పుడు; ధర్మువు= ధర్మం; తప్పనివాడవు= మీరనివాడివి; సూన్యత, వ్రత రతుండవు= సత్యమనే వ్రతాన్ని పాటించటంలో ఇష్టం కలవాడివి; ఓడకుము+అని= భయపడకుమనిచెప్పి; నన్నున్; ఊటడన్+పలికిన, పలుకు= ఓదార్చినట్టి మాటలు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మఱవంగన్+పాడి+అగునె?= మరచిపోవటం న్యాయమవునా?; పాదలలోనన్= చెట్ల గుబురులలోన; డాఁగి= కనిపించకుండా ఉండి; పాడ+చూపక= అగుపించక; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందుకు; ఉన్నవాడవు= ఉన్నావు; ఇట్టి= ఈ విధమైన; ఉగ్రభావము= కఠినత్వం; ఏల?= ఎందుకు?; నీకు, వలసెన్= నీవు పూనవలసినవచ్చింది; ఎట+పోదున్?= ఎక్కడికి పోగలను?; నిన్ను; ఉగ్ర, కాననమునన్= భయంకరమైన అడవిలో; ఇంక+ఎట్లు= ఇంక ఏవిధంగా; కాంతున్= చూడగలను?

తాత్పర్యం: 'ఓ నలమహారాజా! సువిశాలమైన భూమండలాన్ని సంరక్షించటానికి సామర్థ్యం గల దక్షిణబాహువు గలవాడా! శత్రువులను ఓడించినవాడా! ఓ నిషధదేశ ప్రభూ! దయలేకుండా న న్నిట్లా వదలిపెట్టి వెళ్ళటం నీకు తగునా? నీవు ఎన్నడు ధర్మం తప్పనివాడివి. సత్యసంధుడివి. భయపడకు మని నన్ను ఓదారుస్తూ చెప్పినమాటలు నీవు మరవటం న్యాయమా? పాదలలో దాగి ఉన్నావా? ఎందుకు నాకు కనిపించవు. ఎందుకు నీ కీ కఠినత్వం? నే నెచటికి పోగలను? ఈ భయంకరమైన అడవిలో నిన్ను ఇంక నేను ఎట్లా చూడగలను?

విశేషం: దమయంతి ఆక్రందనం హృదయవిదారకం. వేల్పులను కాదని నలుడిని వలచి స్వయంవరంలో ఆతడిని వివాహమాడిన దమయంతి కారడవిలో చేసిన దీనాలాపం విశ్వసాహితీజగత్తులో నిరుపమానమైనది. అరణ్యోదనానికి ఇంతకంటే చక్కని ఉదాహరణం ఇంకేముంది?

క. వగవగ సాంగోపాంగము । లగు నాలుగు వేదములయు నధ్యయనము పాల్గునొక సత్యముతో నెన । యగునే? యెవ్వియును బోల వటె సత్యంబున్.

83

ప్రతిపదార్థం: వగవగన్= ఆలోచించగా; స+అంగ+ఉప+అంగములు+అగు= అంగాలతో, ఉపాంగాలతో కూడినవైన; నాలుగు, వేదములయు; అధ్యయనము= పఠనం, అనుశీలనం; పాల్గుగన్= ఒప్పేటట్లుగా; ఒక సత్యముతోన్; ఎన+అగునే= సాటి అవుతుందా?; సత్యంబున్= సత్యమును; ఎవ్వియును= ఏవైననుకూడా; పోలవు+అటె= పోలవుకదా!

తాత్పర్యం: యోచనచేసి చూస్తే నాలుగువేదాలు, వేదాంగాలు, వేదోపాంగాలు చదివినప్పటికిన్నీ ఆ వైదిక వాఙ్మయ పరిజ్ఞానం అంతయూ ఒక్క సత్యంతో సరితూగదని పెద్దలు చెప్పుతారు. సత్యానికి ఏవియు సరిపోవు.

విశేషం: నాలుగువేదాలు:- 1. ఋగ్వేదం 2. యజుర్వేదం 3. సామవేదం 4. అథర్వవేదం. వేదాంగాలు (షడంగాలు):- 1. శిక్ష 2. వ్యాకరణం 3. ఛందస్సు 4. నిరుక్తం 5. జ్యోతిషం 6. కల్పం. ఉపాంగాలు:- 1. మీమాంస 2. న్యాయశాస్త్రం 3. పురాణం 4. ధర్మశాస్త్రం. ఉపవేదాలు:- ఋగ్వేదానికి ఆయుర్వేదం, యజుర్వేదానికి ధనుర్వేదం, సామవేదానికి గాంధర్వవేదం, అథర్వవేదానికి స్థాపత్య శస్త్రవేదాలు ఉపవేదాలు. ఇది రుచిరార్థసూక్తి.

వ. ప్రాణ సమానవయిన ని న్ననశ్యంబును విడువనని పలికితి; సత్యప్రతిపాలనంబు సేయు' మని ప్రలాపించుచుం దన యేకాకిత్వంబునకు నబలాభావంబునకుఁ బ్రతిపదన్యాస జాయమాన కంటక మృగ పన్నగభయంబునకు వగవక, నిజనాథు నసహాయత్వంబునకు దుస్సహాక్షత్విపాసాశ్రమాకులత్వంబునకు వగచుచు.

84

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ, సమానవు+అయిన= ప్రాణాలతో సమానురాలవైన; నిన్ను; అనశ్యంబును= ఎన్నడును; విడువను+అని= విడిచిపెట్టనని; పలికితి= అన్నాను; సత్య, ప్రతిపాలనంబు+చేయుము= ఆడినమాటను తప్పకుండా ఆచరించుము; అని= అంటూ; ప్రలాపించుచున్= గట్టిగా మొరొపెట్టుతూ; తన+ఏకాకిత్వంబునకున్= తనయొక్క ఒంటరితనానికి; అబలా, భావంబునకున్= బలంలేని ఆడుతనానికి; ప్రతిపద, న్యాస, జాయమాన, కంటక, మృగ, పన్నగ, భయంబునకున్= ప్రతి అడుగు మోపినప్పుడు పుట్టే- ముండ్రు, క్రూరమృగాలు, పాములవలన కలిగే భయానికి; వగవక= దుఃఖించకుండా; నిజనాథు= తనభర్తయొక్క; అసహాయత్వంబునకున్= తోడులేని స్థితికి; దుస్సహ, క్షుత్, పిపాసా, శ్రమ+ఆకులత్వంబునకున్= భరించరాని ఆకలి, దప్పిక, అలసటవలన కలిగే క్షోభకు; వగచుచు= విచారిస్తూ.

తాత్పర్యం: ఓ నలమహారాజా! 'ప్రాణసమానవైన నిన్ను, ఎన్నడును విడువ'నని నాతో చెప్పావుకదా! నీవు ఆడినమాట నిలుపుకో- అని దమయంతి బిగ్గరగా మొరొపెట్టుకొంటూ అడవిలో తిరిగింది. ఆమె తన ఒంటరితనానికి, అబలగా తన బలహీనతకు, అడుగులు మోపితే ముండ్రువలన, క్రూర జంతువులవలన, పాములవలన దాపురించే భయానికి చింతించలేదు కాని, తన ప్రాణనాథుడైన నలుడికి ఎటువంటి తోడులేనందుకు, భరించరాని ఆకలిదప్పులు శ్రమ మూలంగా ఆయనకు కలిగే వేదనకు దుఃఖించింది.

క. అలయుచు, బులుగుల యెలుగుల । కులుకుచు, నుగ్రాతపమున కోపక వృక్షం బులనీడల నిలుచుచు, నెలుఁ । గులఁ బులులం జూచి భయముగొని వగ వగచున్.

85

ప్రతిపదార్థం: అలయుచున్= బడలిపోతూ; పులుగుల+ఎలుగులకు+ఉలుకుచున్= పక్షుల అరుపులకు భయపడుతూ; ఉగ్ర+ఆతపమునకు+ఒపక= తీక్షణమైన ఎండకు తాళజాలక; వృక్షంబుల, నీడలన్= చెట్లనీడలలో; నిలుచుచున్= నిలబడుతూ;

ఎలుగులన్= ఎలుగుబంట్లను; పులులన్= పెద్దపులులను; చూచి= చూచి; భయము+కొని= భయపడి; వగన్= బాధతో; వగచున్= పరితపిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో దమయంతి అలసట చెందుతున్నది. పక్షుల అరుపులకు భయపడుతున్నది. తీవ్రమైన ఎండ వేడిమిని భరించజాలక చెట్ల నీడలలో నిలుస్తున్నది. ఎలుగుబంట్లను, పెద్దపులులను చూచి భయపడి పరిపరి విధాల పరితపిస్తున్నది.

క. ఏచిన పాదలఁ బొరల్పడఁ | ద్రోచుచు, ముండ్లకును నల్ల దొలఁగుచు, దిక్కుల్ సూచుచు, దొడరుచుఁ ద్రెక్కుచు | లేచుచు లలితాంగి సంచలించుచు నరిగెన్. 86

ప్రతిపదార్థం: ఏచిన= ఏపుగా ఎదిగిన; పాదలన్= గుబురుచెట్లను; పొరల్పడన్+ద్రోచుచు= వెనుకకు పడేటట్లు త్రోస్తూ; ముండ్లకున్= కంటకాలకు; అల్లన్= మెల్లగా; తొలఁగుచున్= తప్పుకొని నడుస్తూ; దిక్కుల్+చూచుచున్= దిక్కులు చూస్తూ (అంటే దారి తెలియక తిరుగాడుతూ); తొడరుచున్+త్రెక్కుచున్= తొట్రుపడుతూ, క్రిందపడుతూ; లేచుచున్= లేచినిలబడుతూ; లలిత+అంగి= సుకుమారమైన దేహాంగల దమయంతి; సంచలించుచున్= కంపిస్తూ; అరిగెన్= నడిచింది.

తాత్పర్యం: దట్టంగా ఎదిగిన పాదలను ప్రక్కకు నెట్టుతూ, ముండ్లకు మెల్లగా దూరంగా తొలగి నడుస్తూ, దిక్కులు చూస్తూ, తొట్రుపడుతూ, క్రిందపడుతూ, లేస్తూ సుకుమారి అయిన దమయంతి వణుకుతూ అడవిలో తిరుగాడుతున్నది.

వ. ఇ ట్లరుగుచున్న దమయంతి నంతిక న్యస్త చరణయైన దాని నాహారాల్లియయి యొక్క యజగరంబు వట్టికొనిన నక్కోమలి మెదల నేరక. 87

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అరుగుచున్న= నడుస్తున్న; దమయంతిన్= దమయంతిని; అంతిక, న్యస్త, చరణ+ఐన దానిన్= సమీపంలో ఉంచబడిన పాదం కలదానిని; ఆహార+అర్ధి+అయి= తిండిని కోరినదై; ఒక్క, అజగరంబు= ఒక కొండచిలువ; పట్టికొనినన్; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారి అయిన దమయంతి; మెదలనేరక= కొంచెమైనా కదలజాలక.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నడుస్తూ సమీపించిన దమయంతిని ఆకలిగొన్న ఒక కొండచిలువ పట్టుకోగా, దమయంతి కదలలేకపోయింది.

ఆ. 'ఇంక నైన నన్ను నేల యాలింపవు? నాకు శరణ మగుము నాథ!' యనుచు నటచుచున్న దాని యాక్రందనధ్వని | వినుచు నొక్క యెఱుకు వేగ వచ్చి. 88

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్+ఐన= ఇకనైనను; (అంటే ఇంతవరకు నన్ను వదలిపెట్టినప్పటికిని ఆపదలో చిక్కుకొన్నప్పుడైనా); నన్నున్+ఏల+ఆలింపవు= నా మొర ఎందుకు వినిపించుకోవు; నాకు+శరణము+అగుము= నాకు సంరక్షణ చేకూర్చేవాడివి కమ్ము; నాథ!= (నా) భర్త అయిన ఓ నలమహారాజా!; అనుచున్= అని మొరపెట్టుతూ; అటచుచున్నదాని= కేకలు పెట్టుతున్నదానియొక్క; ఆక్రందన ధ్వని= ఏడుపు సవ్వడి; వినుచున్= ఆలకిస్తూ; ఒక్క+ఎఱుకు= ఒక కిరాతుడు; వేగ= శీఘ్రంగా; వచ్చి= అరుదెంచి.

తాత్పర్యం: 'భర్త వయిన ఓ నలమహారాజా! ఇంతదాక నన్ను ఉపేక్షించావు కాని, ఇప్పుడు ఈ ఆపదలో చిక్కిన మీదటనైన నన్ను సంరక్షించేవాడివి కమ్ము' అని మొఱపెట్టుతున్న దమయంతి ఏడుపుకేకలు విని, ఒక కిరాతుడు వేగంగా వచ్చి.

వ. తన పట్టిన సులియ నప్పెనుఁబాము వదనంబువ్రయ్యం దఱిగిన రాహుముఖవిముక్తయైన చంద్రరేఖయుంబోలె నజగరముఖంబువలన వెలువడిన యా దమయంతి నాశ్వాసించి, తత్సమీప సరోవరస్నాతను వన్యస్వాదు ఫలాహారనుంగాఁ జేసి విగతశ్రమం గావించి, 'నీ వెవ్వలదాన విఘ్నేల యేకతంబ యివ్వనంబునకు వచ్చి?' తని యడిగి మధురభాషిణి యైన యమ్మగువవలన నంతవృత్తాంతంబు నెఱింగి. 89

ప్రతిపదార్థం: తన, పట్టిన= తాను పట్టుకొన్న; సులియన్= చురకత్తితో; ఆ+పెనున్+పాము= ఆ పెద్దపాముయొక్క; వదనంబు= ముఖం; వ్రయ్యన్+తఱిగినన్= ముక్కలుగా చీల్చగా; రాహు, ముఖ, విముక్త+ఐన= రాహువుమొగుంనుండి విడివడి బయటపడిన; చంద్రరేఖయున్+పోలెన్= చంద్రవంకవలె; అజగర, ముఖంబువలనన్= కొండచిలువ ముఖంనుండి; వెలువడిన= బయటకు వచ్చిన; ఆ దమయంతిన్= ఆ దమయంతిని; ఆశ్వాసించి= ఊరడించి; తద్+సమీప, సరోవర, స్నాతను= అచోటికి సమీపంలో ఉన్న సరస్సులో స్నానం చేసిన దానిని; (దమయంతిని); వన్య, స్వాదు, ఫల+ఆహారనున్+కాన్+చేసి= అడవిలో లభించే రుచిగల పండ్లు ఆహారంగా స్వీకరించిన దానినిగా చేసి; విగతశ్రమన్+కావించి= పోయిన అలసట కలదానినిగా చేసి; నీవు; ఎవ్వరిదానవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినదానివి; ఇట్లు+ఏల= ఈ విధంగా ఎందుకు?; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఈ+వనంబునకున్= ఈ అడవికి; వచ్చితి= వచ్చావు; అని+అడిగి= అని ప్రశ్నించి; మధుర, భాషిణి+ఐన= తియ్యని (ఇంపైన) మంచిమాటలు మాటాడేటటువంటి; ఆ+మగువవలనన్= ఆ అంగవలన; అంత, వృత్తాంతంబున్= సమస్త సమాచారం; ఎఱింగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: తాను పట్టిన చురకత్తితో ఆ కిరాతుడు ఆ కొండచిలువముఖాన్ని ముక్కలుగా తరిగాడు. అంత రాహు ముఖంనుండి వెలువడిన చంద్రరేఖవలె, ఆ పెనుబాముముఖంనుండి దమయంతి బయటపడింది. ఆ కిరాతుడు ఆమెను ఓదార్చి, దగ్గర ఉండే కొలనులో ఆమె స్నానంచేసి బడలిక తీర్చుకొన్న పిదప, ఆమెను ఆ అడవిలో దొరికే మంచి పండ్లు ఆరగింపజేసి 'నీవు ఎవరిదానవు? నీ విట్లా ఎందుకు ఒంటరిగా ఈ అడవికి వచ్చావు?' అని అడిగి, తియ్యగా మాటలు మాట్లాడే ఆమెచేత సమాచారమంతా తెలిసికొని.

కవితా విరాజితము.

రజనికరాననఁ బీనపయోధర । రాజితరాజసుతన్ విలస

ధ్గజపతిగామినిఁ జందనగంధిఁ బ్ర । కాశితకాంతిసమన్వితఁ బం

కజదళలోచనఁ జూచి కిరాతుడు । కామనిశాతశరాహతుడై

నిజహృదయం బెఱిగించె లతాంగి క । నింధ్యచరిత్రకు వేడుకతోన్.

90

ప్రతిపదార్థం: రజనికర+ఆననన్= చంద్రుడి వంటి ముఖం గల దానిని (రజనికరుడు= రాత్రిని చేసేవాడు చంద్రుడు); పీన, పయోధరన్= బలిసినపాలిండ్లు కలదానిని; రాజిత, రాజసుతన్= ప్రకాశించే రాజకుమారిని; విలసత్+గజపతి, గామినిన్= గజరాజునడకవలె విలసిల్లే మెల్లని నడక గలదానిని; చందనగంధిన్= చందన పరిమళం వెదజల్లే దేహం గలదానిని; ప్రకాశిత, కాంతి, సమన్వితన్= దేదీప్యమానమైన వర్చస్సు కలదానిని; పంకజ, దళ, లోచనన్= పద్మపత్రాలవంటి కన్నులు కలదానిని;

చూచి= చూచి; కిరాతుడు; కామ, నిశాత, శర+ఆహతుడు+ఐ= మన్మథుడియొక్క వాడిబాణాలచేత కొట్టబడినవాడై; లతా+అంగికి= తీగవలె సుకుమారమైన మేను గలదానికి; అనింద్య చరిత్రకు= నిందించదగిన శీలంగల దమయంతికి; వేడుకతోన్= సంబరంతో; నిజ, హృదయంబు= తన హృదయాన్ని, అంటే వలపును; ఎఱిగించెన్= తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: చంద్రబింబంవంటి మొగం కలది, పెద్దవైన స్తనాలు కలది, లావణ్యవతి అయిన రాజకుమారి, సుందర గజరాజగమన, చందన పరిమళం వెదజల్లే మేనితావి కలది, దేదీప్యమానమైన వర్చస్సు కలది, పద్మదళాల వంటి విశాలమైన కన్నులు కలది అయిన దమయంతిని చూచి, ఆ కిరాతుడు పదునైన మన్మథబాణాలచేత కొట్టబడిన వాడయ్యాడు (కామభావప్రేరితుడయ్యాడు). వెంటనే, అతడు మచ్చలేని చరిత్రగల ఆ లతాంగికి తన మనస్సులోని కోర్కెను వేడుకతో వెల్లడించాడు.

విశేషం: ఈ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ న,జ,జ,జ,జ,జ,లగ అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. 8, 14, 20 అక్షరాలతో యతిపైత్రి.

ఆ. అగ్నిశిఖయుఁ బోలె నంటను డాయను । జూడ రానియట్టి శుభచరిత్ర నెఱుక లేని కఱకుటెఱు కపేక్షించెఁ గా । దనక తనకు నాయు వల్మమైన.

91

ప్రతిపదార్థం: అగ్ని, శిఖయున్+పోలెన్= అగ్నిజ్వాలవలె; అంటను= ముట్టుకొనటానికి; డాయను= సమీపించటానికి; చూడ, రానియట్టి= చూడటానికి వీలులేనట్టి; శుభచరిత్రన్= మంచి ప్రవర్తన కల దమయంతిని; ఎఱుక లేని= జ్ఞానంలేని; కఱకు+ఎఱుక= మొరటుమానిసి అయిన కిరాతుడు; కాదు+అనక= అది తనకు తగదని ఎంచక; తనకు; ఆయువు= ఆయుస్సు; అల్పము+ఐన= తక్కువ అవటంచేత; అపేక్షించెన్= కామించి కోరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: దమయంతి పరమ పవిత్రచరిత్ర. అగ్నిజ్వాల వంటిది. ముట్టుకొనటానికి గాని, సమీపించటానికిగాని వీలు కానట్టిది. తేరిపార చూడ వీలులేనిది. అటువంటి అనింద్యచరిత్రను ఆ మొరటు కిరాతుడు తగదని తలచక- తనకు ఆయుర్దాయం తక్కువ కావటంచేత- కామించి కోరుకొన్నాడు.

దమయంతి శాపంబునం గిరాతుండు చచ్చుట. (సం. 3-61-34)

వ. దమయంతి వాని నలిగి చూచి 'యేను పతివత్ర నైతినేని యిద్దురాత్ముండైన కిరాతుం డిప్పుడ మృతుం డయ్యెడు' మని శాపం బిచ్చిన, వాఁ డిప్పుడ యగ్నిదగ్గం బైన వృక్షంబునుంబోలె విగతజీవుండై పడియె; నట్లు పరమపతివ్రతాగుణప్రభావంబున.

92

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; వానిన్+అలిగి, చూచి= ఆ కిరాతుడిని కోపించి చూచి; ఏను= నేను; పతివ్రతను+ఐతిన్+ఏని= నేనే కనుక పతివ్రతను అయితే; (పతివ్రత= భర్తపట్ల అనన్య అనురాగం గలిగి ఆరాధించే భార్య); ఈ, దురాత్ముండు+ఐన= ఈ దుష్టుడైన; కిరాతుండు= ఎఱుకు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; మృతుండు+అయ్యెడున్+అని= మరణిస్తాడుగాక అని; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శాపాన్ని ఇచ్చగా; (శాపమంటే జరిగితిరే తిట్టు); వాఁడు= ఆ కిరాతుడు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; అగ్నిదగ్గంబు+ఐన= నిప్పుచేత మండిపోయిన; వృక్షంబునున్+పోలెన్= చెట్టువలె; విగతజీవుండు+ఐ= పోయిన ప్రాణం కలవాడై; పడియెన్= నేలపై పడ్డాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పరమ, పతివ్రతా, గుణ, ప్రభావంబునన్= గొప్ప పతివ్రతయొక్క గుణమహిమచేత.

తాత్పర్యం: దమయంతి ఆ కిరాతుడిపై కోపించి చూచి 'నేను పతివ్రతనే అయితే దుష్టుడైన ఈ కిరాతుడు ఇప్పుడే ఇచట చనిపోవునుగాక' - అని శపించింది. అంత కిరాతుడు నిప్పుచేత దహించబడిన చెట్టువలె నేలపై కూలి మరణించాడు. అంత తన పాతివ్రత్యమాహాత్మ్యంతో.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ వాఙ్మయంలో పాతివ్రత్యం మిక్కిలి మహిమ కలిగినట్టిదిగా వర్ణించబడింది. భర్తపట్ల త్రికరణశుద్ధితోడి ప్రేమ కల భార్య పతివ్రత.

**క. బాల హృదయమున నృపశా । ర్దులు నిజాభీశు నిలిపి దుష్కారగ శా
ర్దు లాభీల మృగావలి । కోలిన భయ మంద కరిగె నుగ్రాటవిలోన్.**

93

ప్రతిపదార్థం: బాల= చిన్నదయిన దమయంతి; హృదయమునన్= తన మనస్సులో; నృపశార్దులున్= రాజులలో పెద్దపులి వలె శ్రేష్ఠుడైన; నిజ+అధీశున్= తన భర్త అయిన నలమహారాజును; నిలిపి= నెలకొలిపి; దుష్ట+ఉరగ, శార్దుల+అభీల, మృగ+అవలికిన్= క్రూరాలైన పాముల, పెద్దపులుల, భయంకరమైన మృగాల సముదాయానికి; భయము+అందక= భయపడక; ఉగ్ర+అటవిలోన్= భయంకరమైన అడవిలో; ఓలిన= వరుసగా; అరిగెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: దమయంతి తన హృదయంలో రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన తన భర్త నలమహారాజును ధ్యానిస్తూ, పతివ్రతామాహాత్మ్యంవలన భయంకరారణ్యంలోని క్రూరసర్పాలకు, పెద్దపులులకు, క్రూరమృగాలకు భీతిచెందక వరుసగా పయనం సాగించింది.

వ. మతీయును.

94

తాత్పర్యం: ఇంకా,

**సీ. 'సహకార! మత్తీయసహకారుఁ, బున్నాగఁ । పున్నాగఁ, దిలక! భూభువనతలకుఁ,
జందన! బుధహరిచందనుఁ బుష్పితా । శోక! సుహృజ్ఞశోకదమను,
వకుళ! కులైకదీపకు, విభీతక! భయో । పేతార్తిహారు నలుఁ బ్రీతితోడఁ
గానరో కానలలోన లోకోత్తరు?' నని వ్రాని వ్రానికి నరిగి యరిగి**

**ఆ. యడుగు, నడుగు లెండఁ బొడ వొడఁ బొక్కిన । నిర్లు రాంతరముల నిలుచుఁ బలుచు,
గిరుల దరుల యెడల నురుగుహాగృహములఁ । డొంగి తొంగి చూచుఁ దోయజాక్షి,**

95

ప్రతిపదార్థం: సహకార!= ఓ సహకార వృక్షమా! (సహకారం= తియ్యమామిడి); మత్+ప్రియ, సహకారున్= నాకు ప్రీతి కలిగించే సాయంచేసే వాడిని; పున్నాగ!= ఓ పున్నాగవృక్షమా! (సురపాన్న చెట్టు); పున్నాగున్= పురుష శ్రేష్ఠుడిని; తిలక!= ఓ తిలకవృక్షమా! (తిలకం= బొట్టుగుచెట్టు); భూ, భువన, తిలకున్= భూలోకంలోని మనుజులలో శ్రేష్ఠుడిని (తిలకం శ్రేష్ఠవాచకం); చందన!= ఓ చందనవృక్షమా!; బుధ, హరిచందనున్= బుద్ధిమంతులకు హరిచందనం వంటివాడిని (హరిచందనం కల్పవృక్షాలలో ఒకటి- అంటే పండితులకు కోరిన కోరికలు ఈడేర్చేవాడిని); పుష్పిత+అశోక!= పుష్పించిన అశోకవృక్షమా!; సుహృద్+జన, శోక, దమనున్= మిత్రుల దుఃఖాన్ని హరింపచేసేవాడిని (మిత్రులకు అశోకుడిని); వకుళ!= ఓ వకుళవృక్షమా! (వకుళం= పొగడ చెట్టు); కుల+ఏక, దీపకున్= వంశమంతటికి ముఖ్యమైన జ్యోతివంటివాడిని; విభీతక!= ఓ విభీతకవృక్షమా! (విభీతకం= తాండ్ర

చెట్టు); భయ+ఉపేత+ఆర్తిహారున్= భయంతో కూడిన వారియొక్క ఆరాటాన్ని తొలగించేవాడిని; లోక+ఉత్తరున్= లోకమంతటిలో శ్రేష్ఠుడిని; నలున్= నలమహారాజును; ప్రీతితోడన్= ప్రేమతోడ; కానలలోనన్= అడవులలో; కానరే= చూడరే; అని= అని విలపిస్తూ; తోయజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులుగల దమయంతి; మ్రాని మ్రానికిన్= చెట్టు చెట్టుకు; అరిగి+అరిగి= వెళ్ళి, వెళ్ళి; అడుగున్= అడుగుతున్నది; అడుగులు= పాదాలు; ఎండన్= ఎండలో; పాడ+పాడన్+పొక్కిన= పొరలు రాలేటట్లు బొబ్బలెక్కగా; నిర్ఘర+అంతరములన్= సెలయేళ్ళ మధ్య; నిలుచున్= నిలబడుతుంది; పిలుచున్= పిలుస్తుంది; గిరుల, దరుల+ఎడలన్= కొండగట్టుల చేరువలో; ఉరు= పెద్ద; గుహా, గృహములన్= గుహల ఉనికిపట్టులలో; తొంగి, తొంగి, చూచున్= మాటిమాటికి లోపలికి దృష్టిని సారిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఈ పద్యంలో దమయంతి ఆర్తితో నలునికై వెదకటం వర్ణించబడింది. తోయజాక్షి అయిన దమయంతి కారడవిలో నలుడిని వెదికింది. చెట్టు చెట్టును అడిగింది. 'ఓ సహకారవృక్షమా! నాకు ప్రీతిని చేకూర్చి నాతో సహకరించే నాభర్త నలమహారాజును చూచావా? ఓ పున్నాగవృక్షమా! పురుషులలో పున్నాగుడైన నలుడిని చూచావా? ఓ తిలకవృక్షమా! భూలోకంలో తిలకుడైన (శ్రేష్ఠుడైన) నలుడిని చూచావా? ఓ చందనవృక్షమా! బుధులలో హరిచందన ప్రాయుడైన నలుడిని చూచావా? పూచిన ఆశోకవృక్షమా! ఉత్తములగు మిత్రుల శోకాన్ని నివారించే నల చక్రవర్తిని చూచావా? ఓ వకుళవృక్షమా! కులదీపకుడైన నలమహారాజును చూచావా? ఓ విభీతకవృక్షమా! (విభీతకమనగా తాండ్రచెట్టు. ఇది భయమును పుట్టించుటచే దీనికిపేరువచ్చింది) భయోపేతులకు విభీతకుడైన (భయాన్నిపోగొట్టే) నలుడిని చూచావా? నలుడు లోకోత్తరుడు. నలుడిని చూడలేదా?' అని ఆమె ఎండలో అడవిలో అడుగులు బొబ్బలెక్కేటట్లు తిరుగుతూ చెట్టు చెట్టునూ పలకరిస్తూ తిరిగింది. వేడినేలపై నడువలేక సెలయేళ్ళలో నిలబడి పిలిచింది. కొండ చరియల దాపుల్లో వెదకింది. కొండ గుహలలో తొంగితొంగి చూచింది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో శ్లేషానుప్రాణితమైన అనుప్రాసం ఉన్నది. సహకారం అంటే తియ్యమామిడి చెట్టు, తోడ్పాటు అని అర్థాలు. అట్లే తక్కిన చెట్లపేర్లకు రెండర్థాలు ఉన్నాయి. అర్థాంతర స్ఫూర్తి శ్లేష, ఏకశబ్ద పునరావృత్తి అనుప్రాసం. దమయంతి దృష్టికి ఆ అడవి అంతయు నలుడి గుణశీల లక్షణమయంగా కనిపించింది. సహకార వృక్షంలో నలుడి సహకారత్వం, పున్నాగ వృక్షంలో నలుడి పున్నాగత్వం, చందనవృక్షంలో హరిచందనత్వం, ఆశోకవృక్షంలో నలుడి ఆశోకత్వం, వకుళంలో నలుడి కులదీపకత్వం, విభీతకంలో నలుడి ధైర్యాన్ని, విభీతకత్వాన్ని దమయంతి దర్శించింది. దమయంతికి ఆ అడవి నలుడి విశ్వరూప ప్రదర్శనం అనిపించింది. నలుడిపై ఆమె వలపు అటువంటిది.

వ. ఇట్లు దమయంతి నిజనాథు నన్వేషించుచు భీషణారణ్యంబునం బ్రిన్నురునది ముందట. 96

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; దమయంతి; నిజ, నాథున్= తన భర్తను; అన్వేషించుచున్= వెదకుతూ; భీషణ+అరణ్యంబునన్= భయంకరమైన అడవిలో; బ్రిన్నురునది= దిక్కుతోచక తిరుగుతున్నట్టిది; ముందట= ఎదురుగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దమయంతి తన భర్తకొరకు వెదకుతూ భయంకరమైన అడవిలో దిక్కుతోచక తిరుగుతూ తన ఎదుట (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

మత్తకోకిలము.

**వారిభక్తులు పర్ణభక్తులు వాయుభక్తులు శాకనీ
వారభక్తులు వృక్షమూల నివాసయుక్తులునై తపం**

బారజేయు మహామునీంద్రుల యాశ్రమం బెడఁ గాంచె నం

భోరుహాక్షి పురాసమూర్జితపుణ్యకర్మఫలంబునన్.

97

ప్రతిపదార్థం: వారి, భక్షులు= నీటిని ఆహారంగా స్వీకరించి బ్రతికేవారు; పర్ణ, భక్షులు= ఆకులు ఆహారంగా తిని బ్రతికేవారు; వాయు, భక్షులు= గాలిని ఆహారంగా తీసికొని బ్రతికేవారు; శాక, నీవార, భక్షులు= ఆకుకూరలు, నివ్వరిగింజలు ఆహారంగా తిని బ్రతికేవారు; వృక్ష, మూల, నివాస, యుక్తులును+ఐ= చెట్ల మొదళ్ళలో (నివాసాలు గల) నివసిస్తూ ఉన్న వారున్నా అయి; తపంబు+ఆర్చన్+చేయు= దీక్షతో తపస్సుచేసే; మహా, ముని+ఇంద్రుల= గొప్ప ఋషివర్యులయొక్క; ఆశ్రమంబు= ఆశ్రమాన్ని; అంభస్+రుహ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు గల దమయంతి; పురా, సమూర్జిత, పుణ్య, కర్మ, ఫలంబునన్= పూర్వంలో సంపాదించబడిన పుణ్యకార్యాల ఫలితంగా; ఎడన్= అల్లంతదూరంలో; కాంచెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి కన్నులు గల దమయంతి తన పూర్వపుణ్యఫలంవలన ఆ అడవిలో అల్లంతదూరాన ఒక ఋష్యాశ్రమ స్థలాన్ని చూచింది. ఆ ఆశ్రమంలో నీరు మాత్రమే ఆహారంగా గొని తపస్సు చేసేవారు, ఆకులు మాత్రమే తిని తపస్సు చేసేవారు, గాలి మాత్రమే క్రోలేవారు, ఆకుకూరలు, నివ్వరిగింజలు తిని తపస్సు చేసేవారు, చెట్ల క్రింద నివసిస్తున్నవారు అయిన మునిశ్రేష్ఠులను చూచింది.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

ప. ఇట్లు మృగవ్యాళ తస్కర కిరాత నిరంతరం బయిన కాంతారంబునం బుణ్యనదీతీరంబున నొక్కముని పల్లియం గని యందు వసిష్ఠ వామదేవ వాలఖిల్య భృగు నారద సదృశులైన మహామునులం గని నమస్కరించియున్న నమ్మునులు దమయంతిం జూచి యచ్చెరువడి 'యవ్యా! నీ వెవ్వరిదాన? వివ్వనదేవతవో! దేవభామినివో! దివ్యంబైన తేజంబుతో నేకతంబ యేల క్రుమ్మరియెద?' వనిన వారలకు దమయంతి యిట్లనియె. 98

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మృగ, వ్యాళ, తస్కర, కిరాత, నిరంతరంబు+అయిన= జంతువులతో, పాములతో, దొంగలతో, ఎఱుకులతో ఎల్లప్పుడును కూడి ఉన్న; కాంతారంబునన్= అడవిలో; పుణ్య, నదీ, తీరంబునన్= పవిత్రమైన నది ఒడ్డున; ఒక్క, ముని, పల్లియన్+కని= ఒక ఋష్యాశ్రమాన్ని చూచి; అందున్= ఆ మునిపల్లెలో; వసిష్ఠ, వామదేవ, వాలఖిల్య, భృగు, నారద సదృశులు+ఐన= వసిష్ఠుడు, వామదేవుడు, వాలఖిల్యులు, భృగువు, నారదుడు-అనే మునులతో సమానులైన; మహా, మునులన్+కని= గొప్ప ఋషివర్యులను చూచి; నమస్కరించి+ఉన్న= వందనాలు అర్పించి ఉండగా; ఆ+మునులు= ఆ ఋషులు; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతినికాంచి; అచ్చెరువడి= ఆశ్చర్యం పొంది; అవ్యా= అమ్మా!; నీవు+ఎవ్వరిదానవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినదానివి; ఈ+వన, దేవతవో= ఈ వనానికి సంబంధించిన దేవతవా?; దేవ, భామినివో;= అప్పరసవో (దేవతవో)!; దివ్యంబు+ఐన= దేవతలకు అనువైన; తేజంబుతోన్= వర్చస్సుతో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఏల, క్రుమ్మరియెదవు?= ఎందుకు తిరుగుతున్నావు?; అనినన్= అని అడుగగా; వారలకున్= ఆ మునులకు; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: క్రూరమృగాలు, పాములు, దొంగలు, కిరాతులు ఎల్లప్పుడు తిరుగాడే అడవిలో దమయంతి ఒక పవిత్రమైన నది ఒడ్డున ఒక మునిపల్లెను చూచింది. ఆ ఋష్యాశ్రమంలోని మహర్షులు వసిష్ఠ, వామదేవ, వాలఖిల్య, భృగు, నారదుల వంటివారు. దమయంతి ఆ ఋషీశ్వరులకు నమస్కరించింది. ఆ మునులు దమయంతి అతిలోక సౌందర్యానికి, వర్చస్సుకు ఆశ్చర్యపరవశులై 'అమ్మా! నీవు వనదేవతవా? దేవతాస్త్రీవా? ఎవరవు నీవు? ఈ అడవిలో

ఎందుకు ఈ రీతిగా ఒంటరిగా తిరుగాడుతున్నావు?' అని ప్రశ్నించారు. వారికి దమయంతి ఇట్లా బదులు పలికింది.

క. 'వినుఁ డేఁ బుణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సదా యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రం

దనరిన నలు భార్యను, స । జ్ఞననుత దమయంతి యన నెసంగినదానన్.

99

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు; ఏన్= నేను, పుణ్యశ్లోకుండు+అనఁగన్= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడుగా కీర్తి పొందినవాడు అనగా; సదా= ఎల్లప్పుడు; యజ్ఞనిరతుఁడు+అనఁగన్= యజ్ఞాలు చేయటంలో మిక్కిలి ప్రీతి కలవాడు అనగా; ధరిత్రం+తనరిన= భూమిపై విలసిల్లిన; నలు, భార్యను= నలుడి భార్యను; సజ్జన, నుత, దమయంతి+అనన్= మంచివారిచేత కొనియాడబడే దమయంతి అని (అనే పేరుతో); ఎసంగినదానన్= ఒప్పినట్టిదానిని.

తాత్పర్యం: దయచేసి నా వృత్తాంతం అవధరించండి. 'పుణ్యచరిత్రుడుగా కీర్తిని ఆర్జించినవాడున్నా, ఎల్లప్పుడు యజ్ఞాలు చేయటంలో మిక్కిలి ప్రీతి కలవాడున్నా అయి భూమండలంపై విలసిల్లిన నలుడి భార్యను నేను. పెద్దలచేత మన్ననలు పొందిన నాపేరు దమయంతి.

వ. విభవశంబున నన్నుం బాసి నా హృదయేశ్వరుం డెట యేనియుం బోయినఁ దదన్వేషణాసక్తచిత్తనై విపిన వలిభ్రమణంబు సేసెదః మీతపోవనంబునకు వచ్చి నలుండు భవత్వాదాభివందన కృతార్థంధై యెక్కడికింబోయె? నతని పోయిన వల నెఱుంగుదురేని నానతిండు; కొన్ని దినంబులలోనఁ దద్దర్శనంబు సంభవిల్లనినాఁడు దేహంబు విడుతు' నని యేడ్చుచున్న దానిం జూచి కరుణించి మును లిట్లనిల. 100

ప్రతిపదార్థం: విధి, వశంబునన్= దురదృష్టం చొప్పున; నన్నున్+పాసి= నన్ను వదలిపెట్టి; నా, హృదయ+ఈశ్వరుండు= నా భర్త; ఎట+ఏనియున్+పోయి= ఎచటికో తెలియని చోటికి వెళ్లగా; తద్+అన్వేషణ+ఆసక్త, చిత్తను+ఐ= ఆతడిని వెదకటంలో లగ్నమైన మనస్సు కలదానివై; విపిన, పరిభ్రమణంబు= అడవిలో చుట్టూ తిరుగాడటం; చేసెద= సలుపుతున్నాను; మీ, తపన్+వనంబునకున్, వచ్చి= మీ తపోవనానికి వచ్చి; నలుండు; భవత్, పాద+అభివందన, కృత+అర్థండు+ఐ= మీ అడుగులకు నమస్కరించటంచేత ధన్యుడై; ఎక్కడికిన్+పోయెన్? ఎచటికి వెళ్ళాడు?; అతని, పోయిన, వలను= అతడు వెళ్ళిన దిక్కు; ఎఱుంగుదురు+ఏనిన్= మీకు తెలిసినట్లయితే; ఆనతి+ఇండు= దయచేసి తెల్పండి; కొన్ని దినంబులలోనన్= ఇంక కొన్ని రోజుల లోపల; తద్+దర్శనంబు= ఆతడిని చూడటం; సంభవిల్లనినాఁడు= జరుగనివేళ; దేహంబు, విడుతున్= ఆత్మహత్యకు పాల్పడగలను; అని= అంటూ; ఏడ్చుచున్నదానిన్= శోకిస్తున్న దమయంతిని; చూచి; కరుణించి= దయకలిగి; మునులు+ఇట్లు+ అనిరి= మునులు ఈ రీతిగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: విధివిపరిపాకంచేత నన్ను విడిచి నా ప్రాణేశ్వరుడు నలుడు ఎచటికో వెళ్ళిపోయాడు. నేను నా భర్తను వెదకుతూ ఈ అడవిలో తిరుగాడుతున్నాను. మీ తపోవనానికి వచ్చి నలుడు మీ పాదాలకు నమస్కరించి ధన్యుడై ఎటైనా వెళ్ళిపోయాడా? ఆతడు పోయిన వైపు మీకు తెలిసి ఉంటే దయచేసి తెలుపండి. ఇక కొన్ని దినాలలో నేను నా భర్తను చూడలేకపోతే ప్రాణాలు విడిచిపెట్టుతాను'- అని ఏడుస్తున్న దమయంతికి ఆ ఋషివరేణ్యులు ఇట్లా చెప్పారు.

క. 'వనజాయతాక్షి! కతిపయ । దినములఁ జూడంగఁ గాంతు తివిరి నలుని భూ

జననుతు నెప్పటియట్టుల । తన పురమున రాజ్యలీలఁ దనరెడివానిన్.

101

ప్రతిపదార్థం: వనజ+ఆయత+అక్షి! = పద్మాలవలె విశాలమైన కన్నులు గల దమయంతి!; కతిపయ, దినములన్ = కొన్నాళ్ళలో; ఎప్పటి+అట్టులు+అ = యథాప్రకారంగానే; తన పురమునన్ = తన రాజధానిపట్టణంలో; రాజ్యలీలన్ = దొరతనంచేస్తూ; తనరాడివానిన్ = విలసిల్లేవాడిని; భూ, జన, సుతున్ = భూమిలోని ప్రజలచేత కీర్తించబడినవాడిని; నలుని; తివిరి = పూనికతో; చూడంగన్+కాంతు = చూడగలవు.

తాత్పర్యం: 'తామరరేకులవంటి విశాలమైన కన్నులు కల ఓ దమయంతి! కొన్నినాళ్ళలో నీవు నీ భర్త అయిన నలుడిని- పూర్వంవలెనే తన రాజధానినగరంలో రాజ్యవైభవంతో విలసిల్లేవాడినిగా, ప్రజానురంజకుడైన ప్రభువుగా చూడగలవు.

వ. ఏము తపోదృష్టిం జూచితిమి, దుఃఖింపకుండు' మని తాపసులు దమ యగ్నిహోత్రంబులయు నపారఫల పుష్కతరు నదీ రమ్య తపోవనంబులయుఁదోడ నదృశ్యులైనం జూచి దమయంతి 'యిది కలయో నిక్కువంబో' యని విన్నయం బందుచుం జని, ముందట నొక్క చనువం గని దానిం జొచ్చునపు డందలి జనంబులు. 102

ప్రతిపదార్థం: ఏము = మేము; తపస్+దృష్టిన్+చూచితిమి = తపస్సుయొక్క మహిమచేత లభించిన చూపుతో చూచాము; దుఃఖింపకుండుము+అని = శోకించకుము అని చెప్పి; తాపసులు = ఋషులు; తమ అగ్నిహోత్రంబులయున్ = తమ నిప్పుకుండాలతో; అపార, ఫల, పుష్ప, తరు, నదీ, రమ్య, తపస్+వనంబులయున్+తోడన్ = మితిలేని పండ్లు పువ్వులు గల చెట్లతో కూడిన నదీతీరాల్లో విలసిల్లే ఏటిప్రక్కన ఉండటంచేత అందమైన తపస్సు చేసుకొనే తోటలతోడ; అదృశ్యులు+ఐనన్ = అంతర్దానం కాగా; చూచి; దమయంతి; ఇది కలయో = ఇది స్వప్నమో; నిక్కువంబో = నిజమో; అని = అని తలపోసి; విస్మయంబు = అబ్బురపాటు; అందుచున్ = పొందుతూ; చని = వెళ్ళి; ముందటన్ = ఎదుట; ఒక్క, చనువన్+కని = ఒక సార్థం చూచి, (సార్థం అంటే వర్తకజన సమూహం, దేశదేశాలకు వాణిజ్యానికై పయనించేది); దానిన్+చొచ్చునపుడు = ఆ గుంపులో ప్రవేశించేటప్పుడు; అందలి, జనంబులు = ఆ సార్థంలోని జనులు.

తాత్పర్యం: మేము తపోదృష్టితో చూచి నీకు ఈ విషయాలు తెలిపాము. శోకించవద్దు' - అని చెప్పి ఆ తాపసులు వారి అగ్నిహోత్రాలతో, పూలు, పండ్లు గల చెట్లతో కూడిన రమ్యమైన ఆ నదీ తీరంలోని ఋష్యాశ్రమాలతో మాయమయ్యారు. దమయంతి అది స్వప్నమా! నిజమా! అని ఆశ్చర్యపడి అడవిలో వెళ్ళుతుండగా ఆమె యెదుట ఒక వర్తకుల గుంపు కనిపించింది. దమయంతి ఆ గుంపును చేరటంతో అందున్న వ్యాపారులు (ఆమెను చూచారు)

**సీ. పాంసుజాలములు పైఠ్రాకినఁ గరము రూ । క్షములగు నూర్ణాలకముల దాని
నతిమలినంబైన యర్థవస్త్రంబుచే । నావృతం బగు దేహయష్టి దాని,
నాకలి తృష నిద్ర యను వీని నెఱుఁగక । యున్మాదినియుఁ బోలె నున్న దాని,
దమయంతిఁ జూచి కొందఱు పిశాచం బని । పఱచిరి, కొందఱు భయము వొంది.**

**ఆ. రండుఁ గొందఁ టభిఁక హాస్యంబు సేసిరి, । 'యడవి నేమి రోసె' దనిరి కొందఁ,
'ఱవ్వు! నీవు వేల్పవగు' దని కొందఱు । మొగిన కేలు మొగిచి మ్రొక్కి రంత.**

103

ప్రతిపదార్థం: పాంసు, జాలములు = ధూళికణాల సముదాయం; పైన్+ప్రాకినన్ = పైకి విస్తరించి వ్యాపించగా; కరము = మిక్కిలి; రూక్షములు+అగు = ఎర్రబారిన; ఊర్ణు+అలకములదానిన్ = పై ముంగురులు కలదానిని; అతి, మలినంబు+ఐనన్ =

మిక్కిలిమాసినట్టి; అర్థ వస్త్రంబుచేన్ = సగంచీరచేత; ఆవృతంబు+అగు = కప్పబడిన; దేహ, యష్టిదానిన్ = దేహమనే కర్త కలదానిని; అంటే మిక్కిలి చిక్కిన శరీరం కల దానిని; ఆకలి = తిండికైన తహతహ; తృప్త = దాహం; నిద్ర = నిదుర; అను = అనే; వీనిన్ = వీటిని; ఎఱుగక = తెలియక; ఉన్మాదినియన్+పోలన్ = పిచ్చిదానివలె; ఉన్నదాని = కనిపిస్తున్న దానిని; దమయంతిన్ = దమయంతిని; చూచి; కొందఱు = కొంతమంది; పిశాచంబు+అని = దయ్యమని; పఱచిరి = పారిపోయారు; కొందఱు, భయము+పొందిరి = భయపడ్డారు; అందున్ = ఆ సార్థంలో; కొందఱు = కొంతమంది; అధిక, హాస్యంబు+చేసిరి = మిక్కుటంగా ఎగతాళి చేశారు; కొందఱు = కొంతమంది; అడవిన్+ఏమి, రోసెదు+అనిరి = ఈ అడవిలో ఏమి వెదకుతున్నావు? అని అడిగారు; కొందఱు = కొంతమంది; అన్వ! = అమ్మా!; నీవు; వేల్పువు+అగుదు = దేవతవు అవుతావు; అని; మొగిన = పూనికతో; కేలు, మొగిచి = చేతులు జోడించి; అంతన్ = అంతట; మ్రొక్కిరి = నమస్కరించారు.

తాత్పర్యం: ఆ వర్తకసమూహం దమయంతిని చూచి పలుతెరగుల తలపోశారు. రేగినదుమ్ము నెత్తిపై పడటంచేత ఎర్రబారిన ముంగురులు కలదానిని, మిక్కుటంగా మాసిపోయిన సగంచీరచేత కప్పబడి బెత్తంవలె కనిపించే శరీరం కల దానిని; ఆకలి, దప్పిక, నిదుర అనే వాటికి దూరమై పిచ్చిదానివలె తిరుగుతున్నదానిని ఆ దమయంతిని చూచి కొందరు ఆమెను దయ్యం అనుకొని భీతితో పారిపోయారు. కొందరు ఆమెను అపహాస్యం చేశారు. కొందరు 'అమ్మా! ఈ అడవిలో నీవు దేనికొరకు వెదకుతున్నావు?' అని ప్రశ్నించారు. కొందరు 'దేవీ! నీవు సాక్షాత్తు భువికి దిగి వచ్చిన దేవతవే' అని కేలు మోడ్చి మ్రొక్కారు.

వ. దమయంతియు సార్థవాహుంజూచి' యిమ్ముహోగహనంబున నిట్టి జననంకులం బైన సార్థంబు గానంబడియెడు నెట్టి పుణ్యంబో' యని పల్కి మఱియు నిట్లనియె. 104

ప్రతిపదార్థం: దమయంతియు = దమయంతి సయితం; సార్థవాహున్+చూచి = వర్తక ప్రముఖుడిని చూచి; ఈ+మహా, గహనంబునన్ = ఈ గొప్ప అడవిలో; ఇట్టి, జన, సంకులంబు+బన = ఈ విధంగా జనులచేత క్రీకీరిసిన; సార్థంబు = వర్తకుల గుంపు; కానంబడియెడున్ = కనిపిస్తున్నది; ఎట్టి; పుణ్యంబో = ఎటువంటి మంచి కర్మకు ఫలితమో?; అని పల్కి = అని వచించి; మఱియున్ = వెండియు; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: దమయంతి వర్తకుడిని చూచి ఇట్లా పలికింది - 'ఈ ఘోరారణ్యంలో ఈ వర్తక జనులు కనిపించటం ఎంతటి పుణ్యం!' అని, ఆమె మళ్ళీ ఇట్లా అన్నది.

క. 'ఏను నలు భార్య బుణ్యవి | హీనతః బతిః బాసి నవసి యేకాంతమ యీ కానలః బలిభ్రమించెదః | గానరె ? మీ రమృతసదృశుః గరుణాత్ము నలున్?' 105

ప్రతిపదార్థం: ఏను = నేను; నలుభార్యన్ = నలుడిభార్యను; పుణ్య, విహీనతన్ = పుణ్యం కొరవడటంచేత, అంటే కేవలం దురదృష్టవశాన; పతిన్+పాసి = భర్తను ఎడబాసి; నవసి = మిక్కిలి గాసిచెంది; ఏకాంతము+అ = ఒంటరిగా; ఈ కానలన్ = ఈ అడవులలో; పరిభ్రమించెదన్ = చుట్టూ తిరుగుతున్నాను; అమృత, సదృశున్ = అమృతంతో సరిపోలేవాడిని; కరుణాత్మున్ = దయామయుడిని; నలున్ = నలుడిని; మీరు; కానరె = చూడలేదా?

తాత్పర్యం: 'నేను నలుడిభార్యను, దురదృష్టవశాన నేను నా భర్తను ఎడబాసి, ఒంటరిగా ఈ అడవులలో కష్టాలపాలై తిరుగాడుతున్నాను. అమృత సమానుడు, దయామయుడు అయిన నలుడిని మీరు ఎచటైనా చూడలేదా?'

విశేషం: ఆనంద ముద్రణాలయం వారి ప్రతిలో “గానరె? మీ రమరసదృశుఁ” అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. దీనిని బట్టి “నలుడు దేవతలతో సమానుడు”- అనే విశేషార్థం వెల్లడౌతున్నది.

వ. అనిన దానికి సార్థవాహుండు శుచి యను వాఁ డిట్లనియె.

106

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దమయంతి చెప్పగా; దానికిన్= ఆ దమయంతికి; సార్థవాహుండు= సార్థంలోని వర్తకుడు; శుచి+అనువాడు= శుచి అనే పేరు గల వణిక్ప్రముఖుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని దమయంతి చెప్పగా శుచి అనే పేరుగల వర్తకప్రముఖుడు దమయంతితో ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. ‘నలుఁ గాన మివ్వనంబునఁ గల వెప్పుడుఁ గాంతు ముగ్ధకరులను సింహం

బుల ఋక్షంబుల; నిది మ గర్వుల కవిషయ; మాతపంబు దూఱదు దీనన్.’

107

ప్రతిపదార్థం: ఈ+వనంబునన్= ఈ అడవిలో; నలున్+కానము= నలుడిని చూడలేదు; ఉగ్ర, కరులను= భయంకరాలైన ఏనుగులను; సింహంబులన్= సింగాలను; ఋక్షంబులన్= ఎలుగుబంట్లను; ఎప్పుడున్= సతతం; కాంతుము= చూస్తూ ఉంటాము; కలవు= ఉన్నాయి; ఇది= ఈ అరణ్యం, మర్వులకు= మానవులకు; న+విషయము= చేరగూడని ప్రదేశం; దీనన్= ఈ అడవిలో; ఆతపంబు= ఎండ; దూఱదు= చొరబడదు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ అడవిలో మేము నలుడిని చూడలేదు కాని, ఇక్కడ ఉండే భయంకరాలైన సింహాలను, ఏనుగులను, ఎలుగుబంట్లను మాత్రం చూస్తూ ఉంటాము. ఈ అడవి మనుజులు ప్రవేశించదగిన ప్రదేశం కాదు. ఇందులోకి సూర్యరశ్మికూడా ప్రవేశించలేదు’.

వ. అనిన ‘నిచ్చనువ యెట వోయెడు?’ నని యడిగినఁ జేదపతియైన సుబాహుపురంబునకుం బోయెడు’ నని చెప్పిన ‘నట్లీని మీతోడ వచ్చెద’ నని యవ్వరమపతివ్రత పతిదర్శన లాలసయై మునుల పలుకులు తలఁచుచు సార్థంబుతో నరిగిన.

108

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఈ+చనువ= ఈ వర్తకులగుంపు; ఎట+పోయెడున్= ఎక్కడికి పోతుంది; అని+అడిగినన్= అని దమయంతి అడుగగా; (శుచి బదులు పలుకుతూ), చేది, పతి+ఐన= చేదిదేశప్రభువు అయిన; సుబాహు పురంబునకున్+పోయెడున్= సుబాహువుయొక్క రాజధానినగరానికి పోతుంది; అని, చెప్పినన్= అని చెప్పగా; అట్లు+ఏని= అట్లయితే; మీ తోడ, వచ్చెదన్= మీతోపాటు వస్తాను; అని; ఆ+పరమ పతివ్రత= ఆ గొప్ప పతివ్రత; పతిదర్శన లాలస+ఐ= భర్తను చూడాలనే కోరికకలదై; మునుల, పలుకులు= మునుల మాటలు; తలఁచుచు= స్మరిస్తూ; సార్థంబుతోన్= చనువతో; అరిగినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అని శుచి అనే వర్తకప్రముఖుడు చెప్పగా, దమయంతి ‘ఈ వర్తకులందరు ఎక్కడికి వెళ్తారు?’- అని ప్రశ్నించింది. ‘ఈ వర్తకులందరు చేదిప్రభువు సుబాహువుయొక్క రాజధాని నగరానికి వెళ్తారు’. - అని శుచి బదులు పలికాడు. ‘అట్లయితే నేను మీతో వస్తాను’- అని దమయంతి భర్తను చూడాలనే తహతహతో, ఋషివరేణ్యుల మాటలు స్మరిస్తూ, వారితో కలసి వెళ్ళింది.

క. కడునెండ యెక్కు నంతకు । నుడుగక యచ్చనుప నడచి యుగ్రాటవిలో
విడిసి బహుశీతజలముల । బెడఁ గగు నొక చెఱువునొద్దఁ బెద్దయు డప్పిన్.

109

ప్రతిపదార్థం: కడున్+ఎండ= మిక్కుటంగా ఎండ; ఎక్కునంతకున్= (మింటి పైకి) ఎగబ్రాకే వరకు; ఉడుగక= విరమించక; ఆ+చనుప= ఆ సార్థం; నడచి= పయనించి; ఉగ్ర+అటవిలోన్= భయంకరమైన అడవిలో; బహు, శీత, జలములన్= మిక్కిలి చల్లని నీళ్ళచేత; బెడఁగు+అగు= మంచిదైన; ఒక, చెఱువు+ఒద్దన్= ఒక తటాకం దగ్గర; పెద్దయు, డప్పిన్= పెను దాహంచేత; విడిసెన్= విడిది చేసింది.

తాత్పర్యం: మిక్కిలిగా పొద్దు ఎక్కేవరకు ఆ వర్తకులు పయనించి, చల్లని నీళ్ళచేత ఆహ్లాదకరంగా కనిపించే చెరువు దగ్గర దాహం తీర్చుకొని విశ్రమించటానికి విడిది చేసారు.

వ. అంత.

110

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

సీ. అర్ధరాత్రమునప్పు డందుల కేతెంచె । గజయాథములు జలకాంక్షఁ జేసి
యంబుధి విమలతోయంబు లాస్వాదింపఁ । జనుదెంచు జలధరసమితియట్ల
యచ్చన్మలోన నిద్రాసక్తులైన వా । రున్నత ద్విపముల యుగ్ర పాద
హతిఁ జేసి మర్దితు లైరి కొందఱు, దంత । హతిఁ జేసి భిన్నాంగు లైరి కొంద.

ఆ. అఱచి ప్రాణభీతిఁ బఱచి మహీజంబు । లెక్కి రండుఁ గొంద టుక్కడంగి;
చనుప యిట్టిపాటఁ బెనుపటి యవినీతు । సిరియుఁబోలె నడఁగి విరిసి చనియె.

111

ప్రతిపదార్థం: అర్ధ రాత్రము+అప్పుడు= నడిరేయి వేళ; అందులకు= అచటికి; జల, కాంక్షన్+చేసి= నీటిని త్రాగటంకొరకు; గజ, యాథములు= ఏనుగుల గుంపులు; అంబుధి, విమల, తోయంబులు= సముద్రంలోని నిర్మల జలాలు; ఆస్వాదింపన్= క్రోలటానికి; చనుదెంచు= వచ్చే; జలధర, సమితి+అట్లు+అ= మేఘాల సమూహాల వలె; ఏతెంచెన్= వచ్చాయి; ఆ+చన్మలోన్= ఆ సార్థంలో; కొందఱు= కొంతమంది; నిద్రా+అసక్తులు+అనవారు= నిద్రలో తగుల్కొన్నవారు; ఉన్నత, ద్విపముల= పెద్ద ఏనుగుల; ఉగ్ర, పాద, హతిన్+చేసి= భయంకరమైన పాదాలయొక్క తాకిడిచేత; మర్దితులు+ఐరి= మర్దించబడ్డారు, అంటే నలగగొట్టబడి మరణించారు; కొందఱు= కొంతమంది; దంతహతిన్+చేసి= దంతాల తాకిడిచేత; భిన్న+అంగులు+ఐరి= ముక్కలైన శరీరాలు కలవారైనారు (ఎముకలు, అంగాలు విరిగినవారైనారు); అందున్+కొందఱు= వారిలో కొంతమంది; ఉక్కు+అడంగి= స్థైర్యం కోల్పోయి; అఱచి= పెనుకేకలు పెట్టి; ప్రాణభీతిన్= ప్రాణభయంచేత; పఱచి= పరుగెత్తి; మహీజంబులు= చెట్లను; ఎక్కిరి= అధిరోహించారు; చనుప= సార్థం; ఇట్టి, పాటన్= ఇట్టి పరిస్థితి వలన; పెనువు+అఱి= సమృద్ధిని కోలుపోయి (అంటే సంఖ్యాబలాన్ని కోల్పోయి, క్షీణించి); అవినీతు, సిరియున్+పోలెన్= నీతిబాహ్యుడి ఐశ్వర్యంవలె; విరిసి, చనియెన్= పగిలి (చెదరి) పోయింది.

తాత్పర్యం: నడిరేయి నీరు త్రాగటానికై అడవి యేనుగుల గుంపులు ఆ చెరువు దగ్గరకు వచ్చాయి. ఆ యేనుగులు, సముద్ర జలాలను త్రాగటానికై సముద్రాన్ని చేరిన మేఘాల సమూహాలవలె ఉన్నాయి. ఆ సార్థంలో నిద్రలో నిమగ్నలై ఉండే కొంతమంది ఏనుగుల పాదతాడనంచేత మరణించారు. కొంతమంది ఏనుగుల దంతాలచేత

శరీరాలు చీలి చనిపోయారు. కొంతమంది స్థైర్యం కోల్పోయి అరుస్తూ ప్రాణభీతితో పరుగెత్తి చెట్లు ఎక్కారు. ఈ విధంగా ఆ సార్థం నీతిబాహ్యుడి సంపదవలె క్షీణించి చెదిరిపోయింది.

వ. అట్టి సంక్షోభంబున మరణంబునకుఁ దప్పి దమయంతి యాత్మగతంబున.

112

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; సంక్షోభంబునన్= అలజడిలో; మరణంబునకున్+తప్పి= చావకుండ తప్పించుకొని; దమయంతి; ఆత్మగతంబునన్= తనలో తాను ఇట్లా తలచింది.

తాత్పర్యం: అటువంటి అలజడిలో దమయంతి దైవికంగా చావును తప్పించుకొని తన మనస్సులో ఇట్లా తలపోసింది.

ఆ. 'జీవితార్థు లైన జీవుల సుఖసుపు , లైన వారిఁ జంపె నటవ నటవ;

మరణకాంక్ష నున్న మగువఁ జంపక నను । మఱచె: విధి కరంబు మందబుద్ధి.

113

ప్రతిపదార్థం: జీవిత+అర్థులు= బ్రతకాలనే కోరిక ఉన్నవారు; ఐన; జీవులన్= ప్రాణులను; సుఖ, సుపులు+ఐన వారిన్= సుఖంగా నిద్రిస్తున్నవారిని; అఱవన్+అఱవన్= కేకలు పెట్టుతుండగా; చంపెన్= చంపాడు; మరణ కాంక్షన్+ఉన్న, మగువను= చనిపోవాలనే కోరికతో ఉన్న ఆడుదానిని; ననున్= నన్ను; చంపక= చంపకుండ; మఱచె= విస్మరించాడు; విధి= దైవం; కరంబు= మిక్కిలి; మందబుద్ధి= బుద్ధిహీనుడు.

తాత్పర్యం: 'బ్రతికి ఉండాలనే కోరికతో మైమరచి నిద్రిస్తున్నవారిని, ప్రాణభయంతో కేకలు పెట్టుతూవుండగా చంపివేశాడు. కాని, చావాలనే కోరికతో ఉన్నదానిని నన్ను చంపకుండ మరచిపోయాడు । ఆ విధి మిక్కిలి బుద్ధిహీనుడు కదా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. మానవజీవితంలో హృదయవిదారకాలైన విచిత్రవిరోధాభాసాలలో ఇదొకటి!

**సీ. ఇచ్చన్పతోఁ జని యివ్వనక్షేశంబు । దలుఁగుదు నని బుద్ధిఁ దలఁచి యున్న
నురుతర సార్థ పయోరాశి హస్తియూ । థాగస్తుచేఁ బీత మయ్యె; నదియుఁ
దొలుమేనఁ జేసిన దుష్కృత శక్తియో, । వగవక నా స్వయంవరమునాఁడు
సురవరు లర్థులై చూచుచు నుండఁగ । నలు వరియించిన నాఁటి యెగ్గు**

ఆ. దలఁచి యిట్టి యాపదలు సేసిరో వేల్పు, । లమరకోపమునన యయ్యె నాకు

నివ్వెయోగదుఃఖ; మింకేమి సేయుదు?' । ననుచు వగచుచుండె నంబుజాక్షి,

114

ప్రతిపదార్థం: ఈ+చన్పతోన్= ఈ సార్థంతో కలిసి; చని= వెళ్ళి; ఈ+వనవాస క్షేశంబు= ఈ అడవిలో పడే బాధ; తలుఁగుదును+అని= తొలగించుకొంటానని; బుద్ధిన్+తలఁచి+ఉన్నన్= మదిలో భావించి ఉండగా; ఉరుతర, సార్థ, పయన్+రాశి= గొప్పదైన సార్థం అనే సముద్రం; హస్తియూథ+అగస్తుచేన్= ఏనుగుల గుంపు అనే అగస్తుడి చేత; పీతము+అయ్యెన్= త్రాగబడింది అయింది; అదియున్= అదికూడా; తొలుమేనన్= మొదటి శరీరంలో అంటే పూర్వజన్మలో; చేసిన; దుష్కృత, శక్తియో= చెడుకర్మ మహిమ ఏమో?; వగవక= ఆలోచించక; నా, స్వయంవరము, నాఁడు= నా స్వయంవర సమయంలో; సుర, వరులు= దేవతలలో శ్రేష్ఠులు; అర్థులు+ఐ= కోరినవారై; చూచుచున్+ఉండఁగ= చూస్తున్నప్పుడు; నలున్= నలుడిని; వరియించిన,

నాటి+ఎగ్గు తలచి= వరించిన సమయంలోని అపకారాన్ని మనసులో పెట్టుకొని; వేల్పులు= దేవతలు; ఇట్టి= ఈ విధమైన; ఆపదలు, చేసిరో= ఇక్కట్లులు తెచ్చిపెట్టారో; ఈ+వియోగ దుఃఖము= ఈ ఎడబాటువలన పరితాపం; అమర కోపమునన్+అ= దేవతల కోపంచేతనే; నాకు+అయ్యోన్= నాకు ఏర్పడింది; ఇంక+ఏమి+చేయుదున్?= ఇక ఏమి చేయగలను?; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; అంబుజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులుకల దమయంతి; (అంబుజం= నీటినుండి పుట్టింది, పద్మం); వగచుచుండెన్= దుఃఖిస్తూ ఉండింది.

తాత్పర్యం: ఈ సార్థంతో వెళ్ళి ఈ అడవిలో పడేబాధలు తొలగించుకొందాము'- అని తలచి ఉన్నాను. కాని, ఏనుగుల గుంపు అనే అగస్త్యుడిచేత ఈ సార్థం అనే సముద్రం పీల్చివేయబడింది. ఇది పూర్వజన్మ కర్మఫలమో! లేక నా స్వయంవరంనాడు ఆలోచించక నన్నుకోరి వచ్చిన దేవతాశ్రేష్ఠులు చూస్తుండగా నేను నలుని వరించటం అపకారంగా తలచి ఇటువంటి కష్టాలు నాకు తెచ్చి పెట్టుతున్నారో! నా భర్తతో నాకు ఇటువంటి ఎడబాటు దుఃఖం దేవతల కోపంవలననే కలిగింది. ఇంకేమి చేయగలను?' అని దమయంతి వాపోయింది.

విశేషం: (1) ఆకస్మికంగా ఈ సార్థం ఏనుగులగుంపుచేత ప్రమాదానికి గురికా నేల? ఇది పూర్వజన్మ కర్మఫలితమా? భారతీయ సంస్కృతిలో మిక్కిలి ప్రాధాన్యం వహించిన కర్మ సిద్ధాంతం ఇటు ప్రస్తావించబడింది. ఏల నిద్రలో మునిగిఉండే నిర్దోషులు వధించబడ్డారు? అది పూర్వజన్మ కర్మ అవుతుందా? అట్లే అరణ్యక్షేత్రం తప్పుతుందని దమయంతి చనువలో చేరింది. తానొకటి తలచితే దైన మింకొకటి తలచింది కదా! అంతటికిని పూర్వజన్మ కృతమైన కర్మయే కారణం- అని ఆమె వగచింది. (2) అగస్త్యునివార్ని సముద్రజలాన్ని పీల్చిన సుప్రసిద్ధ పురాణాగాధ ఇచట ప్రస్తావించబడింది. (3) అలంకారం: రూపకం.

దమయంతి సుబాహుపురంబు ప్రవేశించుట (సం. 3-62-28)

వ. ఇట్లు దుఃఖించుచు దమయంతి ప్రభాతంబ హతశేషులైన యచ్చనువలోని బ్రాహ్మణవరులతో ననవరత ప్రయాణంబులం జేదిపతి పురంబు సొచ్చి, జనసంకులంబైన రాజమార్గంబు దతీయ వచ్చుచున్న దాని దినకర ప్రభావటల ధూసరిత ప్రభాత చంద్రరేఖయుంబోలె దీప్తివిహీనయై డస్సియు రమ్యాకృతియైన దాని దమయంతిం బ్రాసాదగతయైన రాజమాత దవ్వులం గని తన దాది కిట్లనియె. 115

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దుఃఖించుచున్= పరితపిస్తూ; దమయంతి; ప్రభాతంబు+అ= తెల్లవారినపుడు; హతశేషులు+ఐన= చావగా మిగిలిన; ఆ+చనువలోని= ఆ వర్తకులగుంపులోని; బ్రాహ్మణ, వరులతోన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో; అనవరత, ప్రయాణంబులన్= ఆగని ప్రయాణాలు చేసి (అంటే మార్గమధ్యంలో ఎక్కువగా విడిదిచేయక శీఘ్రప్రయాణాలు చేసి); చేదిపతి, పురంబు= చేదిప్రభువు రాజధానిని; చొచ్చి= ప్రవేశించి; జన సంకులంబు+ఐన= ప్రజలచేత క్రిక్కిరిసినట్టి; రాజమార్గంబు= ప్రధానమైన దారిని, (రాజు పయనించే మార్గం రాజమార్గం); తఱియ, వచ్చుచున్న దానిన్= చేరవస్తున్న దానిని; దినకర, ప్రభా, పటల, ధూసరిత, ప్రభాత చంద్రరేఖయున్+పోలె= సూర్యుడి కాంతికిరణ సమాహారచేత బూడిద రంగు కలదిగా చేయబడిన (వెలవెలపోయిన) ప్రాతఃకాలమందలి చంద్రవంకవలె; దీప్తి, విహీన+ఐ= కాంతి తరిగినట్టిదై; డస్సియు= బడలినప్పటికిని; రమ్య+ఆకృతి+ఐన, దానిన్= అందమైన ఆకారం కలదానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; ప్రాసాదగత+ఐన= మేడపై ఉన్న; రాజమాత= రాజుగారి తల్లి; దవ్వులన్+కని= దూరంనుండి చూచి; తనదాదికి= తనసేవకురాలితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరితపిస్తూ దమయంతి, తెల్లవారగానే చావగా మిగిలిన ఆ చనుపలోని (వర్తకులగుంపు) బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో కలిసి శీఘ్రంగా పయనించి కొన్నాళ్లకు చేదిదేశ రాజధానికి చేరి జనసమృద్ధం గల రాజమార్గాన్ని సమీపిస్తూ ఉండగా సూర్యకిరణసమూహంచేత బూడిదరంగు కలదిగా చేయబడి వెలవెలపోయిన ప్రాతఃకాల చంద్రరేఖవలె కాంతి కోల్పోయి, అలసిపోయి కూడ అందమైన ఆకృతి కలిగిన ఆ దమయంతిని మేడపైనుండి రాజమాత అల్లంతదూరాన చూచి, తన దాదితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. మహాభారతంలోని మనోజ్ఞమైన ఉపమాలంకారాలలో ఇది ఒకటి. ఇచట 'డస్మియు రమ్యాకృతి' గల దమయంతి ఉపమేయం. ప్రభాతవేళలో సూర్యకిరణసమూహాలచేత ధూసరితమైన చంద్రవంక ఉపమానం. సూర్యకిరణ ధూసరితమైనది చంద్రవంక, ధూళి ధూసరితమైనది దమయంతి. కృశత్వం, దీప్తి తరగటం చంద్రవంకకు దమయంతికి సమానధర్మాలే. చంద్రవంక కృశించినా, దీప్తిహీనమైనా మనోహరమైనదే. అట్లే దమయంతికూడ.

**తే. 'జీర్ణమై కడు మాసిన చీరగట్టి । ధూళి ధూసరాలకములు దూలుచుండ
నబల యున్నత్రవేషిణి యైన లచ్చి । కరణి నిట వచ్చుచున్నది కంటె దాని.**

116

ప్రతిపదార్థం: జీర్ణము+ఐ= చినిగినట్టిదై; కడు= మిక్కిలి; మాసిన= మలినమైన; చీర= వస్త్రం; కట్టి= ధరించి; ధూళి, ధూసర+అలకములు= దుమ్ముచేత బూడిదవన్నెగల ముంగురులు; తూలుచుండన్= ఇటు అటు కదలుతూ ఉండగా; అబల= మగువ; ఉన్నత్ర, వేషిణి+ఐ= పిచ్చిదాని వేషం వేసికొన్న; లచ్చి, కరణిన్= లక్ష్మీదేవివలె; ఇటు= ఇచటకు; వచ్చుచున్నది= వస్తున్నది; దానిన్= ఆమెను; కంటె= చూచావుకదా!.

తాత్పర్యం: 'చినిగిపోయి మిక్కిలి మాసినచీర కట్టుకొని, దుమ్ముచేత, ఎర్రవారి న ముంగురులు ఇటూఅటూ కదలుతుండగా, పిచ్చిదానివేషం వేసికొన్న లక్ష్మీదేవివలె ఇటు వస్తున్న ఆమెను చూచావుకదా!.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 115-116 పద్యాలు తీర్చిన ఒరవడిలో నన్నయ మహాకవి 'ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి' ప్రస్ఫుటంగా కనిపిస్తున్నది. ఆమె ఎవరో రాజమాతకు తెలియదుకదా! అయినను రాజమాత దమయంతిని ఉన్నత్రవేషిణి అయిన లక్ష్మీదేవి వలె, ప్రభాతవేళలో సూర్యరశ్మి తాకిడికి దీప్తి కోల్పోయిన చంద్రవంకవలె ఉపమించటం హృద్యం.

**వ. లక్ష్మీమలియందు నా కతిన్నేహంబై యున్నయది; దానిం దోడ్కొని ర'మ్మనిన నదియు దమయంతిం దోడ్కొని
రాజమాత యొద్దకుం జనిన, నా రాజమాతయు దానిం జూచి 'నీవెవ్వల దాన? వి ట్లేల దుఃఖావేశవివశవై
యున్నదానవు చెప్పు' మనిన దమయంతి యిట్లనియె.**

117

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కోమలియందు= సుకుమారి అయిన ఆ అంగనపట్ల; నాకు+అతిన్నేహంబు+ఐ+ఉన్న+అది= నాకు మిక్కుటమైన ప్రేమ ఏర్పడింది; దానిన్= ఆమెను; తోడ్కొనిరమ్ము+అనినన్= తీసికొనిరమ్ము అని అనగా; అదియు= ఆ దాదియు; దమయంతిన్+తోడ్కొని= దమయంతిని వెంటపెట్టుకొని; రాజమాత+ఒద్దకున్+చనినన్= రాజుగారి తల్లి దగ్గరగా వెళ్ళగా; ఆ, రాజ, మాతయు; దానిన్+చూచి= ఆమెను (దమయంతిని) చూచి; నీవు+ఎవ్వరి దానవు= నీవు ఎవరికి సంబంధించినదానివి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందుకు; దుఃఖ+ఆవేశ, వివశవు+ఐ+ఉన్న= దానవు= శోకంవలన ఏర్పడిన ఉద్వేగంతో వశం తప్పిఉన్నదానివి; చెప్పుము; అనినన్= అని అడుగగా; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నాకు ఆ కోమలాంగిసై అత్యంతమైన ప్రీతి ఏర్పడింది. నీవు పోయి ఆమెను ఇచటికి తోడ్కొని రమ్ము' అని, రాజమాత తన దాదిని నియోగించింది. ఆ దాది వెళ్ళి దమయంతిని వెంటబెట్టుకొని రాజమాత సన్నిధికి వచ్చింది. రాజమాత దమయంతితో 'నీవు ఎవరిదానివి? ఇట్లా ఎందుకు పరమశోకమూర్తివై కనిపిస్తున్నావు?' అని ప్రశ్నించింది. అప్పుడు దమయంతి ఇట్లా బదులు చెప్పింది.

మధ్యాక్కర.

**'జితవైరి మత్వతి జూదమాడి నిర్జితుఁడయి చనినఁ
బతితోడ నీడయుఁ బోలె నేనును బాయక యరిగి
యతిబుభుక్షాతురుండైన పతిచేత నవ్వు! దైవాను
మతిఁజేసి వంచితనైతి నొక్కచో మఱచి నిద్రించి.**

118

ప్రతిపదార్థం: మత్+పతి= నాభర్త; జిత, వైరి= పరాక్రమంచేత జయింపబడిన శత్రువులు కలవాడు; జూదము+ఆడి; నిర్జితుఁడు+బ= ఓడించబడినవాడై; చనినన్= వెళ్ళగా; పతితోడన్= భర్తతో; నీడయున్+పోలన్= నీడవలె; ఏనును= నేనుకూడ; పాయక= ఆతడిని విడిచిపెట్టక; అరిగి= వెళ్ళి; అతి, బుభుక్షా+ఆతురుండు+బన్= మిక్కిలి ఆకలిచేత పీడితుడైన; పతిచేతన్= భర్తచేత; అవ్వు!= అమ్మా; దైవ+అనుమతిన్+చేసి= దురదృష్టవశాన; ఒక్కచోన్= ఒకచోట; మఱచి, నిద్రించి= మైమరచి నిద్రపోయి; వంచితన్+బతి= మోసగించబడినదానినయ్యాను.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! నా పతి పరాక్రమోపేతుడైన వీరుడు. శత్రువులను జయించినవాడు. కాని, ఆయన జూదమాడి, ఓడిపోయి రాజ్యాన్ని వదిలివెళ్ళగా, నేను కూడ నీడవలె వెన్నంటి వెళ్ళి, ఒక్కచోట మైమరచి నిద్రించి, విధివశాన అతిగా ఆకలిచే బాధితుడైన భర్తచేత మోసగించబడ్డాను.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

**వ. అంతనుండియు నమ్మహానుభావు నేకవస్తు ననికేతను నన్వేషించుచు, సైరంద్రీవృత్తంబు సేకొని,
వియోగానలంబునం గంది, కందమూల ఫలంబుల యాహారంబుగాఁ, బ్రొద్దు వడినచోట నివాసంబుగా,
మృగంబుల సహాయంబుగా, వనంబులం పరిభ్రమించితి' నని, బాష్పజలంబులం బయోధరస్థలపరాగంబు
పంకంబు సేయుచుఁ బలుకనేరకున్న యా దమయంతికి రాజమాత యిట్లనియె.**

119

ప్రతిపదార్థం: అంతనుండియున్= అప్పుటినుండి; ఆ+మహా+అనుభావున్= ఆ మహాత్ముడిని; ఏక, వస్తున్= ఒకే పుట్టం కట్టుకొన్నవాడిని; అనికేతనున్= ఇల్లు లేనివాడిని; అన్వేషించుచున్= వెదకుతూ; సైరంద్రీ, వృత్తంబు+చేకొని= సైరంద్రీ యొక్క నడవడిని పాటించి; వియోగ+అనలంబునన్+కంది= భర్తయొక్క ఎడబాటు అనే అగ్నివలన తపించి; కంద, మూల, ఫలంబులు+అ= దుంపలు, వేళ్ళు, పండ్లు మాత్రమే; ఆహారంబు+కాన్= తిండిగా; ప్రొద్దు+పడిన, చోటు+అ= ప్రయాణంలో ఏచోట సూర్యుడు అస్తమిస్తాడో ఆ స్థలమే; నివాసంబు+కాన్= నివసించేచోటుగా; మృగంబులు+అ, సహాయంబు+కాన్= జంతువులే సాయంగా; వనంబులన్= అడవులలో; పరిభ్రమించితిన్= తిరుగాడాను; అని= అనిచెప్పి; బాష్ప, జలంబులన్= కన్నీటితో; పయోధర, స్థల, పరాగంబు, పంకంబు, చేయుచున్= పాలిండ్లపై ఉన్న దుమ్మును బురదగా చేస్తూ; పలుకనేరకున్న= మాటాడజాలనట్టి; ఆ, దమయంతికి; రాజమాత; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అని చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అప్పటినుండియు ఏకవస్త్రం మాత్రమే కట్టుకొన్నవాడిని, నిలువ నీడ లేనివాడిని, వెదకుతూ సైరంధ్రి వృత్తిని చేపట్టి భర్త ఎడబాటువలన తపించి దుంపలు, వేళ్ళు, పండ్లు ఆహారంగా, మృగాలే సహాయంగా, ప్రొద్దుకుంకిన వేళ నే నెక్కడ ఉంటే అదే అప్పటికి నివాసంగా అడవుల్లో తిరుగాడాను'- అని చెప్పి దమయంతి విలపించింది. ఆమె కన్నులనుండి కారిన బాష్పధారలచేత ఆమె స్తనాలపై గల దుమ్ము బురదగా మారింది. ఆమె మాటాడలేక మూగవోయిన పిమ్మట, దమయంతితో రాజమాత ఇట్లా చెప్పింది.

విశేషం: (1) సైరంధ్రీవృత్తిని గురించి తర్వాతి పద్యంలో వివరణ ఉన్నది. సైరంధ్రి అంటే సౌశీల్యవతి అయిన పరిచారిక అని సంగ్రహంగా చెప్పవచ్చును. (2) దమయంతి తాను పతిచేత వంచితనని చెప్పింది. కాని తన భర్తపై అది దోషారోపణ కాకుండాటానికై ఆయన మహావీరుడు, మహాత్ముడు అని నొక్కి వక్కాణించింది. ఇది గమనించదగిన అంశం. (3) అడవులలో పరిభ్రమిస్తూ దమయంతి పడినపాట్లు వర్ణనాతీతాలు. ఆమెకు అరణ్యంలో ఆవాసస్థల మేది? అది ప్రొద్దు క్రుంకినపుడు ఆమె ఉన్నచోటే, పగలెల్ల అడవులలో తిరగటం, పొద్దుక్రుంకినపుడు తా నెచట ఉంటే ఆచోటనే తాత్కాలికంగా నివసించటం. దమయంతి పడినపాట్లు ఎంతటి కఠిన హృదయాన్నైనా కరిగించగలవు. ఇక, ఆర్ద్రహృదయ అయిన రాజమాతనుగురించి వేరుగా చెప్పవలెనా?

క. 'నీ వుండుము నాకడ నిం । దీవరదళనేత్ర! నీ పతిని రోయఁగ భూ దేవోత్తములం బంచెద' । నావుడు ని ట్లనియె భీమనందన నెమ్మిన్.

120

ప్రతిపదార్థం: నా కడన్= నా దగ్గర; నీవు+ఉండుము= నీవు ఉండుము; ఇందీవర, దళ, నేత్ర!= నల్లకలువరేకులవంటి కన్నులు కలదానా!; నీపతిని= నీ భర్తను; రోయఁగన్= వెదకటానికై; భూ, దేవ+ఉత్తములన్= బ్రాహ్మణోత్తములను; పంచెదన్= నియోగిస్తాను; నావుడున్= అని చెప్పగా; భీమ, నందన= భీముడి పుత్రిక అయిన దమయంతి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'నల్లకలువరేకులవంటి కన్నులు కలదానా! నీవు నాదగ్గర ఉండుము. నీ భర్తను వెదకటానికై బ్రాహ్మణోత్తములను పంపగలను'- అని రాజమాత పలుకగా, సంతోషించి దమయంతి ఇట్లా చెప్పింది.

వ. 'ఏను సైరంధ్రి నయి యుండియు నుచ్చిష్టంబు ముట్టను; బదధావనంబు సేయను; బరపురుషులతోఁ బలుక నోపఁ; బతి నన్వేషించు పాంటె నరిగెడు బ్రాహ్మణులతోఁ బలుకుడు; నట్లయిన నీయొద్ద నుండుడు; నొండు విధంబైన నుండనేర' ననిన 'నీకీష్టం బైన విధంబున నాయొద్దన యుండు' మని దాని నతిగౌరవంబునం జేకొని యుండఁ దనకూఁతు సునంద యనుదాని సమర్పించిన.

121

ప్రతిపదార్థం: ఏను=నేను; సైరంధ్రీన్+అయి+ఉండియున్= నేను పరిచారిక నయి ఉన్నప్పటికినీ; ఉచ్చిష్టంబు= ఎంగిలి; ముట్టను= తాకను; పద, ధావనంబు, చేయను= కాళ్ళు పిసుకను (కడగను); పరపురుషులతోన్= ఇతరులైన మగవారితో; పలుకన్+పన్= మాటాడజాలను; పతిన్= భర్తను; అన్వేషించుపాంటెన్= వెతకటం కొరకు; అరిగెడు= వెళ్ళే; బ్రాహ్మణులతోన్= విప్రులతో; పలుకుదున్= మాటాడతాను; అట్లు+అయినన్= ఆ రీతిగా అయితే; నీ+బద్దన్= నీ దగ్గర; ఉండుదున్= ఉంటాను; ఒండు, విధంబు+బనన్= ఇంకొక పద్ధతి అయితే; ఉండనేరను= ఉండజాలను; అనిన్= అని చెప్పగా; నీకు+ఇష్టంబు+బను, విధంబునన్= నీకు సమ్మతమైన రీతిగానే; నా+బద్దన= నా కడనే; ఉండుము; అని= అని చెప్పి; దానిన్= ఆమెను (దమయంతిని); అతి, గౌరవంబునన్= మిక్కుటమైన మన్ననతో; చేకొని+ఉండన్= చేర్చుకొని ఉండేటట్లుగా; తన, కూఁతు=

తన పుత్రిక అయిన; సునంద+అను, దానిన్= సునంద అనే పేరుకలదానిని; సమర్పించినన్= ఇవ్వగా (అంటే సునందను దమయంతిని గూర్చిన రక్షణలో ఉండేటట్లు నియమించగా.)

తాత్పర్యం: నేను సైరంద్రీవృత్తిలో ఉన్నప్పటికీ ఎంగిలి తినను. కాళ్ళు పిసకటం వంటి పనులు చేయను. నాభర్తను అన్వేషించటానికి వెళ్ళే బ్రాహ్మణులతో తప్ప ఇతర పురుషులతో మాటాడను. ఆవిధంగా నీ వంగీకరిస్తేనే నీ దగ్గర ఉండగలను' అని దమయంతి చెప్పగా 'నీ ఇష్టం వచ్చిన తీరున ఉండవచ్చు' నని రాజమాత అంగీకరించి, ఆమెను తన కూతురు సునందకు అప్పగించింది.

విశేషం: సైరంద్రీ అంటే -- 'సీరాణాం సమూహం-సైరమ్-తత్ ధరతీతి సైరంద్రీ'- అనే అర్థం ప్రసిద్ధం. తెర చీరల గుంపును ధరించేది సైరంద్రీ అని భావం. ఆమె లక్షణాలనుగురించిన శ్లోకం - "చతుష్పష్టి కలాభిజ్ఞా శీలరూపాది సేవినీ । ప్రసాధనోపచారజ్ఞా సైరంద్రీ పరికీర్తితా॥". అరవైనాలుగు కళలలో పండితురాలు, శీలం రూపం కలది, వస్త్రాది అలంకరణలు చేసే ఉపచారాలలో బాగా నిపుణురాలు. అటువంటి స్త్రీని సైరంద్రీ అంటారు. విరాటపర్వంలో ద్రౌపది విరటుడి రాణియైన సుదేష్ణవద్ద సైరంద్రీగా చేరిన సన్నివేశం ఇట సంవదించేది. ద్రౌపదికి ఒరవడి పెట్టినది దమయంతియే. ద్రౌపది ధర్మరాజుతోపాటు బృహదశ్వమహర్షి చెప్పిన నలచరిత్ర విని ఉండింది కదా!

క. అలయక పుణ్యవ్రతములు । నలుపుచుఁ జేదీశుపురిని సైరంద్రీ యనన్

నలుదేవి యుండె నెదఁ బతిఁ । దలఁచుచు దుస్సహావియోగతాపార్జితయై.

122

ప్రతిపదార్థం: అలయక= అలసటచెందక; పుణ్యవ్రతములు= పుణ్యాన్నిఒసగే నోములు; చలుపుచున్= చేస్తూ; చేది+ఈశు, పురిని= చేది దేశపు రాజధాని నగరంలో; ఎదన్= మనస్సులో; పతిన్= భర్తను; తలఁచుచున్= స్మరిస్తూ; దుస్సహా, వియోగ, తాప+అర్జిత+ఐ= భరించరాని (భర్త) ఎడబాటువలన ఏర్పడిన దుఃఖంచేత పీడించబడినదై; నలుదేవి= నలుడి పట్టపురాణి; ఉండెన్= ఉండింది.

తాత్పర్యం: నలుడి పట్టపురాణియైన దమయంతి అలయకుండా పుణ్యప్రదమైన నోములు నోస్తూ, భర్తనే హృదయంలో ధ్యానిస్తూ, భరించరాని వియోగదుఃఖంతో బాధపడుతూ సైరంద్రీగా చేదిభూపతిపురంలో ఉండింది.

వ. అట నలుండు దమయంతిం బాసి దారుణారణ్యంబులో నరుగువాఁడు ముందట.

123

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అచట; నలుండు; దమయంతిన్+పాసి= దమయంతిని ఎడబాసి; దారుణ+అరణ్యంబులోన్= భయంకరమైన అడవిలో; అరుగువాఁడు= వెళ్ళేవాడు; ముందట= తనముందు.

తాత్పర్యం: అచట నలుడు దమయంతిని విడిచిపెట్టి అడవిలో వెళ్ళుతున్నాడు. అంతట అతడు తనముందట.

చ. అవిరళ విస్కులింగ నివహంబుల నభ్రవధంబు నంటుచున్

దవదహానం బుదగ్రతరుదాహము సేయుచు గున్నఁ జూచి మా

నవపతి దాని యంతరమునన్ వినియెన్ 'నరనాథ! నన్ను గా

రవమునఁ గావ వేగ యిట ర' ఋను నార్తమహానినాదమున్.

124

ప్రతిపదార్థం: అవిరళ, విస్ఫులింగ, నివహంబులన్ = ఎడతెగని నిప్పురవ్వల సమూహాలతో; అభ్ర, పథంబున్ = ఆకాశమార్గాన్ని; అంటుచున్ = తాకుతూ; దవ దహనంబు = దావాగ్ని; ఉదగ్ర, తరు, దాహము, చేయుచున్+ఉన్నన్+చూచి = పెద్దపెద్ద చెట్లను దహించి వేస్తుండటం చూచి; మానవ, పతి = రాజు (నలుడు); దాని+అంతరమునన్ = ఆ అగ్నిమధ్యంలో; సరనాథ! = ఓ మహారాజా!; నన్ను, గారవమునన్+కావన్ = నన్ను మన్ననతో కాపాడటానికై; వేగ = వేగంగా; ఇటన్ = ఇచటకు; రమ్ము = రావలసింది; అను = అనేటి; ఆర్త, మహా, నినాదమున్ = దుఃఖపూరితమైన గొప్పకేకను; వినియెన్ = విన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఎడతెగని నిప్పురవ్వల దొంతరలు ఆకాశమార్గాన్ని అంటుతూ పెద్దపెద్ద చెట్లను సైతం దహించివేస్తున్న దావాగ్నిని చూచి, ఆ దావాగ్ని మధ్యంలోనుండి 'ఓ మహారాజా! నన్ను మన్ననతో రక్షించటానికి ఇచటకు వేవేగ రమ్ము' అనే ఆర్తనాదం విన్నాడు.

క. విని శంకింపక చెచ్చెర । ననఘం దత్తుగ్రతర దవానలమధ్యం

బున కుటికి కనియె దీనా । ననుఁ గుండలితాంగు నొక్క నాగకుమారున్.

125

ప్రతిపదార్థం: విని = ఆ ఆర్తనాదం విని; శంకింపక = సందేహించక; చెచ్చెరన్ = వేగంగా; అనఘండు = పాపరహితుడు; అతి+ఉగ్రతర, దవ+అనల మధ్యంబునకు = మిక్కిలి తీక్షణమైన దావాగ్ని మధ్యంలోకి; ఉటికి = దూకి; దీన+అననున్ = భీతిచెందిన మొగం కలవాడిని; కుండలిత+అంగున్ = చుట్టుకొనబడిన దేహం కలవాడిని; ఒక్క, నాగకుమారున్ = ఒక పాముకొడుకును; కనియెన్ = చూచాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడైన నలుడు ఆ దీనధ్వని విని, సందేహించక వేగంగా ఆ దావాగ్ని మధ్యంలోకి ఉరికాడు. ఆ అగ్నిమధ్యంలో నిరాశతో క్రుంగిన మొగంకలవాడు, చుట్టలు చుట్టలుగా శరీరాన్ని ముడుచుకొని భయపడుతున్న వాడైన ఒక నాగకుమారుడిని చూచాడు.

వ. అన్నాగకుమారుండును నలునకుం గృతాంజలియై 'యేను కర్కోటకుం దనువాడఁ; గర్భవశంబున నొక్క బ్రహ్మబుషి నుపాలంభించి తచ్చాపంబున నెక్కడం గదలనేరకున్నవాడఁ; నియ్యెరగలి చిచ్చు సర్వజీవులకు సంహారకారణంబై పేర్లి నలుదెసలం గలయం బల్వి చనుదెంచుచున్నయది; యీ యపాయంబు దలఁగు నట్లుగా నుద్ధరింపవలయు; నీవు కరుణాత్మకుండవు గావున నిన్ను వేదెద.

126

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నాగ, కుమారుండును = ఆ పాప బుడుతడును; నలునకున్; కృత+అంజలి+ఐ = చేసిన నమస్కృతి కలవాడై; ఏను = నేను; కర్కోటకుండు+అనువాడన్ = కర్కోటకుడు అనే పేరుగలవాడను; కర్మ, వశంబునన్ = చేసిన కర్మవలన; ఒక్క, బ్రహ్మ+బుషిన్ = బ్రహ్మజ్ఞాని అయిన ఒక మునిని; ఉపాలంభించి = నిందించి; తద్+శాపంబునన్ = అతడి శాపంచేత; ఎక్కడన్ = ఎచటికి; కదలనేరక+ఉన్నవాడన్ = సంచరించలేక ఉన్నవాడిని; ఈ+ఎరగలి, చిచ్చు = ఈ కార్చిచ్చు (దావాగ్ని); సర్వజీవులకున్ = సకల ప్రాణులకు; సంహార, కారణంబు+ఐ = మరణ కారకమై; పేర్చి = అతిశయించి; నలుదెసలన్+కలయన్+పర్చి = నాలుగుదిక్కులు కలిసేటట్లు వ్యాపించి; చనుదెంచుచున్న+అది = వస్తున్నది; ఈ+అపాయంబు = ఈ కీడు; తలఁగునట్లుగాన్ = తొలగిపోయేటట్లుగా; ఉద్ధరింపవలయున్ = నన్ను కాపాడాలి; ఈవు = నీవు; కరుణా+ఆత్మకుండవు = దయకలవాడివి; కావున = కాబట్టి; నిన్ను; వేదెదన్ = ప్రార్థిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆ నాగకుమారుడు నలుడికి నమస్కరించి, 'నాపేరు కర్కోటకుడు. కర్మవశాన ఒక బ్రహ్మర్షిని నిందించి అతడి శాపంవలన కదలనేరక పడిఉన్నాను. ఈ దావాగ్ని సకలప్రాణికోటికి మృత్యుకారణమై అన్నివైపుల

విజృంభిస్తున్నది. ఈ కీడునుండి నీవు నన్ను కాపాడ వేడుకొంటున్నాను. నీవు దయామయుడివి. దయచేసి నన్ను రక్షించుము' అన్నాడు.

క. నాలుగుదిశలను దావ । జ్వాలావలి గవినె; వ్రుంది చానోప; మహీ పాలక! న న్నొక సరసీ । కూలముఁ జేరంగ నెత్తికొని పొమ్ము దయన్.

127

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు, దిశలను= నాలుగుదెసల; దావ, జ్వాలా+ఆవలి= కాల్చిచ్చు మంటల వరుసలు; కవినెన్= సమీపించాయి (వ్యాపించాయి); వ్రుంది= కాలి (నొచ్చి); చాన్+ఓపన్= చనిపోజాలను; మహీపాలక!= ఓ మహారాజా!; నన్ను, ఒక, సరసీ, కూలమున్= నన్నొక సరస్సుయొక్క ఒడ్డుకు; చేరంగన్= చేరేట్లు; దయన్= దయతో ఎత్తికొని; పొమ్ము= మోసికొని తీసుకొని వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహారాజా! ఈ కారు చిచ్చుమంటలు నాలుగుదిక్కులా క్రమ్ముకొని సమీపించాయి. ఈ మంటలలో కాలి చనిపోజాలను. కావున, దయతో నన్ను ఎత్తుకొని ఒక చల్లని సరోవరతీరం చేర్చుము.

నలుఁడు కర్కోటకునిచేత దష్టుం డగుట (సం. 3-63-7)

వ. నన్ను రక్షించిన నీకుం బ్రయంబు సేయ నోపుదు' ననిన వాని నెత్తికొని పోవం జులుక నై యంగుష్ఠ ప్రమాణ దేహబంధైయున్న నెత్తికొని, నలుం డతిత్వలతగతి నలిగి తాపవర్జితంబైన యొక్క సరోవర సమీపంబున విడువం బోయిన 'నింకను బదియడుగు లరుగుము నీకు శ్రేయఃప్రాప్తిఁ జేసెద ననిన నడుగు లెన్నికొనుచు నలిగి పదియగు నడుగునప్పు డప్పాముచేత దష్టుండై తనరూపంబు విడిచి వికృతరూపంబుతో నున్న నన్నులునకుం గర్కోటకుం డాత్మరూపంబు సూపి యిట్లనియె 'నయ్యా! నీవు నా చేత విషపీడితుండ నైతి నని దుఃఖింపవలదు; ని న్నొరు లెఱింగిన నెగ్గగుం గావున వికృతశరీరుం జేసితి; నెంతకాలంబు నీ శరీరంబున నా విషం బుండు నంతకాలంబును నీకు విషోరగ రాక్షస పిశాచ శత్రునివహంబువలని భయంబు లేదు; సర్వ సంగ్రామజయంబును భార్యాసంగమంబును నెప్పటిరాజ్యవిభవంబును నగు; నీ కెప్పుడేని నిజరూపంబు సేకొన నిష్టం బయ్యె నప్పుడ నన్నుం దలంపు; మీ వస్త్రంబు నీయొద్దకు వచ్చు; దీని ధరియించుడు నిజరూప ప్రాప్తి యగు' నని వరం బిచ్చి వెండియు నిట్లనియె.

128

ప్రతిపదార్థం: నన్ను; రక్షించినన్= కాపాడితే; నీకున్= నీకు; ప్రియంబు= మేలు; చేయనోపుదున్= చేయగలను; అనినన్= అని చెప్పగా; వానిన్= ఆ కర్కోటకుడిని; ఎత్తికొని పోవన్= మోసికొనిపోవటానికి; చులుకనై+అంగుష్ఠ, ప్రమాణ, దేహబంధై= తేలికలయి బొటనవ్రేలంత కొలత గల శరీరం కలవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; ఎత్తికొని= లేవదీసి తన మూవుపై పెట్టుకొని; అతి, త్వరిత, గతిన్= మిక్కిలి వేగం గల నడకతో; అరిగి= వెళ్ళి; తాప వర్జితంబు+ఐన= వేడి లేనిదైన; ఒక్క, సరోవర, సమీపంబునన్= ఒక సరస్సు దగ్గరగా; విడువన్+పోయినన్= విడిచిపెట్టటానికి సిద్ధం కాగా; ఇంకను= ఇంకా అదనంగా; పది, అడుగులు+అరుగుము= పదిఅడుగులు వెళ్ళుము; నీకు, శ్రేయస్+ప్రాప్తిన్+చేసెదన్= నీకు మేలుకలిగేట్లు చేస్తాను; అనినన్= అనిచెప్పగా; అడుగులు+ఎన్నుకొనుచున్= అడుగులు లెక్కపెట్టుకొంటూ; అరిగి= వెళ్ళి; పది+అగు+అడుగు+అప్పుడు= పదవ అడుగు వేసేటప్పుడు; ఆ+పాముచేత; దష్టుండు+ఐ= కరువబడినవాడై; తన రూపంబు= తన ఆకారం; విడిచి= వీడి; వికృత రూపంబుతోన్= వికారమైన ఆకారంతో; ఉన్నన్, ఆ+నలునకున్, కర్కోటకుండు; ఆత్మ, రూపంబు+చూపి= తన

నిజస్వరూపం ప్రదర్శించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు, నా, చేత; విష. పీడితుండను+ఐతిని+అని= విషంచేత బాధించబడినవాడిని అయ్యానని; దుఃఖింపవలదు= పరితపించవద్దు; నిన్ను+ఒరులు= నిన్ను ఇతరులు; ఎటింగినన్= తెలిసికొంటే; ఎగ్గు+అగున్+కావునన్= కీడు కలుగుతుంది కనుక; వికృత శరీరున్+చేసితిన్= వికారమైన దేహం కలవాడినిగా చేశాను; ఎంతకాలంబు= ఎంతకాలం; నీ, శరీరంబునన్= నీ శరీరంలో; నా, విషంబు+ఉండున్= నా విషం ఉంటుందో; అంత, కాలంబును= అన్నినాళ్ళును; నీకు; విష+ఉరగ, రాక్షస, పిశాచ, శత్రు, నివహంబు, వలని= విషసర్పాలనుండి, రాక్షసులనుండి, దయ్యాలనుండి, విరోధుల సముదాయంనుండి; భయంబు లేదు; సర్వ, సంగ్రామ, జయంబును= అన్ని యుద్ధాలలో గెలుపున్నా; భార్యా, సంగమంబునున్= భార్యతో కలయికయున్నా; ఎప్పటి, రాజ్య, విభవంబునున్= మునుపటి రాజ్యంయొక్క వైభవం(సంపద) లభించటమున్నా; అగున్= కలుగుతాయి; నీకు+ఎప్పుడు+ఏని= నీకు ఏ సమయంలోనైనా; నిజరూపంబు= అసలైన ఆకారం; చేకొనన్+ఇష్టంబు+అయ్యెన్= స్వీకరించ కోరిక కలిగితే; అప్పుడు+అ= ఆ క్షణంలోనే; నన్నున్+తలంపుము= నన్ను స్మరించుము; ఈ, వస్త్రంబు= ఈ ఉత్తరీయం; నీ+ఒద్దకున్= నీ దగ్గరకు; వచ్చున్= చేరుతుంది; దీని; ధరించుడు= ఈ వస్త్రాన్ని ధరించగానే; నిజ, రూప, ప్రాప్తి+అగున్= అసలు ఆకారం ఏర్పడుతుంది; అని; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని అనుగ్రహించి; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'నన్ను రక్షించుము. నీకు మేలు చేస్తాను' అని కర్కొటకుడు కోరగా, నలుడు వాడిని ఎత్తుకొన్నాడు. కర్కొటకుడు అప్పుడు బొటనవ్రేలి కొలతకు సరిపోయే దేహం కలవాడై ఎత్తుకొనటానికి సులువుగా మారాడు. నలుడు ఆ కర్కొటకుడిని ఎత్తుకొని, త్వరగా వెళ్ళి చల్లని ఒక సరోవరం సమీపంలో విడవటానికి ప్రయత్నించగా, అతడు మరి పదిఅడుగులు వేయుమనిస్తే, తాను నలుడికి శ్రేయస్సును చేకూర్చుతా ననిస్తే చెప్పాడు. అంతట నలుడు లెక్కపెట్టుకొంటూ అడుగులు వేస్తున్నప్పుడు పదవఅడుగు వేసేటప్పటికి కర్కొటకుడు అతడిని కాటు వేశాడు. సర్పదష్టుడైన (కరవబడిన) నలుడు వికృతరూపుడు అయినాడు. కాని, కర్కొటకుడు నలుడికి తన నిజరూపాన్ని చూపి ఇట్లా చెప్పాడు: 'ఆర్యా! నీవు నాచేత కరవబడినందుకు విచారించకుము. ఇప్పుడు నీవు వికృతరూపుడవటమే నీకు మేలు. నిన్ను ఎవరైనా గుర్తిస్తే నీకే కీడు. నా విషం నీ శరీరంలో ఉన్నంతకాలం నీకు విషసర్పాలభయం గాని, పిశాచ రాక్షస భీతిగాని, శత్రుభయం గాని ఉండదు. నీకు అన్ని యుద్ధాలలో విజయం కలుగుతుంది. భార్యాసంగమం కలుగుతుంది. పూర్వపు రాజ్యసంపద తిరిగి లభిస్తుంది. నీకు ఎప్పుడు అసలు ఆకృతి కావాలని అనిపిస్తుందో ఆ క్షణం నీ తొల్లిటి ఆకృతి నీకు లభించగలదు. అప్పుడు నన్ను స్మరిస్తే చాలు. నీ దగ్గరకు ఈ వస్త్రం వస్తుంది. ఈ వస్త్రాన్ని కప్పుకొనగానే నీకు అసలు రూపం సంప్రాప్తం అవుతుంది' - అని వరమిచ్చి ఇంకా ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఇందులో ప్రస్తావించబడిన అంశాలు: 1. సర్పవిషంచేత వికృతరూపం సంప్రాప్తించటం 2. ఆ విషం విరిగిన పిమ్మట తిరిగి తొల్లిటి రూపం సంప్రాప్తించటం, ఇది కేవలం కవితాకల్పన కాదని అనేవారున్నారు. ఇది భావిపరిశోధనవలన తేలవలసిన అంశం. 3. కర్కొటకపాత్రకు భారతదేశంలో వచ్చిన ప్రాముఖ్యం నిరుపమానం. మేలు చేసిన వాడికి వెనువెంటనే కీడుచేసేవాడికి కర్కొటక శబ్దం పర్యాయపదమైంది. కాని, ఇక్కడ నలుడికి కర్కొటకుడు 'కీడు' రూపంలో 'మేలు' చేశాడు.

మధ్యాహ్నం.

'ఇల బ్రసిద్ధుడు ఋతుపర్ణుడ నెడను మహీశుర డిక్ష్వాకు

కులజండు నీకు సేవ్యుం డగు; నతనిఁ గొలిచి యం దుండు;

నెలకొని యతనికి నశ్వహృదయ మనెడి విద్య యిచ్చి.

వెలయ నతనిచేత నక్షహృదయ మ న్విద్యఁ జేకొనుము.

129

ప్రతిపదార్థం: ఇలన్= భూమిలో; ప్రసిద్ధుఁడు= పేరుకెక్కినవాడు; ఋతుపర్ణుఁడు+అనెడు= ఋతుపర్ణుడనే; మహీ+ఈశుఁడు= భూభర్త(మహారాజు); ఇక్ష్వాకు, కులజుఁడు= ఇక్ష్వాకువంశంలో పుట్టినవాడు; నీకు, సేవ్యుఁడు+అగున్= నీకు సేవింపదగినవాడు అవుతాడు; అతనిన్+కొలిచి= అతడిని సేవించి; అందు+ఉండు= అచట ఉండుము; నెలకొని= అచట ఉండి; అతనికిన్; అశ్వ, హృదయము+అనెడి, విద్య= అశ్వహృదయం, అంటే గుర్రాల స్వభావం తెలిసికొనే విద్య; ఇచ్చి= అతనికి నేర్పి; వెలయన్= ఒప్పేటట్లుగా; అతనిచేతన్= అతడినుండి; అక్ష, హృదయము, అన్, విద్యన్= అక్షహృదయం (అంకగణిత రహస్యం తెలిసికొనటం) అనే విద్యను; చేకొనుము= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: 'ఋతుపర్ణుడనే మహారాజు భూమండలంలో సుప్రసిద్ధుడు, ఇక్ష్వాకువంశంలో పుట్టినవాడు. అతడు నీచేత కొలువదగినవాడు. కాబట్టి, నీవు అతడిని సేవిస్తూ ఉండవలసింది. అతడికి నీ అశ్వహృదయవిద్యను ఉపదేశించి, నీవు అతడినుంచి అక్షహృదయవిద్యను స్వీకరించుము.'

విశేషం: ఈ పద్యం పెక్కు వ్రాతప్రతులలో పెక్కురీతుల కన్పిస్తున్నది. వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

వ. మఱియు బాహుకుం డను నామంబుతో సూతవృత్తి నుండు' మని హితోపదేశంబు సేసి కర్కోటకుం డదృశ్యం దైనఁ, దద్వచనంబున నలుం డయోధ్యాపురంబునకుం జని ఋతుపర్ణుం గని 'యేను బాహుకుం డనువాడ నశ్వశిక్షయందుఁగుశలుండ; నన్నసంస్కారంబులు శిల్పంబులుఁబెక్కువిధంబులరచియింప నేర్పు; భవత్సేవార్థినై వచ్చితి' ననిన ఋతుపర్ణుం డిట్లనియె.

130

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అంతేకాక; బాహుకుండు+అను, నామంబుతోన్= బాహుకుడనే పేరుతో; సూత, వృత్తిన్+ఉండుము= రథచోదకుడివిగా ఉండుము; అని; హిత+ఉపదేశంబు= హితవు చెప్పటం; చేసి; కర్కోటకుండు; అదృశ్యండు+ఐనన్= అంతర్దానం చెందగా; తద్+వచనంబునన్= అతడిమాట చొప్పున, అంటే కర్కోటకుడి వాక్యానుసారం; నలుండు; అయోధ్యా, పురంబునకున్+చని= అయోధ్యాపట్టణానికి వెళ్ళి; ఋతుపర్ణున్+కని= ఋతుపర్ణుడిని చూచి; ఏను= నేను; బాహుకుండు+అనువాడన్= బాహుకుడనేవాడిని; అశ్వ, శిక్ష+అందున్= గుర్రాలపెంపకంలో; కుశలుండన్= నేర్పరిని; అన్న, సంస్కారంబులు= వంటలుచేయటం; శిల్పంబులున్= విగ్రహాలను రూపొందించటం; పెక్కువిధంబులన్= ఎన్నోరీతులలో; రచియింపనేర్తున్= కూర్చగలను; భవత్+సేవా+అర్థిని+ఐ= నీ దగ్గర కొలువుచేయటానికై; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; అనినన్= అని చెప్పగా; ఋతుపర్ణుండు+ ఇట్లు+అనియెన్= ఋతుపర్ణుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మరియు బాహుకుడు అనే పేరు పెట్టుకొని రథసారథివిగా ఉండు'- మని హితవు చెప్పి కర్కోటకుడు మాయమయ్యాడు. ఆ కర్కోటకుడి వచనానుసారం నలుడు అయోధ్యాపురికి వెళ్ళి ఋతుపర్ణుడిని సందర్శించి, 'నేను బాహుకుడనే వాడిని. అశ్వశిక్షలో నేర్పరిని. పాకకళలో నిపుణుడిని. శిల్పవిద్యా నిష్ణాతుడిని; నీ దగ్గర సేవ చేయటానికి వచ్చాను' - అని చెప్పగా ఆతడితో ఋతుపర్ణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'నాయెద్ద నుండుదేని మ । దీయ రథాశ్వములకును ద్రుతిని శీఘ్రముగాఁ

జేయుము' నావుడు 'నట్టల । చేయుదు' నని నలుఁడు వాని సేవించెఁ దగన్.

131

ప్రతిపదార్థం: నా+బద్దన్= నా కడ; ఉండుదు+ఏని= ఉన్నట్లయితే; మదీయ, రథ+అశ్వములకును= నా రథానికి పూన్నే గుర్రాలకు; ద్రుతిని= నడకను; శీఘ్రముగాన్= వేగమయ్యేటట్లు; చేయుము; నావుడున్= అనగా విని; అట్టల= ఆ విధంగానే; చేయుదును+అని= చేస్తానని; నలుఁడు; వాని= అతడిని (ఋతుపర్ణుడిని); తగన్= ఒప్పునట్లుగా; సేవించెన్= కొలిచాడు.

తాత్పర్యం: 'నీవు నా ఒద్ద ఉన్నట్లయితే నా రథాశ్వాల గమనాన్ని వేగంచేసి తీర్చిదిద్దుము' అని ఋతుపర్ణుడు చెప్పగా 'అట్లాగే చేస్తాను' అని నలుడు ఆతడి కొలువులో చేరాడు.

వ. ఇట్లు ఋతుపర్ణునిద్దనశ్వాధ్యక్షుండయి దుష్టాశ్వంబుల వశంబుజేయుచు, నశ్చారోహకుల నారోహణంబుల శిక్షించుచు, రసవంతంబుగ నన్నసంస్కారంబు సేయుచు, ఋతుపర్ణుచేత నియుక్తు లయిన వార్షియ జీవలులు దనకు సహాయులుగాఁ బ్రచ్చన్నుండై యుండి యొక్కనాఁడు.

132

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఋతుపర్ణు+బద్దన్= ఋతుపర్ణుడి దగ్గర; అశ్వ+అధ్యక్షుండు+అయి= గుర్రాలకు అధినేత అయి; దుష్ట+అశ్వంబులన్= చెడ్డగుర్రాలను; వశంబున్+చేయుచున్= లొంగదీస్తా; అశ్వ+ఆరోహకులన్= రౌతులను; ఆరోహణంబులన్= గుర్రాలపై స్వారీలు చేయటంలో; శిక్షించుచున్= నేర్పుతూ; రసవంతంబుగన్= రుచికరంగా; అన్న, సంస్కారంబు+చేయుచున్= ఆహార పదార్థాలను వండుతూ; ఋతుపర్ణు, చేత= ఋతుపర్ణుడిచేత; నియుక్తులు+అయిన= నియమించబడిన వారయిన; వార్షియ, జీవలులు= వార్షియుడు, జీవలుడు; తనకు, సహాయులు+కాన్= తనకు తోడ్పడేవారు కాగా; ప్రచ్చన్నుండు+ఐ= ఇతరులకు తెలియనట్టివాడై; ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక రోజున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నలుడు ఋతుపర్ణుడి దగ్గర గుర్రాలకు అధినేత అయ్యాడు. అతడు చెడుగుర్రాలను లొంగదీసేవాడు. రౌతులకు స్వారి చేయటం నేర్పేవాడు. అంతేకాక, రుచికరాలైన ఆహారపదార్థాలు వండి వడ్డించేవాడు. ఋతుపర్ణుడిచేత నియోగించబడిన వార్షియ జీవలులు నలుడికి తోడ్పడేవారు. ఈ విధంగా నలుడు అజ్ఞాతవాసం చేశాడు. ఒకనాడు.

సీ. 'ఇభరాజగమన! నీ వెండుల కలిగి? త । త్యరుకుచభార! యెందున్నదాన?

వబల! యెవ్వరిచేత నడవులలోఁ బట్టు । వడి? తశనాపేక్షఁ బఱచుచున్న

యుగ్రమృగంబుల యుదరంబులో నున్న । దానవే? నీ తల్లిదండ్రులొద్ద

ధృతి నున్న దానవే? దేశాంతరంబుల । నున్న దానవే?' యంచు నుదితమదన

ఆ. హతి విమోహితాత్ముడై హృదయేశ్వరిఁ । దలఁచి రాత్రు లెల్లఁ దాపమునను

నిద్రలేక వంది నిట్టూర్పు లూర్చుచు । నుండె నలుఁడు శోకి ముత్కటముగ.

133

ప్రతిపదార్థం: ఇభరాజ, గమన!= (ఓ దమయంతి!) (ఇభ= ఏనుగు, ఇభరాజము= మదపుటేనుగు, ఇభరాజగమన= మదపుటేనుగునడకవంటి నడక గలది); నీవు; ఎందులకు+అరిగితి= ఎక్కడికి వెళ్ళావు?; అతి+ఉరు, కుచ, భార= మిక్కిలి పెద్దవైన స్తనాలయొక్క భారంగలదానా!; ఎందు+ఉన్నదానవు= ఎచట ఉన్నావు?; అబల= బలంలేని మగువా! (అబల-సాధారణ స్త్రీ వాచకంగా గ్రహించాలి); ఎవరిచేతన్= ఎవరిచేత; అడవులలోన్= అరణ్యాలలో; పట్టు+పడితి= పట్టుబడి ఉన్నావు, అంటే

నిన్ను అరణ్యాలలో ఎవరు పట్టుకొన్నారు?; అశన+అపేక్షన్= ఆహారం కొరకై; పఱచుచున్న= వడిగా తిరుగాడుతున్న; ఉగ్ర మృగంబుల= క్రూరజంతువుల; ఉదరంబులోన్= పొట్టలో; ఉన్నదానవే?; నీ తల్లిదండ్రుల+బద్ధ= నీ జననీజనకుల కడ; ధృతిన్= ధైర్యంతో; ఉన్నదానవే?; దేశాంతరంబులన్= ఇతరప్రదేశాలలో; ఉన్నదానవే? = నివసిస్తున్నావా!; అంచున్= అంటూ; ఉదిత, మదన, హతిన్= ఉదయించిన మన్మథ తాపంచేత; విమోహిత+ఆత్ముడు+ఐ= మిక్కుటమైన మోహంచేత ఆవరించబడిన ఆత్మకలవాడై; హృదయ+ఈశ్వరిన్+తలచి= ప్రేయసి అయిన దమయంతినిగురించి తలపోసి; రాత్రులు+ఎల్లన్= రేలు అన్నింటిలో; నిద్రలేక; తాపమునను= బాధచేత; వంది= దుఃఖించి; నిడు+ఊర్పులు+ఊర్పుచున్= దీర్ఘనిశ్వాసాలు వెలికి విడుస్తూ; శోకము+ఉత్కటముగన్= పరితాపం అతిశయించగా; నలుడు= ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మత్తేభంనడక వంటి నడక గలదానా! (దమయంతీ!), నీవు ఎక్కడికి వెళ్ళావోకదా! మిక్కిలి పెద్దవైన స్తనాల బరువు గలదానా ఎక్కడ ఉన్నావో? ఓ అబలా! అడవులలో నీవు ఎవరిచేత పట్టువడ్డావో? ఆహారంకొరకు వడిగా తిరుగుతున్న క్రూర జంతువుల పొట్టలలో ఉన్నావా? నీ తల్లిదండ్రుల బద్ధ దిటవుగా ఉన్నావా? లేక వేరే ప్రదేశాలలో ఉన్నావా?' అంటూ మదనతాపంతో రాత్రులలో నిదురలేక పలవిస్తూ నిట్టూర్పులు విడుస్తూ మిక్కిలి పరితపిస్తూ నలుడు ఉన్నాడు.

వ. అతని ప్రలాపంబు విని యొక్కనాడు జీవలుం డాత్మగతంబున.

134

ప్రతిపదార్థం: అతని= ఆతడి, అంటే బాహుకుడి; ప్రలాపంబు= పలవిత; విని= ఆలకించి; ఒక్కనాడు= ఒకానొకరోజున; జీవలుండు= జీవలుడు; ఆత్మగతంబునన్= తనలోతాను.

తాత్పర్యం: ఆ బాహుకుడి పలవితలు విని ఒకనాడు జీవలుడు తనలో తాను.

క. 'అఱపాఱడు కుఱుచ చేతులు, | నొఱవ శరీరంబుఁ గలిగి యొరులకుఁ జూడం

గొఱగా కుండియు, మన్మథు | నొఱపులఁ బడియెడు నితండు యువతీప్రియుడై.

135

ప్రతిపదార్థం: అఱ, పాఱడు, కుఱుచ, చేతులున్= సగం గూనితో పొట్టిచేతులున్నా; ఒఱవ శరీరంబున్= వికారమైన దేహమున్నా; కలిగి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; చూడన్= చూడటానికి; కొఱగాక+ఉండియు= ప్రియం గాకుండ ఉండికూడా, అంటే చూడటానికి అసహ్యంగా ఉండికూడా; ఇతండు= ఇతడు (ఈ బాహుకుడు); యువతీప్రియుడు+ఐ= జవరాలిని ప్రేమించినవాడై; మన్మథు+ఒఱపులన్= మన్మథతాపంలో; పడియెడున్= పడుతున్నాడు (బాధపడుతున్నాడు).

తాత్పర్యం: 'ఈ బాహుకుడి చేతులా పొట్టివి. ఈ గూనివాడి దేహమా వంకరటింకర అయినట్టిది. ఇతరులకు చూడటానికి కూడ కొఱగానట్టిది. ఈ కురూపి ఒక జవరాలిని ప్రేమించటమా? ప్రేమించి మన్మథతాపంతో బాధపడటమా? ఎంత విడ్డూరం?

వ. వీనిచేతఁడలంపంబడియెడు వనిత వీనికంటె లెస్స కాకున్నె!' యనుచు బాహుకునొద్దకు వచ్చి 'నీ తలంచుచున్న భార్యకు, నీకు నేల వియోగం బయ్యె?' నని యడిగిన వానికి బాహుకుం డిట్లనియె. 136

ప్రతిపదార్థం: వీనిచేతన్= ఈ బాహుకుడిచేత; తలంపన్+పడియెడు= స్మరించబడేటి; వనిత= మగువ; వీనికంటెన్= ఈ కురూపి అయిన బాహుకుడి కంటె; లెస్స= గొప్పది; కాక+ఉన్నె= కాకుండునా?; అనుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; బాహుకు+బద్ధకు=

బాహుకుడి దగ్గరకు; వచ్చి= అరుదెంచి; నీ తలంచుచున్న= నీవు స్మరిస్తున్న; భార్యకున్= పెండ్లానికి; నీకున్= నీకు; ఏల= ఎందుకు; వియోగంబు+అయ్యెన్= ఎడబాటు కలిగింది; అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; వానికిన్= ఆతడికి (ఆ జీవలుడికి); బాహుకుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆహా! వీడిచేత ప్రేమించబడిన వనిత వీడికంటె గొప్పది కాకుండా ఉంటుందా? ఈతడే ఇంత కురూపి అయితే ఇక ఆమె ఎంతటి కురూపిణి కావాలి?'- అంటూ జీవలుడు తలపోసి, బాహుకుడికడకు వచ్చి 'నీవు స్మరిస్తున్న నీ భార్యకూ నీకూ అసలు ఎడబాటు ఎందుకు కలిగింది?' అని ప్రశ్నించాడు. వాడికి బాహుకుడు ఇట్లా బదులు చెప్పాడు.

విశేషం: (1) బాహుకుడు ఒకనాడు జగదేకవీరుడు. భువనైక మోహనుడు. ఈనాడు ఒరులు చూడటానికి కొరగాని కురూపి. ఎంతటి మార్పు? ఎంతటి విధిపరిపాకం? సేవకవృత్తిలో ఉండే జీవలుడికి గూడ బాహుకుడిని చూస్తే జాలి కలుగలేదు సరిగదా అతడు ఈతడిని అపహాస్యం చేశాడుకూడా! (2) ఇక జీవలుడికి బాహుకుడి ప్రేయసినిగురించి ఏమి తెలియును? కాని, ఇట్టి కురూపి భార్య ఎంతటి కురూపిణి కావాలి?'- అనేదే అతడి ఆలోచన. కాని, నిజానికి బాహుకుడిభార్య జగదేకసుందరి. దేవతలు సయితం ఆమెను వలచి ఆమె పొందుకై ఉవ్విళ్ళూరి ఊరారు. అది విషయాంతరం. జీవలుడు కలలోకూడ ఇట్టి పరిణామం ఊహించుకోలేడు. నలదమయంతుల చరిత్రలో ఏర్పడిన 'మలుపు' చదువరుల గుండెలు కరిగింపచేసేటటువంటిది. కథాశిల్ప స్థావరంలో విశ్వసాహితీ జగత్తులో నలోపాఖ్యానానికి గల విశిష్టత నిరుపమానమైనది.

ఆ. 'నన్ను జూచి నగరె? నలినాక్షి నా కేల? విప్రయోగ మేల? వినవె తొల్లి

యేలయో యెటుంగ నేను, మందప్రజ్ఞుఁ డను భటుండు దన లతాంగిఁ బాసి.

137

ప్రతిపదార్థం: నన్ను+చూచి, నగరె?= నన్ను చూచి జనులు నవ్వరా?; నలిన+అక్షి= పద్మాలవంటికన్నులు కలది (ప్రేయసి); నాకు+ఏల?= నాకెందుకు?; అంటే నాబోటి కురూపికి ఒక ప్రేయసి కావాలా? (కావాలంటే నన్ను చూచి ప్రజలు నవ్వరా?); (ఇక) విప్రయోగము+ఏల= విరహం ఎందుకు?; ఏలయో, ఎటుంగన్+ఏను= ఎందుకో నాకేమి తెలుసు; తొల్లి= పూర్వం; వినవె= వినవా? మందప్రజ్ఞుఁడు+అను, భటుండు= మందప్రజ్ఞుడనే సైనికుడు; తన, లతా+అంగిన్+పాసి= తన లతవంటి దేహం కలిగిన ప్రేయసిని ఎడబాసి.

తాత్పర్యం: 'నన్ను చూచి నవ్వరా? నాకు ఒకప్రేయసి కూడానా? అసలు ప్రేయసే లేనప్పుడు ఇక వియోగం అనేమాట ఎందుకుంటుంది? నీవు వినలేదా? పూర్వకాలంలో ఏకారణంచేత జరిగిందో నాకు తెలియదు కాని, మందప్రజ్ఞుడు అనే సైనికుడు తనప్రేయసిని ఎడబాసి.

విశేషం: ఈ మాటలనుబట్టి బాహుకుడికి తనకు సంక్రమించిన వైరూప్యం తెలిసినట్లే అనినీ, తనవైరూప్యాన్ని గురించి చుట్టూ ఉన్నవారికి సుస్పష్టంగా తెలిసి ఉన్నట్లుకూడ తాను గ్రహించినట్లున్నా తేలుతున్నది. అయితే, ప్రత్యక్షంగా తన విరహవేదనను జీవలుడు గుర్తించాడుకదా! ఇక తా నెట్లా తప్పుకొనగలడు? నలుడు పోగొట్టుకొన్నది బాహ్యరూపమేకాని అంతరంగికమైన తెలివితేటలు మాత్రం కావుకదా! అందుచేత నలుడు సద్యఃస్ఫూర్తితో తన ప్రలాపం తనది కాదనీ, భార్యవియుక్తుడైన మందప్రజ్ఞుడి అభిభాషణాన్ని తాను కాలక్షేపంకొరకై అనుసరించా నని సమ్యక్సమాధానం చెప్పి తప్పించుకొన్నాడు.

వ. దాని నన్వేషించి యెందునుం గానక దుఃఖితుండై ప్రలాపించినం దత్ప్రలాపం బేను ననుకరించితి' నని చెప్పి యి ట్లయోధ్యాపురంబునఁ బ్రచ్ఛన్నుండై బాహుక నామంబుతో నలుం డుండె; నంత నిట విదర్భేశ్వరుండు నలురాజ్యభ్రంశంబు విని కూతురు నల్లుండు నెట వోయిరో? యెందున్నవారో? యని శోకించి. **138**

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= దానిని (తనభార్యను); అన్వేషించి= వెదకి; ఎందునున్+కానక= ఎచటను చూడక; దుఃఖితుండు+ఐ= పరితాపం చెందినవాడై; ప్రలాపించినన్= పెద్దగా విలపించగా; తద్+ప్రలాపంబున్= ఆతడి పలవరాన్ని; ఏనున్= నేను; అనుకరించితిన్= నటించాను; అనిచెప్పి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అయోధ్యాపురంబునన్= అయోధ్య అనే నగరంలో; ప్రచ్ఛన్నుండు+ఐ= ఇతరులకు తెలియబడనట్టివాడై; బాహుక నామంబుతోన్= బాహుకుడు అనే పేరుతో; నలుండు+ఉండెన్= నలుడు ఉండినాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఇట= ఇచట; విదర్భ+ఈశ్వరుండు= విదర్భరాజు; నలు= నలుడియొక్క; రాజ్యభ్రంశంబు= రాజ్యం తప్పిపోవటం; విని= ఆలకించి; కూతురు= కుమార్తె; అల్లుండున్= అల్లుడున్నా; ఎట= ఎచటకు; పోయిరో= వెళ్ళారో; ఎందు+ఉన్నవారో= ఎచట ఉన్నారో; అని; శోకించి= దుఃఖించి (చింతించి).

తాత్పర్యం: తన భార్యకొరకు వెదకి వెదకి, ఆమె కన్పించకపోవటంచేత మిక్కిలి పరితపించినవాడై కలవరించాడు. నేను ఆతడి ప్రలాపాలను అనుకరించాను, అంతే. అవి మందప్రజ్ఞుడి మాటలు'- అని చెప్పి నలుడు తప్పించుకొన్నాడు. అట్లా ఆ అయోధ్య అనే పట్టణంలో మారువేషంతో బాహుకుడు అనే మారుపేరుతో నలుడు బ్రతుకు గడుపుతున్నాడు. అంత, ఇట, విదర్భలో భీమరాజు- నలుడు తనరాజ్యం పోగొట్టుకొన్నాడని విని, కూతురు, అల్లుడు ఎక్కడికి వెళ్ళారో, ఎచట ఉన్నారో?- అని చింతిస్తూ ఆందోళనపడుతున్నాడు.

క. వారల రోయఁగఁ బంచె న । పారబలుం డిష్టులైన బ్రాహ్మణుల సదా చారుల విద్వాంసుల స । త్కారంబులఁ దనిపి వారిఁ గడు నెయ్యమునన్. **139**

ప్రతిపదార్థం: అపారబలుండు= గొప్పబలం కలవాడు (విదర్భరాజు); ఇష్టులు+ఐన= తనకు అనురక్తులైన; బ్రాహ్మణుల= విప్రుల; సత్+ఆచారుల= మంచి ప్రవర్తన కలవారిని; విద్వాంసులన్= బాగుగా చదువుకొన్నవారిని; సత్, కారంబులన్= బహుమానాలతో; తనిపి= సంతృప్తిపరచి; వారిన్= ఆ బ్రాహ్మణులను; కడు, నెయ్యమునన్= మిక్కుటమైన స్నేహంతో; వారలన్= వారిని, అంటే నలదమయంతులను; రోయఁగన్= వెదకటానికై; పంచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: మితిలేని బలంకలవాడైన విదర్భరాజు భీముడు, తనకు అనురక్తులు, మంచి నడవడి కలవారు, పెద్ద చదువులు చదువుకొన్నవారు అయిన బ్రాహ్మణులను బహుమానాలతో సంతృప్తులను కావించి, మిక్కుటమైన స్నేహంతో నలదమయంతులను వెదకటానికై నియోగించాడు.

వ. మఱియు నలదమయంతు లున్నచో టెటింగి వచ్చిన వారికి వెయ్యేసి గద్యాణంబు లిత్తు ననియు, వారలం దోడ్కొని వచ్చినవారికి గోసహస్రంబులు నగ్రహారంబులు నిత్తు ననియుఁ బలికి పంచిన. **140**

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అంతేకాక; నల, దమయంతులు+ఉన్నచోటు+ఎటింగి= నలదమయంతులు ఉన్నచోటు తెలుసుకొని; వచ్చినవారికి; వేయి+ఏసి= (ఒక్కొక్కరికి) వెయ్యివంతున; గద్యాణంబులు+ఇత్తున్+అనియు= వరహాలు ఇస్తాననీ; వారలన్+తోడ్కొని= ఆ నలదమయంతులను వెంటపెట్టుకొని; వచ్చినవారికి; గోసహస్రంబులన్= వేలకొలది ఆవులును; అగ్రహారంబులన్+ఇత్తును+అనియున్= అగ్రహారాలు ఇస్తాననీ; పలికి= చెప్పి; పంచినన్= పంపగా.

తాత్పర్యం: విదర్భరాజు బ్రాహ్మణులకు చెప్పినమాటలు: (1) నలదమయంతులు ఉన్నచోటు తెలిసికొని వచ్చిన వారికి ఒక్కొక్కరికి వేయి గద్యాణాలు పారితోషికంగా ఇవ్వబడతాయి. (2) నలదమయంతులను తమతోపాటు వెంటబెట్టుకొని వచ్చినవారికి వేలకొలది గోవులు, అగ్రహారాలు, బహుమానాలుగా ఇవ్వబడతాయి.

విశేషం: (1) గద్యాణం తెలుగుదేశంలో అంటే వేంగీవిషయంలో చాళుక్యకాలంలో చలామణిలో ఉన్న బంగారునాణెం. గద్యాణప్రసక్తి సంస్కృత మూలభారతంలో లేదు. నన్నయభట్టు సమకాలీనమైన నాణెమును పేర్కొనటం సహజమే. కాని, గద్యాణాలు వ్యాసుడికాలంలోగాని, నలదమయంతుల కాలంలోగాని ఉన్నట్టివికావు. సారస్వతానికి సమకాలీన సమాజానికి గల బింబప్రతిబింబ భావానికి ఇది ఒక ఉదాహరణంగా గ్రహించవచ్చును. (2) అగ్రహారాలు:- అగ్రహారం అనే శబ్దం చాళుక్యకాలంలో విశేష ప్రాచుర్యం అందింది. అగ్రహారం అంటే వేదవేదాంగపారంగతులైన బ్రాహ్మణులకు రాజుగారు సమర్పించే బహుమానగ్రామం. చాళుక్యులు బ్రాహ్మణులకు అగ్రహారాలను సర్వకర పరిహారంగా అంటే పన్నులు అన్నియు తీసివేసి దానంచేసేవారు. ఆంధ్రమహాభారత రచనలో నన్నయభట్టుకు తోడ్పడిన నారాయణభట్టుకు నందంపూడి గ్రామాన్ని అగ్రహారంగా చేసి, సూర్యగ్రహణంనాడు 4-11-1054 తేదీన రాజరాజనరేంద్రుడు దానంచేశాడు. అగ్రహార ప్రసక్తి మూల సంస్కృత భారతంలో లేదని వేరుగా చెప్పనక్కరలేదు.

చేదిపురంబున సుదేవుడను బ్రాహ్మణుండు దమయంతి నెఱుంగుట (సం. 3-65-5)

**క. జగతీచక్రమునం గల | నగర మహాగ్రామ పట్టణంబులు కలయన్
జగతీదేవోత్తము లి | మ్ముగ రోసిరి నిఖిల దేశముల కలిగి వడిన్.**

141

ప్రతిపదార్థం: జగతీ, దేవ+ఉత్తములు= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; వడిన్= వేగంగా; నిఖిల, దేశములకు= అన్నిదేశాలకు; అరిగి= వెళ్ళి; జగతీ, చక్రమునన్+కల= భూమండలంలో ఉండే; నగర, మహాగ్రామ, పట్టణంబులు= రాజధానులవంటి నగరాలు, పెద్దపల్లెలు, పట్టణాలు; కలయన్= అంతటను; ఇమ్ముగన్= సంపూర్ణంగా; (బాగుగా); రోసిరి= వెదికారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణోత్తములు వేగంగా నానాదేశాలకు వెళ్ళి, భూచక్రంలో ఉండే నగరాలు, పెద్దపల్లెలు, పట్టణాలు అంతటను సంపూర్ణంగా (నలదమయంతులకొరకు) వెదికారు.

**వ. అందు సుదేవుం డను బ్రాహ్మణుండు చేదిపతియైన సుబాహుపురంబునకుం జని పుణ్యాహంబు సేయింపం
బోవు బ్రాహ్మణులతో రాజగృహంబు సొచ్చి: యంతఃపురంబున సునందా సహితయై యున్నదాని ధూమజాల
నిబద్ధం బైన యగ్నిప్రభయునుం బోలె నీలాభ్రసంవృతం బైన చంద్రరేఖయుంబోలె బహుపంకనిమగ్నం బైన
మృణాళియుంబోలె నేర్పడ కున్ననుం దదీయ భూయగ మధ్యగతంబైన సూక్ష్మలక్షణం బిమ్ముగా నిలీక్షించి,
దాని దమయంతిగా నెఱింగి, యాత్మగతంబున 'నిది పతి విముక్తయై శుష్కప్రవాహ యైన నదియునుంబోలె
శూన్యకమలయైన నళినియుం బోలె నపేతచూతంబైన వనభూమియుం బోలె నొప్పకుండియుం దన
పతివ్రతాగుణంబునం జేసి యొప్పుచున్నయది.**

142

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ బ్రాహ్మణులలో; సుదేవుండు+అను, బ్రాహ్మణుండు= సుదేవుడు అనే పేరుకల బ్రాహ్మణుడు; చేదిపతి+బస= చేదిదేశానికి రాజైన; సుబాహు పురంబునకున్= సుబాహుని రాజధానికి; చని= వెళ్ళి; పుణ్య+అహంబు= పుణ్యమైనది- అనే పేరిటి మంగళకరమైన శుభకార్యాన్ని; చేయింపన్+పోవు= చేయించటానికై వెళ్ళి; బ్రాహ్మణులతోన్=

విప్రులతో; రాజ గృహంబు+చొచ్చి= రాజుగారి మందిరం ప్రవేశించి; అంతఃపురంబునన్= రాణివాసంలో; సునందా, సహిత+ఐ= సునంద అనే రాజకుమారితో కలిసి; ఉన్నదాని; ధూమ, జాల, నిబద్ధంబు+ఐన= పొగదొంతరలతో ఉన్నదైన; అగ్ని ప్రభయుసున్+పోలె= అగ్నిదీప్తివలె; నీల+అభ్ర, సంవృతంబు+ఐన= నల్లని మేఘాలతో చుట్టుకొనబడిందైన; చంద్రరేఖయున్+పోలెన్= చంద్రవంకవలె; బహు, పంక, నిమగ్నంబు+ఐన= గొప్ప బురదలో మునిగి ఉన్న; మృణాళియున్+పోలెన్= తామరతూడు (తామరకాడలోని దారం) వలె; ఏర్పడక+ఉన్ననున్= స్పష్టంగా తెలియకపోయినను; తదీయ, భ్రూ, యుగ, మధ్యగతంబు+ఐన= ఆమెయొక్క కనుబొమలు రెండింటికి మధ్య ఏర్పడి ఉన్న; సూక్ష్మ, లక్షణంబు= సన్నని గుర్తు; ఇమ్ముగా= చక్కగా; నిరీక్షించి= పరిశీలించి; చూచి; దానిన్= ఆమెను; దమయంతిన్+కాన్+ఎటింగి= దమయంతి అని తెలిసికొని; ఆత్మ, గతంబునన్= తనలోతాను; ఇది= ఈమె (దమయంతి); పతి విముక్త+ఐ= భర్త నుండి విడివడిందై; శుష్క, ప్రవాహ+ఐన= ఎండిపోయిన నీటిపారుదల కల; నదియుసున్+పోలెన్= ఏరువలె; శూన్య, కమల+ఐన= పద్మాలు లేనట్టి; సళినియున్+పోలెన్= తామర తీగవలె; అపేత, చూతంబు+ఐన= మామిడిచెట్టు లేని; వనభూమియున్+పోలెన్= అరణ్యసీమవలె; ఒప్పుకుండియున్= శోభించకుండా ఉండి కూడా; తన, పతివ్రతా, గుణంబునన్+చేసి= తన పాతివ్రత్యమహిమచేత; ఒప్పుచున్న+అది= శోభిల్లుతున్నది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నానాదేశాలకు వెళ్ళిన బ్రాహ్మణులలోనివాడు సుదేవుడు చేదిరాజు సుబాహుడి రాజధానికి చేరి, పుణ్యాహం నిర్వర్తించే బ్రాహ్మణులతో కలిసి రాజమందిరంలోకి వెళ్ళి, అచట అంతఃపురంలో సునందతో కలిసిఉండే దమయంతిని చూచాడు. అప్పుడు దమయంతి పొగదొంతరలతో మిళితమైన అగ్నిదీప్తివలె, నల్లని మబ్బులచేత ఆవరించబడిన చంద్రవంకవలె, పెనుబురదలో మునిగిఉన్న తామరతూడువలె అణగి ఉండి గుర్తించటానికి వీలుగాక ఉండింది. కాని, ఆమె కనుబొమల మధ్య ఉండే పుట్టుమచ్చను బట్టి ఆమెను దమయంతిగా ఆ సుదేవుడు గుర్తించాడు. అతడు తనలో తాను ఇట్లా భావించాడు: 'ఈ దమయంతి భర్తనుండి విడివడి నీటిపారుదల ఎండిపోయిన ఏరువలె, పద్మాలు లేని తామరతీగవలె, మామిడిచెట్టు లేని వనసీమ వలె శోభించకుండా ఉండికూడా తన పాతివ్రత్యమహిమచేత ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది.'

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. అనపహార్యంబు తేజోమయంబు సర్వ, గుణములకు నలంకారంబు గురుతరంబు

భామలకుఁ బతిభక్తియ పరమ మైన । భూషణం; బట్టివే పెఱ భూషణములు?

143

ప్రతిపదార్థం: న+అపహార్యంబు= అపహరించటానికి వీలులేనట్టిది; తేజస్+మయంబు= ప్రకాశమానమైనది; సర్వగుణములకున్= సమస్తగుణాలకు; అలంకారంబు= భూషణం వంటిది; గురుతరంబు= గొప్పది; భామలకున్= స్త్రీలకు; పతిభక్తి+అ= భర్తపట్ల కల భక్తియే; పరమము+ఐన= అన్నిటికంటే గొప్పదైన; భూషణంబు= అలంకారం; ఇట్టివి+వి= ఇట్టివా?; పెఱ, భూషణములు= ఇతరాలైన అలంకారాలు.

తాత్పర్యం: ఆడువారికి పతిభక్తియే గొప్పభూషణాలలో గొప్పభూషణం. పాతివ్రత్యానికి సరిపోలు ఆభరణం ఆడువారికి వేరొకటి లేదు కదా! పతిభక్తియే వారినుండి అపహరించటానికి వీలులేనిది, ప్రకాశమానమైనది, మిక్కిలి గొప్పదైనది, సమస్త సర్గుణాలలోనికెల్ల ఎన్నదగినది అయిన అలంకారవిశేషం.

వ. రోహిణికి జంద్రసమాగమంబునుంబోలె దీనికి భర్తృసమాగమం బెన్నం డయ్యెడునో? తుల్యశీల వయోరూపాభిజాత్యులైన నలదమయంతు లొక్కట నుండం జూచి విదర్భేశ్వరుం డెన్నఁడు కృతార్థుం డయ్యెడునో? యంచు నల్లనల్లన డాయవచ్చి దమయంతి కిట్లనియె. 144

ప్రతిపదార్థం: రోహిణికిన్= రోహిణీ నక్షత్రానికి; చంద్ర, సమాగమంబునున్+పోలెన్= చంద్రుడితో సంయోగంవలె; దీనికిన్= ఈ దమయంతికి; భర్తృ, సమాగమంబు= భర్తతో సంయోగం; ఎన్నండు+అయ్యెడునో= ఎప్పుడు జరుగుతుందో; తుల్య, శీల, వయస్+రూప= ఆభిజాత్యులు+బన= సమానమైన స్వభావం, ఈడు, అందంలో జోడు, వంశగౌరవం కలవారైన; నలదమయంతులు; ఒక్కటన్+ఉండన్+చూచి= ఒకచోట కలిసి ఉండటం చూచి; విదర్భేశ్వరుండు= విదర్భరాజు; ఎన్నఁడు= ఎప్పుడు; కృత+అర్థుండు= ధన్యుడు; అయ్యెడున్+ఓ= అవుతాడో; అంచున్= అంటూ; అల్లన+అల్లనన్= మెల్లమెల్లగా; డాయవచ్చి= దగ్గరకు చేరి; దమయంతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రోహిణీ నక్షత్రానికి చంద్రుడికి జరిగే సంయోగంవలె ఈ దమయంతికి ఎప్పుడు భర్తతో కలయిక జరుగుతుందో? శీలంలో, అందంలో, వంశగౌరవంలో ఈడుజోడు కుదిరిన నలదమయంతులు ఒకచోట కలిసి కాపురం చేయటం చూచి విదర్భరాజు భీముడు ఎప్పుడు ధన్యుడవుతాడో? అని తలపోస్తూ మెల్లగా దగ్గరకు వచ్చి ఆ బ్రాహ్మణుడు దమయంతితో ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: ఆకసంలో రాత్రివేళ రోహిణీ నక్షత్రం చంద్రుడు కలిసి ఉన్నప్పుడు చూపరులకు అది ఒక మనోహరదృశ్యం. భారతీయుల ఖగోళవిజ్ఞానం మిక్కిలి ప్రాచీనమైనది.

తే. 'అవ్వు! నీ తల్లిదండ్రుల కాత్మజులకు । బంధుజనులకుఁ గుశలంబు; భామ! నీదు

కుశల మెఱుగునంతకు వంతగూరి వగుచు । చున్నవారు; వారికి వంత యుడుగు నింక. 145

ప్రతిపదార్థం: అవ్వు= అమ్మా!; నీ, తల్లి దండ్రులకు= నీ తల్లికి, తండ్రికి; ఆత్మజులకున్= నీ కొడుకుకు, కూతురుకు; బంధు జనులకున్= చుట్టాలకు; కుశలంబు= క్షేమం; భామ!= ఓ దమయంతీ!; నీదు, కుశలము= నీక్షేమం; ఎఱుగు+అంతకు= తెలిసేవరకు; వంత+కూరి= దుఃఖంతో నిండి; వగచుచున్నవారు= పరితపిస్తున్నారు; ఇంక= ఇకమీదట; వారికి= వారలకు; వంత= దుఃఖం; ఉడుగున్= పోతుంది.

తాత్పర్యం: 'అమ్మా! దమయంతీ! నీ తల్లిదండ్రులు, నీ సంతానం, నీ బంధువులు అందరు క్షేమంగా ఉన్నారు. నీ క్షేమం తెలిసేవరకు దుఃఖంతో పరితపిస్తున్నారు. ఇకమీద నీ కుశలవార్త విని సంతసిస్తారు.

వ. దేవీ! యేను భవద్భ్రాతృసఖుండః సుదేవుండను బ్రాహ్మణుండః విదర్భేశ్వరుండు నీ యున్నచో టెఱుంగం బెక్కండ్రు బ్రాహ్మణులం బుచ్చిన నిండులకు వచ్చి నా పుణ్యంబున నిన్నుం గంటి' ననిన దమయంతి వాని నెఱింగి తన పుత్రులఁ దల్లిదండ్రుల బాంధవులం బ్రత్యేకంబ యడిగి, యశ్రుజలంబు లురల నేడ్చుచున్నం జూచి 'యేలకో యిప్పుడు సైరంబ్ర యేడ్చుచున్నయది' యని సునంద తన జననికిం జెప్పి పుచ్చిన. 146

ప్రతిపదార్థం: దేవీ= మహారాణి!; ఏను= నేను; భవత్+భ్రాతృ, సఖుండ= నీయొక్క సోదరుడి మిత్రుడిని; సుదేవుండు+అను= సుదేవుడనే పేరున్న; బ్రాహ్మణుండ= బ్రాహ్మణుడిని; విదర్భ+ఈశ్వరుండు= విదర్భరాజు; నీ+ఉన్నచోటు+ఎఱుంగన్= నీవు

ఉండే స్థలాన్ని తెలిసికొనటానికై; పెక్కండ్రు, బ్రాహ్మణులన్= చాలమంది బ్రాహ్మణులను; పుచ్చినన్= నియోగించగా; ఇందులకున్= ఇచటికి; వచ్చి= అరుదెంచి; నా, పుణ్యంబునన్= నా సుకృతంవలన; నిన్నున్+కంటిన్= నిన్ను చూచాను; అనినన్= అని చెప్పగా; దమయంతి; వానిన్= ఆ బ్రాహ్మణుడిని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; తన, పుత్రులన్= తన పిల్లలను; తల్లిదండ్రుల; బంధువులన్= చుట్టాలను; ప్రత్యేకంబు+అ= వేర్వేరుగా; అడిగి= (కుశలం) అడిగి; అశ్రు, జలంబులు= కన్నీళ్లు; ఉరలన్= క్రిందకి కారగా; ఏడ్చుచున్నన్+చూచి= విలపిస్తుండగా చూచి; ఏలకో= ఎందుచేతనో; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; సైరంద్రి = దమయంతి; ఏడ్చుచున్న+అది= రోదిస్తున్నది; అని= అంటూ; సునంద; తన, జననికిన్= తన తల్లికి; చెప్పిపుచ్చినన్= చెప్పిపంపగా.

తాత్పర్యం: దమయంతీదేవీ! నేను నీ సోదరుడికి మిత్రుడిని. నాపేరు సుదేవుడు. నేను బ్రాహ్మణుడిని. విదర్భప్రభువు నీవు ఉండేచోటు వెదకటానికై పలువురు బ్రాహ్మణోత్తములను పెక్కుదేశాలకు పంపించాడు. నేను ఇచటికి వచ్చి నా సుకృతవిశేషంవలన నిన్ను చూడగలిగాను' - అని చెప్పగా దమయంతి తల్లిదండ్రులగురించి, తన పిల్లల గురించి, చుట్టాలను గురించి కుశలం అడిగి, ఆమె విలపిస్తూ ఉండటం చూచి సునంద ఆ వార్తను తల్లికి నివేదించజేసింది.

క. చనుదెంచె నంతిపురమున | వనితానివహంబుతోడ వారిజదళలో

చన రాజమాత నృపనం | దన యగు దమయంతికడకు దద్దయు వేడ్కన్.

147

ప్రతిపదార్థం: వారిజ, దళ, లోచన= నీటినుండి పుట్టిన పద్మం (వారిజం) యొక్క రేకులవంటి కన్నులుకలది అయిన; రాజమాత= రాజుగారి తల్లి; నృప, నందన+అగు= రాజపుత్రి అయిన; దమయంతి కడకున్; అంతిపురమున= రాణివాసంలోని; వనితా నివహంబుతోడన్= స్త్రీల సమూహంతో; తద్దయు= మిక్కిలి; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; చనుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: పద్మదళాలవంటి కన్నులు గల రాజమాత అంతఃపురంలోని అంగనలను వెంటబెట్టుకొని రాజకుమారి దమయంతి దగ్గరకు మిక్కిటమైన కుతూహలంతో వచ్చింది.

వ. ఇట్లు వచ్చి తమలో మాటలాడుచున్న బ్రాహ్మణుని దమయంతిం జూచి రాజమాత బ్రాహ్మణున కిట్లనియె; 'నయా! ఇది యెవ్వని కూఱు? రెవ్వని భార్య? యేమి కారణంబునం దనభర్తను బాంధవులనుం బాసి పుణ్యవ్రతంబులు సలుపుచున్నయది? నీ వె ఖైఠింగి? తిక్కోమలి నామం బేమి?' యని యడిగిన సుదేవుం డిట్లనియె.

148

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వచ్చి= అరుదెంచి; తమలో మాటలాడుచున్న= పరస్పరం సంభాషణ చేస్తున్న; బ్రాహ్మణుని; దమయంతిన్; చూచి; రాజమాత; బ్రాహ్మణునకు; ఇట్లు+అనియె= ఈ విధంగా పలికింది; అయ్యా!= ఆర్యా! ఇది= ఈమె; ఎవ్వని, కూఱురు= ఎవరి పుత్రిక?; ఎవ్వని భార్య? = ఎవరి పెండ్లాము?; ఏమి కారణంబునన్= ఏ కారణంచేత; తన భర్తను= తన పెనిమిటిని; బాంధవులనున్+పాసి= చుట్టాలను విడిచి; పుణ్యవ్రతంబులు= పవిత్రమైననోములు; సలుపుచున్న+అది= చేస్తున్నది; నీవు+ఎట్లు+ఎఱింగితి(వి)= నీవు ఏవిధంగా తెలిసికొన్నావు?; ఈ+కోమలి= ఈ సుకుమారి; నామంబు+ఏమి= పేరేమిటి?; అని; అడిగిన; సుదేవుండు; ఇట్లు+అనియె.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దమయంతి, బ్రాహ్మణుడు పరస్పరం మాటాడుతుండగా రాజమాత వచ్చి ఆ బ్రాహ్మణుడితో 'అయ్యా! ఈమె ఎవరికూతురు? ఎవరిభార్య? ఏకారణంవలన భర్తను, బంధువులను, ఎడబాసి పుణ్యవ్రతమైన నోములు నోస్తున్నది? అసలు ఈమెసంగతి నీ కెట్లా తెలిసింది? ఈమె పేరేమిటి?' అని అడుగగా సుదేవుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

మధ్యాక్కర.

**'నలినాక్షి! యిది విదర్భేశుతనయ, పుణ్యశ్లోకుఁ డైన
నలుదేవి దమయంతి సుము; విధి కారణమున రాజ్య
చలితుడై నిజనాథుఁ డలిగినం దోన చనియె; నవ్వార్త
వెలయంగ విని వీరి రోయఁబంచె భూవిభుఁడు బ్రాహ్మణులు.**

149

ప్రతిపదార్థం: నలిన+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! (ఓ రాజమాతా!); ఇది= ఈమె; విదర్భ+ఈశు తనయ= విదర్భరాజు కూతురు; పుణ్య శ్లోకుఁడు+ఐన= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడైన; నలుదేవి= నలుడియొక్క రాణి; దమయంతి, సుము; విధి, కారణమునన్= దురదృష్టహేతువుచేత; రాజ్య చలితుఁడు+ఐ= రాజ్యభ్రష్టుడై; నిజ, నాథుఁడు= తనభర్త; అరిగినన్= వెళ్ళిపోగా; తోన= ఆతని వెనువెంటనే; చనియెన్= వెళ్ళింది; ఆ+వార్త= ఆ సమాచారం; వెలయంగ, విని= వ్యాపించగా విని; భూవిభుఁడు= రాజు; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; వీరి= నలదమయంతులను; రోయన్+పంచెన్= వెదకటానికై పుత్తెంచాడు.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులుగల ఓ రాజమాతా! ఈమె విదర్భరాజు పుత్రిక. నలమహారాజుదేవేరి. ఈమెయే దమయంతి సుమా! విధిపరిపాకంవలన నలుడు రాజ్యం పోగొట్టుకొని వెళ్ళిపోయేటప్పుడు, ఈమె భర్తను అనుసరించింది. ఈ వార్త విని విదర్భప్రభువు వీరిని (నలదమయంతులను) వెదకటానికై బ్రాహ్మణులను పంపించాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

**వ. ఏ నిండులకు వచ్చి, మీచేత సురక్షితయై యున్న యిక్కోమలిం జూచి, దీని భ్రూమధ్యంబునం బద్ధప్రభంబై
విభూత్యర్థంబుగా విధాత్యనిర్మితం బైన పుణ్యలక్ష్మంబు పాంసుపటలచ్చన్నం బై యున్న నుపలక్షించి మారాజు
పుత్రింగా నెఱింగితి' ననిన సునంద శుద్ధోదకంబుల దాని భ్రూమధ్యంబు గడిగిన నది విస్పష్టంబగుడు నందఱు
నాశ్చర్యం బంది; రంత.**

150

ప్రతిపదార్థం: ఏను+ఇందులకు, వచ్చి= నేను ఇచటికి వచ్చి; మీచేత; సురక్షిత+ఐ, ఉన్న= బాగుగా రక్షించబడిఉన్న; ఈ+కోమలిన్= ఈ సుకుమారిని; చూచి; దీని= ఈమెయొక్క; భ్రూమధ్యంబునన్= కనుబొమల మధ్య; పద్మ, ప్రభంబు+ఐ= పద్మంయొక్క దీప్తికలదియై; విభూతి+అర్థంబుగా= సంపదకు సూచికగా; విధాత్య, నిర్మితంబు+అయిన= బ్రహ్మదేవుడిచేత సృష్టించబడిన; పుణ్యలక్ష్మంబు= సుకృతవిశేషమైన పుట్టుమచ్చ; పాంసు, పటల, ఛన్నంబు+ఐ+ఉన్నన్= దుమ్ము కణాలచేత కప్పబడి ఉండగా; ఉపలక్షించి= అరసి, చూచి; మా, రాజపుత్రిన్+కాన్= మారాజు కుమారిగా; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొన్నాను; అనినన్= అని చెప్పగా; సునంద; శుద్ధ+ఉదకంబులన్= మంచినీళ్ళతో; దాని= ఆమెయొక్క; భ్రూమధ్యంబు= కనుబొమల మధ్య ప్రదేశాన్ని; కడిగినన్= పరిశుభ్రం చేయగా; అది= ఆ పుట్టుమచ్చ; విస్పష్టంబు+అగుడు= సుస్పష్టంగా కనిపించగా; అందఱున్; ఆశ్చర్యంబు+అందిరి= అచ్చెరువు పొందారు; అంత= అంతట.

తాత్పర్యం: నేను ఇచటికి వచ్చి మీచేత కాపాడబడుతున్న ఈ కోమలి దమయంతిని చూచి ఈమె కనుబొమల మధ్య, ఐశ్వర్యప్రదమైన చిహ్నంగా బ్రహ్మదేవుడు సృష్టించిన పుట్టుమచ్చ, దుమ్ముచేత కప్పబడి ఉండటం పరిశీలించి చూచి మా రాకుమారిగా గుర్తించగలిగాను'- అని సుదేవుడు చెప్పాడు. అంతట సునంద మంచినీళ్ళను తెప్పించి

దమయంతి ముఖం కడుగగా, ఆమె నొసటిపై పద్మకాంతి గల పుట్టమచ్చ స్ఫుటంగా కనిపించింది. అందరు అప్పుడు ఆశ్చర్యం పొందారు. అంత.

సీ. ఆనందభరితాత్మయై రాజమాత య । కృమలాక్షిః బ్రీతితోః గౌగిలించి
కొని, 'తల్లి! నీవు నా కూతుర; వేను నీ । జననియుఁ బేర్చి దశార్ణరాజ
తనయల; మదియు విదర్భేశు సతి యయ్యె; । నే వీరబాహున కింతి నైతి'
ననిన నయ్యవ్వకు నతివినయంబుతో । నలుదేవి మ్రొక్కి, సునంద నెత్తి

ఆ. కొని, కరంబు నెమ్మిఁ గొన్నిదినంబు లం । దుండి యిట్లు లనియె నొక్కనాఁడు
'దేవి! యిదియు నదియు ధృతి నాకుఁ బుట్టిన । యిండ్లు; కడుసుఖంబ యిందు నందు. 151

ప్రతిపదార్థం: ఆనంద, భరిత+ఆత్మ+ఐ= ఆనందంతో నిండిన ఆత్మకలదై; రాజమాత; ఆ+కమల+అక్షిన్= కమలాల వంటి కన్నులు కలదానిని, దమయంతిని; ప్రీతితోన్= ప్రేమతో; కౌగిలించికొని= ఆలింగనం చేసికొని; తల్లి!= అమ్మా! (దమయంతీ!); నీవు; నా కూతురవు= నా కూతురివే సుమా!; ఏను, నీ, జననియున్= నేనూ నీ తల్లియు; పేర్చి= గౌరవంగా; దశార్ణ, రాజ, తనయలము= దశార్ణ రాజపుత్రికలం; అదియు= నీ తల్లియు; విదర్భేశు, సతి+అయ్యెన్= విదర్భరాజు భార్య అయింది; ఏన్= నేను; వీరబాహునకు+ఇంతిన్+ఐతిన్= వీరబాహుడి భార్యను అయ్యాను; అనినన్= అని చెప్పగా, ఆ+అవ్వకున్= ఆ సతికి; అతి, వినయంబుతోన్= మిక్కిలి అణకువతో; నలుదేవి= నలుడియొక్క భార్య (దమయంతి); మ్రొక్కి= నమస్కరించి; సునందన్+ఎత్తికొని= సునందను లేవదీసి; కరంబు, నెమ్మిన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; కొన్ని, దినంబులు= కొన్నినాళ్ళు; అందు+ఉండి= అచట ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒక దినం; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది; దేవి!= రాజమాతా!; ఇదియున్= ఈ వీరబాహుపురం; అదియు= విదర్భయు; ధృతిన్= స్థిరంగా; నాకున్+పుట్టిన+ఇండ్లు= నాకు పుట్టిండ్లే; ఇందున్+అందు= ఇచట, అచట; కడు, సుఖంబు+అ= మిక్కిలి సుఖమే.

తాత్పర్యం: రాజమాత ఆనందంతో నిండిన హృదయంతో దమయంతిని కౌగిలించుకొన్నది. పిమ్మట రాజమాత 'తల్లి! నీవు నా కూతురవే సుమా! నేనూ, నీ తల్లి దశార్ణరాజు పుత్రికలం. నీ తల్లి విదర్భరాజు దేవేరి అయింది. నేను వీరబాహుడి సతిని అయ్యాను'- అని చెప్పగా దమయంతి ఆమె పాదాలకు నమస్కరించింది. తనకు నమస్కరించిన సునందను లేవనెత్తికొని లాలించింది. ఆ విధంగా నలుడిదేవి అయిన దమయంతి అక్కడ కొన్ని దినా లుండి, ఒకనొకనాడు రాజమాతతో 'దేవీ! ఈ పురమూ, విదర్భా నాకు పుట్టిండ్లే. ఇచట, అచట కూడా నాకు సమాన సౌఖ్యమే.

వ. అయినను దల్లిదండ్రుల ననుజుల నాత్మజులం జూడ వేడుక యైనది; విదర్భకుం బోయెద; నానతి' మ్మని
కృతాంజలి యైన దమయంతి నతిస్నేహంబున సుబాహుజనని సుతప్రీషితబలంబుతో సువర్ణమణిమయ
విమానోపమానయానంబున నునిచి పుచ్చిన. 152

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికిని; తల్లి దండ్రులన్= తల్లిని, తండ్రిని; అనుజులన్= సోదరులను; ఆత్మజులన్= కన్నబిడ్డలను; చూడ, వేడుక+ఐనది= చూడటానికి కుతూహలమైనది; విదర్భకున్+సోయెదన్= విదర్భకు వెళ్ళుతాను; ఆనతి+ఇమ్ము= అనుజ్ఞ దయచేయుము; అని; కృత+అంజలి+ఐన= నమస్కృతి చేసినదైన; దమయంతిన్; అతి, స్నేహంబునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; సుబాహు, జనని= సుబాహుడి యొక్క తల్లి; సుత, ప్రేషిత, బలంబుతోన్= కొడుకు సమకూర్చిన భటులను

తోడిచ్చి; సువర్ణ మణిమయ, విమాన+ఉపమాన, యానంబునన్= బంగారం మణులు పొదగబడిన విమానంతో సరిపోవు వాహనంలో; ఉనిచి పుచ్చినన్= ఎక్కించి పంపగా.

తాత్పర్యం: అయినప్పటికీ తల్లిదండ్రులను, సోదరులను, కన్నబిడ్డలను చూడాలని నాకు అనిపిస్తున్నది. విదర్భకు వెళ్ళుతాను. అనుజ్ఞ దయసేయుము' - అని నమస్కరించిన దమయంతిని మిక్కిలి ప్రీతితో ఆదరించి, రాజమాత తన కొడుకు సమకూర్చిన భటులతో, బంగారుమయమై నిండుగ మణులు పొదిగిన విమానంవంటి రథంపై పంపగా.

దమయంతి నలు నెడఁబాసి విదర్భాపురంబు సేరుట (సం. 3-66-22)

ఉ. భామ విదర్భ కేఁగి తన బంధుజనంబులయొద్ద నుండియుం
గోమలి దేహసౌఖ్యములకున్ వెలియై మలినార్థనస్తమున్
భూమిరజంబు నంగమునఁ బొల్వగుచుండఁగ నుండె జీవిత
స్వామి నిజేశుఁ జూచు దివసంబులఁ గోరుచు సువ్రతంబుతోన్.

153

ప్రతిపదార్థం: భామ=వనిత (దమయంతి); విదర్భకు+ఏఁగి= విదర్భకు వెళ్ళి; తన, బంధు, జనంబుల+ఒద్దన్+ఉండియున్= తన చుట్టల కడ ఉన్నప్పటికిని; కోమలి= సుకుమారి; దేహసౌఖ్యములకున్= శరీర సుఖాలకు; వెలి+ఐ= దూరంగా ఉండి; మలిన+అర్థ, వస్త్రమున్= మాసిన సగం చీరను; భూమి, రజంబున్= పుడమియొక్క దుమ్ము; అంగమునన్= దేహంపై; పొల్పు+అగుచుండఁగన్= ఒప్పుతుండగా; జీవిత, స్వామి, నిజ+ఈశున్= జీవితానికి అధినేత అయిన తన భర్తను; చూచు, దివసంబులన్= చూచే రోజులనే; కోరుచున్= కాంక్షిస్తూ; సువ్రతంబుతోన్= గొప్ప దీక్షతో; ఉండెన్= నివసించింది.

తాత్పర్యం: దమయంతి విదర్భకు వెళ్ళి, బంధువుల ఒద్ద ఉన్నప్పటికిని శరీరసౌఖ్యాలు త్యజించి, మాసిన సగం చీరనే ధరించి, దుమ్ము పేరుకొని పోయినా ఒప్పుతున్న శరీరంతో తన జీవితానికి అధినేత అయిన భర్తను చూచే రోజులకొరకు ఎదురుచూస్తూ దృఢదీక్షతో బ్రతికింది.

వ. ఇట్లు భర్త్యవియోగాతురయై దమయంతి ప్రాణంబు భరియింపనోపక యొక్కనాఁ డేకాంతంబునఁ దన జనని
కిట్లనియె.

154

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; భర్త్య, వియోగ+ఆతుర+ఐ= భర్తయొక్క ఎడబాటుచేత ఏర్పడిన ఉద్వేగం కలదై; దమయంతి; ప్రాణంబు, భరియింపన్+ఓపక= అసువులు భరించలేక; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక దినం; తన, జననికి= తన తల్లికి; ఏకాంతంబునన్= రహస్యంగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భర్తయొక్క ఎడబాటువలన కలిగిన ఉద్వేగంతో దమయంతి అసువులు భరించలేక ఒకానొకదినం రహస్యంగా తల్లితో ఇట్లా చెప్పింది.

క. 'శోకాపనోదిఁ బుణ్య । శ్లోకుని నలు రోయఁ బనుపు శుభచరితుఁ దదా
లోకనవిహీననై పర । లోకకృతావాస నగుదు లోకం బెఱుగన్'.

155

ప్రతిపదార్థం: శోక+అపనోదిన్= దుఃఖం పోకార్చేవాడిని; పుణ్యశ్లోకుని= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడిని; శుభ చరితున్= మంగళకరమైన స్వభావం కలవాడిని; నలున్= నలుడిని; రోయన్+పనుపు= వెదకటానికి పంపుము; తద్+ఆలోకన, విహీనను+ఐ= ఆతడిని చూడటానికి నోచనిదానినై; లోకంబు+ఎఱుగన్= జనులందరికి తెలిసేటట్లుగా; పర, లోక, కృత+ఆవాసన్+అగుదున్= పరలోకంలో చేయబడిన నివాసం కలదానిని అవుతాను.

తాత్పర్యం: 'నా దుఃఖాన్ని పోగొట్టగల పుణ్యచరిత్రుడైన నలుడిని వెదకటానికై పంపుము. ఆతడిని చూడకుంటే నేను బహిరంగంగా ఈ లోకాన్ని వదలి పరలోకానికి వెళ్ళుతాను.'

వ. అనిన నదియును గూఁతు నభిప్రాయంబు భీమున కెఱింగించిన, నాతండు నలుమార్గణంబున ఋజుమార్గులయిన బ్రాహ్మణుల నియోగించినం, దన పతి నన్వేషింప నరుగు బ్రాహ్మణులకు దమయంతి యిట్లనియె. **156**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఆదియును= ఆమెయు; కూఁతున్+అభిప్రాయంబు= పుత్రికయొక్క ఉద్దేశం; భీమునకు= విదర్భరాజుయిన భీముడికి; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; ఆతండు= ఆ భీముడు; నలు, మార్గణంబునన్= నలుడిని వెదకటంలో; ఋజు మార్గులు+అయిన= తిన్నని నడవడి కల; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; నియోగించినన్= పుత్రైంచగా; తన, పతిన్= తన భర్తను; అన్వేషింపన్+అరుగు= వెదకటానికి వెళ్ళే; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, ఆమె తన కూతురి ఉద్దేశాన్ని భీమరాజుకు తెలిపింది. ఆతడు నలుడిని అన్వేషించటానికై సత్రపవర్తన గల బ్రాహ్మణులను నియోగించాడు. తన పతిని వెదకటానికై వెళ్ళే బ్రాహ్మణులతో దమయంతి ఇట్లా చెప్పింది.

ఆ. 'నైషధేశ్వరుండు నలుఁ డిప్పు డసమర్థుఁ । డగుటఁ జేసి తన్ను నన్యు లెఱుగఁ కుండ నుండుఁ; గాన నురుసభాంతరముల । కరిగి యరిగి యిట్లు లనుడు మీరు. **157**

ప్రతిపదార్థం: నైషధ+ఈశ్వరుండు= నిషధ దేశ ప్రజలకు ప్రభువు; నలుఁడు; ఇప్పుడు; అసమర్థుఁడు+అగుటన్+చేసి= సమర్థుడు కాకపోవటంచేత- అంటే తన పదవిని కోలుపోయి నిషధప్రభువుగా లేకుండటంచేత; తన్నున్= తనను; అన్యులు= ఇతరులు; ఎఱుగక+ఉండన్= తెలియకుండ; ఉండున్+కానన్= ఉంటాడు కాబట్టి; ఉరు, సభా+అంతరములకున్= గొప్ప కొలువుకూటాలకు; అరిగి+అరిగి= వెళ్ళి, వెళ్ళి; ఇట్లు+అనుడు= ఇట్లా మీరు చెప్పండి.

తాత్పర్యం: 'నిషధప్రజలకు రాజైన నలుడు ప్రస్తుతం అసమర్థుడు. పదవిని కోలుపోయాడు. కాబట్టి ఇతరులు తనను గుర్తించకుండా అజ్ఞాతవాసం చేస్తూ ఉంటాడు. మీరు పలుదేశాలకు వెళ్ళినపుడు అచటి సభలలో ఈవిధంగా పలకండి.

విశేషం: 'అరిగి యరిగి' అనే ప్రయోగం వలన నలుడిని అన్వేషించటానికి బ్రాహ్మణులు పలు తావులకు వెళ్ళవలసి ఉంటుందన్న సూచన సుస్పష్టం.

- సీ.** 'నిత్యసత్యుండవు; నీ సతి వంచించి । దాని వస్త్రార్థంబు దటిగి నీకు
బరిధానముగఁ జేసి పాడియే పోవంగ? భార్య భర్తవ్యనాఁ బరఁగు ధర్మ
మది మిథ్య యయ్యె నీయందు; నీ కిట్టి ని । ర్థయబుద్ధి జేకొనఁ దగునె? యట్టి
సాద్వికీఁ గరుణఁ బ్రసన్నుండ వగు' మని । యెల్లచోఁ బలికిన నెవ్వడేనిఁ
- ఆ.** బలుకు వడఁగ నోడి ప్రతివచనం బిచ్చు । నతఁడు నలుఁడుగాఁ బ్రయంబుతోడ
నెటిఁగి నన్ను నతని కెటిఁగించి తోడ్కొని । రండు; రానినాఁడు రం డెటిఁగి.'

158

ప్రతిపదార్థం: నిత్యసత్యుండవు= ఎల్లప్పుడు సత్యసంధుడవైన వాడివి; నీ, సతిన్= నీభార్యను; వంచించి= మోసంచేసి; దాని వస్త్ర+అర్థంబు= ఆమె సగం చీరను; తటిగి= చించి; నీకున్, పరిధానముగన్+చేసి= నీకు కట్టుపుట్టంగా చేసికొని; పాడియే పోవంగన్= పోవటం ధర్మమా?; భార్య= పెండ్లాం; భర్తవ్య= భరించబడేది; నాన్+పరఁగు= అనబడేటటువంటి; ధర్మము+అది= ఆ ధర్మం; నీయందు= నీ పట్ల; మిథ్య+అయ్యెన్= అసత్యమయింది; నీకు+ఇట్టి, నిర్ణయ, బుద్ధిన్= నీకు ఇటువంటి దయలేని కఠినవైఖరిని; చేకొనన్+తగునె= స్వీకరించతగునా?; అట్టి, సాద్వికీన్= అటువంటి ఉత్తమురాలికి; కరుణన్= దయతో; ప్రసన్నుడవు+అగుము= అనుగ్రహం కలవాడివి కమ్ము; అని= అంటూ; ఎల్లచోన్= అన్నిచోట్లలో; పలికినన్= ప్రకటించగా; ఎవ్వడు+ఏనిన్= ఎవ్వడైనా; పలుకు+పడఁగన్+ఓడి= మాట పడటానికి ఇష్టపడక; ప్రతివచనంబు+ఇచ్చున్= ఎదురు సమాధానం చెప్పతాడో!; అతఁడు= ఎదురు చెప్పినవాడు; ప్రయంబుతోడన్= ప్రీతితో; నలుండు+కాన్+ఎటిఁగి= నలుడని గుర్తించి; నన్నున్+అతనికి+ఎటిఁగించి= నా విషయం అతడికి తెలిపి; తోడ్కొని రండు= అతడిని ఇచటికి తీసికొనిరండు; రాని, నాఁడు= అతడు ఇచటికి రాకున్నట్లయితే; ఎటిఁగి= తెలిసికొని; రండు= తిరిగిరండు.

తాత్పర్యం: 'నీవు నిత్యసత్యవ్రతుడివి. నీ భార్యను మోసంచేసి ఆమెచీరను సగం చింపి నీవు కట్టుబట్టగా చేసికొని పోవటం న్యాయమా? భరించబడేది భార్య అని కదా ధర్మం. ఆ ధర్మం నీపట్ల అసత్యమైనదిగదా! నీవు ఇటువంటి దయలేని కఠినమైన బుద్ధిని అవలంబించ తగునా? అటువంటి పతివ్రతాశిరోమణి పట్ల అనుగ్రహం చూపుము' - అని అన్ని చోట్ల పలుకండి. ఎవరు ఆ మాటలు విని రోషం చెంది ఎదురు సమాధానం చెప్పతాడో అటువంటివాడిని ప్రయమార నలుడిగా గుర్తించి, అతడికి నా విషయం తెలిపి, ఇచటికి తోడ్కొని రండి. ఒకవేళ అతడు ఇచటికి రాకుంటే అతడిని గుర్తుపెట్టుకొని మీరు తిరిగి రండి'.

- వ.** అని పంచినం, బనిపూని బ్రాహ్మణులు దమయంతి కఠపిన పలుకు లెల్ల సభలం బలికి యెందునుం గానక
వచ్చి; రండుఁ బర్ణాదుం డను బ్రాహ్మణుండు దమయంతి కిట్లనియె; 'నే నయోధ్య కలిగి నీ కఠపిన పలుకు
లెల్ల ఋతుపర్ణసభం బలికిన నొక్క పురుషుండు కుఱుచ చేతులవాఁడు ఋతుపర్ణనొద్ద నూఱుగద్యాణంబుల
జీవితంబువాఁడు శీఘ్రయానకుశలుండు సూద్రత్రయానిపుణుండు విరూపాంగుండు బాహుకుం డను నశ్య
శిక్షకుండు విని, నన్ను నేకతంబ కనుంగొని వెలవెల నగుచు దీర్ఘనిశ్వాసపురస్కరుండై యిట్లనియె. 159

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; పంచినన్= నియోగించగా, పనిపూని= కార్యభారం వహించి; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; దమయంతి, కఠపిన= దమయంతి చెప్పిన; పలుకులు= మాటలు; ఎల్ల, సభలన్, పలికి= అన్ని సభలలో భాషించి; ఎందునున్, కానక, వచ్చిరి= (నలుడిని) ఎచ్చటను చూడలేక తిరిగి వచ్చారు; అందున్= ఆ బ్రాహ్మణులలో; పర్ణాదుండు+అనుబ్రాహ్మణుండు= పర్ణాదుడనే విప్రుడు; దమయంతికి; ఇట్లు+అనియె= ఈవిధంగా చెప్పాడు; ఏను= నేను; అయోధ్యకు; అరిగి= వెళ్ళి; నీ,

కఱపిన, పలుకులు+ఎల్ల= నీవు నేర్చిన మాటలన్నియు; ఋతుపర్ణ, సభన్= ఋతుపర్ణుడి కొలువుకూటంలో; పలికినన్= మాటాడగా; ఒక్క పురుషుండు= ఒక మగవాడు; కుఱుచ చేతులవాడు= పొట్టి చేతులు కలవాడు; ఋతు, పర్ణ+ఒర్ణ= ఋతుపర్ణుడి దగ్గర; నూఱు గద్యాణంబుల, జీవితంబు, వాడు= వందగద్యాణాలను జీతంగా పొందేవాడు; (జీవితంబు అనే పదానికి జీతంబు అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో కానవస్తున్నది. జీవితం యొక్క రూపాంతరమే జీతం); శీఘ్రయాన కుశలుండు= వేగంగా ప్రయాణం చేయటంలో నేర్పరి; సూదక్రియా నిపుణుండు= వంటలు చేయటంలో నేర్పు కలవాడు; విరూప+అంగుండు= వికృతమైన ఆకృతి కలవాడు; బాహుకుండు+అను= బాహుకుడనే పేరుకలవాడు; అశ్వశిక్షకుండు= గుర్రాలకు శిక్షణ ఇచ్చేవాడు; విని= ఆలకించి; నన్నున్+ఏకతంబు+అ, కనుంగొని= నన్ను రహస్యంగా కలిసికొని; వెలువెలన్+అగుచు= తెల్లబోతూ; దీర్ఘనిశ్వాస పురస్కరుండు+ఐ= నిట్టూర్పులు ముందుగా ప్రసరింపచేస్తున్నవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని నియోగించగా, కర్తవ్యభారాన్ని పూని బ్రాహ్మణులు దమయంతి చెప్పిన మాటలు సకల సభలలో పలికి ఎచ్చటనూ నలుడిని కానక తిరిగి వచ్చారు. కాని, వారిలో పర్ణాడు అనే విప్రుడు దమయంతికి ఈ విధంగా చెప్పాడు: నేను అయోధ్యకు వెళ్ళి అచట ఋతుపర్ణుడి సభలో నీవు నేర్చిన మాటలు పలికాను. ఒకడు కురూపి, కురుచ చేతులవాడు, ఋతుపర్ణుడి దగ్గర వంద గద్యాణాల వేతనంతో పనిచేసే సేవకుడు, వంటలు చేయటంలో నేర్పు కలవాడు, వేగంగా ప్రయాణం చేయటంలో నేర్పు కలవాడు, బాహుకుడు అనే గుర్రాల శిక్షకుడు నా మాటలు విని, నన్ను రహస్యంగా కలిసికొని వేడినిట్టూర్పులు వెదజల్లుతూ ఈ విధంగా పలికాడు.

ఆ. 'పురుషునందు దోషపుంజంబు గలిగిన । నెఱిగి యెడ సహించునేని భార్య పురుషునం దభీష్టభోగంబు, దేహాంత । రంబునందు ధర్మరతియుఁ బడయు.' **160**

ప్రతిపదార్థం: పురుషునందు= మగనిలో; దోషపుంజంబు= తప్పులు పెక్కు; కలిగినన్= ఉన్నప్పటికీ; ఎఱిగి= తెలిసికూడ; ఎదన్= హృదయంలో; సహించును+ఏని= ఓర్చుకొన్నట్లయితే; భార్య= ఆపెండ్లం; పురుషునందు= మగడియందు; అభీష్టభోగంబు= తాను కోరుకొన్న సౌఖ్యం; దేహ+అంతరంబు+అందున్= వేరొక జన్మలో; ధర్మరతియున్= ధర్మంపై ప్రీతిని; పడయున్= పొందగలదు.

తాత్పర్యం: మగడియందు తప్పు లుంటే తెలిసి ఉండికూడ సైరించే భార్య ఎప్పటికైనా ఇహలోకంలో భర్త నుండి తాను కోరిన సౌఖ్యం పొందుతుంది. అట్లాగే ఆ పుణ్యంవలన మరుజన్మలో ధర్మంపట్ల ప్రీతిని పొందగలదు.'

వ. అని యొండెద్దియుం బలుకక తన నివాసంబునకుం బోయె' నని చెప్పిన విని, దమయంతి పెద్దయుం బ్రొద్దు చింతించి 'నలుండు గానివాడు ప్రతివచనం బేల యిచ్చు? నింకను వలను గల వారలం బంచి యాతని నిమ్ముగా నెఱుంగవలయు' నని నిజజనని యనుమతంబున సుదేవు రావించి వాని కిట్లనియె. 161

ప్రతిపదార్థం: అని; ఒండు+ఎద్దియున్+పలుకక= వేరే ఏదియు మాట్లాడక; తన నివాసంబునకున్+పోయెన్= తాను నివసించే చోటికి వెళ్ళాడు; అని; చెప్పిన; విని; దమయంతి; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలాసేపు; చింతించి= ఆలోచించి; నలుండు, కాని, వాడు= నలుడు కాక వేరొకడు; ప్రతివచనంబు= సమాధానం; ఏల+ఇచ్చున్?= ఎందుకు ఇస్తాడు?; ఇంకను; వలను+ కలవారలన్+పంచి= వీలైన వారిని పుత్తెంచి; ఆతనిన్= ఆ ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చిన వాడిని; ఇమ్ముగాన్= పరిపూర్ణంగా; ఎఱుంగవలయున్= తెలిసికొనాలి; అని; నిజ, జనని= తన తల్లి; అనుమతంబున= అంగీకృతితో; సుదేవు, రావించి= సుదేవుడిని రప్పించి; వానికి= ఆతడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని మాత్రమే చెప్పి, తదుపరి మౌనం వహించి అతడు తన నివాసానికి వెళ్ళాడు' - అని చెప్పగా విని దమయంతి చాలసేపు ఆలోచించి 'అతడు నలుడు కాని పక్షంలో ఎందుకు ఎదురు సమాధానం చెప్పతాడు? ఇంకను వీలైనవాళ్ళను పంపించి ఆతడి సంగతిని సంపూర్ణంగా తెలిసికొనవలసి ఉన్నది' అని తల్లి అనుమతితో సుదేవుడిని రావించి అతడితో ఇట్లా చెప్పింది.

**క. 'న న్నెఱిగి తెచ్చినట్లు జ | గన్నుతు నలు నెఱిగి తెమ్ము కౌశలమున వి
ద్వన్నుత! సర్వసుగుణసం | పన్నుండవు నీవ బుద్ధి బరికింపంగన్.**

162

ప్రతిపదార్థం: నన్ను+ఎఱిగి, తెచ్చినట్లు= నన్ను గుర్తించి తెచ్చినట్లుగానే; జగత్+నుతున్= జగత్తువేత స్తుతించబడిన; నలున్= నలుడిని; కౌశలమునన్= సామర్థ్యంతో; ఎఱిగి తెమ్ము= గుర్తించి తీసికొని రమ్ము; విద్వత్+నుత!= పండితులవేత కీర్తించబడినవాడా!; బుద్ధిన్+పరికింపంగన్= మెదడుతో ఆలోచించి చూస్తే; నీవు+అ=నీవే; సర్వసుగుణసంపన్నుండవు= సకల సద్గుణాల సంపద కలవాడివి.

తాత్పర్యం: 'విద్వాంసులవేత కీర్తించబడిన ఓ సుదేవా! బుద్ధితో ఆలోచిస్తే నీవే సకల సద్గుణాల సంపద కలవాడివి. నీవు నన్ను గుర్తించి తెచ్చావు కదా! అట్లే లోకులవేత ప్రశంసించబడే నలమహారాజును కూడ వెదకి నేర్చుగ గుర్తించి తీసికొనిరమ్ము.

**క. అరుగు మయోధ్యకు దేశాం | తర విప్రుడవు: రవిప్రతాపోన్నతు ను
త్తరకోసలేంద్రు నుర్వీ | శ్వరుఁ గనఁ జను మనఘు నమరసము ఋతుపర్ణున్.**

163

ప్రతిపదార్థం: దేశ+అంతర, విప్రుడవు+ఐ= మరొకదేశానికి చెందిన బ్రాహ్మణుడివిగా; అయోధ్యకున్= అయోధ్యాపురికి; అరుగుము= వెళ్ళుము; ఉత్తర కోసల+ఇంద్రున్= ఉత్తర కోసల దేశానికి రాజును; ఉర్వీ+ఈశ్వరున్= భూపతిని; రవి, ప్రతాప+ఉన్నతున్= సూర్యుడి వంటి ప్రతాపంచేత గొప్పవాడిని; అనఘున్= పాపరహితుడిని; అమరసమున్= దేవతలవంటివాడిని; ఋతుపర్ణున్= ఋతుపర్ణుడిని; కనన్= చూడటానికి; చను= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ఓ సుదేవా! నీవు అయోధ్యకు విదేశవిప్రుడివలె వెళ్ళుము. వెళ్ళి ఉత్తరకోసలపతి, సూర్యుడి వంటి ప్రతాపంచేత ఉన్నతుడు, పుణ్యాత్ముడు, దేవతలతో సమానుడు అయిన ఋతుపర్ణుడిని దర్శించుము.

విశేషం: ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ సంశోధిత ముద్రిత ప్రతిలో - పై పద్యం ఉత్తరార్థంలో 'ఉత్తరకోసలేశు భాంగాసరినింగను మనఘు నమరసము' అనే పాఠం ఉన్నది. అందులోని 'భాంగాసరి' - అనే పదానికి 'భాంగస్వరి', 'భాంగాసురి'- అనే పాఠభేదాలు కూడ కనబడుతున్నాయి. కాని, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ ప్రతిలో పాఠాంతరంగా ఇవ్వబడిన ప్రస్తుత పాఠం అర్థప్రసన్నతకు తోడ్పడేదైనందున ఇందులో ప్రధానపాఠంగా స్వీకరించటం జరిగింది.

**వ. 'మఱి విదర్భావిభుం డగు భీముండు నలు రోయం బంచి, యెందునుం గానక యింకను దమయంతికిఁ
బునఃస్వయంవరంబు రచియింపంబోయిన, నందులకు భూవలయంబునం గల రాజులెల్లను బోయెద'రని
యతిత్వలతంబుగా ఋతుపర్ణునకుం జెప్పు' మని పంచిన సుదేవుం డయోధ్యానగరంబునకుం బోయి
ఋతుపర్ణుం గాంచి 'విదర్భాపురంబున దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరం బెల్లియె యయ్యెడు' నని చెప్పిన**

విని ఋతుపర్ణుండు బాహుకుం జూచి 'నాకు దమయంతీ స్వయంవరంబుఁ జూడ నొక్క నాటన విదర్శకుం బోవలయు నీ యశ్వశిక్షానైపుణ్యంబుఁ బ్రకాశింపు' మనవుడు 'నట్ల చేయుడు' నని నలుండు దన మనంబున దుఃఖించి. **164**

ప్రతిపదార్థం: మఱి= అదియునుగాక; విదర్శా, విభుండు+అగు= విదర్శ రాజైన; భీముండు= భీముడు; నలున్=నలుడిని; రోయన్+పంచి= వెదకటానికి పుత్రైంచి; ఎందునున్+కానక= ఎచటను అతడు కనిపించక పోవటంచేత; ఇంకను= తదుపరి; దమయంతికిన్= దమయంతి కొరకు; పునః స్వయంవరంబు= తిరిగి స్వయంవరం; రచియింపన్+పోయినన్= ఏర్పాటు చేయటానికి పూనగా; అందులకు= ఆ దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరానికి; భూవలయంబునన్+కల= భూమండలంలో గల; రాజులు+ఎల్లను= రాజులందరును; పోయెదరు= వెళ్ళుతారు; అని= అని చెప్పి; అతి, త్వరితంబుగాన్= మిక్కిలి వేగంగా; ఋతుపర్ణునకున్= ఋతుపర్ణుడికి; చెప్పుము= చెప్పింది; అని= అంటూ; పంచిన= నియోగించగా; సుదేవుండు= సుదేవుడు; అయోధ్యానగరంబునకున్+పోయి= అయోధ్యాపురికి వెళ్ళి; ఋతుపర్ణున్+కాంచి= ఋతుపర్ణుడిని చూచి; విదర్శాపురంబునన్= విదర్శానగరంలో; దమయంతీ, ద్వితీయ, స్వయంవరంబు= దమయంతియొక్క రెండవ స్వయంవరం; ఎల్లియె(ఎల్లి+ఎ)= రేపే; అయ్యెడున్= జరుగుతుంది; అని, చెప్పిన; విని; ఋతుపర్ణుండు; బాహుకున్+చూచి= బాహుకుడిని చూచి; నాకు; దమయంతీ, స్వయంవరంబున్= దమయంతీ స్వయంవరాన్ని; చూడన్= చూడటానికి; ఒక్కనాటను+అ= ఒక్క దినంలోపలే; విదర్శకున్+పోవలయున్= విదర్శకు వెళ్ళాలి; నీ, అశ్వ, శిక్షా, నైపుణ్యంబున్= గుర్రాలను నడిపే నీ నేర్పరితనాన్ని; ప్రకాశింపుము= వెలుగొందజేయుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; అట్ల+చేయుదును+అని= అట్లే చేస్తానని చెప్పి; నలుండు= నలుడు; తన, మనంబునన్= తనమనస్సులో; దుఃఖించి= పరితపించి.

తాత్పర్యం: అంతేగాక, విదర్శప్రభువు భీముడు నలుడిని అన్వేషించటానికై పలుపురిని పుత్రైంచి, ఎక్కడా ఆతడి జాడను తెలియజాలక, దమయంతికి ద్వితీయ స్వయంవరాన్ని ఏర్పాటు చేశాడనిన్నీ, అందుకు భూమండలంలోని రాజులందరూ వస్తున్నారనిన్నీ మిక్కిలి శీఘ్రంగా ఋతుపర్ణుడికి చెప్పుము'- అని దమయంతి చెప్పి పంపించింది. సుదేవుడు అంతట అయోధ్యాపురి చేరి ఋతుపర్ణుడిని సందర్శించి విదర్శానగరాన దమయంతీ ద్వితీయస్వయంవరం మరునాడు జరుగుతుందని చెప్పాడు. ఋతుపర్ణుడు అంతట బాహుకుడిని పిలిచి 'నాకు దమయంతీ స్వయంవరం చూడాలని ఉన్నది. అయితే, ఒక దినంలో మనం విదర్శ చేరవలసి ఉన్నది. నీ అశ్వశిక్షా చాతుర్యం వెలుగొందజేయుము' అని చెప్పగా బాహుకుడు అట్లాగే చేస్తానని చెప్పి, తన మనస్సులో మిక్కిలి పరితపించాడు.

ఆ. 'అడవిఁ దన్నుఁ బాసి యరిగిన నలిగి కా । కున్నె యిట్లు సేయ నువిద గడఁగి; నెట్లయేనిఁ గూర్చు రింతులు మా కని । విశ్వసించువారు వెడఁగు లెండు. **165**

ప్రతిపదార్థం: అడవిన్= అడవిలో; తన్నున్+పాసి+అరిగినన్= తనను ఎడబాసి వెళ్ళటంచేత; అలిగి, కాకున్నె= కోపించుకొనటం వల్లనే కదా!; ఉవిద= ఇంతి (దమయంతి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; (అంటే రెండవ స్వయంవరానికి పాల్పడటం); చేయన్= చేయటానికి; కడఁగెన్= పూనింది; ఎట్లు+అ+ఏనిన్= ఏవిధంగానైనను; ఇంతులు= ఆడువారు; మాకు= మమ్ము; కూర్చురు= ప్రేమిస్తూ ఉంటారు; అని; విశ్వసించువారు= నమ్మేవారు; ఎందున్= ఎచటనైనను; వెడఁగులు= వెరివారు (వివేకం లేనివారు).

తాత్పర్యం: 'అనాడు అడవిలో ఎడబాసి వెళ్ళాను- అనే కదా ఆమె నాపై కోపం పూనింది. లేకుంటే ఈ విధంగా మళ్ళీ రెండవస్వయంవరానికి పూనుకొంటుందా? తా మేమి చేసినా తమనే వనితలు ప్రేమిస్తూ ఉంటారని నమ్మే పురుషులు అవివేకులు'.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ఇది దమయంతిని గురించిన నలుడి అనుభూతి. దాన్ని నలుడు పురుషలోకానికి స్త్రీ జాతికి అన్వయించాడు. దమయంతి ఇంగితజ్ఞానం అద్భుతమైనది. ఆత్మాభిమానధురంధరుడైన నలుడి హృదయాన్ని కదలించగల శక్తి ద్వితీయ స్వయంవరవార్తకు మాత్రమే కలదని గుర్తించిన ఇంగితజ్ఞురాలు దమయంతి.

ఆ. సాధ్వి నాకు గూర్చు సంతతి గలయది । చెలువ యిట్లు లేల చేయు? నైన

నెఱుగవలయు దీని నే ఋతుపర్ణతోఁ । బోదు' నని నలుండు బుద్ధిఁ దలఁచి.

166

ప్రతిపదార్థం: సాధ్వి= సతీమణి అయిన దమయంతి; నాకున్+కూర్చు, సంతతి, కల+అది= నాపై అనురాగం గల బిడ్డలు కలది; చెలువ= మగువ (దమయంతి); ఇట్లు+ఏల, చేయున్= ఈ విధంగా ఎందుకు చేస్తుంది? (అంటే ఎందుకు రెండవ స్వయంవరానికి పాల్పడుతుంది?); ఐనన్= అయినప్పటికిని; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; ఎఱుగవలయున్= అరసి తెలిసికోవలసి ఉన్నది; ఏన్= నేను; ఋతుపర్ణతోన్+పోదున్= ఋతుపర్ణడితో వెళ్ళుతాను; అని= అంటూ; నలుండు= నలుడు; బుద్ధిన్= మనస్సులో; తలఁచి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం: నలుడు తనలో తాను ఇట్లా తర్కించుకొన్నాడు- 'దమయంతి పతివ్రతాతిలకం. నాపట్ల అనురాగం గల బిడ్డలు ఉన్నారు ఆమెకు! ఆమె ఈ విధంగా రెండవ స్వయంవరానికి పాల్పడుతుందా? ఇది పరిశీలించవలసిన అంశం. కాబట్టి, నేను ఋతుపర్ణడితో విదర్భకు వెళ్ళి సర్వం తెలుసుకొని వస్తాను.

వ. తొల్లి వార్షియుండు దెచ్చిన తన రథంబునందు నిజహాయంబుల నాలక్ష్మమాణ శుభలక్షణంబులు మనోవాయు వేగంబులు నైన వానిం బూన్చి కొని వచ్చిన, ఋతుపర్ణం డా రథంబెక్కునప్పుడు హాయంబులు మ్రొగ్గినం జూచి 'యప్పేదగుఱ్ఱంబు లతిదూరం బెట్లు పోవనోపు? నొండు గుఱ్ఱంబులం బూన్చు' మనిన బాహుకుం డిట్లనియె.

167

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= మునుపు; వార్షియుండు= వార్షియుడు (నలుడి సారథిగా పని చేసినవాడు, ప్రస్తుతం ఋతుపర్ణడి కొలువులో కుదురుకొన్నవాడు); దెచ్చిన= తీసికొని వచ్చిన; తన రథంబునందు= తనతేరుకు; ఆలక్ష్మమాణ, శుభలక్షణంబులు= మంచి లక్షణాలు కలిగి ఒప్పుతున్నట్టివి; మనన్+వాయు, వేగంబులు= మనోవేగం, వాయువేగం కలిగినట్టివి; ఐనవానిన్= అయినవాటిని; నిజ హాయంబులన్= తన గుర్రాలను; పూన్చి కొని వచ్చిన= రథానికి కట్టుకొని రాగా; ఋతుపర్ణండు; ఆ, రథంబు+ఎక్కునప్పుడు= ఆ తేరును అధిరోహించేటప్పుడు; హాయంబులు= గుర్రాలు; మ్రొగ్గినన్+చూచి= కొంచెం వంగటం గమనించి; ఆ+పేద, గుఱ్ఱంబులు= ఆ బడుగు గుర్రాలు; అతి దూరంబు= ఎక్కువ దూరం; ఎట్లు, పోవన్+ఓపున్?= ఏవిధంగా పోజాలుతాయి?; ఒండు, గుఱ్ఱంబులన్+పూన్చుము= వేరు గుర్రాలు తెచ్చి రథానికి కట్టుము; అనినన్= అని అనగా బాహుకుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

తాత్పర్యం: బాహుకుడు (నలుడు) ఇదివరలో వార్షియుడు అయోధ్యకు తెచ్చి ఉంచిన తన రథానికి, మనోవేగం, వాయువేగం, సమస్త శుభలక్షణాలు గల తన గుర్రాలను కట్టి రథాన్ని తెచ్చాడు. ఋతుపర్ణడు ఆ రథాన్ని ఎక్కుతుండగా ఆ గుర్రాలు కొంచెం క్రిందికి మొగ్గాయి. ఋతుపర్ణడు అది చూచి బాహుకుడితో 'ఈ బడుగు గుర్రాలు అంతదూరం ఎట్లా పోగలుగుతాయి? వేరే గుర్రాలను పూన్చుము' అని అడగించాడు. అప్పుడు బాహుకుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'అవనీశ! యీ హయంబులు | పవనగతిం బఱచుఁ బ్రొద్దువడకుండఁగ నేఁ
డ విదర్భకు' ననవుడు విని | కువలయపతి మెచ్చి బాహుకున కి ట్లనియెన్.

168

ప్రతిపదార్థం: అవనీ+ఈశ! భూమికి ఈశ్వరుడివంటివాడా, అంటే-ఓ మహారాజా!; ఈ హయంబులు= ఈ గుర్రాలు; నేఁడు+అ= ఈ దినాననే; విదర్భకున్= విదర్భా పట్టణానికి; ప్రొద్దు+పడకుండఁగన్= సూర్యాస్తమయం కాకుండానే; పవనగతిన్= వాయువేగంతో; పఱచున్= పరుగెత్తుతాయి; అనవుడు= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; కువలయపతి= భూభర్త అయిన మహారాజు; మెచ్చి= అభినందించి; బాహుకునకున్= బాహుకుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఈ గుర్రాలు వాయువేగంతో పరుగెత్తుతాయి. ప్రొద్దు క్రుంకే లోపలే విదర్భకు చేరేటట్లు చేస్తాయి'- అని బాహుకుడు అన్నాడు. అతడి మాటలకు మెచ్చుకొని ఋతుపర్ణుడు ఇట్లా పలికాడు.

వ. 'అట్లయిన నీ హయతత్త్వకౌశలం బెఱింగి నీకు నభిమతం బొనరింతు' నని రథం బెక్కి బాహుక వార్షిష్ఠ్యం సహితుం డయి యరుగువారు.

169

తాత్పర్యం: 'ఆ విధంగా నేడే ప్రొద్దుక్రుంకే లోపల విదర్భ చేరగలిగితే నీకు గుర్రాల స్వభావం తెలిసికోవటంలో, వాటికి శిక్షనివ్వటంలో ఉండే నైపుణ్యాన్ని గుర్తించి నీవుకోరింది ఇస్తాను' అని చెప్పి బాహుకుడితో వార్షిష్ఠ్యుడితో కలిసి ఋతుపర్ణుడు పయనించాడు.

మధ్యాహ్నం.

ఎదురను దవ్వలఁ జూచిన పాడవు లెల్లఁ దత్క్షణము

కదియఁగా, నవ్వి యెంతయును దవ్వయి కనఁబడఁ బిఱుఁడ

'నిది దినేశ్వరు రథమో! యనూరుఁడో! యితఁ' డంచు నవుడు

హృదయమునను గడు విస్మయం బందె నిక్షాకుకులుఁడు.

170

ప్రతిపదార్థం: ఎదురను= ఎదురుగా; దవ్వలన్= దూరంగా; చూచిన= కనిపించిన; పాడవులు+ఎల్లన్= రూపాలన్నీ; (తద్,) క్షణము+అ= ఆ క్షణంలోనే; కదియఁగాన్= సమీపించగా; అవ్వి= అవి; ఎంతయును; దవ్వ+అయి= దూరమై; పిఱుఁడన్= వెనుకగా; కనన్+పడన్= కనిపించగా; ఇది= ఈ తేరు; దిన+ఈశ్వరు= సూర్యుడియొక్క; రథమో= తేరో?; ఇతఁడు= ఈ బాహుకుడు; అనూరుఁడో= సూర్యుడి రథసారథి అయిన అనూరుడో?; అంచున్= అంటూ; అప్పుడు; హృదయమునను= మనస్సులో; నిక్షాకు, కులుఁడు= ఇక్షాకుకులంలో పుట్టిన ఋతుపర్ణుడు; కడు= మిక్కిలి; విస్మయంబు+అందెన్= ఆశ్చర్యం పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఎదురుగా సుదూరంలో కనిపించిన రూపాలు ఆ క్షణంలోనే దగ్గరగా కనిపించి, వెనువెంటనే వెనుకగా మిక్కిలి దూరంలో కనిపించేవి. ఋతుపర్ణుడు 'ఇది సూర్యుడి రథమా? ఈ రథసారథి బాహుకుడా, అనూరుడా?' అని తన మనస్సులో మిక్కిలి ఆశ్చర్యం పొందాడు.

విశేషం: ఇది రథవేగవర్ణనం. దీనిని కాళిదాసమహాకవి వ్రాసిన అభిజ్ఞానశాకుంతలంలోని రథవేగవర్ణనతో సరిపోల్చి చూడండి. వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

వ. వార్షియుండును బాహుకురథంబు గడపునేర్చున కచ్చెరువడి యాత్మగతంబున. 171

తాత్పర్యం: వార్షియుండు కూడా బాహుకుడు రథాన్ని నడిపే నైపుణ్యానికి ఆశ్చర్యపడి, మనస్సులో (ఇట్లా అనుకొన్నాడు)

క. 'ఈతండు శాలిహోత్రుడో! మాతలియో! నలుండో యొరులు మానవులు జవో పేతముగ నిట్లు రథహయ । నీతి యెఱుంగుదురె? ధారుణీవలయమునన్. 172

ప్రతిపదార్థం: ఈతండు= ఈ బాహుకుడు; శాలిహోత్రుడో= అశ్వశాస్త్ర రచయితయైన శాలిహోత్ర మహర్షియో; మాతలియో!= దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలియో!; నలుండో!; మానవులు, ఒరులు= మానవులు ఇంకెవ్వరు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; జవ+ఉపేతముగన్= వెగంతో కూడినట్లు; రథ, హయనీతి= తేరులయొక్క, గుర్రాలయొక్క స్వభావపాటవ పద్ధతులు; ధారుణీ; వలయమునన్= భూమండలంలో; ఎఱుంగుదురె?= తెలిసి ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: 'ఈ బాహుకుడు అశ్వశాస్త్రకర్తయైన శాలిహోత్ర మునీంద్రుడా? దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలియా? లేక నలుడా? తదితర మానవులు ఇంత శక్తిమంతంగా ఈ భూలోకంలో రథాలను గురించిన, గుర్రాలను గురించిన దర్శనజ్ఞానం కలవారు ఉన్నారా?

వ. వయోవిద్యావైభవంబుల నితండు నలుంబోలియు వికృతరూపధరుం డయిన కారణం బేమియె? మహాపురుషులు దైవనియుక్తులై ప్రచ్ఛన్నవృత్తి నుండుదురు; వారి నెఱుంగంబోలునె? యనుచుఁ జనునప్పుడు ఋతుపర్ణుండు దన యుత్తరీయంబు జారి భూతలంబువయిం బడిన మలంగి చూచి 'బాహుకా! వార్షియుండు వోయి యుత్తరీయంబు దెచ్చునంతకు రథగమనం జించుక మందంబు సేయు' మనిన బాహుకుండును 'నయ్యా! నీ యుత్తరీయంబు వడినయెడ యిచ్చోటికి నొక్క యోజనంబు గలదు; దాని వార్షియుం డెట్లు దే నేర్చు?' నని రథగమనవేగమాహాత్మ్యంబు సెప్పుచు ననేకదేశంబులు గడచి చని యొక్క యెడ నగణ్యపర్ణఫలశాఖాలంకృతంబైన విభీతకవృక్షంబు గని; రంత ఋతుపర్ణుండు బాహుకున కిట్లనియె. 173

ప్రతిపదార్థం: వయో, విద్యా వైభవంబులన్= వయస్సుకు, జ్ఞాన నైపుణ్యానికి సంబంధించిన గొప్పతనంలో; ఇతండు= ఈ బాహుకుడు; నలున్+పోలియు= నలుడిని పోలి ఉన్నప్పటికీ; వికృత, రూప, ధరుండు+జన= వికారరూపాన్ని ధరించినవాడు కావటానికి; కారణంబు+ఏమియె= హేతువు ఏమై ఉండవచ్చునో?; మహాపురుషులు= గొప్పవారు; దైవ, నియుక్తులు+ఐ= దైవంచేత నియమించబడినవారై; ప్రచ్ఛన్నవృత్తిన్= అజ్ఞాతవర్తనంతో; ఉండుదురు= ఉంటారు; వారిన్= అటువంటివారిని (అంటే అజ్ఞాతరూపంలో ఉన్నవారిని); ఎఱుంగన్+పోలునె= తెలిసికొనటానికి వీలవుతుందా?; అనుచున్= అని తలస్తూ; చనునప్పుడు= వెళ్ళేటప్పుడు; ఋతుపర్ణుండు; తన+ఉత్తరీయంబు= తన పైవలన; జారి= క్రిందకి ఒరిగి; భూతలంబు, పయిన్+పడిన= భూమిపై పడగా; మలంగి= వెనుకకు తిరిగి; చూచి= అరసి; బాహుకా= ఓ బాహుకా!; వార్షియుండు+పోయి= వార్షియుండు వెళ్ళి; ఉత్తరీయంబు= పై వస్త్రం; తెచ్చునంతకు= తీసుకొని వచ్చేవరకు; రథగమనంబు= రథం వెళ్ళటం; ఇంచుక= కొంచెం; మందంబు+చేయుము= తగ్గించుము; అనిన= అని చెప్పగా; బాహుకుండును= బాహుకుడును; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీ+ఉత్తరీయంబు= నీ పైపుట్టం; పడిన+ఎడ= పడినచోటు; ఈ+చోటికిన్= ఇచటికి; ఒక్క యోజనంబు= ఒక ఆమడదూరం; కలదు; దాని= ఆ ఉత్తరీయాన్ని; వార్షియుండు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; తేనేర్చును= తీసికొని రాగలదా?; అని=

అని చెప్పి; రథ, గమన, వేగ, మాహాత్మ్యంబు+చెప్పుచున్= రథం వెళ్ళే వేగంయొక్క గొప్పతనాన్ని గురించి చెప్పుతూ; అనేక, దేశంబులు= పెక్కుదేశాలు; కడచి= దాటి; చని= వెళ్ళి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; అగణ్య, పర్ణ, ఫల, శాఖా+అలంకృతంబు+అయిన= లెక్కకు మిక్కిలి అయిన ఆకులతో, పండ్లతో, కొమ్మలతో అలంకరించబడిన; విభీతక, వృక్షంబున్+కనిరి= విభీతకమనే చెట్టును చూశారు (విభీతకవృక్షము= తాండ్రచెట్టు); అంతన్= అంతట; ఋతుపర్ణుండు; బాహుకునకు= బాహుకుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ బాహుకుడు వయస్సుకు, చదువుకు సంబంధించిన గొప్పతనంలో నలుడికి సమానుడే! అయితే ఆకారంలో పోలిక లేదుగదా! రూపం మారటానికి వేరే కారణం ఏదైనా ఉన్నదా? మహాపురుషులు కారణాంతరాల చేత మారురూపంలో ఇతరులకు తెలియ రాకుండా ఉండటం కద్దు. వారిని గుర్తుపట్టటం కష్టం కదా!- అని వారోష్ణేయుడు తన మనస్సులో తర్కించుకొంటుండగా, ఋతుపర్ణుడి ఉత్తరీయం జారి నేలపై పడింది. అంతట ఋతుపర్ణుడు 'బాహుకా! రథం ఇంచుక ఆపు! వారోష్ణేయుడు దిగి నేలపై పడ్డ నా ఉత్తరీయం తెస్తాడు'- అని అన్నాడు. అంతట బాహుకుడు 'మహారాజా! నీ ఉత్తరీయం పడిపోయిన చోటు ఇచటికి ఇప్పుడు ఒక ఆమడ దూరంలో ఉన్నది. (అంటే రథం కొన్ని నిమేషాలలో మిక్కిలి వేగంగా యోజనదూరం పయనించింది). ఇక వారోష్ణేయుడు అంతదూరం పాదచారి అయి వెళ్ళి ఎట్లా ఆ వస్త్రాన్ని తేగలడు?'- అని బదులు పలికి రథం పోతున్న వేగంయొక్క మహిమను నిరూపించి చెప్పాడు. అటువంటి వేగంతో రథం పయనించి పెక్కు దేశాలను దాటి వెళ్ళింది. ఒకచోట దారిలో ఒక పెద్ద విభీతకవృక్షం (తాండ్రచెట్టు) దట్టమైన ఆకులతో, లెక్కింప నలవికాని రెమ్మలతో, కొమ్మలతో పండ్లతో కన్పించింది. అప్పుడు ఋతుపర్ణుడు బాహుకుడితో ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'ఎల్లవారు నెఱుగ రెల్లవానిని: భిన్న, విషయు లెల్లవారు విద్యలందుః

దొలగ కే నెఱుంగుదును దృష్టిమాత్రన | సకల మైన వస్తుచయముసంఖ్య.

174

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారున్= అందరు; ఎల్లవానిని= సమస్తమైన అంశాలను; ఎఱుగరు= తెలియజాలరు; విద్యలందున్= జ్ఞాననైపుణ్యాలలో; ఎల్లవారు= అందరు; భిన్న విషయులు= వేరువేరు విషయాలలో నేర్పరులు; తొలగక= తప్పకుండా; దృష్టి మాత్రన= చూపుతో మాత్రమే; సకలము+ఐన= సమస్తమైన; వస్తు, చయము, సంఖ్య= వస్తు సమూహాల లెక్క; ఏను= నేను; ఎఱుంగుదును= తెలిసికొనగలను.

తాత్పర్యం: 'అందరికి అన్ని విషయాలు తెలియవు కదా! జ్ఞాన నైపుణ్యాలలో అందరు వేరు వేరు విషయాలలో గొప్పవారు. నేను చూచినంత మాత్రంతోనే అన్ని వస్తుసమూహాలకు సంబంధించిన సంఖ్యను తప్పిపోకుండా లెక్కకట్టి చెప్పగలను.

విశేషం: సంస్కృతంలోని - "ముఖే ముఖే సరస్వతీ" అనే లోకోక్తిని పై పద్యంలోని ప్రథమ ఖండానికి సారసంగ్రహంగా ఎన్నవచ్చును. ఒక్కొక్కరికి ఒక్కొక్క ప్రజ్ఞ ఉంటుంది. ఎవరున్నా సర్వజ్ఞులు కారు. ఈ సందర్భంలో సంస్కృతభారతంలో ఈ శ్లోకం ఉంది: "సర్వః సర్వం న జానాతి సర్వజ్ఞో నాస్తి కశ్చనః, నైకత్ర పరినిష్ఠాస్తి జ్ఞానస్య పురుషే క్వచిత్||" నలోపాఖ్యానం 'ఇతివృత్తం'గా ఎన్నితే అది నిరుపమానమైన కథ. అందులో కథాశిల్పం మాత్రమే కాక ఎన్నో అంతరాధాలు హృదయంగమంగా నిక్షిప్తాలు. నలుడు రథసారథ్యంలో నిపుణుడు. ఋతుపర్ణుడు గణితశాస్త్రప్రవీణుడు.

వ. ఇవ్వితకంబున ఫల పర్ణ సముదాయ సంఖ్యః జెప్పెద విను; మీ రెండు శాఖలం గల పర్ణ ఫలంబులు పదివేలు నొక్కండు; దక్కీన శాఖలం గల యవి రెండువేలుం దొంబదే; ననిన బాహుకుండు విని 'వీని నెన్నికాని నిశ్చయింప నేర' నని తన రథంబు నిలిపి యా వృక్షం బాక్షణంబ యురలం ద్రోచి యయ్యె శాఖలం గల యాకులు పండులు నెన్నిన ఋతుపర్ణండు సెప్పినయన్ని యయిన నచ్చెరువడి, 'యివ్విత్య నాకు నుపదేశింపవలయు' నని యడిగిన ఋతుపర్ణం డిట్లనియె. 175

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విభీతకంబునన్= ఈ తాండ్రచెట్టులో; ఫల, పర్ణ, సముదాయ సంఖ్యన్= పండ్లు, ఆకులు వెరసి మొత్తం సంఖ్యను; చెప్పెదన్= చెప్పతాను; విను= వినుము; ఈ రెండు శాఖలన్+కల= ఈ రెండు కొమ్మలలో ఉండే; పర్ణఫలంబులు= ఆకులు, పండ్లు; పదివేలున్+ఒక్కండు= పదివేల ఒకటి; తక్కిన, శాఖలన్+కల+అవి= మిగిలిన కొమ్మలలో కలవి; రెండు వేలున్+తొంబది+ఏను+అనినన్= రెండువేల తొంబదిఅయిదు అని చెప్పగా; బాహుకుండు= బాహుకుడు; విని= ఆలకించి; వీనిన్+ఎన్నికాని= వీటిని లెక్కపెట్టికాని; నిశ్చయింపనేరను+అని= నిర్ణయించజాలనని పల్కి; తన రథంబు, నిలిపి= తన తేరు ఆపి; ఆ వృక్షంబు= ఆ చెట్టును; ఆ క్షణంబు+అ= వెంటనే; ఉరలన్+(త్రోచి)= క్రింద పడెట్లు త్రోసి; అయ్యె, శాఖలన్+కల= ఆయా కొమ్మలలో ఉండే; ఆకులు, పండులున్; ఎన్నినన్= లెక్కపెట్టగా; ఋతుపర్ణండు; చెప్పిన+ అన్ని+ అయినన్= చెప్పినట్లే అన్నియేఉండగా; అచ్చెరువు+పడి= ఆశ్చర్యంపొంది; ఈ+విద్య; నాకున్= నాకు కూడ; ఉపదేశింప వలయును+అని; అడిగినన్= అర్థించగా; ఋతుపర్ణండు= ఋతుపర్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విభీతకంబునలో ఉండే పండ్లు, ఆకులు మొత్తం లెక్కచెప్పతాను వినండి. ఈ రెండు కొమ్మలలోను గల ఆకులు, పండ్లు కలిసి పదివేల ఒకటి. తక్కిన కొమ్మలలో కలవి రెండువేల తొంబదిఅయిదు'. అప్పుడు బాహుకుడు వీటిని లెక్కపెట్టితే కాని నిజమని నిశ్చయించజాలనని పలికి, తన రథాన్ని ఆపి, ఆ క్షణమే ఆ వృక్షాన్ని క్రింద పడద్రోసి ఆయా కొమ్మలలో ఉండే ఆకులు, పండ్లు లెక్కపెట్టగా, ఋతుపర్ణుడు చెప్పిన సంఖ్యలతో సరిపోయాయి. బాహుకుడు ఋతుపర్ణుడి ప్రజ్ఞకు ఆశ్చర్యపోయి ఆ విద్యను తనకు ఉపదేశించుమని ప్రార్థించాడు. అంత అతడికి ఋతుపర్ణుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. 'ఇది యక్షహృదయ మనగా । విదితం బగు విద్య; దీని విద్యుక్తముగా

మది నెఱుగు నరుండు సంఖ్యా । విదుః డగు దుష్కృతకళంకవిషముక్తుః డగున్.

176

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ ప్రజ్ఞ; అక్ష హృదయము; అనన్+కాన్= అని చెప్పబడుతూ; విదితంబు+అగు, విద్య= తెలియబడినదైన జ్ఞాననైపుణ్యం; దీనిన్= ఈ విద్యను; విధి+ఉక్తముగా= విధులందు చెప్పబడినట్లుగా (అంటే శాస్త్రసూత్రవిధులలో నిర్దేశించబడినట్లుగా); మదిన్= మనస్సులో; ఎఱుగు నరుండు= తెలిసే మనుజుడు; సంఖ్యావిదుః+అగు= సంఖ్యల ఆంతర్యం తెలిసినవాడు అవుతాడు; దుష్కృత, కళంక, విషముక్తుడు+అగున్= పాపాలనుండి, చెడుగుణాలనుండి, విషాలనుండి తొలగినవాడు అవుతాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇది అక్షహృదయం అని ప్రసిద్ధికెక్కిన విద్య, దీన్ని శాస్త్రీయంగా అభ్యసించిన మనుజుడు సంఖ్యావేత్త అవుతాడు. అతడు పాపాలనుండి, దుర్గుణాలనుండి, విషంనుండి విముక్తి పొందుతాడు.

చ. సకలగుణప్రసిద్ధుఁ డగు సర్వహితుం డగుఁ జూవె! యంచు బా
హుకునకుఁ బ్రీతితోడ విధియుక్తముగా నుపదేశ మిచ్చె న
త్యకుటిలబుద్ధి నక్షహృదయంబుఁ గరంబు రయంబుతో విద
ర్భకుఁ జను వేడ్కజేసి ఋతుపర్ణుఁడు పూర్ణమనఃప్రసన్నుడై.

177

ప్రతిపదార్థం: సకల, గుణ, ప్రసిద్ధుఁడు+అగు= అన్ని మంచి లక్షణాలు కలవాడయి; సర్వహితుండు+అగున్+చూవె, అంచున్= అందరికిని మేలు చేకూర్చేవాడు అవుతాడు సుమా అంటూ; అతి+అకుటిల, బుద్ధిన్= మిక్కిలి వంకరకాని మనస్సుతో అంటే సరళమైన బుద్ధితో; కరంబు= మిక్కిలి; రయంబుతోన్= త్వరగా; విదర్భకున్+చను= విదర్భకు పోయే; వేడ్కన్+చేసి= కుతూహలం చేత; ఋతుపర్ణుఁడు; పూర్ణ, మనన్+ప్రసన్నుఁడు+ఐ= నిండు మనస్సుతో అనుకూలుడై; అక్షహృదయంబున్= అక్షహృదయం అనే గణితవిద్యను; ప్రీతితోడన్= సంతోషంతో; బాహుకునకున్; విధియుక్తముగాన్= శాస్త్రీయంగా; ఉపదేశము+ఇచ్చెన్= ప్రబోధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ విద్యను పొందిన వ్యక్తి సకల గుణప్రసిద్ధుడై, విశ్వశ్రేయస్సును ఒనగూర్చేవాడు కాగలడు సుమా!' అని అంటూ ఋతుపర్ణమహారాజు మిక్కిలి ప్రసన్నుడై, నిండు హృదయంతో, త్వరితంగా విదర్భకు వెళ్ళవలెననే కుతూహలంతో, సంప్రీతితో బాహుకుడికి అక్షహృదయం అనే గణితవిద్యను శాస్త్రీయంగా ఉపదేశించాడు.

విశేషం: ఇందులో విద్యయొక్క పరమార్థం వినరించబడింది. విశ్వశ్రేయం, సర్వగుణ పరిపూర్ణమైన యశస్సు- విద్యాదర్శాలు. విద్య శాస్త్రీయంగా ఉపదేశించబడాలి. గురువుకు ఉండవలసిన లక్షణాలు: కౌటిల్యం ఏ మాత్రం లేని సరళబుద్ధి, శిష్యుడిపై వాత్సల్యం.

చ. ఇట్లు నలుండు ఋతుపర్ణువలన నక్షహృదయంబు వడసి సంతుష్టుండై 'నీకు నశ్వహృదయం బిచ్చెదఁ
బరిగ్రహింపు' మనిన ఋతుపర్ణుం 'డట్ల చేయుదు, నది యంతకు నీయంద యుండనిమ్ము; నా వలసినప్పుడు
గొందు' ననియె; నంత నయ్యక్షహృదయ సామర్థ్యంబున నప్పుడు.

178

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; నలుండు; ఋతుపర్ణువలనన్= ఋతుపర్ణుడినుండి; అక్షహృదయంబు= అక్షహృదయం అనే విద్య; వడసి= పొంది; సంతుష్టుండు+ఐ= తనివించెదినవాడై; నీకున్; అశ్వహృదయంబు= అశ్వహృదయమనే విద్యను; ఇచ్చెదన్= ఉపదేశిస్తాను; పరిగ్రహింపుము= పుచ్చుకొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఋతుపర్ణుండు; అట్ల, చేయుదున్= ఆ రీతిగానే చేయగలను; అది= ఆ విద్య; అంతకున్= అంతవరకు, అంటే నేను పరిగ్రహించేవరకు; నీయందు+అ= నీ ఒద్దనే; ఉండనిమ్ము= ఉంచుము; నా వలసినప్పుడు= నాకు కావలసినప్పుడు; కొందున్= గ్రహించగలను; అనియెన్= అని చెప్పాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ+అక్షహృదయ, సామర్థ్యంబునన్= ఆ అక్షహృదయవిద్యయొక్క శక్తివలన; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నలుడు ఋతుపర్ణుడివలన అక్షహృదయవిద్య సంపాదించి మిక్కిలి సంతృప్తి చెందాడు. అంత బాహుకుడు ఋతుపర్ణుడితో 'నీకు అశ్వహృదయాన్ని ఉపదేశిస్తాను; పరిగ్రహించు' మని చెప్పగా ఋతుపర్ణుడు 'అట్లే పరిగ్రహిస్తాను. ఆ విద్య అంతవరకు నీ దగ్గరే ఉండనిమ్ము. నాకు అవసరమైనప్పుడు స్వీకరిస్తాను' - అని బదులు పలికాడు. పిదప ఆ అక్షహృదయమనే విద్యామహిమవలన అప్పుడు.

నలుండు గలిచేత విముక్తుం డయి విదర్భకుఁ బోవుట (సం. 3-72-7)

క. నలుఁ డొల్లి యాక్రమించిన । కలి గర్కోటకవిషంబు గ్రక్కుచు నొడలన్

వెలువడి, నలునకు విహితాం । జలియై త న్నెఱుగఁ జెప్పెఁ జంచలుఁ డగుచున్.

179

ప్రతిపదార్థం: నలున్= నలుడిని; తొల్లి= మునుపు; ఆక్రమించిన= ఆవహించిన; కలి= కలిపురుషుడు; ఒడలన్= శరీరం నుండి; కర్కోటక, విషంబు, క్రక్కుచు; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; నలునకు, విహిత+అంజలి+ఐ= నలుడికి నమస్కరించినవాడై; చంచలుఁడు+అగుచున్= వణుకుతూ; తన్ను+ఎఱుగన్+చెప్పెన్= తనను తెలియజేసికొంటూ మాట్లాడాడు.

తాత్పర్యం: మునుపు నలుడిని ఆవహించిన కలిపురుషుడు కర్కోటకుడి విషాన్ని క్రక్కుతూ, నలుడిశరీరంనుండి బయటకు వచ్చి, అతడికి నమస్కరించి, గజగజ వణికిపోతూ తనను తెలియజేసికొన్నాడు.

ఆ. వానిఁ జూచి నలుఁడు డా నల్లి శాప మీ । నున్నఁ, గలి యెఱింగి 'నిన్నుఁ బొంది

యహివిషంబుచేత ననిశంబు దగ్గుండ । నైతి; నింక నాకు నలుగ వలదు.'

180

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= ఆ కలిని; చూచి= కాంచి; నలుఁడు= నలుడు; తాను+అల్లి= తాను కోపించి; శాపము+ఈన్+ఉన్నన్= శాపం ఇవ్వటానికి సిద్ధంగా ఉండటాన్ని; కలి= కలిపురుషుడు; ఎఱింగి= తెలిసికొని; నిన్నున్+పొంది= నిన్ను ఆవహించి; అహి, విషంబుచేతన్= పాముయొక్క విషంచేత; అనిశంబు= ఎల్లప్పుడు; దగ్గుండన్+ఐతిన్= తగులబడిపోయాను; ఇంక= ఇక; నాకున్+అలుగ, వలదు= నామీద ఆగ్రహించవలదు.

తాత్పర్యం: ఆ కలిపురుషుడిని చూచి నలుడు కోపించి, అతడిని శపించటానికి సంసిద్ధుడయ్యాడు. ఆ సంగతి తెలిసికొని కలి 'నిన్ను ఆవహించటంచేత ఎల్లప్పుడు కర్కోటకవిషంచేత తగులబడిపోయాను. ఇంక వేరే దండన ఎందుకు? దయచేసి నాపై ఆగ్రహం విడువము'.

వ. 'నిన్నును నీ చెలువను గీర్తించిన జనంబులు నావలని భయంబు బొరయరు; నాకుం గరుణింపు' మనిన నలుండు గోపం బుడిగెఁ; గలియు నవ్విభీతకవృక్షంబు నాశ్రయించె; నది మొదలుగా విభీతకం బప్రశస్తం బయ్యె; నట్లు నలుండు వికృత రూప మాత్రంబు దక్కఁ దక్కిన దుష్కృతంబులవలన విముక్తుండై రథం బెక్కి యతివేగంబున ఋతుపర్ణ వార్షియ సహితుండై విదర్భకుం జనియె; నంత సాయాహ్లాంబున. 181

ప్రతిపదార్థం: నిన్నును, నీ చెలువను= నిన్నును మరియు నీ భార్య అయిన దమయంతిని; కీర్తించిన జనంబులు= కొనియాడిన ప్రజలు; నావలని భయంబు= నా మూలంగా ఏర్పడే భయాన్ని; పొరయరు= పొందరు (అంటే నలదమయంతులను కీర్తించిన వారు కలిదోషవిముక్తులు అవుతారు); నాకున్+కరుణింపుము+అనినన్= నాపట్ల దయ చూపుము అని అడుగగా; నలుండు, కోపంబు+ఉడిగెన్= నలుడు ఆగ్రహాన్ని వీడాడు; కలియున్= ఆ కలిపురుషుడున్నా; ఆ+విభీతకవృక్షంబున్= ఆ విభీతకమనే చెట్టును; ఆశ్రయించెన్= ఆవహించాడు; అది, మొదలుగా= అప్పటినుండి; విభీతకంబు= విభీతకవృక్షం; అప్రశస్తంబు+అయ్యెన్= దుష్టమైనదిగా ఎన్నబడింది; అట్లు= ఆ విధంగా; నలుండు= నలుడు; వికృత, రూప, మాత్రంబున్+తక్కు= వికారమైన ఆకృతిమాత్రం తప్ప; తక్కిన= మిగిలిన; దుష్కృతంబులవలన= పాపాలనుండి; విముక్తుండు+ఐ= ముక్తిచెందిన వాడై; రథంబు+ఎక్కి= తేరెక్కి; అతి వేగంబునన్= మిక్కుటమైన రయంతో; ఋతుపర్ణ, వార్షియ, సహితుండు+ఐ= ఋతుపర్ణతో, వార్షియంతో కూడినవాడై; విదర్భకున్+చనియెన్= విదర్భకు వెళ్ళాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; సాయ+అహ్లాంబున= ప్రొద్దు క్రుంకేవేళ.

తాత్పర్యం: 'నిన్ను, నీ భార్య అయిన దమయంతినీ ధ్యానించినవారు నావలన భీతిని పొందరు (అంటే కలిదోషవిముక్తులు అవుతారు). దయచేసి నన్ను క్షమించి నామీద కోపం విడువము'- అని కలిపురుషుడు ప్రార్థించగా నలుడు ఆగ్రహం విడిచాడు. కలి అంతట విభీతకన్యకాన్ని ఆవహించాడు. ఆనాటినుండి విభీతకన్యకం మంచిది కాదనే భావం విస్తరించింది. అట్లా నలుడు వికృతమైన ఆకృతి వినా తదితర పాపాలనుండి విముక్తుడై రథాన్నెక్కి మిగులవేగంతో ఋతుపర్ణ వార్షిక్యములతో కలిసి విదర్భకు వెళ్ళాడు. అంత ప్రొద్దుక్రంకేవేళ.

క. మానుగ ఋతుపర్ణుడు భీ । మానుజ్ఞాతుండయి చొచ్చె నా ప్రాణిలు రథ

ధ్యానంబు మ్రోయుచుండఁగ । నానాదిబృఖములను ఘనధ్వనివోలెన్.

182

ప్రతిపదార్థం: మానుగన్= ఒప్పునట్లుగా, అంటే వైభవోపేతంగా; ఋతుపర్ణుడు= ఋతుపర్ణమహారాజు; భీమ+అను జ్ఞాతుండు+అయి= భీముడిచే అనుమతించబడినవాడై; రథధ్యానంబు= తేరుయొక్క చప్పుడు; నానాదిక్+ముఖములను= దిగ్విగంతరాలలో; ఘనధ్వని+పోలెన్= మేఘగర్జనలవలె; మ్రోయుచుండఁగ= నినదిస్తుండగా; ఆ, ప్రాణిలు= ఆ నగరాన్ని; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: ఋతుపర్ణుడు, భీమరాజు అనుమతితో వైభవోపేతంగా విదర్భాపురిలో ప్రవేశించాడు. ఆతడు పురప్రవేశం చేస్తుంటే ఆతడి రథఘోష దిగ్విగంతరాలలో మేఘగర్జనలవలె ప్రతిధ్వనించింది.

సీ. దమయంతి యా రథధ్వని విని, యిది నలు । రథఘోష మని యనురాగ మొంది,

'నలు నిషధేశుఁ బుణ్యశ్లోకు లోకోప । కారకుఁ జూడంగఁ గాంతు నేఁడు;

ఘనభుజుఁ జూడంగఁ గాననినాఁడుఁ ద । ద్భుజ పరిరంభణోద్భూత సుఖముఁ

బడయని నాఁడును బ్రాణముల్ విడుతు నే' । నని తలంచుచుఁ గమలాయతాక్షి

ఆ. యా రథాధిరూఢుడై వచ్చు ఋతుపర్ణుఁ । జూచి యప్పు డధికశోకతప్త

యగుచు నుండె; నంత నా ఋతుపర్ణుండు । భీముఁ గాన వచ్చెఁ బ్రయముతోడ.

183

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; ఆ, రథ, ధ్వని, విని= ఆ తేరు మ్రోత ఆలకించి; ఇది; నలు, రథ, ఘోషము+అని= నలుడి రథధ్వనియే అని; అనురాగము+బంది= ప్రేమ ఏర్పడి; నలున్= నలుడిని; నిషధ+ఈశున్= నిషధరాజును; పుణ్యశ్లోకున్= పవిత్రమైన చరిత్ర కలవాడిని; లోక+ఉపకారకున్= లోకానికి శ్రేయస్సును ఒనగూర్చేవాడిని; నేఁడు= ఈ దినం; చూడంగన్+కాంతున్= దర్శించగలను; ఘనభుజున్= గొప్ప భుజాలు కలవాడిని- అంటే పరాక్రమవంతుడిని; చూడంగన్+కానని, నాఁడు= చూడలేకపోయిన దినాన; తద్+భుజ, పరిరంభణ+ఉద్భూత, సుఖమున్+పడయని నాఁడును= ఆతడియొక్క భుజాలవలన ఏర్పడిన కౌగిలినుండి కలిగిన సౌఖ్యం పొందనివేళ; ప్రాణముల్, విడుతును+విను+అని= ప్రాణాలను విడిచి పెట్టుతానని తలస్తూ; కమల+ఆయత+అక్షి= పద్మాలను పోలిన సోగకన్నులు కల దమయంతి; ఆ, రథ+ఆరూఢుండు+ఐ= ఆ తేరును ఎక్కి; వచ్చు= వస్తున్న; ఋతుపర్ణున్+చూచి= ఋతుపర్ణుడిని చూచి; అప్పుడు; అధిక, శోక, తప్త= మిక్కుటమైన శోకంతో ఉడికినట్టిది; అగుచున్+ఉండెన్= అవుతున్నది; అంతన్= అంతట; ఆ, ఋతుపర్ణుండు; ప్రియముతోడన్= ప్రీతితో; భీమున్= భీమరాజును; కానవచ్చెన్= చూడవచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దమయంతి ఆ రథఘోష వినిగానే అది నలుడి రథమని గుర్తుపట్టి అనురక్తి చెందింది. నిషధేశుడు, విశ్వజనీనచరితుడు, పుణ్యశ్లోకుడు, లోకోపకారి, పరాక్రమోపేతుడు అయిన నలుడిని నేడు చూడగలుగుతానని

మిక్కిలి సంతోషించింది. ఆతడిని చూడనినాడు, ఆతడి కౌగిలిలో తిరిగి సుఖం అనుభవించనినాడు ప్రాణాలను విడిచిపెట్టుతానని తలపోసి, పద్మాలవంటి సోగకన్నులతో రథంరాకకై నిరీక్షించింది. ఆ రథంపై ఆసీనుడై కనిపించింది ఋతుపర్ణుడు. అతడిని చూచి దమయంతి మిక్కుటమైన శోకవేదనలో మునిగింది. ఋతుపర్ణుడు ప్రీతితో భీమరాజును సందర్శించటానికి వచ్చాడు.

వ. భీముండును వానిం బూజించి యొక్క రమ్యహర్షంబున విడియించిన, ఋతుపర్ణుం డప్పురంబున స్వయంవరం బను శబ్దంబు మొదలుగా వినం గానక యాత్మగతంబున. 184

ప్రతిపదార్థం: భీముండును= భీమరాజును; వానిన్= ఆతడిని, ఆ ఋతుపర్ణ మహారాజును; పూజించి= అర్పించి, ఒక్క=ఒక; రమ్యహర్షంబునన్= అందమైన మేడలో; విడియించినన్= విడిచి ఏర్పాటుచేయించగా; ఋతుపర్ణుండు; ఆ+పురంబునన్= ఆ పట్టణంలో; స్వయంవరంబు= స్వయంవరం; అను, శబ్దంబు= అనే మాట; మొదలుగా, వినన్+కానక= మొదలైన శబ్దాలు వినిపించనందువలన; ఆత్మగతంబునన్= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: ఆ ఋతుపర్ణుడికి అతిథిసత్కారాలు చేసి భీమరాజు రమణీయమైన ఒక పెద్దమేడలో అతడికి విడిచి ఏర్పాటు చేశాడు. కాని ఆ పురంలో స్వయంవరం అనే శబ్దంగాని, స్వయంవరానికి సంబంధించిన సందడిగాని వినరాక ఋతుపర్ణుడు తనలో తాను (ఇట్లా తలపోశాడు).

క. 'ధరణిఁ గల రాజు లిట యె । వ్వరు వచ్చినవారు లేరు; వైదర్భి యెరున్ వరియించు నంత ధర్మే । తరచరితయె?' యనుచు నుండె దద్దయు లజ్జన్. 185

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్+కల, రాజులు= భూమిపై కల ప్రభువులు; ఇట= ఇటు; ఎవ్వరు, వచ్చినవారు, లేరు= వచ్చినవారు ఎవరున్నా లేరు; వైదర్భి= విదర్భరాజపుత్రిక అయిన దమయంతి; ఒరున్= ఇంకొకరిని; వరియించు+అంత= భర్తగా ఎన్నుకొనేంతటి; ధర్మ+ఇతర, చరితయె= ధర్మ బాహ్యమైన నడవడి కలదా?; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; తద్దయు= మిక్కిలి; లజ్జన్= సిగ్గుతో; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'భూమండలంలోని రాజులు ఎవరున్నా ఇక్కడికి రాలేదు. విదర్భరాజపుత్రిక అయిన దమయంతి ఇంకొక మగని వరించేటంత అధర్మప్రవర్తన కలదా?'- అని తలపోస్తూ ఋతుపర్ణుడు మిక్కుటమయిన సిగ్గుతో ఉండిపోయాడు.

వ. బాహుకుండును రథశాల రథాశ్వంబుల బంధించి రథసమీపంబున విశ్రమించియుండె; నంత దమయంతి బాహుక వార్షియులతోడ వచ్చిన ఋతుపర్ణుం జూచి విఫలమనోరథయై, యుండనోపక, కేశిని యను దానిం బలిచి 'ఋతుపర్ణు నయోధ్యాపతింగా వార్షియు సూతపుత్రుంగా నెటింగితి; బాహుకుం డను వాఁ డెవ్వండో? వానియందు నా హృదయంబు ముదితం బగుచున్నయది; మన పర్ణాదునకుఁ బ్రతివచనం బిచ్చినవాఁడు వాఁడ కావలయు; వానికడకుం బోయి యెటింగి ర' ఋని పంచిన, నదియును బోయి బాహుకుం, గని 'దమయంతి నీ కుశలం బడుగఁ బుత్తెంచె; నిందుల కేమి కారణంబున వచ్చి?' తనిన దానికి బాహుకుం డిట్లనియె. 186

ప్రతిపదార్థం: బాహుకుండును= బాహుకుడును; రథశాల= రథాల చావడిలో; రథ+అశ్వంబుల= రథాలకు పూన్చిన గుర్రాలను; బంధించి= కట్టి; రథ సమీపంబున= రథానికి దగ్గరగా; విశ్రమించి+ఉండెన్= సేదదీరుతూ ఉండినాడు; అంతన్= అంతట; దమయంతి; బాహుక, వార్ష్ణేయులతోడ, వచ్చిన= బాహుకుడితో వార్ష్ణేయుడితోపాటు వచ్చిన; ఋతుపర్ణున్+చూచి= ఋతుపర్ణుడిని చూచి; విఫలమనోరథ+ఐ= ఫలించని కోరిక కలదై; ఉండన్+ఓపక= ఉండజాలక; కేశిని+అనుదానిన్+పిలిచి= కేశిని అనే దాసిని పిలిచి; ఋతుపర్ణున్= ఋతుపర్ణుడిని; అయోధ్యాపతిన్+కా= అయోధ్యకు రాజుగా; వార్ష్ణేయు= వార్ష్ణేయుడిని; సూతపుత్రుంగాన్= సూతుడి కొడుకైన రథసారథిగా; ఎటింగితి= తెలిసికొంటిని; బాహుకుండు+అనువాడు= బాహుకుడనేవాడు; ఎవ్వండో= ఎవడై ఉంటాడో; వానియందు= ఆ బాహుకుడిపట్ల; నా, హృదయంబు= నా డెందం; ముదితంబు+అగుచున్న+అది= సంతోషాన్ని పొందుతున్నది; మన, పర్ణాదునకు= మనం అయోధ్యకు పంపిన పర్ణాదుడనే బ్రాహ్మణుడికి; ప్రతివచనంబు+ఇచ్చినవాడు= ఎదురు సమాధానం చెప్పినవాడు; వాడు+అ= కావలయు= ఆతడే కావచ్చును; వాని, కడకున్+పోయి= అతడివద్దకు వెళ్ళి; ఎటింగి రమ్ము+అని= తెలిసికొని రమ్మని; పంచినన్= నియోగించగా; అదియును= ఆ కేశినియు; పోయి= వెళ్ళి; బాహుకున్+కని= బాహుకుడిని చూచి; దమయంతి; నీ కుశలంబు= నీ క్షేమం; అడుగన్+పుత్రైంచెన్= తెలిసికొమ్మని పంపింది; ఇందులకు= ఇచటికి; ఏమి, కారణంబునన్= ఏ హేతువుచేత; వచ్చితి= అరుగుదెంచావు; అనినన్= అని అడుగగా; దానికి= ఆమెకు; బాహుకుండు= బాహుకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: బాహుకుడు రథశాలలో తన గుర్రాలను కట్టి, తాను తన రథసమీపంలో సేదతీర్చుకొంటూ ఉన్నాడు. అంత దమయంతి, బాహుకుడితో వార్ష్ణేయుడితో వచ్చిన ఋతుపర్ణుడిని చూచి ఆశాభంగం పొంది, ఊరక ఉండక, కేశిని అనే దాసిని పిలిచి 'ఋతుపర్ణుడు అయోధ్యకు రాజు. వార్ష్ణేయుడిని సూతపుత్రుడిగా నేను గుర్తు పట్టాను. మఱి బాహుకుడు ఎవడై ఉండవచ్చును? అతడిపట్ల నాహృదయం సంతోషం పొందుతున్నది. మనం అయోధ్యకు పంపిన పర్ణాదుడికి ప్రత్యుత్తరమిచ్చినవాడు అతడే అయి ఉండవచ్చును! అతడి దగ్గరకు వెళ్ళి అతడి సంగతి సమాచారాలు తెలిసికొని రమ్ము' - అని నియోగించింది. కేశిని బాహుకుడి దగ్గరకు వచ్చి 'అయ్యా! దమయంతి నీ యోగక్షేమాలను అరసి రమ్మని నన్ను పుత్రైంచింది. ఇచటికి మీరు ఎందుకు వచ్చారు?' - అని అడుగగా ఆమెకు బాహుకుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'ప్రియమున దమయంతి పున । స్వయంవరము సేయఁ గడఁగి సకలక్షత్త్రాన్యయవీరుల రావించిన । నయనిధి ఋతుపర్ణుఁ డొక్కనాటన వేడ్కన్.

ప్రతిపదార్థం: ప్రీయమునన్= ప్రీతితో; దమయంతి= దమయంతికి; పునః+స్వయంవరము, చేయన్+కడఁగి= తిరిగి స్వయంవరం చేయటానికి పూని; సకల, క్షత్త్ర+అస్వయ, వీరులన్, రావించిన= సమస్త క్షత్రియ వంశాలలోని వీరులను ఆహ్వానించగా; నయనిధి= నీతికి నిధివంటివాడు, అంటే రాజనీతిపరిజ్ఞానం ఎక్కువగా కలవాడు; ఋతుపర్ణుండు; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; ఒక్కనాటన= ఒక్కదినంలోపలే.

తాత్పర్యం: 'ప్రీతితో దమయంతికి తిరిగి స్వయంవరం సంకల్పించారు కదా! అందుకు అందరు క్షత్రియవీరులను ఆహ్వానించి రప్పించారుకదా! ఆ హేతువుచేత రాజనీతినిధి అయిన మహారాజు ఋతుపర్ణుడు వేడుకతో ఒక్కదినంలోనే.

విశేషం: ఈ పద్యానికి గరిమనాభి 'ఒక్కనాటన'= 'ఒక్క దినమందే' అనే పదగుంఠనం. కేశిని బాహుకుడి రాకకు అమాయకురాలినలె కారణం అడిగింది. బాహుకుడుకూడా తనకేమీ తెలియనట్లు ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు. అతని మాటలలో గల ఎత్తిపాడుపు గమనించదగినట్టిది.

క. వినవె శతయోజనంబులు । సనుదెంచె నయోధ్యనుండి సరి నిండుల; కా

తని రథసారథినై యే । నును వచ్చితి నతనితో మనోవేగమునన్.'

188

ప్రతిపదార్థం: అయోధ్యనుండి; ఇందులకు= ఇక్కడికి; సరిన్= సరిగ్గా; శతయోజనంబులు= సూరామడలు; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; వినవె= వినలేదా? నీవు- అంటే ఋతుపర్ణ మహారాజు ఒక్కదినంలో వంద ఆమడల దూరంలో ఉన్న అయోధ్యనుండి ఇచటికి వచ్చినట్లు నీవు వినలేదా?- అని అర్థం; ఆతని= ఆ ఋతుపర్ణుడి; రథసారథిన్+ఐ= తేరు నడిపే సూతుడినై; అతనితోన్= ఆ ఋతుపర్ణునితో; మనన్+వేగమునన్= మనస్సుతో సరితూగే వేగంతో; ఏనును= నేనుకూడ; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను.

తాత్పర్యం: ఋతుపర్ణమహారాజు అయోధ్యనుండి నేరుగా ఇచటికి నూరు ఆమడల మేర ఒక దినంలో వచ్చి చేరిన సంగతి నీవు వినలేదా? ఆతడి రథసారథిని నేను. నేనుగూడ ఆతడితోపాటు మనోవేగంతో వచ్చాను.

విశేషం: ఈ పద్యంలో వాచ్యమైన విషయం- బాహుకుడు ఎవరనే ప్రశ్నకు సమాధానం ఋతుపర్ణుడి సారథి అని; కాని ఇందు ధ్వనించిన అంతర్ధానం బాహుకుడు తాను నలుడనని సూచించటం. యావత్ప్రపంచంలో ఒక్కదినంలో నూరు ఆమడల దూరానికి రథాన్ని నడపగలవాడు ఎవడు? నలుడు మాత్రమే. ఆ విషయం దమయంతికి అవగతపూర్వమైన భూతార్థం.

వ. అనిన 'మూడవవారా డెవ్వర?' డని యడిగిన, నక్కేశినికి బాహుకుం డిట్లనియె.

189

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; (కేశిని) మూడవవారాడు= మూడవవ్యక్తి; ఎవ్వడు+అనినన్= ఎవడని అడుగగా; ఆ+కేశినికి= కేశిని అనే దానికి; బాహుకుండు= బాహుకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని, కేశిని 'మూడవవ్యక్తి ఎవరు?' అని అడిగింది. ఆ కేశినికి బాహుకుడు ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు.

క. 'నలు రథచోదకుఁ డతఁ డ । త్యలఘుఁడు వార్ష్ణేయ నాముఁ' డనవుడు వాఁ డ

న్నలభూపాలకు పోయిన । వల నెఱుఁగఁగఁడాక్కొ! యనిన వాఁ డిట్లనియెన్.

190

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు, నలు, రథచోదకుఁడు= నలుడి రథసారథి; అతి+అలఘుఁడు= మిక్కిలి తేలికగానివాడు- అంటే ఎక్కువ గౌరవించతగినవాడు; వార్ష్ణేయ, నాముఁడు= వార్ష్ణేయుడనే పేరు కలవాడు; అనవుడు= అని చెప్పగా; వాఁడు= అతడు; (ఆ వార్ష్ణేయుడు); ఆ+నల, భూపాలకు, పోయిన వలను= నలమహారాజు వెళ్ళినచోటును; ఎఱుఁగఁడు+ఒక్కొ= తెలియజాలడా ఏమి?; అనినన్= అని అడుగగా; వాఁడు= ఆ బాహుకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'అతడు (ఆ మూడవవ్యక్తి) ఒకానొకనాడు నలుడి రథసారథి. ఆతడి పేరు వార్ష్ణేయుడు. గౌరవించదగిన వ్యక్తిత్వం కలవాడు' అని బాహుకుడు చెప్పగా విని కేశిని 'అయితే ఆ వార్ష్ణేయుడికి నలుడిజాడ తెలయకుంటుందా?' అని ఎదురుప్రశ్న వేసింది. అప్పుడు బాహుకుడు ఇట్లా పలికాడు.

వ. 'వార్ష్ణేయుండును నలుపుత్తుల విదర్భేశ్వరునొద్దఁ బెట్టిపోయి, నడుమ నలురాజ్యభ్రంశంబు విని ఋతుపర్ణం

గొలిచి యుండె; నాతండును నలు నెఱుఁగఁడు.

191

ప్రతిపదార్థం: వార్షిక్యముండును; నలుపుత్తలన్= నలుడి బిడ్డలను; విదర్భేశ్వరు+బద్ధన్+పెట్టిపోయి= విదర్భరాజుకడపెట్టి వెనుతిరిగి వెళ్ళేటప్పుడు; నడుమన్= మార్గమధ్యంలో; నలు, రాజ్య, భ్రంశంబు= నలుడి రాజ్యం పోవటం; విని= తెలిసికొని, (ఆకర్షించి); ఋతుపర్ణన్+కొలిచి+ఉండెన్= ఋతుపర్ణుడి కొలువులో కుదురుకొన్నాడు; ఆతండును= ఆ వార్షిక్యముండును; నలున్+ఎఱుంగడు= నలుడిని ఎఱుగడు, అంటే నలుడి జాడలు, ఉనికిపట్టులు అతడికి కూడ తెలియవు అన్నమాట.

తాత్పర్యం: 'వార్షిక్యముండు నిషధనుండి నలుడి బిడ్డలను విదర్భకు తీసికొనిపోయి అచట విదర్భరాజుదగ్గర వదలిపెట్టి, తాను వెనుదిరిగిపోతూ, మార్గమధ్యంలో నలుడు రాజ్యాన్ని జూదంలో కోల్పోయిన వార్త తెలిసికొని ఋతుపర్ణుడి కొలువులో చేరాడు. అందువలన వార్షిక్యముడికి కూడ నలుడి ఉనికిపట్టులు తెలియవు.'

క. నలుతో నొక్కట నరిగిన । నలినాయతనేత్ర భీమనందన యొండెన్

నలుఁ డొండె నెఱుఁగుఁగా; క । న్నలు నొరులకు నెఱుఁగఁ గారణము గలదె మహిన్.'

192

ప్రతిపదార్థం: నలుతోన్= నలుడితో; ఒక్కటన్+అరిగిన= కలిసి వెళ్ళిన; నలిన+ఆయత, నేత్ర= పద్మాలవలె విశాలమైన కన్నులు కలది; భీమనందన= భీమరాజుగారి కూతురు దమయంతి; ఒండెన్= కాని; నలుఁడు+ఒండెన్= నలమహారాజు కాని; ఎఱుఁగున్, కాక= తెలిసికొని ఉంటారు కాని; ఒరులకున్= తదితరులకు; ఆ+నలున్+ఎఱుఁగన్= నలుడి ఉనికిపట్టులు తెలియటానికి; మహిన్= ఈ భూమిలో; కారణము కలదె= హేతువు ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: నలుడి ఉనికిపట్టులు నలుడితోపాటు అడవికి వెళ్ళిన పద్మాలవంటి విశాలనేత్రాలు కలిగిన భీమనందన దమయంతికి తెలియాలి, లేదా ఆ నలుడికే తెలియాలి అంటే కాని, ఇతరులకు తెలియటానికి ఎటువంటి అవకాశాలు లేవుకదా!

వ. అనిన విని కేశిని యిట్లనియె.

193

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని, కేశిని ఇట్లా పలికింది.

సీ. 'అడవిలో వస్త్రార్థహారియై దయలేక । ప్రాణేశ్వరుఁడు దనుఁ బాసి చనిన

నాఁటి వస్త్రార్థంబు నలినాక్షి యిప్పుడుఁ । బరిధానముగఁ బాంసుపటల మలిన

మగుచున్న తనువుతో ననయంబు జడగొన్న । యలకావలులతోడ నవనితలము

శయనంబుగా ధర్మచారిణి దమయంతి । యనఘవ్రతం బిట్లు లాచరించు

ఆ. చున్న' దనిన నవిరళోద్ధత బాష్పవూ । ర్ణంబు లైన లోచనంబు లెఱుక

వడకయుండ వదనపద్మంబు వాంచి తా । నొండువలను సూచుచుండె నలుఁడు.

194

ప్రతిపదార్థం: అడవిలోన్= వనంలో; వస్త్ర+అర్థ, హరి+బ= సగం చీర హరించినవాడై; దయ, లేక= కనికరం లేక; ప్రాణ+ ఈశ్వరుఁడు= భర్త; తనున్+పాసి= తనను విడిచిపెట్టి; చనిన, నాటి, వస్త్రార్థంబు= వెళ్ళిపోయిన నాటి సగం వస్త్రం; ఇప్పుడున్= నేఁడుకూడా; నలిన+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులుకల దమయంతి; పరిధానముగన్= కట్టుపుట్టంగా; పాంసు, పటల, మలినము+అగుచున్న, తనువుతోన్= దుమ్ము దూగర చేత మాసిపోతున్న శరీరంతో; అనయంబు= ఎల్లప్పుడు; జడ+కొన్న= చిక్కుముడులు పడిన; అలక+అవళులతోడన్= ముంగురుల గుంపుతో; అవనితలము= భూమిపైభాగం;

శయనంబుగాన్= పడుకొనేచోటుగా; ధర్మచారిణి= పతివ్రతాధర్మమున నడిచే దమయంతి; అనఘవ్రతంబు= పాపరహితమైన నోము; ఇట్లు= ఈ విధంగా, ఆచరించుచున్నది= నెరపుతున్నది; అనినన్= అనిచెప్పగా; అవిరళ+ఉద్గత, బాష్ప, పూర్ణంబులు+ఐన= ఎడతెగకుండ వెల్లువలుగా పైకి ఉబికివస్తున్న కన్నీటిధారలతో నిండినవైన; లోచనంబులు= నేత్రాలు; ఎఱుక, పడక+ఉండన్= తెలియబడకుండ ఉండేటట్లుగా; వదనపద్మంబు= ముఖపద్మం; (పద్మాన్ని పోలిన ముఖం); వాంచి= క్రిందకు వాల్చి; తాను; ఒండు, వలను= వేరొకవైపుకు (దృష్టి మరల్చి); నలుఁడు; చూచుచుండెన్= చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'అడవిలో అలనాడు అర్ధాంగి సగంచీరను హరించి కనికరం లేకుండ తనమీదనే ప్రాణాలు పెట్టుకొని తనతోపాటు అడవికి వచ్చిన ఆమెను వీడి, నలుడు వెళ్ళిపోయాడు కదా! నలినాక్షి దమయంతి ఆనాటి సగం చీరనే నేటికీ తనకు కట్టుపుట్టంగా ధరించి ఉన్నది. ఆమెశరీరం దుమ్ముదూగరతో మలినమై ఉన్నది. ఆమె ముంగురులు జడలుగా అల్లుకొనిపోయాయి! భూమిపై పడుకొని ఆమె నిద్రిస్తున్నది. పరమపతివ్రత అయిన దమయంతి ఇంత కఠోరమైన పవిత్రవ్రతం ఆచరిస్తున్నది' అని కేశిని నిందిస్తుంటే నలుడి కన్నులనుండి ఎడతెగని కన్నీటివెల్లువ పెల్లుబికి వచ్చింది. అతడు తన కన్నులు కేశినికి కనిపించకుండ తన వదనపద్మం వంచి వేరొకవైపున చూడసాగాడు.

వ. కేశినియును బాహుకు పలుకులు నాకారంబును దమయంతి కెఱింగించిన, నది యాతని నలుంగా శంకించి 'యింకను వాని కడ కేగుము; వాఁడు ఋతుపర్ణ వంటలవాఁడటె; పచనసమయంబున వాని చరితం బిమ్ముగా నెఱింగి ర'మ్మని పంచిన నప్పుడ చని కేశినియు బాహుకునండుల దైవమానుష నిమిత్తాద్భుత క్రియలు సూచి వచ్చి దమయంతి కిట్లనియె. 195

ప్రతిపదార్థం: కేశినియును= కేశిని కూడ; బాహుకు, పలుకులున్= బాహుకుడి మాటలు; ఆకారంబును= రూపాన్ని; దమయంతికి; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; అది= ఆమె (దమయంతి); ఆతని= ఆ బాహుకుడిని; నలుంగా= నలుడిగా; శంకించి= సందేహించి; ఇంకను= మఱియు; వాని కడకు+విఁగుము= ఆతనిబద్దకు వెళ్ళుము; వాఁడు= అతడు (ఆ బాహుకుడు); ఋతుపర్ణవంటలవాఁడు+అటె= ఋతుపర్ణుడి దగ్గర వంటలు చేసేవాడు అని చెబుతారు; పచన సమయంబునన్= వంట చేసేటప్పుడు; వాని, చరితంబు= అతడి ప్రవర్తన; ఇమ్ముగాన్= సంపూర్ణంగా; ఎఱింగి రమ్ము= తెలిసికొని రమ్ము; అని= అని చెప్పి; పంచినన్= నియోగించగా; అప్పుడు+అ= వెనువెంటనే; చని= వెళ్ళి; కేశినియు; బాహుకు+అందుల= బాహుకుడిలోని; దైవ, మానుష, నిమిత్త+అద్భుత, క్రియలు= లోకాతీతమైన, దివ్యాలైన, మనుజు సహజాలైన కారణ విశేషాలు గల ఆశ్చర్యకరాలైన కార్యాలు; చూచినచ్చి= కనుగొని, విచ్చేసి; దమయంతికి= దమయంతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: కేశిని బాహుకుడి మాటలు, రూపం దమయంతికి తెలిపింది. దమయంతి బాహుకుడే నలుడు కావచ్చునని సందేహించి 'ఇంకను ఆతడిని పరీక్షించుము. అతడు ఋతుపర్ణుడి వంటలవాడని చెబుతారు. వంట చేసేటప్పుడు అతడి ప్రవర్తనను సంపూర్ణంగా పరిశీలించి రమ్ము' అని కేశినిని ఆదేశించింది. కేశిని వెంటనే వెళ్ళి తిరిగి వచ్చి బాహుకుడిలో తాను చూచిన లోకాతీతాలు, మనుజుసహజాలు అయిన కారణవిశేషాలు గల అద్భుత విషయాలను దమయంతితో ఇట్లా చెప్పింది.

కేశిని యను దూతి దమయంతితో నలుని గుణంబులు సెప్పుట (సం. 3-73-8)

**క. 'అతని చరితంబు సెప్పఁగ । నతిమానుష మపగతప్రయాస మధ్యష్ఠ
శ్రుతపూర్వము; పరమార్థము । యతనిని వే ల్మనఁగవలయు నంబుజనేత్రా!**

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ, నేత్రా! = పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!; అతని, చరితంబు = అతడి ప్రవర్తన (ఆ బాహుకుడి చర్య); చెప్పగన్ = వర్ణించగా; అతి మానుషము = మనుజు ప్రకృతికి అతీతం, అంటే మానవుల శక్తికి అసాధ్యమైనది; అపగత ప్రయాసము = పోయిన శ్రమకలది (అనాయాసమైనది) సులువుగా అర్థం కానట్టిది; అదృష్టము = పూర్వం చూడబడనిది; అశ్రుత పూర్వము = లోగడ వినబడనిది; పరమ+అర్థము+అ = సత్యమే; అతనిని = ఆ బాహుకుడిని; వేల్పు+ అనగవలయున్ = దేవతాపురుషుడు అని చెప్పక తప్పదు.

తాత్పర్యం: 'పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! ఆ బాహుకుడి చర్య వర్ణనాతీతం; అతడి శక్తి లోకోత్తరం, మానవాతీతం, ప్రయాస లేనిది; పూర్వం ఇటువంటిది జరిగినట్లుగా ఎవరు చూడలేదు; పూర్వం ఇటువంటిది జరిగినట్లు చెప్పగా ఎవరు వినలేదు; అయినప్పటికీ పరమసత్యమైనది; అతడిని వేల్పు అని చెప్పక తప్పదు.'

సీ. వినవమ్ము! త్యణముష్టి గొని వాఁడు వీచుడు । నం దగ్గి యుదయించి యతని వంట
 లమరునంతకు నింధనము లపేక్షింపక । యుడుగక మండుచునుండు; మఱియు
 గడఁకతో నంజుళ్ళు గడుగంగ సమకట్టి । జల మపేక్షించుడు సంభవిల్లి
 కుంభముల్ నిండి దివ్యాంభఃప్రవాహ మ । క్షయ మగుచుండుఁ దత్క్షణమ చూడ;

ఆ. నతని కరతలద్వయావమర్దితములై । కందియును మహాసుగంధకుసుమ
 తతులు దొంటియట్ల తమకంపు విడువక । యుండు; నతని తేజ మున్నతంబు.'

197

ప్రతిపదార్థం: వినవమ్ము = అమ్మా దమయంతీ! వినుము; త్యణముష్టిన్+కొని = గడ్డితో కూడిన పిడికిలి పూని; వాఁడు = ఆ బాహుకుడు; వీచుడున్ = వీచటంతోనే; అందు = అచట; అగ్ని = నిప్పు; ఉదయించి = ఉద్భవించి; అతని, వంటలు+ అమరునంతకున్ = అతడి వంటలు పూర్తి అయ్యేవరకు; ఇంధనములు = కట్టెలు; అపేక్షింపక = కోరక; ఉడుగక = మానక; మండుచున్+ఉండున్ = ప్రజ్వలిస్తూ ఉంటుంది; మఱియున్ = ఇంకా; కడఁకతోన్ = పూనికతో; నంజుళ్ళు = మాంసాలు; కడుగంగ, సమకట్టి = కడగటానికి పూసుకొని; జలము+అపేక్షించుడు = నీరు కావాలని అనుకొనగానే; సంభవిల్లి = పుట్టి; కుంభముల్, నిండి = కడవలు నిండి; దివ్య+అంభన్+ప్రవాహము = దివ్యమైన నీటివెల్లువ; తత్+క్షణము+అ, చూడ = చూస్తే ఆ క్షణంలోనే; అక్షయము+అగుచుండున్ = తరుగకుండా ఉంటుంది; అతని = అతడియొక్క; కరతల, ద్వయ, అవమర్దితములు+అ = రెండు చేతులతో పిసుకబడినట్టివై; కందియును = నలిగి నలుపెక్కినవి అయ్యునూ; మహా, సుగంధ, కుసుమ, తతులు = గొప్ప పరిమళం గల పూలగుత్తులు; తొంటియట్ల = మునుపటివలెనే; తమ; కంపు, విడువక = తమ పరిమళాన్ని కోల్పోవక; ఉండున్ = ఉంటాయి; అతని, తేజము = అతడి ప్రకాశం; ఉన్నతంబు = గొప్పది.

తాత్పర్యం: అమ్మా దమయంతీ! ఆ బాహుకుడి అద్భుతచర్యలు వర్ణనాతీతం. వినవమ్మా విను! వివరించి చెబుతాను. అతడు గడ్డితో కూడిన పిడికిలిని వీచితే అచట నిప్పు ఉద్భవించి అతడి వంట పూర్తి అయ్యేవరకు కట్టెలతో నిమిత్తం లేకుండా ఆరిపోకుండా అట్లే మండుతూ ఉంటుంది. అంతేకాక, మాంసాలు కడగాలని అతడు తలపోసిన వెంటనే నీరు ఉద్భవించి కడవలు నిండిపోయి దివ్యమైన నీటివెల్లువ నిండుగా వెల్లుబుకుతూనే ఉంటుంది. అతడి చేతుల రాపిడికి నలిగిపోయిన పువ్వులగుత్తులు కందిపోయినప్పటికీ మునుపటి పరిమళాలను వెదజల్లుతూనే ఉంటాయి. అతడి తేజస్సు చాలా గొప్పది.'

విశేషం: 'కంపు'- అనే శబ్దం నన్నయనాటినుండి ఈనాటివరకు అర్థవిపరిణామానికి లోనయింది. నేడు 'కంపు' అంటే దుర్వాసన అనే వ్యవహారమే ఉన్నది. నన్నయనాడు 'కంపు' అంటే పరిమళం (సువాసన) అని అర్థం. నన్నయనాడు అది, దాని- అనేవి స్త్రీ వాచక సర్వనామాలు. ఆమె, ఆమెయొక్క- అనే అర్థాలలో ప్రయుక్తాలు. నేటి నీచార్థం ఆ శబ్దాలకు ఆనాడు లేదు. ఇంధన నిరపేక్షంగా అగ్ని మండటం, సంకల్పమాత్రంచేతనే నీరు ఏర్పడి కడవలు నిండటం, అక్షయ ధారావాహినిగా నీరు ప్రవహించటం - అవి ఆనాడు వ్యాసమహర్షి ఎట్లా ఊహించి వ్రాశాడో? 170వ పద్య వ్యాఖ్యానం పరికించ వేడికోలు.

వ. అనిన విని దమయంతి వెండియుఁ గేశినిం బంచి బాహుకు వండిన నంజుళ్ళు తెప్పించి యాస్వాదించి, బాహుకునందు నలు లక్షణంబులు గలుగు టెఱింగియు, నూఱడనోపక వానిపాలికిం గొడుకునుం గూఁతునుం గేశినితోడం బుచ్చిన నక్కుమారులం జూచి. 198

ప్రతిపదార్థం: అనిన, విని= అని కేశిని చెప్పగా; ఆలకించి= విని; దమయంతి= దమయంతి; వెండియున్= మరల; కేశినిన్+పంచి= కేశినిని పుత్తెంచి; బాహుకు వండిన= బాహుకుడు వండిన; నంజుళ్ళు= మాంసాలు; తెప్పించి; ఆస్వాదించి= కొద్దిగా రుచిచూచి; బాహుకునందు= బాహుకుడిలో; నలు, లక్షణంబులు= నలుడి గుణాలు; కలుగుట+ఎఱింగియు= ఉండటం తెలిసికొనియు; నూఱడన్+ఓపక= తృప్తి చెందక; వానిపాలికిన్= బాహుకుడి దగ్గరకు; కొడుకునున్+కూఁతునున్= కొడుకును కూతురిని; కేశిని తోడన్+పుచ్చినన్= కేశినితో పంపగా; ఆ+కుమారులన్+చూచి= ఆ బిడ్డలను చూచి. [ఇక్కడ కుమారుని, కుమార్తెను (కుమారుని) అని రెండు అర్థాలు 'కుమారుల' అనుశబ్దంలో అన్వయింపబడ్డాయి.]

తాత్పర్యం: బాహుకుడి అద్భుత చర్యలను కేశిని దమయంతికి వివరించి చెప్పగా విని, దమయంతి మరల కేశినిని పంపి, బాహుకుడు వండిన మాంసాలు తెప్పించి రుచిచూచి, బాహుకుడిలో నలుడి లక్షణాలు ఉండటం గమనించింది. అంతటితో తృప్తి చెందక, ఆతడి దగ్గరకు కేశినిని తోడిచ్చి తన కొడుకును కూతురును పంపించింది. ఆ బిడ్డల్ని చూచి-

ఆ. వశము గాక బాష్పవారి యొల్కుచు నుండఁ గొడుకుఁ గూఁతు నెత్తికొని నలుండు

హర్షపులకితంబు లయిన నిజాంకంబు । లండు వారి నునిచి యాదరమున. 199

ప్రతిపదార్థం: నలుండు; వశము+కాక= తన వశం తప్పి; బాష్పవారి= కన్నీరు; ఒల్కుచున్+ఉండన్= కారుతుంటే; కొడుకున్+కూఁతున్+ఎత్తికొని= కుమారుడిని, కుమార్తెను గారాబంతో ఎత్తుకొని; హర్షపులకితంబులు+అయిన= సంతోషంతో గగుర్పాటు చెందినవైన; నిజ+అంకంబులందున్= తన ఒడులలో; వారిన్= ఆ బిడ్డలను; ఉనిచి= పెట్టుకొని; ఆదరమునన్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: తన వశం తప్పి కన్నీరు కారుతుండగా నలుడు, కొడుకును కూతురిని వాత్సల్యంతో ఎత్తుకొన్నాడు; సంతోషంతో గగురుపాటు పొందిన తన ఒడులలో వారిని ఉంచుకొని ఆదరించాడు.

వ. అక్కేశినిం జూచి 'యిక్కుమారు లిద్దలు నా కొడుకునుం గూఁతునుం బోలిన వీరి నెత్తికొని దుఃఖించితి' నని తన్నేర్పడకుండం బలికి దాని కేట్లనియె. 200

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కేశినిన్+చూచి= ఆ కేశినిని చూచి; ఈ+కుమారులు+ఇద్దలు= ఈ బిడ్డలు ఇరువురు; నా కొడుకునున్= నా పుత్రుడిని; కూఁతునున్+పోలిన= కూతురిని పోలి ఉండగా; వీరిని= ఈ బిడ్డలను; ఎత్తికొని= కొగిలించుకొని; దుఃఖించితిన్= పరితపించాను; అని= అనిచెప్పి; తన్ను+విర్పడకుండన్+పలికి= తనను గుర్తించకుండ మాటాడి; దానికిన్= ఆ కేశినికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కేశినిని చూచి 'ఈ బిడ్డలు నా బిడ్డలను పోలిఉండటంచేత నేను నా బిడ్డలను స్మరించి పరితపించాను. వీరిని ఎత్తుకొని లాలించినందుకు వేరుగా తలపవద్దు'- అని తనను గుర్తించటానికి వీలు కాకుండాటట్లుగా మాటాడి మరియు ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'నీ విట పలుమలు వచ్చుచుఁ | బోవుచు నున్నిఁ గని చిత్తముల నొండుగ నన్

భావింతు లితరజనములు | గావున రావలవ దింకఁ గార్యాల్లినివై.

201

ప్రతిపదార్థం: నీవు+ఇట= నీవు ఇక్కడకు; పలుమలు= చాలా సార్లు; వచ్చుచున్+పోవుచున్+ఉన్నిన్= వస్తూ, తిరిగిపోతూ, ఉండటం; కని= అరసి; ఇతర, జనములు= ఇతర ప్రజలు; చిత్తములన్= మనస్సులలో; ఒండుగన్= వేరేవిధంగా; నన్= నన్ను; భావింతురు= తలపోస్తారు; కావున= కాబట్టి; కార్య+అర్థినివి+ఐ= నీ పనిని నెరవేర్చుకొనటానికై; ఇంకన్= ఇక; రావలవదు= (నాకడకు) రావద్దు.

తాత్పర్యం: 'కేశిని! ఇక నీవు ఏ పనిమీదనైనా నా దగ్గరకు రావద్దు. నీవు ఇచటికి పలుమారులు వస్తూ, పోతూ ఉంటే, చూచేవారు వారి మనస్సులలో నన్ను వేరేవిధంగా భావించవచ్చును సుమా!

వ. ఏము దేశాంతరంబున నుండివచ్చిన అతిథులము; నీకు మాతోడి దేమి?' యనినఁ గేశిని గ్రమ్మటి వచ్చి,

బాహుకు మార్గంబంతయు దమయంతికిం జెప్పిన, నది సంతసించి నిజజనని కిట్లనియె.

202

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; దేశాంతరంబుననుండి= వేరొక దేశంనుండి; వచ్చిన, అతిథులము= వచ్చిన ఆగంతుకులం; నీకు; మాతోడిది+ఏమి= మాతో ఉండే పనేమి?; అనినన్= అని చెప్పగా; క్రమ్మటి వచ్చి= తిరిగివచ్చి; కేశిని; బాహుకు, మార్గంబు+అంతయున్= బాహుకుడి వైఖరినంతటిని; దమయంతికిన్+చెప్పిన; అది= ఆమె (దమయంతి); సంతసించి= ప్రీతిచెంది; నిజ, జననికిన్= తన తల్లికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: మేము వేరొకదేశంనుండి వచ్చిన అతిథులం. నీకు మాతో ఏమి పని? పొమ్ము'- అని బాహుకుడు కసరుకొనగా, కేశిని తిరిగివచ్చి దమయంతికి జరిగిన సంగతి వివరించి చెప్పింది. దమయంతి సంతోషించి తన తల్లికడ కేగి ఇట్లా చెప్పింది.

ఉ. 'సందియ మేల? సర్వగుణసంపదఁ జూడఁగ బాహుకుండు భూ

వందితుడైన నైషధుఁ డవశ్యముఁ దా నగు; నా మనంబు నా

నందముఁ బొందుచున్నది ఘనంబుగ; వాఁ డిట వచ్చువాడొ? యే

నందుల కేఁగుదాననొ? రయంబున నాపని నిశ్చయింపుమా!'

203

ప్రతిపదార్థం: సందియము+ఏల= సందేహం ఎందుకు?; సర్వ, గుణ, సంపదన్= సకల లక్షణాల పెంపులో; చూడఁగన్= అరయగా; బాహుకుండు= బాహుకుడు; తాను; అవశ్యమున్= తప్పకుండు; భూవందితుఁడు+ఐన= భూలోక ప్రజలచేత నమస్కరించబడినవాడైన; నైషధుఁడు= నిషధరాజు; అగున్= అవును; నా మనంబు= నా మనస్సు; ఘనంబుగన్= గొప్పగా; ఆనందమున్= సంతోషాన్ని; పొందుచున్నది; వాఁడు+ఇట= ఆతడు ఇచటికి; వచ్చువాడొ= వచ్చువాడవునో?; ఏన్= నేను; అందులకు= అచటికి; ఏగుదాననొ= వెళ్ళేదానినో?; రయంబునన్= వేగంగా; ఆ పని= ఆ కర్తవ్యం; నిశ్చయింపుమా!= నిర్ణయించాలి సుమా!

తాత్పర్యం: 'ఇక సందేహించవలసిన అగత్యమే లేదు. సమస్త సద్గుణసంపదలో పరిశీలించిచూస్తే బాహుకుడు తప్పనిసరిగా భూజనులచేత నమస్కారాలు అందుకొనే నిషధేశ్వరుడైన నలుడే. నా మనస్సు మిగుల ఆనంద తన్మయమైనది. ఆతడు ఇక్కడికి రావటమా? నేను అతడి దగ్గరకు వెళ్ళటమా? సత్యరం ఈ కర్తవ్యాన్ని నిర్ణయించాలి సుమా!'

విశేషం: బాహుకుడు నలుడే అనే నిర్ణయం సులభ సాధ్యమైనదికాదు. దమయంతి పాత్రచిత్రణం మిక్కిలి హృదయంగమమైనది.

(1) దమయంతి అతిలోకసౌందర్యవతి (2) సౌందర్యతోపాటు దమయంతిలో సౌశీల్యం పెనగొనిఉన్నది. (3) సౌందర్య సౌశీల్యాలేకాక దమయంతికి గల తెలివితేటలు నిరుపమానాలు. ఆమె ముందుగానే మగడి ఓటమిని ఊహించి తనబిడ్డలను విదర్భకు పంపింది. పౌరులను వెంటబెట్టుకొని నలుడిని జూదంనుండి మరల్చటానికి యత్నించింది. తదుపరి నలుడితో వనవాసానికి పోవటం, అరణ్యంలో ఆమె పడినపాట్లు ఆమె పాతివ్రత్యాన్ని చాటునట్టివి. (4) ఆమె ఇంగితజ్ఞానం అనన్యసామాన్యమైనట్టిది. నలుడిని కనుగొనటానికి ఆమె పన్నిన పన్నుగడ అళి క ద్వితీయ స్వయంవర కల్పనం. నలుడి హృదయాన్ని కరిగించి అతడిని ఉద్విగ్నడిని చేయటానికై బ్రాహ్మణులచేత అనిపించిన ఎత్తిపాడుపుమాటలు. (5) బాహుకవేషధారి అయిన నలుడిని ఆమె గుర్తించిన విధానం ఆమె తెలివితేటలకు, జాగరూకతకు నిదర్శనాలు. బాహుకుడు సుస్పష్టంగా నలుడు కాడు. వార్షియుడు ఆతడిని గుర్తించలేకపోయాడు. అతడికి ఒక్కసారి బాహుక సారథ్యాన్ని చూచినపుడు కొంచెం సందేహం కలిగింది. ఆతడు ఊగిసలాడాడే కాని స్థిరనిర్ణయానికి రాలేకపోయాడు. జీవలుడు బాహుకుడిని ద్విపాదజంతువుగానే పరిగణించాడు. ఇక దమయంతి అద్వితీయమేధ బాహుకుడి మాటున అణగిమణగిన నలుడి వ్యక్తిత్వాన్ని గుర్తించగలిగింది. మానవమాత్రుల చర్మచక్షువులు చేయలేని పరిశోధనలో దమయంతి మనోనేత్రం విజయం సాధించింది. (6) దమయంతి పరిశోధన సాంగోపాంగంగా ప్రస్తరించదగ్గది. 1. నలుడి మనస్సుకు వాడిబాణాలవలె నాటే మాటలు విని, పర్ణాదుడికి ఏకాంతంగా బాహుకుడు సమాధానం చెప్పక తప్పిందికాదు. 2. నూరు ఆమడలు ఒక దినంలో రథం నడపగల నేర్పు నలుడికి మాత్రమే ఉన్నది. సుదేవుడు పెట్టిన గడువులో నూరు ఆమడల దూరం రథాన్ని నడిపే బాహుకుడు అయోధ్యనుండి విదర్భ చేరాడుగదా!. 3. నలుడి రథనేమిఘోష దమయంతికి చిరపరిచితం, విదర్భాపురి ఋతుపర్ణుడి రథం చేరగానే దమయంతి నలుడిరథాన్ని గుర్తించగల్గింది. 4. నలపాకం సుప్రసిద్ధం. సంకల్పమాత్రంచేత నిప్పు, నీరు కల్పించగల శక్తి నలుడికి తప్ప మానవమాత్రులు మరెవ్వరికిని ఉండజాలదు. (ఆ శక్తులు అగ్నివరుణాదులవలననలన నలుడికి లభించాయి.) ఆ విషయాన్ని కేశినిచేత దమయంతి రూఢి చేసికొన్నది. 5. నలుడు వండిన నంజుళ్ళ రుచి దమయంతికి అనుభవ ఆమ్రేడితం. 6. పుత్రైషణ జీవకోటికి సహజం. కేశినితోపాటు బిడ్డలను బాహుకుడి దగ్గరకు పుత్రైంచింది. బాహుకుడు వారిని కౌగలించుకొని ఆనందబాష్పతన్మయుడు అయ్యాడు. ఇన్ని పరీక్షలు చేసిన పిమ్మట కురూపి అయిన బాహుకుడే ఒకనాటి అతిలోకసౌందర్యనిధి అయిన నలుడని దమయంతి నిశ్చయించింది. 7. చిట్టచివరకు బాహుకుడే స్వస్వరూపంతో దమయంతికి ప్రసన్నుడయ్యాడు. ఇక కథ కంచికి పోయింది.

వ. అనిన నది యప్పుడ భీము ననుమతంబున దమయంతియొద్దకు బాహుకు రావించిన. 204

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దమయంతి చెప్పగా; అది= దమయంతి తల్లి; అప్పుడు+అ; భీము+అనుమతంబునన్= భీముడియొక్క సమ్మతిచొప్పున; దమయంతి+ఒద్దకు= దమయంతి దగ్గరకు; బాహుకున్= బాహుకుడిని; రావించిన= రప్పించగా.

తాత్పర్యం: అని దమయంతి చెప్పగా విని ఆమెతల్లి భీముడి అనుమతిపొంది దమయంతి దగ్గరకే బాహుకుడిని రప్పించింది.

క. చనుదెంచి యందు దీనా । నన నవిరళపంకమలినతగాత్రఁ దప

స్వీని నతికృశ దమయంతిం । గనియె నలుం డుదితబాష్పకణకలితముఖీన్.

205

ప్రతిపదార్థం: చనుదెంచి= వచ్చి; అందు= అచట; దీన+ఆననన్= పరితాపం కల ముఖం కలదానిని; అవిరళ, పంక, మలిన, నత, గాత్రన్= ఎల్లప్పుడు తడిసిన దుమ్ముతో మాసి వంగిన దేహం కలదానిని; తపస్వీనిన్= నియమాచరణం కలదానిని; అతి కృశన్= మిక్కిలి కృశించినదానిని; ఉదిత బాష్ప, కణ, కలిత, ముఖీన్= ఉద్భవించిన కన్నీటి బొట్టులతో కూడిన మొగం కలదానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; నలుండు= నలుడు; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: నలుడు అచటికి చేరి ధైన్యం ఉట్టిపడే ముఖం కలదీ, ఎల్లప్పుడు దుమ్ముతో మాసి క్రుంగినదేహం కలదీ, చూపరులకు జాలిగొలిపేదీ, చిక్కి కృశించినదీ, జారే కన్నీటిబొట్టులతో కూడిన మొగం కలదీ- ఐన దమయంతిని చూచాడు.

క. దమయంతి నలుని వికృతాం । గముఁ జూచియు నతని నన్యుగా వగవక నె

య్యమునను లజ్జను నతినం । భ్రమమున వివశాత్త యగుచుఁ బతి కిట్లనియెన్.

206

ప్రతిపదార్థం: దమయంతి; నలుని, వికృత+అంగమున్+చూచియున్= నలుడియొక్క వికారమైన దేహాన్ని చూచికూడా; అతనిన్= అతడిని; అన్యన్+కాన్= పరుడిగా; వగవక= చింతించక; నెయ్యమునను= స్నేహంతోనూ; లజ్జనున్= సిగ్గుతోనూ; అతి, సంభ్రమమునన్= మిక్కిలి తత్తరపాటుతో; వివశ+ఆత్మ+అగుచున్= వశం తప్పిన ఆత్మ కలది అవుతూ; పతికి= భర్తకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నలుడిదేహం వికారంగా కనిపించినప్పటికిని అతడిని పరుడిగా ఎంచక, స్నేహంతోనూ, సిగ్గుతోనూ, మిక్కుటమైన తత్తరపాటుతోనూ తనను తాను అదుపులో పెట్టుకొనలేకుండా భర్తతో ఇట్లా చెప్పింది.

వ. 'విజనంబైన విపినంబునందు నలసి నిద్రపోయినదాని నబల నతిసాధ్య ననువ్రత నగ్నిసన్నిధిఁ బాణిగ్రహణవిధి

లబ్ధ యైన దానిం బాసి నలునట్లు నిర్దయులై యరిగినవా రొరు లెవ్వరు లేరు.

207

ప్రతిపదార్థం: విజనంబు+బస= జనులు లేనట్టి; విపినంబునందున్= అడవిలో; అలసి, నిద్ర+పోయినదానిన్= బడలి నిద్రించిన దానిని; అబలన్= బలంలేని ఆడుదానిని; అతి సాధ్యన్= మిక్కిలి మంచినడవడి కలదానిని; అనువ్రతన్= సహధర్మచారిణిని; అగ్ని సన్నిధిన్= అగ్నిదేవుడి సమక్షంలో; పాణి, గ్రహణ, విధి, లబ్ధ+బస, దానిన్= శాస్త్రీయమైన వివాహపద్ధతిలో పొందబడినదానిని; నలు+అట్లు= నలుడివలె; పాసి= విడిచిపెట్టి; నిర్దయులు+బస= దయలేనివారై; అరిగినవారలు= వెళ్ళినవారు; ఒరులు= ఇతరులు; ఎవ్వరు, లేరు= ఎవరూ లేరు.

తాత్పర్యం: 'జనులు లేని అడవిలో అలసి నిదురపోయినదానిని, బలహీనురాలైన ఆడుదానిని, సహధర్మచారిణి అయి తనవెంట అడవికి వచ్చినదానిని, సామ్యమైన సత్రవర్తన కలదానిని, అగ్నిసాక్షిగా శాస్త్రీయమైన పద్ధతిలో పెండ్లిచేసికొని చేపట్టినదానిని నలుడివలె కఠినాత్ములై విడిచిపెట్టి వెళ్ళినవారు ఇతరులు మరెవ్వరూ లేరు.

క. సురవరులఁ దొఱగి తన్నున్ । వరియించితి; నన్నుఁ బుత్రవతి నేలొకొ చె

చ్చెర విడిచె? నాతనికి ని । ష్యురుణున కే నేమి యెగ్గు గావించితినో?

208

ప్రతిపదార్థం: సురవరులన్= దేవతాశ్రేష్ఠులను; తోఱఁగి= విడిచి; తన్నున్= తననే; వరియించితి= భర్తగా ఎన్నుకొన్నాను; నన్నున్= నన్ను; పుత్రవతిన్= సంతానవతిని; ఏల+ఒకొ= ఎందుకో?; చెచ్చెర= శీఘ్రంగా; విడిచెన్= విడిచిపెట్టాడు; ఆతనికిన్= ఆ నలుడికి; నిష్కరుణునకున్= దయలేనివాడికి; ఏను= నేను; ఏమి+ఎగ్గు+కావించితిన్= ఎటువంటి అపచారం చేశానో?

తాత్పర్యం: దేవతాశ్రేష్ఠులను విడిచిపెట్టి తననే భర్తగా ఎన్నుకొన్నానుకదా! అటువంటి నన్ను సంతానవతివైన దానిని, శీఘ్రంగా ఎందుకు విడిచిపెట్టినట్లు? నాపట్ల కనికరం లేకపోవటానికి ఆతడికి నేను ఎటువంటి అపచారం చేశానో?

విశేషం: అగ్నిసాక్షిగా పెండ్లాడిన భార్యను విడువరాదు. పైగా సంతానవతి అయిన భార్యను విడువరాదని శాస్త్రాలు ఘోషిస్తున్నాయి. తాను సంతానవతి. ఒకవేళ తనపై ప్రేమ లేకున్నా బిడ్డలపై ప్రేమ ఉండాలి కదా! కరుణ ఏమాత్రం లేనట్టి కఠినాత్ముడుగా ఉండటానికి నలుడికి తాను ఎటువంటి అపచారం చేయలేదే? ధర్మశాస్త్రాన్నిబట్టిగాని, మానవ సహజమైన పుత్రప్రేమనుబట్టిగాని కేవలం నిర్దోషిని అయిన తన్ను విడవటం నలుడికి భావ్యం కాదని దమయంతి విన్నవించింది. ఇంతవరకు దమయంతి బాహుకుడితో మధ్యమపురుషలో కాక నలుడినిగురించి ప్రథమపురుషలోనే మాటాడింది. అంతవరకు బాహుకుడే నలుడని దమయంతికి నిశ్చితాభిప్రాయం ఏర్పడినను, ప్రత్యక్షంగా తాను బాహుకుడిని చూచింది ఇప్పుడే. కావుననే ప్రథమపురుషలో భాషించి అతడి హావభావాలు పసికట్టి, అతడే నలుడని మళ్ళీ నిశ్చయించుకొనటానికి అట్లా మాటాడింది. ఇక తానే నలుడనని ప్రకటించుకొనవలసిన వంతు బాహుకుడిదే. ఇచట దమయంతి బాహుకుడితో ఎదురుబొదురుగా నిలిచి మాటాడుతున్నా నలుడిగురించి ప్రథమపురుషలో ప్రస్తావించటం గమనించదగిన అంశం.

వ. 'నిన్ను విడువ నోడకుండు' మని పలికిన యప్పులుకు లేల మఱచెనో?' యని శోకతప్తంబైన తన హృదయంబు దడుపుచున్నయదియునుంబోలె బాష్పధారలం గుచమండలంబు దడుపుచునున్న దమయంతిం జూచి శోకాకులుండై నలుం డిట్లనియె. 209

ప్రతిపదార్థం: నిన్నున్= నిన్ను; విడువను= విడిచిపెట్టను; ఓడకుండుము= భయపడకుము; అని= అంటూ; పలికిన= చెప్పిన; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; ఏల= ఎందుకు; మఱచెనో= విస్మరించాడో; అని; శోక, తప్తంబు+ఐన= దుఃఖంచేత తపించబడిందైన; తన హృదయంబు= తన గుండెను; తడుపుచున్న+అదియున్+పోలె= చల్లార్చుతున్నదా అనేటట్లుగా బాష్పధారలన్= కన్నీటి ప్రవాహములతో; కుచమండలంబు= స్తనములున్న ప్రదేశమును- ఎదను; తడుపుచున్+ఉన్న= తడపుతున్న; దమయంతిన్+చూచి; శోక+ఆకులుండు+ఐ= దుఃఖంచేత పఠింపించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'నిన్ను నేను ఎన్నటికిని విడిచిపెట్టజాలను, భయపడకుము' అని నాతో పలుమారులు చెప్పాడుకదా! ఆ మాటలు ఎట్లా మరిచిపోయాడో? - అని ఆమె కన్నీరు కారుస్తూ విలపించింది. ఆమె కార్చిన కన్నీరు స్తనాలపై స్రవించటం చూస్తే, దుఃఖంతో కాగిన హృదయాన్ని ఆమె కన్నీటితో తడుపుతున్నట్లు ఉండింది. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి నలుడు దమయంతితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'కలిసమావిష్టుమతి నయి కష్టవృత్తి । నట్టి యిడుమలఁ బడితి నే; నవి మదీయ తపము బలమున, నీ దుఃఖదాహమునను । నష్టమై పోయెఁ గలి యిప్పు నన్ను విడిచె. 210

ప్రతిపదార్థం: కలి, సమావిష్టు, మతిన్+అయి= కలిపురుషుడిచేత ఆహించబడిన బుద్ధి కలవాడినయి; కష్టవృత్తిన్= కష్టాలు అనుభవించి (కఠినప్రవర్తనతో); అట్టి+ ఇడుమలన్= అట్టి కష్టాలను; ఏను= నేను; పడితిన్= అనుభవించాను; అవి=

అవన్నియు (అంటే ఆ అగచాట్లు అన్నీ); మదీయ, తపము, బలమునన్= నా తపస్సుయొక్క మహిమవలన; నీ, దుఃఖదాహమునను= నీ పరితాపమనే నిప్పువలనను; నష్టము+ఐ, పోయెన్= నశించిపోయాయి; కలి= కలిపురుషుడు; ఇష్ట= ఇప్పుడు; నన్నున్; విడిచెన్= నన్ను విడిచిపోయాడు.

తాత్పర్యం: 'నన్ను కలి ఆవహించటంచేత ఆ విధంగా బుద్ధి చెడి అన్ని కష్టాలపాలు కావలసివచ్చింది. ఆ అగచాట్లు అన్నీ నా తపశ్శక్తిచేత, నీ పరితాపమనే నిప్పువలన తొలగిపోయాయి. ఇప్పుడు నన్ను కలి విడిచిపోయాడు.

విశేషం: (1) దమయంతి ప్రథమపురుషలో భాషించినను బాహుకుడు ఉత్తమపురుషలో మాటాడటం గమనించదగిన అంశం. బాహుకుడికి తాను నలుడనని తనకు తెలిసినట్టి అంశమే కదా! ఆతడికి ఎట్టి సంశయం లేదు. (2) నలోపాఖ్యానంలోని కథా శిల్పంలోని ముఖ్యాంశాలు రెండు. 1. నలుడు కలి సమావిష్టుడై చెందిన చిత్త విభ్రమం, పడినపాట్లు. 2. దమయంతి పరితాపం- సారాంశాలుగా ఇక్కడ ప్రస్తావించబడ్డాయి.

వ. ఏ నిందులకు నీ తదర్థంబ వచ్చితి; నది యట్లుండె; నన్ను ననురక్తు ననువ్రతుఁ దలంపక యన్యాపేక్షంబున స్వయంవరంబు రచియించుట యిది కులస్త్రీధర్మంబు గాదు; రాజుల నెల్ల నీ స్వయంవరంబునకు రావించుటం జేసి కాదే ఋతుపర్ణండు వచ్చే ననిన వెఱచి కృతాంజలియై దమయంతి యిట్లనియె. 211

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఇందులకు= ఇచటికి; నీ, తద్+అర్థంబు+అ= నీ సంగతి అరయటం కోసమే (నీకోసమే); వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; అది+అట్లుండె= ఆ విషయం అట్లా ఉండుగాక!; నన్నున్= నన్ను; అనురక్తున్= నీపట్ల ప్రేమకలవాడిని; అనువ్రతున్= సహధర్మచారిని; తలంపక= స్మరించక; అన్య+అపేక్షన్= ఇతరుడిపై కోరికచేత; పునః+స్వయంవరంబు= తిరిగి స్వయంవరం; రచియించుట= కూర్చటం; ఇది= ఈ కార్యం; కులస్త్రీ, ధర్మంబు+కాదు= కులపాలికకు సరైన న్యాయం కాదు; రాజులన్+ఎల్లన్= రాజులను అందరిని; నీ స్వయంవరంబునకున్; రావించుటన్+చేసి, కాదె= నీ యొక్క స్వయంవరానికి రప్పించటంచేతనే కదా!; ఋతుపర్ణండు= ఋతుపర్ణుడు; వచ్చెన్; అనినన్= వచ్చినారు అని చెప్పగా; వెఱచి= భయపడి; కృత+అంజలి+ఐ= ఘటించిన నమస్కృతి కలదై (అంటే నమస్కరించినదై); దమయంతి; ఇట్లు+అనియెన్= దమయంతి ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నేను ఇచటికి వచ్చింది నీ విషయం తెలిసికొనటంకొరకే. అది అట్లా ఉండనీ! నేను నీమీద ప్రేమకలవాడిని. సహధర్మచారిని. నన్ను విస్మరించి పరపురుషవాంఛతో తిరిగి స్వయంవరం ఏర్పరచటం కులస్త్రీకి ధర్మం కాదు. రాజులందరిని ఆహ్వానించటంచేతనే కదా ఋతుపర్ణమహారాజు ఇప్పుడు విదర్భకు విచ్చేసింది' - అని నలుడు అధిక్షేపించగా, భయపడి దమయంతి నలుడికి నమస్కరించి ఇట్లా పలికింది.

తే. 'నిన్ను రోయంగ విప్రులు నెమ్మి నరిగి । పలికి రెల్లచో నాచేతఁ బనుపఱబడియః యందుఁ బర్ణాదుఁ డను విప్రుఁ డయ్యయోధ్య । కేఁగి ప్రతివచనంబుల నెఱిఁగె నిన్ను 212

ప్రతిపదార్థం: నిన్ను, రోయంగన్= నిన్ను వెదకటానికై; నాచేతన్= నాచేత; పనుపన్+పడి+అ= పంపబడియే; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; నెమ్మిన్+ అరిగి= ప్రీతితో వెళ్ళి; ఎల్లచోన్= అన్నిచోట్ల; పలికిరి= మాటాడినారు; అందున్= వారిలో; పర్ణాదుఁ డు+అను విప్రుఁడు= పర్ణాదుడనే బ్రాహ్మణుడు; ఆ+అయోధ్యకు= ఆ అయోధ్యానగరానికి; ఏఁగి= వెళ్ళి; ప్రతివచనంబులన్= ఎదురుమాటవలన; నిన్నున్+ఎఱిఁగెన్= నిన్ను తెలిసికొనగలిగాడు.

తాత్పర్యం: 'నిన్ను వెదకటానికై ప్రీతితో నేను పంపగా పలుతావులకు వెళ్ళి పలికిన విప్రులలో, అయోధ్యకు వెళ్ళిన పర్ణాదుడనే బ్రాహ్మణుడు నీ ప్రత్యుత్తరంవలన నిన్ను గుర్తించాడు.

వ. ఆ పర్ణాదువలన ని న్నెఱింగినదానినై ని న్నిట రావించునుపాయంబు దలంచి, యెల్లి దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరం బగు నని ఋతుపర్ణునందుఁ బ్రకాశింప సుదేవుం డను బ్రాహ్మణుం బుత్తెంచితి. 213

ప్రతిపదార్థం: ఆ, పర్ణాదువలనన్= ఆ పర్ణాదుడనే బ్రాహ్మణుడి వలన; నిన్ను+ఎఱింగిన, దానను+బ= నిన్ను తెలిసికొన్న దాననై; నిన్ను+ఇట, రావించు= నిన్ను ఇచటికి రప్పించే; ఉపాయంబు+తలంచి= వెరవును ఆలోచించి; ఎల్లి= రేపు; దమయంతీ ద్వితీయ, స్వయంవరంబు+అగును+అని= దమయంతికి రెండవ స్వయంవరం జరుగుతుందని; ఋతు పర్ణునందున్= ఒక్క ఋతుపర్ణుడికి మాత్రమే; ప్రకాశింపన్= తెలియజేయటానికై; సుదేవుండు+అను, బ్రాహ్మణున్= సుదేవు డనే విప్రుడిని; పుత్తెంచితిన్= నియోగించాను.

తాత్పర్యం: ఆ పర్ణాదుడివలన నీ ఉనికిపట్టులు తెలిసికొన్నదాననై నిన్ను ఇచటికి రప్పించే ఉపాయం ఆలోచించి, రేపే దమయంతి రెండవ స్వయంవరం అని ఒక్క ఋతుపర్ణుడికి మాత్రమే వార్తను తెలియజేయటానికి సుదేవుడనే బ్రాహ్మణుడిని నియోగించాను.

క. నరవరుఁడు నలుఁడు గా కె । వ్వరు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ

త్తురు నరు లొరు? లని దీనిం । బరికింపఁగఁ గడఁగి యిట్ల వంచితి నభిపా!

214

ప్రతిపదార్థం: అభిపా!= ఓ మహారాజా!; నరవరుఁడు= నరులలో శ్రేష్ఠుడైన; నలుఁడు+కాక= నలుడు తప్ప; ఎవ్వరు; నరులు+ఒరులు= ఇతరమనుజులు; ఎవ్వరు; శతయోజనములు= నూరు ఆమడలు; ఒక్క వాసరమునన్= ఒక్కదినంలో; వత్తురు?= రాగలరు?; అని= అని తలపోసి; దీనిన్+పరికింపఁగన్= ఈ విషయాన్ని చూడాలని; కడఁగి= పూని; ఇట్లు+అ= ఈ విధంగా; పంచితిన్= ఏర్పాటు చేశాను. (పంపినాను)

తాత్పర్యం: ఓ నలమహారాజా! నరులలో శ్రేష్ఠుడైన నలమహారాజు తప్ప మానవమాత్రులలో మరెవ్వరు ఒక్కదినంలో నూరుఆమడలమేర దూరంనుండి రాగలరు? అని ఆలోచించి ఈ విధమైన ఏర్పాటు చేశాను.

ఉ. ఏ నతిపాపభావమును నెగ్గుఁ దలంపక యుండునట్లుగా

నానతవైరి! నీ యడుగు లంటఁగ నోపుదు; నట్టిదైన న

న్నీ నలినాప్పుఁ డీ యనలుఁ డీ మృగలాంఛనుఁ డీ సురోత్తముల్

జాను సెడంగ నీ క్షణము చంపరె! కోపపఠితచిత్తుల్లె.'

215

ప్రతిపదార్థం: ఆనతవైరి!= మిక్కిలి నమస్కరించిన శత్రువులు కలవాడా!; (శత్రువులను జయించినవాడా!) ఏను= నేను; అతి, పాప, భావమును= మిక్కిలి చెడు ఆలోచనను; ఎగ్గన్= అపచారాన్ని; తలంపక+ఉండునట్లుగాన్= ఆలోచించకుండా ఉండేటట్లుగా; నీ అడుగులు= నీ పాదాలు; అంటఁగన్+ ఓపుదున్= ముట్టగలను- అంటే పాదాలంటి ప్రమాణం చేయగలను; అట్టిది+బన= అటువంటిదే అయితే- అంటే నీ పట్ల పాపభావాన్ని అపచారాన్ని తలపోసి ఉన్నట్లయితే; నన్ను; ఈ+నలిన+ ఆస్తుఁడు= ఈ సూర్యుడు; ఈ+అనలుఁడు= ఈ అగ్నిదేవుడు; ఈ; మృగలాంఛనుఁడు= జింకను గుర్తుగాగల ఈ చంద్రుడు; ఈ, సుర+ఉత్తముల్= ఈ దిక్పాలకులు; కోప, పఠిత, చిత్తులు+బ= ఆగ్రహంతో నిండిన మనస్సులు కలవారై; జాను+చెడంగన్= శోభ అంతరించేటట్లు; ఈ క్షణము+అ= ఈ క్షణంలోనే; చంపరె!= చంపివేయరా!

తాత్పర్యం: శత్రువులను జయించిన మహావీరుడవైన ఓ నలమహారాజా! నేను ఎటువంటి పాపపు తలంపునుగాని, అపచారాన్నిగాని నీపట్ల తలపోయలేదని నీ పాదాల సాక్షిగా ప్రమాణం చేయగలను. నాలో అటువంటి చెడుతలంపే ఉన్నట్లయితే- ఈ సూర్యుడు, ఈ అగ్నిహోత్రుడు, ఈ చంద్రుడు, ఈ దిక్పాలకులు ఆగ్రహించి, నన్ను ఈ క్షణంలోనే శోభావిహీనగాచేసి చంపివేయరా?'

విశేషం: నలిన+ఆప్తుడు= పద్మాలకు మిత్రుడు, సూర్యుడు. ఇది కవిసమయం. మృగలాంఛనుడు= లేడిని చిహ్నంగా కలవాడు, చంద్రుడు. చంద్రుడిలో గల కళంకం పెక్కు ఉత్పేక్షలకు దారితీసింది. దీన్నికూడ కవిసమయంగా ఎన్నవచ్చును. 'జాను' శబ్దానికి సరైన అర్థం ఇంకను తరచవలసి ఉన్నది. శబ్దరత్నాకరంలో జాను= అందము, సౌందర్యము అనే అర్థాలు ఉన్నాయి. సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులో పెక్కు అర్థాలు ఉన్నాయి. 1. సొగసు, సౌందర్యము 2. శోభ 3. విధము 4. విణ.మంజులము, స్పష్టము, అధికము మున్నగు అర్థాలు ఉన్నాయి. నా అభిప్రాయంలో జాను- అంటే పుట్టువుతో వచ్చే తీరుతీయాలు, సహజ సారశ్యమనే అర్థం చెప్పవచ్చు.

వ. అనుచున్న యవసరంబున నఖిలభూతాంతర్గతుం డయిన వాయుభట్టారకుం డెల్లవారలు విన నాకాశంబున నుండి నలున కిట్లనియె. **216**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్న+ అవసరంబునన్= అని చెప్పుతున్న సమయంలో; అఖిల, భూత+అంతర్గతుండు+అయిన= సమస్తమైన భూతాలలో లోపల ఉండే వాడయిన; వాయుభట్టారకుండు= పవిత్రుడైన వాయుదేవుడు; ఎల్లవారలు= అందరు; వినన్= ఆలకిస్తుండగా; ఆకాశంబుననుండి= గగనంనుండి; నలునకు; ఇట్లు+అనియెన్= నలుడికి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటున్న సమయంలో సమస్తభూతాలలోపల ఉండే వాయుభట్టారకుడు అందరూ వినేటట్లు ఆకాశంనుండి నలుడికి ఇట్లా చాటి చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ సృష్టిలోని సమస్త వస్తువులు భూతములే. చేతనాచేతన వస్తువులు సజీవ నిర్జీవ పదార్థాలకు సమష్టి వ్యవదేశం భూతశబ్దం. భట్టారక శబ్దం పూజ్యవాచకం. వాయుభట్టారకుడు అంటే పూజ్యుడైన వాయుదేవుడు అని అర్థం.

చ. 'అమలచరిత్ర నిట్లు దమయంతిఁ బతివ్రతఁ బల్కుదే? నృపా శ్రమ! విను దీనియందు విదితంబగు శీలవిధిన్ సుధాంశుఁడున్ గమలహితుండు నేను నయి కాచితి మొక్కట మూఁడువర్షముల్; గొమరుగ దీనిఁ జేకొనుము కోమలి నీ కనురక్త' నావుడున్. **217**

ప్రతిపదార్థం: నృప+ఉత్తమ! = రాజులలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ నలమహారాజా! అమల, చరిత్రన్= స్వచ్ఛమైన నడవడి కలిగినదానిని; దమయంతిన్= దమయంతిని; పతివ్రతన్= భర్తయొడ భక్తి కలిగినదానిని; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పల్కుదే= ఆక్షేపిస్తావా?; విను= ఆకర్ణించుము; దీని+అందున్= ఈమెపట్ల; విదితంబు+అగు= తెలియవచ్చిన; శీలవిధిన్= మంచినడవడి తీరుతీయాలవలన; సుధాంశుఁడున్= అమృత కిరణుడైన చంద్రుడున్నా; కమలహితుండు= పద్మమిత్రుడైన సూర్యుడున్నా; ఏనున్+అయి= నేనున్నాకలిసి; ఒక్కటన్= కలిసికట్టుగా; మూఁడు, వర్షముల్= మూడు సంవత్సరాలు; కాచితిమి= కాపాడాము; గొమరుగన్= ఒప్పుగ; దీనిన్= ఈమెను (దమయంతిని); చేకొనుము= పరిగ్రహించుము; కోమలి= ఈ సుకుమారి; నీకు+అనురక్త= నీ పట్ల అనురాగం కలిగినట్టిది; నావుడున్= అని పలుకగా.

తాత్పర్యం: 'రాజులలో ఉత్తముడివైన ఓ నలమహారాజా! ఈ దమయంతి నిర్మలమైన ప్రవర్తన కలది. పతివ్రతాశిరోమణి. ఈమెపట్ల అభివ్యక్తమైన సౌశీల్యంచొప్పున సూర్యుడు, చంద్రుడు, నేను కలిసికట్టుగా ఈమెను మూడు సంవత్సరాలు కాపాడాము. ఈమెను నీవు మనసార పరిగ్రహించుము. ఈ కోమలి నీపట్ల అనురాగం కలిగి ఉన్నది'- అని వాయుదేవుడు చాటిచెప్పగా.

క. కురిసి మరుద్వచనానం । తరమున సురపుష్పవృష్టి; దడయక మ్రోసెన్

సురదుండుభి నాదంబులు; । గరము ప్రసన్నుడయి వీచె గంధవహుండున్.

218

ప్రతిపదార్థం: మరుత్+వచన+అనంతరమునన్= వాయుదేవుడి మాటల పిమ్మట; సురపుష్పవృష్టి= దేవతల పూలవాన; కురిసెన్= కురిసింది; సురదుండుభి నాదంబులు= దేవదుండుభుల నాదాలు; తడయక= వెనువెంటనే; మ్రోసెన్= మ్రోగాయి; గంధవహుండున్= వాయువుకూడా; కరము= మిక్కిలి; ప్రసన్నుడు+అయి= సంప్రీతుడై; వీచెన్= వీచాడు.

తాత్పర్యం: వాయుదేవుడి ప్రకటన పిమ్మట దేవతలు పూలవాన కురిపించారు. వెనువెంటనే దేవదుండుభులు మ్రోగాయి. ప్రసన్నుడై వాయుదేవుడు దివ్యసౌరభం వెదజల్లుతూ వీచాడు.

విశేషం: పురాణేతిహాసాలలో దేవతల పుష్పవృష్టి కురియటం, దేవదుండుభులు మ్రోగటం, ఆధునికులు కొందరు నిరర్థకాలైన అతిశయోక్తులుగా నిరసించవచ్చును. వీటిని వాచ్యార్థంలో స్వీకరించే కువిమర్మకులమాట లకేమిగాని, సహృదయులు వీటి ఆంతర్యం ఎరిగి స్వారస్యం ఆస్వాదించగలరు. నలదమయంతుల పునస్సమాగమాన్ని వర్ణించటానికి, పరిమితమైన అర్థాలు గల పదాలకు శక్తివాలదు. దేవదుండుభుల మ్రోతలు, దేవతల పుష్పవృష్టులు, సుప్రసన్నుడై వాయుదేవుడు వెదజల్లే దివ్యపరిమళాలు సహృదయులకు అనుభవకేవేద్యాలు. అల మతివిస్తరేణ. అలంకారోక్తి కవీంద్రుల మాతృభాష.

వ. ఇ ట్లెల్ల వారికి నాశ్చర్యంబుగా వాయుదేవుండు దన్నెఱింగించి, దమయంతి పతివ్రతాగుణంబులును

బతియందుల యకృతిమానురాగంబునుం జెప్పిన విని నలుండు పరమ ప్రమోద పరిపూర్ణ హృదయుండై

తత్క్షణంబ కర్కోటకుం దలంచి వాని యిచ్చిన పుట్టంబు పైబెట్టుకొని నిజరూపంబు దాల్చిన.

219

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; ఆశ్చర్యంబుగాన్= అచ్చెరువు కొలుపేటట్లుగా; వాయుదేవుండు; తన్ను+ఎఱింగించి= తనను తెలిపి; దమయంతి, పతివ్రతాగుణంబులును= దమయంతియొక్క పతివ్రతా లక్షణాలను; పతి+అందుల= భర్తపట్లగల; అకృతిమ+అనురాగంబునున్= సహజమైన, (స్వచ్ఛమైన) ప్రేమను; చెప్పిన; విని= తెలుపగా, ఆకర్ణించి; నలుండు= నలుడు; పరమ, ప్రమోద, పరిపూర్ణ, హృదయుండు+బ= మిక్కుటమైన సంతోషంతో నిండిన హృదయం కలవాడై; తద్, క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; కర్కోటకున్+తలంచి= కర్కోటకుడిని స్మరించి; వాని+ఇచ్చిన, పుట్టంబు= ఆతడు ఇచ్చిన వస్త్రం; పైన్+పెట్టుకొని= పైన ధరించి; నిజ, రూపంబు= అసలు ఆకారాన్ని; తాల్చినన్= ధరించగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎల్లవారికి అచ్చెరువు కలిగేటట్లుగా వాయుదేవుడు తనను తెలియజేసికొని, దమయంతి పతివ్రతా లక్షణాలను, ఆమెకు భర్తపట్ల కల స్వచ్ఛమైన అనురాగాన్ని చెప్పగా విని, నలుడు మిక్కుటమైన సంతోషంతో నిండిన మనస్సుకలవాడై, ఆ క్షణంలోనే కర్కోటకుడిని స్మరించి, ఆతడు ఇచ్చిన వస్త్రాన్ని మీద ధరించగా, నలుడికి తన తొల్లిటి ఆకారం ఏర్పడింది.

విశేషం: కథానిర్వహణం అద్భుతంగా ఉండాలని నాటకలక్షణం. నలదమయంతి కథలో సహజమైన నాటకీయత రాణిస్తూ ఉంటే నన్నయ దానిని పోషించాడు. 'ఎల్లవారికి నాశ్చర్యంబుగా'- అని నన్నయ ధ్వనింపజేసి ప్రసన్న కథాకలితార్థయుక్తిని ప్రదర్శించాడు.

నలుండు నిజరూపంబుతో దమయంతిం గూడుట (సం. 3-75-27)

ఉ. ఆయతబాహుఁ దప్తకనకాంచితవర్ణు మనోజరూపు నిం

ద్రాయితు సూర్యతేజు నిషధప్రభు నన్నలుఁ జూచి పద్మప

త్రాయతనేత్ర యప్పు దమయంతి గరంబు ముదంబు నొంది ల

క్ష్మీయుత యయ్యె బంధులకు మిత్తులకున్ హృదయప్రియంబుగన్.

220

ప్రతిపదార్థం: ఆయత బాహున్= పొడుగుపాటి చేతులు కలవాడిని, అంటే ఆజానుబాహుడైన వాడిని; తప్త, కనక+అంచిత, వర్ణున్= అగ్నిలో శుద్ధి చేయబడిన మేలిమిబంగారాన్ని పోలిన రంగు కలవాడిని; మనోజ రూపున్ (మనస్+జ+రూపున్)= మనస్కృడివంటి ఆకృతి కలవాడిని; ఇంద్రాయితున్= ఇంద్రుడితో సమానమైనవాడిని; సూర్యతేజున్= సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడిని; నిషధప్రభున్= నిషధరాజైన; ఆ+నలున్= ఆ నలుడిని; చూచి= దర్శించి; పద్మ, పత్ర, ఆయత, నేత్ర= తామరపువ్వురేకులవలె విశాలమైన కన్నులు కలదైన; దమయంతి; అప్పు= అపుడు; కరంబు= మిక్కిలి; ముదంబున్+ఓంది= సంతోషాన్ని పొంది; బంధులకున్= చుట్టాలకు; మిత్తులకున్= నెచ్చెలులకు; హృదయప్రియంబుగన్= మనస్సుకు ఆనందం కలిగేటట్లు; లక్ష్మీయుత+అయ్యెన్= శోభతో కూడినట్టిదయింది.

తాత్పర్యం: ఆజానుబాహుడు, మేలిమి బంగారు మేనిచాయకలవాడు, మనస్కృరూపుడు, ఇంద్రసమానుడు, సూర్యుడి తేజంవంటి తేజం కలవాడు, నిషధప్రభువు అయిన నలుడు సహజస్వరూపంతో కనిపించగా చూచి, తామరపువ్వురేకుల వంటి విశాలమైన కన్నులు కల దమయంతి సంతోషం పొంగిపొరలి శోభిల్లింది. ఆమె చుట్టాలు, మిత్రులు సంతోషించారు.

వ. ఇట్లు సంగతులైన యయ్యెరువురకు విరహా వరితావంబు తోడన శరీరమలినత్వంబు వాసెఁ, బర స్ఫరానురాగంబు తోడన విభూషణశ్రీవిశేష విలేపన యోగంబులు విస్తరిల్లె; నంత నంతయు విని భీముండు జాతసన్య యైన వసుధ తోయసంప్రాప్తి నాప్యాయిత యైన ట్లజ్ఞాతచర్యుం డైన తన పతిం బడసి పరమసంతుష్టహృదయయై చంద్రుతోఁగూడిన రోహిణియుంబోలెఁబడిం గూడి యొప్పుచున్న దమయంతిం జూచి సంతసిల్లి, తన పురంబునం దప్తశోభనంబులు దేవగృహంబులయందు విశేషపూజలు సేయించె; నట్టి మహోత్సవం బెఱింగి ఋతుపర్ణండు నలునొద్దకు వచ్చి 'నీవు నిఖిలలోక పూజ్యుండ వయ్యును నాయొద్ద బాహుకుం డనంగాఁ బ్రచ్చన్న వృత్తి నున్న నిన్ను నెఱుంగక నీచకర్తంబులయందు నియోగించితి; దీని క్షమియించునది' యని నలుచేత సత్కృతుండై యశ్వహృదయోపదేశంబు గొని యయోధ్యకుం జనియె; నిట నలుండును విదర్భాపురంబున నొక్కమాసంబు నివాసంబు సేసి, విదర్భేశ్వరు వీడ్కొని దమయంతి నంద పెట్టి, యొక్క రథంబును బదియా టేనుంగులును, నేఁబది గుఱ్ఱంబులు, నాఱునూఱు కాల్లలంబులుఁ దనకుఁ దోడుగా నిషధపురంబున కలిగి, పుష్కరుం గని యిట్లనియె.

221

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సంగతులు+ఐన= కలిసిన; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ ఇద్దరికి; విరహతాపంబుతోడన్+అ= వియోగబాధతోపాటుగానే; శరీర, మలినత్వంబు= దేహంలోని మురికి; పాసెన్= విడిచింది; పరస్పర+అనురాగంబు తోడన్+అ=

ఇరువురిమధ్య ఏర్పడిన ప్రేమతో పాటుగా; విభూషణ, శ్రీ, విశేష, విలేపన, యోగంబులు= ఆభరణ శోభ, అసాధారణమైన మైపూతల చేరిక; విస్తరిల్లెన్= ఒనకూడాయి; అంతన్= అంతట; అంతయు విని= సర్వం తెలిసికొని; భీముండు= భీమరాజు; జాత, సన్య+ఐన= అంకురించిన పంటమొక్కలు కలదైన; వసుధ= భూమి; తోయ, సంప్రాప్తిన్= వర్షపాతంవలన; ఆప్యాయిత+ఐనట్లు= తనివి చెందినదైనట్లు; అజ్ఞాత చర్యుండు+ఐన= తెలియబడనట్టి ప్రవర్తనకలవాడయిన, అంటే అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న; తన, పతిన్+పడసి= తన భర్తను పొంది; పరమ, సంతుష్ట హృదయ+ఐ= మిక్కుటమైన తృప్తిని పొందిన హృదయం కలదై; చంద్రుతోన్+కూడిన, రోహిణియున్+పోలెన్= చంద్రుడితో సంయోగం చెందిన రోహిణీనక్షత్రం వలె; పతిన్+కూడి= భర్తతో కలిసి; ఒప్పుచున్న= శోభిస్తున్న; దమయంతిన్+చూచి= దమయంతిని చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; తన పురంబునందు= తన నగరంలో; అష్టశోభనంబులు= ఎనిమిది విధాలయిన అలంకారాలు; దేవ, గృహంబుల+ అందున్= కోవెలలలో; విశేషపూజలు= ప్రత్యేకమైన అర్చనలు; చేయించెన్= జరిపించాడు; అట్టి= ఆ విధమైన; మహా+ఉత్సవంబు+ఎఱింగి= గొప్ప పండుగ జరగటం తెలిసికొని; ఋతుపర్ణండు; నలు+ఒడ్డకు= నలుడి దగ్గరకు; వచ్చి= ఏతెంచి; నీవు; నిఖిలలోక, పూజ్యుండవు+అయ్యును= నీవు అన్ని లోకాలచేత అర్చించదగినట్టివాడివే అయినప్పటికీ; నా+ఒడ్డ= నా దగ్గర; బాహుకుండు+అనంగాన్= బాహుకుడు అనే పేరుమీద; ప్రచ్చన్న వృత్తిన్+ఉన్న= తెలియబడనిరీతిలో ఉండటంచేత; నిన్నున్+ఎఱుంగక= నీవు ఎవరో తెలియక; నీచకర్మంబుల+అందున్= అల్పకార్యాలలో; నియోగించితి= నియుక్తుడిగా చేశాను; దీని= నేను చేసినపనిని; క్షమియించునది= మన్నించేది; అని= అనిచెప్పి; నలుచేత; సత్, కృతుండు+ఐ= నలుడిచే గౌరవించబడినవాడై; అశ్వ, హృదయ+ ఉపదేశంబు+కొని= అశ్వహృదయం అనే విద్యను ఉపదేశం పొంది; అయోధ్యకున్+చనియెన్= అయోధ్యాపురికి వెళ్ళాడు; ఇట= ఇచట; నలుండును; విదర్భాపురంబునన్= విదర్భరాజధానిలో; ఒక్కమాసంబు= ఒకనెల; నివాసంబు+చేసి; విదర్భ+ఈశ్వరు= విదర్భప్రభువైన భీమరాజును; భీముడను పేరుగల ప్రభువును, వీడ్కొని= వెళ్ళటానికి అనుమతిని గైకొని; దమయంతిన్= దమయంతిని; అందు+అ= అచటనే; పెట్టి= ఉంచి; ఒక్క రథంబును= ఒకతేరును; పదియాఱు+ఏనుగులును= పదారు ఏనుగులును; ఏబది గుఱ్ఱంబులును= ఏబది అశ్వులును; ఆఱునూఱు కాల్యలంబులున్= ఆరువందలమంది భటులును; తనకున్+తోడుగాన్= తనకు సాయంగా; నిషధ, పురంబునకు+అరిగి= నిషధదేశం రాజధానికి వెళ్ళి; పుష్కరున్+కని= పుష్కరుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నలదమయంతులకు తిరిగి సమాగమం జరిగింది. ఇరువురికి విరహతాపం పోయింది. అట్లే ఇరువురికి శరీరమాలిన్యం తొలగింది. ఇరువురికి పరస్పరానురాగం ఏర్పడింది. అట్లే ఆభరణశోభ, చందనాదులతో మైపూతలు ఇరువురికి సంక్రమించాయి. పంటమొక్కలు మొలిచిన భూమి వానకురిసినప్పుడు సంతృప్తి చెందినట్లు, అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న భర్తను పొంది, పరమానందభరితురాలై చంద్రునితో కూడినరోహిణీవలె పతితో కలిసి శోభిల్లుతున్న దమయంతిని చూచి, తండ్రి భీమరాజు తన నగరాన అష్టశోభనాలు, దేవళాలలో ప్రత్యేకపూజలు జరిపించాడు. అటువంటి పండుగ వేడుక తెలిసికొని ఋతుపర్ణమహారాజు నలుడి దగ్గరకు వచ్చి 'నీవు జగత్పరిపూజ్యుడివి. కాని, నాదగ్గర బాహుకుడనే పేరుతో అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్నావు కావున, నీవు ఎవరో తెలియక నిన్ను అల్పకార్యాలకు నియోగించాను. నన్ను క్షమించుము' - అని ప్రార్థించాడు. తదుపరి ఋతుపర్ణుడు నలుడిచేత సత్కరించబడినవాడై, అతడి దగ్గరనుండి అశ్వహృదయం అనే విద్యను పొంది అయోధ్యకు వెళ్ళాడు. నలుడు విదర్భరాజధానిలో ఒకనెల నివసించి దమయంతిని అచటనే ఉంచి, తాను ఒక రథం, పదారు ఏనుగులు, ఏబదిగుఱాలు, ఆరువందలమంది కాలిభటులు తోడుగా నిషధదేశరాజధానికి వెళ్ళి పుష్కరుడిని కలిసికొని ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) అష్టశోభనములు= ఎనిమిది విధాలైన అలంకారాలు. 1. నీళ్ళు చల్లటం 2. పందిళ్ళు వేయించటం 3. తోరణాలు కట్టించటం 4. చిత్రాలు వ్రాయించటం 5. జెండాలు నెలకొల్పటం 6. పూర్ణకుంభాలు ప్రతిష్ఠించటం 7. ధూపదీపారాధనలు

ఏర్పరచటం 8. వృత్యగీతవాద్యాలు ఏర్పరచటం. (2) ఇరువురికి విరహతాపంతోపాటు శరీర మలినత్వం తొలగింది- అనటం, పరస్పరాభరణాదిక ప్రాప్తి అనురాగంతోపాటు ఏర్పడటం- అనేచోట సహోక్తి అలంకారం. చంద్రుడితోకూడిన రోహిణి ఉపమానం. నలునితో గూడిన దమయంతి ఉపమేయం. అలంకారం: ఉపమ. జాతసస్య అయిన వసుధ ఉపమానం, నలుడిని పొందిన దమయంతి ఉపమేయం. అలంకారం: ఉపమ.

క. 'దమయంతి రోయిగా జా । దము నీతో నాడఁ గడఁగెదను, ధరణీరా

జ్యము నీవు నాకు రోయిడు, । మమరఁగ జూదంబు నీకు నభిమతమేనిన్.

222

ప్రతిపదార్థం: జూదంబు, నీకున్+అభిమతము+ఏనిన్= జూదం నీకు ఇష్టమైతే; దమయంతి, రోయిగా= దమయంతిని ధనంగా (పణంగా); జూదము; నీతోన్= నీతోడ; ఆడన్+కడఁగెదను= ఆడటానికి పూనుతాను; ధరణీ, రాజ్యమున్= భూరాజ్యాన్ని; ఈవు= నీవు; నాకు; రోయి+ఇడు= ధనం (పణం) గా ఒడ్డుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ పుష్కర మహారాజా! నీకు జూదమాడటం ఇష్టమైతే నేను దమయంతిని పణంగా పెట్టి నీతో జూద మాడటానికి సిద్ధంగా ఉన్నాను. నీవు భూరాజ్యాన్ని పణంగా ఒడ్డి నాతో జూదమాడటానికి సంసిద్ధుడవు కమ్ము. మత్తకోకిల.

వీరభోజ్యము సుమ్ము రాజ్యము వింటె? నీవును నేను డు

ర్వారవృత్తి రథంబు లెక్కి యవంధ్యవిక్రమ మేర్పడన్

భూలివీరరణం బొనర్తము; పోర నోల్లినవాడ యి

ధారుణీతలరాజ్యసంపదఁ దాల్చు వీరగుణోన్నతిన్.

223

ప్రతిపదార్థం: రాజ్యము= ప్రభుత్వానికి లోబడినదేశం; వీర, భోజ్యము, సుమ్ము= వీరులచేత అనుభవించదగింది కదా!; వింటె= (అని) వినిఉంటివే!; నీవును, నేను; దుర్వారవృత్తిన్= నీవూ, నేనూ అప్రతిహతశౌర్యంతో; రథంబులు+ఎక్కి= తేరులపై నిల్చి; అవంధ్య, విక్రమము+ఏర్పడన్= వ్యర్థం కానట్టి పరాక్రమం విలసిల్లగా; భూరి, వీర, రణంబు+ఒనర్తము= గొప్పదైన వీరయుద్ధం చేద్దాము; పోరన్+ఓర్చినవాఁడు+అ= యుద్ధంలో గెలిచినవాడే; వీర, గుణ+ఉన్నతిన్= శౌర్యయొక్క పెంపుచేత (అంటే పరాక్రమాతిశయంచేత); ఈ+ధారుణీ, తల, రాజ్య, సంపదన్= ఈ భూస్థలిపైగల ప్రభుత్వమనే ఐశ్వర్యాన్ని; తాల్చున్= ధరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: రాజ్యాన్ని అనుభవించవలసింది వీరులే సుమా! అనే సుభాషితం విన్నావుకదా! కాబట్టి నీవూ నేనూ రథాలను అధివసించి వ్యర్థంగాని పరాక్రమంతో గొప్ప వీరయుద్ధం సల్పుదాం; రమ్ము; యుద్ధంలో గెలిచినవాడే ఈ సమస్త భూరాజ్యాన్ని వీరపురుషుడుగా ఏలుకొంటాడు!

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఈ రెంటిలో నీ కెయ్యది యిష్టంబు దానిన కడంగు' మనినం, బుష్కరుండు రణంబునందుఁ బరాజితుండు గావున నలుం దొల్లియు జూదంబున నొడిచిన వాడై, యింకను నొడిచి దమయంతిం జేకొని కృతార్థుండ నగుదు నని సంతసిల్లి, 'యేనోటు వడితినేని నఖిలమహీరాజ్యంబు నీయది; నీ వోటువడితేని దమయంతి నాయది' యని పలికి యొడ్డి నలుతో జూద మాడి యోటువడిన.

224

ప్రతిపదార్థం: ఈ రెంటిలోన్ = ఈ రెండింటిలో (అంటే జూదమాడటంలో, యుద్ధం చేయటంలో); నీకు+ఎయ్యది, ఇష్టంబు= నీకు ఏది సమ్మతమో; దానిన్+అ, కడంగుము= దానికే పూనుకొనుము; అనినన్= అని అడుగగా; పుష్కరుండు; రణంబునందున్= యుద్ధంలో; పరాజితుండు= ఓడిపోయినవాడు; కావున= కాబట్టి; తొల్లియు= మునుపు; జూదంబునన్= జూదంలో; నలున్= నలుడిని; ఒడిచినవాడు+బ= గెలిచినవాడై; ఇంకను= మరియు; ఒడిచి= గెలిచి; దమయంతిన్= దమయంతిని; చేకొని= పరిగ్రహించి; కృత+అర్థుండను= చరితార్థుడిని; అగుదును+అని= కాగలనని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఏను= నేను; ఓటువడితిన్+ఏనిన్= ఓడిపోయినట్లయితే; అఖిల, మహీరాజ్యంబు= సమస్తభూమి ప్రభుత్వం; నీ+అది= నీది; నీవు+ఓటువడితి+ఏని= నీవు ఓడిపోయినట్లయితే; దమయంతి; నా+అది= దమయంతి నాకు దక్కుతుంది; అని, పలికి= అని చెప్పి; ఒడ్డి= పణం నిర్ణయించి; నలుడితో= నలుడితో; జూదము+ఆడి; ఓటువడినన్= ఓడిపోగా.

తాత్పర్యం: 'జూదమాడటం, యుద్ధంచేయటం ఈ రెంటిలో నీకు ఏది ఇష్టమో దానికే నీవు పూనుకొనుము' అని నలుడు పుష్కరుడిని అడిగాడు. లోగడ పుష్కరుడు నలుడిచేతిలో యుద్ధంలో ఓడినవాడు; జూదంలో నలుడిని ఓడించినవాడు. అందుచేత పుష్కరుడికి నలుడితో జూదమాడి దమయంతిని గెలుచుకొనాలనే ఆశ అంకురించింది. అంత, పుష్కరుడు నలుడితో 'మనం తిరిగి జూదమాడుదాము; నీవు గెలిస్తే ఈ సమస్త భూరాజ్యం నీదే; నేను నెగ్గితే దమయంతి నాది'- అని పణం నిర్ణయించుకొని ఇరువురూ జూదమాడారు. అందులో పుష్కరుడు ఓడిపోయాడు.

క. ఘనముగ జంబూద్వీపం । బునక గలవా రెల్ల నెఱుగఁగ బుష్కరుచేతం

గొనియెఁ బునర్జ్ఞాతంబున । ననఘుఁడు నలుఁ డఖిలరాజ్య మత్యున్నతితోన్.

225

ప్రతిపదార్థం: జంబూ, ద్వీపంబునన్, కలవారు+ఎల్లన్= జంబూద్వీపంలో ఉండే జనులందరు; ఘనముగన్= గొప్పగా; ఎఱుగఁగన్= తెలిసికొనేటట్లు; అనఘుఁడు= పాపరహితుడైన; నలుఁడు; పునర్+ద్యూతంబునన్= తిరిగి ఆడిన జూదంలో; పుష్కరుచేతన్= పుష్కరుడి నుండి; అఖిల రాజ్యము= సర్వరాజ్యాన్ని; అతి+ఉన్నతితోన్= మిక్కిలి ఔన్నత్యంతో; కొనియెన్= పరిగ్రహించాడు.

తాత్పర్యం: జంబూద్వీపంలోని ప్రజలందరికీ తెలిసేటట్లుగా పుణ్యశీలుడైన నలుడు పుష్కరుడితో రెండవసారి జూదమాడి గెలిచి, సమస్తరాజ్యాన్ని మిక్కిలి గొప్పగా పరిగ్రహించాడు.

వ. ఇట్లు జూదంబునక బుష్కరు నోడించి సకల మహీరాజ్యంబును జేకొని నలుండు వాని కిట్లనియె. 226

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; జూదంబునన్= జూదంలో; పుష్కరున్+ఓడించి; సకల, మహీరాజ్యంబును= సమస్తభూమండల ప్రభుత్వాన్ని; చేకొని= పరిగ్రహించి; నలుండు; వానికిన్= పుష్కరుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జూదంలో పుష్కరుడిని గెలిచి, సమస్త భూరాజ్యాన్ని పరిగ్రహించిన నలుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'కలిసంప్రాప్తుడనై కడు । బలమఱి నీ చేతఁ దొల్లి బలవద్వ్యాత

చ్చలజతుఁడ నైతి; నది నీ । బల మని గల్వింప వలదు బలవంతుఁడనై.

227

ప్రతిపదార్థం: కలి, సంప్రాప్తుడను+బ= కలి పురుషుడిచేత ఆహించబడినవాడినై; కడు= మిక్కిలి; బలము+అఱి= శక్తి నశించి; నీ చేతన్= నీచేత; తొల్లి= మునుపు; బలవత్+ద్యూత+చల, జితుఁడను+ఐతిన్= బలవంతంగా ఆడవలసినవచ్చిన

జూదంలో మోసంచేత జయించబడ్డాను; అది= అటువంటి నాఓటమి; నీ, బలము+అని= నీ శక్తి అని; బలవంతుడవు+ఐ= బలం కలవాడివయి; గర్వింపవలదు= విర్రవీగవద్దు.

తాత్పర్యం: 'మునుపు నేను కలిచేత ఆవహించబడినవాడినై, బలం నశించి, నీచేత బలవంతపు జూదంలో ఓడిపోయాను. అటువంటి నా ఓటమి నీ బలంవలన లభించిన విజయంగా భావించవద్దు; అది నీ బలమనుకొని గర్వంతో విర్రవీగవద్దు.

వ. నీవు నా పితృవ్యపుత్రుండవు; ని న్నెట్టియుం జేయనోపఁ బో' మ్ముని పుష్కరుని విడిచిపుచ్చి పుష్కలంబయిన రాజ్యంబుతో నలుం డున్నంత. **228**

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నా పితృవ్యపుత్రుండవు= నా పినతండ్రి కుమారుడవు; నిన్ను+ఎద్దియున్+చేయన్+ఓపన్= నిన్నేమీ చేయలేను; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అని= అని చెప్పి; పుష్కరున్= పుష్కరుడిని; విడిచిపుచ్చి= వదలిపెట్టి; పుష్కలంబు+అయిన= సమృద్ధమైన; రాజ్యంబుతో; నలుండు= నలుడు; ఉన్నంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: నీవు నా పినతండ్రి కుమారుడవు. కావున నీకు ఎటువంటి కీడును నేను చేయలేను. పొమ్ము'- అని నలుడు పుష్కరుడిని విడిచిపెట్టి సర్వసమృద్ధమైన రాజ్యాన్ని ఏలుతుండగా.

క. భీమ ప్రస్థాపిత యయి । కోమలి దమయంతి పుత్రకులుఁ దానును ల క్షీ మహిమ వెలుఁగుచుండఁగఁ । దామరసదళాక్షి వచ్చెఁ దనపతికడకున్. **229**

ప్రతిపదార్థం: భీమ, ప్రస్థాపిత+అయి= భీముడిచే బాగుగా ప్రయాణము చేయించబడినదై (పంపబడినదై); కోమలి, దమయంతి= సుకుమారి అయిన దమయంతి; పుత్రకులున్= బిడ్డలు; తానును; లక్ష్మీమహిమ= ఐశ్వర్య ప్రభావం; వెలుఁగుచు+ఉండఁగన్= శోభిల్లుతుండగా; తనపతి కడకున్= తన భర్త అయిన నలుడి దగ్గరకు; తామరస, దళ+అక్షి= పద్మంయొక్క రేకులవలె విశాలాలైన కన్నులు కల దమయంతి; వచ్చెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: తండ్రి అయిన భీమమహారాజుచేత పంపబడి, తామరపువ్వు రేకులవంటి కన్నులు కల దమయంతి బిడ్డలు తాను కలిసి, ఐశ్వర్య మహిమతో శోభిల్లుతూ భర్త అయిన నలుడి దగ్గరకు వచ్చింది.

వ. అట్లు తన మనోవల్లభయైన దమయంతింగూడి నలుండు విభివిహితానేకాచరితముఖుండైశతముఖు విలాసంబుతో సకలరత్నయుతంబైన రత్నగర్భాధిరాజ్యంబు సేసిఁ; గావున నక్షజతుండు నైతి నని వగవవలదు; నీవును దైవమానుషసంపన్నుండ వయి శత్రువుల జయించి సకలమహీసామ్రాజ్యంబు వడయుదు' వని బృహదశ్వండు ధర్మరాజునకు నక్షవ్యాదయం బుపదేశించి. **230**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తన, మనోవల్లభ+వన= తన హృదయేశ్వరి అయిన; దమయంతిన్+కూడి= దమయంతితో కలిసి; నలుండు; విధి, విహిత+అనేక+ఆచరిత, ముఖండు+ఐ= శాస్త్రవిధులలో నిర్దేశించబడిన విధంగా ఆచరించబడిన పెక్కుయజ్ఞాలు కలవాడై (అంటే శాస్త్రీయపద్ధతులలో పెక్కుయగాలు చేసి); శతముఖు, విలాసంబుతోన్= దేవేంద్రుడి వైభవంతో; సకల, రత్నయుతంబు+వన= సమస్త రత్నాలతో కూడి ఉన్న; రత్నగర్భా+అధిరాజ్యంబు+చేసెన్= భూమండలాన్ని గొప్పగా పరిపాలించాడు; కావునన్; అక్ష, జితుండను+వతిని+అని= పాచికలచేత (జూదంలో) ఓడిపోయాను అని; వగవ,

వలదు= శోకించకుము; నీవును= నీవుకూడ; దైవ, మానుష సంపన్నుడవు+అయి= దైవసాహాయ్యం, మానుషప్రయత్నంతో కూడిన సంపద కలవాడివయి; శత్రువులన్= విరోధుల; జయించి; సకల, మహీ, సామ్రాజ్యంబు= సమస్త భూసామ్రాజ్యం; పడయుదువు= పొందగలవు; అని= అని చెప్పి; బృహదశ్వుండు= బృహదశ్వ మహాముని; ధర్మరాజునకున్; అక్షహృదయంబు= అక్షహృదయం అనే విద్య; ఉపదేశించి= ప్రబోధించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నలుడు తన హృదయేశ్వరి దమయంతిని కూడి శాస్త్రాలలో నిర్దేశించబడినట్లు పెక్కు యాగాలు చేశాడు. దేవేంద్రవైభవంతో సకల రత్నయుతమైన భూమండలాన్ని గొప్పగా పరిపాలించాడు. కాబట్టి, సాచికలలో ఓడిపోయానని దుఃఖించవద్దు. నీవును దైవసాహాయ్యం, పురుషప్రయత్నం మేళవించిన అభ్యుదయంతో విరోధులను జయించి, సకలభూమండల సామ్రాజ్యాన్ని ఏలగలవు- అని బృహదశ్వుడు ధర్మరాజుకు అక్షహృదయం అనే విద్యను ఉపదేశించాడు.

సీ. ఇన్నలోపాఖ్యాన మెప్పుడు దత్తాన | ధానులై వినువారు దవిలి సభలఁ
జదివెడువారును జగతీశ! కలిదోష | నిర్ముక్తు లగుదురు; నిఖిలపుణ్య
ఫలభాగు లగుదురు; బహుపుత్రపాత్రాయు | రారోగ్యధనయుక్తు లగుదు; రెల్ల
విషములకును దుష్టవిషయమ్ములకు దూరు | లగుదురు; ధర్మాత్ము లగుదు; రుల్వి

ఆ. గడుఁ బ్రసిద్ధ మిదియుఁ గర్కోటకుని, దమ | యంతిఁ, బుణ్యమూర్తియైన నలుని
ఋజుచరిత్రుఁ డైన ఋతుపర్ణుఁ గీర్తింపఁ | గలిభయంబు లెల్లఁ గ్రాగు నభిప!

231

ప్రతిపదార్థం: ఈ+నల+ఉప+అఖ్యానము= ఈ నలుడిని గురించిన ఉపకథ; ఎప్పుడు; దత్త+అవధానులు+ఐ= ఇవ్వబడిన అవధానం కలవారయి, అంటే శ్రద్ధతో; వినువారున్= ఆలకించేవారు; సభలన్= సమావేశాలలో; తవిలి= పూనికతో; చదివెడువారును= పఠించేవారును; జగతీ+ఈశ= ఓ మహారాజా (ధర్మరాజా!); కలిదోష, నిర్ముక్తులు= కలిదోషంనుండి విముక్తులు; అగుదురు= కాగలరు- అంటే కలిప్రభావంవలన ఏర్పడే భ్రమప్రమాదాలకు, కష్టనష్టాలకు లోనుకారు; నిఖిల, పుణ్య, ఫల, భాగులు+అగుదురు= సమస్త పుణ్యాలు చేయటంవలన లభించే ఫలితాలను భాగంగా పొందేవారు కాగలరు; బహు, పుత్ర, పాత్ర+ఆయున్+ఆరోగ్య, ధన, యుక్తులు+అగుదురు= పెక్కుమంది పుత్రులతో, మనుమలతో, ఆయువుతో, ఆరోగ్యంతో, ధనంతో కూడినవారు కాగలరు; ఎల్లవిషములకును= అన్ని విషాలకు; దుష్ట విషయమ్ములకు= చెడుఅంశాలకు; దూరులు+అగుదురు= తొలగి ఉంటారు; ధర్మ+ఆత్ములు+అగుదురు= ధర్మంతో నిండిన ఆత్ములు కలవారవుతారు; ఉర్విన్= భూమిలో; ఇదియున్= ఈ ఉపాఖ్యానం; కడు= మిక్కిలి; ప్రసిద్ధము= ఎల్లరకు తెలిసినది; కర్కోటకుని; దమయంతిన్; (కర్కోటక, దమయంతులను) పుణ్యమూర్తి+ఐన= పుణ్యం ఆకృతిగాకల; నలుని; ఋజుచరిత్రుఁడు+ఐన= సత్యప్రవర్తనుడైన; ఋతుపర్ణున్; కీర్తింపన్= ప్రశంసించగా; అభిప! = ఓ మహారాజా!; కలి, భయంబులు+ఎల్లన్= కలివలన ఏర్పడే భయాలన్నియు; క్రాగున్= మాడిపోతాయి.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! ఈ నలుడిగాథ శ్రద్ధతో వినేవారు, సమావేశాలలో చదివి వినిపించేవారు, కలివలన సంభవించే దోషాలనుండి విముక్తి చెందగలరు. సర్వపుణ్యకార్యాలు చేసినప్పుడు లభించే పుణ్యఫలితాలు నలోపాఖ్యానం విన్నవారికి, వినిపించినవారికికూడ లభిస్తాయి. అటువంటివారికి బహుపుత్రలాభం, పాత్రవృద్ధి, ఆయురారోగ్య ధనసంపత్తులు కలుగుతాయి. అన్నివిషాలకు, చెడువిషయాలకు వారు దూరమౌతారు. ధర్మాత్ములౌతారు. ఈ కథ భూలోకంలో ప్రాచీనమైనది; మిగుల ప్రసిద్ధమైనది. కర్కోటకుడిని, దమయంతిని, పుణ్యశ్లోకుడైన నలుడిని, ఋజుచరిత్రుడైన ఋతుపర్ణుడిని ధ్యానించి కీర్తించిన కలిభయాలు తొలగిపోగలవు.

విశేషం: ఇది పలశ్రుతి. ఏ కథనైనను వినినవారికి, వినిపించినవారికి కలిగే అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధి కథచివర వివరించటం ప్రాచీన సాహితీ సంప్రదాయం. ప్రత్యేక పలశ్రుతి చెప్పబడటంచేత నలోపాఖ్యానం భారతకథ కంటే ప్రాచీనతరమని, ఆ కథ సుప్రసిద్ధమైనది కావుననే దానిని బృహదశ్వమహాముని ధర్మరాజుకు చెప్పాడని విమర్శకులు పలువురి అభిప్రాయం. ఇందలి పాత్రలు చిరస్మరణీయాలు. కథలోని జిగిబిగి, ఇతివృత్తంలో మలుపులు, గుండెలకు హత్తుకొనేవి. పలశ్రుతి స్థూలదృష్టికి అతిశయోక్తి భాజనంగా కనిపించినా సూక్ష్మదృష్టికి నలోపాఖ్యానం సహృదయులకు అతిలోకమైన భావితాంతఃకరణప్రవృత్తిని కల్పిస్తుందని తోచక తప్పదు. భారతదేశంలో యుగయుగాంతరాలనుండి నలోపాఖ్యానం విని, చదివి అలనాడు ధర్మరాజు ప్రభృతులు పొందిన సద్యఃపరనిర్వృతి, చిత్తశాంతి, రసానంద తన్మయత్వం అనుభవించిన సహృదయులు ఎందరెందరో ఉన్నారు.

ధర్మరాజునొద్దకు నారదమహాముని వచ్చుట (సం. 3-80-1)

వ. అని చెప్పి బృహదశ్వం డలిగినం; బాండవులు గాండీవిరాకయ కోరుచుఁ దదాలోకనస్త్రీతి నుండునంత నంతరిక్షం బెల్లఁ దనతేజంబున వెలుంగుచుండ నారదుండు వచ్చి యనుజసహితుండైన ధర్మరాజుచేతం బూజితుండై యిట్లనియె. **232**

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పి= అట్లు వచించి; బృహదశ్వండు= బృహదశ్వమహాముని; అరిగినన్= వెళ్ళగా; పాండవులు= పాండురాజు కుమారులు; గాండీవి= గాండీవధారిఅయిన అర్జునుడియొక్క; రాకయ= రాకనే; కోరుచున్= ఆకాంక్షిస్తూ; తద్+అలోకన, ప్రీతిన్= ఆతడిని చూడాలనే ఆసక్తితో; ఉండు+అంతన్= ఉన్నంత; అంతరిక్షంబు+ఎల్లన్= ఆకాశమంతయు; తన, తేజంబునన్= తన ప్రకాశంతో; వెలుంగుచుండన్= శోభిల్లుతుండగా; నారదుండు= నారదమహర్షి; వచ్చి= విచ్చేసి; అనుజ, సహితుండు+బం= తమ్ములతో కూడిఉన్నట్టి; ధర్మరాజుచేతన్= ధర్మరాజుచేత; పూజితుండు+బం= అర్పించబడినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, బృహదశ్వమహర్షి ధర్మరాజును వీడ్కొని వెళ్ళినతరువాత, పాండవులు అర్జునుడి రాకనే కోరుతూ, ఆతడిని చూడాలనే ఆకాంక్షతో నిరీక్షిస్తుండగా, ఆకాశమంతటిని తన కాంతిచేత శోభిల్లజేస్తూ నారదమహర్షి వచ్చి, తమ్ములతో కూడిఉన్న ధర్మరాజుచేత అతిథిసత్కారాలు పొంది ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'ధర్మపుత్ర! నీ యుదారచరిత్రకు । ధర్మమతికిఁ ధృష్టతముండ నైతి; నడుగు మిష్ట మెద్ది?' యనినఁ గృతాంజలి । యై మహీశుఁ డిట్లు లనియె భక్తి. **233**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్ర!= ఓ ధర్మతనయా!; నీ+ఉదార, చరిత్రకున్= నీయొక్క మంచి నడవడికి; ధర్మమతికిన్= ధర్మంతో కూడిన బుద్ధికి; ధృష్టతముండన్+బిత్తిన్= మిక్కిలి తృప్తి చెందినవాడిని అయ్యాను; (తృప్తుడు, తృప్తతరుడు, తృప్తతముడు అనేవి తర-తమ విశిష్టాలు); అడుగుము+ఇష్టము+ఎద్ది= నీకు ఏది ఇష్టమో కోరుకొనుము; అనినన్= అని అడుగగా; కృత+అంజలి+బం= ఘటించిన అంజలి కలవాడై- అంటే నమస్కరించి; మహీ+ఈశుఁడు= రాజు (ధర్మరాజు); భక్తిన్= పూజ్యభావంతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! నీ గొప్పనడవడికి, నీ ధర్మబుద్ధికి నేను సంపూర్ణ సంతృప్తి చెందాను. నీకు ఇష్టమైనది కోరుకొనుము' - అని నారదమహర్షి చెప్పగా ధర్మరాజు ఇట్లా పలికాడు.

వ. 'మునీంద్రా! నీవు తృప్తుండవైనం బ్రజగంబులకుం దృష్టియగు; నిన్నుం జూచి కృతార్థుండ నైతి; నా కెప్పుడు నొక్క ధర్మసందేహంబు గలదు; దాని నిర్ణయించి యానతీయవలయు. 234

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడి వంటివాడా!; నీవు, తృప్తుండవు+ఐనన్= నీవు సంతృప్తి చెందిన వాడివైతే; త్రిజగంబులకున్= మూడులోకాలకు; తృప్తి+అగున్= తనివి ఏర్పడుతుంది; నిన్నున్+చూచి= నిన్ను సందర్శించి; కృత+అర్థుండను+ఐతి= చరితార్థుడిని అయ్యాను; నాకు+ఎప్పుడున్= నాకు ఎల్లప్పుడు; ఒక్క= ఒక; ధర్మ, సందేహంబు= ధర్మాన్ని గురించిన అనుమానము; ఉన్నది; దానిన్= ఆ ధర్మసందేహాన్ని; నిర్ణయించి= తేల్చి; ఆనతి+ఈయవలయున్= దయచేసి చెప్పాలి.

తాత్పర్యం: 'మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! నీవు సంతృప్తి చెందితే మూడులోకాలు సంతృప్తి చెందినట్లే. నిన్ను సందర్శించటంచేత నా జన్మ ధన్యమైంది. ఒక ధర్మసందేహం చిరకాలంనుండి నన్ను వేధిస్తున్నది. ఆ ధర్మసందేహాన్ని దయచేసి తీర్చి, నన్ను ఉద్ధరించాలని ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషం: (1) మహానుభావుడైన నారదమహర్షి ఒక్కడు తృప్తిచెందితే చాలు. ముల్లోకాలు సంతృప్తి చెందినట్లే. (2) మహాత్ముల సందర్శనం చాలు. జన్మ ధన్యమవుతుంది. ఈ రెండుభావాలు ధర్మరాజుశీలానికి మెరుగు పెట్టుతున్నాయి.

**చ. ధరణి బ్రదక్షిణంబుగ ముదంబునఁ గ్రుమ్మటి తీర్థసేవనా
పరు లగుచున్న ధన్యులు శుభస్థితి నెట్టి ఫలంబు నొందఁ గాం
తురు బహుతీర్థకీర్తనముతో నెఱిగింపుము దీని' నావుడున్
నరవరుఁ డైన పార్థునకు నారదుఁ డిట్లని చెప్పెఁ బ్రీతితోన్. 235**

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిలో; ప్రదక్షిణంబుగన్= కుడివైపుగా పయనిస్తూ; ముదంబునన్= ప్రీతితో; గ్రుమ్మటి= తిరిగి; తీర్థ, సేవనా, పరులు+అగుచున్న ధన్యులు= పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించే వారవటంచేత కృతార్థులు అయినవారు; శుభస్థితిన్= శుభకరమైన ఉనికిలో; ఎట్టి, ఫలంబు= ఎటువంటి పుణ్యఫలితాన్ని; ఒందన్+కాంతురు= పొందజాలుదురో; బహు, తీర్థ, కీర్తనముతోన్= పెక్కు పుణ్యక్షేత్రాల అభివర్ణనంతో; దీనిన్= దీనిని; ఎఱిగింపుము= తెలుపుము; నావుడున్= అని పలుకగా; నర, వరుఁడు+ఐన= మనుజులలో శ్రేష్ఠుడైన; పార్థునకున్= పృథాపుత్రుడైన ధర్మరాజుకు; నారదుఁడు; ప్రీతితోన్= సంతోషంతో; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో ప్రదక్షిణంచేస్తూ పుణ్యక్షేత్రాలు సందర్శించి ధన్యులైన మహానుభావులు పొందే పుణ్యఫలం ఎటువంటిదో అనేక దివ్యక్షేత్రాల వర్ణనతోపాటు నాకు తెలుపప్రార్థన' - అని అడిగిన ధర్మరాజుతో నారదుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: (1) ప్రదక్షిణం అంటే చుట్టూ తిరగటం. ఎడమనుండి కుడివైపునకు తిరుగుతూ పయనించటం అనేది అసలు అర్థం. (2) తీర్థం అంటే నీరు అని అర్థం. తీర్థమంటే పుణ్యక్షేత్రం అనే అర్థం రూఢికెక్కింది. సాధారణంగా పుణ్యక్షేత్రాలు, పవిత్రనదీతీరాలలో ఉండటం, లేదా అచట పవిత్రంగా భావించబడే జలాలుండటంచేత తీర్థం అంటే ఔపచారికంగా పుణ్యక్షేత్రం అనే అర్థం ఏర్పడింది. (3) పార్థుడు అంటే పృథ (కుంతి) యొక్క కొడుకు. ఈ శబ్దం అర్జునుడికే తరుచుగా వాడబడింది. ధర్మజ భీమార్జునులు ముప్పురుసు పార్థులే కదా! ఇచట పార్థుడు అంటే ధర్మరాజుకు అన్వయిస్తుంది. అనేక

తీర్థయాత్రలు చేసేవారు తాము ఉన్న ప్రదేశంనుండి ప్రదక్షిణంగా పయనిస్తూ పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించాలి - అనే సంప్రదాయం ఇందువలన వెల్లడౌతున్నది.

క. ధీరుఁడు భీష్ముఁడు గంగా । ద్వారమునం దొల్లి పితృహితముగ శుభక

ర్వారంభుఁ డగుచు నుండె ను । దారుం డధ్యయన సంతతవ్రతపరుడై.

236

ప్రతిపదార్థం: ధీరుఁడు= ధైర్యంకలవాడు; ఉదారుండు= గంభీరుడు; భీష్ముఁడు; తొల్లి= మునుపు; గంగా, ద్వారమునన్= గంగానదీముఖంలో; అధ్యయన, సంతత, వ్రతుఁడు+ఐ= ఎల్లప్పుడు వేదాలను అభ్యసించే దీక్ష కలవాడై; పితృహితముగన్= తండ్రికి ప్రీతిగా; శుభ, కర్మ+ఆరంభుఁడు+అగుచున్= సత్క్రియలను చేయటానికి ఉద్యుక్తుడై; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధైర్యంకలవాడు, గంభీరుడు, ఐన భీష్ముడు పూర్వం గంగాద్వారంలో నిరంతర వేదాధ్యయన దీక్షను పూనినవాడై తండ్రికి సంప్రీతి ఘటించే సత్క్రియలు చేస్తూ ఉండినాడు.

వ. అతని పితృదేవతాభక్తికి బరమధర్మచరితంబునకు మెచ్చి తద్ధర్మనాపేక్షం బులస్త్వండును మహాముని వచ్చిన నతిభక్తుండయి యా భీష్ముం డమ్మునిఁ గుశపేఠంబున నునిచి యర్హ్యపాద్యాభివిధులం బూజించి యతని యడుగులు తల నిడుకొని దక్షిణజానుస్పృష్ట మహీతలుండయి' యేను భీష్ముండ భవద్దాసుండ' నని ముకుళిత హస్తం డయి యున్న వానికి బులస్త్వం డిట్లనియె.

237

ప్రతిపదార్థం: అతని= భీష్ముడియొక్క; పితృదేవతా భక్తికిన్= పితృదేవతలపట్ల గల పూజ్యభావానికి; పరమ, ధర్మ, చరితంబునకున్= ధర్మపూరితమైన గొప్ప నడవడికి; మెచ్చి= సంతసించి; తద్+ధర్మన+అపేక్షన్= అతడిని చూడాలనే కోరికతో; పులస్త్వండు+అను, మహాముని= పులస్త్వుడు అనే పేరుకల గొప్పఋషి; వచ్చినన్= రాగా; అతి, భక్తుండు+అయి= మిక్కిలి భక్తికలవాడయి; ఆ, భీష్ముండు; ఆ+మునిన్; కుశ, పీఠంబునన్+ఉనిచి= దర్బల ఆసనంపై కూర్చుండబెట్టి; అర్హ్య, పాద్య+ఆది, విధులన్= స్వాగతపూర్వకమైన ఉదకాన్ని, పాదాలు కడుగుకొనే నీళ్లు మొదలైనవాటిని శాస్త్రవిధులలో చెప్పబడిఉన్నట్లుగా సమర్పించి; పూజించి= అర్పించి; అతని, అడుగులు= అతని పాదాలు; తలన్= తన శిరస్సుపై; ఇడుకొని= పెట్టుకొని; దక్షిణ, జాను, స్పృష్ట, మహీతలుండు+అయి= కుడి మోకాలుచేత ముట్టబడిన భూభాగం కలవాడై (కుడి మోకాలిని ముడిచి మోకరిల్లినవాడై); ఏను= నేను; భీష్ముండు= భీష్ముడను; భవత్+దాసుండన్= మీ సేవకుడిని; అని= అని చెప్పి; ముకుళిత హస్తండు+అయి= ముడిచిన చేతులు కలవాడై, అంటే నమస్కరించి; ఉన్నన్= ఉండగా; వానికిన్= ఆ భీష్ముడికి; పులస్త్వండు= పులస్త్వ మహాముని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడి పితృదేవతాభక్తికి, అతడియొక్క అత్యంత ధర్మశీలానికి మెచ్చి, ఆతడిని చూడాలనే కోరికతో అతడి దగ్గరకు పులస్త్వుడనే గొప్ప ఋషి వచ్చాడు. భీష్ముడు ఆ ఋషీశ్వరుడిని మిక్కిలి భక్తితో పూజించి, దర్బలఆసనంపై కూర్చుండబెట్టి అర్హ్యం, పాద్యం మొదలైన స్వాగతసత్కారాలు సమర్పించి అతడి పాదాలను తన శిరస్సుపై చేర్చుకొని, తన కుడిమోకాలు భూమిపై చేర్చి మ్రొక్కి 'నేను భీష్ముడిని, మీ సేవకుడిని' అని పలికి నమస్కరించి ఉండగా, అతడితో పులస్త్వుడు ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: (1) దర్బల ఆసనం సమర్పించటం, అర్హ్యం, పాద్యం ఇచ్చి గౌరవించటం అలనాటి అతిథిసత్కార విశేషాలు. (2) దక్షిణజానువు భూతలం అందేటట్లుగా ఉండి అతిథి పాదాలు తన శిరస్సు సోకేటట్లు నమస్కరించటం గౌరవభక్తి

ప్రపత్తులకు సూచకం. నమస్కరించేటప్పుడు తనపేరు చెప్పుకొనటం సంప్రదాయం. భీష్ముడియందు పితృభక్తి, దేవభక్తి, ధర్మానురక్తి అనే మూడు గుణాలున్నాయి. అవి ఋషుల చేతకూడ గౌరవింపబడేవి. అందువలన పులస్త్యుడు భీష్ముడిని దర్శించ వచ్చాడు. భీష్ముడు కర్మరుడు. అందువలన తీర్థయాత్రలనుగురించి అడిగాడు. ధర్మజుడు కూడ భీష్ముడివలె కర్మరుడు. అందువలన మనుషుడికి తాతవిన్నకథను నారదుడు వినిపించాడు. ఇది ఇతిహాస మర్యాదకూడా.

క. 'పితృదేవభక్తి బుణ్య । వ్రతచర్యను నీవ యెల్లవారికి నత్సు

న్నతుడవు గావున నీచే । ధృతి గానగఁబడితి నే ధృతిపకులేశా!

238

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిప, కుల+ఈశా!= ప్రతిపుడి వంశంలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా!; పితృదేవ భక్తిన్= పితృదేవతలపై గల పూజ్యభావంలోను; పుణ్యవ్రతచర్యను= పుణ్యం కలిగించే పనులను తదేకదీక్షతో చేయటంలోనూ; నీవు+అ= నీవే; ఎల్లవారికిన్= అందరికంటె; అతి+ఉన్నతుడవు= మిక్కిలి ఎత్తైనవాడివి - అంటే గొప్పవాడివి; కావున; నీచే; ధృతిన్= నిష్ఠతో; ఏన్= నేను; కానగన్+పడితిన్= సందర్శించబడ్డాను.

తాత్పర్యం: 'ప్రతిపమహారాజు వంశంలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! ఓ భీష్ముడా! పితృదేవతారాధనలోను, పుణ్యకార్యాలను తదేకదీక్షతో ఆచరించటంలోను నీవే అందరికంటె గొప్పవాడివి. కావుననే నన్ను నీవు ఇంత నిష్ఠతో ఆరాధించావు.'

వ. నీ ఇష్టంబు సెప్పు; మే నమోఘదర్శనుండ' ననిన భీష్ముండు ముదితహృదయుండై 'మునీంద్రా! నాయందు

నీకు బ్రసాదబుద్ధి గలదేనిఁ జెప్పు' మని.

239

ప్రతిపదార్థం: నీ, ఇష్టంబు+చెప్పుము= నీవు ఏది కోరుకొంటావో తెలుపుము; ఏను+అమోఘ, దర్శనుండను= నేను వ్యర్థం కాని దర్శనం కలవాడిని, అంటే నన్ను చూడటంవలన మేలు కలిగితిరుతుంది; అనినన్= అని చెప్పగా; భీష్ముండు; ముదిత, హృదయుండు+ఐ= సంతోషించిన హృదయం కలవాడై; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా!; నాయందున్= నాపై; నీకున్= నీకు; ప్రసాద, బుద్ధి= అనుగ్రహం; కలదేని= ఉంటే; చెప్పుము+అని.

తాత్పర్యం: నీ ఇష్టం తెలుపు. మేలు చేకూర్చకుండ నా సందర్శనం ఎన్నడూ వ్యర్థం కాజాలదు' - అని పులస్త్యమహర్షి పలకగా భీష్ముడు సంతోషించి 'మునీంద్రా! నీకు నాపట్ల దయకలదేని చెప్పుము' అనగా.

విశేషం: భీష్ముడు పులస్త్యమహర్షిని చెప్పుమని అడిగింది ఏమిటి? ధర్మరాజు నారదుడికి వేసినట్టి ప్రశ్ననే భీష్ముడు అంతకుముందు పులస్త్యమహర్షిని అడిగిఉన్నాడు. ఆ సంగతినే ప్రస్తావించి నారదుడు ధర్మరాజుకు చెప్పాడు. అంటే ఇట నారదుడు చెపుతున్న సమాధానం అలనాడు పులస్త్యుడు భీష్ముడికి చెప్పినటువంటిదే.

క. 'మనుజేంద్ర! నన్ను నీ యడి । గిన యట్ల పులస్త్యుఁ బుణ్యకీర్తను గంగా

తనయుం డడిగిన నతనికి । ననఘచరిత్రునకు నిట్లు లని ముని సెప్పెన్.

240

ప్రతిపదార్థం: మనుజు+ఇంద్ర!= ఓ మహారాజా! (ధర్మరాజా); నన్నున్= నన్ను; నీ+అడిగిన+అట్లు+అ= నీవు అడిగిన విధంగానే; పులస్త్యున్= పులస్త్యమహర్షిని; పుణ్యకీర్తనున్= పుణ్యమైన కీర్తనం (చరిత్రం) కలవాడిని; గంగాతనయుండు= భీష్ముడు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అతనికిన్= భీష్ముడికి; అనఘ చరిత్రునకున్= పాపరహితమైన ప్రవర్తన కలవాడికి; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా అని; ముని+చెప్పెన్= పులస్త్యమహర్షి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మనుజులకు అధిపతివైన ఓ ధర్మరాజూ! నన్ను నీవు అడిగిన విధంగానే పుణ్యమైన చరిత్రగల పులస్త్య మహర్షిని భీష్ముడు అడుగగా, ఆ పవిత్రచరిత్రుడైన భీష్ముడికి పులస్త్యముని చెప్పాడు. దానినే ఇప్పుడు నీకు చెప్పగలను.

సీ. కడగి బుద్ధింబ్రియ కర్మేంబ్రియంబుల । యందు సంయతచిత్తు లైనవారు
 ధృతి నహంకారప్రతిగ్రహాపేక్షల । యందు నివృత్తాత్తు లైనవారు
 నల్పభోజనులు ననారంభకులు నయ్యు । నత్యంతసంతోషు లైనవారు
 సత్యవ్రతులు శుభాచారు లక్రోధను । లగుచు ధర్మాన్వితు లైనవారు

ఆ. నఖిలతీర్థశతము లాడిన ఫలములు । నఖిలయజ్ఞవిధుల నైన ఫలముఁ
 బడయుదురు విహీనభాగ్యదుష్కృతులకుఁ । బరమతీర్థసేవఁ బడయ నగునె?

241

ప్రతిపదార్థం: కడగి= పూని; బుద్ధి+ఇంద్రియ, కర్మ+ఇంద్రియంబుల+అందు= బుద్ధికి సంబంధించిన ఇంద్రియాలలో మరియు కర్మకు సంబంధించిన ఇంద్రియాలలో; సంయత, చిత్తులు+ఐనవారలు= నిగ్రహంతో కూడిన మనస్సు కలవారు; ధృతిన్= నిష్ఠతో; అహంకార, ప్రతిగ్రహ+అపేక్షల+అందున్= గర్వం, పరులనుండి స్వీకరించటం- అనే కోరికలలో (కోరికల నుండి); నివృత్త+ఆత్ములు+ఐనవారు= మరలిన మనస్సులు గలవారు (వైరాగ్యం కలవారు); అల్ప, భోజనులును= తక్కువ తిండి తినేవారున్నా; అనారంభకులును= పురుషకారం చేయక ఉదాసీనులై ఉండేవారున్నా; అయ్యున్= అయినప్పటికిని; అత్యంత, సంతోషులు+ఐనవారు= మిక్కిలి సంతోషంతో ఉండేవారు; సత్య, వ్రతులు= సత్యాన్ని దీక్షతో పాటించేవారు; శుభ+ఆచారులు= మంచి నడవడి కలవారు (విశ్వజనీన ప్రవర్తనులు); అక్రోధనులు= కోపం లేకుండా శాంతచిత్తులైనవారు; అగుచున్; ధర్మ+అన్వితులు+ఐనవారున్= ధర్మంతో కూడినవారు; అఖిల, తీర్థ, శతములు+ఆడిన, ఫలములు= సమస్తపుణ్యక్షేత్రాలు నూరింటిలో స్నానంచేసిన ఫలాలు; అఖిల, యజ్ఞ, విధులను+ఐన, ఫలమున్= పెక్కు యజ్ఞాలను శాస్త్రీయంగా జరిపిన ఫలం; పడయుదురు= పొందగలరు; విహీన, భాగ్య, దుష్కృతులకున్= అదృష్టం లేని పాపాత్ములకు; పరమ, తీర్థ, సేవన్= గొప్ప పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించే పుణ్యం; పడయన్+అగునె= పొందటం సాధ్యమా!

తాత్పర్యం: బుద్ధింబ్రియ, కర్మేంద్రియాలలో నిగ్రహం కల మనస్సు కలవారు, అహంభావం నుండి మనస్సును మరల్చిన దృఢచిత్తులు, ఇతరులనుండి ఎటువంటి ప్రయోజనాన్ని ఆపేక్షించక, అపరిగ్రహవ్రతాన్ని వైరాగ్యంతో ఆచరించేవారు, అల్పభోజనంతో సంతృప్తిచెంది, ఎటువంటి ప్రయత్నాలు చేయకుండా ఉండి మిక్కిలి సంతోషంతో ఉండేవారు, సత్యసంధులు, సదాచారులు, శాంతస్వభావులు, ధర్మాత్ములు అయినవారు అఖిలతీర్థాలలో ద్రుంకు లిడిన పుణ్యఫలం, సమస్తయజ్ఞాలు చేసిన ఫలితం పొందగలరు. కాని, దురదృష్టవంతులైన పాపాత్ములు గొప్ప తీర్థయాత్రలు చేసినా అట్టి పుణ్యఫలం పొందగలరా? [పొందలేరని భావం]

విశేషం: (1) బుద్ధింబ్రియాలు అయిదు. 1. చర్మం 2. చక్షువు 3. శ్రోత్రం 4. జిహ్వా 5. ఘ్రాణం (2) కర్మేంద్రియాలు అయిదు. 1. వాక్కు 2. పాణి 3. పాదం 4. పాయువు 5. ఉపస్థ - ఈ పది మనస్సుతో చేరితే ఏకాదశేంద్రియాలు అవుతాయి. (3) ఈ ప్రకరణంలో తీర్థయాత్రలు సేవించటంవలన కలిగే పుణ్యం, ఆయా క్షేత్రాల మాహాత్వం వివరించటానికి నారదమహర్షి పూనుకొన్నాడు. ఇందులో అఖిలయజ్ఞాలు చేసినవారు, సమస్తతీర్థయాత్రలు సేవించేవారు పొందే పుణ్యాన్ని ఇంద్రియవిజేతలు వైరాగ్య సంపన్నులు, అనాసక్తయోగులు, సత్యసంధులు, శుభాచారులు, శాంతచిత్తులు అయిన ధర్మాత్ములు పొందగలుగుతారు- అని ఉపోద్ఘాతప్రాయంగా నారదమహర్షి చాటిచెప్పి, తదుపరి తీర్థయాత్ర మహిమను ఉగ్గడిస్తాడు.

**క. తిల గో సువర్ణ దానం । బులు నుపవాసములుఁ దీర్థముల సేవయు ని
మ్ములఁ జేయనివారు దలి । ద్రులు రోగులు నగుదు రాత్మదోషము పేర్చిన్.**

242

ప్రతిపదార్థం: తిల, గో, సువర్ణ, దానంబులున్= సువ్వులు, ఆవులు, బంగారాల దానాలున్నా; ఉపవాసములున్= ఆహార విరమణలున్నా; తీర్థముల సేవయున్= తీర్థయాత్రల సేవయున్నా; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; చేయనివారు; ఆత్మదోషము, పేర్చిన్= స్వయంకృతాపరాధంయొక్క అతిశయంవలన; దరిద్రులు= నిరుపేదలు; రోగులున్= వ్యాధిగ్రస్తులు; అగుదురు= కాగలరు.

తాత్పర్యం: తిలలు, ఆవులు, బంగారం దానాలు చేయనివారు, ఉపవాసాలు చేయనివారు, పుణ్యతీర్థాలు సేవించనివారు, స్వయంకృతాపరాధంవలన నిరుపేదలు, రోగపీడితులు అవుతారు.

విశేషం: తీర్థయాత్రలతో వివిధదానాలు ముడిపెట్టబడటం గమనించదగింది.

**క. క్రతుఫలములు వడయఁగ దు । ర్గతులకు దొరకొనదు తీర్థగమనంబునఁ ద
త్క్రతుఫలము లందుదురు దు । ర్గతులును నిది మునులమతము కౌరవవృషభా!**

243

ప్రతిపదార్థం: క్రతు, ఫలములు+వడయఁగ= యజ్ఞాలు చేస్తే సంక్రమించే ఫలాలు సంపాదించటానికి; దుర్గతులకు= పాపాత్ములకు; దొరకొనదు= వీలుకాదు; తీర్థగమనంబునన్= తీర్థయాత్రలవలన; దుర్గతులును= పాపాత్ములు సయితం; తద్, క్రతు, ఫలములు= ఆయా యజ్ఞాలు చేస్తే వచ్చే ఫలాలను; అందుదురు= పొందుతారు; కౌరవ వృషభా!= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఇది; మునులమతము= ఋషుల అభిప్రాయం.

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! పాపాత్ములకు యజ్ఞయాగాదుల ఫలాలు లభించవు. అయినా, అటువంటి పాపాత్ములు తీర్థయాత్రలు చేస్తే యజ్ఞయాగాదులు చేసిన ఫలాలు పొందగలరు. ఇది ఋషివరేణ్యుల అభిప్రాయం.

విశేషం: వృషభ శబ్దం శ్రేష్ఠవాచకం. 'కవి వృషభులు మహాకావ్యమనియు'- నన్నయ ప్రయోగం. వృషభం అంటే వాచ్యార్థం ఎద్దు లేక ఆబోతు.

వ. తీర్థగమనఫలం బెల్లపుణ్యంబులకు విశేషంబు; దీని వినుము.

244

ప్రతిపదార్థం: తీర్థగమన, ఫలంబు= తీర్థయాత్రలవలన లభించే ఫలం; ఎల్ల పుణ్యంబులకు= సమస్త పుణ్యాలలో; విశేషంబు= గొప్పది; దీని, వినుము= ఈ అంశాన్ని ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: తీర్థయాత్రలవలన లభించే ఫలం అన్ని పుణ్యాలకంటే గొప్పది. ఈ అంశాన్ని ఆలకించుము.

**చ. నమితవిరోధి! పుష్కర మనంగ జగద్విదితంబు పుణ్య తీ
ర్థము మునిసిద్ధసేవ్యము; ముదంబున నందుఁ బయోజనంభవుం
డమరులతోడ సన్నిహితుఁడై వసియించుఁ; త్రిపుష్కరంబులున్
సమములు; వాని నెప్పుడును సంస్కృతి సేసినఁ బాయుఁ బాపముల్.**

245

ప్రతిపదార్థం: నమిత, విరోధి! = లొంగిన శత్రువులు కలవాడా! లేదా శత్రువులచేత నమస్కారాలు పొందినవాడా!; పుష్కరము+అనంగన్, పుణ్యతీర్థము = పుష్కరమని పేరుకెక్కిన పుణ్యక్షేత్రం; జగత్+విదితంబు = ప్రపంచ ప్రఖ్యాతి కన్నట్టిది; ముని, సిద్ధ, సేవ్యము = మునులచేత, సిద్ధులచేత సేవించబడేది (సిద్ధులు = పరిపక్వత చెందిన యోగీశ్వరులు); ముదంబునన్ = ప్రీతితో; అందున్ = ఆ పుష్కరతీర్థంలో; పయోజసంభవుండు = పద్మంలో పుట్టినవాడు బ్రహ్మదేవుడు; అమరులతోడన్ = దేవతలతో; సన్నిహితుండు+ఐ = కలిసిమెలసి ఉండేవాడై; వసియించున్ = నివసిస్తాడు. త్రిపుష్కరంబులున్ = మూడు పుష్కరాలున్నూ; సమములు = సమానాలు; వానిన్ = ఆ పుష్కరాలను; సంస్మృతి+చేసినన్ = సంస్మరిస్తే; పాపముల్ = దురితాలు; పాయున్ = తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: శత్రువులను నిగ్రహించినవాడా! (నమస్కరించిన శత్రువులు కలవాడా!) పుష్కరమనే పుణ్యతీర్థం ప్రపంచప్రఖ్యాతిని ఆర్జించినట్టిది. అది మునులు సిద్ధులు సేవించేటటువంటిది. అందులో బ్రహ్మదేవుడు దేవతలతో కలిసి నివసిస్తాడు. అచ్చటి మూడుపుష్కరాలున్నూ సమానాలే. ఆ పుష్కరాలను సంస్మరిస్తేనే చాలు సమస్తపాపాలు తొలగిపోతాయి.

విశేషం: 'నమిత విరోధి!'- అంటే- (పరాక్రమం చేత) అణచబడిన శత్రువులు కలవాడా!- అనే అర్థంకూడ ఉన్నది. ఈ సందర్భమున ఈ విశేషణం కూడ సార్థకమే.

క. పదివేలకోట్లతీర్థము । లుదితములై పుష్కరముల గుండు మునీంద్ర త్రిదశవరు లందుఁ జేసిరి । మదిఁ గృతకృత్యు లయి తపము మఖములుఁ బ్రీతిన్. 246

ప్రతిపదార్థం: పదివేలకోట్ల, తీర్థములు = పదివేలకోట్ల పవిత్రక్షేత్రాలు; ఉదితములు+ఐ = ఆవిర్భవించి; పుష్కరములన్ = పుష్కరాలలో; ఉండున్ = ఉంటాయి; ముని+ఇంద్ర, త్రిదశవరులు = ఋషిశ్రేష్ఠులు, దేవతాశ్రేష్ఠులు; అందున్ = ఆ పుష్కరాలలో; మదిన్ = మనస్సులో; కృత కృత్యులు+అయి = ధన్యులై; తపము = తపస్సును; మఖములున్ = యజ్ఞాలును; ప్రీతిన్ = సంతోషంతో; చేసిరి = నిర్వహించారు.

తాత్పర్యం: ఆ పుష్కరాలలో పదివేలకోట్ల పవిత్రక్షేత్రాలు ఉద్భవించాయి. ఋషివరేణ్యులు, దేవతాశ్రేష్ఠులు అందులో తపస్సు చేశారు. యజ్ఞాలు చేశారు. మనస్సులో సంప్రీతి చెంది చరితార్థులు అయ్యారు.

వ. అందుఁ గృతస్నానులై దేవర్షిపితృతర్పణంబులు సేసినవారు దశాశ్వమేధఫలంబులు వడయుదురు; కార్తిక మాసంబున నొక్కదివసంబు పుష్కరసేవ సేయుటయు నొకయేఁ డగ్నిహోత్రంబు వేల్పుటయు సమంబు. 247

ప్రతిపదార్థం: అందున్ = ఆ పుష్కరాలలో; కృతస్నానులు+ఐ = చేయబడినస్నానం కలవారై, అంటే స్నానంచేసినవారై; దేవ, ఋషి, పితృ, తర్పణంబులు = దేవతలకు, ఋషులకు, పితృదేవతలకు శ్రాద్ధక్రియలు; చేసినవారు = నిర్వహించినవారు; దశ+అశ్వమేధ, ఫలంబులు = పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యాలు; వడయుదురు = పొందుతారు; కార్తికమాసంబునన్ = కార్తికం నెలలో; ఒక్క, దివసంబు = ఒక దినం; పుష్కర, సేవ, చేయుటయున్ = పుష్కరతీర్థాన్ని ఉపాసించటమున్నూ; ఒక, ఏడు = ఒక సంవత్సరం; అగ్నిహోత్రంబు, వేల్పుటయు = అగ్నికుండాన్ని ప్రజ్వలింపచేయటమున్నూ; సమంబు = సమానం.

తాత్పర్యం: ఆ పుష్కరాలలో స్నానంచేసి, దేవతలకు, ఋషులకు, పితృదేవతలకు తర్పణాలు విడిచినవారు పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యఫలాన్ని పొందగలరు. కార్తికమాసంలో ఒకదినం పుష్కరతీర్థాన్ని సేవించటం ఒకసంవత్సరం అగ్నిహోత్రం వేల్చితే లభించే పుణ్యంతో సమానం.

**క. అమరవరులందుఁ బురుషోఁ | త్రముఁ డెట్లు విశేషుఁ డట్లు ధరణిం గల తీ
ర్థములందుఁ బుష్కరత్రిత | యము గరము విశేష మభిమతార్థప్రదమై.**

248

ప్రతిపదార్థం: అమర వరుల+అందున్= దేవతాశ్రేష్ఠులలో; పురుష+ఉత్తముఁడు= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడైన విష్ణువు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; విశేషుఁడు= గొప్పవాడో; అట్లు= ఆ విధంగా; ధరణిన్+కల= పుడమిలోఉన్న; తీర్థములందున్= పుణ్యతీర్థాల్లో; పుష్కరత్రితయము= మూడు పుష్కరాలు; అభిమత+అర్థ, ప్రదము+ఐ= కోరిన కోరికలను ఇచ్చేవై; కరము= మిక్కిలి; విశేషము= గొప్పవి.

తాత్పర్యం: దేవతలలో విష్ణుదేవుడు ఏవిధంగా గొప్పవాడో, ఆ విధంగానే కోరినకోర్కెలు తీర్చేవిగా మూడుపుష్కరాలు ఈ భూమిమీది పుణ్యతీర్థాలన్నింటిలో గొప్పవి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

**వ. పుష్కరంబునఁ బదియేండ్లు వసియించినవారికి సర్వకృతుఫలంబును బ్రహ్మలోకప్రాప్తియు నగు; మఱియు
జంబూమార్గంబు దండులికాశ్రమంబున నగస్త్యవటంబును తీర్థంబు లాడి యశ్వమేధఫలంబు వడయుదురు;
కణ్వాశ్రమంబును ధర్మారణ్యంబును యయాతి పతనంబునుం జూచిన సర్వపాపక్షయంబగు;
మహాకాళంబును గోటితీర్థంబును నశ్వమేధ ఫలప్రదంబులు; భద్రవటంబును రుద్రస్థానంబున రుద్రుం బూజనీసి
గణపతిత్వంబు వడయుదురు; నర్మదాస్నానంబున దక్షిణసింధుస్నానంబునఁ జర్మణ్యతీ తీర్థ స్నానంబున
నగ్నివైశ్వానరు ఫలంబు లగు.**

249

ప్రతిపదార్థం: పుష్కరంబునన్= పుష్కరక్షేత్రంలో; పది+ఏండ్లు= పదిసంవత్సరాలు; వసియించినవారికిన్= నివసించినవారికి; సర్వకృతు, ఫలంబును= సమస్తయజ్ఞాలు చేసిన పుణ్యమున్నూ; బ్రహ్మలోక ప్రాప్తియున్= సత్యలోకం ప్రాప్తించటమున్నూ (అంటే మరణించిన తర్వాత సత్యలోకంలో నివసించబోవటం); అగున్= కలుగును; మఱియ= మరియు; జంబూమార్గంబు= జంబూమార్గం; తండులిక+ఆశ్రమంబునన్= తండులిక ఆశ్రమంలోని; అగస్త్యవటంబు= అగస్త్యమహర్షి నాటిన మఱ్ఱిచెట్టు ఉండే క్షేత్రమున్నూ; అను, తీర్థంబులు+ఆడి= అనే క్షేత్రాలలోని పుణ్యతీర్థాలలో స్నానంచేసి; అశ్వమేధ, ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేస్తే లభించే పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; కణ్వా+ఆశ్రమంబును= కణ్వామహర్షి స్థాపించిన ఆశ్రమమున్నూ; ధర్మ+అరణ్యంబును= ధర్మారణ్యం అనే పేరు కల పుణ్యక్షేత్రమున్నూ; యయాతి పతనంబునన్= యయాతి భూమికి దిగిన ప్రదేశమున్నూ; చూచిన= దర్శిస్తే; సర్వ, పాప, క్షయంబు+అగున్= సమస్తపాపాలున్నూ నశించిపోతాయి; మహాకాళంబును= మహాకాళం అనే పుణ్యక్షేత్రమున్నూ; కోటితీర్థంబునన్; అశ్వమేధఫలప్రదంబులు= అశ్వమేధయాగంయొక్క పుణ్యాన్ని ఇచ్చేవి; భద్రవటంబు+అను= భద్రవటమనే పేరుగల; రుద్రస్థానంబునన్= రుద్ర ప్రతిష్ఠ కలచోట; రుద్రున్+పూజ+చేసి= శివుడిని అర్చించి; గణపతిత్వంబు= గణాధిపత్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; నర్మదాస్నానంబునన్= నర్మదానదిలో స్నానం చేయటంవలన; దక్షిణ సింధుస్నానంబునన్= దక్షిణసింధువులో స్నానం చేయటంవలన; చర్మణ్యతీ, తీర్థస్నానంబునన్= చర్మణ్యతీ నదీతీర్థ జలాలలో క్రుంకులు ఇడటంవలన; అగ్నిష్టోమ, ఫలంబులు+అగున్= అగ్నిష్టోమయాగం చేయటంవలన సంక్రమించే పుణ్యం లభిస్తుంది.

తాత్పర్యం: పుష్కరక్షేత్రంలో పదిసంవత్సరాలు నివసించేవారికి సర్వయజ్ఞాలు చేసినపుణ్యం మరియు బ్రహ్మలోకప్రాప్తి కలుగుతాయి. జంబూమార్గంలో, తండులికాశ్రమంలోని అగస్త్యవటంలో క్రుంకులిడినవారికి అశ్వమేధఫలం

దక్కుతుంది. కణ్వశ్రమం, ధర్మారణ్యం, యయాతిపతనం అనే పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శిస్తే సర్వపాపాలు నశిస్తాయి. మహాకాళం, కోటితీర్థం సందర్శిస్తే అశ్వమేధఫలం లభిస్తుంది. భద్రవటమనే రుద్రస్థానంలో రుద్రుడిని అర్చిస్తే గణాధిపత్యం లభిస్తుంది. నర్మదాస్నానంవలన, దక్షిణ సింధువులో క్రుంకులిడటంవలన, చర్మణ్యతీ నదీ తీర్థ జలాలలో స్నానంచేయటం వలన అగ్నిష్టోమయాగఫలం దక్కుతుంది.

క. అనవద్య వసిష్టాశ్రమ | మున నొక దివసంబు శాకమూలాశనులై

జను లుండి పడయుదురు బహు | ధనసంపద గోసహస్రదాన ఫలంబుల్.

250

ప్రతిపదార్థం: అనవద్య, వసిష్ఠ+ఆశ్రమమునన్= పవిత్రమైన వసిష్టాశ్రమంలో; ఒక దివసంబు= ఒక దినం; శాక, మూల+అశనులు+బ= కూరలు, వేళ్ళు తింటున్నవారై; జనులు+ఉండి= ప్రజలు ఉండి; బహు, ధన, సంపద= గొప్పధనం, ఐశ్వర్యం; గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబుల్= వేయి ఆవులను దానం చేసిన పుణ్యాలను; పడయుదురు= పొందగలరు.

తాత్పర్యం: పరమపావనమైన వసిష్టాశ్రమంలో జనులు ఒకదినం శాకాహారంతో కూరలు దుంపలు తిని ఉంటే గొప్పధనం, ఐశ్వర్యం, వేయిగోవులను దానం చేసిన పుణ్యాన్ని పొందగలరు.

వ. మఠి పింగం బను తీర్థంబు సేవించి శతకపిలగోదానఫలంబు వడయుదు; రెండేని నగ్నిదేవుండు ప్రత్యక్షంబై యుండునట్టి ప్రభాసతీర్థం బాడి యగ్నిష్టామాతిరాత్రఫలంబు వడయుదురు; దుర్వాసునకు విష్ణుదేవుండు వరం బిచ్చుటంజేసి వరదానం బనంబరగైన తీర్థం బాడియు, సరస్వతీసాగరసంగమం బాడియు గోసహస్రదాన ఫలంబు వడయుదురు.

251

ప్రతిపదార్థం: మఠి= ఇక; పింగంబు+అను= పింగము అనే; తీర్థంబు, సేవించి= పుణ్యక్షేత్రాన్ని దర్శించి; శత, కపిల, గోదాన, ఫలంబు= నూరు కపిలగోవులను దానంచేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; ఎండు+వినిన్= ఎచటనైనను; అగ్నిదేవుండు= అగ్నిహోత్రుడు; ప్రత్యక్షంబు+బ= సాక్షాత్కరించి; ఉండు+అట్టి= కనిపించేటి; ప్రభాస, తీర్థంబు+ఆడి= ప్రభాసతీర్థంలో క్రుంకులిడి; అగ్నిష్టోమ+అతిరాత్ర, ఫలంబు= అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం చేసినపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; దుర్వాసునకు= దుర్వాసుడనే మునికి; విష్ణుదేవుండు= విష్ణుదేవుడు; వరంబు+ఇచ్చుటన్+చేసి= వరం ఇవ్వటంవలన; వరదానంబు+ అనన్+పరగిన= వరదానమనే పేరుతో విలసిల్లిన; తీర్థంబు+ఆడియు= తీర్థంలో స్నానం చేయు; సరస్వతీ, సాగర సంగమంబు+ఆడియు= సరస్వతీనది సాగరాన్ని చేరేచోటులో స్నానంచేసియు; గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబు= వేయి ఆవులను దానంచేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: పింగం అనేతీర్థాన్ని సేవిస్తే నూరుకపిలగోవులను దానంచేసిన పుణ్యం కలుగుతుంది. అగ్నిహోత్రుడు సాక్షాత్కరించి ఉన్న ప్రభాసతీర్థంలో స్నానమాడితే అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం అనేయజ్ఞాలు చేసినపుణ్యం సంక్రమిస్తుంది. విష్ణుదేవుడు దుర్వాసుడికి వరమివ్వటంవల్ల 'వరదాన' మని పేరొందిన వరదానతీర్థంలో స్నానమాడితే, మరియు సరస్వతీనది సముద్రంలో కలిసేచోటులో స్నానంచేస్తే వేయిగోవులు దానం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం సంప్రాప్తిస్తుంది.

క. ద్వాపరవతీపురమునఁ బం | ధారక మను తీర్థమును బెడంగై ముద్రా

కారంబులై త్రిచూలా | కారములై పంకజములు గానంగఁబడున్.

252

ప్రతిపదార్థం: ద్వారవతీ, పురమునన్= ద్వారవతీపట్టణంలో; పిండారకము+అను, తీర్థమున; బెడంగు+బ= శోభిల్లెవై; ముద్రా+ఆకారంబులు+బ= ఉంగరంవంటి ఆకృతి కలవై; త్రిశూల+ఆకారములు+బ= త్రిశూలంవంటి రూపాలుకలవై; పంకజములు= పద్మాలు; (పంక, జ, ములు= బురదనుండి పుట్టినవి, పద్మాలు); కానంగన్+పడున్= కనిపిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ద్వారవతీపురంలో పిండారకమనే తీర్థంలో ఉంగరాల ఆకృతిలో, త్రిశూలాలరూపంలో శోభిల్లే పద్మాలు కనిపిస్తాయి.

వ. అందుఁ బరమేశ్వరుం బూజించి పాపవిముక్తు లగుదురు; సాగర సింధు సంగమ స్నాతులైనవారు వరుణలోక గతు లగుదురు; శంకుకర్ణేశ్వరంబున నీశ్వరుం బూజించి దశాశ్వమేధ ఫలప్రాప్తు లగుదురు; వసుధారయును వసుసరంబు నను తీర్థంబు లాడి వసుప్రాప్తు లగుదురు; సింధూత్తమస్నానంబున బహునువర్ణదానఫలం బగు; బ్రహ్మాతుంగసేవనంబున బ్రహ్మలోకప్రాప్తి యగు; శక్రకుమారీ విలోకనంబున శక్రలోకగతి యగు; శ్రీ కుండంబునఁ బతామహునకు నమస్కరించెయి, సావర్ణరాజితంబులైన మత్స్యంబులు గల విమలం బను తీర్థంబాడియు వాసవసాయుజ్యంబు వడయుదురు; బడబ యను తీర్థంబున నగ్నిదేవునకు నైవేద్యం బిచ్చిన నది యక్షయంబై పితృదేవతలకుఁ దృప్తిఁ జేయు, గోసహస్ర దానంబునకు నశ్వమేధ సహస్రంబునకు విశేషంబు.

253

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ పిండారక తీర్థంలో; పరమ+ఈశ్వరున్= పరమశివుడిని; పూజించి= అర్పించి; పాప, విముక్తులు+ అగుదురు= పాపంనుండి విముక్తులు అవుతారు; సాగర, సింధు, సంగమ, స్నాతులు+బనవారు= సింధునది సముద్రంలో కలిసేచోట స్నానం చేసినవారు; వరుణ, లోక, గతులు+అగుదురు= వరుణలోకానికి వెళ్ళుతారు; శంకు, కర్ణ+ఈశ్వరంబునన్= శంకుకర్ణేశ్వరక్షేత్రంలో; ఈశ్వరున్= ఈశ్వరుడిని; పూజించి= అర్పించి; దశ+అశ్వమేధ, ఫల, ప్రాప్తులు= పది అశ్వమేధాలు చేసిన పుణ్యాన్ని పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు; వసుధారయును= వసుధార అనే తీర్థంలో; వసుసరంబున్= వసుసరం; అను= అనబడే; తీర్థంబులు+ఆడి= ఈ తీర్థాలలో స్నానంచేసి; వసుప్రాప్తులు= ధనం సంపాదించేవారు; అగుదురు= అవుతారు; సింధు+ఉత్తమ, స్నానంబునన్= సింధూత్తమ తీర్థంలో స్నానంచేస్తే; బహు, సువర్ణ, దాన, ఫలంబు+అగు= పెక్కు బంగారునాణేలు దానంచేసిన పుణ్యం అభిస్తుంది; బ్రహ్మాతుంగ, సేవనంబునన్= బ్రహ్మాతుంగయాత్ర చేస్తే; బ్రహ్మలోక, ప్రాప్తి+అగున్= బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తిస్తుంది; శక్రకుమారీ, విలోకనంబునన్= శక్రకుమారిని సందర్శించటంవలన; శక్రలోక, గతి+అగున్= స్వర్గలోకం చేరగలుగుతారు; శ్రీకుండంబునన్= శ్రీకుండ క్షేత్రంలో; పితామహునకు= బ్రహ్మదేవుడికి; నమస్కరించెయి= వందనమాచరిస్తే; సావర్ణ, రాజితంబులు+బన= బంగారువన్నెతో శోభిల్లే; మత్స్యంబులు+కల= చేపలు గల; విమలంబు+అను= విమలం అనే; తీర్థంబు+ఆడియు= తీర్థస్నానం చేసినా; వాసవ, సాయుజ్యంబు= దేవేంద్రుడిలో లీనమవటం; పడయుదురు= పొందుతారు; బడబ+అను, తీర్థంబునన్= అగ్నిదేవునకు= అగ్నిహోత్రుడికి; నైవేద్యంబు+ఇచ్చినన్= నివేదన సలిపితే; అది= ఆ పుణ్యం; అక్షయంబు+బ= తరుగనట్టిదై; పితృదేవతలకున్= పితరులకు; తృప్తిన్+చేయున్= తనివి కలిగిస్తుంది; (అది); గో, సహస్ర, దానంబునకున్= వేయి ఆవులను దానంచేయటంకంటె; అశ్వమేధ సహస్రంబునకున్= వేయి అశ్వమేధయాగాలకంటె; విశేషంబు= గొప్పది.

తాత్పర్యం: ఆ పిండారకతీర్థంలో పరమశివుడిని పూజించి పాపంనుండి తొలగుతారు. సింధునది సముద్రంలో కలిసేచోట స్నానంచేస్తే వరుణలోకాన్ని సంపాదిస్తారు. శంకుకర్ణేశ్వరంలో శివుడిని అర్చిస్తే పది అశ్వమేధయాగాలు

చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. వసుధార, వసుసరం అనే పుణ్యతీర్థాలలో స్నానమాడితే ధనలాభం కలుగుతుంది. సింధూత్తమతీర్థంలో స్నానంచేస్తే బహుసువర్ణదానఫలం లభిస్తుంది. బ్రహ్మతుంగ తీర్థసేవలవలన సత్యలోకం సిద్ధిస్తుంది. శక్రకుమారీ క్షేత్రయాత్రవలన స్వర్గం లభిస్తుంది. శ్రీకుండంలో బ్రహ్మదేవుడికి నమస్కరిస్తే, బంగారుచేపలు గల విమలతీర్థంలో స్నానంచేస్తే, దేవేంద్రుడితో కలయిక లభిస్తుంది. బడబ అనే తీర్థంలో అగ్నిదేవుడికి నివేదన చేస్తే ఆ పుణ్యం తరుగనిదై పితరులకు సంతృప్తి కలిగిస్తుంది. అది వేయి ఆవులను దానంచేస్తే వచ్చే పుణ్యంకంటె, వేయి అశ్వమేధయాగాలు సల్పిన పుణ్యంకంటె గొప్పది.

క. దేవిక యను తీర్థంబున । దేవసమూహంబుతోడఁ ద్రినయనుఁ డుండున్;

సేవితమై జనులకు నది । గావించు ననూనధర్మకామార్థంబుల్.

254

ప్రతిపదార్థం: దేవిక, అను, తీర్థంబునన్= దేవిక అనే పుణ్యనదీ తీర్థంలో; దేవ సమూహంబుతోడన్= దేవతలందరితో కలిసి; త్రినయనుఁడు= ముక్కంటి (శివుడు); ఉండున్= నివసిస్తాడు; అది= ఆ దేవికాతీర్థం; జనులకున్= ప్రజలకు; సేవితము+ఐ= సేవించబడిందై; అనూన, ధర్మ, కామ+అర్థంబుల్= గొప్పవైన ధర్మపురుషార్థాన్ని, కామపురుషార్థాన్ని, అర్థపురుషార్థాన్ని; కావించున్= కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: దేవిక అనే పుణ్యక్షేత్రంలో ముక్కంటి దేవగణాలతోపాటు నివసిస్తాడు. ఆ క్షేత్ర సందర్శనవలన ప్రజలకు సాటిలేని ధర్మపురుషార్థం, కామపురుషార్థం, అర్థ పురుషార్థం సంప్రాప్తిస్తాయి.

వ. అర్థయోజన విస్తృతంబై పంచయోజనాయామంబైన యద్దేవికానదియును, గామాఖ్యంబును, రుద్రతీర్థంబును, యజన యాజన బ్రహ్మ వాలుకంబులును, బ్రహ్మీది దేవతల దీర్ఘ సత్రస్థానంబైన దీర్ఘసత్రంబును సేవించినవారికి నిష్ఠసిద్ధి యగు; వినశనంబను తీర్థంబున నద్యశ్యంబై మేరువునకుం బోవు నెడ నాగోద్భేద, శివోద్భేద, చమసోద్భేదంబుల నెందేని సరస్వతి గానం బడియె నట్టి సరస్వతియందు నభిషిక్తులైనవారు నాగలోకంబు వడయుదురు; శశరూప పుష్కరంబులు గల శశయానం బను తీర్థంబున స్నానంబును గోసహస్రదానంబును సమంబు.

255

ప్రతిపదార్థం: అర్థయోజన, విస్తృతంబు+ఐ= సగం ఆమడమేర విస్తరించి; పంచ, యోజన+ఆయామంబు+ఐన= అయిదు ఆమడల నిడివిగల; ఆ+దేవికానదియును; కామ+అఖ్యంబును= కామం అనే పేరుగల తీర్థంబును; రుద్రతీర్థంబును; యజన, యాజన, బ్రహ్మ, వాలుకంబులును= యజ్ఞాలు చేయటం, యజ్ఞాలు చేయించటం సదా జరుగుతుండే బ్రహ్మవాలుక తీర్థాలును; బ్రహ్మ+ఆది, దేవతల= బ్రహ్మమున్నగు దేవతలకు; దీర్ఘ సత్రస్థానంబు+ఐన= దీర్ఘ సత్రయాగం చేయటానికి స్థానమైన; దీర్ఘ సత్రంబును= దీర్ఘ సత్రమనేతీర్థాన్ని; సేవించినవారికిన్= దర్శించిన వారికి; ఇష్టసిద్ధి+అగు= కోరిన కోరికలు నెరవేరుతాయి; వినశనంబు+అను= వినశనం అనే; తీర్థంబునన్= పుణ్యక్షేత్రంలో; అద్యశ్యంబు+ఐ= కనిపించనట్టిదై; మేరువునకున్+పోవు+ఎడన్= మేరుపర్వతానికి పోయేదారిలో గల; నాగోద్భేద, శివోద్భేద, చమసోద్భేదంబులన్= నాగోద్భేదం, శివోద్భేదం, చమసోద్భేదం అనే తీర్థాలలో; ఎందు+ఏని= ఎందులోనైతే; సరస్వతి కానంబడియెన్= సరస్వతి కనబడినదో; అట్టి సరస్వతి+అందున్= ఆ సరస్వతినదిలో; అభిషిక్తులు+ఐనవారు= స్నానంచేసినవారు; నాగ, లోకంబు= నాగలోకాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; శశరూప, పుష్కరంబులు+కల= కుందేలు ఆకారంగల పద్మాలు ఉండే; శశయానంబు+అను తీర్థంబున= శశయానమనే పుణ్యక్షేత్రంలో; స్నానంబును= స్నానంచేయటమున్నూ; గో సహస్రదానంబును= వేయి ఆవులను దానం చేయటమున్నూ; సమంబు= సమానం.

తాత్పర్యం: ఆమడలో సగం విస్తరించి, అయిదు ఆమడల నిడివి కల ఆ దేవికానదిని, మఱియు కామం అనే పేరున్న పుణ్యక్షేత్రాన్ని, రుద్రతీర్థాన్ని, యజ్ఞాలు చేయటానికి, చేయించటానికి అనువైన బ్రహ్మవాలుకాన్ని, బ్రహ్మాది దేవతలు దీర్ఘసత్రమనే యజ్ఞం చేసినచోటయిన దీర్ఘసత్రాన్ని సేవించినవారికి కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి. వినశనం అనే తీర్థంలో కనిపించకుండా పోయిన సరస్వతీనది, మేరువుకు వెళ్ళేమార్గంలో ఉండే నాగోద్భేదం, శివోద్భేదం. చమసోద్భేదం అనే పుణ్యతీర్థాలలో ఎక్కడ కనబడుతుందో అటువంటి సరస్వతీనదిలో స్నానం చేసినవారు నాగలోకానికి వెళ్లుతారు. కుందేటి ఆకారంకల పద్మాలుండే శశయానం అనేతీర్థంలో చేసే స్నానం వేయిగోవులను దానంచేయటంతో సమానం.

మధ్యాక్కర.

ఏ మేమ మున్ను పూజింపుదుము రుద్రు నిం దని వేడ్క

తో మునికోటి దారున్న నీశుఁ డందొఱకును బ్రీతి

గా మతిలోఁ గోటిరుద్రరూపముల్ గావించె నదియు

భూమిఁ బ్రసిద్ధమై రుద్రకోటి నాఁ బొలిచి వెలింగె.

256

ప్రతిపదార్థం: ఏము+ఏము+అ= మేము మేమే; ఇందు= ఇచట; మున్ను= ముందుగా; రుద్రున్= శివుడిని; పూజింపుదుము= అర్చిస్తాం; అని= అంటూ; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; మునికోటి= ఋషుల సముదాయం; తారు+ఉన్న= తామందరును ఉంటే; ఈశుఁడు= శివుడు; అందొఱకును= అందరికీని; ప్రీతిగా= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; మతిలోన్= సంకల్పంలో; కోటిరుద్ర, రూపముల్ కావించెన్= నూరులక్షల శివాకృతులను ఏర్పరచాడు; అదియు= ఆ చోటు; భూమిన్= భూమిలో; ప్రసిద్ధము+ఐ= ప్రఖ్యాతిని ఆర్జించి; రుద్రకోటి, నాన్= రుద్రకోటి అనబడుతూ; పొలిచి, వెలింగెన్= సాగసుగా శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: 'ఇక్కడ మేమే ముందు శివుడిని అర్చిస్తాం; కాదు, మేమే ముందు శివుడిని పూజిస్తాం'- అని పెక్కుమంది మహర్షులు కుతూహలంతో ఉండగా, శివుడు అందరికీ సంతోషం కలిగించటానికై కోటి రుద్రరూపాలలో ఆవిర్భవించాడు. ఆ దివ్యక్షేత్రం భూమిపై 'రుద్రకోటి' అనే పేరుతో ప్రసిద్ధికెక్కి ప్రకాశించింది.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

వ. అందు రుద్రుఁ బూజసేసి రుద్రలోకప్రాప్తు లగుదురు.

257

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ రుద్రకోటితీర్థంలో; రుద్రున్= శివుడిని; పూజచేసి= అర్చించి; రుద్రలోక, ప్రాప్తులు+అగుదురు= శివుడిలోకమైన కైలాసాన్ని పొందుతారు.

తాత్పర్యం: అక్కడ రుద్రుడిని అర్చించినవారు శివలోకమైన కైలాసాన్ని పొందుతారు.

**క. నరనుత! నైమిశమునఁ బు | ష్కరముల మూఁటగు జగత్ప్రకాశితమై యి
ధ్రుణిఁ గురుక్షేత్రము దు | స్తరదులితౌఘముల కెల్ల దవ్యగుచుండున్.**

258

ప్రతిపదార్థం: నర, నుత!= నరులచేత పొగడబడినవాడా!; ఈ+ధ్రుణిన్= ఈ భూలోకంలో; కురుక్షేత్రము= కురుక్షేత్రమనే ప్రదేశం; నైమిశమునన్= నైమిశమనే పుణాతీర్థం చేత; ష్కరముల, మూఁటగు= ష్కరత్రయ తీర్థాలచేత; జగత్+ప్రకాశితము+ఐ=

ప్రపంచంలో మిక్కిలి ప్రసిద్ధమై; దుస్తర, దురిత+ఓషములకు+ఎల్ల= దాట శక్యంకాని పాపాల సమూహాలకు అన్నిటికి; దవ్వు= దూరం; అగుచుండున్= అవుతుంటుంది.

తాత్పర్యం: నరనుతుడవైనవాడా! ఈ లోకంలో కురుక్షేత్రం- నైమిశతీర్థం, పుష్కరత్రయం - అనే పుణ్యక్షేత్రాల చేత ప్రపంచప్రసిద్ధమై దాటరాని పాపసంఘాలన్నింటికి సుదూరంగా విలసిల్లుతూ ఉంటుంది.

విశేషం: కురుక్షేత్రం అనేక పుణ్యతీర్థాలకు ఉనికిపట్టిన 'పుణ్యభూమి' - అని ఇందువలన వెల్లడౌతున్నది.

**తే. అమరలోకనివాసుల యంద్రు విబుధు । లా కురుక్షేత్రవాసుల; నదియు వినఁగ
నుత్తమంబు దృషద్వతి యుత్తరమునఁ । దపనతేజ! సరస్వతి దక్షిణమున.**

259

ప్రతిపదార్థం: తపనతేజ! = సూర్యతేజస్సు వంటి తేజస్సు కలవాడా!; విబుధులు = జ్ఞానులు; ఆ, కురుక్షేత్ర నివాసులన్ = ఆ కురుక్షేత్రప్రజలను; అమరలోక, నివాసులు+అ+అండ్రు = స్వర్గలోకంలో నివసించేవారే అని అంటారు; అదియు = ఆ కురుక్షేత్రమును; దృషద్వతి+ఉత్తరమునన్ = దృషద్వతి అనే నదికి ఉత్తరదిక్కున; సరస్వతీ = సరస్వతీనదికి; దక్షిణమునన్ = దక్షిణదిక్కులో; వినఁగన్ = వినటానికి; ఉత్తమంబు = శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యం: సూర్యతేజంవంటి తేజం కలవాడా! ఆ కురుక్షేత్రంలో నివసించే ప్రజలు స్వర్గలోకనివాసులే అని జ్ఞానుల మాట. సరస్వతీనదికి దక్షిణదిశలోను దృషద్వతీనదికి ఉత్తరదిక్కునను ఉత్తమంగా విలసిల్లుతూఉన్న ఆ కురుక్షేత్రంయొక్క మహిమ వీనులకు విందు చేస్తుంటుంది.

**వ. అక్కురుక్షేత్రశమంత పంచకంబుల నడుమ రామవ్రాదంబు నడుమఁ బితామహు నుత్తరవేది యనంబడునట్టి
కురుక్షేత్రంబు ముట్టిన వారికిఁ, గురుక్షేత్రంబునకుం బోయెద మనిన వారికిఁ, గురుక్షేత్రంబున
వసియించెదమని తలంచినవారికి సర్వపాపక్షయం బగుఁ; దదనంతరంబున విష్ణుస్థానంబున విష్ణువు
నర్తించిన నశ్వమేధ ఫలం బగుఁ; బారిష్ఠవం బను తీర్థమాడి యగ్నిష్ఠామఫలంబు వడయుదురు; పృథివీతీర్థం
బాడిన గోసహస్ర దానఫలం బగు; శాలూకిని యను తీర్థం బాడిన దశాశ్వమేధ ఫలం బగు; సర్వతీర్థం బాడి
యందుఁ దరండకుం డను ద్వారపాలకునిం జూచినవారి కిష్టసిద్ధి యగు; నెందేని విష్ణుం డాదివరాహం
బయ్యె నట్టి వరాహతీర్థం బాడినవారికి నగ్నిష్ఠామ ఫలంబగు; నశ్వినీతీర్థం బాడిన రూపవంతు లగుదురు;
జయంతి యందు సోమతీర్థ స్నానంబును, గృతశౌచతీర్థస్నానంబును రాజసూయ పాండలిక సమంబు;
లగ్నివటంబున, ముంజవటంబున నీశ్వరుం బూజించి గాణపత్యంబు వడయుదురు; యక్షిణీతీర్థమాడి
యిష్టఫలంబులు వడయుదురు; కురుక్షేత్ర ద్వారంబుఁ బ్రదక్షిణంబు సేసినం బాపక్షయం బగు. 260**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కురుక్షేత్ర, శమంత పంచకంబుల నడుమన్ = ఆ కురుక్షేత్రంలో ఉండే శమంత పంచకాలు అనే సరస్సులకు నడుమగల; రామవ్రాదంబు నడుమన్ = రామవ్రాదం అనే సరస్సుకు మధ్య; పితామహ+ఉత్తరవేది+అనంబడు+అట్టి = బ్రహ్మదేవుడియొక్క ఉత్తరవేది అనబడే; కురుక్షేత్రంబు = కురుక్షేత్రాన్ని; ముట్టినవారికిన్ = స్పృశించినవారికి; కురుక్షేత్రంబున కున్+పోయెదము+అనిన వారికిన్ = కురుక్షేత్రానికి పోతామనే వారికిన్నీ; కురుక్షేత్రంబునన్ = కురుక్షేత్రంలో; వసియించెదము+అని = నివసిస్తామని; తలంచినవారికి = భావించినవారికి; సర్వపాపక్షయంబు+అగున్ = సమస్తపాపాలు నశిస్తాయి; తద్+అనంతరంబునన్ =

అటుపిమ్మట; విష్ణుస్థానంబునన్= విష్ణువు ఉండేచోటున; విష్ణువును+అర్చించినన్= విష్ణుదేవుడిని ఆరాధిస్తే; అశ్వమేధ, ఫలంబు+అగున్= అశ్వమేధం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; పారిష్లవంబు+అను, తీర్థము+ఆడి= పారిష్లవం అనే తీర్థంలో స్నానంచేస్తే; అగ్నిష్టోమ, ఫలంబు= అగ్నిష్టోమం అనేయజ్ఞం చేసినపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; పృథివీ, తీర్థంబు+ఆడినన్= పృథివీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే; గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబు+అగున్= వేయిఆవులను దానంచేసిన పుణ్యం దక్కుతుంది; శాలూకిని+అను, తీర్థంబు+ఆడినన్= శాలూకిని అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే; దశ+అశ్వమేధ, ఫలంబు+అగు= పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం వస్తుంది; సర్పతీర్థంబు+ఆడి= సర్పతీర్థంలో స్నానంచేసి; అందున్= అచట ఉండే; తరండకుండు+అను= తరండకుండు అనే; ద్వారపాలకునిన్+చూచిన వారికి= ద్వారబంధాన్ని కావలా కాస్తున్న భటుడి విగ్రహాన్ని సందర్శించిన వారికి; ఇష్ట, సిద్ధి+అగున్= కోరినకోరికలు నెరవేరుతాయి; ఎందు+ఏనిన్= ఏ స్థలంలోనైతే; విష్ణుండు= విష్ణుదేవుడు; ఆది, వరాహంబు+అయ్యెన్= మొదటి వరాహావతారం ఎత్తాడో; అట్టి= అటువంటి; వరాహతీర్థంబు+ఆడిన వారికిన్= ఆ వరాహతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి; అగ్నిష్టోమ, ఫలంబు+అగున్= అగ్నిష్టోమయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; అశ్వినీ తీర్థంబు+అడిన= అశ్వినీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే; రూపవంతులు+అగుదురు= అందంగల ఆకృతి కలవారు అవుతారు; జయంతి+అందు= జయంతి అనే ప్రదేశంలో ఉండే; సోమతీర్థస్నానంబును= సోమతీర్థంలో స్నానంచేయటమున్నూ; కృతశౌచతీర్థస్నానంబును= కృతశౌచమనే తీర్థంలో స్నానం చేయటమున్నూ; రాజసూయ, పౌండరీక సమంబులు= రాజసూయయాగంతో, పౌండరీక యాగంతో సమానాలు; అగ్నివటంబునన్= అగ్నివటతీర్థంలో; ముంజవటంబునన్= ముంజవటమనే తీర్థంలో; ఈశ్వరున్+ పూజించి= శివుడిని అర్చించి; గణాపత్యంబు= గణాలపై ఆధిపత్యాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; యక్షిణీతీర్థము+ ఆడి= యక్షిణీతీర్థంలో స్నానం చేసి; ఇష్టఫలంబులు+పడయుదురు= కోరిన కోరికలు పొందుతారు; కురుక్షేత్రద్వారంబున్= కురుక్షేత్రాన్ని ప్రవేశించే స్థలంలో కల ద్వారాన్ని; ప్రదక్షిణంబు+చేసినన్= ఎడమనుండి కుడివైపునకు భక్తిభావంతో చుట్టుతిరిగితే; పాప, క్షయంబు+అగు= పాపాలు నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ఆ కురుక్షేత్రంలో ఉండే శమంతపంచకాల నడుమగల, రామవ్రాదం అనే సరస్సు మధ్య బ్రహ్మదేవుడి ఉత్తరవేది ఉన్నది. అటువంటి కురుక్షేత్రాన్ని స్పృశించినవారికిన్నీ, కురుక్షేత్రానికి పోవాలని తలపోసినవారికిన్నీ, కురుక్షేత్రంలో నివసిస్తామని ఆలోచించినవారికిన్నీ సర్వపాపాలు నశిస్తాయి. అటుపిమ్మట విష్ణుస్థానంలో విష్ణుమూర్తిని అర్చిస్తే అశ్వమేధం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. పారిష్లవ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు అగ్నిష్టోమయాగం చేసిన పుణ్యం పొందుతారు. పృథివీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే వేయిఆవులను దానంచేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. శాలూకిని అనే పుణ్యతీర్థంలో స్నానమాడితే పది అశ్వమేధయాగాల పుణ్యం లభిస్తుంది. సర్పతీర్థంలో స్నానంచేసి అక్కడ ఉండే తరండకుండు అనే ద్వారపాలకుడిని దర్శించిన వారికి కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి. ఎచట విష్ణుదేవుడు ఆదివరాహంగా అవతరించాడో అటువంటి వరాహతీర్థంలో స్నానం చేసినవారికి అగ్నిష్టోమయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. అశ్వినీతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి అందమైన రూపాలు ఏర్పడుతాయి. జయంతిలో ఉండే సోమతీర్థంలో స్నానం చేస్తే రాజసూయ యాగం చేసినట్లే; కృతశౌచతీర్థంలో స్నానం చేస్తే పౌండరీకయజ్ఞం చేసినట్లే. అగ్నివటక్షేత్రంలో, ముంజవటక్షేత్రంలో శివుడిని ఆరాధిస్తే గణాలపై ఆధిపత్యం లభిస్తుంది. యక్షిణీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే కోరినకోరికలు ఈడేరగలవు. కురుక్షేత్రంలో ఉండే ప్రవేశద్వారానికి ప్రదక్షిణం చేస్తే పాపాలు నశిస్తాయి.

క. వీరుండు క్షత్రియులఁ దన । దారుణ పరశువున జామదగ్న్యుండు రౌద్రా

కారుండు వధియించి తనీ । యారుణమున నేనుమడువు లాపాదించెన్.

261

ప్రతిపదార్థం: వీరుండు= పరాక్రమం కలవాడు; రౌద్ర+ఆకారుండు= కోపంతో కూడిన భయంకరమైన ఆకృతి కలవాడు; జామదగ్న్యుండు= జమదగ్ని మహాముని కొడుకైన పరశురాముడు; క్షత్రియులన్= రాచకొలంవారిని; తన, దారుణ, పరశువునన్=

భయానకమైన తన గండ్రగొడ్డలిచేత; వధియించి= చంపి; తదీయ+అరుణమునన్= తత్ సంబంధితమైన నెత్తురుచేత; ఏను మడువులు= ఐదు (కొలనులు) సరస్సులు; ఆపాదించెన్= కల్పించాడు.

తాత్పర్యం: జమదగ్నిమహాముని పుత్రుడైన పరశురాముడు వీరుడు, భయంకరాకారుడు అయి, గండ్రగొడ్డలి ధరించి రాచకొలంవారిని సహరించి వారిరక్తంతో ఐదు మడుగులు కల్పించాడు.

వ. అందుఁ బితృతర్పణంబు సేసినం బితృదేవత లాతనికిం బ్రత్యక్షంబయి ' నీ కిష్టంబైన వరంబు వేడు' మనినఁ బరశురాముండు వారల కిట్లనియె. 262

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ శమంతపంచకంలో; పితృ తర్పణంబు+చేసినన్= పితృదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలలో విడిచే నివాపాంజలి విడిచే; పితృదేవతలు= పితరులు; అతనికిన్= ఆ పరశురాముడికి; ప్రత్యక్షంబు+అయి= సాక్షాత్కరించి; నీకు+ఇష్టంబు+ఐను= నీకు ఇష్టమైన; వరంబు= కోరిక; వేడుము+అనినన్= కోరుకొమ్ము- అని అడుగగా; పరశురాముండు= పరశురాముడు; వారలకు= ఆ పితరులతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శమంతపంచకమనే సరస్సులలో పితరులకు తర్పణాలు విడువగా పితృదేవతలు పరశురామునికి ప్రత్యక్షమై, నీకు ఇష్టమైన వరం కోరుకొనుమని అడుగగా, అతడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. 'క్షత్రవధనైన పాపంబు గ్రాగవలయుఁ; గడఁగి సద్గతియును నాకుఁ బడయవలయు; నివియుఁ బుణ్యతీర్థంబులై యిద్ధలిత్రిఁ బరఁగుచుండంగవలయు మీ కరుణఁ జేసి.' 263

ప్రతిపదార్థం: మీ కరుణన్+చేసి= మీ దయవలన; క్షత్రవధన్+ఐను, పాపంబు= రాచకొలంవారిని సహరించటంచేత సంక్రమించిన పాపం; గ్రాగవలయున్= నశించాలి; కడఁగి= పూని; నాకున్= నాకు; సత్+గతియును= మంచిస్థానాన్ని- అంటే పుణ్యంవలన లభించే స్థానం; పడయవలయున్= లభించాలి; ఇవియున్= ఈ శమంతపంచకం అనే మడుగులు; పుణ్య, తీర్థంబులు+ఐను= పుణ్యం ఇచ్చేతీర్థాలై; ఈ ధరిత్రిన్= ఈ భూమిపై; పరఁగుచుండంగవలయున్= శోభిల్లుతూ ఉండాలి.

తాత్పర్యం: 'రాచకొలంవారిని సహరించటంచేత నాకు సంక్రమించిన పాపం నశించాలి. నాకు పుణ్యలోకప్రాప్తి కలగాలి. ఈ శమంతపంచకాలనే సరస్సులు, ఈ భూలోకంలో పరమ పవిత్రతీర్థాలుగా శోభిల్లాలి. మీరు దయచేసి నాకు ఈ వరం ప్రసాదించ ప్రార్థన.'

వ. అని పితృదేవతల వరంబునం బుణ్యతీర్థంబులఁ జేసి; నట్టి రామహ్రాదంబు లాడినవారికి నశ్వమేధ ఫలంబగుఁ గాయశోధనం బను తీర్థం బాడి కాయశుద్ధు లగుదు; రెండేని విష్ణుదేవుండు లోకంబుల నుద్ధరించె నట్టి లోకోద్ధారం బను తీర్థమాడి కులం బుద్ధరింతురు; శ్రీతీర్థం బాడి శ్రీమంతు లగుదురు; కపిలతీర్థం బాడి కపిల గో సహస్ర దాన ఫలంబుఁ బడయుదురు; సూర్యతీర్థం బాడి యం దుపవసించిన సూర్యలోక ప్రాప్తులగుదురు; గో భవనంబను తీర్థంబాడి గోసహస్రసమృద్ధు లగుదురు; శంఖినీ తీర్థంబాడి యుత్తమరూపంబు పడయుదురు; యక్షేంద్ర తీర్థం బాడి తరండకుం డను ద్వారపాలకుం జూచినవారు సరస్వతీ స్నాతులైనవారు నగ్నిష్టామఫలంబు పడయుదురు; మాతృతీర్థ దర్శనంబునం బ్రజాన్మద్ధి యగు; బ్రహ్మీవర్తంబును, శరవణంబునుం జూచిన, సర్వవ్యాధి విముక్తు లగుదురు; శ్వావిల్లిమాపహం బను

తీర్థంబునం దేకాదశతీర్థంబులు గల; వందుఁ బ్రాణాయామంబు సేసిన విపులకు స్వలోమాపనయనం బగు; నెఱుకుచేత నేయంబడి కృష్ణమృగంబు లెందేని నొక్కతీర్థంబు సొచ్చి మానుషత్వంబు వడసె నట్టి మానుష తీర్థం బాడి సర్వదురిత విముక్తులై దేవత్వంబు వడయుదురు; దాని తూర్పున నొక్కయిరవున నావగ యగు మహానదిం బిత్తతర్పణంబు సేసి పితృదేవోద్దేశంబున నొక్కబ్రాహ్మణునకుం గుడువం బెట్టినఁ గోటిబ్రాహ్మణులు గుడిచిన ఫలంబగుఁ, బితృదేవతలు దృష్టియు నొందుదురు; బ్రహ్మాక్షేదుంబరంబు సప్తర్షి కుండంబుఁ గేదారంబును జూచి బ్రహ్మలోకంబు వడయుదురు; కపిల కేదారంబుఁ జూచి పాపవిముక్తులై యదృశ్యు లగుదురు; సరకం బను తీర్థంబాడి కృష్ణచతుర్థశి నాఁ డీశ్వరుం బూజించి యెల్ల కోర్కెలం బడయుదురు; మూఁడుకోట్ల కూపవ్రాదంబులు గల యిలాస్పదం బను తీర్థంబాడి పితృతర్పణంబులు సేసినవారికి వాజపేయఫలం బగుఁ; గిందాన కింజప్యంబు లను తీర్థంబులందుఁ జేసిన దాన జపంబు లక్షయంబు లగు; నారదతీర్థం బైన యంబాజన్మంబునందుఁ బ్రాణత్యాగంబు సేసినవారు సర్వలోకంబులం బడయుదురు; శుక్లదశమిం బుండరికం బను తీర్థంబాడి పాండరిక ఫలంబు వడయుదు; రండు వైతరణీస్నాతులై రుద్రునకు నమస్కరించి సర్వపాపవిముక్తు లగుదు; రెందేని దేవత లనేకసహస్రవర్షంబులు దపంబు సేసి రట్టి ఫలకీవనం బను తీర్థంబాడి యగ్నిష్టామాతిరాత్రఫలంబులు వడయుదురు; ద్వైపాయనుం డనేకతీర్థంబులు మిశ్రీకరించుటం జేసి మిశ్రకం బనఁబరఁగిన తీర్థం బాడినవారికి సర్వతీర్థస్నానఫలం బగు; వ్యాస వనంబును మనోజవంబును మధువటియు నను తీర్థంబుల నాడిన గో సహస్రదాన ఫలంబు వడయుదురు; కౌశికీ దృష్పద్వతీ సంగమంబున స్నాతులై సర్వపాప విముక్తు లగుదురు; కిందత్తంబునఁ బిలప్రస్థదానంబు సేసి పితరుల ఋణంబు నీఁ గుడు; రహస్సుదిన తీర్థంబుల నాడి సూర్యలోకప్రాప్తు లగుదురు; మృగధామంబున గంగాస్నాతులై మహాదేవు నర్చించిన మహాత్ము లశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు; వామనం బను తీర్థంబాడి వామను నర్చించినవారు విష్ణులోకప్రాప్తు లగుదురు; పావనంబను తీర్థంబాడి కులంబు పవిత్రంబు సేయుదురు; శ్రీకుంజంబున సరస్వతీ స్నాతులై యగ్నిష్టామ ఫలంబు వడయుదురు; ఋషు లెందే నుండి యాత్రాపరులై కురుక్షేత్రంబునకుం బోదు రట్టి నైమిశకుంజం బాడి ఋషితృప్తి సేయుదురు; బ్రహ్మతీర్థం బాడి వర్ణాంతరులు బ్రాహ్మణు లగుదురు; బ్రాహ్మణులు బ్రహ్మలోక ప్రాప్తు లగుదురు.

264

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; పితృదేవతల వరంబునన్= పితరులు అనుగ్రహించిన వరంచొప్పున (ఆ శమంత పంచకాలను); పుణ్యతీర్థంబులన్+చేసెన్= పుణ్యక్షేత్రాలుగా చేశాడు; అట్టి= అటువంటి; రామప్రాదంబులు+ఆడిన వారికిన్= పరశురాముడు నిర్మించిన సరస్సులలో స్నానమాడినవారికి; అశ్వమేధఫలంబు+అగున్= అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది; కాయశోధనంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= కాయశోధనం అనే పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసి; కాయశుద్ధులు+అగుదురు= శరీర శౌచాన్ని సంపాదించినవారవుతారు; ఎందు+ఏని= ఏ స్థలమందైతే; విష్ణుదేవుండు= శ్రీమన్మహావిష్ణువు; లోకంబులన్= ప్రపంచాలను; ఉద్ధరించెన్= సంరక్షించాడో; అట్టి= అట్టిచోట ఉండే; లోకోద్ధారంబు+అను= లోకోద్ధారం అనేతీర్థంలో; తీర్థము+ఆడి= స్నానంచేసి; కులంబు+ఉద్ధరింతురు= కులానికి అభ్యున్నతి కలుగజేస్తారు; శ్రీ తీర్థంబు+ఆడి= శ్రీ తీర్థంలో స్నానంచేసి; శ్రీమంతులు+అగుదురు= సంపన్నులవుతారు; కపిలతీర్థంబు+ఆడి= కపిలతీర్థంలో స్నానంచేసి; కపిల, గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబున్= కపిలవర్ణంకల వేయి ఆవులను దానంచేసిన పుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; సూర్యతీర్థంబు+ ఆడి= సూర్యతీర్థంలో స్నానంచేసి; అందు+ఉపవసించిన= అందులో ఉపవాసం చేస్తే; సూర్యలోక ప్రాప్తులు+అగుదురు= సూర్యలోకాన్ని

పాండుతారు; గోభవనంబు+అనుతీర్థంబు+ఆడి= గోభవనం అనే తీర్థంలో స్నానమాడితే; గో, సహస్ర, సమృద్ధులు+అగుదురు= వేయి ఆవుల సంపద కలవారు అవుతారు; శంఖినీ తీర్థంబు+ఆడి= శంఖినీతీర్థంలో స్నానంచేసి; ఉత్తమరూపంబు+పడయుదురు= మంచి ఆకృతిని పొందుతారు; యక్షేంద్ర తీర్థంబు+ఆడి= యక్షేంద్రతీర్థంలో స్నానంచేసి; తరండకుండు+అను; ద్వారపాలకున్+చూచినవారు= ద్వారపాలకుడిని సందర్శించినవారు; సరస్వతీ, స్నాతులు+ఐనవారున్= సరస్వతీనదిలో స్నానం చేసినవారు; అగ్నిష్టోమ ఫలంబు= అగ్నిష్టోమ యాగంవలన లభించే పుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; మాతృతీర్థ, దర్శనంబునన్= మాతృతీర్థాన్ని చూడటంవలన; ప్రజావృద్ధి+అగు= సంతానలాభం కలుగుతుంది; బ్రహ్మోవర్తంబును= బ్రహ్మోవర్తతీర్థాన్ని; శరవణంబును= శరవణతీర్థాన్ని; చూచిన= దర్శించగా; సర్వవ్యాధి విముక్తులు+అగుదురు= సర్వరోగాలనుండి విముక్తులు అవుతారు; శ్వావిల్లోమాపహంబు+అనుతీర్థంబునందు; ఏకాదశ తీర్థంబులు= పదకొండు తీర్థాలు; కలవు; అందున్= అచట; ప్రాణాయామంబు+చేసిన, విప్రులకు= ప్రాణాయామ యోగాభ్యాసం చేసిన బ్రాహ్మణులకు; స్వలోమ+ అపనయనంబు+ అగు= తమ వెండ్రుకలు తొలగిపోతాయి- అనగా పాపాలు నశిస్తాయి; ఎఱుకుచేతన్= కిరాతకుడిచేత; ఏయంబడి= బాణంతో కొట్టబడి; కృష్ణన్యగంబులు= నల్ల జింకలు; ఎందు+ఏనిన్= ఎచట; ఒక్కతీర్థంబు+చొచ్చి= ఒక పుణ్యక్షేత్రంలో ప్రవేశించి; మానుషత్వంబు= మానుష్యరూపం; పడెన్= పొందాయో; అట్టి; మానుషతీర్థంబు+ఆడి= మానుషమనే తీర్థంలో క్రుంకులిడి; సర్వదురిత, విముక్తులు+ఐ= సమస్తమైన పాపాలనుండి తొలగినట్టివారై; దేవత్వంబు+ పడయుదురు= అటువంటి దేవత్వం పొందుతారు; దాని తూర్పునన్= ఆ మానుషతీర్థానికి తూర్పున; ఒక్క+ఇరవునన్= యుక్తమైన స్థలంలో; ఆపగ+అను, మహానదిన్= ఆపగ అనే మహానదిలో; పితృతర్పణంబు+చేసి= పితరులకు శ్రాద్ధక్రియలు చేసి; పితృదేవ+ఉద్దేశంబునన్= పితృదేవతలను ఉద్దేశించి; ఒక్క, బ్రాహ్మణునకున్= ఒక్క విప్రునకు; కుడువన్+పెట్టిన= భోజనం తినిపిస్తే; కోటిబ్రాహ్మణులు= కోటిమంది బ్రాహ్మణులు; కుడిచిన= భోజనంచేసి; ఫలంబు+అగున్= పుణ్యం కలుగుతుంది; పితృదేవతలు= పితరులు; తృప్తియున్+ఓంబుదురు= తనివి చెందుతారు; బ్రహ్మోదుంబరంబు= బ్రహ్మోదుంబరం అనేతీర్థాన్ని; సప్తర్షికుండంబున్= ఏడుగురు ఋషులగుండం (తీర్థం); కేదారంబును= కేదారాన్ని; చూచి= దర్శించి; బ్రహ్మోకంబు+ పడయుదురు= సత్యలోకం పొందుతారు; కపిల కేదారంబున్+చూచి= కపిల కేదారమనే పుణ్యక్షేత్రాన్ని సందర్శించి; పాపవిముక్తులై= పాపంనుండి తొలగినవారై; అదృశ్యులు+అగుదురు= కనిపించనివారు కాగలరు; సరకంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= సరకమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; కృష్ణచతుర్దశినాడు= కృష్ణపక్షంలోని చతుర్దశినాడు; ఈశ్వరున్+పూజించి= శివుడిని ఆరాధించి; ఎల్ల కోర్కెలన్= అన్ని కోరికలను; పడయుదురు= పొందుతారు; మూడు, కోట్ల, కూప, హ్రాదంబులు+కల= మూడుకోట్ల నూతులు కల; ఇలాస్పదంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= ఇలాస్పదం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; పితృ, తర్పణంబులు+ చేసినవారికి= పితరులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వర్తించినవారికి; వాజపేయ, ఫలంబు+అగున్= వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యం దక్కుతుంది; కిందాన, కింజప్యంబులు+అను, తీర్థంబులందున్= కిందానం, కింజప్యం అనేతీర్థాలలో; చేసిన, దాన, జపంబులు= చేసిన దానాల వలన, జపాలవలన లభించే పుణ్యాలు; అక్షయ్యంబులు+అగు= తరుగనట్టివి కాగలవు; నారద, తీర్థంబు+ఐ= నారద మహర్షి ప్రతిష్ఠించిన; అంబా జన్మంబునందున్= అంబాజన్మం అనేతీర్థంలో; ప్రాణత్యాగంబు+చేసినవారు= అసువులు వీడినవారు; సర్వలోకంబులన్+పడయుదురు= సమస్తలోకాలను పొందగలరు; శుక్లదశమిన్= శుక్లపక్షంలోని దశమినాడు; పుండరీకంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= పుండరీకం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి; పౌండరీక ఫలంబు= పౌండరీకయజ్ఞం చేసినపుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; అందున్= అచట; వైతరణీ, స్నాతులు+ఐ= వైతరణీ నదిలో స్నానంచేసినవారై; రుద్రునకు= శివుడికి; నమస్కరించి= వందనమాచరించి; సర్వ, పాప, విముక్తులు+అగుదురు= సమస్త పాపాలనుండి తొలగుతారు; ఎందేని= ఏ స్థలంలో; దేవతలు= అమరులు; అనేక, సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేల ఏండ్లు; తపంబు చేసిరి= తపస్సు చేశారో; అట్టి= ఆ స్థలమైన; ఫలకీవనంబు+అను తీర్థంబు+ఆడి= ఫలకీవనమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; అగ్నిష్టోమ+అతిరాత్ర, ఫలంబులు= అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం అనే యజ్ఞాలు చేసిన పుణ్యాలు; పడయుదురు= పొందుతారు; ద్వైపాయనుండు= వేదవ్యాసమహర్షి; అనేక, తీర్థంబులు= పెక్కు పుణ్యతీర్థాలను; మిశ్రీకరించుటన్+చేసి= కలపటంచేత; మిశ్రకంబు+అనన్+పరగిన= మిశ్రకం అని పిలువబడిన; తీర్థంబు+ఆడినవారికి= తీర్థంలో స్నానంచేసిన వారికి; సర్వ, తీర్థ, స్నాన, ఫలంబు+అగున్=

సమస్త తీర్థాలలో స్నానంచేసిన పుణ్యాలు దక్కుతాయి; వ్యాసవనంబును= వ్యాసవనమనే తీర్థమును; మనోజవంబును= మనోజవం అనే తీర్థమును; మధువటియును= మధువటిఅనే తీర్థమును; అను తీర్థంబులన్+ఆడిన= అనేతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే; గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబు= వేయి ఆవులను దానం చేసినపుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; కౌశికీ, దృషద్వతీ, సంగమంబునన్= కౌశికీ దృషద్వతులు కలిసినచోట; స్నాతులు+ఐ= స్నానం చేసినవారై; సర్వ పాప విముక్తులు+అగుదురు= అన్ని పాపాలనుండి తొలగినవారగుదురు; కిందత్తంబునన్= కిందత్తం అనే తీర్థంలో; తిల ప్రస్థ దానంబు+చేసి= ఒకప్రస్థం తిలలు (నువ్వులు) దానంచేసి; పితరుల, ఋణంబున్= పితృదేవతల ఋణాన్ని; ఈగుదురు= తీర్చుకొంటారు; అహస్+సుదిన తీర్థంబులన్+ఆడి= అహస్సు, సుదినం అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; సూర్యలోక ప్రాప్తులు+అగుదురు= సూర్యలోకం పొందుతారు; మృగధూమంబునన్= మృగధూమక్షేత్రంలో; గంగాస్నాతులు+ఐ= గంగాలో స్నానంచేసినవారై; మహాదేవున్= శివుడిని; అర్చించిన= ఆరాధించిన; మహాత్ములు= మహానుభావులు; అశ్వమేధ ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; వామనంబు+అను తీర్థంబు+ఆడి= వామనమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; వామనున్+అర్చించినవారు= వామనదేవుని ఆరాధించిన వారు; విష్ణులోకప్రాప్తులు+అగుదురు= విష్ణులోకాన్ని పొందుతారు; పావనంబు+అను తీర్థంబు+ఆడి= పావనమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; కులంబు= వంశాన్ని; పవిత్రంబు+చేయుదురు; శ్రీకుంజంబునన్= శ్రీకుంజతీర్థంలో; సరస్వతీ స్నాతులు+ఐ= సరస్వతీనదిలో స్నానంచేసి; అగ్నిష్టోమఫలంబు= అగ్నిష్టోమం అనే యజ్ఞం చేసిన ఫలితం; పడయుదురు= పొందుతారు; ఋషులు+ఎందేని+ఉండి= మునులు ఎచటినుండి; యాత్రాపరులు+ఐ= పయనం మొదలుపెట్టి; కురుక్షేత్రంబునకున్= కురుక్షేత్రానికి; పోదురు= వెళ్ళుతారో; అట్టి= ఆ; నైమిశకుంజంబు+ఆడి= నైమిశకుంజతీర్థంలో స్నానంచేసి; ఋషిత్వప్తి= మునులకు సంతృప్తి; చేయుదురు= చేస్తారు; బ్రహ్మతీర్థంబు+ఆడి= బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానంచేసి; వర్ణాంతరులు= ఇతర వర్ణస్థులు; బ్రాహ్మణులు+అగుదురు= బ్రాహ్మణులుగా అవుతారు; బ్రాహ్మణులు; బ్రహ్మలోక, ప్రాప్తులు= సత్యలోకాన్ని పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: అని పితృదేవతలను ప్రార్థించి వారి వరంవలన శమంతపంచక సరస్సులను పుణ్యతీర్థాలుగా చేశాడు. అటువంటి పరశురాముడి మడుగులలో స్నానంచేసినవారికి అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యఫలం లభిస్తుంది. కాయశోధనం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే దేహశౌచం సిద్ధిస్తుంది. ఏచోట విష్ణుదేవుడు లోకాలను ఉద్ధరించాడో ఆ స్థలానికి లోకోద్ధారం అనేప్రఖ్యాతి ఏర్పడింది. అచట స్నానం చేసినవారు తమ వంశాన్ని ఉద్ధరిస్తారు. శ్రీతీర్థంలో స్నానంచేస్తే సంపద కలుగుతుంది. కపిలతీర్థంలో స్నానంచేస్తే ఇంచుక ఎరుపు ఇంచుక నలుపు గల ఆవులు వేయింటిని దానంచేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. సూర్యతీర్థంలో స్నానంచేసి ఉపవాసం చేస్తే సూర్యలోకం ప్రాప్తిస్తుంది. గోభవనం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే వేలకొలది ఆవులు కలవారవుతారు. శంఖినీతీర్థంలో స్నానమాడితే అందమైన ఆకృతి లభిస్తుంది. యక్షేంద్రతీర్థంలో స్నానంచేసి తరండకుడు అనే ద్వారపాలకుడిని సందర్శించినవారు, సరస్వతీనదిలో స్నానం చేసినవారు అగ్నిష్టోమయాగం చేసినపుణ్యం పొందుతారు. మాతృతీర్థాన్ని సందర్శించినవారికి సంతానవృద్ధి అవుతుంది. బ్రహ్మవర్తం, శరవణం అనే తీర్థాలు సందర్శించినవారు సమస్త రోగాలనుండి విముక్తి చెందుతారు. శ్వావిల్లోమాపహం అనే తీర్థంలో పదకొండు తీర్థాలు ఉన్నాయి. అందులో ప్రాణాయామం చేసి యోగాభ్యాసం చేసిన బ్రాహ్మణులకు (పాపాలు నశించినందుకు సూచకంగా) తమ తమ కేశాలు తొలగిపోతాయి. కిరాతుడిబాణంచేత కొట్టబడి ఎచట లేళ్ళు (కృష్ణజింకలు) మనుజురాపం పొందాయో ఆ స్థలంలో మానుషతీర్థం వెలిసింది. ఆ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు సర్వపాపాలు తొలగి దేవత్వం పొందుతారు. ఆ మానుషతీర్థానికి తూరుపుదిక్కున నిర్ణితస్థలంలో 'ఆపగ' అనే నదిలో పితృదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించి, పితరులను ఉద్దేశించి ఒక బ్రాహ్మణుడికి భోజనం పెట్టితే, కోటి మంది బ్రాహ్మణులకు అన్నదానం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. పితృదేవతలు తనివి చెందుతారు. బ్రహ్మాదుంబరం,

సప్తర్షికుండం, కేదారం అనే తీర్థాలను సందర్శిస్తే బ్రహ్మలోకప్రాప్తి అవుతుంది. కపిల కేదారం అనే తీర్థాన్ని చూచినవారు పాపాలు తొలగి అదృశ్యులౌతారు. సరకం అనే తీర్థంలో స్నానం చేసి కృష్ణపక్షంలోని చతుర్దశినాడు శివుడిని అర్చిస్తే కోరిన కోరికలు అన్నీ సిద్ధిస్తాయి. మూడుకోట్ల నూతులు కల ఇలాస్పదం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి పితరులకు తర్పణాలు విడిస్తే వారికి వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. కిందానం, కింజప్యం అనేతీర్థాలలో చేసిన దానాల, జపాల పుణ్యాలు ఎన్నటికీ తరుగవు. నారదమహర్షి నిర్మించిన అంబాజన్మం అనేతీర్థంలో అసువులు వదిలితే సమస్త పుణ్యలోకాలను పొందగలరు. శుక్లపక్షదశమినాడు పుండరీకం అనేతీర్థంలో స్నానం చేస్తే పుండరీకయజ్ఞం చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. అందులోని వైతరణీనదిలో స్నానంచేసి శివుడికి వందనమాచరిస్తే సర్వపాపాలు తొలగిపోతాయి. ఎచట దేవతలు వేలకొలది సంవత్సరాలు తపస్సు చేశారో అటువంటి ఫలకీవనం అనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే అగ్నిష్టోమం, అతిరాత్రం అనే యజ్ఞాలు చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. వేదవ్యాసమహర్షి పెక్కుతీర్థాలను కలయబోసి మిశ్రకం అనేతీర్థాన్ని నిర్మించాడు. అచట స్నానం చేసినవారికి సర్వతీర్థాలలో స్నానమాడినపుణ్యం చేకూరుతుంది. వ్యాసవనం, మనోజవం, మధువటి అనేతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే వేయిఆవులను దానం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. కౌశికీనది, దృష్ద్యతీనది కలిసేచోట స్నానం చేసినవారు సమస్తపాపాలనుండి విముక్తులవుతారు. కిందత్తతీర్థంలో ఒక ప్రస్తం కొలతగల తిలల (నువ్వుల) ను దానంచేస్తే పితరుల ఋణాన్ని తీర్చుకొంటారు. అహస్సు, సుదినం అనేతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే సూర్యలోకం ప్రాప్తిస్తుంది. మృగధూమం అనే క్షేత్రంలో గంగాస్నానంచేసి శివుడిని ఆరాధించిన మహాత్ములకు అశ్వమేధఫలం లభిస్తుంది. వామనం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి వామనవిష్ణువును ఆరాధించినవారు విష్ణులోకానికి వెళ్ళుతారు. పావనం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు వంశాన్ని పవిత్రం చేస్తారు. శ్రీకుంజం అనే తీర్థాన్ని దర్శించి సరస్వతీనదిలో స్నానంచేసేవారు అగ్నిష్టోమయాగం చేసినపుణ్యం పొందుతారు. ఋషులు ఎచటనుండి కురుక్షేత్ర తీర్థయాత్రను మొదలుపెట్టుతారో అట్టి నైమిశకుంజం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే ఋషులకు సంతృప్తి కలుగుతుంది. బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానమాడితే తదితర వర్ణాలవారు బ్రాహ్మణులు అవుతారు. బ్రాహ్మణులు అచట స్నానం చేస్తే వారికి బ్రహ్మలోకం సిద్ధిస్తుంది.

విశేషం: ఆయా తీర్థాలలో క్రుంకులిడితే లభించే ఆయా పుణ్యఫలితాలు ఇందులో వివరించబడ్డాయి. ఆయా తీర్థాలు సార్థకాలు. అయితే శ్వావిల్లోమాపహం అనేతీర్థానికి అర్థం అనుశీలించదగింది. శ్వావిత్ అంటే ఏదుపంది; శ్వావిల్లోమం అంటే ఏదుపందిలోమం. లోమం= రోమం. ఉపనయనంలో ఏదుపంది రోమస్పర్శ శాస్త్రవిహితం. ఏతద్దోష నివారకమైన పుణ్యక్షేత్రం శ్వావిల్లోమాపహం. అందులో ప్రాణాయామం చేసిన విప్రులకు స్వకీయ రోమాలు (స్వలోమాలు) తొలగిపోతాయి. అంటే, వారి పాపాలు నశిస్తాయి అని భావం. “రోమా ణ్యాశ్రిత్య పాపాని” పాపాలు రోమాలను ఆశ్రయించి ఉంటాయి అనటం ప్రాచీన సంప్రదాయం.

- సీ.** అనఘుఁడు మంకణం డను నొక్క బ్రహ్మర్షి । తన చేయి వ్రయ్యంగ దర్భఁ గొనిన
సాంద్రమై శాకరసం బండు నిర్గతం । బగుడును హల్పించి యాడుచున్నఁ
జూచి సహింపక సురలును మునులును । హరుపాలి కరిగి ‘దేవాదిదేవ!
మునినృత్ర మే విధంబున నివృత్రం బగు । నట్లుగాఁ జేయవే’ యనిన హరుఁడు
- ఆ.** దపసిరూప మపుడు ధరియించి యమ్ముని । కడకు వచ్చి, ‘యేమి కారణమున
నాడె? దేమి విస్తయం బిందుఁ జూచితి? । చెప్ప నుచిత మేనిఁ జెప్పు’ మనిన.

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపరహితుడు (మహాత్ముడు); మంకణుండు+అను+ఒక్క, బ్రహ్మా+ఋషి= మంకణుడు అనే పేరుకల ఒక బ్రహ్మజ్ఞానం ఆర్జించిన ముని (బ్రహ్మా+ఋషి= బ్రహ్మర్షి); తనచేయి చీలేటట్లు; దర్భన్+కొనినన్= దర్భను పట్టుకోగా- అంటే దర్భను పట్టుకొన్నపుడు అతడి చేయి చీలగా; సాంద్రము+ఐ= దట్టమై; అందు= ఆ తెగిన చేతినుండి; శాకరసంబు= ఆకుకూరల ద్రవం; నిర్గతంబు+అగుడును= కారుతుంటే; హర్షించి= సంతోషించి; ఆడుచున్నన్= నృత్యం చేస్తుండగా; చూచి= అరసి; సహింపక= ఓర్చుకొనలేక; సురలును= దేవతలును; మునులును= ఋషులును; హరుపాలికిన్= శివుడి దగ్గరకు; అరిగి= వెళ్ళి; దేవ+ఆదిదేవ! = దేవుళ్లలో మొదటి దేవుడివైనవాడా!; మునినృత్యము= ఋషియొక్క నాట్యం; ఏ+విధంబునన్= ఏ రీతిగా; నివృత్తంబు+అగున్= ఆపివేయబడునో; అట్లుగాన్= ఆ విధంగా; చేయవే+అనినన్= చేయుమని ప్రార్థించగా; హరుండు= శివుడు; తపసి రూపము+అపుడు, ధరియించి= తపస్వి ఆకారం అపుడు ధరించి; ఆ+మునికడకున్= ఆ ఋషి దగ్గరికి; వచ్చి= అరుదెంచి; ఏమి, కారణమునన్= ఏ హేతువు చొప్పున; ఆడెడు= నృత్యం చేస్తున్నవాడివి; ఇందున్= దీనిలో; ఏమి, విస్మయంబు+చూచితి= ఏ ఆశ్చర్యకరమైన విషయాన్ని చూచావు?; చెప్పన్+ఉచితము+ఏనిన్= చెప్పటం భావ్యమైతే; చెప్పుము+అనిన= వచింపుము అనగా.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన మంకణుడు అనే బ్రహ్మర్షి దర్భ పట్టుకొన్నపుడు అతడి చేయి తెగి అందులోనుండి ఆకుకూరద్రవం కారసాగింది. అంత సంతోషించి ఆ ముని నృత్యం చేయ నారంభించాడు. ఆ మంకణమహాముని అవిరళనృత్యాన్ని చూడలేక దేవతలూ, మునులూ శివుడిపాలికి వెళ్ళి 'ఓ దేవాదిదేవా! మంకణమహాముని నృత్యం మానేటట్లు చేయుము' అని ప్రార్థించారు. అంత శివుడు ఒక తపసి ఆకృతి ధరించి వచ్చి 'మంకణమహామునీ! నీవు ఎందుకు ఇట్లా నృత్యం చేస్తున్నావు? ఇందులో నీవు చూచిన వింత ఏమిటి? చెప్పటం ఉచితమని నీకు తోస్తే దయచేసి చెప్పప్రార్థన' అని అడిగాడు.

వ. 'నా కరంబున శాకరసంబు వెలువడిన విస్మితుండ నయి హర్షించి యాడెద' ననిన 'నిది యేమి విస్మయంబు: దీనిం జూడు' మని హరుండు తన యంగుష్ఠంబున యంగుళి తాడనంబు చేసిన నందు హిమసన్నిభం బయిన భస్మంబు వెలువడినం జూచి, లజ్జితుం డయి 'నీవు పరమేశ్వరుండ' వని నమస్కరించి, వేదమంత్రంబుల స్తుతియించి. 'దేవా! నీ ప్రసాదంబున నాకుఁ దపోవర్ధనంబు గావలయు' ననిన, నమ్మునివరునకు నీశ్వరుండు గరుణించి 'నీకుఁ దపోవర్ధన మగు; నేను నీ యాశ్రమంబున నుండుదు' ననియె; నట్టి సప్తసారస్వతతీర్థంబు లాడినవారికి సారస్వతసిద్ధి యగు; బ్రహ్మాదిదేవతలచే నభిష్ఠింతుంబు లయిన యౌశనసతీర్థంబును గపాలమోచనంబు, విశ్వామిత్రంబుఁ గార్తికేయంబు ననియెడు తీర్థంబుల నాడి పాపవిముక్తు లయి బ్రహ్మలోకంబు వడయుదురు. 266

ప్రతిపదార్థం: నా, కరంబునన్= నా చేతిలో; శాక, రసంబు= ఆకుకూరలనుండి వెలువడేటటువంటి ద్రవం; వెలువడినన్= కారిన; విస్మితుండను+అయి= అచ్చెరువు చెందినవాడినై; హర్షించి= సంతోషించి; ఆడెదన్= నృత్యం చేస్తున్నాను; అనినన్= అని చెప్పగా; హరుండు= శివుడు; ఇది+ఏమి, విస్మయంబు= ఇదేమి వింత?; దీనిన్+చూడుము+అని; తన, అంగుష్ఠంబునన్= తనచేతి బొటనవ్రేలిపై; అంగుళి, తాడనంబు, చేసినన్= వ్రేలితో కొట్టగా; అందు= అచటినుంచి; హిమ, సన్నిభంబు+అయిన= మంచుతో సమానమైన (తెల్లనైన); భస్మంబు= బూడిద; వెలువడినన్= బయటికి రాగా; చూచి= అరసి; (మంకణుడు); లజ్జితుండు+అయి= సిగ్గుచెందినవాడయి; నీవు, పరమేశ్వరుండవు+అని= నీవు పరమశివుడివని; నమస్కరించి= వందనంచేసి; వేదమంత్రంబుల, స్తుతియించి= వేద మంత్రాలతో ప్రస్తుతించి; దేవా!= ఈశ్వరా!; నీ, ప్రసాదంబు= నీ అనుగ్రహంవలన; నాకున్; తపస్+వర్ధనంబు= తపస్సుయొక్క అభివృద్ధి; కావలయున్= జరగాలి; అనినన్= అని పలుకగా; ఆ+మునివరునకున్=

ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడికి; ఈశ్వరుండు= శివుడు; కరుణించి= దయగలిగి; నీకున్+తపోవర్ధనము+అగున్= నీకు తపస్సుయొక్క అభివృద్ధి అవుతుంది; నేను, నీ+ఆశ్రమంబునన్+ఉండుదున్= నేను నీ ఆశ్రమంలో ఉంటాను; అనియెన్= అని అన్నాడు; అట్టి= అటువంటి (మహిమగల); సప్త సారస్వత తీర్థంబులు= సప్త (ఏడు) సారస్వతతీర్థాలు అనబడే వాటిలో; ఆడిన వారికిన్= స్నానంచేసినవారికి; సారస్వతసిద్ధి+అగు= సరస్వతికి సంబంధించిన (సంగీత, సాహిత్యశాస్త్ర) జ్ఞానం లభిస్తుంది, అభినివేశం ఏర్పడుతుంది; బ్రహ్మ+ఆది దేవతలచేన్= బ్రహ్మ మొదలయిన దేవతలచేత; అధిష్ఠితంబులు+అయిన= అధిష్ఠించబడినవైన; ఔశనస తీర్థంబును= ఔశనసం అనే తీర్థమున్నూ; కపాల మోచనంబు= కపాలమోచనమున్నూ; విశ్వామిత్రంబున్= విశ్వామిత్రమున్నూ; కార్తికేయంబున్= కార్తికేయమున్నూ; అనియెడు తీర్థంబులన్+ఆడి= అనబడే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; పాపవిముక్తులు+అయి= పాపాలనుంచి తొలగినట్టివారయి; బ్రహ్మలోకంబు+పడయుదురు= సత్యలోకాన్ని పొందుదురు.

తాత్పర్యం: 'నా చేతినుండి శాకద్రవం వెలువడితే అచ్చెరువు చెంది ఆనంద తన్మయత్వంతో నృత్యం చేస్తున్నాను' అని మంకణమహర్షి పలికాడు. అంత తపసిరూపంలో ఉన్న శివుడు 'ఇదేమి వింత? నాచేతిని చూడుము' అని బొటనవ్రేలిని వ్రేలితో కొట్టాడు. అందుండి మంచువలె తెల్లనైన బూడిద వెలువడటం చూచి మంకణమహాముని సిగ్గుపడి 'నీవు పరమేశ్వరుడివి' అని నమస్కరించి వేదమంత్రాలతో ప్రస్తుతించి, 'దేవా! నీ అనుగ్రహంవలన నాకు తపోవృద్ధి కావా' అని అనగా, ఆ మహర్షిని ఈశ్వరుడు కరుణించి 'నీకు తపోవృద్ధి అవుతుంది, నేను నీ ఆశ్రమంలో ఉంటాను' అని చెప్పాడు. అటువంటి సప్త సారస్వతాలు అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసినవారికి సారస్వతంలో సమగ్రప్రాప్తి ఏర్పడుతుంది. బ్రహ్మాదిదేవతలచేత అధిసించబడినవైన ఔశనసం, కపాలమోచనం, విశ్వామిత్రం, కార్తికేయం అనే తీర్థాలలో స్నానంచేస్తే పాపాలనుండి విముక్తులై సత్యలోకాన్ని పొందుతారు.

క. వేదములయందు వినఁగఁ బృథ్వి ధూదకతీర్థంబ యుత్తమోత్తమము సురేం ద్రాది సురవరులకును వ్యాఁసాది మహాయోగివరుల కాస్వద మగుటన్.

267

ప్రతిపదార్థం: వేదముల+అందున్= వేదాలలో; వినఁగన్= వినగా; పృథ్విధక, తీర్థంబు+అ= పృథ్విధకం అనే పుణ్యక్షేత్రమే; సురేంద్ర+ఆది, సురవరులకును= దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతాశ్రేష్ఠులకును; వ్యాస+ఆది, మహాయోగి, వరులకు= వ్యాసుడు మున్నగు గొప్ప యోగిశ్రేష్ఠులకు; ఆస్వదము+అగుటన్= నెలవు అవటంచేత; ఉత్తమ+ఉత్తమము= మేలితీర్థాలలోకెల్ల మేల్తరమైనది.

తాత్పర్యం: వేదాలలో ప్రస్తావించబడిన పుణ్యతీర్థం పృథ్విధకతీర్థం దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలకున్నూ, వ్యాసుడు మున్నగు యోగివరేణ్యులకున్నూ నెలవు కావటంచేత అది ఉత్తమోత్తమం.

వ. అందు శరీరత్యాగంబు చేసినవార లపారపాపవిముక్తులై ముక్తు లగుదురు; సురకన్యా సరస్వతీ సంగమ స్నాతులైనవారు బ్రహ్మహత్యాది పాతకంబులవలనఁ బాయుదురు; దర్శినిర్మితంబైన యర్థకీల తీర్థం బాడిన శూద్రులు బ్రాహ్మణు లగుదురు, బ్రాహ్మణులు పరమసిద్ధు లగుదురు; శతంబును సహస్రంబును నను తీర్థంబు లందుఁ జేసిన జపదానోపవాసంబులు శతసహస్రగుణంబులగు; వేల్పు లెల్లం గుమారు సేనాపతింగా నెందే నభిషేకించి రట్టితైజసం బను తీర్థంబును దాని తూర్పున నుండు కురుతీర్థంబును స్వర్గద్వారం బను తీర్థంబును జూచినవారికి స్వర్గద్వారంబు వివృతం బగు; రుద్రపత్ని యను తీర్థంబున శంకరనారాయణుల నర్చించి సర్వదుఃఖ విముక్తు లగుదురు; స్వస్తిపురంబుఁ బ్రదక్షిణంబు సేసి గో సహస్ర దాన ఫలంబు

వడయుదురు: గంగమడువున నొక్క కూపంబున మూడుకోట్ల తీర్థంబుల సన్నిహితంబులై యుండు: నందుఁ గృతస్నాను లయినవారికి సర్వతీర్థస్నానఫలం బగు: బదరీవనంబునందు వసిష్ఠాశ్రమంబునం ద్రిరాత్రంబులు బదరీఫల భక్షణంబు సేసి పాపవిముక్తు లగుదు: రేకరాత్రం బను తీర్థంబున నేకరాత్రోపవాసంబు సేసి బ్రహ్మలోకంబు వడయుదు: రాదిత్యాశ్రమం బను వనంబున నాదిత్యుం బూజించి యాదిత్యలోకగతు లగుదురు: దధీచి తీర్థంబునం గన్యాశ్రమంబునందుఁ ద్రిరాత్రంబు వసియించినవారికి స్వర్గఫలం బగు. 268

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ పృథ్వాదకక్షేత్రంలో; శరీర, త్యాగంబు, చేసిన వారలు= దేహాన్ని వదలిపెట్టినవారు; అపార, పాప, విముక్తులు+ఐ= మితిలేని పాపాలనుండి తొలగినవారై; ముక్తులు= మోక్షం పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు; సురకన్యా, సరస్వతీ, సంగమ స్నాతులు+ఐనవారు= గంగాసరస్వతీ సంగమంలో స్నానంచేసినవారు; బ్రహ్మ, హత్యా+ఆది, పాతకంబులనలనన్+ పాయుదురు= బ్రాహ్మణులను చంపటం మున్నగువాటిచేత సంక్రమించే పాపాలనుండి విముక్తులౌతారు; దర్భి, నిర్మితంబు+ఐన= దర్భిచేత నిర్మించబడిన; అర్థకీల, తీర్థంబు+ఆడిన= అర్థకీలతీర్థంలో స్నానంచేసిన; శూద్రులు; బ్రాహ్మణులు+అగుదురు= విప్రులు కాగలరు; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; పరమ, సిద్ధులు+అగుదురు= గొప్ప శక్తులు సిద్ధించిన, పరిణతి చెందిన యోగులు కాగలరు; శతంబును, సహస్రంబునన్+అను, తీర్థంబులన్= శతం, సహస్రం అనే పుణ్యక్షేత్రాలలో; చేసిన= సల్పిన; జప, దాన+ఉపవాసంబులు= జపాలు, దానాలు, ఉపవాసదీక్షలు; శత సహస్ర గుణంబులు+అగు= లక్షరెట్లు అవుతాయి, అంటే వందవేయి మడుంగులు ఎక్కువ పుణ్యాలను ఇస్తాయి; వేల్పులు+ఎల్లన్= దేవతలందరు; ఎందేన్= ఎవట; కుమారున్= కుమారస్వామిని; సేనాపతింగాన్= సైన్యాధిపతిగా; అభిషేకించిరి= పవిత్రస్నానం చేయించారో అంటే పట్టం కట్టారో; అట్టి= అటువంటి స్థలమైన; తైజసంబు+అను, తీర్థంబును= తైజసమనే పేరుగల తీర్థాన్ని; దానికి, తూర్పునన్+ఉండు= దానికి తూర్పుదిక్కులో ఉండే; కురు, తీర్థంబును= కురుతీర్థాన్ని; స్వర్గద్వారంబు+అను తీర్థంబును= స్వర్గద్వారమనే తీర్థాన్ని; చూచినవారికిన్= సందర్శించినవారికి; స్వర్గ ద్వారంబు= స్వర్గలోకంలోని ప్రవేశ కవాటం; వివృతంబు+అగున్= తెరువబడి నట్టిది అవుతుంది; రుద్ర, పత్ని+అను, తీర్థంబునన్= రుద్రపత్ని అనేతీర్థంలో; శంకర నారాయణులను= శివకేశవులను; అర్చించి= పూజించి; సర్వ, దుఃఖ, విముక్తులు+అగుదురు= సమస్త పరితాపాలనుండి తొలగినట్టివారు అవుతారు; స్వస్తిపురంబున్+ ప్రదక్షిణంబు+చేసి= స్వస్తిపురం అనే తీర్థంచుట్టూ తిరిగితే; గో, సహస్ర, దాన, ఫలంబు= వేయి ఆవులను దానంచేసిన పుణ్యం; వడయుదురు= ఆర్జిస్తారు; గంగమడువునన్= గంగకొలనులో; ఒక్క, కూపంబునన్= ఒక నూతిలో; మూడు, కోట్ల, తీర్థంబులు= ముక్కోటి తీర్థాలు; సన్నిహితంబులు+ఐ= చేరికూడినట్టివై; ఉండున్= ఉంటాయి; అందున్= అచట; కృత స్నానులు+ఐనవారికిన్= స్నానంచేసినవారికి; సర్వ, తీర్థ, స్నాన, ఫలంబు+అగున్= తీర్థాలన్నింటిలో స్నానంచేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది; బదరీ వనంబునందున్= బదరీవనంలో; వసిష్ఠ+ఆశ్రమంబునన్= వసిష్ఠాశ్రమంలో; త్రిరాత్రంబులు= మూడు రాత్రులు; బదరీ, ఫల, భక్షణంబు, చేసి= రేగుపండ్లు తిని; పాపముక్తులు= పాపాలనుండి వైదొలగినవారు; అగుదురు= అవుతారు; ఏక రాత్రంబు+అను= ఏకరాత్రం అనేపేరున్న; తీర్థంబునన్= పుణ్యక్షేత్రంలో; ఏక, రాత్ర+ఉపవాసంబు+చేసి= ఒక రాత్రి ఆహారం తీసికొనక ఉంటే; బ్రహ్మలోకంబు= సత్యలోకాన్ని; వడయుదురు= పొందుతారు; ఆదిత్య+ఆశ్రమంబు+అను, వనంబున్= ఆదిత్యుడి పేరుమీద విలసిల్లిన ఆశ్రమంలో; ఆదిత్యున్= సూర్యుడిని; పూజించి= ఆరాధించి; ఆదిత్య, లోక, గతులు+అగుదురు= సూర్యలోకానికి వెళ్ళేవారు ఔతారు; దధీచి, తీర్థంబునన్= దధీచి పేరుపై వెలసిన తీర్థంలో; కన్యా+ఆశ్రమంబునందున్= కన్యాశ్రమంలోను; త్రిరాత్రంబు= మూడురాత్రులు; వసియించినవారికిన్= నివసించినవారికి; స్వర్గఫలంబు= స్వర్గలోకం ప్రాప్తించేపుణ్యం; అగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: పృథ్వాదకక్షేత్రంలో దేహం విడిచినవారికి మితిలేని పాపాలనుండి విముక్తి కలుగుతుంది. గంగానది, సరస్వతి కలిసేచోట స్నానం చేసినవారికి బ్రహ్మహత్య మున్నగు పాపాలనుండి నిష్క్రమి లభిస్తుంది. దర్భి నిర్మించిన అర్థకీల తీర్థంలో స్నానంచేస్తే శూద్రులు బ్రాహ్మణులౌతారు; బ్రాహ్మణులు సంపూర్ణయోగులు అవుతారు. శతం,

సహస్రం అనేతీర్థాలలో చేసిన జపాలు, దానాలు, ఉపవాసాలు లక్షరెట్లు పుణ్యాలను ఒసంగుతాయి. తైజసమనే తీర్థంలో దేవతలందరు కలిసి శ్రీ కుమారస్వామిని సేనాపతిగా పట్టంగట్టారు. దానిని, దానికి తూర్పున ఉన్న కురుతీర్థాన్ని, స్వర్గద్వారమనే తీర్థాన్ని చూచినవారికి స్వర్గలోకద్వారం తెరుచుకొంటుంది. రుద్రపత్ని అనేతీర్థంలో శివకేశవులను అర్చిస్తే సర్వదుఃఖాలనుండి విముక్తి కలుగుతుంది. స్వస్తిపురం అనేతీర్థం చుట్టూ ప్రదక్షిణం చేస్తే వేయి ఆవులను దానంచేస్తే వచ్చేపుణ్యం దక్కుతుంది. గంగమడువు అనేతీర్థంలో ఒక నూతిలో మూడుకోట్ల తీర్థాలు చేరి కూడినాయి. అందులో స్నానంచేసినవారికి తీర్థాలన్నింటిలో స్నానం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. బదరీవనం అనే తీర్థంలో వసిష్ఠాశ్రమం అనేతీర్థంలో మూడురాత్రులు రేగుపండ్లను తింటే పాపాలు పోతాయి. ఏకరాత్రం అనేతీర్థంలో ఒకరాత్రి ఉపవాసం చేస్తే సత్యలోకం సిద్ధిస్తుంది. ఆదిత్యాశ్రమం అనే అరణ్యంలో సూర్యుడిని ఆరాధిస్తే సూర్యలోక ప్రాప్తి అవుతుంది. దధీచితీర్థంలో కన్యాశ్రమంలో మూడురాత్రులు వసించినవారికి స్వర్గలోకం ప్రాప్తిచేపుణ్యం లభిస్తుంది.

**క. జలరుహసంభవుఁ డాదిగఁ । గల వేల్పులు ఋషులు సిద్ధ గరుడోరగులున్
నెలనెల సేవించురు భూ । తలమున సన్నిహిత యనఁగఁ దగు తీర్థంబున్.**

269

ప్రతిపదార్థం: జలరుహ, సంభవుఁడు+ఆదిగన్+కల= నీటిలో పుట్టే పద్మంలో పుట్టిన బ్రహ్మదేవుడు మొదలుగా గల; వేల్పులు= దేవతలు; ఋషులు= మునులు; సిద్ధ గరుడ+ఉరగులున్= సిద్ధులు, గరుడులు, పాములు; నెలనెల= ప్రతిమాసమున్నూ; భూతలమునన్= భూమిపై; సన్నిహిత; అనఁగన్+తగు= అనే పేరున్న; తీర్థంబున్= తీర్థాన్ని; సేవించురు= దర్శిస్తారు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడు మున్నగు దేవతలున్నూ, మునులున్నూ, సిద్ధులు, గరుడులు, పాములు అనే జాతులకు చెందిన దేవతలున్నూ, భూమిపై 'సన్నిహిత' అనేపేరుతో విలసిల్లే తీర్థాన్ని ప్రతిమాసంలోనూ దర్శిస్తారు.

వ. సూర్యరహణంబున దాని నాడినవారు శతాశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు; ధర్ముఁడు తపంబు సేసిన ధర్మతీర్థం బాడి ధర్మశీలు రగుదురు; జ్ఞానపావనంబును సౌగంధికంబును నను తీర్థంబుల నాడినం జూచిన సర్వపాప విముక్తు లగుదురు; దేవశ్రవ యను సరస్వతీవ్రాదంబునందు వల్మీకంబున వెలువడు జలధార లాడి పితృతర్పణంబు సేసిన వా రశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు; సుగంధయు, శతకుంభయు, బంచయక్షయు, ద్రిశూల ఖాతయు నను తీర్థంబు లాడి దుర్గతులవలనం బాయుదురు; తొల్లి పార్వతి యెందేని శాకాహారిణియై దివ్యసహస్రవర్షంబులు తపంబు సేసి నట్టి శాకంభరీతీర్థం బాడి యొక్కభివసంబు శాకాహారులైనవారు పండ్రెండేండ్లు శాకాహార తపంబు సలిపినవారి ఫలంబు వడయుదురు; సువర్ణాఖ్యం బను తీర్థంబున రుద్రుం బూజించి రుద్రలోక గతు లగుదురు; ధూమావతి యను తీర్థంబును రథావర్తం బను తీర్థంబును ధార యను తీర్థంబు నాడి శోకవిముక్తు లగుదురు.

270

ప్రతిపదార్థం: సూర్య గ్రహణంబునన్= సూర్యగ్రహణకాలంలో; దానిన్+ఆడినవారు= సన్నిహిత అనే తీర్థంలో స్నానం చేసినవారు; శత+అశ్వమేధ, ఫలంబు+వడయుదురు= నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం ఆర్జిస్తారు; ధర్ముఁడు= యమధర్మరాజు; తపంబు+చేసిన= తపస్సు చేసిన; ధర్మ, తీర్థంబు+ఆడి= ధర్మతీర్థస్నానం చేస్తే; ధర్మశీలురు+అగుదురు= ధర్మమైన నడవడిక కలిగినవారవుతారు; జ్ఞాన పావనంబును= జ్ఞానపావనమనే తీర్థాన్ని; సౌగంధికంబునున్; అను, తీర్థంబులన్=

అనే తీర్థాలలో; ఆడినన్= స్నానంచేస్తే; చూచినన్= దర్శిస్తే; సర్వ, పాప, విముక్తులు= పాపాలు అన్నిటినుండి తొలగినవారు; అగుదురు= అవుతారు; దేవశ్రవ+అను= దేవశ్రవ అనే; సరస్వతీ ప్రాదంబునందు= సరస్వతీనదివలన ఏర్పడిన మడుగులోని; వల్మీకంబున= పుట్టనుండి; వెలువడు= పైకి ఉబికివచ్చే, జలధారలు+ఆడి= నీటి ప్రవాహంలో స్నానంచేసి; పితృ, తర్పణములు+చేసినవారు= పితరులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించినవారు; అశ్వమేధ, ఫలంబు+ పడయుదురు= అశ్వమేధయాగాన్ని చేసినపుణ్యాన్ని పొందుతారు; సుగంధయు, శతకుంభయున్+పంచయక్షయున్+త్రిశూలఖాతయున్+అను తీర్థంబులు+ఆడి= సుగంధ, శతకుంభ, పంచయక్ష, త్రిశూలఖాత అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; దుర్గతుల వలనన్+పాయుదురు= పాపాలనుండి తొలగుతారు; తొల్లి= పూర్వం; పార్వతి; ఎందేని= ఎచ్చోట; శాకాహారిణి+ఐ= కాయగూరలు మాత్రమే ఆహారంగా కలదై; దివ్య, సహస్ర, వర్షంబులు= దేవతాకాలమానంప్రకారం వేయివిండ్లు; తపంబు+చేసెన్= తపస్సు చేసిందో; అట్టి= ఆ; శాకంభరి, తీర్థంబు+ఆడి= శాకంభరి తీర్థంలో స్నానంచేసి; ఒక్క, దివసంబు= ఒకనాడు; శాక+ఆహారులు+ఐనవారు= కాయగూరలు ఆహారంగా స్వీకరించినవారు; పండ్రెండు+విండ్లు= పండ్రెండు సంవత్సరాలు; శాకాహార తపంబు= శాకాహారం మాత్రమే స్వీకరిస్తూ చేసేటటువంటి తపస్సు; సలిపినవారి, ఫలంబు= చేసినవారు పొందేపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; సువర్ణ+ఆఖ్యంబు+అను= సువర్ణమనే పేరున్న; తీర్థంబునన్= పుణ్యక్షేత్రంలో; రుద్రున్+పూజించి= శివుడిని ఆరాధించి; రుద్రలోక గతులు+అగుదురు= కైలాసాన్ని చేరినట్టినవారు అవుతారు; ధూమావతి+అను, తీర్థంబును= ధూమావతి అనే తీర్థాన్ని; రథ+ఆవర్తంబు+అను తీర్థంబును= రథావర్తం అనే తీర్థాన్ని; ధారా+అను తీర్థంబును= ధార అనేతీర్థంలోను; ఆడి= స్నానంచేసి; శోక, విముక్తులు+అగుదురు= దుఃఖంనుండి విముక్తి పొందినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: సూర్యగ్రహణకాలంలో ఆ సన్నిహితతీర్థంలో స్నానం చేసినవారు నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం పొందుతారు. యమధర్మరాజు తపస్సుచేసిన ధర్మతీర్థంలో స్నానంచేసిన ధర్మస్వభావం కలవారు అవుతారు. జ్ఞానపావనం, సాగంధికం అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినా, ఆ తీర్థాలను సందర్శించినా సర్వపాపాలనుండి విముక్తులు కాగలరు. దేవశ్రవ అనే సరస్వతీప్రాదంలోని పుట్టనుండి వెలువడే జలప్రవాహంలో స్నానంచేసి పితరులకు శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించినవారు అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు. సుగంధ, శతకుంభ, పంచయక్ష, త్రిశూలఖాత అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు నరకాలనుండి తప్పించుకొంటారు. పూర్వం పార్వతీదేవి శాకాహారం స్వీకరించి దేవమానం ప్రకారం వేయి సంవత్సరాలు శాకంభరి అనే తీర్థంలో తపస్సు చేసింది. ఆ తీర్థంలో ఒకరోజు శాకాహార వ్రతం నిర్వహించినవారు పండ్రెండు సంవత్సరాలు శాకాహార తపస్సు చేసినపుణ్యం పొందుతారు. సువర్ణం అనే తీర్థంలో శివుడిని ఆరాధించినవారికి కైలాసం సిద్ధిస్తుంది. ధూమావతి అనేతీర్థంలో, రథావర్తం అనే తీర్థంలో, ధార అనేతీర్థంలో స్నానం చేసినవారు దుఃఖంనుండి విముక్తి పొందుతారు.

క. ధారుణిలోపల స్వర్గ | ద్వారం బయి ఋషినిషేవితం బగు గంగా

ద్వారం బాడిన ధన్యులఁ | జేరును శతకోటితీర్థసేవాఫలముల్.

271

ప్రతిపదార్థం: ధారుణిలోపలన్= భూమండలంలో; స్వర్గ, ద్వారంబు+అయి= స్వర్గలోకానికి వాకిలి వంటిదిఅయి; ఋషి, నిషేవితంబు+అగు= మునులచేత సేవించబడినదైన; గంగా ద్వారంబు+ఆడిన= గంగాద్వారం అనే పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసిన; ధన్యులన్= తమ జన్మలు సార్థకాలైన మహాత్ములను; శత, కోటి, తీర్థసేవా, ఫలముల్= నూరుకోట్ల తీర్థాలను సందర్శించిన పుణ్యాలు; చేరును= చేరతాయి.

తాత్పర్యం: భూమండలంలో స్వర్గానికి ప్రవేశమార్గమయినది, మునులచేత సేవించబడినది అయిన గంగాద్వారంఅనే పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసిన ధన్యులకు నూరుకోట్ల తీర్థాలను సేవిస్తే లభించేటటువంటి పుణ్యం దక్కుతుంది.

వ. మఱియు సప్తగంగా సంగమంబును బ్రగంగా సంగమంబును శక్రావర్తంబును గనస్వలంబును గంగా సరస్వతీ సంగమంబు నాదిగాఁ గల పుణ్యతీర్థంబుల నాడి పుణ్యలోకంబులు వడయుదురు; భద్రకర్ణేశ్వరంబున రుద్ర పూజయు నరుంధతీవటంబును సింధుప్రభవంబును యమునాప్రభవంబు నను పుణ్యతీర్థంబుల సేవయు సర్వసిద్ధికరంబులు; వేదిక యను తీర్థంబును ఋషికుల్య యను తీర్థంబును గృత్తికా మఘ తీర్థంబులును విద్యాతీర్థంబును వేతసిక యను తీర్థంబునుం జూచి దురితంబులవలనం దొలంగుదురు; బ్రహ్మతీర్థం బాడి పద్మవర్ణయానంబుల బ్రహ్మలోకగతు లగుదురు. **272**

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= ఇంకను; సప్త గంగా సంగమంబును= ఏడు గంగలు కలిసినచోటు; త్రి గంగా సంగమంబును= మూడు గంగలు కలిసినచోటు; శక్ర+ఆవర్తంబును= శక్రావర్తం అనే తీర్థమున్నూ; కనస్వలంబును= కనస్వలం అనే తీర్థమున్నూ; గంగాసరస్వతీ సంగమంబున్= గంగ, సరస్వతి నదులు కలిసిన చోటు; ఆదిగాన్+కల= మొదలైన; పుణ్య, తీర్థంబులన్+ఆడి= పుణ్యతీర్థాలలో స్నానంచేసి; పుణ్యలోకంబులు+పడయుదురు= పుణ్యలోకాలను పొందుతారు; భద్రకర్ణేశ్వరంబునన్= భద్రకర్ణేశ్వరం అనేతీర్థంలో; రుద్ర, పూజయున్= శివుడి ఆరాధనయు; అరుంధతీవటంబును= అరుంధతి ప్రతిష్ఠించిన మర్రిచెట్టుగల చోటు; సింధు ప్రభవంబును= సింధునది పుట్టినచోటు; యమునా ప్రభవంబును= యమున పుట్టినచోటు; అను పుణ్యతీర్థంబుల సేవయు= అనే పుణ్యతీర్థాల సందర్శనం; సర్వసిద్ధి కరంబులు= అన్ని ఫలాలను ఒనగూర్చేవి; వేదిక+అను, తీర్థంబును; ఋషికుల్య+అను, తీర్థంబును; కృత్తికా, మఘ, తీర్థంబులును= కృత్తిక, మఘ అనే తీర్థాలున్నూ; విద్యాతీర్థంబును= విద్య అనేతీర్థాన్ని; వేతసిక+అను, తీర్థంబును= వేతసిక అనే తీర్థాన్ని; చూచి; దురితంబుల వలనన్+తొలగుదురు= పాపాలనుండి విముక్తులు అవుతారు; బ్రహ్మ, తీర్థంబు+ఆడి= బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానంచేసి; పద్మ, వర్ణ, యానంబుల= పద్మంవంటి రంగు గల విమానాలలో; బ్రహ్మలోక గతులు+అగుదురు= సత్యలోకాన్ని చేరినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: మరియు సప్తగంగాసంగమం, త్రిగంగాసంగమం, శక్రావర్తం, కనస్వలం, గంగా సరస్వతీ సంగమం మొదలైన పుణ్యతీర్థాలలో స్నానంచేస్తే పుణ్యలోకాలు లభిస్తాయి. భద్రకర్ణేశ్వరంలో రుద్రపూజ, అరుంధతి నాటిన మర్రిచెట్టు గలస్థలం అరుంధతీవటం, సింధునది పుట్టినచోటు, యమున పుట్టినచోటు- ఆ పుణ్యస్థలాలు సేవించటం వలన సర్వసిద్ధులు కలుగుతాయి. వేదిక, ఋషికుల్య, కృత్తిక, మఘ, విద్య, వేతసిక అనే తీర్థాలను సేవిస్తే పాపాలు తొలగుతాయి. బ్రహ్మతీర్థంలో స్నానం చేస్తే పద్మవర్ణం కల విమానంలో సత్యలోకానికి చేరుతారు.

చ. సురుచిరకీర్తి! నైమిశముఁ జూచిన మాత్రన పాయుఁ బాప ము
 చ్చైరువుగ; నందు మాసము వసించి యనంతఫలంబు లొందఁ గాం
 తురు; బహుతీర్థసేవనముతోడ సమానము నైమిశంబునం
 దరుదుగ నొక్కనాఁడు శుచియై యుపవాసము సేయఁ గాంచినన్. **273**

ప్రతిపదార్థం: సురుచిర కీర్తి!= మిగుల ప్రకాశవంతమైన యశస్సు కలవాడా!, ఓ ధర్మరాజా!; నైమిశమున్= నైమిశం అనే అరణ్యతీర్థాన్ని; చూచినమాత్రన= చూచినంత మాత్రాననే; పాపము= దురితం; అచ్చైరువుగన్= అద్భుతంగా; పాయున్= తొలగుతుంది; అందున్= ఆ నైమిశంలో; మాసము వసించి= ఒక నెల నివసించి; అనంత, ఫలంబులు= మితిలేని పుణ్యాలు; ఒందన్+కాంతురు= పొందుతారు; నైమిశంబు+అందు= నైమిశంలో; అరుదుగన్; ఒక్కనాఁడు= ఒకే ఒకదినంలో; శుచి+బ= నిర్మలంగా; ఉపవాసము, చేయన్+కాంచినన్= ఆహారం తీసికోకుండా పస్తుంటే; బహు, తీర్థ, సేవనముతోడన్= పెక్కు తీర్థాలను సేవించటంతో; సమానము= తుల్యం.

తాత్పర్యం: దేదీప్యమానమైన కీర్తిగల ఓ ధర్మరాజా! నైమిశాన్ని చూస్తే చాలు ఆశ్చర్యకరంగా పాపాలన్నీ పటాపంచలు కాగలవు. అందులో ఒకనెల నివసిస్తే మితిలేని పుణ్యాలు లభిస్తాయి. అచ్చట ఒకే ఒకనాడు శుచిగా ఉపవాసం చేస్తే పెక్కు తీర్థాలను సేవించటంతో సమానమైన గొప్పపుణ్యం చేకూరుతుంది.

విశేషం: నైమిశంలో మహాభారత పురాణ ప్రవచనం పండ్రెండేండ్లు జరిగిన సత్రయాగసందర్భంగా కొనసాగింది. అట్టే భారతీయ వాఙ్మయంలో సుప్రసిద్ధమైన క్షేత్రమాహాత్య ప్రవచనాలు, వ్రతాచరణల విశిష్ట ప్రబోధాలు మున్నగునవి జరిగాయి. ఈ విధంగా భారతీయసాహిత్యంలో నైమిశానికి నిరుపమానమైన ప్రశస్తి నెలకొని ఉన్నది.

వ. మఱియు గంగోద్భేద తీర్థంబు నిందీవర తీర్థంబు గంగాద్వారంబు దిశాపతి తీర్థంబు అనియెడు తీర్థంబుల నాడి వాజపేయఫలంబుఁ బడయుదురు; బాహుద యను తీర్థం బాడిన ననేకసత్రయాగఫలం బగు; నెందేని రాముండు స్వర్గగతుం డయ్యె నట్టి సరయావ్రదేశంబున గోవ్రదానం బాడియు, దేవతలకు ఋషులకు యజ్ఞ భూమియయిన తీరంబులు గల గోమతి నాడియు నశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు; కోటితీర్థంబునం గుమారు నర్పించియు, వారణాసియందు రుద్రు నర్పించియు, గపిలావ్రాదం బాడియు రాజసూయ ఫలప్రాప్తు లగుదురు; మార్కండేయ తీర్థం బయిన గంగాగోమతీ సంగమం బాడియు బ్రహ్మకల్పితం బయిన యూపంబుఁ బ్రదక్షిణంబు సేసియు వాజపేయఫలంబు వడయుదురు. 274

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= పిమ్మట; గంగోద్భేద తీర్థంబున్= గంగోద్భేదమనే తీర్థం; (గంగా+ఉద్భేదం= గంగ ఊటగా బయటికి వచ్చినచోటు, అంటే గంగానది జన్మస్థలం); ఇందీవర తీర్థంబు= ఇందీవరం అనే పేరుకల తీర్థం (ఇందీవరం= నల్లకలువ, నల్లకలువలు కల తీర్థం); గంగాద్వారంబు= గంగాద్వారం అనేతీర్థం (గంగ భూమికి అవతరించిన ప్రదేశం, హరిద్వారం); దిశాపతి తీర్థంబులు= దిశాపతులనే తీర్థాలు (దిశాపతి= దిక్పాలకుడు); అనియెడు= తీర్థంబులన్+ఆడి= అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; వాజపేయ, ఫలంబున్= వాజపేయయాగాన్ని చేసినపుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; బాహుద+అను, తీర్థంబు+ఆడినన్= బాహుద అనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే; అనేక, సత్రయాగ, ఫలంబు+అగున్= పెక్కు సత్రయాగాలు చేసిన పుణ్యం సంక్రమిస్తుంది; ఎందేని= ఏచోటనైతే; రాముండు= శ్రీరాముడు; స్వర్గ+గతుండు+అయ్యెన్= స్వర్గలోకానికి వెళ్ళాడో; అట్టి= ఆ; సరయా ప్రదేశంబునన్= సరయా నది గల స్థలంలో అంటే అయోధ్యలో; గో ప్రదానంబు+ఆడియు= గోప్రదానం అనే తీర్థంలో స్నానం చేసి; దేవతలకు, ఋషులకున్= సురలకు, మునులకు; యజ్ఞభూమి+అయిన= యజ్ఞాలచేసే చోటులైన; తీరంబులు+కల= గట్లు గల; గోమతీన్+ఆడియున్= గోమతీనదిలో స్నానంచేసి; అశ్వమేధఫలంబు+పడయుదురు= అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం పొందగలరు; కోటి తీర్థంబునన్= కోటితీర్థంలో; కుమారున్= కుమారస్వామిని; అర్పించియు= ఆరాధించియు; వారణాసి+అందు= కాశీలో; రుద్రున్= శివుడిని; అర్పించియున్= పూజించియు; కపిలా, వ్రాదంబు+ఆడియు= కపిలావ్రాదంలో స్నానంచేసియు; రాజసూయ, ఫల, ప్రాప్తులు= రాజసూయయాగాన్ని చేసినపుణ్యం పొందినవారు; అగుదురు= అవుతారు; మార్కండేయ, తీర్థంబు+అయిన= మార్కండేయమహర్షిచేత ప్రతిష్ఠించబడిన పుణ్యక్షేత్రమైన; గంగా, గోమతీ, సంగమంబు+ఆడియు= గంగ, గోమతి కలిసేచోట స్నానంచేసియు; బ్రహ్మ, కల్పితంబు+అయిన= బ్రహ్మచేత నిర్మించబడిన; యూపంబున్= యజ్ఞస్తుంభాన్ని; ప్రదక్షిణంబు+చేసియు= చుట్టును తిరిగియు; వాజపేయ, ఫలంబు= వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: గంగానది ఉద్భవించిన స్థలం గంగోద్భేదం అనే తీర్థం, ఇందీవరతీర్థం, గంగానది భూమికి దిగిన గంగాద్వారం అనే హరిద్వారతీర్థం, దిశాపతితీర్థాలు- వీటిలో స్నానంచేస్తే వాజపేయయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది.

బాహుద అనే తీర్థంలో స్నానం చేస్తే పెక్కు సత్రయాగాలు చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. శ్రీరాముడు స్వర్గాన్ని చేరిన సరయానదీ ప్రదేశంలోని గోప్రదానమనే పేరు గల పుణ్యతీర్థంలో స్నానం చేస్తే, దేవతలయొక్క మునులయొక్క యజ్ఞకార్యాలకు ఉనికిపట్టులయిన తీరాలు గల గోమతిలో స్నానం చేస్తే అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు. కోటితీర్థంలో శ్రీకుమారస్వామిని ఆరాధించినా, కాశీలో శివుడిని పూజించినా, కపిలావ్రాదంలో స్నానంచేసినా, రాజసూయయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. మార్కండేయమహర్షి నిర్మించిన గంగాగోమతి సంగమం అనే క్షేత్రంలో స్నానంచేసినా, బ్రహ్మ నిర్మించిన యూపస్తంభానికి ప్రదక్షిణం చేసినా వాజపేయయజ్ఞం చేసిన పుణ్యం ఆర్జిస్తారు.

సీ. పలువురఁ గొడుకులఁ బడయంగ వలయు; నం । దొక్కరుం డయినను నోపి గయకు
నరుగునో యనియును, నశ్వమేధం బొప్పఁ । జేయునో యనియును, శ్వేత మైన
యాబోతు విడుచునో యనియును గోరుదు । రనవద్యు లైన గృహస్థు లట్టి
గయ కేఁగి యుభయ పక్షములు వసించి । గడుఁ బుణ్య లుభయపక్షములవారి

ఆ. నుద్ధరింతు; రంద యుగిఁ జండ మిడిన వా । రనఘ! పితృదయను గృతార్థు లగుదు;
రందు ఫల్గుతీర్థ మాడినవారికిఁ । బరమసిద్ధితో శుభంబు పెరుఁగు.

275

ప్రతిపదార్థం: అనఘ! = పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజా!; పలువురన్, కొడుకులన్+పడయంగ వలయున్ = పెక్కుమంది పుత్రులను కనాలి; అందు = ఆ కుమారులలో; ఒక్కరుండు+అయిననున్ = ఒక్కడైనను; ఓపి = పూనికతో; గయకున్ = గయాక్షేత్రానికి; అరుగునో = వెళ్ళుతాడో; అనియునున్ = అని తలపోస్తూ; అశ్వమేధంబు = అశ్వమేధయాగాన్ని; ఒప్పన్ = శోభిల్లేటట్లు; చేయునో+అనియును = చేస్తాడేమో అనియున్నా; శ్వేతము+బస = తెల్లనైన; ఆబోతు = పెద్దవిద్వంసు; విడుచునో+అనియును = విడిచిపెట్టునో అనియున్నా; అంటే గోసంతతి ఉత్పత్తికై ఆబోతును అందరి మేలుకొరకు దానంచేస్తాడా అనియున్నా; అనవద్యులు+బస = నింద్యులు కాని అంటే పవిత్ర చరిత్రులయిన; గృహస్థులు = గృహస్థాశ్రమంలో ఉండే సంసారులు; కోరుదురు = కాంక్షిస్తారు; అట్టి = అటువంటి; గయకు+విఁగి = గయకు వెళ్ళి; ఉభయ పక్షములు, వసించినన్ = రెండుపక్షాలు (శుక్ల, కృష్ణ) అంటే ఒకమాసం నివసిస్తే అలా నివసించినటువంటి; కడు+పుణ్యులు = మిక్కిలి పుణ్యులు; ఉభయ పక్షముల వారిన్ = ఇటు తండ్రిపక్షంవారిని, అటు తల్లిపక్షంవారిని; ఉద్ధరింతురు = కాపాడతారు; అందు+అ = అచట; అంటే ఆ గయాతీర్థంలో; ఒగిన్ = ఒప్పదంగా; పిండము+ఇడినవారు = పితరులకు పిండప్రదానం చేసినవారు; పితృదయను = పితరుల అనుగ్రహంచేత; కృత+అర్థులు+అగుదురు = చరితార్థులు (ధన్యులు) అవుతారు; అందు = అందలి; ఫల్గు తీర్థము+ఆడినవారికిన్ = ఫల్గుతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి; పరమసిద్ధితో = గొప్ప పుణ్యఫలంతో; శుభంబు = మేలు; పెరుఁగున్ = వృద్ధి అవుతుంది.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజా! పెక్కుమంది కొడుకులు కలగాలనిన్నీ, అందులో ఏ ఒక్కడయినా పూనుకొని గయకు వెళ్ళుతాడా అనిన్నీ, అశ్వమేధయాగం చేస్తాడా అనిన్నీ, తెల్లని ఆబోతును దానంగా విడిచిపెట్టుతాడా అనిన్నీ, నిర్మలమైన హృదయంగల గృహస్థులు కోరుకొంటూ ఉంటారు కదా! అట్టి గయకు వెళ్ళి శుక్ల కృష్ణపక్షాలు (ఒకనెల) నివసిస్తే అటువంటి పుణ్యాత్ములు తండ్రివైపువారిని, తల్లివైపువారిని (ఉభయపక్షాలవారిని) ఉద్ధరించిన వారు అవుతారు. అచట పిండప్రదానం చేస్తే పితృదేవతల దయవలన చరితార్థులు అవుతారు. అందులోని ఫల్గుతీర్థంలో స్నానమాడినవారికి గొప్ప పుణ్యఫలంతో పాటు అభ్యున్నతి కూడా కలుగుతుంది.

వ. మఱి యక్షిణీతీర్థంబునందు జలపానంబు సేసి బ్రహ్మహత్యాది దోష విముక్తు లగుదురు; మఱినాగం బను తీర్థం బాడినవారికి నాశీవిషవిషంబు లొందవు; గౌతమవనంబునం దహల్యాపూదం బాడి యుదపానం బను తీర్థం బాడియు నశ్వమేధ ఫలంబుఁ బడయుదురు; రాజర్షి జనక కూపం బాడి విష్ణులోకప్రాప్తు లగుదురు; కంపనయు మహానదియు నను తీర్థంబుల నాడినవారు పాండరీక ఫలంబు నొందుదురు; దేవపుష్కరిణిని మహేశ్వరధారను మహేశ్వరపదంబున నాడిన నశ్వమేధఫలంబు వడయుదురు; తొల్లి కూర్మరూపుం డయిన యసురచేతం గోటితీర్థంబు లపహృతంబు లయిన వానిఁ దెచ్చి, విష్ణుఁ డెందేని నిలిపె నట్టి మహేశ్వరపథం బను తీర్థంబాడియు, విష్ణుస్థానం బయిన సాలగ్రామం బను తీర్థంబాడి విష్ణు నర్చించియు, నందు సన్నిహిత చతుస్సముద్రం బయిన కూపంబు నాడియు విష్ణులోకగతు లగుదురు; భరతాశ్రమంబునఁ, జంపకారణ్యంబున దేవీసహిత నీశ్వరుం బూజించి మిత్రావరుణలోకంబు వడయుదురు; కన్యాసంవేద్యం బను తీర్థంబునఁ గన్యాదానంబు చేసి యక్షయఫలప్రాప్తు లగుదురు; దేవకూటం బను తీర్థంబాడి బ్రహ్మలోకం బుఁబడయుదు; రెందేని విశ్వామిత్రుండు సిద్ధింబొందె నట్టి కౌశికపూదం బాడియుఁ, గుమారవీరాశ్రమంబున నొక్కమాసంబు వసించియు నశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదు; రగ్నిధారయుఁ బితామహ సరంబునం బుట్టిన కుమార ధారయు నాడి, త్రిరాత్రోపవాసంబు సేసినవారు బ్రహ్మహత్యాది దోషవిముక్తు లగుదురు; గౌరీశిఖరకుండం బాడిన నందినీకూపం బాడిన నశ్వమేధఫలం బగుఁ; గాళికా కౌశికా సంగమంబునందుఁ బ్రరాత్రోపవాసంబు సేసినవారు సర్వపాప విముక్తులగుదు; రూర్వశీతీర్థం బాడిన సర్వపూజార్హు లగుదురు; గోకర్ణంబను తీర్థంబాడి జాతిస్తరణంబు వడయుదురు; సరస్వతీ తీర్థస్నాతులయి వృషభ ద్వీపంబునం గుమారుఁ బూజించి దేవవిమానగతు లగుదురు; నందయు, నౌలకమును, గరతోయంబును, గంగాసాగరసంగమంబు నను తీర్థంబు లాడి శతాశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు; శోణా నర్మదాప్రభవంబును, బదరీతీర్థంబును నాడి యాయుష్షంతు లగుదురు; మహేంద్రంబును రామతీర్థంబును, మతంగ కేదారమ్మును, వంశగుల్మంబు నను తీర్థంబుల నాడి యశ్వమేధఫలంబు వడయుదురు. 276

ప్రతిపదార్థం: మఱి= అదియునుగాక; యక్షిణీ తీర్థంబునందు= యక్షిణి అనేతీర్థంలో; జలపానంబు+చేసి= నీటిని త్రాగి; బ్రహ్మ, హత్యా+ఆది, దోష విముక్తులు+అగుదురు= బ్రాహ్మణులను చంపటం మున్నగు వాటిచేత వచ్చిన పాపాలనుండి తొలగినవారు అవుతారు; మఱి, నాగంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడిన వారికిన్= మఱినాగం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసినవారికి; ఆశీవిష విషంబులు= ఆశీవిషములు అంటే పాములు (కోరలందు విషం కలవి), వాటియొక్క విషములు; ఒందవు= పొందవు; దరిజేరవు; గౌతమ, వనంబునందున్= గౌతమముషి వసించిన అడవిలో; అహల్యా, ప్రాదంబు+ఆడి= అహల్య అనే మడువులో స్నానంచేసి; ఉదపానంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడియు= ఉదపానం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసియు; అశ్వమేధఫలంబున్+పడయుదురు= అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యం పొందుతారు; రాజర్షి జనక కూపంబు= రాజర్షి అయిన జనకుడి పేర విలసిల్లే నూతి నీటిలో; ఆడి= స్నానం చేసి; విష్ణులోక ప్రాప్తులు+అగుదురు= వైకుంఠం ప్రాప్తించినవారు అవుతారు; కంపనయు= కంపన అనునటువంటిదియు; మహానదియున్; అను, తీర్థంబులన్+ఆడినవారు= అనబడే తీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు; పాండరీక ఫలంబున్= పాండరీకయజ్ఞం చేసినపుణ్యం; ఒందుదురు= పొందుతారు; దేవ పుష్కరిణి= దేవ పుష్కరిణిలో; మహేశ్వరధారను= మహేశ్వరధార అనేతీర్థంలోను; మహేశ్వర పదంబునన్= మహేశ్వరపదమనే తీర్థంలో; ఆడినన్= స్నానంచేస్తే; అశ్వమేధ ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; కూర్మ,

రూపుండు+అయిన= తాబేలు ఆకృతి ధరించిన; అసురచేతన్= రాక్షసుడిచేత; కోటి, తీర్థంబులు= కోటి తీర్థాలు; అపహృతంబులు+అయిన= బలాత్కారంగా అపహరించబడగా; వానిన్+తెచ్చి= ఆ కోటితీర్థాలను తెచ్చి; విష్ణుండు= విష్ణుదేవుడు; ఎందేని= ఏ చోట; నిలిపెన్= ప్రతిష్ఠించాడో; అట్టి= ఆ; మహేశ్వర పథంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడియు= మహేశ్వరపథం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసియు; విష్ణుస్థానంబు+అయిన= విష్ణువుకు నెలవయిన; సాలగ్రామంబు= సాలగ్రామం; అను, తీర్థంబు+ఆడి= అనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; విష్ణున్+అర్చించియున్= శ్రీ మహావిష్ణువును పూజించియు; అందున్= ఆ సాలగ్రామమనే తీర్థంలో; సన్నిహిత, చతుర్+సముద్రంబు+అయిన= ఒక్కచోటికి దగ్గరగా తేబడిన నాలుగు సముద్రాల జలం కలిగినది అయిన; కూపంబున్+ఆడియు= నూతిలో స్నానంచేసియు; విష్ణులోక గతులు= వైకుంఠానికి వెళ్ళినవారు; అగుదురు= అవుతారు; భరత+ఆశ్రమంబునన్= భరతుడి పేరుమీద వెలసిన ఆశ్రమంలో; చంపక+అరణ్యంబునన్= చంపకం అనే అడవిలో; దేవీ సహితున్= దేవితో కూడిన; ఈశ్వరున్= శివుడిని; పూజించి; మిత్రావరుణలోకంబు= మిత్రావరుణులు ఉండే లోకాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; కన్యా, సంవేద్యంబు+అను తీర్థంబునన్= కన్యా సంవేద్యం (సంవరణం) అనేతీర్థంలో; కన్యా దానంబు+చేసి= కన్యను తగిన వరుడికి ఇచ్చి పెండ్లిచేసి; అక్షయ, ఫల, ప్రాప్తులు= తరగని పుణ్యం లభించినట్టివారు; అగుదురు= అవుతారు; దేవ, కూటంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= దేవకూటం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి; బ్రహ్మలోకంబున్= సత్యలోకాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; ఎందేని= ఏచోట; విశ్వామిత్రుండు; సిద్ధిన్+పాండెన్= తపస్సుయొక్క సంపూర్ణఫలితాన్ని (బ్రహ్మర్షిపదవిని) పొందాడో; అట్టి= ఆ; కౌశికప్రదంబు+ఆడియున్= కౌశికప్రదం అనే తీర్థంలో స్నానంచేసియు; కుమార వీర+ఆశ్రమంబునన్= కుమారవీరుడి ఆశ్రమంలో; ఒక్క మాసంబు= ఒక నెల; వసించియున్= ఉండియు; అశ్వమేధ, ఫలంబు+పడయుదురు= అశ్వమేధ పుణ్యం పొందుతారు; అగ్నిధారయున్= అగ్నిధార అనే తీర్థంలోను; పితామహ, సరంబునన్= బ్రహ్మ సరోవరంలో; పుట్టిన; కుమారధారయున్= కుమారధార అనే తీర్థంలోను; ఆడి= స్నానంచేసి; త్రి, రాత్ర+ఉపవాసంబు+చేసినవారు= మూడురాత్రులు ఉపవాసంఉన్నవారు; బ్రహ్మ, హత్యా+ఆది, దోష విముక్తులు+అగుదురు= బ్రహ్మహత్య మున్నగు పాపాలనుండి విముక్తి చెందినవారు అవుతారు; గౌరీశిఖర, కుండంబు= గౌరీశిఖరకుండం అనే తీర్థంలో; ఆడినన్= స్నానం చేయగా; నందినీ కూపంబు+ఆడినన్= నందినీకూపంలో స్నానంచేయగా; అశ్వమేధ ఫలంబు+అగున్= అశ్వమేధయాగ పుణ్యం లభిస్తుంది; కాళికా, కౌశికా, సంగమంబునందున్= కాళికానది, కౌశికానది కలిసిన తీర్థంలో; త్రిరాత్ర+ఉపవాసంబు+చేసినవారు= మూడురాత్రులు అన్నం తినకుండా ఉపవసించినవారు; సర్వపాప విముక్తులు= పాపాలన్నింటినుండి తొలగినవారు; అగుదురు= అవుతారు; ఊర్వశీ తీర్థంబు+ఆడిన= ఊర్వశీతీర్థంలో స్నానం చేసినట్లయితే; సర్వ, పూజా+అర్చులు+అగుదురు= సమస్తపూజలు పొందటానికి యోగ్యత కలవారు అవుతారు; గోకర్ణంబు+అను, తీర్థంబు+ఆడి= గోకర్ణమనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; జాతి స్మరణంబు= పూర్వజన్మస్మృతిని, లేదా, తాను ఏజాతికి చెందితే ఆ జాతిని స్మరించటాన్ని; పడయుదురు= పొందుతారు; సరస్వతీ, తీర్థ, స్నాతులు+అయి= సరస్వతీతీర్థంలో స్నానంచేసి; వృషభ ద్వీపంబునన్= వృషభం అనే పేరున్న దీవిలో; కుమారున్= కుమారస్వామిని; పూజించి= ఆరాధించి; దేవ, విమాన, గతులు= దేవతల విమానాలపై పయనించేవారు; అగుదురు= అవుతారు; నందయున్+ఔలకమును, కరతోయంబును, గంగా సాగర సంగమంబున్+అను, తీర్థంబులు+ఆడి= నంద, ఔలకం, కరతోయం, గంగాసాగరసంగమం అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసి; శత+అశ్వమేధ, ఫలంబు= నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసినపుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; శోణా, నర్మదా, ప్రభవంబును= శోణానది, నర్మదానది పుట్టినచోటులోను; బదరీతీర్థంబును= బదరీ పుణ్యక్షేత్రంలోను; ఆడి= స్నానంచేసి; ఆయుష్మంతులు+ అగుదురు= ఆయుర్దాయం కలవారు అవుతారు; మహేంద్రంబును; రామతీర్థంబును; మతంగ కేదారమును; వంశగుల్మంబును; అను తీర్థంబులన్+ఆడి= అని పలువబడే తీర్థాలలో స్నానంచేసి; అశ్వమేధఫలంబు+ పడయుదురు= అశ్వమేధయాగం చేస్తే వచ్చే పుణ్యాన్ని పొందుతారు.

తాత్పర్యం: యక్షిణీతీర్థంలో నీటిని త్రాగితే బ్రహ్మహత్య మున్నగు పాతకాలనుండి తొలగుతారు. మణినాగం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసినవారిని సర్పాల విషాలు ప్రవేశించవు (వారికి ఏ హానీ చేయజాలవు). గౌతమవనంలోని

అహల్యారూపంలో స్నానంచేస్తే, ఉదపానం అనే తీర్థంలో క్రుంకులిడితే అశ్వమేధం చేసినపుణ్యం లభిస్తుంది. రాజర్షి అయిన జనకుడి పేర వెలసిన జనకకూపంలో స్నానంచేస్తే వైకుంఠప్రాప్తి కలుగుతుంది. కంపన, మహానది, అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు పాండరీకయాగం చేసిన ఫలితాన్ని పొందుతారు. దేవపుష్కరిణి, మహేశ్వరధార, మహేశ్వర పదం- వీటిలో స్నానంచేసినవారికి అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. పూర్వకాలంలో ఒకరాక్షసుడు తాబేలురూపంలో కోటితీర్థాలను అపహరించాడు. అప్పుడు విష్ణుదేవుడు ఆ కోటితీర్థాలను తెచ్చి మహేశ్వరపథంలో నిలిపాడు. ఆ తీర్థంలో స్నానం చేస్తే, విష్ణుస్థానమైన సాలగ్రామం అనేతీర్థంలో స్నానంచేసి విష్ణువును పూజిస్తే, అందులో నాలుగు సముద్రాలు చేరిన నూతిలో స్నానంచేస్తే వైకుంఠానికి వెళ్ళుతారు. భరతాశ్రమంలో చంపకారణ్యంలో దేవీసమేతుడైన శివుడిని పూజిస్తే మిత్రావరుణలోకం సిద్ధిస్తుంది. కన్యాసంవేద్యం అనే తీర్థంలో కన్యాదానం చేస్తే అక్షయపుణ్యం లభిస్తుంది. దేవకూటం అనేతీర్థంలో స్నానంచేస్తే సత్యలోకం సిద్ధిస్తుంది. ఎచట విశ్వామిత్రుడు తపస్సిద్ధిని (బ్రహ్మర్షి పదాన్ని) పొందాడో అట్టి కౌశికవ్రాదంలో స్నానంచేస్తే, కుమార వీరాశ్రమంలో ఒకనెల నివసిస్తే అశ్వమేధయాగం చేస్తే వచ్చే పుణ్యం లభిస్తుంది. అగ్నిధార అనేతీర్థంలోను, బ్రహ్మసరస్సునుండి పుట్టిన కుమారధార అనే తీర్థంలో స్నానం చేసి, మూడురాత్రులు ఉపవాసం చేసినవారు బ్రహ్మహత్య మున్నగు పాపాలనుండి విముక్తులు అవుతారు. గౌరీ శిఖరకుండంలోను, నందినీకూపంలోను స్నానంచేస్తే అశ్వమేధయాగం చేసినఫలం పొందుతారు; కాళిక, కౌశిక అనే తీర్థాలు కలసిన చోట మూడురాత్రులు ఉపవాసం చేసినవారు పాపాలన్నింటినుండి విముక్తులు కాగలరు. ఊర్వశీతీర్థంలో స్నానంచేసినవారు సమస్తపూజలకు యోగ్యులు అవుతారు. గోకర్ణతీర్థంలో స్నానంచేసిన వారికి జాతిస్మరణం లభిస్తుంది. సరస్వతీతీర్థంలో స్నానంచేసినవారు వృషభద్వీపంలో కుమారస్వామిని అర్పించినవారు దేవతల విమానాలను అధిరోహిస్తారు. నంద, ఔలకం, కరతోయం, గంగాసాగరసంగమం అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు నూరు అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు. శోణానది, నర్మదానది పుట్టినచోట్లో, బదరీతీర్థంలో స్నానం చేసినవారికి ఆయుర్దాయం పెరుగుతుంది. మహేంద్ర, రామతీర్థ, మతంగ కేదార, వంశ గుల్మాల అనేతీర్థాలలో స్నానంచేసినవారు అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం ఆర్జిస్తారు (సంపాదిస్తారు).

తే. పరమమైన తీర్థంబు శ్రీపర్వతంబు । నందు దేవవ్రాదం బాడి యాదిదేవు

నీశు నర్జించి వడయుదు లిష్టఫలము । నశ్వమేధఫలంబును నవనిజనులు.

277

ప్రతిపదార్థం: పరమము+జన, తీర్థంబు= మిక్కిలి గొప్పది అయిన పుణ్యక్షేత్రం; శ్రీపర్వతంబు= శ్రీశైలం; అందు= ఆ శ్రీశైలంలో; దేవవ్రాదంబు+ఆడి= దేవతల మడువులో స్నానంచేసి; ఆదిదేవున్= మొదటిదేవుడిని; ఈశున్= శివుడిని; అర్పించి= పూజించి; అవనిజనులు= భూలోకప్రజలు; ఇష్ట, ఫలమున్= కోరిన కోరికలు; అశ్వమేధ ఫలంబునున్= అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యాన్ని; వడయుదురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: పుణ్యక్షేత్రాలలో గొప్పక్షేత్రం శ్రీశైలం. అందు దేవవ్రాదం అనేమడుగులో స్నానంచేసి, భూలోకవాసులు ఆదిదేవుడైన శివుడిని పూజించి అభీష్టాలను, అశ్వమేధయాగం చేసినపుణ్యాన్ని ఆర్జిస్తారు.

వ. తొల్లి శతక్రతుండు నూలుక్రతువులు సేయుటంజేసి పవిత్రంబయిన కృష్ణవేణియందు దేవవ్రాదం బాడిన సర్వపాపవినాశనం బగుఁ; బాండ్యపర్వతంబునం గావేలీతీర్థంబును, దుంగభద్రయు, సముద్రతీర్థంబును, గన్యాతీర్థంబును నాడి యశ్వమేధఫలంబు వడయుదురు; గాయత్రీస్థానంబునం ద్విరాత్రంబు గాయత్రీజపంబు

చేసినవారికి జన్మ దుఃఖంబులు లేవు; పెన్న యను మహానది నాడిన మయూరహంస విమానగతు లగుదురు; గోదావరీ స్నానంబు సేసిన దశాశ్వమేధ ఫలంబు వడయుదురు; పయోష్ణియు, దండకారణ్యంబును, శరభంగాశ్రమంబును, శుక్రాశ్రమంబును, జమదగ్నిసేవితంబయిన శూర్పారకంబును, సప్తగోదావరీ తీర్థంబును నాడిన పుణ్యులు పుణ్యలోకప్రాప్తు లగుదురు. **278**

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; శతక్రతుండు= దేవేంద్రుడు; నూఱుక్రతువులు= వందయజ్ఞాలు; చేయుటన్+చేసి= చేయటంచేత; పవిత్రంబు+అయిన= పరిశుద్ధమైన; కృష్ణవేణి+అందు= కృష్ణవేణిలో ఉండే; దేవహ్రాదంబు+ఆడిన= దేవహ్రాదంలో తీర్థంలో స్నానం చేస్తే; సర్వ, పాప, వినాశనంబు+అగున్= సమస్తదురితాలు నశిస్తాయి; పాండ్య, పర్వతంబునన్= పాండ్యపర్వతంలోని; కావేరీతీర్థంబునున్= కావేరీతీర్థంలోను; తుంగభద్రయు= తుంగభద్రానదిలో; సముద్రతీర్థంబును= సముద్రతీర్థంలోను; కన్యాతీర్థంబును= కన్యాతీర్థంలోను (కన్యాకుమారిదగ్గరిది); ఆడి= స్నానంచేసి; అశ్వమేధ, ఫలంబు= అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; గాయత్రీ స్థానంబునన్= గాయత్రీస్థానం అనే తీర్థంలో; త్రిరాత్రంబు= మూడురాత్రులు; గాయత్రీ, జపంబు, చేసినవారికి= గాయత్రీమంత్రాన్ని జపించినవారికి; జన్మ, దుఃఖంబులు= జనన మరణావృత్తులనే దుఃఖాలు; లేవు; పెన్న+అను= పెన్నఅనే; మహానదిన్+ఆడిన= మహానదిలో స్నానంచేస్తే; మయూర, హంస, విమాన, గతులు+అగుదురు= నెమలిఆకారంతో, హంసరూపంతో ఉండే విమానాలపై విహరించేవారు అవుతారు; గోదావరీ స్నానంబు+చేసిన= గోదావరీ మహానదిలో స్నానంచేస్తే; దశ+అశ్వమేధ, ఫలంబు= పది అశ్వమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం; పడయుదురు= పొందుతారు; పయోష్ణియు= పయోష్ణితీర్థంలోను; దండకారణ్యంబును= దండకారణ్యం అనే పేరున్నతీర్థంలోను; శరభంగ+ఆశ్రమంబునున్= శరభంగ మహాముని స్థాపించిన ఆశ్రమంలోను; శుక్ర+ఆశ్రమంబును= శుక్రుడు స్థాపించిన ఆశ్రమంలోను; జమదగ్ని, సేవితంబు+అయిన= జమదగ్ని మహామునిచేత సేవించబడినదైన; శూర్పారకంబును= శూర్పారక క్షేత్రంలోను; సప్తగోదావరీ తీర్థంబునున్= సప్తగోదావరీ (దక్షారామ భీమేశ్వరం) తీర్థంలోను; ఆడిన= స్నానంచేసిన; పుణ్యులు= పుణ్యాత్ములు; పుణ్య, లోక, ప్రాప్తులు+అగుదురు= పుణ్యలోకాలు సిద్ధించినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో దేవహ్రాదతీర్థంలో దేవేంద్రుడు నూరుయాగాలు చేశాడు కాబట్టి మిగుల పవిత్రమైన కృష్ణవేణిలోని దేవహ్రాదతీర్థంలో స్నానంచేస్తే సమస్తపాపాలు పోతాయి. పాండ్యపర్వతంలోని కావేరీతీర్థంలో, తుంగభద్రలో, సముద్రతీర్థంలోను, ఆ సమీపంలోని కన్యాకుమారీతీర్థంలోను స్నానమాడితే అశ్వమేధయాగం చేసిన పుణ్యం లభిస్తుంది. గాయత్రీస్థానంలో మూడురాత్రులు గాయత్రీమంత్రజపం చేస్తే జన్మరాహిత్యం కలుగుతుంది. పెన్న అనే మహానదిలో స్నానంచేసినవారు నెమలిఆకృతిలో, హంసఆకృతిలో ఉండే విమానాలపై విహరిస్తారు. గోదావరీస్నానం చేస్తే పదిఅశ్వమేధాలు చేసినపుణ్యం దక్కుతుంది. పయోష్ణియు, దండకారణ్యం, శరభంగాశ్రమం, శుక్రాశ్రమం, జమదగ్ని మహాముని సేవించిన శూర్పారకం, దక్షారామ క్షేత్రంలోని సప్త గోదావరీ తీర్థంలోను స్నానం చేసిన పుణ్యాత్ములకు పుణ్యలోకాలు సిద్ధిస్తాయి.

సీ. అసురుల భయమున నడఁగిన వేదంబు । లోకారపూర్వమై యుండ నాంగి
 రసుఁ డుద్ధరించి సారస్వత ప్రముఖులఁ । జదివించె నెందేని శాశ్వతముగ
 నమరనియుక్తుఁడై యజయించె నెందేని । భృగుఁ డెల్లవారికిఁ బేర్చి నట్టి
 రమణీయతుంగకారణ్యంబు సూచిన । మాత్రన దురితకర్తంబు లెల్లఁ

**ఆ. బాయుః గాలంజరం బను పర్వతంబు । నందు దేవప్రాదం బాడి యభిమతములు
వడయుదురు; మేధికంబునాఁ బరఁగు తీర్థ । మాడి మేధాసమన్వితు లగుదు రెండు. 279**

ప్రతిపదార్థం: అసురుల, భయమునన్= రాక్షసుల భయంచేత; అడఁగిన= అణగిఉండిన; వేదంబులు= వేదాలు; ఓంకార పూర్వము+బ, ఉండన్= ఓంకారం మొదలుగా కలవై ఉండగా; ఆంగిరసుఁడు+ఉద్ధరించి= ఆంగిరసుడనే మహాముని కాపాడి; సారస్వత ప్రముఖులన్= సారస్వతుడు మొదలయిన ప్రసిద్ధులచేత; శాశ్వతముగన్= ఎల్లప్పుడు నిలిచేటట్లు; ఎందేని= ఏచోట; చదివించెన్= పఠింపచేశాడో; భృగుఁడు= భృగుమహర్షి; ఎందేని= ఏచోట; అమర, నియుక్తుఁడు+బ= దేవతలచేత నియోగించబడిన వాడై; యజ్ఞించెన్= యజ్ఞంచేశాడో; పేర్మిన్= గౌరవంతో; అట్టి= అటువంటి చోటైన; రమణీయ తుంగక+అరణ్యంబు= సుందరమైన తుంగకారణ్యం; చూచిన మాత్రన= సందర్శించినంతమాత్రాననే; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; దురిత, కర్మంబులు+ ఎల్లన్= పాపపరిపాకాలన్నీ; పాయున్= తొలగుతాయి; కాలంజరంబు+అను, పర్వతంబునందు= కాలంజరం అనే కొండలో; దేవప్రాదంబు+ఆడి= దేవప్రాదంఅనే తీర్థంలో స్నానంచేసి; అభిమతములు= కోరికలు; వడయుదురు= పొందుతారు; మేధికంబునాన్+పరఁగు= మేధికం అనబరగే; తీర్థము+ఆడి= తీర్థంలో స్నానంచేసి; ఎందున్= ఎప్పుడైనను; మేధాసమన్వితులు+ అగుదురు= మేధావులు అవుతారు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులవలని భయంచేత అణగిమణిగి ఓంకారం మొదలుగా ఉండే వేదాలను ఉద్ధరించి, ఆంగిరసుడు ఎక్కడ సారస్వతుడు మొదలుగా గల ముఖ్యులచేత చదివించాడో, భృగుమహర్షి దేవతలచేత నియోగించబడినవాడై, ఎక్కడయితే యజ్ఞంచేశాడో అట్టి సుందర తుంగకారణ్యాన్ని గౌరవపురస్కరంగా చూచినంతమాత్రాననే పాపపరిపాకాలన్నీ పటాపంచలవుతాయి. కాలంజరమనే పర్వతంలో ఉండే దేవప్రాదంలో స్నానంచేస్తే కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి. మేధికం అనే తీర్థంలో స్నానంచేస్తే మేధావులవుతారు.

**వ. మఱి చిత్రకూటంబున మందాకిని సేవించి, పితృస్థానంబునం గుమారులం బూజించి, జ్యేష్ఠస్థానంబున
రుద్రు నర్పించి రామనివాసం బైన శృంగిబేరపురంబున గంగాస్నాతు లయి గంగాధరు నర్పించియు సర్వపాప
విముక్తు లగుదురు. 280**

ప్రతిపదార్థం: మఱి= అదియునుగాక; చిత్రకూటంబునన్= చిత్రకూటంలో; మందాకినిన్= గంగను; సేవించి= దర్శించి; పితృస్థానంబునన్= పితృదేవతలస్థానంలో; కుమారున్= కుమారస్వామిని; పూజించి= అర్చించి; జ్యేష్ఠస్థానంబునన్= అగ్రస్థానంలో; రుద్రున్+అర్పించి= శివుడిని పూజించి; రామ, నివాసంబు+బస= శ్రీరామచంద్రుడు నివసించిన; శృంగిబేరపురంబునన్= శృంగిబేరమనే పట్టణంలో; గంగా, స్నాతులు+అయి= గంగలో స్నానంచేసినవారై; గంగాధరున్= శివుడిని; అర్పించియు= పూజించియు; సర్వ, పాప, విముక్తులు+అగుదురు= సకలదురితాలనుండి విముక్తిని పొందినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: ఇక, చిత్రకూటంలో మందాకినిని సేవించి, పితృస్థానంలో కుమారస్వామిని పూజించి, అగ్రస్థానంలో శివుడిని అర్చించి, శ్రీరామచంద్రుడు ఒకనాడు నివసించిన శృంగిబేరపురంలోని గంగలో స్నానంచేసి శివుడిని అర్పించినవారు పాపాలన్నింటినుండి తొలగుతారు.

**క. యాగశతంబులకంటె బ్ర । యాగ నివాసము విశేష మని మునులు మహా
యోగులు సిద్ధులు సాధ్యులు । నాగులు నందుండుదురు మనఃస్థియ మెసఁగన్. 281**

ప్రతిపదార్థం: యాగశతంబులకంటెన్= నూరు యజ్ఞాలకంటె; ప్రయాగనివాసము= ప్రయాగలో నివసించటం; విశేషము+అని= గొప్పది అని; మునులు; మహాయోగులు; సిద్ధులు; సాధ్యులు; నాగులున్; మనస్+ప్రియము+ఎసఁగన్= మనస్సులో సంతోషం అతిశయించగా; అందు+ఉండుదురు= ఆ ప్రయాగలో ఉంటారు.

తాత్పర్యం: యాగాలు నూరు చేయటంకంటె ప్రయాగలో నివసించటమే మేల్తరమని భావించి ఋషులు, యోగీశ్వరులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు, నాగులు మదినిండారిన సంతోషంతో అచట ఉంటారు.

వ. అది ప్రజాపతి యజ్ఞవేది గావున నందు మూఁడగ్ని కుండంబు లెప్పుడుఁగానంబడు; మఱి వేదంబులు యజ్ఞంబులు మూర్తిమంతంబులై యఱువదికోట్లపదివేలు తీర్థంబులు సన్నిహితంబులై గంగా యమునా సంగమంబు సేవించియుండు; నందుఁ గృతస్నాను లైనవారు రాజసూయాశ్శమేధులయు సత్యవాదులయుఁ జతుర్వేదాధ్యయనులయుఁ బుణ్యలోకంబులు వడయుదురు; భోగవతియు వాసుకియు హంసవ్రతంబు నను తీర్థంబుల నాడి దశాశ్శమేధఫలంబులు వడయుదురు. **282**

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ ప్రయాగ; ప్రజాపతి, యజ్ఞ, వేది= బ్రహ్మదేవుడియొక్క యజ్ఞవేదిక, యజ్ఞం చేసినచోటు; కావునన్= కాబట్టి; అందున్= ఆ ప్రయాగలో; మూఁడు+అగ్ని కుండంబులు= నిప్పురాజుకొనే గుండాలు మూడు; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కానంబడున్= కనిపిస్తాయి; మఱి= అంతేకాక; వేదంబులు= వేదాలు; యజ్ఞంబులు= క్రతువులు; మూర్తి మంతంబులు+ఐ= ఆకారాన్ని దాల్చినట్టివై; అఱువదికోట్ల, పదివేలు తీర్థంబులు= అరవైకోట్ల పదివేల తీర్థాలు; సన్నిహితంబులు+ఐ= కూడిచేరినట్టివై; గంగా, యమునా, సంగమంబు, సేవించి+ఉండున్= గంగాయమునలు కలిసేచోటును ఆరాధిస్తూ ఉంటాయి; అందున్= అచట; కృతస్నానులు+ఐనవారు= స్నానంచేసినవారు; రాజసూయ+అశ్శమేధులయు= రాజసూయయాగం, అశ్శమేధయాగం చేసినవారియొక్క; సత్యవాదులయున్= సత్యాన్ని ప్రతంగా పాటించేవారియొక్క; చతుర్వేద+అధ్యయనులయున్= నాలుగు వేదాలను పఠించేవారియొక్క; పుణ్య, లోకంబులు= పుణ్యంవలన చేకూరే భువనాలు; పడయుదురు= పొందగలరు; భోగవతియు; వాసుకియు; హంసవ్రతంబున్; అను, తీర్థంబులన్+ఆడి= అనే పేర్లు ఉన్న తీర్థాలలో స్నానంచేసి; దశ+అశ్శమేధ, ఫలంబులు= పది అశ్శమేధయాగాలు చేసిన పుణ్యం; పడయుదురు= పొందగలరు.

తాత్పర్యం: ప్రయాగ బ్రహ్మదేవుడి యజ్ఞవేదిక. కాబట్టి అందులో నిరంతరం మూడు అగ్నికుండాలలో త్రేతాగ్నులు వెలుగుతూ కనిపిస్తాయి. అంతేకాక వేదాలు, యజ్ఞాలు సాకారాలై అరవయికోట్ల పదివేల తీర్థాలు కలసి, చేరి, గంగాయమునా సంగమంలో ఆ పవిత్ర తీర్థాన్ని సేవిస్తూ ఉంటాయి. అచట స్నానంచేసినవారు, రాజసూయ అశ్శమేధ యాగాలు చేసినవారికి, సత్యవ్రతాన్ని ఆచరించేవారికి, చతుర్వేదాలను అధ్యయనం చేసేవారికి లభించే పుణ్యలోకాలను పొందగలరు.

క. విదితముగఁ దీర్థకీర్తనఁ । జదివిన ధన్యులకు వినిన సజ్జనులకు న భ్యుదయ మగు సర్వతీర్థన । ముదయ స్నాన బహుయాగముల ఫలము లగున్. **283**

ప్రతిపదార్థం: విదితముగన్= తేటతెల్లంగా; తీర్థకీర్తనన్= తీర్థాలను గురించిన వర్ణనను; చదివిన= పఠించిన; ధన్యులకు= జన్మతరించిన చరితార్థులకు; వినిన= ఆలకించిన; సజ్జనులకున్= మంచివారికి; అభ్యుదయము+అగున్= మేలుకలుగుతుంది; సర్వ, తీర్థ, సముదయ, స్నాన, బహుయాగముల ఫలములు+అగున్= సమస్త తీర్థాల సముదాయంలో స్నానం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం, పెక్కు క్రతువులు చేస్తే వచ్చేపుణ్యం లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: తేటతెల్లంగా తీర్థాలను గురించిన వర్ణన చదివినవారూ, ఆలకించినవారూ అయిన ధన్యాత్ములైన సజ్జనులకు మేలు కలుగుతుంది. సమస్తతీర్థాలలో స్నానం చేస్తే వచ్చేపుణ్యం, పెక్కుక్రతువులు చేస్తే వచ్చే పుణ్యం సిద్ధిస్తాయి.

విశేషం: కొన్ని ప్రతులలో ఇక్కడ ఈ క్రింది రెండు పద్యాలు కూడా చోటుచేసికొన్నాయి.

క. ఇది నిక్కువ మని మనములఁ | బదిలంబుగఁ దీర్థసేవ భక్తిఁ దలఁచినన్
విదితముగ దురితహర మగు | సదమల సుజ్ఞాను లగుట సత్యము ధరణిన్. 283 (అ)

క. సకలదురితముల వాయుదు | రకలంకమనస్కు లగుదు రాఝోత్తమవ
ర్తకు లగుదురు సజ్జనగుణ | నికరంబుల వెలయుదురు సునిశ్చితమతులై. 283 (ఆ)

చ. **వ్రతములు లేనివారు, నుపవాస పరాఙ్ముఖు లైనవారు, దు
ర్మతులు, విహీనశౌచులుఁ గ్రమంబునఁ దీర్థము లాడనోప; రా
తతగుణశాలి వీ వఖిలధర్మవిదుండవు గావునన్ శుభ
స్థితిఁ జని తీర్థసేవనము సేయుము నీకు నభీష్టసిద్ధిగన్.** 284

ప్రతిపదార్థం: వ్రతములు, లేనివారున్= నోములు దీక్షతో నోచనివారున్నూ; ఉపవాస, పరాక్+ముఖులు+బనవారు= ఉపవాసాలకు విముఖులైనవారు (ఉపవాసాలు చేయనివారు); దుర్మతులు= చెడుబుద్ధి కలవారు; విహీన శౌచులున్= శుచిత్వం లేనివారు; క్రమంబునన్= శాస్త్రాలలో విధించబడిన పద్ధతిలో; తీర్థములు+ఆడనోపరు= తీర్థాలలో స్నానం చేయజాలరు; ఈవు= నీవు; ఆతత, గుణ, శాలివి= ప్రకాశించే (విస్తారమైన) మంచి గుణాలు కలవాడివి; అఖిల ధర్మవిదుండవు= సమస్తధర్మాలు తెలిసినవాడివి; కావునన్= కాబట్టి; శుభస్థితిన్= మేలు కలిగేటట్లుగా; చని= వెళ్ళి; నీకున్= నీకు; అభీష్ట సిద్ధిగన్= కోరికలు నెరవేరేటట్లుగా; తీర్థసేవనము= పుణ్యతీర్థాలను దర్శించటం; చేయుము= చేసేది.

తాత్పర్యం: వ్రతాలు చేయనివారు; ఉపవాసాలకు విముఖులైనవారు; చెడ్డవారు, శుచిత్వం లేనివారు, తీర్థయాత్రలు చేయలేరు. నీవు లెక్కకు మిక్కిలిగా మంచిగుణాలు కలవాడివి. సర్వధర్మాలను ఎరిగినవాడివి. కాబట్టి తీర్థాలను సేవించటానికై శుభప్రదంగా వెళ్ళిరమ్ము. నీ కోరికలు ఈడేరును గాక!

వ. **అని సకల తీర్థ కథనంబు సెప్పిన, పులస్త్యువచనంబున భీష్ముండు దొల్లి యెల్ల తీర్థంబులు సేవించి కృతార్థుం
డయ్యెఁ గావున నీవును దీర్థసేవ చేసి.** 285

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; సకల, తీర్థ, కథనంబు+చెప్పిన= అన్ని తీర్థాలను గురించిన సమాచారం వివరించినటువంటి; పులస్త్యువచనంబునన్= పులస్త్య మహాముని మాటచొప్పున; భీష్ముండు= భీష్ముడు; తొల్లి= మునుపు; ఎల్ల, తీర్థంబులు= అన్ని పుణ్యక్షేత్రాలు; సేవించి= దర్శించి; కృత+అర్థంబు+అయ్యెన్= ధన్యుడయ్యాడు; కావున= కాబట్టి; నీవును= ఓ ధర్మరాజా! నీవుకూడా; తీర్థసేవ చేసి= పుణ్యక్షేత్రాలు దర్శించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సర్వపుణ్యతీర్థాల వృత్తాంతం చెప్పిన పులస్త్యమహర్షిమాటచొప్పున భీష్ముడు ఇదివరలో సకలపుణ్యతీర్థాలు సేవించి ధన్యుడయ్యాడు. కాబట్టి నీవుకూడా తీర్థయాత్రలు చేసి.

**క. పూరు పురూరపు లట్లు భ | గీరథ రఘుపతుల యట్లు కృతకృత్యుడ వై
ధారుణి రక్షింపుము వి | స్తారగుణాధార | ధీర | ధర్మతనూజా!**

286

ప్రతిపదార్థం: పూరు, పురూరపులు+అట్లు= పూరుడివలె, పురూరపుడివలె; భగీరథ, రఘుపతుల+అట్లు= భగీరథుడివలెను; రఘురాముడివలెను; కృతకృత్యుడవు+ఐ= చేయవలసిన కార్యములను నిర్వర్తించినవాడివై (ధన్యుడివై); విస్తార, గుణ+ఆధార!= విస్తరించిన పెక్కుమంచి గుణాలకు ఆధారమైనవాడా!; ధీర!= ధైర్యవంతుడా!; ధర్మ, తనూజా!= ధర్మపుత్రుడా!; ధారుణిన్= భూమిని; రక్షింపుము= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: లెక్కకు మిక్కిలి అయిన సద్గుణాలకు ఆశ్రయమైనవాడా! ధైర్యవంతుడా! ఓ ధర్మరాజా! పూరుడి వలె, పురూరపుడి వలె, భగీరథుడివలె, శ్రీరాముడివలె కర్తవ్యాలను నెరవేర్చినవాడవై ఈ భూమిని కాపాడుము.

విశేషం: పూరువు, పురూరపుడు భరతవంశంలో సుప్రసిద్ధులైన చక్రవర్తులు. భగీరథుడు ప్రగాఢ ప్రయత్నంచేసి గంగను దివినుండి భువికి దింపాడు. శ్రీరామచంద్రుడు రామాయణకథానాయకుడు, సుప్రసిద్ధపీరుడు.

**వ. రోమశుం డను దేవర్షి దేవలోకంబుననుండి నీకడకు వచ్చు; దదుపదేశంబున ధౌమ్యునుమతుండ వయి
తీర్థసేవనఁ జేయు' మని చెప్పి నారదుం డలిగిన, నజాతశత్రుండు ధౌమ్యుం జూచి యిట్లనియె. 287**

ప్రతిపదార్థం: రోమశుండు+అను, దేవర్షి= రోమశుడు అనే దేవలోకానికి చెందిన ఋషి; దేవలోకంబున నుండి= దేవలోకంనుండి; నీకడకున్= నీ దగ్గరికి; వచ్చున్+వస్తాడు; తద్+ఉపదేశంబునన్= ఆతడి ప్రబోధం చొప్పున; ధౌమ్యు+అనుమతుండవు+అయి= ధౌమ్యుడిచేత అనుమతి పొందినవాడివయి; తీర్థ, సేవనన్= తీర్థాలను సేవించటం; చేయుము= చేసేది; అని= అంటూ; చెప్పి= వచించి; నారదుండు= నారదమహర్షి; అరిగినన్= వెళ్ళగా; అజాత, శత్రుండు= పుట్టనటువంటి శత్రువులు కలవాడు (ఎవరిపట్లను ద్వేషభావం లేనివాడు, ధర్మరాజు); ధౌమ్యున్+చూచి= తమ పురోహితుడైన ధౌమ్యుడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రోమశుడు అనే దేవఋషి నీదగ్గరకు వస్తాడు. ఆ మహర్షి ప్రబోధం చొప్పున మీ పురోహితుడైన ధౌమ్యుడి అనుమతిచొప్పున నీవు తీర్థసేవ చేయుము' అని చెప్పి నారదమహర్షి నిష్క్రమించగా అజాతశత్రువైన ధర్మరాజు ధౌమ్యుడిని చూచి ఇట్లా పలికాడు.

**చ. 'అలయక మాకు నందఱ కహర్షిశముం బ్రియకారి యైన య
త్యలఘుపరాక్రమాన్విత మహాభుజు నర్జును దివ్యసాయకం
బులు వడయంగ నొక్కరున పుచ్చితఁ దద్దయు వేడ్క నెద్దియుం
దలఁపక; యిప్పు దద్విరహితమ్ముగు కామ్యక మొప్ప దయ్యెడిన్.**

288

ప్రతిపదార్థం: అలయక= విసుగుకొనక; మాకున్+అందఱకు= మాకందరికి; అహర్షిశమున్= పగలు రాత్రియు; ప్రీయకారి+ఐన= ప్రీతిని ఘటించేటి; అతి+అలఘు, పరాక్రమ+అన్వితున్= మిక్కిలి తేలికకాని అంటే గొప్పదైన శౌర్యంతో కూడినవాడిని; మహా, భుజున్= గొప్ప భుజాలు కలవాడిని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఒక్కరున్+అ= ఒక్కడినే; దివ్య, సాయకంబులు= దివ్యమైన బాణాలు; పడయంగన్= పొందటానికి; తద్దయు= మిక్కిలి; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; ఎద్దియున్+తలఁపక= ఏదియు

ఆలోచించక; పుచ్చితిన్= పంపాను; ఇప్పు= ఇప్పుడు; తద్+విరహితమ్ము+అగు= ఆతడు లేనట్టి; కామ్యకము= ఈ కామ్యకం అనే అరణ్యం; ఒప్పుడు+అయ్యెడిన్= (మాకు) ఇష్టంగా లేదు.

తాత్పర్యం: 'మా అందరికి విసుగు విరామం లేకుండ పగలనక రాత్రనక నిరంతరం ప్రీతి ఘటించే మహాపరాక్రమశాలి అయిన అర్జునుడిని దివ్యాస్త్రాలు సంపాదించటానికై గొప్పవేడుకతో ఒంటరిగా పంపించాను. ఇప్పుడు ఆతడు లేని ఈ కామ్యకవనం మాకు సమ్మతంగా లేదు.

వ. అంబుదాగమనం బపేక్షించు చాతకంబు లట్లు మన మందఱ మర్జునాగమనంబు ప్రతీక్షించుచున్నవారము: వాఁడును దన పూనిన కార్యంబు నిర్వహించి కాని నివృత్తుండు గాఁ; డవశ్యంబును దివ్యాస్త్రంబులు వడసి యాతని వచ్చునంతకుఁ దీర్థసేవ చేయుద' మనినఁ, 'గరంబు లగ్గగు, నట్ల చేయుద' మని. 289

ప్రతిపదార్థం: అంబుద+అగమనంబు= మేఘాల రాకను; అపేక్షించు= కోరే; చాతకంబులు+అట్లు= వానకోయిలలవలె; మనము+అందఱము; అర్జున+అగమనంబు= అర్జునుడి రాకను; ప్రతీక్షించుచు+ఉన్న వారము= ఎదురు చూస్తున్నవారం; వాఁడును= ఆ అర్జునుడుకూడ; తన, పూనిన, కార్యంబు= తాను పూనినపనిని; నిర్వహించి కాని= నెరవేర్చికాని; నివృత్తుండు+కాఁడు= వెనుకకు మరలేవాడు కాడు; అవశ్యంబును= తప్పకుండ; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతా సంబంధమైన మంత్ర బాణాలు; వడసి= సంపాదించి; ఆతని వచ్చునంతకున్= ఆతడు తిరిగి వచ్చేవరకు; తీర్థసేవ= పుణ్యక్షేత్రాల సందర్శనం; చేయుదము+అనిన= చేస్తాముగాక అని చెప్పగా; కరంబు= మిక్కిలి; లగ్గు+అగు= మేలు కలుగుతుంది; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదము= చేద్దాము గాక; అని= అని చెప్పి.

తాత్పర్యం: మేఘాల రాకకై ఎదురుచూచే చాతకపక్షులవలె మనమందరం అర్జునుడి రాకకై నిరీక్షిస్తున్నాం. అర్జునుడు తాను చేపట్టిన కార్యాన్ని నిర్వహించక వెనుకకు మరలేవాడు కాడు. అర్జునుడు నిస్సందేహంగా దేవతా సంబంధమైన అస్త్రాలను సంపాదించి వస్తాడు. అంతవరకు మనం తీర్థయాత్రలు చేద్దాం'- అని ధర్మరాజు పలుకగా, ధౌమ్యుడు 'నిజమే, మిక్కిలి మేలు కలుగుతుంది. మనమట్లాగే పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శిద్దాం'- అని అన్నాడు.

విశేషం: (1) ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతిలో తీర్థయాత్రలకు కల్పించబడిన ప్రాముఖ్యం నిరుపమానం. తీర్థయాత్రలవలన అశ్వమేధ, రాజసూయయాగఫలం కంఠోక్తిగా చాటి చెప్పబడింది. ప్రయాణ సౌకర్యాల లేనినాడు యుగయుగాంతరాలనుండి కాశ్మీరంనుండి కన్యాకుమారివరకు నదీనదాలు, పర్వతపంక్తులు, సరోవరాలు, గుహలు, గుట్టలు, పుట్టలు పరమ పవిత్ర హృదయాలతో వెదకుకొంటూ భారతీయులు తీర్థయాత్రలు సలిపారు. దేశాటనమే నిరుపమాన విద్యాభ్యాసం. భారతీయులలో ఐకమత్యం, ఆధ్యాత్మికభావం పెంపొందించటానికి తీర్థాటనం నిర్వహించిన భూమిక చరిత్రాత్మకమైనది. వివిధ ప్రదేశాల ప్రజలు, జిజ్ఞాసువులై తరచు పుణ్యతీర్థాలలో ఆశ్రమాలలో కలియటంచేత అన్యోన్య సాంస్కృతిక సంపర్కంచేత భారతీయ సంస్కృతి విశ్వజనీనమై వెల్లివిరిసింది. (2) చాతకపక్షులు మేఘాలు వర్షించే చినుకులు మాత్రమే త్రాగునట్టివి అని కవిసమయం.

రోమశమహాముని ధర్మరాజునొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-89-1)

**ఉ. నాలుగుదిక్కులందును వినన్ విదితంబగుచున్న పుణ్యతీ
ర్థాలి తెఱం గెఱుంగఁగ మహాత్ముఁడు ధౌమ్యుఁ డజాతవైరి కం**

**దోలిన చెప్పుచున్న తఱి నొప్పుగ రోమశుఁ డేఁగుదెంచె డే
జోలలితుండు నిర్మలయశుం డగు ధర్మతనూజుపాలికిన్.**

290

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు దిక్కులందును= నాలుగు దిశలలోను; వినన్= వినబడుతూ; విదితంబు+అగుచున్న= తెల్లమవుతున్న; పుణ్య, తీర్థ+ఆలి= పుణ్యక్షేత్రాల సముదాయంయొక్క; తెఱంగు= తీరుతీయాలు; ఎఱుంగఁగఁ= తెలిసేటట్లుగా; మహా+ ఆత్ముఁడు= మహానుభావుడు; ధౌమ్యుఁడు= పాండవుల పురోహితుడు; అజాత వైరికిన్= అజాతశత్రువైన ధర్మరాజుకు; అందు= అచట; ఓలిన= వరుసగా; ఒప్పునట్లుగా; చెప్పుచున్న, తఱిన్= వచించే సమయంలో; నిర్మల యశుండు= స్వచ్ఛమైన కీర్తి కలవాడు; అగు= అయిన; ధర్మ, తనూజు, పాలికిన్= ధర్మపుత్రుడి దగ్గరకు; తేజస్+లలితుండు= తేజో లలితుండు= సుకుమారమైన వర్చస్సు కలవాడైన; రోమశుఁడు= రోమశుడనే ముని; ఒప్పుగన్= శోభిల్లేటట్లు; ఏఁగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: మహాత్ముడైన ధౌమ్యుడు నేల నాలుగు చెరగులలో గల తీర్థాలను గురించి క్రమంగా తేటతెల్లంగా అజాతశత్రువైన ధర్మరాజుకు చెపుతూ ఉన్న సమయంలో స్వచ్ఛమైన కీర్తిగల ఆ ధర్మరాజు దగ్గరకు సుకుమారమైన తేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్న రోమశమహర్షి వచ్చాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు తీర్థయాత్రలకు ముగ్గురు మహర్షులు తోడు పడటం విశేషం. నారదుడు తీర్థమహిమలను చెప్పి సంకల్పాన్ని కలిగించాడు. ధౌమ్యుడు ధర్మరాజుని ప్రోత్సహించాడు. రోమశుడు వెంటనడిచి తీర్థసేవ చేయించాడు.

వ. ఇట్లు వచ్చిన మహాముని నతిభక్తి ననుజ బ్రాహ్మణ సహితుండై ధర్మజుండు పూజించి 'మునీంద్రా! యెందుండి వచ్చితి?' రని యడిగిన నాతనికి రోమశుం డిట్లనియె.

291

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వచ్చిన= విచ్చేసిన; మహామునిన్= గొప్పఋషిని; ధర్మజుండు; అతి భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; అనుజ, బ్రాహ్మణ, సహితుండు+ఐ= తమ్ములతోడను, విప్రులతోడను కూడినవాడై; పూజించి= అర్చించి; ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; ఎందు+ఉండి= ఎచటనుండి; వచ్చితిరి?= విచ్చేశారు?; అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ఆతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశ మహాముని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన వద్దకు వేంచేసిన మునిని ధర్మరాజు తానును, తన తమ్ములును, బ్రాహ్మణులును కలిసి మిక్కిలి భక్తితో, అర్చించి 'మునీంద్రా! ఎచటనుండి తాము ఇచటికి దయచేశారు?' అని ప్రశ్నించగా, ధర్మరాజుతో రోమశమహర్షి ఇట్లా చెప్పాడు.

**తే. 'ఎల్లలోకంబులును జూచి యింద్రలోక । లోకనార్థినై యే నింద్రలోకమునకు
బోయి సురరాజుచేఁ బ్రీతిఁ బూజితుండ । నై, మహీనాథ! యందు నీ యనుజు ననఘు.**

292

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల, లోకంబులును+చూచి= సమస్త భువనాలను సందర్శించి; ఇంద్రలోక, లోకన+అర్థిన్+ఐ= ఇంద్రలోకాన్ని చూడవలెననే కోరిక కలవాడనై; ఏను= నేను; ఇంద్రలోకమునకున్+పోయి= ఇంద్రలోకానికి వెళ్ళి; సురరాజుచేన్= దేవేంద్రుడిచేత; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పూజితుండును+ఐ= అర్చించబడినవాడినై; మహీ, నాథ!= ఓ రాజా!; అందున్= అచట- ఆ స్వర్గంలో; అనఘున్= పాపరహితుడైన; నీ+అనుజున్= నీ తమ్ముడిని (అర్జునుడిని).

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! సమస్తలోకాలను సందర్శించి నేను, ఇంద్రలోకాన్ని చూడాలన్నకోరికకలిగి అక్కడికి వెళ్ళాను. అక్కడ దేవేంద్రుడి పూజలు అందుకొని స్వర్గలోకంలో ఉండే నీ తమ్ముడైన అర్జునుడిని (చూచాను).

ఉ. ఈసున నీశుఁ దొట్టి సురలెల్ల నభీష్టవరంబు లిచ్చుటం

జేసి కృతార్థుఁ డైన కురుసింహము నూర్జితశౌర్య నర్జునున్

భాసురతేజు విశ్వపరిపాలకుఁ డైన మహేంద్రుతోడ నే

కాసన మెక్కియున్న మహిమాస్వదు నింద్రతనూజుఁ జూచితిన్.

293

ప్రతిపదార్థం: ఈసునన్= స్పర్థతో; ఈశున్+తోట్టి= శివుడు మొదలుకొని; సురలు+ఎల్లన్= దేవతలందరును; అభీష్ట, వరంబులు+ఇచ్చుటన్+చేసి= కోరిన వరాలు అనుగ్రహించటంచేత; కృతార్థుడు+ఐన= చరితార్థుడైన; కురు సింహమున్= కురువంశంలో సింహంవంటివాడిని (శ్రేష్ఠుడిని); ఊర్జిత, శౌర్యున్= దృఢమైన, అధికమైన పరాక్రమం కలవాడిని; భాసురతేజున్= శోభిల్లుతున్న తేజస్సు కలవాడిని; విశ్వపరిపాలకుడు+ఐన= జగత్తునంతటిని ఏలుతున్న; మహా+ఇంద్రు తోడన్= దేవేంద్రుడితోడ; ఏక+ఆసనము= ఒకే గద్దెను; ఎక్కి+ఉన్న= అధిష్టించి ఉన్న; మహిమ+అస్వదున్= గొప్పతనానికి నెలవైనవాడిని; ఇంద్రతనూజున్= ఇంద్రుడికొడుకైన; అర్జునున్= అర్జునుడిని; చూచితిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: శివుడు మున్నగు దేవతలందరు స్పర్థతో, తమలో తాము పోటీపడి అర్జునుడికి కోరిన వరాలు అనుగ్రహించారు. ఆవిధంగా కృతార్థుడైన కురువంశసింహుడు, దేదీప్యమానమైన పరాక్రమంతో వెలుగొందుతూ దేవేంద్రుడి అర్ధాసనం అధివసించి ఉన్న ఇంద్రవరసుతుడూ ఐన అర్జునుడిని స్వర్గంలో సందర్శించాను.

క. బలవంతు లైన భీష్మా , దుల నర్జునుఁ డోర్పు నూర్జితుండై; మఱి పో

రులఁ గర్ణుండు పదారవ । కళకు సమానుండు గాఁడు కవ్వడితోడన్.

294

ప్రతిపదార్థం: బలవంతులు+ఐన= శక్తి సంపన్నులైన; భీష్మ+ఆదులన్= భీష్ముడు మున్నగువారిని; ఊర్జితుండు+ఐ= అధికమైన పరాక్రమం కలవాడై; అర్జునుడు; ఓర్పున్= ఓడిస్తాడు; మఱి= ఇక; పోరులన్= యుద్ధాలలో; కర్ణుండు= కర్ణుడు; కవ్వడితోడన్= (కవ+వడి= కవ్వడి= సవ్యసాచి= రెండు వడులు కలవాడు అంటే రెండు చేతులతో బాణాలను ప్రయోగించగల నేర్పుకలవాడు) అర్జునుడితో; పదారవకళకు= పదారవ అంశకు అంటే పదారుసాళ్ళలో ఒకపాలుకు; సమానుండు+కాఁడు= సరికాడు.

తాత్పర్యం: బలవంతులైన భీష్మాదులను పరాక్రమవంతుడైన అర్జునుడు యుద్ధంలో అవలీలగా జయించగలడు. ఇంక యుద్ధాలలో కర్ణుడు అర్జునుడితో పదారవపాలుకు కూడ సరితూగ జాలడు.

వ. అతని యున్న విలాసంబు సూచి విస్మితుండ నయిన నాకు నింద్రుండు తత్త్వభావంబు సెప్పి 'వీఁ డమ్మత సంభవం బయిన పాశుపతం బను దివ్యాస్త్రంబుఁ బరమేశ్వరుచేతను, నాచేతను యమ వరుణ కుబేరాదుల చేతను దివ్యాయుధంబులఁ బడసి; నితండు మనుష్యుండు గాఁడు; దివ్యపురుషుం; డన్యుల కశక్యం బయిన దేవకార్యంబు దీర్చి మసలక వచ్చు నని మర్త్యలోకంబునకుం బోయి బ్రాత్యసహితుం డయిన ధర్మరాజునకుం జెప్పు' మనిన వచ్చితి' నని వెండియు నిట్లనియె.

295

ప్రతిపదార్థం: అతని+ఉన్న, విలాసంబు+చూచి= ఆ అర్జునుడియొక్క మిరుమిట్లు కొలుపుతున్న హోయలు చూచి; విస్మితుండను+అయిన, నాకున్= అచ్చెరువు పొందిన నాకు; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; తద్+ప్రభావంబు= ఆతడియొక్క

గొప్పతనం; చెప్పి; వీడు= ఈతడు (ఈ అర్జునుడు); అమృత సంభవంబు+అయిన= అమృతంనుండి పుట్టిన; పాశుపతంబు= పాశుపతం; అను= అనే; దివ్య+అస్త్రంబున్= దివ్యబాణాన్ని; పరమ+ఈశ్వరు చేతను= పరమశివుడిచేతను; నాచేతను; యమ, వరుణ, కుబేర+ఆదులచేతను= యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు, మున్నగువారిచేతను; దివ్య+ఆయుధంబులన్+ పడసెన్= దేవతాసంబంధాలైన మహిమకల ఆయుధాలను (అస్త్రాలను) పొందాడు; ఇతండు= ఇతడు (ఈ అర్జునుడు), మనుష్యుండు= మనుష్యుడు; కాడు; దివ్య పురుషుండు= దేవతలకు సంబంధించినవాడు; అన్యులకు= ఇతరులకు; అశక్యంబు+అయిన= సాధ్యం కానట్టి; దేవకార్యంబు+తీర్చి= దేవతల పనులను నెరవేర్చి; మసలక, వచ్చున్= తడయక తిరిగి వస్తాడు; అని= అని చెప్పి; మర్త్యలోకంబునకున్+పోయి= మనుజులుండే భూలోకానికి పోయి; భ్రాతృ సహితుండు+అయిన= తమ్ములతో కూడిన; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; చెప్పుము= చెప్పేది; అనినన్= అని చెప్పగా; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని= ఆ విధంగా చెప్పి; వెండియున్= మఱల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో మిరుమిట్లు గొలిపే హోయలుతో దేదీప్యమానంగా వెలుగుతున్న అర్జునుడిని చూచి నేను అచ్చెరువు పొందాను. ఇంద్రుడు అర్జునుడి గొప్పతనాన్ని నాకు వివరిస్తూ 'ఇతడు పరమశివుడి వలన అమృతంనుండి ఉద్భవించిన 'పాశుపతం' అనే దివ్యాస్త్రాన్ని, నానుండి, యమ వరుణ కుబేరాదులనుండి పెక్కుదివ్యాస్త్రాలనూ సంపాదించాడు. ఇతడు కేవలం మనుష్యమాత్రుడు కాడు, దివ్యపురుషుడు. ఇతరులకు శక్యం కానట్టి దేవతల పనులను నెరవేర్చి, తడయక తిరిగి భూలోకానికి వస్తాడు. నీవు భూలోకానికి వెళ్ళి, తమ్ములతో కూడి ఉన్న ధర్మరాజుకు ఈ విషయం ఎఱిగించుము' అని నన్ను ఆదేశించాడు'- అని రోమశుడు ధర్మరాజుకు చెప్పి మరల ఇట్లా పలికాడు.

క. 'నిరతముగఁ దీర్థసేవా । పరులగు శాంతాత్ములకుఁ దపస్సులకును దుష్కర మెద్దియు లే దని చె । ఛైర ధర్మజుఁ దీర్థసేవ సేయింపు మొగిన్. 296

ప్రతిపదార్థం: నిరతముగన్= ఎల్లప్పుడును; తీర్థసేవాపరులు+అగు= తీర్థయాత్రలు దీక్షతో చేసేవారు అయిన; శాంత+ఆత్ములకున్= శాంతమైన ప్రవృత్తి కలవారికిన్నీ; తపస్సులకును= తపస్సు చేసే వారికిన్నీ; దుష్కరము= చేయలేనిది; ఎద్దియు= ఏదికూడా; లేదు= ఉండదు; అని= అని చెప్పి; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; తీర్థసేవ= తీర్థయాత్రల సందర్శనం; ఒగిన్= ఒప్పునట్లుగా; చేయింపుము= చేయింపుము.

తాత్పర్యం: (ఈ మాటలు దేవేంద్రుడు రోమశుడితో చెప్పినవి)' దీక్షతో ఎల్లప్పుడు తీర్థయాత్రలు సేవించటంలో నిమగ్నులైన శాంతచిత్తప్రవృత్తి కలవారికి, తపస్సు చేసేవారికి చేయలేనిదంటూ ఏదీ ఉండదు- అని చెప్పి ధర్మరాజును శీఘ్రంగా తీర్థసేవ చేయించుము.

క. అని పనిచిన నమరేశ్వరు । పనిఁ దత్పార్శ్వమున నుండి పన్నుగ నిట యేఁ జనుదెంచితి నీ కార్యము । ధనంజయున కభిమతంబు ధరణీనాథా! 297

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; పనిచినన్= (ఇంద్రుడు) నియోగించగా; అమర+ఈశ్వరు, పనిన్= దేవేంద్రుడి పనిమూలంగా; తద్, పార్శ్వమునన్+ఉండి= ఆతడి ప్రక్కనే ఉండి; పన్నుగన్= పూనికతో; ఇట= ఇచటకు; ఏన్= నేను; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; ధరణీనాథా!= భూమికి అధినేతవైన ఓ ధర్మరాజా!; ఈ, కార్యము= ఈ పని (నేను ఇచటికి వచ్చి మిమ్మల్ని తీర్థయాత్రలు చేయించే పని); ధనంజయునకు= అర్జునుడికి; అభిమతంబు= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, నన్ను నియోగించగా, నేను ఇంద్రుడి ఆదేశం చొప్పున ఆతడి దగ్గరనుండి పూనికతో ఇచటికి వచ్చాను. భూమికి అధిపతివైన ఓ ధర్మరాజా! ఈ పని అర్జునుడికి సమ్మతమైనదే సుమా!

క. అనవద్య తీర్థసేవన । మును గపిలా స్వర్ణ దానములు నుగ్రతపం

బును జేయనివానికిఁ బో । లునె పడయఁగఁ బేర్చి నుభయలోకసుఖంబుల్.

298

ప్రతిపదార్థం: అనవద్య, తీర్థ, సేవనమును= నింద్యం కానట్టి పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించటం; కపిలా, స్వర్ణ దానములును= కపిలవర్ణంకల గోవులనూ, బంగారాన్నీ దానం చేయటం; ఉగ్రతపంబును= తీవ్రమైన తపస్సును; చేయని వానికిన్= (ఈ కార్యాలను) చేయని మనుజుడికి; పేర్చిన్= గౌరవంతో; ఉభయలోక, సుఖంబుల్= ఇహ పరలోకాలలోని సుఖాలను; పడయఁ గన్= పొందటానికి; పోలునె= వీలు అవుతుందా?

తాత్పర్యం: పరమపావనమైన తీర్థసేవనం, కపిల గోవులను, బంగారాన్ని దానంచేయటం, తీవ్రమైన తపస్సు - ఈ ఉత్తమ కార్యాలు చేయనివాడికి ఇహపర సౌఖ్యాలు పొందటానికి వీలుకలుగుతుందా?

వ. ఏను దొల్లి భూమిం గల తీర్థంబు లెల్ల నినుమాటు సూచితి; నిప్పు డింద్రు నియోగంబున నీతోడన వచ్చి
యఖిల తీర్థసేవ సేసెద' ననిన ధర్మజుం డతని కిట్లనియె.

299

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; తొల్లి= పూర్వం; భూమిన్+కల, తీర్థంబులు+ఎల్లన్= భూమిపై ఉండే పుణ్యక్షేత్రాల తీర్థాల నన్నింటిని; ఇనుమాటు= రెండుసార్లు; చూచితిన్= సందర్శించాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఇంద్రు, నియోగంబునన్= ఇంద్రుడి ఆదేశం చొప్పున; నీతోడన వచ్చి= నీతోడనే అరుదెంచి; అఖిల, తీర్థ, సేవ+చేసెదన్= అన్ని పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శిస్తాను; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మజుండు= ధర్మతనయుడు; అతనికిన్= ఆ రోమశుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంతకు మునుపే నేను రెండు పర్యాయాలు భూమండలంలో ఉండే పుణ్యక్షేత్రాలను అన్నిటిని సందర్శించి ఉన్నాను. ఇప్పుడు ఇంద్రుడి ఆదేశానుసారంగా నీతోపాటు సకలపుణ్యతీర్థాలను మరొకసారి సందర్శించగలను'- అని రోమశుడు ధర్మరాజుతో చెప్పగా, అతడు రోమశుడితో ఇట్లా వచించాడు.

ఉ. 'నన్ను దలంచి తీర్థగమనం బొనరింపఁగఁ బంచె నట్టె వి

ద్వన్నుత! దేవవల్లభుఁడు; దానఁ గృతార్థుఁడ నైతి; దానిపై

నిన్ను సహాయుఁగాఁ బడసి నెమ్మి నశేషవిశేషతీర్థముల్

పన్నుగఁ జూడఁ గాంచి కడుభవ్యుఁడ నైతి మునీంద్ర! నీదయన్.

300

ప్రతిపదార్థం: విద్యన్+నుత!= విద్వాంసులచేత పొగడబడినవాడా! ఓ రోమశమహర్షీ! దేవ, వల్లభుఁడు= దేవేంద్రుడు; నన్నున్+తలంచి= నన్ను గురించి ఆలోచించి; తీర్థ, గమనంబు+బొనరింపఁగన్= తీర్థయాత్రలు చేయటానికై; పంచెన్+అట్టె= నియోగించాడంటే?; దానన్= దానిచే; కృత+అర్థుఁడన్+ఐతి= చరితార్థుడిని అయ్యాను; దానిపైన్= మఱియును; ముని+ఇంద్ర!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా!; నిన్ను= నీవంటి (మహామహాపుడిని); సహాయున్+కాన్= తోడ్పడేవాడినిగా; పడసి= పొంది; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; అశేష, విశేష, తీర్థముల్= అన్ని గొప్ప పుణ్యక్షేత్రాలను; పన్నుగన్= ఒప్పేటట్లుగా; చూడన్+కాంచి= సందర్శించగలిగి; నీ దయన్= నీ అనుగ్రహంవలన; కడున్= మిక్కిలి; భవ్యుఁడన్= పవిత్రుడిని; ఐతిన్= కాగలిగాను.

తాత్పర్యం: 'విద్వాంసులచేత పొగడబడిన ఓ రోమశమహర్షి! మునులలో శ్రేష్ఠుడవైనవాడా! దేవేంద్రుడంతటివాడు. నన్నగురించి ఆలోచించి నేను తీర్థయాత్రలు చేయాలని ఆదేశించటంచేత నా జన్మ ధన్యమైనదిగా భావిస్తున్నాను. మరి నీవంటి మహానుభావుడు సహయాత్రికుడై నాకు తోడుపడటం పేర్కొనతగిన పెద్ద విశేషంకదా! ఇక సమస్త పుణ్యక్షేత్రాలు పూనికతో సందర్శించి నీ దయవలన పవిత్రుడిని కాగలను.

ఆ. విజయుకుశలవార్త వేడుక నీచేత । వినినయంతకంటె విస్తరిల్లె;

హృదయసంప్రమోద మీ రెంట నా' కంచుఁ । దద్ద సంతసిల్లె ధర్మసుతుఁడు.

301

ప్రతిపదార్థం: నాకు; నీచేత; విజయు= విజయుడి (అర్జునుడి); కుశలవార్త= క్షేమ సమాచారం; వేడుక= ఆసక్తితో; వినిన+అంతకంటె= విన్నదానికి మించి; ఈ రెంటన్= ఈ రెండింటివలన (అర్జునుడి కుశలవార్త, తీర్థయాత్రలు చేయవలసినదనెడి ఇంద్రుడి ఆదేశం - అనే ఈ రెండింటిచేత); హృదయ సంప్రమోదము= ఎదలో ఆనందం; విస్తరిల్లెన్= అతిశయించినది; అంచున్= అనుచు; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; తద్ద= ఎంతయు, సంతసిల్లెన్= సంతోషించాడు.

తాత్పర్యం: మీ ద్వారా అర్జునుడి కుశలవార్త వినినందువలన కలిగిన ఆనందం తీర్థయాత్రలు చేయవలసినదనెడి దేవేంద్రుడి ఆదేశంవలన అతిశయించిందని- ధర్మరాజు తన సంతోషాతిరేకాన్ని రోమశమహర్షికి వెల్లడించాడు.

వ. 'మునీంద్రా! యేను ధౌమ్యుల నారద ధౌమ్యుల వచనంబులం దీర్థగమనోన్ముఖుండనై యున్నవాఁడ; నిప్పుడు భవన్నిదేశంబునం దీర్థసేవ సేసి కృతార్థుండ నగుదు' నని కృతనిశ్చయంధై భిక్షాభుజు లయిన బ్రాహ్మణులను యతులను రోమశువచనంబున నివర్తించి, ధౌమ్యపురస్కృత కతిపయ బ్రాహ్మణులతో ననుజులుం డానుగు గృష్ణాసహితుం డయి కామ్యకవనంబున మూఁడుదినంబులు వసియించి మార్గశీర్ష మాసావసానంబునం దీర్థసేవార్థంబు గృతప్రస్థానుం డయిన యుధిష్ఠిరునకు బ్రాహ్మణు లిట్లనిరి.

302

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడా! ఓ రోమశమహర్షి! ఏను= నేను; తొల్లియు= ఇంతకు మునుపు కూడ; నారద, ధౌమ్యుల, వచనంబులన్= నారదుడు ధౌమ్యుడు చెప్పిన మాటలవలన; తీర్థ, గమన+ఉన్ముఖుండను+ఐ= పుణ్యక్షేత్రాలకు వెళ్ళవలెననే ఉత్సాహంతో; ఉన్నవాడన్= ఉన్నాను; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; భవత్+నిదేశంబునన్= నీ ఆదేశంవలన; తీర్థ, సేవ+చేసి= తీర్థాలను సందర్శించి; కృత+అర్థుండను+అగుదున్= ధన్యుడను కాగలను; అని= అని చెప్పి; కృత నిశ్చయండు+ఐ= చేయబడిన నిర్ణయం కలవాడై; భిక్షా, భుజులు+అయిన= భిక్షాటనంవలన లభించే ఆహారం తినేవారయిన; బ్రాహ్మణులను; యతులను= సన్న్యాసులను; రోమశు వచనంబునన్= రోమశుడి మాట చొప్పున; నివర్తించి= వెనుకకు వెళ్ళేటట్లు చెప్పి (నిలువుండని పలికి); ధౌమ్య, పురస్కృత, కతిపయ, బ్రాహ్మణులతోన్= ధౌమ్యుడు మున్నగు కొంతమంది బ్రాహ్మణులతో; అనుజులున్+తానును= తమ్ములును, తానును; కృష్ణా, సహితుండు+అయి= ద్రౌపదీ సమేతుడై; కామ్యక, వనంబునన్= కామ్యకమనే అరణ్యంలో; మూఁడు దినంబులు= మూడునాళ్ళు; వసియించి= ఉండి; మార్గ, శీర్ష, మాస+అవసానంబునన్= మార్గశీర్ష అనే నెల చివరి సమయంలో; తీర్థసేవా+అర్థంబు= పుణ్యక్షేత్రాలను సేవించటంకొరకు; కృత, ప్రస్థానుండు+అయిన= చేసిన ప్రయాణం కలవాడైన, అంటే పయనానికి బయలుదేరిన వాడయిన; యుధిష్ఠిరునకున్; బ్రాహ్మణులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: 'మునిశ్రేష్ఠుడవైన ఓ రోమశా! నేను ఇంతకుమునుపే నారదుడు ధౌమ్యుడు చెప్పినమాటలవలన తీర్థయాత్రలు చేయటానికై ఉప్పొళ్ళారాను. ఇంతలో ఇప్పుడు నీ ప్రోత్సాహం లభించింది. ఇక పుణ్యక్షేత్రాలు

దర్శించి ధన్యుడనవుతాను' అని నిశ్చయించి, భిక్షాటనం చేసి ఆహారం స్వీకరించే విప్రులను, సన్న్యాసులను రోమశుడి ఆదేశం చొప్పున వెనుకకు మరలించి, ధౌమ్యుడు మున్నగు కొద్దిమంది బ్రాహ్మణులతోపాటు, ద్రౌపదితో, తమ్ములతో పుణ్యతీర్థసేవలకై కామ్యకవనంలో మూడుదినాలు ఉండి, మార్గశీర్షమాసంచివర తీర్థయాత్రలకు బయలుదేరిన ధర్మరాజుతో బ్రాహ్మణులు ఈ విధంగా పలికారు.

**ఉ. 'నీ యనుజుల్ ధనుర్ధరు లనింద్యచరిత్రులు దీర్ఘతీర్క్షణకౌ
క్షేయకపాణు లత్యమలకీర్తులు గావగ రోమశుండు తే
జోయుతుఁ డెల్లతీర్థములుఁ జూపగఁగ దీర్ఘము లాడువేడ్కల
క్షీయుత! యిప్పు ని న్ననుగమింపగఁగ గంటిమి పుణ్యసంపదన్.**

303

ప్రతిపదార్థం: లక్ష్మీయుత! = సంపదతో కూడుకొన్నవాడా!; నీ+అనుజుల్ = నీ తమ్ములు; ధనుస్+ధరులు = విల్లు ధరించేవారు (అంటే ఆయుధధారులైన వీరులు అనిఅర్థం); అనింద్య, చరిత్రులు = పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవారు; దీర్ఘ, తీర్క్షణ కౌక్షేయక, పాణులు = నిడివి, వాడి కల కత్తులు తాల్చినవారు; (కౌక్షేయకము = కుక్షి అంటే పొట్టకు ఉంచుకొనే కత్తి); అతి+అమల, కీర్తులు = మిక్కిలి నిర్మలమైన కీర్తి కలవారు; కావగన్ = కాపాడుతుండగా; తేజోయుతుఁడు = వర్చస్సుతో కూడినవాడు; రోమశుండు = రోమశమహర్షి; ఎల్ల, తీర్థములున్+చూపగన్ = తీర్థాలన్నింటిని దర్శింప చేస్తూఉండగా; పుణ్యసంపదన్ = మా పుణ్య పరిపాకం చేత; ఇప్పు = ఇప్పుడు; తీర్థములు+ఆడు, వేడ్కన్ = ఆయా పుణ్యతీర్థాలలో స్నానం చేసే కుతూహలం చేత; నిన్ను; అనుగమింపగన్+కంటిమి = అనుసరించగల్గితిమి (నీ వెంట తీర్థయాత్రలకు రాగలుగుతున్నాం.)

తాత్పర్యం: 'నీ తమ్ములు ధనుర్విద్యలో ఆరితేరినవీరులు. పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవారు. నిడివి, వాడిమి కల కత్తులు ధరించేవారు. నిర్మలమైన కీర్తి కలవారు. అటు వారు రక్షిస్తూ ఉండగా, తేజస్వీ అయిన రోమశుడు మార్గదర్శకుడయి సకల పుణ్యక్షేత్రాలను దర్శింపచేస్తూ ఉండగా నీవెంట రావటం పుణ్యసంపదవలన మాకు సమకూడిన అదృష్టం.

**వ. రాక్షసపిశాచశ్వాపదంబుల కారణంబున నడవులలో నేకతంబ యరిగి తీర్థసేవ చేయ మాయట్టివారికి
నశక్యంబు గావున మీతోడ వచ్చెద' మని బ్రాహ్మణులు ధర్మరాజుచేత ననుజ్ఞాతు లై రంత.**

304

ప్రతిపదార్థం: రాక్షస, పిశాచ, శ్వాపదంబుల, కారణంబునన్ = రాక్షసులు, పిశాచాలు, క్రూరజంతువులు తిరుగుతుండే కారణంగా; అడవులలోన్ = అరణ్యాలలో; ఏకతంబు+అ = ఒంటరిగా; అరిగి = వెళ్ళి; తీర్థ, సేవ, చేయన్ = పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించటం; మా+అట్టి వారికిన్ = మాబోటివారికి; అశక్యంబు = సాధ్యం కాదు; కావున = కాబట్టి; మీతోడ, వచ్చెదము+అని = మీతోపాటుగా మేమూ వస్తామని; బ్రాహ్మణులు; ధర్మరాజుచేతన్; అనుజ్ఞాతులు+ఐరి = అనుమతిని పొందారు; అంతన్ = అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: రాక్షసులు, పిశాచాలు, క్రూరజంతువులు సంచరిస్తూ ఉంటాయి కాబట్టి అడవులలో మావంటివారు ఒంటరిగా తీర్థయాత్రలు చేయటం సాధ్యం కాదు. కాబట్టి మేము మీతోపాటు వస్తాం'- అని విప్రులు అర్థించగా ధర్మరాజు సమ్మతించాడు. అప్పుడు.

**క. పారాశర్యుఁడు బర్హత | నారదులును బాండురాజనందనుల గుణో
దారుల ననఘులఁ దీర్ఘ | ప్రారంభులఁ గానవచ్చి పరమస్త్రీతిన్.**

305

ప్రతిపదార్థం: పారాశర్యుఁడన్= పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడున్నా; పర్వత, నారదులును; గుణ+ఉదారులన్= మంచిగుణాలచేత గాంభీర్యం పెంచుకొన్నవారిని; అనఘులన్= పాప రహితులైన పవిత్రులను; తీర్థ, ప్రారంభులన్= తీర్థయాత్రలకు ఉపక్రమించినవారిని; పాండురాజ, నందనులన్= పాండవులను; పరమప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; కానవచ్చి= చూడటానికి వచ్చి.

తాత్పర్యం: పరాశరమహర్షిపుత్రుడైన వేదవ్యాసుడు, పర్వత నారదులు మంచిగుణాలచేత గొప్పవారుగా పేరుకెక్కిన వారు, పవిత్రులు, తీర్థయాత్రలకు వెళ్ళటం ప్రారంభించినవారు అయిన పాండవులను మిక్కిలి సంతోషంతో చూడవచ్చి.

క. వారలచే బూజుతులై । భూరి తపోధనులు లోకపూజ్యులు ధర్మ ప్రారంభనిత్యమతులకు । వారల కిట్లనిరి సత్యవచనులు గరుణన్.

306

ప్రతిపదార్థం: వారలచేన్= ఆ పాండవులచేత; పూజితులు+ఐ= అర్పించబడినవారై; భూరి, తపన్+ధనులు= విస్తారమైన తపస్సు ధనంగా కలవారు; లోక పూజ్యులు= లోకాలచేత పూజించబడేవారు; సత్య వచనులు= నిజం మాటాడేవారు; కరుణన్= దయతో; ధర్మ ప్రారంభ, నిత్య, మతులకున్= ధర్మంతోకూడిన యత్నాన్నే నిత్యం ఆలోచించేవారికి; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: విస్తారమైన తపస్సే ధనంగా కలవారు, లోకాలచేత పూజించబడేవారు, సత్యసంధులు అయిన ఆ మహర్షులు, ధర్మం ఆచరించటంలోనే నిత్యమగు ఆలోచన కలవారైన ఆ పాండవులచేత అర్పించబడినవారై దయతో వారలకు ఈ విధంగా చెప్పారు.

వ. 'శాలీరనియమంబులు మానుష వ్రతంబు లనంబడు; మనోబుద్ధి శౌచంబులు దేవవ్రతంబు లనంబడు; నట్టి సౌమ్యవ్రత విశేషంబులు సలుపుచు ఋజుమార్గులరై తీర్థంబులు సేవించునది; తీర్థాభిగమనంబున మహాభిష నాభాగ భరత భగీరథ ముచుకుండ మాంధాత్య సగర సార్వభౌమాష్టక రోమపాదుల యట్ల శత్రుజయంబును సర్వలోకసుఖంబులు వడయుడు' రని చెప్పి మునివరులు మువ్వు రలిగి; రంత నజాతశత్రుండు రోమశున కిట్లనియె.

307

ప్రతిపదార్థం: శాలీర, నియమంబులు= దేహానికి సంబంధించిన కట్టుబాట్లు (విధి నిషేధాలు); మానుష, వ్రతంబులు= మనుజులకు సంబంధించిన నోములు; అనంబడున్= అని చెప్పబడతాయి; మనన్+బుద్ధి, శౌచంబులు= మనస్సుకు బుద్ధికి సంబంధించిన నిర్మలత్వం; దేవవ్రతంబులు= దివ్యత్వానికి సంబంధించిన నోములు; అనంబడున్= అని చెప్పబడతాయి; అట్టి= అటువంటి; సౌమ్య, వ్రత, విశేషంబులు= మంచి నోములను ఎన్నుకొని; సలుపుచు= జరుపుతూ; ఋజు, మార్గులరు+ఐ= ఏ లోపం లేని పవిత్రమైన దారిలో ప్రవర్తిస్తూ ఉన్నవారై; తీర్థంబులు= పుణ్యక్షేత్రాలు; సేవించునది= దర్శించేది; తీర్థ+ అభిగమనంబునన్= పుణ్యక్షేత్రాలకు యాత్రచేయటంవల్ల వెళ్ళి; మహాభిష, నాభాగ, భరత, భగీరథ, ముచుకుండ, మాంధాత్య, సగర, సార్వభౌమ+అష్టక, రోమ పాదుల+అట్ల= మహాభిషుడు, నాభాగుడు, భరతుడు, భగీరథుడు, ముచుకుండుడు, మాంధాత, సగరుడు, సార్వభౌముడు, అష్టకుడు, రోమపాదుడు అనే పదిమంది సార్వభౌములవలె; శత్రు, జయంబును= విరోధులపై విజయాన్ని; (అరిషడ్వర్గాలను జయించటమున్నూ); సర్వలోక, సుఖంబులు= సమస్తలోకాలలోని సుఖాలను; పడయుదురు= పొందగలరు; అని= అంటూ; చెప్పి= పలికి; మునివరులు= మునిశ్రేష్టులు; మువ్వురు= ముగ్గురు (పర్వత, నారద, వ్యాసులు); అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; రోమశునకు= రోమశమహర్షికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

**వ్యసను లధర్మవర్తనఁ బ్రవర్ణితు లయును నేము చూడ రా
క్షసులును దైత్యదానవులుఁ గ్రాగరె తొల్లి సహస్రసంఖ్యలన్.**

310

ప్రతిపదార్థం: వసుధన్= భూమిలో; అధర్మ, వర్తులు+అగు= అధర్మ ప్రవర్తన కలవారయిన; వారల= వారియొక్క; వర్తనము= అభివృద్ధి; ఎన్నడున్= ఎప్పటికిని; సమంజసము+అయి= తగినదై (మంచిదై); నిల్వనేరదు= స్థిరంగా ఉండదు; భృశంబుగ= తప్పకుండగా; నాశము+పొందు= నశిస్తుంది; దుర్మదవ్యసనులు= చెడుగర్వంతో చెడుపనులు చేసేవారు; అధర్మవర్తనన్= అధర్మంగా నడవటంచేత; ప్రవర్ణితులు+అయునున్= అభివృద్ధి చెందినప్పటికిని; ఏము, చూడన్= మేం చూస్తుండగానే; రాక్షసులును, దైత్య, దానవులున్= పలు తెగలకు చెందినరాక్షసులును; తొల్లి= పూర్వం; సహస్ర సంఖ్యలన్= వేలకొలదిగా; గ్రాగరె= నశించలేదా.

తాత్పర్యం: 'భూమిపై అధర్మప్రవర్తన కలవారి అభివృద్ధి స్థిరంగా ఎంతోకాలం నిలువనేరదు. తప్పకుండా నాశమై పోతుంది. ఇక, మా కన్నులముందే ఎందరో రాక్షసులు చెడుగర్వంతో చెలరేగి దుర్మార్గులై ప్రవర్తించి అభివృద్ధి చెందినవారు వేలకువేలు నశించిపోలేదా?'

**క. దేవతలు ధర్మవర్తులు । గావున నభివృద్ధిఁ బొంది ఘన మగు నిత్య
శ్రీవిభవాన్వితు లయి ధర । గీవల్లభ! యున్నవారు నిరుపమశక్తిన్.**

311

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, వల్లభ!= భూమికి పతి అయిన ఓ ధర్మరాజా!; దేవతలు= స్వర్గలోకవాసులు; ధర్మవర్తులు= ధర్మాన్ని పాటించే ప్రవర్తన కలవారు; కావునన్= కాబట్టి; అభివృద్ధిన్= అభ్యుదయాన్ని; పొంది= సంపాదించి; ఘనము+అగు= గొప్పదైన; నిత్య, శ్రీ, విభవ+అన్వితులు+అయి= నిత్యకల్యాణశోభతో కూడినవారయి; నిరుపమ, శక్తిన్= సాటిలేని బలంతో; ఉన్నవారు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! దేవతలు ధర్మప్రవర్తన కలవారు కావున అభివృద్ధి పొంది నిత్యకల్యాణశోభతో, సాటిలేని బలంతో విలసిల్లుతున్నారు.

**క. ధర్మసుత! ధార్తరాష్ట్రుల । ధార్మికులై పెఱిగె రేనిఁ దడయక విధి చే
నిర్మూలితు లగుదురు దు । ష్కర్మంబున ననురు లట్ల కడు నస్థిరులై.**

312

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుత!= ఓ ధర్మపుత్రా!; ధార్తరాష్ట్రులు= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; అధార్మికులు+ఐ= అధర్మ ప్రవర్తన కలవారై; పెఱిగెరి+ఏనిన్= అభివృద్ధి చెందినప్పటికిని; దుష్కర్మంబునన్= చెడుపనులవలన; అనురులు+అట్ల= రాక్షసులవలె; కడున్= మిక్కిలి; అస్థిరులు+ఐ= నిలకడ లేనివారై; విధిచే= బ్రహ్మదేవుడిచేత; తడయక= ఆలస్యం కాకుండ; నిర్మూలితులు+ అగుదురు= నాశనం చేయబడినవారు అవుతారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మపుత్రా! ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు అధర్మప్రవర్తనచేత నేడు పెంపు పొందినప్పటికీ, వారు చేసే చెడ్డ పనుల ఫలితంగా రాక్షసులవలె అనతికాలంలో విధిచే నాశనం కావించబడతారు సుమా!

**వ. అది యెట్లనిన నధర్మవర్తులయందు దర్పంబు పుట్టు; దర్పంబువలన మానంబు పుట్టు; మానంబువలనఁ
గ్రోధంబు పుట్టు; గ్రోధంబు వలనంజేసి లజ్జయు వృత్తంబునుం జెడు; నష్టలజ్జావృత్తులయినవారి
నుపశమంబును లక్ష్మీయు విడుచు.**

313

ప్రతిపదార్థం: అది= అది, అంటే అధర్మపరులపతనం; ఎట్లు+అనినన్= ఏ విధంగా జరుగుతుంది అనే ప్రశ్న వేస్తే; అధర్మవర్తుల+అందున్= అధర్మంగా నడిచేవారిలో; దర్పంబు+పుట్టున్= గర్వం ఉదయిస్తుంది; దర్పంబు వలనన్= గర్వంవలన; మానంబు= మమకారం, స్వాభిమానం; పుట్టున్= ఏర్పడుతుంది; మానంబువలనన్= స్వాభిమానంవలన; క్రోధంబు+పుట్టున్= కోపం ఏర్పడుతుంది; క్రోధంబు వలనన్+చేసి= కోపంచేత; లజ్జయు= సిగ్గును; వృత్తంబున్= ప్రవర్తనమున్నూ; చెడున్= చెడిపోతాయి; నష్ట, లజ్జ, వృత్తులు+అయినవారిన్= పోయిన సిగ్గు, నడవడిక కలవారయినవారిని; ఉపశమంబును= నిగ్రహమున్నూ; లక్ష్మీయు= శోభయు (సంపదయు)న్నూ; విడుచున్= విడిచిపెట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: అధర్మపరులపతనం ఏవిధంగా దాపురిస్తుంది? అని ప్రశ్నవేస్తే సమాధానం ఇది: అధర్మ ప్రవర్తన కలవారిలో గర్వం ఉద్భవిస్తుంది. గర్వంవలన స్వాభిమానం ఏర్పడుతుంది. స్వాభిమానంవలన కోపం ఉదయిస్తుంది. కోపంవలన సిగ్గుపోతుంది, నడవడిక చెడుతుంది. సిగ్గున్నూ, సత్ప్రవర్తనమున్నూ లేనివారిని నిగ్రహం, శోభ (సంపద) విడిచిపెడతాయి.

క. మీ రమరసద్మశులరు ధ । ధారంభవిశిష్టమతుల రగుటను సుచిర

శ్రీరమ్ము లగుదు రాజి; జి । తారాతుల రగుదు రుద్ధతాహవములలోన్.

314

ప్రతిపదార్థం: మీరు+అమర, సద్మశులరు= మీరు దేవతలతో సమానులు; ధర్మ+ఆరంభ, విశిష్ట, మతులరు= ధర్మమార్గంలో పురుషకారం నెరవేరినానికి ప్రత్యేకమైన ఆలోచన కలవారు; అగుటను= అవటంచేత; ఆజిన్= యుద్ధంలో; సు, చిర, శ్రీ, రమ్ములు+అగుదురు= మిక్కిలి ప్రకాశమానమైన శోభచేత అందగించేవారు అవుతారు; ఉద్ధత+ఆహవములలోన్= ఘోరయుద్ధాలలో; జిత+అరాతులరు= జయించబడిన శత్రువులు కలవారు అంటే శత్రువులను జయించినవారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: మీరు దేవతలతో సమానులు. ధర్మం కల పనులలో మాత్రమే పురుషకారం నెరవేరినానికి ఇష్టపడేవారు. అందువల్ల యుద్ధంలో దేదీప్యమానమైన శోభతో విలసిల్లుతారు. ఘోరయుద్ధంలో శత్రువులను జయిస్తారు.

వ. ధర్మవర్తులైన దేవతలు ఋషులు నాశ్రయించుటం జేసి తీర్థంబులు పవిత్రంబులై సర్వకామప్రదంబులై వర్తిల్లు చుండు; దీర్ఘసేవను గ్రతువులను దానంబులను బ్రాహ్మణుల దీవనలను జనులు సర్వదుఃఖివిముక్తులయి శ్రేయఃప్రాప్తు లగుదు' రని చెప్పిన నమ్మునివరునివలన నొండు ధర్మస్థితులు వించుఁబాండవు లరిగి నైమిశంబు, నశ్వతీర్థంబును, గంగాఘోషంబును, గన్యాతీర్థంబును, గోమతియును, బాహుదయును, మహానదియును, దేవ యజనం బయిన వ్రయాగయు, గంగా యమునా సంగమంబును నాడి, యండు బ్రాహ్మణులకు గో హిరణ్య దానంబులుసేసి, వ్రయాగం గొన్ని దినంబు లుండి, వేద విదులయిన బ్రాహ్మణులవలన వేదార్థంబు లెఱుంగుచుఁ జని, యనేక పుణ్యనదీసముద్భవం బయిన గయపర్వతంబును, రామసరంబును, బ్రహ్మసరంబును, వైవస్వత తీర్థంబునుం జూచి, గయయందు నక్షయవటంబున నార్ద్రేయం బైన విధానంబునం జాతుర్వాస్యక్రతువులు సేసి, ఋషులవలనం బుణ్యకథలు వినుచున్న యవసరంబున శమరుండను మహాముని ధర్మరాజున కిట్లనియె.

315

ప్రతిపదార్థం: ధర్మవర్తు లైన, దేవతలు, ఋషులున్+ఆశ్రయించుటన్+చేసి= ధర్మంతో ప్రవర్తించే దేవతలున్నూ మునులున్నూ ఆరాధించటం (ఆశ్రయించటం) చేత; తీర్థంబులు= పుణ్యక్షేత్రాలు, తీర్థాలు; పవిత్రంబులు+ఐ= పావనాలై; సర్వ, కామ,

ప్రదంబులు+ఐ= కోరికలు అన్నింటిని ఒనగూర్చేవై; వర్తిల్లుచుండున్= విలసిల్లుతుంటాయి; తీర్థసేవను= పుణ్యక్షేత్రాలను, తీర్థాలను సేవించటంచేత; క్రతువులను= యజ్ఞాలను చేయటంచేత; దానంబులను= దానాలు చేయటంచేత; బ్రాహ్మణుల దీవనలను= విప్రుల ఆశీస్సులచేత; జనులు= ప్రజలు; సర్వ, దుఃఖ, విముక్తులు+ఐ= సకల పరితాపాలనుండి తొలగించబడినవారై; శ్రేయస్+ప్రాప్తులు= మేలును పొందేవారు; అగుదురు+అని, చెప్పినన్= అవుతారని చెప్పగా; ఆ+ముని, వరుని, వలనన్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడివలన; ఒండు= వేరు; ధర్మస్థితులు= ధర్మం గురించిన విషయాలు, వించున్= వింటూ; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; అరిగి= వెళ్ళి; నైమిశంబున్= నైమిశంలోను; అశ్వ తీర్థంబున్= అశ్వతీర్థంలోను; గంగా ఘోషంబును= గంగా ఘోషం అనే క్షేత్రంలోను; కన్యాతీర్థంబును= కన్యాతీర్థంలోను; గోమతియును= గోమతీనదిలోను; బాహుదయును= బాహుదా నదిలోను; మహానదియును= మహానదిలోను; దేవ, యజనంబు+అయిన= దేవతలు యజ్ఞంచేసిన చోటు అయిన; ప్రయాగయు= ప్రయాగలోను; గంగా, యమునా, సంగమంబును= గంగయు, యమునయు కలిసే స్థలంలోను; ఆడి= స్నానాలు చేసి; అందున్= అచట; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; గో, హిరణ్య, దానంబులు+చేసి= ఆవులను, బంగారాన్ని దానంచేసి; ప్రయాగన్= ప్రయాగలో; కొన్ని, దినంబులు+ఉండి= కొన్నాళ్ళు నివసించి; వేద, విదులు+అయిన= వేదాలను తెలిసినట్టి; బ్రాహ్మణుల వలనన్= విప్రులనుండి; వేద+అర్థంబులు= వేదాల భావాలను; ఎఱుంగుచున్= తెలిసికొంటూ; చని= వెళ్ళి; అనేక, పుణ్య, నదీ, సముద్భవంబు+అయిన= పెక్కు పుణ్యనదులు పుట్టిన చోటైన; గయ పర్వతంబును= గయుడి పేరుమీద వెలసిన కొండను; రామసరంబును= రామసరస్సును; బ్రహ్మ, సరంబును= బ్రహ్మసరస్సును; వైవస్వత, తీర్థంబును= వైవస్వతుడిపేరుపై వెలసిన తీర్థాన్ని; చూచి= సందర్శించి; గయ+అందున్= గయలో; అక్షయ, వటంబునన్= నశించని మర్రిచెట్టు దగ్గర; ఆర్ద్రేయంబు+ఐన, విధానంబునన్= ఋషులు నిర్దేశించిన పద్ధతిలో; చాతుర్మాస్య, క్రతువులు+చేసి= నాలుగు మాసాలు జరిగే యజ్ఞాలు చేసి; ఋషుల వలనన్= ఋషులనుండి; పుణ్యకథలు= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే ఆఖ్యానాలు; వినుచున్న+అవసరంబునన్= వింటున్న సమయంలో; శమతుండు= శమతుడు; అను, మహాముని= అనే గొప్పఋషి; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మాత్ములైన దేవతలూ, ఋషులూ ఆశ్రయించటంవలన పుణ్యక్షేత్రాలు పవిత్రాలై అన్ని కోరికలను ఈడేర్చే మహిమ కలవై ఉన్నాయి. తీర్థయాత్రలవలన, యజ్ఞాలవలన, విప్రుల ఆశీస్సులవలన, జనులు పరితాపాలు నశించి మేలు పొందుతారు - అని రోమశుడు ధర్మరాజుతో చెప్పాడు. పాండవులు ఆ మునివలన వేరు వేరు ధర్మ సూక్ష్మాలు తెలిసికొంటూ, పయనించి నైమిశం, అశ్వతీర్థం, గంగాఘోషం, కన్యాతీర్థం, గోమతి, బాహుద, మహానది, దేవతలు యజ్ఞం చేసిన ప్రయాగ, గంగాయమునాసంగమం- అనే తీర్థాలలో స్నానంచేసి, ప్రయాగలో కొన్నాళ్లు నివసించి, వేదవేత్తలయిన విప్రులవలన వేదాలలోని పరమార్థాలను తెలిసికొని, ప్రయణాలు చేసి, పెక్కు పుణ్యనదుల పుట్టినచోటైన గయపర్వతాన్ని, రామసరస్సునూ, బ్రహ్మసరస్సునూ, వైవస్వతతీర్థాన్ని, చూచి గయలో అక్షయవటంలో ఋషులు నిర్ణయించిన పద్ధతిలో నాలుగు నెలలు పట్టే యజ్ఞాలుచేసి, ఋషులవలన పుణ్యం ఇచ్చే కథలు వింటున్న సమయంలో శమతుడనే ఋషి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'సరవి నాధూతరజః ప్రియపుత్తుండు । గయుఁ డను రాజర్షి క్రతువు లిండు
 బ్రహ్మసరంబునఁ బరఁగంగ మును చేసి; । నాతని యజ్ఞంబులండు సకల
 జనభుక్తశేషాన్నశైలంబు లిరువది । యేనగు సంఖ్య దా నెఱుగఁ నయ్యెఁ
 దత్ప్యతక్రతుబహుదక్షిణాసంఖ్యయు । నుడు సకతా సంఖ్యయును నెఱుంగఁ

**ఆ. గాదు జనుల; కట్టి గయునామమున గయ । యనఁగఁ బుణ్యతీర్థ మయ్యె నిదియుఁ;
బత్సహితార్థ మిందుఁ బండప్రదానంబు । సేయఁ గనిన నిష్ఠసిద్ధి గలుగు’.**

316

ప్రతిపదార్థం: సరవిన్= వరుసగా; ఆధూతరజః+ప్రియ, పుత్రుండు= ఆధూతరజుడనే వాడియొక్క అనుగు కొడుకు; గయుఁడు+అను, రాజ+ముషి= గయుడనే రాజు (రాజున్నా బుషియున్నా ఐనవాడు); క్రతువులు= యజ్ఞాలు; ఇందు= ఇక్కడ; బ్రహ్మసరంబునన్= బ్రహ్మ సరస్సులో; పరఁగంగన్= బహునట్లుగా; మును= పూర్వం; చేసెన్= సలిపాడు; ఆతనిన్= గయుడి; యజ్ఞంబులందు= యజ్ఞాలలో; సకల, జన, భుక్త, శేష+అన్న, శైలంబులు= సర్వప్రజలచేత తినగా మిగిలిన అన్నమనే కొండలు; ఇరువది+ఏను+అగు, సంఖ్య= ఇరవైఅయిదు సంఖ్య; తాన్+ఎఱుఁగన్+అయ్యెన్= తనకు తెలిసినట్టిదయినవి; తద్+కృత, క్రతు, బహుదక్షిణా సంఖ్యయున్= ఆతడు చేసిన యజ్ఞాలలో ఇయ్యబడిన పెక్కు దక్షిణల మొత్తం; ఉడు, సికతా, సంఖ్యయును= నక్షత్రాలయొక్క, ఇసుక రేణువులయొక్క మొత్తమును; జనులకు= ప్రజలకు; ఎఱుఁగన్+కాదు= తెలియటం శక్యంకాదు; అట్టి= అటువంటి; గయు, నామమునన్= గయుడి పేరుమీద; గయ+అనఁగన్= గయ అనబడేటట్లుగా; పుణ్య, తీర్థము+అయ్యెన్= పుణ్యతీర్థం అయింది; ఇదియున్= ఈ గయాక్షేత్రం; పితృ, హిత+అర్థము= పితృదేవతల ప్రీతికొరకు; ఇందున్= ఇచట; పిండప్రదానంబు= పిండాలను దానంచేయటం; చేయన్+కనినన్= చేయగలిగితే; ఇష్ట, సిద్ధి+కలుగున్= కోరిన కోరికలు నెరవేరుతాయి.

తాత్పర్యం: ‘ఆధూతరజుడి అనుగుకొడుకు గయుడనే రాజు ఇచట బ్రహ్మసరస్సులో పూర్వం చేసిన యజ్ఞాలలో ప్రజలు తినగా శేషించిన (మిగిలిన) అన్నం ఇరువదిఅయిదు కొండలుగా గుట్టపడింది. ఆ యజ్ఞాలలో గయుడు ఇచ్చిన దక్షిణలసంఖ్యను, నక్షత్రాలసంఖ్యను, ఇసుకరేణువులసంఖ్యను జనులెవ్వరూ తెలిసికొనజాలరు. ఆ గయుడి పేరుమీద విలసిల్లింది ఈ గయాక్షేత్రం. గయాక్షేత్రం పితృదేవతలకు మిక్కిలి ప్రీతిపాత్రమయింది. ఇచట పిండప్రదానం చేసినవారికి కోరినకోరికలు ఈడేరుతాయి.’

విశేషం: ‘సరవి నాధూతరజఃప్రియపుత్రుండు’ అనేదానికి సంస్కృతములం “శమరోఽకథయ ద్రాజ న్నాధూర్తరజసం” (భండార్కరుప్రతి). దీనికి పెక్కు పాఠాంతరాలు ఉన్నాయి. “శమరోఽకథయ ద్రాజ న్నామూర్తరయసం గయం” (3-93-16). తెలుగులో “అనఘం డమూర్తరయఃప్రియ పుత్రుండు” అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. ఇక్కడ ‘ఆధూత రజఃప్రియపుత్రుండు’ అనే పాఠం గ్రహించబడింది. ఆమూర్త రజన్+ప్రియ, పుత్రుండు అనేటప్పుడు గయుడి తండ్రిపేరు ఆ మూర్తర జుఁడు=రజోగుణం మూర్తిభవించినవాడు అనేఅర్థం సుసంగతం.

**వ. అని చెప్పిన శమరువలన గయామాహాత్మ్యంబు విని యగస్త్యాశ్రమంబున కలిగి; రంత ధర్మరాజు రోమశున
కిట్లనియె.**

317

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పిన= అంటూ చెప్పగా; శమరువలన= శమరుడు అనే మునినుండి; గయా, మాహాత్మ్యంబు= గయాక్షేత్రంయొక్క మహిమ; విని= ఆలకించి; అగస్త్య+ఆశ్రమంబునకు= అగస్త్య మహాముని ఆశ్రమానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంత= అంతట; ధర్మరాజు= ధర్మపుత్రుడు; రోమశునకు= రోమశుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: శమరుడనే మహర్షి గయామాహాత్మ్యాన్ని ధర్మరాజుకు వినిపించాడు. పిమ్మట వారందరు అగస్త్యాశ్రమానికి వెళ్ళారు. అచట ధర్మరాజు రోమశుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

మధ్యాక్కర.

'వాతాపి యనువాని నెట్లు సంపె సద్వ్యంధ్యుఁ డగస్త్వి?

డాతతతేజో ౨ భికుండు నా విందు నమ్మునినాథుఁ

బ్రీతిని దచ్చరితంబు వినఁగ నభీష్ట మిం' దనిన

నాతని కిట్లని చెప్పి రోమశుం డమ్ముని పేర్తి.

318

ప్రతిపదార్థం: వాతాపి+అనువానిన్= వాతాపి అనే వాడిని; సత్+వంధ్యుఁడు= మంచివారిచేత నమస్కరించ దగినవాడు, అగస్త్విఁడు; ఎట్లు+చంపెన్= ఏవిధంగా సహించాడు; ఆ+ముని, నాథున్= మునులకు అధిపతి అయిన ఆ అగస్త్విడిని గురించి; ఆతత, తేజస్+అధికుండు, నాన్= విస్తారమైన వర్చస్సుచేత గొప్పవాడు అనగా; విందున్= వింటూ ఉంటాను; ఇందున్= ఇచట; బ్రీతిని= అనురాగంతో; తత్+చరితంబు= ఆతని చరిత్ర; వినఁగన్= వినాలనే; అభీష్టము= కోరిక; అనినన్= అని అనగా; ఆతనికి (ధర్మరాజుకు); రోమశుండు= రోమశుడు; అన్+ముని= అనే ఋషి; పేర్మిన్= గౌరవంతో; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'అగస్త్వమహర్షి వాతాపిని ఏ విధంగా చంపాడు? అగస్త్వమహర్షి సజ్జనులచేత నమస్కరించతగినవాడనినీ, విస్తారమైన తేజస్సుతో వెలుగొందే మహానుభావుడనినీ విని ఉన్నాను. బ్రీతితో ఆ మునీంద్రుడి చరిత్ర ఇచట వినాలని ఉన్నది'- అని అన్న ధర్మరాజుతో రోమశమహర్షి గౌరవపురస్కరంగా ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

క. వీతభయుఁ డిల్వలుండును । వాతాపియు ననఁగఁ బరఁగు వరదైత్యులు వి ఖ్యాతబలులు వసియింతు ర । రాతిహారుల్ మణిమతీపురంబున నొప్పన్.

319

ప్రతిపదార్థం: వీతభయుఁడు= పోయిన భయం కలవాడు - అంటే నిర్భయుడు, భయంలేనివాడు; ఇల్వలుండును= ఇల్వలుడనే వాడును; వాతాపియున్; అనఁగన్+పరఁగు= అనే పేరులతో పిలువబడే; వరదైత్యులు= గొప్ప రాక్షసులు (వరాలు పొందిన రాక్షసులు); విఖ్యాత, బలులు= సుప్రసిద్ధమైన బలవంతులు; అరాతి హారుల్= శత్రువులను చంపేవారు; మణిమతీ పురంబునన్= మణిమతి అనే పట్టణంలో; ఒప్పన్= శోభాయమానంగా; వసియింతురు= నివసిస్తారు.

తాత్పర్యం: 'సుప్రసిద్ధ బలవంతులు, శత్రుసంహారులు, నిర్భయులు అయిన ఇల్వలుడు, వాతాపి అనే రాక్షసులు మణిమతీపురంలో వైభవోపేతంగా నివసిస్తూ ఉన్నారు.

వ. అం దగ్రజుం డయిన యిల్వలుం డొక్కబ్రాహ్మణు నతిభక్తి నర్పించి, 'నాకు సకలకామసిద్ధికరం బగు మంత్రం బుపదేశించు' మని ప్రార్థించి విఫలప్రార్థనుండై యరిగి తన తమ్ము గామరూపధరు వాతాపి నపుడు మేష రూపంబు సేసి వధియించి వాని మాంసం బమ్ముగా వండించి దాని నా విప్రునకుఁ గుడువం బెట్టించి. 320

ప్రతిపదార్థం: అండు= (ఇల్వల వాతాపులలో); అగ్రజుండు+అయిన= మొదట పుట్టిన అన్నగారయిన; ఇల్వలుండు= ఇల్వలుడు; ఒక్క బ్రాహ్మణున్= ఒకానొక విప్రుడిని; అతి భక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; అర్పించి= ఆరాధించి; నాకున్; సకల, కామసిద్ధికరంబు+అగు= సమస్తమైన కోరికలు ఫలించేటట్లు చేసే మంత్రంబు; ఉపదేశించుము= చెప్పుము; అని=

అంటూ; ప్రార్థించి= వేడి; విఫల ప్రార్థనండు+ఐ= నెరవేరని కోరిక కలవాడై; అరిగి= వెళ్ళి; తన, తమ్మున్= తన తమ్ముడిని; కామరూప ధర్మన్= ఇష్టమైన ఆకారం ధరించే మహిమ కలవాడిని; వాతాపిన్= వాతాపిని; అపుడు; మేషరూపంబు+చేసి= మేక ఆకారం కలవాడినిగా చేసి; వధియించి= చంపి; వాని, మాంసంబు= ఆతడి మాంసాన్ని; ఇమ్ముగాన్= బాగుగా; వండించి= పచనం చేయించి; దానిన్= ఆ వండిన మాంసాన్ని; ఆ+విప్రునకున్= ఆ బ్రాహ్మణుడికి; కుడువన్+పెట్టించి= తినటానికి పెట్టించి.

తాత్పర్యం: వారిలో అన్నగారు ఇల్వలుడు. అతడు ఒకనాడు ఒక విప్రుడిని భక్తితో పూజించి 'నాకు సమస్తమైన కోరికలు ఈడేరేటటువంటి మంత్రాన్ని ఉపదేశించండి' అని ప్రార్థించాడు. కాని ఆ విప్రుడు అటువంటి మంత్రోపదేశం చేయకపోవటంచేత మరలిపోయి, కామరూపుడైన తన తమ్ముడు వాతాపిని మేకగా మార్చి, ఆ మేక మాంసం వండించి ఆ బ్రాహ్మణుడికి విందుచేశాడు.

తే. విప్రుకడుపులో నున్న యవ్వీరు ననుజుఁ । బలిచె 'వాతాపి! ర' మ్ముని ప్రియముతోడ;

జీవితం దయి వాఁడు చెచ్చెరను విపు । కడుపు వ్రచ్చుచు వెలువడి క్రాచె విపు.

321

ప్రతిపదార్థం: విప్రు, కడుపు లోన్+ఉన్న= బ్రాహ్మణుడి పొట్టలో ఉన్న; ఆ+వీరున్+ఆ వీరుడిని; అనుజున్= తమ్ముడిని; వాతాపి= ఓ వాతాపి!; రమ్ము+అని= రావలసిందని; ప్రియముతోడన్= ప్రీతితోడ; పిలిచెన్= పిలిచాడు; వాఁడు= అతడు (ఆ వాతాపి); జీవితండు+అయి= బ్రతికినట్టివాడయి; చెచ్చెరను= శీఘ్రంగా; విపు కడుపు= బ్రాహ్మణుడి పొట్టను; వ్రచ్చుచున్= చీలుస్తూ; వెలువడి= బయటకువచ్చి; విపున్= బ్రాహ్మణుడిని; క్రాచెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రాహ్మణుడి పొట్టలో ఉండే ఆ వీరుడిని 'ఓ వాతాపి! రమ్ము' అని ఇల్వలుడు ప్రీతితో పిలిచాడు. ఆ వాతాపి బ్రతికి శీఘ్రంగా ఆ బ్రాహ్మణుడి పొట్ట చీలుస్తూ బయటికి వచ్చి, ఆ బ్రాహ్మణుని చంపాడు.

వ. అది మొదలుగా నిల్వలుండు దనకడకు నతిథులై వచ్చు విపుల నప్పాట నంతకుపురంబున కతిథులం జేయు చున్నంత; నట నగస్తుండు బ్రహ్మచర్యాశ్రమంబునం బెద్దకాలం బుగ్రతపంబు సేయుచు వనంబునఁ బరిభ్రమించు వాఁ డొక్క సల్లకీపల్లవంబున నధోముఖులై వ్రేలుచున్న తన పితరులం జూచి' యివ్వీధంబున మీ రున్న కారణం బేమి?' యని యడిగినఁ బతరు లిట్లనిరి.

322

ప్రతిపదార్థం: అది, మొదలుగాన్= బ్రాహ్మణుడి హత్య చేయటం మొదలుగా; ఇల్వలుండు; తన, కడకున్= తన దగ్గరికి; అతిథులు+ఐ, వచ్చు= అతిథులుగా వచ్చే; (తిథి చూచికొనకుండ ప్రయాణం చేసి భోజనంకొరకు పరగృహం చేరెడివాడు న+తిథి= తిథిలేనివాడు); విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; ఆ+పాటన్= ఆ రీతిగా; అంతకు, పురంబునకున్= యముడి నగరానికి; అతిథులన్+చేయుచున్నంతన్= అతిథులుగా పంపిస్తూఉండగా; అటన్= అక్కడ; అగస్త్యుండు= అగస్త్య మహాముని; బ్రహ్మచర్య+ఆశ్రమంబునన్= వివాహం చేసికొనకుండ (స్త్రీ సంపర్కం లేకుండ) జ్ఞాన సముపార్జనకై తపోనిష్ఠతో ఉండి; పెద్దకాలంబు= చాలాకాలం; ఉగ్ర, తపంబు+చేయుచున్= కఠినమైన తపస్సు సలుపుతూ; వనంబునన్= అడవిలో; పరిభ్రమించు వాఁడు= తిరుగాడేవాడు; ఒక్క= ఒక; సల్లకీ పల్లవంబునన్= అందుగుచెట్టుచిగురుకు; అధో, ముఖులు+ఐ= తలక్రిందుగా; వ్రేలుచున్న= వ్రేలాడుతున్న; తన, పితరులన్+చూచి= తన పితృదేవతలను చూచి; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; మీరు+ఉన్న, కారణంబు+ఏమి= మీరు ఉండటానికి కల హేతువు ఏమిటి?; అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; పితరులు= పితృదేవతలు; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అప్పటినుండి ఇల్వలుడు తనకడకు అతిథులుగా వచ్చే విప్రులను అదేవిధంగా యముడి పురానికి అతిథులుగా పంపుతుండేవాడు. అప్పుడు అచట బ్రహ్మచర్యదీక్షతో కఠోరతపస్సు చేస్తూ అడవిలో తిరుగుతుండే అగస్త్యమహాముని ఒకనాడు అందుగుచెట్టు చిగురుటాకుకు ఆధారంగా చేసికొని తలక్రిందులుగా వ్రేలాడుతున్న తన పితృదేవతలను చూచి 'ఈ విధంగా మీరు ఉండటానికి కారణం ఏమి?' టని వారిని ప్రశ్నించాడు. అంత పితరులు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పారు.

తే. 'అయ్య! యేము నీ పితరుల: మధికనిష్ఠ | బ్రహ్మచారివై నీవు తపంబు సేయు

చున్నవాడవు సంతతి నొల్ల: కదియ | కారణంబుగ మా కూర్మగతియు లేదు.

323

ప్రతిపదార్థం: అయ్య!= నాయనా! ఏము= మేము; నీ, పితరులము= నీ పితృదేవతలం; నీవు; సంతతిన్+ఒక్క= సంతానాన్ని ఇచ్చగించక; బ్రహ్మచారివి+ఐ= వివాహం చేసికొనక ఉన్న జిజ్ఞాసువువై; అధికనిష్ఠన్= ఎక్కువదీక్షతో; తపంబు= తపస్సు; చేయుచున్న వాడవు= చేస్తున్నవాడివి; అదియ= అదియే; కారణంబుగన్= హేతువుగా; మాకు+కూర్మగతియు; లేదు= మాకు ఉత్తమలోకాల ప్రాప్తి లేదు.

తాత్పర్యం: 'నాయనా! మేము నీ పితృదేవతలం. నీవు సంతానాన్ని ఒక్క గొప్ప నిష్ఠతో బ్రహ్మచర్యం పాటిస్తూ తపస్సు చేస్తున్నావు కదా! అదే కారణంచేత నీ పితరులమైన మాకు ఉత్తమగతులు లేకపోయాయి.

వ. ఇంకనైనను నీవు వివాహంబై సంతానంబు వడసిన మాకుఁ బుణ్యగతి వడయ నగు' ననిన 'నట్ల చేయుదు' నని యగస్త్యుండు తన తపశ్శక్తింజేసి పుత్రకాముండైన విదర్భరాజున కొక్కకూఁతుం బుట్టించిన నది లోపాముద్ర యను నామంబుతో జలంబులయందు నలినియుంబోలె వినీతునందు లక్ష్మీయుంబోలె నుద్యుక్తునందు విద్యయుం బోలెఁ బెరిగి యౌవనంబు దాల్చి రూపవతియై వయోరూపంబుల ననురూప లయిన కన్యకా శతంబుతో నొప్పుచున్నంత.

324

ప్రతిపదార్థం: ఇంకను+ఐనను= ఇకపైననా; నీవు; వివాహంబు+ఐ= పెండ్లి చేసికొని; సంతానంబు+వడసిన= సంతతిని కంటే; మాకున్= నీ పితరులమైన మాకు; పుణ్యగతి= పుణ్యలోకం; పడయన్+అగున్+అనినన్= పొందటానికి వీలవుతుందని అనగా; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదును+అని= చేస్తానని; అగస్త్యుండు= అగస్త్యుడు; తన, తపస్+శక్తిన్= తన తపస్సుయొక్క మహిమచేత; పుత్ర కాముండు+ఐన= పుత్ర సంతానం కోరుకొంటున్న; విదర్భ, రాజునకున్= విదర్భదేశాన్ని ఏలుతున్న ప్రభువుకు; ఒక్క, కూఁతున్+పుట్టించినన్= ఒక కూతురు పుట్టేటట్లు చేయగా; అది= ఆమె; లోపాముద్ర+అను, నామంబుతో= లోపాముద్ర అనేపేరుతో; జలంబుల+అందు= నీటిలో; నళినియున్+పోలె= తామరపుష్పం వలె; వినీతు+అందు= మంచి శీలం కలవాడిపట్ల; లక్ష్మీయున్+పోలెన్= ఐశ్వర్యం వలె; ఉద్యుక్తు+అందున్= ప్రయత్నం చేయటానికి ఉత్సాహించే వాడిపట్ల; విద్యయున్+పోలె= చదువు వలె; పెరిగి= అభ్యున్నతి చెంది; యౌవనంబు+తాల్చి= పడుచుదనంపేర్చి కలిగి; రూపవతి+ఐ= అందగత్తె అయి; వయస్+రూపంబులన్= వయస్సులోను, రూపంలోను; అనురూపలు+అయిన= ఈడు జోడు కుదిరిన; కన్యకాశతంబుతోన్= నూర్గురు పడుచు పిల్లలతో; ఒప్పుచు+ఉన్నంతన్= విలసిల్లుతుండగా.

తాత్పర్యం: ఇకనైన నీవు పెండ్లి చేసికొని సంతానాన్ని కంటే మాకు పుణ్యగతి లభిస్తుంది' - అని పితరులు చెప్పగా, అగస్త్యుడు అట్లాగే చేస్తానని చెప్పాడు. అటుపై సంతానాన్ని కోరుతున్న విదర్భరాజుకు అగస్త్యుడు తన తపస్సుయొక్క మహిమచేత ఒక కూతురును పుట్టించాడు. ఆమెపేరు లోపాముద్ర. ఆ రాజపుత్రిక నీటిలో పద్మంవలె, వినీతుడి

పట్ల లక్ష్మీవలె, పరిశ్రమ చేసేవాడిపట్ల విద్యవలె, దినదినాభివృద్ధి చెందింది. ఆమె యౌవనవతి అయి, ఈడు జోడు కుదిరిన నూర్గురుకన్యలు చెలికత్తెలుగా కొలుస్తుంటే మిక్కిలి శోభిల్లుతూ ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తరుణి నగస్త్వభయంబున । వరియింపగ నోడి రాజవరులు మనోజా

తురు లగుచుండిరి; తగియెడు । వరు రోయుచునుండె సుతకు వైదర్భుండున్.

325

ప్రతిపదార్థం: తరుణిన్= యౌవనవతి అయిన లోపాముద్రను; అగస్త్వ భయంబునన్= అగస్త్వడి పట్ల భీతితో; రాజవరులు= రాజశ్రేష్ఠులు అయిన పెండ్లి కొడుకులు; వరియింపగన్+ఓడి= పెండ్లాడటానికి ముందుకు రాలేక; మనన్+జ+ఆతురులు= మన్మథుడిచేత పీడించబడినవారు; అగుచుండిరి; వైదర్భుండున్= విదర్భరాజుకూడ; సుతకున్= కూతురికి; తగియెడు వరున్= సరిపోయే పెండ్లికొడుకును; రోయుచున్+ఉండెన్= వెదకుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: యౌవనవతి అయిన ఆ లోపాముద్రను అగస్త్వడి వలని భీతిచేత పెండ్లాడటానికి ముందుకు రాలేక రాకుమారులు మన్మథతాపంతో వెత చెందుతూ ఉండిపోయారు. విదర్భరాజు కూడ తన పుత్రికకు తగిన వరుడికై అన్వేషిస్తూ ఉన్నాడు.

వ. అంత నగస్త్వండు విదర్భరాజుపాలికి వచ్చి 'నాకు లోపాముద్ర నిచ్చునది' యనిన, విదర్భేశ్వరుండు తన తనూజ

నమ్ముని కీ నోపక మనంబున ననుతాపించి యక్కన్యకం జూచి యాత్మగతంబున.

326

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; అగస్త్వండు= అగస్త్వుడు; విదర్భరాజు పాలికిన్= విదర్భ నేలే ప్రభువు కడకు; వచ్చి; నాకు; లోపాముద్రను; ఇచ్చునది= ఇచ్చిపెండ్లి చేసేది; అనినన్= అని అడుగగా; విదర్భా+ఈశ్వరుండు= విదర్భదేశరాజు; తన, తనూజన్= తన కూతురిని; ఆ+మునికి= ఆ ఋషికి; ఈన్+ఓపక= ఇవ్వజాలక; మనంబునన్= మనస్సులో; అనుతాపించి= మిక్కిలి వ్యథచెంది; ఆ+కన్యకన్+చూచి; ఆత్మగతంబున= తనలో తాను.

తాత్పర్యం: పిమ్మట అగస్త్వుడు విదర్భరాజుదగ్గరకు వచ్చి లోపాముద్రను తనకిచ్చి పెండ్లి చేయుమని అడిగాడు. విదర్భేశ్వరుడు తనకూతురిని ఆ ఋషికి ఇచ్చి పెండ్లి చేయటానికి ఇష్టంలేక తన మనస్సులో మిక్కిలి పరితపించి తనలో తాను ఇట్లా అనుకొన్నాడు.

ఉ. 'నారలు గట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రవనంబులోఁ దపో

భారమునం గృశం డయిన బ్రాహ్మణుఁ డీ లలితాంగిఁ బెండ్లియై

నారలు గట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రవనంబులోఁ దపో

భారము దాల్చియుండు మని పంపక మిన్నక యుండ నేర్చునే?

327

ప్రతిపదార్థం: నారలు+కట్టి= నారతో చేసిన బట్టలు కట్టి; కూరలు+అశనంబుగన్= ఆకులు అలములు తిండిగా చేసికొని; ఉగ్రవనంబులోన్= భయంకరమైన అడవిలో; తపన్+భారమునన్= తపస్సు చేయటం అనే బరువు వలన; కృశండు+అయిన= చిక్కిపోయిన; బ్రాహ్మణుఁడు; ఈ, లలితాంగిన్= ఈ సుకుమారిని; పెండ్లి+బ= వివాహమై; ఉగ్ర వనంబులోన్= ఘోరమైన అడవిలో; నారలు+కట్టి= నారచీరలు ధరించి; కూరలు+అశనంబుగన్= ఆకులు అలములు తిని; తపన్+భారము= తపస్సు

విశేషం: వియ్యానికి, కయ్యానికి సరిసమానులుండాలని తెలుగు సామెత. మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలలో మానవ జీవితంలోని వెలుగు నీడలు పడుగుపేకగా అల్లబడి ఎన్నో రహస్యాలు పొందుపరచబడినాయి. రాకుమారి లోపాముద్ర తాను స్వయంగా అగస్త్యుడిని వరించటంలో ఆమె మనస్తత్వంలోని రహస్యం ఏమిటి? అది తల్లిదండ్రులకై ఆమె చేసిన త్యాగమా? మహర్షిపై ఆమెకు అంతరాంతరాలలో ఏర్పడిన గౌరవాభిమానమా? లేక ఆమె చిత్తవృత్తిలో రెండూ కలిసినవా? ఎన్నో ప్రశ్నలు ఉదయించవచ్చును. మానవుల మనస్సు మిక్కిలి గహనమైనది. చిత్ర విచిత్రమైనది. అగస్త్యుడు ఒక అసాధారణ వ్యక్తి. ఆతడిని వరించిన రాకుమారి లోపాముద్ర చిత్తప్రవృత్తికూడా మిక్కిలి లోతైనది. అగస్త్య లోపాముద్రల వైవాహికజీవితం, తదుపరి వారి జీవితచరిత్ర అనుశీలించదగినట్టివి. అందుండి అధ్యయనం చేయదగిన అంశాలు పెక్కు ఉన్నాయి. లోపాముద్ర మహాపత్నివ్రతాశిరోమణిఅయి అగస్త్యుడిని అనుసరించి ఆయన మన్ననకు పాత్రురాలైనట్టిది. అగస్త్యుడు ఆమెను లాలించి వరం కోరుకొమ్మన్నప్పుడు ఆమె మనఃకుహరాంతరాలలో ఎచ్చటనో దాగుకొని ఉండే భోగలాలసత్వం పైకి ఉబికింది. అప్పుడు మహామహిమోపేతుడైన ఆ మహర్షి ఆమెను అనుగ్రహించగలిగాడు.

అగస్త్యుడు లోపాముద్రను వివాహం బగుట (సం. 3-95-9)

వ. విధ్యుక్తంబుగా నకోమలి నగస్త్వనకు వివాహంబుఁ జేసిన, నగస్త్వండు లోపాముద్రం బలగ్రహించి, దాని దివ్యాంబరాభరణంబు లపనయించి వల్కలాజినధారిణిం జేసి, ధర్మచారిణిం దోడ్కొని చని గంగా ద్వారంబునం దపంబు సేయుచు నొక్కనాఁడు. 331

ప్రతిపదార్థం: విధి+ఉక్తంబుగా= నిర్దేశ సూత్రాలలో చెప్పబడినట్లుగా, అంటే శాస్త్రీయమైన పద్ధతిలో; ఆ+కోమలిన్= ఆ సుకుమారమైన దేహం కల లోపాముద్రను; అగస్త్వనకున్= అగస్త్యుడికి ఇచ్చి; వివాహంబున్+చేసినన్= పెండ్లి చేయగా; అగస్త్వండు; లోపాముద్రన్= లోపాముద్రను; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి; దాని= ఆమెయొక్క; దివ్య+అంబర+ఆభరణంబులు= మేల్తరాలయిన వస్త్రాలు, నగలు; అపనయించి= తీసివేయించి; వల్కల+అజిన, ధారిణిన్+చేసి= నారచీరలు జింకచర్మం కట్టుకొనే దానినిగా చేసి అంటే- నారచీరలు కట్టించి జింకచర్మంతో చేయబడిన అలంకారాలు పెట్టించి; ధర్మ చారిణిన్= ధర్మంలో తనకు సహజతురాలిని; తోడ్కొని= వెంట పెట్టుకొని; చని= వెళ్ళి; గంగా, ద్వారంబునన్= గంగ భూమిని ప్రవేశించే చోట అంటే హరిద్వారంలో; తపంబు+చేయుచున్= తపస్సు చేసికొంటూ; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు.

తాత్పర్యం: శాస్త్రాలలోని సూత్రాలలో నిర్దేశించబడిన పద్ధతిలో విదర్భరాజు తన కూతురు లోపాముద్రను అగస్త్యుడికి ఇచ్చి పెండ్లిచేశాడు. అంత, అగస్త్యుడు లోపాముద్రను ధర్మపత్నిగా స్వీకరించి, ఆమె ధరించిన గొప్ప ఆభరణాలు, వస్త్రాలు తీసివేయించి, ఆమెచేత నారచీరలు, జింకచర్మం ధరింపజేసి తనవెంట తీసికొని వెళ్ళి గంగాద్వారంలో తపస్సు చేసికొంటూ ఉండగా ఒకానొకదినం.

విశేషం: లోపాముద్ర లోతైన స్వభావం కలిగినది. వివాహం కాగానే భర్త తన మేనిమీది ఆభరణాలన్నింటిని తొలగింపచేశాడు. నారచీరలు కట్టబెట్టాడు. ఆమె కిమ్మనకుండ మగడిమాట పాటించింది. కాని, భర్త తనంతట తాను తనను కోరివచ్చినప్పుడు ఆభరణాలతో తనను అలంకరించి, తానూ అలంకరించుకొని భోగించుమని కోరింది. అప్పు డగస్త్యుడు ఆమె కోర్కెను మన్నించాడు.

**క. నీచతరనాభుఁ జపలవి । లోచనఁ బృథుజఘనచక్ర లోపాముద్రం
జూచి మునీంద్రుఁడు మన్మథ । గోచరుడై దానిఁ బ్రీతిఁ గూడఁగఁ దివిరెన్. 332**

ప్రతిపదార్థం: నీచతర, నాభిన్= మిక్కిలి లోతైన బొడ్డు కలదానిని; చపల విలోచనన్= చలిచే కన్నులు కలదానిని; పృథు, జఘన, చక్రన్= విస్తరించిన గుండ్రని మొలకట్టు కలదానిని; లోపాముద్రన్+చూచి; ముని+ఇంద్రుడు= మునులలో ఇంద్రుడి వంటి వాడైన; అగస్త్వుడు; మన్మథ గోచరుడు+ఐ= శృంగార భావానికి లోనైనవాడై; దానిన్= ఆమెను; ప్రీతిన్= ప్రിയమార; కూడగన్+తివిరెన్= సంభోగించటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: మునీంద్రుడైన అగస్త్వుడు లోతైన బొడ్డు గలదీ, చలిచే కన్నులు గలదీ, విస్తరించిన గుండ్రని మొలకట్టు గలదీ అయిన లోపాముద్రను చూచి, శృంగారభావానికి లోనై ఆమెను సంభోగించటానికి తలపెట్టాడు.

వ. అదియును మునివరు నభిప్రాయం బెఱింగి లజ్జించి ముకుళితకరాంబుజయై యిట్లనియె. 333

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆమెయు (ఆ లోపాముద్రయు); ముని, వరు+అభిప్రాయంబు= మునిశ్రేష్టుడి తలంపును; ఎఱింగి= తెలిసికొని; లజ్జించి= సిగ్గుపడి; ముకుళిత, కర+అంబుజ+ఐ= ముడిచిన చేతులు అనే పద్మాలు కలదై, అంటే నమస్కరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఆ లోపాముద్రకూడా అగస్త్వుడి అభిప్రాయాన్ని గుర్తించి సిగ్గుపడి ఆతడికి భక్తితో నమస్కరించి ఇట్లా పలికింది.

క. 'పతి పత్ని బ్రజార్థముగా । ధృతిఁ బడయుట యెందుఁ గల యదియ యైనను న న్నతి రుచిరాంబర భూషా । న్వితఁ జేసి మనఃప్రియంబు నిర్మింపు దయన్. 334

ప్రతిపదార్థం: పతి= భర్త; పత్నిన్= భార్యను; ధృతిన్= నిష్ఠతో; ప్రజా+అర్థముగా= సంతానం కొరకై; పడయుట= పొందటం; ఎందున్= ఎక్కడైనా; కల+అదియ+ఐనను= ఉన్నదే అయినప్పటికిని; నన్ను; అతి, రుచిర+అంబర, భూషా+అన్వితన్+చేసి= మిక్కిలి కాంతి గల వస్త్రాలతో, ఆభరణాలతో కూడిన దానిని చేసి; దయన్= కరుణతో; మనఃప్రియంబు (మనస్+ప్రియంబు)= మనస్సుకు ప్రీతిని; నిర్మింపు= కలగజేయుము.

తాత్పర్యం: 'భర్త భార్యను సంతానార్థమై పొందటం ఎక్కడైనా ప్రకృతి సహజమే. అయినను నన్ను శోభాయమానమైన ఆభరణాలతో, వస్త్రాలతో అలంకరించి కరుణతో నా మనస్సుకు ప్రీతిని చేకూర్చుము.

క. మునినాథ! నీవు ననులే । పనమాల్య విభూషణ ప్రసన్నుడవై నా కొనరింపు మపత్యోత్సా । దన మీ ఋతువాసరములు దప్పక యుండన్. 335

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= ఋషులలో అధినేతవైనవాడా!; నీవున్= నీవును; అనులేపన, మాల్య, విభూషణ, ప్రసన్నుడవు+ఐ= మైపూతలతో, పూలమాలలతో, ఆభరణాలతో అలంకృతుడవై దయచేసి; నాకు; ఈ, ఋతు వాసరములు= సంభోగం ఫలించే దినాలు; తప్పక+ఉండన్= గడిచిపోకుండా ఉండేటట్లు; అపత్య+ఉత్పాదనము= సంతానం కలిగించటం; ఒనరింపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: ఋషులలో నాయకుడైనవాడా! నీవుకూడ పరిమళంతో కూడిన మైపూతలతో, పూలదండలతో శోభాయమానమైన ఆభరణాలతో అలంకృతుడవై, నాపట్ల దయ కలిగినవాడివై సంభోగం ఫలించే ఈ దినాలు గడచిపోకుండా నాకు గర్భాధానం చేయుము.'

వ. అనిన 'నాకుఁ దపోధనంబ కాని యొండుధనంబు లేదు; నీ కోరినవిధం బెట్లు సేయనేర్తుఁ? దపంబునం జేసి సర్వంబునుం బడయ నగు నంటేని నేను తపోవ్యయంబు సేయ నోప' నని యగస్త్యుండు వసుభిక్షాల్లయై శ్రుతర్వుం డను రాజుపాలికిం బోయి వానిచేతం బూజతుం డయి 'యేను ధనార్థినై వచ్చితి నీ పోష్యజన పోషణంబునకు విఘాతంబు గాకుండ మిగులుధనంబు గలదేని నా కి' మ్మని యడిగిన నతం డాయ వ్యయంబులు సమంబు లగుటం జేసి మిగులు లేమి యెఱింగించిన, వాఁడును దానును బ్రద్ధశ్వుండను రాజు పాలికిం బోయిన నతండును నయ్యరువురం బరమభక్తిం బూజించి తదాగమన ప్రయోజనం బెఱింగి తన యందుల నాయవ్యయంబులు సమంబు లగుట యెఱింగించిన. 336

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని లోపాముద్ర చెప్పగా; నాకున్= నాకు; తపన్+ధనంబు+అ, కాని= తపస్సు అనే ధనం తప్ప; ఒండు, ధనంబు, లేదు= వేరే డబ్బు లేదు; నీ, కోరిన, విధంబు+ఎట్లు+చేయనేర్తున్= నీవు అడిగినట్లు ఏ విధంగా చేయగలను?; తపంబునన్+చేసి= తపస్సుచేత; సర్వంబునున్= సమస్తాన్ని; పడయన్+అగున్= పొందవచ్చును; అంటేని= అని అంటే; నేను= నేను; తపన్+వ్యయంబు= తపస్సును వ్యయించటం (ఖర్చు చేయటం); చేయన్+ఓపన్+అని= చేయజాలనని చెప్పి; అగస్త్యుండు; వసు, భిక్షా+అర్థి+ఐ= ధనాన్ని యాచించేవాడై; శ్రుతర్వుండు+అను= శ్రుతర్వుడనే పేరున్న; రాజు పాలికిన్= రాజు దగ్గరకు; పోయి= వెళ్ళి; వానిచేతన్= ఆతడిచేత; పూజతుండు+అయి= అర్పించబడినవాడై; ఏను= నేను; ధన+అర్థిని+ఐ= ధనాన్ని కోరుకొన్నవాడినై; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; నీ, పోష్య, జన, పోషణంబునకున్= నీవు పోషించవలసిన వారిని ప్రోచటానికి; విఘాతంబు, కాకుండన్= దెబ్బ తగులకుండ; మిగులు, ధనంబు= శేషద్రవ్యం; కలదేని= ఉంటే; నాకు+ఇమ్ము= నాకు ఇచ్చేది; అని=అంటూ; అడిగినన్= వేడగా; అతండు= అతడు; ఆయ, వ్యయంబులు= రాబడి, ఖర్చులు; సమంబులు= సమానాలు; అగుటన్+చేసి= అవటంచేత; మిగులు, లేమి=శేషించింది లేకుండటం; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; వాఁడును, తానును= ఆ శ్రుతర్వుడున్నా, అగస్త్యుడున్నా; బ్రద్ధశ్వుండు+అను= బ్రద్ధశ్వుడనే పేరుకల; రాజు పాలికిన్= రాజు దగ్గరికి; పోయినన్= వెళ్ళగా; అతండునున్= ఆ రాజుకూడ; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరిని; పరమ భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; పూజించి= అర్పించి; తద్+ఆగమన, ప్రయోజనంబు= వారు రావటానికి గల కారణం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; తనయందులన్= తనయొద్ద; ఆయ, వ్యయంబులు= రాబడి, ఖర్చులు; సమంబులు= సమానాలు; అగుట= అవటం; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా.

తాత్పర్యం: అని లోపాముద్ర చెప్పగా 'తపస్సు మాత్రమే నా దగ్గర ఉన్న ధనం. వేరే ధనం లేదుకదా! మరి నీవు కోరినవిధంగా నే నెట్లా చేయగలను? తపస్సువలన సమస్తాలు సమకూరుతాయి కదా! అని నీవు అనవచ్చును, కాని నాకు నీ తపశ్శక్తిని వ్యయం చేయటం ఇష్టం లేదు' అని చెప్పి అగస్త్యుడు ధనసంపాదనకొరకై శ్రుతర్వుడు అనే రాజు దగ్గరకు వెళ్ళాడు. శ్రుతర్వుడు అగస్త్యుడిని పూజించాడు. అగస్త్యుడు ఆ రాజును 'నీవు పోషించవలసినవారి పోషణకు భంగం కలగకుండ నాకు ధనం ఇమ్ము. నేను ధనార్థినై నీ దగ్గరకు వచ్చాను' అని చెప్పాడు. శ్రుతర్వుడు తన ఆయవ్యయాలు సమానాలనీ, తన వద్ద మిగులు ధనం లేదనీ బదులు చెప్పాడు. అంత శ్రుతర్వుడున్నా, అగస్త్యుడున్నా కలిసి బ్రద్ధశ్వుడు అనే మహారాజు దగ్గరికి వెళ్ళారు. ఆ రాజు కూడ వారిని మిక్కిలి భక్తితో పూజించి తన ఆదాయవ్యయాలు సమానాలని విన్నవించాడు.

విశేషం: అగస్త్యుడు ధనం నిమిత్తం వెళ్ళిన రాజు పేరు కొన్ని ప్రతుల్లో "శ్రుతపర్వుడు"- అని ఉన్నది.

**క. ఇరువురఁ దోడ్కొని తానును । నరిగెం ద్రసదస్యఁ డను జనాభిపుకడకుం
గర మర్థితోడ నందఱఁ । బురుకుత్సతనూజఁ డతఁడు పూజించి తగన్.**

337

ప్రతిపదార్థం: ఇరువురన్= ఇద్దరిని (అంటే శ్రుతర్వుడిని, బ్రహ్మశ్వుడిని); తోడ్కొని= వెంటపెట్టుకొని; తానును= అగస్త్యుడు కూడ; త్రసదస్యఁడు+అను= త్రసదస్యఁడు అనే పేరున్న; జన+అభిపు, కడకున్= ప్రజలకు అభిపతి అయిన రాజు దగ్గరకు; అరిగన్= వెళ్ళాడు; కరము= మిక్కిలి; అర్థితోడన్= ఇష్టంతో; అందఱన్= అందరినీ; అతఁడు= త్రసదస్యఁడు; పురుకుత్స తనూజఁడు= పురుకుత్సుడి కొడుకు; తగన్= సముచితంగా; పూజించి= అర్పించి.

తాత్పర్యం: అంత, అగస్త్యమహాముని శ్రుతర్వుడిని, బ్రహ్మశ్వుడిని తన వెంటపెట్టుకొని పురుకుత్సుడి మమారుడైన త్రసదస్యఁడు అనే రాజుదగ్గరకు వెళ్ళాడు. త్రసదస్యఁడు ఆ ముగ్గురిని పూజించి.

వ. వారల చెప్పినట్ల తన నిర్వాహంబు సెప్పి త్రసదస్యం డగస్తున కిట్లనియె.

338

తాత్పర్యం: ముందువారు చెప్పినట్లే తన ఆదాయవ్యయాలు కూడా సమానమని త్రసదస్యఁడు చెప్పి అగస్త్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

**క. 'ఇమ్మణిమతీపురంబునఁ । దమ్ముండును దాను నతిముదంబున నుండున్
నెమ్మిని నిల్వలుఁ డను వాఁ; । డిమ్మహి ధనవంతుఁ డతఁడ యెవ్వరికంటెన్.**

339

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మణిమతీ, పురంబునన్= మణిమతి అనే పేరుకల ఈ పట్టణంలో; ఇల్వలుండు+అనువాఁడు= ఇల్వలుడనే పేరుకలవాడు; నెమ్మినిన్= ఏ కొడువ లేకుండా; తమ్ముండును, తానున్= తమ్ముడు తానూ కలిసి; అతి, ముదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; ఉండున్= ఉంటాడు; ఈ+మహిన్= ఈ భూమిలో; అతఁడు+అ= అతడే; ఎవ్వరి కంటెను= ఎవరికంటే కూడ- అంటే అందరికంటే; ధనవంతుండు= సంపన్నుడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ మణిమతీ పట్టణంలో ఇల్వలుడనేవాడు తన తమ్ముడితో కలిసి ఉంటాడు. ఈ పురంలోనే కాక ఈ భూమండలంలో అందరికంటె ధనవంతుడు అతడే.

**వ. అతండు మన యభిమతంబు బీర్ష నోపు' నని రాజర్షులు మువ్వురు మహర్షిం దోడ్కొని యిల్వలు పాలికిం
జనిన నయ్యిల్వలుండును వారి నాతిధ్యవిధానంబుల నర్లించి, వాతాపి నెప్పటియట్ల సంస్కరించి
యగస్తునకు భోజనంబుగా సమర్పించిన.**

340

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఇల్వలుడు; మన+అభిమతంబు= మనకోరిక; తీర్పన్+బీపును+అని= ఈడేర్చగలడని; రాజర్షులు= రాజులైన ఋషులు; మువ్వురు= ముగ్గురును; మహర్షిన్+తోడ్కొని= గొప్ప ఋషి అయిన అగస్త్యుడిని వెంటపెట్టుకొని; ఇల్వలు, పాలికిన్= ఇల్వలుడి దగ్గరకు; చనినన్= వెళ్ళగా; ఆ+ఇల్వలుండును; వారిన్= వారిని (అగస్త్యుడిని, ముగ్గురు రాజులను); ఆతిధ్య విధానంబులన్= అతిథిసేవ చేసేపద్ధతిలో; పూజించి= అర్పించి; వాతాపిన్= వాతాపిని; ఎప్పటి+అట్లు+అ= లోగడ చేసినట్లే; సంస్కరించి= వంటచేసి (అంటే అతని మాంసాన్ని పచనంచేసి); అగస్తునకు; భోజనంబుగా= ఆహారంగా; సమర్పించినన్= వడ్డించగా.

తాత్పర్యం: ఆ ఇల్వలుడు మన కోరిక ఈడేర్చగలడు- అని రాజములు మువ్వరున్నా ఇల్వలుడి దగ్గరకు వెళ్ళారు. ఆ ఇల్వలుడు వారి నందరిని అతిథిసత్కారాలతో అర్పించి, వాతాపిమాంసాన్ని ఎప్పటిమాదిరిగా పచనం చేయించి, అగస్త్వడికి ఆహారంగా సమర్పించగా.

తే. దాని నెఱిగి యమ్మువ్వరు ధరణిపతులు । మునివరేణ్యున కప్పుడు మ్రొక్కి యనిల

'విప్రవరులకు భక్ష్యమై వీని తమ్ము । డుదరములనుండి విప్రుల నొగిన చంపు.

341

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎఱిగి= ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని; ఆ+మువ్వరు= ఆ ముగ్గురు; ధరణిపతులు= రాజులు; మునివరేణ్యునకు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్వడికి; అప్పుడు; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; అనిరి= చెప్పారు; విప్రవరులకున్= బ్రాహ్మణోత్తములకు; భక్ష్యము+ఐ= ఆహారమై; వీని తమ్ముడు= ఇల్వలుడి తమ్ముడు, వాతాపి; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; డుదరములన్+ఉండి= పొట్టలలో ఉండి; ఒగిన్+అ= ఒడుపుగా; చంపున్= చంపుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విషయం తెలిసిన ముగ్గురురాజులు అగస్త్వమహర్షికి నమస్కరించి ఇట్లా అన్నారు: ' ఈ ఇల్వలుడి తమ్ముడు వాతాపి బ్రాహ్మణులకు తాను ఆహారమై తమపరి వారి పొట్టలను చీల్చి వారిని చంపుతాడు సుమా!

చ. వలవడు వీని యింటఁ గుడువన్; మనకున్ ధన మిచ్చు నేని యి

మ్ములఁ గొనిపోద మిప్పు' డని మున్నెఱిఁగించిన నమ్మునీంధ్రుఁ డ

త్యలముఁడు వారి మాటకు భయంపడ కెంతయుఁ బ్రీతితోడ న

గ్లముగఁ జేసి భోజనము గంఠముదాక నకుంఠవీర్యుడై.

342

ప్రతిపదార్థం: మనకున్= మనకు; వీని+ఇంటన్= వీడి గృహంలో; కుడువన్+వలవడు= భుజించరాదు; ధనమున్= ధనాన్ని; ఇచ్చున్+ఏని= ఇస్తే; ఇమ్ములన్= ప్రీతితో; కొని పోదము= తీసికొని వెళ్ళదాము; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; అని= అంటూ; మున్ను= ముందుగా; ఎఱిగించినన్= తెలుపగా; ఆ+ముని+ఇంద్రుడు= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడయిన అగస్త్వడు; అతి+అలఘుఁడు= గొప్పవాడు (మిక్కిలి తేలిక కానివాడు); వారి, మాటకున్= ఆ రాజులమాటకు; భయంపడక= భీతితో వెనుకాడక; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రీతితోడన్= ప్రీయంతో; భోజనము= ఆహారాన్ని; కంఠము దాక= పీకెవరకు; అకుంఠ వీర్యుడు+ఐ= మొక్కవోని బలం కలవాడై; అగ్లముగన్= ఎక్కువగా; చేసెన్= చేశాడు (భోజనం చేశాడు).

తాత్పర్యం: మనం ఈ ఇల్వలుడి గృహంలో తిండి తినరాదు. ఇప్పుడు ధనమిస్తే ప్రీతితో పరిగ్రహించి వెళ్ళదాము' - అని ముగ్గురు రాజులు అగస్త్వడికి తెలిపారు. మిక్కిలి గొప్పవాడయిన ఆ మహర్షి వారి మాటలకు భీతి చెందలేదు, సరిగదా! మిక్కిలిప్రీతితో పీకెవరకు ఆ భోజనం తిని మొక్కవోని బలంతో శోభిల్లాడు.

ఆ. ఇల్వలుండు ననుజు నెప్పటి క్రియఁ బల్వ । నెఱిగి దాని నమ్మునీశ్వరుండు

గడుపుఁ దడవికొనుచుఁ గణ్ణనఁ ద్రేఁచిన । నసుర జీర్ణమయ్యె నాక్షణంబ.

343

ప్రతిపదార్థం: ఇల్వలుండు= ఇల్వలుడు; అనుజున్= తమ్ముడిని (వాతాపిని); ఎప్పటిక్రియన్= ఎప్పటియట్లు; పిల్వన్= పిలువగా; దానిన్+ఎఱిగి= ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని; ఆ+ముని+ఈశ్వరుండు= ఋషులలో ఈశ్వరుడివంటివాడైన ఆ అగస్త్వడు; కడుపున్= పొట్టను; తడవికొనుచున్= నిమురుకొంటూ; గణ్ణు+అనన్+త్రేఁచినన్= గగ్రు అనేశబ్దం కలిగేటట్లు త్రేనుపు తెప్పించుకొనగా; అసుర= రాక్షసుడు; ఆ, క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; జీర్ణము+అయ్యెన్= అరిగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఇల్వలుడు ఎప్పటివలె తన తమ్ముడిని పిలిచాడు. ఆ సంగతి గుర్తించిన అగస్త్యమునీశ్వరుడు పొట్ట నిమురుకొంటూ గగ్రున త్రేన్పాడు. ఆ క్షణంలోనే అగస్త్యమహర్షిపొట్టలో ఆ వాతాపిరాక్షసుడు జీర్ణమైపోయాడు.

విశేషం: ఒక రాక్షసుణ్ణి తిని, అలా పొట్ట నిమురుకొని, పూర్తిగా జీర్ణించుకొని, గగ్రున త్రేన్పిన అగస్త్యమహర్షి జీర్ణశక్తి అనుపమానం. అంతజీర్ణశక్తి తన బిడ్డకు ఉండాలని కాబోలు ఆంధ్రదేశంలో ప్రతితల్లి తన బిడ్డకు పాలు త్రాపి, గోరుముద్దలు తినిపించి, పొట్ట నిమురుతూ 'జీర్ణం-జీర్ణం-వాతాపిజీర్ణం' అని అంటుంది.

ఇ. ఇల్వలుండును మునివరుశక్తికి భయంపడి విషణ్ణుం డయ్యును బ్రసన్నుండ పోలెదన వంచన యేర్పడకుండం గృతప్రణాముండై దదాగమనప్రయోజనం బడిగిన వానికి నగస్త్వం డిట్లనియె. 344

ప్రతిపదార్థం: ఇల్వలుండును= ఇల్వలుడును; మునివరుశక్తికిన్= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యుడి మహిమకు; భయంపడి= వెరపుగొని; విషణ్ణుండు+అయ్యును= దుఃఖించిన వాడయినప్పటికీ; ప్రసన్నుండు+అ+పోలెన్= సంతసిస్తున్నవాడివలె; తనవంచన= తాను చేసినమోసం; ఏర్పడకుండన్= తెలియనట్లుగా; కృత, ప్రణాముండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; తద్+ఆగమన, ప్రయోజనంబు= ఆతడి రాకకు గల ప్రయోజనాన్ని గురించి; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; వానికిన్= ఆ ఇల్వలుడికి; అగస్త్వండు= అగస్త్యుడు; ఇల్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇల్వలుడు అగస్త్యమునివరేణ్యుడిమహిమకు భయపడి, విషాదంచెంది తాను ఖిన్నుడు అయినప్పటికీ, తన మోసం బయటపడకుండా, పైకి సంతోష తన్మయుడైనట్లు నటిస్తూ ఆ ఋషికి నమస్కరించి, ఆయన రాకకు గల కారణాన్ని తెల్పుమని వేడగా, అతడికి అగస్త్యమహర్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. 'ఈ రాజవరులతో నేను ధనార్థినై । వచ్చితి నీకు ద్రవ్యంబు గలుగు టెఱిగి' నావుడు 'నటులేని మీ కభిమత । మెంత యంతియ ధనమిత్తు' ననినక 'బదివేలు మొదవులు బదివేల గద్దియల్ । పసిడియు నిమ్మహీపతుల కిమ్ము యొక్కొక్కనికి మఱి యొక్కని కిచ్చిన । దానికి రెట్టి గోధనము నొక్క

ఆ. హేమమయరథంబు నిమ్ము నా' కనిన ని । ల్వలుండు దత్క్షణంబ తలఁచి యిచ్చె నయ్యగస్త్వచెప్పినంత ధనంబు ము । వ్వురు మహీపతులకుఁ గరము నెమ్మి. 345

ప్రతిపదార్థం: ఈ రాజ, వరులతోన్= రాజులలో శ్రేష్ఠులైన వీరితో; ఏను= నేను; ధన+అర్థిన్+ఐ= ధనాన్ని కోరేవాడినై; వచ్చితిన్= అరుదెంచాను; నీకు; ద్రవ్యంబు= ధనం; కలుగుట+ఎఱిగి= ఉండటం తెలిసి; నావుడున్= అని చెప్పగా; అటులు+ఏని= అట్లయితే; మీకు; అభిమతము= కోరిక; ఎంత= ఎంతయో; అంతియ, ధనము= అంతమేర ధనం; ఇత్తున్= ఇవ్వగలను; అనినన్= అని చెప్పగా; పదివేలు, మొదవులు= పదివేల ఆవులు; పదివేల, గద్దియల్, పసిడియున్= పదివేల బంగారునాణాల (గద్యాణాల)బంగారం; ఈ+మహీపతులకు= ఈ రాజులకు; ఇమ్ము+అ= ఇచ్చేది; ఒక్కొక్కనికిన్= ఒక్కొక్కరికి; మఱి= అదనంగా; ఒక్కనికి+ఇచ్చిన దానికి; రెట్టి= రెండింతలు; గోధనమున్= గోవులనే ధనాన్ని; ఒక్క= ఒక; హేమ, మయ రథంబున్= బంగారు తేరును; నాకు; ఇమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఇల్వలుండు; తద్, క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; తలఁచి= సంకల్పించి; ఆ+అగస్త్వ, చెప్పినంత, ధనంబు= ఆ అగస్త్యమహర్షి చెప్పినమేరకు ద్రవ్యాన్ని; మువ్వురు= ముగ్గురు; మహీపతులకున్= భూభర్తలైన రాజులకు; కరము= మిక్కిలి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ రాజన్యలతో నేను ధనార్థినై వచ్చాను. నీవు ధనాధ్యుడి వని విన్నాను' అని అగస్త్యమహర్షి చెప్పగా, 'మీరు ఎంతకోరుకొంటారో అంత ధనం ఇస్తాను' అని ఇల్వలుడు బదులు పలికాడు. అంత అగస్త్యుడు 'పదివేల ఆవులు, పదివేల గద్యాణాల బంగారం ఈ రాజులకు ఒక్కొక్కరికి ఇమ్ము. వారిలో ఒక్కొక్కరికి ఇచ్చిన మొత్తానికి రెండింతలు గోధనాన్ని, ఒక బంగారు తేరును నాకు ఇమ్ము' అని అడుగగా తత్క్షణమే ఇల్వలుడు ఆ మువ్వరురాజులకు ఆ యా ధనాలు ప్రీతితో ఇచ్చాడు.

వ. మతీయు విరావ సురావములను నశ్వంబులంబూన్చిన సౌవర్ణరథంబును నిరువదివేల మొదవులు నిరువదివేల గద్దెల పసిండియు మునివరున కిచ్చినం దద్రథంబున. 346

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= ఇంకను; విరావ, సురావములు+అను= విరావం, సురావం అనే; అశ్వంబులన్= గుర్రాలను; పూన్చిన= కట్టిన; సౌవర్ణ రథంబును= బంగారు తేరును; ఇరువదివేల మొదవులున్= ఇరవైవేల ఆవులు; ఇరువదివేల, గద్దెల, పసిండియు= ఇరవైవేల గద్యాణాల బంగారాన్ని; మునివరునకున్= ఋషిశ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యుడికి; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; తద్+రథంబునన్= ఆ రథంలో.

తాత్పర్యం: అంతే కాక, విరావం సురావం అనే గుర్రాలను కట్టిన బంగారుతేరును, ఇరవైవేల ఆవులను, ఇరవైవేల బంగారుగద్యాణాల బంగారాన్ని మునిశ్రేష్ఠుడికి ఇచ్చాడు. ఆ రథంలో.

క. మునివరన్యపతులఁ దద్ధో । ధనకాంచనతతులఁ దత్వతాకినులను నో లిన తాల్చి యగస్త్యాశ్రమ । మునకుం దత్క్షణము రథ్యములు వడిఁ బఱచెన్. 347

ప్రతిపదార్థం: మునివరన్యపతులన్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యుడిని, రాజులను; తద్, గోధన, కాంచన, తతులన్= ఆ ఆవులనే ధనాన్ని, బంగారు నాణేల సముదాయాలను; తద్+పతాకినులను= వారి సేనలను; ఓలిన; తాల్చి= వరుసగా వహించి; అగస్త్య+అశ్రమమునకున్; తద్క్షణము+అ= ఆ క్షణంలోనే; రథ్యములు= గుర్రాలు; వడిన్= వేగంగా; పఱచెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: మునివరుడైన అగస్త్యుడిని, ఆ రాజన్యలను, వారి వారి ఆవులను, బంగారు నాణేలను, వారిసేనలను వరుసగా వహించి, వెనువెంటనే గుర్రాలు అగస్త్యాశ్రమానికి వేగంగా పరుగెత్తాయి.

వ. రాజర్షులు నగస్త్వ వీడ్కొని చని: రంత నగస్త్వండు లోపాముద్ర కభిమతం బొనరించి. 348

ప్రతిపదార్థం: రాజర్షులున్= రాజులలో ఋషులు; అగస్త్వన్= అగస్త్య మహామునికడ; వీడ్కొని= సెలవు తీసికొని; చనిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= అటుసైన; అగస్త్వండు; లోపాముద్రకు; అభిమతంబు+బనరించి= కోరిక తీర్చి.

తాత్పర్యం: రాజర్షులు అగస్త్వుడి దగ్గర సెలవు తీసికొని నిష్క్రమించారు. అగస్త్వుడు లోపాముద్రకోరిక నెరవేర్చాడు.

మధ్యాక్కర.

'పదుగురఁ బోలెడు సుతుల నూర్వురఁ బడయంగ వలతొ?

పదుగుర నూర్వుర కెనయగు సుతులఁ బడయంగ వలతొ?

వదలక వేవురు సుతులఁ బడయఁగ వలతో? వేవురకుఁ

గదియంగ నుత్తము నొక్కరు వలతో కమలాయతాక్షి!

349

ప్రతిపదార్థం: కమల+ఆయత+అక్షి!= పద్మాలవలె విశాలమైన కన్నులు కలదానా!; పదుగురన్= పదిమందిని; పోలెడు= సరిపోలునటువంటి (సమానమైన); సుతులన్+కొడుకులను; నూర్పురన్= వందమందిని; పడయంగ= పొందటానికి; వలతో?= కోరుతావో?; నూర్పురకు= వందమందికి; ఎనయగు= సాటి అయిన; సుతులన్= కొడుకులను; పదుగురన్= పదిమందిని; పడయంగ= పొందటానికి; వలతో?= కోరుతావో?; వదలక= విడువక; వేవురు= వేయిమంది; సుతులన్= కొడుకులను; పడయంగ= పొందటానికి; వలతో?= కోరుతావో?; వేవురకు= వేయిమందికి; కదియంగన్= సరిపోయే; ఉత్తమున్= మంచివాడిని; ఒక్కరున్= ఒక్కడిని; (కొడుకుగా); వలతో= కోరుతావో?.

తాత్పర్యం: 'అగస్టుడు లోపాముద్రకు వేసిన ప్రశ్నలు. 'నీకు పదిమందితో సమానులయిన వందమంది కొడుకులు కావాలా? నూరుమందితో సమానులయిన పదిమంది కొడుకులు కావాలా? వేయిమంది కొడుకులు కావాలా? వేయిమందికి సాటి అయిన ఉత్తముడైన కొడుకు ఒకడు కావాలా? కమలాలవంటి కన్నులు కలదానా! చెప్పుము'.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఈ ఆశ్వాసంలోని 22వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.

వ. అనిన ముదితహృదయయై లోపాముద్ర మునీంద్రున కిట్లనియె.

350

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (అగస్టుడు) అడుగగా; ముదిత, హృదయ+బ= సంతోషించిన హృదయం కలదై; లోపాముద్ర; ముని+ఇంద్రునకు= మునులలో ఇంద్రుడివంటివాడైన అగస్టుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా సంతోషించి లోపాముద్ర అగస్టుమునీంద్రుడికి ఇట్లా బదులు పలికింది.

క. 'వేవురఁ బోలెడువాని ను హావీర్యగుణాఢ్యు నొక్కయాత్మజుఁ బడయం

గా వలతు; నపేతగుణుల్ . వేవురు సుతులయ్యు నెందు విఫలమ కాదే.'

351

ప్రతిపదార్థం: వేవురన్+పోలెడు వాని= వేయిమందికి సాటి అయిన; మహా, వీర్య గుణ+ఆఢ్యున్= గొప్పబలం, గుణాలు కలవాడిని; ఒక్క= ఒక; ఆత్మజున్+పడయంగా= కొడుకును పొందటానికి; వలతున్= కోరుకొంటున్నాను; అపేత గుణుల్= గుణవంతులు కానివారు; వేవురు= వేయిమంది; సుతులు+అయ్యున్= కొడుకులు ఉన్నను; ఎందున్= ఎచటవైనను; విఫలము+అ, కాదే= ఫలితం లేనిదే అవుతుంది కదా!

తాత్పర్యం: 'వేయిమందితో సమానుడు, మహాబలశాలి, బుద్ధిమంతుడు అయిన ఒక కొడుకు కావాలి నాకు. బుద్ధిహీనులు వేయిమంది కొడుకులు ఉన్నా లాభమేమి?'

వ. అనిన 'నీ కోరినట్ల గుణవంతుం డయిన కొడుకు నీకు జన్మించు' నని దానికి గర్భాధానంబు సేసి యగస్టుండు దపోవనంబున కరిగె; నిట లోపాముద్రయు నేడేండ్లు గర్భంబు దాల్చె; నంత నకోమలికి.

352

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (లోపాముద్ర) బదులు పలుకగా; నీ, కోరిన+అట్లు+అ= నీవు కోరినవిధంగానే; గుణ వంతుండు+అయిన= మంచిగుణాలు కల; కొడుకు= పుత్రుడు; నీకు, జన్మించును= నీకు పుట్టుతాడు; అని= అని చెప్పి;

దానికిన్= లోపాముద్రకు; గర్భ+ఆధానంబు+చేసి= గర్భాన్ని ఉంచి, అంటే పుత్రోత్పత్తి అగునట్లు తన తేజస్సును నిక్షేపించి; అగస్త్యుండు; తపోవనంబునకు= తపస్సు చేసికొనే అరణ్యానికి; అరిగన్= వెళ్ళాడు, ఇట= ఇచట; లోపాముద్రయున్; ఏడు+ఏండ్లు= ఏడు సంవత్సరాలు; గర్భంబున్+తాల్పెన్= కడుపుతో ఉండింది; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ+కోమలికి= ఆ సుకుమారి అయిన లోపాముద్రకు.

తాత్పర్యం: అని లోపాముద్ర బదులు పలుకగా, అగస్త్యమహర్షి 'నీవు కోరినమేరకు నీకు గుణవంతుడైన కొడుకు పుట్టుతాడు' అని చెప్పి ఆమెకు గర్భాధానం చేసి, ఆ ముని తపస్సు చేసికొనటానికై అరణ్యానికి వెళ్ళాడు. ఇట లోపాముద్ర ఏడు సంవత్సరాలు కడుపుతో ఉండింది. అంత సుకుమారి అయిన లోపాముద్రకు.

క. తనయుఁడు దృఢస్యఁ డనఁగా । నననద్యుఁడు వేదములు రహస్యంబులతో

నొనరఁగ జపంబు సేయుచు । నినతేజుఁడు పుట్టి భువనమెల్ల వెలుంగన్.

353

ప్రతిపదార్థం: తనయుఁడు= కొడుకు; దృఢస్యఁడు+అనఁగాన్= దృఢస్యుడు అనే పేరు కలవాడై; అననద్యుఁడు= ఎటువంటి లోపం లేనివాడు; ఇనతేజుఁడు= సూర్యుడివంటి తేజస్సు కలవాడు; వేదములు; రహస్యంబులతోన్= అంతరాధారాలతో; ఒనరఁగన్= ఒప్పునట్లుగా; జపంబు+చేయుచున్= వల్లె వేస్తూ; భువనము+ఎల్ల= ప్రపంచమంతయు; వెలుంగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; పుట్టెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ లోపాముద్రకు ప్రపంచమంతా వెలుగొందేటట్లు సూర్యతేజస్వి, నిష్కళంకుడు అయినకొడుకు దృఢస్యుడు అనే పేరు కలవాడు, వేదాలను అంతరాధారాలతో వల్లెవేస్తూ జన్మించాడు.

వ. వానికిం దేజస్వి యను ఋషి పుట్టి యపారంబయిన యిద్ధభారంబు వహించుటంజేసి యిద్ధవాహుం డనం బరఁగె; ని ట్లగస్తుండు పుత్ర పాత్రవంతుం డయి తన పితరులం బుణ్యలోకగతులం జేసి' నని వైశంపాయన కథితకథాక్రమం బతిరమ్యంబుగాను.

354

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= ఆ దృఢస్యుడికి; తేజస్వి+అను= తేజస్వి అనే పేరు కల; ఋషిపుట్టి= ముని జన్మించి; అపారంబు+ఐన= మితిలేని; ఇద్ధ భారంబు= వంటకట్టెల బరువు; వహించుటన్+చేసి= మోయటంవలన; 'ఇద్ధ వాహుండు'= ఇద్ధవాహుడు; అనన్+పరఁగెన్= అని పిలువబడ్డాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అగస్తుండు= అగస్త్యుడు; పుత్ర, పాత్ర వంతుండు+అయి= కొడుకు, మనుమడు కలవాడై; తన పితరులన్= తన పితృదేవతలను; పుణ్య, లోక, గతులన్+చేసెన్= పుణ్యలోకాలకు వెళ్ళే వారినిగా చేశాడు; అని= అంటూ; వైశంపాయన, కథిత, కథాక్రమంబు= వైశంపాయన మహర్షిచేత చెప్పబడిన కథయొక్క విధానం; అతి, రమ్యంబుగాను= మిక్కిలి మనోహరంగా.

తాత్పర్యం: ఆ దృఢస్యుడికి తేజస్వి అనే పేరుకల ఋషి పుట్టాడు. అతడు మితి లేని వంటకట్టెల బరువు సులువుగా మోయగలగటంచేత అతడికి ఇద్ధవాహుడు అనే నామాంతరం ఏర్పడింది. ఈ విధంగా అగస్త్యుడు పుత్ర పాత్రవంతుడు అవటంచేత అతడి పితృదేవతలకు పుణ్యగతులు ఏర్పడ్డాయి. ఇది వైశంపాయన మహర్షిచేత చెప్పబడిన కథావిధానం; మిక్కిలి మనోహరమైనది.

ఆశ్వాసాంతము

క. కలికాలభరతలక్ష్మీ, లలనాస్పద! వీర గుణ విలాస! విరోధి

ప్రళయాంతక! నిఖిలమహీ, వలయోద్వహబాహు! విష్ణువర్ధనమూర్తి!

355

ప్రతిపదార్థం: కలి, కాల, భరత, లక్ష్మీ, లలనాస్పద! = కలియుగంలో భరతచక్రవర్తికి సంబంధించిన లక్ష్మీదేవికి నెలవైనవాడా!; వీర, గుణ, విలాస! = శౌర్య లక్షణాలతో హోయలు మీరినవాడా!; విరోధి, ప్రళయ+అంతక! = శత్రువులపట్ల ప్రళయకాలంలోని యముడివంటివాడా!; నిఖిల, మహీ, వలయ+ఉద్వహ, బాహు! = సమస్త భూమండలాన్ని గొప్పగా భరించిన చేతులు కలవాడా!; విష్ణు వర్ధన మూర్తి! = విష్ణువర్ధనబిరుదును సార్థకం చేసే స్వరూపం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఈ కలియుగంలో అలనాటి సుప్రసిద్ధ భరత సార్వభౌముడు ఏలిన రాజ్యలక్ష్మీదేవికి నేడు నెలవైనవాడా! వీరలక్షణాలతో హోయలు మీరినవాడా! శత్రువులపట్ల ప్రళయసమయంలోని యముడివంటివాడా! సమస్త భూమండలాన్ని చక్కగా భరించే బాహుబలం కలవాడా! విష్ణువర్ధన బిరుదాన్ని సార్థకం చేసే స్వరూపం కలవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: (1) భరతలక్ష్మీలలనాస్పద:- ఆసేతు హిమాచలం విస్తరించిన భూభాగానికి భరతఖండం అనేపేరు చరిత్ర ప్రసిద్ధం. భరతవర్షంలోనిది భరతఖండం. అందులోని భాగం వేంగి. భరతుడనే మహారాజు పరిపాలించటంచేత ఈ దేశానికి ఆ పేరువచ్చింది. అట్టి భరతుడు ఒకనాడు ఏలిన రాజ్యలక్ష్మిని ఏలుతున్న ప్రభువు శ్రీ రాజరాజనరేంద్రుడు. పైపద్యం మొదటి పాదానికి - కలికాల భరత! (కలియుగంలో భరతుడివంటివాడా!); లక్ష్మీలలనాస్పద! (రాజ్యలక్ష్మీ అనే లలనకు ఆశ్రయమైన (నెలవైన) వాడా!)- అని కూడ అర్థ సమన్వయం చేయవీలున్నది. (2) రాజరాజనరేంద్రుడు నన్నయభట్టప్రణీతంబైన శ్రీ మహాభారత కృతిపతి. ప్రథమ ప్రధాన శ్రోత. అందుచేత ఆశ్వాసాంత పద్యాలు. ఆశ్వాసారంభ పద్యాలు అతడి సంబోధనలతో కూడి ఉంటాయి.

వృద్ధీవృత్తము.

సమస్త భువనాశ్రయా! వినయసత్యనిత్యోదయా!

సమీహితగుణ క్రియా! స్థిరవిశాలకీర్తిప్రియా!

నమ న్మృప కిరీట చుంబి చరణద్వయా! సంతత

క్షమాభరణ! రాజరాజ! పరగండభేరుండకా!

356

ప్రతిపదార్థం: సమస్త, భువన+ఆశ్రయా! = సర్వ భువనానికి ఆధారమైనవాడా!; వినయ, సత్య, నిత్య+ఉదయా! = వినయం, సత్యం అనే గుణాలు ఎల్లప్పుడు వికసించేటట్లు ఉండేవాడా!; సమీహిత, గుణ, క్రియా! = గుణాలకు, క్రియలకు పాందిక కలవాడా! అంటే అనుష్ఠానవేదాంతీ!; స్థిర, విశాల, కీర్తి, ప్రియా! = శాశ్వతం, విస్తారం అయిన యశస్సును ఆర్జించటంలో ఇష్టం కలవాడా!; నమత్+నృప, కిరీట, చుంబి, చరణ, ద్వయా! = నమస్కారం చేసే రాజుల కిరీటాలను ముద్దుపెట్టుకొనే రెండు పాదాలు కలవాడా! (అంటే సార్వభౌముడయినవాడా!); సంతత, క్షమా+ఆభరణ= ఎల్లప్పుడు ఓర్పును ఆభరణంగా కలవాడా!; రాజరాజ! = రాజరాజనరేంద్రా!; పర, గండ, భేరుండకా! = శత్రువీరులపట్ల గండభేరుండకంవంటివాడా!

తాత్పర్యం: సకలభువనాలకు ఆధారమైనవాడా! వినయం, సత్యం అనే గుణాలకు నిత్యవికాసం కల్పించేవాడా! త్రికరణశుద్ధి కలిగిన అనుష్ఠాన వేదాంతీ! శాశ్వతమైన, సువిశాలమైన కీర్తిని ఆర్జించటంలో ఇష్టం కలవాడా! సార్వభౌమా! ఎల్లప్పుడు సహనం అనే ఆభరణాన్ని ధరించేవాడా! ఓ రాజరాజనరేంద్రా! శత్రువులపట్ల గండభేరుండపక్షివంటివాడా!

విశేషం: (1) 'భువనాశ్రయ' బిరుదాంకితులు చాళుక్య సమ్రాట్లు. (2) రాజరాజనరేంద్రుడి శాశ్వత సువిశాలకీర్తి ప్రయత్నంలో ఆంధ్రమహాభారతకృతిపతిత్వం ధ్వనిస్తున్నది. (3) గండభేరుండం: రెండు తలలు మూడుకన్నులు గల పెద్దపక్షి. ఆకారంలో మిక్కిలి పెద్దది. సంస్కృత నిఘంటువులలో 'భేరుండ' శబ్దమే కనిపిస్తున్నది. తెలుగులో 'గండ భేరుండ' మనే ప్రయోగం సుప్రసిద్ధం. (4) ఈ వృత్తపాదంలో వరుసగా జ,స,జ,స,య,ల,గ గణాలు ఉంటాయి. 12 వ అక్షరం యతి.

గద్యము.

ఇది సకలసుకవిజనవినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీ మహాభారతంబునం దారణ్య పర్వంబున బృహదశ్వు దర్శనంబును, నలోపాఖ్యానంబును, నారదాగమనంబును, సకలతీర్థకీర్తనంబును, రోమశుం డర్జున కుశలవార్తఁ జెప్పుటయు, రోమశమహాముని యుపదేశంబున ధర్మజు తీర్థాభిగమనంబును, నగస్తుండు లోపాముద్రం బరిగ్రహించుటయు వాతాపిభక్షణంబును నన్నది ద్వితీయాశ్వాసము. 357

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; సకల, సుకవి, జన వినుత= అందరు గొప్ప కవుల బృందంచేత ప్రస్తుతించబడిన; నన్నయ భట్ట, ప్రణీతంబు+అయిన= నన్నయభట్టచేత వ్రాయబడిన; శ్రీ మహాభారతంబునందు= శ్రీ మహాభారతంలో; ఆరణ్యపర్వంబునన్= ఆరణ్యపర్వంలో; బృహదశ్వు, దర్శనంబును= బృహదశ్వుడి సందర్శనమున్నూ; నల+ఉపాఖ్యానంబును= నలుడి గురించిన ఉపకథయున్నూ; నారద+ఆగమనంబును= నారదుడి రాకయున్నూ; సకల, తీర్థ, కీర్తనంబును= సమస్త పుణ్యక్షేత్రాల ప్రశంసయున్నూ; రోమశుండు; అర్జున కుశలవార్తన్= అర్జునుడి క్షేమ సమాచారాన్ని; చెప్పుటయు= ధర్మరాజుకు చెప్పటమున్నూ; రోమశ, మహాముని+ఉపదేశంబునన్= రోమశమహర్షి ప్రబోధంవలన; ధర్మజు తీర్థ+అభిగమనంబునున్= ధర్మరాజు పుణ్యక్షేత్రాల సందర్శనార్థం వెళ్ళటమున్నూ; అగస్తుండు; లోపాముద్రన్; పరిగ్రహించుటయు= పెండ్లాడటమున్నూ; వాతాపి, భక్షణంబునున్= వాతాపిని తిని అరిగించుకొనటమున్నూ; అన్నది= అనేటువంటిది; ద్వితీయ+ఆశ్వాసము= రెండవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది- సమస్త సుకవుల బృందంచేత ప్రస్తుతించబడిన నన్నయభట్ట రచించిన శ్రీ మహాభారతంలో పదునెనిమిది పర్వాలలో మూడవది అయిన ఆరణ్యపర్వంలో బృహదశ్వుడి దర్శనమున్నూ, నలోపాఖ్యానమున్నూ, నారదుడి రాకయున్నూ, సకలపుణ్యక్షేత్ర వర్ణనమున్నూ, రోమశుడు వచ్చి అర్జునుడి క్షేమవార్త చెప్పటమున్నూ, రోమశమహాముని ఉపదేశించిన విధంగా పాండవులు తీర్థయాత్రలకు వెళ్ళటమున్నూ, అగస్తుడి కథయున్నూ, లోపాముద్ర వివాహమున్నూ, వాతాపిభక్షణమున్నూ- అనే అంశాలు కలది రెండవ ఆశ్వాసం.

-:ఆరణ్యపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసం సమాప్తం:-

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము - తృతీయాశ్వాసము

శ్రీ మందిర! బుధజన చిం । తామణి! కోదండపార్థ! ధర్మవిచారో
ద్దామ! నల నృగ భగీరథ । రామ చరిత్రాభిరామ! రాజనరేంద్రా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, మందిర! = లక్ష్మీ దేవికి నిలయమైనవాడా!; బుధ, జన, చింతామణి! = పండితులైన వారి కోరికలను ఈడేర్చే దేవమణి వంటివాడా!; కోదండ, పార్థ! = విలువిద్యలో అర్జునుడి వంటివాడా!; ధర్మ, విచార+ఉద్దామ! = ధర్మాన్ని అనుశీలించటంలో అధికుడైనవాడా!; నల, నృగ, భగీరథ, రామ, చరిత్ర+అభిరామ! = నల, నృగ, భగీరథ, రాముల వంటి శీలాన్ని కలిగిఉండటంచేత అందగించినవాడా!; రాజనరేంద్రా! = ఓ రాజరాజనరేంద్రా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజరాజనరేంద్రా! లక్ష్మీకి ఆస్పదమైనవాడా!, విద్వాంసులు కోరిన కోరికలు తీర్చటంలో దేవమణి అయిన చింతామణి వంటివాడా!, విలువిద్యలో పార్థుడివంటివాడా!, ధర్మాన్ని గురించిన అనుశీలనలో ఆరితేరినవాడా!, నలుడివంటి, నృగుడివంటి, భగీరథుడివంటి, శ్రీరామచంద్రుడివంటి చరిత్రతో శోభిల్లేవాడా!

విశేషం: ఆశ్వాసంలోని మొదటిపద్యం కృతిపతిసంబోధనగా నన్నయభట్టు ఏర్పరచిన సంప్రదాయం తరువాతి కవులకు ఒజ్జ బంతి అయింది. ప్రథమాశ్వాసంలోని మొదటిపద్యవివరణం కూడా అనుశీలించదగింది.

అగస్త్యు చరిత్రము (సం. 3-98-1)

వ. అక్కథకుండు శౌనకాది మహామునులకుం జెప్పె; నట్లు ధర్మతనయుం డగస్త్యు మాహాత్మ్యంబు విని
వెండియుం దచ్చరిత్రంబు రోమశు నడిగిన, నమ్ముని యిట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: అక్కథకుండు = ఆ+కథకుండు = (ఉగ్రశ్రవసుడు అనే సూతుడు); శౌనక+ఆది, మహాత్+మునులకున్ = శౌనకుడు మొదలైన గొప్ప ఋషులకు; చెప్పెన్ = చెప్పాడు; అట్లు = ఆ విధంగా; ధర్మ తనయుండు = ధర్మరాజు; అగస్త్యు, మాహాత్మ్యంబు = అగస్త్యుడియొక్క మహిమ; విని = ఆలకించి; వెండియున్ = మళ్ళీ; తద్+చరిత్రంబు = అతడి వృత్తాంతం; రోమశున్ = రోమశుడిని; అడిగినన్ = ప్రశ్నించగా; ఆ+ముని; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కథకుడైన ఉగ్రశ్రవసుడు, శౌనకుడు మొదలుగా గల మునులకు భారతకథ చెప్పాడు, అట్లా (ఆ విధంగా) ధర్మరాజు అగస్త్యుడి మహిమను ఆలకించి, మళ్ళీ (తిరిగి) విశేషంగా ఆ మహర్షిచరిత్ర సవిస్తరంగా వినాలనే కుతూహలంతో రోమశుడిని అడుగగా, ఆ ముని ఈవిధంగా చెప్పసాగాడు.

సీ. 'కృతయుగంబునఁ గాలకేయగణంబుతో । వృత్రుఁ డన్నసుర గల్వించి యమర
పతిఁ డొట్టి వేల్పుల బాధించుచున్నఁ ద । ధ్మయమున నమరులు బ్రహ్మకడకు

జని 'పోరిలో వృత్రుఁ జంప నుపాయ మె । య్యదియొ మా కానతి' మ్మన నజుండు
'దివిరి సరస్వతీ తీరంబునందు ని । శ్చింతుడై తప మొప్పుఁ జేయుచున్న

ఆ. యా దధీచికడకు నరిగి వేఁడుండు, ని । జాన్ము లిచ్చు మీకు నమ్మహాత్ముఁ;
డవి జయించు వజ్ర మాదిగా నిఖిలది । వ్యాయుధంబులై సురారివరుల.

3

ప్రతిపదార్థం: కృత, యుగంబునన్= కృతయుగంలో; కాలకేయ గణంబుతో= కాలకేయులు అనే రాక్షస సమూహాలతో; వృత్రుఁడు+అన్+అసుర= వృత్రుడు అనే పేరు కలిగిన రాక్షసుడు; గర్వించి= గర్వం కలవాడై; అమరపతిన్= ఇంద్రుడిని; తొట్టి= మొదలుకొని; వేల్పులన్= దేవతలను; బాధించుచు+ఉన్నన్= కష్టాల పాలుచేస్తుండగా; తద్+భయమునన్= అతడివలని భీతిచేత; అమరులు= దేవతలు; బ్రహ్మకడకున్+చని= బ్రహ్మదేవుడి ఒద్దకు చేరి; పోరిలోన్= యుద్ధంలో; వృత్రున్= వృత్రుడు అనే రాక్షసుడిని; చంపన్= సంహరించేందుకు; ఉపాయము= ఉపాయం (వెలుపు); ఏ+అదియొ= ఏదో; మాకు+ఆనతి+ఇమ్ము= మాకు దయచేసి చెప్పవలసింది; అనన్= అని అడుగగా; అజుండు= పుట్టుక లేనివాడైన బ్రహ్మదేవుడు; తివిరి= పూనికతో; సరస్వతీ తీరంబు నందు= సరస్వతీ నది తీరాన; నిశ్చింతుఁడు+ఐ= ఎటువంటి విచారములు లేని వాడై; తపము= తపస్సు; ఒప్పున్= ఒప్పునట్లుగా; చేయుచున్న= చేస్తున్న; ఆ+దధీచి కడకున్= ఆ దధీచి అనే ముని దగ్గరికి; అరిగి= వెళ్ళి; వేఁడుండు= ప్రార్థించండి; ఆ+మహా+ఆత్ముఁడు= ఆ మహానుభావుడైన దధీచిమహర్షి; నిజ+అస్థులు= తనఎముకలు; మీకున్= మీకు; ఇచ్చున్= ఈయగలడు; అవి= ఆ ఎముకలు; వజ్రము+ఆదిగా= వజ్రం మొదలైన; నిఖిల, దివ్య+ఆయుధంబులు+ఐ= దివ్యమైన సకలాయుధాలుగా రూపొంది; సుర+అరి, వరులన్= వేల్పుల విరోధులలో శ్రేష్టులు అయిన వారందరిని; జయించున్= గెలువగలవు.

తాత్పర్యం: 'కృతయుగంలో కాలకేయులనే రాక్షసుల సమూహాలతో కలిసి వృత్రుడనే రాక్షసుడు గర్వంతో దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలను బాధిస్తున్నాడు. దేవతలు వృత్రుడిబాధలు పడలేక భీతిల్లి బ్రహ్మదేవుడి దగ్గరకు వెళ్లి 'వృత్రుడిని యుద్ధంలో ఎట్లా చంపటానికి వీలవుతుందో అటువంటి ఉపాయాన్ని చెప్పు' మని అడిగారు. అప్పుడు బ్రహ్మదేవుడు సరస్వతీ నది తీరాన నిష్ఠతో తపస్సు చేస్తున్న దధీచిమహర్షిదగ్గరకి వెళ్ళి మీరు ప్రార్థిస్తే అతడు తన ఎముకలను దానం చేయగలడు అనిస్తే, ఆ ఎముకలు వజ్రం మొదలైన దివ్యాయుధాలుగా మారుతా యనిస్తే, అవి దేవతల శత్రువులను జయించగలవనిస్తే- చెప్పాడు.

విశేషం: ప్రాచీన భారతీయ కాలమానం ప్రకారం యుగాలు నాలుగు. 1. కృతయుగం: 17,28,000 సంవత్సరాలు; 2. త్రేతాయుగం: 12,96,000 సంవత్సరాలు; 3. ద్వాపరయుగం: 8,64,000 సంవత్సరాలు; 4. కలియుగం: 4,32,000 సంవత్సరాలు.

వ. అందు వజ్రంబున నిండుండు వృత్రు వధియించు' ననిన నమరు లెల్లం గమలాసను శాసనంబున దధీచి
పాలికిం జని కృతప్రణాము లై యిట్లనిరి.

4

ప్రతిపదార్థం: అందున్= అట్లా దివ్యాయుధాలైన అస్థికలలోని; వజ్రంబునన్= వజ్రాయుధంతో; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వృత్రున్= వృత్రుడిని; వధియించున్= చంపుతాడు; అనినన్= అని బ్రహ్మదేవుడు చెప్పగా; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరు; కమల+ఆసను= కమలం (పద్మం) ఆసనంగా కల బ్రహ్మదేవుడియొక్క; శాసనంబునన్= ఆజ్ఞవలన; దధీచి, పాలికిన్+చని= దధీచి మహర్షి ఒద్దకు వెళ్ళి; కృత, ప్రణాములు+ఐ= నమస్కరించినవారై, (చేసిన ప్రణామం కలవారై); ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఆ దధీచిమహర్షి ఎముకలవలన ఏర్పడిన ఆయుధాలలోని వజ్రంవలన ఇంద్రుడు వృతుడిని సంహరిస్తాడు'- అని బ్రహ్మదేవుడు చెప్పగా, అతడి ఆజ్ఞవలన దేవతలందరూ దధీచిమహామునివద్దకు వెళ్ళి నమస్కరించి ఇట్లా పలికారు.

**క. 'భువనజనస్తుత! నిజగౌ । రవ మెసగగగ నమరపతి పురస్కృతు లగు ని
ద్వివిజుల కెల్ల హితంబుగ । భవదస్థితయంబు లిమ్ము పరమమునీంద్రా!'**

5

ప్రతిపదార్థం: భువన జన స్తుత!= లోకంలోని ప్రజలందరిచేత పొగడబడినవాడా!; పరమ, ముని+ఇంద్రా!= గొప్పఋషులలో శ్రేష్ఠుడివైన వాడా!; అమరపతి, పురస్కృతులు+అగు= దేవేంద్రుడిని ముందు పెట్టుకొని వచ్చిన; ఈ దివిజులకు+ఎల్లన్= ఈ దేవతలందరికి; హితంబుగన్= మేలయ్యేటట్లు; భవత్+అస్థి+చయంబులు= నీయొక్క ఎముకల సముదాయాలు; నిజగౌరవము+ ఎసగగగన్= తమయొక్క గొప్పతనం శోభిల్లేటట్లుగా; ఇమ్ము= ఇవ్వవలసింది.

తాత్పర్యం: 'ఋషులలో కెల్ల గొప్ప ఋషివైన ఓ దధీచి! నీ గొప్పతనం శోభించేటట్లుగా, దేవేంద్రుడిని ముందు పెట్టుకుని నిన్ను అర్థిస్తున్న ఈ దేవతలందరికీ మేలు కలిగేటట్లు నీ ఎముకలను దానం చేయవలసింది.'

**వ. అనిన విని దధీచి సంతసిల్లి 'కృతార్థుండ నైతి' నని దేవహితార్థంబుగా నిజప్రాణంబుల విడిచె; నమరులెల్ల
నమ్మహాముని యస్థు లాయుధంబులుగాఁ బరిగ్రహించి; రండు.**

6

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వేల్పులు ప్రార్థించగా; విని; దధీచి= దధీచిమహర్షి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; కృత+అర్థుండను= చరితార్థుడిని (ధన్యుడిని); ఐతిన్+అని= అయ్యానని; దేవహిత+అర్థంబుగాన్= దేవతల మేలుకొరకు; నిజప్రాణంబులన్= తన అసువులను; విడిచెన్= విడిచాడు; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరూ; ఆ+మహాముని, అస్థులు= ఆ మహాముని ఎముకలను; ఆయుధంబులుగాన్= శస్త్రాలుగా; పరిగ్రహించిరి= తీసికొన్నారు; అందున్= అందు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దేవతలు తనను ప్రార్థించగా, దధీచిమహర్షి తన జన్మ ధన్యమైనదని సంతోషించి, దేవతల మేలు కోరి తన ప్రాణాలను విడిచాడు. దేవతలందరూ ఆ మహాముని ఎముకలను ఆయుధాలుగా స్వీకరించారు; అందు.

విశేషం: 'పరోపకారార్థ మిదం శరీరమ్'- అన్న ఆదర్శాన్ని ఆచరించి చూపించిన అనుష్ఠాన వేదాంతిగా దధీచి పౌరాణిక వాఙ్మయంలో సుప్రసిద్ధుడు.

**ఆ. త్వష్ట యంత నూఱుధారల రమ్యమై । యనలకణ కరాళ మైన వజ్ర
మొనరఁ జేసి 'దీన నోర్ముము దైత్యుల' । ననుచు నిచ్చె దాని నమరపతికి.**

7

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అనంతరం; త్వష్ట= త్వష్ట అనే ప్రజాపతి; నూఱు, ధారలన్= వంద అంచులతో; రమ్యము+ఐ= అందంగా ఉన్నట్టి; అనల, కణ, కరాళము+ఐన= అగ్గిరవ్వలచేత భయంకరమైన; వజ్రము+ఋనన్+చేసి= వజ్రం అనే ఆయుధాన్ని ఒప్పేటట్లుగా చేసి; దీనన్= దీనితో (ఈ ఆయుధంతో); దైత్యులన్= రాక్షసులను; ఓర్వుము= జయించవలసింది; అనుచున్= అని చెప్పతూ; దానిన్= దానిని; అమరపతికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: త్వష్ట అనే ప్రజాపతి నూరు మొనలుతేలి నిప్పురవ్వలతో భయంకరంగా ఉండే వజ్రం అనే ఆయుధాన్ని నిర్మించి 'దీనితో రాక్షసులను జయించు' మని దేవేంద్రుడికి ఇచ్చాడు.

వ. అవ్యజ్రంబున నిండుండు వృత్రు వధియించె నంత.

8

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వజ్రంబునన్= ఆ వజ్రాయుధంతో; ఇండుండు= ఇంద్రుడు; వృత్రున్= వృత్రుడిని; వధియించెన్= సంహరించాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఆ వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించి దేవేంద్రుడు వృత్రుడిని సంహరించాడు. ఆ తరువాత.

చ. అనుపమదివ్యశస్త్రధరులైన యమర్షుల కాహవంబులో

మొనయక కాలకేయులు సముద్రముఁ జొచ్చి దివంబు లెల్ల న

వ్యసథి నడంగి యుండి బలవంతులు వెల్వడి రాత్రులెల్ల భూ

జనులకు బాధసేయుచు భృశంబుగ నుండిరి క్రూరచిత్తులై.

9

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, దివ్య, శస్త్ర, ధరులు+ఐన= సాటి లేని గొప్ప ఆయుధాలు ధరించిన వారైన; అమర్షులకు= దేవతలకు (మృత్యువు లేనివారికి); ఆహవంబులోన్= యుద్ధంలో; మొనయక= లొంగక; కాలకేయులు= కాలకేయు అనే రాక్షసులు; సముద్రమున్+చొచ్చి= కడలిలో దూరి; దివంబులు+ఎల్లన్= పగళ్ళు అన్నీ (అన్నియున్నూ); ఆ+వసథిన్= ఆ సముద్రంలో; అడంగి, ఉండి= దాగిఉండి; బలవంతులు= బలంగల ఆ రాక్షసులు; రాత్రులు+ఎల్ల= రాత్రి సమయాలన్నింటిలో; వెల్వడి= బయటికి వచ్చి; భృశంబుగన్= మిక్కిలిగా; భూ, జనులకున్= భూప్రజలకు; బాధ+చేయుచున్= పరితాపం కలిగిస్తూ; క్రూర, చిత్తులు+ఐ= దయలేని మనస్సు కలవారై; ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని ఆయుధాలు ధరించినవారైన దేవతలకు లొంగక కాలకేయులు అనే రాక్షసులు, పగలంతా సముద్రంలో దాగిఉండి, రాత్రులు బలవంతులై బయటికి వచ్చి, భూప్రజలకు అధికంగా ఉపద్రవాలను కలిగిస్తూ క్రూరులై ఉన్నారు.

వ. మఱియు 'విద్యాతపోయుక్తులై ధర్మచరితులైన వారి కారణంబున జగంబు లపాయంబు నొందక సుఖంబున్న యవి; గావున నట్టి వారిన రోసి వధియించి జగంబుల కపాయంబు సేయుద' మని యసురులు వసిష్ఠాశ్రమంబున నూటతొంబదియేడ్వరను, జ్యవనాశ్రమంబున నూర్వరను, భరద్వాజాశ్రమంబున నిరువదుండ్రునుంగా బలువురు బ్రాహ్మణుల బ్రహ్మమయుల వధియించి, భక్షించి, యిప్పాట ననవరతంబు నఖిల మునిగణాశ్రమంబుల కుపద్రవంబు సేయుచున్న.

10

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అదియున్నా కాక; విద్యా, తపన్+యుక్తులు+ఐ= విద్యతో, తపంతో కూడుకొన్న వారై; ధర్మచరితులు+ఐన= ధర్మమైన ప్రవర్తన కలవారైన; వారి కారణంబునన్= వారి మూలాన్నే; జగంబులు= భువనాలు; అపాయంబున్+ఓందక= కీడు చెందక; సుఖంబు+ఉన్నయవి, కావున= సుఖంగా ఉన్నాయి కాబట్టి; అట్టి వారిన+అ= అటువంటివారినే; రోసి= వెదకి; వధియించి= చంపి; జగంబులకు= లోకాలకు; అపాయంబు+చేయుదము+అని= కీడు కలిగిద్దాము- అని ఆలోచించి; అసురులు= రాక్షసులు; వసిష్ఠ+ఆశ్రమంబునన్= వసిష్ఠుడి ఆశ్రమంలో; నూట తొంబది+ఏడ్వరను= నూట తొంభైఏడు మందిని; చ్యవన+ఆశ్రమంబునన్= చ్యవన మహర్షి ఆశ్రమంలో; నూర్వరను= వందమందిని;

భరద్వాజ+ఆశ్రమంబునన్= భరద్వాజ మహర్షి ఆశ్రమంలో; ఇరువదుండ్రనున్+కాన్= ఇరవైమంది అగునట్లు; పలువురు బ్రాహ్మణులన్= అనేకమందివిప్రులను; బ్రహ్మమయుల= జ్ఞానమూర్తులను; వధియించి= సంహరించి; భక్షించి= తిని; ఈ+పాటన్= ఈ విధంగా; అనవరతంబున్= ఎల్లప్పుడూ; అఖిల మునిగణ+ఆశ్రమంబులకున్= అందరు ఋషుల ఆశ్రమాలకున్నూ; ఉపద్రవంబు= కీడును; చేయుచున్నన్= కలిగిస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ఇంకనూ ఆ కాలకేయులు చాలారకాల ఆగడాలకు పాల్పడ్డారు. 'విద్య, తపస్సులచేత కూడినవారై ధార్మికప్రవర్తన కలిగిన మహానుభావుల మూలాన్నే లోకాలు ప్రమాదానికి లోనుకాకుండా నిలిచి ఉన్నాయి కాబట్టి, అటువంటి పుణ్యాత్ములనే వెదకి వెదకి సంహరించి, లేదా ఈ జగానికి కీడు మూడేటట్లు చేద్దాం గాక'- అని ఆ రాక్షసులు ఆలోచించి వసిష్ఠుడిఆశ్రమంలో నూటతొంభైయేడు మందిని, చ్యవనుడి ఆశ్రమంలో వందమందిని, భరద్వాజుడి ఆశ్రమంలో ఇరవైమందిని- ఈ రీతిగా అనేకులైన బ్రాహ్మణులను, జ్ఞానమూర్తులైనవారిని సంహరించి వారిని భక్షించారు. ఈ విధంగా ఆ కాలకేయులు ఎల్లప్పుడూ ఋషుల ఆశ్రమాలకు ఉపద్రవాలు కల్పించసాగారు.

దేవతలు వైకుంఠమునకుఁ బోయి విష్ణుని స్తుతియించుట (సం. 3-99-11)

క. యాగాది పుణ్యకర్మ, త్యాగము మర్త్యమున నైనఁ దా రధికభయో

ద్వేగంబునఁ బురుహూతపు । రోగములై యగ్నియమవరుణధనదాదుల్.

11

ప్రతిపదార్థం: యాగ+ఆది, పుణ్య, కర్మత్యాగము= యజ్ఞాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు విడువబడటం; మర్త్యమునన్+ఐనన్= మానవలోకంలో సంభవించటం చేత; తారు= తాము (దేవతలు); అధిక+భయ+ఉద్వేగంబునన్= ఎక్కువ వెఱపుతో కూడుకొన్న ఆవేశంతో; పురుహూత+పురస్+గములు+ఐ= ఇంద్రుడిని ముందు పెట్టుకొని వెళ్ళినవారై; అగ్ని, యమ, వరుణ, ధనద+ఆదుల్= అగ్నిదేవుడు, యమధర్మరాజు, వరుణుడు, కుబేరుడు మొదలైనవారు.

తాత్పర్యం: భూలోకంలో యజ్ఞాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు జరగకపోవటంచేత మిక్కిలి భీతిని, ఉద్వేగాన్ని చెంది, అగ్నిదేవుడు, యమధర్మరాజు, వరుణుడు, కుబేరుడు మొదలైనవారు దేవేంద్రుడిని తమకు నాయకుడిగా ముందుపెట్టుకొని.

క. చని వైకుంఠంబునఁ బ్రభు । వనపతి వైకుంఠ గరుడవాహను విష్ణున్

దనుజవిభంజనుఁ గని యి । ట్లని రెంతయు భక్తితోఁ గృతాంజలు లగుచున్.

12

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; వైకుంఠంబునన్= విష్ణుదేవుడి లోకమైన వైకుంఠంలో; త్రి+భువన+పతి= మూడు లోకాలకు అధినేత అయిన; వైకుంఠున్= వికుంఠ నగరాధిపతిఅయిన విష్ణుదేవుడిని; గరుడవాహనున్= గరుడుడిని వాహనంగా కల వాడిని; దనుజవిభంజనున్= రాక్షసులను సంహరించేవాడిని; విష్ణున్= విష్ణుదేవుడిని; కని= సందర్శించి; కృత+అంజలులు= కూర్చిన అంజలి కలవారు (నమస్కరించినవారు); అగుచున్= అవుతూ; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భక్తితోన్= గౌరవంతో కూడిన పూజ్యభావంతో; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: వారు వైకుంఠానికి వెళ్ళి మూడులోకాలకు అధినేత, గరుడవాహనుడు, వైకుంఠానికి అధిపతి, రాక్షసులను సంహరించేవాడు అయిన విష్ణుదేవుడిని సందర్శించి మిక్కిలి భక్తితో నమస్కరించి ఇట్లా విన్నవించారు.

వ. 'దేవా! నీవు వరాహరూపధరుండవై మహీతలం బెత్తి, నరసింహరూపంబు దాల్చి యాదిదైత్యు హిరణ్యకశిపు వధించి, వామనుండవై బలిం గట్టి, యజ్ఞమూర్తి వై యజ్ఞవిఘ్నకరుండైన జంభుండను దానవుం జంపి, యండజ జరాయుజస్వేదజోద్భిజ్జంబు లనం బరగైన చతుర్విధ ప్రజల రక్షించుచున్న జగద్దక్షకుండవు గావున నీకు విన్నవంబు సేసెద: మిప్పుడు జగంబులకైన యుపద్రవంబు చిత్తగింపుము. 13

ప్రతిపదార్థం: దేవా! = ఓ పరమాత్మా!; నీవు = నీవు; వరాహ, రూప, ధరుండవు+ఐ = వరాహ ఆకారం ధరించిన వాడివై; మహీ, తలంబు+ఎత్తి = భూస్థలిని పైకెత్తి; నరసింహ, రూపంబు+తాల్చి = సగం మనిషి సగం సింహం ఆకారం ధరించి; ఆది, దైత్యున్ = మొదటి రాక్షసుడిని; హిరణ్యకశిపున్ = హిరణ్య కశిపుడు అనబడేవాడిని; వధించి = సంహరించి; వామనుండవు+ఐ = మరుగుజ్జవై; బలిన్+కట్టి = బలిని బంధించి; యజ్ఞ మూర్తివి+ఐ = యజ్ఞాన్ని ఆకృతిగా ధరించిన వాడివై; యజ్ఞ, విఘ్నకరుండు+ఐ = క్రతువులకు అంతరాయాన్ని కలిగించేవాడైన; జంభుండు+అను = జంభుడు అనే పేరు కల; దానవున్+చంపి = రాక్షసుడిని సంహరించి; అండజ = గ్రుడ్డునుండి పుట్టేటటువంటి; జరాయుజ = మావి వలన అంటే గర్భాశయంనుండి పుట్టేటటువంటి; స్వేదజ = చెమటనుండి పుట్టేటటువంటివి; ఉద్భిజ్జంబులు = భూమిని భేదించుకొని వెలువడేటటువంటివి; అనన్+పరగిన = అనబడిన; చతుర్+విధ ప్రజల = నాలుగురకాలైన సంతతులను (ప్రాణుల); రక్షించుచున్న = కాపాడుతున్న; జగత్+రక్షకుండవు = జగత్తును కాపాడేవాడివి; కావున = కాబట్టి; నీకు, విన్నవంబు+చేసెదము = నీకు విన్నవించుకొంటున్నాం; ఇప్పుడు = ఇప్పుడు; జగంబులకు+ఐన, ఉపద్రవంబు = ప్రపంచాలకు ఏర్పడినకీడు; చిత్తగింపుము = దయచేసి ఆలకించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ పరమాత్మా! నీవు వరాహంగా అవతరించి భూమిని పైకెత్తావు; నరసింహరూపం ధరించి హిరణ్యకశిపుడనే మొదటి రాక్షసుడిని సంహరించావు; మరుగుజ్జురూపం ధరించి బలిచక్రవర్తిని బంధించావు; యజ్ఞమూర్తివై యజ్ఞాలకు అంతరాయాలు కల్పించిన జంభుడనే రాక్షసుడిని సంహరించావు. ఈ ప్రపంచంలోని ప్రాణులను అన్నింటిని- గ్రుడ్డునుండి పుట్టేవాటిని (కోళ్ళు, బాతులు, పాములు ఇత్యాదులను), గర్భాశయాలనుండి ఉడయించేవాటిని (మేకలు, మానవులు మొదలగువారిని), చెమటనుండి పుట్టే వాటిని (పేలు మొదలైనవాటిని), తమంతకు తాము భూమినుండి పైకివచ్చేవాటిని (చెట్లు మొ॥ వాటిని) కాపాడుతున్న లోక రక్షకుడవు నీవే. అందుకే నీతో మొర పెట్టుకొనేందుకు వచ్చాం. ఇప్పుడు లోకాలకు ఏర్పడిన విపత్తును దయచేసి ఆలకించుము.

సీ. కాలకేయులు మహాకాయులు పగలెల్ల । జలదుర్గ బలమున జలధినుండి
రే లెల్లఁ జని నలి రేగి మునీశ్వరా । శ్రమముల సద్ధర్మచారు లైన
బ్రాహ్మణప్రవరులఁ బాయక వధియింతు । రెట్టి పాపాత్ములు నెయ్యుగముల
బ్రాహ్మణహింస యాపాదింతురే యది । వీరలవలనన వినఁగఁబడియెఁ

ఆ. బరమసాధు లైన బ్రాహ్మణులకు బాధ । యగుడు మహికి బాధ యగు; ధరిత్రి
కైనబాధఁ జేసి యఖిలలోకంబులుఁ । గరము బాధ నొందుఁ గమలనాభ!

14

ప్రతిపదార్థం: కమల, నాభి! = పద్మం నాభియందు కలవాడా!; మహా+కాయులు = పెద్ద పెద్ద దేహాలు కలవారు; కాలకేయులు = కాలకేయులు అనబడే రాక్షసులు; పగలు+ఎల్లన్ = పగటినమయాలలో, (పగలంతా); జల దుర్గ బలమునన్ = జలదుర్గం యొక్క బలంవలన; జలధిన్+ఉండి = సముద్రంలో (నే) ఉండి; రేలు+ఎల్లన్ = రాత్రులం దెల్లప్పుడు; చని = వెడలి; నలి, రేగి = బాగా విజృంభించి; ముని+ఈశ్వర+ఆశ్రమముల = ఋషిశ్రేష్ఠులు నివసించే ఆశ్రమాలలో; సత్+ధర్మ చారులు+ఐన =

మంచి ధర్మాన్ని ఆచరించేటటువంటి వారైన; బ్రాహ్మణ ప్రవరులన్= విప్రశ్రేష్ఠులను- బ్రాహ్మణ ఉత్తములను; పాయక= విడువక; వధియింతురు= చంపుతారు; ఎట్టి, పాప+ఆత్ములున్= ఎటువంటి దుర్జనులైనా; ఏ+యుగముల= ఏ కాలాలలోనూ; బ్రాహ్మణహింస= విప్రులను బాధించటం; ఆపాదింతురు+ఏ= చేస్తారా!; అది= అటువంటి బ్రాహ్మణ హింస; వీరలవలనన= ఈ కాలకేయుల వలననే; వినగన్+పడియెన్= వినబడ్డది; పరమ సాధులు+ఐన= మిక్కిలి సౌమ్యులైన; బ్రాహ్మణులకు= విప్రులకు; బాధ+అగుడు= పరితాపం కలిగితే; మహికిన్= భూమికి; బాధ+అగున్= బాధ కలుగుతుంది; ధరిత్రికి+ఐన, బాధన్+చేసి= భూమికి కలిగిన బాధ వలన; అఖిల లోకంబులున్= సమస్త భువనాలున్నూ; కరము= మిక్కిలి; బాధన్+ఓండున్= వ్యధను చెందుతాయి.

తాత్పర్యం: ఓ పద్మనాభ! కాలకేయులు అనే రాక్షసులు పెద్ద పెద్ద శరీరాలు కలవారు. వారు సముద్రాన్ని జలదుర్గంగా చేసికొని పగలంతా అందులోనే ఉండి రాత్రులలో బయటకు వచ్చి, విజృంభించి ఋషుల ఆశ్రమాలలోని ధర్మాత్ములైన బ్రాహ్మణోత్తములను వదలకుండా సంహరిస్తుంటారు. అటువంటి పాపాత్ములు, ఆవిధంగా బ్రాహ్మణహింస చేసినవారు, అంతకుముందు ఏయుగంలో నైనా ఉన్నారా? అట్లాంటి వాళ్లలో కాలకేయులే ప్రథములని చెప్పవలసి ఉంటుంది. మిక్కిలి సౌమ్యప్రవర్తన కల బ్రాహ్మణులకు కీడు కలిగితే అందువల్ల భూమండలానికంతటికీ బాధ ఏర్పడుతుంది. ఆవిధంగా భూమికి బాధ ఏర్పడితే సమస్త లోకాలూ మిగుల పరితపిస్తాయి.

విశేషం: దుర్గము= పోవటానికి కష్టమైనది. దుర్గాలు ఆరు. 1. ధన్వ దుర్గం= నాలుగు ప్రక్కలూ అయిదామడలమేర మరుభూమి గల కోట. 2. మహీదుర్గం= చుట్టూ మట్టిప్రాకారం గల కోట. 3. వార్క్ష దుర్గం= చుట్టూ చెట్టు చేమలు గల కోట. 4. జలదుర్గం= చుట్టూ నీరు గల కోట. 5. నరదుర్గం= చుట్టూ చతురంగబలాలు గల కోట. 6. గిరిదుర్గం= చుట్టూ కొండలు గల కోట. సముద్రం కాలకేయులకు సహజ 'జలదుర్గం' అయింది.

వ. ఎట్లనిన వేదంబులు ధరియించి విప్రులు వేదచోదితంబులైన పుణ్యకర్మంబులు విధియించుటం జేసి హవ్య కవ్యంబుల దేవతలుం బితరులుఁ దృష్టులైన వారివలన నెల్లలోకంబులకు సుఖం బగుం గావున బ్రాహ్మణోపద్రవంబు పరిహరించి లోకంబులు రక్షింపు' మనిన దేవతలకు విష్ణుదేవుం డిట్లనియె. 15

ప్రతిపదార్థం: ఎట్లు+అనినన్= అది ఎట్లా అని అడిగితే; వేదంబులు= వేదాలు; ధరియించి= వహించి; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; వేద చోదితంబులు+అయిన= వేదాలచేత విధించబడిన; పుణ్య కర్మంబులు= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే పనులు; విధియించుటన్+చేసి= నిర్వహించటంచేత; హవ్య, కవ్యంబులు= దేవతలకు, పితృదేవతలకు అర్పించే హోమద్రవ్యాలచేత; దేవతలున్= దేవతలున్నూ; పితరులున్= పితృదేవతలున్నూ; తృప్తులు+ఐన= తనివి (తృప్తి) చెందినట్లయితే; వారివలనన్= ఆ దేవతలవలన, పితృదేవతల వలన; ఎల్ల లోకంబులకున్= సర్వప్రపంచాలకు; సుఖంబు+అగున్= సుఖం కలుగుతుంది; కావునన్= కాబట్టి; బ్రాహ్మణ+ఉపద్రవంబు= బ్రాహ్మణులకు జరిగే కీడు; పరిహరించి= తొలగించి; లోకంబులు= ప్రపంచాలను; రక్షింపుము= కాపాడుము; అనినన్= అని చెప్పగా; దేవతలకు= వేల్పులకు; విష్ణుదేవుండు= విష్ణుదేవుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అది ఎట్లా అనగా, బ్రాహ్మణులు వేదాలను చదివి, వేదవిహితాలైన పుణ్యకర్మలు చేయటం వలన వారు వేల్పేడి హవ్యకవ్యాలచేత దేవతలున్నూ, పితృదేవతలున్నూ తృప్తి చెందగలరు. తృప్తులైన దేవతలవలన, పితృదేవతలవలన సమస్తలోకాలకు సుఖం కలుగుతుంది. కాబట్టి బ్రాహ్మణులకు దాపురించిన కీడును తప్పించు'- మని ప్రార్థించగా దేవతలతో విష్ణుదేవు డిట్లా పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

**‘కాలకల్పల నుగ్రతేజులఁ గాలకేయుల భూరిర
త్నాలయస్థుల వీర్యవంతుల నర్ణవంబు సమస్తస
త్నాల్లి దోషగ వట్టినన్ విషయం బగున్ వధియింపఁగాఁ
బోల దొండువిధంబునం బరిపూర్ణవార్ధిజలోన్నతిన్. 16**

ప్రతిపదార్థం: కాలకల్పలన్= యముడితో సమానమైనవారిని; ఉగ్రతేజులన్= భయంకరమైన ప్రతాపం కలవారిని; కాలకేయులన్= కాలకేయులు అనే రాక్షసులను; భూరి రత్న+ఆలయస్థులన్= విస్తారమైన సముద్రంలో ఉన్నవారిని, (రత్న+ఆలయము= రత్నాలకు నిలయమైనది సముద్రం); వీర్యవంతులన్= పరాక్రమం కలవారిని; అర్ణవంబు= సముద్రాన్ని; సమస్త సత్త్య+ఆలి తోడగన్= సమస్త జంతుసమాహాలు కనపడటట్లుగా; వట్టినన్= నీరు లేకుండా చేయగా; వధియింపఁగాన్= సంహరించేందుకు; విషయంబు+అగున్= వీలగును(వీలవుతుంది); ఒండు విధంబునన్= వేరొకరిగా (విధంగా); పరిపూర్ణ వార్ధి జల+ఉన్నతిన్= నిండుగా సముద్రపునీరు అతిశయించి ఉండటంచేత; పోలదు= వీలు కాదు.

తాత్పర్యం: ‘కాలకేయులు భయంకరమైన ప్రతాపం కలవారు, యముడితో సమానులు. అటువంటి పరాక్రమ వంతులను సముద్రాన్నంతా ఇంకించి (ఇంకజేసి) అందుండే సమస్త ప్రాణకోటి బయల్పడేటట్లు చేస్తేకాని, వధించటానికి సాధ్యం కాదు. నిండుగా నీరుగల సముద్రంలో ఉన్న వారిని వేరొకవిధంగా సంహరించటం వీలు పడదు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

క. వరుణజలంబుల మిత్రా । వరుణ తనూజుండు వీర్యవంతుండై చె

చైరఁ ద్రావ నోపు; నిందలు । నరుగుఁడు; ప్రార్థింపుఁ డమ్మహాత్ము నగస్త్విన్.’ 17

ప్రతిపదార్థం: వరుణ జలంబుల= వరుణదేవుడివైన నీళ్ళను; మిత్రావరుణ తనూజుండు= మిత్రావరుణులకొడుకు; [అగస్త్విడు] వీర్య వంతుండు+బ= బలం కలవాడై; చెచైరన్= శీఘ్రంగా; త్రావన్+ఓపున్= త్రాగగలడు; ఇందలున్= ఇంతమంది; అరుగుఁడు= వెళ్ళండి; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహానుభావుడిని; అగస్త్విన్= అగస్త్యమహామునిని; ప్రార్థింపుఁడు= వేడికొనండి.

తాత్పర్యం: నీళ్ళు వరుణదేవుడికి సంబంధించినవి. మిత్రావరుణుల కుమారుడైన అగస్త్విడు ఆ నీళ్ళను తన ప్రభావంతో శీఘ్రంగా త్రాగగలడు. మీరందరూ మహాత్ముడూ, ఋషిశ్రేష్ఠుడూ ఐన ఆ అగస్త్విడివద్దకు వెళ్ళి అతడిని వేడుకొనండి’.

వ. అనిన నమరు లెల్ల నగస్త్విపాలికిం జని యమ్మునివరు స్తుతియించి యిట్లనిరి. 18

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలంతా; అగస్త్విపాలికిన్+చని= అగస్త్విడి ఒద్దకు వెళ్ళి; ఆ+మునివరున్= ఆఋషిశ్రేష్ఠుడిని; స్తుతియించి= పొగడి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అని విష్ణుదేవుడు చెప్పగా, దేవత లంతా అగస్త్యమహామునివద్దకు వెళ్ళి ఇట్లా పలికారు.

క. 'అమరహితంబుగ జగదహి । తము దలఁగుము పేర్లతో బుధస్తుతగుణ! విం
ధ్యము దొల్లి పెరిగి జగదహి । తము సేసిన నీవ కావె తలఁగితి దానిన్.'

19

ప్రతిపదార్థం: అమర+హితంబుగ= దేవతలకు మేలు కలిగేటట్లుగా; జగత్+అహితము= ప్రపంచానికి ఏర్పడిన కీడు; పేర్లతోన్= గొప్పతనంతో; తలఁగుము= తొలగించుము; బుధ స్తుత గుణ!= బుధులచేత పొగడబడిన మంచిగుణాలు కలవాడా!; వింధ్యము= వింధ్య పర్వతం; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; పెరిగి= అతిశయించి; జగత్+అహితము= లోకానికి కీడు; చేసినన్= చేయగా; దానిన్= ఆ కీడును; నీవు+అ+కావె= నీవే కదా; తలఁగితి(వి)= తొలగించావు.

తాత్పర్యం: 'దేవతలకు మేలు కలిగేటట్లుగా, జగత్తుకు ఏర్పడిన విపత్తును నీ గొప్పతనంచేత తొలగించవలసింది. బుధులచేత ప్రశంసించబడిన సద్గుణాలు కలిగిన మహానుభావా! పూర్వం వింధ్యపర్వతం పెరిగి ప్రపంచానికి కీడు చేయగా, ఆ ఉపద్రవాన్ని తొలగించింది నీవే కదా!'

వ. అని దేవత లెల్ల నగస్త్వం గీర్తించి' రనిన విని ధర్మంజుం' డిది యెట్లు? వింధ్యం బేల పెరిగె? దానిం బెరుగకుండ నగస్త్వం డెవ్విధంబున వారిం చె? నని యడిగిన, నాతనికి రోమశుం డిట్లనియె. 20

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; దేవతలు+ఎల్లన్= దేవతలు అందరున్నూ; అగస్త్వం= అగస్త్యమహామునిని; కీర్తించిరి= పొగడారు; అనిన= అని చెప్పగా; విని= విని (ఆలకించి); ధర్మంజుండు= ధర్మరాజు, (ధర్మతనయుడు); ఇది+ఎట్లు?= ఇది ఏవిధంగా జరిగింది?; వింధ్యంబు+ఏల పెరిగెన్? వింధ్యపర్వతం ఎందుకు పెరిగింది?; దానిన్= దానిని; పెరుగకుండన్= ఎదుగకుండా; అగస్త్వండు= అగస్త్యుడు; ఏ+విధంబునన్= ఏవిధంగా; వారిం చెన్?= ఆపాడు?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ఆతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దేవతలందరూ అగస్త్యమహామునిని పొగడారు'- అని రోమశుడు చెప్పగా ధర్మరాజు విని, 'అది ఏ విధంగా జరిగింది? వింధ్యపర్వతం ఎందుకు పెరిగింది? దానిని పెరుగకుండా అగస్త్యు డేవిధంగా ఆపాడు?' - అని ప్రశ్నించాడు. ఆ ధర్మరాజుప్రశ్నకు రోమశమహర్షి ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

అగస్త్వండు వింధ్యంబు పెరుగకుండ వారిం చెట (సం. 3-101-2)

ఉ. 'నెమ్మి నినుండు మేరుధరణీధరనాథుఁ బ్రదక్షిణంబుగాఁ
బ్రిమ్మరుచున్నఁ జూచి పటుదీధితికిం గర మల్లి వింధ్యశై
ల మ్మనియెన్ 'దినేంద్ర! యచలప్రభు నన్ను బ్రదక్షిణంబు ని
త్యమ్మును జేయ కేల మతి దప్పితి? మేరువుఁ గొల్వ నేటికిన్?'

21

ప్రతిపదార్థం: నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఇనుండు= సూర్యుడు; మేరు ధరణీధరనాథున్= మేరు పర్వతపతిని (ధరణీధరము= పర్వతం); ప్రదక్షిణంబుగాన్= ఎడమనుండి కుడివైపుకు; బ్రిమ్మరుచున్నన్+చూచి= తిరుగుతుండగా చూచి; పటు దీధితికిన్= చండికిరణుడైన సూర్యుడి మీద; కరము= మిక్కిలి; అల్లి= కోపించి; వింధ్య శైలము+అనియెన్= వింధ్య పర్వతం చెప్పింది; దిన+ఇంద్ర!= ఓ సూర్యుడా (దినానికి ప్రభువా)!; అచల+ప్రభున్= కొండలకు రాజును; నన్నున్= నన్ను; ప్రదక్షిణంబు= చుట్టు తిరగటం; నిత్యమ్మును= దిన దినమూ; చేయక= చేయకుండా; ఏల= ఎందుకు; మతి+తప్పితి?= బుద్ధిహీనుడవైనావు?; మేరువున్= మేరుపర్వతాన్ని; కొల్వన్+నేటికిన్= ఆరాధించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ప్రీతితో సూర్యుడు మేరుపర్వతానికి ప్రదక్షిణం చేయటం చూచిన వింధ్యపర్వతానికి చండకిరణుడైన సూర్యుడిపై ఆగ్రహం కలిగింది. 'ఓ దినపతీ! కొండలకు రాజు నైన నాకు ప్రదక్షిణం చేయకుండా నీవు నిత్యం బుద్ధిహీనుడివై ఎందుకు మేరువును ఆరాధిస్తున్నావు'

వ. అని గర్వించి పలికిన నవ్పర్వతంబునకు భానుం డిట్లనియె.

22

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; గర్వించి= మదంతో; పలికినన్= మాట్లాడగా; ఆ+పర్వతంబునకు= ఆ కొండతో; భానుండు= సూర్యుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు;

తాత్పర్యం: అని గర్వించి పలికిన ఆ కొండతో సూర్యుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'అనవరతము విధియోగం । బున నేఁ బ్రిమ్మరుదు నమరభూధరముఁ బ్రియం

బున నాత్మేచ్ఛ యొనర్పగఁ । జన' దనవుడు నలిగి వింధ్యశైలం బంతన్.

23

ప్రతిపదార్థం: అనవరతము= ఎల్లప్పుడూ; విధి యోగంబునన్= బ్రహ్మదేవుడి ఆదేశాన; అమర భూధరమున్= వేల్పుకొండ అయిన మేరుగిరి చుట్టూ; ఏన్= నేను; ప్రిమ్మరుదున్= తిరుగుతాను; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; ఆత్మ+ఇచ్ఛ= నా ఇష్టం వచ్చినట్లు; ఒనర్పగన్+చనదు= చేయటానికి వీలులేదు; అనవుడు= అని చెప్పగా; అలిగి= కోపగించి; వింధ్య శైలంబు= వింధ్యపర్వతం; అంతన్= అంతట.

తాత్పర్యం: 'బ్రహ్మదేవుడి ఆదేశం ప్రకారం, ఎల్లప్పుడూ నేను మేరువుకు ప్రదక్షిణంగా తిరుగుతున్నాను. నా ఇష్టానుసారం చేసేందుకు వీలులేదు'- అని సూర్యుడు బదులు పలుకగా వింధ్యపర్వతానికి ఆగ్రహం కలిగింది. ఆ తరువాత.

క. ఇన శశి తారాదులకుం । జన రాకుండంగఁ బెరిగి జలధరపథ మె

ల్లను గప్పియుండె వింధ్యం । బనుపమ ముత్తుంగమై సురాల్నిస్థన్.

24

ప్రతిపదార్థం: వింధ్యంబు= వింధ్యపర్వతం; సుర+అద్రి స్థర్థన్= వేలుపుకొండతో గల మాతృవ్యంతో; అనుపమము= సాటి లేనిదై; ఉత్తుంగము+బ= ఎత్తు గలదై; ఇన, శశి, తారా+ఆదులకున్= సూర్యుడు, చంద్రుడు, నక్షత్రాలు మొదలైనవాటికి; చన రాకుండంగన్= వెళ్ళేందుకు వీలులేకుండా; పెరిగి= ఎదిగి; జలధర, పథము+ఎల్లను= మేఘమార్గం అంతటిసీ; కప్పియుండెన్= కప్పివేసింది.

తాత్పర్యం: వింధ్యపర్వతం మేరుపర్వతంతో మాతృవ్యం వహించి, సాటిలేని ఎత్తుకు ఎదిగి, సూర్యుడు, చంద్రుడు, నక్షత్రాలు మొదలైనవి వెళ్ళేందుకు వీలులేకుండా ఆకాశమార్గాన్ని కప్పివేసింది.

క. రవిశశిగతు లుడుగుడు నిది । దివ మిది రాత్రి యని వసుమతీజనులకు న

ద్దివిజమునివరుల కెఱుగఁగ । నవగాఢం బయ్యె; నంధ మయ్యె జగంబుల్.

25

ప్రతిపదార్థం: రవి శశి గతులు= సూర్యుడియొక్క, చంద్రుడియొక్క గమనాలు; ఉడుగుడున్= ఆగిపోవటంచేత; ఇది, దివము= ఇది పగలు; ఇది, రాత్రి= ఇది రేయి; అని= అని; వసుమతీ జనులకున్= భూమియందలి ప్రజలకు; ఆ+దివిజ

ముని వరులకు= ఆ స్వర్గలోకంలోని దేవతలకు, మునిశ్రేష్ఠులకు; ఎలుగగగన్= తెలియటానికి; అవగాఢంబు+అయ్యెన్= దట్టమైనది (కష్టమైనది); జగంబుల్= లోకాలు; అంధము+అయ్యెన్= చీకటితో నిండినవి.

తాత్పర్యం: సూర్యచంద్రుల గమనాలు ఆగిపోవటంచేత ఇది పగలు, ఇది రాత్రి- అని భూమిమీది ప్రజలు; స్వర్గమందలి దేవతలు, మునివరులు తెలిసికొనలేకపోయారు. ఆ విధంగా దట్టమైన చీకటి లోకాలను అన్నింటినీ కప్పివేసింది.

వ. ఇట్లు పెరిగిన వింధ్యంబునొద్దకు వచ్చి వేల్పు లెల్ల దాని వర్ధనంబు వారింపనోపక యగస్త్విపాలికిం జని వింధ్యంబుపెక్కువ యెఱింగించి యి ట్లనిరి. 26

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెరిగిన= వృద్ధిచెందిన; వింధ్యంబు+ఒద్దకు= వింధ్యపర్వతం సమీపానికి; వచ్చి= వచ్చి; వేల్పులు+ఎల్ల= దేవతలంతా; దాని వర్ధనంబు= ఆ పర్వతంయొక్క పెరుగుదలను; వారింపన్+ఓపక= ఆపలేక; అగస్త్విపాలికిన్+చని= అగస్త్వి ఒద్దకు వెళ్ళి; వింధ్యంబు పెక్కువ= వింధ్యపర్వతంయొక్క పెరుగుదల; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పెరిగిన వింధ్యపర్వతందగ్గరకు దేవతలు వచ్చారు కాని, ఆ పర్వతం పెరుగుదలను నివారించలేకపోయారు. ఆ తరువాత దేవతలంతా అగస్త్వి ఒద్దకు వెళ్ళి వింధ్యపర్వతం పెరుగుదలను గురించి చెప్పి ఇట్లా అన్నారు.

క. 'భువనవ్యవహారమునకు । వ్యవధానం బయ్యె వింధ్యవర్ధనమున; న భివసకర రజనికర గతు । లవిహిత మగునట్లు సేయు మమరమునీంద్రా!' 27

ప్రతిపదార్థం: అమర ముని+ఇంద్రా!= దేవర్షులలో శ్రేష్ఠుడైన ఓ అగస్త్విడా!; వింధ్య+వర్ధనమునన్= వింధ్య పర్వతం యొక్క పెరుగుదల వలన; భువన వ్యవహారమునకున్= లోకపు పోకడకు; వ్యవధానంబు+అయ్యెన్= అంతరాయం కలిగింది; ఆ+దివసకర+రజనికర+గతులు= ఆ సూర్యుడి చంద్రుడి గమనాలు; అవిహితము+అగునట్లు= యథాప్రకారం జరిగేటట్లు; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: 'దేవర్షి వైన అగస్త్వా!, వింధ్యపర్వతం పెరిగిపోవటంవలన లోకవ్యవహారం స్తంభించింది. తిరిగి సూర్యచంద్రగతులు యథాప్రకారం జరిగేటట్లు చూడవలసింది.'

వ. అని దేవతలు ప్రార్థించిన నగస్త్విండు లోపాముద్రా సహితుండై వింధ్యంబు సమీపంబునకు వచ్చి, దానిచేతం బూజితుం డై యి ట్లనియె. 28

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; దేవతలు= దేవతలు; ప్రార్థించినన్= వేడగా; అగస్త్విండు= అగస్త్విడు; లోపాముద్రా సహితుండు+ఐ= లోపాముద్రతో కూడి; వింధ్యంబు సమీపంబునకున్= వింధ్యపర్వతం దగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; దానిచేతన్= ఆ వింధ్యపర్వతంచేత; పూజితుండు+ఐ= ఆరాధించబడినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని దేవతలు ప్రార్థించగా, అగస్త్విమహర్షి తన భార్య అయిన లోపాముద్రతో కలిసి వింధ్యపర్వతం దగ్గరకు వచ్చి, ఆ పర్వతంచేత ఆరాధించబడినవాడై ఇట్లు పలికాడు.

క. 'చనియెద దక్షిణదిశ కే; నొనరగఁ దెరు విమ్ము నాకు నుర్వీధర! నీ'

వనవుడు 'నట్టుల చేయుడు' । నని పెరుగుట యుడిగి వింధ్య మతివినయముతోన్.

29

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీధర= ఓ పర్వతమా!; ఏన్= నేను; దక్షిణ+దిశకు= దక్షిణ దిక్కునకు; చనియెదన్= వెళ్ళుతాను; నాకున్= నాకు; ఒనరంగన్= ఒప్పునట్లుగా; నీవు; తెరువు+ఇమ్ము= మార్గాన్ని (దారిని) ఇమ్ము; అనవుడున్= అనిచెప్పగా; అట్టులు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుడున్= చేస్తాను; అని= అని చెప్పి; పెరుగుట+ఉడిగి= ఎదగటం మాని; వింధ్యము= వింధ్యపర్వతం; అతి వినయముతోన్= మిక్కిలి వినయంతో.

తాత్పర్యం: 'ఓ పర్వతమా! నేను దక్షిణదిక్కుకు వెళుతున్నాను. నీవు నాకు మార్గాన్ని ఇవ్వవలసింది'- అని అగస్త్య మహర్షి అడుగగా వింధ్యపర్వతం పెరగటం మాని, వినయంతో 'అట్లాగే చేస్తాను స్వామీ!'- అని బదులు పలికింది.

వ. 'భట్టారా! విజయం చేయుం' దని భూమి సమానమై యున్న దాని కగస్త్వం డిట్లనియె.

30

ప్రతిపదార్థం: భట్టారా!= పూజ్యుడా!; విజయం చేయుండు+అని= దయ చేయండి, అని పలికి; భూమి సమానము+బ+ఉన్నదానికి= భూమియొక్క ఉపరితలంతో సమానంగా క్రిందకు కుంచించుకొని ఉన్న పర్వతంతో; అగస్త్వండు= అగస్త్య మహాముని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు;

తాత్పర్యం: 'పూజ్యుడవైన ఆ అగస్త్యమునీ! మీరు దయ చేయుడు'- అని పలికి, వింధ్యపర్వతం భక్తితో ఒదిగి భూతలానికి సమానంగా దిగువకు కుంచించుకొని నిలిచింది. ఆ పర్వతంతో అగస్త్వండు ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: వావిళ్ళ ప్రతిలో 'భట్టారకా!' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

క. 'నా మగుడి వచ్చునంతకు । భూమీధర! యీప్రకారమున నుండుము; నా

తో మైత్రి జేయు' మని లో । పాముద్రాభీశ్వరుండు వలికి ముదమునన్.

31

ప్రతిపదార్థం: భూమీధర!= ఓ పర్వతమా!; నా, మగుడి, వచ్చునంతకు= నేను తిరిగి వచ్చేవరకు; ఈ, ప్రకారమునన్+ఉండుము= ఈ రీతిగానే ఉండుము; నాతో మైత్రిన్+చేయుము= నాతో స్నేహం చేయవలసింది; అని= అని; ముదమునన్= సంతోషంతో; లోపాముద్రా+అభీశ్వరుండు= లోపాముద్రభర్త; [అగస్త్వండు] పలికి= చెప్పి.

తాత్పర్యం: 'ఓ పర్వతమా! నేను తిరిగి వచ్చేవరకు నీవు ఈవిధంగానే ఉండుము. నాతో స్నేహం చేయుము' అని పలికి, సంతోషంతో లోపాముద్రాహృదయేష్వరుడైన అగస్త్వండు.

వ. దాని నొడంబటిచి దక్షిణదిశకుం జని లోకంబులకు హితంబుగా నంద యుండె; వింధ్యంబు నగస్త్వండు

మగుడి వచ్చునంతకు బెరుగ నోడి యున్న' దని యగస్త్వ మాహాత్మ్యంబు ధర్మజునకుం జెప్పి, వెండియు

రోమశుం డిట్లనియె.

32

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఒడంబటిచి= ఆ పర్వతాన్ని అంగీకరింపచేసి; దక్షిణ దిశకున్+చని= దక్షిణ దిక్కుకు వెళ్ళి; లోకంబులకు, హితంబుగాన్= విశ్వ శ్రేయస్సుకై; అందు+అ= ఆ దక్షిణ దిక్కునందే; ఉండెన్= ఉండిపోయాడు; వింధ్యంబున్= వింధ్య పర్వతం కూడా; అగస్త్వండు= అగస్త్వండు; మగుడి వచ్చునంతకున్= తిరిగి వచ్చేవరకు; పెరుగన్+ఒడి+ఉన్నది= ఎదుగుటకు

జంకి ఉన్నది; అని= అని; అగస్త్య మాహాత్మ్యంబు= అగస్త్యుడియొక్క మహిమను; ధర్మజనకున్+చెప్పి= ధర్మరాజుకు చెప్పి; వెండియు= మరల; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: వింధ్యపర్వతాన్ని సమ్మతించేసి అగస్త్యుడు దక్షిణదిక్కుకు వెళ్ళి విశ్వకల్యాణంకొరకై అక్కడే ఉండిపోయాడు. ఇక వింధ్యపర్వతం అగస్త్యుడి పునరాగమనాన్ని నిరీక్షిస్తూ పెరగటానికి జంకి అట్లాగే ఉండిపోయింది'- అని ధర్మరాజుకు అగస్త్యుడి మహిమను తెలియచేసి, మరల రోమశుడు ఈ విధంగా వచించాడు.

ఆ. అమరు లెల్ల దన్ను నట్లు కీర్తించుచు । నున్నఁ జూచి మునిగణోత్తముండు వారి నడిగె 'నేమి వచ్చితి? రెఱిగింపు' । డని దయాకుడై ప్రియంబుతోడ.

33

ప్రతిపదార్థం: అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరున్నా; తన్నున్= తనను (అగస్త్యుడిని); అట్లు= ఆ రీతిగా; కీర్తించుచున్+ఉన్నన్+చూచి= సాగడుచుండటం గమనించి; ముని గణ+ఉత్తముండు= ఋషుల సమూహంలో శ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యమహర్షి; దయాళుండు+బ= దయకలవాడై; వారిన్= వారిని అనగా వేల్పులను; ఏమి+వచ్చితిరి?= ఎందుకొరకు వచ్చారు?; ఎఱిగింపుడు= తెలియపరచండి; అని= అని; ప్రియంబుతోడన్= ప్రీతితో; అడిగెన్= అడిగాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలంతా ఆ రీతిగా తనను ప్రశంసిస్తుండగా, అగస్త్యమహాముని దయకలవాడై 'మీ రెండుకు వచ్చారు? తెలియచేయండి'- అని ప్రీతితో వారిని అడిగాడు.

వ. అనిన.

34

తాత్పర్యం: అట్లా అడుగగా.

చ. అమరులు గాలకేయకృత మైన జగద్ధయ మెల్ల జెప్పి 'యు త్తమమునినాథ! తత్త్వతివిధానము నేసి జగంబుఁ గావఁ జి త్తము గలదేని విభ్రమముదభ్రతరంగ మహార్ణవంబుఁ బా నము దగఁ జేసి చేయుము ఘనంబుగ మాకు మనుఃప్రమోదమున్.

35

ప్రతిపదార్థం: అమరులు= దేవతలు; కాలకేయ కృతము+బ= కాలకేయులు అనే రాక్షసులచేత చేయ బడిన; జగత్+భయము+ఎల్లన్= జగత్తుకు ఏర్పడిన వెలపు సమస్తం; చెప్పి= వచించి; ఉత్తమమునినాథ!= మంచి ఋషులకు అధినేతనైన ఓ అగస్త్యమహర్షి!; తద్+ప్రతివిధానము+చేసి= దానికి విరుగుడు కల్పించి; జగంబున్= లోకాన్ని; కావన్= కాపాడేందుకు; చిత్తము కలదు+ఏని= మనస్సు కలిగితే; విభ్రమమత్+అభ్ర తరంగ మహా+అర్ణవంబున్= తిరుగుడుపాటు కలవై ఆకసాన్ని అంటే కెరటాలతో కూడిన గొప్ప సముద్రాన్ని; పానము తగన్+చేసి= త్రాగటం తగినవిధంగా చేసి- అంటే బాగా త్రాగి; మాకున్= మా అందరికి; ఘనంబుగన్= ఎక్కువగా; మనస్+ప్రమోదమున్= మనసులకు సంతోషాన్ని; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: దేవతలు, కాలకేయులవలన ప్రపంచానికి ఏర్పడిన భయాన్ని గురించి అగస్త్యమహర్షితో చెప్పి, 'మునిశ్రేష్ఠా! ఆ భీతికి విరుగుడు కల్పించి జగత్తును కాపాడతలచినట్లయితే, ఆకాశాన్ని అంటుతూ తిరుగుడు పడే కెరటాలు కల సముద్రాన్ని పానం చేసి, మాకు మిగుల సంతోషాన్ని కలిగించండి.

క. ఆ తోయధి నీచేతం । బీతం బగుడుం, గడంగి భీమాసుర సం

ఘాతంబుఁ దత్క్షణంబ ని । పాతింతుము దివ్యశస్త్రపటుఘాతములన్.'

36

ప్రతిపదార్థం: ఆ తోయధి= ఆ సముద్రం (తోయ+ధి= జలధి= నీటికి స్థావరం); నీచేతన్+పీతంబు+అగుడున్= నీ చేత త్రాగబడిన వెంటనే; కడంగి= పూని; భీమ+అసుర, సంఘాతంబున్= భయంకరమైన రాక్షసుల బృందాన్ని; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణమందే; దివ్య శస్త్ర పటు ఘాతములన్= దేవతామహిమ కల ఆయుధాలయొక్క బలమైన దెబ్బలచేత; నిపాతింతుము= పడగొట్టగలం.

తాత్పర్యం: ఆ సముద్రజలం నీచేత పానం చేయబడిన వెన్నెంటనే, ఆ క్షణమందే, మేము ఆ భయంకరులైన రాక్షసుల సముదాయాన్ని దివ్యమహిమ కల ఆయుధాలను ప్రయోగించి పడగొట్టగలం.'

అగస్త్వండు సముద్రోదకంబు పానంబు సేయుట (సం. 3-103-1)

వ. అనిన నగస్త్వం 'ఉట్ల చేయుడు' నని యమరవరుల కెల్ల సంతోషంబుగా నప్పుడు.

37

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని చెప్పగా; అగస్త్వండు= అగస్త్వుడు; అట్లు+అ, చేయుదును+అని= ఆ రీతిగానే చేస్తాను అని; అమరవరులకు+ఎల్ల= దేవతాశ్రేష్ఠులకు అందరకు; సంతోషంబుగాన్= సంతోషం కలిగేటట్లు; అప్పుడు= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: అని దేవతలు ప్రార్థించగా అగస్త్వుడు 'అట్లాగే చేస్తాను' అని దేవతల కందరికీ సంతోషం కలిగేటట్లుగా అప్పుడు.

సీ. రంగడుత్తుంగ తరంగ హస్తంబుల । నాడెడునది వోలె, నతుల వేగ
వాతావధూతమై వలెడునది వోలెఁ, । బర్వత కందరోపాంత తతులఁ
దొడరెడునదివోలె, ద్రువఫేనవితతుల । నగియెడునది వోలె, నాగనక్ర
మకరకుల క్షుభ్యమాణమై తద్బాధ । కోపనియది వోలె, నుచ్చ భీమ

ఆ. నినద మగుచు నున్న నీరధి యొద్దకు । నమరగణముతో మహామునీంద్ర

గరుడ ఖచర సిద్ధ గంధర్వ పన్నగ । యక్షగణముతోడ నరుగుదెంచి.

38

ప్రతిపదార్థం: రంగత్+ఉత్తుంగ తరంగ హస్తంబులన్= ప్రకాశిస్తున్న ఎత్తైన కెరటాల చేతులతో; ఆడెడు+అది+పోలెన్= నాట్యం చేసేదానివలె; అతుల వేగ వాత+అవధూతము+ఐ= సాటిలేని వేగంతో వీచే గాలిచేత త్రోసివేయబడిందై; వలెడు+అది+పోలెన్= ఒప్పుతున్నదానివలె; పర్వత కందర+ఉపాంతతతులన్= కొండ గుహల సమీపాల్లో; తొడరెడు+అది+పోలెన్= తొట్టుపాటు పడెటటువంటి; దానివలె; ద్రువ, ఫేన వితతులన్= ఎడతెగని లేదా స్థిరంగా ఉన్న నురుగుల సముదాయాల వలన; నగియెడు+అది+పోలెన్= నవ్వే దానివలె; నాగ, నక్ర, మకర, కుల క్షుభ్యమాణము+ఐ= పాములు, జలచరాలు, మొసళ్ళు మొదలైన వాటిచేత కల్లోలపరచబడినదై; తద్+బాధకు= ఆవిధంగా కుదుపటం వలన ఏర్పడిన నొప్పికి; ఓపని+అది+పోలెన్= ఓర్చుకొనలేనిదానివలె; ఉచ్చ భీమ నినదము= హెచ్చగాను, భయంకరంగాను, ధ్వనిస్తున్న; నీరధియొద్దకున్= సముద్రం దరికి; అమర గణముతో= దేవతల సమూహంతో; మహత్+ముని+ఇంద్ర గరుడ, ఖచర, సిద్ధ గంధర్వ, పన్నగ, యక్షగణము తోడన్= గొప్ప మహర్షులు, గరుడులు, ఆకాశసంచారులు, సిద్ధులు, గంధర్వులు, ఉరగులు, యక్షుల సమూహాలతో; అరుగుదెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ప్రకాశించే ఎత్తైన కెరటాల చేతులతో నాట్యంచేసేదానివలె, మిక్కిలి వేగమైన ఝుంఝూమారుతంచేత తోయబడిన దానివలె, పర్వత గుహల మధ్య ఉరికే దానివలె, స్థిరంగాఉన్న నురుగుల సముదాయంతో నవ్వుతున్న దానివలె, పాములు, జలచరాలు, మొసళ్ళు మొదలైన వాటిచేత కదిపి కుదపబడుతున్నదై, ఆ బాధకు తాళలేనిదానివలె హెచ్చుగా భయంకరంగా ధ్వనిచేస్తున్న సముద్రం దగ్గరికి అగస్త్య మహర్షి గరుడులు, ఆకాశచారులు, సిద్ధులు, ఉరగులు, గంధర్వులు, యక్షులు మొదలైన దేవతాజాతులతో కలిసి వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: రూపకానుప్రాణితమైన ఉపమ. కెరటాలు= ఉపమేయం, హస్తాలు= ఉపమానం. నురుగు తెలుపు. నవ్వు తెలుపు. నాగనక్ర మకరకులక్షుభ్యమాణము - ఆ బాధను ఓర్చుకొనలేనట్లున్నది అనటంవలన కాని దానిని కారణంగా వర్ణించటమైంది. ఇక్కడ హేతూత్త్రేక్ష అలంకారం.

**ఉ. అందఱుఁ జూచుచుండఁగ మహాభ్రజలంబులఁ ద్రావె విష్టపా
నందకరుం డగస్తుఁ డఘనాశనుఁ; డట్లు పయోధి లక్త మై
నం దిమి కూర్మ కర్మటక నక్ర భుజంగచయంబుతో భయం
బందుచుఁ గాలకేయులు బయల్పడి తోఁచిరి దానిలోపలన్.**

39

ప్రతిపదార్థం: విష్టప+ఆనందకరుండు= లోకాలకు ఆనందం కలుగ చేసేవాడు; అఘ నాశనుఁడు= పాపాలను పోగొట్టేవాడు; అగస్త్యుఁడు; అందఱున్= దేవతలందరున్నూ; చూచుచు+ఉండఁగన్= చూస్తుండగా; మహా+అబ్ధి జలంబులన్= గొప్ప సముద్రంలోని నీళ్ళను (అప్+ధి= జలధి); త్రావెన్= త్రాగాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; పయోధి= పయన్+ధి= జలధి (సముద్రం); రిక్తము+ఐనన్= పట్టిపోగా; తిమి, కూర్మ, కర్మటక, నక్ర, భుజంగ, చయంబుతోత్= పెద్ద పెద్ద చేపలు, తాబేళ్లు, ఎండ్రకాయలు; మొసళ్ళు, పాములు మొదలైన వాటితో పాటు; కాలకేయులు= కాలకేయులు అనే ఆ రాక్షసులు; భయంబు+అందుచున్= భయపడుతూ; దాని లోపలన్= ఆ సముద్రంలోపల; బయల్పడి= బయటపడి; తోఁచిరి= కన్పించారు.

తాత్పర్యం: జగత్తులకు సంతోషాన్ని కలిగించేవాడున్నూ, పాపాలను నాశనం చేసేవాడున్నూ అయిన అగస్త్యమహర్షి అక్కడ చేరిన దేవతలంతా చూస్తుండగానే ఆ మహాసముద్రజలాలను త్రాగాడు. అంతట తిమింగలాల, ఎండ్రకాయలు, మొసళ్ళు, తాబేళ్లు, పాములు మొదలైన వాటితోపాటు కాలకేయులు అనబడే రాక్షసులు భయపడుతూ బయటపడి కన్పించారు.

విశేషం: రిక్తమైనన్+తిమి= రిక్తమైనందిమి. ఇది ద్రుత సంధి. నన్నయభట్టు దీనిని ఈ పద్యంలో ప్రాస ఘటితంగా ప్రయోగించాడు.

వ. అంత.

40

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

**క. గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ | గీర్వాణగణంబు గాలకేయులతోడన్
గర్వించి రణము సేసి ర | ఖర్వపరాక్రములు గడిమిఁ గడు నుద్ధతులై.**

41

ప్రతిపదార్థం: గీర్వాణ, ప్రభుఁడు+ఆదిగన్= దేవేంద్రుడు మొదలైన; గీర్వాణ గణంబు= వేల్పుల సమూహం; కాలకేయుల తోడన్= కాలకేయులు అనబడే రక్కసులతో; అఖర్ష, పరాక్రములు= మొక్కవోని శౌర్యం కలవారు; కడిమిన్= ఆధిక్యంతో; కడు+ఉద్ధతులు+ఐ= మిక్కిలి విజృంభించినవారై; గర్వించి= గర్వం కలిగి; రణము+చేసిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలు కాలకేయులతో మొక్కవోని పరాక్రమంతో విజృంభించి గర్వంతో యుద్ధాన్ని చేశారు.

క. అనిమిషవివ్యాయుధహతి । ననిఁ గొందఱు వడిరి, గొందఱు అధికవిభీతిం

జని పాతాళముఁ జొచ్చిరి । దనుజులు దైత్యులును వీర్యదర్శచ్యుతులై.

42

ప్రతిపదార్థం: దనుజులు, దైత్యులును= వివిధ రాక్షసులు; కొందఱు= కొంతమంది; అనిమిష దివ్య+ఆయుధ హతిన్= దేవతలయొక్క దివ్యమైన శస్త్రాల, అస్త్రాల తాకిడిచేత; అనిన్= యుద్ధంలో; పడిరి= కూలిపోయారు; కొందఱు= కొంతమంది; అధిక+విభీతిన్= మిక్కిలి భయంతో; వీర్య దర్శ చ్యుతులు+ఐ= బలాన్ని, అహంకారాన్ని వీడినవారై; పాతాళమున్= పాతాళలోకంలో; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు.

తాత్పర్యం: దేవతల అస్త్ర శస్త్రాల తాకిడికి కొందరు రాక్షసులు యుద్ధంలో కూలారు. కొందరు భయభ్రాంతులై పాతాళానికి పారిపోయారు.

వ. ఇట్లు కాలకేయులందొట్టి యసురుల నెల్ల నిశ్శేషంబుఁజేసి జగంబుల యువద్రవం బుడిపిన, దేవత లగన్యునిం గీర్తించి యిట్లనిరి.

43

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కాలకేయులన్+తోట్టి= కాలకేయులతో మొదలు పెట్టి; అసురులన్+ఎల్ల= రాక్షసులను అందరినీ; నిశ్శేషంబున్+చేసి= శేషం లేకుండాగా చేసి, అనగా నిర్మూలించి; జగంబుల= లోకాల యొక్క; ఉపద్రవంబు+ఉడిపినన్= కీడును మాపగా; దేవతలు= దేవతలు; అగన్యునిన్= అగన్యుడిని; కీర్తించి= పొగడి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కాలకేయులతో మొదలుపెట్టి రాక్షసులందరినీ చంపి, లోకాలకు కలిగిన కీడును పోగొట్టగా దేవతలు అగన్యుడిని ప్రశంసించి, ఇట్లా అన్నారు.

క. 'మునినాథ! నీ యనుగ్రహ । మున నుడిగెను బాధ నిఖిలభువనంబుల కి

వ్యసథిఁ బయఃపూర్ణముగా । నొనరింపుము: నీవ కాని యొరు లోప రిలన్.

44

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= ఋషులకు అధినేతవైనవాడా!; నీ+అనుగ్రహమునన్= నీ దయచేత; నిఖిల భువనంబులకు= సమస్త లోకాలకు; బాధ= పరితాపం; ఉడిగెను= తొలగింది; ఈ+వసథిన్= ఈ సముద్రాన్ని; పయన్+పూర్ణమున్+కాన్= నీటితో నిండినట్టిదిగా; ఒనరింపుము= చేయవలసింది; నీవు+అ కాని= నీవేతప్ప; ఇలన్= భూమిపై; ఒరులు= ఇతరులు; ఒపరు= ఈ పనిని చేయలేరు;

తాత్పర్యం: 'ఋషులకు అధినేతవైన అగన్యుడా! నీ దయచేత సమస్తలోకాలకు బాధ తొలగిపోయింది. ఇక ఈ సముద్రాన్ని తిరిగి నీటితో నింపవలసింది. ఈ పనిని వృధివిలో నీవు తప్ప మరెవ్వరూ చేయలేరు.'

వ. ఇది యనేక సత్త్వాశ్రయంబు గావున లిక్తంబై యుండఁ దగ' దనిన నగస్త్వం డిట్లనియె. 45

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ సముద్రం; అనేక+సత్త్వ+అశ్రయంబు= పెక్కు జంతువులకు నెలవైనది; కావున= కాబట్టి; రిక్తంబు+బ= శూన్యమైనదై; ఉండన్+తగదు= ఉండరాదు; అనినన్= అని చెప్పగా; అగస్త్వండు= అగస్త్వుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ సముద్రం అనేక జీవరాసులకు నిలయం కాబట్టి నీరు లేకుండా శూన్యంగా ఉండరాదు'- అని దేవతలు అర్థించగా, వారితో అగస్త్వుడు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

**సీ. 'మున్న జీర్ణం బయ్యె మున్నీటి నీరు నా । కడుపున; నే నింకఁ బడయనేర
జలరాశి నిండంగ జల మొండు' నావుడు । నమరులు మునులును గమలగర్భుఁ
గానంగఁ జని 'దేవ! మీనాకరం బేమి । తెఱఁగున నిండు? మా కెఱుఁగఁ జెప్పుమ!'
యని విన్నపంబు సేసినఁ, బెద్దప్రాడ్లు చిం । తించి వారలకు విరించి యనియె**

**ఆ. 'వనధిఁ బెద్దకాలమున భగీరథుఁ డను । వాఁడు నించుఁ గాని వసుధ నొరులు
పూని దీని నింపఁగా నోప' రనవుడు । నమరవరులు మునులు నరిగి రనిన. 46**

ప్రతిపదార్థం: మున్ను+అ= మునుపే; నా కడుపునన్= నా పొట్టలో; మున్నీటి నీరు= సముద్రజలం; జీర్ణంబు+అయ్యె= అరిగిపోయింది; జలరాశి, నిండంగన్, జలము+ఁండు= సముద్రాన్ని నింపేందుకు వేరు నీరు; ఏను+ఇంకన్+పడయనేరన్= నేనింక పొందలేను; నావుడు= అని చెప్పగా; అమరులు= దేవతలు; మునులును= ఋషులు; కమలగర్భున్= బ్రహ్మదేవుడిని; కానంగన్+చని= చూచేందుకై వెళ్లి; దేవ!= భగవంతుడా!; మీన+ఆకరంబు= చేపలకు ఉనికి పట్టయినది- సముద్రం; ఏ+ తెఱఁ గున= ఏ రీతిగా; నిండు?= నీటితో పూర్ణమౌతుంది?; మాకు+ఎఱుఁగన్+చెప్పుము+అ= మాకు తెలియ చేయుమా; అని= అని; విన్నపంబు+చేసినన్= ప్రార్థించగా; పెద్ద+ప్రాడ్లు= చాలసేపు; చింతించి= యోచించి; విరించి= బ్రహ్మదేవుడు; వారలకున్= వారికి- అనగా ఆ దేవతలకు; అనియె= చెప్పాడు; వనధిన్= సముద్రాన్ని; పెద్ద+కాలమునన్= చాలాకాలం పిదప; భగీరథుఁడు+అనువాఁడు= భగీరథుడు అనే పేరు కలవాడు; నించున్= నింపుతాడు; కాని= కాని; వసుధన్= భూమియందు; ఒరులు= ఇతరులు; పూని= కడగి; దీనిన్= ఈ సముద్రాన్ని; నింపఁగాన్+ఁపరు= నింపలేరు; అనవుడున్= అని చెప్పగా; అమర+వరులు= దేవతల నాయకులు; మునులు= ఋషులు; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అనినన్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: 'నా పొట్టలో సముద్రజలం మునుపే అరిగిపోయింది. తిరిగి సముద్రాన్ని నింపేంత నీరు నేను పొందలేను' అని అగస్త్వుడు చెప్పాడు. అంత దేవతలు, మునులు బ్రహ్మదేవుడి దగ్గరకు వెళ్ళి 'దేవా! సముద్రాన్ని నీటితో నింపే మార్గ మేమిటో మాకు తెలియజేయ ప్రార్థన' అని వేడుకోగా, అతడు చాలాసేపు ఆలోచించి, 'చాలాకాలం గడిచిన పిమ్మట భగీరథు డనేవాడు సముద్రాన్ని నీటితో నింపగలడు. ఇతరులు మరి ఎవ్వరూ ఆ పనిని చేయలేరు' అని చెప్పాడు. అంత దేవతలు, మునులు, బ్రహ్మదేవుడిని వీడ్కొని వెళ్ళిపోయారు- అని చెప్పగా.

**క. 'వనరాశి యేమి కారణ । మున నెట్లు భగీరథుండు భూరిజలౌఘం
బున నించె? దీనిఁ జెప్పుమ' । యని యడిగిన ధర్మజునకు నమ్ముని సెప్పెన్. 47**

ప్రతిపదార్థం: వనరాశి= సముద్రం; ఏమి, కారణమునన్= ఏ కారణాన; ఎట్లు= ఏ విధంగా; భగీరథుండు= భగీరథుడు; భూరి జల+ఓఘంబునన్= విస్తారమైన నీటి సమూహంచేత; నించెన్= నింపాడు; దీనిన్+చెప్పము+అ= దీనిని గురించి చెప్పవలసింది; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ధర్మజానకున్= ధర్మరాజుకు; ఆ+ముని= ఆ ముని; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'సముద్రాన్ని ఏ కారణాన, ఏ విధంగా భగీరథుడు పెనునీటివెల్లవచే నింపగలిగాడు? ఈ విషయాన్ని విస్తరించి చెప్పవలసింది'- అని అడుగగా ధర్మరాజుకు ఆ మునివరేణ్యుడైన రోమశుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

భగీరథుండు జలముచే సముద్రము నించుట (సం. 3-104-6)

వ. తొల్లి యిక్ష్వాకు వంశంబున సగరుం డనురాజు హైహయలు నిర్జించి నిఖిల మహీరాజ్యంబు సేయుచు నపుత్రకుండై వైదర్భియు శైబ్యయు నను నిద్దఱు భార్యలతోడం గైలాసంబున కలిగి, యందు. 48

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వకాలంలో; ఇక్ష్వాకు వంశంబునన్= ఇక్ష్వాకు రాజుల వంశంలో; సగరుండు+అను రాజు= సగరుడు అనే ప్రభువు; హైహయలున్= హైహయలు అనే రాజులను; నిర్జించి= జయించి; నిఖిల మహీ రాజ్యంబు+చేయుచున్= సమస్తమైన భూమిని ఏలుకొంటూ; అపుత్రకుండు+ఐ= కొడుకులు లేనివాడై; వైదర్భియు, శైబ్యయున్= వైదర్భి మరియు శైబ్య; అను+ఇద్దరు భార్యల తోడన్= అనే ఇద్దరు భార్యలతో; కైలాసంబునకు+అరిగి= కైలాసానికి వెళ్లి; అందు= అక్కడ.

తాత్పర్యం: పూర్వకాలంలో ఇక్ష్వాకురాజుల వంశంలోనివాడైన సగరుడనే రాజు హైహయలను జయించి సమస్త భూమండలాన్ని పరిపాలిస్తూ ఉండేవాడు. అతడికి కొడుకులు లేరు. అందుచేత సగరుడు తన భార్యలైన వైదర్భితో, శైబ్యతో కైలాసానికి వెళ్లి అక్కడ.

విశేషం: ప్రథమపత్ని విదర్భరాజపుత్రిక- ఆమె పేరు 'కేశిని' అనీ; ద్వితీయపత్ని అరిష్టనేమి పుత్రిక- ఆమె పేరు 'సుమతి' అనీ రామాయణం బాలకాండలో వస్తుంది.

క. దక్షమఖిక్షయకరు నిట । లాక్షజహుత భక్ష్వభక్తితానంగు విరూ పాక్షు మహోక్షధ్వజుః బ్ర । త్యక్షము గావించె నుగ్రతపమున పేర్లన్. 49

ప్రతిపదార్థం: దక్ష, మఖ, క్షయ, కరున్= దక్షుడియొక్క యజ్ఞాన్ని విధ్వంసం చేసిన వాడిని; నిటల+అక్ష, జ, హుత, భక్ష్వ, భక్తిత+అనంగున్= నుదుటి కంటిమంటలో వేల్చబడ్డ వంటకంగా భక్షించబడిన అనంగుడు కలవాడిని (నుదుటికంటిమంటచేత మన్మథుడిని దగ్ధం చేసిన శివుడిని- అని భావం); విరూప+అక్షున్= ముక్కుంటిని; మహో+క్ష, ధ్వజున్= గొప్ప వృషభాన్ని పతాకచిహ్నంగా కల శివుడిని; ఉగ్రతపమున పేర్లన్= ఘోరమైన తపస్సుయొక్క ఆధిక్యంచేత; ప్రత్యక్షము+కావించెన్= సాక్షాత్కరించేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: సగరుడు మిక్కిలి నిష్ఠతో తపస్సుచేసి దక్షుడి యజ్ఞాన్ని ధ్వంసం చేసినవాడున్నా, మన్మథుడిని తన మూడవకంటిమంటచేత దహించినవాడున్నా, మూడుకన్నలు కలవాడున్నా, మహో వృషభాన్ని ధ్వజచిహ్నంగా కలవాడున్నా అయిన పరమశివుడిని ప్రసన్నుడిని కావించి సాక్షాత్కరింపచేసికొన్నాడు.

తే. హరుండు వానికే బ్రత్యక్షమయి వరంబు । వేడు మనవుడు 'దైలోక్యవిభుఁడ! నాకు దయ యొనర్చుము సంతానదాన' మనుచు । వేడెఁ బుత్రార్థియై కడువేడ్కతోడ. 50

ప్రతిపదార్థం: హరుడు= శివుడు; వానికిన్= అతడికి (సగరుడికి); ప్రత్యక్షము+అయి= సాక్షాత్కరించి; వరంబు= వరాన్ని; వేడుము+అనవుడున్= కోరుకొనుము అని చెప్పగా; త్రైలోక్య విభుడ! = మూడు లోకాలకు అధిపతివైనవాడా!; నాకు; దయన్= దయతో; సంతానదానము+జనర్పము= సంతతిని అనుగ్రహించుము; అనుచున్= అంటూ; పుత్ర+అర్థి+ఐ= కొడుకులను కోరుకొంటున్నవాడై; కడు= మిక్కిలి; వేడ్కతోడన్= కుతూహలంతో; వేడెన్= అర్థించాడు.

తాత్పర్యం: పరమశివుడు సగరుడికి సాక్షాత్కరించి వరాన్ని కోరుకొనుమని అడిగాడు. సగరుడు 'మూడులోకాలకు అధిపతి వైనవాడా! దయతో నాకు సంతానదానాన్ని అనుగ్రహించు'- అని పుత్రార్థియై శివుడిని వేడుకొన్నాడు.

విశేషం: 'పుత్ర' శబ్దాన్ని ద్విత్వతకారంతో వ్రాయడం నన్నయకాలంలో ఉండేది. నేడు 'పుత్రుడు' అని వ్రాస్తున్నాం. (దీనిని భాషాశాస్త్రవేత్తలు 'ధ్వనిపరిణామం' అంటారు.)

వ. ఈశ్వరుండు వానికి వైదర్భియం దటువదివేవురు గొడుకులును, శైబ్యయం దొక్క కొడుకుంగా వరం బిచ్చి, యయ్యటువదివేవురు నతిదర్భితులై యేకకాలంబునఁ గాలగోచరు లగుదు రనియు, నయ్యొక్క కొడుకు వంశకర్త యగుననియుం జెప్పి యధ్యక్ష్యం డైన. **51**

ప్రతిపదార్థం: ఈశ్వరుండు= శివుడు; వానికిన్= అతడికి, ఆ సగరుడికి; వైదర్భి+అందు= విదర్భరాజు పుత్రికఅయిన రాణియందు; అరువది వేవురు= అరవయి వేలమంది కొడుకులును; శైబ్య+అందు= శైబ్య అనే రాణియందు; ఒక్క, కొడుకున్+కాన్= ఒక పుత్రుడు కలిగేటట్లు; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని ఇచ్చి; ఆ+అటువది వేవురున్= ఆ అరవై వేలమంది కొడుకులు; అతి దర్భితులు+ఐ= మిక్కిలి గర్వించిన వారై; ఏక కాలంబునన్= ఒకే సమయాన; కాల గోచరులు+అగుదురు+ అనియున్= మరణిస్తారు అనినీ; ఆ+ఒక్క కొడుకు= ఆ ఒక పుత్రుడు; వంశ కర్త= వంశాన్ని పెంపొందించేవాడు; అగున్+అనియున్= కాగలడనినీ; చెప్పి= చెప్పి; అధ్యక్ష్యంబు+ఐనన్= కనిపించనివాడు కాగా- అంటే మాయమై పోగా.

తాత్పర్యం: ఈశ్వరుడు సగరుడికి వైదర్భియందు అరవై వేలమంది కొడుకులున్నా, శైబ్యయందు ఒకకొడుకున్నా కలిగేటట్లు వరమిచ్చాడు. ఆ అరవైవేలమంది కుమారులు మిగుల గర్వించి ఒకే సమయంలో మరణిస్తా రనినీ, మిగిలిన ఆ ఒక్క పుత్రుడు వంశోద్ధారకుడు కాగలడనినీ పరమశివుడు వచించి అంతర్దానం చెందాడు.

క. కొడుకులఁ బలువురఁ బడసియుఁ । బడయనియట్టి దయ ధర్మపత్నులుఁ డానుం గడు సంతసపడ కరిగెను । దడయక సగరుండు మగుడి తన పురమునకున్. **52**

ప్రతిపదార్థం: కొడుకులన్= పుత్రులను; పలువురన్= పెక్కుమందిని; పడసియున్= పొందికూడా; పడయని+అట్టిది+అయి= పొందని రీతిగానే అయి; సగరుండు= సగరుడు; ధర్మపత్నులున్= సహధర్మ చారిణులైన భార్యలూ; తానున్= తానున్నా; కడు= మిక్కిలి; సంతసపడక= సంతోషించక; తడయక= ఆలస్యం చేయక; మగుడి= తిరిగి; తన+పురమునకున్= తన పట్టణానికి; అరిగెను= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: సగరుడు పెక్కుమంది కొడుకులను (పరమేశ్వరుడి వరంవల్ల) పొందినా, పొందనివాడివలె తాను, తన ధర్మపత్నులు సంతోషపడక వెంటనే. తన పురానికి మరలిపోయాడు.

వ. అంతఁ గొంతకాలంబునకు నయ్యుద్ధరు గర్భిణులైన నందు వైదర్భికి నొక్కి యలాబూ ఫలంబును, శైబ్యకు నసమంజసుండను కొడుకునుం బుట్టిన. **53**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటు పిమ్మట; కొంత కాలంబునకున్= కొంత సమయం గడిచిన పిమ్మట; ఆ+ఇద్దరు= ఆ ఇరువురు అనగా వైదర్భియు, శైబ్యయు; గర్భిణులు+బనన్= కడుపుతో ఉండగా; అందు= వారిలో; వైదర్భికిన్= విదర్భ రాజతనయకు; ఒక్క= ఒక; అలాబూ ఫలంబును= సారకాయయున్నా; శైబ్యకున్= శైబ్య అనే రాణికి; అసమంజసుండు+అను= అసమంజసుడు అనే పేరు కల; కొడుకునున్= పుత్రుడున్నా; పుట్టినన్= కలిగిన.

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట కొంతకాలం గడిచిన తర్వాత ఆ ఇద్దరు రాణులు గర్భాలు ధరించారు. వైదర్భికి ఒక సారకాయ, శైబ్యకు అసమంజసుడు అనే ఒక కొడుకు ఉద్భవించగా.

ఆ. 'వరదుడైన యీశువరమున నిది యొక్క. వదరు పుట్టె; నెట్టివరమొ!' యనుచు

దాని బాటవైవర దా రున్న నాకాశ. వాణి యిట్లు లనియె వసుమతీశ!

54

ప్రతిపదార్థం: వరదుడు+బన= వరాలను ఇచ్చేటటువంటి వాడైన; ఈశు+వరమునన్= ఈశ్వరుడియొక్క వరంవలన; ఇది= ఇది; ఒక్క= ఒక; వదరు= సారకాయ; పుట్టెన్= పుట్టింది; ఎట్టి వరమొ+అనుచు= ఎటువంటి వరమో అంటూ; దానిన్= ఆ సారకాయను; పాటవైవరన్= పారవేసేందుకు; తారు+ఉన్నన్= తాము ఆలోచిస్తుండగా; ఆకాశవాణి= ఆకాశంనుండి వినిపించే పలుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపింది; వసుమతీ+ఈశ! = ఓ ధరణీపతీ (ఓ రాజా)! (ఈ సంబోధన తరువాతిపద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: 'శివుడు కోరిన కోరికలు ఈడేర్చునటువంటి వరదుడు. కాని, అట్టి పరమేశ్వరుడు ఇచ్చిన వరాన ఇదేమి చిత్రమో!; ఒక సారకాయ పుట్టింది'- అని అనుకొంటూ వారు దానిని అవతల పారవేసేందుకు ఉద్యుక్తులు కాగా, ఆకాశవాణి వారితో ఇట్లా పలికింది.

తే. సాహసం బట్టు సేయంగఁ జనునె? దీని. బీజములు ఘృతఘటములఁ బెట్టి రక్ష

సేయు; మఱువదివేపు రూర్జితులు సుతు లు. మేశు వరమునఁ బుట్టుదు లిందు నీకు.'

55

ప్రతిపదార్థం: సాహసంబు+ఇట్లు= సాహసం ఈవిధంగా; చేయంగన్+చనునె= చేయటం తగునా?; దీని బీజములు= ఈ (సారకాయ) విత్తనాలు; ఘృత ఘటములన్+పెట్టి= నేతికుండలలో ఉంచి; రక్ష+చేయుము= రక్షించవలసింది (కాపాడుము); అఱువది వేపురు= అరవై వేలమంది; రూర్జితులు= దృఢకాయులు, బలవంతులు; సుతులు= కొడుకులు; ఉమా+ఈశు, వరమునన్= పార్వతీపతి అయిన శివుడివరంవలన; ఇందు= ఈ సారకాయనుండి, నీకు పుట్టెదరు= నీకు ఉద్భవిస్తారు.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! తొందరపడి ఈ సారకాయను అవతల పారవేసే తెగువకు పూనుకోవద్దు. దీని విత్తనాలను నేతి కుండలలో పెట్టి కాపాడుము. దీనినుండి అరవైవేలమంది బలవంతులైన కుమారులు పార్వతీపతి అనుగ్రహంవలన నీకు జన్మిస్తారు.

వ. అనినం దద్వచనానురూపంబు సేసి రక్షించుచున్న రెన్నెలలకు.

56

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; తద్+వచన+అనురూపంబు+చేసి= ఆ (ఆకాశవాణి) చెప్పిన మాటల ప్రకారంగానే; రక్షించుచు+ఉన్నన్= కాపాడుతుండగా; రెన్నెలలకు= రెండునెలలకు.

తాత్పర్యం: అని ఆకాశవాణి చెప్పగా, అట్లే చేసిన రెండునెలల తరువాత.

క. సుతషష్ఠి సహస్రక ము । ధృతమై వర్ణిల్లి గగనగతిఁ బఱచి శత

క్రతులోకముఁ దొట్టి మదో । ధృతిఁ జేసి సమస్తలోకతతులకు బాధల్.

57

ప్రతిపదార్థం: సుత, షష్ఠి, సహస్రకము= అరవై వేలమంది కొడుకుల సమూహం; ఉద్గతము+ఐ= పుట్టి; వర్ణిల్లి= పెంపొంది; గగనగతిన్+పఱచి= ఆకాశ మార్గంలో విహరించి; శతక్రతు లోకమున్+తోట్టి= (నూరు యజ్ఞాలు చేసిన) దేవేంద్రుడిలోకం మొదలుకొని; సమస్త లోకతతులకున్= అన్ని భువనాలకు; బాధల్= కష్టాలు; మద+ఉద్గతిన్+చేసెన్= గర్వాతిరేకంచేత కలిగించింది.

తాత్పర్యం: అరవై వేలమంది కొడుకులు పుట్టి పెరిగారు. వారు ఆకాశంలో విహరిస్తూ దేవేంద్రుడిలోకంతో పాటు అన్నిలోకాలకు గర్వంతో పెక్కు బాధలు కలిగించ సాగారు.

క. సగరసుతు లట్లు జగముల । కొగి బాధలు సేయుచున్న నోడి మరుత్వ

న్నగవరు లరిగిరి నాలుగు । మొగములు గల వేల్పుకడకు మునిసంఘముతోన్.

58

ప్రతిపదార్థం: సగరసుతులు= సగరుడికొడుకులు; అట్లు= ఆవిధంగా; జగములకు= లోకాలకు; ఒగి=వరుసగా; బాధలు+ చేయుచున్నన్= కష్టాలు పెడుతుండగా; ఓడి= భీతినొంది; మరుత్+పన్నగవరులు= దేవతలలో, పన్నగులలో శ్రేష్ఠులు; నాలుగు, మొగములు+కల, వేల్పు కడకున్= బ్రహ్మదేవుడి దగ్గరకు; ముని+సంఘముతోన్= ఋషుల సముదాయంతోపాటు; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: సగరుడి కుమారులు ఆ విధంగా సమస్తలోకాలకు కీడు కల్పించటంచేత, దేవతలలో, పన్నగులలో శ్రేష్ఠులైన నాయకులు ఋషీశ్వరులతోపాటు బ్రహ్మదేవుడివద్దకు వెళ్ళారు.

ఆ. వారిజాసనుండు వారల వచ్చిన । విధ మెఱింగి 'మీకు వెఱవ నేల?

సగరసుతులు దగ్గు లగుదురు; దర్పితు । లైనవారి పేర్ని యధ్రువంబు.'

59

ప్రతిపదార్థం: వారిజాసనుండు= పద్మం ఆసనంగా కలవాడైన బ్రహ్మదేవుడు; వారల వచ్చిన విధము= వారి రాకకు గల కారణం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; మీకు వెఱవన్+ఏల= మీరు భయపడటం ఎందుకు?; సగర సుతులు= సగరుడి పుత్రులు; దగ్గులు= తగులబడునట్టివారు; అగుదురు= అవుతారు; దర్పితులు+ఐన= వారి పేర్ని= గర్వం చెందినవారి గొప్పతనం; న+ధ్రువంబు= ధ్రువమైనది కాదు (అశాశ్వతమైనది).

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడు వారి రాకకు గల కారణం తెలిసికొని 'మీరు భయపడే అవసరం లేదు. సగరుడి కొడుకులు తగులబడి పోగలరు. గర్వం చెందినవారి ఆధిక్యం ఎంతో కాలం నిలవదు'.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. అని కమలసంభవుం డానతిచ్చిన నరిగి యమరవరు లాదిగా నభీలలోకనివాసు లెల్ల సగరుసుత పరిక్షయం

బపేక్షించి యుండునంత.

60

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; కమలసంభవుండు= పద్మమండు పుట్టిన బ్రహ్మదేవుడు; ఆనతి+ఇచ్చినన్= ఆధికారికంగా చెప్పగా; అరిగి= వెళ్ళి; అమర వరులు+ఆదిగాన్= దేవతల నాయకులు మొదలైనవారితోపాటు; అఖిల లోక నివాసులు+ఎల్ల=

అన్ని భువనాలలో నివసించేవారు అందరూ; సగర సుత పరిక్షయంబు= సగరుడియొక్క కొడుకుల వినాశనం; అపేక్షించి= కోరి; ఉండునంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అని బ్రహ్మదేవుడు దయతో వచించాడు. అంత దేవతల నాయకులు, వివిధలోకవాసులు మరలిపోయారు. వాళ్ళందరు తమలో తాము సగరుడి కొడుకుల వినాశనం కోరుకొంటూ ఉన్నారు.

సీ. అశ్వమేధంబు సేయంగ దీక్షితుఁ డయ్యె । సగరుండు; వాని యశ్వంబు సగర
తనయులచే రక్షితంబై వసుంధర । యెల్ల గ్రుమ్మరి తోయహీన మైన
జలధిలోపల నదృశ్యం బైనఁ గానక । సగరున కెఱిగించి, సగరసుతులు
జనకు శాసనమునఁ జని భూతలమునందుఁ । దడయక రోసి పాతాళతలము

ఆ. నందు రోయఁ గడఁగి యఱువదివేపురు । నొక్క మొగిన గ్రొచ్చి రుదధిలోన
జలధిపంకముగ్గు సత్త్వముల్ నిశితకు । ధ్వాలహతి విదారితములు గాఁగ.

61

ప్రతిపదార్థం: అశ్వమేధంబు+చేయంగన్= అశ్వమేధ యాగాన్ని చేసేందుకై; సగరుండు= సగరుడు; దీక్షితుఁడు+అయ్యెన్= నిష్ఠపూనిన వాడైనాడు; వాని+అశ్వంబు= ఆ సగరుడి గుర్రం - యాగాశ్వం; సగర, తనయులచేన్= సగరుడి కుమారులచేత; రక్షితంబు+బ= కాపాడబడినదై; వసుంధర+ఎల్లన్= భూమి అంతటినీ; క్రుమ్మరి= తిరిగి, తిరిగి; తోయ హీనము+బన= నీరు లేనటువంటిదైన; జలధి లోపలన్= సముద్రంలో; అదృశ్యంబు+బనన్= కనిపించకుండా పోవటంచేత; కానక= చూడక; సగరునకు+ఎఱిగించి= సగరుడికి తెలిపి; సగర సుతులు= సగరుడి కొడుకులు; జనకు శాసనమునన్= తండ్రియొక్క ఆజ్ఞవలన; తడయక= ఆలస్యం చేయక; చని= వెళ్ళి; భూతలమునందున్= భూమి పై భాగమందు; రోసి= వెదకి; పాతాళ తలము నందున్= పాతాళ లోకంలో (భూమికి అడుగు భాగాన పాతాళం కలదని ప్రాచీనమతం); రోయన్+కడఁగి= వెదికేందుకు పూనుకొని; అఱువది వేపురున్= అరవై వేలమంది; ఒక్క మొగిన= ఒకేసారి; ఉదధిలోనన్= సముద్రంలో; జలధి, పంక మగ్గు సత్త్వముల్= సముద్రమందలి బురదలో నిమగ్నమైన జంతువులు; నిశిత కుద్దాల హతిన్= వాడియైన గడ్డపారల తాకిడిచేత; విదారితములు కాఁగన్= చీల్చబడి ముక్కలు అగునట్లుగా; గ్రొచ్చిరి= త్రవ్వారు.

తాత్పర్యం: సగరుడు అశ్వమేధయాగం చేసేందుకు దీక్ష వహించాడు. యాగాశ్వాన్ని సంరక్షించే బాధ్యతను సగరుడి కొడుకులు పూనారు. సగరుడి గుర్రం భూమండలమంతా తిరిగి, నీళ్ళు లేని కడలిలో అంతర్ధానమయింది. ఆ విషయాన్ని సగరుడి కొడుకులు తండ్రికి తెలిపి, తండ్రి ఆజ్ఞమేరకు భూమినంతా వెదకి, అందరూ కలిసి ఒకేసారి పాతాళాన్ని త్రవ్వసాగారు. వారు వాడిన వాడియైన గడ్డపారలచేత సముద్రపుబురదలోని జంతువుల దేహాలు తెగి ముక్కలు ముక్కలైనాయి.

వ. ఇట్లు గ్రొచ్చి గ్రొచ్చి సగరసుతులు సముద్రపూర్వోత్తరదేశంబునం గపిలుం డను మహాముని యాశ్రమ
సమీపంబునందుఁ దమగుఱ్ఱంబుఁ గని సంతోసిల్లి.

62

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; గ్రొచ్చి గ్రొచ్చి= తప్పి తప్పి; సగర సుతులు= సగరుడి కొడుకులు; సముద్ర పూర్వ+ఉత్తర దేశంబునన్= సముద్ర ప్రదేశంలో తూర్పు దిక్కుకు ఉత్తరదిశకు మధ్యగా అంటే ఈశాన్యంగా; కపిలుండు+అను= కపిలుడు అనబడే; మహాముని+ఆశ్రమ, సమీపంబునందున్= మహర్షియొక్క ఆశ్రమానికి దగ్గరగా; తమ గుఱ్ఱంబున్+కని= తమ గుర్రాన్ని చూచి; సంతోసిల్లి= సంతోషించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తప్పి తప్పి సముద్ర ప్రదేశంలోని ఈశాన్య దిశలో కపిలు డనే మహర్షి ఆశ్రమ సమీపాన తమ గుర్రాన్ని చూచి సంతోషించారు.

ఆ. అశ్వమేధమునకు నర్పితంబైన యీ | యశ్వరాజు నిట్లు లపహరించి

ముచ్చు గొఱక యీ సముద్రదేశంబున | నోట మెడద లేక యున్నవాఁడు.

63

ప్రతిపదార్థం: అశ్వమేధమునకున్= అశ్వమేధం అనే యజ్ఞానికి; అర్పితంబు+ఐన= ఆరాధించబడిన; ఈ+అశ్వరాజున్= ఈ గొప్ప గుర్రాన్ని; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అపహరించి= దొంగిలించి; ముచ్చు, గొఱక= దొంగదున్నపోతు (దొంగముని అనే అర్థంలో నిందావాచకం); ఈ సముద్ర, దేశంబునన్= ఈ కడలి ప్రాంతంలో; ఓటమి+మెడద లేక= జంకు హృదయంలో లేకుండా; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వమేధయాగంకొరకై అర్పించబడిన ఈ గుర్రాన్ని అపహరించి దున్నపోతు వంటి ఈ దొంగముని కడలిసీమలో హృదయంలో ఎటువంటి జంకుగొంకులు లేకుండా ఉన్నాడు.

విశేషం: 'ముచ్చుగొఱక'- అనే పదం తెలుగు జాతీయంగా వాడబడింది. పదాల అర్థాలను బట్టిచూస్తే దొంగ అడవిదున్నపోతు అని తాత్పర్యం. దీన్ని లక్ష్యార్థంలో గ్రహించాలి. తెలుగులో దున్నపోతు, కారుపోతు, అడవిదున్న- అనే పదాలు నిందావాచకాలు. శిష్టవ్యావహారికంలో ఈ తిట్లు బాగా ప్రచారంలో ఉన్నాయి. నన్నయ వీటికి అనువుగా ఇక్కడ వాడాడు. సగరపుత్రులు కపిలమహర్షిపై కోపంతో ఆయనను మాటలతో అవమానించారు. దానికి ఆ మహర్షి కోపించి కంటిమంటతో ఆ రాకుమారులను బూడిదబుగ్గి చేశాడు. కపిల మహర్షి కోపాగ్నికి కారణమైన ఆ బలమైన నిందార్థక పదబంధాన్ని తెలుగు జాతీయంగా ప్రయోగించాడు- నన్నయ. లక్ష్యార్థంలో అడవిదున్న స్వభావం వ్యంగ్యం. ఇక్కడ మునిస్వభావాన్ని పేర్కొంటూ- 'ఓట మెడద లేక ఉన్నవాఁడు' - అని అన్నారు. 'ఓట మింత లేక యున్నవాఁడు' - అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది. తాను చేసిన పనికి ఎటువంటి ప్రతిఫలం వస్తుందో తెలియక మదాంధబుద్ధి కలవాడిని ఉద్దేశించి తెలుగువారు 'దున్నపోతా!' అని తిడతారు. ఇక్కడ కపిలుడు చేసింది దొంగతనమని సగరపుత్రు లనుకొంటున్నారు. దొంగిలించి కూడా, దొంగతనంగా తీసికొని కూడా, సగరపుత్రులు గుర్రాన్ని కనుగొన్న తరువాత కూడా అతడు ఉలుకుపలుకు లేకుండా నిమ్మకు నీరెత్తినట్లు కూర్చున్నాడు. అట్లా కూర్చోవడం రాకుమారులకు మరీ కోపం తెప్పించింది. దొంగతనం చేసి బయటపడ్డానన్న భయం లేకుండా నిబ్బరంగా కూర్చుంటే ఎవణ్ణైనా తెలుగువాడు 'దొంగ దున్నపోతు' అనే నిందార్థకంతో తిట్టటం సహజం. కపిలమహర్షి నిర్దోషి అని పఠితలకు తెలుసు. అందుకే సగరపుత్రులు కపిలుని కోపాగ్నికి ఆహుతులు కావటం వారికి సమంజసమనిపిస్తుంది. ఇది కళాన్యాయం. ఆ కార్యానికి తగిన కారణంగా ఈ నిందా ప్రయోగాన్ని నన్నయ వాడాడు. కొందరు పండితులు ఈ నిందార్థక పద ప్రయోగం ఔచిత్యవంతంగా లేదని భావిస్తారు. ఉ.వి. ఆం.మ.భా. సంశోధిత ముద్రణప్రతిలో "ముచ్చుగొఱక" - అనే పాఠానికి 'ముచ్చుగొఱక', 'ముచ్చుగోలు', 'ముచ్చుదొంగ', 'ముచ్చుగాగ' - అనే పాఠాంతరాలున్నాయి. ఇవన్నీ నిందార్థకాలే. సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులో 'ముచ్చుగోర' - అనే పాఠంతో ఈ పద్యం ఉదాహృతమైనది. 'ముచ్చు+కోర'= అంటే పెద్దదొంగ అని అర్థం. అదీ నిందార్థకమే. ముచ్చు - అంటే దొంగగా కనపడని దొంగ అని అర్థం. పెద్ద దొంగల ముఠా నాయకుడుగా జంకుగొంకులు లేకుండా ముచ్చువలె కూర్చున్నాడే- అని భావం. దొంగముని- లేదా ముచ్చుముని- అని సగరపుత్రులనలేదు. కాని, లక్ష్యార్థ తాత్పర్యం అదే. అందువలన దొంగదున్నపోతులాగా ఉన్న ఈ దొంగ ముని అని సగర కుమారులు నిందించారని తాత్పర్యం ఏర్పడుతుంది. ఇది కపిలుడు వారిని బూడిద చేయటానికి తగిన తెలుగు తిట్టుపదంగా నన్నయ్య వాడాడు. (సంపా.)

సగరసుతులు గపిలమహామునికోపాగ్నిచే భస్మమగుట (సం. 3-106-3)

వ. అని పలికి కపిలుం బలిభవించిన నమ్మునివరు డలిగి యనలశిఖలు దూల నతిఘోరదృష్టిం జూచిన నప్పుడు సగరసుతులందఱు భస్మంబైన.

64

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని వచించి; కపిలున్+పరిభవించినన్= కపిల మహర్షిని అవమానించగా; ఆ+మునివరుడు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; అలిగి= కోపించి; అనల శిఖలు= అగ్నిజ్వాలలు; తూలన్= చెలరేగగా; అతిఘోర దృష్టిన్+చూచినన్= మిక్కిలి భయంకరమైన చూపులతో చూడగా; అప్పుడు= ఆక్షణంలో; సగర సుతులు+అందఱు= సగరుడి కొడుకులు అందరూ; భస్మంబు+ఐనన్= మండి బూడిద కాగా.

తాత్పర్యం: అని కపిలమహర్షిని అవమానించగా, ఆ ఋషివరేణ్యుడు ఆగ్రహించి అగ్నిజ్వాలలు చెలరేగేటట్లు భయానకమైన చూపు ప్రసరించాడు. అప్పుడు సగరుడి కొడుకులు అందరూ మండి మాడి బూడిద అయిపోయారు.

క. వీరులగు సగరతనయుల । దారుణ దాహంబుఁ జూచి తడయక చని యం భోరుహగర్భతనూజుఁడు । నారదుఁ డంతయును సగరునకు నెఱిఁగించెన్.

65

ప్రతిపదార్థం: వీరులు+అగు= పరాక్రమం కలవారైన; సగర తనయుల= సగరుడి కొడుకులయొక్క; దారుణ, దాహంబున్= భయానకమైన దహనాన్ని; చూచి= చూచి; తడయక= ఆలస్యం చేయక; చని= వెళ్లి; అంభన్+రుహ గర్భ తనూజుఁడు= పద్మగర్భంనుండి పుట్టిన వాడి పుత్రుడు, అనగా బ్రహ్మకొడువైన వాడు; నారదుఁడు= నారదుడనే ముని; అంతయును= సర్వమున్నూ; సగరునకున్+ఎఱిఁగించెన్= సగరుడికి తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమోపేతులైన సగరసుతులు కపిలుడి కోపాగ్నికి ఆహుతి అయిన సంగతి ఆలసించకుండా పోయి బ్రహ్మపుత్రుడైన నారదమహర్షి సగరుడికి తెలిపాడు.

క. దాని విని సగరుఁ డురు శో । కానలదందహ్యమానుఁ డయ్యును నయ్యా శానువచనంబు దలఁచి ధ । రానాథుఁడు శోకభరపరావృత్తుండై.

66

ప్రతిపదార్థం: దానిన్, విని= దానిని అనగా పుత్రమరణవార్తను ఆలకించి; సగరుఁడు; ఉరుశోక+అనల, దందహ్యమానుఁడు+ అయ్యునున్= మిక్కుటమైన దుఃఖమనే అగ్నిచేత మండించబడిన వాడు అయినప్పటికినీ; ఆ+ఈశాను, వచనంబు= ఆ శివుడి మాట; తలఁచి= సంస్మరించి; ధరా నాథుఁడు= భూ భర్త అయినసగరుడు; శోక భర పర+ఆవృత్తుండు+ఐ= దుఃఖభారాన్నుండి వెనుదిరిగినవాడై.

తాత్పర్యం: పుత్రమరణవార్తను విని, సగరుడు మిక్కుటమైన శోకంచేత దహించబడినవాడైనా కూడా, అలనాటి పరమేశ్వరుడి వచనాలను జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని దుఃఖభారంనుండి వెనుదిరిగినవాడై.

వ. అసమంజసపుత్రు నంశుమంతుం దనమనుమనిం జూచి, 'యయ్యా! నీయయ్య లఱువదివేపురు నొక్కటఁ గపిలకోపానలకబళితశలీరు లయిరి; భవజ్జనకుం డతిక్రూరహృదయుండై పారబాలకుల నకారణంబ వధియించి మహానదిలో వైచుచున్న నెఱిఁగి పారజనాక్రోశంబునం దనుక్రోశపరుండనై వాని విడిచితి.

67

ప్రతిపదార్థం: అసమంజస పుత్రున్= అసమంజసుడి కొడుకును; అంశుమంతున్= అంశుమంతుడిని; తన మనుమనిన్+చూచి= తన మనుమడిని చూచి; అయ్యా!= నాయనా!; నీ+అయ్యలు= నీ తండ్రులు; అరువది వేపురు= అరవై వేలమంది; ఒక్కటన్= ఒక్కమారుగా; కపిల కోప+అనల కబళిత శరీరులు+అయిరి= కపిలుడియొక్క ఆగ్రహ మనే అగ్నిచేత మ్రింగబడిన శరీరాలు కలవారు అయినారు; భవత్+జనకుండు= నీ తండ్రి; అతి క్రూర హృదయుండు+ఐ= మిక్కిలి దయలేని మనస్సు కలవాడై; పౌర బాలకులన్= పురమందలి పసిబిడ్డలను; అకారణంబ= ఏ కారణమూ లేకుండగానే; వధియించి= చంపి; మహానదిలో= మహానదిలో; వైచుచున్నన్+ఎఱిగి= విసరి వేయటం తెలిసికొని; పౌర జన+ఆక్రోశంబునందు= పురజనులు పెట్టే మొరయందు; అనుక్రోశ పరుండను+ఐ= సానుభూతి కలవాడినై; వానిన్= అతడిని; విడిచితిన్= వదలిపెట్టాను.

తాత్పర్యం: అసమంజసుడి కొడుకు అంశుమంతుడు. సగరుడు తన మనుమడైన అంశుమంతుడిని చూచి 'నాయనా! నీ తండ్రులు అరవైవేలమంది ఒక్కసారి కపిలమహర్షికోపానికి ఆహుతి అయిపోయారు. నీ తండ్రి అసమంజసుడు పౌరబాలకులను సంహరించి కఠోరహృదయుడై నదిలో విసరివేస్తూ ఉండేవాడు. అందువలన పౌరుల ఆక్రోశాన్ని విని జాలిపడి నీ తండ్రిని విడిచివేశాను.

క. కొడుకులకు వగవ; మును నా । కడఁగిన హయమేధమఖము గడచనమికి నేఁ గడు దుఃఖితుండ నయ్యెదఁ; । దడయక నీ విపుడు దీనిఁ దలఁగుము కడఁకన్.' **68**

ప్రతిపదార్థం: కొడుకులకు= పుత్రులకొరకు; వగవన్= దుఃఖించను; నా, కడఁగిన= నేను పూనిన; హయమేధ మఖము= అశ్వమేధయాగం; కడచనమికిన్= పూర్తికాకుండా ఉండినందుకు; ఏన్= నేను; కడు= మిక్కిలి; దుఃఖితుండన్+అయ్యెదన్= పరితాపం చెందిన వాడిని అవుతున్నాను; తడయక= ఆలస్యం చేయక; నీవు+ఇపుడు= నీవు ఇప్పుడు; దీనిన్= ఈ దుఃఖాన్ని; కడఁకన్= పూనికతో; తలఁగుము= తొలగించుము.

తాత్పర్యం: నా కొడుకులు మరణించినందుకు నేను అంతగా దుఃఖించను, కాని నేను పూనికతో ఆరంభించిన అశ్వమేధయాగం పూర్తికాలేదని మిక్కిలి వెతచెందుతున్నాను. ఇప్పుడు నీవు నా దుఃఖాన్ని తొలగించేందుకు వెంటనే పూనుకొనుము.'

వ. అనిన నంశుమంతుం డాక్షణంబ చని సగరసుతఖాత ద్వారంబున సముద్రంబు సొచ్చి, యందు సూర్య సహస్రద్యుతియై వెలుంగుచున్న కపిలమహామునికి నమస్కరించి, నిజాగమనప్రయోజనం బెఱింగించినఁ గపిలుండును వానికిం గరుణించి యాజ్ఞీయంబైన యశ్వంబు నిచ్చి యిట్లనియె. **69**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అంశుమంతుండు= అంశుమంతుడు; ఆ క్షణంబు+అ, చని= అప్పటికప్పుడే బయలుదేరి వెళ్లి; సగర సుత ఖాత ద్వారంబున= సగరుడి కొడుకుల చేత త్రవ్వబడిన మార్గాన; సముద్రంబు+చొచ్చి= సముద్రాన్ని ప్రవేశించి; అందు= అచట; సూర్య సహస్ర ద్యుతి+ఐ= వేయి సూర్యుల కాంతి కలిగినవాడై; వెలుంగుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; కపిల మహామునికిన్= కపిలమహర్షికి; నమస్కరించి= వందనం చేసి; నిజ+ఆగమన ప్రయోజనంబు= తనరాకకు కల లక్ష్యం; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; కపిలుండును= కపిలమునియున్నూ; వానికిన్+కరుణించి= అతనియెడ దయ కలిగి; యాజ్ఞీయంబు+ఐన= యజ్ఞంకొరకు ఉద్దేశించబడిన; అశ్వంబున్+ఇచ్చి= గుర్రాన్ని ఇచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని తాతగారు చెప్పగా, అంశుమంతుడు వెన్నెంటనే బయలుదేరి సగరుడి కొడుకులు త్రవ్విన మార్గాన సముద్రాన్ని చేరి, అక్కడ వేయిసూర్యుల కాంతితో ప్రకాశిస్తున్న కపిలమహర్షికి వందనంచేసి, తననాకకు గల ఉద్దేశాన్ని తెలిపాడు. కపిల మహర్షి అంశుమంతుడియెడ దయ కలిగి యజ్ఞంకొరకు ఉద్దేశించబడిన గుర్రాన్ని ఇచ్చి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. 'ఘనభుజ! నీ కారణమునఁ । జనఁ గాంతురు పుణ్యగతికి సాగరులు; ముదం

బున సగరునకును దొరకును । నొనరఁగ సుతవంతులైన యుత్తముల గతుల్.

70

ప్రతిపదార్థం: ఘనభుజ! = గొప్ప భుజాలు కలవాడా, అనగా పరాక్రమవంతుడా!; నీ, కారణమునన్ = నీ హేతువుచేత అనగా నీ వలన; సాగరులు = సగరుడి పుత్రులు; పుణ్య గతికిన్ = పుణ్యం వలన లభించే మార్గానికి; చనన్+కాంతురు = వెళ్ళగలరు; సుతవంతులు+బున = కొడుకులు ఉన్న; ఉత్తముల గతుల్ = మంచివారు పొందే లోకాలు; ముదంబునన్ = సంతోషంతో; సగరునకును = సగరుడికి కూడ; ఒనరఁగ = శోభిల్లేటట్లు; దొరకును = లభిస్తాయి.

తాత్పర్యం: 'పరాక్రమం గల ఓ అంశుమంతుడా! నీ మూలాన సగరుడి కొడుకులకు సద్గతులు లభిస్తాయి. సగరుడికి సుత సంతానవంతులకు లభించే పుణ్యలోకాలు సంతోషంతో సమకూరుతాయి.

వ. మఱియు నీచేతనుపనీతంబైన యీ యశ్వంబున నశ్వమేధంబు సేసి సగరుండు కృతార్థుండగు; నీ పౌత్రుండైన భగీరథుచేతఁ దేరం బడియెడు గంగాజలౌఘంబులంజేసి సంసిక్తులై సగరసుతులు స్వర్గగతు లగుదురు; సముద్రంబు సంపూర్ణంబగు' ననిన నంశుమంతుండు సంతుష్టుండై కపిలప్రసాదంబున నశ్వంబుఁ దెచ్చి సగరున కిచ్చి కపిలువచనంబు నెఱింగించిన, సగరుండును బుత్రశోకంబుడిగి యశ్వమేధంబు సేసి, సముద్రం దనకుఁబుత్రుఁగాఁ గల్పించిన నది మొదలు సముద్రంబు సాగరంబు నాఁ బరఁగె; నిట్లు సగరుండు పెద్దకాలంబు రాజ్యంబు సేసి, నిజరాజ్యభారం బంశుమంతునందు సమర్పించి చనిన.

71

ప్రతిపదార్థం: మఱియు = అంతేకాక; నీచేతన్+ ఉపనీతంబు+బున = నీచేత తేబడిన; ఈ+అశ్వంబునన్ = ఈ గుర్రంతో; అశ్వమేధంబు+చేసి = అశ్వమేధం అనే యాగాన్ని చేసి; సగరుండు = సగరుడు; కృత+అర్థుండు+అగున్ = ధన్యుడు కాగలడు; నీ, పౌత్రుండు+అగు = నీ మనుమడగు; భగీరథుచేతన్ = భగీరథుడి చేత; తేరం బడియెడు = తేబడే; గంగా జల+ఘంబులన్+ చేసి = గంగా నది యొక్క నీటి వెల్లువల చేత; సంసిక్తులు+బు = తడుపబడిన వారై; సగరసుతులు = సగరుడి కొడుకులు; స్వర్గగతులు+అగుదురు = స్వర్గలోకానికి వెళ్ళేవారవుతారు; సముద్రంబు = సముద్రం; సంపూర్ణంబు+అగున్ = నీటితో నిండినట్టిది కాగలదు; అనినన్ = అని చెప్పగా; అంశుమంతుండు = అంశుమంతుడు; సంతుష్టుండు+బు = సంతోషించినవాడై; కపిల ప్రసాదంబునన్ = కపిల మహర్షి అనుగ్రహం వలన; అశ్వంబున్+తెచ్చి = గుర్రాన్ని తోడ్కొని తెచ్చి; సగరునకు+ఇచ్చి = సగరుడికి సమర్పించి; కపిలు, వచనంబున్+ఎఱింగించిన = కపిలుడి మాటలను తెలుపగా; సగరుండును = సగరుడున్నా; పుత్ర శోకంబు+ఉడిగి = కొడుకుల మరణంవలన ఏర్పడిన దుఃఖాన్ని విడిచి; అశ్వమేధంబు+చేసి = అశ్వమేధయాగాన్ని చేసి; సముద్రున్ = సముద్రుడిని; తనకున్ = తనకు; పుత్రున్+కాన్ = కొడుకుగా; కల్పించినన్ = ఏర్పరచుకొనగా; అది మొదలు = అప్పటినుండి; సముద్రంబు = సముద్రం; సాగరంబు+నాన్+పరఁగెన్ = 'సాగరం' అని పిలువబడింది; ఇట్లు = ఈ విధంగా; సగరుండు = సగరుడు; పెద్దకాలంబు = చాలా కాలం; రాజ్యంబు+చేసి = ప్రభుత్వం నెరపి; నిజ రాజ్య భారంబు = తనదైన రాజ్యాన్ని పరిపాలించే బరువును; అంశుమంతునందు = అంశుమంతుడిపై; సమర్పించి = మోపి; చనినన్ = వెళ్ళగా (వానప్రస్థాశ్రమానికై అడవికి పోగా).

తాత్పర్యం: అంతమాత్రమే కాదు. నీచేత తేబడిన గుర్రంతో సగరుడు అశ్వమేధయాగం చేసి ధన్యుడు కాగలడు. నీ మనుమడు భగీరథుడు తెచ్చే గంగనీటివెల్లువచేత తడిసినవారై సగరుడి కొడుకులు స్వర్గలోకానికి పోగలరు. సముద్రం నీటితో మళ్ళీ నిండగలదు'- అని చెప్పగా, అంశుమంతుడు సంతోషించి, కపిలమహర్షి దయవలన లభించిన యాగాశ్వాన్ని సగరుడికి సమర్పించి, కపిలుడు చెప్పిన మాటలు నివేదించాడు. సగరుడుకూడ కొడుకుల మరణంచేత ఏర్పడిన దుఃఖాన్ని మరచి, అశ్వమేధయాగం చేసి, సముద్రుడిని తన పుత్రుడిగా స్వీకరించాడు. నాటినుండి సముద్రం 'సాగరం' అని పిలువబడసాగింది. ఈ విధంగా సగరుడు చాలకాలం ప్రజాపరిపాలన కొనసాగించి, చివరకు రాజ్య భారాన్ని అంశుమంతుడిపై మోపి, తాను వానప్రస్థాశ్రమాన్ని స్వీకరించి అడవికి వెళ్ళిపోయాడు.

తే. తన పితామహునట్టుల ధరణి యేలి । యంశుమంతుండు నిజపుత్రుఁ డగు దిలీపు నందు రాజ్యభారముఁ బూన్చి యఖిల లోక । పూజితుండు దపోవనంబునకుఁ జనియె. 72

ప్రతిపదార్థం: తన పితామహున్+అట్టుల= తన తాతగారి వలె; అంశుమంతుండు= అంశుమంతుడు; ధరణి+ఏలి= భూమిని పరిపాలించి; నిజ పుత్రుఁడు+అగు= తన కొడుకైన; దిలీపునందు= దిలీపుడిపై; రాజ్య భారమున్= ప్రభుత్వం యొక్క బరువును; పూన్చి= మోపి; అఖిల, లోక, పూజితుండు= సమస్త లోకాలచేత ఆరాధించబడిన వాడు, (ఆ అంశుమంతుడు); తపో వనంబునకున్= (తపస్+వనంబునకున్)= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అంశుమంతుడు కూడ, తన తాతగారి వలెనే ప్రజానురంజకంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించి, తన కొడుకైన దిలీపుడిపై ప్రభుత్వ భారాన్ని మోపి, సమస్త లోకాలచేత ఆరాధించబడిన తాను వానప్రస్థాశ్రమం స్వీకరించి, తపస్సు చేసికొనేందుకు అడవికి వెళ్ళాడు.

వ. దిలీపుండును దన పితామహులైన సాగరు లధోగతులు గాకుండ గంగావతరణంబునందు యత్నంబుసేసి యశక్తుండై. 73

ప్రతిపదార్థం: దిలీపుండును= దిలీపు డనే మహారాజు సైతం; తన పితామహులు+వన= తన తాతలైన; సాగరులు= సగరుడి కొడుకులు; అధస్+గతులు= అధోగతులు= అధో లోకాలకు పోయేవారు; కాకుండ; గంగా+అవతరణంబునందున్= గంగ క్రిందికి దిగేటట్లు చేయటంలో, (గంగ భూమిపై అవతరించటంలో); యత్నంబు+చేసి= కృషి చేసి; అశక్తుండు+బ= శక్తి చాలనివాడై.

తాత్పర్యం: దిలీపమహారాజు తన తాతగారైన సగరుడి కొడుకులు అధమలోకాలకు పోకుండ గంగను భూలోకానికి అవతరింపజేయటానికై కృషి చేశాడు. కాని, అతడి శక్తి అందుకు చాలలేదు.

చ. ప్రథితయశున్ సుతుం బడసె భారసహిష్ణు మహారథున్ భగీ రథుఁడను చక్రవర్తి నపరాజితతేజు నిజాన్యవాయదు పృథవినివర్తకున్ సకలపార్థివజైత్రు మదోద్ధతాసుహృ త్కథను సురాపగానయసమర్థ తపోగుణయుక్తు నుత్తమున్. 74

ప్రతిపదార్థం: ప్రథిత యశున్= ప్రసిద్ధమైన కీర్తి కలవాడిని; భార సహిష్ణున్= బరువును సహించేందుకు ఇష్టపడేవాడిని; మహారథున్= గొప్ప తేరుపై ఎక్కి పడకొండు వేలమంది విలుకాండ్రతో పరాక్రమంతో యుద్ధం చేయగల వీరుడిని; భగీరథుండు+అను చక్రవర్తిన్= భగీరథుడు అనే పేరుగల రాజును; నిజ+అస్వవాయ దుష్పథ వినవర్తకున్= తనయొక్క వంశాన్ని దుర్గతినుండి వెనక్కు మరలించ గలిగిన వాడిని; సకల పార్థివ జైత్రున్= అందరురాజులను జయించే వాడిని; మద+ఉద్దత+అసుహృత్+మథనున్= గర్వంచేత విజృంభించిన శత్రువులను నిర్మించేవాడిని; సుర+ఆపగా+అనయ సమర్థ తపస్+గుణ యుక్తున్= దేవలోకంలోని నదిని తీసికొని రావటానికి తగిన సామర్థ్యం గల తపస్సు అనేడి లక్షణంతో కూడిన వాడిని; ఉత్తమున్= మంచివాడిని; సుతున్= కొడుకును; అపరాజిత తేజ= అపజయ మెరుగని తేజస్సు కల వాడిని; పడసన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దిలీపమహారాజు భగీరథు డనే కుమారుడిని పొందాడు. భగీరథుడు గొప్ప యశస్సును ఆర్జించినవాడు. ఎన్ని కష్టాలనైనా భరించేందుకు వెనకాడని చిత్తప్రవృత్తి కలవాడు. రథంపై అధివసించి పరాక్రమంతో వేలకొలది వీరులను ఎదిరించ గలిగిన మహావీరుడు, ఎందరో రాజులను సామంతులుగా చేసి రాజ్యం చేసిన చక్రవర్తి, అపజయ మెరుగని తేజస్వి, తన వంశాన్ని దుర్గతినుండి కాపాడగల సమర్థుడు, సకల రాజులను జయించినవాడు, గర్వంతో విజృంభించే శత్రువుల ఉక్కడగించేటటువంటివాడు, దేవనదియైన గంగను భూమిపైకి తీసికొనిరాగల సామర్థ్యంతో కూడిన తపోమహిమ కలవాడు. ఉత్తముడు.

వ. ఆ భగీరథు నపారభూభారధురంధరుం జేసి దిలీపుండు తపోవనంబున కలిగిన.

75

ప్రతిపదార్థం: ఆ భగీరథున్= ఆ భగీరథుడిని; అపార భూ భార ధురంధరున్+చేసి= హద్దులేని అనగా అంతులేని భూరాజ్యం యొక్క బరువు మోయగలవాడినిగా - అనగా పరిపాలించేవాడినిగా చేసి; దిలీపుండు= దిలీపుడు; తపస్+వనంబునకు= తపోవనంబునకు= తపస్సు చేసికొనేందుకు అనువైన అడవికి; అరిగినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: ఆ భగీరథుడిని సువిశాల రాజ్యభారాన్ని భరించే వాడినిగా చేసి, దిలీపుడు తపస్సు చేసికొనేందుకై వాన ప్రస్థాన్ని స్వీకరించి అడవికి వెళ్ళిపోయాడు.

తే. కపిలుకోపాగ్నిఁ జేసి సాగరులు గ్రాఁగి । రనియు గతిఁ గానకున్నవా రనియు నెఱిఁగి,

వారలకు హిత మొనరింప వగచి గంగఁ । దేరఁ గడఁగి వీరుండు భగీరథుండు.

76

ప్రతిపదార్థం: కపిలు, కోప+అగ్నిన్+చేసి= కపిల మహర్షి యొక్క కోపం అనే అగ్నిచేత; సాగరులు= సగరుడి కొడుకులు; క్రాఁగిరి= మండిపోయారు; అనియు= అనిస్తే; గతిన్= ఉత్తమలోకాన్ని చేరేదారి; కానక+ఉన్నవారు= తెలియని స్థితిలో ఉన్నారు; అనియున్= అనిస్తే; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; వారలకు= ఆ సాగరులకు; హితము= మేలు; ఒనరింప= చేసేందుకు, చేయటానికి; వగచి= ఆలోచించి; వీరుండు= పరాక్రమం కలవాడు; భగీరథుండు= భగీరథుడు; గంగన్= గంగను; తేరన్= తెచ్చేందుకు, (తేవటానికి); కడఁగన్= పూసుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: కపిలమహర్షి ఆగ్రహ మనే అగ్నికి సగరుడి కొడుకులు ఆహుతిఅయి, ఉత్తమ లోకాలకు పోలేకుండా ఉన్నట్లు తెలిసికొని, వారికి మేలు చేసేందుకు ఆలోచించి, భూలోకానికి గంగను దింపటానికై మహావీరుడైన భగీరథుడు పూసుకొన్నాడు.

వ. ఇట్లు భగీరథుండు గంగావతరణంబునందుఁ గృతనిశ్చయుండై యరిగి బహువిధాకార ధాతుమంతంబులైన యుత్తుంగశృంగంబులను, జలభర వినమ్ర ప్రబల బలాహక వ్యూహ సంఛాదిత శ్యామాయమానంబులైన తుహినస్థలంబులను, సిద్ధ విద్యాధరగంధర్వ గీర్వాణ మిథునసంసేవ్యమానంబులైన నానారత్న కందరంబులను, శుకపిక పారావత శుక్లాపాంగ సారంగ శతపత్ర పుత్ర ప్రియ దాత్యూహ వ్యూహ శబ్ద శబ్దాయమానంబులైన తరువనరేఖలను, సింహ శరభ శార్దూల శుండాల గోలాంగూల కోలాహలాన్నితంబులైన గుహా గహ్వరంబులనుం జేసి రమణీయ భయానకంబైన హిమవత్పర్వతంబున. 77

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భగీరథుండు= భగీరథుడు; గంగా+అవతరణంబునందున్= గంగను భూమిపై అవతరింప చేయటంలో; కృత, నిశ్చయుండు+ఐ= చేయబడిన నిశ్చయం కలవాడై, (స్థిర నిర్ణయాన్ని గైకొన్నవాడై); అరిగి= వెళ్లి; బహు విధ+ఆకార ధాతుమంతంబులు+ఐ= పెక్కు రకాలైన ఆకృతులుగల, మణి (శిల) గైరికాది శైల పదార్థాలు కలవియున్న అయిన; ఉత్తుంగ శృంగంబులను= మిక్కిలి ఎత్తైన కొండకోనలను; జలభర, వినమ్ర, ప్రబల, బలాహక, వ్యూహ, సంఛాదిత, శ్యామాయమానంబులు+ఐ= నీటియొక్క బరువుచేత వంగిన పెద్దపెద్ద మబ్బులగుంపులచేత కప్పబడి నల్లనైన; తుహిన, స్థలంబులను= మంచు ప్రదేశాలను; సిద్ధ, విద్యాధర, గీర్వాణ, మిథున, సంసేవ్యమానంబులు+ఐ= సిద్ధులు విద్యాధరులు, గంధర్వులు, గీర్వాణులు అయిన దేవతా జాతులలోని స్త్రీ పురుషుల జంటలచేత సందర్శించబడునట్టివైన; నానా, రత్న, కందరంబులను= పెక్కు రత్నాలు గల గుహలను; శుక, పిక, పారావత, శుక్లాపాంగ సారంగ, శతపత్ర పుత్ర, ప్రియ, దాత్యూహ, వ్యూహ, శబ్ద, శబ్దాయ మానంబులు+ఐ= చిలుకలు, కోయిలలు, పావురాలు, తెల్లని క్రీగంటి చూపులు గలలేళ్ళు, కొదమ నెమిళ్ళును ప్రియమైన వానకోయిలల సముదాయాలయొక్క ధ్వనులచేత ప్రతిధ్వనించబడుతున్న; తరు, వన, రేఖలను= చెట్ల గుంపుల వరుసలను; సింహ, శరభ, శార్దూల, శుండాల, గోలాంగూల, కోలాహల+అన్నితంబులు+ఐ= సింహాలచేత, శరభాలచేత (మీగండ్ల మెకాలచేత), పెద్దపులులచేత, ఏనుగులచేత, కొండముచ్చులచేత చేయబడే కలకల ధ్వనులతో కూడిన; గుహా, గహ్వరంబులనున్= పర్వత బిలాలను; చేసి= కలిగి ఉండటం వలన; రమణీయ భయానకంబు+ఐ= అందంతో పాటు భయాన్ని కలిగించేటటువంటి; హిమవత్+పర్వతంబునన్= మంచుమలయందు, హిమాలయ పర్వతంలో.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా భగీరథుడు గంగానదిని దివినుండి భువికి దింపటానికి స్థిరమైన సంకల్పాన్ని ఏర్పరచుకొన్నవాడై హిమాలయ పర్వతానికి వెళ్ళాడు. ఆ మంచుకొండ, అనేక విధాలైన శైలద్రవ్యాలు గల ఎత్తైన శిఖరాలతో, నీటి బరువుతో వంగిన పెనుమబ్బు దొంతరలతో ఆవరించబడటంచేత నల్లనైన మంచు ప్రదేశాలలో సిద్ధులు, సాధ్యులు, విద్యాధరులు, గంధర్వులు, గీర్వాణులు అనే తెగలకు చెందిన స్త్రీ పురుషుల జంటలు విహరించేటటువంటి రత్నమయాలైన గుహలతో, చిలుకలు, కోకిలలు, పావురాలు, తెల్లనైన వాల్గంటి చూపులు గల లేళ్ళు, కొదమ నెమిళ్ళు, వాటికి ప్రీతిని కలిగించే వానకోకిలల గుంపులు చేసే ధ్వనులతో ప్రతిధ్వనించే చెట్ల వరుసలతో, సింహాలు, శరభాలు, పెద్దపులులు, ఏనుగులు, కొండముచ్చులు చేసే కోలాహల ధ్వనులతో అందంతో పాటు భయాన్ని రేకెత్తించేటటువంటిదిగా విలసిల్లుతూ ఉంది.

చ. సతతకృతోపవాసముల శాకఫలోదకమూలపారణ
 వ్రతముల దేవపూజల నపారజపంబులజేసి నిష్ఠతో
 నతులతపంబు సేసి నమరాపగ నుర్వికిఁ దెచ్చు వేడ్కతో
 ధృతియుతుడై దివీపకులదీపుఁడు దివ్యసహస్రవర్షముల్.

ప్రతిపదార్థం: దిలీప కుల దీపుఁడు= దిలీపుడి వంశాన్ని వెలిగించేటటువంటివాడు అనగా భగీరథుడు; ధృతి యుతుఁడు+ఐ= పూనికతో కూడినవాడై; అమర+అపగన్= దేవగంగను; ఉర్వికిన్= భూమికిన్; తెచ్చు= తీసుకొని వచ్చే; వేడ్కతోన్= అభిలాషతో; దివ్య, సహస్ర వర్షముల్= దేవమానంలో వేయి ఏళ్ళు; సతత కృత+ఉపవాసముల= ఎల్లప్పుడు ఆచరించే ఉపవాస దీక్షలతో; శాక, ఫల+ఉదక, మూల, పారణ, వ్రతములన్= ఉపవాసం చేసిన మరునాడు ఆకుకూరలు, పళ్ళు, నీళ్ళు, వేళ్ళు మాత్రమే తినేటటువంటి నియమాలతో; దేవ పూజలన్= దేవతలను ఆరాధించటంలో; అపార, జపంబులన్+చేసి= మితిలేని మంత్రావృత్తులు చేయటంలో; నిష్ఠతో= మిక్కిలి దీక్షతో; అతుల తపంబు+చేసెన్= సాటిలేని తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: దిలీపవంశానికి దీపం వంటి వాడైన భగీరథుడు, గొప్ప పూనిక కలవాడై, ఆ హిమవత్పర్వతంలో దేవమానంలో వేయేళ్ళు దీక్షతో గంగానదిని దివినుండి భువికి దింపటానికై కఠిక ఉపవాసాలు చేస్తూ, ఉపవాసం ముగిసిన మర్నాడు ఆకుకూరలు, పళ్ళు, నీళ్ళు, వేళ్ళు మాత్రమే భుజించి దేవతలను అర్చిస్తూ, మంత్రాలను ఆవృత్తి చేస్తూ సాటిలేని తపస్సు చేశాడు.

వ. ఆ భగీరథు తపంబునకు మెచ్చి గంగాదేవి ప్రత్యక్షంబై 'నీ యిష్టంబు సెప్పు' మనినం గృతాంజలియై యిట్లనియె. 79

ప్రతిపదార్థం: ఆ భగీరథు తపంబునకు= ఆ భగీరథుడు చేసిన తపస్సుకు; మెచ్చి= ప్రీతించెంది; గంగాదేవి= గంగాదేవి; ప్రత్యక్షంబు+ఐ= సాక్షాత్కరించి; నీ ఇష్టంబు= నీ కోరిక; చెప్పుము+అనినన్= చెప్పుమని అడుగగా; కృత+అంజలి+ఐ= కూర్చబడిన దోయిలి కలవాడై, అనగా దోసిలి ఒగ్గి నమస్కరించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ భగీరథుడు చేసిన కఠోరతపస్సుకు ప్రీతి చెంది గంగాదేవి సాక్షాత్కరించి, నీకు ఇష్టమైన కోరిక కోరుకొమ్మని అడుగగా, అతడు అంజలి ఘటించి నమస్కరించి ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'తపనతేజుండైన కపిలుకోపంబున । గతజీవులై పుణ్యగతులయందు

నిహతులై మత్స్యతామహు లున్నవారు: నీ । దగు పుణ్యజలముల సగరసుతులు

సిక్తులై స్వర్గానుభుక్తిఁ బ్రాపింతురు । గావున దేవి! యిద్దేవపథము

నందుండి వసుమతి కొందంగఁ జనుదేర । వలయు' నావుడు 'మహీవలయమునకు

ఆ. నేను వచ్చునపుడు నా నిరంతర జలౌ । ఘంబు దాల్చ నీలకంఠుఁ డోపుఁ

గాని యొరులు దాల్చగా నోప: రయుమా । నాధుకరుణఁ బడయు నన్ను దాల్చా'

80

ప్రతిపదార్థం: తపనతేజుండు+ఐన= సూర్యుడి యొక్క తేజస్సు కలవాడైన; కపిలు, కోపంబున= కపిల మహర్షి ఆగ్రహం చొప్పున; గతజీవులు+ఐ= పోయిన ప్రాణాలు కలవారై; పుణ్యగతుల+అందు= పుణ్యమార్గాలలో; నిహతులు+ఐ= దెబ్బతిన్నవారై; మత్+పితామహులు= నా తాతలు; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; నీదు+అగు= నీదైన; పుణ్యజలములన్= పుణ్యం చేకూర్చే జలాల చేత; సగరసుతులు= సగరుడి కొడుకులు; సిక్తులు+ఐ= తడుపబడినవారై; స్వర్గ+అనుభుక్తిన్= స్వర్గాన్ని అనుభవించే స్థితిని; ప్రాపింతురు= పొందుతారు; కావున= కాబట్టి; దేవి!= ఓ గంగా దేవీ!; ఈ+దేవ పథమునందుండి= ఈ దేవతల మార్గం నుండి; వసుమతికి= భూమికి; ఒందంగన్= ఒప్పునట్లు; చనుదేర వలయు= రావలసింది; నావుడు= అని చెప్పగా; మహీవలయమునకున్= భూమండలానికి; నేను, వచ్చునపుడు= నేను దిగి వచ్చేటప్పుడు; నా నిరంతర జల+ఓఘంబు+తాల్చన్= ఎడతెగని నా నీటి సమూహాన్ని (వెల్లువను) ధరించేందుకు; నీలకంఠుఁడు+ఓపున్= నల్లనికంఠం కల శివుడు తాళగలడు; కాని= కాని; ఒరులు= (ఆ శివుడు తప్ప) ఇతరులు; తాల్చగాన్+ఓపరు= ధరించ శక్తులు కారు; ఆ+ఉమా నాధు= ఆ పార్వతీపతి యొక్క; కరుణన్= దయను; నన్ను+తాల్చా= నన్ను ధరించేందుకు; పడయు= పొందుము.

తాత్పర్యం: 'సూర్యుడి వంటి తేజస్సు కల కపిల మహామునిఆగ్రహానికి గురియై మరణించి పుణ్యగతుల చెందకుండా నా తాతలు అల్లాడి పోతున్నారు. నీ పుణ్యజలాల మహిమచేత సగరపుత్రులు స్వర్గలోకాన్ని పొందగలరు. కావున ఓ గంగాదేవీ! నీవు ఈ దేవమార్గంనందుండి భూమండలానికి దిగి రావాలని నా ప్రార్థన' అని భగీరథుడు గంగను ప్రార్థించాడు. అంత ఆ గంగాదేవి 'నేను దివినుండి భువికి దిగి వచ్చేటప్పుడు ఎడతెగని నా నీటి వెల్లువను భరించజాలువాడు ఆ పరమేశ్వరు డొక్కడే. శివుడికి తప్ప ఇతరులు ఎవరికీ అది సాధ్యం కాదు. కావున నీవు ముందు ఆ పార్వతీపతిదయ చూరగొని నన్ను భరించటానికి అతడిని ప్రసన్నుడిని చేసికొనుము'.

వ. అనిన గంగాదేవివచనంబునఁ గైలాసంబున కలిగి, భగీరథుండు భగవంతు నంతకాంతకు నీశ్వరుగుఱించి పెద్దకాలంబు తపంబు సేసిన, నీశ్వరుండు వానికి సన్నిహితుండయి 'నీవు భూలోకంబునకు గంగావతరణంబు సేయు; మేను గంగ ధరియించెద' ననిన భగీరథుండు వెండియు గంగ నారాభించిన నాతనికిం గరుణించి. 81

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; గంగాదేవి వచనంబునన్= గంగాదేవి మాట ప్రకారం; భగీరథుండు= భగీరథుడు; కైలాసంబునకు+అరిగి= శివుడి నివాసమైన కైలాసానికి వెళ్ళి; భగవంతున్= దేవుడైనవాడిని; అంతక+అంతకున్= అంతకుడిని (యముడిని) అంతమొందించిన వాడిని; ఈశ్వరు= శివుడిని; గుఱించి= కూర్చి; పెద్ద కాలంబు= చాలాకాలం; తపంబు+చేసినన్= తపస్సు చేయగా; ఈశ్వరుండు= శివుడు; వానికి= అతడికి- ఆ భగీరథుడికి; సన్నిహితుండు+ఐ= దగ్గరకు వచ్చినవాడై; నీవు; భూలోకంబునకున్= భూమిపైకి; గంగా+అవతరణంబు+చేయుము= గంగ దిగేటట్లు చేయుము; ఏను= నేను; గంగ= గంగను; ధరియించెదన్= ధరిస్తాను; అనినన్= అని చెప్పగా; భగీరథుండు= భగీరథుడు; వెండియు= మళ్ళీ; గంగన్+ఆరాధించినన్= గంగను అర్పించగా; ఆతనికిన్= ఆ భగీరథుడిపై; కరుణించి= దయచూపి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, గంగాదేవి మాటచొప్పున భగీరథుడు కైలాసానికి వెళ్ళి, భగవంతుడైన ఈశ్వరుడినిగురించి చాలాకాలం కఠోరతపస్సు చేశాడు. ఈశ్వరుడు భగీరథుడి తపస్సుకు మెచ్చి అతడికి ప్రత్యక్షమై, 'నీవు గంగాదేవిని దివినుండి భువికి అవతరింపజేయుము; నేను గంగను ధరించగలను' అని ఆనతిచ్చాడు. భగీరథుడు మళ్ళీ గంగను అర్పించాడు. అంతట గంగాదేవి భగీరథుడిని కరుణించింది.

మ. ఇలకున్ గంగ తరంగసంగతులతో నేతెంచె నాశాంతరం బులు నాకాశముఁ గప్పుచుం దగ మహాభూత ప్రపంచంబుతోఁ జెలువై యుండఁగ దాని నీశ్వరుండు దాల్చెన్ సంగతోత్తుంగ పిం గళజాటాగ్రమునందుఁ బద్మదళసంకాశంబుగా లీలతోన్. 82

ప్రతిపదార్థం: ఇలకున్= భువికి; గంగ= గంగానది; తరంగ, సంగతులతోన్= అలల కలయికలతో; ఆశా+అంతరంబులున్= దిక్కుల మధ్యభాగాలు; ఆకాశమున్= ఆకాశాన్ని; కప్పుచున్= క్రమ్ముతూ; మహాభూత ప్రపంచంబుతోన్= గొప్ప ప్రాణికోటుల సముదాయంతో; చెలువు+ఐ+ఉండఁగన్= విలసిల్లుతుండగా; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఏతెంచెన్= వచ్చింది; దానిన్= ఆ గంగను; ఈశ్వరుండు= శివుడు; సంగత+ఉత్తుంగ, పింగళ, జాట+అగ్రమునందున్= చక్కగా పాసగి ఉన్నదీ; ఎత్తైనదీ, గోరోజనం రంగు కలదీ అయిన జడముడి చివరి భాగంలో; పద్మ, దళ, సంకాశంబుగాన్= తామరపువ్వురేకుతో సరిపోలేటట్లుగా; లీలతోన్= వినోదంగా; తాల్చెన్= ధరించాడు.

తాత్పర్యం: గంగానది, అలల కలయికలతో ఆకాసాన్నీ, దిగంతరాలనూ కప్పుతూ భూమిపైకి వచ్చింది. గొప్ప ప్రాణికోటుల సమూహాలతో శోభిల్లేటటువంటి ఆ గంగను శివుడు తన ఎత్తైన గోరోజనం రంగు కల జటాజూటం పైభాగాన తామరపూరేకు పోలికగా విలాసంగా ధరించాడు.

విశేషం: ఈ పద్యం గంగావతరణ వర్ణన. నన్నయ ఈ పద్యానికి ముందు వచనాలనూ సీసపద్యాన్నీ వ్రాశాడు. గంగావతరణ వర్ణనకై ఛందస్సు మార్చి మత్తేభపద్యాన్ని కూర్చాడు. సందర్భానికి అనువుగా ఛందస్సు మార్చి వాడే పద్దతి తెలుగులో నన్నయనాటి నుండి నేటివరకూ కొనసాగుతున్నది. ఇటువంటి ఛందోవైవిధ్యం సంస్కృతవాఙ్మయంలోకాని, ప్రపంచంలో పెక్కు సారస్వతాలలో కాని కనిపించదు. ఛందో వైవిధ్య ప్రయోగం తెలుగుకవిత్వం గల విశిష్టత. ఈ పద్యంలో బిందు పూర్వక గకార ప్రయోగ పానఃపున్యం దీర్ఘ సంస్కృత సమాస పునరావృత్తి అనిర్వచనీయమైన దివ్యానుభూతిని అందిస్తున్నది. ఇది సహృదయ హృదయైక వేద్యం. నన్నయకవితాశిల్పానికి అంతర్భాగమైన అక్షరరమ్యతకూ, ప్రసన్నకథాకవితార్థయుక్తికీ ఈ పద్యం ఉదాహరణప్రాయం.

సీ. సుర ముని సిద్ధ ఖేచరవరుల్ వచ్చి య | ఛైరువంది చూడంగ హరుశిరంబు
నందుండి భువనైకవందిత సురనది ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి
కలహంసగతియు నిర్మలఫేనహాసంబు | నాకీర్ణ మీనవిలోకనములు
నాలోల పవన వాచాలిత కల్లోల | లసితమృదుాక్షులు నెసఁగుచుండఁ

తే. బ్రీతితో భగీరథుఁ డను దూతచేత | నీతయై మహామునిపరిపీత లక్ష్మ

మగు సరిత్పతిఁ గూడి, యాసగరజులకు | హితముగా దాని నించె నాతతజలముల.

83

ప్రతిపదార్థం: సుర, ముని, సిద్ధ, ఖేచర వరుల్= దేవతలు, మునులు, సిద్ధులు ఆకాశంలో సంచరించే వారిలో శ్రేష్ఠులు; వచ్చి= వచ్చి; అచ్చెరువు+అంది= ఆశ్చర్యం చెంది; చూడంగన్= దర్శించగా; హరు శిరంబు నందుండి= శివుడి తలపై నుండి; భువన+ఏక వందిత= జగత్తులోని ప్రజలందరిచేత ముఖ్యంగా ఆరాధించబడిన; సుర నది= వేలుపుటేరు, గంగానది; ధరణీ తలంబునకున్= భూమిపైభాగానికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; కలహంస, గతియు= రాజహంస నడకయున్నూ; నిర్మల ఫేన హాసంబున్= స్వచ్ఛమైన నురుగు అనే నవ్వు; ఆకీర్ణ మీన, విలోకనములు= చెదరిన చేపలు అనే చూపులు; ఆలోల, పవన, వాచాలిత, కల్లోల, లసిత, మృదు+ఉక్షులున్= కదిలేటి గాలులచేత మిగుల చప్పుడొతున్న పెద్ద కెరటాల యొక్క శబ్దాలనెడి శోభిల్లే మెత్తని మాటలు; ఎసఁగుచుండన్= శోభిల్లుతుండగా; ప్రీతితో= సంతోషంతో; భగీరథుఁడు+అను= భగీరథుడు అనే; దూతచేత= సంధానకర్తచేత; నీత+ఐ= వెంటగొనిపోబడేటటువంటిదై; మహా, ముని, పరిపీత, రిక్తము+అగు= గొప్ప ఋషి (అగస్త్యుడి) చేత త్రాగబడి శూన్యమైన; సరిత్+పతిన్+కూడి= సముద్రుడిని చేరి (సరిత్+పతి= నదులకు భర్త= సముద్రుడు); ఆ+సగరజులకున్= ఆ సగరుడి కొడుకులకు; హితముగా= మేలు కలిగేటట్లుగా; దాని= ఆ సముద్రాన్ని; ఆతత+జలములన్= విస్తారమైన నీటితో; నించెన్= నింపింది.

తాత్పర్యం: దేవతలు, ఋషులు, సిద్ధులు మున్నగు శ్రేష్ఠులైన ఆకాశసంచారులు వచ్చి ఆశ్చర్యంతో గంగావతరణాన్ని దర్శించారు. శివుడి జటాజూటంనుండి, ప్రజలందరిచేత ఆరాధించబడే దేవనది గంగ దివినుంచి భువికి దిగింది. కలహంస నడక, స్వచ్ఛమైన నురుగు అనే చిరునవ్వు, కదిలే చేపలు అనే చూపులు, వీస్తున్న గాలిచేత ధ్వనించే కెరటాల సవ్వడులు అనే నర్మభాషణాలు కలదై, సంతోషంతో భగీరథుడు అనే దూత వెంట పెట్టుకుని తీసికొని

పోతూఉండగా, అగస్త్యమహర్షిచేత త్రాగబడి శూన్యమై ఉన్న సముద్రుడివద్దకు ఆ సగరసుతులకు మేలుచేయటంకొరకు పయనమై వెళ్ళి, ఆ సముద్రుడిని విస్తారమైన నీటితో నింపింది.

విశేషం: అలం: రూపకం. ఇక్కడ గంగానది నాయిక. సరితృప్తియైన సముద్రుడు నాయకుడు. భగీరథుడు సంధానకర్తయైన దూత. శృంగార నాయికా లక్షణాలు కలహంసగతి, ఫేనహాసం, మీనవిలోకనాలు, ఆలోల పవన వాచాలిత కల్లోల లసిత మృదూక్తులు. రక్తుడైన నాయకుడిని కూడటానికి వెళ్ళే గంగ ఉత్తమనాయిక. సాగరుల సముద్దరణ ఆమె ధ్యేయం.

క. సాగరులకు సద్గతిగా । సాగరమున కట్లు సలిలసంపూర్ణముగా భూగతయై భాగీరథి । భాగీరథీర్తి భువనపంక్తుల నించెన్.

84

ప్రతిపదార్థం: సాగరులకు= సగరుడి పుత్రులకు; సత్+గతిగాన్= మంచి గతి కలిగేటట్లుగా; సాగరమునకు= సముద్రానికి; అట్లు= ఆ విధంగా; సలిల సంపూర్ణముగా= నీరు నిండేటట్లుగా; భాగీరథి= గంగానది; భూగత+ఐ= భువికి దిగినట్టిదై; భాగీరథీర్తి= భగీరథుడియొక్క యశస్సు; భువనపంక్తులన్= పెక్కు లోకాలలో; నించెన్= నింపింది.

తాత్పర్యం: సగరుడి కొడుకులకు పుణ్యగతి కలిగేటట్లుగా, సముద్రానికి నిండా నీరు నిండేటట్లుగా, గంగానది భూలోకానికి దిగవచ్చి భగీరథుడి యశస్సును సమస్తలోకాలలో వ్యాపింప చేసింది.

విశేషం: గంగానది విశ్వజనీన చరితయై దివినుండి భువికి అవతరించింది. గంగకు భాగీరథి అనే పర్యాయపదం ఏర్పడటానికి ఉపపత్తిని ఈ పద్యం వెల్లడిస్తున్నది. అందుచేతనే గంగానదిని ప్రజలు పరమపవిత్రభావంతో చూస్తున్నారు.

వ. అని యిట్లు గంగావతరణంబును, భగీరథు మాహాత్మ్యంబును రోమశుండు సెప్పిన విని ధర్మజుం డనుజ సహితుండై యరిగి నందయు నపరనందయును నను మహానదులయందుఁగృతస్నానంధై హేమ కూటంబున నువలంబులవలన వెలువడు దహనంబున నాహూతంబులై వచ్చు మేఘంబులను జూచి విస్తయంబంది దాని విధం బడిగిన వానికి రోమశుం డిట్లనియె: 'ఋషభకూటంబున ఋషభుండను ముని యతికోపనుండై యెవ్వరు వలికిన నవుడె యుగ్రానలాకారుండై యువలంబులవలన వెలువడు మేఘంబులం బలిచి వారల వారింఁచు; దానంజేసి తపోదాన ధర్మ శమదమరహితులైన జనుల కది దురారోహంబు; దేవతలు దేవధర్మశులైన ఋషులు నమ్ముని జూడ వత్తు; లిండు దేవఋషులు యజ్ఞంబు సేసిన యజ్ఞభూములందుఁ గుశాకారంబులయిన దూర్వాంకురంబులు యూపాకారంబులైన వృక్షంబులుఁ గానంబడు' ననిన నా పుణ్యతీర్థంబున స్నానంబు సేసి యరుగుచున్న ధర్మరాజునకు రోమశుం డిట్లనియె. 85

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; గంగా+అవతరణంబును= గంగ అవతరించటమున్నూ; భగీరథు, మాహాత్మ్యంబును= భగీరథుడి గొప్పతనాన్ని; రోమశుండు= రోమశ మహర్షి; చెప్పిన విని= చెప్పగా ఆలకించి; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అనుజ సహితుండు+ఐ= తమ్ముళ్ళతో కూడినవాడై; అరిగి= వెళ్ళి; నందయున్= నంద అనే పేరుకల; అపర నందయునున్= అపరనంద అనే పేరుకల; మహానదుల+అందున్= గొప్ప నదులలో; కృత+స్నానండు+ఐ= చేయబడిన స్నానం కలవాడై, అనగా ఆ నదులలో స్నానం చేసి; హేమకూటంబునన్= హేమకూటం అనే పేరుకల పర్వతశిఖరమందు; ఉపలంబుల వలనన్= రాళ్ళనుంచి; వెలువడు= ఉద్భవించే; దహనంబునన్= మంటచేత; ఆహూతంబులు+ఐ= పిలువబడినట్టివై;

వచ్చు; మేఘంబులన్= మబ్బులను; చూచి= దర్శించి; విస్మయంబు+అంది= అచ్చెరువు నొంది, ఆశ్చర్యపడి; దాని విధంబు+అడిగినన్= దాని రీతిని గురించి ప్రశ్నించగా; వానికిన్= అతడికి అనగా ఆ ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఋషభకూటంబున= ఋషభకూటం అనే పర్వత శిఖరంమీద; ఋషభుండు+అను= ఋషభుడు అని పిలువబడే; ముని= ఋషి; అతికోపనుండు+ఐ= మిక్కిలి కోపం కలవాడై; ఎవ్వరు+పలికినన్= ఎవరు మాట్లాడినా; అపుడె= ఆ క్షణమందే; ఉగ్ర+అనల+ఆకారుండు+ఐ= భయంకరమైన అగ్ని వంటి రూపం కలవాడై; ఉపలంబుల వలనన్= రాళ్ళనుండి; వెలువడు= బయటికి వచ్చే; మేఘంబులన్+పిలిచి= మబ్బులను ఆహ్వానించి; వారలన్= వారిని; వారించు= అడ్డగిస్తాడు; దానన్+చేసి= అందువలన; తపన్+దాన, ధర్మ, శమ, దమ, రహితులు+ఐన= తపం, దానం, ధర్మం, అంతరింద్రియ నిగ్రహం, బాహ్యేంద్రియ నిగ్రహం లేనివారు అయిన; జనులకు= ప్రజలకు; అది= ఆ ఋషభకూటం; దున్+ఆరోహంబు= ఎక్కెందుకు సాధ్యం కానిది; దేవతలు= వేల్పులు; దేవ దర్శనులు+అయిన, ఋషులున్= దేవతల సాక్షాత్కారం పొందే మునులు; ఆ+మునిన్= ఆ ఋషిని; చూడవత్తురు= దర్శించేందుకు వస్తారు; ఇందు= ఇక్కడ, ఇచ్చట; దేవ+ఋషులు= దేవ మునులు; యజ్ఞంబు+చేసిన= యజ్ఞం చేసిన; యజ్ఞ భూములందున్= యజ్ఞవాటికలలో; కుశ+ఆకారంబులు+అయిన= దర్బల వంటి ఆకారంలో ఉన్న; దూర్వా+అంకురంబులు= గరిక మొలకలను; యూప+ఆకారంబులు+ఐన= యజ్ఞంలో నాటబడే స్తంభాల వంటి రూపాలు కల; వృక్షంబులున్= చెట్లున్నూ; కానంబడును+అనినన్= కనిపిస్తాయి అని చెప్పగా; ఆ+పుణ్య తీర్థంబునన్= పుణ్యాన్ని ఇచ్చే ఆ దివ్య క్షేత్రాన; స్నానంబు+చేసి= మునకలు వేసి స్నానాలు చేసి (క్రంకులిడి); అరుగుచున్న= వెళుతున్న; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; రోమశుండు+ఇట్లు+అనియెన్= రోమశుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ ఈ విధంగా గంగ భూమికి దిగిన కథను, భగీరథుడియొక్క మహిమను రోమశుడు చెప్పగా విని, ధర్మరాజు తన తమ్ముళ్ళతోపాటు ప్రయాణం చేసి నంద, అపరనంద అనే నదులలో స్నానం చేశాడు. హేమకూట పర్వతంలోని రాళ్ళనుండి పుట్టే అగ్నివలన ఆకర్షించబడి వచ్చే మబ్బులను చూచి పాండవులు ఆశ్చర్యం చెందారు. ఆ వింతనుగురించి చెప్పుమని పాండవులు రోమశమహర్షిని ప్రశ్నించగా అతడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: 'ఋషభకూటంలో ఋషభుడు అనేటటువంటి ముని మిక్కిలి కోపస్వభావం కలవాడు. ఎవరు ఏమి మాట్లాడినా అతడికి కోపం వచ్చి మండిపడి రాళ్ళనుండి వెలువడే మబ్బులను పిలిచి వారిని వారిస్తాడు. అందుచేత తపోదాన ధర్మాలు, శమదమాలు లేని వారికి ఆ స్థలం ప్రవేశించ రానిది. దేవతలు, దేవతలను చూచే ఋషులు మాత్రమే ఆ మునిని సందర్శించటానికి వస్తారు. ఇక్కడ దేవతలు యజ్ఞాలు చేశారు. ఆ యజ్ఞ స్థలాలలో గరికపోచలు దర్బల రూపంలో మొలుస్తుంటాయి. అక్కడి చెట్లు యజ్ఞశాలలలోని యూపస్తంభాల వలె ఉంటాయి.' ఆమాటలు విని, ఆ పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసి వెళుతున్న ధర్మరాజుతో రోమశుడు మళ్ళీ ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: ఆధ్యాత్మిక పురోగమనంలో ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతి తపం, దానం, ధర్మం, శమదమాలకు ఒనగూర్చిన ప్రాముఖ్యానికి ఈ గద్యం పునరుద్ఘాటనం. పై శబ్దాల విశేషార్థాలు లోగడ వివరించబడ్డాయి.

క. 'ఇది విశ్వామిత్రుని యా । స్పద: మిది కౌశికి యనంగఁ బరఁగేనయది: య

ల్లది ఋశ్యశృంగుఁ డను ముని । హ్రాద' మనవుడు ధర్మతనయుఁ డమ్ముని కనియెన్.

86

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ ప్రదేశం; విశ్వామిత్రుని+ఆస్పదము= విశ్వామిత్రుడి నెలవైన ఆశ్రమం; ఇది; కౌశికి+అనంగన్= కౌశికి అనే పేరుతో; పరఁగిన+అది= శోభిల్లింది; అల్లది= అదుగో అది; ఋశ్య శృంగుండు+అను= ఋశ్యశృంగుడు అనే పేరు కల; ముని హ్రాదము= ఋషియొక్క సరస్సు; అనవుడు= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఆ+మునికి= ఆ ఋషియైన రోమశుడితో; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇది విశ్వామిత్రుడు ఉన్న ఆశ్రమం. ఈ నదికి కౌశికి అని పేరు. అదుగో అక్కడ కనిపిస్తున్న సరోవరం ఋశ్యశృంగుడు అనే ఋషిది'- అని రోమశుడు చెప్పగా ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

రోమశుడు ధర్మజునకు ఋశ్యశృంగుచరిత్రము పెప్పుట (సం. 3-110-6)

వ. 'ఋశ్యశృంగుం డను ముని జన్మంబును దచ్చలితంబును వినవలయు; నది యె?' ట్లని యడిగిన రోమశుం డిట్లనియెఁ 'దొల్లి కశ్యపపుత్రుండగు విభాండకుండను మునివరుం డఖండితబ్రహ్మచర్యంబునం దపంబు సేయుచు నొక్కనాఁ డొక్క మడుపున నీళ్ళాడుచున్న యవసరంబున. 87

ప్రతిపదార్థం: ఋశ్యశృంగుండు+అను= ఋశ్యశృంగుడు అనెడి; ముని జన్మంబును= ఋషి పుట్టుకయు; తద్+చరితంబును= అతడి వృత్తాంతమును; వినవలయును= ఆలకించవలెను; అది+ఎట్లు+అని+అడిగిన= అది ఎట్లా అని అడుగగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వం; కశ్యప పుత్రుండు+అగు= కశ్యపుడి కొడుకైన; విభాండకుండు+అను= విభాండకుడు అనే పేరు కలిగిన; ముని వరుండు= ఋషి శ్రేష్ఠుడు; అఖండిత బ్రహ్మచర్యంబునన్= మొక్కవోని బ్రహ్మచర్యంతో; తపంబు+చేయుచున్= తపస్సు చేస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఒక్క మడుపున= ఒక చెరువులో; నీళ్ళు+ఆడుచున్న= స్నానం చేస్తున్న; అవసరంబునన్= సమయాన.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఋశ్యశృంగుడి జన్మవృత్తాంతాన్ని, అతని చరిత్రను, వినాలని ఉన్నదని రోమశుడిని అడుగగా, ఆ మహర్షి ధర్మరాజుకు ఇట్లా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో కశ్యపుడి కొడుకు విభాండకుడు అనే మహర్షి మొక్కవోని బ్రహ్మచర్యదీక్షతో తపస్సు చేస్తున్నాడు. అతడు ఒకరోజు ఒక చెరువులో స్నానం చేసే సమయాన.

విశేషం: ఋశ్యశృంగరాసానికి ఋష్యశృంగుడు అని రూపాంతరమున్నది. అమరకోశాది నిఘంటువుల్లోను పెక్కు రామాయణ భారతప్రతుల్లోను రెండు తీరులుగా ప్రయోగించబడింది.

క. సురుచిరసురూపగుణసుం । దలి యూర్వశి యను లతాంగి తద్ధర్మనగో చర యగుడు నపుడ రేత । స్థలనం బమ్మునికి నయ్యెఁ గామకృతమునన్. 88

ప్రతిపదార్థం: సురుచిర, సురూప, గుణ, సుందరి= మిక్కిలి ప్రకాశమానమైన గొప్ప సౌందర్య లక్షణాలు కల అందగత్తె; ఊర్వశి+అను= ఊర్వశి అనే పేరు కల; లతా+అంగి= తీగవంటి శరీరం కలది; తద్+దర్శన గోచర+అగుడున్= అతడి కంటికి కన్పించగా; అపుడు+అ= అప్పుడే; ఆ+మునికిన్= ఆ మునికి; కామకృతమునన్= మనస్కుడి వలన; రేతన్+స్థలనంబు= వీర్యపాతం; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: అతిలోక లావణ్యవతి, నిరతిశయ సౌందర్యరాశి అయిన ఊర్వశి అనే సుకుమారి ఆ ఋషికి కనిపించింది. వెంటనే ఆ మహర్షి మనస్కుడికారానికి లోనయ్యాడు. అతడి వీర్యం జారిపడింది.

వ. అయ్యమోఘవీర్యంబుతో మిత్రం బయిన జలంబు నొక్కడుప్పిపెంటి ద్రావి గర్భంబుఁదాల్చిన నందు ఋశ్యశృంగుం డను కుమారుండు జన్మించి, తండ్రినిం, దదాశ్రమంబునుంగాని యొందెఱుంగక ఘోరతపంబు సేయుచున్నంత. 89

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అమోఘ, వీర్యంబుతోత్= ఆ మొక్కవోని రేతస్సుతో; మిశ్రంబు+అయిన= కలిసిపోయిన; జలంబున్= నీటిని; ఒక్క, దుప్పి, పెంటి= ఒక ఆడుదుప్పి; త్రావి= త్రాగి; గర్భంబున్+తాల్చినన్= గర్భంధరించగా; అందు= ఆ దుప్పి యందు; ఋశ్యశృంగుండు+అను= ఋశ్యశృంగుడు అనేటటువంటి; కుమారుండు= కొడుకు; జన్మించి= పుట్టి; తండ్రినిన్= తండ్రిని; తద్+ఆశ్రమంబునున్= ఆ ఆశ్రమాన్ని; కాని= తప్ప; ఒండు+ఎఱుంగక= వేరొకటి తెలియకుండ; ఘోరతపంబు, చేయుచు+ఉన్నంతన్= కఠోరమైన తపస్సు చేస్తున్నంతలో.

తాత్పర్యం: విభాండకుడి రేతస్సుతో కలిసిన నీటిని ఒక ఆడుదుప్పి త్రాగి గర్భం ధరించింది. ఆ దుప్పికి ఋశ్యశృంగుడు అనే పుత్రుడు జన్మించాడు. ఆ ఋశ్యశృంగుడు తండ్రిని, అతడి ఆశ్రమాన్ని తప్ప వేరొకటి తెలియక మిక్కిలి అమాయకుడుగా కఠోరతపస్సు చేస్తున్నాడు.

తే. బలియుఁ డంగాధిపతి రోమపాదుఁ డనఁగ । ధరణిఁ బరఁగి న వీరుండు దన పురోహి

తాపరాధకృతమున బ్రాహ్మణులచేత । విడువఁబడినఁ దన్మహి కనావృష్టి యయ్యె.

90

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలవంతుడు; అంగ+అధిపతి= అంగదేశానికి రాజు; రోమపాదుండు+అనఁగ= రోమపాదుడు అనే పేరుతో; ధరణిన్= భూమిపై; పరఁగిన= విలసిల్లిన; వీరుండు= శూరుడు; తన, పురోహిత+అపరాధ, కృతమునన్= తాను పురోహితునకు చేసిన అపరాధంవలన; బ్రాహ్మణులచేత= విప్రులచేత; విడువన్+పడినన్= విడిచిపెట్టబడటంచేత; తద్+మహికి= ఆ భూమికి; అనావృష్టి+అయ్యెన్= వానలు కురవకపోవటం సంభవించింది.

తాత్పర్యం: బలవంతుడైన రోమపాదుడు అంగదేశానికి రాజు. ఆ మహావీరుడు పురోహితునకు తాను చేసిన తప్పువలన ఆ రాజ్యంలోని విప్రులు ఆ రాజును విడనాడారు. అందుచేత అంగదేశంలో వానలు కురవటం మానివేశాయి.

వ. దానికి వెఱచి యాతండు బ్రాహ్మణులఁ బరమభక్తి నుపాసించి 'యీ యనావృష్టి దోషం బేమి కారణంబున నయ్యె? దీనికి దగిన ప్రతీకారం బెద్ది?' యని యడిగిన, వానికి బ్రసన్నులై బ్రాహ్మణు లిట్లనిరి. 91

ప్రతిపదార్థం: దానికి= ఆ అనావృష్టికి; వెఱచి= భయపడి; ఆతండు= అతడు- రోమపాదుడు; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; పరమభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; ఉపాసించి= పూజించి; ఈ+అనావృష్టి దోషంబు= ఈ వానలేమి అనే దోషం; ఏమి కారణంబునన్= ఏ కారణంచేత; అయ్యెన్= కలిగింది; దీనికిన్= దీనికి; తగిన ప్రతీకారంబు+ఎద్ది= సరిఅయిన విరుగుడు ఏది; అని+అడిగిన= అని ప్రశ్నించగా; వానికిన్= అతడికి- ఆ రోమపాదుడికి; ప్రసన్నులు+ఐ= సుముఖులై; బ్రాహ్మణులు= విప్రులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అనావృష్టికి వెఱచి అంగదేశపురాజైన రోమపాదుడు బ్రాహ్మణులను ఆరాధించి, ఏకారణాన దేశంలో వానలు కురవటం లేదు? అని అడిగి, దానికి విరుగుడు చెప్పం డని వేడగా బ్రాహ్మణులు ప్రసన్నులై రాజుతో ఇట్లా చెప్పారు.

క. 'కడు దర్శతుఁడని నిన్నున్ । విడిచిరి బ్రాహ్మణులు; వారు విడుచుడు నమరుల్

విడిచిరి; దానన వర్షము । దడసి భవద్దేశమునకు ధరణీనాథా!

92

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా! = ఓ రాజా!; కడు = మిక్కిలి; దర్శితుఁడు+అని = గర్వం కలవాడు అని; నిన్నున్ = నిన్ను; బ్రాహ్మణులు = విప్రులు; విడిచిరి = వదలివేశారు; వారు, విడుచుడున్ = బ్రాహ్మణులు నిన్ను విడిచిపోవటంచేత; అమరుల్ = దేవతలు; విడిచిరి = (నిన్ను) వదలిపోయారు; భవత్+దేశమునకు = నీ దేశానికి; దానన = అందుచేత; వర్షము = వాన; తడసన్ = ఆలసించింది.

తాత్పర్యం: 'భూమికి భర్తవైన ఓ రాజా! నీవు చాలా గర్వం కలవాడవని బ్రాహ్మణులు నిన్ను విడిచివేశారు. వారు విడవటంచేత దేవతలు కూడా విడిచివేశారు. అందుచేత నీ దేశంలో వానలు కురవటం లేదు.'

**ఉ. శాంతుఁడు ఋశ్యశృంగుఁడను సన్ముని యున్నయెడన్ ధరిత్రికిన్
సంతతవర్షణం బగు భృశంబుగ; నభీవరంబు దొల్లి వృ
త్రాంతకుచే దయం బడసె నమ్ముని; గావున ఋశ్యశృంగు వే
దాంతసువేది రాఁబనుపు మంగమహీశ్వర! నీదు నేర్పునన్.'**

93

ప్రతిపదార్థం: శాంతుఁడు = కామక్రోధాదులను జయించి శమ ప్రవృత్తితో ఉండేయోగి; ఋశ్యశృంగుఁడు+అను = ఋశ్యశృంగుడు అనే పేరుకల; సత్+ముని = మంచిఋషి; ఉన్న+ఎడన్ = ఉన్న చోటులో; ధరిత్రికిన్ = భూమికి; భృశంబుగన్ = అధికంగా; సంతత వర్షణంబు+అగున్ = ఎప్పుడూ వానలు కురవటం సంభవిస్తుంది; అట్టి = అటువంటి; వరంబు = వరం; తొల్లి = మునుపు; ఆ+ముని = ఆ ఋషి; వృత్ర+అంతకుచేన్ = దేవేంద్రుడివలన; దయన్ = కరుణతో; పడసన్ = పొందాడు; కావున = కాబట్టి; అంగ మహీ+ఈశ్వర! = అంగదేశానికిరాజా!; వేదాంత, సు, వేదిన్ = వేదాంతాన్ని బాగా తెలిసినటువంటి వాడిని; ఋశ్యశృంగు = ఋశ్యశృంగుడిని; నీదు నేర్పునన్ = నీ సామర్థ్యవలన; రాన్+పనుపుము = వచ్చేటట్లుగా చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ఓ అంగరాజా! శాంతప్రవృత్తి కల యోగి ఋశ్యశృంగుడనే మహాముని ఉన్నచోట ఎల్లప్పుడూ వానలు మిక్కుటంగా కురుస్తుంటాయి. ఆ మహర్షి అటువంటి వరాన్ని దేవేంద్రుడి దయవలన సంపాదించాడు. కాబట్టి నీ సామర్థ్యంతో ఆ మహామునిని, వేదాంతవేత్తను, అంగదేశానికి రప్పించుము.

**వ. అనిన విని రోమపాదుండు దన చేసిన బ్రాహ్మణావమానంబునకుం దగిన ప్రాయశ్చిత్తంబుఁ జేసి, బ్రాహ్మణ
వచనంబున నపుడ బుద్ధిమంతులతో విచారించి విదగ్ధవేశ్యాంగనలం బిలువంబంచి 'మీనేర్పువిధంబుల
ఋశ్యశృంగుం బ్రబోధించి యిటఁ దోడ్కొనిరం' డని పంచిన.**

94

ప్రతిపదార్థం: అనిన = అని చెప్పగా; విని = విని; రోమపాదుండు; తన చేసిన = తాను చేసిన; బ్రాహ్మణ+అవమానంబునకున్ = బ్రాహ్మణులకు జరిగిన భంగపాటుకు; తగిన = సరిపోయే; ప్రాయశ్చిత్తంబున్+చేసి = దోషనివారణకు నిష్క్రమి చేసి; బ్రాహ్మణ వచనంబునన్ = బ్రాహ్మణుల మాట చొప్పున (మాట ప్రకారం); అవుడు+అ = ఆ క్షణమందే; బుద్ధిమంతులతో = తెలివికల వారితో; విచారించి = యోచించి; విదగ్ధ, వేశ్యా+అంగనలన్ = చతురలైన వేశ్యకాంతలను; పిలువన్+పంచి = పిలిపించి; మీ నేర్పు విధంబుల = మీనేర్పును ప్రయోగించి ఏ విధంగానైనా; ఋశ్యశృంగున్ = ఋశ్యశృంగుడిని; ప్రబోధించి = ప్రేరేపించి; ఇటన్, తోడ్కొని, రండు = ఇక్కడికి తీసికొని రండి; అని+పంచినన్ = అని నియోగించగా.

తాత్పర్యం: రోమపాదుడు తాను బ్రాహ్మణులకు చేసిన అవజ్ఞకు తగిన ప్రాయశ్చిత్తం చేసి, వారు చెప్పినట్లు తెలివి గలవారితో కర్తవ్యాన్నిగురించి ఆలోచించి, వేశ్యలలో చతురలు అయిన సుందరీమణులను పిలిపించి 'మీమీ చాకచక్యం ఉపయోగించి, ఏ రీతిగా అయినా ఋశ్యశృంగుడి మనసు రంజింపచేసి యిక్కడకు తోడ్కొనిరండి' అని నియోగించాడు.

**క. ఆ వేశ్యాజను లభిక ర । సావహాభక్ష్ములు విలసదనులేపన మా
ల్యావకులుఁ గొనుచు నరిగిరి । నావాశ్రమమునను నమరనారులలీలన్.**

95

ప్రతిపదార్థం: ఆ వేశ్యా జనులు= ఆ వేశ్యలసముదాయాలు; అధిక, రస+ ఆవహ, భక్ష్ములు= ఎక్కువ రుచికరాలైన ఆహారపదార్థాలు; విలసత్+అనులేపన, మాల్య+ఆవళులున్= శోభిల్లుతున్నటువంటి, పరిమళిస్తున్నటువంటి మైపూతలు, పువ్వుల సముదాయాలు; కొనుచున్= పుచ్చుకొని; నావ+ఆశ్రమమునను= నావపై నిర్మించిన ఆశ్రమంలో; అమర నారులలీలన్= దేవతా సుందరీమణుల వలె (అప్పరసలవలె); అరిగిరి= పయనించి వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ఆ వేశ్యాంగనలు తమతో మిగుల రుచికరాలయిన ఆహారపదార్థాలను, పరిమళిస్తున్న వివిధ పుష్పాలను, అనులేపనాలను, తీసికొని నావపై నిర్మించిన ఆశ్రమంలో అప్పరసలవలె పయనించి వెళ్ళారు.

విశేషం: నవాశ్రమం అంటే క్రొత్తగా నిర్మించిన ఆశ్రమమని భ్రౌణ్య నిఘంటువు చెప్పింది. అయితే నావపై నిర్మించిన ఆశ్రమమనే అర్థంలో సంస్కృత మహాభారతం ఆ ప్రయోగాన్ని ప్రయోగించింది. మూలంతో - 'సాతు నవ్యాశ్రమం చక్రే రాజకార్యార్థ సిద్ధయే! సందేశాచ్చైవ నృపతేః స్వబుద్ధ్యా చైవ భారత' 3.111.1. ఈ శ్లోక తాత్పర్యాని కనుగుణంగా 'నావాశ్రమమునను నమరనారులలీలన్' అనే పాఠాన్ని స్వీకరించటమైనది. సంశోధిత ప్రతిలోని 'నావాశ్రమమునకు నమరనారులలీలన్' అనే పాఠంకంటే ఇది సందర్భానికి అనువుగా ఉన్నది. 'పావననాశ్రమమునకును బణఁతులు లీలన్', 'పావన మగువాని నిజతపోవనమునకున్' (ఇందులో యతిభంగం ఉన్నది)- అనే పాఠంతరాలు కూడా ఉన్నాయి.

**వ. అట విభాండకుండును యథాకాలం బగ్నిహోత్రంబు వేల్పం దన పుత్రు బుశ్యశృంగు సమర్పించి,
వన్యఫలాహరణార్థంబు వనంబున కలిగిన యవసరంబున నందొక్క జరద్యేశ్య దనకూతు నభినవ యౌవన
విలాస విభాసిని నమ్మునిపుత్రుపాలికిం బుచ్చిన, దానిం జూచి బుశ్యశృంగుండు సంభ్రమంబున.**

96

ప్రతిపదార్థం: అట= అక్కడ, ఆ ఆశ్రమంలో; విభాండకుండును= విభాండకమునియున్నా; యథా కాలంబు= తగిన సమయంలో; అగ్నిహోత్రంబు, వేల్పన్= అగ్నిని ప్రజ్వలింప చేసేందుకు; తన పుత్రున్= తనకుమారుడిని; బుశ్యశృంగున్= బుశ్యశృంగుడిని; సమర్పించి= ఏర్పాటుచేసి, నియోగించి; వన్యఫల+ఆహరణ+అర్థంబు= అడవిలో పళ్ళు తీసికొని వచ్చుటకై; వనంబునకు= అడవికి; అరిగిన= వెళ్ళిన; అవసరంబునన్= సమయంలో; అందు= అక్కడ; ఒక్క; జరత్+వేశ్య= ముసలి బోగంది; తన కూఁతున్= తన పుత్రికను; అభినవ, యౌవన, విలాస, విభాసినిన్= కొత్త యౌవనంయొక్క హాయిలతో కులుకుతున్న దానిని; ఆ+ముని, పుత్రు పాలికిన్= ఆ బుషి కుమారుడైన బుశ్యశృంగుడి వద్దకు; పుచ్చినన్= పంపగా; దానిన్+చూచి= ఆ వేశ్యాపుత్రికను చూచి, బుశ్యశృంగుండు= బుశ్యశృంగుడు; సంభ్రమంబునన్= ఆదరంతో కూడిన తొట్రుపాటుతో.

తాత్పర్యం: ఆ ఆశ్రమంలో విభాండకమహాముని తగినవేళలో అగ్నిహోత్రాన్ని రాజుకొనేటట్లు చేయటానికి తన కుమారుడైన బుశ్యశృంగుడిని నియోగించి తాను అడవిలో దొరికే పళ్ళు మొదలైనవాటిని తెచ్చేందుకు అడవిలోకి వెళ్ళాడు. ఆ అదను కనిపెట్టి ఒక ముసలివేశ్య కొంగ్రొత్త యౌవనపు మిసిమిహోయలుతో కులుకుతున్న పడుచుపిల్ల అయిన తన పుత్రికను బుషికుమారుడైన బుశ్యశృంగుడికడకు పంపింది. బుశ్యశృంగుడు తన దగ్గరకు వచ్చిన ఆ లేజవరాలిని చూచి ఆదరంతో కూడిన తత్పరపాటుతో (ఆమెకు స్వాగతసత్కారాలు చేసేందుకై ఎదురువెళ్ళి.)

ఋశ్యశృంగుఁడు వేశ్యను మునికుమారునిఁగా భావించుట (సం. 3-111-9)

మధ్యాక్కర.

‘ఎందుండి వచ్చితి ఋషికుమార! యే నెన్నఁడు నిట్టి
సుందరాకారు మునిసుతు నేఁ దొల్లి చూచి యెఱుంగ
నిందుండు మీ’ వని కృష్ణమ్మగచర్మకృతకుశాసనము
నం దుండఁగాఁ బనిచె ఋషి యను బుద్ధి నత్తన్వైఁ బ్రీతి.

97

ప్రతిపదార్థం: ఋషికుమార! = ఓ మునిపుత్రా!; ఎందుండి వచ్చితి = ఎక్కడినుంచి వచ్చావు; ఏన్ = నేను; ఎన్నఁడున్ = ఎప్పుడున్నా; ఇట్టి = ఇటువంటి; సుందర+ఆకారున్ = అందమైన రూపం కలవాడిని; మునిసుతున్ = ఋషి కుమారుడిని; తొల్లి = మునుపు; ఏన్ = నేను; చూచి+ఎఱుంగన్ = చూచి ఉండలేదు; ఈవు = నీవు; ఇందు+ఉండుము = ఇక్కడ మా ఆశ్రమంలో ఉండుము; అని = అని చెప్పి; ఋషి+అను, బుద్ధిన్ = ఋషి అని అనుకొన్న బుద్ధితో; ఆ+తన్వైన్ = ఆ సుకుమారిని; కృష్ణ, మృగ, చర్మ, కృత, కుశ+అసనము నందు = నల్లజింకతోలుతో చేయబడిన దర్బల చాపయందు; ఉండగాన్ = కూర్చొనుమని; ప్రీతిన్ = ఆసక్తితో; పనిచెన్ = నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మునికుమారా! నీవు ఏ ఆశ్రమంనుండి ఇక్కడకు వచ్చావు? నేను ఇంతకు ముందు ఎప్పుడూ నీ వంటి అందమైన రూపం గల ఋషిపుత్రుడిని చూచి ఉండలేదు (చూడలేదు). నీవు ఇక్కడే ఉండవలసింది’ అని ఋశ్యశృంగుడు ఆ వేశ్యకుమారిని చూచి, ఋషికుమారకుడు అనే భ్రాంతిలో పడి, ఆమె కూర్చునేందుకు నల్లజింకతోలుతో చేసిన దర్బాసనాన్ని పరిచాడు.

విశేషం: మహాభారతంలోని ఉపాఖ్యానాలలో ఋశ్యశృంగుడిగాథకు ప్రత్యేకత ఉన్నది. ఋశ్యశృంగుడికి నాగరజగత్తుతో బొత్తిగా పరిచయం లేదు. విభాండకుడు పుట్టుకనుండి తన కొడుకును తన ఆశ్రమంలోనే పెంచాడు. ఋశ్యశృంగుడు అమాయిక కోమలమైన చిత్తప్రవృత్తితో పెరిగినవాడు. తన దగ్గరకు వచ్చిన వేశ్యాంగనను, ఋశ్యశృంగుడు మరొక ఋషికుమారుకుడే అనుకొన్నాడు. స్త్రీ పురుష లింగ విచక్షణ నెరుగలేని అంతటి అమాయిక కోమలచిత్త ప్రవృత్తి అతడిది. ప్రకృతిలో స్త్రీ పురుష భిన్నధ్రువాలకు కల సహజ అలితమైన ఆకర్షణ ఈ కథలో హృదయంగమంగా వివరించబడింది. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. మఱియు నర్హస్వాపాద్యాదివిధులను వన్యస్వాదుఫలదానంబులం దాని కతిథిపూజ సేయ నున్న నది యమ్ముని వరున కిట్లనియె. 98

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్ = అదీకాక; అర్హస్వ, పాద్య+ఆది, విధులను = స్వాగత సత్కారానికి అతిథికి అందించే నీరు, కాళ్ళు కడుక్కొనేందుకు ఇచ్చే నీరు మొదలైన శాస్త్రీయసూత్రాలకు అనుగుణంగా; వన్య, స్వాదు, ఫలదానంబులన్ = అడవిలో దొరికే రుచికరమైన ఫలాలను అందించటాల్తో; దానికి = ఆ వేశ్యకుమారికి; అతిథి, పూజ = అతిథికి చేసే స్వాగతసత్కారాలు; చేయన్+ఉన్నన్ = చేయటానికి పూనుకోగా; అది = ఆ వేశ్య; ఆ+మునివరునకు = ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడైన ఋశ్యశృంగుడికి; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అదీకాక, ఆ ఋశ్యశృంగుడు ఆ వేశ్యకుమారికి అర్హస్వం, పాద్యం సమర్పించి అడవిలో దొరికే రుచికరమైన పళ్ళు సమర్పించి స్వాగతసత్కారం చేసేందుకు పూనుకోగా ఆమె యిట్లా చెప్పింది.

క. 'మా ఆశ్రమ మిందులకున్ | న్యాయనిధి! మూడుయోజనంబులు గల దే

బోయెద; నీవును విజయం | చేయును యందులకు; జెలిమి సేయుము నాతోన్.

99

ప్రతిపదార్థం: న్యాయనిధి!= న్యాయానికి నిధియైనవాడా, అనగా ధర్మమూర్తి!; మా+ఆశ్రమము= మా ఆశ్రమం; ఇందులకున్= ఈ మీ ఆశ్రమానికి; మూడు; యోజనములు+కలదు= మూడు ఆమడల దూరాన ఉన్నది; ఏన్= నేను; పోయెదన్= వెళ్ళుతాను; ఈవును= నీవుకూడ; అందులకున్= అక్కడికి, అంటే మా ఆశ్రమానికి; విజయం చేయుము+అ= దయచేసి రావలసింది; నాతోన్= నాతోటి; చెలిమి= స్నేహం; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ న్యాయనిధి! మా ఆశ్రమం ఇక్కడికి మూడు ఆమడల దూరాన ఉన్నది. నీవు కూడ దయచేసి అక్కడికి వేంచేయుము. నాతో స్నేహం చేయుము.

వ. లట్లైన నీచేత సత్కారంబుగొందు' ననిన ఋశ్యశృంగుం 'డట్లు సేయుదు' నని దాని నాతిధ్య విధానంబునం

బూజించి తనకు దాని యిచ్చిన దివ్యగంధమాల్యంబులును సరసభక్ష్మపానంబులును, విచిత్రవస్త్రంబులుం

బలిగ్రహించిన నదియును.

100

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+ఏని= నీ వట్లా సమ్మతిస్తే; నీచేత; సత్కారంబున్+కొందున్+అనిన= సమ్మానాన్ని గైకొంటాను అనగా; ఋశ్యశృంగుండు; అట్లు= ఆ విధంగా; చేయుదును+అని= చేస్తానని చెప్పి; దానిన్= ఆమెను- ఆ వేశ్యాపుత్రికను; ఆతిధ్య, విధానంబునన్+పూజించి= అతిథి మర్యాదలతో శాస్త్రోక్తంగా పూజించి; తనకు; దాని+ఇచ్చిన= ఆమె ఇచ్చిన; దివ్య, గంధ, మాల్యంబులును= గొప్ప పరిమళాలను వెదజల్లే మైపూత ద్రవ్యాలను, పువ్వులను; సరస భక్ష్మ, పానంబులును= రుచికరాలైన తిను బండారాలను, పానకాలను; విచిత్ర, వస్త్రంబులును= అద్భుతమైన వస్త్రాలను; పరిగ్రహించినన్= పుచ్చుకోగా; అదియును= ఆమె కూడా.

తాత్పర్యం: నీవు మా ఆశ్రమానికి వచ్చేందుకు అంగీకరించినట్లైతే నేను నీ అతిథి సత్కారాలను గైకొంటాను'- అని వేశ్యాపుత్రిక ఋశ్యశృంగుడితో చెప్పగా, అత డందుకు సమ్మతించి, ఆమెను ఆతిధ్య స్వాగతసత్కారాలతో అర్పించి, ఆమె తనకు బహూకరించిన సుగంధపుష్పాలను, అద్భుతాలైన బట్టలను, తినుబండారాలను, పానీయాలను పరిగ్రహించాడు. ఆమెయున్నా.

క. మునిముందటఁ గండుకన | ర్రన మృదుగీతములయందుఁ దనకౌశల మె

ల్లను జూపి విరచితాలిం | గనయై మునిపతికి ముదము గావించె మదిన్.

101

ప్రతిపదార్థం: ముని ముందటన్= ఋషి ఎదుట-ఆ ఋశ్యశృంగుడి సమక్షంలో; కందుక, నర్తన, మృదు, గీతముల+అందున్= బంతి ఆటలో, నాట్యంలో, మనోహరమైన పాటలలో; తన, కౌశలము+ఎల్లను= తన చాతుర్యాన్ని అంతా; చూపి= ప్రదర్శించి; విరచిత+ఆలింగన+బ= ఘటించిన కౌగిలి కలదై- ఋశ్యశృంగుడిని తన బిగికౌగిలిలో అదిమిపట్టి; ముని పతికిన్= ఋషి శ్రేష్ఠుడైన ఋష్యశృంగుడికి; మదిన్= మనస్సులో; ముదము= సంతోషం; కావించెన్= కలిగించింది.

తాత్పర్యం: ఆ వేశ్యాపుత్రిక ఋశ్యశృంగుడి ఎదుట బంతి ఆటలో, నాట్యకళలో, మనోహరమైన పాటలు పాడటంలో తనకు కల చాతుర్యాన్నంతా ప్రదర్శించి, అతడిని తన బిగికౌగిలిలో చేర్చుకొని ఆ ఋషివరుడికి మిక్కిలి సంతోషం కలుగజేసింది.

వ. ఇట్లు ఋశ్యశృంగుం బ్రబోధించి వేశ్యాపుత్రి యరిగిన, దాని పోయినవలన సూచుచు ఋశ్యశృంగుఁ దగ్గి హోత్రంబు వేల్వమఱచి విపరీతబుద్ధియై యున్ననంత నడవినుండి వన్యఫలంబులు గొనివచ్చివిభాండకుండు గొడుకుం జూచి 'యి ట్లీల చింతాపరుండవై యగ్నిహోత్రంబు వేల్వక కాలాతిక్రమంబు సేసి?' తనినఁ దండ్రికి ఋశ్యశృంగుం డిట్లనియె. **102**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఋశ్యశృంగున్= ఋశ్యశృంగుడిని; ప్రబోధించి= బాగా ప్రేరేపించి; వేశ్యా పుత్రి= వేశ్యాకుమారి; అరిగిన= వెళ్ళగా; ఋశ్యశృంగుండు; దాని, పోయిన, వలన= ఆమె వెళ్ళిన వైపే; చూచుచు= చూస్తూ; అగ్నిహోత్రంబు, వేల్వ, మఱచి= అగ్నిని ప్రజ్వలించుచేయటం- సమిధలు మొదలైన వాటిని అందులో వేయటం విస్మరించి; విపరీత బుద్ధి+ఐ+ఉన్నన్= తారుమారైన మనసుతో ఉండగా; అంత= అంతట; అడవినుండి; వన్య ఫలంబులు= అడవిపళ్ళు; కొనివచ్చి= తీసికొనివచ్చి; విభాండకుండు; కొడుకున్+చూచి; ఇట్లు+ఏల= ఈ విధంగా ఎందుకు; చింతా పరుండవు+ఐ= విచారగ్రస్తుడివై; అగ్నిహోత్రంబు వేల్వక= అగ్నిని రగ్గుల్కొల్పకుండా; కాల+అతిక్రమంబు+చేసితి= కాలాన్ని అతిక్రమించావు; అనినన్= అని అడుగగా; తండ్రికిన్; ఋశ్యశృంగుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇలా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఋశ్యశృంగుడికి దేహేంద్రియస్పృహను చక్కగా వికసింపజేసి వేశ్యాకుమారి వెళ్ళిపోయింది. ఋశ్యశృంగుడు ఆ వేశ్యాపుత్రిక వెళ్ళినవైపే తన దృష్టిని నిలిపి అగ్నిహోత్రాలను వేల్వక పరాకుతో తారుమారైన బుద్ధితో అట్లాగే ఉన్నాడు. అంతలో అడవినుంచి పళ్ళుమొదలైనవాటిని సేకరించి ఆశ్రమానికి వచ్చి విభాండకుడు తనకొడుకును చూచి ఈ రోజు ఇట్లా ఎందుకు అగ్నిహోత్రాన్ని వేల్వకుండా చింతాక్రాంతుడివై ఉన్నావు? కాలాన్ని అతిక్రమించా వెందుకు?' అని అడుగగా అతడికి ఋశ్యశృంగుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: వేశ్యాపుత్రిక ఋశ్యశృంగుడిని 'ప్రబోధించి' వెళ్ళిపోయిందట. 'ప్రబోధించు' అన్న ప్రయోగం ఇక్కడ చాలా అర్థవంతమైనది. తెలియని వాడికి తెలియ చెప్పటం. 'బోధించటం' ఇక ప్రబోధం అంటే ఏమిటి? మానవ మనస్సు (మస్తిష్కం) లో ఎన్నో అరలు, పొరలు, ఎన్నో దొంతరలు ఉంటాయి. శృంగార లాలసత్వం వాసనారూపాన నిద్రాణమై సమస్తజీవకోటిలో అంతరాంతరాలలో అణగి ఉంటుంది. ఆ శృంగారప్రవృత్తిని జాగృతంచేసి ఋశ్యశృంగుడి మనసులో మేలుకొల్పింది వేశ్యాకుమారి. నిద్రాణమై ఉన్న ఆంతరంగిక ప్రజ్వలను మేలుకొల్పుటమే ప్రబోధం అని చెప్పవచ్చును. పై వచనం మూడవ పంక్తిలో వాచిష్ఠప్రతిలో 'కాలాతిక్రమణంబు సేసి'- అనే పాఠం ఉన్నది.

సీ. 'కాంచనవర్ణుండు గడు రూపవంతుండు । గమ్మని జడలతో ఘనము లగుచు
ననయంబు వట్టువలగు రెండు పిండంబు । లురమున విలసిల్లుచుండ, నటుత
వెలుగుచు జపమాల వ్రేలంగ, నన్నువ । నడుమును వడఁకంగ, నడచునపుడు
కలహంసకూజితకలనాద మెసఁగ నా । పాలికి నేఁ డొక్క బ్రహ్మచారి

ఆ. వచ్చిపోయె; వానివదనంబువలన వె । ల్వడు సుగంధిమధురభాషితంబు
పాలుచు వినఁగ సమదపుంసోక్తిలాలాప । చారు వగుచు హృదయ సమ్మదముగ. **103**

ప్రతిపదార్థం: కాంచన వర్ణుండు= బంగారు రంగు కలవాడు; కడు= మిక్కిలి; రూపవంతుండు= అందగాడు; కమ్మని జడలతోన్= సొగసైన జడలతో; ఘనములు+అగుచున్= పెద్దవిగా ఉన్నటువంటి; అనయంబు= ఎల్లప్పుడు; వట్టువలు+అగు= గుండ్రంగా ఉన్నటువంటి; రెండు+పిండంబులు= రెండు ఉండలు; ఉరమునన్= వక్షస్థలమందు; విలసిల్లుచుండన్=

శోభిల్లుతుండగా; అఱుతన్= కంఠమందు; వెలుగుచు= ప్రకాశమానమై; జపమాల= జపం చేసుకునేందుకు అనువైన దండ; వ్రేలంగన్= వేలాడగా; అన్నవ= అలతి అయిన; నడుమును= కౌను; వడఁకంగ= అల్లాడగా; నడచునపుడు= నడుస్తున్నప్పుడు= కలహంస, కూజిత, కలనాదము= రాజహంసక్రేంకారం వలె అవ్యక్త మధుర నినాదం; ఎసఁగ= అతిశయించగా; నేఁడు= ఈ రోజు; నా, పాలికి= నా దగ్గరకు; ఒక్క= ఒక; బ్రహ్మచారి= ఋషి కుమారుడు; వచ్చిపోయె= వచ్చి వెళ్ళిపోయాడు; వాని, వదనంబు వలన= అతడి ముఖంనుండి; వెల్గుడు= బయటికి వచ్చే; సుగంధి, మధుర, భాషితంబు= మంచి పరిమళంతోకూడిన తియ్యవైనపలుకు; సమద, పుంస్కోకిల+ఆలాప, చారువు+అగుచు= మదించిన గండుకోయిలయొక్క కూజితంవలె సాంపారుతూ; హృదయ, సమ్మదముగన్= డెందానికి ఆనందంగా; వినఁగన్= వినటానికి; పాలుచున్= ఒప్పినది.

తాత్పర్యం: నేడు నాదగ్గరకు ఒక బ్రహ్మచారి వచ్చివెళ్ళాడు. అతగాడు మిగుల రూపవంతుడు; బంగారురంగు కలిగి మిక్కిలి అందమైన జడలు కలవాడు. అతడి వక్షస్థలం గుండ్రనివై, ఘనములై విలసిల్లే రెండు మాంసపు ముద్దలు ఉన్నాయి. అతడి కంఠంలో ఒక చక్కటి జపమాల వెలుగుతున్నది (ప్రకాశిస్తున్నది). అతడి సన్నటి నడుము వణుకుతున్నది. అతడు నడిచేటప్పుడు (అతని పాదాలనుండి) కలహంస కూజితంవలె అవ్యక్త మధురమైన ధ్వని వెలువడుతున్నది. అతడి ముఖంనుండి వెలువడే మాటలు తీయనివై, సుగంధాన్ని వెదజల్లేటటువంటివై వినటానికి మదించిన గండుకోయిలల ఆలాపాలవలె మనస్సుకు ఆనందం కొలుపుతున్నాయి.

విశేషం: ఈ సీసపద్యంలోని అర్థాంతరస్ఫూర్తి హృదయంగమమైంది. ఋష్యశృంగుడు 'బ్రహ్మచారి' అనుకొని అభినర్ణించింది నిజానికి వేశ్యాపుత్రికను. కాంచన వర్ణం, కమ్మని జడలు, ఘనములు, వట్రువలు అయిన రెండు మాంసపిండాలు ఆ బ్రహ్మచారి వక్షస్థలం ఉన్నాయి. అవి వేశ్యాపుత్రిక వక్షోజాలు. కంఠమందు జపమాలగా ఋష్యశృంగుడు భావించింది ఆమె ధరించిన వజ్రహారం. సన్నటి (అన్నవ) నడుముతో ఆమె నడయాడేటప్పుడు వెలువడే కలహంస కూజిత కలనాదం ఆమె చరణమంజీర క్వణదణుకింకీరీరవం. ఆమె నోటినుంచి వెలువడే గీతాలు గండుకోయిలల ఆలాపాలవలె డెందాన్ని అలరిస్తున్నాయి. పుంస్కోకిలాలాపం: పాడేటటువంటిది మగకోకిలేకాని ఆడకోకిల కాదు. నన్నయ లోకజ్ఞుడు. ప్రతిభాశాలి. అతడు పుంస్కోకిలాలాపాన్నే ప్రస్తావించాడు. పలువురు కవులు కోకిలవధూకలకాలీధ్వనులను వర్ణించటం వేరు. నన్నయ పరిజ్ఞానం వేరు. పైపద్యం రెండవ పంక్తిలో కొన్ని ప్రతుల్లో 'వట్రువలగు రెండు శృంగంబు లురమున' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

క. ఆ ఋషికుమారు కట్టిన । చీరలు నతిమ్మదులములు విచిత్రములు; మనో

హారము వాని బృహత్కటి । భారము; గం దొక్క కనకపట్టము వెలుగున్.

104

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఋషికుమారుకట్టిన చీరలున్= ఆ మునికుమారుడు కట్టుకొన్న వస్త్రాలు; అతిమ్మదులములు= మిక్కిలి మెత్తటివి; విచిత్రములు= అత్యద్భుతాలైనవి; వాని బృహత్+కటిభారమునందు= అతడి బరువైన పెనుమొలయందు అంటే విశాలమైన జఘనభాగమందు; మనన్+హారము= మనోహారము-మనసును హరించేటటువంటిది; ఒక్క, కనక, పట్టము= ఒక బంగారు పట్టీ (ఒడ్డాణం); వెలుగున్= ప్రకాశిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఆ ఋషిపుత్రుడు కట్టిన వస్త్రాలు ఆహా! ఎంత సుకుమారాలైనవి! ఎంత అద్భుతమైనవి! వాడి విశాల జఘనప్రదేశమందు మనసును హరించే ఒక బంగారు ఒడ్డాణం శోభిల్లుతున్నది.

విశేషం: ఋశ్యశృంగుడు ఎంత అమాయిక కోమలమనస్కుడైనా వేశ్యాపుత్రిక వేషభాషలు అతడిని ఆకర్షించాయి. ఈ ఆకర్షణలో లౌకికకాలుష్యం లేదు, కాని, నైసర్గికమైన, ప్రకృతిసిద్ధమైన, వర్ణనాతీతమైన ఒకానొక అనుభూతి తొణికిసలాడుతున్నది. ఆ ఋషి కుమారుడు ధరించిన వస్త్రాలు అరణ్యాలలో ఋషికుమారులు ధరించే నారబట్టలు కావు గదా. అవి అతి మృదులములైన సీతాంబరాలు. వాడి విశాల జఘనభారమందు శోభిల్లే కాంచనపట్టం, కాంచన కాంచీదామం. సాధారణ బ్రహ్మచారులకు, వనవాసాన శుష్కించిన బ్రహ్మచారులకు బృహత్కటిభారం ఉండదు. ఈ బ్రహ్మచారికి గల బృహత్కటిభారం ఋశ్యశృంగుడిని ఆకర్షించింది!

క. పవనసమీరిత మధుసం । భవ వివిధప్రసవసౌరభముః బోలి ముని

ప్రవరుని తనువునయం దు । ధ్రువమై రమ్యమయి సౌరభము విలసిల్లున్.

105

ప్రతిపదార్థం: పవన, సమీరిత, మధు, సంభవ, వివిధ, ప్రసవ, సౌరభమున్+పోలి= గాలిచేత వ్యాపింప చేయబడిన వసంతమందు పుట్టిన పెక్కు పువ్వుల నెత్తావులను పోలి; ముని, ప్రవరుని, తనువున+అందు= ఋషిశ్రేష్ఠుడి శరీరమందు; ఉద్భవము+ఐ= పుట్టినదై; రమ్యము+అయి= సాంపైనదై; సౌరభము= సువాసన; విలసిల్లున్= శోభిల్లుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ మునిశ్రేష్ఠుడి తనువునుండి వెలువడిన సాగసైన నెత్తావి, ఆమనిలో వికసించే వేర్వేరు పూలపైనుండి వీతెంచే గాలియందలి సౌరభంవలె రమ్యంగా విలసిల్లుతున్నది.

విశేషం: ఆ బ్రహ్మచారిశరీరంనుండి వెలువడే సుగంధం వసంతఋతువులో వికసించే నానాపుష్పసౌరభాలను పోలి శోభిల్లుతుంది- అనటంచేత ఆ వేశ్య పూసికొన్న అత్తరుల నెత్తావి ద్యోతకమవుతున్నది.

వ. మతీయు నక్కుమారుం డొక్క యెఱ్ఱనిఫలంబు దన దక్షిణపాణితలంబున నందంద చఱచుచు నది నేలంబడి యెగయం బోయిన వలనికి వ్రాలుచు వాతావధూతంబైన బాలవృక్షంబునుం బోలె నొప్పుచున్న నమ్మునిపుత్రు నందు నా హృదయంబు దద్దయుం దగిలినయది.

106

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= వెండియు; ఆ+కుమారుండు= ఆ బ్రహ్మచారి; ఒక్క+ఎఱ్ఱని, ఫలంబు= ఒక ఎఱ్ఱని పండు; తన, దక్షిణ, పాణి, తలంబునన్= తనకుడిచేతి పైభాగాన; అందు+అందు+అ= అక్కడక్కడా; చఱచుచున్= కొట్టూ, కొడుతూ, చరుస్తూ, అది= ఆ పండు; నేలన్+పడి= భూమిపై పడి; ఎగయన్= ఎగురగా; పోయిన, వలనికి, వ్రాలుచు= పోయిన చోటికి వంగుతూ; వాత+అవధూతంబు+ఐన్= గాలిచేత అటూ ఇటూ ఊపబడిన; బాలవృక్షంబునున్+పోలెన్= చిన్నచెట్టువలె; ఒప్పుచున్నన్= విలసిల్లుతుండగా; ఆ+ముని, పుత్రు+అందు= ఆ ముని కుమారుని యందు; నాహృదయంబు= నా హృదయం; తద్దయున్= మిక్కుటంగా; తగిలినయది= తగుల్కున్నది.

తాత్పర్యం: మరియున్నూ, ఆబ్రహ్మచారి ఒక ఎర్రని పండును తన కుడి అరచేతితో మోదుతూ, అది నేలమీదపడి మళ్ళీ మీదికి ఎగిసేటప్పుడు దానియెడకు వాలుతూ గాలిచేత విసరబడిన చిన్నచెట్టువలె తూగాడినాడు. ఆ ఋషి కుమారుడిపట్ల నా హృదయం మిక్కుటంగా ఆకర్షితమైనది.

విశేషం: (1) ఇది కందుకక్రీడాభివర్ణన అన్నది తేటతెల్లం. (2) ఉపమాలంకారం: వాతావధూతమైన బాలవృక్షం ఉపమానం. కందుకక్రీడా నిపుణ అయిన వేశ్యాంగన ఉపమేయం. చెట్టు మొదలు కదలదు. గాలిచేత కొమ్మలు, రెమ్మలు కదులుతాయి. అట్లాగే వేశ్యాంగన పాదాలు కదలకుండా చేతులను మాత్రమే ఆడించింది. ఇది సమానధర్మం.

**ఉ. నన్నును గొంగిలించుకొని నా వదనంబునకున్ నిజాస్య మా
సన్నముఁ జేసి యొక్క మృదుశబ్దము సేసి మనోహరంబుగాఁ
నెన్నఁడు నట్టి శబ్దము మునీశ్వర! మున్ విని యే నెఱుంగ; న
య్యన్నున బ్రహ్మచారిముఖ మంబురుహంబు సమంబు సూడఁగన్.**

107

ప్రతిపదార్థం: నన్నును= నన్ను; కౌంగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; నా వదనంబునకున్= నాముఖానికి; నిజ+ఆస్యము= తనముఖం; ఆసన్నమున్+చేసి= దగ్గరికి కలిసేటట్లు చేసి; ఒక్క= ఒక; మృదు, శబ్దము= మెత్తటిస్వరం; మనస్+హరంబుగాన్= మనసును హరించేటట్లుగా; చేసె= వెలువడ చేశాడు; ముని+ఈశ్వర!= మునులలో ఈశ్వరుడి వంటివాడా! ఋషిశ్రేష్ఠుడా!; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడు; అట్టి, శబ్దము= అటువంటి (వీనులకు విందైన) ధ్వని; మున్= మునుపు; ఏన్= నేను; విని= విని; ఎఱుంగను= ఎఱుగను; ఆ+అన్నున, బ్రహ్మచారి, ముఖము= ఆ లేత ఋషికుమారుడి ముఖం; చూడఁగన్= చూడగా; అంబురుహంబు సమంబు= పద్మంతో సమానం.

తాత్పర్యం: ఓ ఋషిశ్రేష్ఠుడా! ఆ బ్రహ్మచారి నన్ను ఆలింగనం చేసికొని, నా ముఖానికి దగ్గరగా తన ముఖం చేర్చి మనోహరమైన ఒక మృదునాదం వెలువడచేశాడు. వీనులకు విందైన అటువంటి మధుర ధ్వని మునుపెన్నడూ నేను వినలేదు. అరసిచూడగా ఆ లేత బ్రహ్మచారి ముఖం తామరపువ్వుతో సరిపోలుతుంది.

విశేషం: 'ఆ బ్రహ్మచారి' తనను కౌంగిలించుకొన్న తరువాత ముద్దుపెట్టుకొన్నట్లు ఋష్యశృంగుడు తండ్రికి వర్ణించి చెప్పవలసి ఉన్నది. అయితే ముద్దు ఋష్యశృంగుడికి అనుభవాప్రేడితమైనట్టిదికాదు కదా. అనుభవైక వేద్యమైన విషయాన్ని వర్ణించేందుకు మాటలు చాలవు. మాటలలో చెప్పలేని అనుభూతిని మాటలలో చెప్పటమే కవితాకళలోని విచిత్ర విరోధాభాసం. ముద్దును ఏమాత్రం వాచ్యం చేయకుండా ఋష్యశృంగుడు చేసిన అభివర్ణన చదివితే సహృదయులు తలలాపక తప్పదు కదా. ఇక భారతీయ సాహిత్యంలో కవులు ఎందరెందరో యుగయుగాంతరాలలో నాయికముఖాన్ని పద్మంతో పోల్చారు. అంత పాత పడిన ఉపమానం వేరొకటి లేదేమో. అయినా ఋష్యశృంగుడు 'అయ్యన్నున బ్రహ్మచారి ముఖ మంబురుహంబు సమంబు' అనగా ఆ తామరపువ్వులో సృష్టి ప్రారంభ సమయంలోని తొలి ఉషస్సు సౌరు తొణికిసలాడుతున్నది. ఋష్యశృంగుడు క్రాంతదర్శియై ఆ బ్రహ్మచారి ముఖంలో అంబురుహ శోభ సందర్శించాడు. అలం: ఉపమాలంకారం.

**వ. నా యిచ్చిన వన్యస్వాదుఫలంబు లాదరించి యారగింప కమ్మునికుమారుం డమ్మతోపమానంబు లైన
ఫలంబులు నతిమధురంబులైన పానీయంబులు నాకు నిచ్చిన నుపయోగించితి.**

108

ప్రతిపదార్థం: నా+ఇచ్చిన= నేను ఇచ్చిన; వన్య, స్వాదు, ఫలంబులు= అడవిలోని రుచికరాలైన పళ్ళు; ఆదరించి= మన్నించి; ఆరగింపక= తినక; ఆ+ముని, కుమారుండు= ఆ ఋషి పుత్రుడు; అమృత+ఉపమానంబులు+ఐన= అమృతంతో సరిపోల్చగిన; ఫలంబులును= పళ్ళున్నూ; అతి, మధురంబులు+ఐన= మిక్కిలి తీయవైన; పానీయంబులు= పానకాలు; నాకున్+ఇచ్చినన్= నాకు సమర్పించగా; ఉపయోగించితిన్= స్వీకరించాను.

తాత్పర్యం: నేను ఇచ్చిన అడవిలోని మంచిపళ్ళను ఆదరించి తినకుండా, ఆ ఋషికుమారుడు అమృతంతో సరిపోలేటటువంటి పళ్ళను, మిక్కిలి తీయవైన పానీయాలను నాకు ఈయగా నేను ఉపయోగించాను.

**క. తన చేతి పుష్పములఁ జ | ఖిల నంతటఁ జెదరి యవి యశప్రకరనిషే
వన మొప్పు నున్నయవి: యి | వ్వునకుసుమము లట్లు గావు వరగంధంబుల్.**

109

ప్రతిపదార్థం: తన చేతి పుష్పములన్= తన చేతిలోని పువ్వులను; చల్లినన్= విసరగా; అవి= ఆ పువ్వులు; అంతటన్= అన్ని వైపుల; చెదరి= అటూ ఇటూ పడి; అభిప్రకర నిషేవనము+ఒప్పన్= తుమ్మెదల గుంపులచేత చక్కగా ఆస్వాదించబడుతూ; ఉన్న+అవి= ఉన్నాయి; ఈ+వనకుసుమముల+అట్లు= ఈ అడవిలోని పూవుల వలె; కావు= కావు; వరగంధంబుల్= (అవి) శ్రేష్ఠమైన పరిమళం కలవి.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రహ్మచారి తనచేతిలోని పువ్వులను వెదచల్లగా, అవి అంతటా చెదరిపడి తుమ్మెదలచేత చక్కగా సేవించబడుతూ శోభిల్లాయి. అవి ఈ అడవిపూల వంటివి కావు. (అనగా ఈ అడవి పూలు అంతగా వాసన లేనివని భావం.) ఆ పువ్వులు శ్రేష్ఠమైన పరిమళం కలవి.

వ. నాకు నమ్మునిపుత్తునాశ్రమంబునందు వానితో నొక్కటఁ దపంబు సేయుచుండు నిష్ఠం' బనినఁ గొడుకు పలుకులు విని విభాండకుండు విస్మితుండై 'తపస్సుల తపంబులకు విఘ్నంబులు సేయ ననేక రూపులయి రాక్షసులు వనంబునం గ్రుమ్మరుచుండుదురు; తజ్జనదత్తంబు లయిన పానీయంబు లపేయంబు; లతి సుగంధులయిన కుసుమంబులు మునులకు వర్జనీయంబు' లని కొడుకుం బ్రబోధించి, యెప్పటియట్ల వన్యఫలంబులు దేర నలిగిన.

110

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఆ+ముని, పుత్రు= ఆ ఋషి కుమారుడియొక్క; ఆశ్రమంబునందు, వానితోన్, ఒక్కటన్= ఏకాంతంగా వాడితో కలిసి ఆశ్రమంలో; తపంబు+చేయుచుండన్= తపస్సు చేస్తూ ఉండటం; ఇష్టంబు+అనినన్= కోరిక అయినది అనగా; కొడుకు, పలుకులు= కుమారుడి మాటలు; విని= ఆలకించి; విభాండకుండు= విభాండక ముని; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చెరువందినవాడై; తపస్సుల, తపంబులకు= మునుల తపస్సులకు; విఘ్నంబులు+చేయన్= ఆటంకాలు కల్పించేందుకు; అనేక, రూపులు+ఐ= పెక్కు ఆకారాలు (రూపాలు) ధరించినవారై; రాక్షసులు; వనంబునన్= అడవిలో; క్రుమ్మరుచు+ఉండుదురు= తిరుగుతూ ఉంటారు; తద్+జన దత్తంబులు+అయిన= ఆ జనాలచేత ఇవ్వబడిన; పానీయంబులు= పానీయాలు; అపేయంబులు= త్రాగకూడనివి; అతి, సుగంధులు+ఐన= మిక్కుటమైన పరిమళం కల; కుసుమంబులు= పువ్వులు; మునులకు= ఋషులకు; వర్జనీయంబులు= వదలిపెట్టతగినవి; అని= అని చెప్పి; కొడుకున్= కుమారుడికి; ప్రబోధించి= హెచ్చరించి; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారం; వన్యఫలంబులు= అడవిలో దొరికేటటువంటి పండ్లు; తేరన్+అరిగిన= తెచ్చేందుకు వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: ఆ ఋషికుమారుడితో కలిసి మెలిసి ఆతని ఆశ్రమంలో ఏకాంతంగా తపస్సు చేయాలని నాకోరిక- అని ఋష్యశృంగుడు తండ్రికి చెప్పగా, కుమారుడి మాటలు విన్న విభాండకుడు ఆశ్చర్యం పొందాడు. 'ఋషుల తపస్సులకు అంతరాయాలు కల్పించేందుకై రక్కసులు అడవులలో అనేకరూపాలతో తిరుగాడుతూ ఉంటారు. అటువంటివారు ఇచ్చే పానీయాలు స్వీకరించతగనివి. మిక్కుటమైన సువాసనగల పువ్వులను మునులు ఉపయోగించకూడదు' అని విభాండకుడు కొడుకుకు జాగ్రత్తలు వచించి, ఎప్పటివలె అడవిలో దొరికే పండ్లు తెచ్చేందుకై అరణ్యంలోకి వెళ్ళాడు.

క. చనుదెంచి తరుణి మునినం । దను చిత్తంబునకు వైక్యతముఁ జేసి; విలా సినుల సహాలాప సహా । సన సహాయానములు బంధసమములు గావే!

111

ప్రతిపదార్థం: తరుణి= లేజవరాలు (వేశ్యపుత్రిక), చనుదెంచి= వచ్చి; ముని, నందను, చిత్తంబునకు= ముని కుమారుడి యొక్క మనస్సుకు; వైకృతమున్+చేసె= వికారభావాన్ని పొందేటట్లు చేసింది- అంటే మనసులో మార్పు కలిగించింది; విలాసీనుల= విలాసవతులయొక్క; సహ+ఆలాప, సహ+ఆసన, సహ, యానములు= కలిసిమెలిసి మాట్లాడటం, కూర్చోవటం, ప్రయాణం చేయటం; బంధ సమములు+కావే!= కట్టువడుటతో సమానాలైనవి కావా!

తాత్పర్యం: వేశ్యపుత్రిక అయిన లేజవరాలు వచ్చి ఋషికుమారుడైన ఋశ్యశృంగుడి మనస్సులో వికారాన్ని కల్గించింది. అందచందాలతో హౌయలొలికే మిటారికత్తెలతో కలిసిమెలిసి మాట్లాడటం, దగ్గరగా ఒకచోట కూర్చోవటం, తిరుగాడటం కట్టువడుటతో సమానాలు కదా!

విశేషం: (1) అలం: అర్థాంతరన్యాసం. (2) నన్నయ కవితాశిల్పానికి విశిష్టత చేకూర్చిన నానారుచిరాధ్యక్షాక్తి నిధిత్వానికి ఈ పద్యం ఉదాహరణప్రాయం.

వ. ఇట్లు ఋశ్యశృంగుండు విలాసినీమోహితుండయి, తండ్రి కెఱింగింపక సుచరిత్రంబయిన తన యాశ్రమంబు విడిచి, మనుష్యయోగంబునం దగిలి యక్కోమలి పిఱుందన చని, యంగదేశంబు సొచ్చి, యండు రోమపాదు నాదేశంబున రాజాశ్రయం బను వనంబున గుండునంత. 112

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఋశ్యశృంగుండు; విలాసినీ, మోహితుండు+అయి= వేశ్యచేత మిగుల ఆకర్షించబడినవాడై; తండ్రికి+ఎఱింగింపక= తండ్రికి తెలియజేయకుండా; సుచరిత్రంబు+అయిన= మంచిప్రవర్తనతో కూడిన; తన+ఆశ్రమంబు, విడిచి= తన ఆశ్రమాన్ని విడిచిపెట్టి; మనుష్య, యోగంబునన్+తగిలి= మనుష్యులకు సాధారణమైన నడవడి కూర్పులో చిక్కుకొని; ఆ+కోమలి= ఆ సుకుమారి యొక్క; పిఱుందన= వెనువెంటనే; చని= వెళ్ళి; అంగ, దేశంబు+చొచ్చి= అంగరాజ్యంలో ప్రవేశించి; అండు= ఆ అంగదేశంలో; రోమపాదు+ఆదేశంబునన్= రోమపాదుడియొక్క ఆజ్ఞప్రకారం; రాజ+ఆశ్రయంబు= రాజాశ్రయంబు+అను= వనంబునన్= రాజాశ్రయం అనే తోటలో; ఉండు+అంత= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఋశ్యశృంగుండు లేజవరాలైన వారకాంతచేత ఆకర్షితుడై, ఆమె వలపులో చిక్కుకొని తండ్రికి తెలియకుండా మంచిప్రవర్తనకు నెలవైన తన ఆశ్రమాన్ని విడిచిపెట్టి, మానవులకు సాధారణమైన నడవడికలో చిక్కుకొని, ఆ సుందరాంగి వెనువెంట వెళ్ళి అంగదేశం చేరి, అక్కడ రోమపాదుడిఆజ్ఞప్రకారం 'రాజాశ్రయం' అనే తోటలో ఉండగా.

విశేషం: ఇక్కడ 'మనుష్యయోగంబునం దగిలి' అన్న పదగుంఢం ప్రత్యేకించి అనుశీలించ తగింది. 'యోగ' శబ్దాన్ని గురించిన విపులవ్యాఖ్యానం ప్రకరణాంతరంలో (ప్రథమాశ్వాసం) వ్రాయబడింది. వలపు - విలాసినీ వ్యామోహం మానవ సహజమైన యోగం. ఇంద్రియలౌల్యం మానుషయోగమైతే. ఇంద్రియ నిగ్రహం, తపస్సు అధిమానవయోగం. యోగ శబ్దానికి 'పాండిక', 'కూడిక' అన్న అర్థం బహుళవ్యాప్తం. సామరస్య సంధానం యోగానికి అంతరాత్మ, ఐహికం గాని, ఆముష్మికంగానీ లలిత కళాత్మకమైన సామరస్యసంధానంతో మేళవిస్తే అది యోగమౌతుంది. ఇక్కడ ఋశ్యశృంగుడు దివ్యయోగం నుండి జారి మనుష్యయోగంలో చిక్కుకొన్నాడు. ఈవచనంలో పెక్కు భారతప్రతుల్లో 'రాజాశ్రమంబను' - అనే పాఠాంతరం కనిపిస్తుంది. వావిళ్లప్రతిలో 'రాజాశ్రయంబను భవనంబున' - అనే పాఠభేదం ఉన్నది.

మత్తకోకిలము.

**అమ్మునీశునివాసశక్తిఁ దదంగదేశమునందు మే
ఘమ్ము లెల్ల వలంకులం గడుఁ గ్రమ్మి సర్వజనప్రమో
దమ్ముగాఁ బ్రభవద్భ్రహ్మజ్జలధార లొప్పుఁగ వృష్టిఁ జే
సె మ్ముహోనదులున్ మహాసరసీవరంబులు నిండఁగన్.**

113

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముని+ఈశు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడి యొక్క; నివాస శక్తిన్= నివసించటంయొక్క మహిమచేత; తత్+అంగ దేశమునందు= ఆ అంగరాజ్యంలో; మేఘమ్ములు+ఎల్ల= మబ్బులన్నీ; వలంకులన్= దిక్కులన్నిటినీ; కడున్+క్రమ్మి= మిక్కుటంగా కప్పి; సర్వ, జన, ప్రమోదమ్ముగాన్= అందరు ప్రజలకూ సంతోషాన్ని కలిగించేటట్లుగా; ప్రభవత్, బ్రహ్మత్+జల, ధారలు+ఒప్పుఁగ= పుట్టుతున్న గొప్పనీటి ధారలు విలసిల్లగా; మహాసరసీవరంబులు= గొప్ప సరస్సులు; మహా నదులున్= గొప్ప నదులును; నిండఁగన్= నిండేటట్లుగా; వృష్టిన్+చేసెన్= వాన కురిపించాయి.

తాత్పర్యం: ఆ ఋష్యశృంగ మహాముని నివసించటంవలన ఏర్పడిన మహిమచేత ఆ అంగదేశం మబ్బులు దిక్కులన్నిటా వ్యాపించి ప్రజలందరికీ ఆనందం కలిగేటట్లుగా కారుతున్న పెనునీటి ధారలతో పెద్ద సరస్సులు, గొప్పనదులు పొంగి పొరలేటట్లు వాన కురిపించాయి.

విశేషం: వలంకులు= దిక్కులు; వలకు వలను రూపాంతరం; 'కెలంకులు' అనే పాఠాంతరం అనేక ప్రతులలో కనబడుతున్నది. కెలను అంటే దిక్కు. రూపాంతరం కెలకు. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

ఆనందాశ్రమ గ్రంథమాలప్రతిలో 'మహానది దీర్ఘికా సరసీవరంబులు నిండఁగాన్' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

వ. ఇట్లు ఋష్యశృంగు నాగతంబున నంగవిషయంబున నవగ్రహదోషంబు నిరస్తంబైన సంతసిల్లి రోమపాదుండు తన కూతు శాంత యనుదాని నత్యంతకాంతిమతి నమ్మునివరునకు వివాహంబు సేసి.

114

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఋష్యశృంగు+ఆగతంబునన్= ఋష్యశృంగుడి రాకవలన; అంగవిషయంబునన్= అంగదేశంలో; అవగ్రహ, దోషంబు= అనావృష్టి అనే బాధ; నిరస్తంబు+ఐనన్= తొలగిపోగా; రోమపాదుండు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; తన, కూతు= తన పుత్రిక; శాంత+అనుదానిన్= శాంత అనేపేరు కల ఆమెను; అత్యంతకాంతిమతిన్= మిక్కిలి లావణ్యం కలదానిని; ఆ+మునివరునకు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడికి; వివాహంబు+చేసి= పెళ్ళిచేసి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఋష్యశృంగుడి రాకవలన అంగదేశంలో వర్షం లేకపోవడమనే దోషం తొలగిపోవటంచేత రోమపాదుడు సంతోషించి అతడికి లావణ్యరాశి అయిన తనకూతురు శాంత నిచ్చి పెళ్ళిచేశాడు.

క. అనుభోగయోగ్యములుగా । ధనరాసులు భూషణములు దాసీనివహం బును గాంచనమయ శయ్యా । సనములు ముని కిచ్చె హృదయసంతోషముగాన్.

115

ప్రతిపదార్థం: అనుభోగ యోగ్యములుగా= అనుభవించేందుకు అర్హత కలవిగా; ధనరాసులు= డబ్బుల కుప్పలు; భూషణములు= ఆభరణాలు; దాసీ, నివహంబును= దాసీస్త్రీల సముదాయమున్నూ; కాంచన, మయ, శయ్యా+అసనములు= బంగారంతో

చేయబడిన మంచాలు, కూర్చోనే పీఠాలు (కుర్చీలు); హృదయ సంతోషముగాన్= డెండానికి ఆనందం కొలిపేటట్లు; మునికి+ఇచ్చెన్= ఋషికి కట్టుంగా సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: అనుభవించేందుకు తగినటువంటి ధననిధులు, ఆభరణాలు, దాసీసమూహాలు, బంగారు శయ్యలు, ఆసనాలు మొదలైనవి హృదయం ఉప్పొంగేటట్లుగా ఋశ్యశృంగుడికి కట్టుంగా రోమపాద మహారాజు సమర్పించాడు.

విభాండకుండు ఋశ్యశృంగుని వెదకుచు వచ్చుట (సం. 3-113-11)

వ. మఱియు గోసహస్రంబు లనేకంబు లిచ్చి గోకులసంకులంబుగా ఘోషంబులు దేశంబుల నెల్ల నిలిపి నిత్య సత్కారంబుల ఋశ్యశృంగునకుఁ బ్రయంబుసేయుచుండె; నంత నట విభాండకుండు దన యాశ్రమంబునఁ గొడుకుం గానక యెల్లదేశంబులు రోయుచు నంగదేశంబునకు వచ్చి గోగణసంకీర్ణమైన యొక్కఘోషంబు నందు గోపసత్యతుండై యొక్క బవసంబు వసియించి 'యిది ఎవరి ఘోషం?' బని గోపాలకుల నడిగిన వార లి ట్లనిరి.

116

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అదనంగా; గోసహస్రంబులు= వేలకొద్దీ ఆవులు; అనేకంబులు+ఇచ్చి= పెక్కు ఇచ్చి; గో, కుల, సంకులంబుగా= ఆవులమందల గుంపులతో కూడిన; ఘోషంబులు= గొల్లపల్లెలు; దేశంబులన్+ఎల్ల= వివిధ ప్రదేశాలలో; నిలిపి= ఏర్పాటుచేసి; నిత్యసత్కారంబుల= దినం దినం చేసే మర్యాదలతో; ఋశ్యశృంగునకున్; ప్రియంబు= ప్రీతిని; చేయుచుండెన్= చేస్తున్నాడు; అంతన్= అటుమీద; అట= అక్కడ, ఋశ్యశృంగుడి ఆశ్రమంలో; విభాండకుండును= విభాండకమునియున్నా; తన+ఆశ్రమంబునన్= తన ఆశ్రమంలో; కొడుకున్= పుత్రుడిని; కానక= చూడక; ఎల్ల, దేశంబులు= రాజ్యాలన్నీ; రోయుచున్= వెదకుతూ; అంగదేశంబునకు= అంగదేశానికి; వచ్చి= వచ్చి; గో, గణ, సంకీర్ణంబు+ఐన= ఆవుల మందలచేత క్రిక్కిరిసిఉన్న; ఒక్కఘోషంబునందు= ఒక గొల్లపల్లెలో; గోప, సత్యతుండు+ఐ= గొల్లలచేత పూజించబడినవాడై; ఒక్కదివసంబు వసియించి= ఒక్క రోజు ఉండి; ఇది= ఇది; ఎవరి, ఘోషంబు?= ఎవరికి చెందిన ఆవులమంద?; అని= అంటూ; గోపాలకులన్= గొల్లలను; అడిగిన= ప్రశ్నించగా; వారు= వారు (ఆ గోపాలకులు) ఇట్లు+అనిరి= ఈ రీతిగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అదనంగా వేలకొద్దీ ఆవులను ఇచ్చి, ఆవులతో క్రిక్కిరిసిన గొల్లపల్లెలను వివిధప్రదేశాలలో నెలకొల్పి ప్రతిదినం సత్కారాలు చేస్తూ రోమపాదుడు ఋశ్యశృంగుడికి ప్రీతి కలిగిస్తున్నాడు. అంత అక్కడ ఋషివాటికలో విభాండకుడికి కొడుకు కనిపించకపోవటంచేత అతడిని వెదకుతూ దేశదేశాలు పయనించి, విభాండకుడు చివరకు అంగదేశాన్ని చేరి, ఆవులతో నిండిన ఒక గొల్లపల్లెలో గోపాలకులచేత సత్కారాలను పొంది, 'ఇది ఎవరి ఆవులమంద?' అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ గోపాలురు ఇట్లా బదులు పలికారు.

క. 'యతినాథ! వినవె యిది నీ । సుతుఘోషం; బదియ కాదు చూడ ననేకా

యుతఘోషంబులు గల వు । న్నతగుణునకు ఋశ్యశృంగునకు నిద్ధరణిన్.

117

ప్రతిపదార్థం: యతినాథ!= ఋషులకు అధినేతవైన ఓ విభాండకమహర్షి! వినవు+ఎ= వినలేదా (వినండి!); ఇది= ఇది; నీ సుతుఘోషంబు= నీ కొడుకుయొక్క ఆలమందల గొల్లపల్లె; ఇది+అ, కాదు= ఇది మాత్రమే కాదు; చూడన్= పరిశీలించగా; ఈ ధరణిన్= ఈ పుడమిపై; అనేక+అయుత, ఘోషంబులు= పెక్కు పెద్ద ఆవులమందలు; ఉన్నతగుణునకు= గొప్ప మంచిగుణాలు కలవాడైన; ఋశ్యశృంగునకున్= ఋశ్యశృంగుడికి; కలవు= ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: 'ఋషులకు అధినేతవైన ఓ విభాండకమహర్షి! ఇది నీ కుమారుడియొక్క ఆలమంద, ఈ ఒక్క ఆలమంద మాత్రమే కాదుకదా! ఎన్నో పెద్ద పెద్ద ఆవులమందల ఈ పుడమిలో (ఈరాజ్యంలో) ఎన్నోచోట్ల గొప్పగుణాలు కలవాడైన ఋశ్యశృంగుడికి ఉన్నాయి.'

వ. అనిన విని విభాండకుండు సంతసిల్లి ఋశ్యశృంగు తొఱ్ఱపట్ల విశ్రమించుచు రోమపాదుపురంబునకు వచ్చి యందు శాంతా సహితుండైన ఋశ్యశృంగుం జూచి సంతుష్ట హృదయుండై తన కొడుకుం గోడలిం దోడ్కొని నిజాశ్రమంబున కలిగె; నందు వసిష్ఠున కరుంధతియు, నగస్త్యునకు లోపాముద్రయు, ముద్గలునకు నాలాయనియైన యింద్రసేనయుంబోలెఁ దనకుఁ బరమభక్తియుక్తియై శాంత పరిచర్య సేయుచుండ ఋశ్యశృంగుండు సుఖంబుండె' నని చెప్పిన నా కౌశికవ్రాదంబున నందఱు నభిషిక్తులై యేనూఱు మహానదుల సమాగమస్థానంబైన గంగాసాగర సంగమంబుఁ జూచుచు నముద్రతీరంబునం జని కళింగదేశంబున వైతరణి యను మహానదిం గని; రంత రోమశుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె. **118**

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని పలికిన; విని= విని; విభాండకుండు= విభాండక మహర్షి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఋశ్యశృంగు= ఋశ్యశృంగుడియొక్క; తొఱ్ఱపట్ల= ఆలమంద లుండే చోట్ల; విశ్రమించుచున్= విశ్రాంతి తీసికొంటూ; రోమపాదు పురంబునకు వచ్చి= రోమపాదుడి రాజధానినగరం చేరి; అందు= అక్కడ; శాంతా, సహితుండు+ఐన= శాంతతో కూడుకొనిఉన్న; ఋశ్య శృంగున్+చూచి= ఋశ్యశృంగుడిని చూచి; సంతుష్ట, హృదయుండు+ఐ= తనివి చెందిన హృదయం కలవాడై; తన, కొడుకున్+కోడలిన్= తన కొడుకును, కోడలిని; తోడ్కొని= తన వెంటబెట్టుకొని; నిజ+ఆశ్రమంబునకు= తన ఋషివాటికకు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; వసిష్ఠునకు= వసిష్ఠమహర్షికి; అరుంధతియు; అగస్త్యునకు; లోపాముద్రయు; ముద్గలునకు= ముద్గలమునికి; నాలాయని+ఐన= నాలాయని (కాశిరాజు) కూతురైన; ఇంద్రసేనయున్; పోలెన్= పోలునట్లుగా; తనకున్= తనకు (ఋశ్య శృంగుడికి); పరమ, భక్తి, యుక్త+ఐ= మిక్కిలి భక్తితో కూడినటువంటిదై; శాంత= శాంతాదేవి; పరిచర్య, చేయుచుండ= సేవ చేస్తుండగా; ఋశ్యశృంగుండు; సుఖంబు+ఉండెన్= సుఖంగా ఉండినాడు; అని= అంటూ; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ కౌశిక, వ్రాదంబునన్= ఆ కౌశికుడి పేరు మీదుగా వెలసిన మడుగులో; అందఱున్= ధర్మరాజు ప్రభృతులు; అభిషిక్తులు+ఐ= స్నానం చేసినవారై; ఏనూఱు, మహా, నదుల= ఐదువందల గొప్ప ఏరుల; సమాగమ, స్థానంబు+ఐన= కలిసేటటువంటి చోటు అయిన; గంగా, సాగర, సంగమంబున్= గంగానది సముద్రంలో కలిసేచోటును; చూచుచు= దర్శిస్తూ; సముద్ర తీరంబునన్= సముద్ర తీరరేఖను అనుసరించి; చని= వెళ్ళి; కళింగ, దేశంబునన్= కళింగదేశాన; వైతరణి+అను= వైతరణి అనేపేరు కలిగిన; మహానదిన్+కనిరి= గొప్పనదిని చూచారు; అంత= అటుతరువాత (పిమ్మట); రోమశుండు= రోమశుడు; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని గోపాలకులు చెప్పగా విభాండకమహాముని మిక్కిలి సంతసించాడు. అక్కడనుండి విభాండక మహర్షి పయనించి, మార్గమధ్యంలో ఋశ్యశృంగుడి ఆవులమందలు ఉన్న తావులలో విశ్రమిస్తూ, చివరకు రోమపాదుడి రాజధానిని చేరి అక్కడ శాంతాదేవితోపాటు ఉన్న ఋశ్యశృంగుడిని చూచి సంతృప్తి చెందిన హృదయం కలవాడైనాడు. తదుపరి విభాండకుడు తన కొడుకును కోడలిని వెంటబెట్టుకొని తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు. అంత శాంతాదేవియున్న ఋశ్యశృంగుడికి- అరుంధతి వసిష్ఠుడికి, ఇంద్రసేన ముద్గలుడికి, లోపాముద్ర అగస్త్యుడికి వలె పరమభక్తితో సేవచేస్తుండగా, ఋశ్యశృంగుడు సుఖంగా జీవితం గడిపాడు'- అని రోమశుడు ధర్మరాజుకు చెప్పాడు. పిమ్మట అందరు ఆ కౌశిక సరోవరంలో స్నానంచేశారు. ఐదునూర్ల మహానదులకు సంగమస్థానమైన గంగాసాగర సంగమాన్ని

సందర్భిస్తూ, తీరరేఖను బట్టి పయనించి కళింగదేశం చేరి అక్కడ వైతరణీ అనే మహానదిని సందర్శించారు. అప్పుడు రోమశుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'మునిదేవవరులు యజ్ఞము । లొనరించిరి తొల్లి దీని యుత్తరతీరం

బున; నిది పుణ్యాస్పదమై । తనరును యజ్ఞావభృథశతస్నానములన్.

119

ప్రతిపదార్థం: మునిదేవవరులు= మునులలో, దేవతలలో శ్రేష్ఠులు; దీని ఉత్తరతీరంబునన్= ఈ వైతరణీనది ఉత్తరపు గట్టున; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; యజ్ఞములు= యజ్ఞాలు; ఒనరించిరి= చేశారు; యజ్ఞ+అవభృథశత, స్నానములన్= యజ్ఞం పరిసమాప్తమైనప్పుడు నూరుసార్లు చేసిన స్నానాలచేత; ఇది= ఈ వైతరణీనది; పుణ్య+ఆస్పదము+ఐ= పుణ్యానికి నెలవై; తనరును= ఒప్పుతున్నది.

తాత్పర్యం: 'పూర్వకాలంలో ఈ వైతరణీ మహానది ఉత్తరతీరంలో ఋషీశ్వరులు, దేవతాశ్రేష్ఠులు ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశారు. యజ్ఞ పరిసమాప్తి సమయాన శతాధికంగా చేసిన అవభృథస్నానాలవలన ఈ మహానది పుణ్యానికి నెలవైనది.

వ. మఱియు సకలయజ్ఞంబుల యందును బ్రశస్తంబయిన పశుభాగంబు పశుపతికి దేవతలును ఋషులును నిందుఁ గల్పించి; లీ తీర్థం బాడినవారు దేవయానగతు లగుదు' రనినం గృష్ణాసహితుండై ధర్మతనయుండు దమ్ములుం దానును వైతరణీస్నానంబు సేసి, రోమశుం జూచి 'మునీంద్రా! నాకు భవత్స్నాదంబున నఖిలలోకంబులుం గాననయ్యె, వైఖానసుల వేదాధ్యయన శబ్దంబులు విననయ్యె 'ననిన విస్మితుండై రోమశుండు 'వైఖానస నివాసం బిందులకు ముప్పదివేల యోజనంబులు గలదు; వారల యధ్యయన శబ్దంబులు వింటివి గావున నీవు దివ్యుండ' వంచు నరిగి యనవరత ఫలాలంకృతంబైన యొక్క వనంబుఁ గని 'యిందుఁ దొల్లి స్వాయంభువుండైన విశ్వకర్మ యజ్ఞంబు సేసి.

120

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= విశేషించి; సకల యజ్ఞంబుల+అందును= అన్ని యజ్ఞాలలోను; ప్రశస్తంబు+ఐన= గొప్పదిగా ఎప్పుడగిన; పశుభాగంబు= పశుభాగం అనే నివేదన; పశుపతికిన్= శివుడికి; దేవతలును, ఋషులును= దేవతలు, మునులు కలిసి; ఇందున్= ఈచోట; కల్పించిరి= ఏర్పాటు చేశారు; ఈ తీర్థంబు+అడినవారు= ఈ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు; దేవయానగతులు+అగుదురు= దేవతలు పయనించే మార్గాన వెళ్లేవారు కాగలరు; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుండు= ధర్మపుత్రుడు; తమ్ములున్+తానును= తాను, తనసోదరులు; కృష్ణాసహితుండు+ఐ= ద్రోపదితో పాటు; వైతరణీ స్నానంబు+చేసి= వైతరణీ నదిలో స్నానాలు చేసి, రోమశున్+చూచి= రోమశుడిని చూచి; ముని+ఇంద్రా!= ముని శ్రేష్ఠుడా!; నాకు= నాకు; భవత్+ప్రసాదంబునన్= నీయొక్క దయవలన; అఖిలలోకంబులున్= సమస్త జగత్తులు; కానన్+అయ్యెన్= కన్పించాయి; వైఖానసుల, వేద+అధ్యయన, శబ్దంబులు= వైఖానసులయొక్క వేదాలు చదువుతున్న నాదాలు; వినన్+అయ్యెన్= వినిపించాయి; అనిన= అని చెప్పగా; విస్మితుండు+ఐ= ఆశ్చర్యం పొందినవాడై; రోమశుండు; వైఖానసనివాసంబు= వైఖానసులు నివసించేచోటు; ఇందులకు= ఈ చోటికి; ముప్పదివేలయోజనంబులు= ముప్పదివేల ఆమడలదూరాన; కలదు= ఉన్నది; వారల+అధ్యయనశబ్దంబులు= వారు వేదాలను చదివే ధ్వనులు; వింటివి= విన్నావు; కావున= కాబట్టి; నీవు, దివ్యుండవు= నీవు మనుష్యశక్తికి అతీతమైన దివ్యశక్తి కలవాడివి; (దివ్య పురుషుడవు); అంచున్= అనిచెప్పుతూ; అరిగి= వెళ్ళి; అనవరతఫల+అలంకృతంబు+ఐన= ఎల్లప్పుడూ పండ్లతో కళకళలాడుతూ ఉండే; ఒకవనంబున్+కని= ఒక తోటను చూచి; ఇందున్= ఇక్కడ; తొల్లి= పూర్వం; స్వాయంభువుండు+ఐన= స్వాయంభువ మనువుకు సంబంధించిన; విశ్వకర్మ= విశ్వకర్మ అనే మహనీయుడు; యజ్ఞంబు+చేసి= యజ్ఞాన్ని చేసి,

తాత్పర్యం: ఇక్కడ విశేషించి పేర్కొన తగిన అంశం ఏమిటంటే- సకలకర్తువులలో గొప్పదిగా ఎన్నదగిన పశుభాగాన్ని దేవతలు, ఋషిరేణులు కలిసి ఇక్కడ పశుపతికి ఏర్పాటు చేశారు. ఈ తీర్థంలో స్నానంచేసినవారు దేవతలు వెళ్లేటటువంటి మార్గాన పోగలరు'- అని చెప్పగా ధర్మరాజు తానున్నా, తమ్ములున్నా, ద్రౌపదితోపాటు వైతరణీనదిలో స్నానంచేసి, రోమశుడితో, 'మునివరేణ్యా! నాకు నీ దయవలన సమస్తలోకాలు కనిపిస్తున్నాయి. వైఖానసులు చేస్తున్న వేదపారాయణం నాకు వినపడుతున్నది' అని చెప్పగా రోమశుడు ఆశ్చర్యపోయి 'వైఖానసులు నినసించే చోటు ఇక్కడికి ముప్పైవేల ఆమడల దూరంలో ఉన్నది. వారు చేస్తున్న వేదపారాయణం నీకు వినపడటంచేత నీకు మానవమాత్రులకు లేనటువంటి దివ్యశక్తి ఉన్నది; నీవు దివ్య పురుషుడవు' అని చెప్పతూ ప్రయాణం చేసి, ఎల్లప్పుడూ పండ్లతో ఉండే ఒక తోటను చూచి, 'ఇక్కడ పూర్వకాలాన స్వాయంభువమనువుకు చెందిన విశ్వకర్మ యజ్ఞం చేసి.

**క. దక్షుఁ డయి యజ్ఞదక్షిణ । దక్షిణభూభాగ మెల్లఁ దా నిచ్చె నశే
ష క్షితిధర వనములతో । నక్షయమతిఁ గశ్యపునకు నార్హిజ్యమునన్. 121**

ప్రతిపదార్థం: తాన్= తాను (విశ్వకర్మ); దక్షుఁడు+అయి= సమర్థుడై; యజ్ఞదక్షిణ= యజ్ఞం చేయించినందుకు ఇచ్చే సంభావనగా, అక్షయమతిన్= తరుగని బుద్ధితో; అశేష, క్షితిధర, వనములతోన్= సమస్తమైన కొండలు, అరణ్యాలతోపాటు; దక్షిణ, భూ, భాగము+ఎల్లన్= దక్షిణ దిక్కున ఉండే భూమిభాగాన్ని అంతటినీ; కశ్యపునకున్= కశ్యప మహామునికి; ఆర్హిజ్యమునన్= ఋత్విజునకు ఇచ్చే సంభావనగా; ఇచ్చెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: విశ్వకర్మ సమర్థుడై దక్షిణదిక్కున గల భూభాగమంతటినీ, కొండలు, అరణ్యాలతోపాటు కశ్యపమహర్షికి నిండుమనస్సుతో యజ్ఞం జరిపించి ఋత్విజుడికి ఇచ్చే సంభావనగా సమర్పించాడు.

విశేషం: యజ్ఞాన్ని చేయించే పురోహితులు ఋత్విజులు. యజ్ఞం జరిపించినందుకు వారి కిచ్చే ధనానికి యజ్ఞదక్షిణ అనిపేరు. యజ్ఞకర్త నుండి ధనం పుచ్చుకొని యజ్ఞం చేయించే ఋత్విజులు పదహారుమంది. 1. బ్రహ్మ 2. ఉద్గాత 3. హోత 4. అధ్వర్యుడు 5. బ్రాహ్మణాచ్చసి 6. ప్రస్తోత 7. మైత్రావరుణుడు 8. ప్రతిప్రస్తోత 9. పోత 10. ప్రతిహర్త 11. అచ్చా వాకుఁడు 12. నేష్ఠ 13. ఆగ్నేధ్రుడు 14. సుబ్రహ్మణ్యుఁడు 15. గ్రావస్తుతుఁడు 16. ఉన్నేత.

**వ. దాని కలిగి భూదేవి గశ్యపునకుం బట్టిక రసాతలంబునకుం బోయినఁ దత్ససాదార్థియై కశ్యపుం డుగ్రతపంబు
సేసినం బ్రసన్నయై భూదేవి నీలలోనుండి వెలువడి వేదిరూపంబునం గశ్యపునకు నిజరూపంబు సూపె; నవ్వేది
యిది సుము! దీని నెక్కినవారు వీర్యవంతు లగుదు; లీమంత్రంబున దీని నెక్కుండు; పెఱనాఁ డిది దా వీక
సముద్రంబు సాచ్చు' నని, 'యగ్నిల్లితో యోని' యనునివి యాదిగాఁ గల మంత్రంబు లుపదేశించిన. 122**

ప్రతిపదార్థం: దానికి+అలిగి= అందుకు కోపించి; భూదేవి= భూదేవత; కశ్యపునకున్= కశ్యపమునికి; పట్టు+ఈక= పట్టుబడక; రసాతలంబునకున్= పాతాళానికి; పోయినన్= వెళ్ళగా; తత్+ప్రసాద+అర్థి+బ= ఆమెయొక్క దయను అభిలషించినవడై; కశ్యపుండు= కశ్యపమహర్షి; ఉగ్ర, తపంబు+చేసినన్= కఠోరమైన తపస్సు చేయగా; భూదేవి; ప్రసన్న+బ= సుముఖత కలది అయి; నీలిలోనుండి= నీటిలో నుండి; వెలువడి= బయటికి వచ్చి; వేది, రూపంబునన్= తిన్నె ఆకృతిలో; కశ్యపునకు= కశ్యపుడికి; నిజరూపంబు= తన ఆకారాన్ని; చూపెన్= కనిపింపచేసింది; ఆ+వేది= ఆ అరుగు; ఇది= ఇదే; సుము!= సుమా!; దీనిన్= దీనిని- ఈ వేదిని; ఎక్కినవారు= అధిరోహించినవారు; వీర్యవంతులు= పరాక్రమం కలవారు; అగుదురు= కాగలరు (అవుతారు); ఈ మంత్రంబున= ఈ మంత్రాన్ని ఉచ్చరిస్తూ; దీనిన్= ఈ వేదిని; ఎక్కుండు= అధిరోహించండి; పెఱ

నాడు= కానివేళ; ఇది= ఈ వేది; తావు+ఈక= చోటియక; సముద్రంబు+చొచ్చు= సముద్రంలో ప్రవేశిస్తుంది; అని= అని చెప్పి; “అగ్నిర్మిత్రోయోనిః” = అగ్నిర్మిత్రోయోనిః; అనునివి= అనే ఈ పదాలు; ఆదిగాన్+కల= మొదటగల (ఆ పదాలతో మొదలయ్యే); మంత్రంబులు= మంత్రాలు; ఉపదేశించినన్= ఉపదేశించగా.

తాత్పర్యం: అందుకు భూదేవికి కోపంవచ్చింది. ఆమె కశ్యపుడికి పట్టుపడక పాతాళానికి వెళ్ళిపోయింది. కశ్యప మహర్షి భూదేవి అనుగ్రహాన్ని సంపాదించేందుకు కఠోరతపస్సు చేశాడు. అంత భూదేవి ప్రసన్నురాలై నీటిలోనుండి వెలువడి వేదిరూపంలో కశ్యపుడికి సాక్షాత్కరించింది. ఆ వేదియే ఇది. ఈ వేదిని అధిరోహించినవారు మిగుల పరాక్రమంతో తేజరిల్లుదురు. ఈ మంత్రాన్ని ఉచ్చరిస్తూ మాత్రమే ఈ వేదిని ఎక్కాలి. లేకపోతే ఇది సముద్రంలోకి పోగలదు. అని రోమశుడు చెప్పి ‘అగ్నిర్మిత్రోయోనిః’ అనే పదాలతో ప్రారంభమయ్యే మంత్రాలను ఉపదేశించాడు.

విశేషం: మంత్రము= నిర్ణీతాలైన అక్షర సమామ్నాయాన్ని పునరావృత్తిగ వల్లవేసే విధానం. (బీజాక్షరసంపుటి).

క. అనుజులు దానును ముని శా । సనమున నవ్వేది యెక్కి సమధికవీర్యం

బున నొప్పి బ్రాహ్మణులదీ । వన లెనఁగఁగ ధర్మసుతుఁడు వాసవలీలన్.

123

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుఁడు= ధర్మపుత్రుడు; అనుజులు= తమ్ములు; తానును= తానున్నా (ధర్మజుడున్నా); ముని శాసనమునన్= ఋషి ఆజ్ఞ చొప్పున; ఆ+వేది= ఆ అరుగు; ఎక్కి= అధిరోహించి; సమధిక వీర్యంబునన్= మిగుల అతిశయించిన పరాక్రమ తేజస్సు చేత; బ్రాహ్మణుల= విప్రుల; దీవనలు+ఎనఁగఁగన్= ఆశీస్సులు విలసిల్లగా; వాసవలీలన్= ఇంద్రుడి వలె; ఒప్పెన్= శోభించాడు.

తాత్పర్యం: ఆముని నిర్దేశించిన ప్రకారం ధర్మరాజు తమ్ములతో సహా ఆ వేదిక మీదికి ఎక్కాడు. దానివలన అతడికి అమితమైన బలం ఏర్పడింది. బ్రాహ్మణుల ఆశీస్సులతో ధర్మజుడు ఇంద్రుడివలె ప్రకాశించాడు.

క. ధరణీసురవర మునిగణ । పరివృతులై యరిగి కనిరి పాండవులు వియ

చ్చర నిర్జర సేవిత సుం । దర కందర మగు మహేంద్రధరణీధరమున్.

124

ప్రతిపదార్థం: పాండవులు= పాండునందనులు; ధరణీసుర, వర, మునిగణ, పరివృతులు+ఐ= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులచేత, మునిబృందంచేత చుట్టుకొనబడినవారై; అరిగి= ప్రయాణించి; వియత్+చర, నిర్జర, సేవిత, సుందర, కందరము+అగు= ఆకాశగమనంకలవారిచేత, దేవతలచేత సేవించబడి, అందమైన గుహలు కలిగిఉన్న; మహేంద్ర ధరణీ ధరమున్= మహేంద్రపర్వతాన్ని; కనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణప్రవరులు మునులబృందం తమ చుట్టూ రాగా, పాండవులు ఆకాశగమనం కలవారైన దేవతల చేత సేవించబడుతూ అందమైన గుహ ప్రదేశాలు గలిగిన మహేంద్రపర్వతాన్ని చూచారు.

వ. అందుల మహాతపోధనులకు నమస్కార సత్కారంబుల మనఃప్రియంబు సేసి ధర్మరా జిట్లనియె. 125

ప్రతిపదార్థం: అందుల= అందున్న; మహాతపస్+ధనులకు= గొప్ప తపస్సు అనే సంపద కలవారికి; నమస్కార, సత్కారంబులన్= వందనాలతో, గౌరవమర్యాదలతో; మనస్+ప్రియంబు= మనస్సులకు సంతోషాన్ని; చేసి= కలిగించి; ధర్మరాజు= ధర్మజుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తపస్సే సంపదగా కలిగి అందున్న మహర్షులకు నమస్కరించి, సత్కారాలు చేసి వారి మనసులు రంజింపజేసి ధర్మరాజు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తే. 'పరమమునులార! యిగ్గిరిఁ బరశురాము । శుభచరిత్రుని మీ రెప్పు నూతు రట్టె!

యమ్ముహాభాగు మీచూచు నవసరంబు । నందు మాకును జూడంగ నమరునొక్కొక్కా?

126

ప్రతిపదార్థం: పరమ మునులార!= గొప్పబుుములార!; ఈ+గిరిన్= ఈ కొండమీద; పరశురామున్= పరశువు ఆయుధంగా కల రాముడిని; శుభ చరిత్రుని= మంచిచరిత్ర కలవాడిని; మీరు+ఎప్పు= మీరు ఎల్లప్పుడూ; చూతురు+అట్టె= చూస్తూ ఉంటారట; ఆ+మహాభాగున్= ఆ మహనీయుడిని; మీ, చూచు+అవసరంబునందున్= మీరు దర్శించే సమయాన; మాకును+ చూడంగన్+అమరును+ఒక్కొక్కా?= మాకు కూడ చూచేందుకు వీలు కలుగుతుందా?

తాత్పర్యం: 'గొప్పమునులార! ఈ కొండపై మీరు ఎల్లప్పుడు శుభచరిత్ర కల మహానుభావుడు పరశురాముడిని చూస్తూ ఉంటారటకదా! మేముకూడ ఆ మహానుభావుడిని మీరు చూచేటప్పుడు దర్శించటానికి వీలుకలుగుతుందా?'

వ. అనిన నమ్మునిసంఘంబులోన రామానుచరుండైన యకృతవ్రణుం డను ముని ధర్మరాజున కిట్లనియె. 127

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; ఆ+ముని, సంఘంబులోనన్= ఆ బుుముల సమూహంలో; రామ+అనుచరుండు+ఐన= పరశురాముడిని అనుసరించే శిష్యుడైన; అకృతవ్రణుండు+అను, ముని= అకృతవ్రణుడు అనేబుుషి; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆ బుుములబృందంలో పరశురాముడి శిష్యుడైన అకృతవ్రణుడు అనే బుుషి ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

తే. 'ధర్మతనయ! మీరాక ముందఱ యెఱుంగు । జామదగ్న్యుండు నిర్మలజ్ఞానదృష్టి

ననఘ! యెల్లి చతుర్దశి నమ్ముహాత్ముఁ । జూతు లిమ్మును; లీవును జూడు మిచట.'

128

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనయ!= ఓ ధర్మరాజా!; జామదగ్న్యుండు= జమదగ్ని కుమారుడైన పరశురాముడు; నిర్మలజ్ఞానదృష్టిన్= స్వచ్ఛమైన జ్ఞానమనెడి చూపులతో; మీరాక= మీరు ఇక్కడికి రావటం; ముందఱ= ముందే; ఎఱుంగున్= ఎరిగిఉన్నాడు; అనఘ!= పాపరహితుడైన ధర్మరాజా!; ఎల్లి= రేపు; చతుర్దశిన్= చతుర్దశి తిథిని; ఆ+మహాత్మున్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడిని- పరశురాముడిని; ఈ+మునులు= ఈ బుుములు; చూతురు= చూస్తారు; ఇచటన్= ఇక్కడ; ఈవును= నీవున్నా; చూడుము= సందర్శించవలసింది.

తాత్పర్యం: 'పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజా! రేపు చతుర్దశినాడు మహాత్ముడైన పరశురాముడిని ఈ బుుములు దర్శించగలరు. నీవున్నా వారితోపాటు పరశురాముడిని దర్శనం చేసికొనవచ్చును.'

వ. అనిన ధర్మతనయుండు మహేంద్రంబున నా రాత్రి వసియించి యకృతవ్రణు నిట్లని యడిగె. 129

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; మహేంద్రంబునన్= మహేంద్ర పర్వతమందు; ఆ రాత్రి; వసియించి= ఉండి; అకృతవ్రణున్= అకృతవ్రణుడిని, ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; అడిగెన్= ప్రశ్నించాడు.

తాత్పర్యం: అని అకృతవ్రణుడు చెప్పగా ధర్మరాజు ఆ రాత్రి మహేంద్రపర్వతమందు వసించి అతడిని ఈ విధంగా ప్రశ్నించాడు.

క. 'భువన జన స్తుతుఁ డగు భా । ధ్రువు చరితము వినఁగ నాకుఁ గడుఁ గౌతుకగౌ

రవ మైనది; దాని ముని । ప్రవర! యెఱింగింపు కర్ణపథరమ్యముగన్.

130

ప్రతిపదార్థం: భువనజనస్తుతుఁడు+అగు= అన్ని లోకాలలోని జనులందరిచేత పొగడబడినవాడైన; భార్గవుచరితము= భృగుమహర్షి వంశంలో జన్మించిన పరశురాముడి వృత్తాంతం; వినఁగ= వినటానికి; నాకున్= నాకు; కడున్= మిక్కిలి; కౌతుక, గౌరవము+జనది= కుతూహలంతో కూడిన పూజ్యభావం ఏర్పడింది; ముని, ప్రవర!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడివైన ఓ అకృతవ్రణా!; దాని= దానిని, (ఆ పరశురాముడి గాథను); కర్ణ, పథ, రమ్యముగన్= చెవుల మార్గానికి అందంగా- వీనులవిందుగా; ఎఱింగింపు= తెలియజేయవలసింది.

తాత్పర్యం: 'మునిశ్రేష్ఠుడివైన అకృతవ్రణ మహర్షీ! సమస్తలోకాల యందలి జనులచేత పొగడబడినటువంటి పరశురాముడి చరిత్ర వినటానికి నా మనస్సు కుతూహలంతో ఉప్పిళ్ళూరుతున్నది. ఆ భార్గవవంశీయుడైన మహనీయుడి వృత్తాంతం నాకు వీనులవిందుగా వినిపించ వేడికోలు.'

విశేషం: ధర్మరాజు తీర్థయాత్రలను పురస్కరించుకుని ఆయాస్థలాలకు సంబంధించిన గాథలను గురించి రోమశమహర్షిని, వివిధ మహర్షులను, గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి ప్రశ్నిస్తున్నాడు. ఆయా ఋషులు ఆయాగాథలను వివరిస్తున్నారు. స్వయంసంపూర్ణుడైన ఈ పౌరాణిక గాథలకు ఐక్యసంధానం గావించింది ధర్మరాజు జిజ్ఞాస. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వం భారతంలో బృహత్పర్వంగా రూపొందింది.

అకృతవ్రణుఁడు ధర్మరాజునకుఁ బరశురాముని మహిమ సెప్పుట (సం. 3-115-9)

వ. అని యడిగిన ధర్మరాజునకు నకృతవ్రణుం డిట్లని చెప్పెఁ దొల్లి కన్యాకుబ్జంబున గాధియను రాజు కూఁతు సత్యవతి యనుదాని భృగువుత్తుండగు ఋచీకుండను మహాముని వివాహార్థియై గాధి నడిగిన నమ్మునివరునకు వాఁ డిట్లనియె.

131

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; అకృతవ్రణుండు= అకృతవ్రణుడు; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; కన్యాకుబ్జంబునన్= కన్యాకుబ్జం అనే పేరుకల పట్టణంలో; గాధి+అను, రాజు, కూఁతు= గాధి అనేపేరు గల ప్రభువుయొక్క పుత్రిక; సత్యవతి, అను, దానిన్= సత్యవతి అనే పేరుకల అమ్మాయిని; భృగువుత్తుండు+అగు= భృగువుత్తుండు+అగు= భృగు మహర్షి కొడుకైన; ఋచీకుండు+అను, మహాముని= ఋచీకుడు అనే మహర్షి; వివాహ+అర్థి+బ= పెళ్ళాడేందుకు; గాధిని= గాధిరాజును; అడిగినన్= అర్థించగా; ఆ+మునివరునకున్= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడికి; వాఁడు= అతడు-ఆ గాధిరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నించగా ధర్మరాజుకు అకృతవ్రణుడు ఇట్లా చెప్పాడు: పూర్వకాలంలో కన్యాకుబ్జం అనే పట్టణంలో గాధి అనే రాజుకు కూతురైన సత్యవతి అనే కన్యకను భృగుమహర్షి కుమారుడైన ఋచీకమహాముని పెళ్ళాడకోరి గాధిని అర్థించాడు. ఆ మహారాజు గాధి, ఆ మహర్షి ఋచీకుడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. 'ఒక్క కర్ణంబు నీలోత్పలశ్యామమై । తను వెల్ల శశిహంసధవళ మైన
యిట్టి గుఱ్ఱములు వే యిక్కన్య కుంకు వి । ధ్రీ నోపుదేని మునీంద్ర! దీని
నమరంగఁ బెండిలి యగు; మిది మాకుల । ధర్మంబు' నావుడుఁ దరుణిఁ బెండ్లి
యగువేడ్క భార్గవుఁ డప్పుడ వరుణేంద్రు । పాలికిఁ జని వానిఁ బడసి తెచ్చె;

ఆ. నవనినాథ! గంగయందుఁ గన్యాకుబ్జ । పురవరంబునందుఁ బుట్టె నట్టి
హయసహస్ర మమలమై; నాఁటఁగోలెను । నశ్వతీర్థ మనఁగ నయ్యె నదియు.

132

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కకర్ణంబు= ఒకచెవి; నీల+ఉత్పలశ్యామము+బ= నల్లకలువవలె నల్లగా; తనువు+ఎల్ల= శరీరమంతా; శశి, హంహ, ధవళము+బస= చంద్రుడివలె హంసవలె తెల్లనైన; ఇట్టి, గుఱ్ఱములు= ఇటువంటి అశ్వులు; వేయి= వేయి; ఈ+కన్యక= ఈ ఆడపడుచుకు; ఉంకువ= శుల్కం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఈన్+ఓపుడు+వీని= ఇవ్వగలిగిన వాడవయితే; ముని+ఇంద్ర!= మునీంద్ర!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; దీనిన్= దీనిని ఈ కన్యకను; అమరంగన్= ఒప్పదంగా; పెండిలి+అగుము= వివాహం చేసికొనుము; ఇది= ఈ ఏర్పాటు; మా కులధర్మంబు= మా వంశంలోని ఆచారం; నావుడున్= అని చెప్పగా; తరుణిన్= జవ్వనిఅయిన ఆ కన్యకను; పెండ్లి+అగు= వివాహమాడే; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; భార్గవుడు= భృగుమహర్షి పుత్రుడు; అప్పుడు+అ= ఆ సమయంలోనే; వరుణ+ఇంద్రుపాలికిన్= వరుణ ప్రభువు దగ్గరకు; చని= వెళ్ళి, వానిన్= ఆ గుర్రాలను; పడసి= సంపాదించి; తెచ్చెన్= తీసికొనివచ్చాడు; అవనినాథ!= భూ భర్తయైన ఓ మహారాజా, ధర్మరాజా!; కన్యాకుబ్జపురవరంబు నందున్= కన్యాకుబ్జం అనే నగరరాజంలోని; గంగయందున్= గంగానదిలో నుండి; అమలము+బ= స్వచ్ఛమై; అట్టి= అటువంటి; హయసహస్రము= వేయిగుర్రాలు; పుట్టెన్= జన్మించాయి; నాఁటన్+కోలెను= ఆ దినం నుండి; అదియు= ఆ కన్యాకుబ్జంలోని గంగానది; అశ్వతీర్థము+అనఁగన్= అశ్వతీర్థం అనే పేరుతో; అయ్యెన్= విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహర్షీ! ఒక చెవి నల్లకలువవలె నల్లగా, మిగిలిన దేహమంతా చంద్రునివలె, హంసవలె తెల్లగా ఉండాలి, ఇటువంటి వెయ్యి గుర్రాలను కన్యాశుల్కంగా నీవు తెచ్చిఇచ్చినట్లైతే నీవు నా కూతురు సత్యవతిని వివాహం చేసికొనగలవు. ఇది మావంశ సంప్రదాయం' అని గాధిప్రభువు చెప్పాడు. అంత భృగుమహర్షి యొక్క పుత్రుడైన ఆ ఋచీకుడు వరుణప్రభువు దగ్గరకు పోయి అటువంటి గుర్రాలను సంపాదించి తెచ్చాడు. ఓ ధర్మరాజా! ఆవిధంగా అటువంటి వేయిగుర్రాలు కన్యాకుబ్జనగర మందలి గంగానది నుండి అవతరించాయి. అందువలన ఆనాటినుండి కన్యాకుబ్జంలోని గంగానదికి అశ్వతీర్థం అనే పేరు ఏర్పడింది.

విశేషం: ఋచీకుడు కోరిన వేయి గుఱ్ఱాలను వరుణుడు కన్యాకుబ్జ సమీపంలోని గంగానది నుండి అందజేసినాడు. అందువలన అచ్చటి గంగానదికి అశ్వతీర్థమనే పేరు ఏర్పడింది. వరుణుడు ఇచ్చిన ఆ తెల్లని గుర్రాలకు ఒక చెవి మాత్రం నల్లగా ఉంటుంది. ఆ నలుపు నల్లకలువ వంటి నలుపు. అది కూడ చెవిసైభాగంలో మాత్రమే; చెవిలోపలి భాగం మాత్రం ఎఱ్ఱగా ఉంటుంది.

వ. ఋచీకుండును గాధికి నిచ్చాసమంబులైన హయంబుల నిచ్చి వానికూఁతు సత్యవతిం బాణిగ్రహణవిధిం
బలిగ్రహించి సుఖంబున్నఁ, గన్యాకుబ్జంబునకు భృగుండు వచ్చి వారలచేతం బూజతుండై కొడుకునుం
గోడలినిం జూచి సంతసిల్లి యొక్కనాఁడు కోడలి కిట్లనియె.

133

ప్రతిపదార్థం: ఋచీకుండును= ఋచీకుడున్నా; గాధికిన్= గాధిప్రభువుకు; ఇచ్చాసమంబులు+ఐన= కోరినకోరికకు అనురూపాలైన; హయంబులన్+ఇచ్చి= గుర్రాలను ఇచ్చి; వాని, కూఱు= వానియొక్క పుత్రిక; సత్యవతిన్= సత్యవతిని; పాణిగ్రహణ విధిన్= శాస్త్రీయమైన వైవాహికపద్ధతిలో; పరిగ్రహించి= స్వీకరించి (పెళ్ళాడి); సుఖంబు+ఉన్నన్= సుఖంగా నివసిస్తుండగా; భృగుండు= భృగుమహర్షి; కన్యాకుబ్జంబునకు; వచ్చి= వచ్చి; వారల చేతన్= వారిచేత అనగా ఋచీకుడిచేత, సత్యవతిచేత; పూజితుండు+ఐ= అర్పించబడినవాడై; కొడుకునున్ కోడలినిన్, చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; కోడలికిన్= కోడలితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఋచీకుడు, గాధిమహారాజు కోరిన కన్యాశుల్కాన్ని సమర్పించి అతడి పుత్రిక సత్యవతిని శాస్త్రోక్త విధానంగా పెళ్ళాడి సుఖంగా కాలం గడుపుతున్నాడు. అంత కన్యాకుబ్జానికి భృగుమహర్షి విచ్చేసి, వారిచేత పూజించబడినవాడై, కొడుకును కోడలిని చూచి సంతోషించి ఒకరోజు కోడలికి ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'లలితాంగి! యేను నీ గుణ । ముల కతిహృష్టుండ నైతి ముద మొనరగ ని

ముల నిచ్చెద వేడుము నీ । వలచు వరం' బనిన సత్యవతి యి ట్లనియెన్.

134

ప్రతిపదార్థం: లలిత+అంగి!= సుకుమారమైన దేహం కలదానా!; ఏను= నేను; నీ గుణములకు= నీ మంచి లక్షణాలకు; అతి, హృష్టుండును+ఐతి= మిక్కిలి సంతోషం పొందినవాడిని అయినాను; ముదము+ఒనరగన్= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; నీ, వలచు, వరంబు= నీకు ఇష్టమైన వరాన్ని; వేడుము= కోరుకొనుము; ఇమ్ములన్= సంప్రీతితో; ఇచ్చెద= అనుగ్రహిస్తాను; అనిన= అని పలుకగా; సత్యవతి= సత్యవతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'సుకుమారివైన ఓ సత్యవతీ! నీలోని మంచిగుణాలకు నేను మిక్కిలి సంతృప్తి చెందాను. సంతోషం కలిగేట్లు సంప్రీతితో నీవు కోరిన వరాన్ని అనుగ్రహిస్తాను. నీకు ఇష్టమైన వరాన్ని కోరుకొనుము' అని భృగుమహర్షి చెప్పగా, కోడలు సత్యవతి ఇట్లా బదులు పలికింది.

వ. 'దేవా! నీప్రసాదంబున నాకొక్క కొడుకును, మజ్జనని కొక్క కొడుకు నుదయింపవలయు' నని మ్రొక్కినం గరుణించి భృగుండు 'నీకోరిన యట్లయగు; శుచిస్నాతలయి నీవు మేడివ్రూనిం గౌఁగిలింపుము; నీజనని నశ్వత్థంబుఁగౌఁగిలింపు మను' మనిన నయ్యుద్ధఱుఁ దదాలింగన విపర్యాసంబు సేసిన నెఱింగి భృగుండు గోడలి కిట్లనియె.

135

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= మహానుభావా!; నీ ప్రసాదంబునన్= నీ దయవలన; నాకు+ఒక్క, కొడుకును= నాకు ఒక పుత్రుడును; మత్+జననికి= నాతల్లికి; ఒక్క కొడుకును; ఉదయింప= వలయును+అనిన= పుట్టవలెను అని; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; కరుణించి= దయతలచి; భృగుండు= భృగుమహర్షి; నీ, కోరిన+అట్లు+అ+అగు= నీవు కోరిన విధంగానే జరుగుగాక; శుచిస్నాతలు+అయి= పరిశుభ్రంగా స్నానాలు చేసినవారై; నీవు=నీవు; మేడి, వ్రూనిన్= మేడిచెట్టును; కౌఁగిలింపుము= ఆలింగనం చేసికొనవలసింది; నీ, జననిన్= నీతల్లిని; అశ్వత్థంబున్= రావిచెట్టును; కౌఁగిలింపుము+అనుము= ఆలింగనం చేయుమని చెప్పుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+ఇద్దఱున్= ఆ ఇరువురున్నూ; తద్+ఆలింగన, విపర్యాసంబు, చేసినన్= కౌఁగిలింపుకొనటంలో తారుమారు చేయగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; భృగుండు= భృగుమహర్షి; కోడలికి= కోడలితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'దేవా! నీ అనుగ్రహంవలన నాకు ఒక కొడుకు, నా తల్లికి ఒక కొడుకు కలుగుగాక' అని సత్యవతి భృగుడిని ప్రార్థించి నమస్కరించగా, ఆయన కరుణించి 'నీవు కోరినట్లే జరుగునుగాక! మీరు పరిశుభ్రంగా స్నానంచేసి, నీవు మేడిచెట్టును కౌగిలించుకో; నీ తల్లి అశ్వత్థాన్ని ఆలింగనం చేసికొనుగాక' అని ఆనతిచ్చాడు. కాని, సత్యవతి అశ్వత్థవృక్షాన్ని, ఆమెతల్లి మేడిచెట్టును కౌగిలించుకొన్నారు. ఆ విషయాన్ని భృగుడు తెలిసికొని కోడలితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: 'శుచిస్నాతలు' - అనగా 'ఋతుస్నాతలు' అని అర్థం. ఋతుమతులు నాల్గవదిసము శుద్ధికొరకు చేసే స్నానం ఋతుస్నానం. అదే శుచిస్నానం. శుచిస్నానం చేసినవారు శుచిస్నాతలు. చూడు: సంస్కృత భారతం, భండార్కరు ప్రచురణ, III - 115 - 23 శ్లో.

ఉ. 'పుత్రుడు నీకు బ్రహ్మకులపూజ్యుడు పుట్టియు వాడు దారుణ క్షత్తచరిత్రుడై పరగు గర్వమునన్; మఱి నీ సవిత్రికిన్ క్షత్రియుఁ డుద్భవిల్లియు నఘక్షయకారణుఁడున్ మహాతపః పాత్రుఁడు నై ధృతిం బడయు బ్రాహ్మణభావము భూరితేజమున్.'

136

ప్రతిపదార్థం: నీకు= నీకు; బ్రహ్మకులపూజ్యుడు= బ్రాహ్మణ సంఘాలచేత పూజించబడేవాడు; పుత్రుడు= కొడుకు; పుట్టియు= ఉద్భవించికూడ; వాడు= ఆకొడుకు; దారుణక్షత్తచరిత్రుఁడు+ఐ= మహాభయంకరమైన క్షత్రియ ప్రవర్తన కలవాడై; గర్వమునన్= మదంతో; పరగు= ఒప్పుతాడు; మఱి= ఇక; నీ సవిత్రికిన్= నీ తల్లికి; క్షత్రియుఁడు= క్షాత్రం కలవాడు; ఉద్భవిల్లియున్= పుట్టియు; అఘక్షయకారణుఁడున్= పాపాలు నశించేందుకు హేతువైనవాడున్నా; మహా తపస్+పాత్రుఁడును+ఐ= గొప్పతపస్సుకు అర్హత కలిగిన వాడున్నా అయి; బ్రాహ్మణ, భావము= బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని; భూరి, తేజమున్= గొప్ప తేజస్సును; ధృతిన్= నిష్ఠతో; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మణులందరికీ పూజ్యుడైన కొడుకు నీకు పుడతాడు; కాని, అతడు దారుణమైన క్షత్రియ ప్రవృత్తి కలవాడై గర్వంతో ప్రవర్తిస్తాడు. మరి నీతల్లికి క్షత్రియుడుగా పుట్టినప్పటికీ ఆ పుత్రుడు గొప్ప తపస్వి అయి, పాపనివారకుడై బ్రాహ్మణభావం, విజ్ఞానం, గొప్పతేజస్సులను నిష్ఠతో పొందగలడు'.

వ. అనిన సత్యవతి గృతాంజలియై క్షత్రియభావంబు తన పుత్రునకుంగాక పాత్రున కగునట్లుగా శ్వశురువలన వరంబు వడసి కతిపయకాలంబునకు గల్గిణియై.

137

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; సత్యవతి= సత్యవతి; కృత+అంజలి+ఐ= భక్తితో దోసలి ఘటించినదై, నమస్కరించినదై; క్షత్రియభావంబు= క్షత్రియులకు అనువైన భావం; తనపుత్రునకున్+కాక= తనకొడుకుకు గాక; పాత్రునకు+అగునట్లుగా= మనుమడికి కలిగేటట్లుగా; శ్వశురు వలన= మామవలన; వరంబు+పడసి= వరాన్ని పొంది; కతిపయకాలంబునకున్= కొంతకాలానికి; గర్భిణి+ఐ= గర్భవతి అయి.

తాత్పర్యం: అని భృగుడు చెప్పగా, సత్యవతి ఆ మహర్షికి నమస్కరించి క్షత్రియభావం తన కొడుకుకు కాక, మనుమడికి కలిగేటట్లు మామగారివలన వరాన్ని పొంది, కొంతకాలానికి గర్భవతి అయి.

క. ఆదిమునిచరితుఁ బడసెఁ బ్ర | సాదసమన్వితు సుపుత్తు జమదగ్నిఁ జతు

ర్వేదంబులయందు ధను | ర్వేదమునందును నతివ్రవీణ మహాత్మున్.

138

ప్రతిపదార్థం: (ఆ సత్యవతి) ఆదిమునిచరితున్= తొల్లిటి ఋషుల శీలం కలవాడిని; ప్రసాద సమన్వితు= నిర్మలత్వం కలవాడిని; సుపుత్తున్= మంచి కొడుకును; చతుర్+వేదంబుల+అందు= నాలుగు వేదాలలో; ధనుర్+వేదమునందును= విలువిద్యలోను; అతివ్రవీణున్= మిక్కిలి నైపుణ్యం కలవాడిని; మహాత్మున్= మహానుభావుడిని; జమదగ్నిన్= జమదగ్ని అనే పేరు కలవాడిని; పడసెన్= పొందింది.

తాత్పర్యం: ఆ సత్యవతి ప్రసన్నగుణం కలవాడున్నా, నాలుగు వేదాలలోనూ, విలువిద్యలోనూ మిక్కిలి నేర్పు కలవాడున్నా, తొల్లిటి ఋషులను పోలిన మహాత్ముడున్నా అయిన సుపుత్రుడిని జమదగ్ని అనేవాడిని కన్నది.

వ. ఆ జమదగ్ని ప్రసేనజితుండను రాజుకూతు రేణుక యనుదాని వివాహంబయి దానియందు రుమణ్యత్సుషేణ వసు విశ్వావసు రాములను వారినైదుగురు కొడుకులం బడసి, వనంబున శుగ్రతపంబు సేయుచు, నొక్కనాఁ డు వన్యఫలంబులు దేరం గొడుకులు వోయిన రేణుక వారి పిఱుందన పోయి యొక్క సరోవరంబునందు నభార్యుండయి జలక్రీడలాడు చున్నవాని మార్తికావత పతియగు చిత్ర రథుండను రాజుం జూచి కామమోహితయై వ్యభిచరించిన, దాని దుష్టలతం బెఱింగి జమదగ్ని కోపోన్మాదపరవశుండై. 139

ప్రతిపదార్థం: ఆ జమదగ్ని; ప్రసేనజితుండు+అను; రాజు; కూతు; రేణుక+అను దానిన్= రేణుక అనే దానిని (వధువును); వివాహంబు+అయి= పెండ్లాడి; దాని+అందు= ఆమెవలన; రుమణ్యత్; సుషేణ, వసు, విశ్వావసు, రాములు+అను వారిన్= రుమణ్యంతుడు, సుషేణుడు, వసుడు, విశ్వావసుడు, రాముడు అనేవారిని; ఐదుగురుకొడుకులన్+పడసి= ఐదుగురు పుత్రులను పొంది; వనంబునన్= అరణ్యంలో; ఉగ్ర తపంబు+చేయుచున్= కఠోరమైన తపస్సు చేస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒక్కరోజు; వన్యఫలంబులు= వన్యఫలాలను; తేరన్= తెచ్చేందుకై; కొడుకులు+పోయిన= కొడుకులు వెళ్ళగా; రేణుక= రేణుక; వారి పిఱుందనపోయి= వారి వెనువెంటనే వెళ్ళి; ఒక్క సరోవరంబునందు= ఒక సరస్సులో; సభార్యుండు+అయి= భార్యలతో కూడినవాడై; జలక్రీడలు+ఆడుచున్నవాని= నీటిలో ఆటలు ఆడుతున్నవాడిని; మార్తికావతిపతి+అగు= మార్తికావతం అనే దేశానికి రాజయిన; చిత్రరథుండు= చిత్రరథుడు; అను, రాజున్+చూచి= అనే ప్రభువును చూచి; కామ, మోహిత+ఐ= వలపుచేత తబ్బిబ్బై; వ్యభిచరించినన్= మనస్సు చలించగా; దాని, దుస్+చరితంబు= ఆమె చెడునడవడిని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; జమదగ్ని= జమదగ్ని; కోప+ఉన్మాద పరవశుండు+ఐ= ఆగ్రహంచేత ఏర్పడిన వెర్రిచేత వశం తప్పినవాడై.

తాత్పర్యం: జమదగ్నిమహాముని ప్రసేనజితుడు అనేరాజుకూతురు రేణుకను వివాహమాడి, ఆమెయందు రుమణ్యంతుడు, సుషేణుడు, వసుడు, విశ్వావసుడు, రాముడు అనే అయిదుగురు కొడుకులను పొందాడు, జమదగ్ని ఒకరోజు అరణ్యంలో తీవ్రమైన తపస్సులో నిమగ్నుడై ఉన్నాడు. పుత్రులు అడవిలో దొరికే పండ్లు తెచ్చేందుకై వెళ్ళారు. వారివెంట రేణుక కూడా అడవికి వెళ్ళి, అక్కడ ఒక సరోవరంలో భార్యలతో కలిసి జలక్రీడలాడుతున్న మార్తికావత దేశాధిపతుడైన చిత్రరథు డనేరాజును చూచింది. ఆమె మనస్సు చలించింది. మానసికమైన ఆమె చెడు నడవడిని తెలిసికొని భర్త అయిన జమదగ్ని ఆగ్రహవేషపరవశుడై.

విశేషం: క్రీడంతం సలిలే దృష్ట్వా సభార్యం పద్యమాలినమ్ ।

ఋద్ధిమంతం తతస్తస్య స్పృహయామాస రేణుకా ॥ 7॥

వృభిచారాత్తు సా తస్మాత్ క్లిన్నాంభసి విచేతనా ।

ప్రవివేశాశ్రమం త్రస్తా తాం వై భర్తాస్వబుధ్యత ॥ 8 ॥ - III - 116 అధ్యాయం.

సంస్కృత భారతంలో రేణుక చిత్రరథుడిని చూచి మానసిక చాంచల్యానికి (మానసిక వృభిచారానికి) లోనైనట్లు చెప్పబడింది,

క. తనయుల నలుపురం గ్రమమునఁ । బనిచెన్ జమదగ్ని దనదు భార్య వధింపన్:

జననీఘాతము పాతక । మని వారలు పలుకకుండి రవ్యవసితులై.

140

ప్రతిపదార్థం: తనయుల= కొడుకులను; నలుపురన్= నలుగురినీ; క్రమమునన్= వరుసగా; జమదగ్ని= జమదగ్ని మహర్షి; తనదు భార్య వధింపన్= తనభార్యను చంపుమని; పనిచెన్= నియోగించాడు; వారలు= ఆ నలుగురు కొడుకులు; జననీఘాతము= తల్లిని చంపటం; పాతకము+అని= పాపమని; అవ్యవసితులు+ఐ= స్థిర నిశ్చయానికి రాలేనివారై; పలుకక+ఉండిరి= మాట్లాడకుండా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: జమదగ్నిమహర్షి తన కొడుకులు నలుగురినీ తన భార్యను చంపేందుకు వరుసగా నియోగించాడు. కాని, వారు తల్లిని చంపటం పాపమని అట్టి ప్రయత్నానికి పూనుకొనక మారుపలుకలేదు.

క. కడు నలిగి యమ్మునీంధ్రుఁడు । గొడుకులకును శాప మిచ్చె ఘోరాటవిలో

జడమతి మృగపక్షుల య । ట్లుడుగక యజ్ఞానవృత్తి నుండుం' డనుచున్.

141

ప్రతిపదార్థం: కడున్= మిక్కిలి; అలిగి= కోపించి; ఆ+ముని+ఇంద్రుఁడు= ఆ ఋషివరేణ్యుడు; ఘోర+అటవిలో= భయంకరమైన అడవిలో; జడమతిన్= మందబుద్ధితో; మృగపక్షుల+అట్లు= జంతువులవలె, పక్షులవలె; అజ్ఞాన వృత్తిన్= జ్ఞానరహితమైన స్థితిలో; ఉడుగక= మానక, ఉండుండు+అనుచున్= ఉండండి అంటూ; కొడుకులకును= కొడుకులకు; శాపము+ఇచ్చెన్= శపించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఋషివరేణ్యుడైన జమదగ్ని కోపించి 'భయంకరమైన అడవిలో బుద్ధిలేకుండ, జ్ఞానశూన్యులై జంతువులవలె, పక్షులవలె ఉండండి'- అని కొడుకులను శపించాడు.

వ. మఱియు నిశిత పరశుహస్తు రాముం జూచి 'దీని వధియింపు' మని జమదగ్ని పంచిన, వాఁడు

గురువచనంబునం దల్లిం దత్క్షణంబ వధియించిన.

142

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= అంతేకాక; నిశిత, పరశు, హస్తు= వాడియైన గండ్రగొడ్డలి హస్తంలో గలవాడిని; రామున్+చూచి= రాముడిని చూచి; దీని= ఈ రేణుకను; వధియింపుము+అని= సంహరించుము; అని= అంటూ; జమదగ్ని= జమదగ్ని; పంచిన= ఆజ్ఞాపించగా; వాఁడు= ఆ పరశురాముడు; గురు వచనంబునన్= తండ్రీయొక్క మాట ప్రకారం; తల్లిన్= అమ్మను; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; వధియించినన్= చంపగా.

తాత్పర్యం: మరియున్నూ, వాడి అయిన గండ్రగొడ్డలి చేతిలో గల రాముడిని చూచి 'ఈ రేణుకను సంహరించు' మని జమదగ్నిమహర్షి ఆదేశించాడు. పరశురాముడు తత్క్షణమే తండ్రీమాటప్రకారం తల్లిని సంహరించాడు.

క. శమితనిజక్రోధుండై । జమదగ్ని తనూజు సాహసమునకుఁ దనవా

క్యము లంఘింపమికిఁ బ్రస । న్నమనస్కుండై తనూజునకు నిట్లనియెన్.

143

ప్రతిపదార్థం: శమిత, నిజ, క్రోధుండు+బ= శమించిన తన కోపం కలవాడై అనగా కోపం తగ్గినవాడై; జమదగ్ని= జమదగ్ని మహర్షి; తనూజు, సాహసమునకున్= కుమారుడి తెగువకు; తన, వాక్యము, లంఘింపమికిన్= తనమాట దాటకుండా ఉన్నందుకు; ప్రసన్న, మనస్కుండు+బ= ప్రీతిచెందిన మనస్సు కలవాడై; తనూజునకు= పుత్రుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కోపం తగ్గినవాడై జమదగ్ని తన కొడుకైన పరశురాముడు చూపిన తెగువకు, తనమాట దాటకపోవటానికి మిక్కిలి సంతోషించిన మనస్సు కలవాడై తన కుమారుడితో ఇట్లా పలికాడు.

వ. 'నా వచనంబున నతిదుష్కరంబైన కార్యంబు సేసితి; నీ కిష్టంబైన వానినెల్లను వేడు మిచ్చెద' ననిన రాముండు సంతుష్టహృదయుండై 'మదీయజనని జీవించియుండను, దద్యధదోషనిష్కృతియు, సహోదరులు శాపవిముక్తులయి యెప్పటియట్ల యుండను, సమరంబుల నా కప్రతిహతశక్తియు, దీర్ఘాయువుంగాఁ బ్రసాదింపుం' డని తండ్రివలనం దన యభిమతంబులు వడసి యుండునంతఁ గొండొక కాలంబున. 144

ప్రతిపదార్థం: నా, వచనంబునన్= నా మాట చొప్పున; అతిదుష్కరంబు+బన= చేయటానికి మిక్కిలి కష్టమైన; కార్యంబు= పనిని; చేసితి= చేశావు; నీకు+ఇష్టంబు+బన, వానిన్+ఎల్లను= నీకు ఇష్టమైన వరాలను అన్నింటినీ; వేడుము= అర్థించుము; ఇచ్చెదను= ఇవ్వగలను (ఇస్తాను); అనిన= అని పలుకగా; రాముండు= పరశురాముడు; సంతుష్ట, హృదయుండు+బ= సంతోషించిన హృదయం కలవాడై; మదియ, జనని= నా తల్లి; జీవించి+ఉండను= జీవించి ఉండేటట్లు; తద్+వధదోషనిష్కృతియు= ఆమెను చంపటం వలన వచ్చిన పాపం పోయేటట్లు; సహోదరులు= తోడవుట్టినవారు; శాప, విముక్తులు+అయి= శాపంనుండి నిష్కృతి పొందినవారై; ఎప్పటి+అట్ల= యథాప్రకారం; ఉండను= ఉండేటట్లు; సమరంబులన్= యుద్ధాలలో; నాకు= నాకు; అప్రతిహతశక్తియు= ఎదురు లేనట్టి బలాన్ని; దీర్ఘ+ఆయువున్+కాన్= చిరకాలం బ్రతికేటటువంటి వాడయ్యేటట్లు; ప్రసాదింపుండు= అనుగ్రహించండి; అని= అంటూ; తండ్రివలనన్= తండ్రివలన; తన+అభిమతంబులు= తన కోరికలు; వడసి= పొంది; ఉండునంతన్= ఉన్నంత; కొండొక, కాలంబునన్= కొంతకాలానికి.

తాత్పర్యం: 'నామాటమేరకు నీవు మిక్కిలి కష్టతరమైన పనిని చేశావు. నీవు ఇష్టమైన వరాలను అన్నింటినీ కోరుకొనుము; ఇస్తాను' అని జమదగ్ని పరశురాముడితో అన్నాడు. అనగా పరశురాముడు సంతోషించిన హృదయం కలవాడై 'నా తల్లి తిరిగి బ్రతకాలి. ఆమెను సంహరించినపాపంనుండి నాకు విముక్తి కలగాలి. నా సహోదరులకు శాపవిమోచన మేర్పడివారు యథాపూర్వం ఉండాలి. యుద్ధాలలో నాకు ఎదురులేని బలం కలగాలి. నేను చిరకాలం జీవించేవాడిని కావాలి' అని అర్థించి తండ్రిఅయిన జమదగ్నిమహర్షివలన ఆ వరాల నన్నింటినీ పొందాడు. అంత కొంతకాలానికి.

చ. అమితబలుండు హైహయఁ డహర్షతితేజఁ డజేయబాహువి
క్రముండు సహస్రబాహుఁ డనఁగా విదితుం డగువాఁడు తద్వనాం
తమున మృగవ్యభీన్నుఁ డయి తా జమదగ్ని మహామునీంధ్రు నా
శ్రమమున కేఁగుదెంచె బహుసైన్యముతో నభిశక్రమార్తుడై.

145

ప్రతిపదార్థం: అమితబలుండు= అంతులేని బలం కలవాడు; హైహయండు= హైహయ వంశానికి చెందినవాడు-కార్తవీర్యుడు; అహస్+పతి, తేజాడు= అహర్పతితేజాడు- సూర్యుడి వంటి తేజస్సు కలవాడు; ఆ, జేయ, బాహు, విక్రముండు= జయించటానికి వీలుకాని చేతుల పరాక్రమం కలవాడు; సహస్రబాహుండు+అనంగా, విదితుండు+అగువాండు= సహస్రబాహుడు (వేయి చేతులు కలవాడు) అని ప్రశస్తి పొందినవాడు; తద్+వన+అంతమునన్= ఆ అరణ్యం లోపల; మృగవృణ్ముండు+అయి= వేటలో అలసిపోయి; తాన్= తాను; జమదగ్ని, మహాముని+ఇంద్రు= జమదగ్ని మహాముని శ్రేష్ఠుడి; ఆశ్రమమునకు= ఋషివాటికకు; బహు, సైన్యముతోన్= అధికసంఖ్య కల సేనతో; అధిక, శ్రమ+ఆర్తుండు+ఐ= ఎక్కువ అలసటచేత బడలిన శరీరం కలవాడై; ఏగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అపారమైనబలం కలవాడు, హైహయవంశంలో పుట్టినకార్తవీర్యుడు అనేవాడు, సూర్యుడి వంటి వర్చస్సు కలవాడు, జయించరాని బాహుశౌర్యం కలవాడు, సహస్రబాహుడనే పేరుతో ప్రసిద్ధుడైనవాడు ఆ అరణ్యంలో వేటాడుతూ బడలినవాడై, జమదగ్ని మహర్షి ఆశ్రమానికి గొప్ప సైన్యంతో శ్రమచేత మిక్కిలి నొచ్చినవాడై ప్రవేశించాడు.

వ. అండు మునివరుచేతం బూజితుం డయ్యును వాండు దనరాజ్యమదంబున మెచ్చక యయ్యాశ్రమమాసుల కవమానంబు సేసి, యందలి వృక్షంబు లెల్ల విఱిచి, జమదగ్ని హోమధేనువును దరుణవత్సంబుతో గట్టికొని పోయిన, నప్పు డవ్వనంబుననుండి సమిత్కూశఫలంబులు గొని వచ్చిన రామునకు జమదగ్ని యిట్లనియె. 146

ప్రతిపదార్థం: అండు= ఆ ఆశ్రమంలో; ముని, వరుచేతన్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన జమదగ్నిచేత; పూజితుండు+అయ్యును= సత్కరించబడిన వాడైననూ; వాండు= ఆ హైహయుడైన కార్తవీర్యుడు; తన, రాజ్య, మదంబున= తనకు గల ప్రభుత్వగర్వంచేత; మెచ్చక= లక్ష్యపెట్టక; ఆ+ఆశ్రమవాసులకు= ఆ ఆశ్రమంలో నివసించే వారికి; అవమానంబు+చేసి= అగౌరవం చేసి; అందలి= అక్కడి; వృక్షంబులు+ఎల్లన్= చెట్లను అన్నిటిని; విఱిచి= ముక్కలుచేసి; జమదగ్ని, హోమ, ధేనువును= జమదగ్ని హోమంకొరకు ఉపకరించేటటువంటి ఆవును; తరుణ, వత్సంబుతోన్= లేగదూడతో; కట్టి, కొనిపోయినన్= కట్టి, తీసికొనిపోగా; అప్పుడు= అప్పుడు; ఆ+వనంబున నుండి= ఆ అడవినుండి; సమిత్+కూశ, ఫలంబులు= మోదుగు పుడకలు, దర్బలు, పండ్లు; కొనివచ్చిన= తీసికొని వచ్చినట్టి రామునకున్= పరశురాముడికి; జమదగ్ని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఆశ్రమంలో జమదగ్నిచేత పూజించబడినవాడైకూడా, కార్తవీర్యుడు రాజ్యమదంతో ఆ ఋషిని లక్ష్యపెట్టక, ఆశ్రమంలో నివసించే వారిని అవమానించాడు. ఆ ఆశ్రమంలోని చెట్లను విరిచివేశాడు. హోమధేనువును దాని లేగదూడతోసహా బంధించి తీసికొనిపోయాడు. అది జరిగిన కొద్దినేపటికి రాముడు దర్బలు మొదలైన యజ్ఞపరికరాలను తీసికొని అడవినుండి తిరిగివచ్చాడు. అప్పుడు జమదగ్ని రాముడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వినవయ్య! కార్తవీర్యుండు । మన ధేనువు(బట్టుకొని సమర్థుం డయి పె ల్లన పోయె; నేమి సేయుద?' మనవుడు రాముండు విని మహాక్రోధమునన్. 147

ప్రతిపదార్థం: వినవయ్య!= ఆలకించవయ్య!; కార్తవీర్య మహారాజు; మన, ధేనువున్= మన ఆవును; పట్టుకొని= లాగుకొని; సమర్థుండు+అయి= శక్తికలవాడై; పెల్లన= పటాటోపంతో; పోయెన్= వెళ్ళిపోయాడు; ఏమి+చేయుదము?= ఏమి (ప్రతీకారం) చేయగలం?; అనవుడు= అని చెప్పగా; రాముండు= పరశురాముడు; విని= విని; మహాక్రోధమునన్= మిక్కిలి కోపంతో.

తాత్పర్యం: 'వినవయ్య! మన ఆవును కార్తవీర్యుడు బలవంతంగా సగర్వంగా పటాటోపంతో పట్టుకొని పోయాడు. వాడు సామర్థ్యం కలవాడు. మనం ఏం చేయగలం?' అని జమదగ్ని చెప్పగా విని పరశురాముడు కోపోద్రిక్తుడై.

**క. గురువచనబోధితుండై । సరభసగతి వాని పిఱుదఁ జని, తద్దలమున్
శరవృష్టి ముంచి చంపె న । పరిమిత లయకాలమేఘపటలమపోలెన్.**

148

ప్రతిపదార్థం: గురు, వచన, బోధితుండు+ఐ= తండ్రియొక్క మాటలచేత ప్రేరేపించబడినవాడై; సరభసగతి= వేగం గల గమనంతో; వాని, పిఱుదఁచని= అతడి (కార్తవీర్యుడి) వెనుకనే వెళ్ళి; అపరిమిత, లయ, కాల, మేఘ, పటలము+అ+పోలెన్= పరిమితి లేని ప్రళయకాలంలోని మబ్బుల దొంతరవలె; తద్+బలమున్= అతడి సైన్యాన్ని; శర, వృష్టిన్, ముంచి= బాణాలవనచేత మునిగేటట్లు చేసి; చంపెన్= సంహరించాడు; మఱియును= ఇంకను,

తాత్పర్యం: తండ్రిమాటలచేత ప్రేరేపించబడినవాడై పరశురాముడు వేగంగా కార్తవీర్యుడిని వెంటాడి వెళ్ళి, ప్రళయకాలంలోని మేఘసమూహంవలె అతడి సైన్యాన్ని శరవృష్టిచేత ముంచి, చంపాడు.

విశేషం: అలం: శ్లేషానుప్రాణితమైన ఉపమ. శరము= బాణము, జలము. పరశురాముడు- ప్రళయమేఘం, శరములు కురవటం శ్లేష.

వ. మఱియును.

149

తాత్పర్యం: ఇంకనూ.

పరశురాముఁడు కార్తవీర్యునిఁ జంపుట (సం. 3-116-24)

**చ. బలిమి నశేషలోకపరిభావిమహాద్భుతశౌర్యసంపదం
బొలుచు సహస్రబాహుకరముల్ గులిశాతినిశాతబాణధా
రల నతివీరుడై తునిమి రాముఁ డరాతులకున్ భయంబుగాఁ
గలహములోన వాని నతిగర్వితుఁ జంపెఁ బరాక్రమోన్నతీన్.**

150

ప్రతిపదార్థం: బలిమిన్= బలంతో; అ, శేష, లోక, పరిభావి, మహా+అద్భుత, శౌర్య, సంపదన్+పొలుచు= సమస్తమైన జగత్తును జయించి అవమానించగల గొప్ప అచ్చెరువు కొలిపే పరాక్రమ సంపదచేత విలసిల్లే; సహస్ర, బాహు, కరముల్= వేయిభుజాలు చేతులు; కులిశ+అతి, నిశాత, బాణ, ధారలన్= వజ్రం వలె మిక్కిలి వాడిఅయిన అమ్ముల వరుసలచేత; అతి, వీరుఁడు+ఐ= వీరాధివీరుడై; రాముఁడు= పరశురాముడు; తునిమి= నరికి; అరాతులకున్= శత్రువులకు; భయంబు+కాన్= వెరపు కొలిపేటట్లుగా; కలహములోనన్= యుద్ధంలో; పరాక్రమ+ఉన్నతీన్= శౌర్యంయొక్క పెంపుచేత; వానిన్= అతడిని- ఆ కార్తవీర్యుడిని; అతి గర్వితున్= మిక్కిలి మదించిన వాడిని; చంపెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: పరశురాముడు వీరాధివీరుడై వజ్రాయుధంవంటి మిక్కిలి వాడియైన అమ్ములవరుసలు ప్రయోగించి, బలంచేత సమస్తలోకాలను జయించి అవమానించగల అచ్చెరువు కొలిపే గొప్ప పరాక్రమ ప్రాభవంతో విలసిల్లే కార్తవీర్యుడి యొక్క వేయిభుజాలను, చేతులను నరికి, మిక్కిలి మదించిన కార్తవీర్యుడిని శౌర్యంయొక్క పెంపుచేత యుద్ధంలో సంహరించాడు.

వ. అంతం గార్తవీర్యుని పుత్రులు బద్ధవైరులై రామరహితం బయిన జమదగ్న్యాశ్రమంబునకు వచ్చి, యందు.151

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత; కార్తవీర్యుని పుత్రులు= కార్తవీర్యుడి కొడుకులు; బద్ధ, వైరులు+ఐ= గాఢంగా ఏర్పడిన శత్రుత్వం కలవారై; రామ, రహితంబు+అయిన= పరశురాముడు లేనట్టి; జమదగ్ని+ఆశ్రమంబునకు= జమదగ్నియొక్క ఋషివాటికకు; వచ్చి; అందున్= అక్కడ,

తాత్పర్యం: తరువాత కార్తవీర్యుడి కొడుకులు పగబట్టి పరశురాముడు లేనప్పుడు జమదగ్ని ఆశ్రమానికి వచ్చి, అక్కడ.

**మ. మునులం దిట్టుచుఁ బుష్పవృక్షతతు లున్నూలించుచుం గ్రూరులై
యనవద్యున్ జమదగ్నిఁ బట్టి బలిమిన్ 'హా రామ! హా రామ!' యం
చును నాక్రోశము సేయుచుండఁగ మునుల్ శోకింప ధర్మాత్మ న
మునిముఖ్యున్ వధియించి రాగ్రహమహామోహాంధులై హైహయల్.**

152

ప్రతిపదార్థం: హైహయల్= హైహయ వంశంలో జన్మించిన కార్తవీర్యుడి కొడుకులు; మునులన్+దిట్టుచున్= ఋషులను తిడుతూ; పుష్ప, వృక్ష, తతులు= పుష్పలతో కూడినచెట్లను; ఉన్నూలించుచున్= వేళ్ళతోపాటు పెకలించుతూ; గ్రూరులు+ఐ= కఠినాత్ములై; అనవద్యున్= గొప్పవాడిని (అనింద్యుడిని); జమదగ్నిన్= జమదగ్నిని; బలిమిన్= బలిమితో; పట్టి= బంధించి; హా రామ! హా రామ!= ఓ రామా! ఓ రామా!; అంచునున్= అంటూ; ఆక్రోశము+చేయుచుండఁగ= గట్టిగా విలపిస్తుండగా; మునుల్= ఋషులు; శోకింప= దుఃఖించగా; ధర్మ+ఆత్మున్= ధర్మమందు నిష్ఠకలవాడిని; ఆ+మునిముఖ్యున్= మునులలో గొప్పవాడిని, ఆగ్రహ, మహా, మోహ+అంధులు+ఐ= కోపంచేత ఏర్పడిన గొప్ప అజ్ఞానంతో కూడిన ఆవేశంచేత గ్రుడ్డివారై; వధియించిరి= చంపారు.

తాత్పర్యం: హైహయవంశంలో జన్మించిన కార్తవీర్యుడి పుత్రులు కఠినాత్ములై ఋషులను తిట్టారు. ఆశ్రమంలో పుష్పలతో కలకలలాడుతున్న చెట్లను కూకటివేళ్ళతోపాటు పెకలించి వేశారు. గొప్పవాడైన జమదగ్ని మహర్షిని బలవంతంగా పట్టుకొని బంధించారు. అతడు 'ఓ రామా! ఓ రామా!' అని బిగ్గరగా విలపిస్తుండగా, ఋషులు శోకిస్తుండగా ఆ ధర్మాత్ముడైన ఋషిశ్రేష్ఠుడిని, కోపంతో, అజ్ఞానంతో కూడిన ఆవేశంతో సంహరించారు.

**చ. వఱలఁగ రాముఁ డంత ననవద్యుఁడు వచ్చి బహుప్రలాపి యై
యఱచుచునున్న తల్లిని గృతాంతవశస్థితఁ డైన తండ్రి ను
క్లఱఁ గని తీవ్రశోకపరిఘాతహాతుం డయి తత్ప్రకార మం
దెఱిఁగి ముహూర్తమేనియు సహింపఁగ నోపక కోపదీప్తుఁడై.**

153

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుపిమ్మట; న+అనవద్యుఁడు= గొప్పవాడు; రాముఁడు= పరశురాముడు; వఱలఁగ= విలసిల్లేటట్లుగా; వచ్చి= అరుదెంచి; బహు, ప్రలాపి+ఐ= ఎక్కువగా ఏడుస్తూ; అఱచుచున్+ఉన్న= బిగ్గరగా బొబ్బలు పెడుతున్న; తల్లిని= జనయిత్రిని; కృతాంత, వశ, స్థితఁడు+ఐ= యముడి అధీనంలోకి పోయిన- మరణించిన; తండ్రిన్= తండ్రిని; ఉక్కు+అఱన్+కని= స్థైర్యం చెదరిపోవగా చూచి; తీవ్ర, శోక, పరిఘాత, హాతుండు+అయి= గాఢమైన దుఃఖం అన్న పెద్ద దెబ్బచేత కొట్టబడినవారై; తత్+ప్రకారము= ఆ జరిగిన సంగతి; అందు= అక్కడ; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ముహూర్తము+ఏనియున్= క్షణకాలమైనా; సహింపఁగన్+ఓపక= తాళలేక; కోపదీప్తుఁడు+ఐ= ఆగ్రహంచేత ప్రజ్వలించబడినవారై.

తాత్పర్యం: అటుపిమ్మట గొప్పవాడైన పరశురాముడు ఆశ్రమానికి తిరిగి వచ్చాడు. అక్కడ తల్లి బిగ్గరగా ఏడుస్తూ అరుస్తున్నది. మరణించిన తండ్రిశవం పడి ఉన్నది. దానినిచూచి, అక్కడ జరిగినదంతా తెలిసికొని, మిక్కిలి గాఢమైన దుఃఖం అనే దెబ్బచేత కొట్టబడినవాడై పరశురాముడు ఒక్కక్షణమైనా తాళలేక ఆగ్రహంతో ప్రజ్వలించినవాడై.

**చ. 'అనఘుని వీతరాగుఁ గరుణాత్ముఁ బ్రశాంతుని దాంతు నిమ్మహా
మునివరుఁ జూచి చూచి యధముల్ వధియించిరి; దీనఁ జేసి దు
ర్జను లగుచున్న క్షత్రియులఁ జంపుడు' నంచుఁ బ్రతిజ్ఞ సేసి భూ
వినుతుఁడు జామదగ్న్యుఁ డతివీరుఁడు లోకభయంకరాకృతిన్.**

154

ప్రతిపదార్థం: అధముల్= నీచులు; అనఘుని= పాపం లేనివాడిని, పరమపుణ్యాత్ముడైన వాడిని; వీత, రాగున్= రాగం వీడిన వాడిని; ప్రశాంతుని, దాంతున్= శాంతి, దాంతి కలవాడిని; కరుణా+ఆత్మున్= దయతో నిండిన ఆత్మకలవాడిని; ఈ+మహామునివరున్= ఈ గొప్ప ఋషులలో గొప్పవాడిని-జమదగ్నిని; చూచిచూచి= అరసి అరసి (అంటే అనాలోచితంగా కాక, ఆలోచించి బుద్ధిపూర్వకంగా చేయాలి అని చేసిన నేరం అది అన్నమాట); వధియించిరి= సంహరించారు; దీనన్+చేసి= దీనిచేత; దుర్జనులు= చెడ్డవారు; అగుచున్న, క్షత్రియులన్= అవుతున్న క్షత్రియులను; చంపుడున్= సంహరిస్తాను; అంచున్= అంటూ; భూ వినుతుఁడు= భూమండల మంతటి చేత పొగడబడినవాడు; అతివీరుఁడు= గొప్ప శూరుడు (వీరులకంటే అధికుడైన వీరుడు); జామదగ్న్యుఁడు= జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడు; లోక భయంకర+ఆకృతిన్= జగత్తుకు భయం కలిగించే ఆకారంతో; ప్రతిజ్ఞ+చేసెన్= శపథం చేశాడు.

తాత్పర్యం: 'నీచులైన హైహయలు పుణ్యాత్ముడున్నూ రాగరహితుడున్నూ, దయార్థ హృదయుడున్నూ, ఇంద్రియాలను జయించిన మహాత్ముడున్నూ, ప్రశాంతుడున్నూ, దాంతుడున్నూ అయినటువంటి జమదగ్ని మహర్షిని బుద్ధిపూర్వకంగా చంపారు. ఇది తెలియక చేసిన నేరం కాదు. ఇటువంటి ఘోరకృత్యాలను చేయటానికి వెనుతీయని క్షత్రియజాతిని అంతటినీ సంహరించగల'నని లోకవినుతుడు, వీరాధివీరుడు, జమదగ్నికుమారుడైన పరశురాముడు జగత్తుకు భయంగొలిపే ఆకారం వహించి శపథం చేశాడు.

విశేషం: ప్రశాంతుడు, దాంతుడు అనగా ఇంద్రియాలను, అరిషడ్వార్గాలను, కామక్రోధాదులను జయించినవాడు.

వ. ఇట్లు కృతప్రతిజ్ఞుండై క్షత్రియులనెల్ల వధియించి, దిగ్గంతిదంతార్గళాఘాట మహీచక్రంబు సాధించి, విధివిహిత విధానాధ్యరుండై కశ్యపనకు నార్హిజ్య దక్షిణగా నభీలభూవలయంబు నిచ్చి, నిస్సంగుండై మహేంద్ర పర్వతంబునం దపోనిత్యుండై యున్నవాఁ డని పరశురాము చరితంబు సెప్పిన విని, ధర్మజుం డనుజబ్రాహ్మణసహితుండై మునిగణోపదేశంబునం జతుర్దశినాఁడు పరశురాముం జూచి, పరమభక్తిం బూజించి తత్ప్రతిపూజతుండై దక్షిణదిక్కునకుం జని.

155

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; కృత, ప్రతిజ్ఞుండు+ఐ= చేయబడిన శపథం కలవాడై; క్షత్రియులను+ఎల్లన్= క్షత్రియులనందరినీ; వధియించి= సంహరించి; దిక్+దంతి, దంత+అర్గళ+ఆఘాట, మహీచక్రంబు= దిక్కులందలి ఏనుగుల దంతాలనేటువంటి గడియన్రాసులు ఎల్లలుగా గల భూమండలాన్ని; సాధించి= జయించి; విధి, విహిత, విధాన+అధ్యరుండు+ఐ= శాస్త్రాలలోని సూత్రాలచేత నిర్దేశించబడిన పద్ధతిలో యజ్ఞాన్ని నిర్వహించినవాడై; కశ్యపనకున్= కశ్యప మహర్షికి; ఆర్హిజ్య దక్షిణగాన్=

ఋత్విజాడికి ఇచ్చే సంభావన ద్రవ్యంగా; అఖిల, భూ, వలయంబున్= సమస్తమైన భూ మండలాన్ని; ఇచ్చి= దానంగా సమర్పించి; నిః+సంగుండు+ఐ= ఎటువంటి అనుబంధాలు లేనివాడై; మహేంద్ర, పర్వతంబునన్= మహేంద్రం అనేపేరు గల పర్వతంపై; తపన్+నిత్యండు+ఐ= తపస్సునందు ఎల్లప్పుడూ నిష్ఠ కలవాడై; ఉన్నవాఁడు+అని= ఉన్నవాడని; పరశురాము చరితంబు+చెప్పిన= పరశురాముడియొక్క ఉదంతాన్ని వినిపించగా; విని; ధర్మజాండు= ధర్మతనయుడు; అనుజ, బ్రాహ్మణ, సహితుండు+ఐ= సోదరులతో బ్రాహ్మణులతో కూడుకొన్నవాడై; ముని, గణ+ఉపదేశంబునన్= ఋషులబృందంయొక్క హితబోధచేత; చతుర్దశి, నాఁడు= చతుర్దశి తిథి దినాన; పరశురామున్+చూచి= పరశురాముడిని సందర్శించి; పరమభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; పూజించి= అర్పించి; తద్+ప్రతి, పూజితుండు+ఐ= అతడిచేత తిరిగి పూజించబడినవాడై; దక్షిణ, దిక్కునకున్+చని= దక్షిణ దిశకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ఈ విధమైన శపథం చేసి, క్షత్రియుల నందరినీ సంహరించి, దిగ్గజాల దంతాలనే గడియమ్రాసులు ఎల్లలుగా గలిగిన (దిగ్గజాల దంతాలచేత మోయబడుతున్న) భూమండలాన్ని అంతటినీ జయించి, శాస్త్రోక్తంగా యజ్ఞాన్ని చేసి, ఋత్విజాడికి సమర్పించేటటువంటి సంభావనద్రవ్యంగా సమస్త భూమండలాన్ని కశ్యపుడికి దానంచేసి, ఎటువంటి బంధాలులేని వైరాగ్యంతో కూడినవాడై మహేంద్రగిరి అనేకొండ మీద నిరంతరతపోనిష్ఠతో పరశురాముడు ఉన్నాడు'- అని చెప్పగా ఆలకించి ధర్మరాజు తన తమ్ములతో, బ్రాహ్మణులతో కలిసి చతుర్దశి తిథినాడు పరశురాముడిని సందర్శించి అతడిని అర్పించి అతడిచేత తిరిగి అర్పించబడినవాడై దక్షిణదిశకు తరలివెళ్ళాడు.

విశేషం: భూమిని అష్టదిగ్గజాలు మోస్తున్నట్లు ప్రాచీన భారతీయ సంప్రదాయం అష్టదిగ్గజాలు: 1. ఐరావతం 2. పుండరీకం 3. వామనం 4. కుముదం 5. అంజనం 6. పుష్పదంతం 7. సార్వభౌమం 8. సుప్రతీకం.

**క. భూవినుతంబై త్రిభువన । పావనమై త్ర్యంబకప్రభవమైన జలౌ
పూవళిఁ బవిత్ర మగు గో । దావలిఁ బుణ్యనదిఁ గనియె దక్షిణగంగన్. 156**

ప్రతిపదార్థం: భూ, వినుతంబు+ఐ= భూమియందు కొనియాడబడినదై; త్రిభువనపావనము+ఐ= మూడు లోకాల్లోనూ పవిత్రమైనదై; త్ర్యంబక, ప్రభవము+ఐ= త్ర్యంబకం అనేస్థలంలో పుట్టిన; జల+ఓషు+ఆవళిన్= నీటిప్రవాహాల సముదాయంచేత; పవిత్రము+అగు= పావనమైన; గోదావరిన్= గోదావరిని; పుణ్యనదిన్= పుణ్యం ఇచ్చే ఏరును; దక్షిణగంగన్= దక్షిణదిశలో ఉన్న గంగానదిని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: భూమండలంలో సుప్రసిద్ధమై మూడులోకాలను పవిత్రం చేసేటటువంటిదై త్ర్యంబకమనేచోట పుట్టిన నీటివెల్లువచేత పావనమైన పుణ్యనది దక్షిణగంగ అయిన గోదావరిని దర్శించాడు.

**శా. గో దేవ క్షితిదేవ భక్తిపరుడై గోదావరీస్నాతుడై
గోదానంబులు హేమదానములుఁ బెక్కుల్ రత్నదానంబులన్
భూదేవోత్తమపూజ సేయుచు జగత్పూజ్యుండు ధర్మాత్మజుం
డాదిత్యాభుఁ డనేకతీర్థశతసేవాసక్తపుణ్యాత్ముడై. 157**

ప్రతిపదార్థం: గో, దేవ, క్షితిదేవ, భక్తి పరుండు+ఐ= గోవులయందు, భూదేవులైన బ్రాహ్మణులయందు భక్తి కలవాడై; గో, దానంబులు= ఆవులను దానం ఇవ్వటం; హేమ, దానములున్= బంగారాన్ని దానంచేయుటలు; పెక్కుల్= ఎన్నో,

రత్నదానంబులన్= రత్నాలను దానాలు చేయటం చేతను; భూ, దేవ+ఉత్తమ, పూజ+చేయుచు= బ్రాహ్మణోత్తములను అర్చిస్తూ; జగత్+పూజ్యండు= లోకం అంతటిచేత అర్చించతగినవాడు; ధర్మ+ఆత్మజండు= ధర్మనుతుడు; ఆదిత్య+ ఆభుండు= సూర్యుడితో సమానమైనవాడు; అనేక, తీర్థ, శత, సేవా, సక్త, పుణ్య+ఆత్ముండు+ఐ= అనేక పుణ్యక్షేత్రాలను వందలకొద్దీ సేవించటంలో లగ్నమైన పుణ్యమైన ఆత్మ కలవాడై.

తాత్పర్యం: గోవులందు, దేవతలందు, భూదేవులైన బ్రాహ్మణులందు భక్తికలవాడై గోదావరీనదిలో స్నానం చేసి, ఆవులను దానంచేయుటంతో, బంగారాన్ని, పెక్కురత్నాలను దానం చేయటంతో బ్రాహ్మణులను సత్కరిస్తూ జగత్తుచేత పూజించదగిన ధర్మపుత్రుడు సూర్యుడితో సమానమైనవాడు పెక్కుపుణ్యక్షేత్రాలను వందలకొద్దీ సందర్శించాలనే కోరిక గల పుణ్యాత్ముడై.

వ. ద్రవిడదేశంబున నగస్త్వతీర్థంబాడి, యందుఁ దొల్లి యర్జును చేసిన గోసహస్రదానాది వివిధ దానంబులు విని, వానిం బ్రశంసించుచుం జని శూర్పారకంబను తీర్థంబునం బర్హతోత్సేధంబైన పరశురాము వేదం గని, సముద్రతీరంబునకుం జని ప్రభాసతీర్థంబునం బండ్రెండుదినంబులు పవనాంబుభక్తుండై పంచాగ్ని మధ్యంబున ధర్మజండు తపంబు సేసిన. **158**

ప్రతిపదార్థం: ద్రవిడ, దేశంబునన్= తమిళదేశాన; అగస్త్వ, తీర్థంబు+ఆడి= అగస్త్వుడిపేర వెలసిన పుణ్యక్షేత్రంలో స్నానంచేసి; అందున్= అక్కడ, తొల్లి= పూర్వం; అర్జును, చేసిన= అర్జునుడు చేసినట్టి; గో, సహస్ర, దాన+ఆది, వివిధ, దానంబులు= వేయిగోవులదానం మొదలైన పలుదానాలనుగురించి; విని; వానిన్= ఆ అర్జునుడిని; ప్రశంసించుచున్= పొగడుతూ; చని= వెళ్ళి; శూర్పారకంబు+అను= శూర్పారకం అనేటటువంటి; తీర్థంబునన్= పుణ్యక్షేత్రంలో; పర్వత+ఉత్సేధంబు+ఐన్= కొండవలె పొడుగ్గా విస్తరించి ఉన్న; పరశు, రాము, వేదన్+కని= పరశురాముడి అరుగును చూచి; సముద్ర, తీరంబునకున్+చని= సముద్రంయొక్క గట్టును చేరి; ప్రభాస తీర్థంబునన్= ప్రభాస మనే పుణ్యక్షేత్రంలో; పండ్రెండు, దినంబులు= పన్నెండు రోజులు; పవన+అంబు, భక్తుండు+ఐ= గాలిని, నీళ్ళను మాత్రమే ఆహారంగా గైకొన్నవాడై; పంచ+అగ్ని, మధ్యంబున= అయిదు అగ్నుల మధ్య; ధర్మజండు= ధర్మరాజు; తపంబు= తపస్సు; చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: ద్రవిడదేశంలోని అగస్త్వతీర్థంలో స్నానంచేసి, అక్కడ పూర్వం అర్జునుడు చేసిన వేయి ఆవులదానం, మున్నగు దానాల పొగడ్డలు విని సంతోషించి, అర్జునుడిని అభినందిస్తూ వెళ్ళి శూర్పారకమనే తీర్థాన్ని చేరి, అక్కడ కొండవలె పొడవుగా వ్యాపించి ఉన్న పరశురాముడి వేదికను చూచి, అక్కడినుండి సముద్రతీరానికి వెళ్ళి ప్రభాసతీర్థాన పన్నెండురోజులు గాలినీరుమాత్రమే ఆహారంగా గైకొని ధర్మరాజు పంచాగ్నిమధ్యంలో తపస్సుచేశాడు.

విశేషం: పంచాగ్నులు: 1. పూర్వాగ్ని 2. దక్షిణాగ్ని 3. పశ్చిమాగ్ని 4. ఉత్తరాగ్ని 5. సూర్యుడు. ఇవి కాయక్షేత్రముతమైన తపస్సుకు చెందినవి.

ఆ. దాని నెఱిగి రామదామోదరులు వృష్టి, వరులతోడఁ బ్రీతి నరుగుదెంచి కనిల సకలతీర్థగమనపరిక్షేశ, కృశులఁ బాండుసుతుల విశదయశుల. **159**

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎఱిగి= పాండవులరాకనుగురించి తెలిసికొని; రామ, దామోదరులు= బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడున్నూ; వృష్టి, వరులతోడన్= యాదవులలో ఒకతెగ అయిన వృష్ణివంశంలోని నాయకులతో కలిసి; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అరుగుదెంచి=

వచ్చి; సకల, తీర్థ, గమన, పరిక్షేళ, కృశులన్= అన్ని పుణ్యక్షేత్రాలకు వెళ్ళటం చేత ఏర్పడిన శ్రమ వలన కృశించిన వారిని; విశద, యశులన్= అందరికీ తేటతెల్లమైన కీర్తికలవారిని; పాండు, సుతులన్= పాండవులను; కనిరి= సందర్శించారు.

తాత్పర్యం: ప్రభాసతీర్థానికి పాండవులు వచ్చినట్లు తెలిసికొని, బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడున్నా వృష్ణిజాతికి చెందిన నాయకులతో కలిసి అక్కడికి వచ్చి, ఎన్నో పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించటంచేత డస్సి, కృశించినవారున్నా, స్వచ్ఛమైన కీర్తి గలవారున్నా అయిన పాండవులను సందర్శించారు.

విశేషం: ప్రభాసతీర్థం యాదవరాజ్యంలోనిది. పశ్చిమ సముద్రతీరంలో ఉన్నది.

**క. చీరాజనధారుల నవి । కారతపోయుతులఁ జూచి కడు దుఃఖితులై
వారిజదశాక్షి ద్రౌపది । నూరార్జి రుదార హిత మృదుూక్తుల నొప్పన్.**

160

ప్రతిపదార్థం: చీర+అజిన, ధారులన్= నారబట్టలు, జింకచర్మము ధరించిన వారిని; అ వికార, తపస్+యుతులన్= చలించని నిష్ఠగల తపస్సుతో కూడినవారిని; చూచి= సందర్శించి; కడు= మిక్కిలి; దుఃఖితులు+ఐ= వెతచెందినవారై; వారి, జ, దళ+అక్షి= (నీటినుండి పుట్టిన) పద్మంలోని రేకులవంటి కన్నులు కలది అయిన; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; ఉదార, హిత, మృదు+ఉక్తులన్= ఔదార్యంతో కూడినవై మేలును కోరే మెత్తటి మాటలతో; ఒప్పన్= ఒప్పునట్లుగా; ఊరార్జిరి= ఓదార్చారు.

తాత్పర్యం: నారబట్టలు, జింకచర్మాలు ధరించిన వారిని, చలించని తపోనిష్ఠతో గూడిన పాండవులను చూచి వారు మిక్కిలి వెత చెందారు. పద్మదళాక్షి అయిన ద్రౌపదిని ఔదార్యంతో కూడి మేలును కోరే మెత్తటిపలుకులతో ఊరడించారు.

**వ. వారికి ధర్మతనయుండు తమ వనవాసతీర్థగమనాయాసంబును, నర్జును దివ్యాస్త్రలాభంబును, నింద్రునొద్ద
నాతని యునికియుం జెప్పిన విని రాముండు గృష్ణాదులైన వృష్ణివరుల కిట్లనియె.**

161

ప్రతిపదార్థం: వారికి= రామకృష్ణాదులకు; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తమ, వనవాస, తీర్థ, గమన+ఆయాసంబునున్= తాము అనుభవించిన అరణ్యవాస ఖేదాన్ని, పుణ్యక్షేత్రసందర్శనానికి పడిన ప్రయాసనున్నా; అర్జును, దివ్య+అస్త్ర, లాభంబును= అర్జునుడియొక్క దివ్యమైన మంత్రబాణాల సంపాదనమున్నా; ఇంద్రు+ఒద్దన్= దేవేంద్రుడి దగ్గర; ఆతని= అర్జునుడియొక్క; ఉనికియున్= ఉనికిని; చెప్పిన= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; రాముండు= బలరాముడు; కృష్ణ+ఆదులు+ఐన= శ్రీకృష్ణుడు మొదలుగాగల; వృష్ణి, వరులకు= వృష్ణి వంశానికి సంబంధించిన నాయకులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: బలరామ శ్రీకృష్ణాదులకు ధర్మరాజు తాము అరణ్యంలో పడిన బాధలను, తీర్థయాత్రలు సేవించటంలో అనుభవించిన కష్టాలను, అర్జునుడు దివ్యాస్త్రాలను సంపాదించటాన్ని, దేవేంద్రుడివద్ద ఉండటాన్ని వివరించగా విని, శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన వృష్ణినాయకులతో బలరాముడు ఇట్లా పలికాడు.

**సీ. 'మతిహీనుడై తన సుతునిపల్కులు విని । ధృతరాష్ట్రుఁ డీ పాండుసుతులఁ బాప
భీరుల నపగతధారుణీరాజ్యులఁ । జేసి యుగ్రారణ్యవాసగతులఁ
గావించె; నిది ధర్మువే? విచారవిహీనుఁ । డయ్యె; భీష్మాదులు నెయ్యమున ని
వారింపగా దీని నేరర; ధృఢసత్య । రతులకు దేవనిర్మతుల కహిత**

ఆ. మాచరించుచున్న నీచదుర్యోధనా । దులకు వర్తనమును నలఘు లైన

పాండునందనులకు దండితారుల కవ । ధ్రువము నిట్లు సేయఁ జనునె విధికి.

162

ప్రతిపదార్థం: మతి, హీనుఁడు+ఐ= బుద్ధిలేనివాడై; తన, సుతుని, పల్కులు= తన కుమారుడి మాటలు; విని= ఆలకించి; ధృతరాష్ట్రుఁడు; ఈ పాండుసుతులన్= ఈ పాండవులను; పాప, భీరులన్= పాపమంటే భయపడే వారిని; అపగత, ధారుణీ, రాజ్యులన్+చేసి= పోగొట్టబడిన భూమిరాజ్యం కలవారినిగా చేసి; ఉగ్ర+అరణ్యవాసగతులన్+కావించెన్= ఘోరమైన అడవిలో నివసించేటటువంటి వారినిగా చేశాడు; ఇది= ఇట్లా చేయటం; ధర్మవే? = ధర్మమా?; విచార, విహీనుఁడు+అయ్యె= ఆలోచన లేనివాడైనాడుకదా; భీష్మ+ఆదులు= భీష్ముడు మొదలైనవారు; నెయ్యమున= మైత్రితో; దీని= ఈ దుష్పుత్యాన్ని; నివారింపఁగా, నేరరు+అ= నివారింపజాలరా; దృఢ, సత్య, రతులకు= సత్యమునందు గట్టి ఇష్టం కలవారికి; దేవ, నిర్మితులకు= దైవాంశసంభవులకు; అహితము= కీడు; ఆచరించుచున్న= చేస్తున్న; నీచ, దుర్యోధన+ఆదులకు= దుష్టులైన దుర్యోధనుడు మొదలైనవారికి; వర్తనమునున్= అభివృద్ధియున్నా; అలఘులు+ఐన= గొప్పవారైన; పాండు, నందనులకు= పాండవులకు; దండిత+అరులకు= దండించబడిన శత్రువులు కలవారికి, అనగా శత్రువులను జయించిన మహావీరులకు; అవర్తనమున్= కష్టనష్టాలను కలిగించటం (పెంపులేకపోవటం); ఇట్లు= ఈ విధంగా; విధికిన్= బ్రహ్మదేవుడికి; చేయన్+చనునె= చేయటం తగునా?

తాత్పర్యం: 'ధృతరాష్ట్రుడు బుద్ధిలేనివాడై తన కుమారులు చెప్పినమాటలు విని ఈ పాండవులను, పాపానికి జంకేటటువంటివారిని, రాజ్యంనుండి వెళ్ళగొట్టి, ఘోరమైన అడవులలో నివసించేటట్లు చేశాడు. ఇది ధర్మమా? ధృతరాష్ట్రుడు ఆలోచనలేనివాడయ్యాడు. భీష్మాదులు అయినా స్నేహంతో ఈ దుష్పుత్యాన్ని నివారింపలేదే! సత్యనిష్ఠ దృఢంగా పాటించేవారికి, దైవాంశసంభూతులకు, శత్రువులను జయించిన మహావీరులకు, పాండవులకు అన్యాయాన్ని చేస్తున్న దుష్టుదుర్యోధనాదులకు అభ్యుదయాన్ని, గొప్పవారైన పాండవులకు కష్టనష్టాలను కలిగించటం బ్రహ్మదేవుడికి న్యాయమా?

క. ధరణీతలంబు నిర్ధా । ర్త రాష్ట్రముగఁ జేసి యనఘు ధర్మైకధురం

ధరు ధర్మతనూజు వసుం । ధర కథిపతిఁ జేయకుండఁ దగునే మనకున్?

163

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ, తలంబు= భూమి పైభాగాన్ని; నిర్+ధార్త రాష్ట్రముగన్+చేసి= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులు లేకుండా చేసి; అనఘు= పాపరహితుడిని; ధర్మ+ఏక+ధురంధరున్= ధర్మాన్ని సాటిలేని విధంగా తానొక్కడే ధరించేవాడిని; ధర్మతనూజున్= ధర్మపుత్రుడిని; వసుంధరకు= భూమికి; అధిపతిన్+చేయకుండన్= రాజును చేయకపోవటం; మనకున్+తగునే= మనకు తగునా?

తాత్పర్యం: భూమిపై ధార్తరాష్ట్రులు లేకుండా చేసి, పాపరహితుడున్నా, ధర్మాన్ని అద్వితీయంగా ధరించే వాడున్నా అయిన ధర్మరాజును భూమికి ప్రభువుగా చేయకుండటం మనకు తగునా?

వ. అనిన బలదేవునకు సాత్యకి యిట్లనియె.

164

తాత్పర్యం: అని పలుకగా బలరాముడితో సాత్యకి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'అనుపమశౌర్యవంతుల రనంతబలాఢ్యుల లీవు నీ జనా

ర్థనుఁడును సాంబసారణులు దర్శకవీరుఁడు నుండఁ బాండునం

దనులు సుయోధనాదుల కృతంబున నిట్లు లనాథులట్ల యి

వ్యనమున నుండఁగాఁ దగునె వన్యఫలాశనహీనవృత్తితోన్.

165

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, శౌర్యవంతులరు= సాటిలేని పరాక్రమం కలవారు; అనంత, బల+ఆధ్యులరు= అంతం లేని బలంకలవారు; ఈవును= నీవున్నా; ఈ జనార్దనుఁడును= ఈ శ్రీకృష్ణుడున్నా; సాంబ, సారణులు= సాంబుడున్నా, సారణుడున్నా; దర్పక, వీరుఁడున్= వీరుడైన మన్మథుడున్నా, అంటే వీరుడైన ప్రద్యుమ్నుడున్నా (ప్రద్యుమ్నుడు పూర్వజన్మలో మన్మథుడు కాబట్టి అతడిని మన్మథుడని పిలవటం పరిపాటిగా ఉండేది); ఉండన్= ఉండగా; పాండునందనులు= పాండవులు; సుయోధన+ఆదుల, కృతంబునన్= దుర్యోధనుడు మొదలైనవారి చేతలవలన; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనాథలు+అట్ల= దిక్కులేనివారివలె (రక్షకులు లేని వారివలె); ఈ+వనమునన్= ఈ అరణ్యంలో; వన్య, ఫల+అశన, హీన, వృత్తితోన్= అడవిపండ్లు ఆహారంగా తినే తక్కువస్థితిలో; ఉండఁగాన్+తగునె?= ఉండటం యోగ్యమా?

తాత్పర్యం: 'సాటిలేని పరాక్రమం కలవారు, అంతు లేని బలం కలవారు నీవూ, శ్రీకృష్ణుడూ, సాంబుడూ, సారణుడూ, ప్రద్యుమ్నుడూ ఇంతమంది మహావీరులు మీరు అండగా ఉండగా, పాండవులు దిక్కుమాలిన అనాథులవలె అరణ్యంలో అడవిపండ్లు ఆహారంగా తింటూ తిరుగాడటం సమంజసమా?

తరలము.

అహితచిత్తవిదారణక్రియలందుఁ బ్రౌఢములై జగ

త్కుహారమంతయు మ్రోయుచుండఁగ ఘోరయాదవసైన్య స

న్మహానదుండుభినాదముల్ గగనంబు బిక్కులు నిండ దు

స్సహము లయ్యెడు ధార్తరాష్ట్రుల సైన్యవీరభటాలికిన్.

166

ప్రతిపదార్థం: ఘోర, యాదవ, సైన్య, సన్నహన, దుండుభి, నాదముల్= భయంకరమైన యాదవులయొక్క సేనల యుద్ధ ప్రయత్నాన్ని సూచించే భేరిధ్వనులు; అహిత, చిత్త, విదారణ, క్రియలందున్= శత్రువుల మనస్సులను చీల్చే పనులలో; ప్రౌఢములు+బ= గొప్పసామర్థ్యం కలవై; జగత్, కుహారము+అంతయు= ప్రపంచం అనే గుహ అంతటా; మ్రోయుచుండఁగాన్= ధ్వనిస్తుండగా; గగనంబు= ఆకాశం; దిక్కులు= దిక్కులు; నిండన్= పూర్తిగా వ్యాపించగా; ధార్తరాష్ట్రుల= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకుల; సైన్య, వీర, భట+అలికిన్= సేనలోని శూరులైన సైనికుల సముదాయానికి; దుస్సహములు+అయ్యెడున్= భరించ శక్యం కానివి అవుతాయి.

తాత్పర్యం: భయంకరమైన యాదవసేనలయొక్క యుద్ధసన్నాహాలను సూచించే భేరినినాదాలు, శత్రువుల మనసులను చీల్చటంలో గొప్పసామర్థ్యం కలవై ప్రపంచమంతా మారుమ్రోగి ఆకాశం, దిక్కులూ నిండిపోతుంటే ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకుల సైన్యంలోని భటులకు భరించ శక్యం కానివి కాగలవు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.374 విశేషాంశం చూడండి

మ. ఘనమై నీ పృథుబాహులాంగలముఖాఘాతంబుతోడన్ జనా

ర్థన శార్ఙ్గచ్యుతసాయకావలియుఁ గందర్వేషుజాలంబు నీ

**యనిరుద్ధోగ్ర శీలీముఖాలియు మదీయాస్త్రోమునున్ ధార్తరా
ష్ట్రనికాయోత్తమకాయఖండనపటిష్ఠం బయ్యెడుం బోరిలోన్.**

167

ప్రతిపదార్థం: ఘనము+ఐ= గొప్పదై; నీ, పుథు, బాహు, లాంగల, ముఖ+ఆఘాతంబుతోడన్= నీదైన పెద్దదగు బాహువునందలి నాగలిమొన దెబ్బచేతను; జనార్దను= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; శార్ఙ్గ, చ్యుత, సాయక+ఆవళియున్= శార్ఙ్గం అనేపేరుగల ధనుస్సునుండి వెలువడే బాణాల వరుసలును; కందర్ప+ఇషు, జాలంబున్= మన్మథుడి (ప్రద్యుమ్నుడి) అమ్మలును; ఈ+అనిరుద్ధ+ఉగ్ర, శీలీముఖ+ఆలియు= ఈ అనిరుద్ధుడియొక్క వాడిబాణాల సమూహాలున్నా; మదీయ+అస్త్ర+ఓషుమున్= నాదైన మంత్రబాణాల వెల్లువయున్నా; పోరిలోన్= యుద్ధంలో; ధార్తరాష్ట్ర, నికాయ+ఉత్తమకాయ, ఖండన, పటిష్ఠంబు+అయ్యెడున్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల గుంపుయొక్క శిరస్సులను నరకటానికి సామర్థ్యం కలిగినట్టివి అవుతాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పదైన నీ నాగలిమొనదెబ్బతో కూడిన, శ్రీకృష్ణుడి శార్ఙ్గమనే ధనుస్సునుండి వెలువడిన బాణాలు, ప్రద్యుమ్నుడి అమ్మలు, ఈ అనిరుద్ధుడి వాడిబాణాల వరుసలు, నా మంత్రబాణాలున్నా, ధృతరాష్ట్రుడి కుమారుల శిరస్సులను యుద్ధంలో ఖండించటానికి సామర్థ్యం కలవి కాగలవు.

విశేషం: బలరాముడి ఆయుధం నాగలి. శ్రీకృష్ణుడివిల్లుపేరు శార్ఙ్గం. మన్మథావతారమైన ప్రద్యుమ్నుడు రుక్మిణీ, శ్రీకృష్ణుల కొడుకు. అనిరుద్ధుడు ప్రద్యుమ్నుడి కొడుకు.

వ. కేకయస్సంజయ పాంచాల వృష్ణిభోజాంధకవీరులుం గృష్ణానుమతులయి యుద్ధంబున ధృతరాష్ట్ర పుత్రులను భీష్మ ద్రోణ కర్ణాదులను వధియింతురు; ధర్మరాజుతమ్ములుం దానును సమయాబ్దంబులు సలిపి రాజ్యాభిషిక్తుండగు నంతకు నతిరథు నభిమన్యు నఖిలరాజ్య రక్షకుంజేసి యుండుద' మనిన సాత్యకి పలుకుల కనుకూలుండయి వాసుదేవుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె.

168

ప్రతిపదార్థం: కేకయ, స్సంజయ, పాంచాల, వృష్ణి, భోజ+అంధక వీరులున్= కేకయులు, స్సంజయులు, పాంచాలులు, వృష్ణులు, భోజులు, అంధకులు అయినట్టి శూరులందరూ; కృష్ణ+అనుమతులు+అయి= శ్రీకృష్ణుడియొక్క అనుమతిపొందినవారై; యుద్ధంబున= యుద్ధంలో; ధృతరాష్ట్ర పుత్రులను= దుర్యోధనుడు మొదలైన ధార్తరాష్ట్రులను; భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ+అదులను= భీష్ముడిని, ద్రోణుడిని, కర్ణుడు మొదలైనవారిని; వధియింతురు= సంహరిస్తారు; ధర్మరాజు, తమ్ములున్+తానును= ధర్మరాజు సోదరులును, తానున్నా; సమయ+అబ్దంబులు= ప్రతిజ్ఞకు అనుగుణమైన సంవత్సరాలు (అంటే పన్నెండేళ్ళ అరణ్యవాసం, ఒక సంవత్సరం అజ్ఞాతవాసం); సలిపి= పాటించి; రాజ్య+అభిషిక్తుండు+అగు+అంతకున్= పట్టాభిషేకస్నానం (అభిషేకం అంటే స్నానం. సింహాసనాన్ని అధిష్టించేందుకు ముందు సలిపేస్నానం); అయ్యె ఆ సమయంవరకు; అతిరథున్= గొప్పవీరుడైన (అతిరథుండు అనగా ఆనాడు రథికులలో ఉన్నతశ్రేణికి చెందినవాడు); అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని (అర్జునుడికి, సుభద్రకు ఉదయించిన పుత్రుడు, శ్రీకృష్ణుడి మేనల్లుడు); అఖిల, రాజ్య, రక్షకున్+చేసి= సమస్తరాజ్యాన్ని కాపాడేవాడినిగా నియమించి; ఉండుదము+అనిన= ఉండగలవారం అనిచెప్పగా; సాత్యకి పలుకులకు= సాత్యకి చెప్పిన మాటలకు; అనుకూలుండు+అయి= సమ్మతించినవాడై; వాసుదేవుండు= వసుదేవుడి కొడుకైన శ్రీకృష్ణుడు; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: కేకయులు, స్సంజయులు, పాంచాలులు, వృష్ణులు, భోజులు అంధకులలో గల వీరులు శ్రీకృష్ణుడి అనుమతితో పోరిలో ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను, భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణాదివీరులను సంహరించగలరు, ధర్మరాజు తన

తమ్ముళ్ళతోపాటు తాము చేసిన ప్రతిజ్ఞను అనుసరించి పదమూడేళ్ళు గడిపి పిదప రాజ్యాభిషిక్తుడు కావచ్చును. అంతవరకు అభిమన్యుడు రాజప్రతినిధిగా ఉండగలడు' అని సాత్యకి పలుకగా శ్రీకృష్ణుడు అతడి మాటలకు అంగీకారం తెలిపి ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

**ఉ. 'ఈతని పల్కినట్ల ధరణీశ్వర! నీలపులన్ మహాబలో
పేతులఁ బోరఁ జంపుదు రభేద్యులు వీరలు; మీకు భూతధా
త్రీతలరాజ్య మెల్ల నగుఁ దెల్లము' నావుడు ధర్మనందనుం
డాతతకీర్తి యిట్లనియె నమ్మురవైరికి సీరపాణికిన్.**

169

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ్వర!= భూమికి ఈశ్వరుడివైన ఓ ధర్మరాజా!; ఈతని, పల్కినట్లు+అ= ఇతడు అనగా ఈ సాత్యకి చెప్పినట్లుగానే; న+భేద్యులు= జయించ శక్యంకానివారు; వీరలు= ఈ యాదవులు; మహాబల+ఉపేతులన్= గొప్పబలంతో కూడినవారిని; నీ, రిపులన్= నీ శత్రువులను; పోరన్= యుద్ధంలో; చంపుదురు= సంహరించగలరు; భూత, ధాత్రీ, తల, రాజ్యము+ఎల్లన్= సమస్త ప్రాణకోటితో నిండిన భూరాజ్యమంతయున్నూ; మీకున్+అగున్= మీకు దక్కుతుంది; తెల్లము= సుస్పష్టం; నావుడు= అని చెప్పగా; ఆతత, కీర్తి= గొప్ప యశస్సు కలవాడైన; ధర్మ, నందనుండు= ధర్మపుత్రుడు; ఆ+మురవైరికిన్= మురుడనే రాక్షసుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడికి; సీరపాణికిన్= నాగలి చేతియందు కలవాడికి- అనగా హలాయుధుడైన బలరాముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ఇతడు చెప్పినట్లుగా మహాబలవంతులైన నీ శత్రువులను అసాధ్యులైన వీరు యుద్ధంలో చంపుతారు. మీకు భూతలరాజ్యమంతా దక్కుతుంది' అని అనగా శ్రీకృష్ణుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలికాడు.

**ఉ. 'మీ దయ మాకుఁ గల్గఁగ నమిత్రుల నోర్పుట యేమి పెద్ద? ధ
ర్షోదయనిత్యబుద్ధులను నుత్తమకీర్తుల నొప్పు ద్రోణభీ
ష్మాదుల సన్నిధానమున నమ్మెయిఁ బల్కిన పల్కు దప్పఁగాఁ
గా' దని ధర్మనందనుఁడు గ్రమ్ముతీచెన్ యదువీరకోపముల్.**

170

ప్రతిపదార్థం: మీ, దయ= మీయొక్క కరుణ; మాకున్+కల్గఁగన్= మాయందు ఉండగా; అమిత్రులన్+ఓర్పుట= శత్రువులను జయించటం; ఏమి, పెద్ద?= ఏమంత గొప్ప పని?; ధర్మ+ఉదయనిత్య, బుద్ధులనున్= ఎల్లప్పుడూ ధర్మం వికసించి ఉండే బుద్ధుల చేతను; ఉత్తమ, కీర్తులన్+బప్పు= మంచి పేరుతోను విలసిల్లేటటువంటి; ద్రోణ, భీష్మ+ఆదుల= ద్రోణుడు, భీష్ముడు మొదలైనవారి; సన్నిధానమునన్= సమక్షంలో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; పల్కిన పల్కు= ఆడినమాట; తప్పన్+కాన్+కాదు+అని= మీరరాదుకదా అని; యదు, వీర, కోపములన్= యదువీరుల ఆగ్రహాలను; ధర్మనందునుఁడు= ధర్మరాజు; గ్రమ్ముతీచెన్= మరలించాడు.

తాత్పర్యం: 'మీ దయ మాయెడ ఉండగా, శత్రువులను జయించటం ఏమంత గొప్పకార్యం? ఎల్లప్పుడూ ధర్మం వికసించి ఉండే ఉత్తమ బుద్ధుల చేతను, శ్రేష్ఠమైన యశస్సు చేతను విలసిల్లుతున్న భీష్ముడు, ద్రోణుడు మొదలైన మహానుభావుల ఎదుట ఆనాడు ఆ విధంగా ప్రతిజ్ఞ చేసి, ఆడినమాట తప్పటం భావ్యం కాదు కదా!' అని చెప్పి ధర్మరాజు యదువీరుల ఆగ్రహాన్ని మరలింపచేశాడు.

విశేషం: బలరాముడు ఇప్పుడు ఇంతగా పాండవులను పొగడి, దుర్యోధనాదులను తెగడి, పాండవపక్షపాతిగా కనిపిస్తున్నాడు. కాని, కాలాంతరాన బలరాముడు దుర్యోధన పక్షపాతియా అన్నట్లుగా మాట్లాడతాడు. మానవజీవితంలో అవస్థాభేదాన్ని బట్టి మనుష్యుల మనసులలో ఏర్పడే పరిణామాన్ని మహాభారతం అత్యద్భుతంగా చిత్రించింది. ఆదర్శప్రేతుడు బలరాముడు. శ్రీకృష్ణుడు అనుష్ఠాన వేదాంతి. ఇద్దరి శీలాల్లో గల తారతమ్యం సూక్ష్మానుశీలనయోగ్యం. యాదవవీరు లందరూ కలిసి ధర్మరాజుతో తమ సానుభూతిని తెలుపటానికి వారు పలికిన మాటలు ఇవి. వారికి ధర్మరాజు సత్యసంధత తెలిసిందే. పాండవులు తమ రాజ్యభాగంలోని ప్రభాస తీర్థానికి విచ్చేశారు. ఈ మాటలలోని ఆంతర్యం గ్రహించతగింది. ఇప్పటికే పాండవుల అరణ్యవాసం సగం మేర పూర్తి అయింది. ఇప్పు డీక కౌరవులపై యుద్ధ ప్రతిపాదనకు అంతరార్థం యాదవులకు పాండవులయెడ గల ప్రగాఢసానుభూతిని వెల్లడించటమే.

వ. యాదవులు పాండవుల వీడ్కొని పోయి; లట పాండవులు సోమమిశ్రితతోయ యైన పయోష్ణియందుఁ గృతస్నానులయి యున్న నందు ధర్మరాజునకు రోమశుం డిట్లనియె. 171

ప్రతిపదార్థం: యాదవులు= యదువంశజులైనవారు; పాండవులన్= పాండురాజు కొడుకులనుండి; వీడ్కొని= సెలవుగైకొని; పోయిరి= వెళ్ళారు; ఇట= ఇక్కడ; పాండవులు= పాండురాజు పుత్రులు; సోమ, మిశ్రిత, తోయ+బస= సోమరసంతో కలిసినట్టి నీరుకల; పయోష్ణి+అందు= పయోష్ణి అనే నదిలో; కృత, స్నానులు+అయి= స్నానం చేసినవారై; ఉన్నన్= ఉండగా; అందు= అక్కడ; ధర్మరాజునకు; రోమశుండు= రోమశుడనే మహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: యాదవవీరులు పాండవులను వీడ్కొని వెళ్ళారు. ఇక్కడ పాండవులు సోమరసంతో కలిసిన నీరుగల 'పయోష్ణి' నదిలో స్నానం చేసి ఉండగా, రోమశుడు ధర్మరాజుతో ఈవిధంగా చెప్పాడు.

క. 'మనుజేంద్ర! దీని తీరం । బున నృగుఁ డను రాజు యజ్ఞములఁ జేసిన నం దనిమిషపతి తృప్తుండై । దనుజుల నోర్దె నటె ఘోరతరశస్త్రములన్. 172

ప్రతిపదార్థం: మనుజు+ఇంద్ర!= మనుష్యులకు ఇంద్రుడివైన ఓ ధర్మరాజా!; దీని, తీరంబున= ఈ పయోష్ణి ఒడ్డున; నృగుఁడు+అను, రాజు= నృగుడు అనే పేరుకల ప్రభువు; యజ్ఞములన్= యజ్ఞాలు; చేసినన్= చేయగా; అందు= అక్కడ; అనిమిషపతి= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడు; తృప్తుండు+బ= తృప్తి చెందినవాడై; ఘోర, తర, శస్త్రములన్= మిక్కిలి భయంకరాలైన ఆయుధాలతో; దనుజులను= రాక్షసులను; ఓర్చెన్+అటె= జయించాడు కదా.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహారాజా! ఈ పయోష్ణి ఒడ్డున నృగుడు అనే ప్రభువు యజ్ఞాలు చేశాడు. దేవతలకు ప్రభువైన దేవేంద్రుడు ఆ యజ్ఞాలవలన తనివి చెందినవాడై మిక్కిలి భయంకరాలైన ఆయుధాలతో రాక్షసులను సంహరించాడు.

వ. మతీయు నింద తొల్లి యాధూర్తరజసుండైన గయుండు హిరణ్మయంబులయిన చషాలస్థాలీ యూప చమస పాత్రీన్రుక్రూవంబులును దేవస్థాపితంబులయిన యూవంబులు నొప్ప నేడశ్వమేధంబులు సేసి, యసంఖ్యాతంబు లయిన ధనంబుల బుత్విజులను సదస్యులనుం బూజించి సువర్ణమయగోదానంబు లనేకంబులు బ్రాహ్మణుల కిచ్చి యక్షయంబులయిన యింద్రలోకసుఖంబుల బడసెఁ బయోష్ణియందుఁ గృతస్నానులైనవారు దేవసాయుజ్యంబుఁ బడయుదు' రని చెప్పుచుం జని నర్మదాస్నానంబుఁ జేసి, వైడూర్యపర్వతంబుఁ గని రోమశుండు ధర్మరాజున కిట్లనియె; 'నిది త్రేతా ద్వాపర సంధి. యీ సరోవరతీరంబు

శర్యాతి యజ్ఞప్రదేశంబు; మఱియు నిందు భృగుపుత్రుం డయిన చ్యవనుండు శర్యాతి యను రాజుకూఱు సుకన్య యను దాని వివాహంబయి, వాని యజ్ఞంబున నింద్రు నాదలింపక యాశ్వినుల సోమపీఠులం జేసి' ననిన నది యెట్లని యడిగిన ధర్మరాజునకు సౌకన్యాఖ్యానంబు సవిస్తరంబుగా రోమశుం డిట్లని చెప్పె 173

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; ఇందు+అ= ఇక్కడే; తొల్లి= పూర్వం; ఆధూర్తరజసుండు+ఐన= అధూర్తరజసుండు అనే తండ్రికి కుమారుడైన; గయుండు= గయుడు; హిరణ్మయంబులు+అయిన= బంగారంతో చేయబడినటువంటివైన; చషాల, స్థాలీ, యూప, చమస పాత్రీ, స్రుక్, స్రువంబులును= యజ్ఞోపకరణాలతో (చషాలము= యూపస్తంభం చివర ఉండే కడియం, స్థాలీ= వంటపాత్ర, యూపము= యజ్ఞపశువుకు కట్టే స్తంభం, చమసపాత్ర= చతురస్రమైన యజ్ఞపాత్ర, స్రుక్+స్రువములు= చిన్నగరిటె, పెద్దగరిటెవంటివి); దేవ, స్థాపితంబులు+అయిన= దేవతలచేత ప్రతిష్ఠించబడినవైన; యూపంబులున్= యజ్ఞపశువులను కట్టేకొయ్యలు; ఒప్పన్= విలసిల్లగా; ఏడు+అశ్వమేధంబులు= ఏడు అశ్వమేధ యాగాలు; చేసి=చేసి; అసంఖ్యాతంబులు+అయిన= లెక్కకు మీరిన; ధనంబులు= ధనాలతో; ఋత్విజులను= యజ్ఞం చేయించే పురోహితులను; సదస్యలనున్= యజ్ఞంలో లోటుపాట్లులేకుండా గమనించే పండితులను; పూజించి= అర్పించి; సువర్ణమయ, గోదానంబులు= బంగారుమయమైన గోదానాలను; (బంగారుసొమ్ములతో అలంకరించబడిన గోవుల యొక్క దానాలను); అనేకంబులు= పెక్కు; బ్రాహ్మణులకు+ఇచ్చి= విప్రులకు దానమిచ్చి; అక్షయంబులు+అయిన= తరుగనటువంటి; ఇంద్రలోక, సుఖంబులన్+పడసెన్= స్వర్గలోక భోగాలను అనుభవించాడు; పయోష్ణియందున్= పయోష్ణి అనబడే నదిలో; కృతస్నానులు+ఐనవారు= స్నానంచేసినవారు; దేవసాయుజ్యంబు= దేవతలతో ఐక్యమవటాన్ని; పడయుదురు= పొందగలరు; అని చెప్పుచున్= అని చెప్పుతూ; చని= వెళ్ళి; నర్మదా, స్నానంబున్+చేసి= నర్మదానదిలో స్నానంచేసి; వైడూర్య, పర్వతంబున్+కని= వైడూర్యాలు గల కొండను చూచి; రోమశుండు= రోమశుడు; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియె= ఈవిధంగా చెప్పాడు; ఇది, త్రేతా, ద్వాపర, సంధి= ఇది త్రేతాయుగం చివర ద్వాపరయుగం ప్రారంభమయేందుకు కొంచెం ముందు ఉన్న నడిమికాలం; ఈ, సరోవర, తీరంబు= ఈ సరస్సుతీరం; శర్యాతి, యజ్ఞ, ప్రదేశంబు= శర్యాతి అనే మహారాజు యజ్ఞం చేసిన స్థలం; మఱియున్= ఇంకనూ; ఇందు= ఇక్కడ; భృగు, పుత్రుండు+ఐన= భృగుమహర్షి కొడుకైన; చ్యవనుండు= చ్యవన మహర్షి; శర్యాతి+అను, రాజు, కూఱు= శర్యాతి అనేప్రభువు పుత్రిక; సుకన్య+అనుదానిన్= సుకన్య అన్నపేరు కలదానిని; వివాహంబు+అయి= పెళ్ళిచేసికొని; వాని, యజ్ఞంబునన్= శర్యాతి చేసిన యాగంలో; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; ఆదరింపక= లక్ష్యపెట్టక; అశ్వినులన్= అశ్వినీదేవత లిద్దరిని; సోమపీఠులన్+చేసెన్= సోమరసాన్ని త్రాగినవారినిగా చేశాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; అది= ఆకథ; ఎట్లు+అని= ఎట్టిది అని; అడిగిన= ప్రశ్నించిన; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుకు; సౌకన్య+ఆఖ్యానంబు= సుకన్యకు సంబంధించిన కథ; సవిస్తరంబుగా= మిక్కిలి విస్తారంగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకను ఇక్కడ పూర్వకాలాన ఆ ధూర్తరజసుడి కొడుకైన గయుడు గొప్ప యజ్ఞాన్ని చేశాడు. ఆ యజ్ఞంలో వాడబడిన ఉపకరణాలన్నీ - యూపస్తంభాల చివర తొడిగే కడియాలు, వంటపాత్రలు, చిన్నవి, పెద్దవి గరిటెలు - అన్నీ బంగారంతో చేయబడినవే!. యూపాలు దేవతలచేత స్థాపించబడినవి. గయుడు యజ్ఞాలను నిర్వహించిన ఋత్విజులను, యజ్ఞాలను సక్రమంగా నడిపించిన పరీక్షాధికారులను లెక్కకు మించిన బంగారునాణాలతో అర్పించి బంగారు తొడుగులతో కూడిన ఆవులను బ్రాహ్మణులకు దానంచేసి, ఇచ్చి తరగని స్వర్గలోక భోగాలను పొందాడు. అటువంటి ఆ పయోష్ణి నదిలో స్నానంచేసినవారు దేవతలతో ఐక్యం కాగలరు' - అని చెప్పుతూ పయనించి నర్మదానదిలో స్నానంచేసి అనంతరం అచటి వైడూర్య పర్వతాన్ని చూచి, ధర్మరాజుతో రోమశుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'త్రేతాయుగం చివర ద్వాపరయుగం ప్రవేశించటానికి కొంచెం పూర్వం శర్యాతి మహారాజు

యజ్ఞం చేసినచోటు ఇది. ఇక్కడ భృగుమహర్షి కొడుకైన చ్యవనమహర్షి శర్యాతిరాజుకూతురు సుకన్య అనే దానిని పెళ్ళాడాడు. పిదప శర్యాతి చేసిన యజ్ఞంలో ఇంద్రుడిని లక్ష్యపెట్టక అశ్వినీదేవతలను సోమరసాన్ని త్రాగేవారిగా చేశాడు' అని చెప్పగా ధర్మరాజు 'అది ఎట్లు? ఆ కథ చెప్పవలసింది' అని అడిగాడు. రోమశమహర్షి ధర్మరాజుకు సాకన్యోపాఖ్యానాన్ని సవిస్తరంగా చెప్పాడు.

విశేషం: వేదకాలంలో సోమపానం మిక్కిలి ప్రాచుర్యంలో ఉన్న అలవాటు. సోమలతనుండి సోమరసాన్ని తీసి పానీయంగా రూపొందించి త్రాగేవారు. ఈ విషయంపై నవీనులు గొప్ప పరిశోధనలు చేశారు కాని సోమలతలను గుర్తించటంలో వృక్ష శాస్త్రజ్ఞులు కూడ విజయాన్ని సాధించ లేకపోయారు. యజ్ఞాలలో సోమపానం ఉగ్గడించబడింది. అలనాటివారు ఆ సోమరసాన్ని ఎట్లా పానీయంగా తయారుచేసేవారో నేటివారికి తెలియదు. వేదకాలపు ఆర్యులు విడిపోయి పలుదేశాలకు వెళ్ళారు. వాటిలో ఇరానుదేశం ఒకటి. అక్కడ సోమలతగా చెప్పబడే లతలు ఉన్నాయని చెప్పుతున్నారు. ఇది భావిపరిశోధనలవలన తేలవలసిన అంశం.

రోమశుడు ధర్మరాజునకు సాకన్యాఖ్యానంబు సెప్పుట (సం. 3-122-1)

క. 'ఇక్ష్వాని సమీపంబునఁ బెక్కగు వేలేండ్లు తపము భృగుసుతుఁడు గరం బక్రజముగ నొనరించెను । వెక్కన నియమమున నిరతవీరాసనుడై.

174

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కొలని, సమీపంబునన్= ఈ సరస్సుకు దగ్గరగా; పెక్కు+అగు, వేల+ఏండ్లు= ఎన్నోవేల సంవత్సరాలు; భృగుసుతుఁడు= భృగుమహర్షికొడుకు; తపము= తపస్సును; వెక్కన, నియమమున= మిక్కిటమైన నిష్ఠతో; నిరత, వీర+అసనుఁడు+ఐ= ఎల్లప్పుడూ వీరాసనంతో ఉండి; కరంబు= మిక్కిలి; అక్రజముగన్= ఆశ్చర్యంగా; ఒనరించెను= చేశాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ సరస్సుకు దగ్గరగా భృగుమహర్షి కుమారుడైన చ్యవనమహాముని ఎన్నో వేల సంవత్సరాలు ఎడతెగని వీరాసనంతో ఉండి ఆశ్చర్యకరమైన నిష్ఠతో గొప్పతపస్సు చేశాడు.

విశేషం: వీరాసనం- యోగాసనాలలో ఒకటి. వీరాసనానికి స్థైర్యం, నిశ్చలత్వం ప్రధానాంశాలు. ఎక్కువసేపు వీరాసనంలో కూర్చోవటం కష్టం. కాని, చ్యవనమహర్షి ఎన్నో వేలసంవత్సరాలు వీరాసనస్థితుడై తపస్సు చేశాడని మహాభారతం ఉగ్గడిస్తున్నది.

క. అమ్మునిదేహము వల్లీ । కమ్మునఁ గప్పంగఁబడి నికటవల్లీ గు ల్మమ్ములు పైఁ బ్రాకిన నన । యమ్మును నేర్పడక యుండె నవ్వనభూమిన్.

175

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముని, దేహము= ఆ ఋషిశరీరం; వల్లీకమ్మునన్= పుట్టచేత; కప్పంగన్+పడి= కప్పబడి; నికట, వల్లీ, గుల్మమ్ములు= సమీపంలోని తీగలు, పొదలు; పైన్+ప్రాకినన్= ఆ పుట్టమీద ప్రాకగా; ఆ+వన, భూమిన్= ఆ అరణ్యసీమలో; అనయమ్మునున్= ఎల్లప్పుడూ; ఏర్పడక+ఉండెన్= కనిపించకుండా ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మునిశరీరం పుట్టచేత కప్పబడింది. సమీపంలోని తీగలు, పొదలు ఆ పుట్టను అలముకొన్నాయి. అందుచేత ఆ మునిదేహం ఆ అరణ్యసీమలో కనిపించకుండా మాటుపడి ఉన్నది.

విశేషం: రామాయణ కావ్యకర్త అయిన 'వాల్మీకి' మహర్షినిగురించి ఇటువంటి కథ లోకంలో సుప్రసిద్ధం.

వ. అంతం బెద్ధకాలంబునకు శర్యాతి యనురాజు దన చతుస్సహస్ర దేవీనివహంబుతోడఁ దత్సరోవరంబున విహరింప నరిగిన నాతని కూఁతురు సుకన్య యనునది యిష్టసఖులతోఁ గ్రుమ్మరుచున్న నవ్వల్కీకంబునండు. 176

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అటుతర్వాత; పెద్ద, కాలంబునకు= చాలాకాలానికి; శర్యాతి+అను, రాజు= శర్యాతి అనేపేరు కలిగిన ప్రభువు; తన, చతుర్+సహస్ర, దేవీ, నివహంబు తోడన్= తన నాలుగువేల రాణుల సముదాయంతో; తద్+సరోవరంబునన్= ఆ కొలనులో; విహరింపన్+అరిగినన్= వినోదించటానికి వెళ్ళగా; ఆతని, కూఁతురు= ఆ శర్యాతి ప్రభువుయొక్క కుమార్తె; సుకన్య+అనునది= సుకన్య అనే పేరు కలది; ఇష్టసఖులతోన్= (తనకు) ఇష్టమైన చెలికత్తెలతో; క్రుమ్మరుచున్నన్= విహరిస్తుండగా; ఆ+వల్కీకంబునండు= ఆ పుట్టలో.

తాత్పర్యం: అటుతర్వాత చాలాకాలం గడిచిన పిమ్మట, శర్యాతి అనేమహారాజు తన నాలుగువేల రాణుల సమూహంతో ఆ కొలనులో విహరించటానికి వచ్చాడు. ఆ మహారాజుకూతురు తన అనుంగు నెచ్చెలులతో ఆ అడవిలో తిరుగుతుండగా ఆపుట్టలో.

క. విద్యుత్తాంగి భార్గవు । నుద్యన్నయనములు మెఱచుచున్నను విలసత్ ఖద్యోతద్యుతులొకొ యని । సద్యస్సంజాతబుద్ధి సంభ్రమ యగుచున్. 177

ప్రతిపదార్థం: విద్యుత్+లతాంగి= మెరుపుతీగవంటి దేహం కలది; భార్గవు+ఉద్యత్+నయనములు= చ్యవనమహర్షికి కన్నులను ప్రకాశమానాలైన కన్నులు; మెఱచుచున్నను= వెలుగుతుండగా; విలసత్+ఖద్యోత, ద్యుతులు+ఒకొ= శోభిల్లేటటువంటి మిణుగురు పురుగుల వెలుగులు కాబోలు; అని= అని తలపోసి; సద్యస్+సంజాత+బుద్ధి= అప్పటికప్పుడు పుట్టిన; సంభ్రమ+అగుచున్= బుద్ధియందలి సంభ్రమం కలది ఔతూ.

తాత్పర్యం: మెరుపు తీగవంటి శరీరంకల ఆ సుకన్య మెరుస్తూ వెలుగొందుతున్న చ్యవనమహర్షి కన్నులను చూచి, అవి మిణుగురు పురుగుల వెలుగులు కావచ్చునని అప్పటికప్పుడు పుట్టిన ఊహతో వేగిరపాటు కలదై.

వ. అప్పు డప్పుట్ట గ్రొప్పించిన నలిగి నిమీలితనయనుండై చ్యవనుండు శర్యాతిసైన్యంబుల కెల్ల మూత్రపురీష నిరోధంబుఁ జేసిన, నది దనసైన్యాపరాధంబున నయ్యెఁగా వగచి, వాఁ డెల్లవారి నడిగి తత్కారణం బెఱుంగ నేరక చింతాపరుండై యున్నఁ, దండ్రీకడకు వచ్చి సుకన్య యిట్లనియె. 178

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పుట్ట; గ్రొప్పించినన్= త్రవ్వించగా, (పల్లం చేయించగా); అలిగి= కోపించి; నిమీలిత, నయనుండు+ఐ= కళ్ళు మూసికొన్నవాడై; చ్యవనుండు= చ్యవన మహర్షి - భార్గవుడి కొడుకు; శర్యాతి, సైన్యంబులకు+ఎల్ల= శర్యాతి మహారాజుగారి సేనలలోని భటులందరికీ; మూత్ర, పురీష, నిరోధంబున్+చేసినన్= మూత్రం, పురీషం రాకుండా ఆపగా; అది= అది; తన, సైన్య+అపరాధంబునన్= తనసైన్యంలోని భటులు చేసిన తప్పువలన; అయ్యెన్+కాన్+వగచి= అయినట్లు చింతించి; వాఁడు= అతడు- ఆ శర్యాతి; ఎల్లవారిన్+అడిగి= అందరినీ ప్రశ్నించి; తత్+కారణంబు= ఆ హేతువు; ఎఱుంగనేరక= తెలియజాలక, తెలిసికోలేక; చింతాపరుండు+ఐ+ఉన్నన్= విచారిస్తూ ఉండగా; తండ్రీకడకు= తండ్రి దగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; సుకన్య= సుకన్య; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఆ పుట్టను త్రవ్వించింది. అందుకు చ్యవనమహర్షికి కోపం వచ్చి అతడు కన్నులు మూసికొని శర్యాతి సైన్యంలోని భటులకు మూత్రపురీషాలు [మలమూత్రాలు] బంధించేటట్లు చేశాడు. శర్యాతి తన సైనికులు

చేసిన తప్పిదం వలన అట్లా అయిందని భావించి అందరిని ప్రశ్నించి అసలు కారణం ఎరుగలేక విచారిస్తుండగా, తండ్రివద్దకు వచ్చి ఇట్లా చెప్పింది.

**తే. 'మిన్న మిడుగులు లట్టులై మెఱసి రెండు । మెఱుగు లొక పుట్టలో నున్న నెఱుగ కేను
బుట్ట గ్రొప్పించి యారెంటి పాడవుఁ గాన । కుడిగి వచ్చితి విస్మయపడి మనమున.**

179

ప్రతిపదార్థం: మిన్న, మిడుగులు+అట్టులు+ఐ= శ్రేష్ఠమైన మిణుగురు పురుగువలె; మెఱసి= ప్రకాశించి; రెండు మెఱుగులు= రెండు వెలుగులు; ఒక, పుట్టలోన్+ఉన్నన్= ఒక పుట్టలో ఉండగా; ఏను= నేను; ఎఱుగక= తెలియక; పుట్ట= పుట్టను; గ్రొప్పించి= పల్లంగా త్రవ్వించి; ఆ రెంటి, పాడవున్= ఆ రెండు మెఱుగుల రూపు (పాడ); కానక= చూడక; ఉడిగి= విరమించి, పుట్టను త్రవ్వించటం మాని; మనమున= మనస్సులో; విస్మయపడి= ఆశ్చర్యపడి; వచ్చితిన్= తిరిగివచ్చాను.

తాత్పర్యం: రెండు వెలుగులు ఒకపుట్టలో కనిపించాయి. అవి శ్రేష్ఠమైన మిణుగురు పురుగులుగా భావించి నేను తెలియక పుట్టను త్రవ్వించాను. కాని, ఆ రెండింటి వెలుగుల పాడగాన లేక మనస్సులో ఆశ్చర్యపడుతూ ఆప్రయత్నాన్ని విరమించాను.

**వ. ఈ సైన్య నిరోధంబున కిది నిమిత్తంబగునో? యనిన, శర్యాతి యప్పు డా పుట్టయొద్దకు వచ్చి, యందుఁ
దపః క్లేశంబునఁ గృశత్వగస్థీభూతశరీరు నతివృద్ధ భాగ్గవుం గని నమస్కరించి యిట్లనియె.**

180

ప్రతిపదార్థం: ఈ, సైన్య, నిరోధంబునకు= ఈ సేనకు కలిగిన అవరోధానికి; ఇది= ఇది - అంటే నేను పుట్టను త్రవ్వించటం; నిమిత్తంబు+అగున్+అనిన= కారణం కాబోలునేమో అని చెప్పగా; శర్యాతి= శర్యాతి; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పుట్ట+ఒద్దకు= ఆ పుట్టదగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; అందున్= ఆ పుట్టలో; తపస్+క్లేశంబునన్= తపస్సు చేయటంచేత ఏర్పడినకష్టంవలన; కృశ, త్వక్+అస్థీభూత, శరీరున్= సన్నగిల్లి తోలు ఎముకలుగా మారిన దేహం కలవాడిని; అతివృద్ధున్= మిక్కిలి ముసలివాడిని; భాగ్గవున్+కని= భృగు నందనుడైన చ్యవనుడిని చూచి; నమస్కరించి= వందనం చేసి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ సేనకు ఏర్పడిన అవరోధానికి నేను చేసినపని-పుట్టను త్రవ్వించటం-కారణం కావచ్చేమో'- అని చెప్పగా, శర్యాతి వెంటనే ఆ పుట్టదగ్గరకు వెళ్ళి అందులో చిరకాలం తపస్సు చేయటంచేత మిక్కిలి శుష్కించి కేవలం తోలు, ఎముకలు మాత్రమే మిగిలిన దేహం కలవాడైన ముసలివాడిని, భృగుమహర్షి కొడుకైన చ్యవనమహామునిని చూచి వందనం చేసి యిట్లా పలికాడు.

**క. 'అమితంబు మీ తపము మ । హిమ యెఱుగక యిట్లు చేసె నిది: దీని సహిం
పుము; దయ మత్సైన్యనిరో । ధము వాపుమ; యెఱుక గలరె తరుణులు ధరణిన్.'**

181

ప్రతిపదార్థం: అమితంబు+అగు= మితిలేనటువంటి; మీ, తపము, మహిమ= మీ తపస్సుయొక్క గొప్పశక్తి; ఎఱుగక= తెలియక; ఇది= ఈ సుకన్య; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసెన్= చేసింది; దీనిన్= ఈ అపచారాన్ని; సహింపుము= సహించవలసింది (క్షమించవలసింది); దయన్= దయతో; మత్+సైన్య, నిరోధము= నా సేనకు ఏర్పడిన చేటు; పాపుము+అ= తొలగించుమా; ధరణిన్= భూలోకాన; తరుణుల్= వయస్సులో ఉన్న ఆడపిల్లలు; ఎఱుక+కలరె= వివేకం కలవారా? (కాదుకదా)

తాత్పర్యం: 'ఓ ఋషీశ్వరా! మీ తపస్సుయొక్క మాహాత్మ్యం తెలియక, మా అమ్మాయి సుకన్య ఈ విధంగా చేసింది. ఆమె అపరాధాన్ని క్షమించ ప్రార్థన. దయతో నా సైన్యానికి ఏర్పడిన ఆపద తొలగించవలసింది. భూమిపై లేజనరాళ్ళు అయిన ఆడపిల్లలకు వివేకం ఉంటుందా!'

వ. అనిన భార్గవుండు కరుణించి 'యతిశయ రూపయౌవన గల్వితయైన యాకన్యకం బరిగ్రహించి కాని సహింప' ననిన శర్యాతి తన కూతు నమ్మునివరున కిచ్చి నిజసైన్యనిరోధంబుఁ బాచిగొని చనిన. 182

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని ప్రార్థించగా; భార్గవుండు= భృగు నందనుడైన చ్యవనుడు; కరుణించి= శర్యాతిపై దయ తలచి; అతిశయ, రూప, యౌవన, గర్విత+ఐన= మిక్కుటమైన అందం, పడుచుదనంతో పొగరెక్కిన; ఆ+కన్యకన్= ఆ సుకన్యను; పరిగ్రహించి కాని= స్వీకరించి కాని (పెండ్లాడికాని); సహింపను+అనిన= క్షమించను అని చెప్పగా; శర్యాతి= శర్యాతి మహారాజు; తన కూతున్= తన పుత్రిక అయిన సుకన్యను; ఆ+మునివరునకు= ఋషిశ్రేష్ఠు డయిన ఆ చ్యవనుడికి; ఇచ్చి= వివాహం చేసి; నిజ, సైన్య, నిరోధంబున్= తనసేనకు ఏర్పడిన చేటు; పాచికొని= తొలగించుకొని; చనినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అని శర్యాతి మహారాజు ప్రార్థించాడు. భృగునందనుడైన చ్యవనుడుకు శర్యాతిపై దయ కలిగింది. కాని, మిక్కుటమైన అందం, పడుచుదనంతో పొగరెక్కిన రాజపుత్రిక సుకన్యను తాను పెండ్లాడికాని క్షమించను అని చెప్పాడు. అప్పుడు శర్యాతి తనపుత్రిక అయిన సుకన్యను చ్యవనుడికి ఇచ్చి పెళ్ళిచేసి, తనసేనకు కలిగిన చేటు తొలగించుకొని వెళ్ళాడు.

ఆ. పతికిఁ బరమభక్తిఁ బరిచర్య సేయుచు | నొనరగా సుకన్య యుండునంత నా లతాంగికడకు నాశ్విను లేతెంచి | త మ్మొటుంగఁ జెప్పి దాని కనిరి. 183

ప్రతిపదార్థం: పతికిన్= భర్తకు; పరమభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; పరిచర్య+చేయుచున్= సేవచేస్తూ; ఒనరగా= ఒప్పునట్లుగా; సుకన్య= సుకన్య; ఉండునంతన్= ఉండిఉండగా; ఆ, లతా+అంగి, కడకున్= సుకుమారమైన తీగవంటి శరీరం కల ఆ సుకన్య దగ్గరకు; ఆశ్వినులు= అశ్వినీ దేవతలు; ఏతెంచి= అరుదెంచి, వచ్చి; తమ్ము+ఎటుంగన్+చెప్పి= తా మెవరో ఆమెకు తెలియజేసి; దానికి= ఆమెతో; అనిరి= ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఆ సుకన్య తనభర్త అయిన చ్యవనుడికి మిక్కిలి భక్తితో సేవలు చేస్తున్నది. సుకుమారమైన తీగవంటి శరీరంకల ఆ సుకన్య దగ్గరకు (సౌందర్యమూర్తులు, నిత్యయౌవనులు అయిన) అశ్వినీదేవతలు వచ్చి, తాము ఎవరో ఆమెకు తెలియజెప్పి ఇట్లా పలికారు.

విశేషం: అశ్వినీదేవతలు కవలలు. స్వర్గలోకంలోని జంటవైద్యులు. పురుషసౌందర్యానికి అశ్వినీదేవతలను ఆదర్శప్రాయంగా అభిర్ణించటం పౌరాణికవాఙ్మయంలో కనిపిస్తుంది.

వ. 'అవ్వా! నీ వెవ్వని కూతుర? వెవ్వని భార్య?' వని యడిగిన 'నేను శర్యాతికూతుర; భార్గవుం డయిన చ్యవనుని భార్య'నని చెప్పిన విని వారలు నగి 'యక్కటా! యిట్టి రూపవిభవంబులు వడసి కామభోగబాహ్యుఁ డయిన వృద్ధు భార్గవుని వరియించి నీ జవ్వనం బెల్ల వృథచేసి; తింకనైనను నీవయోరూపంబులకుం దగిన వరు వరియింపు; మేము వానిఁ దెచ్చెద' మనిన నప్పలుకులు సహింపక సుకన్య యాశ్వినుల కిట్లనియె. 184

ప్రతిపదార్థం: అవ్వా! = అమ్మా!; నీవు+ఎవ్వని, కూతురవు = నీవు ఎవరి కూతురివి?; ఎవ్వని (ఏ+వాని) భార్యవు = ఎవరి భార్యవు?; అని+అడిగినన్ = అని ప్రశ్నించగా; ఏన్ = నేను; శర్యాతి, కూతుర = శర్యాతి మహారాజు కూతురిని; భార్గవుండు+అయిన = భృగుమహర్షి కొడుకైన; చ్యవనుని భార్యను = చ్యవన మహర్షి భార్యను; అని, చెప్పిన = అని బదులు చెప్పగా; విని = ఆలకించి; వారలు = ఆ ఆశ్వినీ దేవతలు; నగి = నవ్వి; అక్కటా! = అయ్యో!; ఇట్టి = ఇటువంటి; రూప, విభవంబులు = రూపసంపదలు; పడసి = పొంది; కామ, భోగ, బాహ్యుడు+అయిన = శృంగారానికి, ఐశ్వర్య సౌఖ్యానికి వెలిఅయిన వాడైన; వృద్ధున్ = ముసలివాడిని; భార్గవుని = భృగుడి కుమారుడైన చ్యవనుడిని; వరియించి = పెళ్ళాడి; నీ, జవ్వనంబు+ఎల్లన్ = నీ యౌవనం అంతటిసీ; వృధ, చేసితి(వి) = వృద్ధం చేశావు; ఇంకన్+ఐనను = ఇకమీదైనా; నీ, వయస్+రూపంబులకున్ = నీ యౌవనానికి, అందానికి; తగిన, వరు = తగిన వరుడిని; వరియింపుము = కోరుకొని పెండ్లాడుము; ఏము = మేము; వానిన్ = నీవు కోరినవాడిని; తెచ్చెదము = తీసికొని రాగలం; అనినన్ = అని వచించగా; ఆ+పలుకులు = ఆ మాటలు; సహింపక = అంగీకరించక; సుకన్య = సుకన్య; అశ్వినులకు = ఆశ్వినీ దేవతలకు; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'అవ్వా! నీవు ఎవరి కూతురివి? ఎవరి భార్యవు?' అని ఆశ్వినీదేవతలు సుకన్యను అడిగారు. 'నేను శర్యాతిపుత్రికను, భార్గవనందనుడైన చ్యవనుడి భార్యను' అని ఆమె సమాధానం చెప్పగా, ఆశ్వినులు పకపక నవ్వి 'నీ అందం ఎటువంటిది? ఆభిజాత్య సంపదలు ఎటువంటివి? శృంగారకేళికికాని, ఐశ్వర్య భోగాలకు కాని కొరగాని ఈముసలి చ్యవనుడిని పెళ్ళాడి నీవు నీసౌందర్యాన్ని యౌవనాన్ని వృద్ధం చేసికొన్నావు. ఇకనైనా నీకు తగిన వరుడిని కోరుకొనుము. మేము అతడిని నీకు సమకూర్చగలం' అని వచించగా సుకన్య వారి మాటలను ఆదరించక ఈ విధంగా బదులు పలికింది.

ఆ. 'చ్యవనునందు నాకు సంతతప్రీతియై । యుండ నిట్లు పలుకు టుచిత మగునె?'

యని నిశ్చేషురునకు నప్పుడ వారల । పలుకు లెఱుగఁ జెప్పెఁ బంకజాక్షి.

185

ప్రతిపదార్థం: చ్యవను+అందు = చ్యవన మహర్షి యందు; నాకు = నాకు; సంతతప్రీతి+ఐ+ఉండన్ = ఎడతెగని ప్రేమ ఉండగా; ఇట్లు = ఈ విధంగా; పలుకుట = మాట్లాడటం; ఉచితము+అగునె? = భావ్యమగునా?; అని = అని చెప్పి; పంకజ+అక్షి = పద్మాలవంటి కన్నులు గల సుకన్య; నిజ+ఈశ్వరునకున్ = తన భర్తకు, అనగా చ్యవనుడికి; అప్పుడు+అ = ఆ క్షణమందే; వారల, పలుకులు = వారు చెప్పినమాటలు; ఎఱుగన్+చెప్పెన్ = తెలియచెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'నా భర్త అయిన చ్యవనమహర్షియందు నాకు ఎడతెగని ప్రేమ ఉండగా మీరు ఈవిధంగా మాట్లాడటం భావ్యమా?' అని ఆమె ఆశ్వినులకు సమాధానం చెప్పి, వారు తనకు చెప్పిన పలుకులన్నీ పద్మాక్షి అయిన ఆ సుకన్య తనభర్తకు తెలిపింది.

వ. చ్యవనుండు ధాని పతివ్రతాత్వంబునకు సంతోసిల్లి 'వారల పలుకుల కొడంబడు' మని పంచిన నది పతి చేత ననుజ్ఞాతయై చని' నాకు నవయౌవనవరుం గావింపుం' డనిన నాశ్విను లప్పుడకొలను సొచ్చిరి; భార్గవుండును వారితోడ సరఃప్రవేశంబు సేసి; నిట్లమ్మువ్వురు నవయౌవను లయి సుకన్యకడకు వచ్చి నిలిచి 'మాయండు నీ వలచువానిని వరియింపు' మనిన నది తనవతియైన భార్గవుని వరియించె; నంత నయ్యాశ్వినుల కతిప్రీతుండై చ్యవనుం డిట్లనియె.

186

ప్రతిపదార్థం: చ్యవనుండు= చ్యవనమహర్షి; దాని= ఆమెయొక్క, ఆ సుకన్యయొక్క; పతివ్రతాత్వంబునకు= భర్తయందుకల ఏకైక భక్తిభావానికి; సంతోసిల్లి= సంతసించి; వారల, పలుకులకు= వారు చెప్పిన మాటలకు; ఒడంబడుము= అంగీకరించుము; అని, పంచినన్= అని ఆజ్ఞాపించగా; అది= ఆ సుకన్య; పతిచేతన్= భర్తచేత; అనుజ్ఞాత+ఐ= అంగీకారం పొందినటువంటిదై; చని= వెళ్ళి; నాకు= నాకు; నవ, యౌవన, వరున్= క్రొత్తపడుచుదనంగల పెళ్ళికొడుకును; కావింపుండు= సమకూర్చండి; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆశ్వినులు= అశ్వినీదేవతలు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; ఆ+కొలను= ఆ కొలనులోకి; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు; భార్గవుండును= భృగుడి కొడుకు చ్యవనుడున్నా; వారితోడ= ఆ ఆశ్వనులవెంబడే; సరస్+ప్రవేశంబు+ చేసెన్= కొలనులో ప్రవేశించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మువ్వరు= ఆముగ్గురున్నా; నవ, యౌవనులు+అయి= క్రొత్త పడుచుదనం కలవారై; సుకన్య, కడకు= సుకన్య దగ్గరకు; వచ్చి= వచ్చి; నిలిచి= నిలబడి; మా+అందు= మా ముగ్గురిలో; నీ వలచువానిని= నీకు ఇష్టమైన వాడిని; వరియింపుము+అనినన్= ఎన్నుకొనుము అని చెప్పగా; అది= ఆ సుకన్య; తనపతి+ఐన= తన భర్త అయిన; భార్గవుని= చ్యవనుడిని; వరియించెన్= ఎన్నుకొన్నది; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఆ+ఆశ్వనులకు= ఆ అశ్వినీ దేవతలయెడ; చ్యవనుండు= చ్యవనుడు; అతిప్రీతుండు+ఐ= మిక్కిలి అభిమానం కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: చ్యవనుడు సుకన్యయొక్క పతిభక్తికి మిక్కిలి సంతోషించి 'అశ్వినీదేవతలు చెప్పిన ప్రకారం చేయు' మని నియోగించాడు. సుకన్య తనభర్త ఆజ్ఞాపించిన విధాన ఆశ్వనులతో 'నాకు క్రొత్త పడుచుదనం గల పెళ్ళికొడుకును సమకూర్చండి' అని అడిగింది. వారు ఆ కొలనులో ప్రవేశించారు. చ్యవనమహర్షి కూడా ఆ అశ్వినీ దేవతలవెంట ఆ కొలనులో ప్రవేశించాడు. అట్లా ఆ ముగ్గురూ ఆ సరస్సునుండి నవయౌవనులై తిరిగి బయటకు వచ్చి, సుకన్యను చేరి 'మా ముగ్గురిలో నీకు నచ్చినవాడిని ఎన్నుకొనుము' అని అన్నారు. అంత సుకన్య తన భర్త అయిన చ్యవనుడినే వరించింది. చ్యవనుడు అశ్వినీదేవతలయెడ మిక్కిలి ప్రీతి కలవాడై ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఈ ఘట్టంలో సంస్కృత భారతంలో కొలనిలో మునిగి లేచిన మువ్వరు - అశ్వినీ దేవతలు, చ్యవనుడు - సమానమైన రూపాన్ని - అంటే నవయౌవనంలో ఉన్న చ్యవనుడి ఆకృతిని ధరించినట్లు సృష్టికరించబడింది. చూ. III 123-20 శ్లో. (నీలకంఠీయము).

చ్యవనుఁ డాశ్వినుల సోమపీఠులఁ జేయుట (సం. 3-124-21)

తే. 'ఏను మీ కారణంబున నిపుడు లబ్ధి । యౌవనుండనై ధన్యుండ నైతి; మిమ్ము సోమపీఠులఁ జేసెద సురలరాజు । సూచుచుండఁగ శర్యాతిసుక్రతువున.' **187**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మీ కారణంబునన్= మీ మూలాన; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; లబ్ధి యౌవనుండను+ఐ= పొందబడిన పడుచుదనం కలవాడినై; ధన్యుండన్+ఐతి= కృతార్థుడిని కాగలిగాను; మిమ్ము= మిమ్మల్ని; శర్యాతి, సు, క్రతువున= శర్యాతి చేసే మంచి యజ్ఞంలో; సురల, రాజు= దేవేంద్రుడు; చూచుచుండఁగన్= చూస్తుండగా; సోమ, పీఠులన్+చేసెదన్= (పవిత్రమైన) సోమరసాన్ని తాగేవారినిగా చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నేను మీ మూలాన నేడు తిరిగి నవయౌవనాన్ని సంతరించుకోగలిగాను, కృతార్థుడి నైనాను. శర్యాతి మహారాజు చేసే యజ్ఞంలో దేవేంద్రుడు చూస్తూ ఉండగా మీచేత సోమరసాన్ని త్రాగిస్తాను.'

**వ. అని చెప్పిన నాశ్వీనులు సంతసిల్లి యరిగి; రిట శర్యాతి భార్గవు జరాభార పరిత్యాగంబు విని విస్మితంధై
యల్లునిం గూఁతుం జూడవచ్చిన, నాతని సత్కృతుం జేసి భార్గవుం డిట్లనియె. 188**

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పినన్= అంటూ చ్యవనుడు చెప్పగా; ఆశ్వీనులు= అశ్వినీదేవతలు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఇట= ఇక్కడ; శర్యాతి= శర్యాతి మహారాజు; భార్గవు, జరా, భార, పరిత్యాగంబు= చ్యవనుడియొక్క ముసలితనపు బరువు వీడిపోవటం; విని= ఆలకించి; విస్మితండు+ఐ= ఆశ్చర్యం పొందినవాడై; అల్లునిన్= జామాతను; కూతున్= పుత్రికను; చూడవచ్చినన్= చూడటానికి రాగా; ఆతనిన్= ఆ శర్యాతిని; సత్కృతున్+చేసి= సమ్మానించి; భార్గవుండు= చ్యవనుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చ్యవనుడు చెప్పగా, ఆశ్వీనులు సంతోషించి వెళ్ళారు. ఇక్కడ శర్యాతి మహారాజు తన అల్లుడు తిరిగి వడుచుదానాన్ని పొందాడని విని ఆశ్చర్యపడి, అల్లుడినీ, కూతురినీ చూడటానికి వచ్చాడు. చ్యవనుడు మామగారైన శర్యాతిని మర్యాదలతో మన్నించి యిట్లా చెప్పాడు.

**క. 'విదితముగ నిన్ను జేయిం । చెదర గ్రతువు ధరాధినాథ! చేయుము నీ క
భ్యుదయం బగు సంభారస । ముదయము సమకట్టు' మనిన మునివచనమునన్. 189**

ప్రతిపదార్థం: ధరా+అధినాథ!= భూమికి అధినాథుడివైన ఓ మహారాజా!; విదితముగ= అందరికీ తెలిసేటట్లుగా, అనగా నీకు కీర్తి లభించేటట్లుగా; క్రతువు= యజ్ఞం; నిన్నున్+చేయించెదన్= నీచేత చేయించగలను; చేయుము= యజ్ఞాన్ని చేయుము; నీకు+అభ్యుదయంబు+అగు= నీకు మేలు కలుగుతుంది; సంభార సముదయము= వస్తు సామగ్రిని అంతటిసీ; సమకట్టుము= సమకూర్చుము; అనిన, ముని, వచనమునన్= అని చెప్పిన మునియొక్క మాటలప్రకారం.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహారాజా! నీకు గొప్పకీర్తి కలిగేటట్లుగా నీచేత యజ్ఞాన్ని చేయించగలను; నీకు మేలు కలుగుతుంది. యజ్ఞానికి కావలసిన వస్తుసామగ్రిని స్వాన్ని సమకూర్చుము!' అని చెప్పిన, మునివరుడి మాటలను అనుసరించి.

**క. అనఘుండు శర్యాతి మఖం । బొనరించె విభిప్రయోగయుతముగ; నం డా
శ్వీనులకు సోమం బీఁ బో । యిన భృగుపుత్రునకు నరిగి యింద్రుం డనియెన్. 190**

ప్రతిపదార్థం: అనఘుండు= పాపం లేనివాడు; శర్యాతి= శర్యాతిమహారాజు; మఖంబు= యజ్ఞాన్ని; విభి, ప్రయోగ, యుతముగన్= శాస్త్రంలోని సూత్రాలు నిర్దేశించిన విధానం ప్రకారం; ఒనరించెన్= చేశాడు; అందు= ఆ యజ్ఞంలో; ఆశ్వీనులకున్= అశ్వినీదేవతలకు; సోమంబు= సోమరసాన్ని; ఈన్+పోయిన= ఇవ్వటానికి (ఇచ్చేందుకు) ఉద్యుక్తుడైన; భృగు, పుత్రునకున్= చ్యవనుడిపై; అరిగి= ఆగ్రహించి; ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడైన శర్యాతి మహారాజు శాస్త్రాలలో చెప్పబడినట్లు యజ్ఞాన్ని యథావిధిగా నిర్వహించాడు. ఆ యజ్ఞంలో అశ్వినీదేవతలకు సోమరసం ఇవ్వటానికి సంసిద్ధుడైన చ్యవనుడిపై కోపించి ఇంద్రుడు ఇట్లా పలికాడు.

**క. వీలద్దలు సోమార్హులు । గా; రమరుల వెజ్జు; లిది యకర్తవ్యము; భృం
దారకులు గానివారికి । వారింపక సోమ మిచ్చువారుం గలరే? 191**

ప్రతిపదార్థం: వీరు+ఇద్దఱు= ఈ అశ్వినీదేవతలు ఇద్దరు; సోమ+అర్హులు, కారు= సోమాన్ని స్వీకరించేందుకు యోగ్యత కలవారు కారు; అమరుల, వెజ్జలు= (వీరు) దేవతలకు వైద్యం చేసేవారు; ఇది= ఈ విధంగా సోమరసాన్ని వీరికి ఇవ్వటం; న+కర్తవ్యము= చేయకూడని పని; బృందారకులు+కానివారికి= దేవతలు కానివారికి; వారింపక= అడ్డులేకుండగా; సోమము+ఇచ్చు, వారున్= సోమరసాన్ని ఇచ్చేవారుకూడా; కలరే?= ఉన్నారా? (ఉంటారా?)

తాత్పర్యం: ఈ అశ్వినీదేవతలు ఇద్దరు దేవతలకు వైద్యం చేసేవారు. వీరు సోమరసానికి అర్హులు కారు. ఇది చేయకూడని పని. అడ్డులేకుండ వీరికి సోమం ఇచ్చేవారు ఉంటారా?

విశేషం: యజ్ఞంలో సోమరస పానానికి సంప్రదాయ సిద్ధమైన యోగ్యత కలవాడు ఇంద్రుడు. ఇంద్రుడు దేవతలపక్షాన సోమరసాన్ని పరిగ్రహించి త్రాగుతాడు. అశ్వినీ దేవతలకు అట్టి అర్హత అంతవరకు లేదు. ఇంద్రుడి దృష్టిలో ఆశ్వినులు దేవతలకు వైద్యసేవ చేసే భృత్యులు. వారికి తదితర బృందారకులతో సమాన ప్రతిపత్తి ఇవ్వటం దేవతలకు ప్రభువైన ఇంద్రుడికి ఇష్టం లేదు. సోమపానాన పంక్తిబాహ్యులుగా పరిగణించబడుతున్న అశ్వినీదేవతలకు సమానప్రతిపత్తి కల్పించి రసాన్ని ఇవ్వటం చ్యవనమహర్షి క్రొత్తగా ప్రవేశపెట్టిన మర్యాద.

వ. అనిన నింధ్రువచనం బాదరింపక చ్యవనుం డాశ్వీనుల సోమపీఠులం జేసిన, దాని సహింపక యింధ్రుం డలిగి. **192**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఇంద్రు వచనంబు= ఇంద్రుడిమాట; ఆదరింపక= లక్ష్యపెట్టక; చ్యవనుండు= చ్యవనుడు; ఆశ్వీనుల= ఆశ్వినీ దేవతలను; సోమపీఠులన్+చేసిన= సోమరసాన్ని త్రాగినవారినిగా చేయగా; దానిన్= చ్యవనుడి ఆ చర్యను; సహింపక= ఓర్వక; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; అలిగి= కోపించి

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు పలుకగా, చ్యవనమహర్షి అతడి పలుకులు సరకుకొనక (లెక్కచేయక) ఆశ్వీనులకు సోమరసాన్ని ఇచ్చి త్రాగించాడు. అందుకు ఇంద్రుడు ఆగ్రహించి,

క. జ్యంభించి వజ్ర మెత్తిన । జంభాంతకు వజ్రయుత భుజాస్తంభము సం స్తంభించి యతనిఁ బటుసం । రంభంబునఁ జంపఁ గడఁగి రౌద్రాకృతితోన్. **193**

ప్రతిపదార్థం: జ్యంభించి= అతిశయించి; వజ్రము+ఎత్తినన్= వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించటానికి ఉద్యుక్తుడు కాగా; జంభాంతకున్= జంభుడు అనే రాక్షసుడిని వధించినట్టి ఇంద్రుడియొక్క; వజ్ర, యుత, భుజా, స్తంభము= వజ్రంతో కూడిన స్తంభంవంటి భుజస్కంధం; సంస్తంభించి= కదలకుండేటట్లుగా చేసి; అతనిన్= ఆ ఇంద్రుడిని; పటు, సంరంభంబునన్= గొప్ప వేగిరిపాటుతో కూడిన యత్నంతో; చంపన్+కడఁగి= సంహరించదలచి; రౌద్ర+ఆకృతితోన్= భయంకరమైన రూపంతో.

తాత్పర్యం: చ్యవనుడిమీద ప్రయోగించేందుకు ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధాన్ని ఎత్తాడు. అంతట చ్యవనుడు వేగిరిపాటుతో కూడిన గొప్ప యత్నంతో రౌద్రాకారుడై ఇంద్రుడు ఎత్తినచేతిని వజ్రాయుధంతో పాటు స్తంభింపచేసి అతణ్ణి చంపుటకు ప్రయత్నించి-

క. చ్యవనుఁడు వేల్చిన నం దు । ధ్వువ మయ్యె నపారఘోరబలయుతుఁడు మహా జవుఁడు మదుం డను రాక్షసుఁ । డవనిచర ద్యుచర భీకరాకారుండై. **194**

ప్రతిపదార్థం: చ్యవనుడు= చ్యవనుహర్షి; వేల్చినన్= అగ్నిలో హోమం చేయగా; అందు= అందులోనుండి; న+పార, ఘోర, బల, యుతుండు= మితి లేని భయంకరమైన పటుత్వం కలవాడు; మహాజవుండు= గొప్ప వేగంకలవాడు; మదుండు= మదుడు; అను= అనేటటువంటి; రాక్షసుండు= రాక్షసుడు; అవనిచర, ద్యుచర, భీకర+ఆకారుండు+ఐ= భూమిమీద సంచరించే మనుష్యులకు, ఆకాశంలో విహరించే దేవతలకు భయాన్ని కలిగించే రూపం కలవాడై; ఉద్భవము+అయ్యెన్= ఉద్భవించాడు.

తాత్పర్యం: చ్యవనుహర్షి హోమం చేయగా, అందులోనుండి మితిలేని భయంకరమైన శక్తి కలవాడున్నా, గొప్పవేగం కలవాడున్నా అయిన రాక్షసుడు మదుడు అనేపేరు కలవాడు- భూమిమీద సంచరించే వారికి, ఆకాశంలో సంచరించేవారికి భీతిని కొలిపే గొప్పరూపం కలవాడై ఆవిర్భవించాడు.

క. ఇ ట్లుద్భవించి, దశ సహస్ర యోజనాయామంబులైన బాహుదండంబులయు, శత యోజనాయామంబులైన చతుర్దంష్ట్రలయు, దశ యోజనాయామంబులైన దశనంబులయు, శశిరవిమండల సదృశంబులైన నయనంబులయు, గాలాగ్ని సన్నిభంబైన వక్త్రంబును, దిగ్బాహుభోభాగసంకటంబైన శరీరంబునుండోడ భూమి నొక్కహానువును దివంబును నొక్కహానువుగా వదనగహ్వరంబు దెఱచి, జగజ్జనసంత్రాసనవ్యగ్ర సంచలనంబైన దీర్ఘ జిహ్వ నధరోష్ఠ పుటంబు నాకుచు నత్యుగ్రనాదంబున దిక్కులు వ్రచ్చుచు వచ్చు మహారాక్షసుం జూచి సురేంద్రుండు వెఱచి, భార్గవస్తంభితభుజుండు గావున వాని నెద్దియుం జేయనేరక చ్యవను నొద్దకు వచ్చి కృతాంజలియై 'మునీంద్రా! నీ తపోవీర్య మహారంభంబు మిథ్య యగునే? యాశ్వినులు నేడు మొదలుగా సోమార్హు లగుదురు; నీవు నాకుఁ బ్రసన్నుండవై క్షమింపు' మనిన. 195

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఉద్భవించి= పుట్టి; దశ, సహస్ర, యోజన+ఆయామంబులు+ఐన= పదివేల ఆమడల పాడుగుకల; బాహుదండంబులయు= లావుపాటి కర్రలవంటి భుజాలతోను; శతయోజన+ఆయామంబులు+ఐన= నూరు ఆమడల పాడవుకల; చతుర్+దంష్ట్రలయు= నాలుగు కోరలతోను; దశ, యోజన+ఆయామంబులు+ఐన= పది ఆమడల పాడుగున్న; దశనంబులయు= దంతాలతోను; శశి, రవి, మండల, సదృశంబులు+ఐన= చంద్రుడియొక్క సూర్యుడియొక్క బింబాలతో సమానమైన; నయనంబులయున్= కన్నులతోను; కాల+అగ్నిసన్నిభంబు+ఐన= ప్రళయకాలంలోని అగ్నితో సమానమైన; వక్త్రంబును= నోరును; దిక్+భూ, సభన్+భాగ, సంకటంబు+ఐన= దిక్కులూ, భూమీ, ఆకాశమూ వీటి మధ్యభాగంలో నిండిపోయిన; శరీరంబునున్= దేహమున్నూ; తోడ= కూడి; భూమిన్= పుడమిని; ఒక్క హనువును= ఒక దవడగా; దివంబునున్= ఆకాశాన్ని; ఒక్క= ఒక; హనువుగాన్= దవడగా; వదన, గహ్వరంబు+తెఱచి= నోరు అనేడి గుహను విప్పి; జగత్+జన, సంత్రాసన, వ్యగ్ర, సంచలనంబు+ఐన= జగత్తులోని ప్రజలకు భీతిని తత్తరపాటును గొలుపుతూ మిగుల త్వరగా కదలుతున్న; దీర్ఘజిహ్వన్= పొడుగాటినాలుకతో; అధర+ఓష్ఠ, పుటంబు= క్రిందిపెదవి భాగాన్ని; నాకుచున్= నాలికతో; తడుపుతూ; అతి+ఉగ్ర, నాదంబును= మిక్కిలి భయంకరమైన ధ్వనితో; దిక్కులు వ్రచ్చుచు= దిక్కులను భేదిల్లజేస్తూ; వచ్చు= వచ్చు; మహా+రాక్షసున్+చూచి= అతికాయుడైన రాక్షసుడిని చూచి; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; వెఱచి= భయపడి; భార్గవ, స్తంభిత, భుజుండు= భృగు వుత్తరమైన చ్యవనుడిచేత స్తంభింపచేయబడిన భుజం కలవాడు; కావున= కాబట్టి; వానిన్= అతడిని, ఆ రాక్షసుడిని; ఎద్దియున్= ఏమీ; చేయనేరక= చేయలేక; చ్యవను+ఒద్దకు, వచ్చి= చ్యవనుడి వద్దకు వచ్చి; కృత+అంజలి+ఐ= నమస్కరించినవాడై; ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడివైనవాడా!; నీ, తపో+వీర్య, మహా+ఆరంభంబు= నీదైన తపస్సుకు సంబంధించిన విశేషశక్తితో కూడిన గొప్పయత్నం; మిథ్య+అగునే?= వ్యర్థం అవుతుందా?; ఆశ్వినులు= అశ్వినీదేవతలు; నేడు, మొదలుగాన్= ఈనాటినుండి; సోమ+అర్హులు= సోమరసపానానికి తగినవారు; అగుదురు= కాగలరు; నీవు, నాకున్; ప్రసన్నుండవు+ఐ= నా యెడల దయగల వాడివై; క్షమింపుము= నేను చేసిన తప్పును మన్నించుము; అనినన్= అని పలుకగా

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ఆ రాక్షసుడు ఉద్భవించాడు. ఆ రాక్షసుడి చేతుల పాడుగు పదివేల ఆమడలు! అతడి నాలుగు కోరల పాడుగు నూరామడలు! అతడి దంతాల నిడివి పది ఆమడలు! అతడి కన్నలు సూర్యచంద్రబింబాలతో సమానాలు. అతడి నోరు ప్రళయకాలంలోని అగ్నిగోళంవంటిది!. అతడి శరీరం దివికి భువికి వ్యాపించి దిగ్దిగంతరాలకు ఒరపిడి పెట్టేటువంటిది. ఆ రాక్షసుడు నోరు విప్పినపుడు ఒక దవడ భూమికి, ఒక దవడ ఆకాశానికి వ్యాపించింది. అతడి నోటిలోని నాలుక లోకంలోని ప్రజలందరికీ భీతిని కల్పించేటటువంటిదై వేగంగా చలిస్తూ క్రిందిపెదవిని నాకుతున్నది. మిక్కిలి భయంకరమైన ధ్వనిచేస్తూ మీదికి ఉరుకుతూ వస్తున్న అతికాయుడైన ఆ రక్కసుడిని చూచి దేవేంద్రుడు భీతిల్లి, భృగునందనుడిచేత కదలకుండా స్తంభించబడిన భుజం కలవాడవటంచేత అతడిని ఏమీ చేయలేక చ్యవనుడి వద్దకు వచ్చి నమస్కరించి 'ఓ ఋషివ్రతమా! నీ తపశ్శక్తివలన చేసిన ప్రయత్నం వ్యర్థమౌతుందా? ఆశ్వినులు నేటినుండి సోమరసాన్ని యజ్ఞాలలో గైకొనటానికి అర్హులు కాగలరు. నీవు నాయందు దయ కలిగి, నేను చేసిన తప్పు మన్నించి, నన్ను కాపాడవలసింది' అని ప్రార్థించగా.

క. మునినాథు నలుకతోడన । యనిమిషపతి వజ్రయుత మహాభుజ సంస్తం

భన ముడిగె: నంత భృగునం । దను వీడ్కొని యింద్రుఁ డరిగెఁ దన పురమునకున్.

196

ప్రతిపదార్థం: ముని, నాథు+అలుక, తోడన= ఋషిశ్రేష్ఠుడైన చ్యవనుడి కోపంతోపాటు; అనిమిష, పతి, వజ్ర, యుత, మహా, భుజ, సంస్తంభనము= దేవేంద్రుడియొక్క వజ్రాయుధంతో కూడిన గొప్ప బాహువు కదలకపోవటం; ఉడిగెన్= మానింది; అంతన్= అటుపిమ్మట; భృగు, నందనున్= భృగువుత్రుడైన చ్యవనుడిని; వీడ్కొని= సెలవు తీసికొని; ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుఁడు; తన పురమునకున్= తన నగరమైన అమరావతికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: మునిశ్రేష్ఠుడైన చ్యవనుడికోపం తీరిపోవటంతోనే దేవేంద్రుడి భుజం స్తంభించటంకూడ తొలగిపోయింది. అనంతరం దేవతలప్రభువైన ఇంద్రుడు, చ్యవనుడి దగ్గర సవినయంగా సెలవు తీసికొని తన పట్టణానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలంకారం: సహోక్తి, అటు చ్యవనుడి ఆగ్రహంతోపాటు ఇటు దేవేంద్రుడి భుజస్తంభనం పోవటం ఒక దానితోపాటు ఇంకొకటి జరుగటం అభివర్ణితం కాబట్టి ఇది సహోక్తి అలంకారం.

వ. అమ్మద రాక్షసుండు నాక్షణంబు చ్యవను నుపదేశంబున మధ్య స్త్రీ మృగయాక్షంబుల నాశ్రయించె; నాశ్వినులు సోమపీఠులై దివంబున కలిగె; లట భార్గవుండైన చ్యవనుండు దన దపోమహత్త్వంబునందుఁ బ్రకాశింపఁ జేయుటంజేసి నాటంగోలె నది యార్చికపర్వతంబు నాఁ బరగె' నని రోమశుండు సిప్పిన నందులఁ బుణ్య సరోవరంబునం గృతస్నానులై పాండవు లలిగె, యంత శంతను శునక నరనారాయణ విధాత్య తపోవన స్థానంబై దేవర్షినివాసంబైన సైంధవారణ్యంబునం జంద్రసరోవరంబునండు రోమశనియుక్తులై చరువులుసేసి యతిథులం బూజించి చని యమునానదిం గని; రంత వారలకు రోమశుం డిట్లనియె.

197

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మదరాక్షసుండున్= ఆ మదుడు అనే పేరు కలరాక్షసుడు; ఆ+క్షణంబు+అ= ఆ త్రుటిలోనే; చ్యవను+ఉపదేశంబున= చ్యవనుడి ప్రబోధంవలన; మధ్య, స్త్రీ, మృగయా+అక్షంబులన్= కల్లును, స్త్రీలను, వేటను, పాచికలను; ఆశ్రయించెన్= ఆధారంచేసికొన్నాడు; ఆశ్వినులు= అశ్వినీదేవతలు; సోమపీఠులు+ఐ= యజ్ఞాలలో సోమరసాన్ని త్రాగటానికి అర్హత పొందినవారై; దివంబునకు= స్వర్గానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఇట= ఇక్కడ; భార్గవుండు+ఐన= చ్యవనుండు= భృగుమహర్షి

కొడుకైన చ్యవనుడు; తన, తపస్+మహాత్వంబున్= తన తపస్సు యొక్క మహిమను; అందున్= అక్కడ; ప్రకాశింపన్+చేయుటన్+చేసి= వెలుగొందజేయుటం చేత; నాటన్+కోలన్= ఆనాటినుండి; అది= ఆ పర్వతస్థలం; ఆర్చీక, పర్వతంబు= ఆర్చీక పర్వతం; నాన్+పరగెన్= అనే పేరు పొందింది; అని= అని; రోమశుండు= రోమశుడు; చెప్పినన్= చెప్పగా; అందులన్= అక్కడున్న; పుణ్య, సరోవరంబునన్= పవిత్రమైన కొలనులో; పాండవులు= పాండు నందనులు; కృత, స్నానులు+బ= స్నానం చేసినవారై; అరిగి= వెళ్ళి; అంత= అటుపిమ్మట; శంతను, శునక, నర, నారాయణ, విధాత్య, తపస్+వన, స్థానంబు+బన= శంతనుడికి, శునకుడికి, నరనారాయణులకు, బ్రహ్మకు తపస్సుచేసికొన్న అరణ్యం అయినట్టిదియున్నూ; దేవ+బుషి, నివాసంబు+బన= దేవలోకానికి చెందిన ఋషులు నివసించేటటువంటిదియున్నూ అయిన; సైంధవ+అరణ్యంబునన్= సైంధవమనే పేరుగల అరణ్యంలో; చంద్ర, సరోవరంబునందు= చంద్రుడిపేరుమీద వెలసిన కొలనులో; రోమశనియుక్తులు+బ= రోమశమహర్షి చెప్పిన తీరుగా (పాండవులు); చరువులు= హోమంలో వేల్చేటటువంటి అన్నాలు; చేసి= వండి, అక్కడ సన్నిహితులై ఉండే దేవతలకు, పితరులకు, ఋషులకు ప్రీతికరంగా హోమం చేసి; అతిథులన్+పూజించి= ఆగంతకులను అర్పించి; చని= ప్రయాణించి; యమునా, నదన్= యమున అనేపేరుకల నదిని; కనిరి= చూశారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; వారలకు= ఆ పాండవులకు; రోమశుండు= రోమశమహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మదుడు అనే ఆ రాక్షసుడు చ్యవనమహర్షి ఆదేశంప్రకారం కల్లులోనూ, స్త్రీలలోనూ, వేటలోనూ, పాచికలలోనూ ప్రవేశించాడు. అశ్వినీదేవతలు యజ్ఞాలలో సోమరసాన్ని పడసి త్రాగే అర్హతను సంపాదించుకొని స్వర్గానికి వెళ్ళారు. భార్గవనందనుడైన చ్యవనమహర్షి తన తపస్సుయొక్క మహిమను అక్కడ వెలుగొందజేయుటంచేత ఆకొండకు ఆర్చీకపర్వతం అనేపేరు కలిగింది- అని రోమశమహర్షి చెప్పగా, అక్కడి పుణ్యసరస్సులో పాండవులు స్నానంచేసి వెళ్ళారు. అంత శంతనుడు, శునకుడు, నరుడు, నారాయణుడు బ్రహ్మదేవుడు తపస్సు చేసిన స్థలమూ, దేవమునులు నివాస స్థానమూ అయిన సైంధవారణ్యంలో ఉన్న చంద్రసరస్సులో రోమశుడి ఆదేశంప్రకారం హోమాన్నాలతో హోమాలు చేసి, అతిథిపూజ కావించి, ప్రయాణించి పాండవులు యమునానదిని చేరారు. అప్పుడు పాండవులతో రోమశుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో అర్థవారూపాలైన కల్పనలు పెక్కు ఉన్నవి. ఈ కథలో చ్యవనమహర్షి ఇంద్రుడిని సంహరించటానికి రౌద్రాకృతితో ఉద్భవింపచేసిన రాక్షసుడు- జగత్తునంతటినీ ఆవరించిన అతికాయుడు, భీకరాకారుడు - ఇంద్రుడు చ్యవనుడిని శరణువేడగా, నిరర్థకుడై నిలువనలసి వచ్చింది. కాని, జగత్కంటక మహిమకల ఆ రాక్షసుడిని చ్యవనమహర్షి మద్యంలో, మహిళలలో, మృగయలో, పాచికలలో ప్రవేశపెట్టాడట. అనగా మకారత్రయం, (మద్యం, మహిళ, మృగయ), జూదం అనేవి జగత్కంటకమైన మహారాక్షసప్రవృత్తికి ఆకరాలు అని చాటిచెప్పటమే కదా!

మాంధాత్య చరిత్రము (సం. 3-125-22)

క. 'ఇది యమున యను మహానది । త్రిదశనదీనిభము; దీని తీరమున జగ

ద్విదితుడు మాంధాత్యుడు సం । పదఁ గ్రతువులఁ జేసెఁ దొల్లి బహువత్సరముల్.'

198

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది (ఈనది); యమున+అనుమహానది= యమున అనేపేరుగల గొప్పనది; త్రిదశ, నదీ, నిభము= దేవతలనదితో సమానం- అంటే గంగానదితో సమానమైనది; దీని, తీరమున= ఈ యమునానది గట్టున; జగత్+విదితుడు= లోకంలోని జనులకు అందరికీ తెలిసినవాడు; మాంధాత్యుడు= మాంధాత్యుడు; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; బహు, వత్సరముల్= ఎన్నో ఏళ్ళు; సంపదన్= ఐశ్వర్యంతో; క్రతువులన్= యజ్ఞాలను; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇది యమునానది. దేవతలనది అయిన గంగానదితో సమానమైనది. ఈ యమునానది తీరాన పూర్వకాలాన ఎన్నోవిళ్ళు ఎంతోసంపద వెచ్చించి జగత్ప్రసిద్ధుడైన మాంధాత్యుడు పెక్కు యాగాలను చేశాడు.'

వ. అనిన 'మాంధాత్య జన్మంబును వాని చరితంబును వినవలతుం జెప్పు 'మని యడిగిన ధర్మరాజునకు రోమశుం డిట్లనియె. 199

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; మాంధాత్య, జన్మంబును= మాంధాత పుట్టుకను; వాని, చరితంబును= ఆ మాంధాత జీవితకథను; విన, వలతున్= వినటానికి ఇష్టపడతాను (ఇచ్చగిస్తాను); చెప్పుము= చెప్పవలసింది; అని= అంటూ; అడిగిన= కోరగా; ధర్మరాజునకు= ధర్మపుత్రుడికి; రోమశుండు= రోమశమహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రోమశుడు అట్లా యముననుగురించి చెప్పగా, ధర్మరాజు మాంధాత పుట్టుకను, అతడి జీవిత వృత్తాంతాన్ని గూర్చి ఆలకించటానికి కుతూహలం కలిగి ఆ కథ వినిపించుమని కోరాడు. అంత ధర్మరాజుకు రోమశుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

**ఉ. 'వీకున నశ్వమేధములు వే యొనరించిన ధర్మశీలుఁ డి
ఇక్షాకుకులోద్భవుండు, బలవంతుఁ, డనంతయశుం, డవార్యవీ
ర్యాకరుఁ, డుత్తముండు యువనాశ్వుఁ డపత్యము లేమిఁ జేసి దుః
ఖాకులుఁడై ప్రధానవరులండు సమర్పిత రాజ్యభారుఁడై. 200**

ప్రతిపదార్థం: వీకునన్= పూనికతో; అశ్వమేధములు= అశ్వమేధయాగాలు; వేయి+ఒనరించిన= వేయిచేసిన; ధర్మ, శీలుఁడు= ధర్మస్వభావం కలవాడు; ఇక్షాకు, కులంలో పుట్టినవాడు; బలవంతుఁడు= బలంకలవాడు; అనంత, యశుండు= మితిలేని కీర్తికలవాడు; అవార్య, వీర్య+ఆకరుఁడు= వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమానికి నెలవైనవాడు; ఉత్తముండు= మంచివాడు; యువనాశ్వుఁడు= యువనాశ్వుడు అనే పేరు కల రాజు; అపత్యము= సంతానం; లేమిన్+చేసి= లేకుండటంచేత; దుఃఖ+ఆకులుఁడు+ఐ= శోకంచేత పరితపించినవాడై; ప్రధాన, వరులండు= మంత్రులపై; సమర్పిత, రాజ్య, భారుడు+ఐ= మోపబడిన ప్రజాపరిపాలనయొక్క బరువు కలవాడై.

తాత్పర్యం: 'పూనికతో వేయి అశ్వమేధయాగాలు చేసిన ధర్మచరిత్రుడు, ఇక్షాకువంశంలో పుట్టినవాడు, గొప్ప బలం కలవాడు, మితిలేని కీర్తికలవాడు, వారించటానికి వీలులేని శౌర్యం కలవాడు, మంచివాడు, ఐన యువనాశ్వుడు అనేరాజు సంతానం లేకపోవటంచేత మిక్కిలి పరితపించి మంత్రులపై రాజ్యపరిపాలనభారం మోపి.

వ. భృగునాశ్రమంబునకుం జని పుత్రకాముండై పెద్దకాలం బమ్ముని గుపాసించిన నయ్యువనాశ్వునకుం గరుణించి భృగుండు పుత్రకామేష్ఠిఁ జేసి యందు మంత్రపూతజలపూరితంబై పుత్రోదయకారణంబైన కలశంబు వడసి దాని రక్షించియుండ బుత్తిజులం బంచిన. 201

ప్రతిపదార్థం: భృగు+ఆశ్రమంబునకున్+వని= భృగుమహర్షి ఆశ్రమానికి వెళ్ళి; పుత్ర కాముండు+ఐ= కొడుకును కోరుకొనేవాడై; పెద్ద, కాలంబు= చాలాకాలం; ఆ+మునిన్= ఆఋషిని; ఉపాసించినన్= భక్తితో సేవించగా; ఆ+యువనాశ్వునకున్= ఆ యువనాశ్వుని యెడల; కరుణించి= దయకలిగి; భృగుండు= భృగుడు; పుత్రకామ+ఇష్టిన్+చేసి= పుత్రుడికొరకు కావించే

యజ్ఞాన్ని చేసి; అందున్= ఆ యజ్ఞంలో; మంత్ర, పూత, జల, పూరితంబు+ఐ= మంత్రాలచేత పవిత్రమైన నీళ్ళచేత నిండినట్టిదై; పుత్ర+ఉదయ, కారణంబు+ఐన= కొడుకు పుట్టటానికి హేతువైన; కలశంబు= పాత్రను; పడసి= పొంది; దానిన్= ఆ పవిత్ర కలశాన్ని; రక్షించి+ఉండన్= కాపాడటానికి; ఋత్విజులన్+పంచినన్= ఋత్విజులను నియోగించగా.

తాత్పర్యం: భృగుమహర్షి ఆశ్రమానికి వెళ్ళి పుత్రసంతానాన్ని కోరి చాలాకాలం ఆ మహర్షిని ఆరాధించాడు. భృగుమహర్షి యువనాశ్వుడిపై దయకలిగి పుత్రకామేష్టిని జరిపి, అందులో మంత్రాలచేత పవిత్రమైన నీటితో నిండిన పాత్రను, పుత్రుడు పుట్టటానికి హేతువైన దానిని పొంది, దానిని కాపాడటానికి ఋత్విజులను నియమించాడు.

ఆ. రాత్రి జాగరణభరత్రాంతులై వారు । నిద్ర బొంది; రంత నీరు వట్టి

ధారుణీశ్వరుండు తన్మంత్రకలశోద । కంబు లెల్ల ద్రావె గడుపునిండ.

202

ప్రతిపదార్థం: రాత్రి= రేయి; జాగరణ, భర, శ్రాంతులు+ఐ= మేలుకొనటంచేత ఏర్పడిన భారంచేత బడలిపోయినవారై; వారు= ఆ ఋత్విజులు; నిద్రన్, పొందిరి= నిద్రపోయారు; అంత= అప్పుడు; నీరు+వట్టి= దాహం బాగా వేసిన ధారుణీ+ఈశ్వరుండు= ధారుణీశ్వరుండు- రాజు (యువనాశ్వుడు); తద్, మంత్ర, కలశ+ఉదకంబులు+ఎల్లన్= ఆ కలశంలో ఉన్న మంత్రంచేత పవిత్రమైన నీళ్ళను అన్నిటిని; కడుపు, నిండన్= పొట్ట నిండేటట్లుగా; ద్రావెన్= త్రాగాడు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞం ముగిసిన ఆ రాత్రి ఋత్విజులు అందరూ అలసిపోయి నిద్రపోయారు. రాజైన యువనాశ్వుడు దాహంవేసి కలశంలోని మంత్రపూత్రమైన యజ్ఞోదకాన్ని పారపాటున మొత్తం త్రాగాడు.

వ. దాని నెఱింగి భృగుండు యువనాశ్వుం జూచి 'నీకు బుత్తార్థంబుగా మదీయ తపోవీర్యలబ్ధంబైన యిమ్మంత్ర జలంబు నీ భార్య కీనున్నచో నీవధిక పిపాసాపరుండవయి యుపయోగించి యకర్తవ్యంబుజేసితి; దైవకృతం బెవ్వరికి దప్పింప నశక్యంబు; దీనంజేసి నీకు గర్భంబై యింద్రసదృశుండైన పుత్రుం డుద్భవించు' ననిన విని యువనాశ్వుండు దనపురంబునకుం జని యున్నంత నూటేండ్లకు యువనాశ్వువామభాగంబు భేదించుకొని బాలార్క తేజుండైన బాలకుండు వెలువడిన, నక్కొడుకుం జూడ నిండ్రుండు వచ్చి, వాని వదనంబున నిజవ్రదేశిని బెట్టి 'యమ్మతమయంబగు దీనిం ద్రావు' మనిన, నిండ్రు వచనంబున నమరులెల్ల నక్కుమారునకు మాంధాత్యం డను నామంబు జేసి; రట్లు సురేంద్ర సంవర్ధితుండై.

203

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎఱింగి= ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని అనగా యువనాశ్వుడు యజ్ఞకలశంలోని మంత్ర పూరిపూత్రమైన నీళ్ళు త్రాగటాన్ని తెలిసికొని; భృగుండు= భృగుమహర్షి; యువనాశ్వున్+చూచి= యువనాశ్వుడిని చూచి; నీకున్= నీకు; పుత్ర+అర్థంబుగా= కొడుకు పుట్టటంకొరకై; మదీయ, తపన్+వీర్య, లబ్ధంబు+ఐన= నా తపస్సు యొక్క బలంచేత పొందబడినటువంటిదై; ఈ+మంత్రజలంబు= మంత్రాలచేత పవిత్రమైన ఈ నీరు; నీ, భార్యకు= నీ భార్యకు; ఈన్+ఉన్నచోన్= ఇవ్వాలని, ఉండగా; ఈవు= నీవు; అధిక, పిపాసా, పరుండవు+అయి= చాలా (మిక్కిలి) దాహంతో కూడినవాడివై; ఉపయోగించి= వాడి అనగా త్రాగి; అకర్తవ్యంబున్= చేయరానిపని; చేసితి(వి)= చేశావు; దైవకృతంబు= దైవంచేత ఏర్పరచబడినటువంటిది; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికైననూ; తప్పింపన్= తప్పించటానికి; అశక్యంబు= సాధ్యం కానిది; దీనన్+చేసి= దీనివలన; నీకు, గర్భంబు+ఐ= నీకు గర్భం వచ్చి; ఇంద్ర, సదృశుండు+ఐన= ఇంద్రుడితో సమానుడైన; పుత్రుండు= కొడుకు; ఉద్భవించున్= పుట్టుతాడు; అనిన విని= అని చెప్పగా విని; యువనాశ్వుండు= యువనాశ్వు మహారాజు; తన, పురంబునకున్+చని= తన రాజధానికి వెళ్ళి; ఉన్నంత= ఉండగా; నూటు+ఏండ్లకు= వంద సంవత్సరాలకు; యువనాశ్వువామభాగంబు= యువనాశ్వుడి ఎడమభాగాన్ని;

భేదించుకొని= చీల్చుకొని; బాల+అర్క, తేజుండు+బస= ఉదయభానుడి వెలుగుతో సమానమైన కాంతిగల; బాలకుండు= శిశువు (బాలుడు); వెలువడినన్= బయటకు రాగా; ఆ+కొడుకున్+చూడన్= ఆ కొడుకును చూడటానికై; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వచ్చి= వచ్చి; వాని, వదనంబున= ఆ శిశువునోటిలో; నిజ, ప్రదేశినిన్+పెట్టి= తన చూపుడు వ్రేలిని పెట్టి; అమృత, మయంబు+అగు= అమృతంతో నిండిన; దీనిన్= దీనిని; త్రావుము+అనినన్= త్రాగుము అనిచెప్పగా; ఇంద్రు, వచనంబునన్= ఇంద్రుడిమాటప్రకారం; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరూ; ఆ+కుమారునకున్= ఆ కుమారుడికి; మాంధాత్యండు+అను= మాంధాత్యుడు అనే; నామంబున్+చేసిరి= పేరుపెట్టారు; అట్లు= ఆ విధంగా; సుర+ఇంద్ర, సంవర్దితుండు+బ= దేవతలరాజైన, ఇంద్రుడిచేత పెంచబడినవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ విషయాన్ని తెలిసికొని, భృగుమహర్షి యువనాశ్వుడిని చూచి 'నీకు కొడుకు పుట్టాలని నా తపోమహిమవలన పొందబడిన మంత్రపూతాలైన ఈ నీళ్ళను నీభార్యకే ఇవ్వాలని ఉంచాను. కాని, నీవు చాలా దస్పికగొన్నవాడవై వాటిని త్రాగావు. దైవఘటనను ఎవ్వరూ తప్పించలేరుకదా! దీనివలన నీవు కడుపుతో ఉండగలవు, నీకు ఇంద్రుడితో సమానుడైన కొడుకు పుట్టగలడు'- అనిచెప్పగా యువనాశ్వుడు తన రాజధానికి తరలిపోయాడు. నూరుసంవత్సరాల తర్వాత యువనాశ్వుడి ఎడమప్రక్కను చీల్చుకొని కుమారుడు పుట్టాడు. ఆ బాలకుడు ఉదయభానుడికాంతితో తేజరిల్లాడు. ఆ శిశువును దర్శించటానికి దేవేంద్రుడు వచ్చి, ఆ శిశువు నోట్లో తన చూపుడు వ్రేలుంచి 'ఇది అమృతమయం; దీనిని చీకుము' అని చెప్పగా, దేవేంద్రుడి ఆమాట ప్రకారం దేవతలు ఆ బాలకుడికి మాంధాత్యుడు అని పేరు పెట్టారు. ఆ విధంగా మాంధాత్యుడు దేవేంద్రుడిచేత పోషించబడిన వా డయ్యాడు.

విశేషం: ఇంద్రుడు ఆ శిశువు నోటిలో తన చూపుడు వ్రేలిని ఉంచి అమృతాన్ని త్రావిస్తూ "అయం (ఇతడు) మాం(నన్ను) ధాస్యతి (పానము చేయును)" - అని పలికాడు. అందువలన దేవతలెల్ల - మాం ధాస్యతి ఇతి మాంధాతా - అనే వ్యుత్పత్తి ప్రకారం ఆ బాలకునకు "మాంధాతా" - అని సార్థకంగా నామకరణం కావించారు.

తే. ధ్యానమాత్రన చేసి వేదములు సర్వ । శాస్త్రములు ధనుర్వేదము సకల దివ్య సాయక ప్రయోగంబులుఁ జట్ట వచ్చి । పాండె మాంధాత్యఁ ద్రిభువనపూజ్య నొప్ప, 204

ప్రతిపదార్థం: ధ్యాన, మాత్రన, చేసి= ఏకాగ్రతతో మనస్సున యోచించినంత మాత్రాననే; వేదములు= వేదాలు; సర్వ, శాస్త్రములు= అన్ని శాస్త్రాలు; ధనుస్+వేదము= విలువిద్య; సకల, దివ్య, సాయక, ప్రయోగంబులున్= దివ్యాలైన అమ్ముల వాడకాలు అన్నియున్నూ; చట్ట, వచ్చి= త్వరగా వచ్చి; త్రి, భువన, పూజ్యన్= మూడులోకాలచేత అర్చించ తగినవాడిని; మాంధాత్యన్= మాంధాతను; ఒప్పన్= ఒప్పునట్లుగా; పాండెన్= చెందాయి.

తాత్పర్యం: ధ్యానం చేయటంచేత మాత్రమే ఆ మాంధాతను నాలుగు వేదాలున్నూ, వివిధ శాస్త్రాలున్నూ, విలువిద్య, దివ్యాలైన అమ్ములను ప్రయోగించే విధానాలున్నూ శీఘ్రమే వచ్చి చేరాయి. అతడు మూడులోకాలలో గౌరవించదగిన గొప్పతనాన్ని పొందాడు.

వ. మతీయు నమ్మాంధాత్యండు మహేంద్రుచేత మహామహీరాజ్యంబున కభిషిక్తుండై చక్రవర్తియై శక్ర నర్ధాసనం బెక్కి యాజగవం బను ధనువును దివ్యాస్త్రంబులు నభేద్యకవచంబును ధరియించి నిఖిల లోక జైత్రుండై

సంపూర్ణదక్షిణక్రతువు లనేకంబులు చేసి పద్మసంఖ్యలు గోదానంబుల బ్రాహ్మణులం దనిపి నిజశాసనంబునం బ్రజల నెల్ల నిలిపి. **205**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; ఆ+మాంధాత్యండు= ఆ మాంధాత; మహా+ఇంద్రుచేతన్= దేవేంద్రుడిచేత; మహా మహీరాజ్యంబునకు= గొప్పవిస్తారం కల భూమండల ప్రభుత్వానికి; అభిషిక్తుండు+ఐ= ప్రభువుగా మంత్రజలంతో అభిషేకించబడినవాడై; చక్రవర్తి+ఐ= రాజరాజై; శక్రు+అర్ధ+ఆసనంబు+ఎక్కి= దేవేంద్రుడియొక్క సగం గడ్డెపై ఎక్కి, అనగా ఇంద్రుడితో సమానంగా ఇంద్రుడి సింహాసనం మీద కూర్చుండి - అని భావం; ఆజగవంబు+అను, ధనువును= ఆజగవం అనేపేరుకల వింటిని; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యాలైన మంత్రబాణాలు; న+భేద్య, కవచంబును= భేదించటానికి వీలులేని కవచాన్ని, (తనుత్రాణాన్ని); ధరియించి= ధరించి; నిఖిల, లోక, జైతుండు+ఐ= సమస్తలోకాలను జయించినవాడై; సంపూర్ణ, దక్షిణ, క్రతువులు+అనేకంబులు, చేసి= పూర్తి దక్షిణలిచ్చి చేసి అనేకయజ్ఞాలు నెరవేర్చి; పద్మసంఖ్యలు= కోటానుకోట్లు; గోదానంబుల= ఆవులను దానంగా ఇవ్వటంవలన; బ్రాహ్మణులన్+తనిపి= విప్రులను సంతృప్తిపరచి; నిజ, శాసనంబునన్= తన ఆజ్ఞ ప్రకారం; ప్రజలన్+ఎల్లన్= జనులందరినీ; నిలిపి= శాసించి.

తాత్పర్యం: ఇంకనూ, ఆ మాంధాత సమస్త భూమండలానికి రాజరాజుగా దేవేంద్రుడిచేత పట్టాభిషిక్తుడై, దేవేంద్రుడి సింహాసనం మీద ఆ ఇంద్రుడితో పాటు అధివసించి, 'ఆజగవం' అనే విల్లును చేపట్టి, పెక్కుమంత్రబాణాలను, భేదించటానికి వీలులేని కవచాన్ని ధరించి, అన్నిలోకాలను జయించిన జగదేకవీరుడై, సంపూర్ణమైన దక్షిణలు ఇచ్చి పెక్కుయాగాలు చేసి, కోటానుకోట్ల సంఖ్యలో విప్రులకు ఆవులను దానంచేసి వారిని సంతృప్తులను చేసి, ప్రజలను తన ఆజ్ఞకు లోబడి నడుచుకొనేవారినిగా చేసి.

మధ్యాక్కర.

**భూమి కనావృష్టి యైన గడు నల్లి పురుహాతుతోడ
భీమసంగ్రామంబుఁ జేసి, దన బివ్యవృథు సాయకముల
సామజావలి నేయునట్లు మేఘసంచయముల నేసి
భూమికిఁ గురియించె వర్షములు సస్యముల్ వృద్ధిఁ బొంద.** **206**

ప్రతిపదార్థం: భూమికి= పుడమికి; అనావృష్టి+ఐనన్= వానలు కురవకపోవటం జరుగగా; కడు= మిక్కిలి; అల్లి= కోపించి; పురుహాతుతోడన్= దేవేంద్రుడితో; భీమ, సంగ్రామంబున్= భయంకరమైన యుద్ధాన్ని; చేసెన్= చేశాడు; తన, దివ్య, పృథు, సాయకముల= తనయొక్క దివ్యమైనవి, విస్తారమైనవి అయిన అమ్ములచేత; సామజ+ఆవలిన్= ఏనుగుల గుంపులను; ఏయునట్లు= కొట్టేటట్లు; మేఘ, సంచయములన్= మేఘాల సమూహాలపై; ఏసి= బాణాలను ప్రయోగించి; సస్యముల్= పంటలు; వృద్ధిన్+పొందన్= పెంపుచెందేటట్లు; భూమికిన్= భూమికి; వర్షముల్= వానలు; కురియించెన్= కురిపించాడు (కురిసేటట్లుచేశాడు).

తాత్పర్యం: పుడమిలో వానలు కురవకపోవటంచేత మాంధాత మిక్కిలి ఆగ్రహించెంది, దేవేంద్రుడితో భయంకరమైన యుద్ధాన్ని చేశాడు. ఏనుగులను కొట్టేవిధంగా తన మంత్రబాణాలను మేఘాలపై విరివిగా ప్రయోగించి పంటలు వృద్ధి చెందేటట్లుగా భూమిపై వానలు కురిపించాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇది యమాంధాత్య దేవయజనస్థానంబు; మఱి యిక్కురుక్షేత్రంబునందు సరస్వతీతీరంబున సోమకుండను వాఁడు యజ్ఞంబు సేసి పుత్రశతంబుఁ బడసె' ననిన 'నది యె'ట్లని ధర్మజుం డడిగిన రోమశుం డిట్లనియె.207

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈస్థలం; ఆ+మాంధాత్య దేవయజనస్థానంబు= ఆ మాంధాత దేవయజ్ఞం చేసినచోటు; మఱి= ఇక; ఈ+కురు, క్షేత్రంబునందున్= ఈ కురుక్షేత్రంలో; సరస్వతీ, తీరంబున= సరస్వతీనది తీరంలో; సోమకుండు+అనువాఁడు= సోమకుడు అనే పేరు కలవాడు; యజ్ఞంబు+చేసి= యజ్ఞంచేసి; పుత్ర, శతంబున్= నూరుగురు కొడుకులను; పడసెన్= పొందాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; అది= ఆ వృత్తాంతం; ఎట్లు= ఏరీతిగా జరిగింది; అని= అని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇది ఆ మాంధాత యజ్ఞంచేసినచోటు. ఇక ఈ కురుక్షేత్రంలో సరస్వతీనది తీరాన సోమకుడనే రాజు యజ్ఞంచేసి నూరుగురు కొడుకులను పొందాడు'- అని చెప్పగా ధర్మరాజు ఆ కథను వివరించి చెప్పమని కోరాడు. అంత రోమశుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

సోమకుండను రాజర్షి చరిత్రము (సం. 3-127-2)

క. 'సోమకుండను రాజర్షి మ । హా మఖ మొనరించి జంతుఁ డను నొక్క సుతున్ భూమీశ! పడసె; నాతని । భామలు నూర్పురును గొడుకుఁ బరమప్రీతిన్. 208

ప్రతిపదార్థం: భూమి+ఈశ! = ఏ రాజా!; సోమకుండు+అను, రాజ+ఋషి= సోమకుడు అనేపేరుకల రాజ ఋషి; మహామఖము= గొప్పయజ్ఞం; ఒనరించి= చేసి; జంతుండు+అను+ఒక్క, సుతున్= జంతుడు అనేపేరు కల ఒక్క కొడుకును;; పడసెన్= పొందాడు; నాతని, భామలు= ఆరాజు భార్యలు; నూర్పురును= వందమంది; పరమ, ప్రీతిన్= గొప్పప్రేమతో; కొడుకున్= కుమారుడిని (తరువాత పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: 'ఓరాజా! సోమకుడు అనేరాజర్షి గొప్ప యజ్ఞంచేసి, జంతుడు అనేపేరుకల కొడుకును పొందాడు. ఆ రాజు రాణులు నూరుమంది ఆ కుమారుడిని మిక్కిలి ప్రేమతో.

క. తమ తమ పుత్రుడ కాఁ జి । త్తములం జేకొని దయం బృథగ్ధావము లే క ముదంబునఁ బెంచిరి లో । కమున జనుల్ చోద్యమందఁగాఁ గడువేడ్కన్. 209

ప్రతిపదార్థం: తమ, తమ, పుత్రుండు+అ కాన్= తమ తమ సొంత కొడుకుగానే; చిత్తములన్= మనస్సులలో; చేకొని= సాటించి; దయన్= కరుణతో; పృథక్+భావము, లేక= వేరు అనే తలపు లేకుండా; ముదంబునన్= సంతోషంతో; లోకమున, జనుల్= లోకంలోని ప్రజలు; చోద్యము+అందఁగాన్= ఆశ్చర్యం చెందగా; కడు, వేడ్కన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; పెంచిరి= లాలించారు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజుకు గల నూరుగురు భార్యలు ఏకైక పుత్రుడైన జంతుడిని తమ తమ సొంత బిడ్డగానే భావించి, వేరుభావం లేకుండా సంతోషంతో లోకంలోని ప్రజలు ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా లాలించి పెంచారు.

వ. ఒక్కనాఁ డబ్బాలకు కుఱువు చీమ గుట్టినఁ దద్వేదన సహింప నోపక యేడ్చుచున్నవాని కడకుఁ దల్లులందఱుఁ బఱతెంచి యేడ్చిన నయ్యాక్రందన ధ్వని విని సంభ్రమించి సోమకుం డంతఃపురంబునకుం జని కొడుకు నూరార్చి సభాస్థితుండై మంత్రులకు ఋత్విజులకు నిట్లనియె. 210

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఆబాలకు, కుఱువు= ఆ బాలకుడితోడను; చీమ, కుట్టినన్= చీమ కుట్టగా; తద్+వేదన= ఆ నొప్పి; సహింపన్+ఓపక= తాళలేక; ఏడ్చుచున్న, వాని కడకున్= ఏడుస్తూ ఉన్నవాని దగ్గరకు; తల్లులు+అందరున్= తల్లులందరూ; పఱతెంచి= అరుదెంచి; ఏడ్చినన్= ఏడ్వగా; ఆ, ఆక్రందన, ధ్వని= ఆ రోదన ధ్వని; విని= విని; సంభ్రమించి= తత్తరపాటుతో బాధను పొంది; సోమకుండు= సోమకుడు; అంతఃపురంబునకున్+చని= రాణివాసానికి వెళ్ళి; కొడుకున్+ఊరార్చి= పుత్రుడిని బుజ్జగించి; సభా, స్థితుండు+ఐ= కొలువు తీర్చినవాడై; మంత్రులకు= సచివులకు; ఋత్విజులకున్= యజ్ఞంచేయించే పురోహితులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా (ఇట్లా) చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఒకరోజున ఆ బాలుడి తోడకు గండుచీమ కుట్టింది. వాడు ఆ బాధకు తట్టుకోలేక పెద్దగా ఏడ్వసాగాడు. అతడి ఏడ్పు విని తల్లులందరూ పరుగెత్తుకొని వచ్చారు. అతడి బాధను చూచి వారుకూడా. గొల్లన ఏడ్చారు. ఆ రోదన ధ్వనిని సోమకుడు విన్నాడు, వెంటనే అంతఃపురానికి వెళ్ళాడు. కొడుకును ఓదార్చాడు. ఆపైన సభకు తిరిగి వచ్చి మంత్రులతో, ఋత్విజులతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 'కురువు' శబ్దానికి 'కుఱువు' అనే రూపంకూడా కనపడుతున్నది.

ఆ. 'కోరి యొక్క కొడుకుఁ గొడుకుగా నే నెట్లు । నమ్మియుండనేర్తు? నాకు సతులు శతము గలిగియుండ సంతాన మల్పమై । యునికి మీకుఁ జూడ నుచిత మగునె?' 211

ప్రతిపదార్థం: కోరి= కావాలని తలపోసి; ఒక్క, కొడుకున్= ఒక్క కొడుకును; కొడుకుగాన్= కొడుకుగా; ఏన్= నేను; ఎట్లు= ఏరీతిగా (ఎట్లా); నమ్మి+ఉండ, నేర్తు= విశ్వసించి= ఉండగలను; నాకున్= నాకు; సతులు= భార్యలు; శతము= నూరుమంది; కలిగి+ఉండ= కలిగిఉండగా; సంతానము= బిడ్డలు; అల్పము+ఐ= తక్కువగా; ఉనికి= ఉండటం; చూడన్= ఆలోచింపగా, మీకున్= నా మేలు కోరే మీకందరికీ; ఉచితము+అగునె= తగినదిగా కనిపిస్తున్నదా?

తాత్పర్యం: 'నాకు నూరుమంది భార్యలున్నారు కాని కుమారుడు ఒక్కడే ఉన్నాడు. భార్యలు హెచ్చుమంది. సంతానం లొచ్చు. ఏకైక పుత్రుడు పుత్రుడు అని నమ్మవచ్చునా? మీ కందరికీ ఇది సముచితంగా కనిపిస్తూ ఉందా?'

వ. అనిన వానికి ఋత్విజు లిట్లనిరి. 212

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; వానికి= ఆ రాజుకు; ఋత్విజులు= యజ్ఞం చేయించే పురోహితులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా సోమకమహారాజుకు యజ్ఞం చేయించే పురోహితులు ఈవిధంగా బదులు పలికారు.

తే. 'ధరణినాథ! నీ భార్యాశతంబునందుఁ । బరంగ నూర్వరుపుత్తుల బడయ నీకు నభిమతం బేనిఁ దగుఁ దగదనక నీవు । కడఁగి మా చేయఁబంచిన క్రతువు సేయు. 213

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ! = పుడమికి భర్తవైన ఓ(సోమక) మహారాజా!; నీ, భార్య, శతంబునందున్ = నీ నూరుగురు పత్నుల వలన; పరంగ = ఒప్పుగా; నూర్వరు, పుత్రులన్ = వందమంది కొడుకులను; పడయ = పొందడానికి; నీకు = నీకు; అభిమతంబు+ఏనిన్ = కోరిక ఉంటే; తగున్+తగదు+అనక = ఇది మంచిది, ఇది చెడ్డది అని చెప్పక; నీవు = నీవు; కడగి = పూనికతో; మా, చేయన్+పంచిన = మేము చేయుమని చెప్పిన; క్రతువు = యజ్ఞం; చేయు(ము) = చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ సోమకమహారాజా! నీ నూరుమంది రాణులవలన నీకు నూరుగురు కొడుకులు పుట్టాలని కోరిక ఉంటే, మేము ఆదేశించిన యజ్ఞం చేయుము, ఇది తగింది. ఇది తగదు, అని ఎదురు చెప్పుము.

వ. ఈ జంతుం బశువుగా వధించి తద్వపాహవ్యంబుల హవ్యవహుం దనిపిన, దాన నీ నూర్వరు భార్యలకు నూర్వరు కొడుకులు పుట్టుదు; రందగ్రజండైన జంతుండు సౌవర్ణ లక్షణ లక్ష్మిత నవ్యపార్శ్వంధై యుదయించు' నని చెప్పి ఋత్విజులచేత సోమకుండు ననుజ్ఞాతుండై. 214

ప్రతిపదార్థం: ఈ జంతున్ = జంతుడు అనేపేరుకల ఈ రాజపుత్రుడిని; పశువుగాన్ = యజ్ఞంలో బలి ఇచ్చే పశువుగా; వధించి = చంపి; తద్+వపా, హవ్యంబుల = అతడియొక్క నాభిక్రింది పలుచని మాంసపు (క్రోవు) పొరతో కూడిన, ఆహుతితో; హవ్యహున్ = అగ్నిహోత్రుడిని; తనిపిన = తృప్తి చెందించినచో; దాన = దానివలన; నీ, నూర్వరు, భార్యలకు = నీ నూరుగురు భార్యలకు; నూర్వరు, కొడుకులు = వందమంది కొడుకులు; పుట్టుదురు = జన్మిస్తారు; అందు = వారిలో; అగ్రజండు+ఐన = మొదట జన్మించే వాడైన; జంతుండు = జంతుడు; సౌవర్ణ, లక్షణ, లక్ష్మిత, నవ్య, పార్శ్వండు+ఐ = బంగారు లక్షణాలతో శోభిల్లే కుడిపార్శ్వం కలవాడై; ఉదయించున్ = పుట్టుతాడు; అనిచెప్పి = అని చెప్పి; ఋత్విజులచేతన్ = యజ్ఞాన్ని చేయించే పురోహితులచేత; సోమకుండున్ = సోమకుడు; అనుజ్ఞాతుండు+ఐ = అనుమతి పొందినవాడై.

తాత్పర్యం: ఓ సోమక మహారాజా! నీ ఏకైకపుత్రుడైన జంతుడిని యజ్ఞపశువు చేసి సంహరించి, ఆతడి కడుపులోని వపను హవ్యంగా చేసి, అగ్నిహోత్రుడిని తృప్తిచెందిస్తే నీ నూరుగురు భార్యలకు నూరుమంది కొడుకులు పుట్టగలరు. వారిలో ముందుపుట్టిన జంతుడు తన కుడి ప్రక్క దేహభాగం బంగారులక్షణాలతో శోభిల్లేవా డవుతాడు'- అని ఋత్విజులు చెప్పారు. సోమకుడు ఋత్విజుల అనుమతి పొంది.

విశేషం: వపాశబ్దానికి అర్థం నిర్వచించటంలో పండితులలో ఏకవాక్యత లేదు. కొందరు మెదడు అనిస్తే, మరికొంతమంది కడుపులో బొడ్డుక్రింద ఉల్లిపొరవలె ఉండే మాంసపు (క్రోవు) పొర- అనిస్తే అర్థం చెబుతున్నారు.

క. తనయుఁ బశువఱిచి తద్వపఁ । గొని వేల్చినఁ జూచి యార్తకురఱీనాదం బున నేడ్చిలి కడు నడలుగఁ । దనుమధ్యలు నూర్వరును సుతస్నేహమునన్. 215

ప్రతిపదార్థం: తనయున్ = కొడుకును; పశువు+పఱిచి = యజ్ఞంలో బలిపశువుగా చేసి; తద్+వపన్ = అతని నాభి క్రింది పలుచని మాంసపు (క్రోవు) పొరను; వేల్చినన్ = హోమంచేయగా; చూచి = అరసి; తనుమధ్యలు = స్త్రీలు, సన్నటి నడుము కలవారు; నూర్వరును = వందమంది; సుత స్నేహమునన్ = పుత్రుడిమీద గల అనురాగంచేత; కడున్+అడలుగన్ = మిక్కిలి దుఃఖంతో; ఆర్త, కురఱీ, నాదంబునన్ = బాధతో దుఃఖిస్తున్న భయపడిన ఆడుగొర్రెలు చేసే ధ్వనివంటి ధ్వనితో; ఏడ్చిరి = ఆక్రందనలు చేశారు.

తాత్పర్యం: కొడుకును యజ్ఞంలో బలిపశువుగా చేసి అతడి వపను హోమంగా వేల్చటం చూచి నూరుగురు తల్లులు మిక్కిలి అడలుతూ కుమారుడిమీద గల ప్రేమతో ఆడుగొర్రెలు బాధతో అరచినట్లు పెద్దపెట్టున ఏడ్చారు.

క. ఇమ్ముగఁ దద్ధామాప్తూ । ఇమ్మున గర్భములు దాల్చి నాతులు నవమా

సమ్ములు నిండుడుఁ గనిరి ము । దమ్మున జంతుప్రముఖసుతప్రకరమ్మున్.

216

ప్రతిపదార్థం: ఇమ్ముగన్= సంపూర్ణంగా; తద్+ధామ+ఆప్రాణమ్మున= ఆ వపాహోమంయొక్క పొగను పీల్చటంవలన; నాతులు= స్త్రీలు (సోమకుడి భార్యలు); గర్భమ్ములు+తాల్చి= కడుపుతో ఉండి; నవ, మాసమ్ములు= తొమ్మిదినెలలు; నిండుడున్= నిండగానే, పూర్తికాగానే; ముదమ్మునన్= సంతోషంతో; జంతు, ప్రముఖ, సుతప్రకరమ్మున్= జంతుడు మొదలైన కొడుకులసమాహాన్ని; కనిరి= ప్రసవించారు.

తాత్పర్యం: ఆ వపాహోమంయొక్క పొగను బాగా పీల్చటంవలన సోమకుడి భార్యలు నూరుగురు గర్భవతులై, తొమ్మిది నెలలు నిండినపిదప సంతోషంతో జంతుడు మొదలుగా గల నూరుగురు కొడుకులను ప్రసవించారు.

వ. అందు జంతునకు నందఱు నెప్పటియట్ల తల్లులు సమస్తేహాలై యుండం బుత్తులు నూర్వరుం బెరిగి సమర్థులైయున్న బెద్ద కాలంబునకు ఋత్విజుండు పరలోకగతుండై ఘోరనరకానలంబున నెరియుచు నుండె; నంత సోమకుండును దేహాత్యాగంబు సేసి, యమరలోకంబున కరుగువాఁడు ముందట నరకానల పచ్చమానుండయ్యెడు ఋత్విజుం జూచి' యి ట్లీన తీవ దుఃఖోపహతుండవైతి?' వని యడిగిన వాఁ డిట్లనియె. 217

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ బిడ్డలలో; జంతునకున్= జంతుడిపట్ల; అందఱున్, తల్లులు= అందరు తల్లులు; ఎప్పటి+అట్ల= లోగడవలెనే; సమ, స్నేహాలు+ఐ+ఉండన్= సమమైన ప్రేమతో ఉండగా; పుత్రులు= కొడుకులు; నూర్వరున్= నూరుగురు; పెరిగి= ఎదిగి; సమర్థులు+ఐ+ఉన్నన్= శక్తి కలవారై ఉండగా; పెద్ద, కాలంబునకు= చాలాకాలం గడిచిన పిదప; ఋత్విజుండు= యజ్ఞంచేయించిన పురోహితుడు; పరలోకగతుండు+ఐ= పరలోకానికి వెళ్ళినవాడై (అంటే మరణించినవాడై); ఘోర, నరక+అనలంబునన్= భయంకరమైన నరకలోకంలోని అగ్నిలో అనగా నరకంలోని భయంకరమైన అగ్నిలో; ఎరియుచున్+ఉండెన్= కాగుతున్నాడు; అంత= అటుపిదప; సోమకుండును= సోమక మహారాజున్నా; దేహ, త్యాగంబు+చేసి= మరణించి; అమర, లోకంబునకు= స్వర్గలోకానికి; అరుగువాఁడు= వెళ్ళుతూ; ముందట= ముందుగా (దారిలో); నరక+అనల, పచ్చమానుండు+అయ్యెడు= నరకంలోని అగ్నిలో వేపబడుతున్న; ఋత్విజున్+చూచి= యజ్ఞం చేయించిన పురోహితుడిని చూచి; ఇట్లు+ఏల= ఈ రీతిగా ఎందుకు; తీవ్ర, దుఃఖ+ఉపహతుండవు+ఐతివి?= గాఢమైన పరితాపంచేత కొట్టబడినవాడిని అయినావు?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; వాఁడు= ఆ ఋత్విజుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా పుట్టిన పుత్రులయెడ అందరు తల్లులు జంతుడియెడ లోగడ చూపిన ప్రేమనే సమానంగా చూపసాగారు. ఆ నూరుగురు కొడుకులు పెరిగి పెద్దవారై సమర్థులు అనేపేరు తెచ్చుకొన్నారు. చాలాకాలం గడచినపిదప, ఆ యజ్ఞాన్ని చేయించిన ఋత్విజుడు మరణించి నరకలోకంలో భయంకరమైన అగ్నిలో మలమల మాడుతున్నాడు. అంత సోమక మహారాజు కూడ మరణించి, స్వర్గలోకానికిపోతూ ముందుగా దారిలో నరకలోకంలోని అగ్నిలో వేగుతున్న ఋత్విజుడిని చూచి, 'నీవు ఈవిధంగా ఎందుకు తీవ్ర దుఃఖానికి లోనైనావు?' అని అడుగగా అతడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

అ. 'అవనినాథ! నీకు నార్హిజ్య మొనరించి । చూవె యిట్టి నరకపాపకమునఁ

బడినవాడ; నీకు బహుపుణ్య లోకముల్ । గలవు; నన్నుఁ గావవలయుఁ గరుణ.'

218

ప్రతిపదార్థం: అవని, నాథ! = పుడమికి భర్తవైన ఓ సోమక మహారాజా!; నీకున్+ఆర్హిజ్యము+ఒనరించి = నీకు యజ్ఞంలో ఋత్విజుడిగా పనిచేయటం వలన; ఇట్టి = ఇటువంటి; నరక, పాపకమునన్ = నరకంలోని అగ్నిలో; పడినవాడన్ = పతనమైనవాడిని; చూవె = సుమా; నీకున్ = నీకు; బహు, పుణ్య, లోకముల్, కలవు = నీకు ఎన్నో పుణ్యగతులు లున్నాయి; కరుణన్ = దయతో; నన్నున్ = నన్ను; కావవలయున్ = కాపాడాలి.

తాత్పర్యం: ఓ సోమక మహారాజా! నీ యజ్ఞంలో ఋత్విజుడిగా పనిచేయటం చేతనే సుమా! నాకు - ఈ నరకాగ్నిలో పడటం సంభవించింది. నీకేం? నీకు ఎన్నో పుణ్యగతులు లభించిఉన్నాయి. దయతో నువ్వే నన్ను కాపాడాలి.

వ. అనిన సోమకుండు ధర్మరాజు పాలికిం జని తచ్చాసనంబునం బుణ్యలోకంబులకుం బోవుచుండి యిట్లనియె. 219

ప్రతిపదార్థం: అనిన = అని చెప్పగా; సోమకుండు = సోమకుడు; ధర్మరాజు, పాలికిన్+చని = యముడి వద్దకు వెళ్ళి; తత్+శాసనంబునన్ = అతడి ఆజ్ఞమేరకు; పుణ్యలోకంబులకున్ = పుణ్యగతులకు; పోవుచుండి = వెళ్ళుతూ; ఇట్లు+అనియెన్ = ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆ ఋత్విజుడు పలుకగా, సోమకుడు యముడి దగ్గరకు వెళ్ళి, అతడి శాసనాన పుణ్యలోకాలకు పోతూ, ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'నా కారణమున ఋత్విజుఁ । డేకాంతమ నరకగతికి నేఁగెను వానిం

దోకొని పోయెద' నని శుభ । లోకంబున కలిగె బ్రదశలోకస్తుతుఁడై.

220

ప్రతిపదార్థం: నా, కారణమున = నా మూలాన; ఋత్విజుఁడు = యజ్ఞాన్ని చేయించిన ఈ పురోహితుడు; ఏకాంతమ = ఒంటరిగా; నరక, గతికిన్ = నరకలోకానికి; ఏఁగెను = వెళ్ళాడు; వానిన్ = అతనిని (ఆ ఋత్విజుడిని); తోకొనిపోయెదను = నాతోపాటు తీసికొని వెళ్తాను; అని = అని చెప్పి; బ్రదశ, లోక, స్తుతుఁడు+ఐ = స్వర్గలోకంచేత స్తుతించబడినవాడై; శుభ, లోకంబునకు = పుణ్యలోకానికి; అరిగెన్ = వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ ఋత్విజుడు నామూలాన కదా ఈ నరకలోకంలో పడి మ్రగ్గవలసి వచ్చింది. అతడిని నాతోపాటు స్వర్గలోకానికి తీసికొనివెళ్ళగలను'- అని చెప్పి అతడిని తనవెంట పుణ్యగతికి తీసికొని వెళ్ళాడు. ఆ సోమక మహారాజును స్వర్గలోకం ప్రస్తుతించింది.

విశేషం: ఈ కథలోని ముఖ్యాంశాలు(1) నరమేధం జరిగింది. (2) నరమేధం చేసిన రాజుకు స్వర్గమున్నూ, చేయించిన ఋత్విజుడికి నరకమున్నూ ప్రాప్తించాయి. (3) ఆరాజు తాను స్వర్గానికి వెళ్ళుతూ కూడా స్వార్థాన్ని వీడి తనమూలాన నరకంలో మ్రగ్గుతున్న ఋత్విజుడిని ఉద్ధరించటం.

వ. ఇట్లు యజ్ఞపుత్తుం డైన సోమకుండు తన తపోయజ్ఞఫలంబున ఋత్విజు నరకవిముక్తుంజేసి పుణ్యలోక గతుండయ్యె ; నిందుఁ దొల్లి ప్రజాపతి సహస్ర వార్షికంబైన యిష్టాకృతంబను సత్రయాగంబుఁ జేసె;

నాభాగుండైన యంబరీషుం డిందు యజ్ఞంబులం జేసి పరమసిద్ధికిం జనియె; నిది నహుషు యజ్ఞదేశం; బిందు దశపద్మ సంఖ్య ధనంబుల నాతండు సదస్యులం బూజించె; నిది సార్వభౌమ యజ్ఞస్థానం; బిది యయాతి యజ్ఞాయతనంబు; వాని సవనంబున కింద్రుండు వచ్చె; నిది రామవ్రాదం, బిది నరనారాయణాశ్రమం, బిది ప్లక్షావతరణంబును యమునాతీర్థం; బిందు దేవతలును ఋషులును సారస్వత యాగంబుఁ జేసి; బిది దేవర్షియైన సంవర్తుచేత రక్షితం; బిందు భరతుం డనేక యాగంబులు సేసి సర్వలోకంబులుం జూచె; నీవు నిందుఁ గృతస్నానుండవై సర్వలోకంబులుం జూడు' మనిన ననుజసహితుండై ధర్మతనయుం డతీర్థంబున స్నానంబుఁ జేసి రోమశున కిట్లనియె.

221

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు = ఈవిధంగా; యజ్ఞ పుత్రుండు+బన = యజ్ఞంవలన కొడుకును పొందినట్టి వాడైన; సోమకుండు = సోమకమహారాజు; తన, తపస్+యజ్ఞ, ఫలంబున = తనయొక్క తపస్సు అనేటటువంటి యజ్ఞానికి సంక్రమించే ఫలితంగా; ఋత్విజాన్ = యజ్ఞం చేయించిన పురోహితుడిని; నరక, విముక్తున్+చేసి = నరకంనుండి తప్పించి; పుణ్య, లోక, గతుండు+ అయ్యెన్ = పుణ్యలోకానికి వెళ్ళినవా డయ్యాడు; ఇందున్ = ఇక్కడ; తొల్లి = పూర్వకాలంలో; ప్రజాపతి = బ్రహ్మదేవుడు; సహస్ర, వార్షికంబు+బన = వేయి సంవత్సరాలు పట్టిన; ఇష్టాకృతంబు+అను = ఇష్టాకృతం అనే పేరు కల; సత్రయాగంబున్+చేసెన్ = సత్రయాగాన్ని సలిపాడు; నాభాగుండు+బన = నాభాగవంశీయుడు అయిన; అంబరీషుండు = అంబరీషుడు; ఇందు = ఇక్కడ; యజ్ఞంబులన్+చేసి = యజ్ఞాలు చేసి; పరమ, సిద్ధికిన్+చనియెన్ = మిక్కిలి ఉత్తమగతికి గెలిచి పొందాడు; ఇది = ఈచోటు; నహుషు, యజ్ఞ, దేశంబు = నహుషుడు యజ్ఞం చేసినచోటు; ఇందున్ = ఇక్కడ; దశ, పద్మ, సంఖ్య = పదిపద్మాల లెక్కగల; ధనంబులన్ = నిధులతో; ఆతండు = ఆ నహుషుడు; సదస్యులన్ = యజ్ఞంలో లోటుపాట్లు రాకుండా గమనించే పండితులను; పూజించెన్ = పూజించాడు. అర్పించాడు; ఇది = ఈచోటు; సార్వభౌమ, యజ్ఞస్థానంబు = సార్వభౌముడి యజ్ఞస్థలం; ఇది = ఈచోటు; యయాతి, యజ్ఞ+ఆయతనంబు = యయాతి యజ్ఞం చేసిన స్థలం; వాని, సవనంబునకు = అతడి యజ్ఞానికి; ఇంద్రుండు = ఇంద్రుడు; వచ్చెన్ = వచ్చాడు; ఇది = ఈ చోటు; రామవ్రాదంబు = రామవ్రాదం; ఇది = ఈ చోటు; నర, నారాయణ+ఆశ్రమంబు = నరుడు, నారాయణుడు తపమొనర్చిన ఆశ్రమస్థానం; ఇది = ఈ చోటు; ప్లక్షావతరణంబు = ప్లక్షద్వీపం నుండి నదివెలువడ్డచోటు; అను = అనేటటువంటి; యమునా, తీర్థంబు = యమునానదికి చెందిన పుణ్యస్థలం; ఇందు = ఇక్కడ; దేవతలును, ఋషులును = దేవతలు, మునులు కలిసి; సారస్వతయాగంబున్+చేసిరి = సరస్వతికి సంబంధించిన యజ్ఞాన్ని చేశారు; ఇది = ఈచోటు; దేవ, ఋషి+బన = దేవతలకు చెందిన ముని అయిన; సంవర్తుచేత = సంవర్తుడిచేత; రక్షితంబు = కాపాడబడునట్టిది; ఇందు = ఇక్కడ; భరతుండు = భరతుడు అనేరాజు; అనేక, యాగంబులు+చేసి = అనేకయాగాలు చేసి; సర్వలోకంబులున్ = లోకాలనన్నింటినీ; చూచెన్ = దర్శించాడు; ఈవును = నీవుకూడా; ఇందున్ = ఇక్కడ; కృత, స్నానుండవు+బ = స్నానంచేసి; సర్వలోకంబులున్ + చూడుము = అన్నిలోకాలనూ దర్శించవలసింది; అనినన్ = అని చెప్పగా; అనుజ, సహితుండు+బ = తమ్ముళ్ళతోపాటు; ధర్మ తనయుండు = ధర్మరాజు; ఆ+తీర్థంబున = ఆనీటిలో; స్నానంబున్+చేసి = స్నానంచేసి; రోమశునకు = రోమశ మహర్షికి; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా తెలిపారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యజ్ఞంవలన కొడుకులను పొందిన సోమకమహారాజు తన తపస్సు అనేయజ్ఞం యొక్కఫలంగా తన ఋత్విజాడిని నరకంనుండి వెలువడచేసి పుణ్యగతిని పొందాడు. ఇక్కడ పూర్వకాలాన బ్రహ్మదేవుడు వేయి ఏళ్ళ గడువు కల సత్రయాగం 'ఇష్టాకృతం' అనేదానిని చేశాడు. ఇక్కడ నాభాగుడి వంశంలో పుట్టిన అంబరీషుడు యజ్ఞాలు చేసి మిక్కిలి ఉత్తమగతికి వెళ్ళాడు. ఇది నహుషుడు యజ్ఞం చేసినచోటు. ఇక్కడ అతడు నూరు అర్బుదాల ధనాన్ని యజ్ఞంలో లోటుపాట్లులేకుండా గమనించే పండితులకు దక్షిణగా ఇచ్చాడు. ఇది

సార్వభౌముడి యజ్ఞవాటిక. ఇది యయాతి యజ్ఞం చేసినస్థలం. అతడి యజ్ఞానికి దేవేంద్రుడు వచ్చాడు. ఇది రామహ్రాదం. ఇది ప్లక్షావతరణం అనేతీర్థం. ఈ యమునా తీర్థాన దేవతలున్నా, మునులున్నా సరస్వతికి సంబంధించిన యజ్ఞాన్ని చేశారు. ఇది దేవఋషియైన సంవర్షుడిచేత కాపాడబడేటటువంటిది. ఇక్కడ భరతుడు చాలా యజ్ఞాలు చేసి సర్వలోకాలను దివ్యదృష్టితో చూడగలిగాడు. నీవుకూడా ఇక్కడ స్నానంచేసి ఆ లోకాలను అన్నిటినీ ఒకసారి దర్శించవలసింది'- అని చెప్పగా ధర్మరాజు తనతమ్ముళ్ళతోపాటు ఆ తీర్థంలో స్నానంచేసి రోమశుడితో ఈవిధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: 'పద్మ' సంఖ్య అంటే పది అర్బుదాలు. అర్బుదం అంటే పదికోట్లు, కోటి అంటే నూరులక్షలు.

శా. 'దేవల్పద్యుచరాహిలోకములు నాదిత్యాశ్వినీలోకముల్
దేవాభీశ్వరుఁ జూచితిన్; మఱియు నధ్దేవేంద్రునొద్దన్ సగాం
డీవోద్ధామమహాభుజార్గళుఁ గిరీటిన్ సవ్యసాచిన్ జయ
శ్రీవిభ్రాజితుఁ బార్షుఁ జూచితి జగత్సేవ్యా! మునీంద్రోత్తమా!'

222

ప్రతిపదార్థం: జగత్+సేవ్యా!= లోకంచేత సేవించతగినవాడా!; ముని+ఇంద్ర+ఉత్తమా!= ఋషులలో శ్రేష్ఠులైన వారిలో మంచివాడా! దేవ+ఋషి, ద్యు, చర+అహి, లోకములున్= దేవర్షులు ఉండే లోకమున్నూ, ఆకాశంలో చరించేవారు ఉండే లోకమున్నూ, సర్పాలు నివసించే పాతాళలోకమున్నూ; ఆదిత్య+అశ్వినీ, లోకముల్= సూర్యుడిలోకం, ఆశ్వినులలోకమున్నూ; దేవ+అధీశ్వరున్= దేవేంద్రుడిని; చూచితిన్= దర్శించాను; మఱియు= ఇంకను; ఆ+దేవేంద్రు+బద్ధన్= ఆ దేవేంద్రుడి దగ్గర; స, గాండీవ+ఉద్ధామ, మహా, భుజ+అర్గళున్= గాండీవమనే వింటితో గూడిన గడియన్రానుల వంటి గొప్ప భుజములు గలిగి గంభీరుడైఉన్న వాడిని; కిరీటిన్= కిరీటం గల అర్జునుడిని; సవ్యసాచిన్= కవ్వడిని; జయశ్రీ, విభ్రాజితున్= జయలక్ష్మితో శోభిల్లేవాడిని; పార్షున్= అర్జునుడిని; చూచితిన్= దర్శించాను;

తాత్పర్యం: 'జగత్తు అంతటిచేత ఆరాధించదగినట్టివాడా!. మునులలో శ్రేష్ఠులైన వారిలో శ్రేష్ఠుడా! ఓ రోమశమహర్షీ! నేను దేవర్షుల లోకాన్ని చూచాను; ఆకాశగమనం కల ఖేచరుల లోకాన్ని చూడకలిగాను. సర్పలోకాన్ని దర్శించాను. ఇంకా దేవేంద్రుడిని చూడగలిగాను, అక్కడ దేవేంద్రుడి దగ్గర గడియన్రానుల వలె పాడవైన గాండీవమనే ధనువును ధరించి మిగుల గంభీరంగా తేజరిల్లుతున్న కిరీటిని, జయలక్ష్మితో శోభిల్లుతున్న పార్షుడిని, కవ్వడిని చూచాను'.

వ. అనిన రోమశుండు వెండియు ధర్మరాజున కిట్లనియె.

223

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; రోమశుండు= రోమశుడు; వెండియు= మరల; ధర్మరాజునకు= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ధర్మరాజు చెప్పగా మరల రోమశుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'ఇది దక్షమఖస్థానం; । బిదియు సరస్వతి యనంగ నిలఁ బరఁగు మహా
నది; యిందుఁ బ్రదశతతితోఁ । బ్రదశజ్యేషుండు సేసెఁ దివిరి మఖంబుల్.

224

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ చోటు; దక్షు= దక్షుడియొక్క; మఖస్థానంబు= యజ్ఞంచేసినచోటు; ఇది= ఇది; సరస్వతి+అనంగన్= సరస్వతి అనేపేరుమీద; ఇలన్+పరగం= పుడమిపై ఒప్పేటటువంటి; మహానది= గొప్పనది; ఇందున్= ఈ సరస్వతి నదియొక్క గట్టుమీద; త్రిదశ, తతితోన్= దేవతల సమూహంతో; త్రిదశ, జ్యేష్ఠండు= దేవతలకు అగ్రజుడైనవాడు- బ్రహ్మదేవుడు; తివిరి= పూనికతో; మఖంబుల్= యజ్ఞాలు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇది దక్షుడు యజ్ఞం చేసిన స్థలం. ఇది భూలోకంలో సరస్వతి అనేపేరు కల గొప్పనది. ఈ సరస్వతీ నదీతీరాన వేల్పులలో మొదటపుట్టిన బ్రహ్మదేవుడు యజ్ఞాలు చేశాడు.

వ. ఇది పంచయోజన ప్రమాణంబైన ప్రజాపతియజ్ఞవేది; ఇందు దేహత్యాగంబు సేసి మర్త్యు లమర్త్యత్వంబుం బొందుదురు; తొల్లి సరస్వతి నిషధదేశంబున భూమి సొచ్చి యిచ్చమసోద్భేదంబునందుఁ గానంబడియె; నిది సింధుతీర్థం; బిందు లోపాముద్ర నగస్తుండు ప్రతిగ్రహించె. 225

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈచోటు; పంచ, యోజన, ప్రమాణంబు+జన= అయిదు ఆమడల నిడివి కల; ప్రజాపతి, యజ్ఞ, వేది= బ్రహ్మదేవుడు యజ్ఞం చేసిన అరుగు; ఇందు= ఇక్కడ; దేహ, త్యాగంబు+చేసి= శరీరాన్ని విడిచి; మర్త్యులు= మానవులు- మరణశీలులైనవారు; న+మర్త్యత్వంబున్= చావులేని దైవభావాన్ని; పొందుదురు= సంపాదిస్తారు; తొల్లి= పూర్వకాలాన; సరస్వతి= సరస్వతీనది; నిషధ, దేశంబున= నిషధదేశంలో; భూమి+చొచ్చి= భూమిలోకి చొరబడి; ఈ+చమసోద్భేదంబునందున్= ఈ చమసోద్భేదం అనే తీర్థంలో; కానంబడియె= కనిపించింది; ఇది= ఈ స్థలం; సింధు, తీర్థంబు= సింధుతీర్థం అనేపేరు కలిగింది; ఇందు= ఇక్కడ; అగస్తుండు= అగస్త్య మహాముని; లోపాముద్రన్= లోపాముద్ర అనే తన ధర్మపత్నిని; ప్రతిగ్రహించెన్= పాణిగ్రహణం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇది అయిదు ఆమడల మేర నిడివి కలిగిన వేదిక. దీనిపై పూర్వం బ్రహ్మదేవుడు యజ్ఞాన్ని చేశాడు. ఇక్కడ శరీరాన్ని విడిచిన మనుష్యులు దేవతాభావాన్ని పొందగలరు. పూర్వకాలాన సరస్వతీనది నిషధదేశంలో భూమిలోపలికి అంతర్ధానమై మళ్ళీ ఈ 'చమసోద్భేదం' అనేతీర్థంలో బయటపడింది. ఇది సింధుతీర్థం. ఇక్కడే అగస్త్యమహర్షి లోపాముద్రను తన ధర్మపత్నిగా స్వీకరించాడు.

విశేషం: 'చమసం' - అంటే మోదుగువంటి కర్రతో చతురస్రాకారంగా చేయబడిన యజ్ఞపు ఉపకరణం. బ్రహ్మదేవుడు యజ్ఞం చేసిన చోటగల విశాలమైన అటువంటి యజ్ఞపాత్రను భేదించుకొని సరస్వతీ నది వెలువడింది. అందువలన అచ్చటి పుణ్యతీర్థానికి 'చమసోద్భేద' మనే పేరు ఏర్పడింది.

తే. ఇదియు విష్ణుపదంబు; దా నిది విపాశ; । యిదియుఁ గాశ్మీరమండలం; బిది వితస్త; మిదియు మానసద్వార; మిం దిందువంశ! । పరశురాముండు మును హంసపథముఁ జేసె. 226

ప్రతిపదార్థం: ఇదియు= ఈచోటు; విష్ణుపదంబు= విష్ణుపదం అనే పుణ్యతీర్థం; తాన్+ఇది, విపాశ= తాను ఇది విపాశ అనే పుణ్య నది; ఇదియున్= ఈక్షేత్రం; కాశ్మీర, మండలంబు= కాశ్మీరదేశం; ఇది=ఇది; వితస్తము= వితస్తం అనే పవిత్ర నది; ఇదియు= ఇదియున్నా; మానస, ద్వారము= మానస సరస్సు యొక్క ద్వారం; ఇందు= ఇక్కడ; ఇందువంశ!= చంద్రవంశానికి చెందినవాడా, ఓధర్మరాజా!; పరశురాముండు= పరశురాముడు; మును= తొల్లి; హంసపథమున్= హంసపథం అనే క్షేత్రాన్ని; చేసెన్= నిర్మించాడు.

తాత్పర్యం: చంద్రవంశానికి చెందినటువంటి ధర్మరాజా! ఈ పుణ్యతీర్థానికి విష్ణుపదం అని పేరు. ఈ పుణ్యనదికి విపాశ అని పేరు. ఇది కాశ్మీర మండలం. ఈ నదికి వితస్తం అని పేరు. ఈక్షేత్రానికి మానసద్వారం అనిపేరు. దీనిని పూర్వం పరశురాముడు హంసపథంగా నిర్మించాడు.

విశేషం: ప్రతిపుణ్యక్షేత్రానికి, తీర్థానికి ఏదోఒక విశిష్టత చెప్పబడింది. వాటిలో ఒకటి విష్ణుపదం. భారతంలో అభివర్ణితాలైన పుణ్యక్షేత్రాలను; తీర్థాలను అన్నిటిని నేడు గుర్తించటం కష్టం. ఆరణ్యపర్వంలోని రెండో ఆశ్వాసంలో కొన్ని పుణ్యక్షేత్రాల, తీర్థాల వర్ణన ఉన్నది. మూడో ఆశ్వాసంలోకూడా అటువంటి వర్ణన ఉన్నది. అక్కడక్కడా పునరుక్తి లేకపోలేదు. రెండో ఆశ్వాసంలో నారదమహర్షి ధర్మరాజుకు చెప్పిన పుణ్యక్షేత్రాల, తీర్థాల అభివర్ణన ఉన్నది. మూడో ఆశ్వాసంలో ధర్మరాజుదులు దర్శించిన పుణ్యక్షేత్రాల, తీర్థాలవర్ణనం ఉన్నది. విష్ణుపదం అంటే బహుశా విముక్తి కల్పించే తీర్థంగా ఏర్పడిఉంటుంది. మానససరోవరం యొక్క ద్వారం మానసద్వారం. ఇక్కడి కొండలోనే పరశు రాముడు ఈ ఆశ్రమాన్ని నిర్మించాడు. ఆ ఆశ్రమం పేరు 'హంసపథం'.

శిబి యసు రాజర్షిచరిత్రంబు రోమశుఁడు ధర్మరాజునకుఁ జెప్పుట (సం. 3-130-15)

వ. ఇక్ష్వాకులనం జైత్రమాసంబునందు మహామునులచేతం బూజితుండై యుమాసహితుం డీశ్వరుండు వారికిం బ్రత్యక్షంబగుటయు నరుంధతీ సహితుండై వసిష్ఠం డిందుల వసియించె; నిది భృగుతుంగం బను పర్వతం; బిందు నుశీనరపతి శిబియను వాఁడు దొల్లి యజ్ఞంబు సేయుచున్న నింద్రాగ్నులు వాని మహాగుణంబు లెఱుంగవేడి యింద్రుండు శ్వేనం బైన, నగ్ని కపోతంబై శ్వేనభయంబునఁ బఱతెంచి శిబిమఱువు సొచ్చిన దాని నెగిచికొని వచ్చి శ్వేనంబు శిబి కిట్లనియె. 227

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కొలనన్= మానసమనే ఈసరస్సులో; చైత్ర, మాసంబునందు= చైత్రమాసంలో; మహామునులచేతన్= గొప్పఋషులచేత; పూజితుండు+ఐ= ఆరాధించబడ్డవాడై; ఉమాసహితుండు+ఈశ్వరుండు= పార్వతీదేవితో కూడిన పరమశివుడు; వారికిన్= ఈ ఋషులకు; ప్రత్యక్షంబు+అగుటయున్= కన్పించటమున్నూ; అరుంధతీ, సహితుండు+ఐ= తన ధర్మపత్ని అయిన అరుంధతితోపాటు; వసిష్ఠండు= వసిష్ఠమహర్షి; ఇందుల= ఇక్కడ; వసియించెన్= నివసించాడు; ఇది= ఈక్షేత్రం; భృగుతుంగంబు+అను పర్వతంబు= భృగుతుంగ మనే పేరు కల కొండ; ఇందున్= ఇక్కడ; ఉశీనరపతి= ఉశీనర దేశమునకు రాజు అయిన; శిబి+అనువాఁడు= శిబి అనేవాడు; తొల్లి= పూర్వకాలాన; యజ్ఞంబు+చేయుచున్నన్= యజ్ఞం చేస్తుండగా; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడు, అగ్నియున్నూ; వాని= అతడియొక్క; మహాగుణంబులు= గొప్పలక్షణాలు; ఎఱుంగ, వేడి= తెలిసికొనటానికి సంకల్పించిన వారై; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; శ్వేనంబు+ఐన= డేగ కాగా; అగ్ని= అగ్నిహోత్రుడు; కపోతంబు+ఐ= పావురంగా మారి; శ్వేన, భయంబునన్= డేగవలని భీతిచేత; పఱతెంచి= పారిపోయి వచ్చి; శిబి= శిబియొక్క; మఱువు+చొచ్చినన్= శరణును ఆశ్రయించగా; దానిన్= ఆపావురాన్ని; ఎగిచికొని, వచ్చి= వెంబడించి వచ్చి; శ్వేనంబు= డేగ; శిబికి= శిబితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఈ మానస సరోవరమందు చైత్రమాసంలో మహర్షులచేత ఆరాధించబడి, పార్వతీదేవితో కూడి పరమేశ్వరుడు వారికి దర్శనాన్ని అనుగ్రహించాడు. అందువలన ఇక్కడ అరుంధతీదేవితోపాటు వసిష్ఠమహర్షి నివసించాడు. ఇది భృగుతుంగ పర్వత శిఖరం. ఇక్కడ ఉశీనరపతి శిబిచక్రవర్తి పూర్వకాలంలో యజ్ఞం చేశాడు. అప్పుడు ఆ మహానుభావుడి గుణగణాలు పరీక్షించతలచారు ఇంద్రాగ్నులు. ఇంద్రుడు డేగరూపం ధరించాడు. అగ్ని

పావురంగా మారాడు. డేగవలని భీతితో పావురం పరుగెత్తుకొనివచ్చి శిబిచక్రవర్తిని శరణు వేడింది. డేగ పావురాన్ని వెంటాడుతూ వచ్చి శిబితో ఇట్లా పలికింది.

ఆ. 'నిన్ను సత్యధర్మనిర్మలుగా విందు; | నట్టి నీకుఁ బాడియయ్య యిప్పు

దతిబుభుక్షితుండనై యున్న నాకు నా | హారవిప్పు మిట్టు లాచరింప?

228

ప్రతిపదార్థం: నిన్ను= ఓ శిబిచక్రవర్తి, నిన్ను; సత్య, ధర్మ, నిర్మలున్+కాన్= సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని అనుష్ఠించడం వలన కళంకం లేనటువంటి వాడినిగా; విందున్= వింటుంటాను; అట్టి, నీకున్= అటువంటి కీర్తికల నీకు; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; అతి బుభుక్షితుండను+ఐ+ఉన్న= మిక్కిలి ఆకలితో అల్లాడుతున్న; నాకున్= నాకు; ఆహార, విప్పుము= తిండికి ఆటంకం; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఆచరింప= ఆచరించటం, (వర్తిల్లచేయటం); పాడి+అయ్య?= న్యాయమా?

తాత్పర్యం: 'అయ్యా! శిబిచక్రవర్తి! నీవు సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని ఆచరించటం చేత నిష్కళంకమైన వాడివని వినిఉన్నాను. ఇప్పుడు నేను మిక్కిలి ఆకలితో ఉండగా నాకు ఆహారవిప్పుం చేయటం నీకు న్యాయమా?

వ. సర్వభూతంబులు నాహారంబున జీవించి వర్తిల్లు; నిది నాకు భక్ష్యంబు గానినాడు బుభుక్షావేదనం జేసి

ప్రాణ వియోగం బగు; నట్లయిన నా పుత్రులు భార్యయు జీవింపనేర; రొక్కకపోతంబు రక్షించి పెక్కు జీవులకు

హింస సేయుట ధర్మవిరోధంబు.

229

ప్రతిపదార్థం: సర్వభూతంబులున్= అన్ని ప్రాణులున్నా; ఆహారంబునన్= తిండివలన; జీవించి= బ్రతికి; వర్తిల్లున్= వృద్ధిచెందుతాయి; ఇది= ఈ పావురం; నాకున్= నాకు; భక్ష్యంబు+కానినాడు= ఆహారం కాకపోయినట్లైతే; బుభుక్షా, వేదనన్+చేసి= ఆకలిబాధచేత; ప్రాణ, వియోగంబు+అగున్= ప్రాణాలు పోగలవు; అట్లు+అయిన= ఆవిధంగా జరిగితే; నా, పుత్రులు= నా బిడ్డలు; భార్యయు= భార్యయున్నా; జీవింపనేరరు= జీవించలేరు; ఒక్క, కపోతంబు= ఒక పావురాన్ని; రక్షించి= కాపాడి; పెక్కు, జీవులకున్= అనేక ప్రాణులను; హింస+చేయుట= హింసించటం, (బాధ కలిగించటం); ధర్మవిరోధంబు= ధర్మానికి వ్యతిరేకం.

తాత్పర్యం: సకలప్రాణులు ఆహారం మూలంగానే బ్రతికి పెంపొందుతాయి. ఈ పావురం నాకు ఆహారం కానినాడు నాప్రాణాలు నిలువవు. అట్లా జరిగితే నా సంతానం, నాభార్య బ్రతుకలేరు. ఒక్క పావురాన్ని నీవు కాపాడి ఇన్ని ప్రాణులను హింసించటం ధర్మానికి వ్యతిరేకం కదా!

క. ధర్మజ్ఞు లైన పురుషులు | ధర్మవునకు బాధ సేయు ధర్మవునైనన్

ధర్మముగా మదిఁ దలఁచరు; | ధర్మవు సర్వంబునకు హితంబుగ వలయున్.

230

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజ్ఞులు+ఐన పురుషులు= ధర్మాన్ని తెలిసినటువంటివారు; ధర్మవునకు= ధర్మానికి; బాధ+చేయు= ఉపహతి కల్పించే- అంటే హాని కలిగించే; ధర్మవును+ఐనన్= ధర్మాన్నిసైతం; ధర్మముగా= ధర్మమైనదిగా; మదిన్= మనస్సులో; తలఁచరు= ఎంచరు; ధర్మవు= ధర్మం అనేది; సర్వంబునకు= సమస్తమైన వాటికీ; హితంబుగ= మేలు చేకూర్చేదిగా; వలయున్= ఉండాలి.

తాత్పర్యం: ధర్మస్వరూపాన్ని ఎరిగిన జ్ఞానులు ధర్మానికి కీడు కలిగించే ధర్మమైనా, ధర్మంగా మనస్సులో భావించరు. అచ్చమైన ధర్మం, జగత్తు కంతటికీ మేలు చేకూర్చాలి.

విశేషం: మహాభారతం పంచమవేదం. మహాభారతంలో చాలాచోట్ల ధర్మంపై చర్చలు కొనసాగాయి. ధర్మస్వరూప నిరూపణకు, ధర్మసూక్ష్మ వివరణకు మహాభారతంలో పేర్కొనదగినవి, ముఖ్యమైనవి రెండు ఉపాఖ్యానాలు ఉన్నాయి. (1) ధర్మవ్యాధోపాఖ్యానం (2) శిబి గాథ. 'అహింసా పరమో ధర్మః' అన్న అహింసా నిర్వచనంలో ధర్మసూక్ష్మాన్ని అరయవలసి ఉన్నది. బౌద్ధమతానికి 'అహింసా పరమో ధర్మః' అన్నది జీవనాడి. పరోపకారార్థం తమ శరీరాలను అర్పించి 'పరోపకారార్థ మిదం శరీరమ్' అన్న వాక్యానికి జీవదుదాహరణాలు బౌద్ధవాఙ్మయం ప్రపంచించిన బోధిసత్తులు, శిబి, జీమూత వాహనుడు మొదలైన మహనీయులు. ఈ పద్యం ధర్మసూక్ష్మానికి జీవనాడి విశ్వశ్రేయం అని ప్రతిపాదిస్తున్నది. ఏది ధర్మం? రెండు ధర్మాలు విప్రతిపన్నాలైనవి ఉన్నట్లైతే పరమధర్మ మేది? ఇక్కడ డేగ ఈప్రశ్ననే శిబికి వేసింది. పావురాన్ని కాపాడటం ధర్మంగా నీవు భావిస్తే, నా ఆహారం మాట ఏమవుతుంది? అని శిబిని డేగ సూటిగా అడిగింది. 'ఒక ధర్మానికి హాని కలిగించే మరొక ధర్మం విశ్వజనీనం కాలేదు. అది ఆభాస ధర్మమే కాని పరమధర్మం కాదు' అని ఈపద్యంలో డేగ ప్రతిపాదించింది. అంతేకాక - ఈ పద్యంతోపాటు తరువాతి గద్యాన్నికూడ అనుసంధించాల్సిఉంది ఈ ధర్మసూక్ష్మచర్చలో.

వ. ఇక్కపోతంబు నాకు వేదవిహితంబైన యాహారంబు; శ్వేనాః కపోతాన్ ఖాదయన్తి' యను వేదవచనంబు గలదు గావున దీని నాకు నాహారంబుగా ని' మ్మనిన దానికి శిబి యిట్లనియె. 231

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కపోతంబు= ఈ పావురం; నాకున్= నాకు; వేద, విహితంబు+ఐన+ఆహారంబు= వేదాలచేత నిర్దేశించబడిన ఆహారం; శ్వేనాః= డేగలు; కపోతాన్= పావురాలను; ఖాదయన్తి= తింటాయి; అను= అనే; వేద వచనంబు= వేదవాక్యం; కలదు= ఉన్నది; కావున= కాబట్టి; దీని= ఈ పావురాన్ని; నాకున్= నాకు; ఆహారంబుగాన్= ఆహారంగా; ఇమ్ము= ఇవ్వవలసింది; అనిన= అని చెప్పగా; దానికి= ఆ డేగకు; శిబి= శిబి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఈపావురం నాకు వేదాలచేత విధించబడిన ఆహారం. డేగలు పావురాలను భక్షిస్తాయి- అనే వేదవాక్యం ఉన్నదికదా! కాబట్టి ఈ పావురాన్ని నాకు ఆహారంగా నీవు వదలాలి'- అని డేగ పలుకగా దానికి శిబి ఈవిధంగా బదులు పలికాడు.

విశేషం: డేగలకు పావురాలు ప్రకృతిసిద్ధాలైన ఆహారంకదా. ఇక 'అహింసా పరమో ధర్మః' అన్నది ఎట్లా చెల్లుతుంది? ఇంద్రుడు, అగ్ని గొప్ప పరీక్షనే తెచ్చిపెట్టారు. పంచమవేదం ఈ పరీక్షకు ఎటువంటి పరిష్కారం చూపించింది?

తే. ప్రాణభయమున వచ్చి యిప్పక్షి నన్ను, నాశ్రయించె; నాశ్రీతు నెట్టి యధముఁ డయిన విడువఁ డనినను నే నెట్లు విడుతు దీని? । నాశ్రీతత్యాగ మిది ధర్ము వగునె? చెప్పుము. 232

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణభయమున= ప్రాణాలవలని (ప్రాణాలు పోతాయి) అనే భయంచేత; వచ్చి= వచ్చి; ఈ+ప్పక్షి= ఈపులుగు; నన్నున్= నన్ను; ఆశ్రయించెన్= రక్షించే ఆధారంగా గైకొన్నది; ఆశ్రీతున్= తన రక్షణను వేడి ఉన్నవాడిని; ఎట్టి+ అధముఁడు+అయినన్= ఎంతటి నీచుడయినా; విడువడు= విడువడు; అనినను= అన్నాకూడ, అన్ననూ, ఏను= నేను; ఎట్లు= ఎట్లా, ఏవిధంగా; దీనిన్= ఈప్పక్షిని; విడుతు= విడవగలను; ఆశ్రీత, త్యాగము= ఆశ్రయించినవారిని విడిచిపెట్టటం; ఇది= ఇది; ధర్మువు+అగునె?= ధర్మం కాగలదా? చెప్పుము+అ= చెప్పవలసింది.

తాత్పర్యం: 'ఈపావురం ప్రాణభయంతో వచ్చి నన్ను ఆశ్రయించింది. ఆశ్రయించినవారిని ఎటువంటి నీచుడైనా విడువలేదు కదా! ఇక నేను ఎట్లా నన్ను ఆశ్రయించిన పావురాన్ని విడిచిపెట్టగలను? ఆశ్రీతులను విడవటం ధర్మం కాగలదా? నీవే చెప్పుము.

వ. నీవు పక్షివయ్యును ధర్మ మెఱింగినట్లు పలికితి; శరణాగత పరిత్యాగంబుకంటె మిక్కిలి యధర్మం బొం డెద్ది? నీయాకలి దీననకాని యొంట నుపశమింపదే? నీయత్నం బాహారార్థంబేని యిప్పు డివ్వనంబున మృగ మహిషవరాహాఖిగ మాంసంబులు దీనికంటె మిక్కిలిగాఁ బెట్టెద; నిక్కపోతంబువలని యాగ్రహం బుడుగుము; దీని నే నెట్లును విడువ' ననిన శ్వేనం బిట్లనియె. 233

ప్రతిపదార్థం: నీవు=నీవు (ఓ డేగా); పక్షివి+అయ్యును= పక్షివి అయినప్పటికినీ; ధర్మము+ఎఱింగినట్లు= ధర్మం తెలిసినట్లుగా; పలికితి(వి)= మాట్లాడావు; శరణ+ఆగత, పరిత్యాగంబుకంటె= శరణానికై - అంటే కాపాడుమని అర్థిస్తూ - వచ్చినవారిని విడనాడటం కంటె; మిక్కిలి+అధర్మంబు= అధికమైన అధర్మం; ఒండు+ఎద్ది= వేరొకటి= ఏది ఉన్నది?; నీ+ఆకలి= నీ బుభుక్ష; దీననకాని= ఈ పావురాన్ని భక్షించటంవలనకాని; ఒంటన్= వేరొక మార్గాన; ఉపశమింపదే?= ఉడుగదా?; నీ యత్నంబు= నీపూనిక; ఆహార+అర్థంబు+ఏని= తిండికోసమే అయినట్టైతే; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; ఈ+వనంబునన్= ఈ వనంలో; మృగ, మహిష, వరాహ, ఖిగ, మాంసంబులు= లేళ్ళయొక్క, దున్నలయొక్క, పండులయొక్క మాంసాలు; దీనికంటె= ఈ పావురంకంటె; మిక్కిలిగాన్= అధికంగా; పెట్టెదన్= సమకూరుస్తాను; ఈ+కపోతంబు వలని+ఆగ్రహంబు= ఈ పావురంమీద నీకు గల కోపాన్ని; ఉడుగుము= మాసుకొమ్ము; దీనిన్= ఈ పావురాన్ని; ఏను+ఎట్లును, విడువను= నేను ఏరీతిగానైనా విడువలేను; అనినన్= అని చెప్పగా; శ్వేనంబు= డేగ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: నీవు పక్షివి అయినాకూడా ధర్మం తెలిసినట్లుగా మాట్లాడుతున్నావు. ఆశ్రయం కోరి వచ్చిన వారిని విడువటం కన్నా అధికమైన అధర్మం ఉన్నదా? నీ ఆకలి ఈ పావురాన్ని తింటేకాని తీరదా? నీ ప్రయత్నం కేవలం నీ పొట్టపోసుకొని ఆకలి తీర్చుకొనటానికే అయితే ఇప్పుడు ఈ అడవిలో ఎన్ని జంతువులు లేవు? లేళ్ళు, దున్నలు, పండులు, పక్షులు, వీటి మాంసాలను ఈ పక్షికంటె అధికంగా నీకు సమకూర్చగలను. ఈ పావురంమీద ఆగ్రహాన్ని విడిచిపెట్టుము. నేను ఎట్లా అయినా కూడా, ఈ పక్షిని విడవను సుమా!'- అని శిబి పలుకగా, డేగ అతడితో ఇట్లా బదులు పలికింది.

ఆ. 'నాకు విహితభక్షణం బిది; యివ్వుక్షిఁ । బూని కావ నీకు బుద్ధియేని

యవనినాథ! దీనియంత నీ మాంసంబు । దూఁచి నాకుఁ బెట్టు తొలఁగ కిప్పుడ.'

234

ప్రతిపదార్థం: ఇది, నాకు, విహిత, భక్షణంబు= ఈ పక్షి నాకు ప్రకృతిచేత నిర్ణీతమైన ఆహారం; ఈ+పక్షిన్= ఈ పిట్టను; పూని కడగి; కావ= రక్షించాలని; నీకు, బుద్ధి+ఏని= నీకు ఆలోచన కలిగినట్టైతే; అవనినాథ!= పుడమికి భర్తవైన ఓరాజా!; దీని+అంత= దీనితో సరితూగే; నీ మాంసంబు= నీ శరీరంలోని మాంసం; తూఁచి= సరితూచి; నాకున్= నాకు; తొలఁగక= మానక; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; పెట్టు= సమకూర్చుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ మహారాజా! ఈ పావురం నాకు ప్రకృతి సహజంగా ఏర్పడిన ఆహారం. ఈ పక్షిని రక్షించాలనే అభిప్రాయం నీకు కలిగినట్టైతే దీని బరువుతో సరిసమానమైన తూకం కల నీ శరీరమాంసం ఇప్పుడు వెనుదీయక నాకు ఇమ్ము.'

చ. అనిన 'ననుగ్రహించితి మహావిహాగోత్తమ!' యంచు సంతసం

బున శిబి తత్క్షణంబ యసిపుత్రిక నాత్మశరీరకర్తనం

**బనఘుండు సేసిచేసి తన యంగమునం గల మాంసమెల్లఁ బె
ట్టినను గపోతభాగము కడిందిగ డిందుచు నుండె నత్తులన్.**

235

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అనుగ్రహించితి= దయచూపినావు; మహత్+విహగ+ఉత్తమ!= గొప్పపక్షులలో శ్రేష్ఠమైనదానా! ఓ డేగా!; అంచు= అని అంటూ; అనఘుండు= పాప రహితుడు; శిబి= శిబి చక్రవర్తి; సంతసంబున= సంతోషంతో; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణమే; అసి పుత్రికన్= చిరుకత్తితో; ఆత్మ, శరీర, కర్మనంబు, చేసి, చేసి= తన శరీరాన్ని కోసి కోసి; తన+అంగమునన్= తన దేహంలో; కల= ఉన్న; మాంసము+ఎల్లన్= మాంసమంతటినీ; పెట్టినను= సమర్పించిననూ; ఆ+తులన్= ఆ త్రాసులో; కపోత భాగము+అ= పావురం ఉన్న పక్షమే; కడిందిగ= మిక్కిలిగా; డిందుచున్+ఉండెన్= దిగిపోతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: అని డేగ పలుకగా సంతోషించి శిబిచక్రవర్తి పక్షులలో కెల్ల నీవు ఉత్తమపక్షివి. నీవు నా పై దయచూపావు' అని చెప్పి తత్క్షణమే చిరుకత్తితో తన శరీరంలోని మాంసాన్ని కోసి తరాజుతో తూకం వేయసాగాడు. కాని, అతడి దేహంలోని మాంసం అంతా సమర్పించినాకూడా, ఆ తులాభారంలో పావురం ఉన్నభాగమే క్రిందికి దిగుతున్నది.

**క. దానికి నచ్చెరువడి ధర । ణీనాథుండు తనువునందు నెత్తురు దొరుగం
దాన తుల యెక్కె; నంతన్ । వాని గుణోన్నతికి మెచ్చి వాసవదహనుల్.**

236

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= తనశరీరంలోని మాంసాన్ని ఎంత కోసివేసినా ఆపావురం బరువుతో సరితూగకపోవటానికి; ధరణీ నాథుండు= భూభర్త అయిన శిబి; అచ్చెరువు+పడి= ఆశ్చర్యపడి; తనువునందు= దేహమందు; నెత్తురు+తొరుగన్= రక్తం కారగా; తాను+అ= తానే; తుల+ఎక్కెన్= త్రాసులోకి ఎక్కాడు; అంతన్= అంతట; వాసవ, దహనుల్= ఇంద్రుడున్నా, అగ్నియున్నా; వాని, గుణ+ఉన్నతికి= ఆ శిబిచక్రవర్తి గొప్పగుణాలకు; మెచ్చి;

తాత్పర్యం: తన శరీరంలోని మాంసం ఎంతకోసి తులలో వేసినప్పటికీ, ఆ పావురంబరువుకు సరితూగక పోవటంచేత ఆశ్చర్యపడి శిబిచక్రవర్తి తానే తక్కెడలో ఎక్కాడు. అతడి ఆత్మార్పణపూర్వకమైన త్యాగానికి, గొప్పగుణానికి ఇంద్రుడు, అగ్నిహోత్రుడు అభినందించి.

వ. శ్వేనకపోత రూపంబులు విడిచి నిజరూపంబులఁ జూపి 'నీ ధైర్య శౌర్యాది గుణంబు లనన్యసాధారణంబులు గావున నీకీర్తి నిత్యంబై శబ్ద బ్రహ్మాంబు గలయంత కాలంబును వర్తిల్లుచు నుండెడు' మని శిబికి వరం బిచ్చి యింద్రాగ్నులు చని; రిది యమ్మహాపురుషు పుణ్యస్థానంబు; మఱియు ననవరత ఫలన్యక్షంబులు గల యిది యౌద్ధాలకియైన శ్వేతకేతు తపోవనం; బిందు సరస్వతి మనుష్య స్త్రీరూపధారిణియై శ్వేతకేతుని సేవించె; మాతుల భాగినేయులైన యష్టావక్రశ్వేతకేతు లిందు యుగ్రతపంబుఁజేసి' రనిన 'నం దష్టావక్ర మహాత్మ్యంబు విన వలతు' నని యడిగిన, యుభిష్ఠిరునకు రోమశుం డిట్లనియె: 'దొల్లి యేకపాదుం డనుమునివరుండు తనవిద్యావిభవంబున సుజాత యను దాని వివాహంబై వనంబున ఘోరతపంబు చేయుచు ననవరతంబును శిష్యుల వేదంబులు చదివించుచున్నఁ బెద్దకాలంబునకు సుజాత గల్గిణియైనఁ దద్గర్భంబున నున్న యర్జకుం డొక్కనాఁడు తండ్రి కిట్లనియె.

237

ప్రతిపదార్థం: శ్వేన, కపోత, రూపంబులు= డేగ, పావురాలయొక్క ఆకారాలు; విడిచి= వదలి; నిజ, రూపంబులన్+చూపి= తమ అసలు ఆకారాలను ప్రదర్శించి; నీ ధైర్య, శౌర్య+ఆదిగుణంబులు= నీయొక్క తెగువ, పరాక్రమం మొదలైన గొప్పలక్షణాలు; అనన్య సాధారణంబులు= ఇతరులలో ఉన్నట్టివి కావు; కావునన్= కాబట్టి; నీ, కీర్తి= నీకీర్తి; శబ్ద, బ్రహ్మంబు, కల+అంతకాలంబును= శబ్దబ్రహ్మం ఉండేటంతకాలమున్నూ; వర్తిల్లుచున్+ఉండెడు+అని= వ్యాపించి ఉంటుంది అని; వరంబు+ఇచ్చి= వరాన్ని అనుగ్రహించి; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడున్నూ, అగ్నియున్నూ; చనిరి= వెళ్ళారు; ఇది= ఈ స్థలం; ఆ+మహాపురుషు= ఆ మహానుభావుడియొక్క; పుణ్య, స్థానంబు= పుణ్యక్షేత్రం; మఱియు= ఇంకనూ; అనవరత, ఫల, వృక్షంబులు కల= ఎల్లప్పుడు కాస్తున్న పండ్లు చెట్లున్న; ఇది= ఈ స్థలం; ఔద్దాలకి+ఐన= ఉద్దాలక సుతుడైన; శ్వేతకేతు, తపన్+వనంబు= శ్వేతకేతుడు తపస్సు చేసిన వనం; ఇందు= ఇక్కడ; సరస్వతి= సరస్వతి; మనుష్య, స్త్రీ రూపధారిణి+ఐ= మానవస్త్రీ రూపం ధరించి; శ్వేతకేతుని, సేవించె= శ్వేతకేతు మహర్షికి పరిచర్య చేసింది; మాతుల భాగినేయులు+ఐన= మేనమామ చెల్లెలి కొడుకులు అయిన, (మేనమామ, మేనల్లుండ్రయిన); అష్టావక్ర శ్వేతకేతులు= అష్టావక్రుడున్నూ, శ్వేతకేతుడున్నూ; ఇందు+అ= ఇక్కడే; ఉగ్ర, తపంబున్+చేసిరి= ఘోరమైన తపస్సును చేశారు; అనినన్= అని చెప్పగా; అందు= అందులో; అష్టావక్ర మాహాత్మ్యంబు= అష్టావక్రుడి మహిమను; విన వలతున్= ఆలకించ గోరుతున్నాను; అని= అంటూ; అడిగిన= కోరగా; యుధిష్ఠిరునకున్= ధర్మరాజుకు; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వకాలాన; ఏకపాదుండు= ఏకపాదుడు అనే పేరు కలిగిన; మునివరుండు= ఋషిశ్రేష్ఠుడు; తన, విద్యా, విభవంబున= తన చదువుయొక్క గొప్పతనంచేత; సుజాత+అనుదాని= సుజాత అనేపేరు కల వధువును; వివాహంబు+ఐ= పెళ్ళాడి; వనంబున= అడవిలో; ఘోర, తపంబు చేయుచున్= కఠోరమైన తపస్సుచేస్తూ; అనవరతంబును= ఎల్లప్పుడున్నూ; శిష్యులన్= తనదగ్గర చదువుకొనే విద్యార్థులచేత; వేదంబులు, చదివించుచున్నన్= వేదాలను నల్లవేయిస్తుండగా; పెద్దకాలంబునకున్= చాలాకాలానికి; సుజాత= సుజాత; గర్భిణి+ఐనన్= కడుపుతో ఉండగా; తద్+గర్భంబునన్= ఆమె కడుపులో; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; అర్చకుండు= శిశువు; ఒక్కనాడు= ఒక్కరోజు; తండ్రీకి= తండ్రీకి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: డేగ, పావురం తమరూపాలు వదలివేశాయి. అప్పుడు ఇంద్రుడు అగ్నిహోత్రుడు నిజరూపాలతో ప్రత్యక్షమై శిబిచక్రవర్తితో 'మహానుభావా! నీత్యాగం, ధైర్యం, శౌర్యం మొదలైన గుణాలు మరి ఎవ్వరిలో కనిపించవు. నీకీర్తి మానవులు శబ్దబ్రహ్మాన్ని ఉపాసిస్తుండేంతవరకు విలసిల్లుతుంటుంది' అని అతడిని అభినందించి, వరమిచ్చి అతడిని వీడుకొలిపి వెళ్ళిపోయారు. ఇది ఆ మహాపురుషుడి క్షేత్రం. ఎప్పుడూ పండ్లతో శోభిల్లే ఈతోట ఉద్దాలకుడి కుమారుడైన శ్వేతకేతు తపోవనం. ఇక్కడ సరస్వతి మానవస్వరూపం ధరించి శ్వేతకేతుడికి సేవచేసింది. శ్వేతకేతుడున్నూ అష్టావక్రుడున్నూ మేనమామ, మేనల్లుళ్ళు. వారిరువురు ఇక్కడ ఉగ్రతపస్సు చేశారు.- అని రోమశుడు చెప్పగా ధర్మరాజు 'అష్టావక్రుడి మాహాత్మ్యం వినగోరుతున్నా'నన్నాడు. అందుకు రోమశుడు ఇట్లా వివరించాడు: 'ఏకపాదు డనే మునివరుడు మహావిద్వాంసుడు. అతడు సుజాత అనే ఆమెను పెళ్ళాడాడు. శిష్యులచేత నిరంతరం వేదాధ్యయనం, విద్యాభ్యాసం చేయిస్తూ ఉండగా భార్య అయిన సుజాత గర్భవతి అయింది. ఒకనాడు గర్భంలో ఉన్న శిశువు తండ్రీతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: శిబి చక్రవర్తి కీర్తి శబ్దబ్రహ్మం ఉండేంతకాలం విస్తరిస్తుందని ఇంద్రాగ్నుల ప్రవచనం. శబ్దం అక్షర సమామ్నాయంగా రూపొంది, సారస్వత ప్రతిపత్తిని ఆర్జించి, చిరకాలం మనగలగటం అందరికీ తెలిసిన విషయమే. శబ్దము = అక్షరము = నశించనిది. అంతేకాక, శిబిత్యాగం లోకోత్తరమైనది. శిబి కథ సనాతన వైదిక సారస్వతంలో మాత్రమే గాక, బౌద్ధ, జైన

గాథలలో కూడ సుప్రసిద్ధమైనది. ఇతివృత్త గౌరవం గల శిబి చక్రవర్తి గాథ శబ్ద బ్రహ్మోపాసకులు- సాహితీవేత్తలు విడువలేనట్టిది. ఆ మాటనే ఇంద్రాగ్నులు వరంగా ప్రసాదించినట్లు మహాభారతకథనం.

రోమశుడు ధర్మరాజునకు నష్టావక్ర చరితంబు సెప్పుట (సం. 3-132-8)

**క. 'ఎడబడక యహోరాత్రులు । వడిఁగొని చదివింప నిట్లు వలయునె శిష్యుల్
గడు నిద్రలేమి నెంతయు । జడమతులై చదువు దప్ప జదువుచు గుండన్.'**

238

ప్రతిపదార్థం: శిష్యుల్= విద్యార్థులు; కడు, నిద్ర, లేమిన్= బొత్తిగా నిద్రలేకపోవటంచేత; ఎంతయున్= ఎంతో, చాలా; జడ, మతులు+ఐ= మందబుద్ధులై; చదువున్= విద్యను, తప్పన్+చదువుచున్+ఉండన్= తప్పులుగా చదువుతుండగా; ఎడబడక= తీరిక లేకుండా నిరంతరం; అహో+రాత్రులు= అహోరాత్రులు-పగళ్ళన్నూ రాత్రులున్నూ; వడిన్+కొని= వేగంగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చదివింపన్, వలయునె= చదువులోనే నిమగ్నలై ఉండేటట్లు చేయటమెందుకు.

తాత్పర్యం: నీ శిష్యులు పగలనక, రేయనక ఎడతెరిపిలేకుండా విద్యాభ్యాసం చేయటంచేత వారు మందబుద్ధులవుతూ నిద్ర లేకపోవటంచేత వేదపాఠాలను తప్పుగా చదువుతున్నారు. ఈవిధంగా తప్పులు చదివించటం ఎందుకు?'

**వ. అని యుపాలంబించి పలికిన నలిగి యేకపాదుండు 'నీ వధ్యయనంబునకు వక్రంబుగాఁ బలికితివి గావున
నెనిమిదివంకలు గల శరీరంబుతో జన్మింపు' మని కొడుకునకు శాపం బిచ్చిన.**

239

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; ఉపాలంబించి= తెగడుతూ; పలికినన్= మాట్లాడగా; అలిగి= ఆగ్రహించి; ఏకపాదుండు= ఏకపాదుడు; నీవు; అధ్యయనంబునకు= వేద పఠనమునకు; వక్రంబుగాన్= వంకరగా; పలికితివి= మాట్లాడావు; కావునన్= కాబట్టి; ఎనిమిది, వంకలు+కల= ఎనిమిది వంకరలు కల; శరీరంబుతో= దేహంతో; జన్మింపుము= పుట్టుము; అని= అని; కొడుకునకు; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శాపం ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: అని నిందించిన గర్భస్థశిశువుమీద ఆగ్రహించి తండ్రి అయిన ఏకపాదుడు 'నీవు వేదాధ్యయనాన్ని వక్రంగా విమర్శించావు కాబట్టి అష్టావక్రుడివై పుట్టుము' అని శపించాడు.

**ఆ. అగ్నికల్కుఁడై మహాత్ముడు కడుపునఁ । పెరుఁగుచుండె; నంత సరసిజాక్షి
ప్రసవకాల మైనఁ బతి కొక్కనాఁ డిట్లు । లనియెఁ బ్రసవభారమునకు వెఱచి.**

240

ప్రతిపదార్థం: అగ్ని కల్కుండు+ఐ= నిప్పుతో సమానుడై; మహాత్ముడు= మహానుభావుడు; కడుపునన్= గర్భంలో; పెరుగు చుండెన్= వృద్ధి చెందుతున్నాడు; అంత= అంతట; సరసిజ+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు కలది- సుజాత; ప్రసవ, కాలము+ఐనన్= పురుడు వచ్చేసమయం సమీపించగానే; ప్రసవ, భారమునకు= పురిటిబరువుకు; వెఱచి= భయపడి; పతికి= భర్తకు; ఒక్క నాఁడు= ఒకరోజు, ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: సుజాత కడుపులో నిప్పుతో సమానుడైన మహానుభావుడు పెరుగుతున్నాడు. అంత, పద్మాలవంటి కన్నులుగల ఆ సుజాత ప్రసవసమయం సమీపించటం గమనించి, ప్రసవభారాన్ని తలచుకొని భయపడి, భర్తతో ఒకరోజు ఈవిధంగా అన్నది.

క. 'ధరణి గడుఁ బేదవారును । బురిటికి ఘృత తైల ధాన్యములఁ జెచ్చెర ముం

దర సంగ్రహింతుఁ; రవి మన । కరయఁగ నతిదుర్లభంబు లర్థము లేమిన్.

241

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిపై; కడున్= మిక్కిలి; పేదవారును= దరిద్రులు కూడ; పురిటికి= ప్రసవానికి; ఘృత, తైల, ధాన్యములన్= నేయి, నూనె, తిండిగింజలను; చెచ్చెర= త్వరగా; ముందర= ముందుగానే; సంగ్రహింతురు= తెచ్చిపెట్టుకొంటారు; అవి= అవి, ఆ ఘృతతైల ధాన్యాదులు; అరయఁగన్= ఆలోచించి చూస్తే; మనకు= మనకు; అర్థము, లేమిన్= ధనం లేకపోవటంచేత; అతి, దుర్లభములు= సాధించటానికి మిక్కిలి కష్టమైనవి.

తాత్పర్యం: 'భూమిమీద మిక్కిలి నిరుపేదలు కూడ పురిటిసమయానికి ముందే వేగంగా నేయి, నూనె, తిండిగింజలు తెచ్చిపెట్టుకుంటారు. మనం ధనం లేనివారం కాబట్టి మనకు అవి సులభంగా దొరికేవి కావు.

వ. ఏమి 'సేయుదు? నెవ్వధంబున నీప్రసవక్షేతంబువలనఁ బాయుదు?' ననిన నేకపాదుండు ధనార్థియయి జనకరాజుపాలికిం జని వాని యజ్ఞంబునందు వరుణపుత్రుండైన వందితో వివాదంబు సేసి యోటువడి జలమగ్నుండై యున్న నిట సుజాత ప్రసూతియై యష్టావక్రం గనియెఁ; దత్కాలంబున నుద్దాలకుభార్య శ్వేతకేతుం గనియె; నిట్లు మాతులభాగినేయు లిద్దలు సవయస్కులై పెరిగి పండ్రెండేండ్లొక్కట నుద్దాలకుతోఁ జదివి యధ్యయనశూరులై రండు.

242

ప్రతిపదార్థం: ఏమి+చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?; ఏ+విధంబునన్= ఏరీతిగా; ఈప్రసవ, క్షేతంబు వలనన్= ఈ పురిటి బాధలు; పాయుదున్?= తొలగించుకుంటాను?; అనినన్= అని చెప్పగా; ఏకపాదుండు= ఏకపాదుడు; ధన+అర్థి+అయి= ధనాన్ని ఆశించినవాడై; జనక, రాజు, పాలికిన్+చని= జనకప్రభువు దగ్గరకు వెళ్ళి; వాని, యజ్ఞంబునందు= ఆ జనకుడు చేస్తున్న యాగంలో; వరుణ, పుత్రుండు+ఐన= వరుణుడి కొడుకైన; వందితో= వంది అనేవాడితో; వివాదంబు+చేసి= చర్చించి; ఓటు+పడి= పరాజయమంది; జల, మగ్నండు+ఐ= జలంలో మునిగి దాగినవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; ఇట= ఇక్కడ; సుజాత= సుజాత; ప్రసూతి+ఐ= పురిటి ఇల్లాలై; అష్టావక్రన్= అష్టావక్రుడిని; కనియెన్= ప్రసవించింది; తద్+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో; ఉద్దాలకు, భార్య= ఉద్దాలకుడి పత్ని; శ్వేతకేతున్= శ్వేతకేతుడిని; కనియెన్= ప్రసవించింది; ఇట్లు= ఇట్లు; మాతుల భాగినేయులు+ఇరువురు= మేనమామ మేనల్లుండ్రువురు; సవయస్కులు+ఐ= ఒకే వయస్సు కలవారై; పెరిగి= పెరిగి; పండ్రెండు+ఏండ్లు= పన్నెండేళ్ల కాలం; ఒక్కటన్= ఒకచోట; కలసిమెలసి; ఉద్దాలకుతోన్ చదివి= ఉద్దాలకుడి దగ్గర దీక్షతో విద్యలను అభ్యసించి; అధ్యయనశూరులు+ఐరి= చదువులో శౌర్యం కలవారు అయినారు; అందు= అందులో.

తాత్పర్యం: ఏం చేయగలను? ఏవిధంగా ఈ ప్రసవబాధనుండి విముక్తి పొందగలను? - అని సుజాత పలుకగా ఏకపాదుడు ధనసంపాదనకొరకై జనకమహారాజు ఆస్థానానికి వెళ్ళాడు. అక్కడ వరుణకుమారుడైన వందితో వాదించి, పరాజయాన్ని పొంది, నీటిలో మునిగియుండగా, ఇక్కడ సుజాత ప్రసవించి అష్టావక్రుడిని కన్నది. అదే సమయాన ఉద్దాలకుడి భార్య శ్వేతకేతుడిని ప్రసవించింది. ఇట్లు మేనమామ. మేనల్లుండ్రువురు సవయస్కులై కలసిమెలసి పెరిగి, ఉద్దాలకుడి సన్నిధిలో పన్నెండేళ్ళు దీక్షతో వేద విద్యాభ్యాసం చేసి చదువుల్లో మేటిశూరు లైనారు. అందు.

తే. తండ్రి యనుచు నుద్దాలకుఁ దనకుఁ, గరము । ప్రీతితో శ్వేతకేతుని బ్రాత యనుచు

ననఘచరితుఁ డష్టావక్రుఁ డనుదినంబు । నొం డెఱుంగక సుఖలీల నుండు నంత.

243

ప్రతిపదార్థం: అనఘచరితుఁడు= పాపంలేని శీలం కలవాడు; అష్టావక్రఁడు= అష్టావక్రఁడు; ఉద్దాలకున్= ఉద్దాలకుడిని; తనకున్+తండ్రి+అనుచున్= తనకు తండ్రి అని తలపోస్తూ; కరము= మిక్కిలి; ప్రీతితో= అభిమానంతో; శ్వేతకేతుని= శ్వేతకేతుడిని; భ్రాత= సోదరుడు; అనుచున్= అని తలపోస్తూ; అనుదినంబున్= నిత్యమూ; ఒండు+ఎఱుంగక= ఇతర మేదీ తెలియక; సుఖలీలన్= సుఖంగా; ఉండునంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అష్టావక్రఁడు తనకు ఉద్దాలకుడే తండ్రి అనీ, శ్వేతకేతుడు సహోదరుడు అనీ భావిస్తూ మరి వేరు తలపులు లేకుండా సుఖంగా బ్రతుకుతున్నాడు. అంత.

వ. ఒక్కనాఁడు ఉద్దాలకు కుఱు వెక్కియున్న యష్టావక్రం జూచి శ్వేతకేతుండు సహింపక 'నీ వేల మాయయ్య కుఱువెక్కి యుండె? దీవు వోయి మీయయ్య కుఱు వెక్కు' మని చేయిపట్టి యీడ్చిన, నేడ్చుచుం దల్లికడకుం జని యష్టావక్రం డిట్లనియె. **244**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఉద్దాలకు, కుఱువు= ఉద్దాలకుడి తొడపై; ఎక్కి+ఉన్న= ఎక్కి కూర్చొనిఉన్న; అష్టావక్రన్+చూచి= అష్టావక్రఁడిని చూచి; శ్వేతకేతుండు= శ్వేతకేతుడు; సహింపక= ఓర్వక, ఓర్వలేక; నీవు+వేల= నీవు ఎందుకు; మా+అయ్య= మాతండ్రియొక్క; కుఱువు= తొడ; ఎక్కి+ఉండెడు= ఎక్కిఉన్నావు; ఈవు= నీవు; పోయి= వెళ్ళి; మీ+అయ్య= మీనాన్నయొక్క; కుఱువు+ఎక్కుము= తొడపై ఎక్కుము; అని= అంటూ; పట్టి+ఈడ్చినన్= చేతిని పట్టుకొని ఈవలకు లాగా; ఏడ్చుచున్= దుఃఖిస్తూ; తల్లి కడకున్+చని= తల్లి దగ్గరకు వెళ్ళి; అష్టావక్రఁడు; ఇట్లు+అనియె= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒకనాడు అష్టావక్రఁడు ఉద్దాలకుడి తొడపై ఎక్కి ఆడుకొంటున్నాడు. ఆ దృశ్యాన్ని చూచి శ్వేతకేతుడు ఓర్వలేక అష్టావక్రఁడి చేతిని పట్టుకొని ఈవలికి లాగి, 'నీవు ఎందుకు మానాన్న తొడపై ఎక్కావు? వెళ్ళి నీవు మీనాన్నతొడపై ఎక్కుము'- అని నిమ్మరా లాడగా, అష్టావక్రఁడు ఏడుస్తూ తల్లిదగ్గరకు వెళ్ళి ఇట్లా పలికాడు.

క. 'మా యయ్య యెవ్వ? రెక్కడఁ బోయిరి? సెప్పు' మని తెల్లముగ నడిగి తప శ్రీయుతుఁడు తండ్రికడకుం బోయెం దన మామ నెయ్యమునఁ దోడ్కొనుచున్. **245**

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య+ఎవ్వరు?= నా తండ్రి ఎవరు?; ఎక్కడన్+పోయిరి?= ఎక్కడికి వెళ్ళారు?; చెప్పుము= తెలియచెప్పుము; అని= అని; తెల్లముగన్= సుస్పష్టంగా; అడిగి= ప్రశ్నించి; తపన్+శ్రీ, యుతుఁడు= తపస్సు అనే సంపదతో కూడినవాడు; తన, మామన్= తన మేమమామను; నెయ్యమునన్= ప్రీతితో; తోడ్కొనుచున్= వెంటబెట్టుకొని; తన, తండ్రి, కడకున్= తన తండ్రి దగ్గరకు; పోయెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'మాతండ్రి ఎవరు? ఎక్కడికి వెళ్ళారు? చెప్పుము' అని సుస్పష్టంగా తల్లిని అడిగి తెలిసికొని మేనమామను ప్రియమార వెంటబెట్టుకొని అష్టావక్రఁడు తన తండ్రివద్దకు వెళ్ళాడు.

వ. ఇట్లష్టావక్రండు దానును శ్వేతకేతుండును జనకరాజు యజ్ఞంబునకుం జని యందు దౌవారిక నివారితులై 'మూకాంధ బధిర పంగు స్త్రీ బ్రాహ్మణ సుప్రవేశం బగుచున్న యీ రాజద్వారంబున మమ్ము విద్వాంసుల బ్రాహ్మణుల నేల వారింఁచెద?' రనిన దౌవారికుం డిట్లనియె. **246**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అష్టావక్రండు= అష్టావక్రండు; తానును= తానున్నా; శ్వేతకేతుండును= శ్వేతకేతుండున్నా; జనకరాజు= జనకప్రభువుయొక్క; యజ్ఞంబునకున్+చని= యజ్ఞానికి వెళ్ళి; అందు= అక్కడ; దౌవారిక, నివారితలు+ఐ= ద్వారపాలకులచేత అడ్డగించబడినవారై; మూక+అంధ, బధిర, పంగు, స్త్రీ, బ్రాహ్మణ, సుప్రవేశంబు+అగుచు+ఉన్న= మూగవాళ్ళు, గుడ్డివాళ్ళు, చెవిటివాళ్ళు, కుంటివాళ్ళు, ఆడవాళ్ళు, బ్రాహ్మణులు అందరకూ అడ్డులేకుండా సులువుగా ప్రవేశించుటకు వీలైన; ఈ రాజ, ద్వారంబున= ఈ పెద్దవాకిలి ద్వారాన; మమ్మున్= మమ్మల్ని; విద్వాంసులన్= పండితులను; బ్రాహ్మణులన్= బ్రాహ్మణులను; ఏల= ఎందుకు; వారించెదరు= వారిస్తారు; అనిన= అని ప్రశ్నించగా; దౌవారికుండు= ద్వారపాలకుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈరీతిగా అష్టావక్రండు, శ్వేతకేతుండు జనకమహారాజు చేస్తున్న యజ్ఞానికి వెళ్ళారు. కాని, ద్వారపాలకుడు అక్కడవారిని లోపలికి పోనీయక అడ్డగించాడు. అంత వారు 'ఈ వాకిలిగుండా మూగవాళ్ళు, గుడ్డివాళ్ళు, చెవిటివాళ్ళు, స్త్రీలు, బ్రాహ్మణులు పలువురు లోపలికి సులువుగా ప్రవేశిస్తున్నారు కదా! మేము బ్రాహ్మణులం, పండితులం. మమ్మల్ని ఎందుకు అడ్డగిస్తావయ్యా? తెలుపుము' - అని ప్రశ్నించగా వారికి ఆ ద్వారపాలకుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'అలఘులగు వృద్ధవిద్వాంస । సులకు మహాయాజ్ఞకులకుఁ జొర నర్థంబై

విలసిల్లు యజ్ఞసభ సార । వలనదు చనుఁ డీరు చిటుతవారల' రనినన్.

247

ప్రతిపదార్థం: అలఘులు+అగు= గొప్పవారైనటువంటి (తేలికైనవారు కానివారైన); వృద్ధ, విద్వాంసులకు= ముదుసలి పండితులకు; మహాయాజ్ఞకులకున్= గొప్ప ఋత్విజులకు; చొరన్= చొరబడటానికి; అర్థంబు+ఐ= తగినట్టిదై; విలసిల్లు= శోభించే; యజ్ఞసభ= యజ్ఞానికి సంబంధించిన సభ; చొర, వలనదు= ప్రవేశించ వీలవదు; చనుఁడు= వెళ్ళిపోండి; ఈరు, చిటుతవారలరు= మీరు బాలురు; అనినన్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: 'మహానుభావులైన వృద్ధ విద్వాంసులు, అనుభవజ్ఞులైన ఋత్విజులు మాత్రమే ఈ యజ్ఞవాటికలో ప్రవేశించటానికి అర్హులు, మీరు చిన్నవారు. ఈ యజ్ఞసభలో ప్రవేశించే అర్హత మీకు లేదు'- అని చెప్పగా.

క. 'అలయక యేండ్లు గడుం బె । క్షులు జీవించుట నర గలుగుటయుం దగు వృ

ద్ధుల లక్షణమే? జ్ఞానము । గలఁ డేనిన్ బాలుఁ డయినఁ గడు వృద్ధు మహిన్.

248

ప్రతిపదార్థం: అలయక= అలసిపోకుండా; ఏండ్లు= సంవత్సరాలు; కడున్+పెక్కులు= మిగుల అనేకాలు; [చాలాకాలం] జీవించుట= బ్రతకటం; నర, కలుగుటయున్= వెండ్రుకలు తెల్లనగుట; తగు= తగినట్లు; వృద్ధుల, లక్షణమే?= ముసలివారికి చిహ్నాలా?; జ్ఞానము+కలఁడు+ఏనిన్= జ్ఞానం కలిగినవాడైతే; మహిన్= భూమిమీద; బాలుఁడు+అయినన్= వయసులో చిన్నవాడే అయినా; కడు= మిక్కిలి, చాలా; వృద్ధు= పెద్దవాడే.

తాత్పర్యం: 'చాలా సంవత్సరాలు ఓర్పుతో బ్రతకటం, వెండ్రుకలు తెల్లబడటం ముసలివారికి చిహ్నాలా? జ్ఞానం కలవాడైతే బాలుడైనా భూమిమీద వృద్ధుడే.

వ. కృతాధ్యయనశీలుండై యాచారపరుండైన వాఁడు బాలుండయ్యును సర్వజన సంభావనీయుండగు; బాలురని మమ్ము నవమానింప వలన; దేము జనకరాజ సదనంబున దర్శితులైన వేదవాదులతో వాదంబు

**సీయ సమకట్టి వచ్చినవార' మనిన దౌవారికుండు వారి నప్పుడు రాజునుమతుండై లబ్ధప్రవేశులం జేసి;
నంత.** **249**

ప్రతిపదార్థం: కృత+అధ్యయన, శీలుండు+ఐ= చేయబడిన అధ్యయనం శీలంగా కలవాడై, అంటే లెస్సగా వేదం చదువుకొని సదా ఆ చదువుపైనే దృష్టికల వాడైన; ఆచార, పరుండు+ఐనవాడు= అనుష్ఠాన వేదాంతిగా మంచి సంప్రదాయాలను ఆచరించేటటువంటివాడు; బాలుండు+అయ్యును= వయస్సులో చిన్నవాడే అయినప్పటికిని; సర్వ, జన, సంభావనీయుండు+అగు= జనులందరిచేత మన్నించ దగినట్టివా డౌతాడు; బాలురు= వయసులో చిన్నవారు; అని= అని తలపోస్తూ; మమ్ము= మమ్ముల్ని; అవమానింప వలవదు= అవమానించవద్దు, తక్కువ చేయవద్దు; ఏము= మేము; జనక, రాజ, సదనంబున= జనక ప్రభువు యొక్క కొలువులో; దర్పితులు+ఐన= గర్వించిన; వేదవాదులతో= వేదాలనుగురించి వాదాలను చేసేవారితో; వాదంబు= చర్చ; చేయన్= చేయటానికి; సమకట్టి= పూని, పూసుకొని; వచ్చినవారము= వచ్చినవారం; అనినన్= అని చెప్పగా; దౌవారికుండు= ద్వారపాలకుడు; వారిన్= ఆ బాలకులను అంటే అష్టావక్రుడిని, శ్వేతకేతుడిని; రాజ+అనుమతుండు+ఐ= రాజుచేత అనుమతించబడినవాడై; లబ్ధప్రవేశులన్+చేసెన్= పొందబడినప్రవేశం కలవారిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: చక్కగా చదువు చదువుకొని ఆ చదువు తన నిత్యజీవితంలో ప్రతిఫలించేటట్లు తన ప్రవర్తనను తీర్చిదిద్దుకొనేవాడు, వయస్సులో చిన్నవాడే అయినప్పటికీ ప్రజలందరిచేత మన్నించదగిన వాడు కాగలడు. మమ్మల్ని వయస్సులో చిన్నవారమని అవమానించవద్దు. మేము జనకమహారాజుగారి సభలో గర్వంతో విద్రవీగుతున్న వేదవాదులతో సిద్ధాంత రాద్ధాంతాలు చేసి చర్చించటానికి వచ్చాము'- అని చెప్పగా, ద్వారపాలకుడు, రాజుగారి అనుమతి పొంది ఆ బాలకులైన అష్టావక్ర శ్వేతకేతులను లోపలికి ప్రవేశపెట్టాడు.

**సీ. జనకభూపాలుని సంప్రశ్నముల కెల్ల । నేర్పడ నుత్తరం బచ్చి వాని
సభయందు భూసురసంఘమధ్యంబున । వరుణపుత్తుం డైన వందితోడ
వాదంబు చేసి, గర్వంబున నాతని । నొడిచి, తద్విజితులై యొదిగేయున్న
ధరణీసురులఁ దన తండ్రితో నిగ్రహ । ముక్తులఁ జేసి సన్మునికుమారుఁ**

**తే. డధికతేజుఁ డష్టావక్రుఁ డఖిలలోక । పూజితుం డైన జనకుచేఁ బూజ లంది
యేకపాదుఁ దోడ్కొని పేర్చి నేఁగుదెంచె । బుధనుతుండు నిజాశ్రమంబునకు నొప్పు'** **250**

ప్రతిపదార్థం: జనక, భూపాలుని= జనక మహారాజుయొక్క; సంప్రశ్నములకు+ఎల్లన్= గొప్పప్రశ్నలు అన్నింటికి; ఏర్పడన్= సరిపోయేటట్లుగా; ఉత్తరంబు= సమాధానాలు; ఇచ్చి= చెప్పి; వాని సభయందు= ఆ జనక మహారాజు కొలువుకూటంలో; భూసుర, సంఘ, మధ్యంబునన్= బ్రాహ్మణుల సమూహం మధ్య; వరుణ, పుత్రుండు+ఐన= వరుణుడి కొడుకైన; వందితోడ= వంది అనే పండితుడితో; వాదంబు, చేసి= వాదించి, తర్కించి; గర్వంబునన్= దర్పంతో; ఆతనిన్= ఆ వందిని; ఒడిచి= ఓడించి; తల్ [తద]+విజితులు+ఐ= అతడిచేత, (ఆ వందిచేత) పరాజయం పొంది; ఒదిగి+ఉన్న= అణగిఉన్న; ధరణీ, సురులన్= బ్రాహ్మణులను; తన తండ్రితోన్= తన తండ్రితోపాటుగా; నిగ్రహ, ముక్తులన్+చేసి= బంధ విముక్తులుగా చేసి; సత్+ముని కుమారుండు= మంచివాడైన ఋషిపుత్రుడు; అధిక, తేజుండు= అధికమైన వర్చస్సు కలవాడు; అష్టావక్రుండు= అష్టావక్రుడు; అఖిల, లోక, పూజితుండు+ఐన= సమస్తలోకాలచేత పూజించబడిన; జనకుచేన్+పూజలు+అంది= జనకమహారాజుచేత సన్మానించబడినవాడై; ఏకపాదున్= ఏకపాదుడిని; తోడ్కొని= తనవెంట తీసికొని, ఉంచుకొని;

బుధ+నుతుండు= పండితులచేత ప్రశంసించబడినవాడు, అష్టావక్రడు, పేర్నిన్= గౌరవంతో; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తన ఆశ్రమానికి; ఒప్పన్= శోభాయమానంగా; ఏగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జనకమహారాజు అడిగిన చిక్కుప్రశ్నలకు అన్నింటికీ సరిపడే సమాధానాలు చెప్పి, అతడి కొలువుకూటంలో బ్రాహ్మణసమూహాలమధ్యనున్న వరుణసుతుడైన వందితో వాదించి, అతడిని ఓడించి, మునుపు అతడితో వాదించి పరాజితులై అణగి ఉన్న బ్రాహ్మణులను తన తండ్రితోపాటుగా బంధవిముక్తులుగా చేసి, మిక్కుటమైన తేజస్సుకల ఆ మునికుమారుడైన అష్టావక్రడు, సర్వలోకాలచేత పూజించబడిన జనకమహారాజుచేత సన్మానితుడై, పండితులచేత ప్రశంసించబడినవాడై, ఏకపాదుడిని తనవెంట పెట్టుకుని శోభయమానంగా తన ఆశ్రమానికి చేరుకొన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యం మూడవ పంక్తిలో “తద్విజితులై యుదధిసున్న”- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

వ. అని చెప్పుచు నరిగి, 'యిది సమంగ యను పుణ్యనది: యిందు భరతుండు రాజ్యాభిషిక్తుడయ్యె; దొల్లి యింద్రుండు లక్ష్మీప్రాప్తుండై దీని జలోపస్పర్శనంబునఁ బాపవిముక్తుండయ్యె; నిది మైనాకకుక్షి: యిం దదితి పుత్రాల్లినియై తపంబు సేసి; నిది ఋషిదైవతంబైన కనఖల నగం; బది గంగానది; యిందు సనత్కుమారుండు సిద్ధింబొందె; నిది యుష్ణగంగ; యిందుఁ గృతస్నానులైనం గృతార్థు లగుదు; రిది రైభ్యాశ్రమం; బది భరద్వాజాశ్రమం; బిందు భరద్వాజసుతుండు యవక్రీతుండు తపోవిద్యాగర్వంబున నపగతజీవుం డయ్యె; ననిన 'నది యె?' ట్లని ధర్మతనయుం డడిగిన రోమశుం డిట్లనియె. 251

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పుచున్+అరిగి= అని ఆయాతీర్థ మాహాత్మ్యాలు ప్రవచిస్తూ ప్రయాణించి; ఇది= ఈ స్థలం; సమంగ+అను= సమంగ అనే పేరు కల; పుణ్యనది= పవిత్రమైననది; ఇందు= ఇక్కడ; భరతుండు= భరతుడు; రాజ్య+అభిషిక్తుండు+అయ్యెన్= రాజ్యానికి అభిషేకించబడ్డాడు; (సింహాసనం అధివసించటానికి ముందు చేసేస్నానం అభిషేకం); తొల్లి= పూర్వం ఇంద్రుడు; లక్ష్మీ, ప్రాప్తుండు+బ= సంపదను పొందినవాడై; దీని, జల+ఉప, స్పర్శనంబునన్= ఈ నదీజలాలను పైన చల్లుకోవటం వలన; పాప, విముక్తుండు+అయ్యెన్= పాపాలనుండి తొలగినవాడు అయ్యాడు; ఇది= ఈచోటు; మైనాకకుక్షి= మైనాకకుక్షి అనే పుణ్యక్షేత్రం; ఇందు= ఇక్కడ; అదితి= కశ్యపుడి భార్య, దక్షప్రజాపతి కూతురు; పుత్ర+అర్థిని+బ= కొడుకులను కోరినదై; తపంబు+చేసెన్= తపస్సు చేసింది; ఇది= ఈ చోటు; ఋషిదైవతంబు+బన= ఋషులను దైవతాలుగా గల; కనఖల,నగంబు= కనఖల అనే పర్వతం; ఇది= ఇది; గంగా నది= గంగ అనేనది; ఇందు= దీనిలో; సనత్కుమారుండు= సనత్కుమార మూర్తి; సిద్ధిన్+పొందెన్= సిద్ధి పొందాడు; ఇది= ఇది; ఉష్ణగంగ= ఉష్ణగంగ అనేతీర్థం; (ఉష్ణగంగ= వేడినీటి ఊట కలది); ఇందున్= ఈ ఉష్ణగంగలో; కృత, స్నాతులు+బనన్= చేయబడిన స్నానం కలవారు-అంటే-స్నానం చేసిన వారు; బనన్= బనన్=బనచో; కృత+అర్థులు+అగుదురు= కోరిన కోరికలు ఈడేరినవారు అవుతారు; ఇది, రైభ్య+ఆశ్రమంబు= ఇది రైభ్యుడి ఆశ్రమం; ఇది, భరద్వాజ+ఆశ్రమంబు= ఇది భరద్వాజుడి ఆశ్రమం; ఇందున్= ఈ ఆశ్రమంలో; భరద్వాజ, సుతుండు= భరద్వాజుడి కొడుకైన; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; తపన్+విద్యా గర్వంబునన్= తపస్సు వలన లభించిన పాండిత్యంయొక్క దర్పంచేత; అపగత, జీవుండు+అయ్యెన్= పోగొట్టుకొనబడిన ప్రాణాలు కలవాడైనాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; అది= ఆ వృత్తాంతం; ఎట్లు= ఏవిధమైనట్టిది; అని= అంటూ; ధర్మతనయుండు= ధర్మసుతుడు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పతూ ప్రయాణించి అనేకతీర్థయాత్రలు చేస్తూ రోమశుడు ధర్మరాజుకు ఆ యా పుణ్యక్షేత్రాలను గురించి వివరించి చెప్పాడు. 'ఇది సమంగ అనే పుణ్యనది. ఇందులో భరతుడు రాజ్యాభిషిక్తుడైనాడు. పూర్వం

ఇంద్రుడు సంపదను పొంది, దీనిజాలాన్ని పైన చల్లుకొనటంచేత పాపాలనుండి విముక్తి పొందాడు. ఇది 'మైనాకకుక్షి' అనే పుణ్యక్షేత్రం. ఇక్కడ అదితి కొడుకులను కోరి తపస్సు చేసింది. ఇది కనఖల పర్వతం. ఇది ఋషిదైవతం. ఇది గంగానది. ఇందులో సనత్కుమారుడు సిద్ధి పొందాడు. ఇది 'ఉష్ణగంగ'. ఇక్కడ స్నానం చేసినవారి కోరికలు ఈడేరుతాయి. ఇది రైభ్యాశ్రమం. ఇది భరద్వాజాశ్రమం; ఇందులో భరద్వాజ మహర్షి పుత్రుడైన యవక్రీతుడు తనతపస్సు వలన, పాండిత్యం వలన ఏర్పడిన గర్వంచేత అసువులు కోల్పోయాడు' అని రోమశుడు చెప్పగా, ఆ వృత్తాంతం సవిస్తరంగా చెప్పు మని ధర్మరాజు అడిగాడు. రోమశుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: (1) ఈ గద్యం మొదట 'అని చెప్పుచు నరిగి' అన్న పదగుంఫనం మిక్కిలి అర్థవంతమైనది. రోమశమహర్షి పాండవులచేత వివిధతీర్థాలు సేవింపచేస్తూ ఆయా స్థలాలలో ఆయా సమయాలలో చెప్పినమాటలు ఇవి అని గ్రహించవచ్చును.

(2) ఈ ఆరణ్యపర్వం ద్వితీయాశ్వాసంలో పుణ్యక్షేత్రాభివర్ణన ఉన్నది. మళ్ళీ తృతీయాశ్వాసంలో కూడ పుణ్యక్షేత్రాభివర్ణన ఉన్నది. మొదటిది నారదప్రాక్రం. రెండవది రోమశప్రాక్రం. కొంతమంది ఆధునిక విమర్శకులు ద్వితీయాశ్వాసంలోని వర్ణన వైశంపాయన కథితం అనినీ, ఆనాడు భారతదేశంలో ఉన్న తీర్థాలసంఖ్య, సూతుని కాలాన అంటే శౌనకుడి సత్రయాగ సమయాన పెరిగింది కాబట్టి మళ్ళీ తీర్థయాత్రలను అభివర్ణించటం జరిగిందనీ భావిస్తున్నారు.

రోమశుడు ధర్మరాజునకు యవక్రీతుచరిత్రంబు సెప్పుట (సం. 3-135-12)

క. 'అలఘులు రైభ్య భరద్వా । జలు తమలో సుహృదులై విశుద్ధ తపోని శ్లఠితమతు లివ్వనంబున । నొలసి తపం బొప్పఁ జేయుచుండిరి నెమ్మిన్. 252

ప్రతిపదార్థం: అలఘులు= గొప్పవారు; రైభ్య, భరద్వాజులు= రైభ్యుడున్నా, భరద్వాజుడున్నా; తమలో, సుహృదులు+ఐ= తాము ఒకరికొకరు స్నేహితులై; విశుద్ధ, తపస్+నిశ్చలిత, మతులు= నిర్మలమైన తపంచేత సుస్థిరమైన బుద్ధికలవారు అంటే చిత్తవృత్తులను నిరోధించినయోగులు; ఈ+వనంబునన్= ఈ అరణ్యంలో; ఒలసి= పూని; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; తపంబు= తపస్సు; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లుగా; చేయుచు+ఉండిరి= ఆచరిస్తూ ఉండివారు.

తాత్పర్యం: మహానుభావులైన రైభ్యుడు, భరద్వాజుడు తమలో తాము మిత్రులై, చిత్తవృత్తులను నిగ్రహించే యోగీశ్వరులై ఈ అరణ్యంలో ప్రీతితో తపస్సు చేస్తూ ఉండేవారు.

వ. అందు రైభ్యుండు కృతాధ్యయన శూరులైన యర్థావను పరావసులను తన యిద్దఱు పుత్రులతో విద్యత్వాజితుండై యున్నవానిం జూచి సహింపనోపక భరద్వాజసుతుండు యవక్రీతుండు తపోబలంబున నఖిల వేదశాస్త్రాగమంబులు పడయుడు నని సమిద్ధంబైన యగ్నియందు సంధార్యంబు సంధించుచు నుగ్రతపంబు సేయుచున్న దాని సహింపనోపక యింద్రుండు వానియొద్దకు వచ్చి 'నీ వేమి యుద్దేశించి యుగ్రతపంబు చేసెద?' వనిన శక్రునకు యవక్రీతుం డిట్లనియె. 253

ప్రతిపదార్థం: అందు= వారిలో; రైభ్యుండు= రైభ్యుడు; కృత+అధ్యయన, శూరులు+ఐన్= అధ్యయనం చేయటంలో శూరులైన అనగా, వేదాన్ని అభ్యసించటంలో బాగా ఆరితేరినవారైన; అర్థావను, పరావసులు+అను= అర్థావసుడు, పరావసుడు అనేపేర్లు గల; తన+ఇద్దరు పుత్రులతోన్= తన ఇద్దరు కొడుకులతో; విద్యత్+పూజితుండు+ఐ+ఉన్నవానిన్= విద్వాంసులచేత

అర్పించబడుతూ ఉన్నవాడిని; చూచి= అరసి; సహింపన్+ఓపక= ఓర్వలేక; భరద్వాజసుతుఁడు= భరద్వాజముని కుమారుడైన; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడనే పేరుగలవాడు; తపన్+బలంబునన్= తపస్సుయొక్క శక్తివలన; అఖిల, వేద, శాస్త్ర+ ఆగమంబులు= సమస్తమైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, దేవ పూజా విధానాలు; పడయుదును= పొందుతాను; అని= అని తలపోసి; సమిద్ధంబు+ఐన= రగుల్పబడిన; అగ్నియందు= నిప్పులో; సంధార్యంబు= హోమద్రవ్యం; సంధించుచున్= వేలుస్తూ; ఉగ్ర, తపంబు+చేయుచున్నన్= తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తుండగా; దాని= ఆ తీవ్రతపస్సును; సహింపన్+ఓపక= తాళలేక; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వాని+బద్ధకు, వచ్చి= ఆ యవక్రీతుడి వద్దకు వచ్చి; నీవు= నీవు; ఏమి+ఉద్దేశించి= దేనిని లక్ష్యంగా పెట్టుకొని; ఉగ్ర, తపంబు+చేసెదవు= తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తావు; అనినన్= అని అడుగగా; శక్రునకున్= ఇంద్రుడికి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: వారిలో రైభ్యుడి కొడుకులు అర్థావసుడు, పరావసుడు అనేవారు ఇద్దరూ వేదశాస్త్రాలను చక్కగా అధ్యయనం చేసి గొప్ప పాండిత్యాన్ని ఆర్జించారు. రైభ్యుడు కొడుకులతో కలిసి విద్వాంసులచేత పూజించబడిన వాడవటంచేత భరద్వాజుడి కుమారుడైన యవక్రీతుడికి మాతృర్యం ఏర్పడింది. అందుచేత తాను కష్టపడి, ఎంతోకాలం వెచ్చించి వేదాలు, శాస్త్రాలు, భగవత్పూజా విధానాలను అభ్యసించటంకంటే తపస్సుచేసి ఆ జ్ఞానాన్ని సంపాదించాలని తలపోశాడు. అంతట యవక్రీతుడు రగుల్పబడిన నిప్పులో హోమద్రవ్యాలు వ్రేల్చి హోమం చేస్తూ తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తుండగా, అతడి ఉగ్రతపస్సుకు తాళలేక ఇంద్రుడు అతడి దగ్గరకు వచ్చి 'నీవు ఏమి కోరి ఇంతటి గాఢతపం చేస్తున్నావు?' అని అడిగాడు. ఇంద్రుడికి యవక్రీతుడు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

ఆ. 'చదువకయును నాకు సర్వవేదంబులు । సర్వశాస్త్రములును సంభవిల్ల

వలయు నని తలంచి వదలక నిష్ఠతో । నుగ్రతపముఁ జేయుచున్నవాఁడ.'

254

ప్రతిపదార్థం: చదువకయును= విద్యాభ్యాసాన్ని ఏ గురువుదగ్గర చేయకుండా; నాకు= నాకు; సర్వ, వేదంబులు= సకల వేదాలు; సర్వ, శాస్త్రములును= సమస్త శాస్త్రాలు; సంభవిల్లవలయున్= సంప్రాప్తించాలి; అని, తలంచి= అని తలపోసి; వదలక= విడువక; నిష్ఠతోన్= దీక్షతో; ఉగ్ర, తపమున్= తీవ్రమైన తపస్సును; చేయుచున్నవాఁడన్= చేస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: 'ఏ గురువు దగ్గర విద్యాభ్యాసం చేయకుండానే సర్వవేదాలు, సకలశాస్త్రాలు అవగతం కావాలి- అని నిష్ఠతో తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తున్నాను.'

వ. అనిన వాని కింధ్రుం డిట్లనియె.

255

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; వానికి= ఆ యవక్రీతుడికి; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని యవక్రీతుడు చెప్పగా అతడితో ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'గురుముఖమునఁ బడయక దు । ష్కరతపమునఁ జేసి పడయఁగాఁబడు విద్యల్

పరమార్థము మదమును మ । త్వరమును గావించు నెట్టిసాధుల కైనన్.

256

ప్రతిపదార్థం: గురు ముఖమునన్= గురుప్రబోధంవలన; పడయక= పొందక; దుష్కర, తపమునన్+చేసి= తీవ్రమైన తపస్సుచేత; పడయఁగాన్+పడు= పొందబడేటటువంటి; విద్యల్= విద్యలు; ఎట్టి= ఎటువంటి; సాధులకు+ఐనన్= మంచివారికైనాకూడ;

పరమ+అర్థము= పరమమైన ప్రయోజనం విషయంలో (ఉత్కృష్టమైన ఫలితాన్ని ప్రసాదించడంలో); మదమును= గర్వాన్ని; మత్సరమును= అసహనాన్ని (అసూయను); కావించున్= కల్పిస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'అధ్యాపకుడి ద్వారా జరిగే ప్రబోధాన్ని పొందక తీవ్రమైన తపస్సువలన పొందేటటువంటి విద్యలు పరమార్థంలో ఎటువంటి మంచివారికైనా కూడా గర్వాన్ని, అసూయను రేకెత్తిస్తాయి.

వ. 'ఇది విద్యోపార్జనంబున కుపాయంబు గా' దని వారించి వాసపుండరిగిన, నుడుగక యవక్రీతుం దెప్పటియట్ల తపంబుఁ జేయుచున్న దదీయ తపస్తప్తమానసుండై వృద్ధశ్రవుండు వృద్ధవిప్రరూపంబు ధరించి యశక్తుండై శోషించిన శరీరంబుతోడ సికతాముష్టి పరంపర నపారగంభీరగంగాప్రవాహంబునందు సేతుబంధంబు చేయుచున్న నవ్విప్రుం జూచి యవక్రీతుండు నగుచు నిట్లనియె. **257**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ తీవ్రతపం; విద్యా+ఉపార్జనంబునకు= విద్యను సంపాదించటానికి; ఉపాయంబు= మార్గం; కాదు+అని= కాదని; వారించి= అడ్డుచెప్పి; వాసపుండు= ఇంద్రుడు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; ఉడుగక= తపస్సు విరమించక; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; ఎప్పటి+అట్ల= లోగడ మాదిరిగానే; తపంబున్= తపస్సును; చేయుచున్నన్= చేస్తూఉండటంచేత; తదీయ, తపన్+తప్త, మానసుండు+బ= అతడియొక్క తపస్సుచేత కాల్యబడిన మనస్సుకలవాడై; వృద్ధశ్రవుండు= ఇంద్రుడు; వృద్ధ, విప్ర, రూపంబు= ముసలి బ్రాహ్మణుడిరూపం; ధరించి= ధరించి; న+శక్తుండు+బ= బలంలేనివాడై; శోషించిన= ఎండిన; శరీరంబుతోడ= దేహంతో; సికతా, ముష్టి, పరంపరన్= ఇసుకతో కూడిన పిడికిళ్ళ వరుసతో; అపార, గంభీర, గంగా, ప్రవాహంబునందున్= మితిలేనటువంటి, మిక్కిలి లోతైనటువంటిది అయిన గంగనీటివెల్లువయందు; సేతు, బంధంబు చేయుచున్నన్= ఆనకట్ట కడుతున్న; ఆ+విప్రున్+చూచి= ఆ బ్రాహ్మణుడిని చూచి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇది విద్యను సంపాదించటానికి తగిన పద్ధతి కాదు'- అని చెప్పి ఇంద్రుడు వెళ్ళిపోయాడు. కాని, యవక్రీతుడు ఎప్పటిమాదిరిగానే తపస్సు చేయ నారంభించాడు. అంతట అతడి తీవ్ర తపస్సుచేత తపింపజేయబడిన మనస్సుకలవాడై ఇంద్రుడు కృశించిపోయిన దేహం గల ముసలి బ్రాహ్మణుడి ఆకారం ధరించి, బలం లేకున్నా పిడికిళ్ళతో ఇసుకను పోస్తూ మితిలేనటువంటి లోతుగల గంగ నీటివెల్లువకు అడ్డంగా ఆనకట్ట కట్టే యత్నం చేస్తూ ఉండినాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడి యత్నం చూచి యవక్రీతుడు పరిహసిస్తూ ఇట్లా పలికాడు.

క. 'శతవర్షవృద్ధుడవు నీ । వతికృశుడ వశక్యమైన యర్థమునం దా స్థత యేల సేసి కడు దు । ర్మతి వై? తిం కెన్నఁ డిది సమాప్తిం బొందున్?' **258**

ప్రతిపదార్థం: శత, వర్ష, వృద్ధుడవు= నూరేళ్ళు నిండిన ముసలివాడివి; నీవు= నీవు; అతి కృశడవు= మిక్కిలి కృశించినవాడివి; న+శక్యము+బ= సాధ్యం కాని; అర్థమునందు= లక్ష్యమందు; అస్థత= ఆసక్తి; ఏల+చేసి= ఎందుకు చేసి; కడు= మిక్కిలి; దుర్మతివి+బతి?(వి)= చెడ్డబుద్ధి కలవాడివి అయినావు?; ఇంక= ఇకమీద; ఎన్నఁడు= ఎప్పటికీ; ఇది= ఈ సేతువు; సమాప్తిన్+పొందున్?= పూర్తి అవుతుంది?

తాత్పర్యం: 'నీవు నూరేళ్ళు నిండిన ముసలివాడివి కదా! మిక్కిలి కృశించి ఉన్నావు. ఎందుకు అసాధ్యమైన లక్ష్యమందు ఆసక్తిచూపి మందబుద్ధివైనావు! ఇంక ఏనాటికీ ఈ ఆనకట్ట పూర్తి కాగలదయ్యా?'

వ. అనిన నిండ్రుండు వానిం జూచి 'యేను నీయట్ల యఘటమానంబైన యర్థంబునందు యత్నంబుఁ జేసెద' నని నిజరూపంబుఁ జూపి 'యిట్లు నిరర్థకప్రయాసం బేల చేసె? దుడుగు 'మనిన 'నే నెట్లు నుడుగు; నాయభిమతంబు సఫలంబు సేయవలయు' నన యవక్రీతుండు శక్రువలనం దనయభిమతంబు వడసి, తత్ప్రకారంబుఁ దండ్రికిం జెప్పిన విని భరద్వాజుఁడు కొడుకుగర్వంబు సహింపక దేవగీతలైన గాథల యర్థంబు వానికి నిట్లని చెప్పె.

259

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; వానిన్+చూచి= ఆ యవక్రీతుడిని చూచి; ఏను= నేను; నీ+అట్ల= నీవలెనే; న+ఘటమానంబు+ఐన= అసాధ్యమైన; అర్థంబునందు= లక్ష్యమందు; యత్నంబున్+చేసెదన్= ప్రయత్నం చేస్తాను, పాటుబడుతున్నాను; అని= అని చెప్పి; నిజ, రూపంబున్= తన అసలు ఆకారాన్ని; చూపి= ప్రదర్శించి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; నిరర్థక ప్రయాసంబు= నిర్+అర్థక, ప్రయాసంబు= అసంగతమైన శ్రమ; ఏల చేసెదు?= ఎందుకు చేస్తున్నావు?; ఉడుగుము= విరమించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఏను= నేను; ఎట్లున్+ఉడుగున్= ఏవిధంగాకూడ మానను; నా+అభిమతంబు= నా కోరిక సఫలంబు+చేయవలయున్= నెరవేరేటట్లు చేయతగును; అనన్= అని చెప్పగా; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; శక్రువలనన్= ఇంద్రుడివలన; తన+అభిమతంబు= తనకోరిక; పడసి= పొంది; తత్+ప్రకారంబున్= ఆ సంగతిని; తండ్రికిన్+చెప్పినన్= తన తండ్రికి వినిపించగా; విని= ఆలకించి; భరద్వాజుఁడు= భరద్వాజుడు; కొడుకుగర్వంబు= పుత్రుడియొక్క గర్వం; సహింపక= ఓర్వలేక; దేవగీతలు+ఐన= దేవతలచేత ఉదాహరించబడి, 'దేవగీతలు' అనే పేర ప్రసిద్ధికెక్కిన; గాథల+అర్థంబు= గానం చేయటానికి అనువైన పద్యరచనల భావాన్ని; వానికిన్= అతనికి - ఆ యవక్రీతుడికి; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; చెప్పెన్= వచించాడు.

తాత్పర్యం: అనిన తరువాత ఇంద్రుడు యవక్రీతుడిని చూచి ఇట్లా పలికాడు; 'నేను నీవలెనే అసాధ్యమైన లక్ష్యమందు కృషిచేస్తున్నాను' అని తన అసలు ఆకారాన్ని ప్రదర్శించి 'ఈవిధంగా ప్రయోజనం లేని వృథాప్రయాస పడటం మానుము' అని చెప్పగా, యవక్రీతుడు 'నేను ఏవిధంగాకూడ లక్ష్యం సిద్ధించేవరకు నా తీవ్ర తపం విరమించలేను; నాకోరిక ఈడేర్చుము' అని చెప్పి, ఇంద్రుడివలన తనకోరిక నెరవేరేటట్లు వరం సంపాదించాడు. తరువాత యవక్రీతుడు తాను సాధించిన విజయాన్నిగురించి తండ్రికి తెలిపాడు. దానిని విని, భరద్వాజుడు కొడుకుగర్వాన్ని సహించక దేవగీతలుగా సుప్రసిద్ధాలైన పద్యగాథల భావాన్ని యవక్రీతుడికి ఈవిధంగా తెలిపాడు.

సీ. 'బాలధి యను మునిప్రవరుండు పుత్రుతో । కాపన్నుడై ఘోరమగు తపంబుఁ
జేసి వేల్పులదయఁ జిరజీవిగాఁ బుత్రుఁ । బడసె మేధావి నాఁ బరగువాని
వాఁడు నాయుష్యగర్వమున మునీంద్రుల । నెవ్వరి మెచ్చక యేఁగి యొక్క
ధనుషాక్షుఁ డను తపోధనునొద్ద గల్వించి । పలికిన నలిగి తపస్వి వాని

ఆ. నంత కాంతికమున కరుగంగఁ జేసి; గ । ర్వంబు చెట్ట; యెట్టివారి నైనఁ

గ్రాఁచుఁ దత్క్షణంబు గర్వంబు; గర్వంబు । నొడిచియున్నవాడ యుత్తముండు.

260

ప్రతిపదార్థం: బాలధి+అను= బాలధి అనే పేరు కల; ముని ప్రవరుండు= ఋషిశ్రేష్ఠుడు; పుత్ర, శోక+అపన్నుఁడు+ఐ= కొడుకుయొక్క మరణంచేత తపించినవాడై; ఘోరము+అగు= భయంకరమైన; తపంబున్+చేసి= తపస్సు చేసి; వేల్పుల దయన్= దేవతల కరుణవలన; చిరజీవిగాన్= చిరకాలం బ్రతికేటటువంటి వాడుగా; పుత్రున్= కొడుకును; మేధావి నాన్=

మేధావి అనేపేరుతో; పరఁగువానిన్= ఒప్పేవాడిని; పడసె= పొందాడు; వాఁడున్= ఆ మేధావి; ఆయుష్య గర్వమునన్= తనకు ఆయుస్సు కలదనే ధైర్యంతో; ముని+ఇంద్రులన్= ఋషివరేణ్యులను; ఎవ్వరిమెచ్చక= ఎవ్వరిని సరకుదేయక; ఏఁగి= వెళ్ళి; ఒక్క, ధనుషాక్షుఁడు+అను= ధనుషాక్షుడు అనేపేరు కల ఒక; తపన్+ధను+ఒద్ద= తపస్సు ధనంగా కలవాడిదగ్గర; గర్వించి= గర్వించి; పలికిన= మాట్లాడగా; తపస్వి= ఋషి; అలిగి= ఆగ్రహించి; వానిన్= అతడిని- ఆ మేధావిని; అంతక+అంతికమునకు= యముడి దగ్గరకు; అరుగంగన్+చేసె= వెళ్ళేటట్లు చేశాడు; గర్వంబు= గర్వం; చెట్ట= చెడ్డది; ఎట్టివారిన్+ఐనన్= ఎటువంటి వారినైనా; గర్వంబు= గర్వం; తద్+క్షణంబు= ఆ క్షణమందే; క్రాఁచున్= తగులబెడుతుంది; గర్వంబున్= గర్వాన్ని; ఒడిచి+ఉన్న వాఁడు+అ= వీడి ఉన్నవాడే; ఉత్తముండు= మంచివాడు.

తాత్పర్యం: 'బాలధి అనబడే మునివరేణ్యుడు, పుత్రుడి మరణంవలన పరితపించి, ఉగ్రమైన తపస్సుచేసి దేవతలను మెప్పించి, చిరంజీవిఅయిన పుత్రుడిని పొందాడు. అతడిపేరు మేధావి. అతడు తాను ఆయుస్సు కలవాడినన్న గర్వంతో మునివరేణ్యులను లక్ష్యపెట్టక విచ్చలవిడిగా తిరుగసాగాడు. ఒకనాడు ధనుషాక్షుడు అనే తపోధనుడిని లక్ష్యంచేయక పొగరుబోతుగా మాట్లాడగా ఆ తపస్వి ఆగ్రహించి మేధావిని యముడిసన్నిధికి పోయేటట్లు చేశాడు. ఎంతటివారికైనా గర్వం చెడ్డది. గర్వం ఎవ్వరినైనా క్షణంలో కాల్చివేస్తుంది. గర్వం వీడినవాడే మంచి మనుష్యుడు.

వ. కావున నీవు గర్వంబు విడిచి యకోపనుండవై పరమశాంతు లైన రైభ్యుకొడుకులతోడ నిర్మత్సరుండవయి యుండు' మనిన 'నట్లసేయుదు; నాకు రైభ్యుండు భవత్సమానుండ' యని యవక్రీతుండు తన విద్యావిభవంబు మునిసభల విస్తరించుచు నొక్కనాఁడు రైభ్యాశ్రమంబునకుం జని, యండు. 261

ప్రతిపదార్థం: కావున= కాబట్టి; నీవు= నీవు; గర్వంబు, విడిచి= గర్వం విడిచి; న+కోపనుండవు+ఐ= కోపం లేని వాడివై; పరమ, శాంతులు+అయిన= మిక్కిలి శాంతస్వభావం కల; రైభ్యు, కొడుకులతోడ= రైభ్యుడి కొడుకులతో; నిర్మత్సరుండవు+అయి= అసూయ లేనివాడివై; ఉండుము= ఉండుము; అనినన్= అనిచెప్పగా; అట్లు+అ+చేయుదున్= ఆ రీతిగానే చేయగలను; నాకు= నాకు; రైభ్యుండు= రైభ్యుడు; భవత్+సమానుండు+అ= నీతో సమానమైనవాడు; అని= అని చెప్పి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; తన, విద్యా, విభవంబు= తనపాండిత్యంయొక్క ప్రకర్ష; ముని, సభల= ఋషుల సభలలో; విస్తరించుచున్= వెల్లడిస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; రైభ్య+ఆశ్రమంబునకున్+చని= రైభ్యుడియొక్క ఆశ్రమానికి వెళ్ళి; అందు= ఆ ఆశ్రమంలో.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, నీవు అహంకారాన్ని విడిచి, కోపం లేనివాడివై, మిక్కిలి శాంతస్వభావం కలవారైన రైభ్యుడి కొడుకుల యెడల అసూయ లేనివాడివై ఉండుము'- అని భరద్వాజుడు యవక్రీతుడితో చెప్పాడు. యవక్రీతుడు 'అట్లాగే చేస్తాను; నాకు రైభ్యుడు నీతో సమానుడు' అని సమాధానం చెప్పాడు కాని, ఋషుల సభలలో తన పాండిత్య ప్రకర్ష ప్రదర్శించసాగాడు. ఒకనాడు యవక్రీతుడు రైభ్యుడి ఆశ్రమానికి వెళ్ళి అక్కడ.

ఉ. కోమల కీర షట్టరణ కోకిలనాద మనోహరంబు ను ధ్ధామ వసంత పుష్ప భరిత క్షితిజ ప్రకరంబు నైన యా రామమునండుఁ జూచె మునిరాజకుమారుఁడు రైభ్యుకోడలిం దామరసాక్షిఁ గృష్ణ యనుదానిఁ బరావసుభార్యఁ బ్రీతితోన్. 262

ప్రతిపదార్థం: ముని, రాజ, కుమారుడు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడైన భరద్వాజుడి కొడుకు- యవక్రీతుడు; కోమల= సుకుమారమైన; కీర= చిలుకలయొక్క; షట్+చరణ= తుమ్మెదలయొక్క; కోకిల= కోయిలలయొక్క; నాద= శబ్దాలచేత; మనస్+హారంబున్= మనస్సులను హరించేటటువంటిది; ఉద్దామ, వసంత, పుష్ప, భరిత, క్షితిజ, ప్రకరంబును+ఐన= గొప్పదైన ఆమనిపూలతో నిండినచెట్ల సమూహాలు కలదైన; ఆరామమునందున్= తోటలో; తామరస+అక్షిన్= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానిని; రైభ్యుకోడలిన్= రైభ్యుడి కోడలిని (కుమారుడి భార్యను); కృష్ణ+అనుదానిన్= కృష్ణ అనే పేరు కలదానిని; పరావసు, భార్యన్= పరావసుడి భార్యను; ప్రీతితోన్= అనురాగంతో; చూచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: చిలుకల, కోయిలల, తుమ్మెదలయొక్క సుకుమారమైన నాదాలచేత మనోహరమై, ఆమనిపువ్వులతో నిండిన గొప్పచెట్ల సమూహాలతో కూడిన పూలతోటలో, మునిశ్రేష్ఠుడి పుత్రుడైన యవక్రీతుడు పద్మాలవంటి కన్నులు కలది, రైభ్యుడి కోడలు, పరావసుడి భార్య అయిన కృష్ణ అనే పేరుగల సుందరిని అనురాగలాలసుడై చూచాడు.

విశేషం: ఇది ఉత్పలమాలావృత్తం. దీనిలోని మకారప్రాసం ఉ- 'ద్దామ - ఆ-రామము - కోమల - తామరసాక్షి' పదఘటితం. ఉద్దామ - ఆరామ అనే పదాలను పూర్వపాదంనుండి తదుపరి పాదానికి మకారప్రాసంగా మలచటం తెలుగు ఛందానికి కల ప్రత్యేకత, నన్నయ మహాకవి తరువాతి కవులకు పెట్టిన ఒరవడి, సంస్కృతాన వృత్తాలలో ఏ పాదానికి ఆ పాదం ఛందస్సులో విరిగి, స్వయం సమ్మర్థంగా ఉంటుంది. అక్కడ ప్రాసనియతి, కన్నడంలో యతినియతి లేదు. కోమల.... కోకిల, ద్దామ.... భరిత క్షితిజ, రామము మునిరాజ, తామర దాని- ఇవి యతులు. తెలుగు పద్యగానంలో యతిప్రాసలు మృదంగనినాదం సమకూరుస్తాయి. నన్నయ కవితకు విశిష్టత చేకూర్చిన అక్షరరమ్యత ఈ పద్యంలో ప్రస్ఫుటంగా కనిపిస్తుంది, వినిపిస్తుంది.

ఆ. దానిఁ జూచి మదనతప్పుడై తన యభి । వ్రాయ మెఱుగఁ జెప్పెఁ బంకజాక్షి;

కదియు శాపభీతి నప్పటి కొడఁబడి । నట్లు పలికి పెలుచ నరుగుదెంచి.

263

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+చూచి= ఆమెను చూచి (రైభ్యుడి కోడలైన కృష్ణను చూచి); మదన, తప్పుడు+ఐ= మన్మథ తాపానికి గురిఅయి; తన+అభిప్రాయము= తన మనసులోని భావం; పంకజ+అక్షికి= పద్మాలవంటి కన్నులుగల ఆకృష్ణకు; ఎఱుఁ గన్+చెప్పెన్= తెలియచేశాడు; అదియు= ఆమెయు; శాపభీతిన్= శాపం వలని భయంచేత అనగా యవక్రీతుడు శపిస్తాడనే భయంచేత; అప్పటికి= ఆ సమయానికి; ఒడఁబడినట్లు= అంగీకరించినట్లు; పలికి= మాట్లాడి; పెలుచన్= శీఘ్రంగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ఆమెను చూచి, మన్మథతాపానికి గురియై, యవక్రీతుడు ఆమెకు తన మనస్సులోని కోరికను తెలిపాడు. పద్మాలవంటి కన్నులుకల ఆ కృష్ణ ముని శాపమిస్తాడనే భయంతో అప్పటికి సమ్మతించినట్లు నటించి, వేగంగా వచ్చి.

క. తమ మామకుఁ దద్వృత్తాం । తము నంతను దెలియఁ జెప్పి తరుణి విలోలా

క్షములందు బాష్పనలిలో । ధ్రుముముగఁ దల వాంచి యుండెఁ గడుఁగోపమునన్.

264

ప్రతిపదార్థం: తరుణి= యువతి; తమ మామకున్= తమ మామగారికి; తద్+వృత్తాంతమున్= ఆ సంగతిని; అంతను= సర్వమున్నూ; తెలియన్+చెప్పి= తెల్లంగా విశదీకరించి; విలోల+అక్షములందు= మిక్కిలి చలించే కన్నులలో; బాష్ప, సలిల+ఉద్గమముగన్= కన్నీరు కారుతుండగా; కడున్= మిక్కిలి; కోపమునన్= ఆగ్రహంతో; తల= శిరస్సు; వాంచి+ఉండెన్= వాల్చి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: యౌవనంలో ఉన్న కృష్ణ తన మామగారికి చలించునట్టి కన్నులనుండి నీరు ఉప్పొంగి ప్రవిస్తుండగా, జరిగిన సంగతి తెలియచెప్పి, మిక్కుటమైన కోపంతో తలవాల్చి నిలిచి ఉన్నది.

వ. రైభ్యండు నయ్యవక్రీతున కలిగి నిజకోపానల శిఖాయమానైక జటావలంబనకరుండై హుతాశనునందు వేల్చి, యయ్యగ్నికుండంబునందు. 265

ప్రతిపదార్థం: రైభ్యండు= రైభ్యుడు; ఆ+యవక్రీతునకు= ఆ యవక్రీతుడిపై; అలిగి= కోపించి; నిజ, కోప+అనల, శిఖాయమాన+ఏక, జటా+అవలంబన, కరుండు+ఐ= తనయొక్క ఆగ్రహం అనేటటువంటి అగ్నియొక్క జ్వలగా రూపొందిన ఒక జడను గ్రహించిన చేయి కలవాడై; హుతాశనునందు= అగ్నిహోత్రంలో; వేల్చి= హోమంచేసి; ఆ+అగ్ని, కుండంబునందున్= ఆ అగ్నికుండంలో.

తాత్పర్యం: రైభ్యుడికి యవక్రీతుడిపై పట్టరాని కోపం వచ్చింది. రైభ్యుడు తనకోపం అనే అగ్ని యొక్క జ్వలతో సమానమైన ఒక జడను శిఖనుండి లాగి చేతితో పుచ్చుకొని అగ్నిహోత్రంలో వేల్చాడు. ఆ అగ్నికుండంలో.

క. లలితాంగిఁ బడసెఁ దనకోఁ । డలిరూపముకంటెఁ గడు బెడంగగు రూపోఁ జ్జ్వలకాంతి గలుగుదానిం । బొలఁతుక నొక్కర్చు నతితపోవీర్యమునన్. 266

ప్రతిపదార్థం: లలిత+అంగిన్= సుకుమారమైన దేహం కలదానిని; తన, కోడలి, రూపముకంటెన్= తనకోడలి ఆకారం కంటె; కడు= మిక్కిలి; బెడంగు+అగు= మనోహరమైన; రూప+ఉజ్జ్వల, కాంతి, కలుగు దానిన్= అందమయిన ఆకృతి కలిగి ప్రకాశించే లావణ్యం కలదానిని; పొలఁతుకన్= సుందరిని; ఒక్కర్చున్= ఒక్కదానిని; అతి+తపన్+వీర్యమునన్= గొప్పతపస్సుయొక్క బలంచేత; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: తన కోడలికంటె మిక్కుటమైన సౌందర్యం, లావణ్యం కలిగిన ఒక సుందరాంగిని తన గొప్ప తపోమహిమచేత పొందాడు.

వ. మఱియు నొక్కజట యవలంబించి వేల్చిన నందు వికృత దంష్ట్రాకరాళంబైన ముఖంబుతో శూలహస్తుండైన యొక్కరాక్షసుండు పుట్టె; నయ్యుద్ధఱు ముకుళితహస్తులై 'మాకుం బని యేమి?' యని యడిగిన 'నవినీతుండైన యవక్రీతు వధియింపుం' డని పంచిన. 267

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; ఒక్క, జట+అవలంబించి= (తన శిఖయందలి) ఒక్క జడ పుచ్చుకొని; వేల్చినన్= హోమం చేయగా; అందున్= ఆ అగ్నికుండంలో; వికృత, దంష్ట్రా, కరాళంబు+ఐన= వంకర కోరలతో భయంకరమైన ముఖంతో; శూల, హస్తుండు+ఐన= బల్లెంతో కూడిన చేయికలవాడైన (చేత బల్లెం ధరించిన); ఒక్క, రాక్షసుండు, పుట్టెన్= ఒక రాక్షసుడు పుట్టాడు; ఆ+ఇద్దరు= ఆ ఇద్దరు; ముకుళిత, హస్తులు+ఐ= మోడ్చిన చేతులు కలవారై; మాకున్+పని+ఏమి?= మేము చేయవలసిన పని ఏమిటి?; అని= అంటూ; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అవినీతుండు+ఐన= సత్రువర్తన లేనటువంటి; యవక్రీతున్= యవక్రీతుడిని; వధియింపుండు= సంహరించండి; అని= అని చెప్పి; పంచినన్= నియోగించగా.

తాత్పర్యం: రైభ్యుడు ఇంకనూ, ఒకజడను పరిగ్రహించి హోమం చేశాడు. ఆ హోమకుండంనుండి వంకరకోరలతో భయాన్ని కొలిపే ఒక రాక్షసుడు జన్మించాడు. ఆ రాక్షసుడి చేతిలో బల్లెం ఉన్నది. ఆ ఇద్దరూ చేతులు జోడించి

నమస్కరించి, 'మేము చేయవలసిన కర్తవ్యాన్ని శాసించండి' అని అడుగగా 'దుష్టస్వభావం కల యవక్రీతుడిని సంహరించండి' అని రైభ్యుడు వారిని ఆదేశించాడు.

క. ఆ తరుణి మున్న చని మద । నాతురుడై వికృతచిత్తుడై యున్న యవక్రీతు కరకమండలువుం । బ్రీతి బ్రబోధించి కొనియె బెడఁగుగ నంతన్.

268

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; ఆ తరుణి= ఆ జవరాలు; మున్ను+అ= ముందుగా; చని= వెళ్ళి; మదన+ఆతురుడు+బ= మన్మథుడి ఉద్రేకానికి లోబడినవాడై; వికృత, చిత్తుడు+బ= మనస్సులో స్పష్టత కోల్పోయినవాడై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; యవక్రీతు, కర, కమండలువున్= యవక్రీతుడి చేతిలో ఉన్న కమండలాన్ని (కమండలువు= ఋషులు చేతిలో పట్టుకొని ఉండే జలపాత్రిక); ప్రీతిన్+ప్రబోధించి= అనురాగం అంకురింపచేసి; బెడఁగుగన్= విలాసంగా; కొనియెన్= సంగ్రహించింది.

తాత్పర్యం: ఆ జవ్వని ముందుగా వెళ్ళి మదనోద్వేగంతో వికారమైన మనస్సుతో ఉన్న ఆయవక్రీతుడిదగ్గరకు చేరి, అనురాగాన్ని మేలుకొలిపి, విలాసంగా అతడిచేతిలో ఉన్న కమండలాన్ని సంగ్రహించింది.

విశేషం: (1) నన్నయభట్టు- 'ప్రబోధించు' అన్న పదాన్ని ప్రయోగించిన స్థలాలు ప్రత్యేకంగా అనుశీలించతగినవి. తాను సంకల్పించిన భావాన్ని ఎదుటివారి మనస్సులను ఆకర్షించేటట్లు చేసి సుస్థిర ప్రభావాన్ని వహించటం అనే అర్థంలో 'ప్రబోధించు' అనే పదం ప్రయుక్తం. (2) అతడు మదనాతురుడు. వికృతచిత్తుడు. అందుచేత ప్రబోధ ప్రభావం సులువుగా ప్రసరించింది.

క. అపహృత కమండలుండై । యపవిత్రుం డగుటఁ జేసి యధికతపోవీ ర్య పరిక్షయ మగుడును నా । తపస్విసుతు రాక్షసుండు దడయక తాఁకెన్.

269

ప్రతిపదార్థం: అపహృత, కమండలుండు+బ= అపహరించబడిన కమండలం కలవాడై; స+పవిత్రుండు+అగుటన్+చేసి= పావనత్వాన్ని కోల్పోయినవాడు అవటంచేత; అధిక, తపస్+వీర్య, పరిక్షయము+అగుడును= మిక్కుటమైన తపస్సుయొక్క శక్తి నశించిపోవటం వలన; ఆ తపస్వి, సుతున్= ఆ ఋషికుమారుడిని; రాక్షసుండు= రాక్షసుడు; తడయక= ఆలస్యంచేయక; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన కమండలం ఆ లేజవరాలిచేత అపహరించబడింది. అందుచేత యవక్రీతుడు అపవిత్రుడైనాడు. అతని గొప్ప తపశ్శక్తి నశించిపోయింది. అందుచేత రాక్షసుడు ఆలస్యం చేయక ఆ ఋషికుమారుడైన యవక్రీతుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. వానికి వెఱచి పఱచి యవక్రీతుండు మహానదులు గొలంకులు సొచ్చిన నవి శుష్కంబులైనఁ దన జనకు నగ్నిహోత్రంబుఁ జొచ్చునంత.

270

ప్రతిపదార్థం: వానికి= అతడికి- ఆ రాక్షసుడికి; వెఱచి= భయపడి; పఱచి= పారిపోయి; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; మహానదులు= గొప్పయేరులలో; కొలంకులు= సరస్సులలో; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; అవి= ఆ నదులున్నూ, కొలనులున్నూ; శుష్కంబులు+బనన్= ఇంకిపోగా; తన, జనకు+అగ్నిహోత్రంబున్= తన తండ్రి అగ్నిశాలను; చొచ్చునంత= ప్రవేశించినంత;

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడికి భయపడి యవక్రీతుడు పారిపోయి గొప్పనదులలో, సరస్సులలో ప్రవేశించాడు. కాని, అవి ఎండిపోయినవి. అంత అతడు తనతండ్రియొక్క అగ్నిహోత్రశాలలో ప్రవేశించి దాక్కొన్నాడు.

**ఆ. మునికుమారు నెగిచికొని వచ్చి నిశితశూ । లాయుధమునఁ బొడిచి యాసురమున
రక్కసుండు చంపి, యక్కాంతయును దాను । నలిగె రైభ్యుకడకు నాక్షణంబు.**

271

ప్రతిపదార్థం: రక్కసుండు= రాక్షసుడు; మునికుమారున్= ఋషిపుత్రుడిని; ఎగిచికొని వచ్చి= వెంబడించి చేరి; నిశిత, శూలాయుధమునన్= వాడిఅయిన బల్లెముతో; పొడిచి= గుచ్చి; ఆసురమునన్= రాక్షసత్వంతో; చంపి= వధించి; ఆ+కాంతయును+తానున్= ఆ వనితయు, తానున్నా; ఆ క్షణంబు+అ= ఆక్షణమే; రైభ్యు కడకున్= రైభ్యుడి దగ్గరకు; అరిగె= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడు ఋషిపుత్రుడైన యవక్రీతుడిని వెంటాడి, వాడియైన ఈటెపోటుతో అతడిని క్రూరంగా పొడిచి చంపాడు. పిమ్మట ఆ రాక్షసుడున్నా, ఆజన్మనియున్నా రైభ్యుడిదగ్గరకు వెళ్ళారు.

విశేషం: ఇక్కడ సంస్కృత భారతంలో యవక్రీతుడు తన తండ్రియొక్క అగ్నిహోత్రశాలను ప్రవేశింపబోతున్నంతలో గృహపాలకుడైన సేవకుడు ద్వారంలో అతడిని అడ్డగించినట్లు, వెంట తరుముకొని వస్తున్న ఆ రక్కసుడు అపుడు యవక్రీతుడిని శూలంతో పొడిచి వైచినట్లు ఉంది. తన జనకుని అగ్నిహోత్రగృహాన్ని ప్రవేశిస్తే రాక్షసుని వలన భయం ఉండదని యవక్రీతుని అభిప్రాయం. యవక్రీతుడు అశుచియై ఉన్నందున కాబోలు గృహపాలకుడు అతడిని అగ్నిహోత్రశాలలోనికి ప్రవేశించనీయక అడ్డగించాడు. చూ. భండార్కరు సంస్థ ప్రతి III-137 అధ్యాయం, 17&18 శ్లో.; III-138 అధ్యాయం, 7&8 శ్లో.

**వ. రైభ్యుండును వానికి భార్యగాఁ గృత్తి నిచ్చె; నంత నిట భరద్వాజుండు వనంబుననుండి వచ్చి తన కెప్పుడుం
బ్రత్యుత్థానంబు జేయునగు లప్పు డడంగియున్న నచ్చెరువడి గృహపాలకుండైన శూద్రువలన నంత వృత్తాంతం
బెఱింగి, నిహతుం డైన పుత్రుం జూచి దుఃఖితుండై.**

272

ప్రతిపదార్థం: రైభ్యుండును= రైభ్యుడుకూడ; వానికి= ఆ రాక్షసుడికి; భార్యగాన్= భార్యగా; కృత్తిన్= కృత్తిని (హోమకుండంలో ఉద్భవించిన లేజవరాలిని); ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ఇట= ఇక్కడ; భరద్వాజుండు= భరద్వాజ మహర్షి; వనంబుననుండి= అరణ్యంలోనుండి; వచ్చి= వచ్చి; తనకు+ఎప్పుడున్= తనకు ఎల్లప్పుడు; బ్రత్యుత్థానంబు+చేయు= లేచి నిల్చొను; అగులు= నిప్పులు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; అడంగి+ఉన్నన్= అణగిపోయి, నివురుగప్పి ఉండగా; అచ్చెరువడి= ఆశ్చర్యమంది; గృహ, పాలకుండు+ఐన= ఇంటిని కాపాడేటటువంటి; శూద్రువలనన్= సేవకుడి వలన; అంత, వృత్తాంతంబు= జరిగినదంతయు; ఎఱింగి= తెలిసికొని; నిహతుండు+ఐన= మరణించినటువంటి; పుత్రున్+చూచి= కొడుకును చూచి; దుఃఖితుండు+ఐన= శోకించినటువంటివాడై.

తాత్పర్యం: రైభ్యుడు ఆ రాక్షసుడికి భార్యగా కృత్తిని ఇచ్చాడు. అంత, ఇక్కడ భరద్వాజుడు అడవినుండి ఆశ్రమానికి వచ్చాడు. నిత్యం అతడికి లేచి స్వాగతం ఆచరించే అగులు ఆనాడు అణగి నివురుగప్పి ఉన్నాయి. భరద్వాజుడికి ఆశ్చర్యం కలిగింది. అంత గృహపాలకుడైన సేవకుడివలన జరిగిన సంగతి తెలిసికొని కుమారుడి మరణానికి మిక్కిలి దుఃఖించాడు.

**ఆ. 'రైభ్యుఁ డధికకోపరతుఁ డంటి, నమ్ముని । యాశ్రమంబుదెసకు నరుగ వలవ
దంటి; వినఁగ నొల్లవైతి నా పలుకులు; । గర్వితునకు బుద్ధి గాన నగునె?'**

273

ప్రతిపదార్థం: రైభ్యుండు= రైభ్యుహోముని; అధిక, కోపరతుండు+అంటిన్= మిక్కుటమైన ఆగ్రహ స్వభావం కలవాడు అని చెప్పిఉన్నాను; ఆ+ముని+ఆశ్రమంబు, దెసకున్= ఆ ఋషియొక్క ఆశ్రమం దిక్కుకు; అరుగ, వలవదు+అంటి= వెళ్ళ వద్దు

అని చెప్పి ఉన్నాను; నా పలుకులు= నా మాటలు; వినగన్= వినటానికి; ఒల్లవు+ఐతి(వి)= ఇష్టపడలేదు; గర్వితునకు= గర్వంలో ఉన్నవాడికి; బుద్ధి= మంచి అభిప్రాయం; కానన్+అగునె?= కనిపిస్తుందా?

తాత్పర్యం: రైభ్యుడు మిక్కిలి కోపంకలవాడని నీకు నేను ముందుగానే చెప్పిఉన్నాను కదా! ఆ మునిఆశ్రమంప్రాంతానికి వెళ్ళవద్దని కూడా హెచ్చరించి ఉన్నాను. నీవు నామాట వినలేదు. గర్వం కలవాడికి మంచిబుద్ధి కలుగుతుందా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. అని ప్రలాపించుచు భరద్వాజుండు వాని దహించి, పుత్రశోక దహనంబు సహింపనోపక తద్దహనంబున దేహ త్యాగంబుఁ జేసి; నంత బృహద్భ్యుమ్ముండను రాజు సత్రయాగంబు చేయుచుండి, రైభ్యు పుత్రుల నర్థావసుపరావసులం దనకు బుద్ధిజులంగా వరియించిన నయ్యిరువురుఁడండ్రీచే ననుజ్ఞాతులై వానియజ్ఞంబు నడుపుచుండి, యొక్కనాఁడు పరావసుండు నిజాశ్రమంబునకు వచ్చువాఁడు వేగుబోక చీకటి నడవిలో నేకతంబ తనకు నెదురుగా వచ్చు రైభ్యు నెఱుంగక మృగంబకా వగచి నిజవ్రాణ భయంబున వధియించి పదంపడి యెఱింగి పరమదుఃఖితుండై ప్రీతకార్యంబులు దీర్చి, బృహద్భ్యుమ్ము సత్రంబునకు వచ్చి తన చేసిన పితృఘాతం బగ్రజునకుం జెప్పి యిట్లనియె. 274

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; ప్రలాపించుచు= ఏడుస్తూ; భరద్వాజుండు; వానిన్= (ఆ యవక్రీతుడి శరీరాన్ని) అతనిని; దహించి= అగ్ని సంస్కారంచేసి; పుత్ర, శోక, దహనంబు= కుమారుడిమరణం వలన ఏర్పడిన దుఃఖ మనే అగ్నిని; సహింపన్+ఓపక= తాళలేక; తద్+దహనంబునన్= ఆమటంలో పడి; దేహ, త్యాగంబున్+చేసెన్= శరీరాన్ని వీడాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; బృహద్భ్యుమ్ముండు+అను, రాజు= బృహద్భ్యుమ్ముడు అనేపేరు కల ప్రభువు; సత్రయాగంబున్= సత్రయాగాన్ని; చేయుచు+ఉండి= చేయటానికి ఉపక్రమించి ఉండి; రైభ్యుపుత్రులన్= రైభ్యుడి కొడుకులను; అర్థావసు, పరావసులన్= అర్థావసుడు, పరావసుడు అనేవారిని; తనకు= తనకు; బుద్ధిజులంగా= యాజ్ఞికులుగా; వరియించినన్= ఎన్నుకొనగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరున్నూ; తండ్రీచేన్= తండ్రీచేత; అనుజ్ఞాతులు+ఐ= అనుమతి పొందినవారై; వాని యజ్ఞంబు= అతడి యజ్ఞం, ఆ బృహద్భ్యుమ్ముడి సత్రయాగం; నడుపుచుండి= నిర్వహిస్తూ; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొకరోజు; పరావసుండు= పరావసుడు; నిజ+ఆశ్రమమునకు= తన బుద్ధిజులకు; వచ్చువాఁడు= వచ్చేటప్పుడు; వేగుబోక= తెల్లవారుజామున, చీకటిన్= అంధకారంలో; అడవిలోన్= అరణ్యంలో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; తనకున్+ఎదురుగా వచ్చు= తనకు ఎదురుగా వచ్చే; రైభ్యున్= రైభ్యుడిని; ఎఱుంగక= తెలియక; మృగంబు+అ+కా వగచి= జంతువు అని తలపోసి; నిజ, వ్రాణ, భయంబున= తన అనువులపై భీతిచొప్పున; వధియించి= సంహరించి; పదంపడి= అటు పిమ్మట; ఎఱింగి= తెలిసికొని; పరమ, దుఃఖితుండు+ఐ= మిక్కిలి శోకించినవాడై; ప్రేత, కార్యంబులు= శవానికి చేయవలసిన అగ్నిసంస్కారాలు నెరవేర్చి; బృహద్భ్యుమ్ము, సత్రంబునకున్= బృహద్భ్యుమ్ము మహారాజుయొక్క సత్రయాగశాలకు; వచ్చి= అరుదెంచి; తన, చేసిన, పితృ, ఘాతంబు= తాను చేసిన పితృవధ; అగ్రజునకున్+చెప్పి= అన్నగారికి నివేదించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ఏడుస్తూ భరద్వాజుడు, యవక్రీతుడి శరీరానికి అగ్నిసంస్కారం చేసి, పుత్రశోకమనే అగ్నికి తాళలేక తానున్నూ ఆ చితిలో పడి దేహాన్ని త్యజించాడు. అంతట బృహద్భ్యుమ్ముడు అనే రాజు సత్రయాగం చేయ సంకల్పించి, రైభ్యుడి కొడుకులైన అర్థావసు పరావసులను బుద్ధిజులుగా ఎన్నుకొన్నాడు. వారున్నూ, తమ తండ్రీ రైభ్యుడి అనుమతిని పొంది బృహద్భ్యుమ్ముడి యజ్ఞాన్ని నడుపుతున్నారు. ఒకానొకరోజు పరావసుడు వేకువచీకటిలో

తన ఆశ్రమానికి మరలి వస్తున్నాడు. ఎదురుగా రైభ్యుడు వచ్చాడు. ఆ అడవిలో పరావసుడు ఒంటరిగా వస్తున్న రైభ్యుడిని క్రూరమృగంగా భ్రమించి తనప్రాణాలు కాపాడుకొనదలచి, అతడిని సంహరించాడు. తదుపరి తాను చంపింది తన తండ్రినే అని పరావసుడు తెలిసికొని మిక్కిలి దుఃఖించి, తండ్రి శవానికి అగ్నిసంస్కారాలు నిర్వర్తించి బృహద్యముని సత్రయాగశాలకు వచ్చి తాను చేసిన పితృహత్యను అన్నగారికి నివేదించి ఇట్లా పలికాడు.

**తే. 'నీవు దీని నొక్కరుడవు నిర్వహింప । నోప; వే నొక్కరుండ నయ్యును గడంగి
నడప నోపుదుఁ గావున నాతదర్థ । మాచరింపుము బ్రహ్మహత్యావ్రతంబు.'**

275

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; దీనిన్= ఈ సత్రయాగాన్ని; ఒక్కరుడవు= ఒక్కడివై, ఒంటరిగా; నిర్వహింపన్+ఓపవు= నెరవేర్చజాలవు; ఏను= నేను; ఒక్కరుండన్+అయ్యును= నేను ఒంటివాడినైపుటికీ; కడంగి= పూని; నడపన్+ఓపుదున్= నిర్వహించగలను; కావున= కాబట్టి; నాతదర్థము= నాకు బదులుగా; బ్రహ్మహత్యా, వ్రతంబు= బ్రాహ్మణుడిని చంపినపాపం పోగొట్టే నోము; ఆచరింపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్థావసూ! ఈ సత్రయాగాన్ని నీవు ఒక్కడివై నిర్వహించలేవు. నేను ఒక్కడినే అయినా నిర్వహించగలను. కాబట్టి నీవు నాకు బదులుగా బ్రహ్మహత్యను పోగొట్టే వ్రతాన్ని చేయుము'.

**వ. అనిన నర్థావసుం'డట్లు సేయుదు' నని బ్రహ్మహత్యావ్రతంబులు సలుపుచుండెఁ బరావసుండును నొక్కరుండ
సత్రయాగంబు జరుపుచుండె; నంత నర్థావసుండు బ్రహ్మహత్యాప్రాయశ్చిత్తంబులఁ జేసి యా
సత్రయాగంబునకు వచ్చిన, వానిం జూచి పరావసుండు బృహద్యమున కిట్లనియె.**

276

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అర్థావసుండు= అర్థావసుడు; అట్లు+చేయుదున్= ఆ విధంగా చేస్తాను; అని= అనిచెప్పి; బ్రహ్మహత్యావ్రతంబులు= బ్రాహ్మణుడిని చంపినందుకు సంక్రమించిన పాపాలను పోగొట్టే నోములను; సలుపుచుండెన్= చేస్తున్నాడు; పరావసుండును= పరావసుడు సయితం; ఒక్కరుండు= తాను ఒక్కడే; సత్రయాగంబు= సత్రయాగాన్ని; జరుపుచుండెన్= నిర్వహిస్తున్నాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; అర్థావసుండు= అర్థావసుడు; బ్రహ్మ, హత్యా, ప్రాయశ్చిత్తంబులన్+చేసి= బ్రాహ్మణుడిని చంపినందువలన కలిగిన పాపానికి పరిహారాలు చేసి; ఆ సత్రయాగంబునకు= ఆ సత్రయాగం నిర్వహించటంకొరకై; వచ్చిన= రాగా; వానిన్+చూచి= అతడిని (ఆ అర్థావసుడిని) చూచి; పరావసుండు= పరావసుడు; బృహద్యమునకు= బృహద్యము మహారాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అర్థావసుడు అంగీకరించి తాను బ్రహ్మహత్యాపాతకానికి నిష్క్రమి కలిగించే వ్రతాలు చేయసాగాడు. పరావసుడు తాను ఒక్కడే సత్రయాగాన్ని నిర్వహిస్తున్నాడు. అంతట, అర్థావసుడు బ్రహ్మహత్య వలన ఏర్పడిన పాపం తొలగటానికి పరిహారవ్రతాలు నిర్వర్తించి తిరిగి సత్రయాగాన్ని నిర్వహించటానికి రాగా, అతడిని చూచి పరావసుడు బృహద్యముమహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

**క. 'ఇమ్ముని నీ యజ్ఞాయత । నమ్ముఁ బ్రవేశింపఁదగఁడు నరనాయక! యు
గ్రమ్ముగ సలిపెడు శుభకా । ర్యమ్ములకుం బాసి బ్రహ్మహత్యావ్రతముల్.'**

277

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ముని= అర్థావసుడు; నీ యజ్ఞ+ఆయతనమ్మున్= నీ యాగశాలలో; ప్రవేశింపన్+తగఁడు= ప్రవేశించటానికి అర్హుడు కాడు; నర నాయక!= ఓ మహారాజా!; శుభకార్యములకున్+పాసి= మంచివిగా జరిగే క్రియలను; వీడి; ఉగ్రమ్ముగన్=

తీవ్రంగా; బ్రహ్మ, హత్యా, వ్రతముల్= బ్రాహ్మణుడిని చంపటంచేత ఏర్పడే పాపం పరిహరించటానికై నోములు; సలిపెడున్= చేస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ బృహద్వ్యున్న మహారాజా! ఈ ఋషి నీ యాగశాల ప్రవేశించటానికి యోగ్యుడు కాడు. ఇతడు శుభకార్యాలను విడిచి, తీవ్రమైన బ్రహ్మహత్యాపాతకాన్ని పరిహరించే వ్రతాలు చేస్తున్నాడు.'

వ. అనవుడు, బృహద్వ్యున్న ప్రేరితులైన జనులచేత నుత్సార్థమాణం డయి యర్థావసుం డనియె 'బరావసుండు గాని యేను బ్రహ్మహతకుండఁ గాను; వానికై వ్రతంబు సలిపి తత్పాతకవిముక్తుఁ జేసితి' నని చెప్పిన యర్థావసు యధార్థకథనంబునకు మెచ్చి యగ్నిపురోగములైన దేవతలు వాని కిట్లనిరి. 278

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు= అని చెప్పగా; బృహద్వ్యున్న ప్రేరితులు+ఐన= బృహద్వ్యున్నుడిచేత ఆదేశించబడి (ఆజ్ఞాపించబడిన); జనులచేతన్= మనుష్యులచేత; ఉత్సార్థమాణండు+అయి= తొలగించబడినవాడై; అర్థావసుండు; అనియెన్= చెప్పాడు; పరావసుండు+కాని= పరావసుడే కాని; ఏను= నేను; బ్రహ్మ, హతకుండన్+కాను= బ్రాహ్మణుడిని చంపినవాడిని కాను; వానికై= అతడి కొరకు; వ్రతంబు, సలిపి= నోములు నోచి; తత్+పాతక, విముక్తున్+చేసితి= అతడిని పాపంనుండి తొలగించాను; అని చెప్పిన= అని చెప్పినటువంటి; అర్థావసు యధార్థ కథనంబునకు= అర్థావసుడు చెప్పిన నిజమైన మాటలకు; మెచ్చి= మన్నించి; అగ్ని, పురన్+గములు+ఐన= అగ్నిని ముందు పెట్టుకొన్నవారైన; దేవతలు= వేల్పులు; వానికి= అతడికి; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, బృహద్వ్యున్న మహారాజుయొక్క అనుచరులు యజ్ఞశాలలోనికి ప్రవేశించనీయక తనను వారించటం చేత అర్థావసుడు ఇట్లా చెప్పాడు: 'బ్రహ్మహత్య చేసింది పరావసుడే కాని నేను కాదు. అతడి పాపాలు తొలగటంకొరకై నోములు నోచిన వాడిని నేను.' ఆమాటలు విని వేల్పులు అతడు చెప్పిన సత్యానికి అతడిని అభినందిస్తూ ఇట్లా పలికారు.

దేవత అర్థావసునకు మెచ్చి కోరిన వరంబు లెల్ల నిచ్చుట (సం. 3-139-18)

తే. 'తమ్ముచేసిన దురితముల్ తలఁగఁ బూని । ధర్మబుద్ధివై వ్రతములు పేర్కె జలిపి

తనఘ! నీకు నభీష్టంబు లైన వరము । లడుగు మిచ్చెద; మీ మెచ్చు గడవ నగునె!'

279

ప్రతిపదార్థం: తమ్ము చేసిన= తమ్ముడుచేసిన; దురితముల్= పాపాలు; తలఁగన్+పూని= తొలగించటానికి ప్రయత్నించి; ధర్మబుద్ధివి+ఐ= ధర్మమందు మనస్సు కలవాడివై; వ్రతములు= నోములు; పేర్కెన్= గౌరవంతో; చలిపితి= నెరవేర్చావు; అనఘ!= పాపరహితుడివైన ఓ పవిత్రుడా!; నీకున్= నీకు; అభీష్టంబులు+ఐన= మిక్కిలి ఇష్టాలైన; వరములు= కోరికలు; అడుగుము= వేడుకొమ్ము; ఇచ్చెదము= ఇస్తాము; ఈ మెచ్చు, కడవన్+అగునె= ఈ నీ గొప్పతనం ఊరకే తొలగిపోవదగింది కాదు.

తాత్పర్యం: 'పాపరహితుడివైన ఓ పవిత్ర చరిత్రుడా! అర్థావసు మహర్షీ! నీ తమ్ముడు చేసినపాపాలను తొలగించటానికి పూనిన ధర్మాత్ముడివి నీవు. నీవు చేసిన వ్రతాలు గొప్పవి. నీకు మిక్కిలి ఇష్టాలైన వరాలు కోరుకొనుము ఇస్తాం. నీ గొప్పతనం బహూకృతికి అర్హమైనది.'

వ. అనిత తండ్రియు భరద్వాజుండును యవక్రీతుండు నెప్పటియట్ల జీవించియుండను, నిజజనకుండు పరావసుచేత నిహతుం డగుట నిస్తరింపను వలయు నని ప్రార్థించి, దేవతల వరంబున నర్థావసుండు రైభ్య భరద్వాజ యవక్రీతుల సంజీవితులం జేసిన నధ్దేవతలకు యవక్రీతుం డిట్లనియె. **280**

ప్రతిపదార్థం: అనితన్= అని చెప్పిన (చెప్పగా); తన తండ్రియు= తనతండ్రియు; భరద్వాజుండును= భరద్వాజుడున్నా; యవక్రీతుండును= యవక్రీతుడున్నా; ఎప్పటి+అట్లు+అ= లోగడమాదిరిగానే; జీవించి+ఉండను= బ్రతికి ఉండేటట్లు (జీవించాలి); నిజ జనకుండు= తనతండ్రి; పరావసుచేత= పరావసుడిచేత; నిహతుండు+అగుట= చంపబడటం; నిస్తరింపను= (చంపటం వలన ఏర్పడిన) పాపం పరిహరింపను- పాపం పరిహరించబడటం; వలయున్+అని= కావాలని; ప్రార్థించి= వేడుకొని; దేవతల= వేల్పుల; వరంబునన్= అనుగ్రహంవలన; అర్థావసుండు= అర్థావసుడు; రైభ్య, భరద్వాజ, యవక్రీతుల= రైభ్యుడిని, భరద్వాజుడిని, యవక్రీతుడిని; సంజీవితులన్+చేసినన్= తిరిగి బ్రతికించగా; ఆ+దేవతలకు= ఆ వేల్పులకు; యవక్రీతుండు= యవక్రీతుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, తనతండ్రియును, భరద్వాజుడున్నా యవక్రీతుడున్నా యథావూర్వంగా బ్రతికి ఉండాలనీ, పరావసుచేత తండ్రి చంపబడిన దోషం పరిహరించబడాలనీ వరాలు అనుగ్రహించండని వేల్పులను అర్థావసుడు ప్రార్థించాడు. దేవతల దయవలన, అర్థావసుడు రైభ్య భరద్వాజ యవక్రీతులను తిరిగి బ్రతికించాడు. అప్పుడు యవక్రీతుడు దేవతలతో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఈ వచనం రెండవ పంక్తిలో “పరావసుచేత నిహతుండగుట వాని విస్మరింపను వలయునని”- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉంది. దీనిని బట్టి పరావసునిచేత నిహతుడైన విషయం తండ్రియగు రైభ్యునకు తెలియకూడదని అర్థావసుడు దేవతలను కోరినట్లు వెల్లడౌతున్నది.

తే. ‘ఏను బహువేదశాస్త్రమ్ము లెఱిగి, వ్రతము । లెల్ల జేయుచు రైభ్యుచే నిట్లు హతుండ నైతి; నాకంటె రైభ్యున కధికశక్తి । యైన తెఱగ గెట్లు?’ అనిన నిట్లనిలి సురలు. **281**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; బహు, వేద, శాస్త్రమ్ములు= వివిధవేదాలు, శాస్త్రాలు; ఎఱిగి= తెలిసికొని; వ్రతములు+ఎల్లన్= నోములన్నింటినీ; చేయుచున్= అనుష్ఠిస్తూ; రైభ్యుచేన్= రైభ్యుడిచేత; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; హతుండను+ఐతిన్= చంపివేయబడ్డాను; నాకంటెన్= నాకంటె; రైభ్యునకు= రైభ్యుడికి; అధికశక్తి= ఎక్కువ మహిమ; ఐన+తెఱుగ= ఏర్పడినమార్గం; ఎట్లులు?= ఎట్లా సంభవించింది?’ అనినన్= అని అడుగగా; సురలు= వేల్పులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా తెలిపారు.

తాత్పర్యం: ‘నేను వివిధశాస్త్రాలను, వేదాలను ఎరిగినవాడిని, సమస్తవ్రతాలు దీక్షతో ఆచరించినవాడిని. కాని, ఈ విధంగా రైభ్యుడిచేత ఏల సంహరించబడినాను? నాకంటె రైభ్యుడికి హెచ్చుశక్తి ఏరీతిగా లభించింది?’ అని ప్రశ్నించగా, యవక్రీతుడికి దేవతలు ఈవిధంగా సమాధానం చెప్పారు.

క. ‘గురుశుశ్రూష యొనర్చుచు । బరమక్షేమమునఁ జేసి పడసిన విద్యల్ సుస్థియించుఁగాక; గురుముఖ । విరహితముగఁ బడసినవియు వెలయునె యెందున్?’ **282**

ప్రతిపదార్థం: గురు, శుశ్రూష= గురువుగారికి పరిచర్య; ఒనర్చుచున్= చేస్తూ; పరమ, క్షేమమునన్+చేసి= మిక్కిలి కష్టపడటంచేత; పడసిన, విద్యల్= పొందిన చదువులు; స్థియించున్+కాక= శోభిల్ల గలవుకాని; గురు, ముఖ, విరహితముగన్= అధ్యాపకుడి

ముఖతః; (నోటిద్వారా) ఉపదేశపూర్వకంగా అభ్యసించకుండా; పడసినవియు= పొందినట్టివి; ఎందున్= ఎక్కడైనా; వెలయునె= శోభిల్లుతాయా!.

తాత్పర్యం: 'గురువుగారికి పరిచర్యచేస్తూ, మిక్కుటమైన ప్రయాసను ఓర్చుకొని అభ్యసించిన చదువులు శోభిస్తాయి కాని, అధ్యాపకుడి ద్వారా (గురు ముఖత); అభ్యసించకుండా ఆర్జించిన విద్యలు ఎక్కడైనా శోభిస్తాయా!

వ. నీవు గురుముఖంబునం బడయక యొండు విధంబునం బడయుటం జేసి నీయధ్యయనశ్రుతంబులు నిర్వ్యంబు లయ్యె; గురుసంతోషకరుండై రైభ్యుండు బ్రహ్మజ్ఞానం బుపాల్జించెం గావున నాతం డిట్టి శక్తివడసె నని దేవతలు దివంబున కలిగి; లది యవక్రీతు నివాసం; బండు వసియించినవారు దురిత విముక్తులగుదు; లది కాలశైలం; బది సప్తవిధం బైన గంగ; యిది మనుష్యుల కగోచరం; బంద యుండి సమాధి శౌచపరులై చూడుం; డిది మందరనగం; బండు నానాప్రహరణపాణులై యష్టాశీతసహస్రగంధర్వులు కిన్నరకింపురుష సుపర్వులు సురేంద్రం గొలిచి పోయెద; లిందుల కాటునూటుయోజనంబులు గలదు కైలాసపర్వతం; బండు గుబేరుం డుండు' నని రోమశుండు సిప్పినం బాండవులు కృతసమాధిశీలురై వాని నెల్లం జూచి; రంత నంతక సుతుండు భీమున కిట్లనియె.

283

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; గురు, ముఖంబునన్= గురువు నోటినుంచి; పడయక= పొందక; ఒండు, విధంబునన్= వేరొక విధంగా; పడయుటన్+చేసి= సంపాదించటంచేత; నీ అధ్యయన, శ్రుతంబులు= నీ చదువులు, వేదాలు; నిర్+వ్యంబులు+ అయ్యె= పటుత్వం లేనివి అయినాయి; గురు, సంతోష, కరుండు+ఐ= అధ్యాపకుడికి సంతోషం కలిగించినవాడై; రైభ్యుండు= రైభ్యుడు; బ్రహ్మజ్ఞానంబు= వేదాలను గూర్చిన జ్ఞానాన్ని; ఉపార్జించెన్= సంపాదించాడు; కావునన్= కాబట్టి; ఆతండు= ఆ రైభ్యుండు; ఇట్టి, శక్తి= ఈ విధమైన మహిమ; పడసెన్= పొందాడు; అని= అని చెప్పి; దేవతలు= వేల్పులు; దివంబునకు+అరిగిరి= స్వర్గానికి వెళ్ళారు; ఇది= ఈ చోటు; యవక్రీతు నివాసంబు= యవక్రీతుడు నివసించిన స్థలం; ఇందు= ఇక్కడ; వసియించినవారు= ఉన్నవారు; దురిత, విముక్తులు+అగుదురు= పాపంనుండి విడివడిన వారౌతారు. ఇది= ఈ క్షేత్రం; కాలశైలంబు= కాలపర్వతం; ఇది= ఇది; సప్త, విధంబు+ఐ= ఏడు పాయలు అయిన; గంగ= గంగానది; ఇది= ఇది; మనుష్యులకు= మానవులకు; న+గోచరంబు= కనిపించనటువంటిది; ఇందు+అ+ఉండి= ఇక్కడే నిలిచి; సమాధి, శౌచ, పరులు+ఐ= సమాధి యోగానికి చెందిన నిర్మలత్వాన్ని అలవరచుకొన్నవారై; చూడుండు= చూడండి; ఇది; మందరనగంబు= మందరమనే పేరుకల పర్వతం; ఇందు= ఈ పర్వతంలో; నానా, ప్రహరణ, పాణులు+ఐ= పెక్కువిధాలైన ఆయుధాలను ధరించిన చేతులు కలవారై; అష్ట+అశీతి సహస్ర గంధర్వులు= 88వేల మంది గంధర్వులు; కిన్నర, కింపురుష, సుపర్వులు= కిన్నరులు, కింపురుషులు, దేవతలు; సుర+ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; కొలిచి, పోయెదరు= సేవించి వెళ్ళుతారు; ఇందులకు= ఇక్కడికి; అటు, నూటు, యోజనంబులు= ఆరువందల ఆమడలు (ఆమడల దూరాన); కైలాస పర్వతంబు= కైలాసం అనేకొండ; కలదు= ఉన్నది; అందున్= ఆ కైలాస పర్వతమందు; కుబేరుండు+ఉండున్= కుబేరుడు (అనే దిక్పాలకుడు, ధనాధీశుడు) ఉంటాడు; అని= అంటూ; రోమశుండు+చెప్పినన్= రోమశమహర్షి చెప్పగా; పాండవులు= పాండుసుతులు; కృత, సమాధి, శీలురు+ఐ= చేయబడిన సమాధి అనే యోగం యొక్క స్వభావం కలవారై అనగా సమాధి శీలాన్ని పొందినవారై; వానిన్+ఎల్లన్+చూచిరి= ఆ క్షేత్రాలను అన్నింటినీ దర్శించారు; అంతన్= అటుపిమ్మట; అంతక, సుతుండు= ధర్మపుత్రుడు; భీమునకు= భీమసేనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీవు గురుముఖతః వేదాది విద్యలు పొందలేదు. వేరువిధంగా విద్యలను ఆర్జించటంచేత, అవి శక్తి విహీనాలు అయినాయి. గురువు సంతసిల్లేటట్లు రైభ్యుడు వేదశాస్త్రాదుల జ్ఞానం ఆర్జించటంచేత అతడికి ఇటువంటి

మహిమ ఏర్పడింది- అని చెప్పి వేల్పులు స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయారు. ఇది యవక్రీతుడు వసించిన చోటు. ఇక్కడ నివసించిన వారి(కి) పాపాలు నశిస్తాయి. ఇది కాలపర్వతం. ఇది ఏడుపాయల గంగానది. ఇది మనుష్యులకు కనిపించదు. ఇక్కడనే ఉండి, సమాధియోగానికి సంబంధించిన శుచిత్వాన్ని సాధించి దర్శించండి. ఇది మందరగిరి. ఇందు పెక్కు ఆయుధాలు ధరించి ఎనభైవినిమిదివేలమందిగంధర్వులు, కింపురుషులు, కిన్నరులు, వేల్పులు దేవేంద్రుడిని కొలిచి వెళ్ళుతారు. ఇక్కడికి ఆరువందల ఆమడల దూరంలో కైలాసపర్వతం ఉన్నది. అక్కడ కుబేరుడు ఉంటాడు' - అని రోమశుడు చెప్పాడు. అప్పుడు పాండవులు సమాధియోగాన్ని సాధించినవారై ఆ యా పుణ్యక్షేత్రాలను దర్శించారు. అంతట ధర్మరాజు భీమసేనుడికి ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. 'దుర్గమం బైన యీ దుర్గమార్గంబున | నడవంగ నేర; మున్నతరథముల
నింద్రసేనాదుల నీ ధౌమ్యవిపుల | ద్రుపదతనూజను దోడికొనుచు
సహదేవుడును నీవు చట్టనఁ గ్రమ్ముఁ; | దేనును నకులుండు నేఁగి రోమ
శాదేశమునఁ జేసి యఖిలతీర్థంబులు | నాడి వచ్చెదము; మా యరుగుదెంచు

ఆ. నంత కెంతయును బ్రయత్నంబుతోఁ గృష్ణఁ | గాచి యుండు' డనిన ఘనుఁడు భీముఁ
డనియె 'నిట్టి రాక్షసాకీర్ణవనములో | నిన్నుఁ బాయనగునె నిమిషమేని.

284

ప్రతిపదార్థం: దుర్గమంబు+బస= నడవటానికి వీలులేని; ఈ, దుర్గ, మార్గంబున= పోగాడనిదారిలో; నడవంగనేరము= నడవలేము; ఉన్నత, రథములన్= పెద్ద తేరులను; ఇంద్రసేన+ఆదులన్= ఇంద్రసేనుడు మొదలైన వారిని; ఈ, ధౌమ్య, విపుల= ఈ ధౌమ్యుడిని, బ్రాహ్మణులను; ద్రుపదతనూజను= ద్రౌపదిని; తోడికొనుచున్= వెంటపెట్టుకొని; సహదేవుడును, నీవు= సహదేవుడున్నా, నీవున్నా; చట్టనన్+క్రమ్ముఁడు= శీఘ్రంగా మరలండి; ఏనును, నకులుండున్= నేనూ, నకులుడున్నా; రోమశ+ఆదేశమునన్+చేసి= రోమశుడి ఆజ్ఞను అనుసరించి; ఏఁగి= వెళ్ళి; అఖిల, తీర్థంబులున్= అన్ని తీర్థాలలో; ఆడి, వచ్చెదము= స్నానంచేసి రాగలం (వస్తాం); మా+అరుగుదెంచునంతకు= మేం వచ్చేవరకు; ఎంతయును= మిక్కిలి; ప్రయత్నంబుతోన్= పూనికతో; కృష్ణన్= ద్రౌపదిని; కాచి+ఉండుండు= రక్షించండి; అనినన్= అని చెప్పగా; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; భీముఁడు+అనియెన్= భీముడు చెప్పాడు; ఇట్టి= ఈవిధమైన; రాక్షస+ఆకీర్ణ, వనములో= రక్కసులతో నిండిన అడవిలో; నిన్నున్= నిన్ను; నిమిషము+ఏని= నిమిషమైనా; పాయన్+అగునె?= విడిచి ఉండవచ్చునా?

తాత్పర్యం: 'ఈ మార్గం నడవటానికి కష్టమైనది. ఈ దారిలో నడచి వెళ్ళలేం. పెద్దతేరులను, ఇంద్రసేనుడు మొదలైన ముఖ్యభటులను, ఈ ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులను, ద్రౌపదిని వెంటపెట్టుకొని నీవూ, సహదేవుడూ శీఘ్రంగా మరలిపొండి. నేనున్నా, నకులుడున్నా కలిసి వెళ్ళి రోమశమహర్షి ఆజ్ఞానుసారం అన్ని తీర్థాలలో స్నానంచేసి రాగలం. మేము తిరిగి వచ్చేవరకూ జాగ్రత్తగా ద్రౌపదిని కాపాడండి'- అని ధర్మరాజు పలుకగా గొప్పవాడైన భీముడు ఇట్లా అన్నాడు: రాక్షసులతో నిండినటువంటి ఇట్టి అడవిలో నిన్ను ఒక్క నిమిషమైనా ఎడబాసి ఉండటం నాకు తగునా?

చ. అనఘచలిత్రు నర్జును మహాభుజు నొక్కనిఁ బాసి వంతఁ బొం
దిన యెడ నిట్టిచోట సహదేవుఁడు నేనును గృష్ణయున్ జగ

జ్ఞాననుత! నిన్ను బాసిన నసహ్యతరం బగు తీవ్రతాపవే

దన యగు; నీకు మాకు నుచితంబె పరస్పరభేద మెన్నడున్.

285

ప్రతిపదార్థం: జగత్+జననుత!= లోకంలోని జనులచేత పొగడబడినవాడా!; అనఘ చరిత్రున్= పాపరహితమైన పవిత్ర ప్రవర్తన కలవాడిని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; మహాభుజున్= గొప్పపరాక్రమం కలవాడిని; ఒక్కనిన్+పాసి= ఒక్కడిని విడిచి; వంతన్= బాధను; పొందిన+ఎడన్= అనుభవిస్తున్నాం కదా; ఇట్టి, చోటు+అ= ఇటువంటి స్థలంలో; సహదేవుడు; ఏనుసు+కృష్ణయున్= నేనున్నా ద్రౌపదియున్నా; నిన్నున్+పాసినన్= నిన్ను ఎడబాసినచో; అసహ్యతరంబు+అగు= ఓర్చటానికి మరింత కష్టమైన; తీవ్రతాపవేదన+అగున్= మిక్కుటమైన బాధవలన దుఃఖం కలుగుతుంది; నీకు, మాకున్= నీకు, మాకు మధ్య; ఎన్నడున్= ఎప్పుడైనా; పరస్పర, భేదము= ఒండొరులు వేరుపడటం; ఉచితంబె?= సరియైనటువంటిదా?

తాత్పర్యం: జగత్తులోని ప్రజలు అందరిచేత ప్రస్తుతించబడిన ఓ ధర్మరాజా! పరమపవిత్రమైన ప్రవర్తన కల అర్జునుడు ఒకడిని మాత్రమే ఎడబాసి ఇంత వేదన పొందుతుండగా, నేను సహదేవుడు ద్రౌపది ఇప్పుడు నిన్ను కూడ ఎడబాసినట్లైతే మరింత భరించరాని బాధ, దుఃఖం మాకు కలుగుతాయి. నీకూ, మాకూ మధ్య పరస్పరం వేరుపడటం ఎన్నడైనా భావ్యమా? (కాదని అభిప్రాయం).

క. కడు డస్సి నడవనోపని । యెడ నీ కమలాయతాక్షి నీ కవలను నే

దడయక నఱకట నిడికొని । కడకం గొనివత్తు విషమగహనాంతములన్.

286

ప్రతిపదార్థం: కడు= చాలా, మిక్కిలి; డస్సి= బడలి; నడవన్+ఓపని+ఎడన్= నడవలేని అప్పుడు; ఈ, కమల+ఆయత+అక్షిన్= కమలాలవలె విశాలమైన కన్నులు కల దానిని, ద్రౌపదిని; ఈ కవలను= ఈ జంట బిడ్డలను- ఈ నకుల సహదేవులను; ఏన్= నేను; తడయకన్= వెంటనే, ఆలస్యం చేయక; అఱకటన్+ఇడికొని= భుజాలపై పెట్టుకొని, (అఱక+కడ= అఱకడ); విషమ, గహన+అంతములన్= ఎత్తు పల్లాలతో నిండిన అడవుల లోపల; కడకన్= పూనికతో; కొనివత్తున్= మోసికొని వస్తాను (రాగలను).

తాత్పర్యం: చాలా అలసిపోయి నడవలేకపోయినప్పుడు, కమలాలవంటి కన్నులు కల ఈ ద్రౌపదిని, కవలలు అయిన నకుల సహదేవులను నేను నా వీపుపైకి ఎక్కించుకొని పూనికతో మిట్టపల్లాలతో నిండిన అడవులు, కొండలు దాటేవరకు మోసి తీసికొని రాగలను.

విశేషం: 'దడయక యఱకడ నిడికొని' - అని పాఠాంతరం

వ. ఈ రథంబులతోఁ బోవ నిమ్ము గాదేని వీని నింద్రసేనాదుల నెందేనిం బెట్టి పోద' మనిన రోమశుం డిట్లనియె. 287

ప్రతిపదార్థం: ఈ రథంబులతోన్= ఈ తేరులతో; పోవన్= ప్రయాణించటం; ఇమ్ము+కాదు+ఏని= అనుకూలం కాకపోతే; వీనిన్= ఈ రథాలు మున్నగు వాటిని; ఇంద్రసేన+ఆదులను= ఇంద్రసేనుడు మొదలైనవారిని; ఎందు+ఏనిన్= ఎక్కడైనా; పెట్టి= ఉంచి; పోదము= ప్రయాణిద్దాం; అనిన= అనగా; రోమశుండు= రోమశుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రథాలతో పోవటం అనుకూలం కాకపోతే వీటిని, ఇంద్రసేనుడు మొదలైన వారిని, ఎక్కడైనా ఉంచి మనం ప్రయాణిద్దాం'- అని చెప్పగా రోమశుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. 'అతులతపోవీర్యబలో | న్మతిః బోధము గంధమాదనంబునకు; సమా

గతు నందుఁ గాంతు మర్జును | నతివీరు నుదారు సురగణాల్లితుఁ బార్థున్.'

288

ప్రతిపదార్థం: అతుల, తపస్+వీర్య, బల+ఉన్నతిన్= సాటిలేని తపస్సు యొక్క పరాక్రమం యొక్క శక్తియొక్క ఉన్నతిచేత- అతిశయంచేత; గంధమాదనంబునకు= గంధమాదన పర్వతానికి; పోదము= వెళ్ళుదాం; అందున్= ఆ కొండ మీద; సమాగతున్= (స్వర్గంనుండి) వచ్చేటటువంటి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; అతి వీరున్= గొప్ప శూరుడిని; ఉదారున్= త్యాగ గుణం కలవాడిని; సురగణ+అర్చితున్= దేవతల సమూహాలచేత పూజించబడిన వాడిని; పార్థున్= పృథయొక్క కొడుకును; కాంతుము= చూడగలం.

తాత్పర్యం: మనం సాటిలేని తపో వీర్యబల మహిమాతిశయంచేత గంధమాదనపర్వతానికి వెళ్ళుదాం. అక్కడ మనం ఇంద్రలోకం నుండి రాగల ఆ మహావీరుడు, త్యాగస్వభావం కలవాడు, దేవతలచేత పూజించబడినవాడు ఐన అర్జునుడిని చూడగలం.

విశేషం: గంధమాదన పర్వతం, పురాణాలలో భూలోకానికి, స్వర్గలోకానికి పాలిమేరగా వర్ణించబడింది.

వ. అనిన నందఱు సంతసిల్లి యరుగువారు ముందర ననేకప హయరథసనాథంబై యపారకిరాతబల సంకులంబైన దానిఁ బుకండాభిపతి యైన సుబాహుపురంబుఁ గని, యందు వానిచేతం బూజితులై తమ రథసూతహయనివహంబుల నింద్రసేనాదిభృత్యులను సుబాహునొద్దం బెట్టి, పాదచారులై పాంచాలిని బ్రాహ్మణులను రక్షించికొని గంధమాదనంబున కభిముఖులై యరిగి; రంత ధర్మతనయుండు భీమున కిట్లనియె.

289

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనిచెప్పగా; అందఱు= అంత మంది; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అరుగువారు= వెళ్ళుతున్నవారు; ముందర= తమ యెదుట; అనేకప, హయ, రథ, సనాథంబు+బ= ఏనుగులు, గుర్రాలు, తేరులతో కూడినటువంటిదై; అపార, కిరాత, బల, సంకులంబు+బనదానిన్= మితి లేని ఆటవికభటులతో క్రిక్కిరిసినదానిని; పుళింద+అభిపతి+బన= పుళిందులు అనబడే ఆటవికులకు ప్రభువైన; సుబాహు, పురంబున్+కని= సుబాహుడి రాజధానిని చూచి; అందు= ఆ పురంలో; వానిచేతన్= ఆ సుబాహుడిచేత; పూజితులు+బ= అర్చించబడిన వారై; తమ, రథ, హయ, సూత, నివహంబులన్= తమ తేరులు, గుర్రాలు, రథ సారథుల సముదాయాలను; ఇంద్రసేన+ఆది, భృత్యులన్= ఇంద్రసేనుడు మొదలైన సేవకులను; సుబాహు+బద్దన్= సుబాహుడి దగ్గర; పెట్టి= ఉంచి; పాద, చారులు+బ= కాలినడకతో పయనించేవారై; పాంచాలిని= ద్రాపదిని; బ్రాహ్మణులను= విప్రులను; రక్షించికొని= కాపాడుకొని; గంధమాదనంబునకు= గంధమాదన పర్వతానికి; అభిముఖులు+బ= ఎదురైన ముఖాలు కలవారై; అరిగిరి= వెళ్ళారు; అంత= అటుతర్వాత; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; భీమునకు= భీమసేనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అందరూ సంతోషించారు. ఇక పాండవులు సపరివారంగా ముందుకు పయనించి ఆటవికులకు ప్రభువైన సుబాహుడి రాజధాని చేరారు. ఆ సుబాహుడి నగరం ఏనుగులతో, గుర్రాలతో, రథాలతో సమృద్ధమైనది. మితిలేని ఆటవిక భటులతో క్రిక్కిరిసినటువంటిది. పాండవులు ఆ సుబాహు డందించిన అతిథిమర్యాదలను పొంది అతడిదగ్గర తమ రథాలను, సారథులను, గుర్రాలను, ఇంద్రసేనుడు మొదలైన సేవకులను

ఉంచి, తాము పాదచారులై గంధమాదనపర్వతం ఉన్న దిక్కుకు పయనించారు. అంతట ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లా పలికాడు.

సీ. 'అలిగి వజ్రాయుధునైనను బోలిలో | నోర్వంగ నోపు నత్కురవీరు.
జవమునఁ బననుఁ దేజంబున నాదిత్యుఁ | బోలినవాని, నంభోజనేత్రు,
నాయతబాహుఁ, గృతాస్తు, సింహస్కంధు | సర్వధనుర్ధరాచార్యు, విజయు,
నిత్యక్షమాన్వితు, నీ తమ్ము నర్జును | శుభగుణసుందరుఁ జూచునంత

ఆ. కథికతాపతప్త మైనది నా చిత్తః | మొనర నతనితోడ నొక్కటనికి

యెన్నఁ డొక్కొ మనకు! నిందఱ కగునాతఁ | డేల మసలెనొక్కొ యిన్ని యేండ్లు!

290

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; వజ్ర+ఆయుధున్+బనను= వజ్రాన్ని ఆయుధంగా కలిగిన దేవేంద్రుడిని సైతం; పోలిలోన్= యుద్ధంలో; ఓర్వంగన్+ఓపు= జయించగల; అతి+ఉగ్రవీరు= మిక్కిలి భయంకరమైన శూరుడిని; జవమునన్= వేగంలో; పవనున్= వాయుదేవుడిని; తేజంబునన్= ప్రకాశంలో; ఆదిత్యున్= సూర్యుడిని; పోలిన వానిన్= పోలినవాడిని; అంభోజనేత్రున్= పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడిని; ఆయతబాహున్= నిడివి అయిన చేతులు కలవాడిని; కృత+అస్తు= అస్త్రాల ప్రయోగంలో ఆరితేరినవాడిని; సింహస్కంధు= సింహంమూపు వంటి మూపు కలవాడిని; సర్వ, ధనున్+ధర+ఆచార్యు= అందరు విలుకాండ్రకు గురువు అయినవాడిని; విజయు= విజయాస్పందుకొనేవాడిని; నిత్య, క్షమా+అన్వితు= ఎల్లప్పుడూ ఓర్పుతో కూడి ఉండేవాడిని; నీ తమ్మున్= నీ తమ్ముడైన; అర్జునున్= అర్జునుడిని; శుభ, గుణ, సుందరున్= మంచి గుణాలచేత అందమైన వాడిని; చూచునంతకున్= దర్శించేటంతవరకూ; నా, చిత్తము= నా మనస్సు; అధిక, తాప, తప్తము+అయినది= మిక్కిలి బాధచే కాగినటువంటిది అయింది; ఒనరన్= ఒప్పునట్లుగా; అతనితోడన్= ఆ అర్జునుడితో; ఒక్కట+ఉనికి= ఒకచోట చేరి ఉండటం; మనకు; ఎన్నడు+ఒక్కొ= ఎన్నడో కదా!; ఇందరకు+అగు= ఇంతమందికి ఇంతగా ప్రీతిపాత్రుడయ్యే; ఆతడు= ఆ అర్జునుడు; ఇన్ని+ఏండ్లు= ఇన్ని సంవత్సరాలు; ఏల= ఎందుచేత, మసలెన్+ఒక్కొ= ఆలస్యం చేశాడోకదా.

తాత్పర్యం: 'కోపం వస్తే యుద్ధంలో వజ్రాయుధం అస్త్రంగా కల దేవేంద్రుడిని సైతం ఓడించ గల మిక్కిలి భయంకరమైన శౌర్యం కలవాడు, వేగంలో వాయుదేవుడికి, వర్షస్సులో సూర్యుడికి సాటివచ్చేవాడు, పద్మాలవంటి కన్నలు కలవాడు, ఆజానుబాహుడు, విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడు, సింహపుమూపులవంటి భుజాలు గలవాడు, విలుకాండ్ర కందరికీ గురువు. ఎల్లప్పుడూ గెలుపునందే వీరుడు. సదా ఓర్పుతో కూడి ఉండేవాడు, నీ తమ్ముడు అర్జునుడు. అటువంటి మంచిగుణాలచేత సుందరుడైన వాడిని చూచేంతవరకు నా మనసు మిక్కిలి పరితాపంచేత కాగుతున్నది. తిరిగి అతడితో కలిసిఉండటం మనకు ఎప్పటికీ చేకూరుతుందో కదా! మన అందరి మనసులను ఇంతగా ఆకట్టుకొన్న అర్జునుడు ఇన్ని ఏండ్లు ఎందుకు ఆలస్యం చేశాడో!'

విశేషం: మహాభారతంలోను, ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్యంలోను పలుతావుల స్త్రీ పురుషులను వర్ణించే సందర్భంలో ఆంగికాభివర్ణన కనిపిస్తుంది. ఇది సాముద్రిక శాస్త్రంలోని విశేషాలను వర్ణించటం కాదు. అర్జునుడు అంభోజనేత్రుడు. 'అంభోరుహనేత్ర స్త్రీ పాత్రలకు పలుచోట్ల పర్యాయపదం. 'సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానం'. ఇంద్రియాలన్నింటిలో కన్నులకు కల ప్రాధాన్యాన్ని ప్రాచీనులు గుర్తించారు. అట్లాగే చేతులు, మూపు, నుదురు మొదలైన అవయవాలు వీరుని రూపవైభవచిహ్నాలు.

మ. అనుచుం బార్థవిలోకనంబు మదిలో నర్థింపగా ధర్మజుం
 డనవద్యుల్ గడువేడ్కతో నరిగి తా రప్పాండవుల్ గంధమా
 దనశైలేంద్రముఁ గాంచి రున్నతబృహధ్ధాతుస్థలీసంహతిన్
 ఘనసంధ్యాగమశంక సన్నునులకుం గావించు దానిన్ మహిన్.

291

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని తలపోస్తూ; పార్థ, విలోకనంబు= అర్జునుడిని చూడటం; మదిలోన్= మనస్సులో; అర్థింపగా= కోరుకోగా; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అనవద్యుల్= దోషం లేని పవిత్ర చరిత్రులు; తారు= తాము; ఆ+పాండవుల్= ఆ పాండవులు; కడు= మిక్కిలి; వేడ్కతోన్= సంతోషంతో; అరిగి= పరునించి; మహిన్= భూమిపై; ఉన్నత, బృహత్+ధాతు, స్థలీ, సంహతిన్= ఎత్తైన పెద్దవైన, ధాతువులుండే స్థలాల సమూహాలతో; ఘన, సంధ్యా+ఆగమ, శంక= గొప్పదైన సంజకెంజాయలు క్రమ్ముతున్నాయనే భ్రాంతిని; సత్+మునులకున్= గొప్ప ఋషులకు; కావించుదానిన్= ఏర్పరచే దానిని; గంధమాదన, శైల+ఇంద్రమున్= పర్వతాలలో శ్రేష్ఠమైన గంధమాదనాన్ని; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: అని తలపోస్తూ అర్జునుడిని చూడాలి అనే కోరిక మనస్సులో ఏర్పడగా, పవిత్రచరిత్రులైన పాండవులు ధర్మరాజుతో పాటు మిక్కిలి వేడుకతో ప్రయాణం చేసి, గొప్ప గైరికాదిధాతువులు పలుచోట్ల ఉండటంచేత సంజకెంజాయలు క్రమ్ముతున్నాయనే భ్రాంతిని భూలోకంలోని మహర్షులకు కలిగించే గంధమాదనపర్వతరాజాన్ని సందర్శించారు.

విశేషం: అలం: భ్రాంతిమంతం.

క. నానావర్ణ శిలావిహా । గానేక మృగాభిరామమై భూనాలీ
 నానాభరణవిభూషిత । పీనోన్నతకుచముఁ బోలె వెలిగెడు దానిన్.

292

ప్రతిపదార్థం: నానా, వర్ణ, శిలా, విహాగ+అనేక, మృగ+అభిరామము+ఐ= పెక్కు రంగులు కల రాళ్ళతోను, పక్షులతోను, పలుజంతువులతోను అందంగా ఉన్నదిన్నీ; భూ, నాలీ, నానా, ఆభరణ, విభూషిత, పీన+ఉన్నత, కుచమున్+పోలెన్= భూదేవియొక్క పెక్కు అలంకారాలచేత అలంకరించబడిన దట్టమైన ఎత్తైన చన్నవలె; వెలింగెడుదానిన్= శోభిల్లేదానిని అనగా ఆ గంధమాదనాన్ని.

తాత్పర్యం: పెక్కు రంగులు గల రాళ్ళతో, పక్షులతో, పలుజంతువులతో సుందరమై, పలు ఆభరణాలచేత అలంకరించబడిన భూదేవియొక్క స్తనంవలె వెలుగొందుతున్న గంధమాదనాన్ని (చూచారు).

విశేషం: అలం: ఉపమ. పైపద్యం నాలుగవ పాదంలో కొన్ని ప్రతులలో “కుచముబోలె బెడగగుదానిన్”- అనే పారాంతరం ఉన్నది.

పాండవులు గంధమాదనపర్వతంబునకుం బోవుట (సం. 3-143-1)

క. లలితాచ్ఛ స్ఫటిక శిలా । తలములపైఁ బాటు విమలతర నిర్ణ రిణీ
 జలపూరములను తారో । లల దురుహారాలి నుజ్జ్వలం బగు దానిన్.

293

ప్రతిపదార్థం: లలిత+అచ్చ, స్పటిక, శిలా, తలములపైన్= మనోహరమైనవి; నిర్మలమైనవి, అయిన స్పటికశిలలు కల ప్రదేశాలపై; పాఱు= ప్రవహించే; విమల, తర, నిర్ఘ్రిణీ, జల, పూరములను= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన సెలయేళ్ళయొక్క నీటి వెల్లువలనెడి; తార+ఉల్లలత్+ఉరు, హార+ఆలిన్= ముత్యాలతో చలిచే గొప్పదండల సముదాయంతో; ఉజ్జ్వలంబు+అగు= ప్రకాశించే; దానిన్= దానిని.

తాత్పర్యం: సొగసైనవి, నిర్మలమైనవి అయిన స్పటికపు రాళ్ళుకల ప్రదేశాలపై ప్రవహించే మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన సెలయేటి నీటివెల్లువలనెడి, చలిచే ముత్యాల హారాలతో ప్రకాశించే గంధమాదనాన్ని చూచారు.

విశేషం: ఇక్కడ గంధమాదనంపై ప్రవహించే సెలయేళ్ళు ముత్యాలహారాలవలె ఉన్నవి అని భావం. గంధమాదనపర్వతం భూదేవి స్తనం వలె ఉన్నది. అందున్న సెలయేళ్ళు స్తనాన్ని ఆవరించిన ముత్యాలహారాలవలె ఉన్నాయి. వెనుకటి పద్యానికి ఇది అనుబంధం.

**ఉ. వారలు గంధమాదన మవార్యబలాఢ్యులు సొచ్చుచో మహా
మారుత మప్పు వీచె నహిమద్యుతిమార్గము దిబ్బుఖంబులన్
భూరుహపత్రమిత్ర మయి భూరిపరాగము గప్పగా ధరి
శ్రీరుహశాఖలున్ విఠిగి త్రెళ్ళగ గుల్లతాలి సొల్పడన్.**

294

ప్రతిపదార్థం: వారలు= పాండవులు; న+వార్య, బల+ఆఢ్యులు= అడ్డగించటానికి వీలులేని బలం కలవారు; గంధమాదనము+ చొచ్చుచోన్= గంధమాదనం చేరేటప్పటికి; అప్పు= ఆ సమయంలో; మహా మారుతము= పెనుగాలి; అ, హిమ, ద్యుతి, మార్గము= సూర్యుడి దారిని (న+హిమ= మంచు కాని, ద్యుతి= వెలుగు అనగా వేడివెలుగు కలవాడు సూర్యుడు); దిక్+ముఖంబులన్= దిక్కుల మొగలను; భూ, రుహ, పత్ర, మిత్రము+అయి= చెట్లయొక్క ఆకులతో కలిసి; భూరి, పరాగము= ఎక్కువైన దుమ్ము; కప్పగాన్= చుట్టుముట్టుగా; ధరిత్రీ రుహశాఖలున్= చెట్లకొమ్మలు; విఠిగి= ముక్కలై; త్రెళ్ళగన్= పడిపోగా; గుల్మ, లతా+ఆలి= పొదలు, తీగలు మొదలైనవి; సొల్పడన్= వరుసగా క్రింద పడిపోయేటట్లు; వీచెన్= ప్రసరించింది.

తాత్పర్యం: మహాపరాక్రమవంతులైన పాండవులు గంధమాదన పర్వతాన్ని చేరుకోగానే, పెనుగాలి వీచింది. సూర్యుడిదారి (ఆకాశం), దిగ్దిగంతాలు చెట్ల ఆకులతో కలిసిన దుమ్ముచేత ఆవరించబడ్డాయి. చెట్లకొమ్మలు విరిగి పడ్డాయి. పొదలు లతలు నేలమట్టా లైనాయి.

**చ. కడువడిగాడ్చుచే విఱుగగార బడి త్రెళ్ళు మహీరుహాళి చ
ప్పుడు విని యందఱుం జెదరి భూమిపయిన్ గగనం బుదగ్రతం
బడియెనొ శైలశృంగములు భగ్గము లయ్యెనొ యంచు ధూళి నె
క్కడఁ జననేర కొండొరులఁ గానక యుండిరి సంచలాత్ములై.**

295

ప్రతిపదార్థం: కడు= మిక్కిలి; వడిగాడ్చుచే= వేగంగా గాలిచేత (ఝంఝూమారుతంచేత); విఱుగగారన్+పడి= ముక్కలు చేయబడి; త్రెళ్ళు= క్రిందకూలు; మహీరుహ+ఆళి, చప్పుడు= చెట్ల సమూహంవలన కలిగే శబ్దం; విని= ఆలకించి; అందఱున్+చెదరి= పాండవులందరూ ఇటూ అటూ చెదిరిపోయి; భూమిపయిన్= నేలమీద; గగనంబు= నింగి; ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; పడియెనొ= పతనం అయిందో; శైల, శృంగములు= కొండల కొమ్మలు; భగ్గములు+అయ్యెనొ= పగిలిపోయినవో;

అంచు= అని తలపోస్తూ; ధూళిన్= దుమ్మువలన; ఎక్కడన్= ఎక్కడికీ; చననేరక= వెళ్ళలేక; సంచల+ఆత్ములు+ఐ= మిక్కిలి కదలిన హృదయాలు కలవారై; ఒండొరులన్= ఒకరిని ఒకరు; కానక= చూడజాలక; ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఝంఝూమారుతంచేత విరుగగొట్టబడి క్రింది పడే చెట్ల సమూహాల చప్పుడు విని, అందరు ఇటూ అటూ కదలిపోయి, నింగి విరిగి భయంకరంగా నేలపై పడిందా, కొండ శిఖరాలు పగిలిపోయినాయా అని తలపోస్తూ మిక్కిలి కంపించిన హృదయాలు కలవారై, దుమ్ము దట్టంగా వ్యాపించటంచేత ఒకరిని ఒకరు చూడలేక పోయారు.

వ. ఇట్లు మహారేణుపటలం బంధకారంబునుంబోలె నీరంద్రంబై కప్పినఁ బతిత తరు విటప లతా గుల్మంబులు కరతలంబులం బాయం ద్రోచుచు విశాలదృఢతరుమూలంబు లాశ్రయించి యగ్నిహోత్రంబులతో ధౌమ్య ధర్మజ సహదేవు లొక్కచోట, నుద్యద్గదా కార్ముకుండైన భీమసేనుండును ద్రౌపదియు నొక్కచోట, రోమశుండును నకులుండును బ్రాహ్మణులు నొక్కచోటనుగా నందఱు వేఱు వేఱు యుండి రంత. 296

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మహారేణుపటలంబు= గొప్పదుమ్ముకణాల సమూహం; అంధకారంబునున్+పోలె= చీకటివలె; నీరంద్రంబు+ఐ= దట్టంగా; కప్పినన్= మూయగా (అంతట ఆవరించగా); పతిత తరు విటప లతా గుల్మంబులు= పడిపోయిన చెట్లయొక్క కొమ్మలు, తీగలు, పొదలు; కరతలంబులన్= అరచేతులతో; పాయన్+త్రోచుచు= ప్రక్కకు నెట్టుతూ; విశాల, దృఢ, తరు, మూలంబులు= పెద్దవి, చెక్కు చెదరనటువంటివి అయిన చెట్ల మొదళ్లను; ఆశ్రయించి= చేరి; అగ్నిహోత్రంబులతో= ఆరాధనకు ఉపకరించే నిప్పుతో; ధౌమ్య, ధర్మజ, సహదేవులు+ఒక్కచోటన్= ధౌమ్యుడు, ధర్మరాజు, సహదేవుడున్నా ఒకచోట; ఉద్యత్+గదా, కార్ముకుండు+ఐ= ప్రకాశిస్తున్న గద, విల్లు పట్టుకొనిఉన్న; భీమసేనుండును= భీముడును; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదియును; ఒక్కచోటన్= ఒక స్థలంలో; రోమశుండును, నకులుండును, బ్రాహ్మణులును= రోమశుడు, నకులుడు, విప్రులును; ఒక్క చోటను+కాన్= ఒక్క స్థలంలో ఉండేటట్లుగా; అందఱు= అందరు; వేఱు, వేఱు= వేరు వేరు స్థలాలలో; ఉండరి= నిలిచి ఉన్నారు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గొప్ప దుమ్ము దూమారం రేగి చీకటివలె దట్టంగా వ్యాపించింది. పడిపోయిన చెట్ల కొమ్మలను, తీగలను పొదలను అరచేతులతో అవతలకు త్రోస్తూ పెద్దపెద్ద చెట్ల మొదళ్ళను చేరి నిలిచి పాండవబృందం మూడు భాగాలుగా వీడిపోయింది. ధౌమ్యుడు ధర్మరాజు సహదేవుడు ఒకచోట, గద, విల్లు పట్టుకొని భీముడు ద్రౌపది ఒకచోట, రోమశుడు నకులుడు విప్రులు ఒకచోట వేరు వేరై చేరి నిలిచారు.

చ. కురిసెఁ బ్రచండవృష్టి ఘనఘోషము లెల్ల కెలంకులన్ భయం కరములుగాఁ గరాళకరకాతతు లొప్పఁ దట్టిల్లతాళి వి స్ఫులితముగాఁ బ్రపూర్ణ జలపూరముల గ్లిరికుంజభూరిని ర్షరతఱినీతఱినీకట సాలచయంబు విమూలితంబుగన్. 297

ప్రతిపదార్థం: ప్రచండ, వృష్టి= గొప్పవాన; ఘన, ఘోషములు= మేఘ గర్జనలు; ఎల్ల కెలంకులన్= అన్ని దిక్కులలో; భయంకరములు, కాన్= భయం కలిగించేవి కాగా; కరాళకరకా+తతులు= భయానకమైన వడగళ్ళు; ఒప్పన్= విలసిల్లగా; తఱిత్+లతా+ఆళి= తటిల్లతాళి= మెరుపు తీగల సమూహం; విస్ఫురితముగాన్= మిరుమిట్లు కొలుపగా; ప్ర, పూర్ణ, జల, పూరములన్= మిక్కిలి నిండిన నీటి వెల్లువలచేత; గిరి, కుంజ, భూరి, నిర్జరతఱినీ, తఱి, నికట, సాలచయంబు= కొండలదరి

నున్న పాదలు, పెద్ద సెలయేళ్ళు గట్ల దరి నున్న మద్దిచెట్ల సమూహం; విమూలితంబుగన్= వేళ్ళతోపాటు పెకలి పడిపోయేటట్లుగా; కురిసెన్= కురిసింది.

తాత్పర్యం: గొప్పవాన కురిసింది. చుట్టుప్రక్కల మేఘగర్జనలు భయాన్ని సృష్టించాయి. పెద్దపెద్ద వడగళ్ళు పడ్డాయి. మెరుపు తీగలు మిరుమిట్లు కొలిపాయి. నీరు అంతటా ఆవరించి ప్రవహించసాగింది. కొండల దరి నున్న పాదలు, పెద్ద పెద్ద సెలయేళ్ళు గట్ల దాపున ఉన్న (పెద్ద) మద్ది చెట్లు వేళ్ళతోపాటు పెకలించబడి కూలాయి.

వ. అట్లు గాడ్పుతోడి వాన పెద్దయుంబ్రొద్దు కురిసి యుడిగిన నందలు నొక్కచోటికి వచ్చి యెప్పటియట్ల యరుగు నెడ, నతివిషమ శిలాసంకటపథంబున నడవనేరక ద్రౌపది తొడరిపడి మూర్ఛిత యైనం బవనతనయుం డక్కోమలి నెత్తికొని యజనాస్తరణంబుపయిం బెట్టి కదళీదళంబుల వీచుచున్నం గవలు దాని పల్లవతామ్ర పాదతలంబు లాయుధాభ్యాసవశంబునం గిణిభూతంబులయిన తమ కరతలంబులంజేసి మెత్తన యొత్తుచుండి; రట్టి యవసరంబున ద్రౌపదిం జూచి దుఃఖితుం డయి ధర్మతయుం డిట్లనియె. 298

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; గాడ్పుతోడివాన= గాలితో కూడిన వర్షం; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలా సేపు; కురిసి= వర్షించి; ఉడిగినన్= వెలసిపోగా, వెలిశాక; అందఱున్= పాండవులంతా; ఒక్క, చోటికి, వచ్చి= ఒకే స్థలానికి చేరి; ఎప్పటి+అట్ల= అంతకుమునుపు వలె; అరుగు+ఎడన్= వెళ్ళతూ ఉండగా; అతి, విషమ, శిలా, సంకట, పథంబున= మిక్కిలి ఎగుడుదిగుడైన రాళ్ళచేత బాధకల్గించే దారిలో; నడవనేరక= నడవలేక; ద్రౌపది= పాంచాలి; తొడరిపడి= తొట్రుపడి; మూర్ఛిత+వనన్= తెలివి కోల్పోవగా; పవన, తనయుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; ఆ+కోమలిన్= అక్కోమలిన్= సుకుమారి అయిన ఆ ద్రౌపదిని; ఎత్తికొని= మోసితెచ్చి; అజిన+ఆస్తరణంబుపయిన్+పెట్టి= జింకతోలు చాపమీద పడుకొనబెట్టి; కదళీదళంబులన్= అరటి ఆకులతో; వీచుచున్నన్= వీచుచుండగా; దాని= ఆమె యొక్క; పల్లవ, తామ్ర, పాద, తలంబులు= చిగురుటాకుల వలె ఎర్రనైన అరికాళ్ళను; ఆయుధ+అభ్యాసవశంబునన్= అస్త్రాలను చాలాసార్లు ప్రయోగించి ఉన్న అలవాటు చేత; కిణి భూతంబులు+అయిన= కాయలు కాసిన; తమ, కరతలంబులన్+చేసి= తమ అరచేతులతో; కవలు= నకుల సహదేవులు; మెత్తన+ఒత్తు చుండిరి= మెత్తగా పిసుకుతున్నారు (ఒత్తుతున్నారు). అట్టి అవసరంబున= ఆ సమయంలో; ద్రౌపదిన్+చూచి= పాంచాలిని చూచి; దుఃఖితుండు+అయి= పరితప్పుడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పెనుగాలితో చాలాసేపు పెద్దవాన కురిసి వెలిసింది. పాండవబృందంలోనివారందరున్న ఒకేచోటికి చేరి మళ్ళీ ప్రయాణం కొనసాగించారు. దారి అంతా ఎత్తుపల్లాలతో రాళ్ళతో, కూడి బాధకలిగించేదిగా ఉండటం చేత ద్రౌపది నడవలేక మూర్ఛిల్లింది. భీముడు ఆమెను ఎత్తుకొని జింకతోలుచాపమీద పడుకొనబెట్టి, అరటి ఆకులతో వీవసాగాడు. నకులసహదేవులు ఆయుధాల ఒరిపిడిచేత కాయలు కాసిన తమ అరచేతులతో చిగురుటాకుల వలె ఎర్రనైన ఆమె పాదాలను ఒత్తుతున్నారు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు ద్రౌపది అవస్థను చూచి మిక్కిలి పరితపించి ఇట్లా పలికాడు.

అక్కర. 'అరుణ సరోరుహ రమ్య మృదులంబులైన యీ తన్వి చరణతలంబులు గొడిగరాలపైఁ జనుచున్కిఁ జేసి

పరుసంబులై కడు నెఱ్ఱనైనవి పద్మాయతాక్షి

పరగ నా కారణంబునను నీ దుఃఖభారంబు దాల్చె.

299

ప్రతిపదార్థం: అరుణ, సరోరుహ, దళ, రమ్య, మృదులంబులు+ఐన= ఎర్రతామర పువ్వు రేకుల వలె అందమైన మెత్తనైన (సరస్+రుహ= సరోరుహ- తామర పువ్వు); ఈ+తన్వి, చరణ, తలంబులు= ఈ సుకుమారి యొక్క పాదాలు; గొడిగ, రాలపైన్= గులకరాళ్ళపై; చనుచున్కిన్+చేసి= నడవటంచేత; పరుసంబులు+ఐ= కఠినాలై; కడున్= మిక్కిలి; ఎఱ్ఱనైనవి= నెత్తురు చింది ఎరుపురంగుగా మారాయి; పద్మ+ఆయత+అక్షి= పద్మాలవలె అనగా పద్మప్రతాలవలె నిడువైన కన్నులు కలది- ద్రౌపది; పరగ= ప్రవర్తిలి; నా, కారణంబునను= నా మూలాన్నే; ఈ, దుఃఖ, భారంబున్+తాల్చెన్= ఈ దుఃఖ మనే బరువును మోసింది.

తాత్పర్యం: 'ఎర్రతామరపువ్వులరేకులవలె మెత్తనైన యీ సుకుమారిపాదాలు ఈ గులకరాళ్ళపై ప్రయాణించటం చేత నొచ్చి నెత్తురు చింది ఎర్రబడ్డాయి. పద్మప్రతాల వలె విశాలనేత్రాలు కల ఈ ద్రౌపది నా మూలాన్నే కదా ఇటువంటి పడరానిపాట్లు పడుతున్నది.

విశేషం: ఉ.వి. ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ముద్రణ ప్రతిలో ఈ పద్యంలోని మొదటి చరణం ఇలా ఉన్నది - " అరుణ సరోరుహదళ మృదువులైన యీతన్వి రమ్య". ఇందులో యతిమైత్రి లేదు. "అరుణసరోరుహదళ మృదులంబులైన యిత్తరుణి" అనే పాఠాంతరం సూచించబడింది. అందులో ఛందోభంగం ఉన్నది. ఈ రెండింటిని కలిపి ఆలోచించి ఛందోభంగం, యతిభంగం లేని పైపాదాన్ని- "అరుణసరోరుహ రమ్య మృదులంబులైన యీతన్వి"- తి.తి.దేవస్థానం కంట్రోలర్ ఆఫ్ పబ్లికేషన్స్ శ్రీ కరణం జువ్వలకంటి కృష్ణమూర్తి గారు సూచించారు. దానిని కృతజ్ఞతలతో స్వీకరించటమైనది. (సంపా.)

సీ. సముచితంబగు మృదుశయన తలంబున । శయనించు నిత్తన్వి సదమలాంగి
పరుసంపు ఊలపైఁ బడి తీవ్రవేదనఁ । బొందినయది: మహాపురుషు లైన
పాండవులకుఁ బ్రయభార్యయై నాపుత్రి । సుఖ ముండు నని మది సోమకుండు
పాయక సంతోషపడి యుండుఁ గాకున్నె' యని విలాపించు నయ్యమతనూజు

ఆ. నుచితవచనరచన నూరార్చి రప్పుడు । ధౌమ్యుఁడొట్టి సకలధరణిసురులు;
మూర్ఛ దేతె నంత ముదిత ద్రౌపది శీత । మందపవనసేవ్యమాన యగుచు.

300

ప్రతిపదార్థం: సముచితంబు+అగు= తనకు తగినటువంటి; మృదు, శయన, తలంబున= మెత్తనైన పరుపులపై; శయనించు= పడుకొనేటటువంటి; ఈ+తన్వి= ఈ సుకుమారి; సదమల+అంగి= లావణ్యవతి; పరుసంపు, ఊలపైన్= కఠినాలైన శిలలపై; పడి= ఒత్తుకొని; తీవ్రవేదనన్= తీవ్రమైన బాధను; పొందిన+అది= అనుభవించింది; మహాపురుషులు+ఐన= గొప్ప వీరులైన; పాండవులకున్= పాండురాజుకొడుకులకు; ప్రయభార్య+ఐ= ప్రయవత్ని అయి; నా, పుత్రి= నా కూతురు; సుఖము+ ఉండును+అని= సౌఖ్యాన్ని అనుభవిస్తుంది అని తలపోసి; మదిన్= మనస్సులో; సోమకుండు= ద్రుపదుడు; పాయక, సంతోషపడి+ఉండున్= ఎడతెగని సంతోషాన్ని అనుభవించి ఉంటాడు; కాక+ఉన్నె= కాబోలు; అని= అంటూ; విలాపించు= దుఃఖించు; ఆ+యమతనూజున్= యముడి పుత్రుడైన ఆ ధర్మరాజును; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధౌమ్యున్+తోట్టి= ధౌమ్యుడు మొదలైన; సకల, ధరణి, సురులు= బ్రాహ్మణులందరూ; ఉచిత, వచన, రచనన్= తగిన మంచిమాటల కూర్పుచేత;

ఊరార్చి= ఊరడించారు; అంతన్= అంతట; ముదిత, ద్రౌపది= సంతోషించిన పాంచాలి; శీత, మంద, పవన, సేవ్యమాన+ అగుచు= చల్లని పిల్లగాలులచేత సేవించబడినది అవుతూ; మూర్చ+తేజన్= మూర్చనుండి తెలివి పొందింది.

తాత్పర్యం: తగిన మెత్తని పరుపులపై పవళించే ఈ సుకుమారి సుందరాంగి కఠినశిలలపై నడచి మిక్కిలి తీవ్రమైన వ్యథను పొందింది. మహావీరులైన పాండుసుతులకు భార్య అయి తన కూతురు సుఖపడుతుందని మనస్సులో భావించి ద్రుపదుడు ఎంతో సంతోషించి ఉంటాడు!' అని దుఃఖిస్తున్న ధర్మరాజును ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులందరూ సమయోచితాలైన వాక్యాలతో ఊరడించారు. అంత ద్రౌపది చల్లని పిల్లతెమ్మరలు సోకటంచేత మూర్చనుండి తేరుకొన్నది.

వ. దాని నాశ్వాసించి ధర్మరాజు భీమున కిట్లనియె.

301

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ఆమెను, పాంచాలిని; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; ధర్మరాజు= ధర్మరాజు; భీమునకు= భీముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: పాంచాలిని ఓదార్చి, ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లా చెప్పాడు.

క. 'ఈ రాజపుత్రిఁ దోడ్కొని । దారుణ పాషాణ దుష్పథంబులఁ జనఁగా

నేరః మిది నడువ నోపదు । భూరిభుజా!' యనిన ననిలపుత్తుం డంతన్.

302

ప్రతిపదార్థం: భూరి, భుజా!= గొప్ప, బుజాలు కలవాడా!; ఈ రాజపుత్రిన్= రాకుమార్తె అయిన ఈ ద్రౌపదిని; తోడ్కొని= వెంటపెట్టుకొని; పాషాణ, దుష్పథంబులన్= భయంకరమైన రాళ్ళతో నిండిన కఠినమార్గాలలో; చనఁగానేరము= వెళ్ళలేము; ఇది= ఈమె, ఈ ద్రౌపది; నడువన్+ఓపదు= నడవలేదు; అనినన్= అని చెప్పగా; అనిల పుత్తుండు= వాయుసుతుడు-భీముడు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: 'మనం ఈ రాకుమారియైన ఈ పాంచాలిని తోడ్కొని భయంకరమైన శిలలతో నిండిన కఠినమార్గాలలో పయనించలేం. ఈమె నడువ జాలక ఉన్నది. పరాక్రమోపేతుడివైన భీమసేనా! యోచించుము' అని చెప్పగా భీముడు అప్పుడు.

క. అగ్రజుననుమతమున న । త్యుగ్నిశాచరసమేతు నుడుమార్గగు వీ

రాగ్రణి ఘటోత్కచుం దన । యగ్రసుతుం దలఁచె భీరు హైడింబు వెసన్.

303

ప్రతిపదార్థం: అగ్రజు+అనుమతమునన్= అన్నగారి అనుమతి ప్రకారం; అతి+ఉగ్ర, నిశాచర, సమేతున్= మిక్కిలి భయంకరులైన రక్షసులతో కూడినవాడిని; ఉడు, మార్గగున్= నక్షత్రపథాన సంచరించేవాడిని; వీర+అగ్రణిన్= వీరులలో గొప్పవాడిని; తన+ అగ్రసుతున్= తన పెద్ద కుమారుని; ధీరున్= ధైర్యం కల వాడిని; హైడింబున్= హిడింబు కొడుకును; ఘటోత్కచున్= ఘటోత్కచుడిని; వెసన్= వేగంగా; తలఁచెన్= స్మరించాడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు అన్నగారి అనుమతి ప్రకారం, మిక్కిలి భయంకరులైన రాక్షసులతో కూడిఉన్నవాడు, ఆకాశమార్గాన సంచరించే వాడు. వీరులలో మొదట పేర్కొనతగినవాడు, ధైర్యవంతుడు హిడింబుకొడుకు, తన జ్యేష్ఠ కుమారుడు ఐన ఘటోత్కచుడిని స్మరించాడు.

క. అతడును రాక్షసస్థైర్యాః | స్వీతుడై తత్క్షణమ వచ్చి నిర్జరవరస

మ్మితులకుఁ బ్రణమిల్లెం దన | పితృవరులకు బ్రాహ్మణులకుఁ బెద్దయు భక్తిన్.

304

ప్రతిపదార్థం: అతడును= వాడున్నా, ఆ ఘటోత్కచుడున్నా; రాక్షస, స్థైర్య+అన్వీతుడు+ఐ= రాక్షస సేనలతో కూడినవాడై; తత్+క్షణము+అ= ఆ క్షణమందే; వచ్చి= వచ్చి; నిర్జర, వర, సమ్మితులకున్= శ్రేష్ఠులైనవేల్పులతో సమానులైన వారికి; తన, పితృవరులకున్= శ్రేష్ఠులైన తన తండ్రులకు; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; పెద్దయు, భక్తిన్= గొప్ప గౌరవంతో కూడిన ప్రేమతో; ప్రణమిల్లెన్= నమస్కరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఘటోత్కచుడును తన రాక్షసబలంతో ఆ త్రుటిలో అరుదెంచి దేవతాశ్రేష్ఠులతో సమానులైన తన తండ్రులకు, విప్రులకు మిక్కిలి భక్తితో నమస్కరించాడు.

వ. ఇట్లు మ్రొక్కి పని యే మని ముకుళితహస్తుం డయి తన ముందర నున్న కొడుకుం గొగ్గరించుకొని భీముండు వాని కిట్లనియె.

305

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మ్రొక్కి= వందనం చేసి; పని+ఏమి+అని= చేయవలసిన పని చెప్పండి అని; ముకుళిత, హస్తుండు+ఐ= జోడించిన చేతులు కలవాడై; తనముందరన్+ఉన్న= తన ఎదుట ఉన్న; కొడుకున్= కొడుకును; గొగ్గరించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; భీముండు= భీమసేనుడు; వానికిన్= ఆ ఘటోత్కచుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వందనం చేసి, చేయవలసిన పనిని ఆదేశించండి- అని చేతులు జోడించి నిలిచిన కొడుకును ఆలింగనం చేసికొని భీముడు ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. 'అబల యిది, భవన్మాత, నిత్యాధ్వగమన | భీన్న యైనది గజరాజభేలగమన;

దీని నీ వెత్తికొని చనుదెమ్ము మాస | మీపమున' నని సుతు నియమించె నపుడు.

306

ప్రతిపదార్థం: భవత్+మాత= భవన్మాత= నీ తల్లి; ఇది= ఈమె; అబల= బలంలేనటువంటిది; నిత్య, అధ్వగమన, భీన్న+ఐనది= అనుదినం చేసిన పయనంచేత (నడచినందువలన) దారిబడలిక చెందింది; గజరాజభేలగమనన్= మత్తేభం వలె వినోదంగా నడిచేటటువంటిది; దీనిన్= ఈమెను; ఈవు= నీవు; ఎత్తికొని= మోసికొంటూ; మా, సమీపమునన్= మాకు దగ్గరగా; చనుదెమ్ము= వస్తాండుము; అని= అని; అపుడు= ఆసమయంలో; సుతున్= కొడుకును; నియమించెన్= ఆదేశించాడు.

తాత్పర్యం: 'నీ తల్లి అయిన ఈమె బలం లేనటువంటిది. అనుదినం ప్రయాణం చేసి దారిబడలిక చెందింది. మదపుటేనుగువలె లీలగా నడిచేటటువంటిది ఈమె. నీవు ఈమెను మోసికొంటూ మాకు దగ్గరగా నడిచిరా' అని భీముడు తన కొడుకును ఆదేశించాడు.

వ. వాడును బిత్తవచన చోదితుండై 'యిమ్మార్థం బతిపరుష శిలావిషమంబు; పాదచారుల కగమ్మంబు గావున మిమ్మందఱ నెత్తికొని యశ్రమంబున నరిగెద' నని ధౌమ్య పాండవ ద్రౌపదులం డా నెత్తుకొని, బ్రాహ్మణుల నెత్తికొనం దన రాక్షసబలంబులం బంచె; రోమశుండు సిద్ధగతి నరిగె; నిట్లందఱు గగనమార్గంబునం జని గంగాతీరంబున నరనారాయణాశ్రమంబైన బదరీవనంబుఁ గని, రాక్షసస్కంధావతీర్ణులై యందు. 307

ప్రతిపదార్థం: వాడును= అతడున్నా- ఆ ఘటోత్కచుడున్నా; పితృ, వచన, చోదితుండు+ఐ= తండ్రియొక్క మాటలచేత ప్రేరేపించబడిన వాడై; ఈ+మార్గంబు= ఈ దారి; అతి, పరుష, శిలా, విషమంబు= మిక్కుటమైన కఠినమైన రాళ్ళచేత మిట్ట పల్లలు కలది; పాదచారులకు= కాలినడకన పోయేవారికి; న+గమ్యంబు= చేరరానిది; కావున= కాబట్టి; మిమ్ము+అందఱను= మిమ్మల్ని అంతమందిని; ఎత్తికొని= మోసికొని; అశ్రమంబునన్= శ్రమలేకుండా, సులభంగా; అరిగెదన్= వెళ్ళగలను; అని= అనిచెప్పి; ధౌమ్య, పాండవ, ద్రౌపదులన్= ధౌమ్యుడిని, పాండవులను, పాంచాలిని; తాన్+ఎత్తుకొని= తాను మోసికొని; బ్రాహ్మణులన్= విప్రులను; ఎత్తికొనన్= మోసి తెచ్చేందుకు; తన, రాక్షసు, బలంబులన్= తన రాక్షసి మూకలను; పంచెన్= నియోగించాడు; రోమశుండు= రోమశమహర్షి; సిద్ధ, గతిన్= సిద్ధులు వెళ్ళే ఆకాశ మార్గాన; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అందఱు= అంతమంది; గగన, మార్గంబునన్= ఆకాశ వీధిలో; చని= వెళ్ళి; గంగా, తీరంబున= గంగానదితీరాన; నర, నారాయణ+ఆశ్రమంబు+ఐన= నరుడు నారాయణుడు అనే ఋషులు పూర్వం తపస్సు చేసినటువంటి పుణ్యక్షేత్రమైన; బదరీ, వనంబున్= బదరి అనే పేరుకల అడవిని; కని= చూచి; రాక్షసస్కంధ+అవతీర్ణులు+ఐరి= రక్కసుల మూపులనుండి క్రిందికి దిగినవారైనారు; అందు= అక్కడ.

తాత్పర్యం: ఆ ఘటోత్కచుడున్నా తండ్రిమాటచేత ప్రేరేపించబడినవాడై. 'ఈ దారి కఠిన శిలలతో కూడిన మిట్ట పల్లలతో పాదచారులకు పయనించి శక్యం కానటువంటిది. కాబట్టి, మిమ్మల్ని అందరినీ ఎత్తుకొని సులువుగా నేను తీసికొని వెళ్ళగలను' అని చెప్పి ద్రౌపదిని, పాండవులను, ధౌమ్యుడిని తన మూపుపై ఉంచుకొని, విప్రులను మోసికొని తెచ్చేందుకు తన రాక్షసులమూకలను నియోగించాడు. రోమశమహర్షి సిద్ధులు వెళ్ళే ఆకాశమార్గాన వెళ్ళాడు. ఇట్లు పాండవబృందంలోని వారందరూ, ఆకాశవీధిలో పయనించి గంగ ఒడ్డున గల బదరీవనంలో పూర్వం నరుడు. నారాయణుడు అనే ఋషులు తపస్సు చేసిన ఆశ్రమం దగ్గర రాక్షసుల మూపులపైనుండి క్రిందకు దిగారు. ఆ బదరీవనంలో.

క. లలితమధుస్రవఫలములు । విలసిత మృదుపత్రతతులు వృత్తస్కంధం

బులు నవిచలితఞ్చాయలు । గల బదరీతరులఁ జూచి కడు విస్మితులై.

308

ప్రతిపదార్థం: లలిత, మధు, స్రవ, ఫలములు= మనోహరాల్లైన తేనె స్రవించే పండ్లు; విలసిత, మృదు, పత్ర, తతులు= శోభిల్లేటటువంటి మెత్తనైన ఆకుల సమాహాలు; వృత్త, స్కంధంబులు= గుండ్రంగా ఉన్న బోదెలు; న+విచలిత+ఞాయలు= కదలని నీడలు; కల= ఉన్న; బదరీతరులన్= రేగు చెట్లను; చూచి= చూచి; కడు= మిక్కిలి; విస్మితులు+ఐ= ఆశ్చర్యం చెందిన వారై.

తాత్పర్యం: మనోహరాల్లై తేనెలు స్రవించేటటువంటి పళ్ళు, మెత్తనై మనోజ్ఞాల్లైన ఆకులు, గుండ్రటి బోదెలు, కదలక (మార్పులేక) స్థిరంగా ఉండే నీడలు గల రేగుచెట్లను చూచి వారు ఆశ్చర్యం చెందారు.

వ. సురసిద్ధముని సేవితంబైన భాగీరథిం జూచి, యందుఁ గృతస్నాను లయి నియమవ్రతంబులు సలుపుచు

సమాధియోగంబున మైనాకశైలంబును హిరణ్యశృంగంబును బిందుసరంబునుం జూచి, బదరీవనంబునం

దాటుదివసంబులు నివాసంబు సేసి యుండునంతః నొక్కనాఁడు.

309

ప్రతిపదార్థం: సుర, సిద్ధ, ముని, సేవితంబు+ఐన= వేల్పులచేత, సిద్ధులచేత, ఋషులచేత, సేవించబడిన; భాగీరథిన్+చూచి= గంగానదిని దర్శించి; అందున్= ఆ గంగలో; కృతస్నానులు+ఐ= స్నానం చేసిన వారై; నియమ, వ్రతంబులుసలుపుచున్=

నిష్ఠతో నోములు చేస్తూ; సమాధి, యోగంబునన్= సమాధి అనే యోగవిద్యవలన; మైనాక, శైలంబును= మైనాక పర్వతాన్ని; హిరణ్య శృంగంబును= హిరణ్య శిఖరాన్ని; బిందుసరంబునున్= బిందుసరం అనే పేరు కల సరోవరాన్ని చూచి; బదరీ, వనంబునందున్= బదరికాశ్రమంలో; ఆఱు, దివసంబులు= ఆరు దినాలు; నివాసంబు+చేసి= నివసించి; ఉండు+అంతన్= ఉండగా; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక రోజున.

తాత్పర్యం: దేవతలచేత, సిద్ధులచేత, ఋషులచేత సేవించబడిన గంగానదిని చూచి అందులో స్నానం చేసిన వారై, నియమంతో కూడిన నోములు నోస్తూ, సమాధియోగంచేత మైనాకశైలం, హిరణ్యశృంగం, బిందుసరం అనే పుణ్యక్షేత్రాలను చూచి, బదరికాశ్రమంలో ఆరుదినాలు నివసించారు. అంత ఒకరోజు.

విశేషం: (1) భాగీరథి అనేపేరు గంగకు రావటానికి కారణం భగీరథుడు గొప్ప తపస్సు చేసి నింగి నుండి నేలకు అవతరింపజేయుటం చేతనే. ఆరణ్యపర్వంలో ఈ కథ పూర్వోక్తం. (2) ఇక్కడ నియమవ్రతం, సమాధియోగం- అనే ప్రయోగాలు మిక్కిలి అర్థవంతమైనవి. ఈ ఆరణ్యపర్వం- ప్రథమాశ్వాసంలో అష్టాంగయోగంలోని నియమంగురించి సమాధినిగురించి, యోగంగురించి విపులంగా వివరించబడింది. నియమం : అష్టాంగ యోగంలో రెండవది. ఇది బాహ్యోభ్యంతర శౌచం, సంతోషం, తపస్సు, స్వాధ్యాయం, ఈశ్వరప్రణిధానం అని 5. విధాలు. అష్టాంగ యోగాలు : 1. యమం 2. నియమం 3. ఆసనం 4. ప్రాణాయామం 5. ప్రత్యాహారం 6. ధారణ 7. ధ్యానం 8. సమాధి. బదరీవనంనుండి పాండవులు మైనాక శైలాన్ని, హిరణ్యశృంగాన్ని, బిందుసరం అనే పుణ్యక్షేత్రాలను సమాధియోగంలో దర్శించినట్లుగా చెప్పబడింది. సమాధియోగసిద్ధులకు దూరదర్శనం మొదలైన సిద్ధులు అలవడతాయని చెప్పబడింది.

**చ. అలఘులు గంధమాదన మహాధరణీధరసానురత్నవే
దులఁ బవమాననందనుఁడు ద్రోవదియున్ విహరించుచున్నచో
లలితసహస్రపత్రకమలంబు సమీరవిధూతమై మహీ
తలముపయిన్ వడిం బడియెఁ దద్దయుఁ బొల్పుగ వారిముందటన్.** **310**

ప్రతిపదార్థం: న+లఘులు= తేలిక కానివారు, అనగా గొప్పవారు; ద్రోవదియున్, పవమాననందనుఁడు= ద్రోవదియు, వాయుపుత్రుడైన భీమసేనుడు; గంధమాదన, మహాధరణీధరసానురత్నవేదులన్= గంధమాదనమనే గొప్ప కొండచరియలలో ఉన్న రత్నాలతో కూడిన అరుగులపై; విహరించుచున్నచో= వినోదంగా సంచరించే చోట; సమీర, విధూతము+బ= గాలిచేత త్రోసివేయబడి; లలిత, సహస్ర, పత్ర, కమలంబు= మనోహరమైన వేయి రేకులు కల తామర పువ్వు; మహీ, తలము, పయిన్= భూభాగంపై; వడిన్= వేగంగా; తద్దయున్+పొల్పుగ= మిక్కిలి శోభిల్లేట్లుగా; వారిముందటన్= వారి ఎదుట; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: గొప్పవారైన వాయుసుతుడగు భీమసేనుడూ, ద్రోవదీ గంధమాదనమనే పర్వతపు చరియలలోని రత్నాల అరుగుల మీద వినోదంగా సంచరిస్తూ ఉండగా, మనోహరమైన వేయిరేకులు గల తామర పువ్వుకంటే మిగుల సొంపులీనుతూ గాలివాటున వారి యెదుటి ప్రదేశంలో వచ్చి పడింది.

వ. ఆ సాగంధిక కమలంబుఁ జూచి దాని యపూర్వమణీయత్వంబునకు ననన్యకుసుమసాధారణంబయిన సౌరభ్యంబునకు నోటువడి ద్రుపదరాజపుత్రి ముదితచిత్తయై 'యక్కటా! యిది యొక్క పువ్వు యయ్యు నపూర్వంబై మనోనయనానందకరం బైనది; యిట్టి కుసుమంబులు కడుం బెక్కులు గావలవదె!' యని 'కురంగటం గలవేని తెచ్చి యిచ్చి నాకు మనఃస్త్రియంబుఁ జేయు' మని యప్పుడ యప్పువ్వు ధర్మరాజుకడకుం

గొనిపోయె: నిట భీముండు దాని యభిమతంబుఁజేయం గడంగి, రుక్మవృష్టంబైన ధనుశ్రేష్ఠంబును నాశీవిషోపమానంబులైన బాణంబులు ధరియించి, యక్కమలంబు దెచ్చిన గాడ్పున కభిముఖుండై గంధమాదనంబున వివిధరత్న బంధుర కందర కదళి షండ దర్శనంబులను, మందార మందిర సుగంధ గంధవహస్వర్ణనంబులను, నలికుల కోకిలాలాప శ్రవణంబులను, సర్వర్తు కుసుమ సురుచిర గంధామ్రాణంబులను, నతిమధుర ఫలాస్వాదనంబులను, బద్ధప్రమోదహృదయుం డగుచుఁ దన కెదిరి వచ్చు మృగంబులం దాకి గజంబు నెత్తి గజంబుపై వైచుచు సింహంబు నెత్తి సింహంబుపై వైచుచు నల్పమృగంబులం గరతలప్రహారంబులం బ్రహారించును. 311

ప్రతిపదార్థం: ఆ సాంగధిక, కమలంబున్+చూచి= నెత్తావితో గుబాళిస్తున్న ఆ తామర పువ్వును చూచి; దాని= ఆ పువ్వు యొక్క; అ, పూర్వ, రమణీయత్వంబునకున్= ఇంతకు ముందు తా నెన్నెడు ఎక్కడా చూడనటువంటి అందచందాలకు; న+అన్య= అనన్య, కుసుమ, సాధారణంబు+అయిన= మరి ఏ యితరమైన పువ్వులలో ఉండనట్టి; సారభ్యంబునకున్= సుగంధానికి- నెత్తావికి; ఓటువడి= లొంగిపోయి- ఆకర్షించబడి; ద్రుపద, రాజ, పుత్రి= ద్రౌపది; ముదిత, చిత్ర+ఐ= సంతోషించిన మనస్సు కలది అయి; అక్కటా!= ఆహా!; ఇది+ఒక్క, పువ్వు+అ+అయ్యున్= ఇది పువ్వు మాత్రమే అయినప్పటికిని; మనస్+నయన+అనందకరంబు+ఐనది= మనసుకు, నేత్రాలకు సంతోషాన్ని సమకూర్చే టటువంటిది అయింది; ఇట్టి= ఇటువంటి; కుసుమంబులు= పువ్వులు; కడున్= మిక్కిలి; పెక్కులు= అనేకాలు; కావలవదె!= కావాలని కోరదగింది కదా!; అని= అని తలపోసి; కురంగటన్= సమీపంలో; కలవు+ఏని= ఉన్నట్లయితే; తెచ్చి+ఇచ్చి= తీసికొని వచ్చి ఇచ్చి; నాకు, మనస్+ప్రియంబున్= నా మనసుకు ప్రీతిని; చేయుము+అని= ఘటించుమని, చెప్పి; అప్పుడు+అ= ఆ సమయమందే, వెంటనే; ఆ+పువ్వు= ఆ పువ్వు= ఆ పువ్వును; ధర్మరాజు కడకున్= ధర్మరాజు దగ్గరకు; కొనిపోయెన్= తీసికొని వెళ్ళింది; ఇట= ఇక్కడ; భీముండు= భీముడు; దాని+అభిమతంబున్= ఆమె కోరికను; చేయన్+కడంగి= తీర్చటానికి పూనుకొని; రుక్మవృష్టంబు+ఐన= వెనుకభాగాన బంగారం కల; ధనుస్+శ్రేష్ఠంబునున్= గొప్ప వింటిని; ఆశీవిష+ఉపమానంబులు+ఐన= పాములతో పోల్చితగినట్టిది అయిన; బాణంబులు= అమ్ములు; ధరియించి= తాల్చి; ఆ+కమలంబున్= ఆ తామరపువ్వును; తెచ్చిన= తీసికొని వచ్చిన; గాడ్చునకు= గాలికి; అభిముఖుండు+ఐ= ఎదురైన ముఖం కలవాడై; గంధమాదనంబున= గంధమాదనమనే కొండపై; వివిధ, రత్న, బంధుర, కందర, కదళి, షండ, దర్శనంబులను= అనేక విధములైన రత్నాలతో కూడిన పెక్కు గుహలను, ఆ గుహల సమీపాన అరటి చెట్ల సమాహారను తిలకించటంవలన; మందార, మందిర, సుగంధి, గంధవహ, స్వర్ణనంబులను= మందార పుష్పాలనే మందిరాలందు ప్రసరించటం చేత నెత్తావి గలిగిన గాలుల తాకిడి వలనను; అలి, కుల, కోకిలా+ఆలాప, శ్రవణంబులను= తుమ్మెదల బారుల యొక్కయు, కోకిలల యొక్కయు నాదాలను వినటం చేతను; సర్వ+ఋతు, కుసుమ, సురచిర, గంధ+ఆఘ్రాణంబులనున్= అన్ని ఋతువులలో పూసేటటువంటి పువ్వులయొక్క మిగుల మనోహరమైన పరిమళాలను పీల్చటం చేతను; అతి, మధుర, ఫల+ఆస్వాదనంబులను= మిక్కిలి తియ్యనైన పళ్ళను ఆరగించటంచేతను; బద్ధ, ప్రమోద, హృదయుండు+అగుచున్= సంతోషంతో నిండిన గుండె కల వాడవుతూ; తనకు+ఎదిరి, వచ్చు= తనకు ఎదురుగా వచ్చే; మృగంబులన్= జంతువులను; తాకి= ఎదుర్కొని; గజంబున్+ఎత్తి= ఏనుగును ఎత్తి; గజంబుపైన్= ఏనుగు మీద; వైచుచు= వేస్తూ; సింహంబున్+ఎత్తి= సింహాన్ని ఎత్తి; సింహంబుపైన్= మరొక సింహంపై; వైచుచున్= పడవేస్తూ; అల్ప మృగంబులన్= చిన్నజంతువులను; కర, తల, ప్రహారంబులన్= అరచేతి చరుపులతో; ప్రహారించుచున్= కొట్టుతూ.

తాత్పర్యం: ఆ సాంగధికకమలాన్ని చూచి; ద్రౌపది తాను అంతకు ముందెప్పుడూ అటువంటి అందమైన పువ్వును చూడలేదని ఆ పువ్వులోని నెత్తావి మరి వేరేపూలలో కనిపించదని, ఆ పువ్వు సాగసుకు ఎంతో సంతోషించి, 'ఆహా!

ఇది ఒక్క పువ్వు మాత్రమే అయినా, ఇంతవరకు ఎప్పుడూ ఎక్కడా ఇంతగా మనసుకు విందు, కళ్ళకు పండుగ కల్పించిన పువ్వు కనిపించ లేదు కదా!' అని మిక్కిలి సంతోషించి, 'ఇటువంటి పువ్వులు మరికొన్ని లభిస్తే ఎంత బాగుంటుంది! సమీపాన ఉంటే తెచ్చి ఇచ్చి నా మనసుకు ఆహ్లాదం కల్పించుము' అని ఆమె భీముడిని కోరి ఆ పుష్పాన్ని ధర్మరాజుకు చూపటానికై వెళ్ళింది. ఇక్కడ భీమసేనుడు ద్రౌపదికోరిక ఈడేర్చటానికి బయలుదేరాడు. వెనుకవైపు బంగారపు తొడుగు కల వింటివి, పాములతో సమానాలైన అమ్ములను ధరించి, ఆ తామరపువ్వును తెచ్చిన గాలికి అభిముఖుడై భీముడు వెళ్ళుతున్నాడు. ఆ గంధమాదనపర్వతాన భీముడు రత్నాలతో కూడిన పెక్కు గుహలు, అరటితోటలు చూస్తూ, మందార పుష్పాల సుగంధాన్ని ప్రసరించే వాయువులను పీలుస్తూ, తుమ్మెద ఝంకారాలను, కోకిలల ఆలాపాలను ఆలకిస్తూ, అన్ని ఋతువులలో పూచే పువ్వుల పరిమళాలను ఆఘ్రాణిస్తూ, మిక్కిలి తియ్యనైన పళ్ళను ఆరగిస్తూ ఆనందిస్తూ ముందుకు వెళ్ళాడు. ఎదురైన జంతువులను ఎదుర్కొంటూ, ఒక ఏనుగును ఎత్తి మరొక ఏనుగుమీదకు, ఒక సింహాన్ని ఎత్తి మరొక సింహంపైకి విసురుతూ, చిన్న జంతువులను అరచేతులతో కొట్టుతూ భీముడు విహరించాడు.

భీముఁడు సాగంధికహరణార్థంబు పోవుట (సం. 3-146-292)

- సీ.** గమనవేగంబున ద్రుమలతాజాల సం । చాలన సేయుచు శైలగుహల
 నడఁగి యదృశ్యలై కడువేడ్కతోఁ దన్నుఁ । జూచు ఖేచర సిద్ధ సుర భుజంగ
 గరుడ గంధర్వ కిన్నర కామినులచేత । మానుగా నభివీక్ష్వమాణుఁ డగుచు
 వ్రూఁకులు విఱుచుచు వీఁకతోఁ దీఁగలు । పెఱుకుచుఁ బదహతిఁ బృథునగేంద్ర
- ఆ.** మద్రువ నున్నతంబు లయి నెడ లెక్కుచు । మదగజంబువోలె మధ్యముండు
 పవన వైనతేయ పటుజవయుక్తుడై । యరిగె గంధమాదనాంతరమున.

312

ప్రతిపదార్థం: గమన, వేగంబునన్= నడకవేగం ధాటికి ద్రుమ, లతా, జాలసంచాలన+చేయుచు= చెల్లయొక్క తీగలయొక్క సముదాయాన్ని బాగుగా చలింపజేస్తూ; శైల, గుహలన్= కొండ గుహలలో; అడఁగి= దాగికొని; అదృశ్యలు+ఐ= కనిపించకుండా; కడు= మిక్కిలి; వేడ్కతోన్= ప్రీతితో; తన్నున్+చూచు= తనను తిలకించే; ఖేచర, సిద్ధ, సుర, భుజంగ, గరుడ, గంధర్వ, కిన్నర, కామినుల చేతన్= ఖేచరులైన, సిద్ధులకు, వేల్పులకు, పాములకు, గరుడులకు, గంధర్వులకు, కిన్నరులకు సంబంధించిన (వివిధ దేవతా జాతులలోని) కాంతలచేత; మానుగాన్= ప్రీతితో; అభివీక్ష్వ మాణుఁడు+అగుచున్= లెస్సగా చూడబడినవాడవుతూ; వ్రూఁకులు, విఱుచుచు= చెల్లను విరుస్తూ; వీఁకతోన్= ఉత్సాహంతో; తీఁగలు= లతలు; పెఱుకుచున్= నిర్మూలిస్తూ; పద, హతిన్= పద ఘట్టనంపలన- కాళ్ళ తాకిడివలన; పృథు, నగ+ఇంద్రము= పెద్ద పర్వత రాజం; అద్రువన్= అదరగా; ఉన్నతంబులు+అయిన= ఎత్తుగా ఉన్న; ఎడలు+ఎక్కుచు= స్థలాలు అధిరోహిస్తూ; మద, గజంబు+పోలె= మదించిన ఏనుగువలె; మధ్యముండు= భీముడు, (కుంతీపుత్రులలో మధ్య పుట్టినవాడు); పవన, వైనతేయ, పటు, జవ, యుక్తుఁడు+ఐ= వాయువు వంటి, వినత కొడుకైన గరుత్మంతుడి వంటి వేగంతో కూడినటువంటి వాడై; గంధమాదన+అంతరమునన్= గంధమాదనమనే ఆ కొండ మధ్య భాగాన; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు గంధమాదనపర్వతమధ్యభాగంలో విహరిస్తూ వెళ్ళాడు. అతడి నడకతాకిడికి చెట్లు, తీగలు మొదలైనవి మిగుల కదలిపోయాయి. ఆకాశసంచారులైన సిద్ధులు, దేవతలు, నాగులు, గరుడులు, గంధర్వులు,

కిన్నరులు మున్నుగాగల వివిధ జాతులకు చెందిన దివ్య కామినులు ఆ కొండ గుహలలో దాగి తాము అతడికి కనిపించకుండా, భీముడిని మిక్కిలి ప్రీతితో చూడసాగారు. పెద్ద పెద్ద మ్రాకులను విరుస్తూ, ఉత్సాహం పెల్లుబుకగా తీగలు పెరుకుతూ ముందుకు సాగాడు. అతడి పాదాల తాకిడికి గంధమాదన పర్వతరాజం అదరసాగింది. ఆ విధంగా భీముడు ఎత్తయిన శిఖరాలను అధిరోహిస్తూ, వాయువును, గరుత్మంతుడిని పోలిన వేగంతో మత్తేభంవలె తిరుగాడాడు.

విశేషం: (1) 'ఇన గణత్రయంబు నిండ్ర ద్వయంబును హగణ పంచకంబు నాటవెలది'. ఆటవెలది పద్యంలో 1, 3 పాదాలలో 3 సూర్య గణాలు 2 ఇంద్ర గణాలు, 2, 4 పాదాలలో 5 సూర్యగణాలు ఉంటాయి. గురువు+లఘువు, మూడు లఘువులు= సూర్యగణాలు. ఈ పద్యంలో ఎత్తుగీతిలో మొదట 'అద్రువ' అన్న పదం ఉన్నది. అద్రువలో 3 లఘువులే. 'ద్రు' 2 సంయుక్తక్షరం అనీ, అందుచేత అది గురువు కావాలనీ స్థూలదృష్టికి గోచరిస్తుంది. కాని అద్రువ అన్నప్పుడు 'అ' గురువు కాదు. తేల్చి పలికాలి. దీనికి ఛందస్సులో శిథిలద్విత్యం అని పేరు. (2) భీముడి విశృంఖల వీర వినోదాన్ని గంధమాదనంలో అదృశ్యలై వివిధ దేవతాంగనలు చూచారు. 'కామిని' శబ్దం స్త్రీ వాచకమైన పర్యాయపదమే అయినా ఇక్కడ స్త్రీకం. (3) న్రాను= ఏకవచనం. న్రాకులు= బహువచనం.

ప. **ఇట్లరుగువాఁడు నిజసింహనాదశ్రవణపరిత్రస్తంబులై యెగసి పఱచు పక్షుల యార్ద్రపక్షంబులు చూచి ముందట నాసన్నంబునం గొలను కలుగవలయు నని యుపలక్షించి యతిత్వరితగతిం జని, పవనవశ సంచలిత తట మహావన తమాలతాల హింతాల విశాల కదళీదళ వీజ్యమానశీతలజలపరిపూర్ణంబైన యొక్కసరోవరంబుఁ గని, యందుఁ గృతావగాహుండై నవనళినదళమృణాలవలయాలంకృతుండగుచు దాని వెలువడి యనేకయోజనవిస్తారాయామ రమణీయంబైన కదళీషండంబుఁ జొచ్చి, యందు శంఖధ్వనంబుఁ జేసిన.**

313

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అరుగు వాఁడు= వెళ్ళేటటువంటివాడు (భీముడు); నిజ, సింహ నాద, శ్రవణ, పరిత్రస్తంబులు+ఐ= తనయొక్క సింహనాదాన్ని వినటంచేత భయపడి (వీరులు ఉత్సాహపూరితంగా చేసేటటువంటి సింహగర్జనను పోలే నాదానికి 'సింహనాదం' అని పేరు వచ్చింది.); ఎగసి= పైకి ఎగిరి; పఱచు= పారిపోయే; పక్షుల= పులుగుల; ఆర్ద్ర, పక్షంబులు= నీటిచేత తడిసిన రెక్కలు; చూచి= చూచి; ముందటన్= ఎదురుగా; ఆసన్నంబునన్= దగ్గరలో; కొలను= చెరువు; కలుగవలయును+అని= ఉండాలి అని; ఉపలక్షించి= తలపోసి; అతి, త్వరితగతిన్= మిక్కిలి వేగమైన నడకతో; చని= వెళ్ళి; పవన, వశ, సంచలిత, తట, మహావన, తమాల, తాల, హింతాల, విశాల, కదళీ, దళ, వీజ్యమాన, శీతలజల, పరిపూర్ణంబు+ఐన్= గాలి వీచటంచేత కదల్చబడిన ఒడ్డులందు గల గొప్ప అడవిలో ఉన్న చీకటిచెట్లు, తాడిచెట్లు, గిరక తాడిచెట్లు, నిడివి గల అరటి చెట్ల ఆకులు- 'వీటన్నిటి చేత వీచబడి చల్లనైన నీటిచే నిండిన; ఒక్క= ఒక; సరోవరంబున్+కని= సరస్సును చూచి; అందున్= ఆ సరోవరంలో; కృత+అవగాహండు+ఐ= స్నానం చేసిన వాడై; నవ, నళినదళ, మృణాల, వలయ+ అలంకృతుండు+అగుచున్= క్రొత్తగా వికసించిన తామర పూవుల రేకులతో, తామర తూడులతో గుండ్రని హారాలుగా చేసి అలంకరించుకొన్న వాడు అవుతూ; దాని, వెలువడి= ఆ సరస్సునుండి బయటికి వచ్చి; అనేక, యోజన, విస్తార, ఆరామ, రమణీయంబు+ఐన్= పెక్కు ఆమడల మేర గలదై మిగుల అందంగా కనిపిస్తున్న; కదళీషండంబున్= అరటి చెట్ల సముదాయాన్ని; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అందున్= అక్కడ; శంఖ, ధ్వనంబున్+చేసినన్= శంఖాన్ని పూరించి పెద్ద ధ్వని చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా వెళ్ళుతున్న భీముడు, తన సింహనాదంచేత భయపడి పైకి ఎగిరిపోయే పక్షుల రెక్కలు తడిసి ఉండటం చూచి, ముందర సమీపంలో కొలను ఉన్నట్లు భావించి మిక్కిలి వేగంగా వెళ్ళాడు. ఆ కొలను

గట్టున గొప్ప అరణ్య మున్నది. ఆ వనంలో చీకటిచెట్లు; తాడిచెట్లు, గిరకతాడిచెట్లు. విశాలమైన ఆకులు కల అరటి చెట్లు ఉన్నాయి. ఆ చెట్ల ఆకులు గాలిచేత కదిలించబడి వీవటంచేత ఆ కొలనులోని జలం ఎల్లప్పుడూ చల్లగా ఉన్నది. భీముడు ఆ సరోవరాన్ని చేరి అందులో మునిగి స్నానం చేసినవాడై క్రొత్త తామర పూలరేకులతో, తామర తూళ్ళతో గుండ్రని దండలు చేసి ధరించినవాడై వెలువడి, పెక్కు ఆమడలమేర విస్తరించి అందంగా శోభిల్లుతున్న అరటితోపులో ప్రవేశించి అందులో శంఖం పూరించి గొప్పధ్వనిని చేశాడు.

క. ఆ శంఖరవంబు మహేం । ద్రాశనినిర్హోషభీమమై దిక్కులు నా కాశంబు నిండె; నంత గు । హాశయుఁడై యున్న హనుమ యను కపి పెలుచన్. 314

ప్రతిపదార్థం: ఆ శంఖ, రవంబు= ఆ శంఖంనుండి వెలువడిన ధ్వని; మహా+ఇంద్ర+అశని, నిర్హోష, భీమము+బ= దేవేంద్రుడి పిడుగుయొక్క పెద్దధ్వనివలె భయానకమై; దిక్కులున్= దిక్కులు; ఆకాశంబు= గగనం; నిండెన్= నిండింది; అంత= అటు పిమ్మట; గుహాశయుఁడు+బ+ఉన్న= కొండగుహలో శయనించి ఉన్న; హనుమ+అను= హనుమంతుడు అనే; కపి= వానరుడు; పెలుచన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: భీముడు చేసిన ఆ శంఖధ్వని దేవేంద్రుడి పిడుగుయొక్క ధ్వనివలె భయానకమై దిగ్విగతాలు, ఆకాశం క్రమ్మింది. అంతట ఆ పర్వతంలోని ఒక గుహలో శయనించి ఉన్న హనుమంతుడు అనే కోతి వేగంగా.

క. దాని విని బెదరి లేచి 'మ । హానాదం బది మనఃప్రియం బయ్యె; మదీ యానుజు శంఖధ్వానము । దా నగు' నని యెఱిగి హృష్టతనురుహుఁ డగుచున్. 315

ప్రతిపదార్థం: దాని, విని= ఆ భీముడి శంఖ ధ్వని విని; బెదరి= తల్లడిల్లి, ఉలిక్కిపడి; లేచి= మేల్కొని; మహానాదంబు+ఇది= ఇది గొప్ప శబ్దం; మనన్+ప్రియంబు+అయ్యెన్= మనసుకు ప్రీతి కొలిపింది; మదీయ+అనుజు, శంఖధ్వానము, తాన్+అగు= అది నా తమ్ముడియొక్క శంఖధ్వనియే; అని+ఎఱిగి= అని తెలిసికొని; హృష్ట, తనురుహుఁడు+అగుచున్= సంతోషంచేత నిక్కపోడిచిన వెంట్రుకలు కలవా డవుతూ.

తాత్పర్యం: ఆ శంఖనాదం విని హనుమంతుడు ఉలిక్కిపడి మేల్కొన్నాడు. 'ఇది గొప్పనాదం. మనస్సుకు ప్రీతిని కలిగిస్తున్నది. ఇది నా సోదరుడి శంఖారావమే' అని సంతోషంతో హనుమ రోమాంచ పులకిత దేహుడైనాడు.

క. భీమునకు మార్గనిరోధంబుగా మహావృక్షంబు లురలం ద్రోచి యేకాయనపథంబున కర్ణంబుగా శయనించి లాంగూలలీలాచాలనంబుఁ జేసిన. 316

ప్రతిపదార్థం: భీమునకు= భీముడికి; మార్గ నిరోధంబుగా= దారికి అడ్డుగా; మహావృక్షంబులు= పెద్ద పెద్ద చెట్లు; ఉరలన్+త్రోచి= అడ్డుపడేటట్లు వేసి; ఏక+అయన, పథంబునకు= ఒకరు మాత్రమే నడవటానికి వీలై ఉన్న (ఇరుకైన) కాలిబాటకు; అర్ణంబుగాన్= అవరోధంగా; శయనించి= పడుకొని; లాంగూల, లీలా, చాలనంబున్+చేసిన= తోకను వినోదంగా అటూ ఇటూ త్రిప్పుతూ కదిలిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: అంత, భీముడు ముందుకు సాగిపోవటానికి వీలు లేకుండా, హనుమంతుడు- దారికి అటూ ఇటూ అడ్డంగా గొప్ప గొప్ప చెట్లను పెల్లగించి పడవేశాడు. ఇరుకైన ఒక్కరు మాత్రమే నడవటానికి వీలై ఉన్న కాలిబాటకు అడ్డంగా తాను శయనించి తన తోకను వినోదంగా ఇటూ అటూ కదిలిస్తూ ఉండి.

క. గోలాంగూలోత్తము లాం । గూల సోఢిటనరవంబు ఘోరంబై వా

చాలతఁ జేసి నశేషమ్ము । గాలి భయం బంద గిలగుహాంతర మురలన్.

317

ప్రతిపదార్థం: గోలాంగూల+ఉత్తము= కోతులలో శ్రేష్ఠుడైన వానియొక్క; లాంగూల, సోఢిటన, రవంబు= తోకను అటునిటు వేగంగా కదిపేటటువంటి ధ్వని; ఘోరంబు+బ= భయానకమై; అశేషమ్ము+ఆలి= సమస్త జంతువులును; భయంబు+అంద= భయపడగా; గిరి, గుహ+అంతరము+ఉరలన్= కొండగుహల మధ్యభాగాలు సంచలించగా; వాచాలతన్+చేసెన్= అంతటా ప్రతిధ్వనించింది.

తాత్పర్యం: కోతులలో శ్రేష్ఠుడైన హనుమ తోకను కదిలించే ధ్వని భయానకమై ఆప్రదేశమంతా ప్రతిధ్వనించింది. కొండ గుహల మధ్యభాగాలు సంచలించాయి. సమస్తజంతువులు భయపడ్డాయి.

వ. అయ్యపూర్వధ్వని విని భీముండు విస్మితుండై చని కదళీషండమధ్యంబున నొక్క విశాలశిలాతలంబుపయి శయనించినవాని.

318

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అపూర్వ, ధ్వని= అంతకు ముందు ఎప్పుడూ వినిపించనట్టి ఆ నాదం; విని= ఆలకించి; భీముండు= భీముడు; విస్మితుండు+బ= ఆశ్చర్యపడి; చని= వెళ్ళి; కదళీ, షండ, మధ్యంబునన్= అరటి తోపు మధ్య; ఒక్క, విశాల, శిలా, తలంబు, పయి= ఒక నిడివి అయిన పెద్ద రాతి మీద; శయనించిన వాని= పవ్వళించి ఉన్న వాడిని.

తాత్పర్యం: ముందెన్నడూ వినని ఆ ధ్వనిని విని భీముడు ఆశ్చర్యం చెందాడు. అతడు అరటితోపు మధ్య ఒక నిడుపైన బండమీద పవ్వళించినవాడిని (హనుమను సమీపించాడు)

సీ. హ్రస్వపీనగ్రీవు, నచలితాయతహను, । నతిచపలస్వభావాభిరాముఁ,
దనుమధ్య కటిచక్రు, దహనకణాకార । తామ్రాఘ్ని, నతికృశదశనకరజుఁ,
బృథులవిద్యుత్పంజరింగాక్షు, నుత్తుంగ । దృఢవక్త్రు, నాజానుదీర్ఘబాహు,
నూర్ణ్వలాంగూల మత్స్యన్నతధ్వజవీలఁ । గ్రాలుచు నుండ నేకాంతయోగ

ఆ. నిద్ర నున్న ధర్మనిర్మలు హనుమంతుఁ । జూచి పాండురాజసుతుఁడు వాని

నిద్రఁ జెఱువఁ గడఁగి నిజసత్త్వ మేర్పడ । సింహనాద మొప్పఁ జేసి డాసి.

319

ప్రతిపదార్థం: హ్రస్వ పీన గ్రీవున్= పొట్టిది, బలిసినది అయిన కంఠభాగం కలవాడిని; అచలిత+ఆయత, హనున్= కదలని పాడుగాటి మీదిదవడ కలవాడిని; అతి, చపల, స్వభావ+అభిరామున్= మిక్కిలి చంచలమైన స్వభావంచేత అందగించిన వాడిని; తనుమధ్యకటిచక్రు= సన్నటి నడుముతో కూడిన గుండ్రని మొల కలవాడిని; దహన, కణ+ఆకార, తామ్ర+ఓఘ్నిన్= అగ్గిరవ్వ వలె ఎర్రనైన పెదవులు కలవాడిని; అతి, కృశ, దశన, కరజున్= మిక్కిలి సన్ననైన దంతాలు, గోళ్ళు కలవాడిని; పృథుల, విద్యుత్+పుంజ, పింగ+అక్షున్= మెరుపు తీగల సముదాయంవంటి గోరోజనవర్ణం కల కన్నులు కలవాడిని; ఉత్తుంగ, దృఢ, వక్త్రున్= ఎత్తయినటువంటి బలిష్ఠమైన రొమ్ము కలవాడిని; ఆజాను, దీర్ఘ, బాహున్= మోకాళ్ళ వరకు వ్యాపించిన నిడివైన చేతులు కల వాడిని; ఊర్ణ్వ, లాంగూలము= ఎత్తుగా నిక్కబొడిచిన తోక; అతి+ఉన్నత, ధ్వజ, లీలన్= మిక్కిలి ఎత్తుగా ఉన్న జెండావలె; క్రాలుచున్+ఉండన్= ప్రకాశిస్తుండగా; ఏకాంత యోగ నిద్రన్+ఉన్న= తదేక ధ్యానయోగమనే గాఢమైన నిద్రలో ఉన్న; ధర్మ, నిర్మలున్= ధర్మం చేత స్వచ్ఛమైన వాడిని; హనుమంతున్= ఆంజనేయుడిని; చూచి= దర్శించి; పాండు, రాజ,

సుతుడు= పాండురాజుయొక్క పుత్రుడైన భీముడు; వాని, నిద్రన్= అతడి నిద్రను; చెఱుపన్+కడఁగి= పోగొట్టటానికి పూని; డాసి= సమీపించి; నిజ, సత్త్వము+వీర్పడన్= తన బలం తెలిసేటట్లుగా; సింహనాదము= సింహగర్జన వంటి పెద్ద ధ్వని; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పొట్టిగా బలిష్ఠంగా ఉన్న కంఠభాగం కలవాడిని, కదలనటువంటి పాడుగైన దవడ కలవాడిని, బొత్తిగా నిలుకడ లేని స్వభావం కలిగి ఉండటంచేత ముచ్చట గొలిపేవాడిని, సన్నటి నడుముతోడి గుండ్రని మొల కలవాడిని, నిప్పు కణం వలె ఎర్రనైన పెదవులు కలవాడిని, మిక్కిలి కృశించిన దంతాలు గోళ్ళు కలవాడిని, నిడివిఅయి, మెరుపు తీగల దొంతర వలె గోరోజనవర్ణంతో భాసించే కన్నులు కలవాడిని, గాఢమైన ధ్యాన యోగ నిద్రలో ఉన్నవాడిని, ధర్మంచేత నిర్మలమైన వ్యక్తిత్వం కలవాడిని, హనుమంతుడిని పాండురాజపుత్రుడైన భీముడు చూచి, అతడి నిద్రను చెడగొట్టటానికి పూనుకొని, దగ్గరకు చేరి తన బలం వ్యక్తమయ్యేటట్లు గొప్పగా సింహనాదం చేశాడు.

వ. హనుమంతుడును మెల్లమెల్లన మేల్కని జృంభ సంభృత జలార్ద్రసంచల విలోచనం డగుచు ననాదరంబున నాతనిం జూచి యిట్లనియె. 320

ప్రతిపదార్థం: హనుమంతుడును= ఆంజనేయుడును; మెల్ల, మెల్లన= మెల్లమెల్లగా; మేల్కని= నిద్ర లేచి; జృంభ, సంభృత, జల+ఆర్ద్ర, సంచల, విలోచనండు+అగుచున్= ఆవులింతలచేత ఏర్పడిన నీటిచేత తడిసి కదిలేటటువంటి కన్నులు కలవాడు ఔతూ; న+ఆదరంబునన్= నిరాదరంతో లెక్క చేయక; ఆతనిన్+చూచి= వాడిని చూచి- ఆ భీముడిని చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ సింహనాదాన్ని విని) ఆంజనేయుడు మెల్ల మెల్లగా నిద్ర వీడి మేలుకొన్నాడు. ఆవులింతలవలన ఏర్పడిన నీటిచేత తడిసి కదిలే కన్నులు కలవాడై, భీముడిని నిర్లక్ష్యంగా చూచి ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: నిద్రనుండి మేల్కొనేటప్పుడు ఆవులింతలు ఏర్పడటం, కన్నుల నీరు క్రమ్మటం, కోతి కాబట్టి కదిలే కన్నులు కలిగి ఉండటం సహజం. ఈ వర్ణన 'స్వభావోక్తి' అలంకారం.

తే. 'అతిజరారోగభరమున నలసి యొలసి | యొదిఁగి సుఖనిద్రమై నిట్టులున్న వానిఁ గడుమదంబున నేమియుఁ గరుణ లేక | యేల బోధించి తయ్య! నీ వెఱిఁగి యెఱిఁగి. 321

ప్రతిపదార్థం: అతి, జరా, రోగ, భరమునన్= మిక్కుటమైన ముసలితనంయొక్కయు, వ్యాధులయొక్కయు భారంచేత; అలసి+ఒలసి= డస్సి, క్షీణించి; ఒదిఁగి= అణగి; సుఖ, నిద్రమైన్= గాఢ నిద్రలో; ఇట్టులు+ఉన్న వానిన్= ఈ విధంగా ఉన్న వాడిని; కడు, మదంబునన్= మిక్కుటమైన గర్వంతో; ఏమియున్+కరుణ, లేక= ఏ మాత్రమూ జాలి లేకుండా; నీవు= నీవు; ఎఱిఁగి+ఎఱిఁగి= పూర్తిగా తెలిసినవాడివై; ఏల= ఎందుకు; బోధించితి+అయ్య? = నిద్ర మేల్కొల్పినావయ్యా?

తాత్పర్యం: 'మిక్కుటమైన ముసలితనం యొక్క, వ్యాధుల యొక్క భారం వలన బడలి, అలసట చెంది అణగి ఒక మూల ఒదిగి నిద్రిస్తున్నాను కదా. ఇంచుకైనా జాలి లేకుండా నీవు మిక్కిలి గర్వంతో, తెలిసి తెలిసి ఎందుకు నా నిద్ర పాడుచేసి మేలుకొలిపావయ్యా?'

వ. తిర్యగ్జాతులు ధర్మ వెటుంగవు గాక; సర్వభూతదయాస్వరూపంబైన ధర్మ వెటింగెడువారు మనుష్యుల కారె! యిట్టి మనుష్యజన్మంబు వడసి వృద్ధోపసేవ సేయవు గాకేమి ధర్మ వెటుంగక నిర్ణయింపవలె మాబోటి పేద మృగంబులకు భయంబుగ గర్జిలితి; వీ వెవ్వండవు? మనుష్య గోచరంబు గాని యివ్వనంబున కేల వచ్చితి? సిద్ధగతి లేనివారి కిట వోవ నశక్యం; బమ్మతకల్పంబులైన యీ ఫలమూలంబు లుపయోగించి క్రమ్ములుము; నీయందు బద్ధసేవలండఁ గాన బుద్ధి సెప్పితి; నా పలుకులు చేకొను' మనిన భీముం డిట్లనియె. **322**

ప్రతిపదార్థం: తిర్యక్+జాతులు= జంతువుల తెగలు; ధర్మపు+ఎటుంగవు= ధర్మాన్ని తెలియజాలవు; కాక= కాని; సర్వ, భూత, దయా, స్వరూపంబు+అయిన= అఖిల ప్రాణులయందు కరుణతో కూడిన; ధర్మపు+ఎటింగెడు వారు= ధర్మాన్ని తెలిసిన వారు; మనుష్యులు+అ+కారె= మనుషులే కదా; ఇట్టి= ఇటువంటి; మనుష్య, జన్మంబు+పడసి= మనుష్యుడి పుట్టుకనొంది; వృద్ధ+ఉపసేవ, చేయవు+కాక+ఏమి= నీవు పెద్దల శుశ్రూష చేయలేదా యేమి?; ధర్మపు+ఎటుంగక= ఎటువంటి ధర్మాన్ని తెలియక; నిర్+దయింపవలె= దయలేని వాడివై; మాబోటి= మా వంటి; పేద, మృగంబులకు= అల్ప జంతువులకు; భయంబుగ, గర్జిలితివి= భీతి కలిగేటట్లు పెద్ద కేక పెట్టావు; ఈపు+ఎవ్వండవు?= నీవు ఎవ్వరివి?; మనుష్య, గోచరంబు+కాని= మనుషులకు కనిపించనటువంటి; ఈ+వనంబునకున్= ఈ అడవిలోకి; ఏల, వచ్చితి?= ఎందుకు అరుదెంచావు; సిద్ధ, గతి, లేనివారికి= అతిలోకశక్తుల వలన కలిగిన నడక లేనివారికి; ఇట+పోవన్= ఇక్కడ చరించటానికి; స+శక్యంబు= సాధ్యం కాదు; అమృత, కల్పంబులు+ఐన= అమృతంతో సమానాలయిన; ఈ, ఫల, మూలంబులు= ఈ పళ్ళు, వేళ్ళు; ఉపయోగించి= ఆరగించి; క్రమ్ములుము= మరలిపోము; నీ+అందు= నీ యెడ; బద్ధ, స్నేహుండన్+కాన= అనుసంధించబడిన నెయ్యం కలవాడిని కాబట్టి; బుద్ధి+చెప్పితి= హితవును ఉపదేశించాను; నా పలుకులు= నా మాటలు; చేకొనుము= స్వీకరించుము- అనగా నేను చెప్పిన ప్రకారం చేయుము; అనిన= అని పలుకగా; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: జంతువులకు ధర్మం తెలియదు కాని, సకలజీవులయెడ దయ కలిగి ఉండటం అనే ధర్మం తెలిసిన వారు మనుష్యులు మాత్రమే కదా! అటువంటి మనుష్యజన్మ లభించిన నీవు పెద్దలను ఉపాసించి మంచి చెడూ తెలిసికోలేదా ఏమి? ధర్మం తెలిసికొనక జాలి లేని వాడివై మాబోటి అల్పజంతువులు దద్దరిల్లేటట్లు ఎందుకు గర్జించావు? నీవు ఎవరివి? మనుష్యులు మసలని ఈ అడవికి ఎందుకు వచ్చావు? అతిలోకమైన శక్తులు గల మనుష్యులు తప్ప ఈ అడవిలో మరి ఎవ్వరు తిరుగలేరు. అమృతంతో సమానమైనవి ఈ పండ్లు, వేళ్ళు, వీటిని ఆరగించి మరలిపోము. నీయందు నాకు మిక్కుటమైన నెయ్యం ఏర్పడింది కాబట్టి నీకు ఈ హితవు చెప్పుతున్నాను. నేను చెప్పిన మాటల ప్రకారం చేయుము'- అని చెప్పగా, భీముడు ఈ విధంగా మారుపలికాడు.

తే. 'క్షత్రియవ్రవరుండ విఖ్యాతబలుండఁ . బాండుతనయుండ గొంతిగర్భంబునందు

వాయువరమునఁ బుట్టినవాడ; నన్ను . భీముఁ డంధ్ర భూజనులు కపివ్రభుండ!

323

ప్రతిపదార్థం: కపి, ప్రభుండ!= కోతులలో నేత అయిన వాడ!; క్షత్రియ వ్రవరుండన్= క్షత్రియులలో శ్రేష్ఠుడిని; విఖ్యాత, బలుండన్= బలం కలవాడిగా సుప్రసిద్ధుడిని; పాండు, తనయుండన్= పాండురాజు కొడుకును; గొంతి, గర్భంబునందు= కుంతి దేవి కడుపున; వాయు, వరమునన్= వాయు దేవుని వరాన; పుట్టినవాడన్= జన్మించినవాడిని; భూజనులు= భూలోకంలోని ప్రజలు; నన్ను= నన్ను; భీముండు+అంధ్రు= భీముడు అనే పేరుతో పిలుస్తారు.

తాత్పర్యం: 'కోతులకు నేత అయినవాడా! నేను క్షత్రియులలో శ్రేష్ఠుడిని, మహావీరుడిగా సుప్రసిద్ధుడిని. పాండురాజు పుత్రుడిని. గాలిదేవరదయవలన కుంతికి జన్మించిన వాడిని. భూప్రజలు నన్ను భీముడు అనే పేరుతో పిలుస్తారు.

వ. ఏ నిక్కడఁ గార్యాల్లినై పోయెదఁ నాకుఁ దెరు వి; ఘ్నినినాఁడు దొల్లి శతయోజన విస్తారంబయిన సముద్రంబు లంఘించి లంకకుం బోయిన హనుమంతు నట్ల నిన్ను నీ పర్వతంబు లంఘించి పోడు' ననిన హనుమంతుండు 'ఉతం డేమి కారణంబున సముద్రలంఘనంబు జేసె? నెఱుంగు దేనిం జెప్పు' మనిన వానికి భీముం డిట్లనియె. 324

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఇక్కడన్+ఇప్పుడు; కార్య+అర్థిని+ఐ= ఒకానొక ప్రయోజనాన్ని ఉద్దేశించిన వాడనై; పోయెద= వెళ్తున్నాను; నాకున్+తెరువు+ఇమ్ము= నాకు దారి ఇమ్ము; ఈని, నాఁడు= ఇవ్వనివేళ; తొల్లి= పూర్వం; శత, యోజన, విస్తారంబు+అయిన= సూరామడల మేర వైశాల్యం కలిగిన; సముద్రంబు= సముద్రాన్ని; లంఘించి= దాటి; లంకకు+పోయిన= లంకకు వెళ్ళిన; హనుమంతు+అట్ల= ఆంజనేయుడివలె; నిన్నున్= నిన్ను; ఈ పర్వతంబు= ఈ కొండను; లంఘించి= దూకి, దాటి; పోదున్= వెళ్ళగలను; అనిన= అని చెప్పగా; హనుమంతుండు అతండు= ఆ హనుమంతుడు; ఏమి, కారణంబునన్= ఏ హేతువు చేత; సముద్ర, లంఘనంబున్= సముద్రాన్ని దూకి దాటటం; చేసెన్?= చేశాడు?; ఎఱుంగుదు+ఏని= తెలిసినట్లయితే; చెప్పుము= చెప్పవలసింది; అనినన్= అని చెప్పగా; వానికి= ఆ హనుమకు; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నేను ఇప్పు డొక పనిమీద వెళ్ళుతున్నాను. నాకు దారి విడువుము; నీవు నాకు దారి విడువక పోతే, అలనాడు సూరామడలమేర విస్తారమైన కడలిని దూకి దాటి, లంకకు వెళ్ళిన ఆంజనేయుడివలె నేను నిన్ను, ఈ కొండను అవలీలగా దూకి దాటి పోగలను'- అని చెప్పగా భీముడితో 'ఏకారణాన హనుమంతుడు సముద్రాన్ని దాటి లంకకు వెళ్ళాడో నీకు తెలిస్తే తెలియజేయుము' అనగా భీముడు ఈవిధంగా చెప్పాడు.

క. 'లలఘుం డిక్ష్వాకుమహా । కుల వీరుఁడు రాఘవుండు గురువచనంబున్ సలుప వనవాసియై తన । లలనం గోల్పడియె నట్టె లంకేశ్వరుచేన్. 325

ప్రతిపదార్థం: అలఘుండు= గొప్పవాడు, తేలికకానివాడు; ఇక్ష్వాకు, మహా, కుల, వీరుఁడు= ఇక్ష్వాకు మహారాజుయొక్క గొప్ప వంశం లోని శూరుడు; రాఘవుండు= రఘువంశంలో జన్మించిన శ్రీరాముడు; గురు వచనంబున్= తండ్రి మాటను; సలుప= ఆచరించటానికి; వన, వాసి+ఐ= అరణ్యంలో నివసించిన వాడై; తన, లలనన్= తన కాంతను- తన భార్యను; లంకా+ఈశ్వరుచేన్= లంకకు ప్రభువైన రావణుడిచేత; కోల్పడియెన్+అట్టె= పోగొట్టుకొన్నాడు కదా.

తాత్పర్యం: 'గొప్ప ఇక్ష్వాకువంశంలో జన్మించిన మహాపురుషుడున్నా, రఘుమహారాజువంశానికి చెందిన వాడున్నా అయిన శ్రీరాముడి, పితృవాక్యపరిపాలనకై అరణ్యంలో నివసించి తన భార్యఅయిన సీతాదేవిని లంకకు అధిపతి అయిన రావణుడిచేత పోగొట్టుకొన్నాడు కదా!

క. సీతాన్వేషణపరులై । నీతిఁ గపిప్రవరు లరిగి నిరతంబుగ సం పాతి యను పక్షిచేత మ । హీతనయ సువార్త లెల్ల నెఱిగి కడంకన్. 326

ప్రతిపదార్థం: సీతా+అన్వేషణ, పరులు+ఐ= సీతను వెదకు నట్టివారలై; నీతిన్= మంచి ప్రవర్తనతో; కపి, ప్రవరులు= కోతుల నాయకులు; అరిగి= వెళ్ళి; నిరతంబుగన్= స్థిరంగా; సంపాతి+అను+పక్షిచేతన్= సంపాతి అనే పేరు కల పక్షి వలన; మహీ, తనయ= భూపుత్రి అయిన సీతయొక్క; సువార్తలు= క్షేమసమాచారాలు; ఎల్లన్= అన్నియు; ఎఱిగి= తెలిసి; కడంకన్= పూనికతో.

తాత్పర్యం: సీతను వెదకే ప్రయత్నంలో నీతిగల వానరనాయకులు ఆసక్తితో సాగిపోతూ, సంపాతి అనే పక్షి సీతయోగక్షేమాలను గురించి చెప్పగా తెలిసికొని, పట్టుదలతో.

క. వారలు వారిది గడవఁగ । నేరక తా రున్న యెడ ననిలసత్వమునన్

వారిది లంఘించె మహా । వీరుఁడు హనుమంతుఁ డనఁగ విండుఁ గపీంద్రా!

327

ప్రతిపదార్థం: కపి+ఇంద్రా!= వానరులలో శ్రేష్ఠుడివైన వాడా!; వారలు= వారు- ఆ కపి ప్రవరులు; వారిది= సముద్రాన్ని; కడవఁగ నేరక= దాటలేక; తారు+ఉన్న+ఎడ= తాము ఉన్నప్పుడు; అనిల, సత్వమునన్= వాయువు యొక్క శక్తితో; మహా వీరుఁడు= గొప్ప వీరుడు; హనుమంతుఁడు= ఆంజనేయుడు; వారిది= సముద్రాన్ని; లంఘించెన్= దాటాడు; అనఁగ= అని చెప్పగా; విండున్= వింటుంటాను.

తాత్పర్యం: కోతులలో శ్రేష్ఠుడివైనవాడా! ఆ కోతులనేతలు సముద్రాన్ని దాట లేక వారందరూ నిర్వేదంతో నిలిచిపోయినప్పుడు, హనుమంతుడు వాయుదేవుడిశక్తివంటి శక్తితో సముద్రాన్ని లంఘించాడని విన్నాను.

వ. ఏను హనుమంతునంతియ బలపరాక్రమంబులు గలవాఁడ; నా పౌరుషంబుఁ జూపుదునే? యనిన నవ్యక్త

హాసముఖుం డగుచు 'నన్నా! యేను ముదిసినవాఁడ లేవ నోపం; బోయెదవేని నాతోకం బాయంద్రోచి పా'

మ్మునిన మెచ్చక తన వామకరంబున నెత్తం బోయి వశంబుగాక.

328

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; హనుమంతు+అంతియ= ఆంజనేయుడి అంత; బల, పరాక్రమంబులు+కలవాఁడన్= శక్తి శౌర్యాలు కలవాడిని; నా, పౌరుషంబున్= నా పరాక్రమాన్ని; చూపుదునే?= చూపాలా?; అనినన్= అని చెప్పగా; అవ్యక్త హాస, ముఖండు+అగుచున్= సైకి కనిపించని నవ్వు ముఖంలో కలవా డాతూ; అన్నా!= సోదరా!; ఏను= నేను; ముదిసినవాఁడన్= ముసలివాడిని; లేవన్+ఓపన్= లేవలేను; పోయెదవు+ఏని= వెళ్ళదల్చుకుంటే; నా, తోకన్= నా తోకను; పాయన్+త్రోచి= అవతలికి (ప్రక్కకు) నెట్టి; పామ్ము= వెళ్ళుము; అనిన= అని చెప్పగా; మెచ్చక= లెక్కచేయక; తన, వామ, కరంబునన్= తన యెడమ చేత్తో; ఎత్తన్+పోయి= ఎత్తటానికి ప్రయత్నించి; వశంబు+కాక= శక్యం కాక.

తాత్పర్యం: నేను హనుమంతుడితో సమానమయిన శక్తిశౌర్యాలు కలవాడిని. నా పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించమంటావా?

అని భీముడు పలుకగా హనుమంతుడు చిరునవ్వును తన ముఖంలో సైకి కనిపించకుండా అణచుకొని, 'అన్నా! నేను ముసలివాడిని కదా! లేవలేను; నీవు ముందుకే పోదలిస్తే దయచేసి నా తోకను కొద్దిగా అవతలికి నెట్టి వెళ్ళుము' అని చెప్పగా భీముడు లెక్క చేయకుండా నిర్లక్ష్యంగా తన ఎడమచేతితో తోకను నెట్టబోయి, శక్యం కాక.

ఉ. ఏపున రెండుచేతులను నిమ్ముగఁ బట్టి యమర్చి యెత్తఁగా

నోపక మొగ్గతిల్లఁబడి యుద్ధతఘర్షణలార్థదేహుఁ డై

కాపురుషుండుఁ బోలె నిజగర్వము దక్కి యడంగి యుండెఁ జం

తాపరుడై వృకోదరుఁడు దద్దయు లజ్జ నధోముఖంబుతోన్.

329

ప్రతిపదార్థం: ఏపునన్= ఉత్సాహంతో; రెండు, చేతులను= రెండు చేతులతో; ఇమ్ముగన్+పట్టి= బాగుగా పట్టుకొని; అమర్చి= అనుసంధించి; ఎత్తఁగాన్+ఓపక= ఎత్తలేక; మొగ్గతిల్లన్+పడి= మొగ్గవాలినట్లు వెల్లకిలపడి; ఉద్ధత, ఘర్ష, జల+ఆర్ద్రదేహుఁడు

+ఐ= వెలువడిన చెమటనీటితో తడిసిన శరీరం కలవాడై; కాపురుషుండున్+పోలె= అల్పమానవుడి వలె; నిజ, గర్వము+తక్కి= తన మదాన్ని వీడి; వృక+ఉదరుడు= (తోడేలు పొట్టవంటి కడుపు కలవాడు) భీముడు; చింతాపరుడు+ఐ= దుఃఖించిన వాడై; తద్దయు= మిక్కుటమైన; లజ్జన్= సిగ్గుతో; అధన్+ముఖంబుతోన్= క్రిందకు వాల్చిన ముఖంతో; అడంగి= అడకువతో; ఉండెన్= ఉండినాడు.

తాత్పర్యం: (భీముడు ఎడమ చేతితో ఆంజనేయుడి తోకను కదుపలేక పోయి, అటు తర్వాత), ఉత్సాహంతో తన బలాన్నంతా ఉపయోగించి రెండుచేతులు అమర్చి తోకను కదిలించ జూచాడు కాని, ఆ తోకను కదల్చ లేక పోయాడు. అతడి దేహమంతా చెమటనీటితో తడిసి పోయింది. అప్పుడతడు అల్పమానవుడివలె గర్వం వీడి, విచారిస్తూ సిగ్గుతో తలవంచుకొని నిలిచాడు.

వ. **ఇల్ల క్షిపివరు లాంగూలంబుఁ గదల్చ నోపక భీముండు కృతప్రణాముం డయి 'ని న్నెఱుంగక నా పలికిన దురుక్తంబులు సహింపవలయు; నీవు కపిరూప ధరుండవైన సిద్ధుండవో, గంధర్వుండవో; దేవవరుండవో నా కెఱింగింపు' మనిన హనుమంతుండు భీముం జూచి నగుచు 'నేను గేనరిక్షేత్రంబున వాయుభట్టారకునకుం బుట్టిన వాఁడ; నీ చెప్పిన హనుమంతుండ; నీవు నా యనుజుండవు; దొల్లి రఘుకులేశ్వరుం డయిన రామ దేవుండు రావణుం డను రాక్షసుచేత నపహృతభార్యుండై సుగ్రీవాది వానరుల నసంఖ్యాతసంఖ్యలవారిం దనకు సహాయులం జేసికొని సేతుబంధనంబున సముద్రంబు లంఘించి సమరంబున రావణు వధియించి యందు నా కెలసంబునకు మెచ్చి.** **330**

ప్రతిపదార్థం: ఇల్లు= ఈ విధంగా; ఆ+కపివరు= కోతులలో శ్రేష్ఠుడయిన అతని; లాంగూలంబున్= తోకను; కదల్చన్+ఓపక= కదల్చలేక; భీముండు= భీముడు; కృత, ప్రణాముండు+అయి= నమస్కరించి నటువంటి వాడై; నిన్ను+ఎఱుంగక= నిన్ను గురించి తెలియక; నా, పలికిన= నేను మాట్లాడిన; దుర్+ఉక్తంబులు= చెడ్డ మాటలు; సహింపవలయు= ఓర్పుకోవాలి; నీవు= నీవు; కపి, రూప, ధరుండవు+ఐన= కోతి ఆకారాన్ని ధరించిన; సిద్ధుండవో= సిద్ధులకు చెందిన వేల్పువో; గంధర్వుండవో= గంధర్వుడివైన వేల్పువో; దేవ, వరుండవో= దేవతలలో శ్రేష్ఠుడివో; నాకు+ఎఱింగింపుము= నాకు తెలియజెప్పుము; అనిన= అని అడుగగా; హనుమంతుండు= హనుమంతుడు; భీమున్+చూచి= భీముడిని చూచి; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఏను= నేను; కేసరిక్షేత్రంబున= కేసరి అనే వాడి భార్య అయిన అంజనాదేవికి (క్షేత్రము= ఆడది భార్య); వాయుభట్టారకునకున్= పూజ్యుడైన గాలి దేవరును; పుట్టిన వాఁడ= జన్మించిన వాడిని; నీ, చెప్పిన= నీవు చెప్పినట్టి; హనుమంతుండన్= హనుమంతుడిని; ఈవు= నీవు; నా+అనుజుండవు= నాకు తమ్ముడివి; తొల్లి= పూర్వకాలాన; రఘు, కుల+ఈశ్వరుండు+అయిన= రఘువంశానికి ప్రభువైన; రామ, దేవుండు= దేవుడైన శ్రీరాముడు; రావణుండు+అను, రాక్షసుచేతన్= రావణుడు అనే పేరు గల రాక్షసుడి చేత; అపహృత, భార్యుండు+ఐ= అపహరించబడిన భార్యకలవాడై; సుగ్రీవ+ఆది, వానరులన్= సుగ్రీవుడు మొదలైన కోతులను; న+సంఖ్యాత, సంఖ్యల, వారిన్= లెక్క పెట్టలేనంతమంది వానరులను; తనకు= తనకు; సహాయులన్+చేసికొని= తోడుపడే వారినిగా చేసికొని; సేతుబంధనంబున= వారిధి కట్టటం చేత; సముద్రంబు= కడలిని; లంఘించి= దాటి; సమరంబునన్= యుద్ధమందు; రావణు= రావణుడిని; వధియించి= సంహరించి; అందు= ఆ యుద్ధంలో; నా కెలసంబునకు= నా సేవకు; మెచ్చి= సగౌరవంగా పొగడి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ కపివరుడి తోకను కదల్చలేక, భీముడు అతడికి నమస్కరించి 'నిన్ను తెలియలేక నేను మాట్లాడిన చెడ్డ పలుకులు క్షమించ ప్రార్థన. నీవు కోతి ఆకృతి తాల్చిన సిద్ధుడివో! గంధర్వుడివో! దేవశ్రేష్ఠుడివో!

దయచేసి నాకు తెలుపుము.' అనగా- హనుమంతుడు భీముడిని చూచి నవ్వుతూ, 'నేను కేసరిభార్య అయిన అంజనా దేవికి, పూజ్యుడైన వాయు దేవుడివరంవలన జన్మించిన వాడిని. ఇంతకుముందు నీవు పేర్కొనిన హనుమంతుడిని నేనే! నీవు నా తమ్ముడివే. పూర్వకాలాన రఘువంశంలో జన్మించిన ప్రభువు శ్రీరామదేవుడు రావణుడు అనే రాక్షసుడు తన భార్యను అపహరించగా, సుగ్రీవుడు మొదలైన లెక్కకు మించిన సంఖ్యగల వానరుల తోడ్పాటుతో వారధి కట్టి, సముద్రాన్ని దాటి, యుద్ధంలో రావణుడిని సంహరించి, అందు నా సేవకు మెచ్చి.

మధ్యాక్కర.

**'నరసురస్తుత్యమై యెంతకాలంబు నా కీర్తి నిలుచు
నిరతంబుగా నంత కాలమున్ నీవు నిత్యుండ వగుచుఁ
బరగు' మని వరముఁ దగ దయంజేసి ప్రభుఁ డుల్కి యెల్ల
సరిఁ బడునొక్కండు వేలయేం డ్లలి చనియెఁ దా దివికి.'**

331

ప్రతిపదార్థం: నర, సుర, స్తుత్యము+ఐ= మనుష్యుల చేతను, దేవతల చేతను, పొగడబడినటువంటిదై; ఎంత, కాలంబు= ఎంత సమయం; నా, కీర్తి; నిలుచు= నిలచి ఉంటుందో; అంత, కాలమున్= అంత సమయం; నీవు= నీవు; నిరతంబుగాన్= ఎడతెగకుండా; నిత్యుండవు+అగుచున్= చిరంజీవి అవుతూ; పరగుము= శోభిల్లుము; అని= అని చెప్పి; వరమున్= అనుగ్రహాన్ని; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; దయన్+చేసి= దయతో ఇచ్చి; ప్రభుఁడు= శ్రీరామచంద్ర ప్రభువు; ఉల్కి+ఎల్ల= భూమిని అంతటినీ; సరిన్, పడునొక్కండు, వేల, ఏండ్లు= సమంగా పదకొండు వేల సంవత్సరాలు; ఏలి= పరిపాలించి; తాన్= తాను; దివికి= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'నరులచేత, దేవతలచేత నా కీర్తి ఎంతకాలం శ్లాఘించబడుతుందో అంతకాలం నీవు చిరంజీవి వై భూమిమీద వర్దిల్లు' మని శ్రీరామచంద్రప్రభువు నాకు వరాన్ని అనుగ్రహించి, తాను పదకొండు వేలయేళ్ళు భూమిని పరిపాలించి స్వర్గాన్ని అలంకరించాడు.'

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

**వ. అనిన విని భీముండు వాని నప్పుడు హనుమంతుం గానెఱింగి సంతసిల్లి వెండియు నమస్కరించి
'భవద్దర్శనంబునం గృతార్థుండ నయితి' నని యిట్లనియె.**

332

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; విని= ఆలకించి; భీముండు= భీముడు; వానిన్= ఆ వానరుడిని; అప్పుడు= అప్పుడు; హనుమంతున్+కాన్+ఎఱింగి= హనుమంతుడిగా తెలిసికొని; సంతసిల్లి= సంతోషాన్ని పొంది; వెండియు= మళ్ళీ; నమస్కరించి= వందనం చేసి; భవత్+దర్శనంబునన్= నిన్ను సందర్శించటం వలన; కృత+అర్థుండను= ధన్యుడిని; అయితిని= అయినాను; అని= అని పలికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆలకించి, భీముడు ఆ వానరమే హనుమంతుడు అని తెలిసికొని, సంతోషాన్ని చెంది, అతడికి మళ్ళీ వందనం ఆచరించి, 'నిన్ను చూడటంచేత ధన్యుడిని అయినాను' అని చెప్పి ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'బలిముఖుండ! దయయుఁ గలవేని దొల్లి య । ర్ణవము గడచి చనిననాటి నీదు
రూపుఁ జూడ వలతుఁ, జూపు నా' కనవుడు । వాని కిట్లు లనియె వానరుండు. **333**

ప్రతిపదార్థం: బలిముఖుండ!= వానరుడివైన ఓ ఆంజనేయా!; దయయున్+కలవు+విని= నీవు నామీద దయ ఉన్న వాడివి అయితే; తొల్లి= పూర్వం; అర్ణవము= కడలిని; కడచి= దాటి; చనిన= వెళ్ళిన; నాటి= ఆనాటి; నీదు= రూపున్= నీ ఆకృతిని; చూడ వలతున్= చూడకోరుతాను; నాకున్+చూపు= నాకు చూపించవలసింది; అనవుడు= అని పలుకుగా; వానరుండు= హనుమంతుడు; వానికి= భీముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'వానరుడుగా కనిపిస్తున్న ఓ ఆంజనేయా! నామీద నీకు దయ ఉన్నట్లయితే, దయచేసి అలనాడు నీవు సముద్రాన్ని దాటిన ఆకారాన్ని నేడు నాకు చూపించుము' అని అడుగగా, ఆ వానరుడు భీముడికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'అక్కాలంబున రూపం । బిక్కాలమునందుఁ జూప నెట్లగు? గాలం
బొక్క విధంబున నుండక । పెక్కు ప్రకారముల నుండు భిన్నావస్థన్. **334**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కాలంబునన్, రూపంబు= ఆ సమయంలోని ఆకారం; ఈ+కాలమునందున్= ఈ సమయంలో; చూపన్= ప్రదర్శించటం; ఎట్లు+అగున్?= ఏ రీతిగా వీలవుతుంది?; కాలంబు= కాలం; ఒక్క, విధంబునన్= ఒకే రీతిగా; ఉండక= ఉండక, అంటే మారుతూ; పెక్కు ప్రకారంబులన్= పలు రీతులుగా; భిన్న+అవస్థన్= వేరు వేరు స్థితిగతులలో; ఉండున్= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: 'సముద్రాన్ని దాటే సమయంలోని ఆ ఆకారం ఈ సమయంలో ప్రదర్శించటం ఏవిధంగా వీలవుతుంది? కాలం ఒకే రీతిగా ఉండదు. పలువిధాలుగా మార్పు చెందుతూ వేరు వేరు స్థితిగతులలో ఉంటుంది.

వ. దానం జేసి కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగంబుల సంఖ్యలు వేఱు వేఱయై, యందుల చరాచర భూతంబులు
భిన్నప్రకారంబులై వర్తిల్లు' ననిన 'నయ్యై యుగంబుల యాచార ప్రవర్తనంబులు నా కేర్పడం జెప్పు' మనిన
భీమునకు హనుమంతుం డిట్లనియె. **335**

ప్రతిపదార్థం: దానన్+చేసి= ఆకారణం చేత; కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలియుగంబుల, సంఖ్యలు= కృత యుగంయొక్క, త్రేతాయుగం యొక్క, ద్వాపరయుగం యొక్క, కలియుగం యొక్క పరిమాణ సంఖ్యలు; వేఱు వేఱు+బ= భిన్న భిన్నాలుగా; అందుల= ఆయా యుగాలలోని; చర+అచర, భూతంబులు= కదలని, కదిలేటి అనగా చేతనాచేతన పదార్థాలన్నీ; భిన్న, ప్రకారంబులు+బ= వేరు వేరు పద్ధతులు కలివియై; వర్తిల్లున్= కొనసాగుతాయి; అనినన్= అని చెప్పగా; అయ్యై= ఆయా; యుగంబుల= యుగాలలోని; ఆచార, ప్రవర్తనంబులు= అనుష్ఠానాలు, నడవడాల సంప్రదాయాలు; నాకు= నాకు; ఏర్పడన్+చెప్పుము= విశదంగా తెలియ చేయవలసింది; అనిన= అని అడుగగా; హనుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; భీమునకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కారణంచేత కృతయుగం, త్రేతాయుగం, ద్వాపరయుగం, కలియుగం- వీటి పరిమితుల సంఖ్యలు భిన్నమైనవి. అట్లే ఆయా యుగాలలోని చేతనాచేతనాలు వేరు వేరు రీతులు గలిగి ప్రవర్తిల్లుతాయి'- అని ఆంజనేయుడు

బదులు పలుకగా భీముడు 'ఆయా యుగాలలోని నడవడికల సంప్రదాయాలు, అనుష్ఠానాలు నాకు వివరించి చెప్పవలసింది' అని ప్రార్థించాడు. అంత హనుమంతుడు భీముడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

భీమునకు హనుమంతుడు చతుర్యుగాచార వర్తనంబులను దెలుపుట (సం. 3-148-10)

తే. 'కృతము కాని కర్తవ్యంబు గృతయుగంబు । నందు లేదు; చతుష్పాద మగుచు ధర్మ మనఘ! వర్తిల్లు; నచ్యుతుం డయుగమున । శుక్లవర్ణుడై ప్రజలఁ గాచుచు వెలుంగు. 336

ప్రతిపదార్థం: కృతము+అ, కాని= చేయబడినదే కాని; కర్తవ్యంబు= చేయవలసినది; కృతయుగంబునందు= కృతయుగంలో; లేదు= లేదు; అనఘ!= ఓ పాపరహితుడివైనవాడా!; ధర్మము= ధర్మపు; చతుః+పాదము+అగుచు= చతుష్పాదమగుచు= నాలుగు పాదాలు కలిగినటువంటిది అవుతూ; వర్తిల్లున్= జరుగుతుంది; ఆ+యుగమున= ఆ యుగంలో; అచ్యుతుండు= విష్ణు దేవుడు; శుక్లవర్ణుడు+ఐ= తెల్లటి రంగు కలవాడై; ప్రజలన్= ప్రజలను; కాచుచు= సంరక్షిస్తూ; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'పాపరహితుడివై ఓ భీమసేనా! కృతయుగంలో చేయటమే గాని చేయవలసినటువంటిది లేదు. ధర్మం నాలుగు పాదాలలో వర్తిస్తుంది. విష్ణుదేవుడు ఆయుగంలో తెల్లటిరంగు కలవాడై ప్రజలను కాపాడుతూ వెలుగొందుతుంటాడు.

విశేషం: కృతయుగంలో నిర్వహించవలసిన కర్తవ్యాలను నూటికి నూరుపాళ్ళు అందరూ నిర్వహిస్తారు. కాబట్టి చేయబడనటువంటి కర్తవ్యమే ఆ యుగాన ఉండదని చెప్పబడింది. అందుచేత ధర్మం నాలుగుపాదాలతో వర్తిల్లుతుంది. నాలుగుపాదాలు అంటే నూటికి నూరుపాళ్ళు. పాదం అంటే ఒకటిలో నాల్గవ వంతు. నేటి పరిభాషలో 1/4=25 శాతం.

వ. అది సనాతనధర్మసనాథం; బంధుల బ్రహ్మ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రు లేకవేదక్రియాయోగ్యులై యకామ ఫలసంయోగంబునఁ బుణ్యలోకంబులు వడయుదు; రండు నసూయాభిచార దర్పపైశున విగ్రహ క్రోధమదమత్సర భయ సంతాప వ్యాధి ప్రజాక్షయేంద్రియక్షయంబులు లేవు; మఱియుఁ ద్రేతాయుగంబునండుఁ బ్రపాదంబై ధర్మపు వర్తిల్లు; నందు జనులు నిత్యసత్యవ్రతశీలురై యజ్ఞతపో దానాది క్రియల వర్తింతు; రండు రక్తవర్ణుండయి విష్ణుభట్టారకుండు ప్రజారక్షణంబుఁ జేయు. 337

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ కృతయుగం; సనాతన, ధర్మ, సనాథంబు= శాశ్వతమైన ధర్మంతో కూడి ఉండి నటువంటిది; అందులన్= ఆ యుగంలో; బ్రహ్మ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులు= బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, వైశ్యులు, శూద్రులు; ఏక, వేద, క్రియా, యోగ్యులు+ఐ= ఒకే విధమైన వేదం నిర్దేశించిన కార్యాలను చేయటానికి తగిన అర్హత కలవారై; న+కామ, ఫల, సంయోగంబునన్= కోరుకోకుండా సంక్రమించే ఫలాలచేత కూడుకొనే వారు అవటంచేత; పుణ్య, లోకంబులు= ఉత్తమగతులు; పడయుదురు= పొందగలరు; అందున్= ఆ కృతయుగంలో; అసూయా+అభిచార, దర్ప, పైశున, విగ్రహ, క్రోధ, మద, మత్సర, భయ, సంతాప, వ్యాధి, ప్రజాక్షయ+ఇంద్రియ క్షయంబులు, లేవు= మంచి గుణాలలో దోషాలను ఆరోపించటం, శత్రువులపై ద్వేషంతో చేసే మంత్ర కర్మలు, డాంబికత్వం, లోభం, కలహం, కోపం, గర్వం, ఓర్వలేమితనం, వెరపు, దుఃఖం, రోగం, జననాశనం, ఇంద్రియాల శక్తుల వినాశనాలు, ఉండవు. మఱియున్= ఇంకను; త్రేతాయుగంబునందున్= త్రేతా యుగాన; ధర్మపు= ధర్మం; త్రి, పాదంబు+ఐ= మూడు పాదాలు కలదై; వర్తిల్లున్= మనగలదు, వర్తిల్లుతుంది; అందు= ఆత్రేతాయుగంలో; జనులు= ప్రజలు; నిత్య, సత్య, వ్రత, శీలురు+ఐ= ఎల్లప్పుడూ నిజం చెప్పటంలో నిష్ఠ కల వారై; యజ్ఞ+తపన్+దాన+అది,

క్రియల= యజ్ఞాలు, తపస్సు, దానాలు చేయటం మొదలైన కార్యాలలో; వర్తింతురు= ప్రవర్తిస్తూ ఉంటారు; అందున్= ఆ త్రేతాయుగంలో; రక్త, వర్ణండు+అయి= ఎర్రటి రంగు కలవాడై; విష్ణు, భట్టారకుండు= పూజ్యుడైన విష్ణుదేవుడు; ప్రజా, రక్షణంబున్+చేయు= జనులను కాపాడుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కృతయుగంలో శాశ్వత స్వరూపమైన ధర్మంతో కూడి ఉంటుంది. అందు బ్రాహ్మణులు క్షత్రియులు వైశ్యులు శూద్రులు ఒకే విధమయిన వేదం ఆదేశించే కార్యాలను ఆచరించే యోగ్యత కలవారై ఉంటారు. వారికి కోరికలు లేకుండగానే సంక్రమించే ఫలాలవలన ఉత్తమగతులు సంప్రాప్తిస్తాయి. ఆ యుగంలో దుర్గుణవిజృంభణ ఉండదు. మంచి గుణాలకు చెడుఉద్దేశాలు ఆరోపించబడవు. శత్రువులపై పగ తీర్చుకొనటానికి మంత్ర తంత్ర కర్మలు జరగవు. డాబు, పిసినిగొట్టుతనం, కలహస్వభావం, కోపం, గర్వం, ఓర్వలేనితనం, వెఱపు, దుఃఖం, రోగం, ప్రజానాశనం, ఇంద్రియ పటుత్వంతగ్గటం ఉండవు. ఇంక త్రేతాయుగంలో ధర్మం మూడుపాదాలతో ప్రవర్తిల్లుతుంది. అందులో జనులు ఎల్లప్పుడూ నిజం చెప్పటం అనే నిష్ఠతో ఉంటారు. యజ్ఞాలు, తపస్సు, దానం మొదలైన పుణ్యకార్యాలను చేయటంలో ప్రజలు ఆసక్తి కలవారౌతారు. ఆ త్రేతాయుగంలో పూజనీయుడైన విష్ణుదేవుడు ఎర్రటిరంగు కలవాడై ప్రజలను కాపాడుతాడు.

**తే. ద్వాపరంబున రెండుపాదములఁ జేసి । నడుచు ధర్మువు వేదముల్ నాల్గుదెఱఁగు
లై ప్రవర్తిల్లు వేదశాస్త్రార్థ చోది । తంబులై ధర్మకామముల్ ధరణిఁ బరఁగు. 338**

ప్రతిపదార్థం: ద్వాపరంబున= ద్వాపరయుగంలో; ధర్మువు= ధర్మం; రెండు, పాదములన్+చేసి= రెండు పాదాలతో; నడచున్= వర్తిల్లుతుంది; వేదముల్= వేదాలు; నాల్గు, తెఱఁగులు+బ= నాలుగు తీరులై; ప్రవర్తిల్లున్= నడుస్తాయి; వేద, శాస్త్ర+అర్థ, చోదితంబులు+బ= వేదాలయొక్క, శాస్త్రాలయొక్క పరమార్థం చేత నడుపబడినవై; ధర్మ, కామముల్= ధర్మము, కామము; ధరణిన్= భూమిపై; పరఁగున్= విలసిల్లుతాయి.

తాత్పర్యం: ద్వాపరయుగంలో ధర్మం రెండు పాదాల నడుస్తుంది. వేదాలు నాలుగు తెరగులుగా ప్రవర్తిల్లుతాయి. వేదాలలోను, శాస్త్రాలలోను ప్రతిపాదించబడిన భావాలచేత నడుపబడి ధర్మకామాలు విలసిల్లుతాయి.

**తే. సత్యశమహీను లగుదురు జనులు గామ । కాములై చేయుదురు బహుకృతువు లోలి;
నందుఁ దైలోక్యవందితుం డచ్యుతుండు । కృష్ణవర్ణుడై జగము రక్షించు మఱియు. 339**

ప్రతిపదార్థం: జనులు= ప్రజలు; సత్య, శమ, హీనులు+అగుదురు= నిజం పలకటమున్నూ, మనస్సు మొదలగు అంతరింద్రియాల నిగ్రహమున్నూ లేని వారవుతారు; కామ, కాములు+బ= కోరికలను కోరేవారై; బహు, క్రతువులు= పెక్కు యాగాలు; చేయుదురు= చేస్తారు; అందున్= ఆ ద్వాపర యుగంలో; త్రైలోక్య, వందితుండు= మూడు లోకాలచేత నమస్కరించబడేవాడు; అచ్యుతుండు= విష్ణువు (శ్రీకృష్ణుడు); కృష్ణ, వర్ణండు+బ= నల్లటిరంగు కలవాడై (నీలవర్ణం కలవాడై); జగము= లోకాన్ని; రక్షించున్= కాపాడుతాడు; మఱియు= ఇంకను.

తాత్పర్యం: ద్వాపరయుగంలో ప్రజలు నిజం మాట్లాడరు. అంతరింద్రియ నిగ్రహాన్ని కోల్పోతారు. కోరికలయెడ ఆసక్తి కలవారై పెక్కు యజ్ఞాలు నిర్వహిస్తారు. ముల్లోకాల చేత నమస్కరింపబడే విష్ణుదేవుడు నీలవర్ణుడై జగత్తును కాపాడుతాడు.

క. కలియుగమునందు ధర్మము । బలమతీ వర్తిల్లు నేకపాదంబున; నం

దలఘుఁడు కృష్ణుఁడు జగతీ । వలయము రక్షించుఁ బితవర్ణం డగుచున్.

340

ప్రతిపదార్థం: కలియుగమునందున్= కలియుగంలో; ధర్మము= ధర్మపు; బలము+అతి= శక్తి నశించి; ఏక పాదంబునన్= ఒకే చరణంతో; వర్తిల్లున్= నడుస్తుంది; అందున్= ఆ కలియుగంలో; న+లఘుఁడు= తేలిక కానివాఁడు అనగా గొప్పవాడు; కృష్ణుఁడు= విష్ణు దేవుడు; పీత, వర్ణండు+అగుచున్= పసుపురంగు కలవాడై; జగతీ, వలయము= సృష్టి మండలాన్ని; రక్షించున్= కాపాడుతాడు.

తాత్పర్యం: కలియుగంలో ధర్మం, శక్తి తగ్గి ఒకే పాదాన నడుస్తుంది. అప్పుడు విష్ణుదేవుడు పసుపురంగు కల వాడై ప్రపంచాన్ని కాపాడుతాడు.

వ. అందుల జనులు తమోగుణ యుక్తులై కామక్రోధాది దోషవశంబునం దమ్మెఱుంగక యధర్మవర్తు లగుదు;

రండుఁ జేసిన తపోదానాది కర్మంబులు స్వల్పంబులయ్యును బహుఫలంబు లగు' నని యుగవర్తన

ప్రకారంబులఁ జెప్పి, 'నీ కిష్టావాప్తి యయ్యెడు, నరుగు' మనిన భీముం డిట్లనియె.

341

ప్రతిపదార్థం: అందుల జనులు= ఆ కలియుగంలోని ప్రజలు; తమన్+గుణ, యుక్తులు+ఐ= తమోగుణం కలవారై; కామ, క్రోధ+ఆది, దోష, వశంబునన్= కోరికలు, కోపం హెచ్చు అవటం మొదలగు ఆరు విధాలైన తప్పుల మూలాన (అరిషడ్వర్గాలనే దోషాలకు వశులై ఉండటం వలన); తమ్ము+ఎఱుంగక= తమను తాము తెలిసికొనక; న+ధర్మ, వర్తులు= అధర్మానికి లోబడినవారు; అగుదురు= అవుతారు. అందున్= కలియుగంలో; చేసిన= ఆచరించిన; తపస్+దాన+ఆది, కర్మంబులు= తపస్సు, త్యాగ బుద్ధితో ఇతరులకు దానం చేయటం మొదలైన పనులు; స్వల్పంబులు+అయ్యును= తక్కువవే అయినప్పటికీ; బహు, ఫలంబులు= హెచ్చు ఫలితాలను ఇచ్చేటటువంటిది; అగున్= కాగలవు; అని= ఈ ప్రకారంగా; యుగ, వర్తన, ప్రకారంబులన్= యుగాలు నడిచే రీతులను; చెప్పి= చెప్పి; నీకు+ఇష్ట+అవాప్తి= నీకు అభీమతం చేకూరటం; అయ్యెడున్= అవుతుంది; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనినన్= అని చెప్పగా; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కలియుగంలోని జనులు కోరికలు, కోపం మొదలైన ఆరు దుర్గుణాలను (అరిషడ్వర్గాలను) పెంచుకొని, తమను తాము తెలిసికొనలేని ఆవేశం కలిగి అధర్మమార్గంలో నడుస్తారు. కాని, ఆ కలియుగంలో చేసిన తపం, దానం మొదలైన సత్కార్యాలు స్వల్పమైనవైనా 'హేచ్చు ఫలాలను ఇస్తాయి' అని హనుమంతుడు ఆయా యుగాలు ప్రవర్తించే తీరు తెన్నులు తెలియజెప్పి 'నీ అభీష్టం నెరవేరుతుంది వెళ్ళు' మని పలుకగా భీముడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఇందులో తమోగుణ ప్రస్తావన ఉన్నది. సత్యము-రజస్సు-తమము అని మూడు గుణాలు. ఈ జగత్తు త్రిగుణ సమ్మేళనంగా అభివర్ణితం. వీటికి శక్తులు అని కూడా నామాంతరం ఉంది. భగవద్గీతలో సత్య రజస్తమోగుణాలను గురించిన సవిస్తరమైన వివరణ ఉన్నది. స్థూలంగా సత్యం అంటే మంచితనం. అహింసాదాన ధర్మదయా నిగ్రహప్రవృత్తి. రాజసం అంటే తీవ్రత, ఆలోపం, బలం మొదలైన గుణాల ఉత్కర్షణ. తామసం అంటే దుర్జనత్వం. హింసా క్రౌర్య అజ్ఞానాల విజృంభణం అని చెప్పవచ్చును.

హనుమంతుడు భీమునకు దనపూర్వరూపంబుఁ జూపుట (సం. 3-149-1)

క. 'నీ నాటి తనువుఁ జూచియ । కాని యవశ్యంబు పోవఁ; గావునఁ గపినా

థా! నాకుఁ జూపు' మనవుడు । వానికే దనరూపుఁ జూపె వానరుఁ డంతన్.

342

ప్రతిపదార్థం: నీ, నాటి, తనువున్= నీ యొక్క అలనాటి దేహాన్ని అంటే- నీవు అలనాడు సముద్రాన్ని లంఘించినప్పటి నీదేహాన్ని; చూచియ, కాని= దర్శించిన తరువాతే కాని; అవశ్యంబు, పోవన్= నిశ్చయంగా వెళ్ళను; కావునన్= కాబట్టి; కపినాథా!= ఓ వానర శ్రేష్ఠుడా!; నాకున్+చూపుము= నాకు (అలనాటి నీ నిజ స్వరూపం) ప్రదర్శించుము; అనవుడు= అని చెప్పగా; వానరుడు= హనుమంతుడు; అంతన్= అంతట; వానికిన్= ఆ భీముడికి; తన, రూపున్= తన ఆకారాన్ని; చూపెన్= చూపించాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ వానరశ్రేష్ఠుడా! నీలు పూర్వకాలాన ఆనాడు సముద్రాన్ని లంఘించిన నాటి నీ నిజ స్వరూపాన్ని చూడనిదే నేను నిశ్చయంగా ఇక్కడినుండి కదిలి వెళ్ళను. కాబట్టి నీవు దయచేసి నాకు నీ నిజస్వరూపాన్ని చూపించ వలసింది' అని భీముడు ప్రార్థించాడు. అంత హనుమంతుడు భీముడికి తన నిజరూపాన్ని ప్రదర్శించాడు.

చ. అతులితమై ద్వితీయ కనకాబ్ర యొకో యిది నా నిజాంగ మూ
 ల్జితముగఁ బెంచి పుచ్చమునఁ జేసి దిగంతము లందుచున్న యు
 న్నతుఁ గపినాథుఁ జూచి కురునందనుఁ డప్పు నిమీలితాక్షుఁ డై
 మతి నతివిస్మితం డగుచు మారుతి కిట్లనియెన్ భయంబునన్.

343

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ స్వరూపం; అతులితము+ఐ= సాటిలేనటువంటిదై; ద్వితీయ, కనక+అద్రి+ఒకో!= ఓహో! రెండవ బంగారు కొండ అగునా! (రెండవ మేరు పర్వతమా!); నాన్= ఇది అన్నట్లుగా; నిజ+అంగము= తన శరీరం; ఊర్జితముగన్= ఎక్కువగా; పెంచి= పెరిగేటట్లుగా చేసి; పుచ్చమునన్+చేసి= తోకతో; దిక్+అంతములు= దిక్కుల చివరి కొసలు; అందుచున్న= తాకుతున్న; ఉన్నతున్= ఎత్తయిన వాడిని; కపి, నాథున్= వానరులలో శ్రేష్ఠుడైన వాడిని; చూచి= చూచి; కురునందనుడు= కురువంశంలో పుట్టిన భీముడు; అప్పు= అప్పుడు; నిమీలిత+అక్షుడు+ఐ= మూతలు పడిన కన్నులు కలవాడై; మతిన్= మనస్సులో; అతి, విస్మితండు+అగుచున్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం చెందిన వాడై; భయంబునన్= భయంతో; మారుతికి= హనుమంతుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సాటి లేనటువంటి ఈ రూపం రెండవ మేరుపర్వతమా! అనిపించేటట్లుగా తన శరీరాన్ని పెద్దగా పెంచి, తోకతో దెసల కొసలు తాకుతున్న హనుమంతుడి ఎత్తయిన నిజస్వరూపాన్ని చూచి, కురువంశ కుమారుడైన భీముడు కన్నులు మూసికొని, మనస్సులో మిగుల ఆశ్చర్యపడుతూ భయంతో మారుతికి ఇట్లా విన్నివించుకొన్నాడు.

క. 'అతిభీషణ మిది యత్య । ధ్వుత మోహో! చాలు; భూనభోమధ్యవ్యా
 పిత మయ్యె భవద్దేహో । యతత్య ముపసంహలింపు' మనవుడుఁ గపియున్.

344

ప్రతిపదార్థం: అతి, భీషణము+ఇది= ఇది మిక్కిలి భయం (వెఱపు) కొలిపేటటువంటిది; అతి+అద్భుతము= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం గొలిపేటటువంటిది; ఓహో!= ఎంత ఆశ్చర్యకరం!; చాలు= ఇక అవసరం లేదు; భూ, నభన్+మధ్య,

వ్యాపితము+అయ్యెన్= భూమికి, ఆకాశానికి మధ్యస్థలంలో అంతా విస్తరించింది; భవత్+దేహ+ఆయతత్వము= నీ శరీరం యొక్క నిడివిని; ఉపసంహరింపుము= ఇక విరమించుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; కపియున్= ఆంజనేయుడున్నా.

తాత్పర్యం: 'ఓహో! ఎంత భయంకరమైనది నీ ఆకారం! ఎంత ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది! నీ శరీరం యొక్క నిడివి భూమ్యాకాశాల మధ్యన గల రోదసి నంతటినీ ఆక్రమించిందే!! ఈ నీ నిజస్వరూపాన్ని దయచేసి ఉపసంహరించ వలసింది' అని భీముడు కోరాడు. అంతట హనుమంతుడు.

క. తన యెప్పటి రూపముఁ జే । కొని 'దీనికి నినుమడుం గగుం బ్రతిబలముం

గనినప్పుడు నా రూపం । బనుపమముగ' ననిన హనుమ కనిలజుఁ డనియెన్.

345

ప్రతిపదార్థం: తన+ఎప్పటి రూపమున్= తనకు ఎప్పుడూ ఉండే ఆకృతిని; చేకొని= స్వీకరించి; దీనికిన్= నీవు ఇప్పుడు చూచినటువంటి నా ఆకారానికి; నా రూపంబు= నా ఆకారం; ప్రతి బలమున్= శత్రుసేనలను; కనినప్పుడు= చూచినప్పుడు; అనుపమముగన్= పోలికలేనట్లుగా; ఇనుమడుంగు+అగున్= రెండు రెట్లు హెచ్చు కాగలదు; అనినన్= అని చెప్పగా; హనుమకు= ఆంజనేయుడితో; అనిలజుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: హనుమంతుడు తాను ఎప్పుడూ ధరించే ఆకారాన్ని తిరిగి పొందాడు. 'శత్రుబలాన్ని చూచినపుడు నా ఆకారం నీవు చూచిన దానికి రెండింతలు పెరుగుతుంది. ఆ ఆకారానికి పోలికే లేదు సుమా!' అని చెప్పాడు. అంత భీముడు ఆంజనేయుడికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

ఉ. 'ఉన్నతీ బూని నీవు బలియుం డగు రావణు నశ్రమంబునం

బన్నుగఁ జంపనోపు పటుబాహుబలాధ్యుడ విట్టియున్నతున్

నిన్ను సహాయుగా బడసి నిర్మలనీతిపరుండు రాఘవుం

డన్నరభోజనాన్వయుల నాజి వధించుట యేమి చోద్యమే?'

346

ప్రతిపదార్థం: ఉన్నతీన్+పూని= గొప్పతనం వహించి; నీవు= నీవు; బలియుండు+అగు= బలం కలిగినట్టి వాడైన; రావణున్= రావణుడిని; న+శ్రమంబునన్= శ్రమ లేకుండా- తేలికగా; పన్నుగన్= యుద్ధంలో తగినట్లు; చంపన్+ఓపు= సంహరించగల; పటు, బాహు, బల+ఆధ్యుడవు= సమర్థవంతమైన భుజపరాక్రమం కలవాడివి; ఇట్టి+ఉన్నతున్= ఇటువంటి గొప్పవాడిని; నిన్ను= నిన్ను; సహాయున్+కాన్= తోడుపడే వాడినిగా; పడసి= పొంది; నిర్మల, నీతి, పరుండు= స్వచ్ఛమైన నీతికలవాడు; రాఘవుండు= శ్రీరాముడు; ఆ+నర, భోజన+అన్వయులన్= మనుష్యులను ఆహారంగా తినేటటువంటి రాక్షస వంశీయులను; ఆజిన్= యుద్ధంలో; వధించుట= చంపటం; ఏమి, చోద్యమే?= ఏమి వింత?

తాత్పర్యం: 'నీవు గొప్పవాడివి, నీవు పూనుకొని అంతటి బలవంతుడైన ఆ రావణుడిని సైతం సులువుగా యుద్ధంలో సంహరించ కలిగినవాడివి. అట్టి గొప్ప పరాక్రమం కల నిన్ను సహాయుడిగా గొని, రఘువంశంలో జన్మించిన శ్రీ రామచంద్రుడు నరమాంసభక్షకులైన రాక్షసులను యుద్ధంలో చంపటం ఏమంత వింత కాదు.'

వ. అనిన వాని కతిప్రీతిమంతుండై హనుమంతు డిట్లనియె 'నయాశ్చ! నీవు సౌగంధిక సరోవరంబునకుం బోయెద

వే నందు సౌహసంబు సేయవలస; దది యక్షరాక్షసరక్షితంబై దేవతోపభోగయోగ్యంబై యుండు; దేవతలు

బలిహోమ నమస్కారంబులఁజేసి భక్తిసాధ్యులు గాని సాహసక్రియాసాధ్యులు గారు; నీవు నిజధర్మ నిష్ఠితుండవై పరమధర్మంబు లెఱుంగునది; యెందేని హీనబుద్ధులు విమోహింతు రట్టి ధర్మాధర్మవిభాగంబు లెఱుంగు విద్వాంసుల నుపాసించి శుభాచారుండవు గావలయు; నాచారంబున ధర్మంబు పుట్టు; ధర్మంబువలన వేద ప్రతిష్ఠ యగు; వేదంబులం జేసి యజ్ఞంబులు ప్రవర్తిల్లు; నట్టి యజ్ఞంబువలన దేవతలు తృప్తు లగుదురు.347

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని చెప్పగా; వానికి= అతడికి అనగా భీముడి పట్ల; అతి, ప్రీతిమంతుండు+ఐ= మిక్కిలి ప్రేమ కలవాడై; హనుమంతుండు= ఆంజనేయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా, ఇట్లా; అనియెన్= చెప్పాడు; అయ్యా!= నాయనా!; నీవు= నీవు; సాగంధిక, సరోవరంబునకున్= సాగంధికములు అనేటటువంటి తామర పువ్వులు పూచే సరస్సుకు; పోయెదవు+ఐని= వెళ్ళినట్లయితే; అందు= అక్కడ; సాహసంబు+చేయ, వలనదు= తొందర పడి పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించవద్దు; అది= ఆ సరస్సు; యక్ష, రాక్షస, రక్షితంబు+ఐ= యక్షులచేతను, రాక్షసులచేతను కాపాడబడునటువంటిదై; దేవతా+ఉపభోగయోగ్యంబు+ఐ= వేల్పుల చేత అనుభవించతగినది అయి; ఉండు= ఉంటుంది; దేవతలు= వేల్పులు; బలి, హోమ, నమస్కారంబులన్+చేసి= నైవేద్యాలచేత, అగ్నిలో వేల్పుటం చేత, వందనాలు చేయటం ద్వారా; భక్తి, సాధ్యులు, కాని= ఆరాధన భావంతో వశమయ్యేటటువంటి వారే కాని; సాహసక్రియా, సాధ్యులు, కారు= తొందరపాటుతో కూడిన పనులచేత వశమయ్యేవారు కారు; నీవు= నీవు; నిజ, ధర్మ, నిష్ఠితుండవు+ఐ= నీవు ఆచరించవలసిన ధర్మమందు దీక్ష కలవాడివై; పరమ ధర్మంబులు= ధర్మాలలో కెల్ల ఉత్తమములైన ధర్మాలను; ఎఱుంగునది= తెలిసికొనేది; ఎందేని= అటువంటి ఉత్తమములైన ధర్మాలను తెలిసికొనటంలో; హీన, బుద్ధులు= అల్పబుద్ధులు, సరియైన తెలివి తేటలు లేనివారు; విమోహింతురు= భ్రమకు లోను అవుతారో; అట్టి= అటువంటి; ధర్మ+అధర్మ, విభాగంబులు= ధర్మాధర్మ విచక్షణలను; ఎఱుంగు= తెలిసినట్టి; విద్వాంసులను= పండితులను; ఉపాసించి= ఆరాధించి; శుభ+ఆచారుండవు+కావలయున్= మంచి ప్రవర్తన కలవాడివి కావాలి; ఆచారంబున= ప్రవర్తనవలన అనగా మహానుభావులు పలువురు ఆచరించేటటువంటి తీరు తెన్నులలో వర్తించటం వలన; ధర్మంబు= ధర్మం; పుట్టు= ఉద్భవిస్తుంది; ధర్మంబు వలన= ధర్మం వలన; వేద, ప్రతిష్ఠ+అగు= వేదాల యొక్క స్థిరమైన ఉనికి ఏర్పడుతుంది; వేదంబులన్+చేసి= వేదాలచేత; యజ్ఞంబులు= క్రతువులు; ప్రవర్తిల్లన్= జరుగుతాయి; అట్టి= అటువంటి; యజ్ఞంబువలన= వేదాలచేత ప్రతిపాదించబడిన క్రతువులు జరగటంవలన; దేవతలు= వేల్పులు; తృప్తులు= తృప్తి చెందినవారు; అగుదురు= అవుతారు.

తాత్పర్యం: అని భీముడు పలుకగా అతడి యెడ మిక్కిలి ప్రేమతో హనుమంతుడు ఇట్లా చెప్పాడు: 'నాయనా! నీవు సాగంధికాలు అనే పేరు కల నూరురేకుల బంగారు తామరపువ్వులు గల కొలనుకు పోయినట్లయితే, అక్కడ తొందరపడి నీ శౌర్యం ప్రదర్శించటానికి పూనుకొనవద్దు. ఆ సరోవరాన్ని యక్షులు, రాక్షసులు కాపాడుతుంటారు. అది దేవతలు అనుభవించేటటువంటిది. దేవతలు ఆరాధనకు లొంగుతారు. బలులు, హోమాలు, నమస్కారాల వలన సంతృప్తి చెందుతారు. వారు భక్తిభావం చేత ప్రసన్నులౌతారు గాని, శౌర్యపరాక్రమాలచేత సాధించతగినవారు కారు. నీవు నీ ధర్మాన్ని ఆచరించటంలో దీక్ష పూనుము. పరమధర్మాన్ని తెలిసికొనుము. సరిఅయిన తెలివితేటలు లేనివారు ఎక్కడ పారపడతారో అట్టి ధర్మాధర్మవిచక్షణను పండితులను ఆశ్రయించి తెలిసికొనుము. ఆవిధంగా నీవు సరి అయిన ప్రవర్తన అలవరచుకొనుము. మహాత్ములయొక్క ప్రవర్తన పలువురిచేత అనుసరించబడినదై.

ఉత్తమమగు ఆచారం అవుతుంది. అటువంటి ఆచారం నుండి ధర్మం జన్మిస్తుంది. ధర్మం వలన వేదం పాదుకొంటుంది. వేదాలవలన యజ్ఞాలు జరుగుతాయి. అటువంటి యజ్ఞాలు జరగటంచేత దేవతలు తృప్తి చెందుతారు.

ఆ. కార్యసిద్ధిపాంటె గాలంబు దేశంబు । నెటిగి బుద్ధిమంతు లెల్లప్రాద్దు

సాహసంబు విడిచి సామాన్యపాయప్ర । యుక్తి చేయుదురు యథోచితముగ.

348

ప్రతిపదార్థం: బుద్ధిమంతులు= తెలివి కలవారు; ఎల్లప్రాద్దు= ఎల్లప్పుడూ; కార్య, సిద్ధి, పాంటెన్= కార్యం జయప్రదమవటానికి; కాలంబు= తగిన కాలాన్ని; దేశంబున్= తగిన స్థలాన్ని; ఎటిగి= తెలిసికొని; సాహసంబు విడిచి= తొందరపాటును విడిచిపెట్టి; సామ+ఆది+ఉపాయ, ప్రయుక్తి= సామం మొదలైన ఉపాయాలను ఉపయోగించి; యథా+ఉచితముగన్= ఆయాసమయాలకు ఆయా స్థలాలకు; తగినట్లుగా; చేయుదురు= ఆచరిస్తారు.

తాత్పర్యం: ఏ కర్తవ్యాన్ని నెరవేర్చటంలోనైనా బుద్ధిమంతులు తగిన సమయాన్ని తగిన స్థలాన్ని తెలిసికొని సాహసాన్ని వదలి సామదాన భేద దండోపాయాలను ఏవిధంగా ప్రయోగించతగునో అట్లాగే ప్రయోగించి విజయాన్ని సాధిస్తారు.

విశేషం: విజయ సాధనకు ప్రాచీనులు పేర్కొన్న నాలుగు ఉపాయాలు (1) సామం= మంచితనం ఉపయోగించటం, (2) దానం= ధనం ఇవ్వటం (3) భేదం= శత్రువులలో చీలికలు ఏర్పరచటం (4) దండం= పరాక్రమం చూపి శత్రువులను శిక్షించటం. చతుర్విధోపాయాలను ప్రయోగించటంలో మొదటిది సామం. చిట్ట చివరిది దండం అని మరువకూడదు.

వ. మతీయు సర్వకార్యంబులు మంత్రమూలంబులు గావున విద్వాంసులై ప్రబుద్ధులైనవారలతో మంత్రంబుఁ జేయునది; బాలకులయు నభికశ్రీదర్శితులయు లుబ్ధులయు లఘుజనంబులయుఁ దోడ మంత్రంబు సేయవలదు.

349

ప్రతిపదార్థం: మతీయు= ఇంకను; సర్వ, కార్యంబులు= అన్ని పనులు; మంత్ర, మూలంబులు= ఆలోచనే ఆధారంగా కలవి; కావున= కాబట్టి; విద్వాంసులు+ఐ= పండితులై; ప్రబుద్ధులు= ఐనవారలతో= గొప్పతెలివితేటలు కలవారితో; మంత్రంబున్+ చేయునది= ఆలోచించాలి; బాలకులయున్= చిన్నపిల్లలతో; అధిక శ్రీదర్శితులయు= అమితమైన ధనంచేత గర్వించే వారలతో; లుబ్ధులయు= పిసినిగొట్టులతో; లఘు జనంబులయున్+తోడన్= సీచులు అయిన వారితో; మంత్రంబు+చేయవలదు= ఆలోచించటం కూడదు.

తాత్పర్యం: ఇంకనూ అన్ని పనులు నెరవేరటానికి ఆలోచన అవసరం. కాబట్టి పండితులై గొప్ప తెలివి తేటలు కలవారితో ఆలోచన చేయాలి. బాలకులతో, ఎక్కువ సంపదతో విద్రవీగే వారితో, పిసినిగొట్టులతో, సీచులతో ఆలోచన చేయకూడదు.

తే. జనులు నిగ్రహానుగ్రహశక్తుఁ డైన । రాజు శాసనమునఁ జేసి రమణతోడ

నోలిఁ దమ తమ మర్యాద లొక్కనాఁడుఁ । దప్ప నోడుదు లిమ్మహీతలమునందు.

350

ప్రతిపదార్థం: జనులు= ప్రజలు; నిగ్రహ+అనుగ్రహ, శక్తుఁడు+ఐన= దండించటానికి, దయ చూపటానికి సామర్థ్యం కల; రాజు, శాసనమునన్+చేసి= ప్రభువు యొక్క ఆజ్ఞచేత; రమణతోడన్= సంతోషంతో; ఓలిన్= వరుసగా; ఒక్కనాఁడున్=

ఒకరోజు కూడా; ఈ, మహీ, తలము, నందు= ఈ భూలోకంలో; తమ, తమ, మర్యాదలు= తమ తమ విధులు; తప్పన్= అతిక్రమించటానికి, ఓడుదురు= భీతిల్లుతారు.

తాత్పర్యం: దండించటానికి, దయ చూపటానికి శక్తికల రాజు యొక్క శాసనం వలన ప్రజలు నిరంతరం సంతోషిస్తూ, భూతలం మీద ఒకనాడు కూడా తమ తమ విధులను తప్పటానికి వెనుకాడుతారు.

వ. నీవు నిగ్రహానుగ్రహసమర్థుండవు గావున నీ కెల్లవారును వశ్యు లగుదురు; నిన్నుఁ జూచుటంజేసి నా నయనంబులు సఫలంబయ్యె; నీకెద్ది యిష్టంబు దానిం జేసిద. 351

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; నిగ్రహ+అనుగ్రహ, సమర్థుండవు= దండించటానికికాని, దయ చూపటానికి కాని శక్తి కల వాడివి; కావున= కాబట్టి; నీకు= నీకు; ఎల్లవారును= అందరున్నూ; వశ్యులు+అగుదురు= లోబడిన వారు అవుతారు; నిన్నున్+చూచుటన్+చేసి= నిన్ను చూడటం చేత; నా నయనంబులు= నా కళ్ళు; సఫలంబు+అయ్యెన్= ఫలంతో కూడినవి అయినాయి, ధన్యమైనాయి; నీకున్+ఎద్ది= నీకు ఏది; ఇష్టంబు= ప్రీతి కలిగించేదో; దానిన్= దానిని; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నీవు దయ చూపగలవు, దండించ గలవు. ఈ రెండు శక్తులు నీకు ఉన్నాయి. అందుచేత అందరూ నీకు లోబడి ఉంటారు. నిన్ను చూడటంచేత నా కన్నులు సార్థకాలైనాయి. నీకు ఏది ఇష్టమో చెప్పము. నేను దానినే చేస్తాను.

మత్తకోకిలము.

మీకు నెగ్గొనరించి యున్న యమిత్రులన్ హతబుద్ధులం
జీకురాజు తనూజులం గురుసింహ! నీకుఁ బ్రయంబుగా
నేకమాత్రన పోరిలో వధియించి నాగపురంబు నా
నాకులాద్రి శిలావలీ గహనంబు సేయుదు' నావుడున్.

352

ప్రతిపదార్థం: మీకున్= మీకు; ఎగ్గు= అపకారం; ఒనరించి, ఉన్న= చేసిఉన్న; అమిత్రులన్= శత్రువులను; హతబుద్ధులన్= చెడిన తెలివితేటలు కలవారిని; చీకురాజు తనూజులన్= గ్రుడ్డి ప్రభువు అయిన ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులను; కురుసింహ!= కురు వంశ మందలివారిలో సింహంవంటివాడా!; నీకున్= నీకు; ప్రియంబుగాన్= సంతోషంగా; ఏక మాత్రన= ఒంటరిగా; పోరిలోన్= యుద్ధంలో; వధియించి= సంహరించి; నాగపురంబు= హస్తినాపురిని; నానా, కులాద్రి, శిలా+ ఆవలీగహనంబు+చేయుదున్= పెక్కుకుల పర్వతాలయొక్క రాళ్ళ సముదాయంతో నిండి, ప్రవేశించ వీలుకాని దానినిగా చేయగలను; నావుడున్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: కురువంశంలో సింహంవంటివాడివైన ఓ భీమా! మీకు కీడు చేసిన శత్రువులను చెడిపోయిన తెలివితేటలు కలవారిని, గుడ్డి ప్రభువు కొడుకులను నీకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా నేను ఒక్కడినే యుద్ధంలో సంహరించి హస్తినాపురాన్ని పెక్కు కుల పర్వతాలలోని రాళ్ళు రప్పలతో కప్పి, చొరరాని అడవిగా మార్చి వేయగలను'- అని ఆంజనేయుడు చెప్పగా భీముడు (ఇట్లా చెప్పాడు).

మత్తకోకిలము.

'ఇంతయుం గపినాథ! నీ కిది యేమి పెద్ద? మహాహవా

భ్యంతరంబున నుద్ధతప్రతిపక్షవీరుల నేమి ని

ర్జింతు; మెవ్వరు మాకు మీ దయజేసి మార్కాను నంత య

త్యంతవీరులు లేరు భూవిదితప్రతాపబలోన్మతిన్.'

353

ప్రతిపదార్థం: కపి, నాథ! = వానరులలో శ్రేష్ఠుడ వైనవాడా!; ఇంతయున్ = ఇది అంతా- అంటే అసహాయశూరుడవై ఒంటిగా మా శత్రువులను అందరినీ యుద్ధంలో సంహరించటం; నీకు = నీకు; ఇది+ఏమి, పెద్ద? = ఇది ఏమంత ఘనకార్యం?; మహా+ఆహవ+అభ్యంతరంబునన్ = గొప్పదైన పోరుమధ్యలో; ఉద్ధత, ప్రతిపక్ష, వీరులన్ = గర్వించిన శత్రుశూరులను; ఏము+అ = మేమే; నిర్జింతుము = జయించగలం; మీ దయన్+చేసి = మీ దయవలన; భూవిదిత ప్రతాప, బల+ఉన్నతిన్ = భూమండలమంతటికీ తేటతెల్లమైన పరాక్రమంతో కూడిన గొప్పతనంతో; మార్కాను+అంత = (మమ్ము) ఎదిరించ గలిగేటంతటి; అత్యంత వీరులు = మిగుల గొప్పవారైన శత్రువీరులు; మాకున్ = పాండవులమైన మాకు; ఎవ్వరు = ఎవ్వరూ; లేరు = లేరు. (మీ దలయవలన మా పరాక్రమ, శక్తులను మించిన ప్రతివీరులెవ్వరూ ఈ భూమండలంలో లేరని భావం).

తాత్పర్యం: 'వానరులలో శ్రేష్ఠుడివైనవాడా! నీవు ఒక్కడివే అసహాయుడివై మా శత్రువులను అందరినీ యుద్ధంలో సంహరించగలవు. ఇది నీకు ఒక ఘనకార్యమా! గర్వించిన శత్రువీరులను మేమే యుద్ధంలో జయించగలం. మీ దయవలన ఈ భూలోకంలో తేటతెల్లమైన పరాక్రమం గల మేము జయించలేని గొప్ప వీరులు ఎవ్వరూ లేరు.'

విశేషం: మత్తకోకిల వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

వ. అనిన విని భీమసేనునకు హనుమంతుం డిట్లనియె 'నన్ను రణాంతరంబునం దలంచునది; నీ యండు సౌహృదంబున నాహవంబులో నతిరథుండైన యర్జును రథధ్వజంబునం దుండి మీ బలపరాక్రమంబులం జూతు' నని భీముం గౌగిలించుకొని, వానికి సాగంధిక సరోవర మార్గంబుజూపి, హనుమంతుం డంతర్నితుం డైనఁ, దదాలింగన విగతశ్రముండును విపులజవశక్తియుక్తుండును నై భీమసేనుండు. 354

ప్రతిపదార్థం: అనిన విని = అని చెప్పగా ఆలకించి; భీమసేనునకు = భీముడికి; హనుమంతుండు = ఆంజనేయుడు; ఇట్లు+ అనియె = ఈ విధంగా చెప్పాడు; నన్ను = నన్ను; రణ+అంతరంబునన్ = యుద్ధం మధ్యలో; తలంచునది = స్మరించవలసింది; నీ+అండు సౌహృదంబునన్ = నీ యండలి నెయ్యం చొప్పున; ఆహవంబులోన్ = యుద్ధంలో; అతిరథుండు+ఐన = రథికులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన; అర్జును రథధ్వజంబు నందు+ఉండి = అర్జునుడియొక్క తేరిజెండాపై ఉండి; మీ, బల, పరాక్రమంబులన్+ చూతును = మీ బల, పౌరుషాలను చూస్తాను; అని = అని చెప్పి; భీమున్ = భీముడిని; కౌగిలించుకొని = ఆలింగనం చేసికొని; వానికిన్ = అతడికి- ఆ భీముడికి; సాగంధిక, సరోవర, మార్గంబున్+చూపి = సాగంధికాలు అనే వేయి రేకుల బంగారు తామర పువ్వులు పూచేటటువంటి కొలనుకు దారిని చూపి; హనుమంతుండు = ఆంజనేయుడు; అంతర్నితుండు+ఐనన్ = కనిపించకుండా మాయం కాగా; తత్+ఆలింగన విగత శ్రముండును = అతడి-అనగా ఆంజనేయుడియొక్క కౌగిలించేత పోగొట్టబడిన శ్రమకలవాడున్నా; విపుల, జవ, శక్తి, యుక్తుండునున్+ఐ = ఎక్కువ వేగం, బలం కలవాడున్నా అయి; భీమసేనుండు = భీముడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన ఆలకించి భీముడికి హనుమంతుడు యిట్లా చెప్పాడు: 'నన్ను యుద్ధంలో సంస్మరించుము; నీ మీది నెయ్యంతో నేను మహావీరుడైన అర్జునుడి రథంపై ఉండే జెండాపై ఉండి, యుద్ధంలో మీ బలాన్ని, మీ శౌర్యాలను తిలకిస్తాను' అని భీముడిని కౌగిలించుకొని, అతడికి సాగంధికాలు అనే వేయిరేకుల బంగారు తామర పువ్వులు పూచేటటువంటి కొలనుకు దారిచూపి హనుమంతుడు మాయమయ్యాడు. అంతట భీముడు హనుమంతుడు కౌగిలించుకోవటం వలన, పోయిన శ్రమ కలవాడై నూతనోత్సాహంతో కొంగ్రొత్త జవసత్వాలతో ఒప్పారాడు.

**సీ. వారిధారల ననివారిత నిర్గళ । ధ్వానధారలఁ దటిద్ధానుములను
దశనధానుముల నశనిఘోషంబుల । ఘోరబృంహిత బృహద్ధోషణముల
నివి ఘనబృందంబు లివి గజయూథంబు । అని విచారింపంగ నక్కజంబు
లై లలితోత్తుంగ శైలశృంగంబులఁ । బ్రిమ్మరు జలధరద్విరదతతుల**

**ఆ. విస్మయంబుతోడ వీక్షించుచుం జని । రజతగిరిసమీపరమ్యభూమి
నక్కుభేరవనమునందు సాగంధిక । కమలవనముఁ గనియె ఘనభుజుండు.**

355

ప్రతిపదార్థం: వారి ధారలన్= నీటి జాలులచేత; న+నివారిత, నిర్గళత్+దాన, ధారలన్= ఎడతెగకుండా స్రవించే మదజలం యొక్క ధారలచేత; తటిత్+ధానుములను= విద్యుల్లతల యొక్క వెలుగుల చేత; దశన ధానుములను= దంతాలయొక్క కాంతుల చేత; అశని, ఘోషంబులన్= పిడుగుల చప్పుళ్ళ చేత; ఘోర, బృంహిత, బృహత్+ఘోషణములన్= భయంకరాలైన బృంహితాలనే గొప్పధ్వనులచేత (ఏనుగు ఫీంకారానికి బృంహితం అనిపేరు); ఇవి= ఇవి; ఘన, బృందంబులు= మేఘాల సమూహాలు; ఇవి= ఇవి; గజయూథంబులు= ఏనుగుల గుంపులు; అని, విచారింపంగన్= అని వేరువేరుగా ఆలోచించి తెలిసికొనటానికి; అక్కజంబులు+బ= వీలుకానంతగా అచ్చెరువు కొలిపేటటువంటివై; లలిత+ఉత్తుంగ, శైల, శృంగంబులన్= మనోహరాలైన ఎత్తయిన కొండలయొక్క శిఖరాలపై; త్రిమ్మరు= సంచరించే; జలధర, ద్విరద, తతుల= మబ్బుల గుంపులను, ఏనుగుల గుంపులను; విస్మయంబుతోడ= ఆశ్చర్యంతో; వీక్షించుచున్= చూస్తూ; చని= వెళ్ళి; రజత, గిరి, సమీప, రమ్య, భూమిన్= వెండికొండకు చేరువలో ఉన్న సాగసైన ప్రదేశమందలి; ఆ+కుభేరువనము నందున్= ఆ కుభేరుడి తోటలో; ఘన, భుజుండు= గొప్ప భుజాలు కలవాడు- పరాక్రమం కల భీముడు; సాగంధిక కమలవనమున్= సాగంధికములనే పేరుగల తామరపువ్వులుగల తోటను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: గొప్ప భుజాలు కల భీముడు, ఆ కుభేరుడి తోటలో సాగంధిక కమలాలు ఉన్న సరోవరాన్ని చూచాడు. అతడు మార్గమధ్యాన వెండికొండకు చేరువలో ఉన్న సాగసైన ప్రదేశమందు కల కొండశిఖరాలను ఆశ్చర్యంగా చూచాడు. ఆ కొండలపై ఎత్తైన శిఖరాలమీద సంచరించే మేఘాల సమూహాలను, ఏనుగుల గుంపులను చూచాడు. ఏవి ఏనుగులో, ఏవి మేఘాలో వేరుపరచటం వీలు కానట్లుగా, ఆ మేఘాలు, ఏనుగులు అక్కడ ఉన్నాయి. మేఘాలకు నీటిధారలు ఉన్నాయి. ఏనుగులకు దానజలధారలు (మదించిన ఏనుగులకు గండస్థలాలనుండి దాన జలం కారుతుందని సుప్రసిద్ధం) ఉన్నాయి. మేఘాలలో విద్యుల్లతలు వెలుగులీనుతున్నాయి. ఏనుగులలో దంతాలు ప్రకాశిస్తున్నాయి. మేఘాలకు పిడుగుల ధ్వనులు ఉన్నాయి. ఏనుగులకు ఫీంకార రవాలు ఉన్నాయి. అందుచేత ఇవి ఏనుగులు- ఇవి మేఘాలు అని వేరు పరచటం వీలుకాకపోయింది.

విశేషం: అలం: రూపకాలంకారం : ఉపమానుప్రాణితం.

క. అందుల హేమాంబుజ మక । రంద రసామోద మృదుతరశ్వసనుం డా
నందంబుఁ జేసెఁ దన ప్రియ । నందనునకు భీమసేనునకు నభిముఖుండై.

356

ప్రతిపదార్థం: అందుల= అక్కడి; హేమ+అంబుజ, మకరంద, రస+ఆమోద, మృదుతర, శ్వసనుండు= బంగారు తామరపూలలోని తేనెద్రవంతో కూడి సుదూరం వ్యాపించే నెత్తావిలో మిగుల మెత్తనైన వాయుదేవుడు; తన, ప్రియనందనునకున్= తన ప్రేమకు పాత్రుడైన కొడుకుకు; భీమసేనునకున్= భీముడికి; అభిముఖుండు+బ= ఎదురైనవాడై; ఆనందంబున్+చేసెన్= సంతోషాన్ని కల్పించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సరోవరంలో గల బంగారు తామరపూలలో ఉన్న తేనెల ద్రావకాలతో తడిసి సుదూరం వ్యాపించే నెత్తావితో మెత్తనై వాయుదేవుడు, తన ప్రియసుతు డైన భీమసేనుడికి ఎదురు వచ్చి మిక్కిలి సంతోషం కలిగించాడు.

విశేషం: ఆమోద శబ్దానికి రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. 1) సంతోషంతో అంగీకారం తెలపటం 2) దూర దూరాలకు వ్యాపించేటటువంటి నెత్తావి. ఇక్కడ భీముడికి వాయుదేవుడు స్వాగత పూర్వకమైన ఆమోదాన్ని ప్రసరింపజేశాడు. రెండర్థాలూ ఇక్కడ పోసగుతాయి. అలంకారం - శ్లేష.

వ. అంత.

357

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

క. వీరుండై సాగంధిక । వారిజములు గొనఁగ నిట్లు వచ్చినవానిన్
భూరిపరాక్రము భీము ను । దారగదాహస్తుఁ జూచి తా రుద్దతులై.

358

ప్రతిపదార్థం: వీరుండు+బ= పరాక్రమం కలవాడై; సాగంధిక, వారిజములు= సుగంధంతో కూడిన పద్మాలు; కొనఁగన్= సంగ్రహించటానికై; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇట్లు; వచ్చిన వానిన్= వచ్చిన వాడిని; భూరి, పరాక్రము= గొప్ప శౌర్యం కలవాడిని; ఉదార, గదా, హస్తున్= పెద్దగద చేతిలో కలవాడిని; భీమున్= భీముడిని; చూచి= దర్శించి; తారు= తాము; ఉద్దతులు+బ= గర్వించినవారై.

తాత్పర్యం: పరాక్రమం కలవాడై సాగంధిక కమలాలను తీసికొని పోవటానికి ఈ రీతిగా అరుదెంచిన భీముడిని గొప్ప శౌర్యం కలవాడిని, పెద్దగద చేతిలో ధరించినవాడిని చూచి, తాముకూడా గర్వించినవారై.

వ. దాని రక్షించి యున్న పదివేపురు రాక్షసు లాక్షణంబ విచిత్రాయుధ పరిచ్ఛదులై పఱతెంచి 'వీఁ డొక్క దివ్య పురుషుం డాయుధంబులు ధరియించినవార, డజనంబులు గట్టిన వార, డభికతేజస్వి, తపస్వి వేషధరుం డిందులకు వచ్చినవార' డని యచ్చెరువందుచు భీమసేనుం డాయవచ్చి యి ట్లనిరి.

359

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ఆ సరోవరాన్ని; రక్షించి, ఉన్న= కాపాడుతున్న; పదివేపురు, రాక్షసులు= పదివేల మంది రాక్షసులు; ఆ క్షణంబు+అ= ఆ క్షణమందే; విచిత్ర+ఆయుధ, పరిచ్ఛదులు+బ= ఆశ్చర్యం కొలిపే వింత వింత శస్త్రాలనే ఉపకరణాలతో కూడినవారై; పఱతెంచి= పరుగున వచ్చి; వీఁడు= ఇతడు; ఒక్క, దివ్య, పురుషుండు= ఒక అతిలోకశక్తి గల అంటే దేవతాశక్తి

గల మనుష్యుడు; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలు; ధరించినవాడు= పూనినవాడు; అజినంబులు= లేడితోళ్ళు; కట్టినవాడు= ధరించినవాడు; అధిక, తేజస్వి= గొప్ప ప్రకాశం కలవాడు; తపస్వి, వేష, ధరుండు= ముసులు ధరించే ఆహార్యాన్ని ధరించినవాడు; ఇందులకు= ఇక్కడికి; వచ్చినవాడు= వచ్చాడు; అని= అని తలపోస్తూ; అచ్చెరువు+అందుచు= ఆశ్చర్యాన్ని పొందుతూ; భీమసేనున్= భీముడిని; డాయ వచ్చి= సమీపించి; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ సరోవరాన్ని సంరక్షిస్తున్న పదివేలమంది రాక్షసులు ఆ క్షణంలోనే వింత వింత ఆయుధాలు ధరించి వేగంగా వచ్చి భీముడిని చూచి, 'ఇతడు ఎవ్వడో దివ్య పురుషుడై ఉండాలి; గొప్ప తేజస్సు కలవాడై ఉన్నాడు. ఆయుధాలు ధరించి ఉన్నాడు. ఇతడు వీరుడు మాత్రమే కాదు; ఋషివలె గొప్ప తేజస్సుతో విలసిల్లుతున్నాడు. లేడి చర్మాలు వస్త్రాలుగా ధరించి ఉన్నాడు'- అని ఆశ్చర్యపడుతూ ఆతడిని సమీపించి ఇట్లా పలికారు.

తరలము.

'ఇది కుబేరువనంబు; దీనికి నెవ్వరుం జనుదేర నో

డుదురు; నీ విట వచ్చి యేల కడుం బ్రమాదముఁ జేసి? తిం

దుదితతేజుఁడు గ్రీడ లాడుచు నుండు నింతులుఁ దాను స

మ్మదముతోడఁ గుబేరుఁ డీ రుచిమత్సరోజవనంబునన్.

360

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ ఉద్యానవనం; కుబేరు, వనంబు= కుబేరుడి తోట; దీనికిన్= ఈ తోటలోనికి; ఎవ్వరున్= ఎవ్వరున్నా; చనుదేరన్+ఓడుదురు= వచ్చేందుకు వెనుకాడుతారు; నీవు+ఇట, వచ్చి= నీవు ఇక్కడికి వచ్చి; ఏల= ఎందుకు; కడున్= మిక్కిలి; ప్రమాదమున్+చేసితి= ముప్పు తెచ్చు కొన్నావు; ఇందున్= ఇక్కడ- ఈ తోటలోని కొలనులో; ఉదిత తేజుఁడు= ఉదయించిన తేజస్సు కలవాడు- దేదీప్యమానంగా వెలిగి వర్షస్సు కలవాడు; కుబేరుఁడు= దిక్కాలకుడు అయిన కుబేరుడు; ఇంతులున్+తాను= తన భార్యలు, తాను; సమ్మదముతోడన్= సంతోషంతో; ఈ రుచిమత్+సరోన్+జ వనంబునన్= శోభాయమానంగా ప్రకాశించే ఈ తామర కొలనులో; గ్రీడలు= ఆటలు; ఆడుచున్+ఉండున్= వినోదిస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇది దిక్కాలకుడైన కుబేరుని తోట, ఈ తోటదరికి ఎవ్వరైన చేరటానికి వెనుకాడుతారు. నీవు ఇక్కడికి ఎందుకు వచ్చావు? ఎందుకు ప్రమాదాన్ని తెచ్చుకొంటున్నావు? ఈతోటలోని తామర కొలనులో దేదీప్యమానమైన వర్షస్సు కల కుబేరుడు తన భార్యలతో జలగ్రీడలు ఆడుతుంటాడు.'

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.374 విశేషాంశం చూడండి

వ. దీని తీరంబున దేవర్షిగణంబులు దేవతార్చనంబులజేయుదు; లిందుల జలంబు లమ్మతోపమానంబులు; మఱి వైదూర్వనాకంబులై యపూర్వసౌరభంబులైన కనకకమలంబులు గలుగుటం జేసి యక్షరాక్షసాహిణీ రక్షితం బగు దీని మహిమం బెటుంగక యింతదూరంబు వచ్చిన వీరుం డెవ్వండ? వేమి కారణంబున వచ్చి? తనిన వారికి భీముం డిట్లనియె.

361

ప్రతిపదార్థం: దీని తీరంబునన్= ఈ కొలను గట్టున; దేవ+ఋషి, గణంబులు= దేవతల, ముసుల సమూహాలు; దేవతా+అర్చనంబులన్= దేవతలకు పూజలను; చేయుదురు= చేస్తారు; ఇందుల జలంబులు= ఈ సరోవరంలోని నీళ్ళు;

అమృత+ఉపమానంబులు= అమృతంతో సరిపోలేటటువంటివి; మఱి= ఇంకను; వైడూర్య, నాళంబులు+ఐ= వైడూర్యాలు అనేమణుల వంటి కాడలు కలిగి; అపూర్వ, సారభంబులు+ఐన= మునుపు ఎన్నడూ లేనటువంటి నెత్తావి కలిగిన; కనక, కమలంబులు= బంగారు పద్మాలు; కలుగుటన్+చేసి= ఉండటంచేత; యక్ష, రాక్షస+అక్షౌహిణీ, రక్షితంబు+అగు= యక్షులతో, రాక్షసులతో కూడిన అక్షౌహిణీసైన్యంచేత కాపాడబడేటటువంటి; దీని, మహిమంబు= ఈ సరోవరం యొక్క గొప్పతనం; ఎఱుంగక= తెలియక; ఇంత, దూరంబు= ఇంత దూరం; వచ్చిన= వచ్చిన; వీరుండు+ఎవ్వండవు= వీరుడివి నీవు ఎవరివి?; ఏమి కారణంబునన్= ఎందుచేత; వచ్చితి(వి)= అరుదెంచావు; అనిన= అని ప్రశ్నించగా; వారికి= ఆ కుబేరభటులకు; భీముండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కొలను గట్టున దేవతలు, ఋషులు దైవపూజలు చేస్తారు. ఈ సరోవరంలోని నీళ్ళు అమృత తుల్యాలు. ఈ కొలనులోని సాగంధికకమలాలు బంగారురేకులతో వైడూర్యమణినాళాలతో వే రెక్కడా ఇంతకు ముందు ఎన్నడూ లేని పరిమళంతో ఒప్పారేటటువంటివి. యక్షరాక్షసభటులు గల అక్షౌహిణీ సైన్యం ఈ కొలనుగొప్పతనం తెలియక వచ్చిన నీవు ఎవడవు? ఇక్కడికి ఎందుకై వచ్చావు'- అని ప్రశ్నించగా భీముడు వారికి ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: వైడూర్యం- విహారదేశంలో పుట్టిన రత్నం. తెలుగులో పిల్లకన్నరత్నం అంటారు.

మత్తకోకిలము.

'ఏను పాండుసుతుండ భీముడ నిధితేజుడ ధర్మరా

జానుజన్ముడ: ద్రౌపదీహృదయప్రియం బొనరింపగాఁ

బూని యిక్కమలాకరంబునఁ బుష్పముల్ గొన వచ్చితిన్;

వీనిఁ గొండు నవశ్యమున్ సురవీరు లడ్డము వచ్చినన్.'

362

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; పాండుసుతుండు+అ= పాండురాజు కొడుకును; భీముడన్= భీముడు అనే పేరు కల వాడిని; ఇద్ద, తేజుడన్= అడ్డులేని పరాక్రమం కలవాడిని; ధర్మరాజు+అనుజన్ముడన్= ధర్మరాజు తమ్ముడిని; ద్రౌపదీ, హృదయ, ప్రియంబు= ద్రౌపది హృదయానికి సంతోషం; ఒనరింపగాన్= కలిగించటానికై; పూని= దీక్ష వహించి, ఈ+కమల+అకరంబునన్= ఈ కొలనులోని; పుష్పముల్= పువ్వులు; కొనవచ్చితిన్= తీసికొని పోవటానికై, వచ్చాను; సురవీరులు= దేవతలలోని శూరులు; అడ్డము, వచ్చినన్= అడ్డు తగిలి అవరోధం కల్పించినప్పటికినీ; వీనిన్= ఈ పువ్వులను; అవశ్యమున్= తప్పకుండా; కొండున్= తీసికొని వెళ్ళగలను.

తాత్పర్యం: 'నేను పాండురాజుకొడుకును. నా పేరు భీముడు. నేను ధర్మరాజు తమ్ముడిని. ద్రౌపదిదేవికి సంతోషం కలిగించటానికై ఈ కొలనులోని సాగంధిక కమలాలను తీసికొని పోవ వచ్చాను. అప్రతిహతమైన పరాక్రమం కలవాడినైన నేను, దేవతలు అడ్డగించినా లెక్కపెట్టక ఈ పువ్వులను తప్పక తీసికొని వెళ్ళుతాను.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

వ. అనిన వార లిట్లని 'రయ్యా! నీవు దివ్యపురుషుండ: వీ సాగంధిక కమలంబులు గొనియెదేని కుబేరున కెఱింగించి తదాదేశంబునం గొనుము: నీవు ధర్మజానుజుండవు గావున నీకు ధర్మపథంబు తప్పం జన' దనిన రాక్షసుల గటాక్షదృష్టిం జూచి భీమసేనుం డిట్లనియె.

363

ప్రతిపదార్థం: అనిన= అని భీముడు పలుకగా; వారలు= కుబేరుడి భటులు; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా అన్నారు; అయ్యా!= ఆర్యా!; నీవు= నీవు; దివ్య పురుషుండవు= అతిలోకశక్తి కలవాడిని; ఈ, సాగంధిక, కమలంబులు= సాగంధికాలు అనే పేరు కల ఈ తామర పువ్వులు; కొనియెదు+ఏని= తీసికొని వెళ్ళదలిస్తే; కుబేరునకు+ఎఱింగించి= కుబేరుడికి తెలిపి; తత్+ఆదేశంబునన్= అతని ఆజ్ఞ ప్రకారం; కొనుము= తీసికొని వెళ్ళనలసింది; నీవు= నీవు; ధర్మజ+అనుజుండవు= ధర్మరాజుయొక్క తమ్ముడివి; కావున= కాబట్టి; నీకు= నీకు; ధర్మపథంబు= ధర్మమార్గం; తప్పన్+చనదు= అతిక్రమించటానికి వీలు లేదు; అనిన= అని చెప్పగా; రాక్షసులన్= రాక్షసులను; కటాక్ష, దృష్టిన్+చూచి= కడకంటి చూపులతో చూచి; భీమసేనుండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని భీమసేనుడు చెప్పాడు. అంత కుబేరుడి భటులు ఈ విధంగా బదులు పలికారు: 'ఆర్యా! నీవు సామాన్య మానవుడివి కావు; లోకాతీత మైన శక్తి కలవాడివి; నీకు ఈ సాగంధిక కమలాలను తీసికొని పోవాలనే అభిప్రాయం ఉన్నట్లయితే, దయచేసి ఆ విషయం మాదొర కుబేరుడికి తెలిపి, ఆయన ఆనతితో తీసుకొని వెళ్ళుము. నీవు ధర్మరాజు యొక్క తమ్ముడవు కాబట్టి నీవు ధర్మమార్గం తప్పకూడదుకదా!' అనగా, వారిని కడకంటితో చూస్తూ, భీముడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'గిరినిర్ఘ్న రములఁ బుట్టిన । సరోవరం బదియు సర్వసామాన్యముగా

కరుదుగ నొక్కని యదియే? పరగఁ గుబేరుండు దీనిఁ బడసెనె మొదలన్?

364

ప్రతిపదార్థం: గిరినిర్ఘ్న రములన్= కొండలలోని సెలయేళ్ళవలన; పుట్టిన= పుట్టిన; సరోవరంబు= కొలను; ఇదియు= ఈ కొలను; సర్వసామాన్యము+కాక= అందరికీ సమానంగా చెందేటటువంటిది కాక; అరుదుగన్= అపూర్వంగా; ఒక్కని+అదియే?= ఒక్కడికి చెందిందా?; పరగన్= ఒప్పునట్లుగా; దీనిన్= ఈ కొలనును; మొదలన్= మొదట; కుబేరుండు= కుబేరుడు; పడసెనె?= పొందాడా?

తాత్పర్యం: 'ఈ కొలను కొండలలో ప్రవహించే సెలయేళ్ళవలన ఏర్పడినటువంటిది. ఇది అందరికి చెందినది కాక ఏ ఒక్కరి సొత్తు కాజాలదు. దీనిని మొదట కేవలం కుబేరుడే సంపాదించాడా?'

తే. ఉత్తమక్షత్రియుం డేల యొరుల నడిగి । వేడువాఁ డగుఁ? దన భుజవిక్రమమున

నన్యధనము లుపార్జించి యర్థజనుల । కిచ్చి కీర్తి దిక్కుల వెలయించుఁ గాక.

365

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తమక్షత్రియుండు= శ్రేష్ఠుడైన క్షత్రియుడు; ఏల= ఎందుకు; ఒరులన్= ఇతరులను; అడిగి; వేడు వాఁడు+అగున్= యాచించేవాడు అవుతాడు; తన, భుజ, విక్రమమునన్= సాంతశౌర్యం వలన; అన్య ధనములు= ఇతరుల సొత్తులు; ఉపార్జించి= సంపాదించి; అర్థి, జనులకు+ఇచ్చి= ప్రార్థించే ప్రజలకు దానంచేసి; దిక్కులన్= దెసలలో; కీర్తి= యశం; వెలయించున్+ కాక= ప్రకాశింపజేస్తాడు కాని.

తాత్పర్యం: ఉత్తముడైన క్షత్రియుడు ఇతరులను ప్రార్థించడు. ఎవరినీ దానం చేయుమని వేడుకొనడు. తన శౌర్య సాహసాలవలన ఇతరులను జయించి, వారి ధనాలు కైవసం చేసికొని, తనను ప్రార్థించేవారికి దానం చేసి తన యశస్సు దెసలలో వెల్లివిరిసేటట్లు చేస్తాడుకదా!

భీముడు యక్షరాక్షసులతో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 3-152-12)

వ. నాకు మిమ్మును మీ కుబేరుం బ్రార్థించి కాని యిక్కొలని పువ్వులు గొనంగాదాకో? యని భీముండు రాక్షసుల నాదరింపక సాగంధికవనంబు సొచ్చి కనకకమలంబులుం గొని యుత్తమవీర్యవంతంబు లైన తత్సలిలంబు లుపయోగించి యనంతబలసంపన్నుండై యున్న; నాతనిం జూచి రాక్షసు లలిగి యుద్యతాయుధహస్తులై తాకిన భీముండును భీకరాకారుండై.

366

ప్రతిపదార్థం: నాకు= నాకు; మిమ్మును= మీ అందరినీ; మీ, కుబేరున్= మీ దొరగారైన కుబేరుడిని; ప్రార్థించి కాని= వేడుకొనికాని; ఈ, కొలని, పువ్వులు= ఈ సరోవరంలోని పుష్పాలు; కొనన్+కాదు+ఒకో?= తీసికొని వెళ్ళటానికి కుదురదా?; అని= అని పలికి; భీముండు= భీముడు; రాక్షసులన్= రాక్షసులను; ఆదరింపక= లెక్కచేయక, సరకు చేయక; సాగంధిక, వనంబు+చొచ్చి= సాగంధిక కమలాల సముదాయం కల కొలను ప్రవేశించి; కనక, కమలంబులున్+కొని= బంగారు తామర పూలను తీసికొని; ఉత్తమ, వీర్యవంతంబులు+ఐన= గొప్ప శక్తి (మహిమ) కలిగినవైన; తత్+సలిలంబులు= ఆ కొలనులోని నీళ్లు; ఉపయోగించి= వాడి, త్రాగి; అనంత, బల, సంపన్నుండు+ఐ= మితిలేని శక్తి కలవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; ఆతనిన్+చూచి= ఆ భీముడిని చూచి; రాక్షసులు= రాక్షసులు; అలిగి= కోపించి; ఉద్యత+ఆయుధ, హస్తులు+ఐ= ఎత్తబడిన శస్త్రాలు హస్తాలలో కలవారై; తాకినన్= ఎదిరించగా; భీముండును= భీముడుకూడ; భీకర+ఆకారుండు+ఐ= భయంకరమైన రూపం కలవాడై.

తాత్పర్యం: నాకు మీ అందరి అనుజ్ఞ అనవసరం. నేను మీ దొరగారైన కుబేరుడిని అంతకంటే వేడుకొనను. నా అంతట నేను ఈ సరోవరంలోని బంగారు తామరపూలను ఎందుకు తీసికొనలేనో చూస్తాను కాక!- అని భీముడు ఆ రాక్షసులను లెక్కచేయక, కొలనులోనికి ప్రవేశించి సాగంధికకమలాలను కోసి, ఆ కొలనులోని గొప్ప శక్తి గల నీళ్ళను త్రాగి, మితిలేని శక్తిని పుంజుకొని ఉండగా, అతనిని చూచి రాక్షసులు ఆగ్రహించి ఆయుధ సన్నద్ధులై భీముడితో పోరాటానికి దిగారు.

చ. తన గదఁ జేసి రాక్షసుల దారుణశస్త్రచయంబు నశ్రమం
బున నతివీరుడై విరిచి పోర నిశాచరులన్ బడల్పడన్
ఘనభుజదండ చండహతిఁ గ్రాచిన నుక్కటి రక్కసుల్ కుబే
రున కెఱిగింపఁ బాటిరి సరోషవృకోదరభీమకర్మముల్.

367

ప్రతిపదార్థం: తన, గదన్+చేసి= తనగదతో; రాక్షసుల= రాక్షసులయొక్క; దారుణ, శస్త్ర చయంబు= భయంకరమైన ఆయుధాలసమూహాన్ని; న+శ్రమంబునన్= సులువుగా; అతి, వీరుండు+ఐ= గొప్పశౌర్యం కలిగినవాడై; విరిచి= విరుగకొట్టి; పోర= యుద్ధంలో; నిశాచరులన్= రాక్షసులను, (రాత్రి సంచరించేటటువంటి వారిని); బడల్+పడన్= బడలికనొందేటట్లుగా; ఘన, భుజ, దండ, చండ, హతిన్= గొప్పదైన తన భుజం అనే కంబం యొక్క తీవ్రమైన తాకిడిచేత; గ్రాచినన్= తపింపచేయగా; రక్కసుల్= రాక్షసులు; ఉక్కు+అఱి= బలం తగ్గి; స, రోష, వృకోదర, భీమ, కర్మముల్= ఆగ్రహంతో కూడిన భీముడియొక్క భయంకరచర్యలు; కుబేరునకు+ఎఱిగింపన్= కుబేరుడికి తెలియజెప్పటానికి; పాటిరి= పరుగెత్తారు.

తాత్పర్యం: భీముడు తన గదతో సులువుగా మహావీరుడై రాక్షసులభయంకరాయుధాల నన్నిటినీ వమ్ముచేసి, యుద్ధంలో ఆ రాక్షసులందరు అలసిపోయేటట్లు చేశాడు. తన బాహుదండంతో కొట్టి బాధ నొందేటట్లు చేశాడు.

ఆ రాక్షసులు బలం తరిగిన వారై, ఆగ్రహించిన భీముడి భీకరచర్యలను గురించి కుబేరుడికి తెలపటానికి పరుగెత్తారు.

వ. కుబేరుండును బాంచాలీ ప్రియకరంబైన పవనతనయు పరాక్రమారంభంబు విని మెచ్చి దాని నుపేక్షించె: నట్లు భీమసేనుండు రాక్షససేన నోడించి సాగంధిక కమలంబులు గొని తత్తీరకుసుమితలతాపాదపవనంబున విహరించుచున్నంత నట. 368

ప్రతిపదార్థం: కుబేరుండును= కుబేరుడు కూడ; పాంచాలీ ప్రియకరంబు+ఐన= ద్రౌపదికి సంతోషాన్ని చేకూర్చేటటువంటి; పవనతనయు= భీముడియొక్క; పరాక్రమ+ఆరంభంబు= శౌర్యసంరంభం; విని= ఆలకించి, మెచ్చి= ప్రశంసించి; ఉపేక్షించెన్= ప్రతిక్రియచేయటాన్ని గురించి పట్టించుకోలేదు; అట్లు= అట్లా, ఆ రీతిగా; భీమసేనుండు= భీముడు; రాక్షస, సేనన్= రాక్షసుల సైన్యాన్ని; ఓడించి= జయించి; సాగంధిక, కమలంబులు= సాగంధికకమలాలను (మిక్కుటమైన నెత్తావిని వెదజల్లే తామర పువ్వులు); కొని= తీసికొని; తత్+తీర, కుసుమిత, లతా, పాదప, వనంబునన్= ఆ కొలనుగట్టునందు పుష్పించిన తీవలు, చెట్లు గలిగిన తోటలో; విహరించుచున్నంతన్= వినోదంగా తిరుగుతుండగా; అట= అక్కడ.

తాత్పర్యం: కుబేరుడున్నూ, ద్రౌపదిని సంతోషపెట్టటంకొరకు భీముడు ప్రదర్శించిన శౌర్య విజృంభణాన్ని అభినందించి, ప్రతిక్రియ చేయటం మానాడు. ఆ విధంగా భీముడు రాక్షసవీరులను గెలిచి, సాగంధికపుష్పాలను సంగ్రహించి, ఆసరోవరంగట్టున లతలతో, చెట్లతో, పూలతో కళకళ లాడుతున్న తోటలో విహరిస్తూ ఉండినాడు. అక్కడ.

క. వడిఁ బడియెఁ బడుగు లుడుగక, । వడఁకె మహీతలము, పాంసువర్షము గురిసెం గడు నెఱ్ఱ నయ్యె దిశ, లే । ర్షడకుండె నినుండు తిమిరపటలావృతుడై. 369

ప్రతిపదార్థం: పిడుగులు= పిడుగులు, (అశనులు); ఉడుగక= మానక; వడిన్= వేగంగా; పడియెన్= పడ్డాయి; మహీ, తలము= భూమిపైభాగం; వడఁకె= వణికింది; పాంసు, వర్షము= దుమ్మువాన; కురిసెన్= వర్షించింది; దిశలు= దిక్కులు; కడున్= మిక్కిలి; ఎఱ్ఱన్+అయ్యె= ఎర్రగా మారాయి; తిమిర, పటల+ఆవృతుండు+ఐ= చీకట్ల సమూహాలచేత ఆవరించబడి; ఇనుండు= సూర్యుడు; ఏర్పడక+ఉండెన్= కనిపించకున్నాడు.

తాత్పర్యం: వేగంగా, ఎడతెగకుండా పిడుగులు పడ్డాయి. భూమి కంపించింది. దుమ్మువాన కురిసింది. దిక్కులన్నీ ఎరుపురంగుధూళితో కప్పబడ్డాయి. సూర్యుడు చీకట్ల దొంతరలతో కప్పబడి కనిపించకున్నాడు.

వ. ఇట్టి మహోత్పాతంబు లుపలక్షించి విస్మితుండై ధర్మతనయుం 'డివి భీమాహవ పిశునంబులై కానంబడియె నేమటకుండ వలయు' నని నాలుగుదిక్కులుం జూచి భీమసేనుం గానక తన సమీపంబున నున్న పాంచాలి కిట్లనియె. 370

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఇటువంటి- ఈ విధాలైన; మహోత్పాతంబులు= గొప్ప అపశకునాలు; ఉపలక్షించి= చూచి; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చెరువందినవాడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఇవి= ఈ ఉత్పాతాలు; భీమ+ఆహవ, పిశునంబులు+ఐ= భయంకరమైన యుద్ధానికి చెందిన కలహసూచనలై; కానంబడియెన్= కనిపించాయి; ఏమటకుండవలయున్= ఉపేక్షించటం తగదు; అని= అని తలపోసి; నాలుగుదిక్కులున్+చూచి= నాలుగు దిక్కులూ పరికించి; భీమసేనున్+కానక; భీముడిని చూడక; తన, సమీపంబునన్+ఉన్న= తన దగ్గర ఉన్న; పాంచాలికి= ద్రౌపదితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధాలైన అపశకునాలను చూచి ధర్మరాజు ఆశ్చర్యపడి, 'ఇవి భయంకరమైన యుద్ధాన్ని సూచించే కలహసూచనలు, జాగ్రత్తగా ఉండాలి'- అని తలపోసి, నాలుగు దిక్కులూ పరికించాడు. అక్కడ భీముడు కనిపించలేదు. అంతట ధర్మరాజు తనకు చేరువగా ఉన్న ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. భీమ+ఆహవ, పిశునంబులు అనే సమాసానికి రెండర్థాలు చెప్పవచ్చును. 1. భీమ- అంటే భయంకరమైన- అనే అర్థాన్ని అనుసరించి 'భయంకరమైన యుద్ధాన్ని సూచించేవి'- అని. 2. భీముడి యొక్క యుద్ధప్రీతికి కలహానికి సూచకములైనవి. ఇక్కడ రెండు అర్థాలు ఉపపన్నాలే. 2. ఉత్పాతములు= అపశకునాలు, అసాధారణ దృశ్యాలు, విచిత్ర సంఘటనలు. ఇవి 3 రకాలు 1. దివ్యం అపూర్వగ్రహనక్షత్ర దర్శనం. 2. అంతరిక్షం- సూర్యచంద్రులచుట్టూ గుడులు ఏర్పడటం 3. భీమం - జాడ్యాలు మొదలైనవి.

క. 'ప్రియసాహసుండు భీముడు । భయవిరహితుఁ డెందుఁ బోయె బహురాక్షసం
శ్రయ మిగ్గిరి గంధర్వా । న్వయ సేవ్యం బేకచరుఁడు వాఁ డెయ్యెడలన్. 371

ప్రతిపదార్థం: ప్రియ, సాహసుండు= సాహసకృత్యాలలో ప్రీతికలవాడు; భీముడు= భీముడు; భయ, విరహితుఁడు= బొత్తిగా భయం లేనటువంటివాడు; ఎందున్+పోయె= ఎక్కడికి వెళ్ళాడు; బహు, రాక్షస, సంశ్రయము= అనేకమంది రాక్షసులచేత కూడి ఉండేది; ఈ+గిరి= ఈ కొండ; గంధర్వ+అస్వయ, సేవ్యంబు= గంధర్వుల కులంచేత ఆరాధించబడేటటువంటిది; వాడు= ఆ భీముడు; ఏ+ఎడలన్= ఏ స్థలమందైనా; ఏక చరుఁడు= ఒంటరిగా తిరుగాడేవాడు.

తాత్పర్యం: 'ఏడీ భీముడు? ఎక్కడికి వెళ్ళాడు? అతడికి సాహసకృత్యాలు అంటే చాలాప్రీతి. బొత్తిగా భయంలేనివాడు! ఈ కొండపై రాక్షసులు, గంధర్వులు తిరుగాడుతుంటారు. ఆ భీముడు ఎక్కడికైనా ఒంటరిగా పోయే స్వభావం కలవాడు.

ఆ. భూరిభుజుఁడు దానె పోయెనో? నీ వెట । యేని పుచ్చితో నిజేచ్చ నతని?

నని యజాతశత్రుఁ డడిగినఁ బతికిఁ బాం । చాలి యిట్లు లనియె సంభ్రమమున. 372

ప్రతిపదార్థం: భూరి భుజుఁడు= గొప్పభుజులు కలవాడు అనగా మహావీరుడు; తానె= తనంతట తానుగానే; పోయెనో?= వెళ్ళాడా?; నీవు= నీవు; ఎట+ఏని= ఎక్కడికైనా కూడా; అతనిన్= భీముడిని; నిజ+ఇచ్చన్= (తన) నీదైన కోరికచేత; పుచ్చితో?= పంపించావా?; అని= అంటూ; న+జాత, శత్రుఁడు= పుట్టుకచేత శత్రువులు లేనటువంటివాడు- ధర్మరాజు; అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; పతికిన్= భర్తకు; సంభ్రమమునన్= తొట్రుపాటుతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: గొప్ప పరాక్రమం కల భీముడు తనంతట తానే వెళ్ళాడా? లేక ఏదైనా కోరి నీవు అతడిని ఎక్కడికైనా పంపావా?'- అని అజాతశత్రుడైన ధర్మరాజు అడిగాడు. అంతట ద్రౌపది తొట్రుపాటుతో ఈవిధంగా పలికింది.

మధ్యాక్కర.

'ధరణీశ! నీకు నాయుచ్చిన పసిఁడి తామరపువ్వు

గురువాయువశమున వచ్చినను దానిఁ గొని యిట్టిపువ్వు

**లరుదు గాన కుఱంగటం గలిగెనేని యర్థం దె మ్మనిన
నలిగె నీశానుదిక్కునకు నీ తమ్ముఁ డతివేగమునను.'**

373

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఈశ! = ఓరాజా! భూమికి ప్రభువు అయినవాడా!; నీకు = నీకు; నా+ఇచ్చిన = నేను ఇచ్చిన; పసిండి, తామర, పువ్వు = బంగారపు కమలం; గురు, వాయు, వశమున = పెద్దగాలిచేత విసరబడి; వచ్చినను = రాగా; దానిన్ = ఆ పువ్వును; కొని = గ్రహించి; ఇట్టి, పువ్వులు = ఈ మాదిరి పుష్పాలు; అరుదు = అసాధారణం; కాన = కాబట్టి; కుఱంగటన్ = సమీపాన; కలిగెనేని = ఉన్నట్లయితే; అర్థిన్ = ప్రీతితో; తెమ్ము = తెచ్చిపెట్టుము; అనినన్ = అని కోరగా; నీ తమ్ముఁడు; అతి వేగమునను = అతివేగంగా; ఈశానుదిక్కునకున్ = ఈశాన్యదిశకు; అరిగెన్ = వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! నీకు నేను ఇచ్చిన బంగారు తామర పువ్వు పెద్దగాలిచేత విసరగొట్టబడి నాదగ్గర పడింది. అటువంటి పువ్వులు దరిదాపున ఉన్నట్లయితే నాకు తెచ్చిపెట్టుమని కోరగా, నీ తమ్ముడైన భీముడు మిక్కిలి వేగంగా ఈశాన్యదిక్కుకు వెళ్ళాడు'

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి

**వ. అనిన 'నట్లేని యందఱము వాని పోయిన వలనం బోవుదు' మని యెప్పటియట్ల రాక్షసస్కంధారూఢులై
గగనగతి నలిగె సౌగంధిక తీరంబున.**

374

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని చెప్పగా; అట్లు+ఏని = ఆ విధంగా జరిగినట్లయితే; అందఱము = మనమంతా కలిసి; వాని, పోయిన, వలనన్ = అతడు వెళ్ళినదిక్కుకే; పోవుదము = వెళ్ళుదాము; అని = అని పలికి; ఎప్పటి+అట్లు+అ = ఎప్పటి మాదిరిగానే; రాక్షస, స్కంధ+ఆరూఢులు+ఐ = రాక్షసులయొక్క భుజాలమీద కూర్చున్నవారై; గగన గతిన్ = ఆకాశమార్గాన; అరిగి = వెళ్ళి; సౌగంధిక, తీరంబున = నెత్తావిచిమ్మే బంగారు తామరపూలు గల కొలను గట్టున.

తాత్పర్యం: అని ద్రౌపది చెప్పగా ధర్మరాజు 'సరే అట్లా అయితే మనమందరం భీముడు వెళ్ళినదిక్కుకే వెళ్ళుదాంగాక!' అని ఎప్పటివలెనే రాక్షసులమూపులపై ఎక్కి ఆకాశమార్గాన పయనించి, సౌగంధికపుష్పాలు గల కొలనుగట్టుకు చేరారు.

**చ. అతులబలాఢ్య నుద్యతగదాయుధహస్తుఁ బటుప్రతాపవ
ర్ణితయశుఁ బాండునందనుఁ దదీయమహోగ్రగదావిఘాత దా
లిత పృథుయక్ష్ రాక్షస శరీరచయంబులుఁ జూచి విస్మయ
స్థితముఖు లైల బ్రాహ్మణసమేతులు ధర్మసుతాదు లచ్చటన్.**

375

ప్రతిపదార్థం: న+తుల, బల+ఆఢ్యన్ = సాటిలేని బలంతో కూడినవాడిని; ఉద్యత, గద+ఆయుధ, హస్తున్ = వెలుగొందుతున్న గద అనే ఆయుధాన్ని చేతితో సైకెత్తి పట్టుకొని ఉన్న వాడిని; పటు, ప్రతాప, వర్ణిత, యశున్ = గొప్పశౌర్యంచేత వృద్ధిపొందిన కీర్తి కలవాడిని; పాండు, నందనున్ = పాండురాజు యొక్క కొడుకైన భీముడిని; తదీయ, మహో+ఉగ్ర, గదా, విఘాత, దారిత, పృథు, యక్ష్, రాక్షస, శరీర, చయంబులున్ = అతడి యొక్క మిక్కిలి భయంకరమైన గదయొక్క దెబ్బలచేత చీల్చబడిన యక్షులయొక్క రాక్షసులయొక్క గొప్ప దేహాల సముదాయాలను; చూచి = చూచి; బ్రాహ్మణ, సమేతులు = బ్రాహ్మణులతో

కూడుకొన్నవారు; ధర్మసత+ఆదులు= ధర్మరాజు మొదలైనవారు; అచ్చటన్= అక్కడ; విస్మయ స్మిత, ముఖులు+ఐరి= ఆశ్చర్యంతో కూడిన చిరునవ్వుముఖాలు కలవారైవారు.

తాత్పర్యం: సాటిలేనిబలం కలవాడు, పైకెత్తిన గదాయుధాన్ని చేతకలవాడు, పటిష్ఠమైన పరాక్రమంచేత వృద్ధి పొందిన కీర్తి కలవాడు అయిన పాండు పుత్రుడు భీమసేనుడినీ, అతడి భయంకరగదా ఘాతాలచేత చీల్చబడిన యక్షరాక్షసుల పెద్ద శరీరాల సముహాలనూ, బ్రాహ్మణులతో కలసి ధర్మరాజు మొదలైనవారు ఆ కొలను గట్టున చూచి ఆశ్చర్యంతో కూడిన చిరునవ్వుముఖాలు కలవారయ్యారు.

వ. భీమసేనుండును ధౌమ్య ధర్మజ రోమశులకు మ్రొక్కి తనకు మ్రొక్కిన కవల గౌగిలించుకొని, వైదూర్యనాశంబులైన కనకకమలంబులు ద్రౌపది కిచ్చి యున్నంత నాతనికి ధర్మరా జిట్లనియె. 376

ప్రతిపదార్థం: భీమసేనుండును= భీముడున్నూ; ధౌమ్య ధర్మజరోమశులకున్= ధౌమ్యుడికి, ధర్మరాజుకు, రోమశుడికి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; తనకు, మ్రొక్కిన= తనకు నమస్కరించిన; కవలన్= నకులసహదేవులను; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; వైదూర్య, నాశంబులు+ఐన= పిల్లికన్ను రత్నాలవంటి కాడలుగల కనక, కమలంబులు= సౌగంధికపద్మాలు; ద్రౌపదికి+ ఇచ్చి+ఉన్నంతన్= ద్రౌపదికి బహూకరించి ఉండగా; ఆతనికి= ఆ భీముడికి; ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు- ధౌమ్యుడికి, రోమశుడికి, ధర్మరాజుకు నమస్కరించాడు. భీముడికి నకుల సహదేవులు నమస్కరించారు. వారిని భీముడు కౌగిలించు కొన్నాడు. తరువాత వైదూర్యాలవంటి కాడలు కలిగిన బంగారు తామర పూలను భీముడు ద్రౌపదికి బహూకరించాడు. అంతట ధర్మరాజు భీముడితో ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'చనునె నీకు నిట్టి సాహసక్రియఁ జేయ? । నెల్లవారికంటె నెఱుక గలవు

గురుభుజుండ! నాకుఁ గూర్చేని చేయకు । మయ్య! యిట్టి చెయ్యు లనఘ! యింక'.

377

ప్రతిపదార్థం: గురు భుజుండ!= గొప్ప భుజాలు కలవాడా! అనగా మహావీరుడా!; ఎల్లవారికంటెన్= అందరికంటె; ఎఱుక+కలవు= జ్ఞానం కలిగినటువంటి వాడివి నీవు; ఇట్టి= ఇటువంటి; సాహస, క్రియన్= తెగువతో కూడిన చర్య; చేయన్= చేయటం; చనునె?= తగునా? (కూడునా); అనఘ!= పాపరహితుడైనవాడా!; నాకున్+కూర్చు+విని= నాయందు నీకు ప్రేమ ఉన్నట్లయితే; ఇంక= ఇకమీద; ఇట్టి, చెయ్యులు= ఇటువంటి పనులు; చేయకుము+అయ్య!= చేయవద్దన్నా!

తాత్పర్యం: 'పరాక్రమం కలిగిన ఓ భీమసేనా! అందరికన్నా ఎక్కువ జ్ఞానం కలవాడివి నీవు. ఇటువంటి సాహసకృత్యాలు ఆచరించటం నీవంటి జ్ఞానికి తగునా? పాపరహితుడి వైన ఓ భీమసేనా! నీకు నాయందు ప్రేమ ఉంటే నీవు ఇకమీద ఇటువంటి పనులు చేయకూడదుసుమా!'

వ. అని కఱపి యి ట్లందఱుం గుబేరోద్ధ్యానవనంబున విహరించుచున్నంతఁ దద్రక్షకులైన యక్షులు వచ్చి. 378

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; కఱపి= ప్రబోధించి, (నచ్చచెప్పి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అందఱున్= అందరూ; కుబేర+ఉద్ధ్యాన, వనంబునన్= కుబేరుడితోటలో; విహరించుచున్నంతన్= వినోదంగా తిరుగుతుండగా; తద్+రక్షకులు+ఐన= ఆ వనాన్ని కాపాడుతుండేవారైన; యక్షులు, వచ్చి= యక్షులు వచ్చి;

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు భీముడికి నచ్చేటట్లుగా హితోపదేశం చేశాడు. ఇట్లా అందరూ కుబేరుడితోటలో వినోదంగా తిరుగుతుండగా, ఆ తోటలను కాపాడేవారైన యక్షులు వచ్చి;

**క. దేవర్షయైన రోమశుః । దేవేంద్ర సమాను నయుభిష్ఠిరు ధరణీ
దేవోత్తములం గని విన । యావనతులు భక్తి నిట్టు లని రందఱకున్.**

379

ప్రతిపదార్థం: దేవ+ఋషి+ఐన= దేవతలకు చెందిన ముని అయిన; రోమశున్= రోమశుడిని; దేవేంద్ర, సమానున్= దేవేంద్రుడితో సమానుడైన; ఆ+యుభిష్ఠిరు= ఆధర్మరాజును; ధరణీ, దేవ+ఉత్తములన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులను; కని= చూచి; వినయ+అవనతులు= పూజ్యభావంతో వంగినటువంటివారై; అందఱకున్= ధర్మరాజు బృందంలోని వారందరికీ; ఇట్టులు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: దేవర్షి అయిన రోమశుడిని, దేవేంద్రుడితో దీలైన ధర్మరాజును, శ్రేష్ఠులైన విప్రులను చూచి భక్తితో వంగి నమస్కరించి ఈవిధంగా పలికారు.

**వ. 'మీ లిండు మసలవల; బిది యక్ష రాక్షస ప్రచారఘోరం' బనిన నందుండ నొల్లక పాండవులు తత్సమీపంబున
నివాసంబుఁ జేసికొని రాక్షస బలంబుతో ఘటోత్కచుఁ బోవంబనిచి యుండు నంత, జటాసురుం డగు
రాక్షసుండు బ్రాహ్మణరూపధరుండై' యేను వేదవిదుండ, ధనుర్వేదవిదుండైన పరశురాము శిష్యుండ'**
ననుచుం బాండవుల సేవించుచున్నంత నొక్కనాఁడు.

380

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; ఇందు= ఇక్కడ; మసలవలడు= తిరుగవద్దు; ఇది= ఈ తోట; యక్ష, రాక్షస, ప్రచార, ఘోరంబు= యక్షులు, రాక్షసులు తిరుగటంచేత భయంకరమైనది; అనినన్= అని చెప్పగా; పాండవులు= పాండురాజుకొడుకులు; అందు= ఆ తోటలో; ఉండన్+బల్లక= ఉండటానికి ఇష్టపడక; తద్+సమీపంబున= ఆ తోటకు దగ్గరగా; నివాసంబున్+చేసికొని= వసతిని ఏర్పరచుకొని; రాక్షస బలంబుతో= రాక్షస సైన్యంతో; ఘటోత్కచున్= ఘటోత్కచుడిని; పోవన్+పనిచి+ఉండునంత= వెళ్ళిపోమని ఆనతిచ్చి ఉండగా; జటాసురుండు+అను, రాక్షసుండు= జటాసురుడు అనే పేరు కల రాక్షసుడు; బ్రాహ్మణరూప, ధరుండు+ఐ= బాపడి ఆకారం ధరించినవాడై; ఏను= నేను; వేద విదుండన్= వేదాలను తెలిసినవాడిని; ధనుస్+వేద, విదుండు+ఐన= విలువిద్యలో ఆరితేరినవాడైన; పరశురాము, శిష్యుండన్= పరశురాముడి శిష్యుడిని; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; పాండవులన్= పాండుపుత్రులను; సేవించుచున్నంతన్= పరిచర్యలు చేస్తుండగా; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు.

తాత్పర్యం: 'మీరు ఇక్కడ విహరించవద్దు. ఈ తోటలో యక్షులు, రాక్షసులు సంచరించటంచేత ఇది భయంకరమైనటువంటిది' అని చెప్పారు. అంత పాండవులు ఆ తోటకు దగ్గరగా వసతి ఏర్పరచుకొని, రాక్షసులతోపాటు ఘటోత్కచుడిని వెళ్ళమని ఆనతిచ్చి అక్కడే ఉన్నారు. అప్పుడు జటాసురుడు అనే పేరుగల రాక్షసుడు బ్రాహ్మణవేషం ధరించి, 'నేను వేదాలను చదివినవాడిని. విలువిద్యలో ఆరితేరిన పరశురాముడి శిష్యుడిని' అని చెప్పి చేరి పాండవులను సేవిస్తున్నాడు. అప్పుడు ఒకరోజు.

**ఆ. మృగవిరోధిబలుఁడు మృగయావినోదార్థ । మడవి కనిలతనయుఁ డరిగినట్టి
యవసరమున నజ్జటాసురుఁ డాసురా । కారవికృతరూపకంబుఁ డాల్చి.**

381

ప్రతిపదార్థం: మృగ, విరోధి, బలుఁడు= సింహం వంటి బలం కలవాడు; అనిలతనయుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; మృగయా, వినోద+అర్థము= వేటచేత వినోదించటం కొరకు; అడవికి= అడవికి; అరిగినట్టి+అవసరమునన్= వెళ్లినవేళ; ఆ+జటాసురుఁడు= ఆ జటాసురుడు; ఆసుర+ఆకార, వికృత, రూపకంబున్= రాక్షసుడి ఆకారానికి సంబంధించిన వికార స్వరూపాన్ని; తాల్చి= ధరించి.

తాత్పర్యం: సింహం వంటి బలం కలవాడు, వాయుపుత్రుడు అయిన భీముడు వినోదం కొరకు వేటకు వెళ్ళిన సమయాన, ఆ జటాసురుడు నిజరాక్షసరూపాన్ని ధరించి భయంకరమైన ఆకారంతో.

క. చనుదెంచి ద్రౌపదిని యను । తనూజు నకులుం దదాయుధంబులతోఁ బె

ల్లన యెత్తికొని మహాజవ । మునఁ బఱచె మహీసురోత్తములు భయమందన్.

382

ప్రతిపదార్థం: చనుదెంచి= వచ్చి; ద్రౌపదిని= పాంచాలిని; యను, తనూజు= ధర్మపుత్రుడిని; నకులున్= నకులుడిని; తత్+ఆయుధంబులతోన్= వారియొక్క శస్త్రాలతోసహా; పెల్చన= బలాత్కారంగా; ఎత్తికొని= తన మూపున ధరించి; మహీసుర+ఉత్తములు= బ్రాహ్మణోత్తములు; భయము+అందన్= భయపడేటట్లుగా; మహాజవమునన్= మిక్కిలివేగంగా; పఱచెన్= పరుగెత్తాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ జటాసురుడు) వచ్చి, ద్రౌపదిని, ధర్మరాజును, నకులుడిని బలవంతంగా ఎత్తుకొని, వారి ఆయుధాలతో పాటు తన మూపున ధరించి గొప్పవేగంతో పరుగెత్తాడు. వాడిని చూచి విప్రశ్రేష్ఠులు భీతిచెందారు.

వ. అంత సహదేవుండు భీముం బిలుచుచు వనంబున కరిగె; నిట ధర్మతనయుం డధర్మవర్తి యైన యసుర కిట్లనియె.

383

ప్రతిపదార్థం: అంత= అప్పుడు; సహదేవుండు= సహదేవుడు; భీమున్+పిలుచుచున్= భీముడిని రమ్మని కేకలువేస్తూ; వనంబునకు= అరణ్యానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; ఇట= ఇక్కడ; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; న+ధర్మవర్తి+ఐన= ధర్మంకాని పద్ధతిలో నడిచేవాడైన; అసురకు= రాక్షసుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంత సహదేవుడు భీముడిని పిలుస్తూ అరణ్యంలోనికి వెళ్ళాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు అధర్మపరుడైన ఆ రాక్షసుడితో ఇట్లా అన్నాడు :

క. 'దేవాసురాదు లిం దువ । జీవించురు మనుజులకు విశేషసుఖంబుల్

గావించుచు నమ్మునుజులఁ । గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్.

384

ప్రతిపదార్థం: దేవ+అసుర+ఆదులు= దేవతలు రాక్షసులు మొదలైనవారు; ఇందు= ఈ భూలోకంలో; మనుజులకు= నరులకు; విశేష, సుఖంబుల్= గొప్పసౌఖ్యాలను; కావించుచున్= చేస్తూ; ఉపజీవించురు= ఆశ్రయించి బ్రతుకుతుంటారు; ఆ+మనుజులన్= ఆ మనుష్యులను, ఆ నరులను; గౌరవ, యుక్తిన్= మన్ననతో కూడిన భావంతో; కావన్+కలవారము= రక్షించే శీలం కలవారం; ఏము= మేము.

తాత్పర్యం: 'దేవతలు, రాక్షసులు మొదలగువారు ఈ లోకాన్ని ఆశ్రయించుకొని ఉంటూ, ఇందలి మానవులకు విశేషమైన సౌఖ్యాలను ప్రసాదిస్తూ ఉంటారు. ఆ మానవులను మన్ననతో కాపాడుతూ ఉండేవాళ్ళం కదా మేము!

వ. ఇట్టి మా కపకారంబు సేయుట లగ్గు గాదు; నీవు ధర్ము వెఱుంగవు; విశ్వసించినవారికిం గుడువంబెట్టినవారికి నెగ్గుచేయుట కడుంబాపంబు గావున. **385**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి, మాకు= ఈ విధంగా పరోపకార పారీణులమైన మాకు; అపకారంబు చేయుట= కీడుచేయుటం; లగ్గు+కాదు= మంచిది కాదు; నీవు= నీవు; ధర్మువు= ధర్మం; ఎఱుంగవు= తెలియనట్టివాడిని; విశ్వసించినవారికిన్= నమ్మినవారికిన్నీ; కుడువన్+పెట్టినవారికిన్= తిండిపెట్టిన వారికిన్నీ; ఎగ్గు చేయుట= కీడు చేయుటం; కడున్+పాపంబు= మిక్కిలి చెడ్డపని; కావున= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరోపకార పారీణులమైన మాకు నీవు కీడు తలపోయటం భావ్యం కాదు. నీకు ధర్మం తెలియదు. నమ్మినవారికి, తిండి పెట్టినవారికి కీడు చేయుటం గొప్పపాపం కాబట్టి.

మధ్యాక్కర.

మాయావి! మా ఆయుధములు మా కిచ్చి మాతో రణమ్ము

సేయు; మివ్విధమునఁ బోవఁ దగ' దంచుఁ జిక్కనై యసుర

నాయతబాహుఁడు గరము భరముగా నదిమె ధర్మజుఁడు

మాయావి యగు వానిగమనవేగంబు మందమై యుండ.

386

ప్రతిపదార్థం: మాయావి!= ఓమాయలు నేర్చినవాడా!; మా+ఆయుధములు= మా శస్త్రాలు; మాకు+ఇచ్చి= మాకు తిరిగి ఇచ్చివేసి; మాతో, రణమ్ము చేయుము= మాతో యుద్ధం చేయుము; ఈ+విధమునన్= ఈ విధంగా; పోవన్= పోవటం; తగదు+అంచున్= భావ్యం కాదంటూ; ఆయతబాహుఁడు= పొడుగైన చేతులు కలవాడు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; అసురన్= రాక్షసుడిని, చిక్కన+ఐ= గాఢంగా; మాయావి+అగు, వాని= మాయలు నేర్చినటువంటివాడి యొక్క; గమనవేగంబు= నడక తీవ్రత; మందము+ఐ+ఉండ= తగ్గేటట్లుగా; కరము భరముగాన్= మిక్కిలి బరువు అనిపించేటట్లుగా; అదిమెన్= నొక్కాడు.

తాత్పర్యం: మాయలు నేర్చిన ఓరాక్షసుడా! మా ఆయుధాలు మా కిచ్చి మాతో యుద్ధం చేయుము. నీవు ఈ విధంగా పరుగెత్తి పోవటం భావ్యం కాదు'- అని పలుకుతూ ధర్మరాజు తన పొడుగైన చేతులతో గట్టిగా పట్టి అదిమి ఆ మాయావి అయిన రాక్షసుడి గమనవేగం తగ్గించాడు.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇట్లు ధర్మజు నిబడపీడన వేదనాభరంబున విగతవేగుండై యరుగు జటాసురున కడ్డంబు వచ్చి సహదేవుం డిట్లనియె. **387**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మజు, నిబడ, పీడన, వేదనా, భరంబున= ధర్మరాజుచేత చేయబడిన దట్టమైన పీడనం వలన కలిగిన బాధయొక్క బరువువలన- ధర్మరాజు తనను గట్టిగా నొక్కటంచేత కలిగిన బాధవలన; విగత, వేగుండు+ఐ= పోయిన వేగం కలవాడై; అరుగు= వెళ్ళుచున్న; జటాసురునకు= జటాసురుడు అనే రాక్షసుడికి; అడ్డంబు, వచ్చి= అడ్డుగా చేరి నిలబడి; సహదేవుండు= సహదేవుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు తనను గట్టిగా అదిమి పట్టడంచేత కలిగిన బాధచేత గమనవేగం తగ్గినవాడై రాక్షసుడు మెల్లమెల్లగా వెళ్ళసాగాడు. సహదేవుడు ఆ రాక్షసుడికి అడ్డువచ్చి ఈ విధంగా పలికాడు.

క. 'న న్నెఱుగవె? పాండవుడఁ, బ్ర | సన్నయశోవీర్యయుతుడ సహదేవుడఁ; న త్సున్నతి యేర్పడ నిప్పుడ | ని న్నోర్దైదఁ జక్క నెదిరి నిలువుము పోరన్.'

388

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్+ఎఱుగవె?= నన్ను తెలియవా?; పాండవుడన్= నేను పాండురాజు కొడుకును; ప్రసన్న, యశన్+వీర్య, యుతుడ= నిర్మలమైన కీర్తితో, పరాక్రమంతో కూడినవాడిని; సహదేవుడన్= సహదేవుడనే పేరు కలవాడిని; అతి+ ఉన్నతి+ ఏర్పడన్= మిక్కిలి గొప్పతనం కలిగేటట్లుగా; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; నిన్ను+ఓర్చెదన్= నిన్ను జయిస్తాను; పోరన్= యుద్ధంలో; చక్కన్+ఎదిరి, నిలువుము= సూటిగా ఎదిరించి నిలువుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాక్షసుడా! నీవు నన్ను ఎరుగవా? నేను పాండురాజు కొడుకును. సహదేవుడిని. నిర్మలమైన కీర్తి, విక్రమం కలవాడిని. నా గొప్పతనం తేటతెల్లమయ్యేటట్లు ఇప్పుడే నిన్ను ఓడించగలను. తిన్నగా నిలిచి నాతో యుద్ధం చేయుము.'

భీముడు జటాసురునితో యుద్ధము సేయుట (సం. 3-154-28)

వ. అనుచున్న యవసరంబున ననిలసుతుం డనిలవేగంబున నరుదెంచి జటాసురుచేత నిగ్రహీతులై గగనగతిం జను ధర్మజ నకుల ద్రౌపదులను, మహీతలగతుం డైన సహదేవుం జూచి యయ్యసుర కిట్లనియె. 389

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్న+అవసరంబునన్= అని చెప్పుతున్న సమయంలో; అనిలసుతుండు= వాయుపుత్రుడైన భీమసేనుడు; అనిల, వేగంబునన్= గాలివంటి శీఘ్రగమనంతో; అరుదెంచి= వచ్చి; జటాసురుచేతన్= జటాసురుడిచేత; నిగ్రహీతులు+అ= చెరపెట్టబడినవారై; గగన, గతిన్+చను= ఆకాశమార్గాన వెళ్ళే; ధర్మజ, నకుల, ద్రౌపదులను= ధర్మరాజును, నకులుడిని, ద్రౌపదిని; మహీతల, గతుండు+అను= భూభాగాన నిలిచిఉన్న; సహదేవున్+చూచి= సహదేవుడిని చూచి; ఆ+అసురకు= ఆ రాక్షసుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటున్న సమయంలో వాయుదేవుడి సుతుడైన భీమసేనుడు వాయువేగాన అక్కడికి వచ్చాడు. అతడికి, జటాసురుడిచేత కొనిపోబడుతున్న ధర్మరాజు, నకులుడు, ద్రౌపది ఆకాశంలోనూ, క్రింది భూమిపై నిలిచిన సహదేవుడున్నా కనిపించారు. అంత భీముడు ఆ రాక్షసుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'అతిథివై వచ్చి నీవు మాయండుఁ గుడిచి | యసురవై యిట్లు యెగ్గు సేయంగ నగునె? యెండుఁ గుడిచినచోటికి నెగ్గు సేయ | రెట్టి దుర్జను లైనను నెఱుక విడిచి. 390

ప్రతిపదార్థం: అతిథివి+అను= ఆగంతుకుడివై; వచ్చి= వచ్చి; నీవు; మా+అందున్+కుడిచి= మాతోపాటు తిండి తిని; అసురవు+అను= రాక్షసుడివై; ఇట్లు= ఈ రీతిగా, అనగా తిండిపెట్టి ఆదరించినవారిని అపహరించుకొని పోవటంగా; ఎగ్గు+చేయంగన్+అగును+అను= కీడు చేయటం భావ్యమా?; ఎండున్= ఎక్కడైననూ; ఎట్టి, దుర్జనులు+అనును= ఎంతటి చెడ్డవారు అయినప్పటికీ; ఎఱుక విడిచి= జ్ఞానం వీడి; కుడిచిన, చోటికిన్= తిండిపెట్టినవారికి; ఎగ్గు+చేయరు= కీడు చేయరు.

తాత్పర్యం: 'నీవు మాదగ్గరకు అతిథివిగా వచ్చి మాతోపాటు తిండి తిని, రాక్షసుడివై ఉపకారం చేసినవారికి అపకారం చేయటం నీకు తగునా?; ఎంతటి చెడ్డవారైనప్పటికీ, తిండి పెట్టినవారికి బుద్ధి లేకుండా కీడు చేయరు.

వ. నీవు బుద్ధిగలవేని వీరిని విడిచి నీ ప్రాణంబులు రక్షించుకొను; మట్లు గానినాఁడు బక హిడింబ కిమ్మీరులం జంపిన ట్లత్రమంబునం జంపుదు' ననిన విని జటాసురుండు వారల విడిచి భీమసేనున కభిముఖుండై. 391

ప్రతిపదార్థం: నీవు బుద్ధి+కలవు+వీని= నీకు తెలివి తేటలు ఉన్నట్లుంటే; వీరిని= ధర్మరాజులను; విడిచి= వదలి; నీ, ప్రాణంబులు= నీ ప్రాణాలు (అసువులు); రక్షించుకొనుము= కాపాడుకొమ్ము; అట్లు కాని నాఁడు= ఆ విధంగా జరుగని రోజు; బక, హిడింబ, కిమ్మీరులన్= బకుడిని, హిడింబుడిని, కిమ్మీరుడిని; చంపినట్లు= చంపినవిధంగా; న+శ్రమంబునన్= సులువుగా, శ్రమలేకుండగా; చంపుదును= వధిస్తాను; అనిన= అని చెప్పగా; విని= విని; జటాసురుండు= జటాసురుడు; వారల, విడిచి= ధర్మరాజులను విడిచి; భీమసేనునకు= భీముడికి; అభిముఖుండు+ఐ= ఎదురైన ముఖం కలవాడై.

తాత్పర్యం: నీవు బుద్ధిగలవాడవైతే ధర్మరాజులను విడిచి నీ ప్రాణాలు దక్కించుకొమ్ము. ఆవిధంగా చేయకపోతే బకుడిని, హిడింబుడిని, కిమ్మీరుడిని, సంహరించినట్లుగానే నిన్ను అవలీలగా చంపుతాను'- అని చెప్పగా జటాసురుడు ధర్మరాజులను విడిచి భీముడివైపు తిరిగి ఇట్లా పలికాడు.

క. 'రయమున నీచేత నిహతు | లయిన సురారాతులకు రణాంతరమున నీ దయన రుధిరమున నుదక | క్రియఁ జేసెద బక హిడింబ కిమ్మీరులకున్'. 392

ప్రతిపదార్థం: రణ+అంతరమున= యుద్ధంలో; నీచేత, నిహతులు+అయిన= నీచేత సంహరించబడినవారైన; సుర+అరాతులకు= దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసులకు; బక హిడింబ కిమ్మీరులకున్= బకుడికీ, హిడింబుడికీ, కిమ్మీరుడికీ; రయమున= శీఘ్రంగా; నీదు+అయిన= నీయొక్క; రుధిరమునన్= నెత్తురుతో; ఉదక క్రియన్= శ్రాద్ధక్రియ (నీటితో తర్పణం విడిచేపని); చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నాడు నీచేత యుద్ధంలో సంహరించబడిన బకుడికీ, హిడింబుడికీ, కిమ్మీరుడికీ, వేగంగా నేడు నీ నెత్తుటితో తర్పణక్రియలు నిర్వహిస్తాను.'

క. అనుచుఁ గడు నలిగి మారుత | తనయు మహాబాహు నసుర దాకె; మరున్దం దనున కెడ సొచ్చి మాద్రీ | తనయులు తత్క్షణమ వానిఁ దాకిరి వీఁకన్. 393

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పలుకుతూ; కడున్+అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; మారుత, తనయు= వాయుపుత్రుడైన భీముడిని; మహాబాహున్= గొప్ప చేతులు కలవాడిని- మహావీరుడిని; అసుర= రాక్షసుడు; తాకె= ఎదుర్కొన్నాడు; మరుత్+నందనునకు= వాయుపుత్రుడైన భీముడికి; ఎడ+చొచ్చి= సాయంగా ప్రక్కకు చేరి; మాద్రీ, తనయులు= మాద్రీ కొడుకులు అయిన నకుల సహదేవులు; తద్+క్షణము+అ= ఆ త్రుటిలో; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; వానిన్= ఆరాక్షసుడిని- ఆ జటాసురుడిని; తాకిరి= మార్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పతూ, మిక్కిలి ఆగ్రహించి, ఆ జటాసురుడు వాయుపుత్రుడైన భీముడిని మార్కొన్నాడు. తత్క్షణమే, వాయుసుతుడికి తోడుగా మాద్రీతనయులైన నకుల సహదేవులు ఆ రాక్షసుడిని ఎదుర్కొన్నారు.

సీ. వారల నిర్దళ వారింఱి భీముండు । డాకె జటాసురు వీకతోడ;
భీమాసురులకు సంగ్రామంబు గడుఘోర । మయ్యె; నిర్మూలంబు లయ్యె వారి
యూరుఘట్టనముల ధారుణీరుహములు; । పదఘట్టనములఁ గ్రక్కదలె ధరణి;
భూరుహపాణులై పోరి యాసన్న భూ । రుహములు వొలిసిన బృహదుదగ్ర

ఆ. శిలలఁ గొంతసేపు చెలఁగి పోరాడి రొం । డొరులు పెనఁగి పట్టి పరుషభంగి
నుగ్రు లైన వాలిసుగ్రీవులట్టుల । యుద్ధ మొప్పుఁ జేసి రిద్దబలులు.

394

ప్రతిపదార్థం: వారల్+ఇర్దళ= వారిని ఇర్దరినీ అనగా నకుల సహదేవులు ఇర్దరినీ; వారింఱి= ఆపి; భీముండు= భీముడు; జటాసురు= జటాసురుడిని; వీకతోడ= పరాక్రమంతో; డాకె= మార్కొన్నాడు; భీమ+అసురులకు= భీముడికిన్నీ, రాక్షసుడికిన్నీ; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; కడు, ఘోరము+అయ్యె= మిక్కిలి భయంకరంగా జరిగింది; ధారుణీరుహములు= చెట్లు; వారి+ఊరు, ఘట్టనములన్= వారి తొడలయొక్క తాకిడిచేత; నిర్మూలంబులు+అయ్యె= నాశనమైనవి; పద, ఘట్టనములన్= అడుగుల తాకిడికి ధరణి= భూమి; కదలె+కదలె= క్రక్కదలె= బాగుగా కంపించింది; భూరుహపాణులు+ఐ= చెట్లు చేతులందు కలవారై; పోరి= యుద్ధంచేసి; ఆసన్న, భూరుహములు= దగ్గరగా ఉన్న చెట్లు; పాలిసిన= నశించగా; బృహద్+ఊగ్ర+శిలలన్= పెద్ద భయంకరమైన రాళ్ళతో; కొంతసేపు= కొంత కాలం; చెలఁగి=విజృంభించి; పోరాడిరి= యుద్ధంచేశారు; ఒండొరులు= ఒకరిని ఒకరు; పెనఁగి పట్టి= పెనవేసికొంటూ కుస్తీపట్టు పట్టి; పరుష, భంగిన్= కఠినమైన రీతిలో; ఊగ్రులు+ఐ= భయంకరులైన; వాలి, సుగ్రీవుల+అట్లు= వాలి, సుగ్రీవులవలె; ఇద్ద, బలులు= దేదీప్యమానమైన బలం కలవారు (భీముడు మరియు జటాసురుడున్నా); యుద్ధం= పోరాటం, ఒప్పన్+చేసిరి= ఒప్పేటట్లుగా చేశారు.

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులను ఇర్దరినీ వారింఱి, భీముడు విజృంభించి జటాసురుడితో తలపడ్డాడు. భీముడికీ, జటాసురుడికీ ఘోరయుద్ధం జరిగింది. వారి తొడల తాకిడిచేత చెట్లు నశించాయి. వారి పాదాల తాకిడి చేత భూమి కంపించింది. వారు ఇద్దరూ పోరు సలిపేటప్పుడు దగ్గరగా ఉన్న చెట్లు నశించటంచేత భయంకరమైన గండ శిలలతో యుద్ధం కొనసాగించారు. అట్లా దేదీప్యమానమైన బలం కల ఆ ఉభయులు వాలిసుగ్రీవులవలె యుద్ధం చేశారు.

విశేషం: 1. రామాయణ గాథలోని సుప్రసిద్ధపాత్రలు వాలిసుగ్రీవులు 2. రామాయణకథ భారతం కంటే ప్రాచీనం.

క. భీమాసుర వీరుల ము । ష్టాముష్టి రణఛటఛటాశబ్దం బు

ద్ధామం బై తద్విపిన మ । హామ్యగపక్షలకు నతిభయావహా మయ్యెన్.

395

ప్రతిపదార్థం: భీమ+అసుర వీరుల= భీముడియొక్క, అసురవీరుడైన జటాసురుడియొక్క; ముష్టాముష్టి రణ+ఛటఛటాశబ్దంబు= పిడికిలి పిడికిలితో కలిసేటట్లు చేసే యుద్ధంలోని ఛట ఛట అనే శబ్దం; ఉద్ధామంబు+ఐ= భయంకరమై; తత్+విపిన, మహామ్యగ పక్షలకున్= ఆ అరణ్యంలోని గొప్ప జంతువులకున్నా; పిట్టలకున్నా; అతి, భయ+ఆవహాము= మిక్కిలి భయం కలిగించేది అయింది.

తాత్పర్యం: భీముడున్నా, జటాసురుడున్నా చేసే పిడికిలి పోట్ల పోరులోవుట్టే ఛటచ్చటలచప్పుడులు భయంకరంగా వ్యాపించి, ఆ అడవిలోని గొప్ప జంతువులకూ, పక్షులకూ మిక్కిలి భయాన్ని కలిగించాయి.

ఆ. అంత భీమసేనుఁ డంతకాకారుడై । వాని బలవిహీనుగా నెఱింగి

తడయ కవుడు వాని మెడ గ్రుంగఁ బడికిటఁ । బొడిచె; నసుర ముడిఁగి పడియెఁ బుడమి. 396

ప్రతిపదార్థం: అంత= అంతట; భీమసేనుఁడు= భీముడు; అంతక+ఆకారుఁడు+ఐ= యముడివంటి రూపం కలవాడై; వానిన్= ఆ జటాసురుడిని; బల విహీనున్+కాన్= బలం లేనివాడినిగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; తడయక= ఆలసించక; అపుడు= అప్పుడు; వాని మెడ= వాడి మెడను; గ్రుంగన్= దిగబడిపోయేటట్లుగా; పిడికిటన్= ముష్టితో; పొడిచెన్= గట్టిగా గ్రుచ్చాడు; అసుర= రక్కసుడు; ముడిఁగి= ముడుచుకొనిపోయి; పుడమిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: అంతట భీమసేనుడు యముడి వంటి ఆకారం కలవాడై విజృంభించి, ఆరాక్షసుడిని బలం లేనివాడినిగా గుర్తించి, ఆలస్యం చేయకుండా వాని మెడ గ్రుంగి వాలిపోయేటట్లు తన పిడికిలితో గట్టిగా కొట్టాడు. అంత ఆరాక్షసుడు దేహం ముడుచుకొనిపోయి పుడమిపై పడ్డాడు.

వ. ఇట్లు నిర్వాత నిపాత భిన్నోన్నత నీలగిరి శృంగంబునుంబోలె నేలఁబడిన జటాసురుశరీరం బెత్తి యొక్క విశాల పరుషపాషాణంబుపై జర్జరితంబుగా వైచి, వానిం గాలగోచరుంగాఁ జేసిన వాయుపుత్రుపరాక్రమంబు ధౌమ్యురోమశాది మహీసురవరులు వర్ణించి రని వైశంపాయన కథితంబైన కథ రమ్యంబుగ. 397

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; నిర్వాత, నిపాత, భిన్న+ఉన్నత, నీల, గిరి, శృంగంబునున్+పోలె= పిడుగు పడటంచేత ప్రక్కలైన ఎత్తయిన నల్లటి కొండ శిఖరంవలె; నేలన్+పడిన= భూమి మీద పడిన; జటాసురు, శరీరంబు= జటాసురుడియొక్క దేహాన్ని; ఎత్తి= పైకెత్తి; ఒక్క= ఒక్క; విశాల, పరుష, పాషాణంబుపై= పెద్దదైన కఠినమైన రాతిబండపై; జర్జరితంబుగా, వైచి= ముక్కలు ముక్కలు అయ్యేటట్లుగా విసరివేసి; వానిన్= ఆ రాక్షసుడిని; కాల, గోచరున్+కాన్+చేసిన= సంహరించగా; వాయుపుత్రు= గాలిపట్టి అయిన భీముడి యొక్క; పరాక్రమంబు= శౌర్యాన్ని; ధౌమ్య, రోమశ+ఆది, మహీసుర, వరులు= ధౌమ్యుడు, రోమశుడు మొదలైన విప్రశ్రేష్ఠులు; వర్ణించిరి= వర్ణించారు (విస్తరించి చెప్పారు); అని= అంటూ; వైశంపాయన కథితంబు+ఐన= వైశంపాయనుడిచేత చెప్పబడిన కథ; రమ్యంబుగ= సొగసుగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జటాసురుడి దేహం పిడుగుపడి బ్రద్దలైన నీలగిరిశిఖరంవలె నేలపై పడగా, భీమసేనుడు ఆ రాక్షసదేహాన్ని ఎత్తి ముక్కలు ప్రక్కలు అయ్యేటట్లు ఒక పెద్ద బండరాతిమీద విసరివైచాడు. ఆ విధంగా ఆ రాక్షసుడు మృతించెందాడు. అప్పుడు ధౌమ్యుడు, రోమశుడు మొదలైన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు వాయుసుతుడైన భీముడి శౌర్యాన్ని గొప్పగా శ్లాఘించారు- అని వైశంపాయనుడు కథను కడుంగడు సొగసుగా వినిపించాడు.

అశ్వాసాంతము

క. భూపకులతిలక! నృపవి । ద్వాపారగ! నిత్యసత్యధనధాన్యదయా

లాపచతురాస్య! ధర్మ । వ్యాపారవిచార! విష్ణువర్ధన నృపతీ! 398

ప్రతిపదార్థం: భూప, కుల, తిలక!= రాజుల వంశానికి తిలకంవంటివాడా, రాజశ్రేష్ఠుడా! నృప, విద్యా, పారగ!= రాజ నీతి పరిజ్ఞానంలో అనతలి ఒడ్డును చేరినవాడా! అనగా రాజనీతిలో క్షుణ్ణమైన పరిజ్ఞానం కలవాడా! నిత్యసత్య, ధన, ధాన్య, దయా+ఆలాపచతురాస్య!= నిత్యసత్యవ్రతంలో, ధనంలో, పంటగింజలలో, కరుణలో, నిండైన మాటలు పలకటంలో

బ్రహ్మదేవుడివంటివాడా!; ధర్మ, వ్యాపార, విచార= ధర్మం ఎట్లా ఆచరించాలో చర్చించేవాడా! అనగా ధర్మాధర్మాల సూక్ష్మాలను బాగా చర్చించేవాడా!; విష్ణువర్ధన నృపతి!= విష్ణువర్ధన బిరుదాంకితుడివైన ఓ రాజా!- అనగా విష్ణువర్ధన బిరుదాన్ని ఆర్జించిన మహారాజవంశంలో పుట్టినవాడా!

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడివైన ఓ రాజరాజనరేంద్రా! రాజనీతిలో క్షుణ్ణమైన పరిజ్ఞానాన్ని ఆర్జించినవాడా! నిత్యసత్యం, ధనం, ధాన్యం, దయ, అనే నాలుగు అంశాలలో నిండైన మాటలు పలికే చతురాస్యుడా! ధర్మసూక్ష్మాలను చర్చించి తెలిసికొనేవాడా! ఓ విష్ణువర్ధనబిరుదాంకితుడివైన రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: 1. ఆస్వాసాంత పద్యాల గురించిన వివరణ 2. వైశంపాయన కథిత భారత గాథను గురించి 3. శౌనకాది మహర్షులకు రోమశుడు చెప్పిన మహాభారతాన్ని గురించి విశేష వివరణలు పూర్వోక్తాలు. ఆరణ్యపర్వం ఒకటవ రెండవ ఆస్వాసాల చివర విశేష వివరణలను అరయవచ్చు. 4. నిత్యసత్య ధనధాన్యదయా+అలాపచతురాస్య అనే పదగుంఫనంలో చతురాస్యుడు అనగా నాలుగు ముఖాలు కల బ్రహ్మ, ఇక్కడ నాలుగుంశాలకు నాలుగుముఖాలు ఉన్నాయి. ఇది ఇందులోని స్వారస్యం.

వసంత తిలకము.

శ్రీరమ్మ! రాజకులశేఖర! రాజరాజా! భూరిప్రతాప! పరిభూతవిరోధివర్గా!

హారాన్ముతాబ్జహర హాస తుషార కుండ । స్ఫారద్వశః ప్రసర పాండుకృత త్రిలోకా!

399

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ రమ్మ!= శ్రీచేత సాగనైనవాడా! (శ్రీ అనేపదానికి సంపద - కాంతి - శోభ - ఇట్లా ఎన్నో అర్థాలు ఉన్నాయి. అందుచే శ్రీరమ్మ అనగా లోకాతీతమైన శోభచేత వర్ణిల్లునటువంటివాడా! అని విశాలమైన అర్థం చెప్పవచ్చు.) రాజ, కుల, శేఖర!= రాజులసమూహాలలో శ్రేష్ఠుడివైనవాడా లేదా, రాజవంశానికంతటికీ శ్రేష్ఠుడైనవాడా! ఉత్తమోత్తముడైన మహారాజా!; రాజరాజా!= సార్వభౌమా! (రాజరాజనరేంద్రుడా); భూరిప్రతాప!= గొప్పపరాక్రమంకలవాడా!; పరిభూత, విరోధి, వర్గా!= జయించబడిన శత్రువుల సముదాయం కలవాడా! శత్రుపరంపరలపై విజయం సాధించినవాడా!; హార+అమృత+అబ్జ, హర, హాస, తుషార, కుండ, స్ఫారత్+యశస్+ప్రసర, పాండుకృత, త్రిలోకా!= ముత్యాలదండవలె, అమృతంవలె, తెల్ల తామరపువ్వువలె, శివుడివలె, నవ్వువలె, మంచువలె, మొల్లపువ్వువలె వెలుగొందే కీర్తి వ్యాపించటంచేత తెలుపుగా చేయబడిన మూడులోకాలు కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజ రాజనరేంద్రా, శ్రీరమ్ముడా, రాజులలో శ్రేష్ఠుడివైన వాడా, గొప్పశౌర్యం కలవాడా, శత్రువులను జయించి వారిని పరాభవానికి లోనైనవారిగా చేసినటువంటివాడా, ముత్యాలహారంవలె, అమృతంవలె, శ్వేతపద్మంవలె, శివుడివలె, నవ్వువలె, మంచువలె, మొల్లపువ్వువలె వెలుగొందే కీర్తి వ్యాపించటంచేత తెలుపుగా చేయబడిన మూడులోకాలు కలవాడా!

విశేషం: 1. హారం అంటే నూరు పేటలు కల ముత్యాలదండ 2. ముత్యములు, అమృతం, శివుడు, నవ్వు, మంచు, మొల్లపువ్వు, కీర్తి, తెల్లగా ఉంటాయని కవిసమయం. 3. ఈ వృత్తంలో ప్రతిచరణానికీ త,భ,జ,ఙ,గ,గ - అనే గణాలుంటాయి. 8వ అక్షరం యతిపైత్రి. ప్రాస పాటించబడింది.

గద్యము:

ఇది సకల సుకవి జన వినుత, నన్నయభట్ట ప్రణీతంబైన శ్రీమహాభారతంబునం ధారణ్య పర్వంబున దధీచికథయును, నగస్త్వ మాహాత్మ్యంబును, భగీరథు ప్రయత్నంబునుం, గంగావతరణంబును,

ఋశ్యశృంగు చరితంబును, బరశురాము చరితంబును, గార్తవీర్య వధయును, రామకృష్ణాదుల యాగమనంబును, సౌకన్యాఖ్యానంబును, జ్యవనుండు సంయాతియజ్ఞంబున నశ్వీనుల సోమపీఠులం జేసి వారిచేత జన్మనంబు వడయుటయు, మాంధాత్య జన్మంబును, సోమకుండు యజ్ఞంబుఁ జేసి పుత్రశతంబు వడయుటయు, జంతూపాఖ్యానంబును, శ్వేన కపోతంబులై యింద్రాగ్నులు శిబిమాంసంబు గొనుటయు, నష్టావక్ర మహాత్మ్యంబును, రైభ్యయవక్రీతుల సంవాదంబును, భీముండు సౌగంధిక హరణార్థం బరుగుటయు, హనుమద్ధర్మనంబును, రామాయణకథయును, భీముండు గంధమాదనంబునం దుండు కొలనికిం బోయి యక్ష రాక్షసుల వధియించుటయు, గంధమాదనంబున నందఱుం గూడుటయు, జటాసురవధయు నన్నది తృతీయాశ్వాసము. 400

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈరచన; సకల, సుకవి, జన, వినుత, నన్నయభట్ట, ప్రణీతంబు+వన= సర్వ సత్కవుల బృందంచేత ప్రశంసించబడిన నన్నయభట్టచేత వ్రాయబడిన; శ్రీమహాభారతంబునందు= శ్రీ మహాభారతం అనే గ్రంథమందు; ఆరణ్య పర్వంబున= వనపర్వమందు; దధీచికథయునున్= దధీచిని గురించిన వృత్తాంతము; అగస్త్యు, మాహాత్మ్యంబును= అగస్త్యముని యొక్కమహిమ; భగీరథు ప్రయత్నంబునున్= భగీరథుడి యొక్క కృషియున్నూ; గంగా+అవతరణంబును= గంగ క్రిందికి (భూమి మీదకు) దిగటమున్నూ; ఋశ్యశృంగు చరితంబును= ఋశ్యశృంగుడి వృత్తాంతమున్నూ; పరశురాము చరితంబును= పరశురాముడి కథయున్నూ; కార్తవీర్య వధయును= కార్తవీర్యుడి సంహారమున్నూ; రామకృష్ణ+ఆదుల+ఆగమనంబును= బలరాముడు శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన వారి రాకయున్నూ; సౌకన్యా+ఆఖ్యానంబును= సుకన్యవృత్తాంతమున్నూ; చ్యవనుండు= చ్యవనుడు; సంయాతియజ్ఞంబునన్= సంయాతి అనే రాజు జరిపిన క్రతువులో; అశ్వీనుల= అశ్వినీదేవతలను; సోమపీఠులన్+చేసి= సోమరసాన్ని త్రాగేవారినిగా చేసి; వారిచేత= ఆ అశ్వీనులచేత; జన్మనంబు= యౌవనం; పడయుటయు= పొందటమున్నూ; మాంధాత్య జన్మంబును= మాంధాత పుట్టుకయున్నూ; సోమకుండు= సోమకుడు; యజ్ఞంబున్+చేసి= క్రతువును చేసి; పుత్ర శతంబు= నూరుమంది కొడుకులను, పడయుటయు= పొందటమున్నూ; జంతు+ఉపాఖ్యానంబును= జంతునియొక్క చిరుకథయు; శ్వేనకపోతంబులు+వ= డేగపావురాలై; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడు, అగ్నియు; శిబిమాంసంబు= శిబియొక్క మాంసం; కొనుటయున్= తీసికొనటమున్నూ; అష్టావక్ర, మాహాత్మ్యంబును= అష్టావక్రుడి మహిమయున్నూ; రైభ్య, యవక్రీతుల సంవాదంబును= రైభ్యుడికీ యవక్రీతుడికీ మధ్య జరిగిన సంభాషణమున్నూ; భీముండు= భీముడు; సౌగంధిక, హరణ+ అర్థంబు+అరుగుటయు= సౌగంధికాలనే పొందామర పూలను తేవటానికై వెళ్ళటమున్నూ; హనుమత్+దర్శనంబును= హనుమంతుని చూడటమున్నూ; రామాయణ, కథయును= రామాయణగాథయున్నూ; భీముండు= భీముడు; గంధమాదనంబునందు+ఉండు= గంధమాదనమనే పేరుకల కొండపై ఉండే; కొలనికిన్+పోయి= సరోవరానికి వెళ్ళి; యక్ష, రాక్షసుల= యక్షులను, రాక్షసులను; వధిచుటయు= సంహరించటమున్నూ; గంధమాదనంబునన్= గంధమాదనపర్వతాన; అందఱున్= పొండవ బృందంలోని వారందరూ; కూడుటయు= కలిపిచేరటమున్నూ; జటాసురవధయున్= జటాసురుడి సంహారమున్నూ; అన్నది= అనే వృత్తాంతాలతో కూడినది; తృతీయ+ఆశ్వాసము= మూడవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఈ రచన శ్రీ మహాభారతమందలి ఆరణ్యపర్వంలోని మూడవ ఆశ్వాసం. దీనిని రచించింది సమస్త సత్కవిబృందాలచేత పొగడబడిన నన్నయభట్టు. ఇందున్న అంశాలు- దధీచి తన వెన్నెముకను దేవతలకు దానమీయటం. అగస్త్యమహర్షియొక్క మహిమలు. భగీరథుడు చిరస్మరణీయమైన కృషి చేసి గంగాను భూమికి దింపటం, ఋశ్యశృంగుడి వృత్తాంతం. పరశురాముడి చరిత్ర. కార్తవీర్యుడి వృత్తాంతం, అతడి మరణం. బలరాముడు శ్రీ కృష్ణుడు మున్నగువారు

పాండవులను సందర్శించటం, సుకన్య చరిత్ర. చ్యవనమహర్షి సంయాతి మహారాజు చేసిన క్రతువులో అశ్వినీ దేవతలను సోమపీఠులను చేసి వారివలన యౌవనాన్ని పొందటం, మాంధాత మహారాజు జన్మవృత్తాంతం, సోమకుడు అనే రాజు వృత్తాంతం, జంతుడనే రాకుమారుడి గాఢ, శిబిచక్రవర్తి చరిత్ర- ఇంద్రుడు, అగ్ని, డేగ పావురాలుగా వచ్చి శిబిమాంసం తీసుకోవటం, అష్టావక్రమహర్షి మాహాత్మ్యం, రైభ్య, యవక్రీతుల సంవాదం, భీముడు సౌగంధిక కమలాలను తేవటానికి వెళ్ళటం, హనుమంతుడిని సందర్శించటం, రామాయణ సంక్షిప్తగాఢ. భీముడు గంధమాదనాన ఉన్న సరోవరానికి వెళ్ళటం, యక్షరాక్షసవధ, గంధమాదనాన పాండవ సమావేశం, జటాసురవధ.

-: ఆరణ్యపర్వంలో తృతీయాశ్వాసం సమాప్తం :-

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆరణ్యపర్వము - చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీ రాజరాజ! కులని । స్తార! సుధాహార హీర సన్నిభ కీర్తి!

శ్రీరమణ! ధనుర్విద్యా । పారగ! కోదండపార్థ! పార్థివ తిలకా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ రాజరాజ! = శ్రీ రాజరాజనరేంద్రా!; కులనిస్తార! = కులానికి అనగా క్షత్రియ జాతికి (వంశానికి) తరించేమార్గం కల్పించే వాడా!; సుధా, హార, హీర, సన్నిభ, కీర్తి! = అమృతంతో, ముత్యాల పేరుతో, వజ్రంతో సమానమైన యశస్సు కలవాడా!; శ్రీరమణ! = లక్ష్మీదేవిని సంతసించ చేసేవాడా!; ధనుస్+విద్యా, పారగ! = విలువిద్యయందు చివరితీరానికి చేరినవాడా!; కోదండ, పార్థ! = వింటియందు అర్జునుడివంటివాడా!; పార్థివతిలకా! = రాజశ్రేష్టుడా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజరాజ నరేంద్రా! వంశోద్ధారకుడా! అమృతంతో, ముత్యాల హారంతో, వజ్రంతో సమానమైన యశస్సు కలవాడా! లక్ష్మీదేవికి సంతోషాన్ని కలిగించేవాడా! విలువిద్యలో చివరిదరికి చేరినవాడా! విలుకాండ్రలో అర్జునుడివంటివాడా! రాజులలో శ్రేష్టుడా!

విశేషం: (1) ఇది ఆశ్వాసారంభ పద్యం. ఆశ్వాసంలోని తొలి పద్యమున్నూ, ఆశ్వాసంలోని తుదిపద్యాలున్నూ సంబోధన ప్రధమావిభక్తిలో రచించి కృతిభర్తను ప్రశంసించే సంప్రదాయాన్ని తెలుగువాఙ్మయంలో నెలకొల్పిన మహాకవి నన్నయభట్టు. (2) అట్లే ఆశ్వాసారంభపద్యం శ్రీకారంతో ఆరంభించటం సాహితీసంప్రదాయ మైనది. (3) అమృతం, ముత్యాలు, వజ్రం తెల్లగా ఉండేవి. కీర్తి తెల్లగా ఉండటం కవిసమయం. (4) తిలకం అనగా బొట్టు. తిలకం శ్రేష్టవాచకంగా సుప్రసిద్ధం.

వ. అక్కభకుండు శౌనకాది మహామునులకుం జెప్పె; నట్లు పాండవులు నరనారాయణ స్థానంబునఁ గొన్ని దినంబు లుండి యొక్కనాఁడు ధర్మతనయుండు దమ్ముల కిట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు = ఆ కథను చెప్పనట్టి సూతుడు; శౌనక+ఆది, మహామునులకున్+చెప్పెన్ = శౌనకుడు మొదలైన గొప్ప ఋషులకు చెప్పాడు; అట్లు = ఆ రీతిగా; పాండవులు = పాండురాజు కొడుకులు; నర, నారాయణ, స్థానంబునన్ = నరుడు నారాయణుడు తపస్సు చేసిన చోట- అనగా బదరికాశ్రమంలో; కొన్ని, దినంబులు+ఉండి = కొన్ని నాళ్లు నివసించి; ఒక్క, నాఁడు = ఒకానొక రోజున; ధర్మతనయుండు = ధర్మసుతుడు; తమ్ములకున్ = సోదరులకు; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథను సూతుడు, శౌనకుడు మొదలైన ఋషులకు చెప్పాడు. ఆ విధంగా పాండవులు నరుడూ నారాయణుడూ తొల్లి తపస్సు చేసిన బదరికాశ్రమంలో కొన్ని నాళ్లు నివసించారు. అంతట, ఒకనాడు ధర్మరాజు తన తమ్ములతో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: సూతుడు శౌనకాది మహర్షులకు మహాభారతాన్ని నైమిశారణ్యంలో పండ్రెండేండ్లు జరిగిన సత్రయాగంలో వినిపించాడు. ఆ వివరాలన్నింటిని మొదటి ఆశ్వాసంలో విశేషాంశాలుగా సవిస్తరంగా చెప్పటం జరిగింది.

మధ్యాక్కర.

**‘పనేడు లగుదెంచె నర్జునుఁ డేఁగి, యింత కేతెంచుఁ
బూని దివ్యాస్త్రముల్ నడసి, యమ్మహాభుజు భూరిసత్త్వ
నానతరిపువర్గుఁ జూడఁ గాంతు మిం’ దంచు బ్రాహ్మణుల
తో నేఁగె నుత్తరమించి ధర్మనిత్యుఁడు ధర్మజుండు.**

3

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు+ఏఁగి= అర్జునుడు వెళ్లి; ఏను+ఏఁడులు+అగుదెంచెన్= ఐదేండ్లు అయినవి; దివ్య+అస్త్రముల్= దేవతలకు సంబంధించిన ఆయుధాలు; పూని= ప్రయత్నించి; పడసి= పొంది (సంపాదించి); ఇంతకున్= ఇప్పటికి; ఏతెంచున్= వస్తాడు; ఆ+మహాభుజున్= గొప్ప పరాక్రమం గల ఆ వీరుడిని; భూరి, సత్త్వన్= గొప్ప బలం కలవాడిని; ఆనత, రిపు, వర్గున్= లొంగదీయబడిన శత్రువుల కూటం కలవాడిని; ఇందున్= ఇచట; చూడన్+కాంతుము= చూడగలం; అంచున్= అని పలుకుతూ; ధర్మనిత్యుఁడు= ధర్మాన్నే ఎప్పుడు పాటించేవాడు; ధర్మజుండు= ధర్మసుతుడు; ఉత్తరమించి= ఉత్తర దిక్కుకొంతదాటి; బ్రాహ్మణులతోన్= విప్రులతో; ఏఁగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడు వెళ్లి ఐదేండ్లు గడిచినవి; దివ్యమైన అస్త్రాలు సంపాదించి ఇప్పుడు రాగలడు; ఆ మహారాక్రమోపేతుడిని, ఆ బలశాలిని, శత్రువుల సమూహాలను జయించిన వాడిని ఇక్కడ చూడగలం’ అని పలుకుతూ, ధర్మరాజు బ్రాహ్మణులతో కలిసి ఉత్తరదిక్కుకొంతదాటి పయనించాడు.

విశేషం: మహాభుజు, భూరిసత్త్వ, ఆనతరిపువర్గు- అనే విశేషణాలు అర్జునుడికి ఒకే పద్యంలో వాడటంలో ధర్మజుడికి తమ్ముడిని చూడాలన్న ఆసక్తి వ్యంగ్యంగా స్ఫురిస్తున్నది. దివ్యాస్త్రాలను ధరించిన అర్జునుడికి భుజబలం, పరాక్రమం, శత్రుమర్దన సామర్థ్యం క్రమంగా పెంపొందుతూ యని ధ్వని. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 పద్యవిశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇట్లు గంధమాదన పుణ్యతీర్థావలోకనపరు లయి పాండవు లరిగి పదియేడగు దివసంబున వృషపర్వుండను రాజర్షియాశ్రమంబుఁ గని, యం దతిప్రీతి నాతనిచేతఁ బూజితు లయి యేడుదివసంబులు వసియించి బ్రాహ్మణుల నెల్ల నందు నిలువం బనిచి, వృషపర్వోపదిష్ట మార్గంబున ధౌమ్యరోమశప్రభృతి కతిపయ బ్రాహ్మణా వరులతోఁ జని యష్టమదివసంబున.

4

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవులు; గంధమాదన, పుణ్య, తీర్థ+అవలోకన, పరులు+అయి= గంధమాదన పర్వతంలో ఉన్న పుణ్యక్షేత్రాలను దర్శించటంలో ఆసక్తికల వారై; అరిగి= ఉత్తర దిక్కుకొంతదాటి వెళ్లి; పది+ఏడు+అగు, దివసంబునన్= పదునేడవ రోజున; వృషపర్వుండు+అను, రాజర్షి+ఆశ్రమంబున్= వృషపర్వుడు అనే పేరుకల రాజు అయిన ఋషియొక్క ఆశ్రమాన్ని; కని= చూచి; అందు= ఆ ఆశ్రమంలో; అతి ప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; ఆతనిచేతన్= ఆ వృషపర్వుడు అనే రాజుచేత; పూజితులు+అయి= అర్చించబడిన వారై; ఏడు, దివసంబులు= ఏడునాళ్ళు; వసియించి= ఉండి; బ్రాహ్మణులన్+ఎల్లన్= అందరు విప్రులను; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; నిలువన్+పనిచి= ఉండుడని చెప్పి; వృషపర్వు+ఉపదిష్ట, మార్గంబునన్= వృషపర్వుడు నిరూపించి చెప్పిన దారిని బట్టి; ధౌమ్య, రోమశ, ప్రభృతి, కతిపయ, బ్రాహ్మణావరులతోన్= ధౌమ్యుడు రోమశుడు మున్నగు కొద్దిమంది విప్రశ్రేష్ఠులతో; చని= వెళ్ళి; అష్టమ, దివసంబునన్= ఎనిమిదవ నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గంధమాదనంలోని పుణ్యక్షేత్రాలను సందర్శించి ఉత్తరదిశకొంతదాటి పయనించి పాండవులు పదునేడవనాడు వృషపర్వుడు అనే రాజుని ఆశ్రమం చేరారు. ఆ వృషపర్వు మహారాజు పాండవ బృందానికి అతిథి సత్కారాలు చేసి గౌరవించాడు. అక్కడ వాళ్లు ఏడు రోజులు ఉన్నారు. ఆ తరువాత విప్రబృందాన్ని ఆ రాజుని ఆశ్రమంలో నిలిపి, రోమశుడు ధౌమ్యుడు మున్నగు కొద్దిమందివిప్రులతో కలిసి వృషపర్వుడు సూచించిన దారిన పయనించి వెళ్ళారు.

క. విమల స్ఫాటిక హాటక । రమణీయ దరీ నిరంతర శ్వేతనగేం

ద్రము మాల్యవంతమును ను । త్రమచలితులు సూచు చరిగి తద్విపినమునన్.

5

ప్రతిపదార్థం: విమల, స్ఫాటిక, హాటక, రమణీయ, దరీ నిరంతర, శ్వేత, నగ+ఇంద్రము= నిర్మలమైన పటికపు రాళ్లచేత, బంగారంచేత, సాగ సైన గుహలతో ఎల్లప్పుడు తెల్లగా ఉండే పర్వతశ్రేణుమైన; మాల్యవంతమును= మాల్యవంతం అనే పేరు కల పర్వతాన్ని; ఉత్తమ, చరితులు= మంచి శీలం కల వారైన ఆ పాండవులు; చూచుచున్= సందర్శిస్తూ; అరిగి= పయనించి; తద్+విపినమునన్= ఆ అరణ్యంలో.

తాత్పర్యం: ఉత్తమ చరితులైన ఆ పాండవులు 'మాల్యవంతం' అనే పేరుకల గొప్ప కొండను చూచారు. ఆ పర్వతం నిర్మల మైన పటికరాళ్లతోనూ బంగారంతోనూ కూడిన అందమైన గుహలు కలిగి ఎల్లప్పుడూ తెల్లగా ఉంది. ఆ అరణ్యంలో.

క. చలదళి పుంస్కీల కుల । కల రవముఖరిత లతాంత కమ్ర ఫలాళీ

లలిత మహీరుహ మాలా । మిశతోద్దేశముల విశ్రమించుచు లీలన్.

6

ప్రతిపదార్థం: చలత్+అళి, పుంస్కీల, కుల, కల, రవ, ముఖరిత, లతా+అంత, కమ్ర, ఫల+అళి, లలిత, మహీరుహ, మాలా, మిశిత+ఉద్దేశములన్= చలిస్తున్న (ఎగురుతున్న) తుమ్మెదలయొక్క, గండుకోకిలల సమాహారం యొక్క అవ్యక్తమధురమైన నాదంచేత మ్రోగుతూ పువ్వులు, సాగసైన పండ్ల సముదాయాలు కలిగిన మృదువైన చెట్ల గుంపులతో కూడిన ఎత్తయిన ప్రదేశాలలో; విశ్రమించుచున్= సేదతీర్చుకొంటూ; లీలన్= వినోదంగా.

తాత్పర్యం: (పాండవులు) వినోదంగా ఆ అరణ్యంలో విహరించారు. అందులోని ఎత్తయిన ప్రదేశాలలో విశ్రమించారు. అక్కడ చెట్ల వరుసలు మిక్కిలి సాగసుగా పువ్వులతో పండ్లతో నిండి ఉన్నవి. సంచరించే తుమ్మెదల ఝంకారాలతో గండుకోకిలల అవ్యక్తమధురనినాదాలతో ఆ వనం మారుమ్రోగుతూ ఉన్నది.

వ. అందు విహరించుచున్న నొక్కనాడు శ్వేతకి యను పుణ్యనదివలన మారుతానీతంబు లై తమ ముందటం

బడిన పంచవర్ణ సురభి కుసుమంబులం జూచి యందఱు విస్మయం బంది; రంత నేకతంబున నొక్క శశికాంత

శిలాతలంబుపయి నున్న భీమసేనునకు ద్రుపదరాజపుత్రి యి ట్లనియె.

7

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ అరణ్యంలో; విహరించుచు+ఉన్నన్= వినోదంగా తిరుగాడుతుండగా; ఒక్క, నాడు= ఒక రోజున; శ్వేతకి+అను పుణ్యనది వలనన్= శ్వేతకి అనే పేరుకల పుణ్యనదినుండి; మారుత+అనీతంబులు+బ= గాలిచేత (వేగంగా) తీసికొని రాబడినవై; తమ, ముందటన్+పడిన= తమ ఎదుట వచ్చిపడిన; పంచ, వర్ణ, సురభి, కుసుమంబులన్+చూచి=

బదురంగులు కలిగి పరిమళించే పూవులను చూచి; అందఱు= పాండవ బృందంలోని వారు అందరు; విస్మయంబు+అందిరి= ఆశ్చర్యం చెందారు; అంతన్= అటు పిమ్మట; ఏకతంబునన్= ఒంటరిగా; ఒక్క= ఒక; శశి, కాంత, శిలా, తలంబు, పయిన్= చంద్రకాంతశిల పైన; ఉన్న= కూరుచొని ఉన్న; భీమసేనునకున్= భీముడితో; ద్రుపదరాజపుత్రి= ద్రౌపది; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఆ వనంలో వినోదార్థం తిరుగాడుతూ ఉండగా, ఒకనాడు శ్వేతకి అనే నదినుండి గాలిచేత విసరివేయబడి పాండవబృందంముందు అయిదురంగులు కలిగి నెత్తావులు విరజిమ్ముతున్న పువ్వులు వచ్చి పడ్డాయి. ఆ పువ్వులను చూచి అందరూ ఆశ్చర్యపోయారు. అంతట ఏకాంతంగా ఒక చంద్రకాంత శిలావేదికమీద, కూర్చొని ఉన్న భీమసేనుడితో ద్రౌపది ఈ విధంగా అన్నది.

క. ప్రకటముగఁ దొంటి సాగం । భిక కనకాబ్జములకంటె దివ్యసుగంధా

భిక కుసుమము లివి దద్దయు । సుకుమారము; లిట్టివానిఁ జూచి యెఱుంగన్.

8

ప్రతిపదార్థం: ఇవి= ఈ పువ్వులు; ప్రకటముగన్= తేట తెల్లంగా; తొంటి= మునుపటి; సాగంధిక, కనక+అబ్జముల కంటెన్= సాగంధికాలనే బంగారు తామరపువ్వుల కంటె; సుగంధ+అధిక, కుసుమములు= (ఈ పువ్వులు) దివ్యమైన పరిమళంచేత గొప్పవి; తద్దయు= మిక్కిలి; సుకుమారములు= కోమలమైనవి; ఇట్టి వానిన్= ఇటువంటి పువ్వులను; చూచి+ఎఱుంగన్= ఇంతకు ముందు చూడలేదు.

తాత్పర్యం: 'ఈ పువ్వులు మునుపు మనం చూచిన సాగంధికాలనే పసిడితామరపువ్వులకంటెకూడ గొప్ప పరిమళాలు కలవి. ఇవి సాకుమార్యంలో ఆ సాగంధిక కమలాలను మించినవి. ఇటువంటి పువ్వులను నేను ఇంతకు ముందు ఎన్నడూ చూడలేదు.

వ. ఇప్పువ్వులు నాకుఁ దెచ్చి యిచ్చి మనఃప్రియంబు సేయు' మనిన, భీముండు తత్క్షణంబ చని చక్రవాళ నగ సమున్నతం బయిన గిరిశృంగం బెక్కియందు వివిధరత్నరచిత రమ్య ప్రాకార పరివృతం బయిన వైశ్రవణు నివాసంబు గని శంఖధ్వజంబు సేసిన.

9

ప్రతిపదార్థం: ఈ+పువ్వులు= ఈ పువ్వులు; నాకున్+తెచ్చి+ఇచ్చి= నాకు తీసికొని వచ్చి ఇచ్చి; మనన్+ప్రియంబు= మనస్సుకు తృప్తిని; చేయుము= కల్గించుము; అనినన్= అని చెప్పగా; భీముండు= భీముడు; తద్+క్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే- అనగా వెనువెంటనే; చని= వెళ్ళి; చక్రవాళ, నగ, సమున్నతంబు+అయిన= చక్రవాళ పర్వతంవలె మిక్కిలి ఎత్తుగా ఉన్న; గిరి, శృంగంబు+ఎక్కి= కొండ కొనకు ఎక్కి; అందున్= అచట; వివిధ, రత్న, రచిత, రమ్య, ప్రాకార, పరివృతంబు+అయిన= పెక్కు విధములైన మణులచేత నిర్మించబడి అందమైన చుట్టుగోడచేత చుట్టుకొనబడిఉన్న; వైశ్రవణు, నివాసంబున్= కుబేరుడి యొక్క భవనాన్ని; కని= చూచి; శంఖధ్వజంబు+చేసినన్= శంఖాన్ని ఒత్తి పెద్దధ్వని చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ పువ్వులు నాకు తెచ్చి ఇచ్చి నా మనస్సుకు సంతోషాన్ని కలిగించుము'- అని భీముడితో ద్రౌపది పలికింది. భీమసేనుడు వెనువెంటనే బయలుదేరి చక్రవాళపర్వతంవలె మిక్కిలి ఎత్తయిన ఆ కొండకొనకు ఎక్కి, అక్కడ పలు తెరగుల మణులతో నిర్మించిన ప్రాకారంతో ఆవరించబడి ఉన్న కుబేరుడి నివాస భవనాన్ని చూచాడు; శంఖనాదం చేశాడు.

క. దాని విని యక్షరాక్షస । సేనలు పఱతెంచి భీమసేను మహాసే

నాసీసన్నిభుఁ డాఁకిరి । నానాయుధధరులు ధారుణధ్వను లెసఁగన్.

10

ప్రతిపదార్థం: దాని, విని= ఆ శంఖధ్వనిని ఆలకించి; నానా+ఆయుధ ధరులు= అనేక శస్త్రాలను తాల్చినవారు; యక్ష, రాక్షస, సేనలు= యక్షులు, రాక్షసులు అయిన భటులతో కూడిన సైన్యాలు; ధారుణ ధ్వనులు= భయంకరమైన నినాదాలు; ఎసఁగన్= విస్తరించగా; పఱతెంచి= పరుగున వచ్చి; మహా సేనానీ, సన్నిభున్= గొప్ప సేనాధిపతి- (కుమారస్వామితో) సమానుడైనవాడిని; భీమసేనున్= భీముడిని; తాఁకిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ శంఖనాదాన్ని విని యక్షరాక్షసభటులు గల సైన్యాలు పెక్కుఆయుధాలను ధరించి సింహనాదాలు చేస్తూ పరువెత్తి వచ్చి కుమారస్వామితో సమానుడైన భీమసేనుడితో తలపడ్డారు.

క. వాయుసుత ప్రేరిత శిత । సాయకముఖ దళిత రాక్షస ప్రకర బృహ

త్కాయాబ్ర గళిత శోణిత । తోయంబుల నవనిధరనదులు గడు నిండెన్.

11

ప్రతిపదార్థం: వాయు, సుత, ప్రేరిత, శిత, సాయక, ముఖ, దళిత, రాక్షస, ప్రకర, బృహత్+కాయ+అభ్ర, గళిత, శోణిత, తోయంబులన్= వాయుదేవునికుమారుడు అయిన భీముడిచేత ప్రయోగించబడిన వాడిబాణాలకొనలచేత చీల్చబడిన రాక్షసుల సమూహాలయొక్క పెనదేహాలు అనే మబ్బులనుండి జారిన నెత్తురు అనే నీటిచేత; అవనిధర, నదులు= కొండవాగులు; కడు= మిక్కిలి; నిండెన్= నిండాయి.

తాత్పర్యం: వాయుసుతుడైన భీముడిచేత విడువబడిన వాడిబాణాలకొనలచేత చీల్చబడిన రాక్షసుల పెద్ద దేహాలు అనే మేఘాలనుండి కారిన నెత్తురు అనే నీటిచేత కొండవాగులు నిండి ప్రవహించాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ఉ. ఉక్కటి యిట్లు మధ్యముమహోగ్రశరంబుల కోర్వనోప కా

రక్కసు లెల్ల నాహవపరాఙ్ముఖు లైనఁ గడంగి భీముఁ డా

నెక్కటి డాఁకె దిక్కలి సహింపక సింహముఁ డాఁకు నట్టులం

దక్కజుఁ డుద్యతాయతగదాయుధుఁడై మణిమంతుఁ డల్కతోన్.

12

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మధ్యము= భీముడి యొక్క (కుంతీకుమారులలో - ధర్మజభీమఅర్జునులలో - భీముడు మధ్యముడు); మహా+ఉగ్ర, శరంబులకు= మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలకు; ఓర్వన్+ఓపక= సహించజాలక; ఆ+రక్కసులు+ఎల్లన్= ఆ రాక్షసులు అందరున్నూ; ఉక్కు+అఱి= బలం నశించి; ఆహవ+పరాక్+ముఖులు+ఐనన్= యుద్ధంలో పెడమొగాలు పెట్టినవారు కాగా; అందు= ఆ సైన్యంలో; అక్కజుఁడు= అధికుడు; మణిమంతుఁడు= మణిమంతుడు (అనే వీరుడు); తాన్= తాను; అల్కతోన్= కోపంతో; ఉద్యత+ఆయత, గదా+ఆయుధుఁడు+ఐ= గొప్పదైన గదాయుధాన్ని పైకెత్తి పట్టుకొనినవాడై; దిక్+కరి= దిగ్గజం; సింహమున్= సింహాన్ని; సహింపక= లెక్కచేయక; తాఁకునట్టులు= తలపడే టట్లుగా; కడంగి= పూని; భీమున్= భీమసేనుడిని; ఎక్కటి, తాఁకెన్= ఒంటరిగా ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడియొక్క మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలకు ఓర్వజాలక ఆ రాక్షసులు అందరు శక్తి హీనులై యుద్ధంనుండి వెనుదిరిగి పారిపోయారు. అంత, మణిమంతుడు అనే సేనాని, పొడవైన గదాయుధాన్ని పైకెత్తి పట్టుకొని ఆగ్రహోదగ్రుడై దిగ్గజం సింహాన్ని ఎదిరించినట్లుగా, భీముడిపై విజృంభించాడు.

విశేషం: (1)అలం: ఉపమ. (2) ఎనిమిది దిక్కులందు భూమిని భరించేవి అష్టదిగ్గజాలు అని ప్రాచీన సంప్రదాయ సిద్ధమైన అభిప్రాయం. 1. ఐరావతం, 2. పుండరీకం, 3. వామనం, 4. కుముదం, 5. అంజనం, 6. పుష్పదంతం, 7. సార్వభౌమం, 8. సుప్రతీకం - ఇవి అష్టదిగ్గజాలు.

క. ఆ రాక్షసు నతివీరుఁ గు । బేరసఖుం బవనసుతుఁ డభేద్యుఁడు నిజదు

ర్షారతరశాతసాయక । ధారావర్షమునఁ గప్పె దారుణభంగిన్.

13

ప్రతిపదార్థం: అభేద్యుఁడు= భేదించరానివాడు- అంటే జయించటానికి సాధ్యం కానివాడు; పవన, సుతుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; అతివీరున్= గొప్ప శూరుడిని; కుబేర, సఖున్= కుబేరుడి యొక్క మిత్రుడిని; ఆ రాక్షసున్= ఆ రక్షసుడిని- అనగా మణిమంతుడిని; నిజ, దుర్వార, తర, శాత, సాయక, ధారా వర్షమునన్= వారించటానికి మిక్కిలి వీలులేని తనదైన వాడిఅయిన బాణాల పరంపర అనే వానచేత; దారుణభంగిన్= భయంకరమైన విధంగా; కప్పెన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: అజేయుడైన భీమసేనుడు మహావీరుడున్నూ, కుబేరుడి మిత్రుడున్నూ అయిన మణిమంతుడనే ఆ రాక్షసుడిపై మిగుల వాడియైన బాణాలపరంపరను ప్రయోగించి ఆ బాణాలవర్షంతో ఆతడిని భయంకరంగా కప్పివేశాడు.

క. గద త్రిప్పి భీముమీఁదను । వదలక మణిమంతుఁ డలిగి వైచిన నది వి

ద్యుదుదితప్రభానిభం బై । పదిదిశలు వెలుంగ భీముపైఁ బఱతెంచెన్.

14

ప్రతిపదార్థం: వదలక= విడువక; మణిమంతుఁడు= మణిమంతుడు; అలిగి= కోపించి; గద, త్రిప్పి= గదను త్రిప్పి; భీము మీఁదను= భీమసేనుడిపై; వైచినన్= ప్రయోగించగా; అది= ఆ గద; విద్యుత్+ఉదిత, ప్రభా, నిభంబు+బ= మెరుపుతీగనుండి వెలువడిన కాంతితో సమానమైనదై; పది, దిశలు= పది దిక్కులు; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; భీముపైన్= భీమసేనుడిపై; పఱతెంచెన్= దాడిచేయటానికి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: మణిమంతుడు కోపించి, తన చేతిగద త్రిప్పి, గురిపెట్టి భీమసేనుడిపైకి విసిరాడు. ఆ గద మెరుపు తీగవంటి కాంతితో మిరుమిట్లు గొల్పుతూ పది దిక్కులను ప్రకాశింపజేస్తూ భీమసేనుడిపైకి వేగంగా వచ్చింది.

విశేషం: ఈ పద్యం మూడవ పాదంలో “వి-ద్యుదిన ప్రభానిభంబై”- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉంది. కాని ‘స’ కు బదులు ‘త’ అనునదియే సరియైన పాఠం-

క. దానిఁ దన నిశితబాణవి । తానంబున జర్జరీకృతముఁ జేసె మరు

త్సానుఁడు గుహ్యక రాక్షస । సేనల కెల్లను భయంబు సేయుచు నలుకన్.

15

ప్రతిపదార్థం: మరుత్+సూసుఁడు= వాయుపుత్రుడు - భీముడు; గుహ్యక, రాక్షస, సేనలకు+ఎల్లను= గుహ్యకులూ రాక్షసులూ అయిన సేనలలోని భటులందరికీ; భయంబు+చేయుచున్= భయం కలిగిస్తూ; అలుకన్= కోపంతో; దానిన్= ఆ గదను; తన,

నిశిత, బాణ, వితానంబునన్= తనయొక్క వాడియైన అమ్ముల సముదాయంచేత; జర్జరీ, కృతమున్+చేసెన్= ముక్కలు ముక్కలుగా కొట్టాడు;

తాత్పర్యం: వాయుపుత్రుడైన భీముడు ఆ గదను తన వాడిబాణాలచేత తుత్తునియలు చేశాడు. ఆతడి ఆగ్రహానికి గుహ్యకభటులు రాక్షసభటులు మిక్కిలి భయం పొందారు.

క. ఘనుఁ డమ్మణిమంతుఁడు కాం । చనదందోద్ధాని యైన శక్తి మరున్నం దనుమీఁద వైచె; నది యా । తని భుజపార్శ్వమ్ము దాకి ధారుణిఁ బడియెన్. 16

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; ఆ+మణిమంతుఁడు= ఆ మణిమంతుడు; కాంచన, దండ+ఉద్భాసి+ఐన= బంగారు పిడితో వెలుగొందునట్టిదైన; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని (బాకు వంటిది); మరుత్+నందను మీఁద= వాయుపుత్రుడైన భీమసేనుడి మీద; వైచెన్= విసరాడు; అది= ఆ శక్తి; ఆతని, భుజ, పార్శ్వమ్ము = ఆ భీముడి భుజముయొక్క ప్రక్కను; తాకి= ఆని; ధారుణిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: గొప్పవాడయిన ఆ మణిమంతుడు బంగారుపిడితో వెలుగొందే ఆయుధమైన శక్తిని భీముడిపై విసరాడు. ఆ శక్తి భీముడి భుజపార్శ్వాన్ని తాకి నేలపై పడింది.

చ. గదఁ గొని భీముఁ డంత లయకాలకృతాంతుఁడపోలె నేల గ్ర క్కదల నదల్చి నిల్చిన, నకంపితుఁడై మణిమంతుఁ డాజి దు ర్మదుఁడు త్రిశూల మెత్తికొని మధ్యముపై ననలస్ఫులింగముల్ సిదరఁగ వైచె; దానిఁ జెఱిచెన్ ఘనుఁ డగ్గదచేత భీముఁడున్. 17

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీమసేనుడు; అంతన్= అంతట; గదన్+కొని= గదను పట్టుకొని; లయ, కాల, కృతాంతుఁడు+ అ+పోలె= ప్రళయ సమయంలోని యముడి వలె; నేల= భూమి; క్రక్కదలన్= మిక్కుటంగా కదలగా; అదల్చి, నిల్చినన్= ధట్టించి నిల్చగా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; దుర్మదుఁడు= చెడు గర్వం కలవాడు; మణిమంతుఁడు= మణిమంతుడు; అకంపితుఁడు+ఐ= కంపం చెందని వాడై; త్రిశూలము= మూడు మొనలు గల బల్లెమును; ఎత్తికొని= చేత పుచ్చుకొని; అనల, స్ఫులింగముల్= నిప్పురవ్వలు; చెదరఁగ= ఇటునటు వ్యాపించగా; మధ్యముపైన్= భీముడిపై; వైచెన్= విసరాడు; దానిన్= ఆ త్రిశూలాన్ని; ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; భీముఁడున్= భీమసేనుడున్నా; ఆ+గద చేతన్= ఆ గద చేత; చెఱిచెన్= వమ్ము చేశాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు తనచేత గదాయుధాన్ని ధరించి, ప్రళయకాలయముడివలె నేల కంపించేటట్లుగా ధట్టించి నిల్చాడు. మణిమంతుడు ఏ మాత్రం జంకకుండా యుద్ధంలో చెడ్డగర్వం కలవాడై త్రిశూలం చేతబట్టి నిప్పురవ్వలు చెదరేటట్లుగా భీముడిపై విసరి వైచాడు. భీముడు తన గదచేత ఆ త్రిశూలాన్ని విఫలం కావించాడు.

వ. ఇట్లు తనశక్తిశూలంబు లశక్తి నిహతంబైనఁ బరిత్యక్త మదుండై మణిమంతుం డంతరిక్షంబున కెగసిన. 18

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తన, శక్తి, శూలంబులు= తన శక్తి, త్రిశూలం- అనే ఆయుధాలు; అ శక్తి= శక్తిలేక- లేదా - శక్తికానట్టి అనగా గదాయుధంచేత; నిహతంబు+ఐనన్= నాశనం చేయబడటంచేత; పరిత్యక్త, మదుండు+ఐ= పూర్తిగా త్యజించిన గర్వం కలవాడై; మణిమంతుండు= మణిమంతుడు; అంతరిక్షంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగసినన్= ఎగురగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా, తాను ప్రయోగించిన గొప్ప ఆయుధాలైన 'శక్తి' 'త్రిశూలం' శక్తిచాలక, భీముడి ఆయుధాలచేత వమ్ము కావటంచేత, గర్వం ఉడిగి మణిమంతుడు ఆకసానికి ఎగిరాడు.

**క. 'పోవకు పోవకు' మనుచు మ । హావీరుడు గద యమల్లి యమ్మణిమంతున్
లా వఱఱగ వైచె నగ్గద । తో వాఱడును బడియెఁ బ్రతిహతుం డై నేలన్.**

19

ప్రతిపదార్థం: పోవకు= పోవద్దు; పోవకుము= వెళ్లిపోవద్దు; అనుచు= అని అంటూ; మహావీరుడు= (భీముడు) గొప్పవీరుడు; గద+అమర్చి= గదను పట్టుగా పట్టి; ఆ+మణిమంతున్= ఆ మణిమంతుడిని; లావు+అఱఱగన్= బలము క్రుంగేటట్లుగా; ఆ+గదతో= ఆ గదతో; వైచెన్= కొట్టాడు; వాఱడును= ఆ మణిమంతుడును; ప్రతిహతుండు+ఐ= ఆ విధంగా గదతో కొట్టబడినవాడై; నేలన్= పుడమిమీద; పడియెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ఆకసానికి ఎగసి తప్పించుకొన జూచే ఆ మణిమంతుడితో. 'పోవకు, పారిపోకు, అని అంటూ తనగదను త్రిప్పి ఆతనిపై విసరాడు. ఆ గదాఘాతంతో మణిమంతుడు నేలపై కూలి మరణించాడు.

**క. పోర మణిమంతుఁ డిట్లు స । మీరణసుతుచేతఁ బ్రాప్తమ్ముతుఁ డై పడినన్
వారక పఱచిరి భయమున । నా రాక్షసు లార్తనాడు లై తూర్పునకున్.**

20

ప్రతిపదార్థం: పోరన్= యుద్ధంలో; మణిమంతుఁడు= మణిమంతుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సమీరణ, సుతుచేతన్= వాయుపుత్రుడైన భీముడిచేత; ప్రాప్త, మృతుఁడు+ఐ= ప్రాప్తించిన మృత్యువు కల వాడై అనగా మరణించి; పడినన్= పుడమిపై పడిపోగా; ఆ, రాక్షసులు= ఆ రక్కసులు; ఆర్త, నాదులు+ఐ= దుఃఖంతో దీనమైన స్వరాలను చేసేవారై అనగా ఏడుస్తూ; తూర్పునకున్= తూర్పు దిక్కుకు; భయమునన్= భీతితో; పఱచిరి= పారిపోయారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో మణిమంతుడు ఈ రీతిగా భీముడిచేత మరణించటం చూచి, మిగిలిన రక్కసులు రోదిస్తూ తూర్పుదెసగా భయంతో పారిపోయారు.

**వ. అట ధర్మరాజు, భీముండు పోయిన వలను ద్రౌపదిచే నెఱింగి యార్ఘ్విషేణుం డను మునివరు నాశ్రమంబున
ధౌమ్యద్రౌపదీప్రభృతులంబెట్టి, రోమశకుల సహదేవయుతుండై తల్లిశృంగం బెక్కికుబేరసదన సమీపంబున
నిజగదాఘాతపాతిత మణిమదాది రాక్షస దారుణ రణమధ్యంబున నున్న మధ్యమునొద్దకుం జనియె; నంత.21**

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అక్కడ; ధర్మరాజు; భీముండు; పోయిన వలను= వెళ్లిన దిక్కును; ద్రౌపదిచేన్= ద్రౌపదివలన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఆర్ఘ్విషేణుండు+అను= ఆర్ఘ్విషేణుడు అనునట్టి; మునివరు+ఆశ్రమంబునన్= ఋషిశ్రేష్ఠుడియొక్క ఆశ్రమంలో; ధౌమ్య, ద్రౌపదీ, ప్రభృతులన్+పెట్టి= ధౌమ్యుడు ద్రౌపది మున్నగు వారలను ఉంచి; రోమశ, నకుల, సహదేవ, యుతుండు+ఐ= రోమశుడితో నకులుడితో సహదేవుడితో కూడిన వాడై; తద్+గిరి, శృంగంబు+ఎక్కి- ఆ కొండకొనభాగాన్ని అధిరోపించి; కుబేర, సదన, సమీపంబునన్= కుబేరుడియొక్క ఇంటికి చేరువగా; నిజ, గదా+ఘాత, పాతిత, మణిమత్+ఆది, రాక్షస, దారుణ, రణ, మధ్యంబునన్= తన గదయొక్క దెబ్బలచేత క్రిందపడి పోయిన మణిమంతుడు మొదలైన రక్కసులతో కూడిన భయంకరమైన యుద్ధరంగ మధ్యభాగంలో; ఉన్న= నిలిచి ఉన్న; మధ్యము+ఒద్దకున్= భీముడి దగ్గరకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అక్కడ, ధర్మరాజు భీముడు వెళ్లిన దిక్కును ద్రౌపదివలన తెలిసికొన్నాడు. ఆర్ష్టిషేణుడు అనే ఋషివరేణ్యుడి ఆశ్రమంలో ద్రౌపదిని ధౌమ్యుడిని మున్నగువారిని ఉంచి, ధర్మరాజు రోమశ నకుల సహదేవులతోపాటు ఆ కొండ శిఖరాన్ని అధిరోహించి, కుబేరుడి భవనానికి చేరువగా, తన గద తాకిడికి చచ్చి పడి ఉన్న మణిమంతుడు మొదలైన రాక్షసులతోకూడిన ఆ భయంకర రణరంగమధ్య నున్న భీముడిని చూచి, అతడి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. ఆ తరువాత.

క. హతశేషు లైన రాక్షసు । లతిరయమునఁ బాటి చెప్పి రప్పుడ యలకా పతికి సవిస్తరముగ నిజ । మతిఁ బవనజువిక్రమంబు మణిమధ్యధయున్. 22

ప్రతిపదార్థం: హత శేషులు+జన= చావగా మిగిలి ఉన్న వారైన; రాక్షసులు= రక్కసులు; అతి, రయమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; పాటి= పరుగెత్తి; అప్పుడు+అ= వెంటనే; అలకాపతికిన్= అలక అనే పట్టణానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడికి; నిజ, మతిన్= తమ బుద్ధికి అనువైన రీతిగా; పవనజు, విక్రమంబు= వాయుపుత్రుడైన భీముడి పరాక్రమాన్ని గురించి; మణిమత్+వధయున్= మణిమంతుడియొక్క సంహారాన్నిగురించి; సవిస్తరముగన్= వివరాలతో సహా; చెప్పిరి= చెప్పారు.

తాత్పర్యం: చావగా మిగిలిన రక్కసులు మిక్కిలి వేగంగా పరుగెత్తి, ఆ అలకాపురానికి అధిపతి అయిన కుబేరుడికి తమ బుద్ధికి అందినంతమేరకు వాయుపుత్రుడైన భీముడి పరాక్రమాన్నిగురించి, మణిమంతుడి సంహారాన్నిగురించి వివరాలన్నిటితో విన్నవించారు.

వ. దాని విని కుబేరుండు విస్మితుండై యాత్మగతంబున. 23

ప్రతిపదార్థం: దాని, విని= (చావగా మిగిలినవారు) చెప్పినదానిని విని; కుబేరుడు; విస్మితుండు+జ= ఆశ్చర్యపడిన వాడై; ఆత్మగతంబునన్= తనలో.

తాత్పర్యం: భీముడి పరాక్రమప్రాభవాన్నిగురించి విని కుబేరుడు అచ్చెరువంది తనలో ఈ విధంగా తలపోశాడు.

క. 'తలఁకక మును సౌగంధిక । ములు గొని, యిప్పుడును దర్శమున నిండుల పు వ్వులు గొని మణిమత్తభృతులఁ । బలుపుర వధియించె నెట్టి బలియుఁడొ!' యనుచున్. 24

ప్రతిపదార్థం: తలఁకక= జంకక; మును= ఇంతకుముందు; సౌగంధికములు+కొని= పసిడి నెత్తావితామరపువ్వులు సంగ్రహించి; ఇప్పుడును= మరల నేడు; దర్శమునన్= గర్వంతో; ఇందుల, పువ్వులు= ఇచటి పూలను; కొని= గ్రహించి; మణిమత్+ప్రభృతులన్= మణిమంతుడు మున్నగు వారిని; పలుపురన్= పెక్కు మందిని; వధియించెన్= సంహరించాడు; ఎట్టి= ఎటువంటి; బలియుఁడొ= బలవంతుడో; అనుచున్= అని తలపోస్తూ.

తాత్పర్యం: 'ఇంతకుముందు ఈ భీముడు జంకుగొంకులు లేకుండా పసిడి తామరపువ్వులు కొనిపోయాడు. ఇప్పుడు ఈ పూలను సగర్వంగా సంగ్రహించి, మణిమంతుడు మొదలైన మహావీరులను సంహరించాడు. ఈతడు ఎంతటి బలవంతుడో కదా!' అని తలపోస్తూ.

వ. సురగరుడగంధర్వయక్షరాక్షససహితుం డయి యక్షవ్రభుం డరుగుడెంచి పాండవులం గని, వారిలోన గదాకృపాణ బాణబాణాసనధరుం డయి రణకాంక్ష నున్న మహావీరు మారుతాత్మజుం జూచి పరమవ్రీతచిత్తుం డయిన. 25

ప్రతిపదార్థం: సుర, గరుడ, గంధర్వ, యక్ష, రాక్షస, సహితుండు+అయి= దేవతలు, గరుడులు, గంధర్వులు, యక్షులు, రాక్షసులతో కూడిన వాడయి; యక్షప్రభుండు= కుబేరుడు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; పాండవులన్+కని= పాండవులను చూచి; వారిలోనన్= ఆ పాండవులలో; గదా, కృపాణ, బాణ, బాణాసన, ధరుండు+అయి= గద, కత్తి, అమ్ములు, విల్లు ధరించినవాడై; రణ, కాంక్షన్= యుద్ధంచేయాలని కోరిక గలవాడై; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; మహావీరున్= గొప్పశూరుడిని; మారుత+అత్మజున్= వాయుపుత్రుడైన భీముడిని; చూచి= కాంచి; పరమ, ప్రీత, చిత్తుండు+అయిన= మిక్కిలి సంతోషంతో కూడిన మనస్సు కలవాడైన.

తాత్పర్యం: అంత, కుబేరుడు సపరివారంగా, దేవతలు, గరుడులు, గంధర్వులు, యక్షులు, రాక్షసులు తనను కొలువగా వచ్చి, పాండవులను చూచాడు. వారిలో భీముడు గద, కత్తి, అమ్ములు ధనువు ధరించి యుద్ధపు కోరిక గలవాడై నిలిచి ఉన్నాడు. ఆ మహావీరు డైన వాయుసుతుడిని చూచి కుబేరుడు మిక్కిలి సంతసించిన మనస్సు కలవాడైనాడు.

ఆ. అక్కుబేరునకు మహామతుల్ పాండవుల్ । మ్రొక్కి; రంత ధర్మమూర్తి యైన

ధర్మతనయుఁ జూచి తద్దయు దయతోడ । నిట్లు లనియెఁ గిన్నరేశ్వరుండు.

26

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కుబేరునకున్= ఆ కుబేరుడికి; మహామతుల్= గొప్ప బుద్ధికలవారు; పాండవుల్= పాండురాజుసుతులు; మ్రొక్కిరి= నమస్కరించారు; అంతన్= అంతట; ధర్మమూర్తి+ఐన= రూపుగొనిన ధర్మం అయిన; ధర్మతనయున్+చూచి= ధర్మరాజును చూచి; కిన్నర+ఈశ్వరుండు= కిన్నరులకు ప్రభువు అయిన కుబేరుడు; తద్దయు= మిక్కుటమైన; దయతోడన్= కరుణతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కుబేరుడికి బుద్ధిమంతులైన పాండవులు నమస్కరించారు. అంతట, ఆకారం ధరించిన ధర్మమైన ధర్మరాజును చూచి, కిన్నరులకు ప్రభువు అయిన కుబేరుడు మిగుల దయతో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: పాండవులు విశిష్ట వ్యక్తులు. ఎదుటివారు అవినయాన్ని ప్రకటించినా కయ్యానికి కాలు దువ్వినా యుద్ధానికి సిద్ధం. పెద్దలు ఎదురైతే వినయంతో నమస్కరించటం వారి సంస్కారం. ధర్మజుడు పెద్దలకు ముందుగా నమస్కరిస్తాడు, అందరి నమస్కారాలను తిరిగి పొందుతాడు. తమ్ములు అతడిని అనుసరిస్తారు.

వ. 'అయ్యా! నీయనుజుండు మత్తియసఖుండైన మణిమంతు వధియించి నా కపకారంబు సేసె నని లజ్జింపవలన; దది యగస్త్వశాపనిమిత్తంబున నయ్యె' నని భీమసేను డాయంబలిచి 'నీ చేసినసాహసంబు నా కుపకారంబు గావున నిన్ను మెచ్చితి' ననిన నక్కుబేరునకుం గృతాంజలి యయి ధర్మతనయుం డి ట్లనియె.27

ప్రతిపదార్థం: అయ్యా!= ఆర్యా!; నీ+అనుజుండు= నీ తమ్ముడు; మత్+ప్రియ, సఖుండు+ఐన= నాకు ఇష్టుడైన మిత్రుడైన; మణిమంతున్, వధియించి= మణిమంతుడిని సంహరించి; నాకు+అపకారంబు= నాకు కీడు; చేసెను+అని; లజ్జింపవలనడు= సిగ్గు చెంద వద్దు; అది= ఆ సంఘటన; అగస్త్వ, శాప, నిమిత్తంబునన్+అయ్యెన్= అగస్త్వుడియొక్క శాపం కారణంగా జరిగింది; అని= అని చెప్పి; భీమసేనున్= భీముడిని; డాయన్+పిలిచి= దగ్గరకు (చేరేటట్లు) ఆహ్వానించి; నీ, చేసిన, సాహసంబు= నీవు ఒనరించిన తెగువ; నాకు+ఉపకారంబు= నాకు మేలు; కావున= కాబట్టి; నిన్ను, మెచ్చితిన్= నిన్ను గౌరవించాను; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ+కుబేరునకున్; కృత+అంజలి+అయి= చేయబడిన నమస్కారం కలవాడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మసుతుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'అయ్యా! నీ తమ్ముడు నా ప్రియమిత్రుడిని సంహరించి నాకు కీడు చేశాడని సిగ్గు చెందవద్దు; అది అగస్త్యముని ఇచ్చిన శాపం కారణంగా జరిగింది' అని చెప్పి భీముడిని తనదగ్గరికి ఆహ్వానించి, 'నీవు చేసిన సాహసం వలన, నాకు జరిగింది ఉపకారమే కాబట్టి నేను నిన్ను మెచ్చాను' అని చెప్పాడు. ధర్మరాజు కుబేరుడికి నమస్కరించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'ఇట్టి శాప మమ్మునీంధ్రుండు దా నేల । యిచ్చె? దాని నాకు నెఱుంగఁ జెప్ప'

మనిన విస్తరించి యమరాజసుతునకు । నక్కుభేరుఁ డిట్టు లనుచుఁ జెప్పె.

28

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి శాపము = ఇటువంటిశాపం; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు = ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; తాన్+ఏల+ఇచ్చె? = తాను ఎందుకు ఇచ్చాడు?; దానిన్ = ఆ ఆకథను; నాకు+ఎఱుంగన్+చెప్పుము = నాకు విశదంగా చెప్పుము; అనినన్ = అని అడుగగా; విస్తరించి = వివరించి; యమరాజ సుతునకున్ = యమధర్మరాజు కుమారుడైన ధర్మరాజుకు; ఆ+కుబేరుఁడు; ఇట్టులు+అనుచున్+చెప్పెన్ = ఈ క్రింది విధంగా వివరించి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ విధమైన శాపాన్ని మునిశ్రేష్ఠుడైన అగస్త్యుడు ఎందుకు ఇచ్చాడు? ఆవిషయాన్ని నాకు సవిస్తరంగా చెప్పుము' అని అడుగగా యమధర్మరాజుసుతుడైన ధర్మరాజుకు కుబేరుడు ఈ విధంగా తెలిపాడు.

వ. 'తొల్లికుశావతి యను పుణ్యనదీతీరంబున నమరులెల్ల సత్రయాగంబు సేయుచుండి నన్ను రావించిన నేనును

బుష్పకవిమానారూఢుండ నై త్రిశతమహాపద్మసంఖ్యల యక్షరాక్షసబలంబుతో గగనగతి నందులకుఁ బోవునెడ

నూర్జ్వబాహుండై యమునా తీరంబున నుగ్రతపంబు సేయుచున్న యగస్త్యమహామునిమీఁద నా ప్రియసఖుం

డైన మణిమంతుం డెఱుంగక నిష్ఠీవనంబు సేసిన నలిగి యమ్మునివరుండు నా కిట్లనియె.

29

ప్రతిపదార్థం: తొల్ల = పూర్వం; కుశావతి+అను = కుశావతి అనే పేరుకల; పుణ్య, నదీ, తీరంబునన్ = పుణ్యాన్ని ఇచ్చే ఏటిగట్టుదరిని; అమరులు+ఎల్లన్ = వేల్పులు అందరు; సత్రయాగంబు+చేయుచుండి = సత్రయాగం అనే యజ్ఞాన్ని చేస్తూ; నన్ను, రావించినన్ = నన్ను ఆహ్వానించి రప్పించగా; ఏనును = నేనున్నా; పుష్పక, విమాన+ఆరూఢుండను+బ = పుష్పకమనే పేరుకల విమానాన్ని అధిరోహించినవాడి వై; త్రి, శత, మహాపద్మ, సంఖ్యల = మూడువందల మహాపద్మ సంఖ్యలు కల; యక్ష, రాక్షస, బలంబుతోన్ = యక్షులు రాక్షసులు ఐన భటులతో; గగన గతిన్ = ఆకాశమార్గాన; అందులకున్ = ఆ సత్రయాగానికి; పోవు+ఎడన్ = వెళ్ళేటప్పుడు; ఊర్జ్వ+బాహుండు+బ = ఎత్తిన చేతులు కలవా డై; యమునా, తీరంబునన్ = యమునానదిగట్టున; ఊగ్ర, తపంబు = కఠిన మైన తపస్సు; చేయుచున్న+అగస్త్యమహాముని మీఁదన్ = చేస్తున్నటువంటి అగస్త్యమహర్షి పైన; నా ప్రియసఖుండు+బన = నాకు అనుగునెచ్చెలి అయిన; మణిమంతుండు = మణిమంతుడు; ఎఱుంగక = తెలియక; నిష్ఠీవనంబు+చేసినన్ = ఉమ్మివేయగా; అలిగి = ఆగ్రహించి; ఆ+ముని, వరుండు = ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; నాకు+ఇట్లు+అనియెన్ = నాతో ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'పూర్వకాలంలో కుశావతి అనే పుణ్యనదీతీరాన వేల్పులు అందరు సత్రయాగాన్ని చేస్తూ నన్ను ఆహ్వానించారు. నేను పుష్పకవిమానం అధిరోహించి మూడువందల మహాపద్మసంఖ్యలు గల యక్షరాక్షసపరివారంతో బయలుదేరాను. మేము గగనమార్గాన పయనిస్తూ ఉండగా భూమిపై యమునాతీరంలో ఆగస్త్యమహర్షి చేతులు పైకెత్తికొని, కఠోర మైన తపస్సును చేస్తూ ఉన్నాడు. అప్పుడు నా అనుగుచెలికాడు మణిమంతుడు తెలియక ఉమ్మివేశాడు. అది అగస్త్యమహర్షిపైన పడింది. అందుకు ఆగ్రహించి నాతో ఆ మహర్షి ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. 'నీవు సూచుచుండ నీ యిప్పుఁ డిమ్ముణి । మంతుఁ డిప్పుడు దనదు మదముపేర్చి
నన్ను నరయ కుమిసె నామీఁద కప్పుడు । ర్దుడుఁడు పాలియు నొక్క మనుజుచేత.

30

ప్రతిపదార్థం: నీవు+చూచుచు+ఉండన్= నీవు చూస్తూ ఉండగనే; నీ+ఇప్పుడు= నీ అనుగునెచ్చెలి; ఈ+మణిమంతుడు= ఈ మణిమంతుడు; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; తనదు, మదము, పేర్చిన్= తన గర్వంయొక్క అతిశయంచేత; నన్నున్= నన్ను; అరయక= చూడకుండగా; నామీద= నాపై; ఉమిసెన్= ఉమ్మివేశాడు; కప్పు, దుర్ముడుఁడు= ఇతరులకు నొప్పి కలిగించే చెడ్డ గర్వంకలవాడు (మణిమంతుడు); ఒక్క, మనుజుచేతన్= ఒక మనుష్యుడిచేత; పాలియున్= చచ్చిపోతాడు.

తాత్పర్యం: నీ సమక్షంలోనే నీవు చూస్తూ ఉండగనే నీ అనుగుమిత్రుడు ఈ మణిమంతుడు మదాతిశయంతో నన్ను చూడకుండ నామీద ఉమ్మివేశాడు. ఇతరులకు నొప్పి గలిగించే చెడ్డమదంగల ఆ మణిమంతుడు ఒక మనుష్యుడిచేతిలో చచ్చుగాక!

వ. మఱియు నీ యక్ష రాక్షస బలంబులు వానిచేత నిహతు లగుదు; లిద్దులితంబు దద్దుర్మనంబునం బాయు
ననియెం గావున నిట్టి శాపఫలంబునకు నీ యనుజుండు నిమిత్తం బయ్యె' నని చెప్పి, వెండియు ని ట్లనియె
'ధృతియును దాక్ష్యంబును దేశకాలంబులును బరాక్రమంబును మంత్రవిధానంబు నను పంచవిధాంగంబు
నెఱింగిన క్షత్రియుండు ధర్మవిదుండై ధరణీచక్రంబు నిర్వక్రమంబుగా రక్షించి పుణ్యలోకంబు పడయుఁ;
గర్భవిశేషంబు లెఱుంగక వృథారంభం దై సాహసంబున వర్తిల్లువానికిం బాతకం బగుట నిశ్చయంబు.31

ప్రతిపదార్థం: మఱియు= ఇంకను; నీ, యక్ష, రాక్షస, బలంబులు= నీయొక్క యక్షులు రక్కసులు అయిన భటులు; వానిచేతన్= ఆ మనుజుడిచేత; నిహతులు+అగుదురు= సంహరించబడతారు; ఈ+దురితంబు= ఈ పాపం; తద్+ దర్మనంబునన్= ఆతడిని చూడటం వలన; పాయును= పోతుంది; అనియెన్= అని చెప్పాడు; కావునన్= కాబట్టి; ఇట్టి, శాప, ఫలంబునకున్= ఈ విధమైన శాపంయొక్క ఫలితానికి; నీ+అనుజుండు= నీ తమ్ముడు; నిమిత్తంబు+అయ్యెన్= కారణం అయినాడు; అని= అంటూ; చెప్పి= పలికి; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; ధృతియును= ధైర్యమున్నూ; దాక్ష్యంబును= సమర్థతయున్నూ; దేశ, కాలంబులు= స్థలమున్నూ సమయమున్నూ; పరాక్రమంబును= శౌర్యమున్నూ; మంత్ర విధానంబును= రహస్యాలోచన; అను= అనెడి; పంచవిధ+అంగంబున్= అయిదు తీరులు కల విధానాన్ని; ఎఱింగిన= తెలిసిన; క్షత్రియుండు= ప్రభువు; ధర్మ, విదుండు+బ= ధర్మాన్ని ఎరిగినవాడై; ధరణీ చక్రంబు= భూమండలాన్ని; నిర్వక్రంబుగాన్= వంకరలేకుండ ఋజుమార్గంలో; రక్షించి= కాపాడి; పుణ్య, లోకంబు+పడయున్= పుణ్యం ఆర్జించేవారు పోయేగతులు పొందుతాడు; కర్మ, విశేషంబులు+ఎఱుంగక= చేసేపనులందలి ఆంతర్యం తెలియక; వృథా+ ఆరంభంబు+బ= వ్యర్థ ప్రయత్నాలు కలవాడై; సాహసంబునన్= తెగువతో; వర్తిల్లువానికిన్= నడచునట్టి వాడికి; పాతకంబు+ అగుట= పాపం దాపురించటం; నిశ్చయంబు= తప్పదు.

తాత్పర్యం: ఇంకను, నీ యక్ష రాక్షసభటులు ఆ మనుజుడిచేత సంహరించబడతారు! ఆ పాపం ఆతడిని చూడటంచేత తీరిపోతుంది! అని చెప్పాడు. కాబట్టి నీ తమ్ముడు, మణిమంతుడిచావుకూ, నా యక్షరాక్షస బలాలు చనిపోవటానికీ నిమిత్తమాత్రుడే. అది ఆ శాపఫలం'- అని చెప్పి మరల ఇట్లా వచించాడు. '1. ధైర్యం 2. సామర్థ్యం 3. దేశకాలాలు 4. శౌర్యం 5. రహస్యమంత్రాంగం అనే పంచవిధమైన రాజనీతి అంగాలను తెలిసిన ప్రభువు భూచక్రాన్ని సవ్యంగా పరిపాలించి పుణ్యగతులను పొందుతాడు. చేసేకర్మలలోని ఆంతర్యాన్ని తెలిసికొనక తెగువతో వ్యర్థమైన ప్రయత్నాన్ని చేసేవాడికి పాపం సంక్రమించటం తప్పదు.

విశేషం: పరిపాలన=ధైర్యం+దక్షత+దేశకాలపరిగణనం+పరాక్రమం+రహస్యమంత్రాంగం- ఇది కుబేర రాజనీతి. కేవల పరాక్రమప్రదర్శన రాజనీతి కాదు - అనే హెచ్చరిక మరువరానిది.

**క. కావున నిరతమ్ము మరు । ధ్వేవాత్మజు సాహసైకధృతి గాకుండన్
భూవల్లభ! శిక్షింపుము । నీ విమలజ్ఞానధర్మనిష్ఠితబుద్ధిన్.**

32

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; భూవల్లభ!= భూమికి భర్త వయిన రాజా!; మరుత్+దేవ+ఆత్మజున్= వాయుదేవుడి పుత్రుడైన భీముడిని; నిరతమ్ము= ఎల్లప్పుడును; సాహస+ఏక ధృతి= తెగువను మాత్రమే ప్రదర్శించే ధైర్యశాలి; కాకుండన్= కాకుండగా; నీ, విమల, జ్ఞాన, ధర్మ, నిష్ఠిత, బుద్ధిన్= నీడైన నిర్మలమైన జ్ఞానంతో ధర్మంతో కూడిన ఆలోచనతో; శిక్షింపుము= ప్రబోధించుము.

తాత్పర్యం: భూమికి ప్రభువైన ఓ ధర్మరాజా! నీవు నిర్మలమైన జ్ఞానంతో ధర్మంతో కూడిన బుద్ధిమంతుడవు, పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించటానికి వీలుచాలులు ఎరుగ వలయును. కావున, నీ తమ్ముడైన వాయుదేవుడిపుత్రుడిని కేవలం తెగువనుమాత్రమే ప్రదర్శించే ధైర్యశాలి కాకుండగా ప్రబోధించుము.

**వ. నిన్నును నీ తమ్ములను ధర్మానిల శక్రాశ్వినులు రక్షించునట్ల యే నెప్పుడు రక్షింతు; నా నియోగంబున
మత్సరిచారకులు మీకు నిత్యంబును నన్న పానాదులు దెచ్చియిచ్చుచుండ నార్హిషిణీ శాశ్రమంబున
నొక్కపక్షంబు వసియించునది.**

33

ప్రతిపదార్థం: నిన్నును= నిన్నను; నీ తమ్ములను= నీ సహోదరులను; ధర్మ+అనిల, శక్ర+ఆశ్వినులు= యముడు, వాయువు, ఇంద్రుడు, ఆశ్వినీదేవతలు; రక్షించునట్లు+అ= కాపాడటట్లుగానే; ఏనును= నేనున్నా; రక్షింతున్= కాపాడతాను; నా నియోగంబునన్= నా పనువువలన; మత్+పరిచారకులు= నా సేవకులు; మీకున్= మీకు; నిత్యంబును= ప్రతిదినమూ; అన్న, పాన+ఆదులు= అన్నం నీరు మున్నగునవి; తెచ్చి+ఇచ్చుచు+ఉండన్= తీసికొనివచ్చి మీకు ఇస్తాఉండగా; ఆర్హిషిణీ+ఆశ్రమంబునన్= ఆర్హిషిణీ మునియొక్క ఆశ్రమంలో; ఒక్కపక్షంబు= పదునైదు రోజులు; వసియించునది= నివసించండి.

తాత్పర్యం: నిన్నును, నీ తమ్ములను యమధర్మరాజు, వాయుదేవుడు, ఇంద్రుడు ఆశ్వినులు కాపాడేటట్లుగానే నేను కూడా మిమ్మల్ని రక్షించగలను, నా ఆజ్ఞచొప్పున నా సేవకులు మీకు ప్రతిదినం అన్నం నీళ్ళు మొదలైనవి సమకూర్చగలరు. మీరు పదునైదుదినాలు ఆర్హిషిణీ మహర్షి ఆశ్రమంలో నివసించండి.

**సీ. 'మానితయశుఁడు భీమానుజుం డర్జునుం । డమరులచేత దివ్యాస్త్రతతులు
వడసి దేవేశ్వరుకడ నున్నవాఁ; డతం । డుపకారి యయ్యె దేవోత్తమునకు;
సప్తమేధాధ్వరప్రాప్తపుణ్యుఁడు ధర్మ । మతి భవత్పితృపితామహుఁడు ఘనుఁడు
శంతనుఁ డతనిచే సంతర్పితుం డయ్యె; । గుఱుకొని మీదైన కుశల మడిగె;**

**ఆ. నరుగుదెంచు నింత కయ్యర్జునుండు మీ । కభిమతార్థసిద్ధి యగును సిద్ధ'
మని యెఱుంగఁ జెప్పి యలకాభినాథుండు । యక్షగణముతోడ నరిగె నంత.**

34

ప్రతిపదార్థం: మానితయశుఁడు= మన్నించబడిన కీర్తికలవాడు; భీమ+అనుజుండు= భీముడికి తమ్ముడు- అనగా, అర్జునుడు; అమరులచేతన్= వేల్పులచేత; దివ్య+అస్త్ర, తతులు= దివ్యలైన ఆయుధాల సముదాయాలు; పడసి= పొంది; దేవ+ఈశ్వరుకడన్=

దేవేంద్రుడి దగ్గర; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; దేవ+ఉత్తమునకున్= దేవేంద్రుడికి; అతండు= అతడు; ఉపకారి+అయ్యెన్= మేలుచేకూర్చినవాడు అయినాడు; సప్త, మేధ+అధ్వర, ప్రాప్త, పుణ్యుడు= ఏడు అశ్వమేధ యాగాలు చేయటంచేత లభించిన పుణ్యం కలవాడు; ధర్మమతి= ధర్మంతో కూడిన బుద్ధికలవాడు; భవత్+పితృ పితామహుడు= మీ తండ్రికి తాతననవాడు; ఘనుడు= గొప్పవాడు; శంతనుడు= శంతనుడు అనే ప్రభువు; అతనిచేన్= ఆ అర్జునుడి చేత; సంతర్పితుండు+అయ్యెన్= సంతృప్తిచెందింపబడిన వాడైనాడు; గుఱుకొని= పూని; మీదైన= మీయొక్క; కుశలము= క్షేమాన్ని గురించి; అడిగెన్= అడిగాడు; ఆ+అర్జునుండు= ఆ అర్జునుడు; ఇంతకు= ఇప్పుడు; అరుగుదెంచున్= వస్తాడు; మీకు+అభిమత+అర్థసిద్ధి+అగును= మీరు కాంక్షించే కోరిక మీకు ఈడేరుతుంది; సిద్ధము+అని= జరిగినట్లే అని; అలకా+అధినాథుండు= అలకాపట్టణానికి ప్రభువు అయిన కుబేరుడు; ఎఱుంగన్+చెప్పి= తెలిపేటట్లు చెప్పి; యక్ష, గణముతోడన్= యక్షుల సముదాయంతో; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అంతట.

తాత్పర్యం: గౌరవించబడిన కీర్తిగల అర్జునుడు వేల్పులచేత దివ్యాస్త్రాలను పొందాడు. ఇప్పు డతడు దేవేంద్రుడి కడ ఉన్నాడు; అతడు దేవేంద్రుడికి మేలు చేసినవా డైనాడు; అంతేగాక, మీ తండ్రిగారికి తాతగారైనట్టి వాడున్నా, ఏడు అశ్వమేధయాగాలు చేసి పుణ్యాన్ని ఆర్జించినవాడున్నా అయిన శంతనునిచేత మన్నించబడినాడు. ఆయన మీ అందరి కుశలమడిగినాడు. మీ సోదరుడైన ఆ అర్జునుడు ఇప్పుడు మీదగ్గరకు రావటానికి సిద్ధంగా ఉన్నాడు. మీ కోరికలు ఈడేరుగలవు. అన్నియు మీకొరకు సంసిద్ధం'- అని పాండవులను అభినందించి కుబేరుడు యక్షగణాలతోపాటు నిష్క్రమించాడు; అంతట.

వ. ఇట్లు ధర్మరాజు కుబేరునాదేశంబున నార్హిష్ఠిషేణాశ్రమంబున నున్న నాతనికి నొక్కనాడు ధౌమ్యుండు నిజాంగుళి మత్తరదిక్పాదంబు సూపుచు ని ట్లనియె. 35

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; ధర్మరాజు, కుబేరు+అదేశంబునన్= కుబేరుడి యొక్క ఆనతిచొప్పున; ఆర్హిష్ఠిషేణ+ఆశ్రమంబునన్+ఉన్నన్= ఆర్హిష్ఠిషేణుడియొక్క ఆశ్రమంలో ఉండగా; అతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; ఒక్క, నాడు= ఒక రోజున; ధౌమ్యుండు= ధౌమ్యమహర్షి; నిజ+అంగుళిన్= తన చూపుడు వ్రేలితో; ఉత్తరదిక్+భాగంబు= ఉత్తర దిక్కువైపు; చూపుచున్= చూపిస్తూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు కుబేరుడి ఆనతిచొప్పున ఆర్హిష్ఠిషేణుడి ఆశ్రమంలో నివసిస్తూ ఉన్నాడు. అంత, ఒకనాడు ధౌమ్యమహర్షి తన చూపుడువ్రేలితో అతడికి ఉత్తరదిక్కును చూపిస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అది మందరనగ మక్కడ । నది మేరుగిరీంద్ర మమ్ముహాశైలము నె న్నిదిదిక్కుల వసియింతురు । త్రిదశేశ్వరు దొట్టి యష్టదిక్పాలవరుల్. 36

ప్రతిపదార్థం: అది= అదిగో అది; అక్కడన్= అచట ఉన్నది; మందర, నగము= మందరం అనే పేరుకల కొండ; అది= అది; మేరుగిరి+ఇంద్రము= మేరువు అనే పేరుకల గొప్పకొండ; ఆ+మహాశైలము= ఆ గొప్ప కొండయొక్క; ఎన్నిది దిక్కులన్= ఎన్నిమిది దిక్కులలోను; త్రిదశ+ఈశ్వరున్+తొట్టి= దేవేంద్రుడు మొదలుగా కల; అష్ట+దిక్+పాలవరుల్= ఎన్నిమిది దిక్కులను పాలించే అధిపతులు; ఎన్నిది దిక్కులన్= ఎన్నిమిది దిక్కులలోను; వసియింతురు= నివసిస్తూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: 'అదిగో! చూడుము. అది మందరపర్వతం, అల్లదిగో! అదియే మేరుపర్వతం, ఈ గొప్పకొండకు ఎన్నిమిదివైపుల దేవేంద్రుడు మున్నగు అష్టదిక్పాలకులు వసిస్తారు.

**చ. కనకగిరిం బ్రదక్షిణముగా శశిభాస్కరతారకాగణం
బనవరతంబుఁ బ్రమ్మరు మహామునిసప్తకమండలంబుతో
ననఘ! తదీయతుంగశిఖరాగ్రమునందుఁ బయోరుహాసన
త్రినయన విష్ణు లుండుదురు దేవగణంబులు గొల్చుచుండఁగన్.'**

37

ప్రతిపదార్థం: అనఘ! = పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజా!; శశి, భాస్కర, తారకా, గణంబు = చంద్రుడు, సూర్యుడు నక్షత్రసముదాయాలు; మహాముని, సప్తక, మండలముతోన్ = గొప్పమునులు ఏడుగురు కల వలయంతో; కనకగిరిన్ = పసిడికొండను- మేరుపర్వతాన్ని; అనవరతంబున్ = ఎల్లప్పుడును; ప్రదక్షిణముగాన్ = ఎడమనుండి కుడివైపునకు; త్రిమ్మరు = తిరుగుతూ ఉంటారు; తదీయ, తుంగ, శిఖర+అగ్రమునందున్ = ఆ మేరువుయొక్క ఎత్తయిన శిఖరయొక్క పైభాగంలో; పయోరుహాసన, త్రినయన, విష్ణులు = పద్మం ఆసనంగా కల బ్రహ్మాదేవుడున్నా, మూడుకన్నులు కల శివుడున్నా, విష్ణువున్నా; దేవగణంబులు = వేల్పుల గుంపులు; కొల్చుచుండఁగన్ = ఆరాధిస్తూ ఉండగా; ఉండుదురు = ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఓ పాపరహితుడా! మేరుపర్వతంచుట్టూ ఎల్లప్పుడు చంద్రుడు, సూర్యుడు, నక్షత్రసముదాయం, సప్తర్షి మండలంతో పాటు ప్రదక్షిణాలు చేస్తూ ఉంటారు. ఆ పసిడికొండకొనపై పద్మం ఆసనంగా కలబ్రహ్మాదేవుడు, మూడుకన్నులు కల పరమశివుడు, విష్ణుదేవుడు, వేల్పులసమూహాలు సేవిస్తూ ఉండగా కొలువుదీరి ఉంటారు.'

విశేషం: మేరుపర్వతం ఉత్తరాన కలదని ప్రాచీనవేదవాఙ్మయనిర్దేశం. ఉత్తరధ్రువానికి సూర్యుచంద్రులు, నక్షత్రసముదాయం సప్తర్షిమండలం ప్రదక్షిణం చేస్తున్నట్లు తిరగటం సవీనభూగోళవేత్తలు నిర్దేశించినట్టిదేకదా! ప్రాచీనుల ఖగోళశాస్త్రపరిజ్ఞానానికి ఈ వర్ణన ఒక ఉదాహరణం.

వ. అని చెప్పుచుండఁ బాండవు లం దొక్కమాసంబు నివాసంబు సేసి; రంత.

38

ప్రతిపదార్థం: అని = అంటూ (ఆవిధంగా); చెప్పుచుండన్ = వర్ణిస్తూ ఉండగా; పాండవులు = పాండురాజుకుమారులు; అందున్ = ఆ ఆశ్రమంలో; ఒక్కమాసంబు = ఒకనెల; నివాసంబు+చేసిరి = నివసించారు; రంత = ఆమీద.

తాత్పర్యం: అని చెప్పతూ ఉండగా పాండవులు ఆ ఆశ్రమంలో ఒకనెల నివసించారు.

**ఉ. అంబర మాతృదీప్తినివహంబున నొప్పగ మాతలివ్రయు
క్తం బగు దివ్యకాంచనరథంబు లసచ్ఛవలాంశువుంజ ర
మ్యం బగు దాని నెక్కి ధృతిమందరుఁ డింద్రసుతుండు నాకలో
కంబుననుండి వచ్చెఁ బ్రవికాశితతేజుఁ డీనప్రకాశుఁ డై.**

39

ప్రతిపదార్థం: ధృతి, మందరుఁడు = ధైర్యంలో మందరపర్వతం వంటివాడు; ప్రవికాశిత తేజుఁడు = మిరుమిట్లుకొల్పేడి వర్షస్సు కలవాడు; ఇంద్ర, సుతుండు = ఇంద్రుడి కుమారు డైన అర్జునుడు; అంబరము = ఆకాశం; ఆత్మదీప్తినివహంబునన్ = తన డైన వెలుగుల సముదాయం చేత; ఒప్పగన్ = శోభిల్లగా; లసత్+చవలా+అంశు, వుంజ, రమ్యంబు+అగుదానిన్ = దేదీప్యమానంగా ప్రకాశిస్తున్న మెఱుపుల యొక్క కాంతుల సమూహాలను పోలి సొగసై ఉన్న దానిని; మాతలి, ప్రయుక్తంబు+అగు = మాతలి (దేవేంద్రుడి రథసారథి) చేత నడుపబడిన; దివ్య, కాంచన, రథంబు = దేవలోకానికి సంబంధించిన బంగారుతేరు; ఎక్కి = అధిరోహించి; ఇనప్రకాశుఁడు+ఐ = సూర్యుడివంటి ప్రకాశం కలవాడై; నాక లోకంబున నుండి = స్వర్గలోకంనుండి; వచ్చెన్ = వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ధైర్యంలో మందరపర్వతంతో పోల్చితగినవాడు, లెస్సగా ప్రకాశించే తేజస్సు కలవాడు, దేవేంద్రుడి కుమారుడు అయిన అర్జునుడు- మిరుమిట్లుగొలిపే మెరుపులవంటి కాంతి సమూహాలతో సుందరమై, మాతలి నడుపుతున్న దివ్యకాంచన రథాన్ని అధిరోహించి, సూర్యుడివలె వెలుగుతూ స్వర్గలోకంనుండి వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు చనుదెంచి ధనంజయుండు రోమశధౌమ్యధర్మజభీమసేనులపాదంబులకుం బరమభక్తి మ్రొక్కి వినయావనతులయిన కవల నెత్తి కౌగిలించుకొని, ద్రౌపదీహృదయనయనాంబుజంబుల కానందంబు సేయుచున్నంత, నందఱు సంతసిల్లి మాతలి నతిప్రీతిఁ బూజించిన, నతండును దివ్యరథంబు గొని దివంబున కలిగె; నట్టి యవసరంబున. 40

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఈ విధంగా; చనుదెంచి= వచ్చి; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; రోమశ, ధౌమ్య, ధర్మజ, భీమసేనుల, పాదంబులకున్= రోమశుడి, ధౌమ్యుడి, ధర్మజుని, భీమసేనుడి పాదాలకు; పరమ, భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; వినయ+అవనతులు+అయిన= వినయంతో వంగి నమస్కరించినవారలైన; కవలన్= (నకులసహదేవులను) జంటను; ఎత్తి= పైకి లేవనెత్తి; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం సల్పి; ద్రౌపదీ, హృదయ, నయన+అంబుజంబులకున్= ద్రౌపదియొక్క మనస్సు, కన్నులు అనే పద్మాలకు; ఆనందంబు+చేయుచున్నంతన్= గొప్ప సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ ఉండగా; అందఱు= పాండవ బృందంలోని వారందరూ; సంతసిల్లి= సంతోషించి; మాతలిన్= దేవేంద్రుడి రథసారథిని; అతి ప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; పూజించినన్= అర్చించగా; అతండును= ఆ మాతలియు; దివ్యరథంబు+కొని= దేవతారథాన్ని తీసికొని; దివంబునకున్= స్వర్గానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అట్టి+అవసరంబునన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు స్వర్గలోకంనుండి భూలోకానికి వచ్చాడు. అతడు రోమశుడికి, ధౌమ్యుడికి, ధర్మజుడికి, భీమసేనుడికి, పాదనమస్కారాలు చేసి, తనకు వినయంతో వంగి పాదనమస్కారం చేసిన నకులసహదేవులను ఎత్తి కౌగిలించుకొన్నాడు. ఆ దృశ్యం ద్రౌపదిహృదయానికి, కన్నులకూ మిక్కిలి ఆనందాన్ని కలిగించింది. అందరూ సంతసిల్లారు. పాండవ బృందంలోని వారందరూ మాతలిని సత్కరించి మన్నించారు. మాతలి దివ్యరథాన్ని తీసికొని స్వర్గలోకానికి తిరిగి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో.

క. దిననాథుఁ డస్తగిరిఁ బొం । దినఁ జీకటిఁ బాచి యాత్మతేజమున దిగం గనల విభూషించుచు రజ । నినాథకలహంస గగననిమ్మగ నొప్పెన్. 41

ప్రతిపదార్థం: దిన నాథుఁడు= సూర్యుడు; అస్తగిరిన్= పడమటికొండను, సహ్యాద్రిని; పాందినన్= చేరగా; చీకటిన్= అంధకారాన్ని; పాచి= త్రోసి; ఆత్మ, తేజమునన్= తనదైన వెలుగుచేత (వెన్నెలచేత); దిక్+అంగనల= దిక్కులు అనే వనితలను; విభూషించుచున్= అలంకరిస్తూ; రజనినాథ, కలహంస= చంద్రుడు అనే రాజహంస; గగన నిమ్మగన్= ఆకాశంఅనేనదిలో; ఒప్పెన్= శోభిల్లాడు.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు అస్తమించాడు. అప్పుడు చీకటిని తొలిగిస్తూ, తన వెన్నెలచేత దిక్కులు అనే వనితలను అలంకరిస్తూ, చంద్రుడు అనెడి కలహంస ఆకాశమనే నదిలో శోభిల్లాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ఉ. ఆరాత్రి యర్జునుం డనుజులనందఱ నొద్దఁబెట్టుకొని యిష్టపూర్వకథలు సెప్పుచు శయనించె; నంతఁబ్రభాతం బగుడు సిద్ధమునిగణంబులయు రోమశధౌమ్ములయుఁ దమ్ములయుఁదోడ ధర్మతనయుండు సుఖోపవిష్టుం డై యున్నంత.

42

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాత్రి= ఆ రేయి; అర్జునుండు; అనుజులన్+అందఱన్= సోదరులను అందరిని; ఒద్దన్+పెట్టుకొని= దగ్గరగా ఉంచుకొని; ఇష్ట+పూర్వ+కథలు= తమకు ప్రీతికరమైన, లోగడ జరిగిన గాథలను; చెప్పుచు; శయనించెన్= పరుండినాడు; అంతన్= అటుపిమ్మట; ప్రభాతంబు+అగుడున్= తెల్లవారటంచేత; సిద్ధ, ముని, గణంబులయు= తపస్సు పూర్తి అయి పరిణతి చెందిన ఋషుల సమూహాలతో; రోమశ ధౌమ్ములయున్= రోమశుడితో ధౌమ్ముడితో; తమ్ములయున్+తోడన్= సోదరులతోడ; ధర్మ తనయుండు= ధర్మరాజు; సుఖ+ఉపవిష్టుండు+ఐ= సుఖంగా కూర్చొని; ఉన్నంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఆ రేయి అర్జునుడు సోదరు లందరితో కలిసి శయనించి, వారికి నచ్చిన పూర్వకథలు చెప్పి వారిని అలరించాడు. అంతట తెల్లవారిన పిమ్మట ధర్మరాజు, తపస్సులో పరిపూర్ణత చెందిన మహర్షులతో, ధౌమ్ముడితో రోమశుడితో, సహోదరులతో కూడి సుఖంగా కూర్చొని ఉండగా.

ఇంద్రుఁడు పాండవులయొద్దకు వచ్చుట (సం. 3-162-5)

సీ. బోరన సురదుండుభుల నినాదంబులు । గిన్నరగంధర్వగీతరవము
లెసఁగ సహస్రసూర్యేందుమండలములు । వోలె విమానముల్ పాలించి వెలుఁగఁ
బాండవాలోకనపరుఁడై సహస్రాక్షుఁ । డమరగణంబుతో నమ్మహాబ్ర
కేతెంచెఁ; బ్రీతి నయ్యుండున కందఱు । నంత నభ్యుద్గతు లైరి; పాండ

ఆ. వాగ్రజుండు దాను ననుజులు నిండుపా । దాంబుజముల కెరఁగి యధికభక్తి
శాస్త్రదృష్టవివిధసత్కారవిధులఁ బూ । జించె నమరఖచరసిద్ధపూజ్య.

43

ప్రతిపదార్థం: బోరనన్= పెద్దగా; సుర, దుండుభుల, నినాదంబులు= వేల్పుల నగారాల మ్రోతలు; కిన్నర, గంధర్వ, గీత, రవములు = కిన్నరుల గంధర్వుల పాటల సవ్వడులు; ఎసఁగన్= విలసిల్లగా; సహస్ర, సూర్య+ఇందు, మండలములు+పోలెన్= వేయి సూర్యుల చంద్రుల బింబాల వలె; విమానముల్= ఆకాసాన సంచరించే తేరులు; పాలించి= శోభిల్లి; వెలుఁగన్= ప్రకాశించగా; పాండవ+అలోకన పరుఁడు+ఐ= పాండురాజు కొడుకులను చూడవలె ననే కోరిక కలవారైన; సహస్ర+అక్షుఁడు= వేయికన్నులదేవర అయిన ఇంద్రుడు; అమర, గణంబుతోన్= వేల్పులసమూహాలతో; ఆ+మహా+అద్రికిన్= ఆ గొప్పకొండకు; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అందఱున్= ఆ పాండవబృందంలోని వారు అందరున్నా; ఆ+ఇంద్రునకున్= ఆ దేవేంద్రుడికి; అంతన్= అంతట; అభ్యుద్గతులు+ఐరి= లేచి ఎదురేగి, నమస్కరించారు; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడైన-అనగా పెద్దవాడైన ధర్మరాజు; తానున్= తాను; అనుజులున్= తమ్ములు; ఇంద్రు పాద+అంబుజములకున్= ఇంద్రుడి పాదాలనెడి పద్మాలకు; ఎరఁగి= నమస్కరించి; అధిక, భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; శాస్త్ర, దృష్టి, వివిధ, సత్కార, విధులన్= శాస్త్రాలలో కన్పించే ఆయా ఆతిథ్యవ్యవహారాల ననుసరించి; అమర, ఖచర, సిద్ధ, పూజ్యున్= వేల్పులచేత, ఆకాశగమనం కల వారిచేత, సిద్ధులచేత ఆరాధించబడేవాడిని; పూజించెన్= యథావిధిగా అర్పించాడు.

తాత్పర్యం: గొప్పగా దేవదుండుభులు మ్రోగాయి. కిన్నరుల పాటలు, గంధర్వుల గానాలు వినించాయి. ఆకాసాన విమానాలు మిరుమిట్లు గొల్పాయి. దేవేంద్రుడు పాండవులను చూచే కోరికతో అచటికి వచ్చాడు. అంతట పాండవులు

అందరు మిక్కిలి ప్రేమతో దేవేంద్రుడికి ఎదురేగి శాస్త్రాలలో విధించబడిన అతిథిసత్కారాలు సలిపి, అతడి పాదపద్మాలకు నమస్కరించారు.

వ. ఇంద్రుండును వారల నందఱ నతిమధురవచనంబుల నభినందించుచుఁ దదంతికస్థితు నధికతపోయుక్తు ధనంజయుం జూపి ధర్మజున కి ట్లనియె. 44

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రుండును= దేవేంద్రుడు కూడ; వారలన్+అందఱన్= ఆ పాండవ బృందములోని వారిని అందరిని; అతి, మధుర, వచనంబులన్= మిక్కిలి తియ్యని మాటలచేత; అభినందించుచున్= సంతోషింప జేసి మన్నన తెలుపుతూ; తద్+అంతికస్థితున్= వారి ప్రక్కన కూర్చొనిఉన్న; అధిక, తపన్+యుక్తున్= గొప్పతపస్సుచేత కూడినవాడిని; ధనంజయున్+చూపి= అర్జునుడిని చూపించి; ధర్మజునకున్= ధర్మపుత్రుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడుకూడ పాండవబృందంలోనివారిని అందరినీ మిక్కిలి తియ్యనైన పలుకులతో మన్నించి సంతోషింపజేశాడు. పిమ్మట, వారలకు దగ్గరగా కూర్చొని ఉన్న అర్జునుడిని, గొప్ప తపస్సుతో కూడినవాడిని చూపించి, ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

క. 'ఘనుఁ డీపార్థుఁడు నా వల । నన దివ్యాస్త్రప్రయోగ నయనిపుణుం డై దనుజుల నివాతకవచుల । ననిఁ జంపి సురావలికిఁ బ్రయం జొనరించెన్. 45

ప్రతిపదార్థం: ఘనుఁడు= గొప్పవాడు; ఈ పార్థుఁడు= కుంతీకుమారు డైన ఈ అర్జునుఁడు; నావలనన్= నామూలాననే; దివ్య+అస్త్ర, ప్రయోగ, నయ, నిపుణుండు+బు= దివ్యాలైన ఆయుధాలను వాడటంలో ప్రశస్తమైన నేర్పును సాధించినవాడై; దనుజుల= రక్కసుల; నివాతకవచులన్= నివాతకవచులు అనెడి వారిని; అనిన్= యుద్ధంలో; చంపి= సంహరించి; సుర+ఆవలికిన్= వేల్పులసముదాయానికి; ప్రీయంబు= ప్రీతిని; ఒనరించెన్= కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: కుంతీకుమారుడైన ఈ అర్జునుడు గొప్పవాడు. నావలననే ఇతడు దివ్యాలైన ఆయుధాలు సంపాదించి, వాటిని ప్రయోగించటంలో తగు సామర్థ్యాన్ని ఆర్జించినవాడై నివాతకవచులు అనే రక్కసులను సంహరించి వేల్పుల సమూహానికి మిక్కిలి ప్రీతిని కలిగించాడు.

క. ఈతఁడు పరాక్రమమున న । రాతుల వధియించి యిద్ధరారాజ్యము వి ఖ్యాతముగ నిచ్చు నీకు మ । హాతేజుఁ డజేయవీర్యుఁ డని నెవ్వరికిన్. 46

ప్రతిపదార్థం: ఈతఁడు= ఈ అర్జునుడు; పరాక్రమమునన్= శౌర్యంతో; ఆరాతుల= శత్రువులను; వధియించి= చంపి; ఈ+ధరా, రాజ్యము= ఈ భూరాజ్యాన్ని; నీకున్= నీకు; విఖ్యాతముగన్= మంచిపేరు ప్రతిష్ఠలతో; ఇచ్చున్= ఇస్తాడు; (ఇతడు) మహాతేజుఁడు= గొప్ప తేజస్సుకలవాడు; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికైనను; అనిన్= యుద్ధంలో; అజేయ, వీర్యుఁడు= జయించ నలవికాని శౌర్యం కలవాడు,

తాత్పర్యం: ఈ అర్జునుడు శౌర్యంలో శత్రువులను సంహరించి, ఈ భూరాజ్యాన్ని నీకు ఇవ్వగలడు. ఇతడు మహాతేజస్వి. ఈతడిని యుద్ధంలో గెలవడం ఎవ్వరికీ శక్యం కాదు.

క. అని చెప్పి యనిమిషప్రభుఁ డనిమిషనివహంబుతోడ నమరావతికిం

జనియె నిజాలోకనమున । కనఘులు పాండవులు హర్షమందుచు నుండన్.

47

ప్రతిపదార్థం: అని= అనుచు; చెప్పి= పలికి; అనిమిష, ప్రభుఁడు= రెప్పలు వాల్చని వేల్పులకు దొర అయిన దేవేంద్రుడు; అనిమిష, నివహంబుతోడన్= వేల్పుల సమూహంతో; అమరావతికిన్= ముఖ్యపట్టణ మైన అమరావతికి; నిజ+అలోకనమునకున్= తన చూపులచేత, వారిని చూడటంవలన; అనఘులు= పాపరహితులు; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; హర్షము+ అందుచున్+ఉండన్= సంతసిల్లుతూ ఉండగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అని వచించి, దేవేంద్రుడు దేవతాపరివారంతోపాటుగా వేల్పుల రాజధాని అయిన అమరావతికి వెళ్ళాడు. దేవేంద్రుడు తమను ఆదరంతో చూచినందుకు పుణ్యాత్ములైన పాండవులు మిక్కిలి సంతోషం పొందారు.

మధ్యాక్కర.

ఘనముగ ధనదేంద్రపాండుసుతసమాగమ మొక్కయేఁడు

దనరంగ బ్రహ్మచర్యవ్రతస్సు లై తగిలి నిత్యంబు

వినిన పుణ్యాత్ములును జదివినవారు విభుత నూతేండ్లు

నొనర జీవించు రత్యంత మగు కాంతియుక్తు లై ధరణి.

48

ప్రతిపదార్థం: ఘనముగన్= గొప్పగా; ధనద+ఇంద్ర, పాండుసుత, సమాగమము= కుబేరుడి యొక్కయు ఇంద్రుడి యొక్కయు పాండవుల యొక్కయు కలయిక (గూర్చిన ఈ కథ); ఒక్క+ఏఁడు= ఒక సంవత్సరం; తనరంగన్= ఒప్పుగ పూనికతో; బ్రహ్మచర్య, వ్రతస్థులు+బం= బ్రహ్మచర్య దీక్షను పాటించిన వారై అనగా స్త్రీ సంగమాన్ని పరిహరించినవారై; తగిలి= నిష్ఠతో; నిత్యంబు= ప్రతిదినమూ; వినిన= విన్న; పుణ్య+ఆత్ములును= పుణ్యం కలిగినవారున్నూ; చదివినవారు= పఠించిన వారున్నూ; ధరణి= భూమిపై; అత్యంతమగు, కాంతి, యుక్తులు+బం= గొప్ప వెలుగుతో కూడినవారై; విభుతన్= గొప్పతనంతో; నూఱు+ఏండ్లున్= వందసంవత్సరాలు; ఒనరన్= ఒప్పేటట్లుగా; జీవించురు= బ్రదుకుతారు.

తాత్పర్యం: కుబేరుడూ, ఇంద్రుడూ, పాండవులూ కలిసిన ఈ కథను బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని పాటిస్తూ ఒక సంవత్సరకాలం పూనికతో నిత్యమూ ఎవరు చదువుతారో, వింటారో అట్టివారు మిక్కిలి తేజస్సు కలవారై, మహావైభవంతో భూమిపై నూరేండ్లు బ్రదుకగలరు.

విశేషం: మహాభారతం తొలిరూపం జయం. పిదప పంచభారతాలు. చిట్టచివరకు నైమిశారణ్యంలో సూతుడు శౌనకాది మహర్షులకు పన్నెండేండ్లు సత్రయాగంలో వినిపించింది 'మహాభారతం'. ఆ పండ్రెండేండ్ల సత్రయాగంలో సూతుడు మహాభారతాన్నే గాక, మఱికొన్నింటిని- ఆయా పురాణ గాథలు మొదలైన వాటిని- విన్నించాడని సంప్రదాయ కథనం. ఇందులో సమకాలీన సమాజంలోని సుప్రసిద్ధులైన కథలు అన్నీ చేరి మహాభారతం ప్రాచీనవిజ్ఞానసర్వస్వకల్పకంగా పరిణమించిందని పెక్కుమంది ఆధునికవిద్వాంసుల అభిప్రాయం. ఈ పద్యంలో చెప్పబడిన 'ఫలశ్రుతి' వలన ఈ కథకు గల స్వయంప్రతిపత్తి వెల్లడి అవుతున్నది. వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

వ. ఇట్లు సురేంద్రుం డరిగిన ధర్మతనయుం డర్జునుం జూచి పరమానందభరితహృదయుం డై యిట్లనియె. 49

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; ధర్మతనయుండు; అర్జునున్+చూచి; పరమ+ఆనంద, భరిత, హృదయుండు+ఐ= గొప్పఆనందంతో నిండిన మనస్సు కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దేవేంద్రుడు స్వర్గలోకానికి వెడలగా, ధర్మరాజు అర్జునుడిని చూచి గొప్పఆనందంతో నిండిన హృదయం కలవాడై ఇట్లా పలికాడు.

సీ॥ 'హరుఁ డాదిగాఁ గల యమరగణంబుచేఁ బడసి దివ్యాస్త్రముల్ పరమ మైన
యువకార ముమరుల కొనరించె నీపార్థుఁ । డని నాకుఁ జెప్పె వృత్తాంతకుండు;
దివ్యాస్త్రలాభము దేవేంద్రునకుఁ బ్రీతి । గా వేల్పులకు నుపకారి వైన
విధమును మా కిప్పు విని వేడ్క యొనరి' । యని తన్ను నడిగిన నగ్రజునకు

ఆ. నగ్రజన్మపూజ్య లగు ధౌమ్య రోమశ । భ్రాతృవరులయొద్ద బాండవేయుఁ
డసద్యశప్రభావుఁ డతివీరుఁ డర్జునుఁ । డాత్మచరిత మిట్లు లనుచుఁ జెప్పె

50

ప్రతిపదార్థం: హరుండు+ఆదిగాన్+కల= శివుడు మున్నగువారైన; అమర గణంబుచేన్= వేల్పుల సముదాయంచేత; దివ్య+అస్త్రముల్= దివ్యాలైన గొప్ప మంత్రబాణాలు; పడసి= సంపాదించి; పరమము+ఐన= మిక్కిలి గొప్ప డైన; ఉపకారము= మేలు; అమరులకున్= దేవతలకు; ఒనరించెన్= చేశాడు; ఈ, పార్థుండు+అని= ఈ అర్జునుడు, అని అంటూ; వృత్ర+అంతకుండు= వృత్రుడిని సంహరించిన దేవేంద్రుడు; నాకున్= నాకు; చెప్పె= చెప్పాడు; దివ్య+అస్త్ర, లాభము= దివ్యాలైన మంత్రబాణాలు సంపాదించిన విధాన్ని; దేవేంద్రునకున్+ప్రీతిగా= దేవేంద్రుడికి ఇష్టమైనవిధంగా; వేల్పులకున్= దేవతలకు; ఉపకారివి+ఐన, విధమును= మేలుచేకూర్చినవాడ వైన రీతిని; మాకు+ఇప్పు, వినన్, వేడ్క+ఐనది= ఇప్పుడు మాకు వినవలెనే కుతూహలం ఏర్పడింది; అని; తన్నున్= తనను (అర్జునుడిని); అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; అగ్రజునకున్= అన్నకు అనగా ధర్మరాజుకు; అగ్ర, జన్మ, పూజ్యలు+అగు= గొప్ప పుట్టుకవలననూ తనకంటే ముందు పుట్టటంవలననూ, అర్చించతగినవారు అయిన; ధౌమ్య, రోమశ, భ్రాతృవరుల+ఒద్దన్= ప్రముఖులైన ధౌమ్యుడి యొద్ద, రోమశుడి యొద్ద, సోదరులయొద్ద; పాండవేయుండు= పాండురాజు కుమారు డైన అర్జునుడు; న+సద్యశ, ప్రభావుండు= సాటిలేని మహిమ కలిగినవాడు; అతివీరుండు= గొప్పవీరుడు; అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఆత్మచరితము= తనదైన కథ; ఇట్లు+అనుచున్+చెప్పెన్= ఈ విధంగా జరిగిందని వివరించి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'శివుడు మున్నగు దేవతలచేత నీవు దివ్యాలైన అస్త్రాలను సంపాదించి వేల్పులకు గొప్ప ఉపకారం చేశా వని దేవేంద్రుడు నిన్నుగూర్చి గొప్పగా పలికాడుకదా! నీవు ఏయే దివ్యాస్త్రాలను ఏవిధంగా ఆర్జించగలిగావు? వృత్రుడిని సంహరించిన దేవేంద్రుడు సంతసించేటట్లుగా వేల్పులకు ఎటువంటి మేలు చేకూర్చగలిగావు? ఆయా వృత్తాంతాలను మాకు వీనుల విందుగా సవిస్తరంగా విన్నవించుము. మాకు విన కుతూహలంగా ఉన్నది' అని అడుగగా, అన్న అయిన ధర్మరాజుకును, గొప్పపుట్టుకచేత పూజ్యులైన ధౌమ్యరోమశులకు, అన్నదమ్ములకు సాటిలేని ప్రభావం గల అర్జునుడు తన కథను ఈవిధంగా చెప్పాడు.

వ. 'ఏను భవదాదిష్టవిద్యాప్రకారంబున తపోనియుక్తుండ నై హిమవంతంబునకుం జని, యందు నా ముందట
వృద్ధబ్రాహ్మణుం డై యున్న వృద్ధశ్రవుం గని, తదుపదేశంబున నీశ్వరుగుఱించి యుగ్రతపంబు సేసిన,

నీశ్వరుండు గిరాతరూపధరుండై నాతోడ నతిఘోరయుద్ధంబుసేసి, నాకుఁబ్రసన్నుడై నిజరూపంబుఁ జూపి, పాశుపతాస్త్రంబుఁ బ్రసాదించె; ననంతరంబ నింద్రాది దేవతలవలన నైంద్రాగ్నేయయామ్యురాక్షసవారుణ వాయవ్యకౌబేరగాంధర్వ సైశాచబ్రాహ్మ్యంబు లనంబరఁగు దివ్యాస్త్రంబులు వడసి, మహేంద్రానుగృహీతుండ నై మాతలి వ్రయుక్తం బైన దివ్యరథం బెక్కి యీ శరీరంబుతోడన యమరావతి కలిగి, యం దమరేంద్రునాచార్యుఁగా వలించి తత్త్వసాదంబున దివ్యాస్త్రంబులు వడసి తత్త్వయోగంబులును నుపసంహారంబులును నివర్తనంబులును బ్రాయశ్చిత్తంబులును బ్రతిఘాతంబులును నేర్చిన నాకు సంతసిల్లి సురేంద్రుం డిట్లనియె.

51

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; భవత్+ఆదిష్ట, విద్యా, ప్రకారంబునన్= నీచేత ఆదేశించబడిన విద్యను అనుసరించటం చొప్పున; తపన్+నియుక్తుండను+ఐ= తపస్సునందు నిష్ఠ కలవాడనై; హిమవంతంబునకున్= హిమాలయపర్వతానికి; చని=వెళ్ళి; అందున్= అచట; నా ముందటన్= నా యెదుట; వృద్ధ, బ్రాహ్మణుండు+ఐ+ఉన్న= ముసలివిప్రుడి వేషంలో ఉన్న; వృద్ధశ్రవున్+కని= దేవేంద్రుడిని; చూచి; తద్+ఉపదేశంబునన్= ఆతడి హితవచనం చొప్పున; ఈశ్వరు గుఱించి= శివుడిని ఉద్దేశించి; ఉగ్ర, తపంబు+చేసినన్= కఠిన తపస్సు చేయగా; ఈశ్వరుండు= శివుడు; కిరాతరూపధరుండు+ఐ= చెంచు ఆకృతి ధరించినవాడై; నాతోడన్= నాతో; అతి ఘోరయుద్ధంబు+చేసి= మిక్కిలిభయంకరమైన పోరు సలిపి; నాకున్+ప్రసన్నుఁడు+ఐ= నాయెడ అనుగ్రహం కలవాడై; నిజరూపంబున్+చూపి= తన అసలు ఆకారమును చూపించి (ఆకృతి ప్రదర్శించి); పాశుపత+అస్త్రంబున్= పాశుపతం అనే మంత్రబాణాన్ని; ప్రసాదించెన్= దయతో ఇచ్చాడు (అనుగ్రహించాడు); అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; ఇంద్ర+ఆది+దేవతల వలనన్= ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పుల వలన; ఐంద్ర+ఆగ్నేయ, యామ్య, రాక్షస, వారుణ, వాయవ్య, కౌబేర, గాంధర్వ, సైశాచ, బ్రాహ్మ్యంబులు+అనన్+పరఁగు= ఇంద్రుడికి, అగ్నికి, యముడికి, రాక్షసులకు, వరుణుడికి, వాయువుకు, కుబేరుడికి, గంధర్వులకు, పిశాచులకు, బ్రహ్మకు సంబంధించినవి అని చెప్పబడే; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యాలైన (మహిమాన్వితాలైన) మంత్రబాణాలు; పడసి= పొంది; మహా+ఇంద్ర+అనుగృహీతుండను+ఐ= దేవేంద్రుడిచేత అనుమతి పొందినవాడ నై; మాతలి, వ్రయుక్తంబు+అయిన= మాతలిచేత తోలబడునట్టి; దివ్యరథంబు+ఎక్కి= దేవలోకానికి సంబంధించిన తేరును ఎక్కి; ఈ+శరీరంబుతోడన్+అ= ఈ దేహంతోనే; అమరావతికి+అరిగి= స్వర్గలోకంలోని రాజధాని అయిన అమరావతికి వెళ్ళి; అందున్= అచట; అమర+ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; ఆచార్యుఁగాన్= గురువుగా; వరించి= ఎన్నుకొని; తద్+ప్రసాదంబునన్= ఆతడి దయవలన; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యాలైన మంత్రబాణాలు; పడసి= పొంది; తద్+ప్రయోగంబులును= ఆయా అస్త్రాలు వాడే విధానాలను; ఉపసంహారంబులును= ప్రయోగించిన వాటిని వెనుకకు మళ్ళించే విధానాలను; నివర్తనంబులును= ఇంకొకవైపునకు మరల్చే పద్ధతులను; ప్రాయశ్చిత్తంబులును= దొరలిన దోషాలకు చేసే నిష్కృతులను; ప్రతిఘాతంబులును= ఎదుటి వారు ప్రయోగించే వాటిని వమ్ముచేసే రీతులను; నేర్చినన్= అభ్యసించగా; నాకు, సంతసిల్లి= నాయెడ సంతోషం ప్రకటించి; సుర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నేను, నీ ఆదేశంప్రకారం మంత్రవిద్యోపాసన చేసి తపస్సులో నిష్ఠకలవాడనై హిమాలయపర్వతాలకు వెళ్ళాను. అక్కడ దేవేంద్రుడు ముసలివిప్రుడివేషం ధరించి నాకు కన్పించి, నన్ను ఈశ్వరుడినిగూర్చి తపస్సు చేయు మని ప్రబోధించాడు. నేను ఈశ్వరుడిని గూర్చి ఘోరతపస్సు చేశాను. పరమశివుడు కిరాతరూపంతో నాతో భయంకరయుద్ధం చేసి, నన్ను మెచ్చి, నాకు తన నిజస్వరూపం చూపి, నాయందు అనుగ్రహం కలవాడై నాకు పాశుపతాస్త్రాన్ని ప్రసాదించాడు. పిమ్మట ఇంద్రుడు మున్నగు వేల్పులవలన, నాకు ఐంద్రం, ఆగ్నేయం, యామ్యం, రాక్షసం, వారుణం, వాయవ్యం, కౌబేరం, గాంధర్వం, సైశాచం, బ్రాహ్మ్యం అనే అస్త్రాలు లభించాయి. దేవేంద్రుడి

అనుమతి చొప్పున, మాతలి నడిపే దివ్యరథాన్ని అధిరోహించి నేను ఈ దేహంతోనే స్వర్గలోకపురాజధాని అయిన అమరావతికి వెళ్ళాను. స్వర్గంలో దేవేంద్రుడిని గురువుగా ఎన్నుకొని నేను ఆతడిదయవలన వివిధ దివ్యాస్త్రాలను సాంగోపాంగంగా అభ్యసించాను. ఆయా అస్త్రాలను వాడటాన్నీ, వాటిని తిరిగి వెనుకకు మరలించే విధానాలను, మరోవైపునకు మరల్చే పద్ధతులను, దొరలిన దోషాలను పరిహరించే పద్ధతులను, ఎదుటివారు ప్రయోగించే వాటిని వమ్ముచేసే రీతులను నేర్చాను. దేవేంద్రుడు సంతసిల్లి ఈ విధంగా పలికాడు.

క. 'నీ వఖిలాస్త్రవిదుండవు । గావున నిన్నాజి నోర్వంగా నోప రొరుల్:

దేవతలకు బ్రాహ్మణులకు । గావింపు హితంబు; దీనఁ గడు సిద్ధి యగున్.

52

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; అఖిల+అస్త్ర, విదుండవు= సమస్తమైన మంత్రబాణాలను తెలిసినవాడవు; కావునన్= కాబట్టి; నిన్ను+ఆజిన్+ఓర్వగాన్= నిన్ను యుద్ధంలో జయించటానికి; ఒరుల్= ఇతరులు; ఓపరు= సమర్థులు కారు; దేవతలకున్= వేల్పులకు; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; హితంబు= మేలు; కావింపు= చేయుము; దీనన్= దీనివలన; కడు= మిక్కిలి; సిద్ధి+అగున్=కోరికలు ఈడేరుతాయి (జన్మసఫలమౌతుంది).

తాత్పర్యం: 'నీవు సమస్తమైన అస్త్రాలను తెలిసినవాడవు. కాబట్టి ఇతరులు ఎవ్వరూ నిన్ను యుద్ధంలో జయించజాలరు; నీవు వేల్పులకు, విప్రులకు మేలు చేకూర్చుము, నీకు దీనివలన జన్మసాఫల్యం ఏర్పడుతుంది.

క. నాకు గురుదక్షిణార్థము । నాకహితార్థంబుగా జనస్తుతబుద్ధి

జేకొని నా పనిచినపనిఁ । బ్రాకటముగఁ జేయు మహితభంజనశక్తిన్.

53

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; గురుదక్షిణ+అర్థము= అధ్యాపకుడికి సమర్పించే బహుమతిగా; నాక, హిత+అర్థంబుగాన్= స్వర్గానికి మేలు కలుగజేసేటట్లుగా; జనస్తుతబుద్ధిన్= ప్రజలచేత ప్రశంసించబడే బుద్ధిని; చేకొని= స్వీకరించి; నా+పనిచిన, పనిన్= నేను నియోగించిన కార్యాన్ని; అహితభంజనశక్తిన్= శత్రువులను నిర్మూలించే సామర్థ్యంతో; ప్రాకటముగన్= అందరికి తెలిసేటట్లుగా; చేయుము= నెరవేర్చుము.

తాత్పర్యం: నాదగ్గర నీవు అస్త్రవిద్య నేర్చుకొన్నావు. కాబట్టి నీవు నాకు సమర్పించవలసిన గురుదక్షిణ ప్రజలు ప్రశంసించేటట్లుగా వేల్పులకు మేలు చేయటమే. నేను నియోగించిన కర్తవ్యాన్ని శత్రువులను నిర్మూలించే సామర్థ్యంతో లోకవిదితంగా నీవు నెరవేర్చాలి.

విశేషం: 'గురుదక్షిణ'- ప్రాచీన భారతీయ సంస్కృతిలో ఒక విశిష్ట సంప్రదాయం. జిజ్ఞాసువు, యోగ్యుడు అయిన శిష్యుడికి విద్య నేర్పటం గురువుకు విధి. విద్యాభ్యాసం ముగిసిన పిమ్మట గురువుగారి కోరిక ఈడేర్చి 'గురుదక్షిణ' చెల్లించటం శిష్యుడి విధి.

తే. జలధికుక్షిలోనుండి వీరులు నివాత । కవచు లను మూఁడుకోట్ల దానవులు బలిమి

బ్రదశులకు బాధసేయుచుండుదురు; వారు । నిహతు లగుదురు నీచేత మహితకీర్తి!

54

ప్రతిపదార్థం: మహితకీర్తి!= గొప్పయశస్సుకల ఓ అర్జునా!; జలధి, కుక్షిలోన్+ఉండి= సముద్రగర్భంలో ఉండి; వీరులు= పరాక్రమం కల శూరులు; నివాతకవచులు+అను= నివాతకవచులు అనే పేరు కల; మూఁడు, కోట్ల, దానవులు= మూడు

కోట్ల రక్కసులు; బలిమిన్= బలంతో; త్రిదశులకున్= వేల్పులకు; బాధ+చేయుచుండుదురు= కష్టాలను కల్పిస్తూ ఉంటారు; వారు= ఆ నివాతకవచులు; సీచేతన్= నీమూలాన; నిహతులు+అగుదురు= చావగలరు.'

తాత్పర్యం: గొప్ప యశస్సు నార్జించిన ఓ అర్జునా! కడలికడుపులో దాగి పరాక్రమవంతులైన వీరులు 'నివాతకవచులు' అని పిలువబడే మూడుకోట్ల రాక్షసులు బలగర్వంతో వేల్పులకు బాధలు కల్పిస్తున్నారు. వారు సీచేత యుద్ధంలో చావగలరు.

వ. అని తన తొడిగిన దివ్యభూషణంబుల మణికిరీటంబున నన్ను విభూషితుం జేసి, స్వర్గరూపం బైన యభేద్య కవచంబు నిచ్చి, యజగరసన్నిభం బయిన యిగ్గొనయంబు గాండీవంబునం దాన యోజించి, పదివేల హంసమయూరవర్ణమాననీయహాయంబులం బూనిన రథంబు మాతలిప్రయుక్తం బైన దాని నెక్కం బనిచి 'నివాతకవచపధార్థం బరుగు' మని నియోగించిన, నింధ్రు వీడ్కొని చనుచున్న నాకు దేవత లి ట్లనిరి.55

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; తన, తొడిగిన= తాను ధరించిన; దివ్యభూషణంబులన్= దివ్యాలైన అలంకారాలతో; మణికిరీటంబునన్= మణులతో పొదగబడిన కిరీటంతో; నన్ను; విభూషితున్+చేసి= అలంకరించబడిన వాడినిగా చేసి, అలంకరించి; స్వర్గ రూపంబు+ఐన= చేతితో తాకుటచేత మాత్రమే తెలియబడెడు; అభేద్య, కవచంబున్= భేదించటానికి వీలులేని కవచాన్ని; ఇచ్చి= అనుగ్రహించి; అజగర, సన్నిభంబు+అయిన= కొండచిలువతో సమాన మైన; ఈ+గొనయంబు= ఈ అల్లెత్రాటిని; గాండీవంబునన్= గాండీవం (వింటి)లో; తాను+అ= తానే; యోజించి= సజ్యంచేసి= కూర్చి; పది, వేల, హంస, మయూర, వర్ణ, మాననీయ, హయంబులన్= పదివేల హంసలయొక్కయు నెమ్మిళ్లయొక్కయు రంగులతో శోభిల్లే గుర్రాలతో; పూనిన= కట్టబడిన; రథంబు= తేరు; మాతలి, ప్రయుక్తంబు+ఐన దానిన్= మాతలిచేత నడుపబడే దానిని; ఎక్కున్+పనిచి= అధిరోహించ నియోగించి; నివాతకవచపధ+అర్థంబు= నివాతకవచులను చంపటంకొరకు; అరుగుము+అని= వెళ్లుము అని; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; వీడ్కొని= సెలవు గైకొని; చనుచున్న= వెళ్ళుతున్న; నాకున్= నాతో; దేవతలు= వేల్పులు; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని పలికి దేవేంద్రుడు తాను ధరించిన భూషణాలను నాకు తొడిగాడు, మరియు మణులతో పొదగబడిన కిరీటాన్ని నాకు అలంకరించాడు. చేతితో తాకితేనే తెలియదగిన కవచాన్ని నాకు ఇచ్చాడు. కొండచిలువతో సమాన మైన ఈ అల్లెత్రాటిని నా గాండీవానికి తానే సంధించి కూర్చి ఎక్కుపెట్టే విధానం నేర్పించాడు. పదివేల హంసల నెమ్మిళ్ల రంగులతో శోభిల్లే గుర్రాలు కలదీ, మాతలి సారథ్యం చేసేదీ అయిన తేరును అధిరోహింపచేశాడు. నన్ను నివాతకవచులను సంహరించటానికి వెళ్ళుమని నియోగించాడు. దేవేంద్రుడికడ సెలవుగైకొని, వెళ్ళుతున్న సమయంలో వేల్పులు నాతో ఇట్లా పలికారు.

చ. 'ఈ రథ మెక్కి తొల్లి యమరేంద్రుఁ డనేకసహస్రసంఖ్య దే వారుల వృత్రశంబరబలాదుల నుద్ధతులన్ జయించె: వీ రాలివిభేది! నీవును బలాఘ్నఁడవై వధియింపు ముగ్రమా యారతులన్ నివాతకవచాసురులన్ సమరాంతరంబునన్'. 56

ప్రతిపదార్థం: ఈ రథము+ఎక్కి= ఈ తేరును అధిరోహించి; తొల్లి= పూర్వకాలంలో; అమర+ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; అనేక, సహస్ర, సంఖ్య= పెక్కువేలసంఖ్యకల; దేవ+అరులన్= దేవతల శత్రువులను; వృత్ర, శంబర, బల+ఆదులన్=

వృత్రుడు, శంబరుడు, బలుడు మున్నగు వారిని; ఉద్ధతులన్= గర్వించిన వారలను; జయించెన్= గెల్చాడు; వీర+అరి, విభేది!= శూరు లైన శత్రువులను జయించు ఓఅర్జునా!; నీవును= నీవు కూడ; బల+అధ్యుడవు+ఐ= బలం కలిగిన వాడవై; ఉగ్రమాయారతులన్= భయంకర మైన మాయలతో వినోదించేవారిని; నివాతకవచ+అసురులన్= 'నివాతకవచులు' అనబడే రక్కసులను; సమర+అంతరంబునన్= యుద్ధం జరిగేటప్పుడు; వధియింపుము= సంహరించుము.

తాత్పర్యం: 'వీరులైన శత్రువులను జయించే ఓ అర్జునా! పూర్వకాలంలో ఈ రథాన్ని అధిరోహించి దేవేంద్రుడు పెక్కువేలమంది రాక్షసులను, దేవతల శత్రువులగు వృత్రుడు, శంబరుడు, బలుడు మున్నగువారిని, మిక్కుట మైన మదంకలవారిని జయించాడు. నీవుకూడ, బలంకలవాడ వై పెక్కుమాయలతో వినోదించే 'నివాతకవచులు' అనే రక్కసులను యుద్ధంలో సంహరించుము.'

వ. అని నాకు దేవదత్తం బను శంఖం బచ్చిన, నేనును మాతలిసహితంబుగా రథం బెక్కియతిత్వరితగతి నరిగి.57

ప్రతిపదార్థం: అని=అని చెప్పి; నాకు; దేవదత్తంబు= (దేవతలచే ఇవ్వబడింది); దేవదత్తం; అను శంఖంబు= అనే శంఖాన్ని; ఇచ్చినన్= అనుగ్రహించగా; నేనును= నేనుకూడ; మాతలి, సహితంబుగాన్= మాతలితోపాటుగా; రథంబు+ఎక్కి= తేరును అధిరోహించి; అతి, త్వరిత, గతిన్= మిక్కిలివేగంగా; అరిగి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి దేవతలు నాకు 'దేవదత్తం' అనే పేరుగల శంఖాన్ని బహూకరించారు. ఆపైన నేను మాతలితోపాటు రథంఎక్కి మిక్కిలివేగంగా పయనించి.

విశేషం: పాండవులలో అర్జునుడికి 'కిరీటి' అనేపేరు ఏర్పడటానికి కారణం ఆతడు దేవేంద్రదత్త మైన దివ్యకిరీటాన్ని ధరించటమే. అర్జునుడికి దేవతలు బహూకరించిన శంఖానికి 'దేవదత్తం' అనే సార్థకనామం ఏర్పడింది.

అర్జునుడు నివాతకవచు లను రాక్షసుల జయించిన కథ (సం. 3-166-1)

క. ఫేనవదూర్జిచయంబుల । నానావిధ మీన కూర్మ నక్రంబుల శై

లానుకృతి నొప్పుచున్న మ । హాసీరధిః గంటి నేను నమ్మాతలియున్.

58

ప్రతిపదార్థం: ఫేనవత్+ఊర్జి, చయంబుల= సురుగుతో కూడిన కెరటాల సముదాయంతో; నానా, విధ, మీన, కూర్మ, నక్రంబులన్= పెక్కు రకాలైన చేపలు తాబేళ్ళు మొసళ్ళతో; శైల+అనుకృతిన్= కొండలతో పోల్చదగిన; మహాసీరధిన్= గొప్ప సముద్రాన్ని; ఏసున్+ఆ+మాతలియున్= నేను కూడా ఆ మాతలితో కలిసి; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: నేనును ఆ మాతలితోపాటు, ఆ మహాసముద్రాన్ని సందర్శించాను. ఆ సముద్రం సురుగుతో కూడిన కెరటాలదొంతరలతో చేపలు తాబేళ్ళు మొసళ్ళు గలిగి పర్వతాలతో పోల్చదగినట్లు కన్పించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఆ సముద్రోదరంబున విశాలాట్టాలక ప్రతోకకాలంకృతం బైన పురంబుః గని తద్వారంబున శంఖధ్వనంబు సేసిన, నది సకలబిజ్జుహీధరగుహాకుహారంబులయందుః బ్రతిశబ్దజనకం బైన, దాని విని యలిగి దానవులు నానావిధాయుధసన్నద్ధు లయి నిజకాయకాళిమతమోభూతభువను లగుచు వచ్చి నారథంబుః బరివేష్టించి.59

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సముద్ర+ఉదరంబునన్= ఆ కడలి మధ్యభాగంలో విశాల+అట్టాలక, ప్రతోళికా+అలంకృతంబు+ఐన= పెద్దపెద్ద బురుజులతో వీధులతో అలంకరించబడిన దైన; పురంబున్= నగరాన్ని; కని= చూచి; తద్+ద్వారంబునన్= ఆ పట్టణం యొక్క వాకిట్లో; శంఖ ధ్యానంబు= శంఖంయొక్క చప్పుడు; చేసినన్= సల్పగా; అది= ఆ ధ్వని; సకలదిక్+మహీధర, గుహా, కుహరంబుల అందున్= అన్ని దిక్కులలో గల కొండలందలి గుహల మధ్యభాగాలయందు; ప్రతిశబ్దజనకంబు+ఐన= మారుమ్రోగగా; దానిన్= ఆ ధ్వనిని; విని= ఆలకించి; అలిగి= కోపగించి; దానవులు= రక్కసులు; నానా, విధ+ఆయుధన్, సన్నద్ధులు+అయి= పెక్కురకాలైన శస్త్రాలతో కూడినవారు అయి; నిజ, కాయ, కాళిమ, తమన్+భూత, భువనులు+అగుచున్= తన శరీరాలనలుపుచేత చీకట్లు క్రమ్మబడిన లోకాలు కలవారు ఔతూ; వచ్చి; నా రథంబున్= నాయొక్కతేరును; పరివేష్టించి= చుట్టుముట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ కడలిలోపల పెద్దపెద్ద బురుజులతో పెద్దపెద్ద వీధులతో అలంకరించబడిన నగరాన్ని చూచి ఆ పురముఖద్వారం వద్ద నిలిచి శంఖాన్ని పూరించాను. ఆ శంఖధ్వని సమస్తదిక్కులలోని కొండగుహలలో మారుమ్రోగింది. దానిని విని రాక్షసులు కోపించి పెక్కు విధాలైన ఆయుధాలు సమకూర్చుకొనినవారై నా రథాన్ని చుట్టుముట్టారు. వారి నల్లని శరీరాలనుండి వెలువడే నలుపుదనంచీకట్లు లోకాన్ని ముసురుకొన్న ట్లనిపించింది.

క. ఉరుశస్త్రవృష్టి నాపైఁ । గురిసినఁ దత్క్షణమె యొక్కొకొనిపయి నేనున్
వరుసం బదేసిబాణము । లరుదుగ నేసితీ మహాభయంకరభంగిన్. **60**

ప్రతిపదార్థం: ఉరు, శస్త్ర, వృష్టి= గొప్ప దైన బాణాలవన (ఆయుధవర్షం); నాపైన్= నాపయిన; కురిసినన్= వర్షించగా; తద్+క్షణము+ఐ= వెనువెంటనే; నేనున్= నేను సయితం; ఒక్కొక్కొనిపయి= ఒక్కొక్కరి మీద; వరుసన్= క్రమంగా; పది+ఏసి, బాణములు= పదిచొప్పున అమ్ములు; అరుదుగన్= అసాధారణపద్ధతిలో; మహా, భయంకర, భంగిన్= మిక్కిలి వెరపు కలిగించే తీరులో; ఏసితీన్= ప్రయోగించాను.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసులు నా మీద గొప్ప ఆయుధాలను వర్షించారు. వెనువెంటనే నేను కూడ, ఒక్కొక్కరిపై పదేసి అమ్ములు భయంకరంగా అసాధారణమైన పద్ధతిలో ప్రయోగించాను.

క. దనుజులు మదీయరథమా । ధ్నిరోధముగాఁ బ్రచండకాండవుకరం
బునఁ గప్పిలి రోదోంతర । మనిమిషులును ఋషులుఁ జూచి యద్భుతమందన్. **61**

ప్రతిపదార్థం: దనుజులు= రాక్షసులు; మదీయ, రథ, మార్గ, నిరోధముగాన్= నాయొక్కతేరు పోవుదారిని అడ్డగించేటట్లుగా; ప్రచండ, కాండ, ప్రకరంబునన్= తీవ్రమైన అమ్ములదొంతరలతో; రోదన్+అంతరము= భూమిఆకాశాల మధ్యభాగాన్ని; అనిమిషులును= దేవతలును; ఋషులున్= మునులు; చూచి= కాంచి; అద్భుతము+అందన్= అచ్చెరువందేటట్లుగా; కప్పిరి= మూసివేశారు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులు నా తేరు పోయే దారికి అడ్డంగా, భూమికి ఆకసానికి ఉన్న మధ్యప్రదేశాన్ని తీవ్రమైన అమ్ములదొంతరలతో కప్పివేసి, దేవతలును మునులును అచ్చెరువందేటట్లుగా చేశారు.

క. కడుభయమున మాతలి చే । డృఢి రథచోదనమునం దపాటవుఁ డైనన్
వడి నేన రథము గడుపుచుఁ । దడయక యేసితీ గడంగి దానవులపయిన్. **62**

ప్రతిపదార్థం: కడు, భయమునన్= మిక్కిలి వెరపుతో; మాతలి= దేవేంద్రుడి రథసారథి; చేడ్పడి= మూర్ఖిల్లి; బాధపడి, చలించి; రథచోదనమునందు= తేరు నడవటంలో; అపాటవుడు+బనన్= సామర్థ్యం లేనివాడుకాగా; వడిన్= శీఘ్రంగా; ఏను+అ= నేనే; రథము+కడపుచున్= తేరును నడుపుతూ; తడయక= ఆలస్యం లేకుండగా; కడంగి= పూని; దానవులపయిన్= రక్కసులమీద; ఏసితిన్= అమ్ములను ప్రయోగించాను.

తాత్పర్యం: మిక్కుట మైన భీతిచేత దేవేంద్రుడి రథసారథి అయిన మాతలి అప్పుడు రథం నడిపే సామర్థ్యాన్ని కోలుపోయి స్పృహ తప్పిపడిపోయాడు. ఇక, నేనే తేరును శీఘ్రంగా నడపుకొంటూ ఆలస్యం చేయకుండా రక్కసులమీద అమ్ములు ప్రయోగించాను.

వ. మాతలి నన్నుం జూచి సంతసిల్లె నంత.

63

ప్రతిపదార్థం: మాతలి= దేవేంద్రుడి రథసారథి; నన్నున్+చూచి= నాసామర్థ్యాన్ని చూచి; సంతసిల్లెన్= సంతోషించాడు; అంతన్= అంతట.

తాత్పర్యం: నా సామర్థ్యాన్ని కాంచి, మాతలి మిక్కిలి సంతోషించాడు. అంతట.

చ. అతుల రణాంతరంబున నిరంతర ము త్పటు బాణ దాలితో

చ్చిత దనుజాంగ నిర్గళ దస్యగ్గల ధారలు సూడ నొప్పె నా

తత గిరి శృంగ సంగ దళిత ప్రచల జ్వల వాహ జాల సం

తత గళ దంబుధారల విధంబున నంబర మెల్ల గప్పుచున్.

64

ప్రతిపదార్థం: అతుల, రణ+అంతరంబునన్= సాటిలేని యుద్ధమధ్యంలో; నిరంతర, మత్, పటు, బాణ, దారిత+ఉత్+శ్రిత, దనుజ+అంగ, నిర్గళత్+అస్పక్+జల, ధారలు= ఎడతెగకుండ ప్రవర్తిల్లే నా తీవ్రమైన అమ్ములచేత ముక్కలుచేయబడిన, చీల్చబడి, పైకెగరగొట్టబడిన రాక్షసులదేహాలనుండి ప్రవించెడి నెత్తుటి నీటిజాలులు; ఆతత, గిరి, శృంగ, సంగ, దళిత, ప్రచలత్+జలవాహ, జాల, సంతత, గళత్+అంబు, ధారల విధంబునన్= విరివి అయిన కొండకొనలను తగులుకొని కత్తిరించబడి మిక్కిలి చలిస్తూ ఉండే మబ్బుల సముదాయంనుండి ఎడతెగకుండ జారెడు నీటిజాలుల రీతిగా; అంబరము+ఎల్లన్+కప్పుచున్= ఆకసాన్ని అంతటిని ఆవరించి; చూడన్+బప్పెన్= చూడటానికి సాగసుగా ఉండింది.

తాత్పర్యం: అది సాటిలేనియుద్ధం. నా తీవ్రమైన అమ్ములచేత ఖండించబడి పైకెగసిన రాక్షసులదేహాలనుండి కారిన నెత్తురులనే నీటిధారలు, విరివిఅయిన కొండకొనలకు తగిలి ముక్క లై చెల్లాచెదరైన మేఘాల సముదాయంనుండి ఎడతెగక ప్రవించే నీటిధారలవలె ఆకసాన్ని అంతటిని ఆవరించి చూడ ఇంపుగా ఉండింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ

వ. అంత నయ్యసురులు మాయాయుద్ధంబు సేయ సమకట్టి నామీద వర్షాస్తంబు లేసిన.

65

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; ఆ+అసురులు= ఆ రాక్షసులు; మాయా, యుద్ధంబు= లేనిది ఉన్నట్లు భ్రమింపజేసే నైపుణ్యంతో కూడిన పోరాటం; చేయన్+సమకట్టి= చేయటానికి పూని; నామీదన్= నాపయి; వర్ష+అస్తంబులు= వాన కురిసే మంత్రబాణాలు; ఏసినన్= ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: అంతట, ఆ రాక్షసులు నాతో మాయాయుద్ధానికి పూనుకొని, నామీద వర్షం కురిసే మంత్రబాణాలను ప్రయోగించారు.

విశేషం: కొన్ని ప్రతుల్లో, 'వరుణాస్త్రంబు లేసిన'- అనే పాఠాంతరం ఉంది.

**క. బలరిపుడు నాకు నిచ్చిన । యలఘునిశాతముఖశోషణాస్త్రంబున ని
ర్గళదవిరళజలధారా । వలి నెల్లను దత్క్షణంబు వట్టగఁ జేసెన్.**

66

ప్రతిపదార్థం: బలరిపుడు= బలుడు అనే రాక్షసుడికి శత్రు వైన దేవేంద్రుడు; నాకున్= నాకు; ఇచ్చిన= బహూకరించిన; అలఘు, నిశాత, ముఖ, శోషణ+అస్త్రంబునన్= గొప్ప దైన, వాడి అయిన, కొన గలిగి, ఎండింపజేసెడి మంత్రబాణం; నిర్గళత్+అవిరళ, జల, ధారా+ఆవలిన్+ఎల్లను= ఎడతెగకుండా కారెడి నీటివెల్లువ నంతటిని; తద్+క్షణంబు+అ= ఆత్రుటిలోనే; వట్టగన్+చేసెన్= ఎండిపోయేటట్లు చేసింది.

తాత్పర్యం: నేనుకూడ, దేవేంద్రుడు నాకు బహూకరించిన శోషణాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాను. అది ఎడతెగకుండా కురుస్తున్న వాననీటివెల్లువను తత్క్షణమే ఇంకి ఎండిపోయేటట్లు చేసింది.

**సీ. అద్దానవులు దారుణాశ్శవర్షంబులుఁ । గురిసిన నవి నన్నుఁ దెరలఁ గప్పె;
నేనును గులిశాస్త్ర మేసి పాషాణముల్ । నుఱుము గావించితిః నుఱక వెండి
యసురులు నామీద ననలాస్త్రజాలంబు । లేసిన గాడ్పుతో వ్రోసి యగ్ని
కణములు నాపయిం గవినిన నేనును । సలిలాస్త్రముల వాని బల మడంచి**

**ఆ. యున్నఁ, దిమిరబాణ ముగ్రంబుగా వార । లేసిః రంత దిక్కు లెల్లఁ గప్పె;
నంధకారమగ్గుఁ డై చలియించి మా । తలి వ్రతోద మెడలి ధరణిఁ బడియె.**

67

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దానవులు= ఆ రాక్షసులు; దారుణ+అశ్శ, వర్షంబులున్= భయంకర మైన రాళ్ళవానలు; కురిసినన్= వర్షించగా; అవి= ఆ రాళ్ళవానలు; నన్నున్+తెరలన్+కప్పెన్= నన్ను కప్పించకుండా మూసినవి; ఏనును= నేను; కులిశ+ అస్త్రము+ఏసి= వజ్రాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి; పాషాణముల్= రాళ్లు; నుఱుము+కావించితిన్= పొడిపొడి చేశాను; ఉఱక= లెక్కసేయక; వెండి= తిరిగి; అసురులు= రాక్షసులు; నామీద= నాపై; అనల+అస్త్ర, జాలంబులు= అగ్ని మయములగు మంత్రబాణాల సముదాయాలు; ఏసినన్= ప్రయోగించగా; గాడ్పుతో, వ్రోసి= గాలితో నినదించి; అగ్ని, కణములు= నిప్పురవ్వలు; నా పయిన్+కవినినన్= నా మీద వచ్చిపడగా; ఏనును= నేనుకూడ; సలిల+అస్త్రములన్= నీరు కురిసే మంత్రబాణాలచేత; వాని= ఆ అగ్నిబాణాలయొక్క; బలము+అడంచి= శక్తిని నాశనం చేసి; ఉన్నన్= ఉండగా; తిమిరబాణము= చీకట్లు కల్పించే అస్త్రం; ఉగ్రంబుగాన్= భయంకరంగా; వారలు= ఆ రాక్షసులు; ఏసిరి= ప్రయోగించారు; అంత= అంతట; దిక్కులు+ ఎల్లన్+కప్పెన్= చీకట్లు దిశలన్నిటినీ ఆవరించాయి; అంధకార, మగ్గుఁడు+ఐ= చీకటిలో మునిగిపోయి; చలియించి= కంపించి; మాతలి= దేవేంద్రుడి సారథి; వ్రతోదము+ఎడలి= చేతిలోని కొరడా వదలిపెట్టి; ధరణిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసులు భయంకర మైన రాళ్ళవానలు కురిపించి నన్ను కప్పివేశారు. నేనుకూడ వజ్రాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి ఆ రాళ్లు మగ్గునుగ్గు అయ్యేటట్లు చేశాను. ఆ రాక్షసులు నా మీద అగ్నేయాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగా

వారుణాస్త్రంతో దానిని వమ్ముచేశాను. ఆపైన దానవులు చీకట్లు క్రమే అస్త్రాన్ని ప్రయోగించారు. దానివల్ల చీకట్లు దిద్దిగంతరాలలో క్రమ్ముకొన్నవి. ఆ చీకట్లలో మాతలి కంపించి, తన చేతిలోని కొరడాను జారవిడిచి భూమిపై పడిపోయాడు.

క. తురగములు పఱవ నేరక । వరరథవహనంబునందు వంధ్యము లయ్యెన్:

సురసారథి ననుఁ గానక । 'హరినందన! యెందుఁ బోయి' తనెఁ గడు భీతిన్.

68

ప్రతిపదార్థం: తురగములు= గుర్రాలు; పఱవనేరక= పరుగెత్తలేక; వర, రథ, వహనంబునందు= గొప్పరథాన్ని మోయటంలో; వంధ్యములు+అయ్యెన్= అసమర్థాలు అయినవి; సుర సారథి= దేవతలసారథి మాతలి; ననున్= నన్ను; కానక= చూడలేక; హరినందన!= దేవేంద్రుడి పుత్రుడ వైన ఓ అర్జునా!; ఎందున్+పోయితి= ఎచటికి వెళ్ళినా వయా అని; కడు, భీతిన్= గొప్ప భయంతో; అనెన్= అని అన్నాడు.

తాత్పర్యం: గుర్రాలు పరుగిడలేక పోయాయి. ఆ గొప్పరథాన్ని ఈడ్వలేకపోయాయి; దేవతలసారథి అయిన మాతలి, 'దేవేంద్రుడి, పుత్రుడ వైన ఓ అర్జునా! నీవు ఎక్కడ ఉంటివయా?' అని భయంతో అరచాడు.

క. 'అమృతనిమిత్తంబున ము । న్నమరాసురయుద్ధ మయ్యె; నది యింతభయ

భ్రమజనకము గా; దిది యు । గ్రము దనుజు లవార్యవీర్యగల్వతు లగుటన్.

69

ప్రతిపదార్థం: అమృత, నిమిత్తంబునన్= అమృతం కారణంగా; మున్ను= తొల్లి; అమర+అసుర, యుద్ధము+అయ్యెన్= వేల్పులకు రక్కసులకు పోరాటం జరిగింది; అది= ఆ యుద్ధం; ఇంత= ఇంతటి; భయ, భ్రమ, జనకము= భయాన్ని ఆందోళనను కలిగించేది; కాదు= కాలేదు; ఇది= ఇప్పుడు జరుగుతున్న పోరాటం; దనుజులు= రాక్షసులు; న+వార్య, వీర్య, గర్వితులు+అగుటన్= వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కలిగిన వారు కావటంచేత; ఉగ్రము= భయంకర మైనది.

తాత్పర్యం: 'తొల్లి రాక్షసులకూ దేవతలకూ అమృతంకొరకు గొప్పయుద్ధం జరిగింది కాని, అది ఇప్పటి యుద్ధమంతటి భయంకర మైనది కాదు. ఇప్పటి ఈ పోరాటంలో రాక్షసులు వారించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కలవారైనందున ఈ యుద్ధం మిక్కిలి భయంకరమైనది.

తే. బ్రహ్మచేత నిర్లింపఁగఁబడిన భువన । సంప్లనం బిది' నావుడు 'సంగరమున

సంచలింపక నాభుజశక్తిఁ జూచు । చుండు' మనవుడు మాతలి చోద్య మందె.

70

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మచేతన్= సృష్టికర్తచేత; నిర్లింపఁగన్+పడిన= ఏర్పాటుచేయబడిన; భువన, సంప్లనంబు+ఇది= ప్రపంచ విధ్వంసం ఇది; నావుడున్= అని చెప్పగా; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; సంచలింపక= కంపించక; నా భుజశక్తిన్= నా పరాక్రమం; చూచుచుండుము= చూస్తూ ఉండుము; అనవుడున్= అని చెప్పగా; మాతలి= దేవేంద్రుడి సారథి; చోద్యము+అందెన్= ఆశ్చర్యం చెందాడు.

తాత్పర్యం: ఇది బ్రహ్మదేవుడు నిర్ణయించిన ప్రపంచ ప్రళయం'- అని చెప్పగా, 'ఈయుద్ధంలో నీవు నా పరాక్రమాన్ని చూచెదవుగాక' అని అన్నాను. అనగా దేవేంద్రుడి సారథి అయిన మాతలి ఆశ్చర్యపడ్డాడు.

ఉ. వాసరనాయకుం దలఁచి వజ్రవరంబున సూర్యబాణ మే

నేసీతి నింద్రుఁ డొట్టి సుర లెంతయు సంతస మందఁగా జగ

త్వాసి తమిస్తరాశి నిహతంబుగ దిక్కులు దైక్యంగా మహాశీ

గ్రాసురు లాహవంబున భయంపడ మాతలి మెచ్చి యార్వగన్.

71

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; వాసర, నాయకున్+తలఁచి= దిననాయకు డైన సూర్యుడిని స్మరించి; వజ్రి+వరంబునన్= దేవేంద్రుడి అనుగ్రహం చొప్పున; సూర్యబాణము= సూర్యాస్త్రాన్ని; ఏసితిన్= ప్రయోగించాను; ఇంద్రున్+తోట్టి= ఇంద్రుడు మొదలుగా కల; సురలు= వేల్పులు; ఎంతయు, సంతసము+అందఁగా= మిక్కిలి సంతోషించగా; జగత్+త్రాసి, తమిస్త్ర, రాశి= ప్రపంచానికి భయం కల్పించే చీకటిప్రాపు; నిహతంబుగన్= అంతరించగా; దిక్కులు+త్రెళ్ళఁగా= దిక్కులు తేటపడగా; మహా+ఉగ్ర+అసురులు= మిక్కిలి భయంకరులు అయిన రక్కసులు; ఆహవంబునన్= యుద్ధంలో; భయంపడ= భీతి చెందగా; మాతలి= దేవేంద్రుడిసారథి; మెచ్చి= అభినందించి; ఆర్వగన్= పెనుకేక వేయగా.

తాత్పర్యం: సూర్యుడిని స్మరించి, దేవేంద్రుడి అనుగ్రహంతో నాకు లభించిన సూర్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాను. దేవేంద్రుడు మున్నగు దేవతలు అందరు సంతసించారు, ప్రపంచానికి భయం కలిగించే చీకట్లు పటాపంచలైనవి. దిక్కులు తేటతెల్లమై కన్పించినవి. మిక్కిలి భయంకరులైన రాక్షసులు యుద్ధంలో భీతిల్లారు. దేవేంద్రుడి రథసారథి మాతలి నన్ను అభినందిస్తూ ఆనందంతో పెద్దకేక వేశాడు.

క. గాండీవముక్తదారుణ । కాండవిఖండీకృతాపఘను లై దనుజుల్

భండనముఖమునఁ జేడ్వడి । గొండలు వడినట్లు వడిరి కుతలం బద్రువన్.

72

ప్రతిపదార్థం: గాండీవ, ముక్త, దారుణ, కాండ, విఖండీకృత+అపఘనులు+ఐ= గాండీవం (వింటి) నుండి విడివడిన భయంకర మైన బాణాలచేత ఖండించబడిన శరీరములు కలవారై; దనుజుల్= రాక్షసులు; భండనముఖమునన్= యుద్ధం యొక్క ముంగల; చేడ్వడి= దెబ్బతిని; కొండలు+పడినట్లు= పర్వతాలు కూలినట్లు; కు తలంబు= భూభాగం; అద్రువన్= అదరగా; పడిరి= కూలారు.

తాత్పర్యం: నా గాండీవంనుండి వెలువడిన భయంకరమైన బాణాలచేత ఖండించబడిన శరీరములు కలవారై, రాక్షసులు యుద్ధంలో కొండలు కూలినట్లు, భూభాగం కంపించగా కూలిపోయారు.

విశేషం: అద్రువన్=IIIU ఇచట. ద్రు అను సంయుక్తాక్షరానికి ముందున్న 'అ' గురువు కాదు. దీనికి ఛందస్సులో 'శిథిలద్విత్వం' అని పేరు. చదివేటప్పుడు కుతలం.... బద్రువన్ అని 'బ' తేల్చి పలుకవలెను.

వ. ఇట్లు నివాతకవచులు మదీయదివ్యాస్త్రనిహతులై మహీతలంబునం బడిన; నట యసురకాంతలయాక్రందన ధ్వను లాకనం బద్రువ నొక్కటఁ బురంబున నెగసె; నంత నద్దానవపురంబుఁ బురందరుపురంబుకంటె నతిసుందరం బైన దానిం జూచి మాతలి కి ట్లంటి.

73

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; నివాతకవచులు= నివాతకవచులు అనే రక్కసులు; మదీయ, దివ్య+అస్త్ర నిహతులు+ఐ= నాయొక్క దివ్యమైన మంత్రబాణాలచేత మరణించిన వారై; మహీతలంబునన్+పడినన్= భూమిపైభాగాన కూలిపడగా; అట= అచట; అసురకాంతల= రాక్షసులస్త్రీల; ఆక్రందన ధ్వనులు= బిగ్గరగా ఏడ్చే శబ్దాలు; ఆకసంబు+అద్రువన్= ఆకాశం దద్దరిల్లగా; ఒక్కటన్= ఒకేసారిగా; పురంబునన్= పట్టణంలో; ఎగసెన్= వ్యాపించాయి; అంతన్= అటు పిమ్మట; ఆ+దానవ,

పురంబున్= ఆ రాక్షసుల పట్టణాన్ని; పురందరు పురంబుకంటెన్= దేవేంద్రుడినగర మైన అమరావతికంటె; అతి, సుందరంబు+ఐనదానిన్= మిక్కిలిసాగసైనదానిని; చూచి=కని; మాతలికి= దేవేంద్రుడి సారథికి; ఇట్లు+అంటిన్= ఈవిధంగా అన్నాను.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నివాతకవచులు దివ్యాలైన నా మంత్రబాణాలచేత మరణించి భూమిపైభాగాన కూలిపడ్డారు. అచట రాక్షసస్త్రీలవిడుపులు పెనుబొబ్బలు ఆకసాన్ని దద్దరిల్ల చేశాయి. అంతట, దేవేంద్రుడిముఖ్యపట్టణమైన అమరావతికంటె ఎంతయో అందంగా ఉన్న ఆ రాక్షసులపట్టణాన్ని చూచి నేను మాతలితో ఇట్లా అన్నాను.

క. 'నిరుపమరత్ననిరంతర । వరగృహముల నొప్పి సుఖనివాసం బగు ని

ప్పుల నుండ నొల్ల కొండొక । పులి నుండఁగ నేల వలసెఁ బురుహూతునకున్.'

74

ప్రతిపదార్థం: నిరుపమ, రత్న, నిరంతర, వర, గృహములన్= సాటిలేని మణులతో ఎడతెగకుండ కట్టబడిన గొప్పఇండ్లతో; ఒప్పి= శోభిల్లి; సుఖ, నివాసంబు+అగు= నివసించడానికి సుఖంగా ఉండే; ఈ+పురిన్= ఈపట్టణంలో; ఉండన్+ఒల్లక= నివసించటానికి ఇష్టపడక; పురుహూతునకున్= ఇంద్రుడికి; ఒండు+ఒక+పురిన్= మరొక పట్టణంలో; ఉండఁగన్+ఏల, వలసెన్= ఎందుకు నివసించవలసివచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'సాటిలేని రత్నాలతో దట్టంగా పొదుగబడిన ఇండ్లతో శోభిల్లే ఈ నగరంలో సుఖనివాసం చేయక వేరొక పట్టణాన ఇంద్రు డేల నివసించవలసి వచ్చింది?'

వ. అనిన మాతలి యి ట్లనియె.

75

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; మాతలి= ఇంద్రుడిసారథి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని నేను ప్రశ్నించగా మాతలి ఈవిధంగా ప్రత్యుత్తరం ఇచ్చాడు.

సీ. 'అసురులవలన భయం బైన యపుడు వే । ల్పలకు సేమంబుగా బలవిరోధి

యీప్రాణిలు జలధిలో నిమ్ముగ నిర్మించె; । దనుజులు పదపడి వనజగర్భ

వలనఁ దపావీర్యవంతు లై యిందుండ, నమరులచేతఁ గయ్యమున నజతు

లై యుండఁ బడసిన, నమరేంద్రుఁ డెఱిఁగి త । ద్విజయార్థముగఁ బంచె విజయ! నిమ్ము;

ఆ. నమరులకు నసాధ్యు లైనట్టి వీరల । నీవ యోల్చి తనుచు నెమ్మితోడ

నన్ను సంస్తుతించి నరనాథ! మాతలి । గడఁగి యపుడు రథముఁ గ్రమ్మఱింఁచె.

76

ప్రతిపదార్థం: విజయ!= ఓఅర్జునా!; అసురులవలనన్= రాక్షసులవలన; భయంబు+ఐన+అపుడు= వెఱపు కలిగినప్పుడు; వేల్పులకు= దేవతలకు; సేమంబుగా= క్షేమంగా; బలవిరోధి= దేవేంద్రుడు; ఈ+ప్రాణిలు= ఈ నగరాన్ని; జలధిలోన్= సముద్రంలో; ఇమ్ముగన్= సంప్రీతితో; నిర్మించెన్= కట్టించాడు; దనుజులు= రాక్షసులు; పదపడి= పిమ్మట; వనజ, గర్భవలనన్= బ్రహ్మదేవుడివలన; తపన్+వీర్యవంతులు+ఐ= తపస్సు అనే బలం కలవారై; ఇందు+ఉండన్= ఇందు ఉండుటకొరకై; అమరులచేతన్= వేల్పులచేత; కయ్యమునన్= యద్దంలో; అజితులు+ఐ+ఉండన్= ఓడిపోకుండ ఉండటానికై; పడసినన్= వరాన్ని సంపాదించగా; అమరేంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; తద్+విజయ+అర్థముగన్= వారిని జయించటంకొరకై;

నిన్ను; పంచెన్= నియోగించాడు; అమరులకున్= వేల్పులకు; న+సాధ్యులు+ఐనట్టి= జయించటానికి అలవికానట్టి; వీరలన్= ఈ నివాతకవచులను; ఈవు+అ= నీవే; ఓర్చితి= జయించావు; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; నెమ్మిత్తోడన్= ప్రీతితో; నన్నున్; సంస్తుతించి= పొగడి; నరనాథ! = రాజైన ఓ ధర్మరాజా!; మాతలి= దేవేంద్రుడిసారథి; కడగి= పూని; అపుడు= అప్పుడు; రథమున్= తేరును; క్రమ్మఱించెన్= మరల్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! రాక్షసులవలన భీతి ఏర్పడిన సమయంలో, దేవతలయోగక్షేమాలను కాపాడగోరి దేవేంద్రుడు ఈ పట్టణాన్ని సముద్రంలో నిర్మించాడు. తరువాత రాక్షసులు తపస్సుచేసి తాము తపోబల సంపన్నులై ఈపట్టణంలో ఉండటానికి, దేవతలచేత యుద్ధంలో జయించబడక ఉండటానికి బ్రహ్మదేవుడి వలన వరం పొంది, ఈ పురాన్ని ఆక్రమించారు. వారిని జయించటానికే దేవేంద్రుడు నిన్ను నియోగించాడు. దేవతలకు జయింప శక్యంగాని వీరులను నివాతకవచులను నీవు గెల్చావు- అని ప్రశంసించి, మాతలి రథాన్ని మరలించాడు' అని అర్జునుడు ధర్మరాజుతో చెప్పాడు.

వ. ఇట్లు నివాతకవచులం జంపి క్రమ్మఱి వచ్చునెడ నాముందట నొక్క తపోవనంబును నతివిచిత్రం బైన పురంబునుం గని 'యిది యెవ్వరిపురం?' బని యడిగిన నాకు మాతలి యి ట్లనియె. 77

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నివాతకవచులన్= నివాతకవచులు అనబడే రక్కసులను; చంపి= సంహరించి; క్రమ్మఱివచ్చు+ఎడ= తిరిగి వచ్చేటపుడు; నా, ముందటన్= నాయెదుట; ఒక్కతపన్+వనంబునన్= తపస్సు చేయటానికి అనువైన ఒక అరణ్యమున్నూ; అతి విచిత్రంబు+ఐన్= మిక్కిలి వింతైన; పురంబునున్+కని= ఒక పట్టణాన్నీ, చూచి; ఇది= ఈ పట్టణం; ఎవ్వరిపురంబు= ఎవరినగరం; అని= అంటూ, అడిగినన్= ప్రశ్నించగా; నాకున్= నాతో; మాతలి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నివాతకవచులను సంహరించి తిరిగి వస్తున్నప్పుడు నాయెదుట ఒక తపోవనమున్నూ, మిక్కిలి అచ్చెరువు కలిగించే ఒక నగరమున్నూ కన్పించాయి. 'ఇది ఎవ్వరిపురం?' అని నేను ప్రశ్నించగా, మాతలి ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు.

క. 'ఐనవె పులోమయుఁ కాలక । యును ననఁగా నిరువు రసురయువతులు గమలా సను నారాధించిరి తప । మున దివ్యసహస్రవర్షములు గడునిష్ఠన్. 78

ప్రతిపదార్థం: వినవె= ఆలకించలేదా, (శ్రద్ధగా వినుము అనిన్నీ, ఇంతకుముందు వినలేదా అనిన్నీ భావం); పులోమయున్= పులోమ (అనేస్త్రీ); కాలకయునున్= కాలక (అనేస్త్రీ); అనఁగాన్= అనే పేరు కల; ఇరువురు+అసుర, యువతులు= ఇద్దరు రాక్షస వనితలు; తపమునన్= తపస్సుచేసి; దివ్య, సహస్ర, వర్షములు= దేవమానం ప్రకారం వేయిఏండ్లు; కడు+నిష్ఠన్= మిక్కుటమైన దీక్షతో; కమల+ఆసనున్= బ్రహ్మదేవుడిని (కమలం ఆసనంగా కలవాడిని); ఆరాధించిరి= అర్చించారు.

తాత్పర్యం: 'పులోమ, కాలక అనబడే ఇద్దరు రాక్షస యువతులు దేవమానం ప్రకారం వేయి సంవత్సరాలు మిక్కిలి నిష్ఠతో తీవ్రమైన తపస్సు చేసి బ్రహ్మదేవుడిని ఆరాధించారు. ఆ విషయం నీవు వినలేదా?'

క. కనకమయ మైన యీప్రాఠి । లునఁ దమసుతు లాహవంబులో నమరులచే తను వధ్యులు గాకుండను । వనజజుచేఁ బడసి రసురవనితలు వరముల్. 79

ప్రతిపదార్థం: అసురవనితలు= రాక్షస స్త్రీలు; కనక, మయము+ఐన= బంగారంతో కూడిన; ఈ ప్రోలునన్= ఈ పట్టణంలో; తమ, సుతులు= తమ కొడుకులు; ఆహవంబులోన్= యుద్ధంలో; అమరులచేతను= దేవతలచేత; వధ్యులు+కాకుండను= చంపబడేవారు కాకుండగా; వనజజుచేన్= బ్రహ్మదేవుడిచేత (పద్మంలో పుట్టినవాడిచేత); వరముల్+పడసిరి= వరాలను పొందారు.

తాత్పర్యం: బంగారంతో నిర్మించబడిన ఈ నగరంలో నివసించే తమకొడుకులు యుద్ధంలో దేవతలచేతిలో మరణించకుండాటట్లుగా రాక్షసవనితలు బ్రహ్మదేవుడిచేత వరాలను పొందారు.

వ. ఇది హిరణ్యపురం; బంధుఁ బొలోమకాలకేయు లను నసురు లరునది వేలుండుదురు వా రమరులచేత నవధ్యు' లనిన 'నట్లీని దానిపయిం బోదము; రథంబు వఱపు' మని యేను మాతలిం బంచిన. 80

ప్రతిపదార్థం: ఇది= (ఈనగరం)ఇది; హిరణ్యపురంబు= హిరణ్యపురం (పసిడిప్రోలు); ఇందున్= ఈ పురంలో; పోలోమ, కాలకేయులు+అను= పులోమకొడుకులు, కాలకకొడుకులు, అనబడే; అసురులు= రక్కసులు; అరునది, వేలు+ఉండుదురు= అరునదివేలమంది ఉంటారు; వారు= ఆ పోలోములు కాలకేయులు; అమరులచేతన్= దేవతలచేత; అవధ్యులు= చావులేనివారు; అనినన్= అని చెప్పగా; అట్లు+ఏని= అట్లా అయితే; దానిపయిన్+పోదము= ఆనగరంమీద దండెత్తివెళ్ళుదాము; రథంబు+వఱపుము= తేరు నడుపుము; అని= అని చెప్పి; ఏను= నేను; మాతలిన్= మాతలిని; పంచినన్= నియోగించగా.

తాత్పర్యం: ఇది హిరణ్యపురం; ఈ నగరంలో పులోమకొడుకులు, కాలకకొడుకులు పోలోములు, కాలకేయులు అనబడే రక్కసులు అరునదివేలమంది ఉన్నారు. వీరు దేవతలచేత చావులేనివారు'- అని మాతలి చెప్పాడు. అంతట నేను 'అట్లయితే ఆ నగరంమీద దండయాత్రకు రథాన్ని పోనిమ్ము' అని, మాతలిని ఆదేశించాను.

చ. అతఁడును సప్తమారుతరయంబున దివ్యరథంబుఁ దత్సరా హితపురి భూరి వప్రముపయిం బఱపెన్ సురవైరు లంత ను ధ్ధతు లయి ప్రాళిలు వెల్వడి రథంబులు షష్ఠిసహస్రకంబుతో శతమఖబుద్ధిఁ జేసి కడు సైఠిక తాఁకిరి నన్ను నల్కతోన్. 81

ప్రతిపదార్థం: అతఁడును= ఆ మాతలియు; సప్త, మారుత, రయంబునన్= ఏడువాయువులవేగంతో; దివ్య రథంబున్= దేవతాసంబంధమైన రథాన్ని; తద్+సుర+అహిత పురి= ఆ దేవతల శత్రువుల నగరంయొక్క; వప్రము పయిన్= ప్రాకారశిఖరంపై; పఱపెన్= పోనిచ్చాడు; సుర వైరులు= రాక్షసులు; అంతన్= అంతట; ఉద్ధతులు+అయి= విజృంభించినవారు అయి; ప్రోలు వెల్వడి= నగరంనుండి బయటకు వచ్చి; రథంబులు, షష్ఠి, సహస్రకంబుతోన్= అరునదివేలతేరులతోన్; నన్ను, శతమఖ, బుద్ధిన్+చేసి= దేవేంద్రుడు అని తలపోసి; కడు, సైఠిక= మిక్కిలి ఓర్వక; అల్కతోన్= కోపంతో; తాఁకిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ మాతలి ఏడువాయువుల వేగంతో దేవతారథాన్ని, ఆ దేవతల శత్రువుల నగరంలోని కోటకొమ్మలపైకి నడిపించాడు. అంతట అందలి రాక్షసులు విజృంభించి, నగరంనుండి బయటికి వచ్చి, నన్ను దేవేంద్రుడు అని భావించి, ఆగ్రహించి, అరునదివేల తేరులతో చుట్టుముట్టారు.

వ. ఏనును వారల యటువదివేలరథంబులకు గతినిరోధంబుగా వితతవృక్షవికటశిలాప్రభవంబు లయిన దివ్యబాణంబు లేసిన, ననురులు మాయాయుద్ధనిబద్ధబుద్ధులై తమపురంబుతోడన దివంబున కెగసి మదీయమార్గణార్గళనిరుద్ధమార్గు లై నేలంబడిన, వీరల నొండువిధంబున నోర్వరా దని తలంచి. **82**

ప్రతిపదార్థం: ఏనును= నేనును; వారల+అరువది వేల రథంబులకు= ఆ రాక్షసులయొక్క అరువది వేల తేరులకు; గతి, నిరోధంబుగా= దారికి అడ్డుగా; వితత, వృక్ష, వికట, శిలా, ప్రభవంబులు+అయిన= విస్తరించబడిన చెట్లను, వికృతా లైన రాళ్లను పుట్టించేవి అయిన; దివ్య, బాణంబులు+ఏసినన్= అతిలోకా లైన అమ్ములు ప్రయోగించగా; అనురులు= రక్కసులు; మాయా, యుద్ధ, నిబద్ధ, బుద్ధులు+ఐ= మాయాయుద్ధాన్ని కొనసాగించటంలో లగ్నమైన మనస్సులు కలవారై; తమ పురంబుతోడన= తమ నగరంతోపాటు; దివంబునకున్= ఆకాసానికి; ఎగసి= ఎగిరి; మదీయ, మార్గణ+అర్గళ, నిరుద్ధ, మార్గులు+ఐ= నాయొక్క బాణా లనే గొప్ప గడియమానుల చేత అడ్డగించబడినదారి కలవారై; నేలన్+పడినన్= భూమిమీద పడగా, వీరలన్= ఈ రక్కసులను; ఒండు విధంబునన్= వేరురీతిగా; ఓర్వరాదు+అని= గెలువరాదు అని; తలంచి= తలపోసి.

తాత్పర్యం: నేనును, ఆరాక్షసులయొక్క అరువదివేలతేరులు కదలటానికి వీలులేనట్లుగా పెక్కుచెట్లను, బండరాళ్లను కల్పించే దివ్యబాణాలను దారికి అడ్డంగా ఏర్పడేటట్లు ప్రయోగించాను. ఆ రక్కసులు కపట యుద్ధాన్ని చేయటానికి సంకల్పించినవారై తమ నగరంతోపాటు ఆకాసానికి ఎగిరారు. కాని, నా బాణా లనెడి పెద్ద గడియలచేత అడ్డగించబడి భూమిపై పడ్డారు. ఇక, వీరిని వేరుతీరుగా గెలవటానికి వీలులే దని తలపోసి.

చ. ఉరగఫణాగ్రత్నకిరణోల్లసదుగ్రభుజున్ వృషాంకు శం
కరు శశిఖండమండితశిఖండు శివున్ హృదయాంబుజంబునం
దిరముగ నిల్పి పాశుపతదివ్యశరం బరివోసి యేసితిన్
సురలిపుకోటిమీఁద సురసూతుఁడు మాతలి చూచి మెచ్చఁగన్. **83**

ప్రతిపదార్థం: ఉరగ, ఫణా+అగ్ర, రత్న, కిరణ+ఉల్లసత్+ఉగ్రభుజున్= పాముల పడగల చివర కల మణుల వెలుగులచేత ప్రకాశించే భయంకర మైన భుజాలు కలవాడిని; వృష+అంకున్= ఎద్దుగుర్తు కలవాడిని; శంకరు= శివుడిని; శశిఖండ మండిత శిఖండున్= చంద్రవంకచేత అలంకరించబడిన సిగ కలవాడిని; శివున్= శివుడిని; హృదయ+అంబుజంబునన్= డెందం అనే తామరపువ్వులో; తిరముగన్= దిటవుగ; నిల్పి= పాదుకొల్పి; పాశుపత, దివ్య, శరంబు= పాశుపతం అనెడి దివ్య మైన మంత్రబాణాన్ని; అరివోసి= అనుసంధించి; సుర, రిపు, కోటిమీఁదన్= దేవతలకు శత్రువు లైన ఆ రాక్షసులగుంపులపై; సురసూతుఁడు= దేవతల సారథి; మాతలి; చూచి= కనుగొని; మెచ్చఁగన్= అభినందించేటట్లుగా; ఏసితిన్= ప్రయోగించాను.

తాత్పర్యం: పాముల పడగలపై గల రత్నాల కాంతులచేత వెలుగొందే భయంకర మైన భుజాలు కలవాడిని, వృషభాన్ని జెండా పై గుర్తుగా కలవాడిని, చంద్రవంకను సిగలో భూషణంగా ధరించినవాడిని, నా డెందము అనెడి తామరపూవులో పాదుకొల్పి, పాశుపత మనే అస్త్రాన్ని మాతలి చూచి అభినందించేటట్లుగా ప్రయోగించాను.

విశేషం: 1) హరిసూతుఁడు మాతలి - అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది. 2) మెచ్చి చూడఁగన్, మెచ్చి యార్చఁగన్- ఈ పాఠాంతరాలు కొన్ని ప్రతుల్లో కనిపిస్తున్నాయి.

వ. ఆ దివ్యాస్త్రప్రభావంబున సింహశరభశార్దూలశుండాలమహిషమహోక్షయక్షరాక్షసపిశాచపన్నగ గంధర్వరూపంబు లుద్ధవిల్లి యసురుల నెల్ల విగతాసులం జేసిన. **84**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దివ్య+అస్త్ర, ప్రభావంబునన్= ఆ అతిలోకశక్తి కల మంత్రబాణంయొక్క మహిమవలన; సింహ, శరభ, శార్దూల, శుండాల, మహిష, మహోక్ష, యక్ష, రాక్షస, పిశాచ, పన్నగ, గంధర్వ, రూపంబులు= సింగములు, శరభములు పెద్దపులులు, ఏనుగులు, దున్నలు, ఎద్దులు, యక్షులు, రాక్షసులు, పిశాచులు, పాములు, గంధర్వులయొక్క ఆకృతులు; ఉద్భవిల్లి= పుట్టి; అసురులన్= రాక్షసులను; ఎల్లన్= అందరిని; విగత+అసులన్+చేసినన్= పోయిన ప్రాణాలు కలవారిగా చేయగా.

తాత్పర్యం: దివ్యమైన ఆ పాశుపతాస్త్ర మహిమవలన సింహాలు, శరభాలు, పెద్దపులులు, ఏనుగులు, దున్నలు, ఎద్దులు, యక్షులు, రాక్షసులు, పన్నగులు, పిశాచులు, గంధర్వులు పుట్టి రాక్షసులను అందరిని సంహరించగా.

క. వంచనయును మాయయు మా । యించి పరాక్రాంతి నయ్యుమేశాస్త్రమునం

గ్రంచణ నంతకపురి కే । గించితిఁ బొలోమకాలకేయాసురులన్.

85

ప్రతిపదార్థం: వంచనయును= మోసాన్ని; మాయయు= కపటత్వాన్ని; మాయించి= తొలగించి; పర+ఆక్రాంతిన్= మిక్కిలి గొప్పదైన పరాక్రమంతో; ఆ+ఉమేశ+అస్త్రమునన్= ఆ పాశుపతం అనే మంత్రబాణంతో; క్రంచణన్= శీఘ్రంగా; పొలోమ, కాలకేయ+అసురులన్= పొలోములు కాలకేయులు అనబడే రాక్షసులను; అంతక పురికి= యమధర్మరాజు పట్టణానికి; ఏగించితిన్= పంపించాను (చంపానని భావం).

తాత్పర్యం: మోసాన్ని, దుర్భ్రమను తొలగింపజేసి, మిక్కుటమైన పరాక్రమంతో విజృంభించి, పాశుపతాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి, పొలోములు, కాలకేయులు అనబడే ఆ రాక్షసులను సంహరించి యమపురికి వెడలేటట్లుగా చేశాను.

వ. ఇట్లు హిరణ్యపురనివాసులం గృతాంతపురనివాసులం జేసి వచ్చి వాసపునకు మ్రొక్కిన, వాసపుండును నివాతకవచపొలోమకాలకేయుల వధప్రకారం బంతయు మాతలివలన విని సంతసిల్లి నా కి ట్లనియె. 86

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈరీతిగా; హిరణ్యపుర, నివాసులన్= హిరణ్యపురంలో నివసించే వారలను - పొలోమ కాలకేయులను; కృతాంత, పుర, నివాసులన్+చేసి= యముడినగరంలో నివసించేవారినిగా చేసి; వచ్చి= ఏతెంచి; వాసపునకున్= దేవేంద్రుడికి; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; వాసపుండును= దేవేంద్రుడును; నివాతకవచ, పొలోమ, కాలకేయుల, వధ+ప్రకారంబు= నివాతకవచుల యొక్కయు పొలోములయొక్కయు కాలకేయులయొక్కయు, సంహారంతీరు; అంతయున్= సమస్తమున్నూ; మాతలివలనన్= దేవేంద్రుడి సారథివలన; విని= ఆలకించి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నాకు+ఇట్లు+అనియెన్= నాతో ఈ రీతిగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నేను ఆ హిరణ్యపురవాస్తవ్యులను యమపురివాస్తవ్యులుగా చేసి మరలివచ్చి దేవేంద్రుడికి నమస్కరించాను. దేవేంద్రుడు, మాతలివలన నివాతకవచుల, పొలోముల, కాలకేయుల సంహారాన్నిగూర్చి విని, సంతోషించి నాతో ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. 'సురలకుఁ బ్రీతి సేసితి; వసుంధర కేగుము; నిన్ను నీ సహో

దరులు నిరంతరంబును ముదంబునఁ జూడఁగఁ గోరుచున్నవా;

రరిమదభేది! నీకు విషమాజముఖంబుల మార్కొనంగ నో

పరు నరు లెవ్వరున్; హరి కిభంబులు మార్కొనునయ్యె యెయ్యెడన్?

87

ప్రతిపదార్థం: సురలకున్= దేవతలకు; ప్రీతి+చేసితి= సంతసం చేకూర్చావు; వసుంధరకు+విగ్రము= భూలోకానికి వెళ్ళుము; నిన్ను= నిన్ను; నీ సహోదరులు= నీ అన్నదమ్ములు; ముదంబునన్= సంప్రీతితో; చూడగన్+కోరుచున్నవారు= చూడవలె నని ఆకాంక్షిస్తున్నారు; అరి మదభేది!= శత్రువుల గర్వాన్ని బ్రద్దలుకొట్టే ఓ అర్జునా!; నీకు; విషమ+ఆజిముఖంబులు= ఘోరమైన యుద్ధాలలో; మార్కొనంగన్= ఎదిరించగా; నరులు; ఎవ్వరున్= ఎవ్వరున్నా; ఓపరు= సమర్థులు కారు; హరికిన్= సింహాన్ని; ఇభంబులు= ఏనుగులు; ఎయ్యెడన్= ఎక్కడనైనా; మార్కొనున్+అయ్య= ఎదుర్కొనగలవయ్యా? (ఎదుర్కొనలేనని భావం).

తాత్పర్యం: శత్రువులగర్వాన్ని అణచేవాడవైన ఓ అర్జునా! నీవు దేవతలకు సంప్రీతి సంఘటించావు; నీ అన్నదమ్ములు నిన్ను చూడవలె నని తహతహలాడుతున్నారు. యుద్ధాలలో నిన్ను మానవు లెవ్వరూ ఎదుర్కొనలేరు; సింహాన్ని ఏనుగులు ఎదుర్కొనగలవా?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

**క. ద్రోణద్రోణజ కృపగీ । ర్వాణనదీజాంగపతు లవశ్యమును భవ
ద్భాణహతిః జేసి సమర । క్షోణిః బరిక్షణబలు లగుడు రవశతులై.'** **88**

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ, ద్రోణజ, కృప, గీర్వాణనదీజ+అంగపతులు= ద్రోణుడు, ద్రోణునికొడుకు అయిన అశ్వత్థామ, కృపుడు, దేవనది అయిన గంగానదికి జన్మించిన భీష్ముడు, కర్ణుడును; అవశ్యమును= తప్పని సరిగా; భవత్+బాణ, హతిన్+చేసి= నీయొక్క అమ్ములదెబ్బలచేత; సమరక్షోణిన్= యుద్ధరంగంలో; అవశితులు+ఐ= ఓడించబడినవారై; పరిక్షణబలులు= మిగుల తరిగినబలం కలవారు; అగుదురు= ఔతారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, ద్రోణుడిపుత్రు డైన అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు, దేవనదీసూను డైన భీష్ముడు, అంగదేశ ప్రభు వైన కర్ణుడు నీ అమ్ములదెబ్బలచేత ఓడించబడినవారై రణరంగంలో పూర్తిగా బలాన్ని కోల్పోతారు.

**క. అనిన నమరేంద్రు వీడ్కొని । చనుదెంచితి' నని కిరీటీ శతమఖలోకం
బునఁ దన చేసినవిధ మ । త్వనఘుం డేర్పడఁగఁ జెప్పె నందఱు వినఁగన్.'** **89**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అమర+ఇంద్రున్= దేవేంద్రుడిని; వీడ్కొని= సెలవుగైకొని; చనుదెంచితిన్= వచ్చాను; అని= అనిచెప్పి; కిరీటీ= అర్జునుడు; శతమఖలోకంబునన్= దేవేంద్రుడిలోకంలో; తన, చేసిన, విధము= తాను చేసిన పనులతీరు; అందఱు వినఁగన్= అందరును ఆలకించేటట్లుగా; అతి+అనఘుండు= పాపాలు లేని మిక్కిలిగొప్పవాడు- అర్జునుడు; ఏర్పడఁగన్+చెప్పెన్= తేటతెల్లంగా వివరించి చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా, నేను దేవేంద్రుడికడ సెలవు తీసికొని ఇక్కడికి వచ్చాను'- అని అర్జునుడు తాను స్వర్గలోకంలో చేసిన పనుల నన్నింటిని అందరూ ఆలకించేటట్లుగా తేటతెల్లంగా చెప్పాడు.

**వ. ధర్మరాజును దమ్ముఁడు సేసిన మహాపరాక్రమంబునకుఁ జతురంభోధిపర్వంతమహీరాజ్యం బప్పుడు తనకు
సంప్రాప్తం బైనంతియ సంతసిల్లి.** **90**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మరాజును= ధర్మపుత్రుడుసయితం; తమ్ముడు+చేసిన= తన సోదరుడు చేసిన; మహాపరాక్రమంబునకున్= గొప్ప శౌర్యానికి; చతుర్+అంభోధి, పర్యంత, మహీ, రాజ్యంబు= నాలుగు సముద్రాలవరకు విస్తరించిన భూరాజ్యం; అప్పుడు= అప్పుడే; తనకు= తనకు; సంప్రాప్తంబు+ఐనంతియ= సంక్రమించినట్లుగానే; సంతసిల్లి= సంతసించి.

తాత్పర్యం: తన తమ్ముడైన అర్జునుడు ప్రదర్శించిన శౌర్యసాహసాలు ఆలకించి, ధర్మరాజు- తనకు అప్పుడే నాలుగుసముద్రాలచేత పరివేష్టించబడిన సమస్తభూమండలసామ్రాజ్యం సంక్రమించినట్లుగానే మిక్కిలి సంతోషించాడు.

ఆ. 'దివ్యబాణములు తదీయప్రయోగముల్ । మాకుఁ జూపు' మనిన మఘవసుతుఁడు

వేలువేఱ చూపె వేలుపు లిచ్చిన । యస్త్రశస్త్రములు నిజాగ్రజునకు.

91

ప్రతిపదార్థం: దివ్య బాణములు= గొప్పఅస్త్రాలు; తదీయ ప్రయోగముల్= వాటిని ఉపయోగించే విధానాలు; మాకున్+చూపుము= మాకు ప్రదర్శించి చూపుము; అనినన్= అని అడుగగా; మఘవసుతుఁడు= దేవేంద్రుడికొడుకైన అర్జునుడు; వేలుపులు+ఇచ్చిన= దేవతలు బహూకరించిన; అస్త్ర, శస్త్రములు= మంత్రబాణాలు, ఆయుధవిశేషాలు; నిజ+అగ్రజునకున్= తన అన్నగారికి; వేలు వేఱ= విడివిడిగా; చూపెన్= ప్రదర్శించాడు.

తాత్పర్యం: 'దేవతలు బహూకరించిన అస్త్రాలు, అవి ఉపయోగించే తీరుతెన్నులు మాకు చూపుము' అని ధర్మరాజు అర్జునుడిని అడిగాడు. అర్జునుడు దేవతలు తనకు ఇచ్చిన మంత్రబాణాలు, ఆయుధవిశేషాలు తన అన్నగారైన ధర్మరాజుకు విడివిడిగా ప్రదర్శించి చూపాడు.

వ. మఱియును.

92

తాత్పర్యం: ఇంకను.

చ. సురవిశిఖ ప్రయోగములు సూపఁ డొడంగిన నేల బిల్లిరం

బిరిగెఁ, బయోనిధుల్ గలగెఁ, దిగ్గజముల్ మదమేది కుందె, భా

స్కరరుచి మాసెఁ, బావకశిఖాతతి తోన యడంగె గాడ్పు, లం

బరమున నిల్చి లీశ్వరుఁడు బ్రహ్మాయు నాదిగ వేల్పులందఱున్.

93

ప్రతిపదార్థం: సుర, విశిఖ, ప్రయోగములు= దివ్య మైన అస్త్రాలను ప్రయోగించటాలు; చూపన్+తోడంగినన్= ప్రదర్శించడానికి ఉపక్రమించగా; నేల= భూమి; దిర్దిరన్+తిరిగెన్= వేగంగా తిరుగాడింది; పయన్+నిధుల్= సముద్రాలు; కలగెన్= కలతచెందాయి; దిక్+గజముల్= దిక్కులం దుండే ఏనుగులు; మదము+ఏది= గర్వం ఉడిగి; కుందెన్= క్రుంగిపోయాయి; భాస్కరరుచి= సూర్యుడి ప్రకాశం; మాసెన్= తగ్గిపోయింది; పావక, శిఖా, తతి= అగ్నిహోత్రుడి జ్వాలల సముదాయం; తోన= వెనువెంటనే; గాడ్పులు= వాయువులు; అడంగెన్= అణగారి పోయాయి; ఈశ్వరుఁడు= శివుడు; బ్రహ్మాయున్= బ్రహ్మదేవుడు; ఆదిగ, వేల్పులు= మొదలైన దేవతలు; అందఱున్= అందరును; అంబరమునన్= ఆకాశంలో; నిల్చిరి= నిల్చున్నారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తాను సంపాదించిన దివ్యాస్త్రాలప్రయోగాలను అన్నగా రైన ధర్మరాజుకు చూపేటప్పుడు భూమి దిర్దిర తిరిగింది. సముద్రాలు ఘూర్ణిల్లాయి, దిగ్గజాలు గర్వం వీడి క్రుంగిపోయాయి. సూర్యుడికాంతి

మాసిపోయింది, వాయువులు అగ్నిజ్వాలలతోపాటే అణగారిపోయాయి. శివుడు, బ్రహ్మదేవుడు మున్నగుదేవతలందరూ ఆకాశంలో గుమిగూడి నిల్చారు.

వ. అంత సురగణచోదితుం ధైన నారదుం డర్జునుపాలికి వచ్చి యి ట్లనియె. 94

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతట; సుర, గణ, చోదితుండు+ఐన= దేవతలసమూహాలచేత పంపించబడిన; నారదుండు= నారదుడు; అర్జును, పాలికిన్= అర్జునుడికడకు; వచ్చి= ఏగుదెంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఆవిధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అంతట దేవతలచేత పంపబడిన నారదుడు అర్జునుడి దగ్గరకువచ్చి ఇట్లా పలికాడు.

తే. 'ఎదురు లేక దివ్యాస్త్రంబు లిట్లు నీకుఁ బాడియే ప్రయోగింపంగఁ బాండువుత్ర! సిద్ధ మివి యధిష్ఠానవర్జితము లయ్యె. నేని మూడులోకములు దహించు నొగిని.' 95

ప్రతిపదార్థం: ఎదురు లేక= శత్రువులు ఎదుట లేకుండగా; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతామహిమ కల మంత్రబాణాలను; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ప్రయోగింపంగన్= విడుచుట; నీకున్+పాడియే= నీకు న్యాయమా; పాండు పుత్ర! = పాండురాజుకు కొడుకు వైన ఓ అర్జునా!; ఇవి= ఈ అస్త్రాలు; అధిష్ఠాన, వర్జితములు+అయ్యెనేని= ఆశ్రయించతగిన లక్ష్యాలు లేకపోతే; ఒగిని= వరుసగా; మూడులోకములు= మూడులోకాలను; దహించున్= తగులపెట్టగలవు; సిద్ధము= ఇది జరిగితీరేది.

తాత్పర్యం: 'పాండుసుతుడ వైన ఓ అర్జునా! ఎదురుగా భేదించలసిన లక్ష్యం లేకుండా ఈ దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగిస్తే, అవి మూడులోకాలను దహించ కలవు సుమా!'

వ. అని యర్జును వారించి నారదుం డరిగిన, నమరులు నిజస్థానంబుల కరిగి: లిట్లు పాండవు లందుఁ బదిమాసంబు లుండునంత; నొక్కనాఁ డమరకన్యకలు వచ్చి యర్జునున కి ట్లనిరి. 96

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; అర్జును వారించి= అర్జునుడిని ఆపి; నారదుండు= నారదుడు; అరిగినన్= వెళ్లగా; అమరులు= దేవతలు; నిజ స్థానంబులకున్= తమనివాసాలకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; పాండవులు= పాండురాజుకొడుకులు; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; పది, మాసంబులు+ఉండునంతన్= పదినెలలు నివసించిన పిదప; ఒక్క, నాడు= ఒక దినమున; అమర కన్యకలు= వేల్పుల ఆడపడుచులు; వచ్చి= అరుదెంచి; అర్జునునకున్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని పలికి, అర్జునుడిని అస్త్రప్రదర్శనం నుండి విరమింపజేసి నారదుడు వెళ్ళాడు. దేవతలుకూడ తమతమ నివాసస్థానాలకు వెళ్ళారు. అంత పాండవులు ఆ ఆశ్రమంలో పదినెలలు ఉన్నారు. అప్పుడు వేల్పులఆడపడుచులు అర్జునుడికడకు వచ్చి ఇట్లా పలికారు.

తే. 'వనమునందును బండ్రెండువత్సరములు । నలయ కజ్ఞాతవాస మేకాబ్ధకంబు పూని నిర్విష్ణువృత్తిఁ జల్పుదురు మీరు । పగఱ నిర్జింతు రాహవాభ్యంతరమున. 97

ప్రతిపదార్థం: మీరు; వనమునందును= అరణ్యంలో; పండ్రెండు, వత్సరములున్= పండ్రెండుఏండ్లు; అలయక= శ్రాంతిచెందక; అజ్ఞాత వాసము= ఇతరులకు తెలియకుండా నివసించటం; ఏక+అబ్ధకంబు= ఒక్కఏడు; పూని= దీక్షతో; నిర్విష్ణు, వృత్తిన్=

ఆటంకాలు లేనట్లుగా; చల్పుదురు= నిర్వహించగలరు; ఆహవ+అభ్యంతరమునన్= యుద్ధంలో; పగఱ= శత్రువులను; నిర్జింతురు= జయిస్తారు.

తాత్పర్యం: అడవిలో పన్నెండేండ్లున్నూ, ఇతరులకు తెలియరాకుండ అజ్ఞాతవాసంలో ఒక యేడున్నూ మీరు ఎట్టి అడ్డంకులు లేకుండ నిర్వహించగలుగుతారు. అటుపిమ్మట యుద్ధంలో శత్రువులను జయించగలరు.

తే. నీ పరాక్రమబలమున నిఖిలధరణి । రాజ్యభారంబు నీ ధర్మరాజు పూను;

రఘుకులాధీశ్వరుం ధైన రాముకీర్తి । యట్ల నీ కీర్తి త్రిజగంబులందుఁ బరఁగు.'

98

ప్రతిపదార్థం: నీ, పరాక్రమ, బలమున= నీ శౌర్యవిశేషంచేత; నిఖిల, ధరణి= సమస్త పృథివియొక్క; రాజ్యభారంబున్= పరిపాలించే కార్యపు బరువును; ఈ ధర్మరాజు= ఈ ధర్మసుతుడు; పూనున్= వహిస్తాడు; రఘుకుల+అధీశ్వరుండు+బన= రఘుమహారాజుయొక్క వంశంలో ప్రభువైన; రాము కీర్తి+అట్లు+అ= శ్రీరామచంద్రుడి యశస్సువలె; నీ, కీర్తి= నీయశస్సు; త్రిజగంబులందున్= మూడులోకాలలో; పరఁగున్= శోభిల్లుతుంది, వ్యాపిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నీ శౌర్యవిశేషంవలన ఈ ధర్మరాజు సమస్తభూసామ్రాజ్యాన్ని పరిపాలించే భారాన్ని వహిస్తాడు; రఘువంశంలో జన్మించిన ప్రభువగు ఆ రామచంద్రుడి కీర్తివలె నీ కీర్తి ముల్లోకాలలో వెలుగొందుతుంది.

వ. అని యాదేశించి దేవకన్యకలు వోయిన, నిట దేవర్షి యైన రోమశుండు ధర్మరాజునకు ధర్మానుశాసనంబు సేసి దివంబున కలిగె; నంతఁ బాండవు లెప్పటియట్ల ఘటోత్కచసేనానీతు లై క్రమ్మటి వృషపర్వునివాసంబు సూచుచు బదరీవనంబున నొక్కరాత్రి వసియించి, సుబాహుపురంబునకు వచ్చి యందుఁ దమ పరిచారకు లైన యింద్రసేనాదులం గూడి నిజరథారూఢు లై ఘటోత్కచుం బోవం బనిచి హిమవత్పర్వతంబునందు దేవర్షి బ్రహ్మర్షులయజ్ఞప్రదేశంబుల ననేకవిధయాపంబులు సూచుచు నొక్కవర్షం బుండే; రంత నొక్కనాఁడు.99

ప్రతిపదార్థం: అని+ఆదేశించి= అని తమ అభిమతాన్ని తెలిపి; దేవకన్యకలు= వేల్పుపడుచులు; పోయినన్= వెడలిపోగా; ఇట= ఇచట; దేవ+ఋషి+బన= దేవతలముని అయిన; రోమశుండు= రోమశుడు; ధర్మరాజునకున్= ధర్మపుత్రుడికి; ధర్మ+అను శాసనంబు+చేసి= ధర్మాన్ని గూర్చిన విషయాలను ఆదేశించి; దివంబునకు= స్వర్గలోకానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= అంతట; పాండవులు= పాండురాజుసుతులు; ఎప్పటి+అట్లు+అ= యథాప్రకారంగా; ఘటోత్కచ, సేనా+ఆనీతులు+బ= ఘటోత్కచుడి యొక్క సేనచేత మోసికొని రాబడిన వారై; క్రమ్మటి= వెనుకకు మరలి పయనించి; వృషపర్వు, నివాసంబు+చూచుచు= వృషపర్వుడి ఆశ్రమాన్ని దర్శిస్తూ; బదరీవనంబునన్= బదరికాశ్రమంలో; ఒక్క, రాత్రి= ఒకరేయి; వసియించి= ఉండి; సుబాహుపురంబునకున్= సుబాహుడి రాజధానికి; వచ్చి= విచ్చేసి; అందున్= అచట; తమ, పరిచారకులు+బన= తమసేవకులు అయిన; ఇంద్రసేన+ఆదులన్+కూడి= ఇంద్రసేనుడు మున్నగువారలను చేరి; నిజరథ+ఆరూఢులు+బ= తమ తేరులను ఎక్కినవారై; ఘటోత్కచున్+పోవన్+పనిచి= ఘటోత్కచుడిని పొమ్మని ఆదేశించి; హిమవత్+పర్వతంబునందు= హిమాలయపర్వతంలో; దేవ+ఋషి బ్రహ్మ+ఋషుల= దేవతల ఋషులయొక్కయు, బ్రహ్మజ్ఞానులయిన మునులయొక్కయు; యజ్ఞప్రదేశంబులన్= యజ్ఞాలు చేసిన చోట్లలో; అనేకవిధ యూపంబులు= పెక్కు విధాలైన బలి కంబాలు; చూచుచున్= దర్శిస్తూ; ఒక్క, వర్షంబు= ఒక యేడు; ఉండిరి= నివసించారు; అంత= అంతట; ఒక్కనాఁడు= ఒక రోజున.

తాత్పర్యం: అని తమఅభిప్రాయాలు వెలిబుచ్చి వేల్పుపడుచులు వెళ్ళారు. ఇచట దేవఋషి అయిన రోమశుడు ధర్మరాజుకు ధర్మప్రబోధం చేసి స్వర్గలోకానికి చేరాడు. అంతట పాండవులు యథాప్రకారం ఘటోత్కచుడిసేనలతో

పాటు తిరుగుపయనం చేసి వృషపర్వుడి ఆశ్రమాన్ని సందర్శించి, బదరికాశ్రమంలో ఒకరేయి వసించి, సుబాహుపురానికి వచ్చి, అచట తమసేవకు లైన ఇంద్రసేనాదులను కలిసి, తమ రథాలను ఎక్కి, ఘటోత్కచుడిని వీడ్కోల్పారు. తదుపరి, హిమాలయపర్వతంలోని, దేవర్వులు బ్రహ్మర్వులు యజ్ఞాలు చేసిన పెక్కుచోట్లలో గల యూపస్తంభాలను చూస్తూ ఒకసంవత్సరం గడిపారు. అంతట ఒకరోజున.

అజగరోపాఖ్యానము (సం. 3-176-5)

**క. మృగయార్థ మురిగి హిమవన । న్నగ భూములయందుఁ బవననందనుఁ డొక ప
న్నగుచేతఁ బట్టువడి యి । మ్ముగ ధర్మతనూజుచేత మోక్షితుఁ డయ్యెన్.** **100**

ప్రతిపదార్థం: మృగయా+అర్థము+అరిగి= వేటకొరకు వెళ్ళి; హిమవత్+నగ, భూములయందున్= హిమాలయపర్వతప్రదేశాలలో; పవన నందనుఁడు= వాయుపుత్రుడు-భీముడు; ఒక=ఒక; పన్నగుచేతన్= పాముచేత; పట్టు+పడి= పట్టుకొనబడి; ఇమ్ముగన్= ప్రీతిగా; ధర్మతనూజుచేతన్= ధర్మపుత్రుడిచేత; మోక్షితుఁడు+అయ్యెన్= విడిపించబడినవాడు అయినాడు.

తాత్పర్యం: వాయుసుతు డైన భీముడు వేటకొరకు వెళ్ళి హిమాలయపర్వత ప్రదేశాలలో ఒక పాముచేత పట్టువడి ధర్మరాజుచేత విడిపించబడినాడు.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. **101**

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

మధ్యాక్కర.

**‘పదివేల గజముల బలము గలవాఁడు పాలస్త్వతోడఁ
గదనంబు సేసి యనేక యక్షరాక్షసుల నిర్జించి
యుదితశౌర్యోన్నతుం డైనవాఁడు వృకోదరుఁ డేల
పదపడి నిగృహీతుఁ డయ్యెఁ దా నొక్కపన్నగుచేత?’**

102

ప్రతిపదార్థం: పదివేల గజముల బలము+కలవాఁడు= పదివేల ఏనుగుల శక్తి కలవాడు; పాలస్త్వతోడన్= కుబేరుడితో; కదనంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; అనేక, యక్ష, రాక్షసులన్= పెక్కుమంది యక్షులను రాక్షసులను; నిర్జించి= జయించి; ఉదిత, శౌర్య+ఉన్నతుండు+ఐనవాఁడు= ప్రకటించబడిన పరాక్రమంయొక్క అతిశయంకలవాడు; వృకోదరుఁడు= భీముడు; ఏల= ఎందులకు; పదపడి= మఱియును; తాను; ఒక్కపన్నగుచేతన్= ఒక పాముచేత; నిగృహీతుఁడు+అయ్యెన్= పట్టుబడ్డాడు?

తాత్పర్యం: ‘భీముడు పదివేలఏనుగుల బలం కలవాడుకదా! కుబేరుడితో యుద్ధం చేసి పెక్కుమంది యక్షులను రాక్షసులను జయించి, తన పరాక్రమాన్ని తేటతెల్లం చేసినవాడు చివరకు ఒకపాముచేత ఏ రీతిగా పట్టుబడ్డాడు?’

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 2.22 విశేషాంశం చూడండి.

**వ. అనిన విని వైశంపాయనుం డి ట్లనియె; భీముం డొక్కండ హిమవదుత్తుంగశృంగోపాంతకాంతారంబుల
మృగయాభ్రాంతిఁ బరిభ్రమించుచుండి యతిశ్రాంతుం డయి తత్ప్రదేశంబున.** **103**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= జనమేజయుడి ప్రశ్నను విని; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనమహర్షి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ రీతిగా చెప్పాడు; భీముండు= భీముడు; ఒక్కండు+అ= ఒంటరిగా; హిమవత్+ఉత్తుంగ, శృంగ+ఉపాంత కాంతారంబులన్= హిమాలయపర్వతాలలోని మిక్కిలి ఎత్తయిన శిఖరాల దాపున కల అడవులలో; మృగయా భ్రాంతిన్= వేటతమకంతో; పరిభ్రమించుచు+ఉండి= తిరుగాడుతూ ఉండి; అతి, శ్రాంతుండు+అయి= మిక్కిలి డస్సినవాడై; తద్+ప్రదేశంబునన్= ఆ చోటున.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు ప్రశ్నించాడు. అతడికి వైశంపాయనుడు ఈ రీతిగా సమాధానం చెప్పాడు. భీముడు ఒంటరిగా హిమాలయ పర్వత శిఖరాల దాపున గల అడవులలో వేటతమకంతో ఇటునటు తిరుగాడుతూ మిక్కిలి డస్సి, ఒకచోట.

**మ. అశనాశావివృతాస్యగహ్వరుః, గృతాంతాకారు, నిశ్వాస ధూ
మశిఖాధూసరితోగ్రదుర్గతరుగుల్లవాతు, హారిద్ర వ
ర్ణశరీరున్, భృశరూక్షదర్శను, మహానాగవ్రభుం గాంచె న
ర్ణశశాంకద్యుతి హారిదారుణ చతుర్థంఘ్నన్ జగత్తాసకున్.**

104

ప్రతిపదార్థం: అశన+ఆశా+వివృత+ఆస్యగహ్వరున్= ఆహారంకొరకై కోరికచేత తెరువబడిన నోరు అనెడిగుహ కలవాడిని; కృతాంత+ఆకారున్= యముడివంటి ఆకృతి కలవాడిని; నిశ్వాస, ధూమ, శిఖా, ధూసరిత+ఉగ్ర, దుర్గ, తరు, గుల్మ, వ్రాతున్= నిట్టూర్పులనెడి పొగలసెగలచేత బూడిదరంగుగా చేయబడిన భయంకరమై దట్టమై చొరసాధ్యంకానివి అయిన చెట్లు, పొదలు కలవాడిని; హారిద్రవర్ణ శరీరున్= పసుపురంగుదేహం కలవాడిని; భృశ, రూక్ష, దర్శనున్= మిక్కిలికరకైన చూపులు కలవాడిని; అర్ధ, శశాంక, ద్యుతి, హరి, దారుణ, చతుర్+దంఘ్నన్= చంద్రవంక వెలుగును హరించే భయంకరమైన నాలుగుకోరలు కలవాడిని; జగత్+త్రాసకున్= ప్రపంచానికి భీతి కొలిపేవాడిని; మహానాగవ్రభున్= గొప్పపాపరేనిని; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ప్రపంచానికి భీతికొలిపే కొండచిలువను చూచాడు. ఆ అజగరం ఆహారంకొరకైన కోరికతో నోరు తెరిచిఉన్నది. ఆనోరు గుహవలె ఉన్నది. ఆ పాముఆకృతి యముడివలె ఉన్నది. ఆ పాము తన నిట్టూర్పులనుండి వదలిన పొగలచేత ఆ అడవిలోని దట్టమైన చెట్లను, పొదలను భయంకరమైన బూడిదరంగుగలవానినిగా మార్చివేసింది. ఆ పాము శరీరచ్ఛాయ పసుపురంగుగా ఉంది, ఆ పాము చూపులు మిగుల కరకుగా, భీకరంగా ఉన్నాయి. ఆ పాపరేనికి చంద్రవంక కాంతులను మించిన నాలుగువంకర కోరలు ఉన్నాయి.

**వ. అమ్మహాజగరం బామిషార్థి యై భీముం బట్టికొని వాని భుజయుగంబుఁ దనముఖంబున నంగంబు
నిజాంగంబునఁ జిక్కం బంధించిన నాగాయుతబలుం డయ్యును తదంగనంగంబున దుర్బలుంఢై
మెలంగనేరక భీముం డప్పాము బలవీర్యంబులకు విస్మితం డయి 'యిది వ్రకృతినర్పంబుగా;
దెయ్యదియేనియు నొక్కయద్భుతరూపం' బని విచారించుచు దాని కిట్లనియె.**

105

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహా+అజగరంబు= ఆగొప్ప కొండ చిలువ; ఆమిష+అర్థి+ఐ= మాంసాన్ని (ఆహారంకొరకై) కోరెడిదై; భీమున్= భీముడిని; పట్టికొని= బంధించి; వాని, భుజ, యుగంబున్= అతడి రెండు భుజాలను; తన, ముఖంబునన్= తన నోటితో; అంగంబున్= (అతని) శరీరాన్ని; నిజ+అంగంబునన్= తన దేహంతో; చిక్కిన్+బంధించినన్= గట్టిగా చుట్టిపట్టగా;

నాగ+ఆయుత, బలుండు+అయ్యును= పదివేల ఏనుగులతో సమానమైన బలం కలవాడు అయినప్పటికిని; తద్+అంగ, సంగంబునన్= ఆ పాము శరీరంయొక్క కలయికచేత; దుర్బలుండు+ఐ= బలంపోయినవాడై; మెలంగనేరక= కదలజాలక; భీముండు; ఆ+పాము, బల, వీర్యంబులకున్= ఆ పాముయొక్క బలానికీ, శౌర్యానికీ; విస్మితుండు+ఐ= అచ్చెరువు పొందినవాడై; ఇది= ఇది (ఈపాము); ప్రకృతి, సర్పంబు+కాదు= సహజమైన పాము కాదు; ఎయ్యది+ఏనియున్= ఏదియో; ఒక్క+ అద్భుతరూపంబు+అని= ఒక వింత ఆకృతి అని; విచారించుచున్= తలపోస్తూ; దానికిన్= ఆ పాముకు, ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ గొప్ప పెనుబాము మాంసాన్ని తనకు ఆహారంగా కోరి భీముడిని పట్టుకొని అతడి రెండు భుజాలు తన ముఖంతోను, అతడి శరీరాన్ని తన శరీరంతోను బంధించింది. భీముడు పదివేల యేనుగుల బలంగలవాడే అయినా, ఆ పాముచేత చుట్టుకొనబడిన శరీరం గలవాడై, కదలజాలక, దాని బలానికీ శౌర్యానికీ అచ్చెరువుపడి, అది సహజమైన సర్పం కాదనీ, ఏదో ఒక అద్భుతమైన ఆకృతి కావచ్చుననీ తలపోసి, ఆ పాముతో ఇట్లా పలికాడు.

మత్తకోకిలము.

**‘ఏను భీముడఁ బాండవేయుడ నిర్ధతేజుడ ధర్మరా
జానుజుండఁ బశాచపన్నగయక్షరాక్షసవీరులం
బూని పోరుల నోర్వనోపెడు భూలివీరుడ నాగపం
చాననాదులఁ బట్టి వ్రచ్చు ననంతబాహుబలాఢ్యుడన్.’**

106

ప్రతిపదార్థం: ఏను=నేను; భీముడన్= భీముడను; పాండవేయుడన్= పాండురాజు కొడుకును; ఇర్ధ తేజుడన్= పరిశుద్ధమైన ప్రకాశం [పరాక్రమం] కలవాడను; ధర్మరాజు+అనుజుండన్= ధర్మరాజు తమ్ముడను; పిశాచ, పన్నగ, యక్ష, రాక్షస, వీరులన్= పిశాచు లైన పాములైన, యక్షులైన, రక్కసులు అయిన శూరులను; పూని= దీక్షతో; పోరులన్= యుద్ధాలలో; ఓర్వన్+ఓపెడు= జయించగల; భూరి+వీరుడన్= గొప్పశూరుడను; నాగ+పంచానన+ఆదులన్= ఏనుగులు, సింహాలు మొదలైనవాటిని; పట్టి= బంధించి, వ్రచ్చు= చీల్చి చంపెడి; అనంత, బాహు, బల+ఆఢ్యుడన్= అంతు లేని పరాక్రమశక్తి కలవాడను.

తాత్పర్యం: నేను భీముడిని, పాండురాజుకొడుకును, పరిశుద్ధ మైన తేజస్సు కలవాడను, ధర్మరాజుతమ్ముడను, పిశాచపన్నగయక్షరాక్షసవీరులను యుద్ధాలలో జయించజాలిన గొప్పశూరుడను, ఏనుగులు సింహాలు మున్నగు వాటిని పట్టి ముక్కలు చేయగల మితిలేని బాహుబలం కలవాడను.

విశేషం: వృత్తలక్షణానికి ఆర. 1.46 విశేషాంశం చూడండి.

**ఆ. ఇట్టి నన్నుఁ బట్టి యిప్పాట బంధించు । నట్టి శక్తి యెట్లు లయ్యె నీకు?
నిది నిసర్గశక్తియే? వరదానసం । సిద్ధి యైవ యదియె? చెప్పు’ మనిన.**

107

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఇటువంటి; నన్నున్= నన్ను; పట్టి= పట్టుకొని; ఈ+పాట= ఈరీతిగా; బంధించు+అట్టి శక్తి= కదలకుండ నిగ్రహించే బలం; నీకు; ఎట్టులు+అయ్యెన్= ఏవిధంగా ఏర్పడింది?; ఇది= ఇది; నిసర్గ, శక్తియే= సహజమైనబలమా?; వర, దాన, సంసిద్ధి+ఐన+అదియె= వరాన్ని ఇవ్వటంవలన ఏర్పడినట్టిదా?; చెప్పుము+అనిన= వచించుము- అని అనగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా నావంటిబలవంతుడిని పట్టి బంధించేశక్తి నీకు ఏ విధంగా లభించింది? ఇది నీకు పుట్టుకతో ఏర్పడిన బలమా? లేక, ఏ దివ్యుడి వరంవలననో పొందిన సిద్ధియా, నాకు తెలియ చెప్పుము'- అని ప్రశ్నించాడు.

వ. అదియును దివ్యగ్జాతి యయును దనపూర్వస్మృతి సెడకుండ వరంబుఁ గాంచుటంజేసి వాని కి ట్లనియె. 108

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ పామును; తిర్యక్+జాతి+అయును= పశుపక్ష్యాదిజాతికి చెందిందే అయినప్పటికినీ; తన, పూర్వ, స్మృతి= తనకు గల పూర్వజన్మజ్ఞానం; చెడకుండన్= చెడక ఉండేటట్లు; వరంబున్+కాంచుటన్+చేసి= వరాన్ని పొందటంచేత; వానికిన్= అతడికి- ఆ భీముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: పశుపక్ష్యాదులకోవకు చెందిందే అయినా ఆ పాము తనకు పూర్వజన్మపరిజ్ఞానం ఉండటంచేత, భీముడితో ఇట్లా పలికింది.

క. 'ఇది నా వరలాభంబున । నుదయించినశక్తి: యెట్టియున్నతబలసం

పదు లైన జీవులును నా । కెదిరిచి బలహీను లగుదు లివ్వినమునన్.

109

ప్రతిపదార్థం: ఇది= నాకు గల ఈ అసాధారణశక్తి; నా, వర, లాభంబునన్= నేను పొందిన వరం వలననే; ఉదయించిన శక్తి= ఏర్పడిన బలం; ఎట్టి= ఎటువంటి; ఉన్నత, బల, సంపదులు+బస= గొప్ప శక్తిసంపదలు కల; జీవులును= ప్రాణులుకూడ; ఈ+వివినమునన్= ఈ అడవిలో; నాకు+ఎదిరిచి= నన్ను ఎదిరించి; బలహీనులు= బలంకోలుపోయినవారు; అగుదురు= ఔతారు.

తాత్పర్యం: ఈ అసాధారణ మైన బలం నాకు దివ్యవరంవలననే చేకూరింది; ఎంతటి బలసంపదలు కల ప్రాణులైనా ఈ అరణ్యంలో నన్ను ఎదిరిస్తే బలాన్ని కోలుపోతారు.

ఆ. ఎదురఁ బడినవాని వదలక శార్దూల । శరభసామజాదిసత్త్వతతులఁ

బట్టి తినుచు నున్న యట్టి నా కిప్పుడు । భక్ష్య మైతి వీవు పాండుపుత్ర!

110

ప్రతిపదార్థం: ఎదురన్+పడినవానిన్= ఎదురుగా వచ్చినవాటిని; వదలక= విడువక; శార్దూల, శరభ, సామజ+ఆది, సత్త్వ, తతులన్= పెద్దపులులు, శరభాలు (ఎనిమిదికాళ్ళు కల పెద్దమెకాలు), ఏనుగులు మున్నగు జంతువులసముదాయాలను; పట్టి= నిగ్రహించి; తినుచున్+ఉన్న+అట్టి= ఆహారంగా పట్టుకొని తింటున్న; నాకు+ఇప్పుడు= నాకు ఈనాడు; పాండు పుత్ర!= పాండురాజు కుమారుడైన ఓ భీమా!; ఈవు= నీవు; భక్ష్యము+ఐతివి= ఆహారంగా దొరికావు.

తాత్పర్యం: పాండురాజు కొమారుడవైన ఓ భీమసేనా! నాకు ఎదురుపడిన జంతువులను అన్నింటిని- పెద్దపులులుకాని శరభాలుకాని ఏనుగులుకాని పట్టి తింటున్న నాకు, ఇప్పుడు నీవు ఆహారంగా దొరికావు.

ఆ. శక్రపదవిఁ బొంది సద్భాష్యాణుల కవ । మాన మేనుఁ జేసి మదము పేర్చి

ననఘ! యిట్లు లైతి నం దొక్క మునివరు । శాపశక్తిఁ దొంటిశక్తి దఱిగి.'

111

ప్రతిపదార్థం: అనఘ! = పాపరహితుడవైన ఓభీమసేనా!; ఏనున్ = నేను కూడ; శక్ర పదవిన్ = దేవేంద్ర పదవిని; పాంది = ఆర్జించి; మదము, పేర్మిన్ = గర్వాతిరేకంచేత; సత్+బ్రాహ్మణులకు = మంచి విప్రులకు; అవమానము = అగౌరవాన్ని; చేసి = కల్పించి; అందున్ = అచట- ఆ స్వర్గంలో; ఒక్క, ముని, వరు, శాపశక్తిన్ = ఒక ఋషిశ్రేష్ఠుడి శాపం యొక్క ప్రభావం వలన; తొంటి శక్తి = వెనుకటిమహిమ; తటిగి = తగ్గి; ఇట్టులు+ఐతిన్ = ఈ విధంగా అయినాను.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన ఓ భీమసేనా! నేను ఒకనాడు దేవేంద్రపదవిని అధిష్టించినవాడను సుమా! అప్పుడు గర్వాతిరేకంతో ఒక విప్రోత్తముడికి అవమానం చేసి, ఆతడి శాప ప్రభావం వలన మునుపటిమహిమ తొలగి ఇప్పుడు ఈ రీతిగా సర్వాన్ని అయినాను.

వ. అని దుఃఖించిన యజగరంబునకు భీముం డి ట్లనియె. 112

ప్రతిపదార్థం: అని = అంటూ; దుఃఖించిన = శోకించినట్టి; అజగరంబునకున్ = పెనుబాముతో; భీముండు; ఇట్లు+అనియెన్ = ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటూ శోకిస్తున్న పెనుబాముతో భీము డిట్లా అన్నాడు.

క. 'కడుకొని కడుదుఃఖములై । నెడ నుచితమె? యాత్మనిండ యెయ్యెడల మనం బెడలక యేకాకృతి నె । ప్పుడు నుండుట సూవె పురుషు పురుషార్థ మిలన్. 113

ప్రతిపదార్థం: కడుకొని = పూని; కడు దుఃఖములు+ఐన = మిక్కిలిబాధలు కలిగిన; ఎడన్ = పట్టున; ఆత్మనిండ = తన్ను తాను దూషించుకొనటం; ఉచితమె? = భావ్యమా?; ఇలన్ = భూమియందు; ఏ+ఎడల = ఏ పట్టుల నైనా; మనంబు+ఎడలక = మనస్సు విడివడక; ఎప్పుడున్ = ఎల్లప్పుడూ; ఏక+ఆకృతిన్ = ఒకే రీతిగా; ఉండుట = ఉండటమే; పురుషు = మనుజుడియొక్క; పురుషార్థము = పురుషుడికి లక్ష్యమైన ప్రయోజనం; చూవె = సుమా!

తాత్పర్యం: 'దుఃఖం సంప్రాప్తమైనప్పుడు తన్ను తాను నిందించుకొనటం భావ్యమా? భూలోకంలో కష్టసుఖాలు దాపురించినప్పుడు మనస్సును ఒకే రీతిగా అదుపులో పెట్టుకొనటమే మనుజులకు పురుషార్థం సుమా!

ధర్మరాజు భీమసేనుని వెదక(బో)పుట (సం. 3-176-40)

వ. పురుషకారంబునంజేసి దైవంబు నివర్తింప నెవ్వ రోపుడు? రేను మహాబలుండ నయ్యును భవద్ధోహీతుండ నై యిట్టియవస్థం బొందితి; నాత్మత్యాగంబునకు వగవ; నపహ్యతరాజ్యానుభోగులై మద్ధ్రాత్యవరులు దుర్గమంబైన యివ్వర్వతకందరంబునం గ్రుమ్మరుచున్నవారు నన్నుఁ గానక యెంత దుఃఖింతురో యని వగచెద' ననుచున్నంత; నిట ధర్మతనయుండు దీప్తం బైన శివారుతంబు విని యతిశంకితచిత్తుండయి యనంతరంబ తన దక్షిణభుజాస్పందనం బుపలక్షించి మీఠ లగ్గు నంచు ననుజుమధ్యంబున ననిలజుం గానక యర్జునుం గవలను గృష్ణారక్షణార్థంబు నియోగించి ధౌమ్యపురోగమభూసురవరులతో భీము రోయుచుం దదీయపాదతల లలిత హాలకులిశ కలశజలజాది లక్షణాలంకృతం బైన పాంసుపథంబునం జని ముందట.

ప్రతిపదార్థం: పురుషకారంబునన్+చేసి= మనుషులు చేసే ప్రయత్నంవలన; ధైవంబు= విధిని; నివర్తింపన్= మరల్చటానికి; ఎవ్వరు+ఓపుదురు?= ఎవరు సమర్థులు?; ఏను=నేను; మహాబలుండను+అయ్యును= నేను గొప్పబలం కలవాడను అయినప్పటికిని; భవత్+గృహీతుండను+ఐ= నీచేత పట్టుబడినవాడనై; ఇట్టి= ఇటువంటి; అవస్థన్+పాందితిన్= స్థితిని పొందాను; ఆత్మత్యాగంబునకున్= నా వినాశానికి; వగవను= దుఃఖించను; అపహృత, రాజ్య+అనుభోగులు+ఐ= అపహరించబడిన రాజ్యసౌఖ్యాలు కలవారై; మత్+భ్రాతృవరులు= నా సహోదరులు; దుర్గమంబు+ఐన= నడవటానికి వీలుకాని; ఈ+పర్వత, కందరంబునన్= ఈ కొండచరియలో; క్రుమ్మరుచున్నవారు= తిరుగాడుతున్నవారు; నన్నున్+కానక= నేను కన్పించకపోవటంచేత; ఎంత దుఃఖింతురో= ఎంతగా శోకిస్తారో; అని; వగచెదను= దుఃఖిస్తాను; అనుచున్నంతన్= అని చెప్పుతుండగా; ఇట=ఇచట; ధర్మ తనయుండు= ధర్మశుతుండు; దీప్తంబు+ఐన= తీవ్ర మైన; శివా రుతంబు= నక్కకూత; విని= ఆలకించి; అతి, శంకిత, చిత్తుండు+అయి= మిక్కిలిసందేహంతో (అశుభశంకతో) కూడిన మనస్సుకలవా డై; అనంతరంబు+అ= అటుపిమ్మట; తన, దక్షిణ, భుజా, స్పందనంబు= తనయొక్క కుడిభుజం అదరటం; ఉపలక్షించి= గమనించి; మీదన్= అటుపిమ్మట; లగ్గు+అగున్= శుభం కలుగుతుంది; అంచున్= అంటూ; అనుజ మధ్యంబునన్= తమ్ములమధ్యలో; అనిలజన్+కానక= వాయుపుత్రు డైన భీముడిని కాంచక; అర్జునున్= అర్జునుడిని; కవలను= నకుల సహదేవులను; కృష్ణా, రక్షణ+అర్థంబు= ద్రౌపదిని కాపాడటం కొరకై; నియోగించి= నియమించి; ధౌమ్య, పురోగమ, భూసురవరులతో= ధౌమ్యుడు ముందుగా గల బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో; భీము రోయుచున్=భీముడిని వెదకుతూ; తదీయ, పాదతల, లలిత, హల, కులిశ, కలశ, జలజ+ఆది, లక్షణ+అలంకృతంబు+ఐన= ఆతడియొక్క పాదతల మందలి మనోజ్ఞమైన నాగలి, వజ్రాయుధం, కలశం, పద్మం, మున్నగు గుర్తులచేత అలంకరించబడిన; పాంసు పథంబునన్= దుమ్ముకలదారిలో; చని= వెళ్ళి; ముందట= తన ఎదురుగా.

తాత్పర్యం: మానుషయత్నంవలన విధివిలాసాన్ని ఎవరు తప్పించగలరు? నేను గొప్పబలం కలవాడను అయినా నీచేత పట్టుబడితినికదా! ఇట్టి దురవస్థ నాకు ప్రాప్తించినందుకు నేను దుఃఖించను. నేను మరణించటానికి వగవను కాని, రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకొని, సుకరంగా నడువ వీలుకాని ఈ కొండ చరియలో తిరుగాడుతున్న నా సోదరులు నన్ను కానక ఎంతగా దుఃఖిస్తూ ఉన్నారో - అని చింతిస్తున్నాను' - అని భీముడు చెప్పుతూ ఉండగా, ఇట ధర్మరాజు తీవ్ర మైన నక్కకూత విని అశుభాన్ని శంకించి బాధపడ్డాడు. కాని అంతలో అతడి దక్షిణభుజం అదిరింది. ముందు కీడు సూచించబడినను, తదుపరి శుభం కలుగగల దని భావించాడు. అప్పుడు చూడగా తమ్ముల మధ్య భీముడు కన్పించలేదు. అనంతరం ధర్మరాజు ద్రౌపదిని కాపాడటానికై అర్జునుడిని, నకులసహదేవులను నియమించి, తాను ధౌమ్యుడు మున్నగు బ్రాహ్మణులతోపాటు భీముడిని వెదకుతూ బయలుదేరి, భీముడి పాదతలంలో ఉన్న మనోజ్ఞమైన నాగలి, వజ్రాయుధం, పూర్ణకలశం, పద్మం మున్నగు శుభలక్షణాలచేత అలంకరించబడిన దుమ్ముగల దారివెంట వెళ్ళి, తనముందట.

విశేషం: శివారూతం అపశకునంగా, కుడిభుజం అదరటం శుభసూచనగా మహాభారతరచనాకాలంనుండి వస్తున్న విశ్వాసాలు. పాదాలయందు ఉండే హలం, కులిశం, కలశం, పద్మం మున్నగు చిహ్నాలు మహాపురుషలక్షణాలుగా భారతీయ సాముద్రిక శాస్త్రప్రవచనం.

క. గిరిశిఖరాభోగబృహా । త్తరభుజగశరీరవేష్టితశరీరుం ధై

భరమునఁ గదలఁగ నేరక । పరమశ్రమ మదర నున్న పవనజుఁ గనియెన్.

ప్రతిపదార్థం: గిరి, శిఖర+ఆభోగ, బృహత్తర, భుజగ, శరీర, వేష్టిత, శరీరుడు+ఐ= కొండ శిఖరం వలె పరిపూర్ణమై మిగుల పెద్దదైన ఆ పెనుబాము యొక్క శరీరం చేత చుట్టుకొనబడిన దేహం కలవాడై; భరమునన్= బడలికచేత; కదలగ నేరక= కదలజాలక; పరమ, శ్రమము+అడరన్, ఉన్న= మిగుల అతిశయించిన శ్రమతో కూడిఉన్న; పననజన్= వాయుపుత్రుడైన భీముడిని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: కొండ శిఖరం వంటి ఆ పెనుబాముయొక్క శరీరంచేత పెనవేయబడిన దేహం కలవాడై మిక్కిలి డస్సిపోయి కదలజాలక ఉన్న భీముడిని ధర్మరాజు చూచాడు.

క. కని యాత్మగతంబున 'ని । య్యునిలజుఁ డొకపాముచేత నవిచేష్టితుడై తన లావు దఱిగి ప్రాకృత । జనుక్రియ నిట్లున్నవాఁ డసామర్థ్యమునన్.

116

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆత్మగతంబునన్= తనలో తాను; ఈ+అనిలజుడు= వాయుసుతుఁ డైన ఈ భీముడు; ఒక, పాముచేతన్= ఒక సర్పంచేత; అవిచేష్టితుఁ డు+ఐ= కదలికలేని దేహం కలవాడై; తన, లావు, తఱిగి= తన బలం కోలుపోయి; ప్రాకృత, జను, క్రియన్= పామరుడివలె; అసామర్థ్యమునన్= శక్తిలేకుండగా; ఇట్లు+ఉన్నవాఁడు= ఈరీతిగా ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీముడిని చూచి ధర్మరాజు తనలో తాను తలపోశాడు: 'ఈ వాయుపుత్రుడు అకటా! ఒక పాముకు చిక్కి కదలికలేనివా డై శక్తిసామర్థ్యాలు కోలుపోయి ఒక సామాన్యమానవుడివలె ఉన్నాడుకదా!

వ. ఇది యేమి యాశ్చర్యంబో! యనుచు ననిలజుం జూచి దుఃఖితుం డై ధర్మజుం డయ్యజగరంబున కి ట్లనియె: 'నయా! నీవు సర్పరూపంబుఁ దాల్చిన దైత్యుండవో దేవతవో చెప్పు; మేను యుధిష్ఠిరుండ; ని న్నడిగెద; నిమ్మహాభుజు నాయనుజు నామిషార్థివై పట్టితేని నీకు బుభుక్షానివృత్తి యగునట్లుగాఁ జాలినంత మృగమాంసంబుఁ బెట్టెద; వీని విడువు' మనిన ధర్మరాజునకు నయ్యజగరం బిట్లనియె.

117

ప్రతిపదార్థం: ఇది+ఏమి+ఆశ్చర్యంబో+అనుచున్= ఇది- అనగా అంతటిబలవంతు డైన భీముడు ఒక పాముకు చిక్కి చేష్టలుదక్కి ఉండటం ఎంతటి వింతయో అని తలపోస్తూ; అనిలజున్+చూచి= వాయుపుత్రు డైన భీముడిని చూచి; దుఃఖితుండు+ఐ= పరితపించినవాడై; ధర్మజుండు= ధర్మతనయుడు; ఆ+అజగరంబునకున్= ఆ పెనుబాముతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అయా! = ఆర్యా!; నీవు=నీవు; సర్ప రూపంబున్+తాల్చిన= పాము ఆకృతిని గైకొన్న; దైత్యుండవో= రాక్షసుడవో; దేవతవో= వేల్పువో; చెప్పుము; ఏను=నేను; యుధిష్ఠిరుండన్= యుధిష్ఠిరుడను; నిన్ను+అడిగెదన్= నిన్ను అర్థిస్తున్నాను; ఈ+మహా, భుజున్= గొప్పపరాక్రమం కల ఈతడిని; నా+అనుజున్= నా తమ్ముడిని; ఆమిష+అర్థివి+ఐ= మాంసాన్ని కోరెడివాడ వై; పట్టితివి+ఏని= నిగ్రహించినట్లయితే; నీకున్=నీకు; బుభుక్షా, నివృత్తి+అగునట్లుగాన్= ఆకలి తీరేటట్లుగా; చాలినంత= సరిపోయినంత; మృగ మాంసంబున్= జంతువులమాంసాన్ని; పెట్టెదన్= సమకూరుస్తాను; వీనిన్= ఇతడిని; విడువుము+అనినన్= విడిచిపెట్టుము అని అడుగగా; ధర్మరాజునకున్= ధర్మతనయుడికి; ఆ+అజగరంబు= ఆ పెనుబాము; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఇది ఎంతటివింత! అని తలపోస్తూ ధర్మరాజు వాయుపుత్రుడిని చూచి మిక్కిలి పరితపించి, ఆ పెనుబాముతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆర్యా! నీవు పాము ఆకృతిలో ఉన్న రక్కసుడవో, దేవతవో చెప్పుము. నేను యుధిష్ఠిరుడను; నిన్ను అర్థిస్తున్నాను, మహాపరాక్రమోపేతు డైన నా తమ్ముడిని నీవు మాంసంకొరకే పట్టుకొంటే, వీడిని విడిచిపుచ్చుము. నీ ఆకలి తీరేటంత మృగమాంసాన్ని నీకు సమకూర్చగలను' అని చెప్పాడు.

సీ. 'వినవయ్య! నహుషుడన్ జనపతి నేను మీ । పూర్వజులకు నట పూర్వజుండ;
 ననఘ! సుత్రామున కెనయగువాడ: నై । శ్వర్యగర్వంబున నార్యవృత్తి
 విడిచి వివేకంబు సెడి సహస్రోత్తమ । బ్రాహ్మణధృత మైన బ్రహ్మరథము
 నెక్కి బ్రాహ్మణులకు నక్కజం బగు నవ । మానంబు సేసినదాన నాకుఁ

ఆ. గలశభవుఁ డగస్తుఁ డలిగి యత్సుగ్రాహి । వగు మటంచు శాప మప్పు డిచ్చె;
 మునివరోఘ్నశాపమునఁ జేసి యిప్పాట । నవయుచున్నవాడ నాఁటఁగోలె.

118

ప్రతిపదార్థం: అనఘ! = పాపరహితుడవైన ఓ ధర్మరాజా!; వినవయ్య = ఆలకించుము; ఏను = నేను; నహుషుడు+అన్ = నహుషుడు అనబడే; జనపతిన్ = రాజును; మీ పూర్వజులకున్ = మీ పితామహప్రపితామహులకు, (మీవంశంలో మీకంటే ముందుపుట్టినవారికి); పూర్వజుండన్ = ముందుపుట్టినవాడను; సుత్రామునకున్ = దేవేంద్రుడికి; ఎన+అగువాడన్ = సమానుడను; ఐశ్వర్య గర్వంబునన్ = (రాజసప్రవృత్తివలన ఏర్పడిన) ఐశ్వర్య మదంచేతన్; ఆర్య, వృత్తి, విడిచి = పూజ్యులైన వారి ఉత్తమ మార్గాన్ని వీడి; వివేకంబు+చెడి = విచక్షణజ్ఞానం నశించి; సహస్ర+ఉత్తమ, బ్రాహ్మణ, ధృతము+ఐన = వేయిమంది గొప్ప విప్రులచేత పూజుబడిన; బ్రహ్మరథమున్ = జ్ఞానులు మోసే తేరు; ఎక్కి = అధిరోహించి; బ్రాహ్మణులకున్ = జ్ఞానులకు; అక్కజంబు+అగు = అచ్చెరువు కొలుపే; అవమానంబు+చేసిన = అగౌరవం చేయగా; దానన్ = దానివలన; నాకున్ = నాకు; కలశ, భవుఁడు = అగస్తుఁడు- కలశంలో జన్మించిన అగస్త్య మహర్షి; అలిగి = కోపించి; అతి+ఉగ్ర+అహి+అగుము+అటంచున్ = మిక్కిలి భయంకర మైన పామువు కమ్ము అంటూ; శాపము+అప్పుడు+ఇచ్చెన్ = అప్పుడు శాపాన్ని ఇచ్చాడు; ముని, వరోఘ్న, శాపమునన్+చేసి = ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు అయిన అగస్త్యుడిశాపంచేత; ఈ+పాట = ఈ రీతిగా; నాఁటన్+కోలెన్ = ఆ దినంనుండి; నవయుచున్నవాడన్ = కష్టపడుతూ ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడ వైన ఓ ధర్మరాజా! నా వృత్తాంతాన్ని ఆలకింపుము. నేను మీ వంశంలో మీకంటే ముందు పుట్టినవారికంటే ముందు పుట్టినవాడను. నహుషుడనే రాజును; దేవేంద్రుడితో సమానుడను; ఐశ్వర్యమదంచేత మంచితనాన్ని కోలుపోయి విచక్షణజ్ఞానం లేకుండ వేయిమంది బ్రాహ్మణులు మోస్తున్న రథాన్ని అధిరోహించి నేను బ్రాహ్మణులను అవమానించాను. కలశంలో జన్మించిన మహానుభావుడగు అగస్త్యమహర్షి కోపించి నన్ను 'మిక్కిలిభయంకర మైన పామువు కమ్ము' అని శపించాడు. నాటినుండి నేను ఈ దురవస్థ ననుభవిస్తున్నాను.

విశేషం: బ్రహ్మరథం అనగా బ్రహ్మజ్ఞానులు అయిన బ్రాహ్మణోత్తములు సబహుమానంగా మోసేటటువంటి (వహించే) తేరు. ఇట్టి అసాధారణ గౌరవం మహాపురుషులకు మాత్రమే దక్కుతుంది.

వ. విధివిలసితంబు పేర్చి నీ కే మని చెప్పుదు?

119

ప్రతిపదార్థం: విధి, విలసితంబు, పేర్చి = దైనవిలాసంయొక్క అతిశయం; నీకు+ఏమని, చెప్పుదున్? = నీకు నేను ఏ విధంగా వివరించి చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: విధివిలాసమహిమను నీకు నేను ఏ విధంగా వర్ణించి చెప్పగలను ?

చ. చదివితె నెల్లవేదములు, సత్కీయఁ జేసితె నూఱుయజ్ఞముల్,
 వివితముగా సురేంద్రపదవీస్థితఁ బొందితి, దుర్మదంబునం
 దుదిఁ బెనుబాము నై యధికదుఃఖుఁడ నైతి సుఖంబు దుఃఖమున్
 వదలక చేయుచోట బలవద్విధి కేమి భరంబు సెప్పుమా!

120

ప్రతిపదార్థం: ఎల్ల, వేదములు= సమస్తవేదాలను; చదివితిన్= అభ్యసించాను; నూఱు యజ్ఞముల్= నూరు జన్నాలను; సత్+క్రియన్+చేసితీ= బాగా నిర్వహించాను; విదితముగాన్= అందరకు తెలిసేటట్లుగా; సుర+ఇంద్ర, పదవీస్థితీన్+పాందితీన్= దేవేంద్రుడిపదవిని అధిష్టించాను; దుర్మదంబునన్= చెడుగర్వంచేత; తుదిన్= చివరకు; పెను+పామును+బ= పెద్దసర్పంగా మారి; అధిక, దుఃఖుఁడన్+బతిన్= మిక్కుటమైన దుఃఖంకలవాడిని అయ్యాను; సుఖంబు, దుఃఖమున్= సుఖాన్నిగాని పరితాపాన్నిగాని; వదలక చేయుచోటన్= విడువక కల్పించేచోట; బలవత్+విధికి= బలమైన దైవానికి; ఏమి భరంబు= ఏమి బరువు; చెప్పుమా!= వచించుమా!

తాత్పర్యం: నేను సమస్తవేదాలను చదివినవాడనే. ఎన్నోపుణ్యకార్యాలు చేసి నూరుయజ్ఞాలు నిర్వహించి, దేవేంద్రుడిపదవిని అధిష్టించినవాడనే. కాని, చెడు గర్వంవలన తుదకు ఈ పాముగా మారి నేను ఈ దురవస్థకు లోనుగావలసి వచ్చింది కదా! సుఖదుఃఖాలను యథేచ్ఛగా కల్పించగల బలం దైవానికి ఉన్నది. దైవం చేయలేని పని ఏమి ఉన్నది? చెప్పుము.

వ. అయ్యగస్త్వచేత నిట్లు శాపగ్రస్తుండనై శక్రాసనంబువలనం బాసి యిట వచ్చుచునుండి 'మునీంద్రా! నాకుఁ బూర్వస్మృతి సిదకుండను, బలవంతంబు లైన సత్త్వంబులు నన్ను ముట్టునప్పుడ బలహీనంబు లై భక్త్యంబులు గాను, శాపవిమోక్షంబున కుపాయంబును బ్రసాదింపు' మని కృతాంజలి నై యున్న నాకుం గరుణించి మునివరుండు నా వేడిన వరంబు లిచ్చి వెండియు ని ట్లనియె. **121**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అగస్త్వచేతన్= అగస్త్వమునిచేత; ఇట్లు= ఈరీతిగా; శాప గ్రస్తుండను+బ= శాపానికి లోనయినవాడనై; శక్ర+ఆసనంబువలనన్+పాసి= దేవేంద్రుడిగద్దె వీడి; ఇట= ఇక్కడకు; వచ్చుచున్+ఉండి= వస్తూఉండగా; ముని+ఇంద్రా!= ఋషులలో గొప్పవాడా!; నాకున్= నాకు; పూర్వ, స్మృతి= పూర్వజన్మజ్ఞానం; చెడక+ఉండను= నశించిపోకుండా ఉండటానికి; బలవంతంబులు+బ, సత్త్వంబులు= బలంకలిగిన జంతువులు; నన్నున్= నన్ను; ముట్టునప్పుడు+అ= సమీపించేటప్పుడు; బలహీనంబులు+బ= బలంపోయినట్టివై; భక్త్యంబులుగాను= తినదగినవిగాను; శాప, విమోక్షంబునకున్= శాపానికి విరుగుడు కలగటానికి; ఉపాయంబును= వెరవును; ప్రసాదింపుము+అని= అనుగ్రహించుము అని; కృత+అంజలినై+ఉన్న, నాకున్=దోసిలి యొగ్గి, ఉన్ననాపై; కరుణించి= దయచూపి; మునివరుండు= ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు; [అగస్త్వుడు] నా వేడిన= నేను కోరిన; వరంబులు+ఇచ్చి= వరాలు అనుగ్రహించి; వెండియు= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అగస్త్వచేత నేను శపించబడినవాడనై, దేవేంద్రుడిపదవికి దూరమై ఇక్కడకు వచ్చేటప్పుడు నేను ఆ మహర్షిని ప్రార్థించాను. 'ఓమునిశ్రేష్ఠుడా! నేను సర్వజన్మాన్ని ఎత్తిన పిదపకూడ నాకు పూర్వజన్మపరిజ్ఞానం ఉండేటట్లున్నా, బలం కల జంతువులు నా దరి చేరిన వెంటనే బలం కోలుపోయి నాకు ఆహారంగా అయ్యేటట్లున్నా, నా శాపం తీరే మార్గాన్నీ అనుగ్రహించుము' అని అంజలి ఘటించాను. ఆ మునీశ్వరుడు నాయందు దయకలిగి నేను వేడిన వరాలు అనుగ్రహించి, మరల ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'క్రమమున నీ చేసిన వ్ర | శ్శములకుఁ బ్రత్యుత్తరములు సన్నతి నత్యుత్తముఁ డెవ్వఁ డిచ్చు నతనిక | తమునను శాపాంత మగు బుధస్తుత! నీకున్. **122**

ప్రతిపదార్థం: బుధస్తుత!= బుధులచేత పొగడబడినవాడా!; క్రమమున= వరుసగా; నీ, చేసిన, ప్రశ్నములకున్= నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు; సత్+మతిన్= మంచిబుద్ధితో; ప్రతి+ఉత్తరములు= సమాధానాలు; అతి+ఉత్తముఁడు= మిగుల శ్రేష్ఠుడగు; ఎవ్వడు+ఇచ్చున్= ఎవడు చెప్పుతాడో; అతని కతమునను= అతడి కారణంగా; నీకున్= నీకు; శాప+అంతము+అగున్= శాపం తీరిపోతుంది.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతులచేత పొగడిబడినవాడా! నీవు అడిగిన ప్రశ్నలకు గొప్పబుద్ధితో ఎవ్వడు సరిఅయిన సమాధానాలు చెప్పతాడో, వాడికారణంగా నీకు శాపం తీరిపోతుంది.

వ. అది దీర్ఘకాలంబునంగాని కా' దనియె: నేనును దద్వచనం బవలంబించి పెద్దకాలం బియ్యడవి నున్నవాడ:
నేడు నీ తమ్ముడు నాకు నష్టప్రాప్తం బైన భిక్ష్యం బయ్యె; నోపుదేని నా ప్రశ్నములకుఁ బ్రత్యుత్తరంబు లిచ్చి వీని విడిపించుకొ' మ్మనిన ధర్మజుం డి ట్లనియె. **123**

ప్రతిపదార్థం: అది= నీ శాప విమోచనం; దీర్ఘకాలంబునన్+కాని= చాలకాలం గడిచినపిమ్మట కాని; కాదు+అనియెన్= జరుగదు అని చెప్పాడు; ఏనును= నేను కూడ; తద్+వచనంబు+అవలంబించి= ఆతడి మాటలను అనుసరించి; పెద్ద కాలంబు= చాలనాళ్ళు; ఈ+అడవిన్= ఈ అడవిలో; ఉన్నవాడ= ఉన్నాను; నేడు= ఈరోజు; నీ తమ్ముడు= నీ సోదరుడు; నాకు= నాకు; నష్ట ప్రాప్తంబు+బన= పోయినది తిరిగి లభించినట్టిదిగా; భిక్ష్యంబు+అయ్యెన్= ఆహారం అయినాడు; ఓపుడు(వు)+ఏని= శక్తి ఉంటే, సమర్థుడవైతే; నా ప్రశ్నములకున్= నేను అడిగే ప్రశ్నలకు; ప్రతి+ఉత్తరంబులు= సమాధానాలు; ఇచ్చి=ఒసగి, చెప్పి; వీనిన్= ఈ భీముడిని; విడిపించుకొమ్ము= నానుండి విడుదల చేసికొనుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ధర్మజుండు= ధర్మతనయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నీ శాపవిమోచనం ఎంతోకాలం గడిస్తేకాని జరుగదు'- అని చెప్పాడు. నేను ఆమునీశ్వరుడి మాటలను అనుసరించి, ఈ అడవిలో చిరకాలంనుండి ఉన్నాను. నేడు నీ తమ్ముడు నాకు పోయినవస్తువు లభించినట్లుగా ఆహారంగా లభించాడు. నీకు శక్తి ఉంటే నేను అడిగే ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పి, నీ తమ్ముడిని విడిపించుకొనుము' అని అనగా, ధర్మరాజు ఇట్లా బదులు పలికాడు.

విశేషం: నీ తమ్ముడు దుష్టకాల ప్రాప్తండై నాకు, నీ తమ్ముడు నాకు లబ్ధకాల ప్రాప్తండై- అనే పాఠాంతరాలు కొన్ని ప్రతులలో గోచరిస్తున్నాయి.

క. 'నీ యడిగిన యర్థాభి | ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్
భీయుత! బ్రాహ్మణులకుఁ గా | కాయతమతు లయ్యు నొరుల కవి విషయములే? **124**

ప్రతిపదార్థం: భీయుత!= బుద్ధిమంతుడవైనవాడా!; నీ+అడిగిన= నీవు ప్రశ్నించెడి; అర్థ+అభిప్రాయములకున్= భావవిశదీకరణలకు; ఉత్తరంబు= సమాధానాలు; పరువడిన్+చెప్పన్= తగురీతిగా చెప్పటానికి; బ్రాహ్మణులకున్+కాక= విప్రులకు కాక; ఆయతమతులు+ అయ్యున్= విస్తారమైన బుద్ధికలవారు అయినప్పటికిని; ఒరులకున్= ఇతరులకు; అవి= ఆ ప్రశ్నలకు సమాధానాలు; విషయములే= (తెలిసిన) అంశాలా?

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడా! నీవు అడిగేప్రశ్నలకు జ్ఞానసంపన్ను లైన బ్రాహ్మణోత్తములు మాత్రమే సరిఅయిన సమాధానాలు చెప్పగలరు. కాని, ఎంతటి తెలివితేటలు ఉన్నవారైనా తదితరులకు అవి తెలిసినఅంశాలు కాగలవా?

విశేషం: మహాభారతంలో 1) నహుషప్రశ్నలు 2) యక్షప్రశ్నలు బహుళప్రచారం పొందినట్టివి. సంక్లిష్టా లైన ప్రశ్నలకు ధర్మరాజు సదుత్తరాలు చెప్పగలిగాడు. అరణ్యవాసంలో ధర్మరాజు గొప్పగొప్పముషులకడ, విద్వాంసులకడ ఎన్నో వేదాంతవిషయాలను జిజ్ఞాసువు అయి నేర్చుకొన్నాడు. ఒకవిధంగా, ధర్మరాజు పండ్రెండేండ్లు విద్యార్థిగా నిరంతరవిద్యార్జన చేసినట్లు చెప్పవచ్చును. ధర్మరాజు అరణ్యాన్ని వేదాంతవిశ్వవిద్యాలయంగా మార్చుకొన్నాడు. ఈపద్యంలో నన్నయ నిపుణంగా కాకువును నిబంధించి ఆ ప్రశ్నలకు ధర్మరాజు సమాధానాలు చెప్పగలడని భావికథార్థాలను ధ్వనింపచేశాడు.

ధర్మరాజు నహుషప్రశ్నంబులకుఁ బ్రత్యుత్తరంబు లిచ్చుట (సం. 3-177-13)

వ. అయినను నా నేర్పు విధంబునం జెప్పెద నడుగు' మనిన నజగరం బి ట్లనియె. 125

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికి; నా నేర్పువిధంబునన్= నాకు తెలిసినంతవరకు; చెప్పెదన్; అడుగుము; అనినన్= అని అనగా; అజగరంబు= ఆ కొండచిలువ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అయినప్పటికిని, నాకు తెలిసిన మేరకు నీ ప్రశ్నలకు సమాధానాలు చెప్పగలను అడుగుము, అని అనగా, ఆ కొండచిలువ ఈవిధంగా అడిగింది.

ఆ. 'ఘనుడ! యే గుణములు గలవాఁడు బ్రాహ్మణుం? । డతని కెఱుగఁదగినయట్టి వస్తు వెల్లి? దీని నాకు నెఱిఁగింపు' మనిన ని । ట్లనుచుఁ జెప్పెఁ బాండవార్జుండు. 126

ప్రతిపదార్థం: ఘనుడ!= ఓ గొప్పవాడా!; ఏ గుణములు+కలవాఁడు= ఎట్టి లక్షణాలు ఉన్నవాడు; బ్రాహ్మణుండు= విప్రుడు; అతనికిన్+ఎఱుగఁ+తగిన+అట్టి, వస్తువు+ఎద్ది?= అతడికి తెలియతగిన పదార్థం ఏది?; దీనిన్= దీనిన్; నాకున్= నాకు; ఎఱిఁగింపుము= తెలుపుము; అనినన్= అని అడుగగా; ఇట్లు+అనుచున్= ఈ విధంగా; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో మొదట పుట్టినవాడు అనగా ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనుచున్= ఈ విధంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ గొప్పవాడా! ఏ గుణాలున్నవాడు బ్రాహ్మణుడని అనబడుతాడు? అతనికి తెలియదగిన పరమార్థమేది? ఈ విషయాన్ని సవిస్తరంగా నాకు తెలుపునది' అని కొండచిలువ ప్రశ్నించగా, పాండవులలో అగ్రజుడైన ధర్మరాజు ఈ విధంగా బదులు పలికాడు.

సీ. 'సత్య క్షమా దమ శౌచ దయా తపో । దాన శీలంబు లెందేనిఁ గాన
నగు నట్టి వాఁడు బ్రాహ్మణుఁడు; సుఖంబు దుః । ఖంబు నై నెడ విమోహంబు నొంద
కునికియ వానికి సుత్తమం బగు విద్య' । యనిన 'నీ చెప్పిన గుణము లివియు
క్రియ శూద్రునందుఁ గల్గిన నతం డుత్తమ । ద్విజుఁడు గానేర్చునే? నిజము విడిచి

ఆ. నట్లు లయిన బ్రాహ్మణాదివర్ణవిభాగ । మెట్లు గలుగునయ్య? హీను లధిక
లను వివేక మది యపార్థకం బగుఁగాదె!' యనిన ననియె నంతకాత్మజుండు. 127

ప్రతిపదార్థం: సత్య, క్షమా, దమ, శౌచ, దయా, తపస్+దాన, శీలంబులు= నిజంపలకటం, ఓర్పు, ఇంద్రియ నిగ్రహం, నిర్మలత్వం, కరుణ, తపస్సు, త్యాగం, ఉత్తమ స్వభావం తమ నడవడిలో; ఎందు+ఏని= ఎవనియందు; కాన్+అగున్+అట్టి వాఁడు= కన్పించునో అటువంటివాడు; బ్రాహ్మణుండు= విప్రుడు (జ్ఞానంకలవాడు, ఆధ్యాత్మికమైన విజ్ఞత కలవాడు); సుఖంబు దుఃఖంబును+బస+ఎడ= సుఖంకాని శోకంకాని ఏర్పడినప్పుడు; విమోహంబున్+ఓందకునికియ= విభ్రాంతిని పొందకుండ ఉండటం; వానికిన్= అట్టివాడికి- అనగా అట్టిజ్ఞాని అయిన ఋజువర్తనం కలిగిన బ్రాహ్మణుడికి; ఉత్తమంబు+అగు, విద్య= గొప్పదైన చదువు; అనినన్= అని అనగా; (ధర్మరాజు చెప్పగా); నీ, చెప్పిన గుణములు= నీవు వచించిన లక్షణాలు; ఇవియున్= ఇవి అన్నియున్నూ; క్రియన్= ఆచరణలో శూద్రునందున్= శూద్రుడియందున అనగా శూద్రకులంతో పుట్టినవాడికి; కల్గినన్= ఉంటే; అతండు= అట్టిశూద్రుడు; ఉత్తమ ద్విజుఁడు+కానేర్చునే= శ్రేష్ఠుడగు బ్రాహ్మణుడు కాగలడా?; నిజము, విడిచినట్టులు+ అయిన= అసలు పుట్టుకకు సంబంధించిన యాధార్థ్యాన్ని వదలి పెట్టితే; బ్రాహ్మణ+ఆది, వర్ణ, విభాగము= విప్రులు మున్నగు కులాల విచక్షణ; ఎట్లు, కలుగున్+అయ్య?= ఏ విధంగా నిర్ణయించటానికి వీలు కలుగుతుంది?; హీనులు= తక్కువవారు; అధికులు= గొప్పవారు; అను= అనెడి; వివేకము= విచక్షణ అది=అది; అపార్థకంబు+అగున్+కాదె= అర్థరహితం కాదా?;

అనినన్= అని (నహుషుడు) అడుగగా; అంతక+ఆత్మజుండు= యముడికొడుకు, ధర్మరాజు; అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'సత్యం, సహనం, ఇంద్రియ నిగ్రహం, శుచిత్వం, కరుణ, తపస్సు, త్యాగం, సత్స్వభావం అనే గుణాలు ఎవడి ప్రవర్తనలో ప్రస్ఫుటంగా కన్పిస్తాయో అట్టివాడే బ్రాహ్మణుడు. సుఖం దుఃఖం ఏర్పడే పట్టులలో తాను మోహం పొందక సమబుద్ధితో ఉండగలగటమే బ్రాహ్మణుడు ఆర్జింపతగిన గొప్పచదువు'- అని ధర్మరాజు పలికాడు. అంతట, నహుషుడు 'ఓధర్మరాజా! నీవు బ్రాహ్మణత్వం సత్రవర్తనవలన సద్గుణాలవలన మాత్రమే సంప్రాప్తిస్తుందని పలుకుతున్నావు. అట్లయితే, నీవు పేర్కొనిన ఆ సద్గుణాలు, ఆ సత్రవర్తన శూద్రకులంలో పుట్టినవాడిలో కన్పిస్తే ఆతడిని బ్రాహ్మణుడు అని చెప్పగలవా? అపార్థం కలుగకుండా వివరించవలసింది'- అని ఎదురు ప్రశ్న వేయగా ధర్మరాజు ఇట్లా తెలిపాడు.

విశేషం: ప్రాచీనభారతీయసాహిత్యంలో సంఘంలో బ్రాహ్మణుడికి విశేషప్రతిపత్తి ఉండేది. బ్రాహ్మణుడు అనగా బ్రహ్మజ్ఞానాన్ని ఆర్జించేవాడు. ఎవడు బ్రాహ్మణుడు? మహాభారతంలో రెండుతావుల గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి వేయబడింది ఈ ప్రశ్న. (ఈ ప్రశ్నే యక్షప్రశ్నలలోకూడ ఉన్నది). బౌద్ధవాఙ్మయంలో బుద్ధుడి ప్రబోధంగా పేర్కొందిన ధమ్మపదంలో ఒక అధ్యాయం ఈ ప్రశ్నకు సమాధానంగా ప్రత్యేకించబడింది. బ్రాహ్మణత్వం జన్మచేతమాత్రమే లభించదు- అనే విషయాన్ని 'ద్విజ' శబ్దం నొక్కి చెప్పుతున్నది. ద్విజుడు- అనగా రెండుపుట్టుకలు కలవాడు. ఒక పుట్టుపు ప్రాకృతజన్మం; జ్ఞానసముపార్జనపిమ్మట లభించేది రెండవజన్మం. (యక్షప్రశ్నలనుకూడ పరికించండి).

వ. 'ప్రమాదంబున వర్ణసంకరం బయినప్పుడు వర్ణ పరీక్షార్థంబుగా బ్రాహ్మణులు వృత్తంబు వేటువేట స్వాయం భువుం డైన మనువు సెప్పె; సత్యాదిగుణంబులు శూద్రునందుఁగలిగెనేని వాఁడు సచ్ఛాత్రుండుఁగాక బ్రాహ్మణుండు గానేర్చునే? యవి బ్రాహ్మణునందు లేనినాఁడు శూద్రుం డనంబడుఁ గావున వృత్తంబ యుత్తమంబు.

128

ప్రతిపదార్థం: ప్రమాదంబునన్= ఆకస్మికమైన వైపరీత్యాలు ఏర్పడినప్పుడు; వర్ణ, సంకరంబు+అయినప్పుడు= కులాలు కలిసిపోయిన సమయంలో; వర్ణపరీక్షా+అర్థంబుగాన్= కులాలను పరీక్షించి నిర్ణయించటం కొరకై; బ్రాహ్మణ+ఆదులకున్= విప్రులు మున్నగువారలకు; వృత్తంబు= శీలం; వేటు వేట= వివిధరీతులలో; స్వాయంభువుండు+ఐన, మనువు= స్వాయంభువ మనువు; చెప్పెన్= నిర్ణయించాడు; సత్య+ఆది, గుణంబులు= సత్యం మున్నగు లక్షణాలు; శూద్రునందున్= శూద్రకులాలలో జన్మించినవాడియందు; కలిగెన్+ఏని= ఉన్నట్లయితే; వాఁడు= అట్టి శూద్రుడు; సత్+శూద్రుండున్+కాక= మంచిశూద్రుడు అని చెప్పదగునుకాని; బ్రాహ్మణుండు+కానేర్చునే= బ్రాహ్మణుడు కాగలడా?; అవి= ఆ సత్యాది సద్గుణాలు; బ్రాహ్మణునందున్= విప్రుడియందు; లేనినాఁడు= ఉండని సందర్భంలో; (అతడు) శూద్రుండు+అనంబడున్= శూద్రుడే అనబడతాడు; కావునన్= కాబట్టి; వృత్తంబు+అ= ప్రవర్తనమే; ఉత్తమంబు= గొప్పది.

తాత్పర్యం: ప్రమాదాలు సంభవించి వర్ణసాంకర్యం ఏర్పడినప్పుడు కులాలను నిర్ణయించటానికై వేరువేరు ప్రవర్తనలను, గుణాలను స్వాయంభువమనువు నిర్ణయించి చెప్పాడు. సత్యం మున్నగు మంచి లక్షణాలు శూద్రకులంలో జన్మించినవాడిలో ఉన్నప్పుడు అతడు మంచిశూద్రుడు కాగలడాకాని బ్రాహ్మణుడు కాగలడా? అట్టి సద్గుణాలతో కూడిన సత్రవర్తన బ్రాహ్మణకులంలో పుట్టినవాడిలో లేనియెడల, అట్టివాడు శూద్రుడు అని చెప్పక తప్పదు. కాబట్టి సత్ప్రవర్తనే గొప్పది.

తే. వృత్తవంతుండు వెండియు వివిధగతుల | వృత్తవంతుండు గా నేర్చు; వృత్తహీనుఁ

డైనవాఁడు విహీనుండ యంద్రు గాన | విత్తరక్షకుఁ గడు మేలు వృత్తరక్ష

129

ప్రతిపదార్థం: వృత్తవంతుండు= మంచినడవడి కలవాడు; వెండియున్= మరల; వివిధగతులన్= పెక్కుభంగుల; వృత్తవంతుండు+కానేర్చున్= సాశీల్యవంతుడు కాగలడు; వృత్త హీనుఁడైనవాఁడు= సత్రవర్తన లేనివాడు; విహీనుండు+అ= ఏమీ లేనివాడే; అంద్రు= అని అంటారు; కానన్= కాబట్టి; విత్తరక్షకున్= ధనాన్ని రక్షించుకొనటంకంటె; వృత్తరక్ష= నడవడిని కాపాడుకొనటమే; కడు= మిక్కిలి; మేలు= శుభం.

తాత్పర్యం: మంచినడవడి కలవాడు, మరల మరల పెక్కుభంగుల తన సాశీల్యాన్ని కాపాడుకొనగలడు. సత్రవర్తన లేనివాడు, ఎన్నటికిని లేనివాడే. ధనాన్ని కాపాడుకొనటంకంటె తన సాశీల్యసత్రవర్తనలు కాపాడుకొనటమే మేలు.

విశేషం: 'వృత్తవంతుండు..... వృత్తహీనుఁడు' - అనే పై పంక్తికి 'విత్తహీనుండు వెండియు వివిధ విధుల విత్తవంతుండు గానేర్చు వృత్తహీనుఁడు'- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో కనబడుతున్నది.

వ. అనిన నజగరం బి ట్లనియె.

130

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలుకగా ఆ కొండచిలువ ఈ విధంగా అన్నది.

తే. 'అప్రియంబుఁ జేసియు మఱి యన్యతవాది | యయుఁ హింస గావింపని యమ్మహాత్ముఁ

డేఁగు సుగతికి నం; ద్రుది యె ట్లహింస | యనఘ! యింత విశేష మెట్లయ్యె చెవుమ!'

131

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడవైనవాడ!; అప్రియంబున్+చేసియు= ఇతరులకు ప్రీతి కలిగించని పనులు- అనగా అపకారాలు చేసికూడా; మఱి; అన్యతవాది+అయున్= అసత్యాలు పలికినవాడు అయినప్పటికిని; హింస, కావింపని= హింసను చేయని; ఆ+మహాత్ముఁడు= ఆ మహనీయుడు; సుగతికిన్= పుణ్యలోకానికి; ఏఁగున్= వెళ్ళుతాడు; అంద్రు= అని అంటారు; అది+ఎట్లు= అని యే రీతిగా సాధ్యపడుతుంది; అహింస= ఇతరులను హింసించ కుండటం; ఇంత విశేషము= ఇంతటి గొప్ప మహిమకలది; ఎట్లు+అయ్యెన్= ఎట్లు కాగలిగింది; చెవుము+అ= వచింపుము.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవైన మహాత్మా! ఇతరులకు అపకారాలు చేసి, అసత్యాలు పలికినప్పటికిని హింస చేయనివాడు పుణ్యలోకాన్ని ఆర్జిస్తాడు అని పెద్దలు చెప్పతారు. ఇది యెట్లా సాధ్యం? 'అహింస' ఇంతటి పరమధర్మం ఎట్లా అయిందో దయచేసి నాకు వివరించి చెప్పము.

వ. అనిన ధర్మతనయుం డి ట్లనియె; దానంబును బ్రియంబుచేతయును సత్యంబును నహింసయు ననునవి నాలుగును సమంబుల యయినను నహింస విశేషం; బెట్లనిన దేవమనుష్యతిర్యగ్గోతు లను మూఁడు గతులయందును మనుష్యుండు దానాదిగుణంబులు గలిగి యహింసాపరుం డయిన దేవగతి వడయు; విపరీతవర్తనుండు తిర్యగ్గోతులం బొందు' నని యిట్లు తన చేసినప్రశ్నంబులకు నుత్తరంబులు చెప్పిన ధర్మరాజున కతివ్రీతుం డై భీమసేనుని విడిచి శాపవిముక్తుండై దివ్యరూపంబు సేకొనియున్న నహుషువలన నధ్యాత్మవిద్యారహస్యంబు లిమ్ముగా నెఱింగి యుభిష్ఠిరుండు వృకోదరుం దోడ్కొని నిజాశ్రమంబునకు వచ్చియున్నంత.

132

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= (నహుషుడు) ఆ విధంగా చెప్పగా; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; దానంబును= ఇతరులకు త్యాగబుద్ధితో ఇవ్వటం; ప్రియంబుచేతయును= ఉపకారం చేయటమున్నూ; సత్యంబునున్=

నిజాన్ని దీక్షగా పలకటమున్నూ; అహింసయున్= భూతదయ కలిగి ఇతర ప్రాణులకు కీడుచేయక పోవటమున్నూ; అనునవి= అనే ధర్మాలు నాలుగున్నూ; సమంబులు+అ= సమానాలే; అయిననున్= అయినప్పటికినీ; అహింస= ఇతరప్రాణులను హింసించకపోవటం; విశేషంబు= గొప్పది; ఎట్లు+అనినన్= అది ఏ విధంగా చెల్లుతుంది అంటే; దేవ, మనుష్య, తిర్యక్+యోనులు= దేవతల యొక్కయు, మానవుల యొక్కయు, జంతువుల యొక్కయు, గర్భాలు; అను మూడు గతుల+అందును= అనే టటువంటి మూడు మార్గాలలోనూ; మనుష్యుండు= మనుజుడు; దాన+ఆది+గుణంబులు= దానం మున్నగు లక్షణాలు; కలిగి= కలిగిఉండి; అహింసా, పరుండు+అయినన్= అహింసను దీక్షతో అనుసరించేవాడు అయితే; దేవగతి+పడయు= దేవలోకాన్ని పొందుతాడు- అనగా పునర్జన్మలో దేవతలలో ఒకడుగా జన్మిస్తాడు; విపరీత, వర్తనుండు= వ్యతిరేకంగా ఆచరించేవాడు- అనగా హింసాపరుడు అయినవాడు; తిర్యక్+యోనులన్+పొందున్= జంతువులకు పుట్టుతాడు; అని= అంటూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తన, చేసిన, ప్రశ్నంబులకున్= తాను అడిగిన ప్రశ్నలకు; ఉత్తరంబులు= సమాధానాలను; చెప్పినన్= వచించగా; ధర్మరాజునకు= ధర్మతనయుడికి; అతి ప్రీతుండు+ఐ= మిక్కిలి ప్రేముడి కలవాడై; భీమసేనుని, విడిచి=భీముడిని వదలిపెట్టి; శాప విముక్తుండు+ఐ= శాపంనుండి విడుదల పొందినవాడై; దివ్య, రూపంబు+చేకొని= దేవతల ఆకృతి పొందినవాడై; ఉన్న= ఉండిన; నహుషు వలనన్= నహుషుడిమూలన; ఆధ్యాత్మ, విద్యా, రహస్యంబులు= పరలోకాలకు సంబంధించిన జ్ఞానంలోని నిగూఢవిషయాలను; ఇమ్ముగాన్+ఎఱింగి= సంపూర్ణంగా తెలిసికొని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; వ్యకోదరున్+తోడ్కొని= భీముడిని వెంటపెట్టుకొని; నిజ+ఆశ్రమంబునకు= తన నెలవుకు; వచ్చి+ఉన్నంతన్= చేరిఉండగా.

తాత్పర్యం: అని ఆ కొండచిలువ అనగా, ఈ విధంగా చెప్పాడు; 'దానం, పరోపకారం, సత్యం, అహింస- అనేవి నాలుగున్నూ సమానాలైన గొప్పధర్మాలే. అయినను, వాటిలో 'అహింస' మిక్కిలి గొప్పది. జీవుడు- దేవతలలో మనుజులలో జంతువులలో పునర్జన్మం ఎత్తుతూ ఉంటాడుకదా! అందులో దానదయాది గుణాలు కలవాడై అహింసను దీక్షతో ఆచరించినవాడు దేవజన్మం పొందుతాడు; హింసాపరుడు జంతువుగా జన్మిస్తాడు. దానాది సద్గుణాలు కలిగి అహింసాపరుడైన మనుజుడికి దివ్యత్వం లభిస్తుంది కాబట్టి అహింస పరమధర్మంగా పేర్కొనబడింది' అని చెప్పాడు. అంతట నహుషుడు, ధర్మరాజు చెప్పిన సమాధానాలకు మిక్కిలి ప్రీతిచెందినవాడై భీముడిని విడిచిపెట్టాడు. అప్పుడు నహుషుడికి శాపవిమోచనం ఏర్పడి దివ్యమైన ఆకృతితో నిలిచి, ధర్మరాజుకు పెక్కు ఆధ్యాత్మిక విద్యారహస్యాలను బోధించాడు. అంతట ధర్మరాజు, భీముడిని తోడ్కొని తన నెలవుకు వెళ్ళాడు. అప్పుడు,

క. ఖరకిరణతాపమున నురు । తరదవదాహమున శోషితము లైన వనాం

తరతరుతతి కాప్యాయన । కర మై వర్షాగమంబు కడు బెడఁగయ్యెన్.

133

ప్రతిపదార్థం: ఖర, కిరణ, తాపమునన్= తీక్షణ మైన ఎండవేడిమి వలన; ఉరుతర దవ దాహమునన్= అంతకంటె ఎక్కువఅయి అడవిలో వ్యాపించిన అగ్నివలన; శోషితములు+ఐన= ఎండిపోయిన; వన+అంతర, తరుతతికిన్= అడవిమధ్యలో ఉన్న చెట్లసమూహాలకు; ఆప్యాయనకరము+ఐ= ప్రీతిని కలిగించేదై; వర్షా+ఆగమంబు= వానకాలం రాక; కడు= మిక్కిలి; బెడఁగు+అయ్యెన్= మనోహరమై ఒప్పినది.

తాత్పర్యం: తీక్షణమైన ఎండవేడిమిచేతను, అంతకంటె ఎక్కువవేడిమి కల్పించే దావానలంవలనను అడవిలోని చెట్లు మిక్కిలి ఎండిపోయినవి. అట్టి చెట్ల సముదాయానికి సంప్రీతి ఘటించే వానకాలం మిక్కిలి శుభకరమై ఆహ్లాదకరమై అరుదెంచినది.

క. నాలుగుకెలకుల నవఘన । జాలంబులు వ్రేలి కులిసె ఝంఝానిలవే

గాలోలము లై బహుల । స్థూలపయోధార లోలిఁ దుములంబులుగాన్.

134

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు కెలకులన్= నాలుగువైపులను; నవ, ఘన, జాలంబులు= క్రొత్తవైన నల్లని మేఘాల గుంపులు; రుంఝా+అనిల, వేగ+అలోలములు+ఐ= పెనుగాలి వీచే వేగంచేత కదలించబడి; బహుల, స్థూల, పయన్+ధారలు= విస్తారమైన పెద్దవైన జడివాన ధారలు; ఓలిన్= వరుసగా; తుములంబులుగాన్= దట్టమైనవిగా; వ్రేలి, కురిసన్= క్రమ్ముకొని వర్షించాయి.

తాత్పర్యం: నాలుగుదెసలను క్రమ్ముకొని, క్రొక్కారుమొగిలు దొంతరలు తీవ్రమైన పెనుగాలితాకిడిచేత కదల్చబడి, దట్టమైన జడి వానజల్లులు మిన్ను మన్ను ఆవరించుకొని పెద్ద పెద్ద ధారలుగా వర్షించాయి.

విశేషం: కెలను- ఏకవచనం; కెలకులు బహువచనం. 'వ్రాలికురిసె' అనే పాఠాంతరం కొన్ని చోట్ల కనబడుతున్నది.

క. ఘనతరధర్మతమం బొకొ | యనఁగ ఘనాఘనతమిన్ మవిరళ మై క

ప్పిన జనులకు వస్తువిభా | వన మొక్కొకమాటు గలిగె వైద్యుతరుచులన్.

135

ప్రతిపదార్థం: ఘన, తర, ధర్మ, తమంబు+ఒకొ+అనఁగ= మిక్కిలి గొప్పదైన స్వాభావికమైన చీకటా అనేటట్లుగా; ఘనాఘన, తమిన్రము= మబ్బులవలన ఏర్పడిన అంధకారం; అవిరళము+ఐ= దట్టమై; కప్పిన= ముసరగా; జనులకున్= ప్రజలకు; వస్తు విభావనము= వస్తువులను గుర్తించకలగటం; వైద్యుత, రుచులన్= మెరపుతీగెల యొక్క వెలుగులచేత; ఒక్కొకమాటు= అప్పుడప్పుడు; కలిగెన్= కలిగింది.

తాత్పర్యం: కురిసేమబ్బులచేత వ్యాపించిన అంధకారం, స్వాభావికంగా ఏర్పడిన దట్టమైన చీకటా అనునట్లుగా మిక్కుటమై కప్పింది. అప్పుడప్పుడు మెరుపులు మెరిసినప్పుడు కలిగే వెలుగుల వలననే జనులకు ఆ చీకట్లలో ఉన్న వస్తువులు కనపడుతూ ఉండేవి.

విశేషం: 'ఘనతరనైశతమంబొకొ' అనేది పాఠాంతరం, అప్పుడు- ఘనతర, నైశ, తమంబు+ఒకొ= మిక్కిలి ఎక్కువైన రేయిచీకటి ఒకొ- అని అర్థం ఏర్పడుతుంది. ఈ పాఠాంతరమే సమంజసంగా కన్పిస్తున్నది. నిశాసంబంధమైనది నైశము.

చ. అరుదుగఁ దత్వయోదసమయంబున నొక్కట విస్తరిల్లె నం

బరమున నంబుదధ్వనియుఁ బల్వలభూముల భూరిదర్శురో

త్మరరవముల్ మహీరుహ శిఖండములందు శిఖండి తాండవాం

తరమదమంజులస్వన ముదారతరం బగుచున్ వనంబునన్.

136

ప్రతిపదార్థం: అరుదుగన్= అచ్చెరువుగా; తద్+పయోద, సమయంబునన్= ఆ వర్షాకాలంలో; ఒక్కట= ఒకేమారుగా; అంబరమునన్= ఆకాసం; అంబుదధ్వనియున్= మేఘాల గర్జనలున్నా; పల్వలభూముల= నీటిగుంటలు కల చోట్లలో; భూరి, దర్శుర+ఉత్కర, రవముల్= విస్తారమైన కప్పలసముదాయాల బెకబెకలు; మహీరుహ, శిఖండములందు= చెట్లకొసలలో; శిఖండి, తాండవ+అంతర, మద మంజుల, స్వనము= నెమిళ్ళు నృత్యం చేసేటప్పుడు మత్తిల్లి కావించే మనోజ్ఞమైన ధ్వని (క్రేంకారాలు); వనంబునన్= అడవిలో; ఉదారతరంబు+అగుచున్= మిక్కిలి బిప్పి గొప్పగా శోభిస్తూ; విస్తరిల్లెన్= వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: అడవిలో ఆ వర్షాకాలంలో ఆశ్చర్యకరంగా ఆకాసంలో మేఘాల గర్జనలున్నా నేలపై నీటిగుంటలలో కప్పల బెకబెకలున్నా, చెట్లకొసలపై నర్తించే నెమిళ్ల క్రేంకారాలన్నా ఒకేసారి అంతటా విస్తరించాయి.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి.

చ. దళిత నవీన కందళ కదంబ కదంబక కేతకీ రజో

మిళితసుగంధబంధుర సమీరణ మన్ సఖి యూచుచుండగా

నులియుచు పువ్వుగుత్తులను నుయ్యెల లొప్పగ నెక్కి యూగె ను

ల్లదళశనీకులంబు మృదులధ్వనిగీతము విస్తరించుచున్.

137

ప్రతిపదార్థం: దళిత, నవీన, కందళ, కదంబ కదంబక కేతకీ, రజస్+మిళిత, సుగంధ, బంధుర, సమీరణము+అన్ సఖి= అప్పుడే వికసించిన మొగ్గలుగల కడిమి చెట్ల పూలగుంపుల వాసనతోనూ, మొగలిపూల పుప్పొడితోనూ కలిసిన దట్టమైన పరిమళంతో కూడుకొనిన వాయువు అనే నెచ్చెలి; ఊచుచు+ఉండగాన్= ఇటునటు కదలికలు కలిగిస్తూ ఉండగా; ఉలియుచు= ధ్వనిచేస్తూ; పువ్వు, గుత్తులు+అను= పుష్పగుచ్ఛాలు అనే; ఉయ్యెలలు= డోలికలు; ఒప్పగన్+ఎక్కి= ఒయారంగా ఎక్కి; ఉల్లలత్+అలిసి కులంబు= విలాసంగా చలిస్తున్న ఆడు తుమ్మెదలగుంపు; మృదుల, ధ్వని, గీతము= మనోహర మైన నినాదం అనే పాటలను; విస్తరించుచున్= వ్యాపింపచేస్తూ; ఊగెన్= ఊగెను.

తాత్పర్యం: ఆడు తుమ్మెదలగుంపులు మనోహరమైన పాటలు పాడుతున్నట్లు మెత్తని రొద చెస్తున్నాయి. ఆ ఆడుతుమ్మెదలు పువ్వులగుత్తులు అనే ఊయల లెక్కాయి. ఈ ఊయెలను వాయువు అనే నెచ్చెలి ఊపుతూ ఉన్నది. ఆ వాయువు అరవిచ్చిన కడిమిమొగ్గల పూవులగుంపుల సువాసనలతో, మొగలిపువ్వుల పుప్పొడులతో కలిసిన దట్టమగు పరిమళంతో కూడిఉన్నది.

విశేషం: అలం: రూపకం ఈ పద్యం రెండవ పాదంలో 'సమీరణుడన్ సఖిఁ డూచుచుండగా' అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతుల్లో ఉన్నది.

క. సురచాపచిత్రగగన । స్ఫురణం బురణించునట్లు భూవనిత నిరం

తరచిత్రిత యై యొప్పెను । సురుచిరనవత్యణశిలీంధ్రసురగోపములన్.

138

ప్రతిపదార్థం: భూవనిత= భూదేవి; సుర, చాప, చిత్ర, గగన, స్ఫురణన్+పురణించునట్లు= ఇంద్రధనుస్సు బొమ్మతో కూడిన ఆకాసాన్ని తలపింపచేస్తున్నట్లుగా; సురుచిర, నవ, త్యణ, శిలీంధ్ర, సురగోపములన్= బాగా వెలుగొందే క్రొత్తపచ్చగడ్డితో, పుట్టగొడుగులతో, ఆర్ద్రకీటకాలతో; నిరంతర చిత్రిత+ఐ= సదా రంగురంగుల కూర్పులతో చిత్రించబడినదై; ఒప్పెన్= విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: క్రొత్తగా మొలకెత్తిన పచ్చగడ్డి, పుట్టగొడుగులు, ఆర్ద్రకీటకాలు - వీటియొక్క రంగురంగుల కూర్పుతో సదా ప్రకాశిస్తున్న భూదేవి వన్నె చిన్నెల ఇంద్రధనుస్సుతో వెలుగొందే ఆకాశంవలె విలసిల్లింది. [ఆర్ద్ర - ఆరుద్ర-పురుగు. వానకురిసి నేలతడిగా ఉన్నపుడు కలుగునట్టి పట్టువంటి దేహం గల ఒకపురుగు]

విశేషం: అలం: ఉపమ. భూవనిత అనుచో రూపకం, సమష్టిపై రూపకానుప్రాణితమైన ఉపమ. 'త్యణ శిలీంధ్ర'- అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

చ. తత్సమయానంతరంబున.

139

తాత్పర్యం: ఆ వర్షాకాలానికి తరువాత.

**ఉ. భూసతికిం దివంబునకుఁ బొ ల్కెసఁగంగ శరత్సమాగమం
బాసకల ప్రమోదకర మై విలసిల్లె మహర్షిమండలో
పాసిత రాజహంస గతి భాతి ప్రసన్న సరస్వతీక మ
బ్జాసనశోభితం బగుచు నబ్జజాయానముతో సమానమై.**

140

ప్రతిపదార్థం: భూసతికిన్= భూదేవికిని; దివంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; పొల్పు+ఎసఁగంగన్= అందం చిందులాడేటట్లుగా; శరద్+సమాగమంబు= శరదృతువుయొక్క కలయిక; ఆసకల, ప్రమోదకరము+ఐ= అందరకు ఆనందాన్ని కలిగించేదై; మహర్షి మండల+ఉపాసిత, రాజహంస, గతి, భాతి= మహర్షులసమూహంచేత ఆరాధించబడిన రాయంచల నడక మాదిరిగా; ప్రసన్న, సరస్వతీకము= నిర్మల మైనసరస్వతితో కూడిన; అబ్జాసన, శోభితంబు= బ్రహ్మదేవుడితో కూడింది; అగుచున్; అబ్జజా, యానముతో, సమానము+ఐ= బ్రహ్మదేవుడివాహన మైన హంసతో సమాన మై; విలసిల్లెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: సర్వజనులకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ శరత్తు భూదేవికీ స్వర్గాకీ అందం చిందిస్తూ విలసిల్లింది. శరత్తు, మహర్షుల సమూహంచేత ఆరాధించబడిన రాజహంసల గమనాన్ని స్ఫురింపజేసింది. స్వచ్ఛ మైన సరస్వతితో కూడిన బ్రహ్మదేవుడితో, బ్రహ్మదేవుడివాహన మైన హంసతో సమానమై ఒప్పారింది.

విశేషం: శరత్కాలం తెల్లని వెన్నెలరాత్రులకు సుప్రసిద్ధం. శరదృతువు ఇటు నేలకు అటు నింగికి శోభ చేకూరుస్తుంది; శరదృతువునందే సప్తర్షిమండలం స్ఫుటంగా ఆకాశంలో ఉదయించి కన్పిస్తుంది. రాజహంసలు శరత్కాలంలోనే మానససరోవరాన్ని చేరుకొంటాయి. సరస్వతి తెలుపు. ఆమె నామాంతరం శారద. బ్రహ్మదేవుడి వాహనం హంస తెలుపు. అతడు అబ్జజాడు; తామర పువ్వులు శరత్కాలంలో శోభిస్తాయి. అలం : ఉపమ. 'రాజహంస గతిభాసి'- అని పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

**ఉ. శారదరాత్రు లుజ్జ్వలలసత్తరతారకహారపంక్తులం
జారుతరంబు లయ్యె వికసన్నవకైరవగంధబంధురో
దారసమీరసారభము తాల్చి సుధాంశువికీర్యమాణ క
రూరపరాగపాండురుచిపూరము లంబరపూరితంబు లై.**

141

నన్నయభట్ట కవిత్వము సంపూర్ణము

ప్రతిపదార్థం: శారదరాత్రులు= శరత్కాలంలోని రాత్రులు; ఉజ్జ్వల, అసత్+తర, తారక, హార, పంక్తులన్= మిక్కిలి ప్రకాశించే నక్షత్రాలతో కూర్చబడిన దండల వరుసలతో; వికసత్+నవ, కైరవ+గంధ, బంధుర+ఉదార, సమీప, సారభము, తాల్చి= వికసించిన క్రొత్తతెల్లకలువల ఘటైన సువాసనతో కూడిన గొప్పదైన గాలి యొక్క పరిమళం వహించి; సుధాంశు, వికీర్యమాణ, కర్పూర, పరాగ, పాండు, రుచి, పూరములు= అంతట వెదజల్లబడిన కప్పురపుపుప్పొడివంటి చంద్రుడియొక్క తెల్లని వెన్నెల వెల్లువలతో; అంబర, పూరితంబులు+ఐ= ఆకాశాన్ని నింపినట్టి వై; చారుతరంబులు+అయ్యెన్= మిక్కిలి సుందరాలు అయినవి.

తాత్పర్యం: అవి శరత్కాలంలోని రాత్రులు; మిక్కిలి ప్రకాశమానా లైన నక్షత్ర మాలికలతో కూడిఉన్నవి, వికసించిన కొంగ్రొత్త తెల్లకలువల దట్టమైన సుగంధంతో కూడిన గొప్పగాలి యొక్క పరిమళాన్ని వహించాయి, అంతటా వెదజల్లబడిన కప్పురపుపుప్పొడివలె ఆకాశాన్ని అవరించిన చంద్రుడి వెన్నెలవెల్లువలు కలిగి ఆకాశాన్ని నిండుకొని మిక్కిలి సాగసుగా ఉన్నాయి.

విశేషం: 'పూరములం బరిపూరితంబులై' - అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది. ఆరణ్య పర్వానికి సంబంధించిన తాటాకు వ్రాతప్రతులన్నిటిలోనూ ఈ పద్యం చివర 'నన్నయభట్టు కవిత్వం సంపూర్ణం'- అనే వ్రాత కనపడుతున్నది. అందువలన విద్వాంసులు అందరు ఇంచుమించుగ ఏకగ్రీవంగా ఈ విషయాన్ని అంగీకరించి ఉన్నారు. ఇక, ఈ పద్యం చివర కొందరు పండితోత్తములు ఒక స్వారస్యాన్ని ఉల్లేఖిస్తున్నారు. నన్నయభట్టు ఇట అసంపూర్ణంగా ఆరణ్యపర్వశ్లోని ఎందుకు వదలిపెట్టాడు? ఈ ప్రశ్నకు పలువురు పండితులు పలురీతుల సమాధానాలు చెప్పుతున్నారు. కొందరు నన్నయభట్టు మరణాన్ని, మరికొందరు రాజరాజనరేంద్రుడి మరణాన్ని కారణంగా ఊహిస్తున్నారు. అందరూ అంగీకరించిన విషయం- ఇవట నన్నయమహాకవికవిత ఆగిపోవటం. ఈ పద్యంలోని చివరిపదగుంఘనం- పాండురుచిపూరములు+అంబరపూరితంబులై- అని విరవటానికి బదులు- పాండురుచిపూరములన్+పరపూరితంబులై అని సంధి విశ్లేషించిన, నన్నయ వ్రాసిన చివరిపద్యంలో చివరిమాట 'పరపూరితంబులై' అని ఏర్పడుతున్నది. నన్నయమహాకవి ఇకపై భారతం తాను వ్రాయటం పొసగదు అనిస్తే, అది పరపూరితం కాక తప్పదు అనిస్తే సూచించటానికే ఇట్లా వ్రాశాడా? లేక కేవలం యాదృచ్ఛికంగా నన్నయ ఘంటం నుండి అట్టిపదగుంఘనం వెలువడిందా? భవభూతిమహాకవి- ఋషికల్పల వాక్కులను అర్థం అభిసరిస్తుందని చెప్పి ఉన్నాడు (ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచ మర్థోఽనుధావతి). రాజరాజనరేంద్రుడు నన్నయమహాకవిని మహాభారతాన్ని తెలుగున రచించుమని కోరినప్పుడే, ఆ మహాకవి చెప్పిన సమాధానం అనుశీలించతగింది.

'అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేదశా

స్త్రముల యశేషసారము ముదంబునఁ బొందను, బుద్ధిబాహు వి

క్రమమున దుర్గమార్థజలగౌరవభారత భారతీసము

ద్రముఁ దఱియంగ నీదను విధాత్యన కైనను నేరఁబోలునే.'

(ఆది. 1.19)

పైపద్యంలో ఎవ్వరైనా ఒకరు భారతం తుదముట్టవ్రాయజాల రని తెలిపిఉన్నాడు. అందులో ఒక స్వారస్యం ఉన్నది. తనకే కాదు కదా! ఆ పని 'విధాత్యన కైనను నేర బోలునే' అన్నాడు. అనగా సాధ్యమైతే కవిబ్రహ్మకు సాధ్యం కావలె. కాని, నన్నయ తనకు పిమ్మట సుమారు రెండువందల సంవత్సరాల తదుపరి పుట్టే కవిబ్రహ్మకూడ మహాభారతాన్ని పూర్తిచేయలే డని చెప్పాడా? కవుల వాక్కుద్ధికి ఎన్నో నిదర్శనాలు పెద్దలు చూపగలరు.

నన్నయమహాకవి మహాభారతం వ్రాసేనాటికి జ్ఞానవయోవృద్ధుడు. రాజరాజనరేంద్రుడు క్రీ.శ. 1022 ఆగష్టు పదునారవ తేదీన పట్టాభిషిక్తుడైనాడు. నందంపూడి శాసనకాలం 4-11-1054 తేదీ సూర్యగ్రహణకాలం; దానగ్రహీత నారాయణభట్టు. ఆయన మహాభారతరచనలో నన్నయభట్టుకు తోడ్పడినట్లు మహాభారతఅవతారికలో ఉన్నది. కావున నన్నయభట్టు మహాభారతరచనలో క్రీ.శ. 1055 సంవత్సరప్రాంతంలో ఆరంభించినట్లు చెప్పటం పూర్వపక్షం లేని సిద్ధాంతం. అంటే రాజరాజనరేంద్రుడు పట్టాభిషిక్తుడైన 32 సంవత్సరాల తరువాత నన్నమాట!

నన్నయభట్టుమహాకవి ఉద్దేశపూర్వకంగానే తాను వ్రాసిన చివరిపద్యం చివర 'పరపూరితంబుగన్' అనే పదగుంఘనం ప్రయోగించినట్లు ఊహించటం బహుశః సత్యదూరం కాదేమో!

ఆరణ్యపర్వ చతుర్థాశ్వాసంలో

నన్నయభట్టు కవిత్వం సంపూర్ణం.

∴ ఇది ఆరణ్యపర్వ ప్రథమభాగం ∴

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

సంపుటము - 4

ఆరణ్యపర్వము

మొదటి భాగము (1,2,3,4 అశ్వాసములు)

గద్యపద్య ప్రథమపాద సూచి

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ		అంత భీమసేనుఁ	523	అంబుదాగమనం బసేక్షించు	322
అంచపిండుతో నదియును	190	అంత సహదేవుండు	518	అక్కఱకుండు శౌనకాది	1
అంతం గార్తవీర్యుని	412	అంత సాల్వుండును	76	అక్కఱకుండు శౌనకాది	183
అంతం బెద్దకాలంబునకు	425	అంత సాల్వుండును దన	83	అక్కఱకుండు శౌనకాది	351
అంతఁ గొంత కాలంబునకు	369	అంత సురగణచోదితుండైన	563	అక్కఱకుండు శౌనకాది	527
అంత	40	అంత సూర్యాస్తమయ	160	అక్కాలంబున నీవు	166
అంత	47	అందగ్రజుండయిన	335	అక్కాలంబున రూపం	497
అంత	136	అందఱుఁ జూచుచుండఁగ	365	అక్కుబేరునకు మహామతుల్	536
అంత	140	అందుఁ గృతస్నానులై	293	అక్కురుక్షేత్రశమంత	299
అంత	187	అందుఁ బరమేశ్వరుం బూజించి	296	అక్కేశినిం జూచి	272
అంత	192	అందుఁ బితృతర్పణంబు	301	అక్కోమలియందు	234
అంత	200	అందు జంతునకు నందఱు	442	అక్షముల్ పుష్కరునందు	211
అంత	205	అందు మనోవాక్యాయ	130	అఖిల రాజలోక పరివృతుండయి	57
అంత	231	అందు మునివరుచేతం	411	అగ్నికల్పుఁడై మహాత్ముఁడు	453
అంత	365	అందు రుద్రుఁ బూజసేసి	298	అగ్నిశిఖయుఁబోలె	223
అంత	508	అందు రైభ్యుండు	459	అగ్రజు ననుమతమున	482
అంతకుండు జనుల కాసన్నుఁడై	115	అందులకు ధరణిఁ గల	196	అట ధర్మరాజు భీముండు	534
అంత దమయంతి మేలుకని	218	అందుల జనులు తమోగుణ	500	అట నలుండు దమయంతిం	237
అంత నగస్త్వండు	338	అందుల మహాతపోధనులకు	402	అట విదర్భాధిపుఁడైన	187
అంతన మూర్ఖ దేటి	72	అందుల హేమాంబుజ	508	అట విభాండకుండును	388
అంత నయ్యసురులు	552	అందు వజ్రంబున నిండ్రుండు	352	అట్టి మదీయ సేనోత్సాహంబును	80
అంత నీశ్వర చోదితుండై	133	అందు విహరించుచున్న	529	అట్టి యందు నీతో నొక్కట	168
అంతనుండియు నమ్మహానుభావు	235	అందు శరీరత్యాగంబు	307	అట్టి యర్థంబువలన	13
అంత నెంతయుం బ్రొద్దునకుఁ	82	అందు సుదేవుండను	246	అట్టి యవసరంబున ద్వారవతి	81
అంత నొక్కనాఁడు	168	అంబర మాత్మదీప్తి	541	అట్టి యవసరంబున యుద్ధిష్ఠిరునకు	176
				అట్టి సంక్షోభంబున	232

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అట్లయిన నక్కోమలి	198	అదియును దిర్యగ్జాతి	568	అని చెప్పిన శమరువలన	334
అట్లయిన నీ హయతత్త్వ	259	అదియును మునివరు	341	అని చెప్పి బృహదశ్వుం	287
అట్లసంఖ్యాత	78	అదియు వృథయైనఁ బార్థుఁడు	139	అని చెప్పి యనిమిష ప్రభుఁ	545
అట్లు గాడ్పుతోడి వాన	480	అది యెట్లనిన నధర్మ	331	అని చెప్పుచుండఁ బాండవు	541
అట్లు తనమనోవల్లభయైన	285	అది యెట్లనిన నిత్యక్షమా	95	అని చెప్పుచు నరిగి	458
అట్లని నిఖిలలోకపాల	129	అది సనాతన ధర్మసనాథం	498	అని తత్రభావంబు సెప్పి	170
అట్లని నీచేత సత్కారంబుఁ	390	అది సర్వదోషముల	11	అని తన తొడిగిన	549
అడరఁగ ధర్మనందనుఁ	22	అద్దానవులు దారుణాశ్మ	553	అని తమలోఁ బలుకుచున్న	27
అడవిఁ దన్నుబాసి యరిగిన	257	అద్దురాత్ము హృదయమది	91	అని దీవించి పాంచాల	125
అడవిలో వస్త్రార్థహారియై	269	అధిక దుఃఖరోగార్తున	215	అని దుర్యోధనుం జూచి	42
అడవులలో నాతోఁ గడు	214	అనఘచరిత్రు నర్జును	473	అని దుఃఖించిన యజగరంబు	569
అతండు మన యభిమతంబు	343	అనఘ యూర్వశి యిచ్చిన	166	అని దేవతలు ప్రార్థించిన	361
అతఁడును రాక్షస సైన్యాన్వితుఁడై	483	అనఘండు దాని దప్పులఁ	133	అని దేవత లెల్ల	359
అతఁడును సప్తమారుత	558	అనఘండు మంకణుం	305	అని ధర్మతనయు నేకాంత	120
అతని కిట్టు లనియె	214	అనఘండు మైత్రేయుండను	39	అని ధామ్యుండు	20
అతని చరితంబు సెప్పఁగ	270	అనఘండు శర్యాతి	430	అనిన	363
అతని పితృదేవతాభక్తికిఁ	289	అనఘుని వీతరాగుఁ	414	అనినం దద్వచనానురూపంబు	370
అతని ప్రలాపంబు విని	243	అనపహార్యంబు తేజోమయంబు	247	అనినఁ దనతండ్రియు	471
అతని యున్న విలాసంబు	324	అనలాప్రమట్లు వక్షముఁ	70	అనిన గంగాదేవి వచనంబునఁ	381
అతి జరారోగభరమున	491	అనలునకు గాడ్పు దోడైన	179	అనిన దమయంతి	204
అతిథివై వచ్చి నీవు	520	అనవద్య తీర్థసేవనమును	326	అనిని దానికి	230
అతి భీషణ మిది	501	అనవద్య వసిష్ఠాశ్రమమున	295	అనిన ధర్మతనయుం డిట్లనియె	577
అతిశయితామరోత్తముఁ	25	అనవరతము విధియోగంబున	360	అనిన ధర్మరాజిట్లనియె	96
అతుల తపోవీర్య బలో	475	అనవరత సౌఖ్యసంపదఁ	93	అనిన నందఱు నగి	208
అతుల బలాఢ్యు నుద్యత	515	అనవుడు బృహద్ద్యుమ్న	470	అనిన నందఱు సంతసిల్లి	475
అతుల రణాంతరంబున	552	అనవుడు రాక్షసుం	49	అనిన నంశుమంతుం	375
అతులితమై ద్వితీయ	501	అనిఁ గర్లశకుని	53	అనిన నగస్తుండట్ల	364
అది దీర్ఘకాలంబునం గాని	574	అని కమలసంభవుం	371	అనిన నజగరం బిట్లనియె	577
అది ప్రజాపతి యజ్ఞవేది	319	అని కఱపి యిట్లందఱుం	516	అనిన నట్లెని యందఱము	515
అది మందరనగ మక్కడ	540	అని కృతాంజలి యయిన	56	అనిన నది యప్పుడ	274
అది మొదలుగా నిల్వలుండు	336	అని గర్వించి పలికిన	360	అనిన నదియును గూఁతు	253
అదియు నాక్షణంబ	134	అని చెప్పిన నాశ్వినులు	430	అనిన నది యెట్లని	186
అదియును దన కమ్మనుజేశ్వరుఁ	189			అనిన ననుగ్రహించితి	450

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అనిన నమరులెల్ల	358	అనిన విని ధృతరాష్ట్రుండు	35	అని యిట్లు స్తుతియించి	144
అనిన నమరేంద్రు వీడ్కొని	561	అనిన విని నలుం	215	అని యుగాంత్యకాల	54
అనిన నమ్మునిసంఘంబులోన	403	అనిన విని బ్రాహ్మణులు	7	అని యుపాలంభించి	453
అనిన నయ్యుద్ధిష్ఠిరునకు	184	అనిన విని భీమసేనునకు	506	అని యొండెద్దియుం బలుకక	255
అనిన నర్జునుండు	62	అనిన విని భీముండు	496	అని విధాత్యని ధర్మువు	100
అనిన నర్థావసుండట్లు	469	అనిన విని భీముండేమి	194	అని వైదర్బుండు దానునుం	339
అనిన నవవతాస్యుండయి	41	అనిన విని రోమపాదుండు	387	అని సంతుష్టహృదయుండై	149
అనిన నాకుఁ దపోధనంబ	342	అనిన విని విభాండకుండు	399	అని సకలతీర్థ కథనంబు	320
అనిన నింద్రుండును	197	అనిన విని వైశంపాయనుం	565	అనుచుం బార్థవిలోకనంబు	477
అనిన నింద్రుండు వానిం	462	అనిన విని హంసపలుకులు	190	అనుచుఁ గడునలిగి	521
అనిన నింద్రువచనం	431	అనిన సక్రోధుండయి	62	అనుచు నెప్పటియట్ల	32
అనిన నిచ్చునుప	230	అనిన సత్యవతి	407	అనుచున్న యవసరంబున	279
అని ననివృత్తులై	58	అనిన దానికి సార్థవాచుండు	230	అనుచున్న యవసరంబున	520
అనిన నీకోరినట్ల	347	అనిన సోమకుండు	443	అనుజులు దానును	402
అనిన నూర్వశి యిట్లను	162	అని నాకు దేవదత్తం బను	550	అనుపమ దివ్యశస్త్రధరులైన	354
అనిన బలదేవునకు	418	అని పంచినం బనివూని	254	అనుపమశౌర్య	162
అనిన భార్గవుండు	427	అని పంచినఁ దత్రసాదంబున	202	అనుపమశౌర్యవంతుల	418
అనిన మాతలి యిట్లనియె	556	అని పంచిన నప్పుడ	30	అనుభోగయోగ్యములుగా	397
అనిన మాంధాత్య జన్మంబును	435	అని పనిచిన నమరేశ్వరు	325	అన్యతము మదమును	56
అనిన ముదిత హృదయయై	347	అని పలికి కపిలుం	374	అన్నాగకుమారుండును	238
అనిన మూఁడవవాఁడెవ్వఁడని	268	అని పలికిన విదురు	26	అపహృత కమండలుండై	466
అనిన మైత్రేయుం	42	అని పితృదేవతల	301	అపహృత గాండీవుఁడునై	139
అనిన యప్పార్థుం గరుణా	144	అని ప్రలాపించుచు	468	అపహృత సర్వస్వులమై	7
అనిన రోమశుండు	445	అని ప్రసన్నుండైన	45	అప్పు డప్పుట్ట గ్రొప్పించిన	425
అనిన వాని కతిప్రీతిమంతుండై	502	అనిమిషదివ్యాయుధ	366	అప్రియంబుఁ జేసియు	577
అనిన వాని కింద్రుం	460	అనిమిషనాథుఁడుం	159	అబల యిది భవన్మాత	483
అనిన వానికి ఋత్విజు	440	అనిమొన సాల్వుఁడు	72	అమరగణనమేతు	152
అనిన వాని పలుకులు	84	అని యందఱు ద్రుపద	63	అమరలోక నివాసుల	299
అనిన వార లిట్లని	510	అని యడిగిన ధర్మరాజునకు	404	అమరవరులందుఁ	294
అనిన విని కేశిని	269	అని యర్జును వారించి	563	అమరహితంబుగ	359
అనిన విని జనమేజయుండు	565	అని యాదేశించి దేవ	564	అమరులు గాలకేయ	363
అనిన విని దధీచి సంతసిల్లి	353	అని యిట్లు గంగావతరణంబును	383	అమరులెల్లఁ దన్ను	363
అనిన విని దమయంతి	272	అని యిట్లు సాల్వుం	85	అమలచరిత్ర నిట్లు	279

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అమితంబగు మీతపము	426	అలఘుతపోభరంబున	40	ఆ	
అమితబలుండు హైహయుఁ	410	అలఘులగు వృద్ధవిద్వాంసులకు	456	ఆ ఋషికుమారు కట్టిన	392
అమితభుజశక్తి	41	అలఘులు గంధమాదన	485	ఆ జమదగ్ని ప్రసేనజితుండను	408
అమృతనిమిత్తంబున	554	అలఘులు రైభ్యభరద్వాజులు	459	ఆతని గాండీవహస్తు	124
అమ్మదరాక్షసుండు	433	అలబలమంది యందుల	133	ఆతని యభిమతంబుఁ	131
అమ్మోజగరం	566	అలయక పుణ్యవ్రతములు	237	ఆతరుణి మున్న చని	466
అమ్మాయాశరములు	75	అలయక మాకు నందఱ	321	ఆతోయధి నీచేతం	364
అమ్ముని దేహము వల్మీకమ్మున	424	అలయక యేండ్లు గడుం	456	ఆత్మోపభోగార్థ మర్థ	13
అమ్మునీశు నివాసశక్తిఁ	397	అలయుచుఁ బులుఁగుల	220	ఆది నపరాధ మొక్కటి	95
అయినను దల్లిదండ్రుల	251	అలసినెడ డస్సినెడ	215	ఆదిమునిచరితుఁ బడసెఁ	408
అయినను నానేర్చు విధంబునం	575	అలిగి వజ్రాయుధు నైనను	476	ఆ దివ్యాస్త్ర ప్రభావంబున	559
అయ్యగస్తుచేత నిట్లు	573	అల్పోపాయంబైన కార్యంబు	117	ఆనందభరితాత్మయై	251
అయ్యది మహనీయంబయి	122	అవనినాథ! నీకు	443	ఆ పర్ణాదువలన నిన్నెఱింగిన	278
అయ్యపూర్వధ్వని విని	490	అవనిలో దమయంతీ	207	ఆబాలవృద్ధ ప్రసిద్ధుండవై	116
అయ్యమోఘవీర్యంబుతో	385	అవనీనాథ! తదాహవాంతరము	79	ఆభగీరథు తపంబునకు	380
అయ్య! యేము నీ పితరుల	337	అవనీశ! యీ హయంబులు	259	ఆభగీరథు నసారభూభార	378
అయ్యర్జును దివ్యశర	175	అవమానాసహమగు	125	ఆమిషము సింహములచే	105
అయ్యవసరంబున నేను	63	అవినీతుల వధ్యులఁ	53	ఆయతబాహుఁదవ్ర	281
అయ్య! నీయనుజుండు	536	అవిరళవిస్ఫులింగ	237	ఆయుధీయ సురక్షితంబయిన	199
అరికృత దుష్పరాభవ	125	అవిరళ సూర్యమండల	148	ఆ రాక్షసు నతివీరుఁ గుబేర	532
అరివరుల నోర్చి సాగర	112	అవ్యజ్రంబున నిండ్రుండు	354	ఆ రాజు గుణములు	192
అరుగు మయోధ్యకు	256	అవ్వ! నీ తల్లిదండ్రుల	248	ఆ రాత్రి యర్జునుం డనుజుల	543
అరుణసరోరుహరమ్య	480	అవ్వ! నీ వెవ్వని కూఁతుర	427	ఆర్యులకు విహీనతయు	99
అరుదుగఁ దత్ప్రయోద	579	అశనాశావివృతాస్యగహ్వరుఁ	566	ఆ వేశ్యాజను లధిక రసావహ	388
అర్జునుండు నయ్యమరావతీ	158	అశ్వమేధంబు సేయంగ	372	ఆ వైదర్భుండు నిఖిల	195
అర్జునుండును నయ్యోగ విద్యా	123	అశ్వమేధమునకు	373	ఆ శంఖరవంబు మహేంద్రాశని	489
అర్థమ యనర్థమూలం	12	అసమంజసపుత్రు	374	ఆశ్రితులను భక్తులగువారి	7
అర్థయోజన విస్తృతంబై	297	అసురుల భయమున	317	ఆ సమయంబునఁ బర్వత	195
అర్థరాత్రమునప్పు డందుల	231	అసురుల యాక్రోశధ్వను	83	ఆ సముద్రోదరంబున	550
అఱపాఱడుకుఱుచచేతులు	243	అసురులవలన భయంబైన	556	ఆ సౌగంధిక కమలంబుఁ	485
అలఘుం డిక్ష్యాకుమహో	493	అస్మత్స్పృహణోపాయచింత	8	ఇ	
అలఘుగుణంబులం	114	అహితచిత్తవిదారణ	419	ఇంకనైన నన్ను నేల	221
అలఘుతపస్సమాధి	155			ఇంకనైనను నీవు వివాహంబై	337

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
ఇంతయుం గపినాథ! నీ కిది	506	ఇట్లు తనశక్తి శూలంబు లశక్తి	533	ఇట్లు హిరణ్యపురనివాసులం	560
ఇందుధరప్రసాదమున	152	ఇట్లు దనచేతం బూజితుండై	40	ఇట్లెల్లవారికి నాశ్చర్యంబుగా	280
ఇంద్రుండును వారల నందఱ	544	ఇట్లు దమతోడన వన	6	ఇట్లొక్కముహూర్తంబు	51
ఇంకనయినను వారి రావించి	24	ఇట్లు దమయంతి నిజనాథు	225	ఇతఁడు సురేంద్రుఁ డొండెఁ	137
ఇక్కపోతంబు నాకు వేద	449	ఇట్లు దివ్య పురుషుండైన	151	ఇత్తఱిఁ బన్నిపోయి పయినెత్తి	33
ఇక్కొలనం జైత్రమాసంబునందు	447	ఇట్లు దుఃఖించుచు దమయంతి	233	ఇది కుబేరువనంబు దీనికి	509
ఇక్కొలని సమీపంబునఁ	424	ఇట్లు దేవేంద్రుండు ధనంజయుం	153	ఇది తేజంబున కవసర	96
ఇచ్చున్నతోఁ జని యివ్వన	232	ఇట్లుద్భవించి దశసహస్ర	432	ఇది దక్షిణాపథంబున	214
ఇట్టి నన్నుఁబట్టి యిప్పాట	567	ఇట్లు ధర్మజు నిబిడపీడన	519	ఇది దక్షు మఖస్థానం బిదియు	445
ఇట్టి మహోత్సావంబు లుపలక్షించి	513	ఇట్లు ధర్మరాజు కుబేరు	540	ఇది నా వరలాభంబున	568
ఇట్టి మా కపకారంబు సేయుట	519	ఇట్లు ధర్మరాజు వచనంబునఁ	52	ఇది నిక్కువమని	320
ఇట్టి శాప మమ్మునీంద్రుండు	537	ఇట్లు నలుండు ఋతుపర్లు	263	ఇది పంచయోజన ప్రమాణం	446
ఇట్లక్కపివరు లాంగూలంబుఁ	495	ఇట్లు నిర్వాతనిపాతభిన్నోన్నత	523	ఇది బ్రాహ్మణ ధర్మంబు గాని	116
ఇట్లధికవిలాసంబుతో	160	ఇట్లు నివాతకవచులం జంపి	557	ఇది మహోగ్రాటవి సింహ	86
ఇట్లనేకమాసంబులు	210	ఇట్లు నివాతకవచులు మదీయ	555	ఇది యక్షహృదయ మనఁగా	262
ఇట్లనేక సహస్రమహీసురవరుల	22	ఇట్లు పాండవులు గృత	6	ఇది యనేక సత్త్వాశ్రయంబు	367
ఇట్లపూర్వ స్వయంవర లబ్ధ	207	ఇట్లు పెరిగినవింధ్యంబు	361	ఇది యమునయను మహానది	434
ఇట్లరుగుచున్న దమయంతి	221	ఇట్లు బ్రహ్మోస్త్రపీడితుండయి	75	ఇది యమ్మాంధాత్మ దేవయజన	439
ఇట్లరుగువాఁడు నిజసింహ	488	ఇట్లు భగీరథుండు గంగా	379	ఇదియును బ్రహ్మశిరంబను	146
ఇట్లష్టావక్రండు దానును	455	ఇట్లు భర్తృవియోగాతురయై	252	ఇదియు విష్ణుపదంబు	446
ఇట్టిద్రుణచేత శర	135	ఇట్లు మహారేణుపటలం	479	ఇది యేమి యాశ్చర్యంబో	571
ఇట్టిద్రుణు నన్యోన్యరూప	193	ఇట్లు మూర్ఛితుండయిన	72	ఇది విద్యోపార్జనంబున	461
ఇట్లు ఋతుపర్లునొద్ద	242	ఇట్లు మృగావ్యాళ తస్కర	226	ఇది విశ్వామిత్రుని యాస్పద	384
ఇట్లు ఋశ్యశృంగుండు	396	ఇట్లు మ్రొక్కి పని యేమని	483	ఇది శాంతతపస్సుల	127
ఇట్లు ఋశ్యశృంగుం బ్రబోధించి	391	ఇట్లు యజ్ఞపుత్రుండైన	443	ఇది సకలసుకవిజనవినుత	181
ఇట్లు ఋశ్యశృంగు నాగతంబున	397	ఇట్లు వచ్చి తమలో మాట	249	ఇది సకలసుకవిజనవినుత	350
ఇట్లు కాలకేయులం దొట్టి	366	ఇట్లు వచ్చిన మహాముని	323	ఇది సకలసుకవిజనవినుత	524
ఇట్లు కృతప్రతిజ్ఞుండై	414	ఇట్లు వచ్చి పరమభక్తి	119	ఇది హిరణ్యపురం బిందుఁ	558
ఇట్లు గంధమాదనపుణ్య	528	ఇట్లు వచ్చి వారలచేత	88	ఇనశశితారాదులకుం	360
ఇట్లు గ్రొచ్చిగ్రొచ్చి సగరసుతులు	372	ఇట్లు విరూపాక్షుండు నిజ	141	ఇన్నలోపాఖ్యాన మెప్పుడు	286
ఇట్లు చనుదెంచి ధనంజయుండు	542	ఇట్లు సంగతులైన	281	ఇప్పుర్వతంబు దైవనివాసంబు	138
ఇట్లు చారుదేష్టు నిష్ఠుర	69	ఇట్లు సర్వజనసత్కారార్థుం	212	ఇప్పువ్వులు నాకుఁ దెచ్చి యిచ్చి	530
ఇట్లు జూదంబునఁ బుష్కరు	284	ఇట్లు సురేంద్రుం డరిగిన	545	ఇభరాజగమన! నీ వెందుల	242

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
ఇమ్మణిమతీపురంబునఁ	343	ఉత్తరాయణగతుండై	19	ఏను దొల్లిభూమింగల	326
ఇమ్ముగఁ దద్దామాఘ్రాణమ్మున	442	ఉద్యద్బలులు గుమారులు	67	ఏను ధర్మసుతుఁడ నీతండు	49
ఇమ్ముని నీయజ్ఞాయతనమ్ముఁ	469	ఉన్నతిఁ బూని నీవు	502	ఏను నలుభార్యఁ బుణ్యవిహీనతఁ	229
ఇమ్మునివరునకు నన్నఁ	339	ఉరగఫణాగ్రరత్న	559	ఏను నామృగంబు నేసీతి	136
ఇమ్ముల ధర్మజునకు	149	ఉరుశస్త్రవృష్టి నాపైఁ	551	ఏనును వాని పిఱుందన	78
ఇరువురఁ దోడ్కొని తానును	343	బు		ఏనును వారల యఱువది	559
ఇలఁ బ్రసిద్దుఁడు బుతుపర్ణఁ	240	బుచీకుండును గాధికి	405	ఏను బకాసురుననుజుఁడఁ	48
ఇలకున్ గంగతరంగ	381	బుశ్యశృంగుండను ముని	385	ఏను బహువేదశాస్త్రమ్ము	471
ఇల్వలుండు ననుజు	344	ఎ		ఏను పాండుసుతుండు భీముఁడ	510
ఇల్వలుండును మునివరు	345	ఎంత యోటువడిన నంతియ	210	ఏ నుభయపక్షంబులవారికి	28
ఇవ్వీభీతకంబున ఫలపర్ణ	262	ఎందుండి వచ్చితయ్య	127	ఏను భవదాదిష్టవిద్యా	546
ఇష్టమృష్టాన్నములఁ దొల్లి	8	ఎందుండి వచ్చితి బుషికుమార!	389	ఏను భీముఁడఁ బాండవేయుండు	567
ఇష్టమైన వరము లిచ్చెదఁ	128	ఎట్లనిన వేదంబులు	357	ఏను మీకారణంబున	429
ఈ		ఎడఁబడక యహోరాత్రులు	453	ఏను సముద్రతీరంబున	64
ఈ జంతుం బశువుగా వధించి (441)		ఎదురఁబడినవాని	568	ఏను సైరంధ్రి నయియుండియు	236
ఈతండు శాలిహోత్రుఁడొ!	260	ఎదురను దవ్వలఁ జూచిన	259	ఏను హనుమంతు నంతియ	494
ఈతఁడు పరాక్రమమున	544	ఎదురులేక దివ్యాస్త్రంబు లిట్లు	563	ఏ నెట్లును సత్యభంగంబు	180
ఈతని పల్కినట్ల	421	ఎఱిగి యెఱిగి దీని	339	ఏ నెట్లును సత్యసమయం	114
ఈ దివ్యబాణమ్మున	148	ఎఱిగి యెఱిగి నన్ను	198	ఏ నేఁడు లగుదెంచె నర్జునుం	528
ఈ పురుషోత్తముండు	62	ఎఱుకని యెఱుగక	144	ఏ నేడ? నింద్రాదు లేడ?	202
ఈ రథంబులతోఁ బోవనిమ్ము	474	ఎఱుకు నన్ను నుఱక	138	ఏవున రెండుచేతులను	494
ఈ రథమెక్కి తొల్లి	549	ఎల్ల నెయ్యములకుఁ	36	ఏమి సేయుదు నెవ్విధంబున	454
ఈ రాజపుత్రిఁ దోడ్కొని	482	ఎల్ల లోకంబులును జూచి	323	ఏము తపోదృష్టిం జూచితిమి	228
ఈ రాజవరులతో నేను	345	ఎల్లవారు నెఱుగ	261	ఏము దేశాంతరంబుననుండి	273
ఈ రెంటిలో నీ కెయ్యది	283	ఏ		ఏ మేమ మున్ను పూజింపుదుము	298
ఈ లోకంబున వనితలుఁ	163	ఏచిన పాదలఁ బోరల్పడఁ	221	ఒ	
ఈశ్వరుండు వానికి	369	ఏ నఖిలతీర్థ దర్శనార్థంబు	41	ఒండొరులఁ గడవంగ	190
ఈసున దుర్యోధన	173	ఏ నతిపాపభావమును	278	ఒక్కక్కర్లంబు నీలోత్పల	405
ఈసున నీశుఁ దొట్టి సురలెల్ల	324	ఏ నిందులకు నీతదర్థంబ	277	ఒక్కనాఁ డబ్బాలకు కుఱువు	440
ఈ సైన్య నిరోధంబున కిది	426	ఏ నిందులకు వచ్చి మీచేత	250	ఒక్కనాఁ డుద్దాలకు కుఱువెక్కి	455
ఉ		ఏ నిక్కడఁ గార్యార్థినై	493	ఒక్కనాఁడు నలుఁడు	188
ఉక్కటి యిట్లు మధ్యము	531	ఏను దీనిదుఃఖంబుఁ	217	ఓ	
ఉత్తమ క్షత్రియుండేల	511	ఏను దేవదూత నింతి	201	ఓహో! యిమ్మొయిధర్మ	164

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
క		కావున నిది మదనుజీవిత	216	క్షమయంద చిత్తంబు నిల్చి	98
కడగి బుద్ధింద్రియ	291	కావున నిరతమ్ము	539	క్షమయ తాల్చియుండఁ	94
కడగి సమబుద్ధి వీనికిఁ	44	కావున నీవు గర్వంబు	463	క్షమయును దేజంబును	94
కడుకొని కడుదుఃఖములై	569	కావున బంధుమిత్రధన	11	ఖ	
కడుడస్సి నడవనోపని	474	కిమ్మీరుండనురక్కసుఁ	45	ఖరకిరణతాపమున	578
కడుదర్పితుఁడని నిన్నున్	386	కుబేరుండును బాంచాలీ	513	గ	
కడు నలిగి యమ్మునీంద్రుఁడు	409	కురిసెఁ బ్రచండవృష్టి	479	గదఁగొని భీముఁడంత	533
కడు నిమ్ముగా దున్ని	104	కురిసె మరుద్వచనానంతరమున	280	గద ద్రిప్పి భీముమీఁదను	532
కడునెండ యొక్కనంతకు	231	కులదూషకు దూషించి	25	గమనవేగంబున ద్రుమ	487
కడుభయమున మాతలి	-	కృతమ కాని కర్తవ్యంబు	498	గాండీవ మాదిగాఁ గల	27
కడువడి గాడ్చుచే	474	కృతయుగంబునఁ గాలకేయ	351	గాండీవముక్షదారుణ	555
కనకగిరిం బ్రదక్షిణముగా	541	కృతాధ్యయనశీలుండై	456	గిరినిర్మలములఁ బుట్టిన	511
కనకమయమైన	557	క్రూరతర ధార్తరాష్ట్రు	3	గిరిశిఖరాభోగబృహత్తర	570
కని యాత్మగతంబున	571	క్ష		గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ	365
కపిలు కోపాగ్నిజేసి	378	కేకయస్సంజయపాంచాల	420	గురుముఖమునఁ బడయక	460
కర్ణజయద్రథగాంధారు	3	కేవల ధర్మాచరణంబు	109	గురువచనబోధితుండై	412
కర్ణ నగవు లోకగర్వితుండగు	60	కేశినియును బాహుకు పలుకులు	270	గురుశుశ్రూష యొనర్చుచుఁ	471
కర్మ ఫలంబులు దైవమానుష	104	కా		గోదేవక్షితిదేవభక్తిపరుడై	415
కర్మఫలము లేదు కర్మఫలాప్తికిఁ	102	కొడుకులఁ బలువురఁ	369	గోలాంగూలోత్తము లాంగూల	490
కల ధనములెల్ల నొడ్డుచు	210	కొడుకులకు వగవ మును	375	ఘ	
కలహంస పలికిన	194	కో		ఘనతరదైత్యదానవ	79
కలికాల భరత! లక్ష్మీ	349	కోమల కీర పట్టరణ	463	ఘనతరధర్మతమం బొకొ	579
కలి దమయంతిఁ బాప	218	కోరి యనేకయుగంబు ల	168	ఘనభుజ! నీకారణమునఁ	376
కలియుగమునందు ధర్మము	500	కోరి యొక్కకొడుకుఁ	440	ఘనముగ జంబూద్వీపంబునఁ	284
కలిసంప్రాప్తుఁడనై కడు	284	క్ర		ఘనముగ ధనదేంద్ర	545
కలిసమావిష్టమతి నయి	276	క్రతుఫలములు వడయఁగ	292	ఘనమై నీ పృథుబాహు	419
కా		క్రమమునఁ బాండిత్యపరాక్రమ	117	ఘనుఁ డమ్మణిమంతుఁడు	533
కాంచనవర్ణాపఘనుడై	132	క్రమమున నీచేసిన	573	ఘనుడ! యేగుణములు	575
కాంచనవర్ణుండు గడు	391	క్రూరతరధార్తరాష్ట్రు		ఘనుఁ డీపార్థుఁడు నావలనన	544
కార్యగతుల తెఱఁగు	28	క్రోధంబు పాపంబు గ్రోధంబుననఁ	96	ఘోర పరాక్రముల్ ప్రబల	50
కార్యసిద్ధిపాంటఁ గాలంబు	504	క్ష		ఘోరారిదారుణములగు	151
కాలకల్పల సుగ్రతేజులఁ	358	క్షత్రవధనైన పాపంబు	301	ఘోరాహవరంగమునకు	73
కాలకేయులు మహాకాయులు	356	క్షత్రియ ప్రవరుండ	492		
		క్షమగలవానికి బృధ్వి	97		

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
చ		త		తొల్లి వార్షియుండు దెచ్చిన	258
చదివితీ నెల్ల వేదములు	572	తండ్రియనుచు నుద్దాలకుఁ	454	తొల్లి వేదాధ్యయనంబు	60
చదువకయును నాకు	460	తగిలి నిత్యంబు నేకాంత	107	తొల్లి శతక్రతుండు	316
చనియెద దక్షిణదిశ కే	362	తడయక ఘోరదర్శన	84	తొల్లి సకలగోమాత	36
చని వైకుంఠంబునఁ	355	తత్సమయానంతరంబున	580	త్రినయన గాత్రస్పర్శనమున	148
చనుదెంచి తరుణి	395	తన గదఁ జేసి రాక్షసుల	512	త్ర్యంబక! నాకు నభీష్ట	145
చనుదెంచి ద్రౌపదిని	518	తనచేతి పుష్పములఁ	394	త్వష్ట యంత నూఱుధారల	353
చనుదెంచి మహామునివరు	42	తన దివ్యగాత్రమున	140	ద	
చనుదెంచి యందు	275	తనపట్టిన సురియ	222	దక్షమఖక్షయకరు	368
చనుదెంచె నంతిపురమున	249	తన పితామహునట్టుల	377	దక్షుఁడయి యజ్ఞదక్షిణ	401
చనునె నీకు నిట్టి సాహసక్రియఁ	516	తనయుఁడు దృఢస్యఁ డనఁగా	348	దనుజులు మదీయరథ	551
చనునె యధర్మద్యూతం	2	తనయుఁ బశువఱిచి	441	దమయంతికి నలునకు	191
చలదళి పుంస్కోకిల కుల	529	తనయుల నలుపురఁ	409	దమయంతి నలుని	275
చారుదేష్టుపైఁ గడువాఁడి	70	తన యెప్పటి రూపముఁ	502	దయమంతి మనోభవనిభు	200
చీరాజినధారుల నవికార	417	తనుకుచునున్న నీహృదయ	61	దమయంతి యారథధ్వని	265
చెట్టసేసి తింకనయినఁ	74	తపనతేజుండైన కపిలు	380	దమయంతియు సార్థవాహుం	229
చ్యవనుండు దాని	428	తపస్వాధ్యాయ బ్రహ్మచర్య	101	దమయంతి వాని నలిగి	223
చ్యవనుఁడు వేల్చిన నందు	431	తపస్సిద్ధులైనవారు దమ	18	దమయంతి రోయిగా	283
చ్యవనునందు నాకు	428	తమతమ పుత్రుఁడ	439	దమయంతి సితపుష్ప	205
జ		తమ మామకుఁ దద్వృత్తాంతము	464	దళితనవీనకందళ	580
జగంబులు పుట్టింపను	(164)	తమ్ము చేసిన దురితముల్	470	దానం జేసి కృత	497
జగతీచక్రమునం గల	246	తరుణి నగస్త్వభయంబున	338	దానన చేసి ధృతరాష్ట్రుండు	29
జనకభూపాలుని	457	తలఁకక మును సౌగంధికములు	535	దానిఁ జూచి మదనతప్తుఁడై	464
జనులు నిగ్రహానుగ్రహ	504	తిర్యగ్జాతులు ధర్ము వెఱుంగవు	492	దానిఁ దన నిశితబాణ	532
జయశీలినైన నీకుం	110	తిలగోసువర్ణ దానంబులు	292	దాని కలిగి భూదేవి	401
జలధికుక్షిలోనుండి	548	తిలలందుఁ దైలంబు	103	దానికి నచ్చెరువడి	451
జలములందు మత్స్యంబులు	12	తిలలును నీళ్ళును	4	దానికి విస్మయం బంది	126
జలరుహసంభవుఁ డాదిగఁ	309	తీర్థగమన ఫలంబెల్ల	292	దానికి వెఱచి యాతండు	386
జాంబవతేయు బృహద్విశిఖంబు	68	తురగములు పఱవ నేరక	554	దాని నన్వేషించి	245
జితవైరి మత్పతి	235	తేజఃప్రభవంబు లైన	97	దాని నపనయింపఁగా	120
జీర్ణమై కడుమాసిన చీర	234	తొల్లి కుశావతియను	537	దాని నాశ్వాసించి	482
జీవితార్థులైన జీవుల	232	తొల్లి నీతిమంతులైన	102	దాని నెఱింగి భృగుండు	436
జ్యంభించి వజ్రమెత్తిన	431	తొల్లి యిక్ష్యాకు వంశంబున	368	దాని నెఱింగి యముువ్వరు	344

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
దాని నెఱిగి రామ	416	దేవాసురాదు లిం దుపజీవిం	518	ధృతరాష్ట్రండును దనకు	32
దాని నొడంబఱిచి	362	దేవిక యను తీర్థంబున	297	ధృతినియమవ్రతునకు	123
దాని రక్షించి యున్న	508	దేవీ! యేను భవద్రాభృత్యసఖుండ	248	ధృతియుతులై సత్యవ్రత	35
దాని విడిచి పోవఁగా	189	ద్యూతార్థము తత్కితవా	209	ధ్యానమాత్రన చేసి వేదములు	437
దాని విని కుబేరుండు	535	ద్రవిడ దేశంబున నగస్త్వ	416	న	
దాని విని బెదరి	489	ద్రోణ ద్రోణజ కృప గీర్వాణనదీ	561	ననుఁ బుత్ర స్నేహంబున	161
దాని విని యక్ష	531	ద్వాపరంబున రెండుపాదములఁ	499	నన్నుఁ జూచి నగరె నలినాక్షి	244
దాని విని సగరుఁ	374	ద్వారవతినుండి యేయు యుధాసు	63	నన్నుఁ దలంచి తీర్థగమనం	326
దారుకుఁ డిట్లనియె	83	ద్వారవతీపురమునఁ	295	నన్నును గౌఁగిలించుకొని	394
దిననాథుఁ డస్తగిరి	542	ధ		నన్ను రక్షించిన నీకుం	239
దిలీపుండును దన	377	ధరణిఁ గడుఁ బేదవారును	454	నన్నెఱిగి తెచ్చినట్లు	256
దివిజాధినాథ! నా కవి	128	ధరణిఁగల రాజులిట	266	నన్నెఱుఁగవె పాండవుఁడఁ	520
దివ్యబాణములు తదీయ	562	ధరణిఁ బ్రదక్షిణంబుగ	288	నమితవిరోధి పుష్కర	292
దివ్యాస్త్ర విదులైన	122	ధరణి నధారికులగు	330	నరక శిశుపాలు రాదిగ	56
దీనిం జిత్తగింపుము	37	ధరణినాథ! నీభార్యాశతంబునందుఁ	440	నరసుత నీయనుజ్ఞఁ గొని	107
దీని తీరంబున దేవర్షి	509	ధరణిరాజ్యంబుతో ధనమెల్లఁ	216	నరసుత నైమిశమునఁ	298
దీనివిధానం బెఱుఁగంగా	147	ధరణీతలంబు నిర్దారరాష్ట్రముగఁ	418	నరసుతుఁడు దొల్లి నలుఁడను	185
దుర్గమంబైన	473	ధరణీదేవసహస్ర	30	నరవరుఁడు నలుఁడు	278
దుర్మతులను దుర్జనులను	105	ధరణీశ! నీకు నాయిచ్చిన	514	నరసిద్ధసాధ్య విద్యాధర	196
దుర్యోధనుండు దుర్బుద్ధి	176	ధరణీసురవర మునిగణ	402	నరసురస్తుత్యమై యెంతకాలంబు	496
దేవతల కప్రియంబులు	204	ధర్మకామంబులు దఱుగంగ	108	నరుఁడను మహర్షి యీతఁడు	169
దేవతలకు నపకారము	170	ధర్మకామప్రభవంబయి	106	నరుఁడు నారాయణుండు	57
దేవతల సాధువాదము	206	ధర్మజ్ఞులైన పురుషులు	448	నరుఁడైన యాదిముని	158
దేవతలు దాని పరిదేవనంబు	206	ధర్మతనయ మీరాక	403	నలదమయంతు లిద్దఱు	193
దేవతలు ధర్మవర్తులు	331	ధర్మదూరులైన ధార్త	99	నలినాక్షి యిది విదర్భేశు	250
దేవమూర్తులు పాండుపుత్రులు	23	ధర్మపుత్ర నీయుదార	287	నలుండును వానిం జూచి	213
దేవర్షి ద్యుచరాహి లోకములు	445	ధర్మరహితులైన ధార్త	29	నలుఁగాన మివ్వనంబునఁ	230
దేవర్షి యైన రోమశు	517	ధర్మరాజును దమ్ముఁడు	561	నలుఁడును ధరణీరాజ్యము	211
దేవసములైన యనుజులతో	184	ధర్మవర్తులైన దేవతలు	332	నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన	264
దేవా! దీనాననంబులయి	37	ధర్మసుత ధార్తరాష్ట్రుల	331	నలుగుణములు దమయంతికి	187
దేవా! నా కిష్టంబైన వరంబు	128	ధారుణిలోపల స్వర్గ	310	నలుతో నొక్కట నరిగిన	269
దేవా! నీప్రసాదంబున	406	ధీరమతియుక్తిఁజేసి	100	నలున కాని నలినదళనేత్ర	205
దేవా! నీవు వరాహరూప	356	ధీరుండు భీష్ముండు గంగా	289	నలురథచోదకుఁ డతఁ డ	268

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
నాకరంబున శాకరసంబు	306	నీకు నేనాటి తల్లిని	162	నీవు మహానుభావుండ	201
నాకారణమున ఋత్విజాఁ	443	నీచతరనాభిఁ జపల	340	నీవు సూచుచుండ నీయిష్టుఁ	538
నాకు గురుదక్షిణార్థము	548	నీ తపమునకు మెచ్చితి	21	నీ వెవ్వరినాఁడ వెవ్వండ	47
నాకు నమ్మునిపుత్రు	395	నీధనంబును రాజ్యంబు	213	నీ హృదయేశ్వరుండైన నలు	191
నాకు మిమ్మును మీకుబేరుం	512	నీ నాటితనువుఁ జూచియ	501	నెమ్మిగలవాని నా	30
నాకు విహితభక్షణం బిది	450	నీ నిదేశంబున నరిగి	177	నెమ్మి నినుండు మేరు	359
నాకు వెఱచి యెల్లవారును	48	నీపరాక్రమబలమున	564	నైషధేశ్వరుండు నలుఁ	253
నా దేహంబునఁ బుట్టిన	26	నీయంతఃకరణ ప్రవృత్తి	59	న్యాయవిదుండు గామ్యక	40
నానావర్ణశిలావిహగానేక	477	నీయందలి పుణ్యతీర్థంబులు	155	ప	
నా పలుకులు నీ కొడుకు	45	నీయట్టి ధైర్యవంతుని	166	పటునిశిఖంబునం ద్రిదశ	134
నా మగుడివచ్చునంతకు	362	నీయడిగిన యర్థాభిప్రాయములకు	574	పతికిఁ బరమభక్తి	427
నాయుచ్చిన వన్యస్వాదు	394	నీయనుజుల్ ధనుర్దరు	328	పతిపత్నిఁ బ్రజార్థముగా	341
నాయేసిన యపారదుర్వార	138	నీయిష్టంబు సెప్పు మే నమోఘ	290	పదివేలకోట్ల తీర్థము	293
నాయొద్దనుండుదేని మదీయ	242	నీయుపేక్షంజేసి దుర్యోధను	174	పదివేల గజముల బలముగల	565
నారలుగట్టి కుార లశనంబుగ	338	నీయొద్దకుఁ బుత్రైంచిరి	202	పదివేల గజముల బలమున	93
నాలుగు కెలకుల నవఘన	578	నీవఖిలాస్త్రవిదుండవు	548	పదుగురఁ బోలెడు	346
నాలుగు దిక్కులందును	322	నీవచనంబు ధర్మము	113	పదుమూడేండ్లుం బోయినఁ బద	179
నాలుగు దిశలను	239	నీవజ్రము రక్షింపఁగ	36	పదుమూడేండ్లుం బోయినఁ బదు	174
నా వచనంబున నతి	410	నీవిట పలుమఱు వచ్చుచుఁ	273	పరనరేంద్రమకుటపద్మ	92
నా వచనంబున నెగడు	29	నీవుండుము నాకడ నిందివర	236	పరమధర్మస్థితిఁ బ్రజఁ	156
నిత్యంబునుం బదివేపురు	93	నీవుఁ బాండుండు విదురుండు	38	పరమమునులార! యిగ్గిరిఁ	403
నిత్యసత్యవ్రత నిషధేశ	197	నీవు గురుముఖంబునం	472	పరమమైన తీర్థంబు	316
నిత్యసత్యుండవు నీసతి	254	నీవు దీని కొడంబడనినాఁడు	203	పరశు పాశాంకుశ కరవాల	80
నిన్నును నీ చెలువను	264	నీవు దీని నొక్కరుండవు	469	పరువడి నగ్నిహోత్రములు	6
నిన్ను నిత్యసత్యనిరతుఁగా	199	నీవు దొల్లి గంధమాదనంబునం	54	పరుషవిషమభూరి	83
నిన్నును నీ తమ్ములను	539	నీవు నలునకుఁ బేర్చితో	191	పర్వతములు వజ్రపాతా	173
నిన్ను రోయంగ విప్రులు	277	నీవు నాకొడుకుల యున్నతి	26	పలుకుల నొప్పుదు బీరము	136
నిన్ను విడువ నోడకుండు	276	నీవు నాపితృవృత్తుండవు	285	పలువురఁ గొడుకులఁ	313
నిన్ను సత్యధర్మనిర్మలఁగా	448	నీవు నారీరత్నంబ వాతండు	192	పవనసమీరితమధుసంభవ	393
నిరతంబుగా నేను నీవను	57	నీవు నిగ్రహానుగ్రహ	505	పాంచజన్యరవముఁ బంచ	77
నిరతముగఁ దీర్థసేవా	325	నీవు నీసుతుండు నెఱిఁ	32	పాండవసంహ మర్జునుండు	176
నిరుపమ రత్ననిరంతర	556	నీవు పక్షివయ్యును ధర్మ	450	పాండవహితుండగు విదురుండు	32
నీకు నపత్యశతంబు	37	నీవు బుద్ధిగలవేని వీరిని	521	పాండవులకడకు ధర్మ	87

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
పాంసుజాలములు పైఠ్రాకిన	228	ప్రియసాహసుండు భీముడు	514	భువనవ్యవహారమునకు	361
పాకశాసను పనుపున	160	ఫేనవదూర్మిచయంబుల	550	భూతరాశి దొల్లి పుట్టి	19
పాపసౌబలప్రయుక్తుండయిన	89	బ		భూపకులతిలక! నృప	523
పాయకయుండుదు రాక్షస	48	బకహిడింబులు హతులైన	52	భూమి కనావృష్టియైన	438
పారాశర్యుడుఁ బర్వత	328	బలముగలవానిఁ బలువురు	110	భూమిసురోత్తముల్ ప్రకృతి	89
పార్థివప్రభుడైన పాండు	59	బలరిపుడు నాకు నిచ్చిన	553	భూరిబలుండు పాండవుఁ	131
పితృదేవభక్తిఁ బుణ్య	290	బలవంతు లైన భీష్మారుల	324	భూరిభుజుఁడు దానె పోయెనో	514
పితృనిదేశమునఁ బృథివీ	88	బలిమి నశేషలోక	412	భూరిసత్తులు సర్వలోక	203
పితృసైతామహమైన రాజ్య	105	బలిముఖుండ దయయుఁ	497	భూవినుతంబై త్రిభువన	415
పుడమియు రాజ్యముఁ గోల్పడి	34	బలియుఁ డంగాధిపతి	386	భూసతికిం దివంబునకుఁ	581
పుడమియు రాజ్యము బంధుల	184	బహువాహ సుభట హస్తిక	112	భృగు నాశ్రమంబునకుం	435
పుణ్యకర్మంబులు వొలిసిన	82	బాలధి యను మునిప్రవరుండు	462	భ్రాతృపుత్ర బంధుజనంబులు	60
పుత్రుఁడు నీకు బ్రహ్మకుల	407	బాల నొక్కర్తు నిక్కానపాలు	218	మ	
పురమువెలి మూఁ డహోరాత్రములు	212	బాలహృదయమున నృప	224	మంటి హరుదేహ మంటం	149
పురుషకారంబునంజేసి	569	బాహుకుండును రథశాల	266	మతి వారికి మాకును గడు	28
పురుషునందు దోషపుంజంబు	255	బాహుబలము మెఱసి	106	మతిహీనుఁడై తనసుతుని	417
పుష్కరంబునఁ బదియేండ్లు	294	బిరుదాంకభీమ! భీమేశ్వర	180	మనుజేంద్ర! దీనితీరం	422
పూజ్యుడవు పురాణపురుషుండ	54	బోరన సురదుండుభుల	543	మనుజేంద్ర! నన్ను నీయడిగిన	290
పూరు పురూరవులట్లు	321	బ్రహ్మచేత నిర్మింపఁగఁబడిన	554	మనుజేంద్ర! సర్వమాయా	81
పారిని వారలచేతి యున్నత	50	బ్రహ్మవిదులును దపో	86	మనుజేశ్వరు లెల్లను బోరన	195
పోర మణిమంతుఁ డిట్లు	534	బ్రాహ్మణానుగ్రహంబునం	90	మఱి చిత్రకూటంబున	318
పోవకు పోవకు మనుచు	534	భ		మఱి తృణ జల ధాన్య	66
ప్రకటముగఁ దొంటి సౌగంధిక	530	భట్టారా! విజయంచేయుండని	362	మఱి పాండవ పాంచాల	177
ప్రణుతక్షాత్రగుణంబు	111	భవదాచరితంబయిన	108	మఱి పింగం బను తీర్థంబు	295
ప్రతిసరపాలకాలు	65	భవదాజ్ఞానిగళంబునఁ	92	మఱి యక్షిణీ తీర్థంబునందు	314
ప్రతిబలదర్పభంజనుఁడు	137	భామ విదర్భకేఁగి తన	252	మఱి యార్తునకు శయనంబును	14
ప్రతివిహితమాయు నత్యా	47	భీమప్రస్థాపిత యయి	285	మఱియుఁ దృష్ణాతురుం డర్థ	11
ప్రథితయశున్ సుతుం బడసె	377	భీమసేనుండును ధాన్య	516	మఱియు గంగోద్భేద తీర్థంబు	312
ప్రమాదంబున వర్ణసంకరం	576	భీమాసురవీరుల	522	మఱియు గోసహస్రంబు	398
ప్రాణభయమున వచ్చి	449	భీముండును వానిం బూజించి	266	మఱియు నక్కుమారుం డొక్క	393
ప్రాణసమానవయిన	220	భీమునకు మార్గనిరోధంబుగా	489	మఱియు నచేతనంబు	330
ప్రియమున దమయంతి	267	భువనజనస్తుత నిజ	353	మఱియు ననాహితాగ్నులకు	157
		భువనజనస్తుతుండగు	404	మఱియు నమ్మాంధాత్ముండు	437

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
మఱియు నర్జునాద్యాది	389	మీ రిందు మసలవల దిది	517	రాత్రి జాగరణ భర	436
మఱియు నలదమయంతు	245	మునికుమారు నెగిచికొని	467	రానేల? వచ్చి నవయంగా నేల?-	7
మఱియు నింద తొల్లి	422	మునిదేవరులు యజ్ఞము	400	రామవిక్రముఁ డజేయుఁ	67
మఱియు నిశితవరశుహస్తు	409	మునినాథ! నీ యనుగ్రహ	366	రైభ్యుండు నయ్యవక్రీతున	465
మఱియు నీచేత నుపనీతంబైన	376	మునినాథ! నీవు	341	రైభ్యుండును వానికి భార్యగాఁ	467
మఱియు నీ యక్షరాక్షస	538	మునినాథు నలుకతోడన	433	రైభ్యుఁ డధికకోపరతుఁ డంటి	467
మఱియును	224	మునిముందటఁ గందుక	390	రోమశుం డను దేవర్షి	321
మఱియును	412	మునివర నృపతులఁ	346	రోహిణికిఁ జంద్రసమాగమం	248
మఱియును	562	మునీంద్రా! నీవు తృప్తుండవైనం	288	ల	
మఱియు నొక్కజట	465	మునీంద్రా! యేను దొల్లియు	327	లయకాలోదిత సహస్రకరు	173
మఱియు బాహుకుండను	241	మునులం దిట్టుమఁ బుష్ప	413	లలితమధుస్రవఫలములు	484
మఱియు భీష్మ ద్రోణ	119	మున్న జీర్ణంబయ్యె మున్నీటి	367	లలితాంగిఁ బడసెఁ దన	465
మఱియు వసుమతీఖాత	170	వృగయార్థ మరిగి హిమ	565	లలితాంగి! యేను నీగుణ	406
మఱియు విద్యాతపోయుక్తులై	354	వృగవిరోధిబలుఁడు	517	లలితాచ్చస్పటికళిలా	477
మఱియు విరావ సురావములను	346	మేలగు తత్పురబాహ్య	66	లీ లైరావతకుంభాస్పాలన	159
మఱియు సకలయజ్ఞంబుల	400	మొనసి యధర్మద్యూతం	24	ష	
మఱియు సప్తగంగాసంగమంబును	311	య		వంచనయును మాయయు	560
మఱియు సర్వకార్యంబులు	504	యతినాథ! వినవె యిది	398	వగవఁగ సాంగోపాంగము	220
మఱియు సారథిం జూచి	73	యాగశతంబులకంటెఁ	318	వజ్రసంహనను లవార్య	43
మఱి విదర్భావిభుండగు	256	యాగాది పుణ్యకర్మ త్యాగము	355	వజ్రాస్త్ర మాదిగా వరదుఁడై	167
మాతలి నన్నుం జూచి సంతసిల్లె	552	యాదవులు పాండవుల	422	వడిఁ బడియెఁ బిడుగు	513
మాతలియు నర్జునుఁ జూచి	154	ర		వనగతులని వారలపైఁ	35
మానితయశుఁడు భీమానుజం	539	రంగదుత్తుంగతరంగ	364	వనజాయతాక్షి కతివయ	227
మానుగ ఋతుపర్ణుఁడు	265	రక్షోఘ్నమంత్రముల నారాక్షస	47	వనమునందుఁ బండ్రెండు	116
మాయందు లేని గుణములు	5	రజనికరాననఁ బీన	222	వనమునందును బండ్రెండు	563
మాయయ్య యెవ్వరెక్కడఁ	455	రథి కిమ్ముగానియెడ	74	వనమునఁ బండ్రెండేండ్లును	113
మాయావి మా యాయుధములు	519	రయమున నీచేత నిహతు	521	వనమునకు వచ్చి నవయంగ	18
మాయాశ్రమ మిందులకున్	390	రవిశశిగతు లుడుగుడు	360	వనరాశి యేమికారణమున	367
మిత్రసంపన్నుడైన నమిత్రు	110	రాక్షస పిశాచ శ్వాపదంబుల	328	వనవాసము సేయుచుఁ	31
మిన్నమిడుఁగులు లట్టులై	426	రాజర్షియైన ధర్మరాజు	39	వయోవిద్యావైభవంబుల	260
మిమ్మును ధర్మార్థవిదుండైన	31	రాజర్షులు నగస్తు	346	వరదుఁడు పార్థశౌర్య	140
మీకు నెగ్గొనరించి యున్న	505	రాజవంశరత్న! రాజరాజ	181	వరదుడైన యీశువరమున	370
మీదయ మాకుఁ గల్గంగ	421	రాజ్యపదస్థుండైన క్షత్రియుండు	113	వరదు సురాసురవందితుఁ	141
మీ రమరసదృశులరు	332				

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
వరములు వేల్పులచే	175	వారిదమార్గంబువలన	153	వీతభయుఁ డిల్వలుండును	335
వరుణజలంబుల మిత్రా	358	వారిధారల ననివారిత	507	వీతహర్షక్రోధులైన	127
వఱలఁగ రాముఁ డంత	413	వారిభక్షులు సర్లభక్షులు	225	వీనిచేతఁ దలంపంబడియెడు	243
వలచి హితంబునఁ బద్యముఁ	64	వారిరుహనేత్ర మదన	201	వీనిపుట్టిన పాపంపువేళఁ	24
వలవ దుడుగుండు మీరని	5	వారిరుహమిత్రు నమరోరగ	19	వీరభోజ్యము సుమ్ము రాజ్యము	283
వలవదు వీనియింటఁ గుడువన్	344	వార్షియుండును నలుపుత్తుల	268	వీరలం జూడు మని దివ్య	150
వశము గాక బాష్పవారి	272	వార్షియుండును బాహుకు	260	వీరల దుఃఖము దీర్చక	115
వసుధ నధర్మవర్తులగు	330	వాసర నాయకుం దలఁచి	554	వీరల విడువ నోప	18
వసుమతీరాజ్యంబు వలన	52	విక్రమము విడిచి సమరా	74	వీర లింకఁ బాండవుల	33
వసు రుద్రాదిత్యాదులు	17	విజనంబైన విపినంబునందు	275	వీరసేనసుతుఁడు వీరుండు	188
వాఁడును బితృవచన	483	విజయు కుశలవార్త	327	వీరిద్దఱు సోహార్లులు	430
వాతాపి యనువాని నెట్లు సంపె	335	విదితముగఁ దీర్థకీర్తనఁ	319	వీరుండు క్షత్రియులఁ దన	300
వానిఁ జూచి నలుఁడు దా నల్లి	264	విదితముగ నిన్నుఁ జేయించెదఁ	430	వీరుండై సౌగంధిక	508
వానికిం దేజస్వీయను ఋషి	348	విద్యుల్లతాంగి భార్గవు	425	వీరుఁడు యోగవిద్యయును	126
వానికి వెఱచి పఱచి	466	విధివశంబున నన్నుం	227	వీరులగు భీష్మకుంభజ	120
వానినెల్ల నస్మదీయ	78	విధివిలసితంబు పేర్మి	572	వీరులగు సగరతనయుల	374
వానియేయు శరంబుల	68	విధ్యుక్తంబుగా నక్కోమలి	340	వీరులగు సాల్వయోధుల	78
వాయుసుతప్రేతశిత	531	వినయవిహీనుల దుర్యోధన	63	వృత్తవంతుండు వెండియు	577
వారల చెప్పినట్ల తన	343	వినవమ్మ! తృణముష్టిఁ గొని	271	వృద్ధని జాత్యంధుండని	175
వారలచేఁ బూజితులై	329	వినవయ్య! కర్ణగర్వం	118	వృద్ధు గొడుకుపలుకు విని	91
వారలతో విగ్రహించి	172	వినవయ్య! కార్తవీర్యుఁడు	411	వేగవంతుఁడను వీరుఁడు	69
వారల నిర్దఱ వారించి	522	వినవయ్య! నహుఘండన్	572	వేదములయందు వినఁగఁ	307
వారల పుణ్యోదయమున	119	వినవె పులోమయుఁ గాలక	557	వేదశాస్త్రములును విధి	102
వారల రోయఁగఁ బంచె	245	వినవె శతయోజనంబులు	268	వేపురఁబోలెడువాని మహా	347
వారలు గంధమాదన	478	విని శంకింపక చెచ్చెర	238	వ్యాధి శ్రమానిష్ఠసంస్పర్శ	10
వారలు దుర్యోధనుచే	122	వినుఁ డేఁ బుణ్యశ్లేకుం డనఁగ	227	వ్రతములు లేనివారు	320
వారలు వారిధి గడవఁగ	494	విను మేనును నీవును	35		
వారలు సమయము దప్పిన	42	విప్రు కడుపులో నున్న యవ్వీరు	336	శక్రపదవిఁ బొంది సద్రాహ్మణుల	568
వారికి ధర్మతనయుండు	417	విమలస్పాటికహాటక	529	శతమఖునకు భువనావన	158
వారికి ధర్మపు దప్పని	172	విమలహర్షంబుల విహరించు	91	శతవర్ష వృద్ధుఁడవు	461
వారికి వాసుదేవ ధృష్టద్యుమ్నులు	43	వీఁడు నీచేత వధ్యుండు గాఁడు	76	శత్రుల నాజి నోర్పుటయు	109
వారిజాసనుండు వారల	371	వీకున నశ్వమేధములు	435	శమితనిజక్రోధుండై	410

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
శరణనినవారిఁ గరుణా	60	సమరసన్నద్ధుఁడై సమస్త	34	హ	
శరీరికి మరణంబు	115	సమస్త భువనాశ్రయా! వినయ	349	హంసచేఁ దన వినినంతకంటెను	199
శాంతుఁడు ఋశ్యశృంగుఁడను	387	సముచితంబగు మృదు	481	హంసవర్ణోత్తమ హయములఁ	71
శారదరాత్రు లుజ్జ్వల	581	సరవి నాధూత రజః	333	హతశేషులైన రాక్షసు	535
శారీర నియమంబులు	329	సర్వజనులును ధృత	31	హనుమంతుఁడును మెల్ల	491
శారీర మానస మహాదారుణ	9	సర్వభూతంబులు నాహారం	448	హరుఁ డాదిగాఁ గల	546
శివుఁడు వీనికిఁ బ్రీతుఁడై	169	సవ్యాపసవ్య విచిత్రమండల	75	హరుఁడు వానికిఁ బ్రత్యక్ష	368
శూరులు ధృతరాష్ట్రసుతులు	118	సహకార మత్ప్రియసహకారున్	224	హరుఁ బెనఁగి పట్టుకొని	140
శోకభయస్థానంబు లనేకంబులు	9	సాంబుఁ బాయు మనుచుఁ	69	హరుచేత సంప్రాప్తవరుఁడయ్యె	150
శోకమూర్ఛితుండు మహీతలంబు	9	సాగరులకు సద్గతిగా	383	హరుశరమును నరు	135
శోకాపనోదిఁ బుణ్యశ్లోకుని	252	సాధితశాత్రవు లగు	121	హా మహారాజ! మహామహీ	219
శ్యేనకపోతరాపంబులు	451	సాధుసమ్మతంబు లైన	4	హారివిషయాభిలాషము	15
శ్రీకంఠ! లోకేశ! లోకోద్భవ	142	సాధ్య నాకుఁ గూర్చు సంతతి	258	హితుఁడైన తన పురోహితు	21
శ్రీకీర్తి శ్రీవల్లభ!	1	సాల్పబాణవిగతసత్త్వుఁడ	74	హ్రస్వసీనగ్రీవు నచలితాయత	490
శ్రీమందిర! బుధజన	351	సాల్పుండు నిజసేనాసంక్షోభ	70	*****	
శ్రీరమ్యధర్మనిత్య	184	సాహసం బిట్టుసేయంగఁ	370		
శ్రీరమ్య! రాజకులశేఖర!	524	సీతాన్వేషణపరులై	493		
శ్రీరాజరాజ! కులనిస్తార!	527	సుజనుల సహవాసంబునఁ	39		
శ్వదృతియందలి దుగ్ధంబు	111	సుతషష్ఠిసహస్రక	371		
స		సుర గరుడ గంధర్వ	535		
సంకల్పజం బైన కామంబునఁ	16	సురచాపచిత్రగగన	580		
సందియ మేల సర్వగుణ	273	సురదుందుభినాదంబులు	130		
సకలగుణప్రసిద్ధుఁడగు	263	సురమునిసిద్ధభేచరవరుల్	382		
సకల దురితముల (283-ఆ)	320	సురలకుఁ బ్రీతిసేసితి	560		
సకలర్తుసురభికుసుమిత	158	సురవరులఁ దొఱఁగి తన్నున్	275		
సగరసుతు లట్లు జగముల	371	సురవిశిఖప్రయోగములు	562		
సతతకృతోపవాసముల	379	సురసమూహంబుతో సుర	171		
సత్యక్షమాదమశౌచ	575	సుర సిద్ధ మునిసేవితంబైన	484		
సత్యభంగభీతుండవు	178	సురుచిరకీర్తి నైమిశముఁ	311		
సత్యశమహీను లగుదురు	499	సురుచిర సురూపగుణ	385		
సమయాతిక్రమభీతిని	107	సూర్యగ్రహణంబున దాని	309		
సమయాబ్ధంబులకంటె	178	సోమకుఁడను రాజుని	439		
సమరవిముఖత్వమును	73	స్నేహార్ణవ మగ్నుండయి	10		